

ZBORNIK

JANKA
PLETERSKEGA

ZBORNİK JANKA PLETERSKEGA

Uredila
OTO LUTHAR
in
JURIJ PEROVŠEK

ZBORNİK JANKA PLETERSKEGA

© 2003, ZRC SAZU

Urednika: *Oto Luthar, Jure Perovšek*
Jezikovni pregled: *Jakob Müller, Helena Majcenovič*
Prevodi: *Doris Debenjak, Felix Bister, Peter Weiss, Helena Jazbec (nemščina), Jeffrey Turk (angleščina)*

Tehnična redakcija: *Alenka Koren*
Oblikovalka: *Irena Mandelj*

Izdajatelj: *Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU*
Za izdajatelja: *Darja Mihelič*
Založnik: *Založba ZRC, ZRC SAZU*
Za založnika: *Oto Luthar*
Glavni urednik: *Vojislav Likar*

Tisk: *Present d. o. o, Ljubljana*

Tisk zbornika so finančno podprli:
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Inštitut za novejšo zgodovino
Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND
4.0 prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9616358898>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)
930.1(497.4):929 Pleterski J.

ZBORNİK Janka Pleterskega / uredila Oto Luthar in Jure
Perovšek ; [prevodi Doris Debenjak ... et al.] - Ljubljana :
Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003

ISBN 961-6358-89-8
I. Luthar, Oto 2. Pleterski, Janko
124265216

Kazalo

JURIJ PEROVŠEK, OTO LUTHAR Predgovor	9
VIDA DEŽELAK BARIČ Akademik Janko Pleterski – osemdesetletnik	13
NATAŠA STERGAR Bibliografija prof. dr. Janka Pleterskega	31
IGNACIJ VOJE Gregor Čremošnik in dubrovniški arhiv	55
DARKO DAROVEC, DEAN KRMAC, EVA PODOVŠOVNIK Koper med morjem in kontinentom Poskus demografske analize Kopra v 16. stoletju	63
MATJAŽ KLEMENČIČ Pregled zgodovine Makedonije in Makedoncev od naselitve Slovanov v 6. stoletju do samostojne države s spornim imenom v 21. stoletju	91
JOSIP VRANDEČIĆ »Nazione Dalmata« ili nemir u trogirskom prosvjetiteljskom krugu	111
PETAR KORUNIĆ Hrvatski nacionalni program i moderno društvo za revolucije 1848-49.	123
JANEZ CVIRN Razvoj društev na Štajerskem (1815-1880)	143
TEODOR DOMEJ Taborsko gibanje na Koroškem in šolstvo	155
VASILIJ MELIK Slovenski državni poslanci 1873-1918	169
ZVONKO BERGANT Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu Šušteršiču	175
LATINKA PEROVIĆ Liberalni demokrat Milan Piroćanac i nastojanja za modernizaciju Srbije 19. veka ..	189

ROK STERGAR Dr. Ivan Šušteršič proti grofu Jožefu Antonu Barbu-Waxensteinu Dvboj, ki ga ni bilo	203
OLGA JANŠA ZORN Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na Kranjsko pred prvo svetovno vojno	213
ANDREJ VOVKO Delovanje društva Südmark na Slovenskem Štajerskem do leta 1914 v luči pisanja <i>Slovenskega Branika</i>	229
MARTIN MOLL Erster Weltkrieg und Politische Justiz in Österreich-Ungarn Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark	253
VINCENC RAJŠP Škof Anton Mahnič in duhovniki škofije Krk v očeh dunajskih oblasti v času prve svetovne vojne	285
FRANCE KRESAL Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne	297
ANDREJ MITROVIĆ Nastanek moderne Srednje Evrope Prekretna jesen 1918	305
LJUBINKA TRGOVČEVIĆ Nauka o granicama: Jovan Cvijić na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920	313
AVGUST LEŠNIK Idejnopolični in organizacijski razkol v Socialistični stranki Italije (1919-1922)	319
FRANCE FILIPIČ O življenju in delovanju Dušana Kermavnerja med leti 1903-1929	331
LILIJANA TRAMPUŽ Primorski emigranti – komunisti v Ljubljani v času šestojanuarske diktature	349
MIROSLAV STIPLOVŠEK Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let	355
MILICA KACIN WOHINZ Slovensko-italijanski odnosi v razdobju 1918-1941	371
JURIJ PEROVŠEK Jugoslovanska nacionalna stranka in vojna 1939-1941	383

WILLIAM DEAKIN The German and Allied Plans for a Balkan Landing	399
TONE FERENC Poročila urada Gestapa iz Celovca	407
DUŠAN BIBER Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever	417
ROBERT KNIGHT Peter Wilkinson and the Carinthian Slovenes A Report from April 1946	427
JELKA MELIK Javno tožilstvo, pomemben organ pri prevzemu oblasti 1944-1953	443
BORIS GOMBAČ Prizadevanja Slovencev za priključitev Kanalske doline leta 1945	451
METKA GOMBAČ Okrajni narodnoosvobodilni odbor Nabrežina 1945-1947	461
NEVENKA TROHA Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja	475
AVGUŠTIN MALLE Praznovanje 30-letnice koroškega plebiscita (1920-1950)	491
ZDENKO ČEPIČ Čas prenoviteljstva Oris politike ZKS od aprila 1988 do aprila 1990	505
ERNST HANISCH Der politische Katholizismus Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart	527
IGOR GRDINA Kaj pravzaprav pomeni pisati zgodovino?	539
JANKO PRUNK Slovenija kot ideja in politični program evropskega razsvetljenstva 1768-1918	547
BRANKO MARUŠIČ Prispevek k poznavanju stikov med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji (zgodovinopisjem)	555

DARJA MIHELIČ	
Od sobivanja do razhoda	
Utrinki iz zadnjih dveh desetletij sodelovanja zgodovinarjev druge Jugoslavije	573
CHRISTIAN PROMITZER	
Body, Race and the Border	
Notes on a Paradigm of German National Thinking about the Slovenes	597
VERA KRŽIŠNIK-BUKIČ	
Protislovja med etničnim in nacionalnim ali zgodovinska izkušnja	
Bosne in Hercegovine	606
DRAGO ROKSANDIĆ	
Povijesno sjećanje ili povijesni zaborav?	
Prilozi raspravi o političkoj kulturi u Srbiji	623
TODOR KULJIĆ	
Obrada socijalizma u renacionalizovanoj i antitotalitarnoj srpskoj historiografiji	629
BREDA LUTHAR, OTO LUTHAR	
Kolonizacija spomina	
Politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991	647
AVTORJI	665

Pred nami je *Zbornik Janka Pleterskega*, v katerem s svojimi prispevki, pripravljenimi v počastitev osemdesetletnice akademika prof. dr. Janka Pleterskega, sodeluje devetindeset zgodovinarj in zgodovinarjev, sociologinj in sociologov iz Republike Slovenije, Republike Hrvaške, Države Bosne in Hercegovine, državne skupnosti Srbija in Črna gora, Republike Avstrije in Velike Britanije. K sodelovanju v zborniku jih je povabil Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki je doslej v počastitev osemdesetletnice velikih slovenskih zgodovinarjev, članov Slovenske akademije znanosti in umetnosti, izdal tri zbornike: *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana, 1996), *Gestrinov zbornik* (Ljubljana, 1999) in *Melikov zbornik* (Ljubljana, 2001). Ob enakem življenjskem jubileju izjemnega pravnega zgodovinarja, akademika prof. dr. Sergija Vilfana, je izdal tudi *Vilfanov zbornik* (Ljubljana, 1999). Pričujoči zbornik in zborniki, ki jih je ZRC SAZU izdal pred njim, nadaljujejo že uveljavljeno prakso izdajanja jubilejnih zbornikov v počastitev vodilnih osebnosti slovenskega zgodovinarstva.¹

Zbornik Janka Pleterskega sestavlja osem vsebinskih sklopov. V prvem sta predstavljena **življenjska pot in delo** akademika Janka Pleterskega. Uvaja ga razprava dr. Vide Deželak Barič *Akademik Janko Pleterski – osemdesetletnik*. Njeni razpravi sledi *Bibliografija prof. dr. Janka Pleterskega*, ki jo je pripravila bibliotekarska svetovalka Nataša Stergar. V naslednje sklope so po problemsko-časovnem merilu razvrščene razprave, ki se navezujejo na značilne zgodovinske poglobitve akademika Janka Pleterskega ali pa so jih avtorji posebej pripravili s področja svojih ožjih raziskovalnih obravnav. Drugi vsebinski sklop, ki zajema **obdobje južnoslovanske zgodovine do 19. stoletja** začenja Ignacij Voje z razpravo *Gregor Čremošnik in dubrovniški arhiv*. V njej je predstavljen Čremošnikov pomemben prispevek k raziskovanju gospodarskih vprašanj srednjeveških balkanskih držav in Dubrovnika. Avtorji v tem sklopu so še Darko Darovec, Dean Krnac in Eva Podovšovnik: *Koper med morjem in kontinentom. Poskus demografske analize Kopra v 16. stoletju* in Matjaž Klemenčič: *Pregled zgodovine Makedonije in Makedoncev od naselitve Slovanov v 6. stoletju do samostojne države s spornim imenom v 21. stoletju*.

Najobsežnejši, tretji sklop razprav, zajema **obdobje 19. stoletja do konca prve svetovne vojne**. O posameznih vidikih slovenske, hrvaške, srbske in avstrijske zgodovine v tem obdobju piše dvanajst avtorjev. Večina obravnava 19. stoletje. Razpravi, ki se navezujejo na hrvaško narodnopolitično problematiko sta prispevala Josip Vrandečić: *»Nazione Dalmata« ili nemir u trogirskom prosvjetiteljskom krugu* in Petar Korunić: *Hrvatski nacionalni program i moderno društvo za revolucije 1848-49*. Slovensko problematiko predstavljajo Janez Cvirn: *Razvoj društev na Štajerskem (1815-1880)*, Teodor Domej: *Taborsko gibanje na Koroškem in šolstvo*, Vasilij Melik: *Slovenski državni poslanci 1873-1918* in Zvonko Bergant: *Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu*

¹ Prim. *Kosov zbornik* (Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1952-1953), *Zwitterjev zbornik* (ZČ, 1965-1966), *Hauptmannov zbornik* (SAZU, Razprave, 5, Ljubljana, 1966), *Malov zbornik* (ZRC, Ljubljana 1996), *Življenje in delo Josipa Žontarja: ob stoletnici rojstva* (Ljubljana-Kranj, 1996), *Ferenčev zbornik* (Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1997/2), *Mikužev zbornik* (Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Historia, 4, 1999), *Zbornik Milice Kacin Wohinz* (PNZ, 2000/1), *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja* (Arhivi, Ljubljana, 2002/1). Referati, podani na *Kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa* (Ljubljana 1992) so objavljeni v Zgodovinskem časopisu, 1993/2-4 in 1994/1, 2, 4.

Šušteršiču. O zanimivi stopnji v srbskem novejšem zgodovinskem razvoju piše Latinka Perović: *Liberalni demokrat Milan Piročanac i nastojanja za modernizaciju Srbije 19. veka*. Politični, družbeni in narodnostni problematiki na Slovenskem v letih pred prvo svetovno vojno so se posvetili Rok Stergar: *Dr. Ivan Šušteršič proti grofu Jožefu Antonu Barbu-Waxensteinu. Dvoboj, ki ga ni bilo*, Olga Janša Zorn: *Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na Kranjsko pred prvo svetovno vojno* in Andrej Vovko: *Delovanje društva Südmärk na slovenskem Štajerskem do leta 1914 v luči pisanja Slovenskega Branika*. Politična in verska vprašanja v predvojnem in vojnem času obravnava Martin Moll: *Erster Weltkrieg und Politische Justiz in Österreich-Ungarn: Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark* in Vinko Rajšp: *Škof Anton Mahnič in duhovniki škofije Krk v očeh dunajskih oblasti v času prve svetovne vojne*.

V četrti sklop so uvrščene razprave, v katerih je razčlenjeno **obdobje med svetovnima vojnama**. Socialnogospodarske razmere v tem času prikazuje France Kresal: *Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne*. Drugi avtorji obravnavajo politično problematiko. O spreminjanju politične podobe Evrope ob koncu prve svetovne vojne in neposredno po njej pišeta Andrej Mitrovič: *Nastanek moderne Srednje Evrope. Prekretna jesen 1918* in Ljubinka Trgovčević: *Nauka o granicama: Jovan Cvijić na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920*. Zgodovino delavskega gibanja in delovanje komunistov obravnavajo Avgust Lešnik: *Idejnopolitični in organizacijski razkol v Socialistični stranki Italije (1919-1922)*, France Filipič: *O življenju in delovanju Dušana Kermavnerja med leti 1903-1929* in Lilijana Trampuž: *Primorski emigranti – komunisti v Ljubljani v času šestojanuarske diktature*. Vprašanju slovenske avtonomije v prvi jugoslovanski državi se je posvetil Miroslav Stiplovšek: *Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let*, mednarodno problematiko pa obravnava Milica Kacin Wohinz: *Slovensko-italijanski odnosi v razdobju 1918-1941* in Jurij Perovšek: *Jugoslovanska nacionalna stranka in vojna 1939-1941*.

Obdobje druge svetovne vojne na Slovenskem, v Jugoslaviji in širšem prostoru je obravnavano v petem vsebinskem sklopu. Sestavljajo ga razprave Williama Deakina: *The German and Allied Plans for a Balkan Landing*, Toneta Ferenc: *Poročila urada Gestapa iz Celovca*, Dušana Bibra: *Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever*, končuje pa ga Robert Knight s svojo razpravo: *Peter Wilkonskon and the Carinthian Slovenes. A Report from April 1946*. Šesti sklop osvetljuje **obdobje po drugi svetovni vojni**. Vzpostavljanje nove oblasti na Slovenskem na področju sodne dejavnosti predstavlja Jelka Melik: *Javno tožilstvo, pomemben organ pri prevzemu oblasti 1944-1953*. Kompleksnemu dogajanju na Primorskem po vojni so se posvetili Boris Gombač: *Prizadevanja Slovencev za priključitev Kanalske doline leta 1945*, Metka Gombač: *Okrajni narodnoosvobodilni odbor Nabrežina 1945-1947* in Nevenka Troha: *Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja*. Položaj koroških Slovencev obravnava Avguštin Malle: *Praznovanje 30-letnice koroškega plebiscita (1920-1950)*. Politiko slovenskih komunistov konec osemdesetih let je razčlenil Zdenko Čepič: *Čas prenoviteljstva. Oris politike ZKS od aprila 1988 do aprila 1990*, politični katolicizem v povojni Avstriji pa Ernst Hanisch: *Der politische Katholizismus. Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart*.

Zadnja dva vsebinska sklopa sta namenjena izbranim vprašanjem zgodovinopisja. V sedmem sklopu so zbrane razprave o **razumevanju zgodovine, posameznih narodnozgodovinskih subjektov in izkušnjah slovenskega zgodovinopisja**. Prvo je prispeval Igor Grdina: *Kaj pravzaprav pomeni pisati zgodovino?* Rojstvo, razvoj in opredmetenje ideje o Sloveniji kot samostojni entiteti pa opisuje Janko Prunk: *Slovenija*

*kot ideja in politični program evropskega razsvetljenstva 1768-1918. Medsebojne odnose med slovenskimi in italijanskimi ter slovenskimi in jugoslovanskimi zgodovinarji predstavljata Branko Marušič: Prispèvek k poznavanju stikov med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji (zgodovinopisjem) in Darja Mihelič: Od sobivanja do razhoda. Utrinki iz zadnjih dveh desetletij sodelovanja zgodovinarjev druge Jugoslavije. Avtorji obravnavo o (samo)razumevanju posameznih nacionalnih entitet so Christian Promitzer: *Body, Race and the Border. Notes on a Paradigm of German National Thinking about the Slovenes*, Vera Kržišnik-Bukić: *Protislovja med etničnim in nacionalnim ali zgodovinska izkušnja Bosne in Hercegovine* in Drago Rokсандić: *Povijesno sjećanje ali povijesni zaborav? Prilozi raspravi o političkoj kulturi u Srbiji*.*

V osmem sklopu so obravnavani **problemi revizije novejšè zgodovine**. O vrednotenju socializma kot zgodovinskega pojava piše Todor Kuljić: *Obrada socializma u renacionalizovanoj i antitotalitarnoj srpskoj historiografiji*, na del današnje interpretacije večplastnega dogajanja na slovenskih tleh v času druge svetovne vojne pa sta se osredotočila Breda Luthar in Oto Luthar: *Kolonizacija spomina. Politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991*. Njuna razčlemba končuje razpravni del zbornika. Sledi še razdelek *Avtorji*, v katerem so navedeni podatki o piscih razprav.

Navedeni vsebinski sklopi, ki tvorijo *Zbornik Janka Pleterskega* zajemajo vsa vprašanja, katerim se akademik Janko Pleterski posveča v svojem znanstvenem delu: narodnostni problem koroških Slovencev, slovenska zgodovina in narodna politika v avstrijski dobi in kasnejših obdobjih, teorijo in politiko slovenskih komunistov v nacionalnem vprašanju, novejša zgodovina jugoslovanskih narodov in čas druge svetovne vojne na Slovenskem. Avtorjem, ki so s svojimi prispevki to omogočili oziroma so dali zborniku njegovo vsebinsko širino, se urednika toplo zahvaljujeva. Vsi prispevki so objavljeni v jeziku, v katerem so bili napisani. Opravljen je bil osnovni jezikovni pregled vseh besedil in poenoten njihov znanstveni aparat. Ob zahvali avtorjem zbornika velja posebna zahvala še Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije, Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalnemu centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, Pedagoški fakulteti Univerze v Meriboru ter Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki so s svojo gmotno pomočjo omogočili njegov izid. Posebna zahvala gre tudi Alenki Koren, Đurdi Herženjak in Jakobu Müllerju, ki so prevzeli velik del redakcijskega dela in s tem urednikoma omogočili, da sta se lahko polno posvetila vsebinskemu delu. S temi zahvalami in v prepričanju, da je *Zbornik Janka Pleterskega* pomembna obogatitev slovenskega zgodovinopisja, ga urednika predajava v bralčeve roke.

V Ljubljani, dne 25. maja 2003

dr. Jurij Perovšek
prof. dr. Oto Luthar

VIDA DEŽELAK BARIČ

AKADEMIK JANKO PLETERSKI – OSEMDESETLETNIK

Znanstveno ustvarjalno, akademsko in življenjsko pot akademika ter univerzitetnega profesorja dr. Janka Pleterskega so ob različnih priložnostih njegovi kolegi že večkrat predstavili. Njihove navedbe in ugotovitve so neizogibna osnova tudi tokratnemu zapisu, zato je upravičeno uvodoma navesti, da so o jubilanu med drugimi že pisali Bogo Grafenauer,¹ Ferdo Gestrin,² Janko Prunk,³ Jurij Perovšek⁴, podatke pa najdemo tudi v številnih krajših zapisih.⁵ S tem opozorilom skušamo zadostiti ne samo nujnemu kriteriju korektnosti, temveč tudi eni izmed opaznih osebnih drž jubilanta ter njegovim večkrat javno izrečenim opozorilom v strokovnem disputu, da pač že odkrite Amerike ne gre znova odkrivati.

Zato na začetku navedimo nekaj manj znanih, a zanimivih dejstev iz profesorjevih mladostnih let in o njegovem rodu, ki korenini na Štajerskem ter na Češkem. Stari oče Franc iz kajzarske družine v Pleterju pri Zdolah je po skoraj devetletni vojaški službi opravljal službo dacarja v domačih krajih. Oženil se je s Hedviko Gorjup iz Ormoža iz železničarske družine in 1886 se je zakoncema v Jurkloštru rodil drugi sin, Ivan, Jankov oče. Po zgodnji smrti obeh staršev je za Ivana skrbel precej starejši brat Franc, trgovski nameščeneec, in ga po osnovnem šolanju vpisal v nemško gimnazijo cesarja Franca Jožefa na Ptuj. Toda že v prvem razredu (1899) so Ivana izključili, ker naj bi bilo njegovo vedenje »manj ustrezno zaradi nesramnosti« (»minder entsprechend wegen Frechheit«).⁶ Na neka vrata v gimnaziji je namreč napisal »Živeli Slovenci! Poginejo naj Nemci!«, česar seveda šolske oblasti niso neposredno zapisale v dokumente, je pa o tem dogodku oče Ivan kasneje večkrat pripovedoval sinu Janku. Dogodek je zanimiv kot ilustracija narodnostnih bojov štajerskih Slovencev, čeprav sam po sebi najbrž ni izviral iz globlje domišljene odločitve. Ivan je ostal brez srednje izobrazbe, se priučil pri trgovcih v Celju in se uveljavil kot trgovski zastopnik velike tovarne mila »Schicht« v Ustju nad Labo na Češkem. To je ostal tudi po prvi svetovni vojni. Ob njenem začetku se je oženil z Viljemino Holan, izšolano kontoristko, Čehinjo, hčerjo suknarja v moravskem mestecu Velke Meziriči. Po vojni se je Ivanova družina, v kateri je že bila tudi hči Nada, naselila najprej v Ljubljani, nato pa v Mariboru, kjer se je 1. februarja 1923 rodil Janko Pleterski.

Osnovno šolo je obiskoval v Krčevini, kjer so v prvem razredu še pisali le na skrilaste tablice in šele v drugem tudi na papir. Tam je bilo veliko otrok iz skrajno revnih predmestnih delavskih in okoliških viničarskih družin, hudih primerov socialne stiske družin, kar je na

¹ Bogo Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, *Zgodovinski časopis*, 1993, št. 1; isti: *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 44. knjiga, 1993, str. 38. 39.

² SAZU ob šestdesetletnici: *Biografski zbornik*, Ljubljana 1998, str. 27–28; *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1999*, Ljubljana 2000, str. 102–103.

³ Janko Prunk, Janko Pleterski – šestdesetletnik, *Zgodovinski časopis*, 1983, št. 3; Pleterski Janko, Enciklopedija Slovenije, knjiga 8, Ljubljana 1994, str. 412–413; Janko Pleterski – osemdesetletnik, *Delo*, 4. 2. 2003.

⁴ Jurij Perovšek, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993, št. 1–2; Janko Pleterski – osemdesetletnik, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 1.

⁵ Med zadnjimi glej: Dr. Janko Pleterski, *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1999*, Ljubljana 2000, str. 102–103.

⁶ Zgodovinski arhiv v Ptuj, fond gimnazija Ptuj, škatla 5, ovoj 30, Hauptkatalog 1898–99.

Poroka Viljemine Holan in Ivana Pleterskega avgusta 1914

Janka napravilo neizbrisen vtis. To družbeno neskladje, čeprav sam »drobnoburžoaznega socialnega porekla«, kakor je kmalu po vojni opredelil svoj družbeni status,⁷ je še posebej živo, sprva predvsem čustveno, dojel po preselitvi družine leta 1933 v meščansko okolje Ljubljane. S pojmi o socializmu se je nato kot srednješolec seznanjal z branjem koledarjev in knjig delavske založbe Cankarjeva družba. Od leta 1938 dalje je v študijskem krožku študiral sodobne politične probleme in bral »Speransa«, največ poglavje o narodnem

Družina Pleterski v Mariboru v začetku tridesetih let: oče Ivan, Janko, mati Viljemina, sestra Nada

⁷ Arhiv Republike Slovenije, d.e. I, osebni dokumenti Janka Pleterskega – anketni list 20. 10. 1948.

vprašanju. Kot sedmo– in osmošolec 1. realne moške gimnazije na Vegovi cesti v Ljubljani (njegov sošolec je bil npr. Bojan Štih) se je družil s študenti, člani Slovenskega kluba, bil je poverjenik in član uredniškega odbora mesečnika Slovenska mladina, po njeni prepovedi pa Srednješolca, in je prijateljeval s sodelavci lista okrog urednika Kostje Nahtigala. Novembra 1940 je bil sprejet v takrat ostro preganjano Zvezo komunistične mladine. V mladostnih letih se je ob vzpodbudi sestre Nade pridružil tudi gozdovnikom, kar je delno vplivalo na njegovo levičarsko usmeritev, odločilno pa na oblikovanje njegovega skladnega razmerja do narave in veselja do pohodništva.⁸

Pritegnitev Jugoslavije v vrtime druge svetovne vojne je doživel kot gimnazijski maturant; nastop vojnih razmer in okupacija sta ga prikrajšala za izkušnjo maturitetnih izpitov in ga uvrstila v generacijo t. i. kriegsmaturantov. Neposredno po ustanovitvi Osvobodilne fronte slovenskega naroda se je vključil v mladinsko odporniško organizacijo v Ljubljani in bil že 25. avgusta 1941 aretiran, s tem pa je bilo prekinjeno njegovo šolanje. Vpis na Medicinsko fakulteto, ko je že sedel v zaporu, je ostal le administrativno dejanje. Pred italijanskim vojaškim vojnim sodiščem je bil namreč nato v skupini 23 obtožencev na t. i. srednješolskem procesu 8. in 9. januarja 1942 obsojen na dve leti zapora.⁹ Po naključju je o tem nastal naslednji zapis v dnevniku štajerskega begunca, odvetnika Maksa Šnuderla: »Včeraj (8. januarja 1942) sem na sodišču srečal kakih 15 vklenjenih mladičev, ki so jih karabinjerji gnali k razpravi. Naš cvet, pa ga takole uničuje okupator! Človek

Tabor gozdovnikov v Kronovem leta 1934. V prvi vrsti z leve proti desni sedijo: Miro Pinter, Janko Pleterški, neznan, Albert Silič, Silvij Devjak; v srednji vrsti sedijo: Sabina Šerak, Vlado Vodopivec, Nada Pleterški

Z očetom na tivolski promenadi

⁸ Janko Pleterški, Doživetje gozdovništva. *Gozdovništvo na Slovenskem 1925–1941*, Maribor 1986, str. 85–94.

⁹ France Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945*, Ljubljana 1964, str. 32, 33.

*Maturanti 1. realne moške gimnazije v Ljubljani junija 1941; v znak protesta proti okupaciji vsi nosijo lipov list (Janko Pleterški v tretji vrsti – četrty z desne proti levi);
Profesorski zbor od leve proti desni: Janko Sever, dr. Jože Ilc, Simon Lenarčič, ravnatelj dr. Karel Capuder, dr. Peter Šorli, Jože Schweiger, Silvo Breskvar, Peter Zavrtanik, Anton Grad*

mora stisniti zobe in pest. Ne vem, kako so bili obsojeni.«¹⁰ Med omenjenimi »mladiči« je bil tudi Janko Pleterški, ki je bil nato sredi marca 1942 poslan v kaznilnico v Alessandriji v Piemontu.

Detajl iz univerzitetnega indeksa iz časa okupacije

¹⁰ Makso Šnuderl: *Dnevnik 1941–1945. I. V okupirani Ljubljani*, Maribor 1993, str. 240.

Iz zapora se je vrnil v Ljubljano šele 29. novembra 1943, kar se je zgodilo po protestu očeta Ivana na krajevni nemški vojaški komandi proti nezakonitemu ravnanju italijanske kvesture. Iz blokiranega mesta Ljubljana je dvakrat poskusil priti k partizanom, toda organizacijske povezave so vselej odpovedale. Nezaupanje do povrnjencev iz zaporov je bilo zaradi pritiskov Rupnikove uprave med njimi prehujo. Ker se je hotel izogniti že napovedanemu odgonu na delo v Nemčijo, kar bi mu vzelo še zadnjo možnost, da končno vendarle pride do partizanov, se je z vednostjo OF zaposlil kar v Ljubljani kot pisarniški sluga v uradu nemške tiskovne agencije Deutsches Nachrichtenbüro. Tako je ostal na domačih tleh, kjer ga je junija 1944 doletela mobilizacija v nemško delovno službo Todt, katere taborišče je bilo na Brezovici pri Ljubljani, onstran obžičenega in dobro varovanega mesta. In tam mu je 13. julija 1944 uspelo pobegniti.

V Notranjski odred je stopil 17. julija 1944. Od tam so ga premestili v zaščitno brigado Glavnega štaba Slovenije, kjer so ga oktobra 1944 sprejeli v Komunistično partijo Slovenije, nazadnje pa v radiotelegrafski center bataljona za zveze pri Glavnem štabu Slovenije. Ob koncu vojne je bil vključen v formacijo Oddelka za zaščito naroda za Slovenijo. O njegovi dejavnosti v sklopu tega oddelka je dolgo let pozneje zabeležilo pero zgodovinarke dr. Jerce Vodušek Starič: »Na sodišču /v Ljubljani/ so leta 1945 zasliševali ... Janko Pleterski in ...«. ¹¹ Takrat se mu niti v sanjah ni nakazovala možnost, da bo nekoč še sam zgodovinar. Zdaj se je predvsem trudil odložiti vojaško suknjo, da bi mogel študirati gozdarstvo v Zagrebu. Odrešilno demobilizacijo je dočakal v drugi polovici novembra 1945. Da je le-ta resnično bila odrešilna, priča t. i. karakteristika, takrat obvezna popotnica vsakega komunista ob spremembi delovnega mesta, v kateri med drugim piše: »V delu je zelo marljiv in vesten, v delu, ki ga je opravljal, pa se ni posebno razživel, ker je imel veliko večje veselje do študija drugih stvari. Osebnost je pošten, predan, je pa silno mehkega značaja.« Dodano je še, da zaide včasih v »nestvarna razmotrivanja«. ¹²

Demobilizacijo mu je omogočila, četudi v nepričakovani smeri, pobuda znancev v vodstvu republiške mladinske organizacije, tako da ga je to vodstvo kar samo določilo za študenta interne diplomatske šole Ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu, pač kot dolžni kadrovski prispevek Slovenije zveznim organom. Davek tistih časov, ki ga je sprejel kot srečo! Po končani enoletni diplomatski šoli (od januarja 1946 do januarja 1947) je bil zaposlen v političnem oddelku na Ministrstvu za zunanje zadeve in bil kot uslužbenec tega ministrstva leta 1948 član jugoslovanske delegacije v Londonu na konferenci namestnikov zunanjih ministrov o pripravi mirovne pogodbe z Avstrijo. V zunanjem ministrstvu je delal v t. i. avstrijskem referatu in tako prišel v stik z zgodovino pa tudi nekaterimi slovenskimi zgodovinarji, npr. s prof. Franom Zwitterom, ki je kasneje imel precej pomembno vlogo pri izbiri sicer neobičajno vijugaste poklicne poti Janka Pleterskega. Službovanje v zunanjem ministrstvu se je izkazalo kot ne preveč perspektivno, kar je med drugim vplivalo na njegovo vrnitev v Ljubljano. Med tem časom, to je poleti 1946, se je tudi poročil z Majdo Kobal, nesojeno zdravnico, ki ji aktivizem ni dopustil zelenega poklica. V njenem zakonu sta se nato rodila dva sinova, žena pa mu je bila kasneje v pomembno oporo pri njegovi znanstveni karieri.

Po vrnitvi v Ljubljano je bil v letih od 1951 do 1954 zaposlen na Radiu Ljubljana v zunanjepolitični redakciji za nemško jezikovno območje. Zgodnja petdeseta leta so bila za Janka Pleterskega na njegovi poklicni poti prelomnega značaja, saj je leta 1953 kot izredni

¹¹ Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*, Ljubljana 2002, str. 386.

¹² Arhiv Republike Slovenije, d.c. 1, osebni dokumenti Janka Pleterskega – karakteristika komiteja KPS OZNA za Slovenijo dne 8. 2. 1946.

Z Majdo Kobal, bodočo ženo, septembra 1945

študent vpisal dvopredmetno organiziran študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, s tem uresničil veliko željo po študiju in se naslednje leto zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. S tem je šele po dolgih letih ponovno stopil na pot, ki jo je nasilno prekinilo viharo vojno dogajanje in nepredvidljiva prva poveljna leta, ko človek pogosto ni bil gospodar svoje usode. Njegova življenjska filozofija človekove odgovornosti do samega sebe in do okolja ga je napolnjevala z neizmerno delovno disciplino, ki je bila potrebna v naslednjih letih za čimprejšnje eliminiranje, gledano s strokovnega stališča, izgubljenih let. Tega se je sam prav gotovo ostro zavedal in pohitel s študijem, kar potrjuje podatek, da je že leta 1957 diplomiral ter leta 1962 tudi že doktoriral iz zgodovinskih ved na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Svoj smisel za zgodovinsko analizo je potrdil z B-diplomskim delom *Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882–1920)*, za katerega je prejel univerzitetno študentovsko Prešernovo nagrado. Za A-diplomo je napisal pregled italijansko-jugoslovanskih odnosov 1920–1941, ki ga je prof. Metod Mikuž tudi nameraval predložiti za študentovsko Prešernovo nagrado, a tega ni storil zaradi zadržka Pleterskega, da ni primerno, da bi to priznanje dobil še drugič. To delo je bilo zatem dvakrat objavljeno, v podlistku Tedenske tribune leta 1959 in Dela 1996 pod naslovom *Jugoslavija med Mussolinijem in čaršijo : dokumenti iz diplomatske zgodovine med obema vojnama*.

Ob intenzivni delovni vpetosti v zgodovinsko delo pa je našel tudi čas in moč, da iz žive notranje potrebe oziroma odgovornosti spremlja dogajanje okoli sebe, se odziva na izzive časa in po možnosti ta čas tudi sooblikuje. Dvajset let (1954–1974) je tvorno sodeloval v uredništvu Naših razgledov, kritični tribuni za vsa družbena vprašanja. Svoje razprave je

*Diploma kot »ustoličenje na univerzitetnem knežjem kamnu«
(karikaturu narisal sodelavec na INV
Hilarij Frančeskin)*

objavljal tudi v *Sodobnosti* oziroma *Naši sodobnosti*. V juniju 1964 je v skupini štiriinšestdesetih sodelavcev te revije podpisal solidarnostno izjavo s sodelavci revije *Perspektive* v zvezi z njeno ukinitvijo. Podpisniki izjave so nastopili proti policijskim metodam preprečevanja svobode misli ter tiska, sama izjava pa je bila v vrsti še drugih med najbolj odmevnimi.¹³

Po šestnajstletnem delu na Inštitutu za narodnostna vprašanja, na katerega ga med drugim vežejo spomini na človeško toplino Lojzeta Udeta, je sprejel povabilo prof. Zwittra, naj prevzame na Filozofski fakulteti na Oddelku za zgodovino mesto predavatelja zgodovine Slovencev in jugoslovanskih narodov od 1879 oziroma 1878 do 1918. Predavati je začel v študijskem letu 1969/70. Od 1970 do 1976 je predaval tudi na tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo *Zgodovina narodov Jugoslavije v 19. in 20. stoletju*. Leta 1971 je bil izvoljen za izrednega, leta 1974 pa za rednega profesorja. Na Filozofski fakulteti je ostal do upokojitve leta 1982, v letih 1979–1981 pa mu je bila zaupana tudi dolžnost dekana na tej fakulteti. Leta 1989 je bil za dveletno mandatno obdobje izvoljen tudi za predsednika Sveta Univerze v Mariboru.

V zavest svojih študentov se je prof. Pleterski zarisal kot sistematičen predavatelj, s pretanjenim občutkom za podajanje fines zgodovinskega dogajanja, ki smo jih študenti včasih bolj slutili kot pa dojemali v vsej njihovi razsežnosti. Nepozabno je njegovo iskreno navdušenje, ki je zaživelo v sicer njegovi zadržani naravi, ko so njegova izvajanja naletela med študenti na odziv, kar pa se žal na splošno ni prepogosto dogajalo – priznati je treba,

¹³ Izjava, *Sodobnost*, 1964, str. 577–579.

Na začetku profesorske kariere

da predvsem po »zaslugi« nas študentov. Kot izpraševalec na izpitih je vzpostavljajal dostojanstveno korektnost. Študenti smo kmalu spoznali še eno njegovo značajsko potezo, to je njegovo dejansko osebno zadovoljstvo ob raziskovalnih uspehih drugih, ko je njihove rezultate nesebično upošteval v svojih delih in pri tem ni pomišljajal pred navajanjem diplomskih del svojih študentov.

Ves čas je ostajal zvest svoji ljubezni do narave in si v njej nabiral prepotrebnihi moči za ustvarjalno znanstveno delo. Njegova strast je pohodništvo, kjer je v merjenju človeških moči z naravo dosegel dva cilja, ki sta mu še danes dragocen spomin. Opravil je evropsko pešpot po Franciji in prepešačil t. i. jugoslovansko diagonalo od italijansko-avstrijsko-jugoslovanske tromeje na Peči do bolgarsko-grško-jugoslovanske tromeje na Belasici. Slednjo je opravil v treh etapah v letih 1974–76, v njenem ozadju pa lahko zaslutimo še izrecni nagib, ki je Pleterskega vzpodbudil, da se je zanjo odločil. Leta je, seveda v šaljivi obliki, v tistih letih dobil svoje mesto tudi v vprašanju brucom na Filozofski

fakulteti, »zakaj je profesor Pleterski peš prehodil Jugoslavijo?«, čemur je moral slediti pravilni odgovor, da zato, da bi našel odgovor na jugoslovansko vprašanje. Impresijo s tega dolgega pohoda, na katerem se je srečeval z elementarnim življenjem preprostega prebivalstva takratnih jugoslovanskih republik, sam pa na nahrbtniku kot prepoznavni znak nosil napis »Ljubljana«, da bi lažje vzpostavil stik z njimi, je takrat strmil v občutenje, da ob vsej raznolikosti narodov, tradicij, življenjskih nazorov, gospodarske dejavnosti in razvitosti »vse te ljudi povezuje enotna misel in hotenje, da vsi verujejo v svojo prihodnost v naši Jugoslaviji.«¹⁴ Tudi zaradi tako doživetega občutenja med preprostimi ljudmi je kasneje težko sprejemal pohod srbskega nacionalizma, inspiriranega po delu komunistične elite, ki je v končnem razpletu privedel do razbitja Jugoslavije.

V vse bolj nemirni in vznemirljivi drugi polovici osemdesetih let se je prof. Pleterski aktivno vključil v politično in družbeno življenje. V obdobju 1986–1989 je bil član Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, v letih 1988–1990 član Predsedstva Socialistične republike Slovenije, kjer je odgovarjal za področje znanosti in kulture. To je bil med drugim čas formuliranja »Prispevkov za slovenski nacionalni program«, ki jih je objavila 57. številka Nove revije. Prof. Pleterski je kot zgodovinar program v več točkah zavrnil, nastopil je proti konceptu nekakšne tripartitne Jugoslavije, opozarjal pa je tudi na nevarnost italijanskega iredentizma.¹⁵

Po desetletju trajajoče gospodarske, politične in moralne krize je kot član CK ZKS sredi leta 1989 formuliral odnos ZKS do jugoslovanske krize, razmerje med socializmom in narodom, zgodovinsko utemeljevanje delavskega gibanja in revolucionarne komunistične stranke v narodu povezano s socialnimi zahtevami. Samo nekaj poudarkov: na sklepni drugoga zasedanja AVNOJ-a utemeljena federativna Jugoslavija kot antipod prisilne

¹⁴ Janko Pleterski, V 45 dneh peš po jugoslovanski diagonali, *Planinski vestnik*, 1976, št. 12, str. 586.

¹⁵ *Delo*, 5. 3. 1987, Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. Razprava o 57. številki Nove revije.

unitarne države predstavlja skupno državo suverenih narodov, suverenost narodov pa zgodovinski dosežek in civilizacijsko vrednoto, zato avnojski koncept federativne Jugoslavije nikakor ne more predstavljati le zgodovinsko nujnega kompromisa, ki da se je sčasoma izčrpal in odstopil prostor preseganju federacije bodisi v smeri k enotni državi ali pa k njeni razvezi; trajno bistvo odnosov komunistov Jugoslavije do narodnega vprašanja je oziroma mora biti tudi boj za popolno uveljavitev narodov in njihovega enakopravnega položaja; socializem ne more nastajati in ne obstajati mimo narodov ali celo nad njimi; ZKS nosi odgovornost za prihodnost naroda v njegovem prizadevanju za uspešen vstop v novo obdobje svetovnega razvoja pa tudi odgovornost za jugoslovansko skupnost narodov in njenih odnosov do sveta; narodi niso last nobenega razreda, politične organizacije ali gibanja; suverenost naroda in demokracija sta edina sodobna in človeka vredna pot k socializmu; zavračanje političnega pluralizma iz bojazni, da bi se politično-programske zveze ali morebiti tudi stranke oblikovale tudi v republiških okvirih in ne le na zvezni ravni, je škodljivo in spominja na argumente volilne zakonodaje starojugoslovanske diktature; Jugoslavija ima bodočnost samo kot uspešen projekt družbenega razvoja, kot federacija prostovoljno združenih narodov in z njimi narodnosti, in kot država odprtega, demokratičnega socializma; takšnega socializma ne moremo ločiti od polne svobode in pravic prav vsakega človeka ter prav vsakega naroda in samo takšen socializem je tisto, kar lahko zagotovi privlačnost federativne Jugoslavije za vse. Za to se zavzema ZKS v Sloveniji. Toda prevelik del Jugoslavije se prek lastne nacionalne homogenizacije vsiljuje celoti z zamisljivo velikodržavnega socializma, to je socializma, ki ni pripravljen niti svojemu niti drugim narodom dopustiti demokratičnega sistema vzpostavljanja odgovorne oblasti

*Po pešpoti prek Bosne ob reki
Krivaji leta 1975*

in ki pripravlja temeljno spremembo odnosov v jugoslovanski federaciji z večinskim odločanjem. Privrženost Jugoslaviji se ne more krepiti s prakso socializma, ki se čez ustvarjanje izrednih razmer in ukrepov stika s Trgom nebeškega miru v Pekingu; komunisti v SR Sloveniji ne moremo in nočemo biti tisti, ki bi neki Jugoslaviji, ki noče več biti to, za kar je bila od narodov ustanovljena, jamčili pripadnost Slovenije! Jugoslavija, v kateri bi odločal argument števila in decibelov, mimo demokratične razprave in mimo soglasja narodov v bistvenih vprašanjih, ne more biti privlačna za Slovence in tudi ne za Zvezo komunistov Slovenije. Kdor tega ne more ali noče uvideti, si nalaga veliko odgovornost pred prihodnostjo. Načelo *en človek en glas* je v svojem začetku pomembna civilizacijska pridobitev, ki ga je treba v heterogeni strukturiranosti države, kakršna je Jugoslavija, dopolniti s konsenzualno demokracijo.¹⁶

Član Predsedstva Socialistične republike Slovenije

***

Znanstveni opus akademika Janka Pleterškega je zelo obširen. Zajema okoli 520 bibliografskih enot, med njimi precej samostojnih in obsežnih knjižnih izdaj.¹⁷ Označujeta in odlikujeta ga tematska širina in velik časovni razpon, kateremu se raziskovalno posveča.

Prvi tematski sklop predstavlja množica del o koroških Slovencih v 19. in 20. stoletju; z njim se je kot zgodovinar tudi najprej uveljavil. Že omenjenemu opaznemu prodoru v zvezi z analizo koroškega časopisa »Mir« (Zgodovinski časopis, 1956–1957), s katerim je pravzaprav stopil v svet zgodovinske znanosti, je kmalu sledila objava izčrpane razprave s pripadajočimi ključnimi dokumenti *Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni* (Razprave in gradivo, 1960). Pet let kasneje je pri Slovenski matici v reprezentativni

¹⁶ Referat Mednacionalni odnosi in ZK Slovenije, prebran na seji CK ZKS 7. 7. 1989. Izvirnik hrani Janko Pleterški.

¹⁷ Nataša Stergar, Bibliografija prof. dr. Janka Pleterškega. *Zbornik Janka Pleterškega*, str. 31–54.

zbirki Razprave in eseji izšlo njegovo prvo obsežno monografsko delo, doktorska disertacija *Narodna in politična zavest na Koroškem : narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške 1848–1914* (Ljubljana 1965, 478 str.). Delo je utemeljeno na domišljni metodi globalnega proučevanja slovenske zgodovine v času dozorevanja slovenskega naroda, ki narodnopolitični problem utemeljuje in razlaga s političnimi, gospodarskimi, socialnimi in kulturnimi dejavniki. Delo prinaša podroben pregled in analizo narodne ter strankarske usmeritve volilcev občin na območju slovenskega jezika na Koroškem na državnih in deželnozbornskih volitvah 1861–1914. Avtor je izkoristil pozabljeni zaklad informacij, ki jih je najti v sočasnem koroškem tisku vseh smeri. Odkriva zgodovinske osnove različnosti agrarne posestne strukture med osrednjim in severozahodnim delom dežele ter njenim jugom in jugovzhodom, ki ni bila brez vpliva na različnost usmeritve kmečkega prebivalstva. Po drugi strani pa podaja novo razlago nenavadne socialne demokracije na koroškem podeželju kot posledice vračanja nekoč že številnega delavskega življa nazaj v vaško okolje zaradi propada močnih starih obrtnih ali industrijskih dejavnosti. Širše osvetljuje stališča koroških radikalnih demokratov iz let 1848/1849, ki so sprejemali federativni program nemške levice v avstrijskem državnem zboru in s tem sprejemali tudi načelo narodnostne deljivosti Koroške pri ustvarjanju nemške oziroma slovenske federalne državne enote. Ugotavlja, da je v taborski dobi prišlo do nastopa slovenske liberalne politične pobude, ki je imela, dokler je trajala, dober uspeh tudi nasproti liberalno obarvanim geslom koroškega nemškega nacionalizma. Na splošno je na območju slovenskega jezika slovenski politični vpliv prevladoval do leta 1914, in to tudi zaradi dejstva, da je koroška socialna demokracija bila v političnem nasprotju z v deželi vladajočo nemško-liberalno in nacionalno smerjo in se je zato v volilnih bojih pogosto povezovala s slovenskimi manjšinami v posameznih volilnih okrajih – nekoliko tudi pod vplivom slovenskega delavstva v svojih vrstah. To delo še vedno predstavlja temeljno študijo o vprašanih narodne zavesti in politične usmerjenosti koroških Slovencev v obdobju od marčne revolucije do prve svetovne vojne, tehtnost pa potrjuje tudi njegov prevod v nemški jezik z naslovom *Slovenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten* (Klagenfurt/Celovec 1996, 487 str.).

H koroškemu vprašanju in proučevanju položaja koroških Slovencev se Pleterski nenehno vrača. Je soavtor nekaj samostojnih publikacij in zbornikov,¹⁸ opazno pa je kot član uredniškega odbora (skupaj z Lojzatom Udetom in Tonetom Zornom) sodeloval pri realizaciji pobude Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani pri pripravi pomembnega zbornika razprav *Koroški plebiscit* (Ljubljana 1970), za katerega je sam prispeval kar tri razprave: *Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno*, *Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno*, *O prvinah in o značaju plebiscitne odločitve*; zadnja je izšla kot samostojna publikacija tudi v nemškem prevodu z naslovom *Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten* (Celovec 1983). Istega leta je v Celovcu izšel esej *Der ungleiche Grenzstreit* v istoimenski knjigi. Dalje je za objavo pripravil spomine koroškega politika dr. Franca Petka, kakor mu jih je le-ta v letu 1960 pripovedoval v mikrofonski, in jih skupaj s Tonetom Zornom opremil z obsežnimi pojasnili.¹⁹ Nedavno je izdal zbornik trinajstih razprav in spisov o sodobni zgodovini koroških Slovencev *Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976* (Ljubljana 2000, 263 str.), kjer predvsem iz izhodišča manjšinske zakonodaje in avstrijske državne pogodbe opisuje ter analizira avstrijsko politiko do slovenske manjšine na Koroškem, ki je obcnem z nekoliko po avstrijsko prilagojenim

¹⁸ Ivan Regent, Ivan Kreft, Janko Pleterski, *Progresivna Slovenija, Trst in Koroška*. Murska Sobota 1964; *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, Celovec-Ljubljana 1984.

¹⁹ Franc Petek, *Spomini*, Ljubljana-Borovlje 1979.

Med gradiščanskimi Hrvati, Frakanava/Frankenau 1964 (foto dr. Erich Körner, predsednik avstrijske lige za človekove pravice)

nemškimi nacionalizmom tudi podoba iluzornosti ideala pravne države, kadar gre za interese zmage gospodujočih elit v stoletnem narodnostnem boju za biti ali ne biti. Tudi ta zbornik bo preveden v nemški jezik.

Drugi tematski sklop predstavljajo študije o splošni narodnopolitični zgodovini s pomembnim poudarkom na razbiranju procesov, ki so vodili v prelom slovenske zgodovine leta 1918. Tu zavzema osrednje mesto monografija *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana 1971, 323 str.), ki je izšla tudi v srbohrvaškem prevodu (Beograd 1976). Študija, ki je še vedno fundamentalno delo o slovenski politiki med prvo svetovno vojno, ni le podrobna rekonstrukcija političnega dogajanja med Slovenci na domačih tleh, ki je pripeljalo do državne ločitve od Avstro-Ogrske 29. oktobra 1918, marveč se s posebno smotrnostjo ozira na vprašanje o zmožnosti in pripravljenosti Slovencev za narodno samoodločbo kot odločilno dejanje za njihov vstop kot samostojnega subjekta med politične, državne narode. Odločitev za reševanje svojega problema v jugoslovanski skupnosti je bila torej dejanje v tem smislu, ne opcija za jugoslovanstvo.

Drugo monumentalno delo v tem problemskem sklopu predstavlja obsežna monografija *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana 1998, 500 str.), o najvplivnejšem voditelju slovenskega naroda na prehodu iz 19. v 20. stoletje in zaključuje avtorjeva raziskovanja zgodovine Slovencev v podaljšanem 19. stoletju. Osvetljuje dejavnost zanimive in tudi sporne osebnosti, ki zelo vidno sodeluje v skoraj štirih desetletjih slovenske politične zgodovine, tudi državne in ki so ji po njenem političnem padcu odmerjali prostor zgodovinske marginalizacije in pozabe tako njegovi politični nasledniki v času prve Jugoslavije kot tudi povsem nova politična stvarnost v drugi jugoslovanski skupnosti oziroma vladajoči ideološki pogled v slovenski družbi po letu 1945. V njej avtor skozi politično dejavnost prvaka slovenskega katoliškega gibanja razčlenjuje slovenski politični razvoj v izjemno pomembnem obdobju narodove emanci-

pacije od njegovega večstrankarskega idejnopolitičnega strukturiranja v devetdesetih letih 19. stoletja pa vse do konca prve svetovne vojne oziroma razpada Avstro-Ogrske monarhije, to je v času, ko je med uveljavljenimi družbenimi in političnimi usmeritvami prvenstvo pripadalo prav katoliškemu političnemu taboru. Monografija ob prikazu Šušteršičeve dejavnosti tudi pomembno in seveda dobrodošlo zaokrožuje idejnopolitični razvoj katoliškega tabora, zaradi česar je njen pomen bistveno večji, kot bi bilo mogoče soditi samo po njenem naslovu. Opozorimo naj na avtorjevo opredeljevanje pojma »politični katolicizem« kot »pojav politike, s katero se katoliška cerkev prilagaja moderni družbi v deželah, kjer je meščanska družba razmajala, če že ne razdrla podedovano razmerje med njo in državo«, kar »je sililo in še sili katoliško cerkev v iskanje novega razmerja z državo na nov političen način«. ²⁰ Ob tem ugotavlja širši pojav in značilnost političnega katolicizma, takrat dominantnega gibanja pri nas, ki je po njegovi oceni sovpeleževalo totalitarizme tridesetih let, nastopajoč na ozadju problemov slovenskega narodnega obstoja kot vrednote, ki ga je to gibanje štelo za varovano domeno svoje izključujoče ideologije.

Na zaključno obdobje življenja Slovencev v okviru habsburške monarhije se nanaša tudi Pleterskijeva objava edinstvenih dokumentov avstrijske državne provenience in študija o političnem preganjanju Slovencev med prvo svetovno vojno ²¹ kot nasledku izjemnih zakonov sistema t. i. vojnega absolutizma, ki so prizadeli predvsem Slovence.

Vrsta razprav, ki so predstavljale temelj nadaljnjim monografskim predstavitvam posameznih tematik, je združena v tematskem zborniku *Študije o slovenski zgodovini in*

Na 60-letnici prof. Frana Zwittera v Slonu leta 1965; spredaj dr. Janko Pleterski, prof. Bogo Teply in dr. Tone Ferenc; govori Ivan Križnar

²⁰ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Ljubljana 1998, str. 16.

²¹ *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije. Viri 1*, Ljubljana 1980; *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor). Viri 2*, Ljubljana 1982.

narodnem vprašanju (Maribor 1981, 437 str.), ki je izšel v ediciji *Documenta et studia historiae recentioris*. Pleterskijeva avtoriteta temeljitega poznavalca teh vprašanj pa je vzpodbudila Avstrijsko akademijo znanosti, da ga je povabila, naj prispeva sintezo zgodovine Slovencev od 1848 do 1918 za ugledno delo te akademije *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (III. Die Volker des Reiches, Wien 1890, str. 801–838), kar nedvomno predstavlja izjemno priznanje.

Tretje področje dr. Janka Pleterskega je usmerjeno v raziskovanje nacionalnega vprašanja v slovenski in jugoslovanski revolucionarni teoriji ter praktični izvedbi. Problemsko obravnavanje nacionalnega vprašanja v teoriji in praksi oktobrske revolucije in komunističnega gibanja v kraljevski Jugoslaviji mu je že zgodaj ne le v Sloveniji temveč tudi v Jugoslaviji zagotovilo opazno mesto v stroki. Opozorimo naj na razpravo *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS* (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967) in na sintetična pregleda *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919–1941* (Beograd 1971) in *Revolucija in vprašanje narodov* (Ljubljana 1979). Svojo sposobnost sintetičnega pisanja je potrdil v sedemdesetih letih tudi s pisanjem pregleda jugoslovanskega zgodovinskega razvoja v letih 1918–1941 v knjigi *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije* (Maribor 1975) ter njeni dopolnjeni izdaji z naslovom *Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije* (Maribor 1984), ki ju je napisal skupaj z Brankom Božičem.

Dr. Janko Pleterski je tematiko nacionalnega vprašanja domislil v veliki monografiji *Narodi Jugoslavija revolucija* (Ljubljana 1986, 426 str.), ki je doživela kar štiri izdaje – poleg omenjene slovenske še dve v Beogradu (1985 in 1988), pri čemer je treba opozoriti, da ima druga beograjska izdaja obsežen vsebinski polemični dodatek. Delo je izšlo tudi v Skopju (1988). Knjiga je sinteza dolgoletnih raziskovalnih naporov in zajema problemsko analizo nacionalnega vprašanja od srede 19. do srede 20. stoletja. Predstavlja analitičen poskus ugotoviti v zgodovini posameznih narodov bodoče realne Jugoslavije tiste njihove posebne interese, ki so pospeševali skupno reševanje sicer zelo raznolikih problemov moderne emancipacije vsakega od njih. Delo je pomembno zaradi obravnave enega od kardinalnih zgodovinskih problemov, to je nacionalnega fenomena med jugoslovanskimi narodi; ob tem pa je treba posebej opozoriti tudi na njegovo afirmativno vlogo, ki jo je imelo za uveljavitev slovenskega zgodovinoписа v takratni skupni državi. Z njim se je Pleterski potrdil kot edini zgodovinar, ki je ta vidik zgodovinskega dogajanja proučil enakovredno glede na vse nacionalne subjekte jugoslovanske države v dolgem časovnem razdobju, kar je bilo izjemno zahtevno tudi iz metodološkega vidika v smislu vzpostavitve relacij med splošnim – jugoslovanskim in posebnim – mnogonacionalnim.

S svojo avtoriteto nespornega poznavalca nacionalne problematike, ki je presegal tudi jugoslovanski okvir, si je Janko Pleterski pridobil legitimiteto vzpodbujevalca in zagovornika takšnega raziskovanja, ki naj čimbolj presega raziskovanje ožje zastavljenih tematskih okvirov. Ker v delu *Narodi Jugoslavija revolucija* opazuje značilnosti bitja vsakega naroda pa tudi večnarodnih zgodovinskih pokrajin v razponu poldruga stoletja, se to delo pojavlja tudi kot delna rešitev problema tretjega dela Zgodovine narodov Jugoslavije, ki je obtičala s koncem 18. stoletja. Že za čas do 1914 na posebno mesto postavlja tudi vprašanje o razmerju med delavskimi in narodnimi gibanji oziroma o pomenu njihovega odnosa do širše ali pa ožje, narodne države, in utemeljuje narodno vprašanje kot pomemben dejavnik zgodovinskega razvoja in determinanto delavskega gibanja v bodočih jugoslovanskih deželah. Za dobo med obema vojnoma in končno v letih tuje okupacije v drugi svetovni vojni pa postavlja v ospredje vprašanje politike komunistične stranke do narodov in njihovih gibanj in, naposled, do vprašanj o povezavi njenih družbenorevolu-

cionarnih namer z razvijanjem in vodenjem odpora okupaciji in vojskovanju fašističnih držav na jugoslovanskih tleh. Četudi je stališče avtorja do tako vodenega odpora pozitivno, gre za tolikšno intenzivnost prikaza celotne mnogonarodne panorame in obenem za pomembno zmožnost analize ravnanja v vseh narodnih položajih, da je delo koristno vsakomur, ki hoče razumeti, kaj se je v tem prostoru zgodilo. Delo med drugim opozarja na izvorno vsebino revolucionarnega gesla o bratstvu narodov in njihovi akcijski enotnosti, pozneje pogosto potrjenega v državnocentralističnem in narodnounitarističnem smislu. Izražalo je načelo o trajni enakopravnosti vsakega od njih v pravici do državne samoodločbe. Genezo tega načela ali parole podaja Pleterski tudi v strnjenem enciklopedičnem članku.²² Knjiga *Narodi Jugoslavija revolucija*, t. i. trinom, je živo zadela v konceptualne razlike glede urejanja notranjih razmerij v Jugoslaviji in je bila pri nekaterih srbskih zgodovinarjih sprejeta kot »najopasnija posle rata«, saj je argumentirano zavrnila dotedanja centralistična prizadevanja Beograda.²³

Sredi osemdesetih let je Janko Pleterski sodeloval pri pisanju *Zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana 1986), kolektivno zasnovanem delu številnih avtorjev. V knjigi, ki je v takratnih letih inflacije raznovrstnih skupnih jugoslovanskih projektov predstavljala edino realizacijo na področju sodelovanja jugoslovanskih zgodovinarjev, je Pleterski prispeval sintetično, najbolj dognano in obsežno uvodno poglavje o razvoju delavskega gibanja pri jugoslovanskih narodih od njegovih začetkov do ustanovitve jugoslovanske države oziroma do ustanovitve enotne jugoslovanske revolucionarne stranke. Sodeloval je tudi pri urejanju zbornika dokumentov *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923* (Ljubljana, 1990). V tem času je problematiko zgodovine Jugoslavije do leta 1941 v izborni sintetični obliki predstavil tudi v šesti knjigi *Enciklopedije Jugoslavije*

Pogovor Miloša Mikelna s prof. Jankom Pleterskim, prof. Bogom Grafenauerjem in prof. Vasjo Melikom

²² *Enciklopedija Slovenije*, knjiga I, Ljubljana 1987, str. 358–359.

²³ Pismo Janka Pleterskega 5. 6. 1986 Momčilu Zečeviču. Osebni arhiv Janka Pleterskega.

v hrvaški izdaji (str. 251–278). Ta je kot zadnja knjiga tega projekta izšla leta 1990, torej tik pred razpadom Jugoslavije, in je v temu primernem vzdušju tudi nastajala. Po obsegu obširno geslo bi v samostojni objavi bilo adekvatno manjši knjigi.

Akademik prof. dr. Janko Pleterški se v dobrem zadnjem desetletju opazno posveča obdobju druge svetovne vojne. V knjigi *Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi* (Ljubljana 1993, 222 str.) je združil trinajst ocen in razprav, kjer na svojsten način obravnava raznovrstna vprašanja najbližje preteklosti; motri jih skozi prizmo današnjega življenja in ob tem razmišlja kot zgodovinar in državljan. To so spisi iz časa slovenskega prehoda v sistem demokratične politične pluralizacije, ki je, ob hkratnem močnem javnem interesu, v zgodovinsko stroko prinesel tudi novo vrednotenje, še zlasti kar zadeva obdobje druge svetovne vojne. V *Senci Ajdovskega gradca* tematizira nekatere ključne vidike zgodovinskega dogajanja v obdobju druge svetovne na naših tleh in jih sooča s širšim svetovnim kontekstom. Predmeti njegovega zanimanja so vprašanja protiokupatorskega upora, kolaboracije, državljanske vojne, vloge Cerkev na Slovenskem in Vatikanu med drugo svetovno vojno, državljanske sprave oziroma pomiritve, možnosti zgodovinopisja kot stroke, našega odnosa do oblikovanja samostojne Republike Slovenije itd. Notranji državljanski spopad presoja iz dejstva kolaboracije dela Slovencev z okupatorjem in njenih neposrednih učinkov. Zavrača enačenje kolaboracije z državljansko vojno, njeno anemnezo in utemeljevanje predvsem ali izključno na motivih protikomun-

Na polhograjski Grmadi

nističnega boja ter neupoštevanje učinkov kolaboracije. Slovensko zgodovinopisno terminologijo je obogatil s pojmom »funkcionalna kolaboracija« z okupatorjem kot nadomestilom izraza »narodno izdajstvo«. Ob tem se zavzema za presojo dogajanja v Sloveniji v kontekstu splošnega svetovnega vojnega dogajanja. Zavrača ocene, da je bil narodnoosvobodilni boj le taktika, ki bi komunistom pripomogla k oblasti.

Vprašanja, ki jih je odpiral in skušal nanje odgovoriti v tej knjigi, je v naslednjih letih še dopolnjeval in nadgrajeval. Pri tem je večkrat poudarjal, da zgodovina, tako kot narava, ne dela preskokov in da je osamosvojitve Slovenije leta 1991 tudi rezultat prejšnjih stopenj razvoja (boja Slovencev za Zedinjeno Slovenijo od 1848, osvoboditve izpod oblasti dvojne monarhije oktobra 1918, slovenskega upora 1941 po okupaciji, izoblikovanje republike Slovenije leta 1945) ter da utemeljevanje slovenske samostojnosti in suverene Republike Slovenije ne zahteva novih mitov pa tudi ne zanikanja resničnih mejnikov v zgodovini.

Opozoriti je treba še na Pleterskijeve knjižne ocene, še posebej na tiste iz zadnjega obdobja, ki opazno presegajo običajne standarde tovrstnega pisanja. Tovrstni poseg v zgodovinopisje izpričuje njegovo živo zanimanje za historiografsko produkcijo doma in v svetu. Njegove ocene, ki ne reproducirajo vsebine knjig, so nekaj posebnega, saj mu knjiga običajno predstavlja predvsem povod in izziv, da sooča nova spoznanja in dejstva z že znanimi, da razbira in opozarja na po njegovi presoji temeljna vprašanja zgodovinskega razvoja in da umešča domače dogajanje v širši kontekst ali obratno.

Janko Pleterski je soavtor odmevne izjave oziroma poziva »Zgodovinske izkušnje za prihodnost« iz srede leta 1998, v javnosti označene kot izjave levičarske inteligence o preteklosti, naslovljene na slovenski parlament in javnost v premislek. Temeljno sporočilo zgoščene analize predvsem vojnega in povojnega dogajanja je, da nas sporazumno dosežena samostojna demokratična državnost zavezuje k strnjevanju lastnih moči v iskanju skupne prihodnosti in preseganju zgodovinsko pogojenih razdvajanj. Zgodovinske izkušnje, ki jih po njegovi oceni označujeta tako levi kot desni radikalizem, »moramo sprejeti kot sestavni del našega zorenja za demokratično in socialno varno prihodnost«, »kot življenjsko modrost sožitja v raznolikosti«, ki bo zagotovila nacionalno identiteto in varno ter ustvarjalno prihodnost tudi bodočim rodovom v okviru evropskega razvoja.²⁴

Raziskovalna širina in obsežna erudicija sta prof. Pleterskega uvrstili v sam vrh slovenskega in nekdanjega jugoslovanskega zgodovinopisja, pridobil pa si je tudi nesporen ugled v tujini. Slednjega potrjujejo njegove številne objave v tujih jezikih, sodelovanje pri tujih in mednarodnih projektih, povabila na mednarodne simpozije, kot na primer v zadnjih obdobjih: angleški simpozij o koncu Avstro-Ogrske, kjer je nastopil z referatom *The Southern Slav question 1908–1918* (objavljeno v: *The Last years of Austria – Hungary*, Exeter 1990); francoski o avstroogrskih narodnostih in miru 1918–1919, kjer je nastopil z referatom *Le point de recontre italo-allemand-slovèni (Yugoslave)* (objavljeno v: *Le Nationalite's de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918–1919*, Paris 1990); avstrijski ob 80. obletnici plebiscita, kjer je nastopil z referatom *Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung vom 10. oktober 1920«* (objavljeno v: *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung*, Klagenfurt 2002). V nemškem zborniku o sodobnih spremembah v Nemčiji in Jugoslaviji nastopa z razpravo *Historische Aspekte der Vereinigung in Jugoslawien* (objavljeno v: *Staatliche Einheit und Teilung – Deutschland und Jugoslawien*, München 1992), v italijanskem zborniku pa z razpravo *Il nazionalismo delle piccole nazioni e l'influenza dei fattori internazione*

²⁴ Vladimir Kavčič, Janko Pleterski: Zgodovinske izkušnje za prihodnost, *Delo*, 30. 5. 1998 (in v drugem dnevem tisku istega dne).

(objavljeno v: *L'Europa orientale e la rinascità dei nazionalismi*, Milano 1994) itd. Sam je bil v zadnjem obdobju med odločilnimi pobudniki treh pomembnih simpozijev v organizaciji Slovenske akademije znanosti in umetnosti: *Slovenski upor 1941* (1991), *Slovenci in država* (1994), *Država in cerkev* (2001). Zaradi vrhunskih znanstvenih dosežkov in metodoloških značilnosti opravljenega dela je bil 18. maja 1989 izvoljen za dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 27. maja 1993 pa za rednega člana SAZU.

Za svoje bogato ustvarjalno delo je prejel številna priznanja in nagrade: dve nagradi Sklada Borisa Kidriča (1965 in 1970), priznanje Andreja Schusterja Drabosnjaka (1968), nagrado Dimitrija Tucovića (1985), priznanje Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (1985), Kidričevo nagrado (1986), priznanje dr. Franca Petka (1991) in najvišje priznanje Zveze združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, Listino ZZB NOB Slovenije (2003). Ob sedemdesetletnici je prejel najvišje državno odlikovanje – Zlati častni znak svobode Republike Slovenije.

Ob tokratnem jubileju sta mu vse priznanje za njegove izjemne raziskovalne dosežke in pedagoško delo izrekla Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinsko društvo Ljubljana, ki sta ga imenovala za svojega častnega člana. Vsi kolegi in prijatelji pa mu tudi v bodoče želimo polno ustvarjalnega nemira in delovnih uspehov!

NATAŠA STERGAR

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. JANKA PLETERSKEGA

Pričujoča bibliografija skuša zajeti vse delo prof. dr. Janka Pleterskega (v letih 1949-2003), ki ni omejeno samo na zgodovino, temveč pokaže njegovo dejavnost na različnih področjih. Delne bibliografije so izhajale v različnih revijah (Razprave in gradivo, Zgodovinski časopis), letnih poročilih Filozofske fakultete, Biografijah in bibliografijah Univerze v Ljubljani in Letopisih SAZU za posamezna leta.

1949

Pred nove pregovore o Austriji : pregled dosadašnjeg rada i nacrt ugovora prema stanju od 10. maja 1949. – Spoljnopolitička dokumentacija 22. 6. 1949.

1950

Pitanje ugovora o Austriji. – Međunarodna politika 5. 7. 1950.

Politika velikih sila u današnjoj Austriji. – Spoljnopolitička dokumentacija 25. 7. 1950.

1953

Boj velikih sil za Perzijo. – Naša žena 1953, št. 9, str. 235-236.

Črtice s potovanja po Koroškem. – Ljudska pravica 7. 3. 1953.

Kaj loči evropske in azijske socialiste. – Socialistična misel 1953, št. 9, str. 624-628.

1954

Delo organizacije Združenih narodov po generalni skupščini. – Vestnik Društva LRS za Združene narode 2, 1954, št. 3, str. 3-4.

Koroške težave. – Naši razgledi 25. 12. 1954.

Načrt kitajske ustave. – Naši razgledi 17. 7. 1954.

Unesco pred jezikovnimi problemi. – Vestnik Društva LRS za Združene narode 2, 1954, št. 3, str. 10-12. (Misli ob specialni številki »Courierja«, 1954/1).

1955

Jugoslavija v svetu. – V: Slovenski izseljenski koledar 1955. Ljubljana 1955, str. 21-27.

Koroški Slovenci in Avstrija. – Naši razgledi 8. 10. 1955.

Nevarna diskusija. – Naši razgledi 24. 12. 1955.

Ob deseti obletnici zmage Osvobodilne fronte. – Naši razgledi 14. 5. 1955.

Znanilec prihodnosti : (ob desetletnici OZN). – Naši razgledi 25. 6. 1955.

Ocena: Lojze Ude, Zgodovina slovenskega pouka na koroških ljudskih šolah. 1955. – Naši razgledi 25. 6. 1955. (Objavljeno tudi v: Pedagoški zbornik 1955)

1956

Delavski razred in država. – Naši razgledi 8. 12. 1956.

Iz pričevanj avstrijskega zunanjega ministra. – Naša sodobnost 4, 1956, str. 87-93

Lenin o nacionalizmu in internacionalizmu velikih in malih narodov. – Naši razgledi 8. 9. 1956.

Koroški Slovenci in Avstrija. – Naši razgledi 8. 10. 1956.
Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882–1920). – Zgodovinski časopis 10-11, 1956-1957, str. 183-216.

1957

Dve deklaraciji. – Naši razgledi 30. 11. 1957. (O deklaraciji 12 partij in manifestu miru) **Lenin in nacionalno vprašanje v času oktobrske revolucije in formiranja Sovjetske zveze.** – Naša sodobnost 5, 1957, str. 970-979, 1080-1089.

Posameznik ali skupnost. – Naši razgledi 30. 11. 1957. (O slovenski manjšini na Koroškem)

Razvoj v dveh smereh. – Naši razgledi 6. 7. 1957. (O zaščiti narodnostnih skupin v Italiji in Jugoslaviji)

Socialistični glas o koroškem vprašanju. – Naši razgledi 27. 4. 1957.

Zaupanje v socialistični internacionalizem. – Naši razgledi 27. 4. 1957.

Ocena: Ameriška dognanja o koroškem vprašanju : Richard R. Randall, The political geography of the Klagenfurt Plebiscite Area. Worcester, Massachusetts. – Naša sodobnost 5, 1957, str. 372-376, 464-472.

1958

Državna pogodba in manjšina. – Slovenski poročevalec 29. – 30. 11. 1958.

Nekaj o »Miru«. – V: Koledar Slovenske Koroške 1958. Celovec 1958, str. 51-56.

Ob zadnjem koroškem zapletu : nekaj kronologije in dokumentacije. – Naša sodobnost 6, 1958, str. 793-801.

Ocena in orientacija našega socialističnega razvoja. – Banka 1958, št. 7-8, str. 97-98.

Polemika o Stalinu po februarški revoluciji. – Naša sodobnost 6, 1958, str. 538-542.

Spomenica koroških Slovencev. – Naši razgledi 22. 11. 1958.

Za mir in sporazum. – Naši razgledi 11. 1. 1958.

Značilnosti koroškega vprašanja. – Naša sodobnost 6, 1958, str. 1140-1141.

1959

Jugoslavija med Mussolinijem in čaršijo : dokumenti iz diplomatske zgodovine med obema vojnama. – Tedenska tribuna 25. 6. – 2. 7. 1959.

Manjšinska zakona za Koroško. – Naši razgledi 28. 3. 1959.

Manjšinska zakonodaja za Koroško in človekove pravice. – Vestnik društva LRS za Združene narode 7, 1959, št. 1-2, str. 4-17.

Materinščina otrok in pouk na koroških osnovnih šolah. – V: Zbornik Koroške. Ljubljana 1959, str. 113-120.

Nemiroljubni pojavi. – Borec 11, 1959, str. 429-431. (O zborovanjih raznih organizacij v Avstriji)

Pravica staršev v manjšinskem šolstvu in deklaracija otrokovih pravic : ob koroškem primeru. – Naša sodobnost 7, 1959, str. 918-926.

Vatikanska politika pod Pijem XII. – Naši razgledi 14. 3. 1959.

Vsebina internacionalizma. – Naši razgledi 25. 4. 1959.

Ocena: Ivan Regent, Poglavlja iz boja za socializem. Ljubljana 1958. – Naša sodobnost 7, 1959, str. 270-273.

1960

Dr. Benedikt Kautsky. – Naši razgledi 14. 5. 1960.

Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni. – Razprave in gradivo 2, 1960, str. 7-99. (Izšlo tudi v: Slovenski vestnik 28. 7. – 29. 12. 1961 in 5. 1. – 12. 1. 1962)

Manjšinski kongres v Zuožu. – Naši razgledi 23. 7. 1960.

V katerem delu Koroške žive Slovenci? – Delo 24. 7. 1960.

Za dobre odnose z Avstrijo. – Naši razgledi 24. 12. 1960.

1961

Avstrijsko društvo za zgodovino delavskega gibanja. – Naši razgledi 25. 2. 1961.

Jaspers o spoznanju in volji v današnji politiki. – Naša sodobnost 9, 1961, str. 654-657.

Kongres KP Avstrije. – Naši razgledi 13. 5. 1961.

Revolucija in slovensko nacionalno vprašanje : poskus prigradnega članka. – Naša sodobnost 9, 1961, str. 387-403.

Zbor avstrijskih socialistov. – Naši razgledi 8. 7. 1961.

1962

Avstrijski status quo. – Vprašanja naših dni 1962, str. 627-628.

Nekaj potez izraelske etnogeneze. – Naša sodobnost 10, 1962, str. 926-933, 1022-1029.

Prevedel in priredil: Sartre Jean Paul, Mrzla vojna in enotnost kulture. – Naši razgledi 24. 11. 1962.

1963

Avstrija proti obratu v desno. – Naši razgledi 11. 5. 1963.

Gospodarski faktorji narodnega in političnega usmerjanja kmečkega prebivalstva na Slovenskem Koroškem v letih 1848-1914. – Razprave in gradivo 3, 1963, str. 7-66.

Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do leta 1914. – Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 212-218.

Srečanja v Dubrovniku : pogovori italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev. – Naši razgledi 21. 9. 1963.

Zaključni izpit 1963. – Naši razgledi 6. 7. 1963. (Skupaj z V. Cvetkom idr.)

Ocena: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. – Sodobnost 11, 1963, str. 567-569. (O knjigi Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova. Ljubljana 1962)

Ocena: Oskar Davičo, Črno na belem : potopis po Zahodni Afriki. Ljubljana 1962. – Vprašanja naših dni 13. 2. 1963.

1964

Ob petdesetletnici dogodka v Sarajevu. – Delo 28. 6. 1964.

Obletnica nove veljave retoromanskega jezika. – Sodobnost 12, 1964, str. 270-274, 365-367.

Progresivne težnje med Slovenci na Koroškem : (1920-1941). – V: Ivan Regent, Janko Pleterški, Ivan Kreft: Progresivna Slovenija, Trst in Koroška. Murska Sobota 1964, str. 81-134.

Uredniški zapiski 1963-64 : aktualnost preteklosti. – Naši razgledi 11. 1. 1964.

Ocena: Avtentično pričevanje : Winston S. Churchill, Druga svetovna vojna. Ljubljana 1964. – Naši razgledi 26. 12. 1964.

1965

Avstrijska usmeritev. – Teorija in praksa 2, 1965, str. 678-685.**Delo dr. Frana Zwittera za rešitev mejnih vprašanj.** – Zgodovinski časopis 19-20, 1965/66, str. 23-29.**Dr. Franc Petek.** – Delo 11. 8. 1965.**Dr. Franc Petek – osemdesetletnik.** – Naši razgledi 6. 3. 1965.**Kongres avstrijskih komunistov.** – Teorija in praksa 2, 1965, str. 1277-1287.**Moč odpora : ob dnevu zmage.** – Naši razgledi 8. 5. 1965.**Narodna in politična zavest na Koroškem : narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške 1848-1914.** – Ljubljana 1965. 478 str.**Obisk avstrijskih državnikov.** – Naši razgledi 10. 4. 1965.

Priredil: Görlich E. J., Problemi avstrijske sodobne zgodovine. Povzetek predavanja 10. februarja 1965, na sestanku Zgodovinskega društva v Ljubljani. – Naši razgledi 10. 4. 1965.

Ocena: Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894. Ljubljana 1963. – Sodobnost 13, 1965, str. 625-629.

1966

Ivan Kreft. – V: Panonski zbornik. Murska Sobota 1966, str. 354-356.**Jubilej prve »Zgodovine slovenskega naroda« : Zgodovina slovenskega naroda, izdala Slovenska matica 1866, napisal Janez Trdina 1850.** – Naši razgledi 5. 11. 1966.**Lojze Ude sedemdesetletnik.** – Naši razgledi 9. 7. 1966.**Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, 1966, str. 233-244. (Objavljeno tudi v: Naši razgledi 14. 5. 1966, ter v srbohrvaškem prevodu v: Putovi revolucije, Zagreb 1967, št. 9, str. 16-26)**Vloga in pomen OF : osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije.** – Naši razgledi 14. 5. 1966.**Die Völkzählung vom 31. März 1961 in Kärnten.** – Razprave in gradivo 1966, št. 4-5, str. 165-215.

Razprava v komisijah : komisija za mednarodne odnose. – V: Šesti kongres Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. Ljubljana 1966, str. 511-513.

Ocena: Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije I. – Naši razgledi 12. 3. 1966.

Ocena: Uspeh Slovenskih arhivarjev : Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana 1965. – Naši razgledi 26. 2. 1966.

1967

Jugoslovanski komunisti in narodnostno vprašanje. – Naši razgledi 4. 11. 1967.**Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7, 1967, str. 277-316, 457-462, 526-529, 560-563. (Z diskusijo)**Opozorilo s Koroškega.** – Naši razgledi 27. 5. 1967.**Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno.** – V: Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat. Beograd 1967, str. 761-788.**Zunanjepolitična dejavnost avstrijske vlade.** – Teorija in praksa 4, 1967, str. 1130-1139.

Publicistični trenutek : uredniški zapiski. – Naši razgledi 11. 3. 1967. (Skupaj z L. Bavconom idr.)

Ocena: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941, Cankarjeva založba 1966. – Naši razgledi 25. 2. 1967.

Ocena: Kocbekova listina. – Naši razgledi 29. 7. 1967.

1968

Aktualna zgodovina : zapiski ob delovnem branju. – Naši razgledi 25. 5. 1968.

Iz časa nastanka Jugoslavije : odlomek iz referata »Politika Vseslovenske ljudske stranke in jugoslovansko zedinjenje« na XIV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici, 9.–13. 9. 1968. – Naši razgledi 21. 9. 1968.

Koroška preizkušnja. – Teorija in praksa 5, 1968, str. 825-834.

Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS. – Problemi 6, 1968, št. 61, str. 49-68; št. 62, str. 282-298. (Ponatis v: Jugoslovanski istorijski časopis 8, 1969, str. 28-68)

Petdeset let avstrijske republike : za njo se je začel proces oblikovanja Avstrijcev v samostojen narod. – Delo 9. 11. 1968.

Petdeset let Jugoslavije. – Naši razgledi 23. 11. 1968.

Razmišljanje ob stoletnici taborov, petdesetletnici nastanka Jugoslavije in petindvajsetletnici ljudske vstaje na Primorskem. – Naši razgledi 21. 9. 1968.

Trilateralizem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. – Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 169-184.

Ustanovitev jugoslovanske države 1918. – Delo 28. – 29. 11. 1968.

Ocena: Ivo J. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference : a study in frontier making. New Haven and London, Yale University Press 1962. Str. XVI+351. – Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 157-159.

1969

Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917. – V: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države. Zagreb 1969, str. 121-130.

»Jesen 1918«. – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 160-161. (O posvetovanju zgodovinarjev na Dunaju)

Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje u prvoj jugoslovenskoj državi. – Nastava istorije 1969/1970, št. 2, str. 10-19. (Objavljeno tudi v: Naši razgledi 19. 9., 3. 10. 1969, NIN 28. 9. – 12. 10. 1969)

Pismo urednikom. – Prostor in čas 1, 1969, str. 561-562.

Poročilo tržaškega namestnika Fries-Skeneja iz oktobra 1918 : doslej pri nas še neznan dokument o tedanjem razpoloženju v naših krajih. – Primorski dnevnik 15. 1. 1969.

Združena Evropa in Slovenci. – V: Draga 1968. Trst 1969, str. 5-9.

1970

About the question of maturity for Europe and for man. – V: Students quarterly (Ljubljana) 1970, str. 31-39.

Državnost in čas : ob petindvajsetletnici ustanovitve slovenske narodne vlade. – Naši razgledi 8. 5. 1970.

Gavarnie – sestra Logarske doline in njena okolica. – Planinski vestnik 70, 1970. št. 4, str. 164-170.

- Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno.** – V: Koroški plebiscit. Ljubljana 1970, str. 73-130.
- O deležu in vlogi slovenskega zgodovinskega vprašanja v preučevanju slovenskega narodnega vprašanja.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, 1970, str. 213-218.
- O prvinah in o značaju plebiscitne odločitve.** – V: Koroški plebiscit. Ljubljana 1970, str. 215-270.
- Pogled na glasovanje pred 50 leti.** – Koroški koledar 1970. Celovec 1970, str. 36-46. (Podpis: J. Obdravski)
- Slovenci in plebiscit na Koroškem.** – V: VI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1970, str. 1-9. (Ponatis v: Večer 23. – 26. 9. 1970)
- Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno.** – Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 177-189.
- Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno.** – V: Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, str. 37-71.
- Der Trialismus bei den Slowenen und die jugoslawische Einigung.** – V: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum. Wien 1970, str. 195-202.
- Vprašanje ob 10. oktobru 1970 na Koroškem.** – Delo 31. 10. 1970.
- Anketa : »Južnotirolski paket« in Slovenci. – Dialogi 6, 1970, str. 242-243.
- Pojasnilo. – Sodobnost 18, 1970, str. 670-672. (K članku Janka Jerija Komu zameriti)
- Spremni tekst, ur.: Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939 : članki Edvarda Kardelja iz dni 20. junija do 30. avgusta 1939. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, 1970, str. 123-145.
- Uvodna beseda. – V: Koroški plebiscit. Ljubljana 1970, str. 5-6. (Uredil skupaj z L. Udetom in T. Zornom)
- Ocena: Narodnost : Musliman : ob knjigi Atifa Purivatre, Nacionalni i politički razvitak Muslimana. – Naši razgledi 8. 5. 1970.
- Ocena: Zbornik Koroški plebiscit : o znanstveni publikaciji, ki bo izšla v letošnji knjižni zbirki pri Slovenski matici. Ljubljana 1970. – Naši razgledi 9. 10. 1970.
- Ocena: Zgodovina Avstrije za Avstrije : Ernest Joseph Görlich – Felix Romanik, Geschichte Österreichs, Tyrolia Verlag, Innsbruck, Wien-München 1970, 624 str. – Prostor in čas 2, 1970, str. 493-495.
- 1971
- Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919-1941.** – Beograd 1971. 47 str.
- Koroški Slovenci in leto 1848.** – V: Koroška in koroški Slovenci. Maribor 1971, str. 153-158.
- Koroški Slovenci in plebiscit.** – V: Koroška in koroški Slovenci. Maribor 1971, str. 168-181.
- Milada Paulova (1891-1970).** – Zgodovinski časopis 25, 1971, str. 106-107.
- Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914-1918.** – Ljubljana 1971. 323 str.
- Anketa : »Vprašanje naroda na Slovenskem«. – Naši razgledi 15. 1. – 29. 1. 1971. (Skupaj z J. Goričarjem idr.)
- Ocena: Knjiga o rojstvu Jugoslavije in njenih problemov : Dragovan Sepič, Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914-1918. Zagreb 1970. – Naši razgledi 28. 5. 1971.

Ocena: Milada Paulová, Tajný výbor (MAFFIE) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916-1918. Academia, Praha 1968, str. 626. – Zgodovinski časopis 25, 1971, str. 160-163.
Ocena: Pavla Horská Vrbová, Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Praha 1970. Str. 226. – Zgodovinski časopis 25, 1971, str. 159-160.

1972

Aktualne naloge ZKJ v boju proti nacionalizmu. – Komunist 15. 9. 1972. (Skupaj z M. Ribičičem idr.)

Šolska zakonodaja po letu 1955 : odlomek iz razprave. – Delo 2. 12. 1972.

Vprašanje naroda v socializmu. – Naši razgledi 11. 2. 1972.

1973

Aktualnost »stare pravde«. – Naši razgledi 26. 10. 1973.

Koroški Slovenci in Avstrija. – Delo 14. 1. 1973.

On the good-will of the Austrian reply. – V: Drago Druškovič, Carinthian Slovenes : some aspects of their situation. – Ljubljana 1973, str. 79-84.

Perspektiva federativne združitve v novi Jugoslaviji kot dejavnik NOB. – Teorija in praksa 10, 1973, str. 1054-1070. (Referat na simpoziju Bosna in Hercegovina 1942-1943 in AVNOJ, 22. in 23. oktobra 1973 v Sarajevu; ponatis v: Časopis za suvremenu povijest 1973, str. 9-24).

Položaj slovenskega jezika na avstrijskem Koroškem po drugi svetovni vojni. – V: IX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1973, str. 169-176.

Slovenačke političke stranke u prvom svetskom ratu i jugoslovensko pitanje. – V: Politički život Jugoslavije 1914-1945. Beograd 1973, str. 129-147.

Vprašanje nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896-1918. – V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana 1973, str. 39-46.

Uvod. – V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana 1973, str. 3-4. (Skupaj z B. Grafenauerjem)

Intervju: Prof. dr. Janko Pleterški. (Zapisal Ciril Stani) – Naši razgledi 27. 7. 1973. (Iz Oddaje RTV Ljubljana, 23. 3. 1972 »Naši znanstveniki pred mikrofonom«)

Ocena: Dragoslav Janković, Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. Beograd 1973, 574 str. – Zgodovinski časopis 27, 1973, str. 396-402.

1974

Jugoslovenska misel pri Slovencih v času Taaffeja : odlomek iz razprave. – Naši razgledi 25. 10. 1974.

Nekaj nepričakovanega odgovora Dušanu Kermavnerju. – Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 367-380.

Nekateri pravni vidiki položaja slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem. – Razprave in gradivo 6, 1974, str. 84-105. (Skupaj s T. Zornom)

Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodno-oslobodilačke borbe. – V: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini : (1942-1943). Beograd 1974, str. 376-389.

Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten. – V: I. Slovenski demografski simpozij 1974, št. 3-4, str. 165-215. (Ponatis iz Razprave in gradivo 4-5, 1966)

1975

Avstrija in Slovenci leta 1912-1913. – Kronika 23, 1975, str. 110-120.

- Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879-1893).** – Zgodovinski časopis 29, 1975, str. 263-275.
- Politična in socialna zgodovina Jugoslavije.** – Maribor 1975. 182 str. (Skupaj z B. Božičem)
- Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci.** – Jugoslovanski istorijski časopis 14, 1975, št. 3-4, str. 49-88.
- 1976
- Bogo Grafenauer 60-letnik.** – Delo 16. 3. 1976.
- Evtanatični paragrafi : ob dveh avstrijskih zakonskih predlogih.** – Naši razgledi 4. 6. 1976.
- Internacionalizam u vlastitoj kući.** – Praksa (Titograd) 1976, št. 3-4, str. 108-114. (Ponatis v: Borba 6. 9. – 8. 9. 1976)
- Ivan Kreft : sedemdesetletnica.** – Naši razgledi 24. 12. 1976.
- Izmerjena nebeška stran : srečanje »slovenskih izobražencev« v Dragi.** – Delo 4. 9. 1976.
- Lojze Ude : osemdesetletnica.** – Naši razgledi 2. 7. 1976.
- O teritorialni zasnovanosti manjšinske zaščite in o protipogodbnih stališčih in praksi Avstrije.** – Razprave in gradivo 7-8, 1976, str. 69-82. (Angleški povzetek objavljen tudi v: Twenty Years Overdue. Ljubljana 1976, str. 14-16)
- Ob dveh avstrijskih zakonskih predlogih.** – Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji. Ljubljana 1976, str. 25-32. (Referat na posvetovanju o aktualnih vprašanjih slovenske in hrvaške manjšine, Ljubljana 28. maja 1976; delni ponatise objavljeni v: Naši razgledi 4. 6. 1976, in v: Slovenski vestnik 18. 6. 1976)
- »Offene Antwort an die Kärntner Landeszeitung«.** – Slovenski vestnik 19. 11. 1976.
- On two Austrian draft acts.** – Actual Questions of the Slovene and Croat Minorities in Austria. Ljubljana 1976, str. 27-34. (Prevod teksta iz: Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji. Ljubljana 1976)
- Povodom priloga D. Kermavnera »O slovenačkim stvarima«.** – Jugoslovanski istorijski časopis 15, 1976, št. 1-2, str. 143-149.
- Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju.** – Beograd 1976. 379 str. (Prevod knjige Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971)
- Svetozar Marković o Slovincima i federaciji.** – V: Samouprava u delima Svetozara Markovića i savremena jugoslovenska praksa. Svetozarevo 1976, str. 161-170. (Objavljeno tudi v: Naši razgledi 6. 5. – 20. 5. 1977)
- Über die österreichischen Gesetzentwürfe.** – V: Aktuelle Fragen der slowenischen und der kroatischen Minderheit in Österreich. Ljubljana 1976, str. 29-37. (Prevod teksta iz: Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji, Ljubljana 1976)
- V 45 dneh peš po jugoslovanski diagonali.** – Planinski vestnik 76, 1976, št. 12, str. 581-586.
- Vigredni izlet na Žbevnico.** – Planinski vestnik 76, 1976, št. 11, str. 540-541.
- Intervju. Pravica, ki se spreobrača v dolžnost : zgodovinske razsežnosti ponemčevanja koroških Slovencev. (Zapisal Branko Maksimovič) – Večer 12. 11. 1976.
- 1977
- Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje.** – V: Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS. Ljubljana 1977, str. 167-191.

- Nacionalno pitanje u NOR i socialističkoj revoluciji.** – V: Razvoj socijalističke revolucije. Beograd 1977, 5. zv., str. 153-173. (Predavanje političke škole SKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec 1975/76)
- Nekaj misli k vprašanju marksizma v našem zgodovinopisju.** – Anthropos 1977, št. 5-6, str. 181-187.
- Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894-1904.** – Zgodovinski časopis 31, 1977, str. 7-23.
- Osemdeset let od ustanovitve slovenske delavske stranke.** – Kronika 25, 1977, str. 48-52. (Objavljeno tudi v: Komunist 3. 1. 1977)
- Prilog razmatranju odnosa revolucije i nacije.** – V: Pregled (Sarajevo) 1977, str. 1029-1042.
- Radnički pokret i nacionalno pitanje.** – V: Klasne borbe i socijalistička revolucija. Beograd 1977, 4. zv., str. 117-142. (Predavanje političke škole SKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec 1975/76)
- Revolucija in narodi.** – Teorija in praksa 1977, str. 479-489. (Objavljeno tudi v: Treći program 34-35, 1977, str. 297-307, in v: Dialektika odnosov delavskega razreda in njegove revolucionarne avantgarde. Ljubljana 1977)
- Srbija i jugoslovensko pitanje na početku prvog svetskog rata.** – V: Knjige i zbivanja. Beograd 1977, str. 62-65.
- Temelji jugoslovenske federacije.** – V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 37-60.
- Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 17, 1977, str. 9-23. (Italijanski prevod na str. 25-40) (Izšlo tudi v: Slovenski in italijanski socialisti na Primorskem 1900-1918. Ljubljana 1979)
- Diskusija: Podlaga za razpravo na Filozofski fakulteti v Ljubljani : vprašanje o konceptu stroke – zgodovine. – Anthropos 1977, št. 5-6, str. 171-180. (Skupaj s T. Ferencom idr.)

1978

- Aktuelnost naučnog i interdisciplinarnog izučavanja nacije.** – V: Pristup izučavanja nacije. Zagreb-Beograd 1978, str. 62-66.
- Die Badenikrise und die Slowenen.** – V: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Wien 1978, str. 65-76, 87-103.
- Kritika Staljinovih koncepcija i doprinos jugoslovenskih marksista revolucionarnom shvatanju nacionalnog pitanja.** – V: Tito i revolucija. Beograd 1978, str. 155-165.
- Nastanek jugoslovenske države 1918. leta.** – V: Prešernov koledar 1979. Ljubljana 1978, str. 121-130.
- »Povzdigniti se v vodilni razred nacije...« : pogledi KPJ na nacionalno vprašanje v Jugoslaviji. – Naši razgledi 8. 12. 1978.
- Značaj Osme konferencije zagrebačkih komunista za tretiranje nacionalnog pitanja u politici KPJ.** – V: Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase. Zagreb 1978, str. 201-218. (Objavljeno tudi v: Naši razgledi 8. in 22. 11. 1978)
- Spremna beseda. – V: Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 289-299.
- Diskusija : Razprava o knjigi dr. Dušana Kermavnerja »Temeljni problemi Primorske politične zgodovine«. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 19-20, 1978-1979, str. 85-88.

1979

- Koroška socialna demokracija in volitve : razprava o vprašanjih slovenske zgodovine.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 263-264. (Skupaj z L. Sienčnikom idr.)
- Naramarsko potovanje prek Vercorsa in Cevenov.** – Planinski vestnik 79, 1979, str. 772-782. (Skupaj z A. Pleterskim)
- Narodnosti v Jugoslaviji.** – V: Koroški koledar 1979. Celovec 1979, str. 68-76.
- O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 203-220.
- O Speransovi knjigi.** – V: Prešernov koledar 1980. Ljubljana 1979, str. 84-91. (Objavljeno tudi v: Komunist: Teoretična priloga 10. 4. 1981)
- Primjedbe na prijedlog.** – V: Medunacionalni odnosi danas. Zagreb, Beograd 1979, str. 68-79.
- Revolucija in vprašanje narodov.** – Ljubljana 1979, 53 str.
- Slovenci i stvaranje Jugoslavije.** – V: Knjige i zbivanja. Beograd 1979, str. 198-205.
- Staljinova koncepcija i doprinos jugoslovenskih marksista revolucionarnom shvatanju nacionalnog pitanja.** – V: Tito i revolucija. Beograd 1979, str. 155-165.
- Veliko dejanje v zgodovini Slovencev.** – Komunist 9. 3. 1979.
- Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige.** – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 533-544. (Tudi v: Edvard Kardelj Sperans in slovensko zgodovinopisje. Ljubljana 1980, str. 5-16, in v: Časopis za suvremenu povijest 11, 1979, str. 7-21)
- Pripravil besedilo, napisal opombe. – V: Dr. Franc Petek, Iz mojih spominov. Ljubljana 1979, str. 217-220, 221-281. (Pri opombah sodeloval T. Zorn). (Izšlo tudi v: Slovenski vestnik 8. 3. 1985 – 9. 5. 1986; 60 nadaljevanj)

1980

- Avstrijska socialna demokracija in koroški plebiscit.** – Slovenski vestnik 2. 5. – 23. 5. 1980.
- Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten.** – Klagenfurt/Celovec 1980, 87 str.
- Obletnica pogodbe o Avstriji.** – Naši razgledi 30. 5. 1980.
- Prof. dr. Vatroslav Kalenič.** – Vestnik (Univerza) 10, 1980/81, št. 4, str. 90-91.
- Die Slowenen.** – V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Wien 1980. Bd. 3/2, str. 801-838.
- Die Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien : ihre Entstehung und Verfassungsform.** – Czasopismo prawno historyczne 32, 1980, str. 265-302.
- Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911-1913.** – Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 5-75.
- Govor na slavnostni seji univerzitetnega sveta Univerze Edvarda Kardelja (17. aprila 1981). – Vestnik (Univerza) 10, 1980/81, št. 3, str. 2-9. (Izšlo tudi v: Naši razgledi 15. 5. 1981)
- Uvod in priprava dokumentov = Einführung. – V: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917 : poročili vojaške in vladne komisije = Die politische Verfolgung von Slowenen in Österreich zwischen 1914 und 1917. Viri I, II. Ljubljana 1980, 1982, 191 str.
- Intervju: Kje je ključ : ob celovškem simpoziju o koroškem plebiscitu 1920. – Naši razgledi 10. 10. 1980.
- Ocena: France Klopčič, Desetletja preizkušenj. Ljubljana 1980. – Naši razgledi 12. 12. 1980.

1981

Delavsko gibanje v Sloveniji pred prvo svetovno vojno. – Komunist 30. 1. in 6. 2. 1981.
Napomene o uvažavanju opčeg i posebnog s gledišta jugoslovensko-nacionalno (republičko i pokrajinsko). – Časopis za suvremenu povijest 13, 1981, str. 63-71.

Die Slowenen und die Bewegung für eine jugoslawische staatliche Vereinigung vor und während des Ersten Weltkrieges. – V: Kärntens Volksabstimmung 1920. Klagenfurt 1981, str. 44-62.

Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. – Maribor 1981, 435 str.

Univerza in samoupravni socializem : odlomek iz govora prof. dr. Janka Pleterskega na slavnostni seji univerzitetnega sveta 17. aprila 1981. – Naši razgledi 15. 5. 1981.
 Slavnostni govor red. prof. dr. Janka Pleterskega, dekana Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. – Glasnik slovenskega etnološkega društva 21, 1981, str. 27.

Predgovor. – V: Lazar Koliševski, Makedonsko narodno vprašanje. Ljubljana 1981, str. 3-6.

Ocena: Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. – Komunist: Teoretična priloga 10. 4. 1981.

1982

Dr. Karel Šiškovič-Mitko. – Delo 8. 2. 1982.

Geschichtliche Vorbedingungen der Kärntner Volksabstimmung aus der Sicht der slowenischen Geschichtswissenschaft. – Österreichische Osthefte 24, 1982, str. 418-431.

Istorijski aspekti nacionalnih odnosa u Jugoslaviji. – V: Nacionalno pitanje i socijalizam. Beograd 1982, str. 255-293.

Kardelj o nacijama i nacionalnom pitanju. – Komunist 22., 29. 1. in 5. 2. 1982. (Objavljeno v vseh izdajah)

Lojze Ude : in memoriam. – Naši razgledi 12. 3. 1982.

Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju. – Anthropos 1982, št. 1-2, str. 11-18, 48-49.

Temelji jugoslovsanske federacije. – Prešernov koledar 1983. Ljubljana 1982, str. 94-104.

Ocena: Bogato najdišče in dolgoročna spodbuda : France Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovsanskih komunistov 1919-1939. – Borec 34, 1982, str. 311-316.

1983

Boris Kidrič in Osvobodilna fronta : s simpozija o Borisu Kidriču, Ljubljana 13. aprila 1983. – Naši razgledi 13. 5. 1983.

Der ungleiche Grenzstreit : 1918-1920. – V: Der ungleiche Grenzstreit. Klagenfurt, Trieste 1983, str. 5-61.

Dr. Franci Zwitter : sedemdesetletnica. – Naši razgledi 7. 10. 1983.

Istorijska ishodišta, osnovi i smisao postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. – Nedelja marksističkih rasprava '82. Razvoj međunacionalnih odnosa. Beograd 1983, str. 49-69.

Istorijski razlozi postojanja Socijalističke Federativne republike Jugoslavije. – V: Aktualna pitanja mlade generacije Jugoslavije. Beograd 4, 1983, str. 93-130.

- Koroški Slovenci in delavsko gibanje v času Habsburške monarhije.** – Slovenski vestnik 7. – 21. 1. 1983.
- O »nacionalnem razredu« : odlomek iz referata na Ziherlovih dneh.** – Komunist 28. 10. 1983.
- Ob predstavi »Golubnjače«.** – Delo 5. 1. 1983.
- »Odmev« na pisanje P. Matvejeviča.** – Teleks 24. 3. 1983.
- 65 let velike slovenske odločitve.** – Delo 29. 10. 1983.
- Posleavnojnska bitka za afirmacijo radničke klase kao vodeče nacionalne snage u Srbiji.** – Opredeljenja 1983, št. 10, str. 83-98. (Objavljeno tudi v: AVNOJ i savremenost. Sarajevo 1984, str. 281-306)
- Premislek ob »jedrih«.** – Naši razgledi 4. 11. 1983. (Objavljeno tudi v: Komunist 14. 10. 1983, vse izdaje)
- Zaboravljene pouke.** – Politika 10. 11. 1983. (Objavljeno tudi v: NIN 13. 11. 1983)
- Zgodovinska izhodišča in osnovni smisel obstoja Socialistične federativne republike Jugoslavije.** – Razprave in gradivo 16, 1983, str. 75-86.
- 1984
- Boris Kidrič in Osvobodilna fronta Slovenskega naroda v akciji.** – Borec 36, 1984, str. 185-195.
- Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije.** – Maribor 1984, 294 str. (Skupaj z B. Božič)
- Feniks žurnalistike.** – Politika 25. 1. 1984.
- Istorijski razlozi postojanja SFRJ.** – Socijalizam 27, 1984, str. 22-43.
- Koroški Slovenci in plebiscit.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 34-39.
- Lojze Ude – in memoriam.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 172-174.
- Nekaj okoliščin v zvezi s pojmovanjem odnosa KPJ do narodov.** – Teorija in praksa 21, 1984, str. 1353-1366.
- Nova jugoslovenska svest.** – V: Mladi i nacionalizam. Beograd 1984, str. 164-184.
- Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne.** – V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 22-33.
- Religija i crkva nemaju narodotvornu funkciju.** – V: Kulturni radnik (Zagreb) 37, 1984, str. 40-50. (Objavljeno tudi v: Religija i nacija. Zagreb 1984, str. 81-88)
- Slovenci v dvajsetih letih.** – V: Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1984, str. 541-553.
- Zajedništvo u teškim vremenima.** – Večernji list 12. – 13. 5. 1984.
- Zgodovinska razsežnost : prispevki k razpravi o federalizaciji v ZK.** – Komunist 23. 11. 1984.
- Intervju: Istorijski triumf Slovenaca. (Zapisal Miloš Mišović). – NIN 1. 4. 1984.
- Minulo je. – Komunist 11. 5. 1984. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Ob nekem razpoloženju. – Komunist 6. 4. 1984. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Ocena: Dober prispevek k zgodovini nastanka jugoslovenske državnosti. Djordje Dj. Stanković: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984. – Naši razgledi 23. 11. 1984.
- 1985
- Akademik Fran Zwitter : osemdesetletnica.** – Naši razgledi 25. 10. 1985.

- Bogo Grafenauer – sedemdesetletnik.** – V: Koroški koledar 1986. Celovec 1985, str. 196-198.
- Jugoslovanski odnos do avstrijskega vprašanja državne pogodbe in čl. 7 v posameznih momentih zgodovinskega dejanja.** – Komunist 17., 24., 31. 5. 1985
- Kako je nastal sedmi člen avstrijske državne pogodbe.** – V: Prešernov koledar 1986. Ljubljana 1985, str. 77-85.
- Koroški Slovenci in Avstrija.** – Naši razgledi 8. 10. 1985.
- Mnogonacionalna revolucija.** – NIN 26. 1. 1986.
- Nacije, Jugoslavija, revolucija.** – Beograd 1985, 531 str. (Izšlo tudi v Ljubljani 1986 in v Skopju 1988 in druga izdaja v Beogradu, kjer je dodan pogovor in register imen)
- Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma.** – Sveske 1985, str. 11-25.
- The national question.** – V: War and revolution in Yugoslavia. Beograd 1985, str. 61-87.
- Nekaj pripomb k razmišljanju o prihodnjem delu pri pisanju zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije.** – Borec 37, 1985, str. 550-552. (Izšlo tudi v: Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Beograd 1986, str. 268-272)
- Razmišljanje o budućem radu.** – NIN 3. 11. 1985.
- Sodobni zgodovinski značaj naroda : ali ni nekam čudno, da se tudi v Jugoslaviji znova pojavljajo teze o zmanjševanju pomena družbene vloge narodov?** – Naši razgledi 22. 2. 1985.
- Sto let od rojstva dr. Franca Petka.** – Naši razgledi 8. 3. 1985.
- Vprašanje o narodu in revoluciji v jugoslovanskih deželah v 19. in 20. stoletju – zgodovinski pomen socialistične federativne republike Jugoslavije.** – Borec 37, 1985, str. 541-545. (Izšlo tudi v: Istoriografija, marksizam i obrazovanje. Beograd 1986, str. 76-83)
- Okrogla miza: Izročil OF ni mogoče mehanično prenašati v današnjo SZDL, toda njene vsebinske in človeške vrednote so in bodo večno veljavne.** – Delo 26. 4. 1985. (Sodelovali Mitja Ribičič idr.)
- Intervju: Revolucija i nacija.** (Zapisał Rajko Lukač) – Četvrti jul 31. 12. 1985 – 7. 1. 1986.
- Anketa: Delo kompetentnih autora.** – Politika 2. 11. 1985.
- Kako široka reka teče med verniki in neverniki.** – Naša žena 44, 1985, št. 4, str. 27.
- Naslov nije promena koncepta.** – NIN 10. 11. 1985.
- Ocna: Dr. Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976).** Osnutek za politično zgodovino. Borec, Ljubljana 1985, str. 213. – Časopis za zgodovino in narodopisje 57(22), 1986, str. 153-155.
- Ocna: Knjiga o preizkušnji Srbije in o njeni odločitvi za Jugoslavijo. Andrej Mitrović: Srbija u prvom svetskom ratu,** Beograd 1984, 582 str. – Naši razgledi 19. 4. 1985.

1986

- Delavsko gibanje v jugoslovanskih deželah do ustanovitve enotne revolucionarne stranke.** – V: Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986, str. 18-57. (Izšlo v vseh jezikih narodov Jugoslavije) (Avtor in urednik)
- Dialektika zgodovinskega jugoslovanstva : iz knjige »Nacije, Jugoslavija, revolucija«, IC Komunist, Beograd 1985.** – Naši razgledi 3. 3. 1986.
- Doživetje gozdovništva.** – V: Gozdovništvo na Slovenskem 1925-1941. Maribor 1986, str. 85-94.

- Koncepcija KPJ i SKJ prema nacionalnom pitanju.** – Kumrovački zapisi 3, 1986, št. 10, str. 15-31.
- Kritična zgodovina ali popravljjanje zgodovine.** – Opredjeljenja 17, 1986, št. 5, str. 173-178. (Izšlo tudi v: Komunist 1. – 9. 5. 1986 in v: Marksistička misao 1986, št. 4, str. 192-199, 248-263).
- Makedonija i jugoslovenskoto zaedništvo : odbrani dalovi od knjigata.** – Nova Makedonija 24. 3. – 6. 4. 1986. (14 nadaljevanj)
- Narodi, Jugoslavija, revolucija : odlomki iz knjige.** – Dnevnik 29. 5. – 16. 6. 1986. (16 nadaljevanj)
- Ni perspektiva v tem, da bi narodi izginjali.** – Dnevnik : Sobotna priloga 25. 1. 1986.
- O pomenu in zgodovinski vlogi generala Rudolfa Maistra ob razpadu Avstroogrške in nastanku države Srbov, Hrvatov in Slovencev.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 57(22), 1986, str. 179-183, 194.
- Osnutek bibliografije gozdovništva na Slovenskem.** – V: Gozdovništvo na Slovenskem 1925-1941. Maribor 1986, str. 121-135.
- Prašanjeto za nacionalnata i socijalnata revolucija vo Slovenija kon krajot na prvata svetska vojna.** – Istorija 22, 1986, št. 2, str. 55-63.
- Pripombe k pripombam.** – Sodobnost 34, 1986, str. 798-810.
- Slovenci i Srbija u prvim godinama rata.** – V: Srbija 1915. godine. Beograd 1986, str. 25-38.
- SSRN i u tvornici : komunisti u frontu.** – Borba 25. 9. 1986.
- Trubar pač! Toda.** – Naši razgledi 20. 6. 1986.
- Ujedinjenje koje je moralo biti ponovljeno : uz 1. decembar, dan stvaranja (stare) Jugoslavije.** – Borba 2. 12. 1986.
- Vprašanje nacionalne enakopravnosti v Jugoslaviji 1918-1941.** – Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 455-463.
- Z narodi, ne proti njim.** – Teleks 18. 9. 1986.
- Ni sa istoka, ni sa zapada : reč Janka Pleterskog u ime dobitnika nagrada.** – NIN 2. 2. 1986.
- Diskusija: Povijest ne trpi improvizacije : razgovor u CK SKJ s historičarima.** – Vjesnik 23. 12. 1986.
- Diskusija: Temeljni problemi povijesti Jugoslavije : afirmacija zajedništva i u istoriografiji.** – Naše teme 30, 1986, str. 2003-2007. (Sodelovali Gordana Vlajčić idr.)
- Okrogla miza: Revolucija i istoriografija.** – Marksistička misao 1986, br. 4, str. 192-199, 248-263. (Sodelovali Č. Popov idr.)
- Intervju: Janko Pleterski. (Zapisal Janko Prunk)** – Sodobnost 34, 1986, str. 866-877.
- Intervju: Kako se stvarala Jugoslavija. (Zapisal D. Damjanović)** – Politika 20. 1. 1986.
- Intervju: Pogovor z dr. Jankom Pleterskim. (Zapisal Dušan Nećak)** – Borec 38, 1986, str. 546-553.
- Intervju: Janko Pleterski. (Zapisal Željko Krušelj)** – Start 8. 2. 1986.
- Intervju: Združujeta nas skupna revolucija in sistem. (Zapisal Lojze Kante)** – Delo 25. 1. 1986.
- Intervju: Zgodovina, učiteljica življenja. (Zapisal Ševčet Kajošević)** – Dnevnik : Sobotna priloga 15. 2. 1986.
- Intervju: Živeti zajedno : Nacije, Jugoslavije, revolucija. (Zapisal Milorad Vučelić)** – NIN 26. 1. 1986.
- Ocena: Branko Petranović – Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918-1984.** – Opredjeljenja 17, 1987, br. 5, str. 173-178. (Izšlo tudi v: Komunist 1. – 9. 5. 1986)

1987

- Bazat e lindjes dhe zhvillimi i jugosllavisë si bashkësi shumënacionale.** – Përparimi 41, str. 723-738.
- Binkoštni program.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 270. (Ponatis 1997)
- Bratstvo in enotnost.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 358-359. (Ponatis 1997)
- Brejc Janko.** – V: Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana 1987, str. 365. (Ponatis 1997)
- Eden ali več delavskih razredov?** – Teorija in praksa 24, 1987, str. 3-17.
- Meja na Soči v notranjih odnosih jugoslovanskega gibanja med prvo svetovno vojno.** – Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 55-62.
- Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji.** – Opređeljenja 18, 1987, br. 5, str. 77-96.
- O razmerju med razredno in nacionalno dejavnostjo v politiki KPJ ali ZKJ.** – V: Izročilo Čebin. Ljubljana 1987, str. 69-88.
- Osnovi za nastanuvanje i razvojot na socijalistička Jugoslavija kako povekenacionalna zaednica.** – V: Treta programa (Skopje), 1987, str. 65-75.
- Prepoznavanje reakcionarnih pozicija.** – Politika 21. 3. 1987.
- Pripombe k prispevkom za slovenski narodni program.** – Delo 5. 3. 1987.
- Procesi zgodovinskega zblizovanja v Jugoslaviji.** – Naši razgledi 6., 20. 11. 1987.
- Procesite na doblizuvanje i obedinuvanje na narodite i narodnostite na Jugoslavija vo 19 i 20 vek.** – Nova Makedonija 9. 10. 1987.
- Različna pisanja zgodovine : zgodovina je zgodovina zmagovalcev.** – Delo : Sobotna priloga 21., 28. 2. 1987.
- Sodobni zgodovinski značaj naroda.** – V: Marxova vizija socialističnega razvoja in sodobni socializem. Ljubljana 1987, str. 72-79.
- Sve boje zajedništva.** – Politika 3. 10. 1987.
- Razprava o 57. številki Nove revije : obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. – Delo : Književni list 5. 3. 1987. (Sodelovali Jože Osterman idr.)
- Intervju: Dim piromanskih teza. (Zapisal Željko Krušelj) – Danas 12. 5. 1987. (Izšlo tudi v: Naši razgledi 29. 5. 1987)
- Intervju: Vo Jugoslavija mora da ima edno tabu. (Zapisala Gordana Risteska in Vasil Mickovski) – Nova Makedonija : Lik 14. 10. 1987
- Ocena: Janko Prunk, Slovenski narodni programi. – Naši razgledi 16. 1. 1987.

1988

- Akademik Fran Zwitter : in memoriam.** – Naši razgledi 8. 4. 1988.
- Deklaracijsko gibanje.** – V: Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana 1988, str. 186-187.
- Dve intervenciji v razpravah : prva o federaciji ipd., druga o demokraciji ipd.** – Naši razgledi 23. 12. 1988.
- The Emergence and Development of Socialist Yugoslavia as a Multinational Community.** – Macedonian review 18, 1988, str. 173-192.
- The Foundation of Creation and Development of Socialist Yugoslavia as a Multinational Community.** – Socialism in the world 12, 1988, no. 64, str. 65-84.
- Die Frage der nationalen gleichberechtigung in Jugoslawien 1918-1941.** – V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 = Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941. Wien, München 1988, str. 155-170.
- Istorijska metoda i revolucija.** – Sveske 1988, str. 51-69.

- Istorijski razlozi postojanja SFRJ.** – Vaspitanje i obrazovanje 14, 1988, št. 4, str. 9-13.
- Istorijsko tle pod nogama.** – Front 2. 12. 1988.
- KPJ i srpsko pitanje.** – Osnivački kongres KP Srbije. Beograd 1988, str. 334-337.
- Makedonci narod revolucije.** – Borec 40, 1988, str. 451-452.
- Nacije, Jugoslavija, revolucija : povodom 70. godišnjice stvaranja Jugoslavije.** – Pobjeda 10. 6. – 19. 7. 1988. (40 nadaljevanj)
- Ne kvarimo idealov.** – Komunist 1. 7. 1988. (Objavljeno v vseh izdajah)
- Odnos klasnogi i nacionalnog u strategiji i praksi socijalističkih snaga.** – Kumrovački zapisi 5, 1988, št. 15, str. 11-15, 40-41.
- Osnovy sozdanija i razvitija socialističeskoj Jugoslavii kak mnogonacionaljno sodružestva.** – Socialističeskaja mysl i praktika 25, 1988, str. 49-73. (Izšlo tudi v angleščini in španščini)
- Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije u 19. i 20. veku kao zadatak istraživanja.** – Istorijski časopis 23, 1988, str. 43-52.
- Der Sozialismus und die Völker : eine jugoslawische Analyse.** – Die Neue Gesellschaft, Frankfurter Hefte, 35, 1988, str. 980-983.
- Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj.** – Naše teme 32, 1988, str. 787-808.
- Vsak narod naj čuti, da je zaželen.** – Delo 28. 5. 1988.
- Za koga ni obstajal problem pokrajin : polemika o AVNOJu in pokrajinah.** – Delo : Sobotna priloga 3. 12. 1988.
- Zgodovinska vprašanja ob dnevu vstaje 1988.** – Borec 40, 1988, str. 1017-1020.
- Okrogla miza: Odnos klasnog i nacionalnog u strategiji i praksi socijalističkih snaga.** – Kumrovački zapisi 5, 1988, št. 15, str. 11-15, 40-41.
- I ja pominjem.** – NIN 10. 4. 1988.
- Pismo Janka Pleterskog.** – NIN 21. 2. 1988. (Objavljeno tudi v: Delo 6. 2. 1988)
- Intervju: Bila je vmesna, toda naša država : rehabilitacija 29. oktobra 1918.** (Zapisal Branimir Nešović). – Delo : Sobotna priloga 29. 10. 1988. (Ponatis v: Slovenija 2, 1988, št. 4, str. 9-14)
- Intervju: Narodi so globalne družbe.** (Zapisal Martin Ivanič). – Komunist 11. 3. 1988.
- Intervju: Odrekli smo se monolitnosti.** (Zapisal Željko Krušelj). – Danas 14. 6. 1988.
- Intervju: Zaedništvo kako sudbina.** (Zapisal Branko Geroski). – Komunist 14. 10. 1988.
- 1989
- 29. oktober 1918.** – V: Glasnik Slovenske matice 13, 1989, št. 1, str. 31-35, 49-50.
- Jezgro krize u političkim, a ne nacionalnim odnosima.** – Komunist 21. 7. 1989.
- Jugoslavija i revolucija.** – Jugoslovenski istorijski časopis 24, 1989, str. 51-54.
- Kaj je avnojska Jugoslavija? : aktualna vprašanja današnjega časa.** – Naša obramba 21, 1989, št. 5, str. 4-6, 18, št. 6-7, str. 20-23, št. 8-9, str. 18-19, št. 10, str. 18-19.
- Nagovor ob odkritju spominske plošče profesorju Franu Zwitteru.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 442-443.
- Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifašizma.** – V: Kosovo. Beograd 1989, str. 109-117. (Izšlo tudi v angleškem prevodu)
- O kosovskoj krizi.** – V: Kosovska kriza. Priština 1989, str. 85-95.
- Procesi so bili logičen proizvod nasilniške vladavine : sporočilo raziskovalne skupine za Dachauske procese.** – Delo 22. 4. 1989. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Proti nacionalni delitvi povsod : z znanstvenega srečanja »Kosovska kriza – vzroki in poti iz nje«, ki je bilo konec januarja v Prištini.** – Naši razgledi 6. 9. 1989.

- Slovenački socijalisti u emigraciji i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine.** – V: Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine. Beograd 1989, str. 91-94.
- Socijalistička revolucija i međunacionalni odnosi u Jugoslaviji.** – Zagreb 1989, 113 str. (Skupaj z V. Koprivnjak idr.)
- Srbi v politični organizaciji NOB na Hrvaškem.** – Dnevnik 27. 11. – 9. 12. 1989. (10 nadaljevanj)
- Vsak naš narod in vsaka naša narodnost morata občutiti, da sta potrebna in zaželeni.** – Delo 8. 7. 1989.
- Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja.** – Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 59-64.
- Okrogli sto: Sedemdeset godina Jugoslavije, Beograd, 22. 12. 1988. – Jugoslovenski istorijski časopis 24, 1989, str. 5-160. (Skupaj z Č. Popovom idr.)
- Intervju: Bistvo je v sposobnosti : razvoj slovenske državnosti. (Zapisal Božo Repe) – Komunist 14.3.1989. (Skupaj z I. Kristanom idr.)

1990

- Aktualni pomen zgodovinskih opredelitev Slovencev za Jugoslavijo.** – V: Za konfederalno Slovenijo. Ljubljana 1990, str. 6-13.
- Dachauski procesi.** Ljubljana 1990, 1084 str. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Jug.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 317.
- Jugoslavija : VI. historija : istorija Jugoslavije do 1941.** – Enciklopedija Jugoslavije, 6. Zagreb 1990, str. 251-278.
- Jugoslovanska ideja.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 334.
- Jugoslovanski odbor.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 343.
- Jugoslovansko gibanje.** – V: Enciklopedija Slovenije, 4. Ljubljana 1990, str. 344-349.
- Jugoslovansko gibanje 1914-1918 : prispevek k materializaciji ideje o Jugoslaviji : cilj je bil vselej lep.** – Dnevnik 28. 11. 1990.
- K zgodovinskim okoliščinam bojev in plebiscita na Koroškem v letih 1918-1920.** – Sodobnost 38, 1990, str. 825-848.
- Kaj je državljanska vojna?** – Dnevnik 12. 4. 1990.
- Le point de recontre italo-allemand-slovène (yougoslave).** – V: Les Nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918-1919. Paris 1990, str. 85-102.
- Narodna sprava oziroma umiritev: teza o državljanski vojni iz zgodovine izbriše ves narodnoosvobodilni boj.** – Delo 22. 3. 1990.
- Odgovor raziskovalne skupine.** – Borec 42, 1990, str. 832-834. (Skupaj z L. Bavconom idr.)
- Pravdu podstači, nepravdu sprečiti.** – V: Seoba Srba 1690. Novi Sad 1990, str. 46.
- Revizija zgodovine?** – Sodobnost 38, 1990, str. 750-755.
- Samomor v nadaljevanjih? : naš narod si bil je ustvaril sen o domu zlat.** – Delo : Sobotna priloga 17. 2. 1990.
- The Southern Slav question 1908-1918.** – V: The Last years of Austria-Hungary. Exeter 1990. str. 77-100.
- V razmislek : prepoved kolaboracije : da bo varovanje suverene države zagotovljeno: kategorična naloga.** – Dnevnik 26. 11. 1990. (Objavljeno tudi v: Delo 22. 12. 1990)
- Spremna beseda: Matija Štefin, Spomini iz prevratnih in koroških dni. – Delo : Sobotna priloga 15. 12. 1990.
- Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice profesorjem Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. – V: Glasnik Slovenske matice 14, 1990, št. 1-2, str. 21-22.

- Okrogla miza: Slovenski narod in njegova državnost. – Borec 42, 1990, str. 21-47.
(Sodelovali I. Kristan idr.)
Odgovori na anketo: Z narodno spravo konec državljanske vojne? – Borec 42, 1990, str.
679-683. (Sodelovali D. Biber idr.)
Odgovor. – Nova revija 1990, št. 96, str. 902.
Spoštovano uredništvo Dnevnika. – Dnevnik 20. 12. 1990.

1991

- Avstrijska sosedna Slovenija.** – Naši razgledi 21. 6. 1991.
Italijansko, nemško in slovensko (jugoslovansko) stičišče (1918-1920). – Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 55-63.
Iz ruševin. – Delo : Sobotna priloga 21. 12. 1991.
Kontinuiteta slovenskih narodnih odločitev. – Delo : Sobotna priloga 14., 21. 12. 1991.
Koroški plebiscit. – V: Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana 1991, str. 289-290.
O verodostojnosti datuma ustanovitve OF : pripomba k mnenju. – Dnevnik 4. 4. 1991.
Opozorila in opomba k posvetu o dr. Antonu Korošču. – Prispevki za novejšo zgodovino 31, 1991, str. 229-237.
Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma. – V: Slovenski upor 1941. Ljubljana 1991, str. 215-238. (Ur.: skupaj z B. Grafenauerjem idr.)
Vasa Čubrilovič (1897-1990). – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 41, 1990. Ljubljana 1991, str. 113-114.
Vatikan o svojem molku v letu 1941. – Delo 17. 4. – 29. 4. 1991. (10 nadaljevanj)
Zgodovinski vidiki združitve v Jugoslaviji. – Dnevnik : Podmornica 7, 14. 5. 1991.
Zorn Tone. – V: Slovenski biografski leksikon, zv. 15. Ljubljana 1991, str. 860-861.
Zwitter Fran. – V: Slovenski biografski leksikon, zv. 15. Ljubljana 1991, str. 908-911.
Okrogla miza: 70 let koroškega plebiscita. – Vestnik koroških partizanov 25, 1991, številka 3-4, str. 3-37. (Skupaj z J. Stergarjem idr.)
Intervju: Nedotakljivost meja – načelo stabilne Evrope. (Zapisal Jože Kranjc) – 7D 11. 9. 1991. (Skupaj z M. Škrk)
Intervju: Osvobodilna fronta pred pol stoletja : o ali ob nedavnem posvetu govori član prireditvenega odbora prof. dr. Janko Pleterski. (Zapisal Štefan Kališnik) – Naši razgledi 7. 6. 1991.
Matija Štefin : spomini iz preteklosti in koroških dni. – Delo : Sobotna priloga 2. 2. 1991.
Javna prošnja akademiku Josipu Vidmarju. – Delo : Sobotna priloga 2. 3. 1991.
Ocena: Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939-1948. Ur. Tony Judt, Routledge, London in New York, 1989. – Naši razgledi 22. 11. 1991.
Ocena: Stella Alexander, Trostruk i mit – Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. P. Golia, Trebnje, Zagreb 1990. – Dnevnik 8. 1. 1991.

1992

- Avstroogrška in Slovenci : odnos avstroogrških vojaških vrhov do Slovencev.** – Večer 2. – 11. 11. 1992. (9 nadaljevanj)
Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917-1918. – Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 211-223.
Historische Aspekte der Vereinigung in Jugoslawien. – V: Staatliche Einheit und Teilung – Deutschland und Jugoslawien. München 1992, str. 23-31.
Iskanje žive vode? : najtrajnejše in najširše gojišče, na katerem je zrasel bistven del

- sodobne kulture in samozavesti civilne družbe na Slovenskem.** – Naši razgledi 6. 3. 1992.
- Katoliške stranke in demokracija.** – Delo : Sobotna priloga 12. 12., 19. 12. 1992.
- Nacionalizem malih narodov in prihodnost Evrope : sprva samo Magna charta neke slovnice.** – Delo : Sobotna priloga 20. 6., 27. 6. 1992.
- Slovenski upor 1941 : iz uredniške besede pri predstavitvi zbornika (20. dec. 1991) z referati majskega posveta.** – Naši razgledi 24. 1. 1992.
- Zgodovinska Slovenska ljudska stranka.** – Naši razgledi 19. 6. 1992.
- Intervju: Slovenska pot do osamosvojitve. (Zapisala Alenka Kraigher-Godec) – Borec 44, 1992, str. 277-285. (Skupaj z B. Grafenauerjem in J. Prunkom)
- Diskusija. – V: Povojna zgodovina na Slovenskem. Slovenj Gradec 1992, str. 80-82. (Sodelovali L. Tončič idr.)
- Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma. – Borec 44, 1992, str. 319-343, 353-380. (Sodelovali I. Križnar idr.)
- Ocena: Spomini jeznega Slovenca : Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom. – Naši razgledi 8. 5. 1992.
- 1993
- Ameriška poročila iz Hrvaške in Slovenije spomladi 1919.** – Prispevki za novejšo zgodovino 33, 1993, str. 203-213.
- Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? : koncepcija katoliške ljudske demokracije 1890-1918.** – V: Cerkev, kultura in politika 1890-1941. Ljubljana 1993, str. 21-33.
- Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi.** – Ljubljana 1993, 222 str.
- Slovensko zgodovinopisje o TIGR-u.** – Svobodna misel 23. 12. 1993.
- Zapis ob razpravi o izjavah za majniško deklaracijo.** – Zgodovinski časopis 47, 1993, str. 569-572.
- Slovenija 1918-1991. Razgovor Miloša Mikelna z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterkim. – V: Prešernov koledar 1994. Ljubljana 1993, str. 35-53.
- Intervju: Ni velikih in malih glav. (Zapisala Emidio Bruni, Milan Meden) – Republika 22. 8. 1993.
- Beseda o knjigi: V: Boris Gombač, Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta. Ljubljana, Trst 1993, str. 3-5.
- Kdo se boji rdeče redkvice : spoštovani g. Lorenci. – Delo : Sobotna priloga 24. 7. 1994.
- Zgledne zgube. – Delo : Sobotna priloga 8. 10. 1994.
- Ocena: Po burji še beseda, izrečena že ob predstavitvi knjige. – Delo 3 .6. 1993. (O knjigi J. Prunka, Slovenski narodni program)
- 1994
- Avtentičnost izjave slovenskih strank 27. maja 1918.** – Arhivi 17, 1994, str. 116-117.
- Il nazionalismo delle piccole nazioni e l'influenza dei fattori internazionali.** – V: L'Europa orientale e la rinascita dei nazionalismi. Milano 1994, str. 81-91.
- Jugoslavija v slovenski zgodovini.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 65(30), 1994, str. 40-46.
- Nacionalnata historiografija i istorijata na bivša Jugoslavija kako problem na**

- sovremenosta.** – V: Sto godini od osnivanje na VMRO i 90 godini od Ilindenskoto vostanie. Skopje 1994, str. 517-525.
- O prvi svetovni vojni.** – Zgodovina v šoli 3, 1994, št. 2, str. 96-101.
- Petek, Franc.** – V: Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 320-321.
- Pravica in moč : Slovenci in država.** – Razgledi 11. 11. 1994.
- Reciprociteta v vprašanju manjšin, pripombe k članku Viktorja Blažiča »Zgledne izgube«.** – Delo 8. 10. 1994.
- Slovenci na avstrijskem Štajerskem in člen 7 pogodbe o Avstriji.** – V: Narodne manjšine 3. Ljubljana 1994, str. 235-242. (Objavljeno tudi v: Koroški vestnik 28, 1994, str. 5-15)
- Diskusija: Ostra, vendar strpna zavrnitev Prispevkov. – Nova revija : priloga Ampak 13, 1994, št. 141-142, str. 54-58. (Sodelovali J. Osterman idr.)
- Intervju: O slovenski državnosti : nizanje zgodovinskih elementov za nastanek slovenske države. (Zapisala Bojana Žokalj Jesih) – Svobodna misel 25. 11. 1994.
- »Nevarnost od znotraj«. – Delo : Sobotna priloga, 22. 10. 1994.
- Ocena: Prihodnost liberalne revolucije : Bruce A. Ackermann, Prihodnost liberalne revolucije. Berlin 1993. – Dnevnik 29. 10. 1994.
- Ocena: Državljska vojna v Italiji in Sloveniji : ob knjigi Claudia Pavoneja : Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza. Bollati Boringhieri, Torino 1991. – Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 2, str. 221-230.
- Ocena: Podobe veljakov : Zvone Kržišnik, Slovenski politiki izza pomladi narodov. Ljubljana 1994. – Razgledi 25. 11. 1994.
- Ocena: Stefano Bianchini, Francesco Privitera, 6 aprile 1941 – l'attacco italiano all Jugoslavia, Milanese 1993. – Prispevki za novejšo zgodovino 34, 1994, št. 2, str. 115-120. (Izšlo tudi v: Dnevnik 3. 9. 1994)
- 1995
- Častiti kolaboracije – podlaga za prihodnost?** – V: Simpozij Kulturno-moralne razsežnosti narodnoosvobodilnega boja 1941-1945. – Maribor 1995, str. 70-77. (Objavljeno tudi v: Delo : Sobotna priloga 4. 3. 1995)
- Obletnica utemeljitve prihodnosti.** – Dnevnik 21. 1. 1995.
- Poznik, Albin.** – V: Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 208.
- Pravica in moč v porajanju slovenske državnosti.** – V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 11-20.
- Preporodovci.** – V: Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana 1995, str. 299-300.
- Prva odločitev za jugoslovansko državo.** – Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 1, str. 10-13.
- Slovenci in Jugoslavija – od sovražnega napada na Jugoslavijo do osvoboditve države.** – Zgodovina v šoli 4, 1995, št. 3, str. 6-12.
- Ur.: Slovenci in država. Ljubljana 1995, 382 str. (Skupaj z B. Grafenauerjem idr.)
- Okrogla miza: O spravi. – Svobodna misel 28. 4. 1995.
- Ocena: »Veličanstvo, prepozno je—« : F.J. Bister, »Majestät, es ist zu spät...«, Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918, Bohlau, Wien, Köln, Weimar, 1995. – Razgledi 9. 6. 1995.
- 1996
- Ante Trumbić in vprašanje razmejitve z Italijo v Slovenskem primorju in Istri 1904-1918.** – V: Kriza socialnih idej. Ljubljana 1996, str. 111-118.
- Jože Pirjevec.** – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 46, 1995 (1996), str. 46-47.

- Kandidatura dr. Ivana Šušteršiča proti krščanskemu socialistu 1896.** – Revija 2000, 90/91, 1996, str. 211-223.
- Med Mussolinijem in čaršijo.** – Delo 19. 3. – 5. 4. 1996. (14 prispevkov)
- Narod s kompleksom slabe vesti : zgodovina, spomeniki in živi ljudje.** – Delo : Sobotna priloga 16. 3. 1996.
- Razprava o spravi.** – V: Slovenski izseljenski koledar 43, 1996, str. 59-60.
- Samoodločba naroda.** – V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996. str. 374-377. (Skupaj z I. Kristanom)
- Sarajevski atentat.** – V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 401.
- Slowenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten.** Klagenfurt/ Celovec 1996, 487 str. (Slovenska izdaja 1965)
- Sovjetska razlaga nemško-sovjetskega pakta iz avgusta 1939.** – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 149-151.
- Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne.** – V: Zahodno sosedstvo : slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana 1996, str. 180-202.
- Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945.** – V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 635-648.
- »Zgodovina slovenskega naroda« – prvič pred 130 leti.** – Zgodovina v šoli 5, 1996, št. 3, str. 3-7.
- Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporu.** – V: Naš zbornik 1996. Ljubljana 1996, str. 17-28.
- Ur.: Zapis izjave Marije Anželj iz Knežje vasi : napisala 9. julija 1995 in dopolnila še 5. januarja 1996. – Časopis za zgodovino in narodopisje 67(32), 1996, str. 287-295. (Vsebuje tudi pripis zapisovalca besedila izjave)
- Predstavitve knjige Vere Kržišnik Bukič, Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1996, 135 str. – Razprave in gradivo, 31, 1996, str. 253-255. (Skupaj z V. Klopčič idr.)
- Ocena: Lloyd C. Gardner, Spheres of influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta, John Murray, London 1993. – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 283-287. (Izšlo tudi v: Dnevnik 3. 12. 1994)
- Ocena: Mark Aarons and John Loftus: Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed western intelligence to the Soviets. London, Heinemann, 1991. – Prispevki za novejšo zgodovino 36, 1996, str. 301-304.
- Ocena: Nacistični pučisti v Sloveniji : Dušan Nečak: Avstrijska legija II, Obzorja, Maribor 1995. – Razgledi 7. 2. 1996.
- Ocena: Zoper degradacijo zločinov: Ivan Jan, Korenine zla : Odstrte zavese I. Samozaložba, Ljubljana 1995. – Razgledi 6. 3. 1996.
- 1997
- Majniška deklaracija in njeno izročilo.** – V: Naš zbornik 1997. Ljubljana 1997, str. 9-20.
- Ob 80-letnici majniške deklaracije : prispevek k okrogli mizi Radia Maribor, dne 30. maja 1997 v Vidmu ob Ščavnici.** – Znamenja 27, 1997, št. 3-4, str. 1-4.
- Ob predlogu za odpravo državnega praznika 27. aprila.** – Slovenska panorama 5. 6. 1997.
- Politika naroda v krizi družbe, države in idej.** – V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 43-57.

- Posebnosti prostovoljne kolaboracije v »Ljubljanski pokrajini«.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 68(33), 1997, str. 310-319.
- Prof. dr. Dragovan Šepić : (Buzet 15. 12. 1907 – Zagreb 12. 2. 1997).** – Zgodovinski časopis 51, 1997, št. 259-260.
- Zgodovina in delo pravnika.** – Prispevki za novejšo zgodovino 37, 1997, str. 273-282. Misli ob knjigi Vojana Rusa. – Anthropos 29, 1997, št. 1-3, str. 355.
- Ocena: Ob knjigi »Rožmanov proces« : človek, ki je aneksijo »vzel na znanje«. – Delo : Sobotna priloga, 4. 1., 11. 1., 1. 2. 1997.
- Ocena: Trdnjavski trikotnik – kaj pa vmes? : Janez Cvirn. Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861-1914, Obzorja, Maribor 1997. – Razgledi 24. 12. 1997.
- 1998
- Dr. Ivan Šušteršič, 1863-1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma.** – Ljubljana 1998, 500 str.
- Janko Pleterski.** – V: Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob šestdesetletnici : biografski zbornik. Ljubljana 1988, str. 27-28.
- Jugoslovanska socialno demokratična stranka in septembrski dogodki.** – V: Septembrski dogodki 1908. Ptuj 1998, str. 63-67.
- Koroški Slovenci pred prvo svetovno vojno.** – Zgodovina v šoli 7, 1998, str. 3-8.
- Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije.** – V: Acta Histriae 6, 1998, str. 325-330.
- Srbsko-slovenski odnosi : politični odnosi.** – V: Enciklopedija Slovenije, 12. Ljubljana 1998, str. 227-229.
- Ugovor na odgovor.** – Prispevki za novejšo zgodovino 38, 1998, str. 174-177.
- Vasilij Melik.** – V: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 48, 1997 (1998), str. 46-47.
- Zgodovinske izkušnje za prihodnost.** – Delo : Sobotna priloga 30. 5. 1998. (Skupaj z V. Kavčičem)
- Zgodovinskost v delu dr. Vekoslava Grmiča.** – Znamenja 28, 1998, št. 3-4, str. 5-9.
- 1999
- Dr. Krek in gdč. Hirsch.** – Svobodna misel 27. 8. 1999.
- Dve repliki na »Revizijo« T. Hribarja.** – Mladina 13., 29. 9. 1999.
- Ferdo Gestrin : 8. okt. 1916 – 9. apr. 1999 : in memoriam.** – Prispevki za novejšo zgodovino 39, 1999, str. 197-199.
- K poročilu o knjigi »Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925«.** – Časopis za zgodovino in narodopisje 70(35), 1999, str. 505-511.
- O brošuri Petra Kozlerja.** – V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 379-385.
- Pojava dnevnika Jugoslovan 1930-1931.** – V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 65-74.
- ‘Slovenja’ država (ein ‘windisches’ Reich) Petra Radicsa.** – V: Vilfanov zbornik. Ljubljana 1999, str. 491-495.
- Šušteršič, Ivan.** – V: Enciklopedija Slovenije, 13. Ljubljana 1999, str. 169-171.
- Tajni odbor.** – V: Enciklopedija Slovenija, 13. Ljubljana 1999, str. 182.
- Diskusija: Vsebinske usmeritve znanstveno-raziskovalnega dela na Inštitutu za narodnostna vprašanja. – Razprave in gradivo 35, 1999, str. 5-27. (Sodelovali V. Kržišnik-Bukić idr.)

Re-vizija. – Mladina 6., 27. 9. 1999.

Ocena: Bajtova »SrboSlovenija« med zgodovinsko resnico in ukano. – Slovenska panorama 2. 12. 1999.

Ocena: Robert A. Graham, S.J., The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened? Ignatius Press, San Francisco 1996. – Prispevki za novejšo zgodovino 39, 1999, str. 229-235.

2000

Aussenpolitische Kontakte der Slowenen : 1903-1918. – V: Brennpunkt Mitteleuropa. Klagenfurt 2000, str. 385-396.

Avstrija in njeni Slovenci : 1945-1976. Ljubljana 2000, 263 str.

Dr. Janko Pleterški. – V: Zbornik Filozofske fakultete. Ljubljana 2000, str. 102-103. (Izšlo tudi v: Oddelek za zgodovino 1920-2000, Ljubljana 2000, str. 44-46)

Nova vlada in severna sosedra : Slovenija in Avstrija pa avstrijska državna pogodba. – Mladina 20. 11. 2000.

80 let koroškega plebiscita. – Koroški vestnik 33, 2000, št. 2, str. 9-28. (Skupaj s T. Domejem idr.)

75 let Inštituta za narodnostna vprašanja. – Razprave in gradivo 36-37, 2000, str. 5-9.

Pogledi Ivana Šušteršiča na jugoslovansko gibanje, samoodločbo in Jugoslavijo. – V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918 : narodna vlada države SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem. Ljubljana 2000, str. 99-108.

Slovenija in evropska družbena gibanja. – Revija 2000, št. 127-128, 2000, str. 96-125.

Slovenija med Nemčijo in Italijo : 1848-1968. – Prispevki za novejšo zgodovino 40, 2000, št. 1, str. 41-48.

Spomenica duhovnikov Slovenske Koroške konferenci zunanjih ministrov v Moskvi. – Znamenja 30, 2000, št. 1-2, str. 12-19.

Vojvodina : zgodovinski razvoj. – V: Enciklopedija Slovenija, 14. Ljubljana 2000, str. 341-342. (Skupaj z M. Pakom)

Anketa: Was sollten Kärntner zum 10. Oktober unbedingt wissen? – Kleine Zeitung 7. 10. 2000.

Intervju: Dan, ko je Slovenija izgubila Koroško. (Zapisal Tomo Šajn) – Primorske novice: 7. val, 7. 10. 2000.

Ocena: Eric Hobsbawm, Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1514-1991. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000, 612 strani, ilustr. – Prispevki za novejšo zgodovino 40, 2000, št. 2 str. 163-167.

2001

»Bermanov dosje«, moje pripombe. – Prispevki za novejšo zgodovino 41, 2001, št. 1, str. 105-116.

Mednarodna uveljavitev NOB na Slovenskem. – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, str. 209-212.

Odpor – nujnost ali ne? – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, 113-125. (Objavljeno tudi v: Svobodna misel 28. 9., 12. 10. 2001)

Pogovor s profesorjem Jankom Lavrinom. – V: Melikov zbornik. Ljubljana 2001, str. 185-189.

Ocena magistrskega dela. – V: Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki). Ptuj 2001, str. 202-204. (Skupaj z J. Cvirnom in M. Stiplovškom)

2002

Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941-1945. – V: Cerkev in država. Ljubljana 2002, str. 191-203, 507-521.

Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu v avstrijskem leksikonu. – Zgodovinski časopis 56, 2002, str. 173-184.

The Southern Slav question. – V: The last years of Austria-Hungary. Exeter 2002, str. 119-148.

Uvodni poudarki. – V: Odpor 1941. Ljubljana 2001, str. 177-181.

Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes Kärntner Volksabstimmung vom 10. Oktober 1920. – Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Klagenfurt 2002, str. 227-244.

Polemika: Beseda ob predstavitvi popisa žrtev vojne. – Svobodna misel 12. 7. 2002.

Ur.: Država in cerkev : izbrani zgodovinski in pravni vidiki. Ljubljana 2002, str. 649. (Skupaj z A. Šelih)

Ocena: Gabriel Gorodetsky, Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia. Yale University Press, New Haven and London 1999, XVI, 408 str. – Prispevki za novejšo zgodovino 42, 2002, str. 145-151.

Ocena: Ob knjigi Lotharja Höbelta. – Časopis za zgodovino in narodpisje 73(38), 2002, str. 251-258.

2003

Dva dogodka v Slovenj Gradcu. – Svobodna misel 24. 1. 2003.

O soslednosti novejšje zgodovine Slovencev. – Prispevki za novejšo zgodovino 43, 2003, št. 1. (*V tisku*).

Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije. – Knjižnica Annales 12, 2003. (*V tisku*).

Kritična distanca do totalitarizmov. – Delo : Sobotna priloga 29. 3. 2003.

IGNACIJ VOJE

GREGOR ČREMOŠNIK IN DUBROVNIŠKI ARHIV

Leta 1953 sta prišla študirat zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani dva izredna študenta, oba novinarja: Janko Pleterski in Bojan Štih. Ker sem kot asistent prof. dr. Gregorja Čremošnika takrat opravljal tudi posle bibliotekarja na oddelku za zgodovino, sta se oglasila pri meni, da bi dobila prve informacije o študiju zgodovine, o učnem programu in učnem gradivu. V času študija sta bila redna gosta v oddelčni knjižnici. Bila sta v tistem času redka študenta, ki sta uspešno študirala ob delu in študij tudi v roku dokončala. Takrat sem se поблиže spoznal z jubilentom Jankom Pleterskim in kasneje, ko je bil izbran za docenta, tudi z njim delil kabinet v novi stavbi Filozofske fakultete vse do njegove upokojitve leta 1982. Z njim je bilo prijetno sodelovati. Janko Pleterski in Bojan Štih sta me tudi nagovorila, da sem začel pisati krajše prispevke in ocene zgodovinskih publikacij za Naše razgledne.

Janko Pleterski je diplomiral iz zgodovine leta 1957, leto dni pred smrtjo prof. dr. Gregorja Čremošnika, pri katerem je opravil izpit iz zgodovine južnoslovanskih narodov. Takrat verjetno ni pomislil, da bo 12 let pozneje poleg zgodovine Slovencev v 19. stoletju delno prevzel tudi Čremošnikovo »veniam legendi« (zgodovino drugih jugoslovanskih narodov v 19. stoletju).

Leta 1946 se je Filozofski fakulteti v Ljubljani ponudila nenavadno ugodna priložnost, da si za katedro za zgodovino južnoslovanskih narodov pridobi priznanega strokovnjaka slovenskega rodu. Gregor Čremošnik (1890–1958) je veljal za enega najboljših poznavalcev arhivskega gradiva Dubrovniškega arhiva. O njegovem znanstvenem delu je napisal temeljito analizo Bogo Grafenauer v nekrologu ob njegovi smrti.¹ Čremošnikova zapuščina, ki je izredno obsežna,² še ni bila strokovno obdelana in ovrednotena. Mnoge podrobnosti iz njegovega življenja, znanstvene ambicije in razvoj pa je mogoče razbrati iz obsežne korespondence, ki mi jo je uspelo odkriti in zbrati. Gre za okrog 80 pisem, poslanih različnim naslovljencem, nekaterim znanim osebnostim predvojnega slovenskega kulturnega življenja.³ Prav na podlagi podatkov v pismih bom skušal osvetliti nekatere manj znane ali povsem neznane podrobnosti iz Čremošnikovega znanstvenega razvoja, vezanega predvsem na delo v Dubrovniškem arhivu.

Po opravljeni maturi na mariborski klasični gimnaziji leta 1910⁴ se je po kratkem omahovanju med naravoslovnimi in družbenimi vedami odločil za študij slavistike in zgodovine, ki ju je študiral od leta 1910 do 1914 na univerzi v Gradcu. V pismu, ki ga je 22. X. 1911 pisal svojemu prijatelju in gimnazijskemu sošolcu Ivu Zupaniču na Dunaj (ta je tam študiral agronomijo), je omenil, da se bosta prihodnje leto videla na Dunaju, ker namerava priti tja študirat. Na Dunaju je prof. Jireček, specialist za južnoslovansko

¹ B. Grafenauer, Gregor Čremošnik (z bibliografijo), *Zgodovinski časopis*, XII–XIII, 1958–59, str. 313–325.

² Hrani se v Arhivu republike Slovenije pod št. 1407, gre za izpiske iz Dubrovniškega arhiva, osnutke številnih razprav in študij ter predavanja na fakulteti.

³ Ivo Zupanič – 11 pisem (zasebna last), Milko Kos – 20 pisem (Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRCSAZU), Joža Glonar – 15 pisem (Rokopisni oddelk NUK), Ivan Prijatelj – 1 pismo (Rokopisni oddelk NUK), Matija Murko – 28 pisem (Literarni arhiv Praga), Ignacij Voje – 8 pisem (zasebna last).

⁴ I. Voje, Gregor Čremošnik in njegova štiridesetletnica mature, *Časopis za zgodovino in narodopisje (Koropčev zbornik)*, 70/1–2, Maribor 1999, str. 173–183.

zgodovino, s katero se namerava v bodoče tudi sam ukvarjati. Tudi slavisti naj bi bili na Dunaju boljši, kajti v Gradcu je prof. Karel Štrekelj nevarno bolan in nič ne predava. Čremošnikova namera pa se ni uresničila. V Gradcu se je navezal na Matija Murka, ki je bil tu od leta 1902 redni profesor za literarno in kulturno zgodovino ter etnologijo. V zimskem semestru 1913/14 je bil celo njegov asistent.⁵ Študij v Gradcu je Čremošnik dokončal z disertacijo o »junačkom mejadanu« v jugoslovanski ljudski pesmi. V letnem semestru 1915 se mu je izpolnila želja, da je kot izredni slušatelj poslušal predavanja iz zgodovine na dunajski univerzi in tako vstopil v šolo dotlej največjega mojstra za srednjeveško srbsko zgodovino Čeha Konstantina Jirečka. Postal mu je vzornik pri delu v Dubrovniškem arhivu.

Kako je poslej tekla njegova življenjska pot, lahko razberemo iz pisma (14. II. 1921) prijatelju Ivu Zupaniću. Med drugim piše: »Od 1915 do spomladi 1917 pa mi je prof. Murko (ki je sedaj v Pragi) preskrbel službo na muzeju v Sarajevu. Služba mi je bila od začetka bridka, ker me je čakalo takoj od prvih začetkov premnogo razočaranj – obljubljali so mi lepo plačo, mogočnost znanstvenega dela itd. in ničesar se ni spopolnilo – toda počasi sem zlezal preko teh težkoč in danes se lahko celo malo pobaham, da mi gre zelo dobro, v kolikor se more splošno uradniku dobro goditi.«⁶ Ne vem, zakaj je G. Čremošnik svojemu prijatelju, s katerim se nista videla celo prvo svetovno vojno in ki se je iz ujetništva v Sibiriji vrnil šele leta 1920, zamolčal, da ga je Karel Potsch, ko je leta 1917 pripravljaval ustanovitev bosansko-hercegovega inštituta za proučevanje balkanskih dežel, pridobil za tajnika. Tudi v spominih⁷ navaja, da je prišel v Bosno v sarajevski muzej kot avstrijski državni uradnik že leta 1917. Ko je bil inštitut decembra 1918 vključen v Zemaljski muzej, je postal Čremošnik v muzeju kustos in bibliotekar.

Na Čremošnikovo usmerjenost je med študijem v Gradcu očitno vplival zlasti prof. Matija Murko. To se ne kaže le v Čremošnikovi disertaciji, marveč tudi v njegovi usmerjenosti v vprašanja kulturne zgodovine in vsakdanjega konkretnega življenja. Matija Murko je bil za Čremošnika tisti, kateremu je zaupal vse svoje težave, ki so ga spremljale v življenju, ter ga seznanjal s svojimi strokovnimi in znanstvenimi načrti. Zato nam pisma Matiju Murku veliko povedo o Čremošnikovih raziskovalnih načrtih in uspehih ter o delu v Dubrovniškem arhivu. Že v enem prvih ohranjenih pisem (18. II. 1924) je zapisal: »Kar se tiče mojega dela – mislim, da boste radi čuli, kaj eden od Vaših učencev počne«. V pismu omenja, da je napisal in poslal v tisk dva prispevka: »Denarstvo v starem Dubrovniku« in »Uvozna trgovina Srbije 1282–1284«. Razkrije pa tudi načrt tem, ki jih namerava raziskati v Dubrovniškem arhivu. Lotil naj bi se delniških trgovskih družb v srednjem veku, mikajo ga tudi raziskave o cenah in plačah v srednjem veku. Pri tem se sprašuje, ali se to splača, kajti težko je takšne teme spraviti v tisk, ker se jih v dobi političnega in krušnega boja vsak brani.

Pri prof. Murku se je Čremošnik kot študent prvič srečeval z Jirečkovimi rezultati. Nakazal mu je pot do učitelja, katerega delo je vplivalo na Čremošnikov izbor tematike in metodo znanstvenih raziskav. G. Čremošnik je postal pravi učenec Jirečkove šole, oprte na arhiv kot podlago znanstvenega dela in usmerjene v široko neobdelano problematiko »kulturne zgodovine« v najširšem pomenu te besede.

Kdaj je Čremošnik prvič zašel v Dubrovniški arhiv, bi težko ugotovili. Prva razprava,

⁵ B. Hartmann, Janko Glazer, *Jezik in slovstvo*, 20, Ljubljana 1974/75, str. 216.

⁶ Citate iz Čremošnikovih pisem ohranjam v originalni verziji, zato jih nisem prilagodil današnjemu pravopisu. Kljub temu da je bil Čremošnik slavist, je uporabljal arhaične besede in stavčne konstrukcije.

⁷ I. Voje, Fragmenti spominov dr. Gregorja Čremošnika na sarajevsko življenjsko obdobje, *Celjski zbornik* 1992, Celje 1992, str. 209–216.

vezana na dubrovniško arhivsko gradivo, je bila objavljena leta 1922 (Naše roblje u srednjem veku, analiza podatkov v zbirki *Diversa cancelariae* od 16. julija 1282 do 7. januarja 1284⁸). Strnjeno pa sledijo razprave z dubrovniško problematiko po letu 1924. Leta 1925 zapiše v pismu M. Murku (22. XII.): »Danes sem star skoraj 35 let in s to starostjo sem vsega skupaj imel priložnost da kake 3 mesece delam v Dubrovniškem arhivu, namesto da bi bil najmanj 6 let kopal po materialu, ki ga ta naš zgodovinski 'hambar blaga' ima.« Iz omembe bi lahko sklepali, da je bil Čremošnik prvič v Dubrovniškem arhivu leta 1918. Po letu 1925 pa v pismih Murka stalno obvešča o delu v Dubrovniškem arhivu. Ponavadi je hodil v Dubrovnik v zimskem času od novembra do februarja. Tako je v pismu, datiranim z 10. decembrom 1926, zapisal, da je lani začel sistematično izpisovati vse virove za našo zgodovino in našel tu in tam zanimivosti, ki jih Jireček ni opazil. Ko se je februarja 1927 vrnil iz Dubrovnika, je ves navdušen pisal (4. III. 1927) Murku, »da sem prinesel sem (v Sarajevo, op. I. V.) zopet lepih stvari s seboj. Jireček mnogih stvari ni upotrebil, ki se lepo lahko upotrebijo in marsikatero poglavje bi mogel človek napisati mnogo temeljiteje kot on, toda ... kaj ko smo mi taki revčki v primeri z orjakom dela, kakor je bil Jireček. Ko bi mogel človek leta in leta sedeti mirno pri delu, kakor je sedel on! Brez skrbi za naš ubogi vsakdanji kruh!«

Jeseni leta 1928 (25. IX.) je obvestil Murka, da je dokončal zbirko virov za zgodovino Srbije in Bosne v srednjem veku iz Dubrovniškega arhiva.⁹ Medtem je izšlo znamenito delo Milana Rešetarja *Dubrovačka numizmatika*. Takoj po izidu je pisal Murku (17. II. 1925), da bo napisal oceno Rešetarjeve knjige, ki je sicer izredno izčrpna in obsežna, »toda Rešetar se je tu in tam 'vrezal', tu in tam pa 'zaletel'«. Ocena naj bi izšla v beograjskih *Prilozih*. Izgleda, da mu ocene v *Prilozih* niso objavili, kajti 4. III. 1927 sprašuje v pismu Murka, ali bi bila primerna za *Slavijo* mala razprava »Doneski k dubrovački numizmatiki prigodom knjige Milana Rešetarja«. V razpravi se Čremošnik ne namerava ukvarjati s kritiko, kajti »te stvari danes poznam tako iz temeljev, da ni drugače mogoče o njih govoriti. Glede mnogih vprašanj sem boljše podkovan od Rešetarja«. Ker je Čremošnikov članek, objavljen v praški *Slavii* 7, 1928–29, napadel v Rešetarjevem zborniku (Dubrovnik 1931) Balduin Saria na način, ki je sam po sebi izzival reakcijo, se je Čremošnik, kot piše Murku 30. IV. 1932, začel resno ukvarjati z numizmatiko. Začel je raziskovati srbske dinarje najstarejših tipov z ozirom na težo, kakovost, zlitino ipd. Rezultate je objavil v knjigi *Razvoj srpskog novčarstva do kralja Milutina*, ki jo je izdala SANU leta 1933. Ker je Čremošnik prav v tem delu prišel do nekaterih presenetljivih rezultatov, ki so jih potrdile tudi kasnejše raziskave, bom skušal nanje podrobneje opozoriti.

Kot se iz dosedanjega analiziranja Čremošnikovega raziskovanja vidi, se je v prvem obdobju svoje raziskovalne dejavnosti posvečal nekaterim zelo zanimivim in tehtnim vprašanjem gospodarske zgodovine Dubrovnika in sosednjih balkanskih dežel, predvsem Srbije. Odprl je številna nova vprašanja, postavil nove hipoteze in rešitve, ki so se pozneje izkazale kot pravilne.¹⁰ Potrebo študija gospodarskih vprašanj je utemeljil v uvodu ene svojih prvih študij: »Najlošije stojimo u istorijskoj nauci sa znanjem najobičnijih sitnica iz svakidašnjeg života. Sve može da bude važno za istoričara, i datum najuglednijeg vladara i pisac najpraznijeg historiografskog spisa i, Bog bi znao, čemu je sve starina utisnula

⁸ *Jugoslovenska njiva*, 6, 1922, str. 21–26.

⁹ Sistematično izpisovanje virov za našo zgodovino, ki ga omenja v pismu 10. decembra 1926, se nanaša na zbirko virov *Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva. Kancelariski i notariski spisi 1278–1301*, ki jih je tiskala Srbska akademija nauka leta 1932.

¹⁰ I. Voje, Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav, *Zgodovinski časopis*, 44/2, 1990, str. 278–284.

pečat važnosti i zanimljivosti! Samo o pitanjima koja, danas jednako kao u prošlim vekovima, drmaju ekonomskim životom i razvojem naroda i država, slabo tko vodi računa.«¹¹

Zelo zgodaj je Čremošnik posegel v eno najbolj zapletenih vprašanj srbske srednjeveške države, to je v vprašanje njenega denarnega sistema. Denarstvo je bilo po njegovem mnenju odraz in osnova gospodarstva neke države. Razna vprašanja srbske numizmatike: začetek kovanja srbskega denarja, njegova vrednost, čistost, oblike – je obdelal v več razpravah. Povzel bom le nekatere njegove ugotovitve, ki so ključne za reševanje srednjeveškega monetarnega sistema. Na podlagi analize redkih arhivskih podatkov, predvsem pa preučitve numizmatičnih zbirk srbskega srednjeveškega denarja v Sarajevu, Beogradu (Kragujevska depojna najdba)¹² in Veroni je skušal ugotoviti, katere vrste denarja pripadajo posameznim vladarjem, kdaj naj bi jih kovali, kakšni sta bili njihova teža in čistost. Kovanje denarja je povezal tudi s proizvodnjo srebra. Pri tej analizi je prišla do izraza izredna Čremošnikova sposobnost oceniti takratno ekonomsko stanje in na tej podlagi izoblikovati določene sklepe.

Kralj Dragutin (1276–1282) je bil po Čremošnikovem mnenju edinstven vladar glede denarne politike. V času njegove kratkotrajne vlade je Srbija doživela najbolj vratolomne valutne eksperimente. Stalne denarne spremembe so brez dvoma povzročile psihozo materialne negotovosti in premoženjske nestabilnosti, ki je onemogočala zdrav gospodarski razvoj. Vladarsko obdobje Dragutina je v zvezi z denarno politiko zanimivo zaradi dveh nasprotij: prvič zaradi izredne kakovosti srbskega denarja in velikega števila njegovih emisij ter drugič zaradi nenadnega padca realne vrednosti denarja. Čremošnik je predpostavil, da se je to dogajalo zaradi vladarjeve fiskalne politike. V prvih letih svoje vlade je Dragutin opustil takrat veljavno beneško denarno mero oziroma tečaj in je koval novce, ki so po čistosti srebra in po teži presegali beneški matapan, najboljšo tedanjo valuto v Evropi. Dragutin je koval tako kakovosten denar z določenimi nameni; pred seboj je moral imeti praktičen cilj. Srbija je v tem času izvažala velike količine srebra v Dubrovnik in prek njega naprej na Zahod. Carina na drage kovine je bila visoka in je v vsakem primeru prizadela proizvajalce. Toda če se je izvažal denar, carine ni bilo treba plačevati, kot je to razvidno iz dubrovniškega carinskega zakona iz leta 1277. Izrecno se namreč omenja svobodni promet z denarjem.¹³ Zaradi teh okoliščin postaja Dragutinov postopek jasen in razumljiv. S pretvarjanjem srebra v denar se je Dragutin izognil izgubi, ki bi nastala zaradi carine, če bi izvažal kovino. Beneška vlada se ob taki spremembi srbske valute ni takoj znašla in je šele leta 1280 sprejela ukrep, ki bi ji lahko koristil. Izdala je uredbo o sprejemanju srbskega denarja v kovnici »pondus per pondus«. Toda že leta 1282 se je odločila za popolno prepoved prometa s srbskim denarjem na vsem svojem ozemlju. Srbski denar ostaja na nivoju beneškega matapana do prvih let 14. stoletja. Tedaj pade Srbija iz enega ekstrema v drugega. Predvsem je Dragutin izredno zmanjšal čistost srebra na škodo drugih primesi, zmanjšal je tudi težo in se spustil v zelo nevarno špekulacijo. Čremošnik meni, da je v zgodovini pisju prav vprašanje kakovosti srbskega denarja vzbudilo izreden interes in tudi velika nesoglasja. Predvsem je bila razgreta tista stran, ki je na srbske novce gledala kot na denar, ki je bil ves čas slabši od beneškega. Sami Benečani so v prepovedi kroženja srbskih dinarjev z besedami, da so srbski novci »contrafacti nostris denariis grossis«,

¹¹ G. Čremošnik, Novčarstvo u starom Dubrovniku, *Jugoslovenska njiva*, 9/1, 1925, str. 16.

¹² Tik pred smrtjo je Čremošnik v kratkem članku objavil odločen protest proti spremembi numizmatične depojne najdbe v Kragujevcu in njene uporabe v znanstveni argumentaciji v takšni potvorjeni obliki. G. Čremošnik, Nekoliko napomena o Brskovu in Kragujevački ostavi, *GZM*, n. s. XIII, Sarajevo 1958, str. 9–11.

¹³ *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277* (ur. Josip Lučić), Dubrovnik, 1989, pogl. VIII, str. 17–18.

napravili vtis, da gre za sumljivo dejavnost srbskih vladarjev. Pod vplivom tega vtisa je prešel Dante v »Božanski komediji« v odločilen napad na srbskega vladarja, ga poslal v pekel in ga obtožil, da je uspel odlično ponarediti beneške kovance. Čremošnik je odklonil Jirečkovo tezo, da so Benečani prepovedali srbski denar zato, ker je bil za 1/8 lažji od beneškega matapana. Dokazal je namreč, da je bil Jirečkov izračun napačen.¹⁴

Čremošnikovo tezo, da so prišli Sasi v Srbijo neposredno iz Nemčije in dali ime rudniku srebra Brskovo po nemški pokrajini Breisgau ter da se je kovanje srbskega denarja začelo že pred kraljem Vladislavom (1234–1243), potrjujejo najnovejša arheološka izkopavanja trdnjave Stari Ras na Gradini na sotočju Sebečevske reke in reke Raške 11 km od Novega Pazarja proti Sopočanom. Izkopavanja so se začela leta 1972 in so trajala več let. V četrtem, zadnjem horizontu so med arheološkim materialom odkrili brez dvoma najpomembnejšo skupino najdb, ki zanesljivo pričajo o obstoju kovnice prvega srbskega denarja v Rasu. V najmlajšem sloju, ki izhaja iz časa tik pred propadom utrjenega mesta in srbske prestolnice, to pa naj bi se zgodilo ob koncu vlade kralja Radoslava (1228–1233/34), so odkrili 25 primerkov skledastega denarja kralja Radoslava. Na 17 kosih, ki so jih našli na enem mestu, je bil odkovan le avers, torej gre za kovniško preizkušnjo. V najmlajših slojih so našli tudi 20 kovinskih ploščic, pripravljenih za kovanje denarja, ter dva bakrena vlivka. Analiza pripravljene kovine je pokazala, da gre pri vseh primerkih denarja in ploščic za isto leguro. Osnovo je predstavljal baker z majhnimi primesmi srebra, svinca in cinka. Zanimivo je, kot ugotavljajo arheologi, da je mogoče na osnovi zlitine zanesljivo ugotoviti njeno poreklo. Kovina, iz katere je bil kovan Radoslavov denar, je iz Brskova.¹⁵ Pri svojih ugotovitvah arheologi niso upoštevali niti Čremošnikovih raziskav srbskega denarja niti njegovih domnev.

Zaradi omenjenih uspešnih raziskav denarnega sistema srbske srednjeveške države in izdaje dubrovniških virov za srbsko zgodovino iz 13. stoletja mu je Srbska akademija znanosti in umetnosti podelila posebno priznanje, ko ga je leta 1932 izbrala za svojega dopisnega člana. Kako se je priznanja SANU razveselil, vidimo iz pisma M. Murku 30. IV. 1932: »Meni samemu je imenovanje za dopisnika bilo nepričakovano, posebno ker je mnogo vseuč. profesorjev starejših od mene in po delu ne slabših, ki še niso akademiki. Izgleda, da je imelo vpliva dejstvo, da sem kot Slovenec delal na polju srbske zgodovine in da so me največ zaradi tega izbrali, predvsem pa seveda zaradi tega, ker me je g. prof. Radonić predložil.«

Z manjšimi opombami se je Čremošnik dotaknil gospodarske problematike tudi v različnih razpravah, kjer tega po naslovu niti ne bi pričakovali.¹⁶ Tako je na primer ob analizi pečatov predzadnjega bosanskega vladarja Štefana Tomaša ugotovil katastrofalen gospodarski položaj bosanske države.¹⁷

V pismu M. Murku leta 1929 (31. XII.) je Čremošnik napovedal še eno zanimivo temo s področja preučevanja gospodarske zgodovine. Piše, da »za prihodnje leto pripravljam 'Uradništvo Dubrovnika v srednjem veku', ne samo s strani klasificiranja, ampak tudi s

¹⁴ G. Čremošnik, *Razvoj srpskog novčarstva*, Beograd 1933, na raznih mestih; isti, Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici, *Slavia*, Praha, 7, na raznih mestih.

¹⁵ M. Popović, *Stari grad Ras*, Beograd 1987, str. 44–45; isti, Nalazi novca kralja Stefana Radoslava iz utvrdenja gradine na Rasu, *Novopazarski zbornik*, 1, Novi Pazar 1977, str. 37–48.

¹⁶ G. Čremošnik, Dubrovački »Liber de introitibus stacionum et territorium communis«, *GZM*, XLVII, Sarajevo 1934, str. 43–67; isti, Prilog biografiji Mihe Madijeva, *Historijski zbornik*, IX, Zagreb 1956, str. 119–125.

¹⁷ G. Čremošnik, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, *Radovi Naučnog društva BiH*, III, Sarajevo 1955, str. 5–56.

strani ekonomske eksistence in socialnega položaja, z vsemi detajli o plačah in raznih uradniških vprašanjih. Pa še ne vem, kakšna juha se bo skuhalo iz tega«. Sinteze o tem vprašanju Čremošnik ni uspel narediti, čeprav je v zapuščini ohranjeno nekaj obdelanih vprašanj s tega področja. V nekaterih razpravah pa se je obrobno ukvarjal tudi s cenami posameznih trgovskih artiklov in plačami državnih uradnikov. Za Čremošnikovo metodo je značilno, da je iz plače slovanskega kancelarja ugotovil pomen slovanske pisarne v Dubrovniku. V prvi polovici 14. stoletja je ta znašala dve petini plače latinskega kancelarja, sredi 15. stoletja pa sta bili plači izenačeni.¹⁸

Zdi se, da je G. Čremošnik leta 1934 nekako zaključil s sistematičnim pregledovanjem Dubrovniškega arhiva, kajti tega leta je pisal Murku, da precej časa ne namerava iti v Dubrovnik, ker ima v Sarajevu fotokopije najstarejših knjig, ki jih obdeluje. Nadaljnje delo v Dubrovniškem arhivu mu je maja 1935 preprečila nastavitev za izrednega profesorja za občo zgodovino srednjega veka in pomožne zgodovinske vede na Filozofski fakulteti v Skopju. Njegova univerzitetna kariera je v Skopju trajala le 6 let. Leta 1941, po zlomu stare Jugoslavije je bil pregnan v Beograd, kjer je bil leta 1943 upokojen. Leta 1946 se je ponovno aktiviral in se po dolgih letih znanstvene rasti in dela v Sarajevu in Skopju vrnil v domovino. 1. maja 1946 je bil imenovan za rednega profesorja za zgodovino južnoslovanskih narodov na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V trinajstletno bivanje v Ljubljani so bila vpletena študijska potovanja največ v Dubrovnik pa tudi na Atos in na Dunaj, vedno v zvezi z iskanjem novih virov in novih podatkov za srednjeveško zgodovino balkanskih narodov.

V drugem in zadnjem obdobju svojega življenja se je Čremošnik posvetil tisti veji zgodovinske znanosti, ki zahteva izredne napore in zato tudi veliko ljubezen do dela, to je paleografiji in diplomatiki cirilskih listin¹⁹ ter sfragistiki. Ob vrnitvi v domovino se je Čremošnik posvetil izključno študiju bosanskega in hercegovskega cirilskega listinskega in pisemskega gradiva. Ko je to znanstveno delo dozorelo, je objavil podroben opis (paleografski in diplomatski) ohranjenih cirilskih dokumentov iz BiH.²⁰ Najodmevnejše pa je bilo brez dvoma njegovo odkritje izvornika listine bosanskega bana Kulina iz leta 1189 v Dubrovniškem arhivu. Mojsrska je bila Čremošnikova rešitev vprašanja listine bana Kulina, ki spada med najlepše ilustracije, kaj vse je mogoče doseči s širokim znanjem pomožnih zgodovinskih ved in njegovo pravilno uporabo.²¹ Razprava o srbski diplomatski minuskuli pa predstavlja ključ do razumevanja Čremošnikovega cirilskopaleografskega opusa. Predvsem je razvidna njegova težnja povzdigniti vedo o cirilski pisavi na raven vede o latinski.²² Žal pa ni dokončal začetega dela o južnoslovanski diplomatiki in sigilografiji. Njegove manjše specialne študije, ki jih je objavljial sproti,²³ so predstavljale del dolgoročnega programa o južnoslovanski diplomatiki in sigilografiji. V njegovi zapuščini

¹⁸ G. Čremošnik, Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku, *Anali Historijskog instituta JAZU*, I, Dubrovnik 1952, str. 73–84.

¹⁹ I. Grdina, Gregor Čremošnik in cirilska paleografija, *ZČ*, 44/2, 1990, str. 159–169.

²⁰ G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. I, *GZM*, n. s. III, 1948, str. 103–143; II, *GZM*, n. s. IV–V, 1949–50, str. 105–199; III, *GZM*, n. s. VI, 1951, str. 81–119; IV, *GZM*, n. s. VII, 1952, str. 273–336; Dopuna, *GZM*, n. s. X, 1955, str. 137–146.

²¹ Isti, Original povelje Kulina bana, *GZM*, n. s. XII, Sarajevo 1957, str. 195–213.

²² Isti, Die serbische diplomatische Minuskel, *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, 2, Graz – Köln 1959, str. 103–115; isti, Srpska diplomatska minuskula, *Slovo* 13, Zagreb 1963, str. 119.

²³ Isti, Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjeg veka, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 21, Skopje 1940, str. 1–19; isti, Doslje neznani južnoslovanski pečati, *Zgodovinski časopis*, XII–XIII, 1958–1959, str. 51–74.

je odkritih več rokopisov, ki so sami za sebe predstavljali zaključena poglavja, ki bi bila lahko vključena v predvideno obsežnejšo monografijo. Te rokopise, ki sta jih pripravila za tisk hčerka Irma Čremošnik in Pavo Andelić, je kot torzo osemnajst let po Čremošnikovi smrti objavila kot gradivo v posebni seriji (Građa, knj. XXII) Akademija znanosti in umetnosti BiH²⁴ ter se mu na ta način oddolžila za njegovo dolgoletno muzeološko in znanstveno delo, ki ga je opravil v Zemaljskem muzeju v Sarajevu.

Ob zaključku pogleda na Čremošnikov znanstveni prispevek k raziskovanju ekonomskih vprašanj srednjeveških balkanskih držav in Dubrovnika bom navedel nekaj misli G. Čremošnika o upravičenosti preučevanja problematike, objavljenih v omenjeni posmrtni izdaji: »Materialni ostanki kulture, ki jo je razvijala naša fevdalna družba, so slabo preučeni. Najvažnejši del teh ostankov naše srednjeveške dediščine, katere zunanji videz je nekakšen občutljiv termometer, ki kaže na usmeritev te kulture, sploh ni raziskan ... Prav tako ni v nobeni naši zgodovini niti besedice o izobrazbi in umetniških stremljenjih pisarjev v fevdalni družbi ... Prav zaradi tega sem glede določanja kvalitet pergamenta, glede različnih načinov pritrditve pečata, glede pečatne grude itd. šel dlje, kot je to opravljeno v tujih delih o sfragistiki. Toda to je opravičljivo, ker samo detajlno raziskovanje omogoča resnično podobo vsakdanjega delovnega življenja tega obdobja naše zgodovine«.

ZUSAMMENFASSUNG

GREGOR ČREMOŠNIK UND DAS ARCHIV VON DUBROVNIK

Janko Pleterski hielt nach seiner 1970 erfolgten Bestellung zum Dozenten an der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät von Ljubljana neben der Geschichte der Slowenen im 19. Jahrhundert auch Vorlesungen zur Geschichte der anderen jugoslawischen Völker im 19. Jahrhundert. Damit übernahm er zum Teil auch die »*venia legendi*« des 1958 verstorbenen Inhabers der Lehrkanzel für die Geschichte der südslawischen Völker, Univ. Prof. Dr. Gregor Čremošnik.

Im Beitrag werden auf der Grundlage der erhaltenen Korrespondenz, insbesondere der Briefe, die Gregor Čremošnik seinem Lehrer und Vorbild, dem Slawisten Matija Murko, nach Prag schickte, einige weniger bekannte oder gänzlich unbekannt Details des wissenschaftlichen Weges Čremošniks, der mit dem Archiv von Dubrovnik sehr verbunden war, beleuchtet. Aus den Briefen erfährt man sehr viel über Čremošniks Forschungspläne und -erfolge sowie über seine Arbeit im Archiv von Dubrovnik. Als Student lernte Čremošnik über Murko die Resultate der historischen Studien von Konstantin Jireček kennen. Dieser wurde sein Vorbild für die Archivarbeit in Dubrovnik. In der ersten Periode seiner wissenschaftlichen Forschungen, das ist die Zeit, die er als Kustos im Landesmuseum von Sarajevo (1918-1934) verbrachte, widmete sich Čremošnik einigen interessanten und exzellenten Fragen der Wirtschaftsgeschichte Dubrovniks und der benachbarten Balkanstaaten, vor allem Serbiens. Čremošnik befasste sich mit einer der kompliziertesten Fragen des serbischen mittelalterlichen Staates, mit der Frage seines Finanzsystems.

²⁴ Isti, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976, 154 strani.

DARKO DAROVEC, DEAN KRMAC, EVA PODOVŠOVNIK

KOPER MED MORJEM IN KONTINENTOM

Poskus demografske analize Kopra v 16. stoletju

Uvod

S tem prispevkom želimo na podlagi kvantitativnih in kvalitativnih podatkov iz prve matične knjige (krstne, poročne in mrliške) koprške župnije izpostaviti nekatere strukturalne elemente, s katerimi je mogoče rekonstruirati demografsko sliko Kopra v drugi polovici 16. stoletja. Posebno pozornost bomo namenili analizi migracijskih dinamik, zaradi katerih je istrsko mesto postalo stična točka in cilj ljudstev različnih etnij in kultur, medtem ko bo natančnejša kvantitativna analiza mogoča šele po dokončni obdelavi podatkov o gibanjih, ki so zajeti v kasnejših matičnih knjigah.

Vse do konca 13. stoletja je za Istro značilna velika fluktuacija prebivalstva, povezana s ponavljajočimi se vojnami, z epidemijami kuge in tifusa, naravnimi nesrečami, s potresi, poplavami, z zmrzalmi in izjemno slabimi higienskimi razmerami. Vsi ti dejavniki so vplivali drug na drugega in so se ciklično ponavljali, tako kot je v svoji študiji o kugi v Franciji in mediteranskih deželah pokazal že Jean-Noál Biraben. Migracijska gibanja so na polotoku krojili tudi gospodarski dejavniki, zlasti trgovina, ki je pozitivno vplivala na priseljevanje, medtem ko so različni davki in bremena imeli nasproten vpliv (prim. Darovec 2000).

Istrska mesta nedvomno spadajo po svojih značilnostih v »tip« mest, pri katerih je nasprotje s podeželjem oziroma zaledjem konstitutivno. V primerjavi s podeželjem je bilo mesto namreč od nekdanjega zaznavno kot specifična aglomeracija. To vlogo so mu omogočali, in do neke mere tudi določali, presežki kmetijske pridelave, saj je bilo mesto porabnik in kraj menjave pa tudi sedež drugačne proizvodnje, ki je reprezentirala in zadovoljevala tudi podeželje (Rotar 1981, 28). V Istri naletimo na dihotomijo mesto – podeželje že v predrimskem obdobju, dihotomijo, ki je v bistvu nastala že ob samem rojstvu mest.

Poleg gospodarskega nasprotja med mestom in podeželjem je v Istri opazen tudi fenomen asimilacije oziroma integracije. S spremembo življenjskega okolja so se namreč spreminjale tudi etnična pripadnost in kulturne značilnosti (jezik, običaji, način oblačenja in obnašanja) prebivalstva v mestih in na podeželju (prim. Darovec 1997, 53–73).

V obravnavo prebivalstvene strukture določenih območij je za natančnejše poznavanje razmer vselej potrebno pritegniti tudi druge dejavnike, zlasti gospodarske in politične. Tako je za istrski polotok v času beneške nadvlade od 13. do 16. stoletja značilna razmeroma ugodna gospodarska situacija, še posebej če jo primerjamo z ekonomskim položajem obmejnih, tako italijanskih kot zalednih, danes slovenskih in hrvaških območij, za obdobje od sredine 16. do začetka 19. stoletja pa je značilna stagnacija in celo nazadovanje gospodarskega razvoja v severnem in še posebno južnem delu beneške Istre.

Zato bodo naštetni dejavniki poleg analize podatkov iz koprške matične krstne knjige (1550–1660) upoštevani v nadaljnji obravnavi.

Koper med srednjim in novim vekom

Po zaslugi ekskluzivne pravice »pristanišča za sol«, ki jo je pridobil ob koncu 12. stoletja, je Koper v severovzhodnem jadranskem prostoru postal eno najpomembnejših pristanišč na meji med tremi oziroma celo štirimi etničnimi prostori: romanskim, slovanskim, germanskim in ogrskim. To vlogo je obdržal vsaj do sredine 16. stoletja. Njegova geografska lega in povezava s slovenskim zaledjem ter germansko-ogrskimi pokrajinami mu je zagotavljala veliko tržišče, obenem pa privlačevala mnoge migracijske tokove. Kar mu je morje sprva zagotavljalo s trgovskimi povezavami na preostalem delu Jadrana in na Mediteranu, mu je kasneje odvzela vedno bolj restriktivna beneška davčna politika (prim. Darovec 1999b, 43–69). Koper je naposled ohranil le kulturne in pravno-civilizacijske vezi, tako da je bilo gospodarstvo še bolj vezano na mestno zaledje. Temu so se prilagodile tudi proizvodne dejavnosti, v glavnem solarstvo, oljkarstvo, vinarstvo in ribištvo (prim. Darovec 1996, 124–133). Te gospodarske panoge so bile osnova gospodarskih dejavnosti tudi po tem, ko se je začelo naglo razvijati tržiško pristanišče, ki je prav po zaslugi svojih slovanskih, germanskih in ogrskih tržišč lahko vsrkavalo vse istrske izdelke. Vendar pa so ti iz Kopra in drugih severnih istrskih, gospodarsko razvitejših mest zaradi strogega beneškega nadzora predvsem na morju prihajali v Trst v glavnem po tihotapskih poteh. Morda pa prav tihotapstvo, ki je bilo bolj značilno za severozahodno kot za jugozahodno Istro, kaže na prizadevanja Istranov po samoohranitvi ob izteku starega družbenega reda *ancien regime* in na njihovo sposobnost prilagajanja novim razmeram, nastalim z razvojem Trsta kot enega najpomembnejših mediteranskih pristanišč za srednjeevropske potrebe. Zato se je razvila tudi kopica nadzornih mehanizmov, povezanih s kolonizacijskimi ukrepi, ki so jih Benetke načrtovale zaradi številnih množičnih žrtev vojn, kuge in malarije še posebno v 16. in 17. stoletju (prim. Darovec 1999a).

Glede na razvitost takratnega pomorstva so imela mesta pod beneško oblastjo v primerjavi s Trstom, Reko, Devinom in Štivanom pod Habsburžani boljša naravna pristanišča in neposrednejše povezave z zaledjem. Politična oblast je odločilno vplivala na razvoj različnih zvrsti trgovine ter tako rekoč določala pomorsko dejavnost in vlogo teh mest. S svojo gospodarsko kopensko politiko so Benečani v odnosih s takratno največjo politično silo zaledja vedno skušali uveljavljati načelo »svobode« prometa in trgovine. Tako se je povečala vloga istrskih pristanišč kot središč različnih trgovin. V drugi polovici 14. stoletja na primer je bil Koper dolgo obdobje najpomembnejše središče za trgovino z zaledjem. S to politiko, ki so jo narekovali tudi interesi same Beneške republike, so Benečani v Kopru in drugih podrejenih mestih v bistvu hoteli zlomiti odpor proti njihovemu pomorskemu monopolu (prim. Darovec 1997, 57–59).

Na razvoj istrskega podeželja in na njegovo poseljevanje je pozitivno vplivala tudi trgovina s Kranjsko. Številni Kranjci¹ so se namreč odločili, da se tu stalno naselijo, kar je mnogim omogočilo dvig na družbeni lestvici (prim. Darovec 1997, 53–57).

Trgovska dejavnost, ki se je kljub upadanju od konca 16. stoletja dalje nadaljevala vse do padca Beneške republike in so jo istrski podestati v svojih poročilih beneškim oblastem opisovali kot glavno gospodarsko dejavnost pokrajine, je bila značilna zlasti za mesta na severu Istre, in sicer za Milje, Koper, Izolo in Piran. Prav zato so ta mesta svoj največji gospodarski razvoj in demografski razcvet doživela v obdobju med 14. in 16. stoletjem. Koper je na primer leta 1548 skupaj z zaledjem štel kar 10.000 prebivalcev, Piran pa jih je ob koncu 15. stoletja skupaj s svojim podeželjem imel 7.000 (prim. Darovec 1997, 66–67).

¹ Takratni viri so s tem iz slovenščine prevzetim imenom, ki je še danes v rabi, označevali prebivalce Kranjske in drugih kontinentalnih pokrajin današnje Slovenije.

Demografska gibanja in migracijski tokovi

Podpiranje trgovine po kopnem s habsburškimi deželami je Istrane vodilo v nove konflikte in negotovosti. Tako kot so si Benetke lastile monopol na Jadranskem morju, so tudi Habsburžani od druge polovice 15. stoletja dalje, zlasti prek Trsta in Reke, skušali z obmorskimi mesti vzpostaviti monopolno trgovino po kopnem. Prizadevanja obeh evropskih velesil so povzročala neprestane spopade in trenja, ki so se še posebej zaostriła leta 1463, nato v vojni med Benetkami in Cambrejsko ligo (sestavljali so jo Avstrija, Španija, Francija in papeška država) ter v letih 1616–1618, v času vojne za Gradiško, imenovane tudi »uskoška vojna«, ki je s svojimi ostrimi spopadi zajela Istro in Furlanijo in je imela usodne posledice za gospodarsko in demografsko stanje na polotoku.

Tem nevšečnostim, lakotam in epidemijam, ki so se do zadnje kuge v letih 1630–1632 vztrajno ponavljale vsakih 10 do 12 let, so se pridružile še izredno neugodne klimatske razmere, poplave in zmrzali, ki so zajele ves evropski prostor, tako da nekateri 16. stoletje imenujejo kar mala ledena doba, predvsem pa se jim je pridružila vse globlja gospodarska kriza Beneške republike.

Vse od osvojitve istrskih krajev je Beneška republika na področju pomorske trgovine vodila izjemno omejevalno in monopolistično politiko, posledica česar je bila ekonomska stagnacija obalnih mest, ki so pred tem imela tesne trgovske stike z drugimi kraji Jadranskega morja. Temu navkljub pa istrska mesta vse do dvajsetih let 16. stoletja niso zabredla v težje gospodarske in demografske krize. Mesta so si skupaj s svojim podeželjem vedno razmeroma hitro opomogla od različnih epidemij, zmanjšanja prebivalstva, proizvodnih in prometnih zastojev (prim. Darovec 1996, 116–124).

V drugi polovici 15. stoletja se je obstoječim težavam v Istri pridružila še nova nevarnost, ki je sprožila številne migracijske tokove, kakršnih na Balkanskem polotoku ni bilo vse od preseljevanja narodov na prehodu med srednjim in novim vekom. Na mejah Evrope so se namreč pojavili Turki, s katerimi so se Benečani že na začetku stoletja srečali na svojih posestvih v Grčiji in Albaniji. Prvi znani turški vpad prek Istre v Furlanijo je bil leta 1469. Izjemno nestabilne razmere Balkanskega polotoka so povzročile masovno bežanje, tako da je Istra postala glavni cilj bolj ali manj organiziranega preseljevanja.

Po drugi strani pa je težka gospodarska situacija kljub rasti kapitala gospodarskih mestnih ustanov (*Fontiko*, zastavljalnica *Monte di Pietà*), kljub razvoju izobraževalnih zavodov in kljub drugim pridobitvam mnoge koprskje Istrane silila k izseljevanju. Primer dokazuje, da se v Istro niso priseljevali ali izseljevali le nezadovoljni prišleki, temveč da je bila emigracija močno opazna tudi med «staroselskim» prebivalstvom. Vsekakor so se Istrani razen v istrske in italijanske kraje odseljevali še v druge, bližnje in daljne dežele (prim. Darovec 1999b, 60–69).

Glede avstrijskega dela polotoka naj povemo, da so posamezna preseljevanja iz Furlanije, Karnije in beneških ozemelj, predvsem obrtnikov in majhnih trgovcev, v mestih in manjših krajih habsburške Istre, še posebej pa v Pazinu, Pičnu, Žminju, Tinjanu in Vodnjanu izoblikovala sloj, v katerem sta se prepletala italijanski in furlansko-karnijski element. Ta sloj se je številčno krepil s sporadičnimi priseljevanji italijanskega elementa, prihajajočega predvsem iz Vidma in Bergama. Tudi v mestih in na podeželju Pazinske grofije so torej obstajali pogoji za asimilacijo. Na podeželju so se priseljeni Furlani in Karnijci pohrvatili (Callegarich, Furlanich), medtem ko so se Slovani v mestih poitalijanili (Ivich, Bellasich, Slocovich) (Bertoša 1978, 119–123), enako pa se je, odvisno od kraja naselitve, običajno zgodilo tudi z nemškimi in redkimi ogrskimi priseljenci. V tem obdobju se je na pobočja Učke in na planoto Čičarije naselila še ena skupina Vlahov ali aromunskih Čičev, tako

imenovanih Istroromunov, ki se je na to območje priselila samovoljno in očitno ni bila več sposobna vzpostaviti etničnega stika s svojimi predniki iz 13. in 14. stoletja. Potomci te kolonizacije revnih rejcev živine in kmetovalcev so svoj jezik aktivno uporabljali še v 19. stoletju, vendar se je večina utopila v prevladujočem slovanskem etnosu. Na enak način so v 16. in 17. stoletju v beneška istrska mesta samoiniciativno prišli priseljenci iz italijanskih dežel, iz Furlanije, Kamije in z beneških ozemelj, medtem ko je v šestdesetih letih 16. stoletja znana tudi organizirana in dobro načrtovana kolonizacija puljskega podeželja s 120-imi družinami iz Bologne, ki pa ni uspela. V tem obdobju je namreč Romagna doživljala izjemno demografsko rast, povezano z novimi tehnikami melioracije. Bolonjski emigranti naj ne bi le na novo poselili območja, temveč tudi tehnično izboljšali metode kmetijske pridelave. Bolognčani so se dela lotili z vso vnemo, izdelali so nekakšen kataster, ki je bil edini kataster Istre v času Beneške republike, in se dogovorili, da bodo 4 odstotke pridelkov z melioriranih polj obdržali zase. Kljub začetnemu strinjaju puljskega plemišstva in mestnega sveta pa so novi priseljenci kmalu naleteli na težave. Domačini puljskega območja so v svojih pritožbah beneškim oblastem kot glavni razlog za sovražnost proti bolonjskim prišlekom navajali 4-odstotni pridelek, resnični razlog pa je bilo dejstvo, da so neobdelana državna zemljišča, ki so jih puljske družine morale predati Bolognčanom, oddali v najem podložnikom iz avstrijske Istre za zimsko pašo, s čimer so domačini izgubili zagotovljeni zaslužek (prim. Bertoša 1986, 81–125).

Na istrski polotok so se morali začasno priseliti tudi kaznjenci, ki so bili zaradi različnih prekrškov obsojeni na izgon, kazen, ki je bila predvidena v mnogih zakonikih takratnih evropskih dežel. Tako so si tu ustvarili začasno prebivališče številni Benečani, ki so prekršili zakon, izgon v Istro pa je zanje pomenil eno najmilejših kazni. Priseljevali so se tudi pripadniki najemniške vojske, ki so jih zaposlile državne obrambne oblasti. Prihajali so iz italijanskih, nemških, severoafriških, španskih, balkanskih ter celo flamskih in francoskih dežel.

Na podlagi navedenega lahko zaključimo, da je Istra ena izmed značilnih sredozemskih regij, ki so v svoji zgodovini doživele veliko fluktuacijo prebivalstva. Kljub neugodnim življenjskim razmeram je zaradi bližine morja in razvitosti mest ter z njimi povezanih ugodnih možnosti trgovanja pa tudi zaradi specifičnih družbenih odnosov privlačevala ljudi iz širših zalednih območij, na izseljevanja iz teh krajev pa je vplivalo družbeno in politično dogajanje v sredozemskem prostoru.

Migracije so bile intenzivne zlasti v 16. in 17. stoletju in so dodatno utrdile že vzpostavljeno kulturno, socialno in etnično dihotomijo med mestom in podeželjem. Mesto, ki je bilo kulturno in gospodarsko bolj razvito, je posameznikom iz neromanskega okolja ob jezikovni in etnični asimilaciji omogočalo vzpon na družbeni lestvici, na podeželju pa so se izoblikovali trajni kulturni vzorci v duhu stoletne slovanske navzočnosti, ki so jih nove migracije le še utrjevale. Njuna gospodarska soodvisnost je porajala simbiozo, saj je mesto nenasitno vsrkavalo proizvode podeželja, slednjemu pa je stik z mestom zagotavljal stik s svetom, ki je obema istočasno omogočal preživetje. Šlo je za *modus vivendi*.

Razsežnost takratnih migracij je jasno razvidna iz prvega popisa prebivalstva beneške Istre iz leta 1554, ki so ga opravili beneški *sindici* Bragadin, Lando in Morosini (prim. Bertoša 1972). Očitno je, da so poleg družin »staroselcev« popisali tudi nove priseljence, ki so prišli z Balkana in Vlaške in jih poimenovali s skupnim imenom Morlaki. Glede na to da so Benetke v želji po vzpodbujanju tujega priseljevanja v Istro sredi dvajsetih let 16. stoletja priseljencem povečale obdobje, v času katerega so bili oproščeni davkov, s 5 na 25 let, s čimer so jim podaljšale *status* novih prebivalcev, lahko sklepamo, da se je 1.945 morlaških družin, zajetih v popis, priselilo v Istro med letoma 1534 in 1554. Če upoštevamo, da je vsaka družina imela povprečno 5 članov, so Morlaki predstavljali petino vsega

takratnega prebivalstva (52.765), (prim. Erceg 1981). Kolonizacije Grkov, Albancev in Slovanov so potekale v skupinah, ki so šteje tudi manj kot 12 ali več kot 120 družin (Bratulić 1959). Kot primere novih prišlekov v drugi polovici 16. stoletja lahko omenimo vas Rovinj, Novo vas iz poreškega območja (1556) in Rašpor, kjer se je leta 1606 naselila številna skupina iz Dalmacije.

Tabela 1: Staro in novo prebivalstvo v beneški Istri leta 1554

Kraj	Mesto/ zaledje	Območje	Skupaj	Morlaške družine
Bale	904	-	904	30
Barban	1.600	-	1.600	130
Buje	967	647	1.614	50
Buzet	4.844	-	4.844	-
Dvigrad	-	-	-	55
Grožnjan	928	-	928	50
Izola	1.600	100	1.700	-
Koper	5.706	5.588	11.294	180
Labin in Plomin	2.854	-	2.854	200
Lovrečica	1.200	-	1.200	120
Milje	1.411	137	1.548	-
Motovun	1.793	2.470	4.263	300
Novigrad	1.008	-	1.008	40
Oprtali	1.166	-	1.166	-
Piran	3.100	-	3.100	45
Poreč	780	340	1.120	100
Pulj	594	2.654	3.251	60
Rovinj	1.789	130	1.919	40
Svetvinčenat	2.000	-	2.000	-
Umag	700	-	700	25
Vižinada in Tar	-	-	-	170
Vodnjan	1.845	-	1.845	60
Završje	-	-	-	50
SKUPAJ	36.789	12.066	48.858	1.705

Vir: Bertoša 1972, 43–44.

Stalne, stoletne migracije v Istri se delijo na spontane in organizirane, individualne in skupinske, zunanje (iz različnih krajev v Istri) in notranje, znotraj polotoka: iz Pazinske grofije in drugih fevdov ter manjših cerkvenih posesti v beneški del Istre in obratno ali celo iz ene občine v drugo. Ker ni bilo katastrov, s katerimi bi nadzirali zemljišča, dodeljena novim prebivalcem, so mnogi od njih po izteku dvajsetletnega obdobja, ko bi morali začeti plačevati davke, reševali svoj zapleteni ekonomski položaj tako, da so se preselili na območje druge občine, kjer so se prijavi kot novi naseljenci.

Beneška republika ni več mogla uspešno reševati nove gospodarske in politične situacije v istrskih mestih, ki so svojčas imela zelo razvita gospodarstva. To se je kazalo predvsem v upadu prebivalstva zaradi različnih epidemij ali vojn v 16. in 17. stoletju. Vse do padca Beneške republike število prebivalstva razen v Rovinju namreč ni doseglo števila izpred

prve polovice 16. stoletja. Koper na primer je po kugi, ki je razsajala v letih 1553–1554, izgubil več kot polovico prebivalcev, še bolj pa se je število prebivalstva zmanjšalo po kugi iz let 1630–1632, ki je imela usodne posledice za vso deželo.

Pravkar omenjeni dejavniki: zdesetkanost prebivalstva, restriktivna politika Benetk, propadanje Beneške republike in gospodarski prodor Avstrije prek tržaškega in reškega pristanišča so prispevali k temu, da se istrski kraji niso razvili v moderna kapitalistična mesta, tako kot so se, recimo, mesta na Zahodu, še posebej v Italiji med 14. in 18. stoletjem. V nekaterih mestih je sicer prišlo do »interiorizacije«, ki se je izražala v sporih med četrtmi, vendar je konflikt med mestom in podeželjem ostajal. Šele po integraciji z okoljem in s kulturnimi vzorci določenega etničnega elementa se je socialni konflikt spremenil v etnično nasprotje, ki več ni bilo socioekonomsko, ampak politično.

Čeprav so bili razlogi priseljevanja pretežno ekonomski in zato etnična pripadnost, kot smo že zapisali, ni igrala pomembne vloge, je bil za Beneško republiko pomemben tudi strateški vidik naselitve. Zaradi zmanjšane nevarnosti pred Turki v severni Istri sredi 16. stoletja več ni bilo organiziranega priseljevanja čez Dragonjo, v južni Istri pa je zaradi pritiska Uskokov postalo še intenzivnejše. To dejstvo je posebej poudaril Giacomo Renier, beneški *provveditore* za Istro, v svojem poročilu iz leta 1585, ko piše, da »Morlaki iz Zadra in Šibenika, prej turški podložniki, niso le močni in vajeni nadlog, temveč so tudi zelo iznajdljivi in spretni poljedelci, sposobni ustvariti znaten zaslužek. Koristni so za opravljanje mnogih nalog, tako da bi jih Vaša svetlost lahko kadar koli uporabila kot vojake, galjote pa pri gradnji trdnjav in vseh drugih opravilih. Poleg tega so zaradi svoje skromnosti in predanosti sposobni in pripravljeni braniti položaje (vasi v južni Istri, op.AA.), izpostavljene plenjenju in vdorom piratov ter drugih tolp.« (Kandler 1872, 358).

Tako avstrijske kot beneške oblasti so rekrutirale mnoge priseljence za vojskovanje v *cernidah*, kmečkih enotah (prim. Darovec, 1989), nameščenih na mejah za obrambo države. To pa ni bila edina težava, s katero so imeli opraviti priseljenci. Poleg težav, s katerimi so se spopadali na poti po morju proti Istri, so jih v novi domovini čakale še druge.

Da bi se bolje seznanili, kako je bila sestavljena skupina novih prišlekov, navajamo poročilo o že omenjenih Dalmatincih, ki ga je 7. februarja 1611 kapitan Rašpora poslal *Senatu*: »Med njimi je 47 moških od 18 do 60 let. Samo 23 jih je sposobnih za delo in vojskovanje, drugi so starci in otroci. Preostalih 41 je žensk in deklic... Ugotovil sem, da so vsi zdravi. Samo po zaslugi božje previdnosti je 88 duš, vkrcanih na tako majhno *fregato* in po tako dolgem potovanju, med katerim sta jih bičala dež in veter, slabo oblečenih, brez hrane, in lahko rečemo, brez vsega, še vedno živih in zdravih« (ASV.DRI, f. 6).

Položaj novih prebivalcev je bil težaven tudi zaradi nasprotovanja domačinov, katerim so odvzeli zemljišča in jih dodelili priseljencem, celotno davčno breme pa je ostalo »staroselcem«. Poleg trka različnih »mentalitet« so nastali tudi spori za uporabo pašnikov, travnikov in gozdov, v katerih je bila dovoljena košnja. Mnoga poročila kažejo, da so bili priseljenci na območju celotne Istre »na splošno zelo osovraženi«. V Pulju (omenili smo že primer Bolognčanov), Poreču, Rovinju, Umagu in na njihovih območjih je bilo tudi veliko oboroženih spopadov. Domačinov niso vodili le njihovi *sindici*, temveč tudi plemiški meščani, nižji občinski funkcionarji (pisarji, vitezi) pa tudi cerkveni predstojniki, ki so izgubili pravico do izterjatve regalij, denarnih kazni in drugih davščin od novih prišlekov. Slednji so se pogosto uprli in se obračali tudi na beneške vladarje. V tako negotovem položaju so mnogi priseljenci postali razbojniki, kar ugotavlja tudi kapitan Rašpora Contarini, ki piše, da »so mnogi novi prebivalci postali razbojniki, ki krožijo po deželi, ropajo, napadajo in ubijajo. Nekaj deset smo jih ujeli in sem jih obsodil na veslanje v galejah, enega sem dal obesiti na vislice, enega pa obglaviti. Kaznoval bi tudi druge

hudodelce, če bi le imel dovolj potrebnih sil, da bi jih lahko ujeli. Ozemlje bi očistil vseh hudodelcev, ki so zagrešili mnoge zločine» (Bertoša 1979, 75).

Poleg negativnih vidikov, povezanih predvsem s trkom »mentalitet«, smo v zvezi z novimi prišleki naleteli tudi na pozitivne podatke. Prvi je dejstvo, da je kolonizacija zelo očitno in neizpodbitno vplivala na gospodarski razvoj Istre v 16. in 17. stoletju. Kot so trdili nekateri vladarji, so »novi prebivalci meliorirali in obdelali velike površine zemljišč ter rešili tla pred erozijo in propadom«.

Na geografskem mikroprostoru Istre lahko skozi stoletja sledimo svojevrstnim demografsko-integracijskim procesom, povezanimi z gospodarskimi gibanji in drugimi družbenimi silnicami. Za bolj poglobljeno analizo demografskih gibanj in migracijskih dinamik na istrskem polotoku, še posebej pa v Kopru, bodo vsekakor koristni, za zdaj sicer še precej revni podatki, ki jih bo z načrtnim popisovanjem matičnih knjig v okviru raziskovalnega projekta pri Znanstveno raziskovalnem središču Republike Slovenije Koper zbrala in obdelala skupina raziskovalcev.

Župnijske matične knjige koprške škofije

Istrski polotok se lahko danes pohvali z arhivsko dediščino župnijskih matičnih knjig, kakršno ima le malo evropskih regij (prim. Jelinčič 1985, 106), saj so nekatere od njih starejše od Tridentinskega koncila, njihovo obvezno vodenje pa je uvedel *Rituale Romanum*. Konkretno, v koprski škofiji imamo tri serije matičnih knjig: *Liber Baptismorum*, *Copulatorum* in *Mortuorum*. Prvi zapisi v njih segajo v večini primerov oziroma vsaj v najbolj naseljenih župnijah v drugo polovico 16. stoletja, nato pa se skorajda brez prekinitev nadaljujejo vse do danes. Večina te dokumentacije, ki obsega območje koprške škofije pred njeno združitvijo s Trstom², je shranjena v arhivu koprškega škofijskega urada³. Zanimivo je, da se najstarejše knjige nanašajo na obalna območja: tako imamo na primer krstne matične knjige izolske (1506), piranske (1533) in koprške župnije (1550) ter mrliško matično knjigo Pirana, ki se začne v letu 1505. Rokopisi za kopenska zaledna območja pa so mlajši od poznega obdobja 17. stoletja (glej tudi Ivetic 1997, 39–40)⁴. Glede dela istrskega polotoka, ki je danes vključen v poreško-puljsko škofijo, povejmo, da so župnijske matične knjige shranjene v Državnem arhivu v Pazinu⁵. Prav tako moramo poudariti, da je bila ta demografska dediščina doslej le malo in še to marginalno izkoriščena (prim. npr. Budicin 1996, 279). Za rekonstrukcijo demografske zgodovine Istre so raje uporabljali dela krajepiscev in kronistov pa tudi dokumente, ki so bili povsem davčnega značaja. Zato imamo danes na voljo veliko zanimivih informacij o demografskem razvoju celotnega polotoka skozi ves novi vek in le skromne podatke o notranjih mehanizmih, ki so uravnavali ritme rasti in upadanja v posameznih lokalnih skupnostih.

Omenili smo že, da so v teku ambiciozni raziskovalni projekti, za zdaj sicer še v fazi

² S papeško bulo z dne 30. junija 1828 sta bili tržaška in koprška škofija združeni v eno administrativno enoto.

³ V povezavi z zgoraj omenjeno pripombo si lahko kopijo župnijskih knjig o dekanatih Kopra, Pirana, Umaga, Pazina, Pična, Oprtalja, Ospa, Krkavč, Buzeta, Kršana (ter delno Doline in Kastva) za obdobje od 1835 do konca druge svetovne vojne ogledamo tudi v Arhivu škofijske pisarne tržaške škofije.

⁴ Podroben inventar te dokumentacije je v vodniku župnijskih matičnih knjig Slovenije (Umek-Kos 1972-1974).

⁵ Te matične knjige je po drugi svetovni vojni zasegla cerkvena oblast in jih prenesla v Državni arhiv na Reki, nato pa jih je leta 1962 premestila na današnji sedež. Tudi o tem obstaja natančen inventar v Grah – Jelinčič 1980, ki ga je leta 1933 dopolnil Vlahov.

oblikovanja, ki naj bi zapolnili to vrzel. Matične knjige kopske župnije torej ponujajo priložnost za zajemanje pomembnih kvantitativnih, gospodarskih in socialnih podatkov o historični demografiji tega geografskega območja, ki bodo lahko podkrepili tisto, kar smo zapisali v prvem delu prispevka. Poleg krstnih matičnih knjig, o katerih smo že govorili, so se do danes ohranile tudi mrliške knjige, ki obsegajo obdobje od leta 1616 pa vse do danes, ter poročne matične knjige, ki segajo v leto 1588, vendar so skoraj vse zelo pomanjkljive.

Doslej je bil v celoti računalniško obdelan *Liber Baptismorum I*. V tem viru, ki do danes še ni bil preučeni, so shranjeni vpisi treh dobro razmejenih časovnih presledkov: prvi, najboljšeje, se začne leta 1550 in zaključi leta 1579, drugi zajema obdobje 1595–1599, tretji pa triletje 1658–1660. Kronološka obdobja, ki so v tej prvi knjigi izpuščena, so zajeta v naslednjih knjigah, in sicer za leta 1580–1594 v drugi, medtem ko je prva polovica 17. stoletja vnesena v matičnih knjigah od 3. do 9. številke. Dokončna in izčrpna analiza bo zato mogoča šele potem, ko bo zaključen računalniški vnos druge knjige in bomo imeli na uporabo neprekinjeno vrsto podatkov iz druge polovice 16. stoletja.

Kljub temu pa nam že prva knjiga omogoča, da poleg oblikovanja različnih predpostavk pojasnimo številne posebnosti preučevanih demografskih procesov.

Že prvo površno branje podatkov dokaj jasno kaže, da je z letom 1572 vpisovanje glede na predhodna obdobja postajalo vse bolj popolno in urejeno. To dejstvo lahko povežemo z začetkom škofovanja Antonia Elia, ki se je, potem ko je bil dolgoletni škof Pulja, patriarh Jeruzalema kakor tudi vikar vaticanske bazilike, vrnil v rojstno mesto in na celotnem območju škofije vpeljal številne ukrepe za uveljavitev in vodenje matičnih knjig (Luglio 2000, 148), kar je bilo tudi v skladu s sklepi Tridentinskega koncila. Zatorej ni naključje, da je od leta 1573 število krščenih precej večje od predhodnih let (prim. grafikon 4). Če je bilo število krščenih do leta 1572 redkokdaj, razen v letu 1562, večje od 50 letno, je od naslednjega leta dalje število tistih, ki so prejeli prvi zakrament, skorajda vedno presegló stotico. Zdi se, da je to dejstvo, poleg naravnega demografskega prirastka, povezano predvsem z omenjeno administrativno reformo.

Druga značilnost, ki se pokaže in jo lahko opazi tudi manj izkušen raziskovalec, je povezana z različnimi časovnimi presledki, ujemajočimi se z različnimi tipi pisave krstitelja, ki si sledijo po skupinah in se običajno ujemajo s kapiteljskim dekanom. Med različnimi podpisanimi imeni so Francesco Brazza, Marin Musella, Piero Ingaldeo, Giacomo d'Orso, Domenico Vergerio, Mario Vida etc.

Liber Baptismorum I

Številni vpisi so skozi celotno matično knjigo vneseni po istem vzorcu: datum krsta, prvo in drugo ime krščenca, ime in priimek očeta (v zelo redkih primerih tudi matere), ime krstitelja ter imeni obeh botrov. Nista pa še zapisana dva za zgodovinsko-demografsko analizo tudi pomembna podatka: rojstni kraj in poklic starša, ki bi zagotovo prispevala k popolnejšemu poznavanju migracijah premikov in socialnega statusa posameznika, in torej tudi njegovih bližnjih⁶. Zapisani pa so nekateri izjemni dogodki oz. dejstva: neznanega očeta je zapisovalec namenoma podčrtal in novorojene najdenčke je prav tako namerno izpostavil.

Največ informacij nam nudijo patronimiki. Ločimo lahko tri različne tipe priimkov: eni so oblikovani po antonomaziji – ponavadi se vežejo na poklic, nekateri po toponimiji

⁶ Tega dela torej ne gre obravnavati kor pravo demografsko analizo, ampak bolj kot pregled nekaterih najbolj zanimivih podatkov iz prve krstne matične knjige, povezanih s tematiko, ki jo obravnavamo v tem prispevku.

⁷ Popoln seznam je v prilogi na koncu prispevka.

– povezani so z določenim krajem, manj pogosti pa so priimki, ki izražajo kake telesne značilnosti. Če za raziskovalca zgodovine slednji niso preveč zanimivi, pa prva dva tipa nudita osnovo za ugotavljanje migracijskih gibanj oz. ekonomskega ter socialnega statusu nosilca ter tako vsaj deloma zapolnjujeta vrzel, o kateri smo govorili.

Tabela 2: Seznam najbolj razširjenih priimkov iz prve krstne matične knjige koprške župnije (1550–1599) in rekonstrukcija družinskih jeder⁷

Priimek	Krščeni ortoci	Družine	Priimek	Krščeni ortoci	Družine
Furlan	83	38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 ali 48	Gavardo, De Gavardo	15	8 ali 9
Gravise, De Gravise, Gravisi, De Gravisi	33	15, 16, 17 ali 18	Sarto(r)	15	10
Cal(l)igar, Cal(l)egar(o), Caliger, Calegher	31	15, 16, 17 ali 18	Sereni(s)	15	6
Furlano	28	15	Val(l)e, De Valle	15	7, 8, 9 ali 10
Bello, Del Bello	27	12, 13, 14 ali 15	Barbet(t)a	14	9
Grio, De Grio	25	13, 14 ali 15	Bec(c)ar(o), Bechar	14	6, 7 ali 8
Stradi, De Stradi, Stradioto, Stradiuz	24	11 ali 12	Forna(sa)r(o), Forner, Della Fornera, Fornasetto	14	10 ali 11
Carlo, De Carlo	23	8, 9, 10, 11, 12, 13 ali 14	Schiapuci, Schiapuz(z)i, De Schiapuci, De Schiapuzzi	14	9
Pang(h)er, De Pang(h)er	22	9, 10 ali 11	Ric(c)obon, De Riccobon	13	5
Berne, Bernè, De Berne, De Bernè	20	11, 12 ali 13	Siena, Da (e.i) Siena, De Senese	13	7
Corte, Della Corte	20	8, 9, 10, 11 ali 12	Tac(c, h)o, Del Tacco, De Tacho	13	7 ali 8
Brat(t)ji, Bratholi, Brat(t)hi	19	11 ali 12	Cernivan (o)	12	7 ali 8
Orso, D'Orso, Orsi, De Orso	19	9 ali 10	Vasc(h)on(e), De Voscon, De Vascoto, Voscon	12	8, 9, 10 ali 11
Pado(v)an(o), De Padova	19	10, 11, 12 ali 13	Albanese	11	6 ali 7
Verz(z)i, De(i) Verzi, Di Verzi, Verzier	19	10 ali 11	Benedetto, De Benedetto	11	6 ali 7
Garel(l)a	18	11 ali 12	Carli, De Carli	11	6, 7, 8, 9, 10 ali 11
Baseio, De Baseio	17	7, 8 ali 9	De Zorzi, Di Zorzi	11	10
Grison(i, io)	17	11	Morosini, Moroso, De Moroso	11	9 ali 10
Paderno, De Paderno	17	6 ali 7	Bonzanin	10	5 ali 6
Coceuer, Cozeucr(in)	16	9 ali 10	Brutti	10	9
Tarsia, De Tarsia	16	11 ali 12	D'Isola, Isolan, Isolano	10	7
Cancian, De Cancian(o), Cantian, Cansian, De Cansian	15	9 ali 10	El(l)io, Helio, De Helio, D'Ello	10	4
			Fedol(l)a, De Fedola	10	6
			Moscatel(lo)	10	4 ali 5
			Soz(z)al(e)	10	10

Vir: KAK. LB, I.

⁷ Neka oseba je opredeljena kot oče, takrat ko je z imenom in priimkom vpisana kot oče otroka. Tako smo

V tabeli 2 navajamo najbolj razširjene priimke, izpisane iz krstne matične knjige s številom krščencev in njihovih družin. V naslednjih grafikonih bomo podali kvantitativno analizo onomastičnih in demografskih podatkov.

Pri interpretaciji tega seznama moramo upoštevati dejstvo, da so imena in priimki otrok in njihovih očetov prepisani iz knjige dobesedno. V več primerih je namreč opaziti precejšnje razlike v imenih in priimkih. Zato smo se odločili, da združimo imena in priimke, pri katerih je očiten njihov skupni izvor.

Najpomembnejši in obenem najzahtevnejši cilj, ki smo si ga zastavili, je kvantificirati število družin, živečih na koprskem območju od druge polovice 16. stoletja (oziroma v obdobjih od 1550 do 1579 in od 1595 do 1600). Za ocenitev približnega števila v Kopru stanujočih družin smo uporabili preprosto, vendar po našem mnenju učinkovito analitično metodologijo. Odločili smo se namreč, da preštejemo število očetov, vpisanih v krstno matično knjigo.⁸

Onomastična analiza

Kot smo videli, je največji problem, na katerega lahko naletimo pri raziskovanju, zagotovo vezan na uporabo posebnih raziskovalnih metodologij, ki omogočajo kvantitativno analizo podatkov. Z uporabo omenjenega obrazca smo ugotovili, da se je v Kopru v drugi polovici 17. stoletja število družinskih jeder gibalo nekje med 1.513 in 1.632, k čemur je treba dodati, da gre za izračun z napako, saj zajema le podatke iz rojstne matične knjige, ne upošteva pa drugih, morda na novo priseljenih družin ali družin brez otrok.

Onomastika iz prve knjige kaže, kako so različna preseljevanja vzpodbujala nastanek plurietnične in multikulturene družbe. Prav tako govori o tem, kako se je etnično mešanje na istrskem polotoku v splošnem smislu skoncentriralo okrog dveh glavnih območij, in sicer romansko-italijanskega in slovanskega (prim. Bertoša 1981–1982). Zaradi specifičnosti območja je na koprskem otoku prevladoval predvsem furlanski, beneški in v redkih primerih lombardski element. Kljub temu pa ne tako redki priimki nedvomno slovanskega pa tudi germanskega in ogrskega izvora kažejo, da se je za to območje že v 16. stoletju izoblikovala značilnost, ki se skozi stoletja ni spremenila: sobivanja različnih etničnih skupin. Neitalijanska imena in predvsem nanje vezani toponomastični izvori dokazujejo, da je bila z vidika dihotomije mesto – podeželje na slednje vezana predvsem slovanska komponenta, medtem ko mestna imena kažejo na očitno italijansko prevlado. Predlagati neko ločnico na osnovi etimološkega izvora imen je vedno nehvaležna naloga, kljub temu pa se zdi, da bi naslednja imena morda lahko – v tem primeru je pogojnik nujen – kazala na pripadnost slovanski sferi: *Anzelich, Bagovich, Basiach, Berne', Bistriza, Bratholi, Budica, Burgenich, Cercigo, Cestar, Chorrellich, Concich, Concichio, Conzich, Cubilizza, Dusiza, Gudich, Iurse, Jurhovig, Miloch, Mirigogna, Nicolizza, Pastrovich, Percich, Rimizza, Rodiha, Schipizza, Slamiza, Slanina, Stipancich, Valetich in Vladich*. Po drugi strani pa se zdi, da imena *Agustiburg, Coceuer, Eler, Jasche, Pangher, Plasche, Remer, Thaus, Thifer in Valz* kažejo na germanski izvor. Nekaj družin je tudi z daljnim ogrskim poreklom: *Bertoch, Chenes, Novacho, Oblach, Sergas in Vich*. Ta razdelitev, ki jo je treba vzeti z rezervo, rabi

prešteli, koliko »različnih očetov« je vpisanih v celotni krstni matični knjigi. Z »različnim očetom« mislimo na osebo, katere celotno ime se povsem razlikuje od imena nekega drugega hipotetičnega očeta. Druga pomembna značilnost, po kateri se razlikujejo različni očetje, je rojstno leto otroka. Večkrat pa lahko samo domnevamo, da v bistvu dva očeta ustrezata isti osebi.

bolj za to, da opozorimo na raznoliko sestavo koprskih družin, kot pa za oblikovanje takšnih ali drugačnih predpostavk.

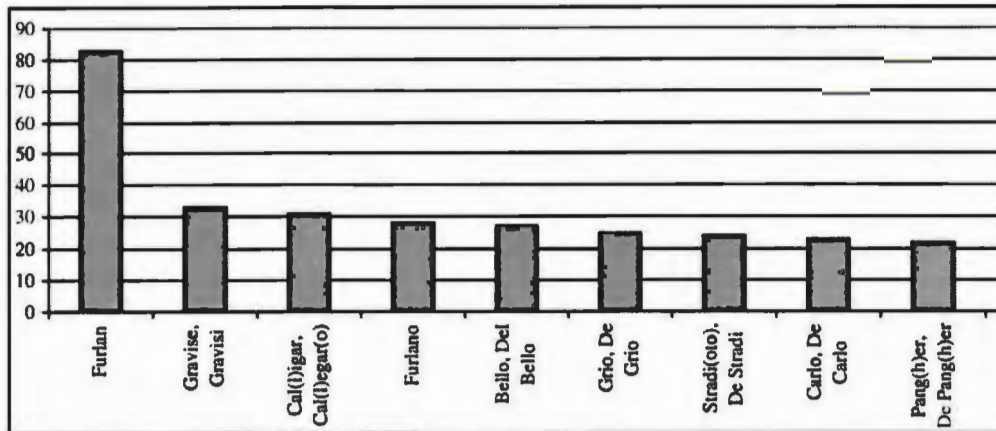
Če razdelitev po etničnem poreklu ni enostavna naloga in bi se je zgodovinar pravzaprav moral izogibati, pa po drugi strani razdelitev po toponomastičnem izvoru imen ne povzroča večjih težav. Toponimika imen kaže na to, da je bil Koper v tistem času precej zaželen cilj. Mnoge koprške družine izhajajo z njegovega podeželja: *De Cancian, De Manzan, De Vale, De Prade, Della Villa dei Cani* itd. Tu je še precej številna skupina z gričevnatih predelov (*De Paderno, De Gason, De Charchauze, De Boste, De Maresego, De Popech* ali *De Popechio, De Guovedo* ali *De Covedo, De Trebise, De Pergara*) in iz bližnjih obmorskih krajev (*De Isola* ali *Isolan, De Piran* ali *Piranese, Mugisan, De Trieste* ali *Tristin* ali *Tristino, De Duin, De Montefalcon* ali *De Monfalcon*). Kot dokaz tega, kako je bila demografska fluktuacija še posebej izrazita na regijski ravni, so imena, ki kažejo na svoj izvor v različnih istrskih krajih, še posebej tistih iz notranjih kopenskih območij: *De Pinguente, De Rozzo* ali *Rozan, De Monte Silona, De Portole, De Montona, De Piemonte, D'Antignan, De Villanova, De Lindinara* itd. Med priseljenci iz obmorskih krajev prevladujejo puljska imena (*De Pola, Pola, Puola, Finera*). Vendar pa med družinami, ki so v drugi polovici 16. stoletja živele v Kopru, močno prevladujejo furlanske in benečanske. Ni naključje, ko se izkaže, da je bil v tistem času najbolj pogost priimek *Furlan* (ali njegova različica *Furlano*). Povsem očitnega furlanskega izvora, kamor prištevamo tudi Karnijo in doline Nadiže ter Vipave, so tudi imena *D'Udine, Cargnel, Tarvisan, De Vipau* ali *Del Vipaco, De Gradisca, De Civald, Di Gurizza* ali *De Goriza* ali *Gurisano, Muraro* itd. Pri benečanskih imenih razločujemo imena s toponomastičnim izvorom: *De Venesia, De Venetia, Venetian, Buranel, Muranese, Caverlese, Verona, De Verona, Veronese, De Vicenza, Padoan, Padovan, De Padova, Padovan, Da Treviso, Trevisan* itd. Najbolj pogosta imena s topografskimi napotki na Lombardijo so *Bergamo, Bergamon, Da Bergamo, Navilio, De Cremona* in *Bressan*. Za rekonstrukcijo demogeografskega izvora so zelo zanimiva imena, ki v primerjavi z doslej omenjenimi kažejo na bolj oddaljen topografski izvor, in sicer *Segna, Ragusel* in *D'Antiveri* ali *De Antivari* (Dalmacija), *Cranzo* (Kranjska), *Da Siena, Da Prato* in *Mareman* (Toskana), *De Todi, De Urbin, De Roma*, če ne tudi že *Albanese, Turcho* ali *Turco, De Israel* in *Marocho* ali *Marochino*.

Seznam priimkov s karseda raznovrstnim izvorom nam potrjuje tezo, da so v drugi polovici 16. stoletja migracijska gibanja v koprski župniji dosegla zelo visoko stopnjo.

Naslednja na priimke vezana tipologija nam pride nadvse prav pri vsaj delni rekonstrukciji socialnega izvora obravnavanih oseb ter, posledično, celotne mestne skupnosti. Tako ugotavljamo, da je bil od vseh poklicev najpogostejši čevljar (*Caligher, Caligar, Calligar, Callegar, Callegaro, Caligharo, Caligaro, Calzolaro, Calzollaro*). Seveda pa je pričakovano, da je bilo takratno mestno gospodarstvo razen od proizvodnje soli (kar nekaj je priimkov *Barcarol* in *Specier*) odvisno predvsem od ribištva. Od tod imena *Pescador, Pescator, Pescatore, Peschier, Peschira* itd. Precej je tudi pekov (*Fornar, Forner, Fornaro, Fornasar, Fornetto, Dalla Fornasa, Dalla Fornera, Dalla Fornara*), mesarjev (*Becar, Beccar, Bechar, Becaro, Beccaro*), krojačev (*Sarto, Sartor, Sartore*), zidarjev (*Muratore*), mizarjev (*Marangon*), brivcev (*Barbier*). Naslednji priimki pa kažejo, da so se na otoku ali v njegovi bližnji okolici opravljale tudi dejavnosti, ki niso bile najbolj običajne: *Molinaro, Bombardiere, Taiapiera, Pignater, Phisico, Terazer, Armieri, Zocholer, Lanariol, Cochier, Mariner* ali *Marinaio, Carbonar* in *Strolego*.

Če grafikon 1 primerjamo s seznamom desetih najpogostejših priimkov v krstni knjigi, ugotovimo, da se od drugih močno loči priimek *Furlan* s 83 krščenimi otroki v obdobju med letoma 1550 in 1599. Vsi drugi primki so veliko manj pogosti (manj kot 35 krščenih

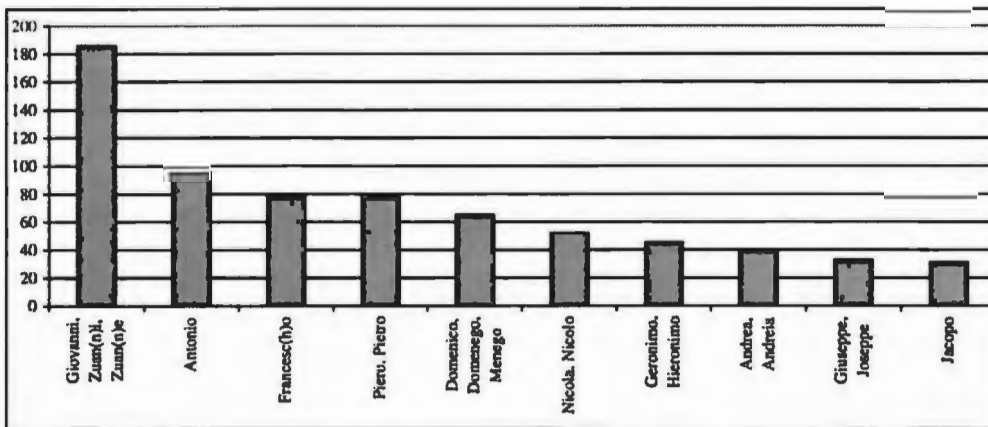
Grafikon 1: Najpogostejši priimki

Vir: KAK. LB, I.

otrok), čeprav so si po pogostnosti navedbe precej blizu (med 20 in 33 krščenimi otroci)⁹. Priimek Gravise ali Gravisi (pa tudi De Gravise ali De Gravisi) je s 33 navedbami na drugem mestu. Sledijo mu Caligar (ali Calegar ali Calligar ali Callegar ali Callegaro) z 31 vpisi, Furlano (28), Del Bello ali Bello (27), Grio ali De Grio (25), De Stradi ali Stradi ali Stradioto (24), De Carlo ali Carlo (23), Panger ali Pangher ali De Panger ali De Pangher (22), Berne ali Bernè ali De Berne ali De Bernè (z 20 krščenimi otroki) in tako dalje.

Grafikon 2: Najpogostejša prva moška imena

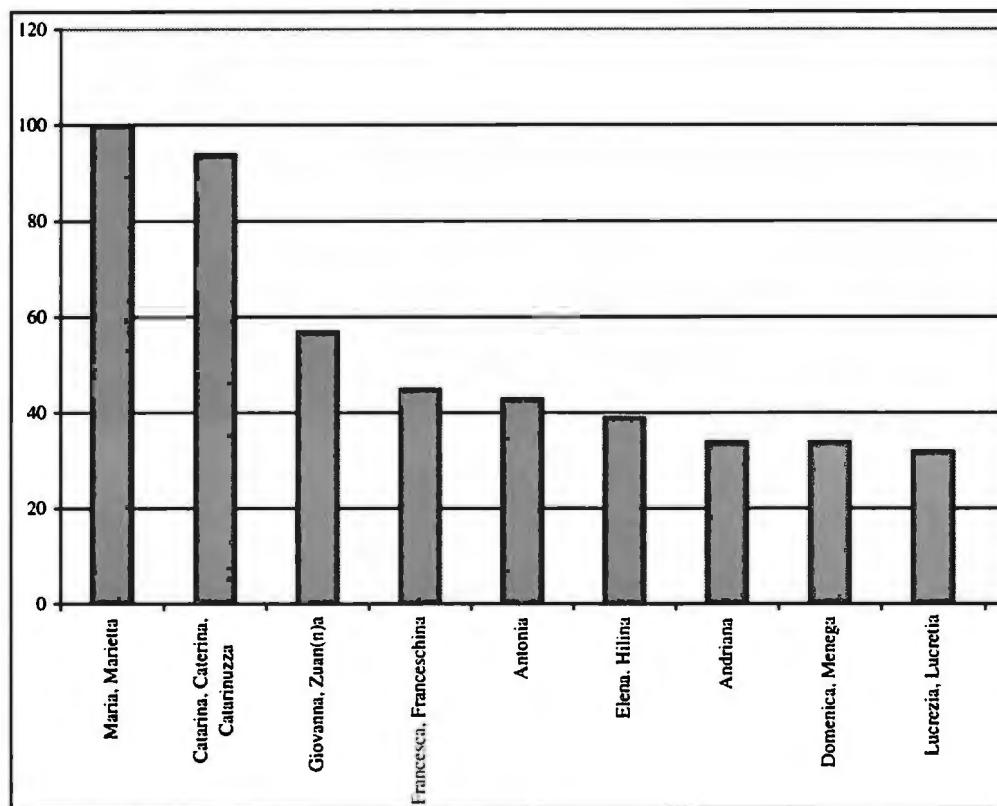

V drugi polovici 16. stoletja so starši svojim moškim otrokom običajno dali ime Giovanni (ali njegove različice Zuanni, Zuanne, ali pa kombinacija Giovanbattista ali Gioavanmaria). Ime Kristusovega krstitelja je v prvo koprsko krstno knjigo vpisano 186-krat. Nobeno od drugih imen ne dosega števila 100. Drugo najbolj razširjeno ime je Antonio (96 otrok), kateremu sledijo imena Francesco (ali Francescho) in Piero (ali Pietro), oba z 78 navedbami, Domenico (v različicah Domenego, Menego, Dominico itd.) s 65 in Nicola (ali Nicolò) z 52 vpisi. Druga moška imena so zapisana manj kot 50-krat: Geronimo ali Hieronimo (45),

⁹ Tu je treba poudariti, da smo priimke združevali glede na njihovo podobnost, medtem ko smo ločeno šteli le priimke Furlan, Furlano in Forlano.

Andrea ali Andreia (40), Giuseppe ali Joseppe ali Joseph (33) in Jacopo (31). V knjigi je vpisanih še veliko drugih imen z manjšo frekvenco, a jih tu ne bomo analizirali.

Grafikon 3: Najpogostejša prva ženska imena

Vir: KAK. LB, I.

V grafikonu 3 je navedenih desetih najbolj pogostih ženskih imen v prvi krstni knjigi Koprar. Najpogostejši sta Maria ali Marietta (kar 100 deklic so krstili s tem imenom) ter Catarina ali Caterina z vsemi različicami (94 vpisov). Ostala najbolj pogosta ženska imena so: Giovanna ali Zuanna (57), Francesca ali Francischina (45), Antonia (43), Elena ali Hillina (39), Andriana ali Adriana (34), Domenica ali Dominica ali Menega (34), Lucrezia ali Lucretia (32) in Orsola ali Ursula (31).

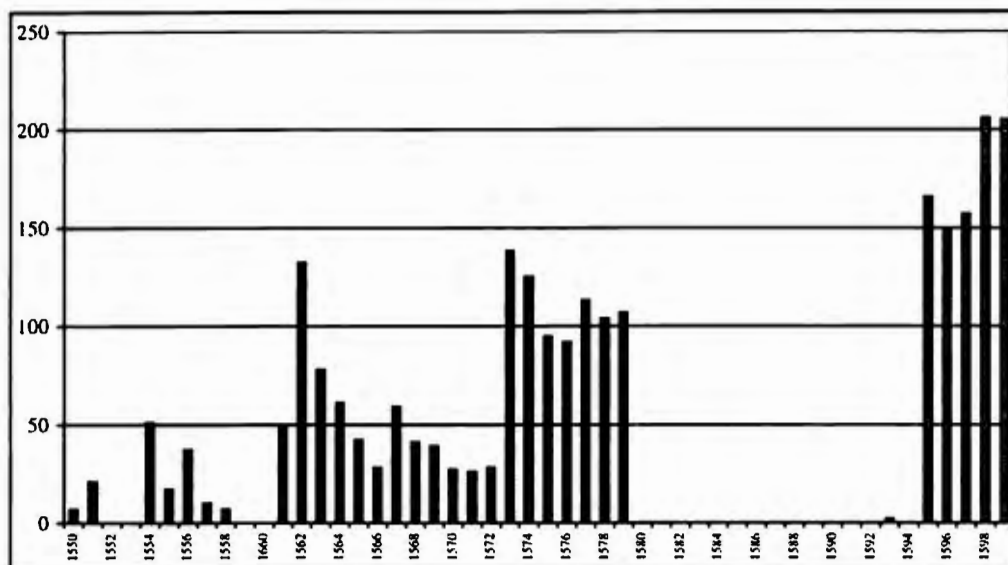
Predstavljeni grafikon nam dajo sliko preferenc pri izbiri imen za novorojenčke v drugi polovici 16. stoletja v Koprar. Tako lahko trdimo, da je bilo ime Giovanni najbolj priljubljeno za moške (kot prvo in tudi kot drugo ime), za ženske pa je bila Giovanna šele na tretjem mestu, in sicer kot prvo in tudi kot drugo krstno ime. Za ženske namreč prevladujeta imeni Maria kot prvo in Domenica kot drugo ime.

Kvantitativna analiza

Poleg onomastičnih podatkov, ki smo si jih ogledali, nam statistična analiza po računalniški obdelavi podatkov omogoča izračunati vrsto različnih podatkov, seveda z že omenjenimi omejitvami. Najprej gre za podatke, povezane s kvantitativno razporeditvijo rojenih po različnih periodičnih in časovnih lestvicah, ki nam omogočajo ugotavljanje stopnje letne natalitete. Tako je mogoče komparativno analizirati število krščenih otrok iz

krstne knjige Kopra v letih 1550 in 1600 ter celotno število prebivalstva Kopra v obdobju od 1533 do 1600 na osnovi poročil kapitanov in podestatov. Prav tako zanimivi so lahko podatki o krščenih otrocih glede na spol ter podatki o številu rojstev po mesecih.

Grafikon 4: Število krstov, opravljenih v koprski župniji (1550–1599)

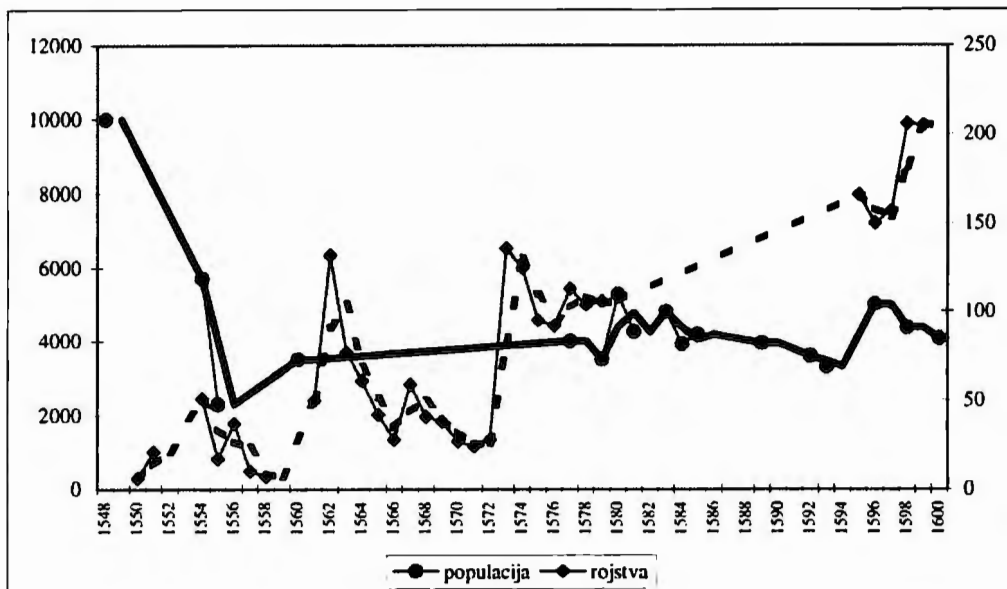
Vir: KAK. LB, I.

V analiziranem obdobju je bilo v koprski župniji skupno 2.429 krstov. Grafikon 4 kaže, da je bilo v Kopru največ otrok krščenih ob izteku 16. stoletja: v letih 1598 in 1599 je bilo vpisanih več kot 200 krstov. Vpisi iz let 1550 in 1551 so delno neberljivi, kljub temu pa je zagotovo vpisanih skupno 27 krstov. V letu 1554 je število krščenih že večje (51), preseženo je bilo leta 1562, ko je število rojstev prvič poskočilo na 132. Za obdobje 1562–1566 je značilno konstantno upadanje števila krstov, kar se ponovi tudi v letih 1567–1572 z rahlo stagnacijo prav v zadnjem letu. Podatke iz tega prvega časovnega obdobja je zaradi razlogov, ki smo jih že predstavili, treba jemati z rezervo in zato niso preveč indikativni.

Veliko bolj verodostojni so podatki od leta 1573 dalje, čeprav podatke iz obdobja 1580–1594, zabeležene v drugi krstni knjigi, prav zdaj vnašamo v računalnik¹⁰. Zato bomo dokončno in izčrpno analizo stopnje natalitete lahko podali šele po dokončani obdelavi podatkov iz *Liber Baptismorum II*, ko bomo torej imeli na voljo neprekinjeno vrsto podatkov iz druge polovice 16. stoletja. Nihanje rojstev v obdobjih 1573–1579 in 1595–1599 si lahko pojasnimo kot posledico kuge in lakote. Podatek o 205 rojenih Koprčanih v letu 1599 nam s stališča celotne populacije, ki je po »uradnih«¹⁰ podatkih komajda presegala število 4.000, najprej govori o letnem povprečju, ki je absolutno presegalo takratne evropske *standarde*, kar bi lahko kazalo, da je bila takratna stopnja blaginje precej visoka. Skupni letni indeks natalitete doseže namreč svoj vrh prav ob koncu stoletja, ko se približa 50%, medtem ko naj bi bil leta 1554, če bi se podatki iz obeh virov izkazali za verodostojne, le 9%, leta 1577 pa 28%.

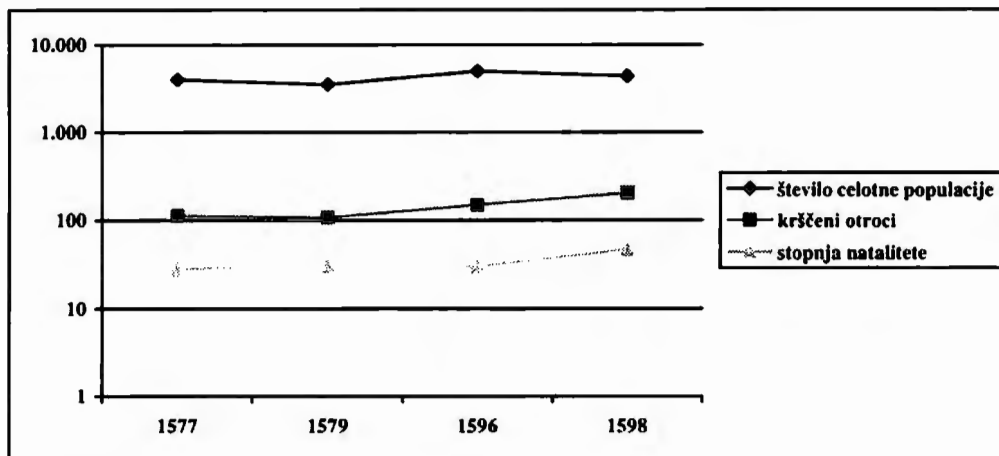
¹⁰ V prvi krstni knjigi sta vpisana dva otroka iz leta 1593, ker pa so krsti za obdobje od 1580 do 1595 zabeleženi v drugi krstni knjigi, smo se odločili, da ju pri tej analizi ne upoštevamo.

Grafikon 5: Populacija mesta Koper in gibanja rojstev (absolutne vrednosti)

Viri: Ivetic 1977, 308; KAK. LB, I.

Grafikon 6: Celotna populacija, krsti (absolutne vrednosti) in stopnja natalitete (v promilih) (1577–1598)

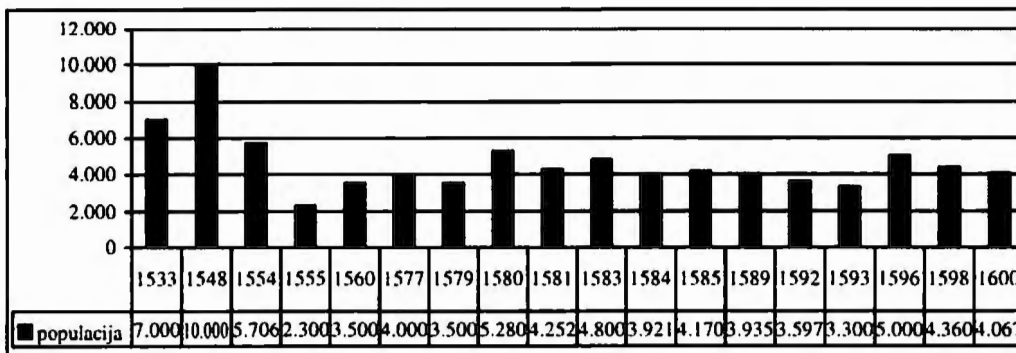

Vir: KAK. LB, I.

Nasprotujoče si gibanje števila celotne populacije in števila rojstev še posebno v zadnjih dveh desetletjih 16. stoletja, katero zelo dobro ponazarja grafikon 5 (pa tudi grafikon 6, ki upošteva le podatke iz župnijske matične knjige), odpira vrsto povsem novih predpostavk. Če vzamemo, da so bili vsi krščeni iz Kopro, bi mogli domnevati, da je Koper ob koncu 16. stoletja imel več prebivalcev, kot kažejo uradni podatki, podani v grafikonu 7. To predpostavko utrjuje prav nesorazmerno gibanje zgoraj omenjene letne stopnje natalitete. Če pa bi se predpostavka o večjem številu populacije izkazala za resnično, bi se stopnja natalitete precej znižala, saj bi jo izračunali na osnovi večjega števila ljudi. Manj verjetna je domneva, da je v število koprskih krščencev vključeno tudi večje število otrok iz mestnega

zaledja, kar bi zvišalo stopnjo natalitete, ki je sedaj izračunana le na osnovi števila mestnih prebivalcev in ne tudi vse njegove okolice; z okolico bi se število prebivalstva vsaj podvojilo. Po drugi strani pa ne gre izključiti vzporedne rasti stopnje smrtnosti, posebno še otroške, ki bi izničila stopnjo natalitete in jo tudi precej prekosila. Manj verjetna se naposled zdi predpostavka o velikem emigracijskem valu, ki bi zajel predvsem prebivalstvo v neplodnem obdobju. Tudi na te domneve bo mogoče vsaj deloma odgovoriti po statistični obdelavi drugih podatkov o gibanjih, ki jih imamo na voljo.

Grafikon 7: Populacija koprške župnije (absolutne vrednosti) (1533–1600)

Vir: Ivetic 1997, 308, tab. 4.

Demografsko gibanje (približno) Kopra v obdobju od 1533 do 1600 je tu predstavljeno v neenakih presledkih, ker povzema datiranja iz poročil kapitanov in podestatov beneškimi oblastem¹¹ (Ivetic 1997, 308). Kljub temu pa lahko opazimo nekatere demokvantitativne značilnosti obdobja, ki zajema drugo polovico 16. stoletja. V prvem obdobju, od leta 1533 do 1554, je število koprškega prebivalstva precej veliko. Približna ocena se giblje med sedem in celo osem tisoč leta 1533, deset tisoč leta 1548 ter skoraj šest tisoč prebivalci leta 1554. Po tem letu je prebivalstvo precej upadlo in je samo še leta 1580 za malo presegllo število pet tisoč. Največji upad je bil leta 1555, ko se je število zmanjšalo na vsega 2.300 prebivalcev. Tudi v tem primeru lahko kot glavni razlog navedemo kugo.

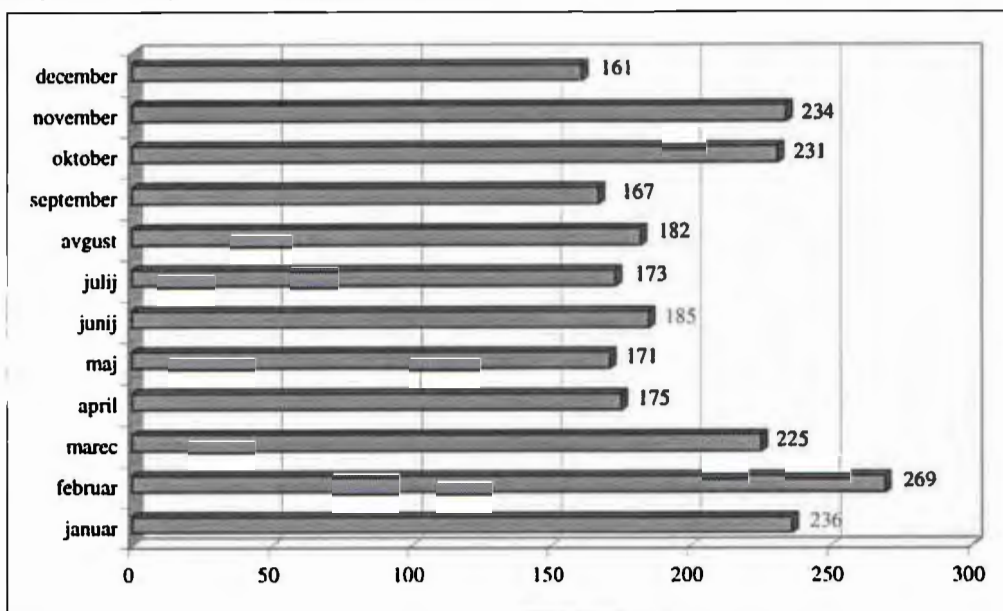
Po letu 1555 se je število prebivalcev Kopra ponovno povečalo, tako da jih je leta 1577 bilo skorajda štiri tisoč. Dve leti kasneje je nekoliko upadlo, leta 1580 se je dvignilo na 5.280, nato pa do konca stoletja vidno upadalo, tako da se je leta 1593 zaustavilo na samo 3.300 prebivalcih. Leto 1596 je leto še zadnje demografske rasti pred ponovnim upadanjem v zadnjih treh letih stoletja. Leta 1600 je bilo v koprski župniji vsega 4.067 prebivalcev.

Glede razporeditve krščenih po spolu povejmo, da število moških močno presega število žensk. V prvi krstni knjigi je od skupno 2.411 vpisanih, katerih spol se da razbrati, 1.274 krščenih moškega spola in samo 1.137 ženskega spola. Razmerje po spolu za celotno populacijo pa je 112 moških na 100 žensk. Tako izrazito nesorazmerje¹² za historične demografe običajno ni sprejemljivo, zato je treba vzroke takšnega odmika iskati v pojavih, ki niso čisto naravnega izvora, kot recimo manjši vpis ali drugi povsem naključni dejavniki.

¹¹ Možno je, da je v teh ocenah zajeto tudi koprsko podeželje in ne le samo mesto, kar se ujema z upravnim območjem koprške župnije, ki jo obravnavamo.

¹² Povprečna vrednost glede na število se giblje med 104 in 107 rojenimi moškimi na vsakih 100 žensk. (prim. Del Panta – Rettaroli 1994, 60-61).

Grafikon 8: Razporeditev krščenih po mesecih

Vir: KAK. LB, I.

V zvezi z razporeditvijo krstov po mesecih – navadno so krščevali do deset dni stare otroke¹³ – lahko ugotovimo, da jih je največ v januarju in februarju (prim. grafikon 8). To dejstvo odslukuje splošno gibanje novega veka, saj je bilo po ugotovitvah historične demografije v evropskem prostoru največ oploditev prav v letnem času po pustu (začetek štiridesednevnega posta).

Zaključki

Za istrski prostor – in Koper je najbolj verodostojen dokaz – je v drugi polovici 16. stoletja značilen stalen demografski pretok, ki so ga sestavljali tako prihodi kot odhodi. K temu so *in primis* prispevali migracijski dejavniki, povezani z gospodarskimi (trgovina, vezana na pristanišče in sol), socialnimi (dihotomija mesto – podeželje) pa tudi političnimi (prodor Turkov), in drugič, na demografske spremembe so vplivali naravni dejavniki: lakota (zaradi zmrzali) in epidemije (kuga). Zaradi tega se ne moremo čuditi, da demografsko gibanje na tem specifičnem mediteranskem območju zelo niha in da ob beneški in furlanski populaciji najdemo tudi slovansko, germansko in ogrsko. Analize na osnovi obdelave matične župnijske knjige, v kateri si podatki ne sledijo neprekinjeno, seveda ne omogoča oblikovanja takšnih ali drugačnih splošnih ugotovitev, vendar pa pripomore, da že utrjenih zgodovinskih postavk o istrski demografiji v 16. stoletju ne jemljemo za čisto zlato.

¹³ Duhovščina je morala strogo upoštevati ta pravila predvsem v času škofovanja Giovannija Ingeneria (1576-1600) (Paolin 2001, 158).

Arhivski viri in bibliografija

- ASV.DRI, Državni arhiv Benetke (Archivio di Stato di Venezia), Pisma istrskih rektorjev (Dispacci Rettori d'Istria).
- KAK. LB, I, Škofijski arhiv Koper, Kapiteljski arhiv Koper, Liber Baptismorum I (1554–1660).
- M. Bertoša, 1972, Istarski fragment itinerara mletačkih sindika iz 1554 godine, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVII, 37–44.
- M. Bertoša, 1978, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula.
- M. Bertoša, 1979, Istra u prošlosti (1). Pusta zemlja, *Istra*, 17, 3.
- M. Bertoša, 1981–1982, L'equilibrio nel processo di 'acculturazione' in Istria: tra interazioni e opposizioni, *Atti*, XII, 99–127.
- M. Bertoša, 1986, *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću*, Pula.
- J.-N. Biraben, 1976, *Les hommes et la peste en France et dans les pays europeen et mediterraneens*, Paris.
- V. Bratulić, 1959, *Rovinjско selo (monografija jednog istarskog sela)*, Jadranski institut JAZU, Zagreb.
- M. Budicin, 1996, La ricerca storico-demografica ed i libri parrocchiali dell'Istria, v *Fonti archivistiche e ricerca demografica. Atti del convegno internazionale*. Trieste, 23–26 aprile 1990, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Libreria dello Stato, Roma, 279–294.
- D. Darovec, 1989, Obrambna organizacija komuna Koper pod Benecani, *Kronika*, 37, 1–2, 27–37.
- D. Darovec, 1996, Studi storico-economici sull'Istria alla fine dell'«Ancien Régime»: risultati e prospettive. Ricerche di Storia Sociale e Religiosa. *Istituto per le Ricerche di Storia Sociale e Religiosa*, 49, 113–134.
- D. Darovec, 1997, L'influenza dell'economia globale sulle migrazioni nell'area istriana, e l'immigrazione dalla Carnia in età moderna, v G. Ferigo, A. Fornasin (ur.), *Cramars: emigrazione, mobilità, mestieri ambulanti dalla Carnia in Età Moderna: atti del Convegno internazionale di studi (Cramars, Tolmezzo, 8, 9 e 10 novembre 1996)*, Arti Grafiche Friulane, Udine, 53–73.
- D. Darovec, 1999a, Vpliv množičnih smrti na gospodarsko in socialno podobo Istre skozi stoletja, v Granda, Stane (ur.), Šatej, Barbara (ur.), *Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, str. 11–44.
- D. Darovec, 1999b, La realtà economico-sociale in Istria alla fine dell'antico regime, v F. Agostini (ur.), *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento: aspetti economici, sociali e ecclesiastici, (Ricerche)*, Marsilio, Venezia, 43–85.
- D. Darovec, 2000, Gospodarsko stanje v Beneški Istri 17. in 18. stoletja, *Zgodovinski časopis* 54, 49–67.
- L. Del Panta – R. Rettaroli, 1994, *Introduzione alla demografia storica*, Laterza, Bari, 1994.
- I. Erceg, 1981, Broj i veličina porodica u Istri (2. polovica 18. stoljeća), *Acta hist.-ocon. Jugosl.*, 9, 1–16.
- I. Grah – J. Jelinčić, 1980, Kratak Pregled Građe crkvenih arhiva Istre, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XXIII, 265–282.
- E. Ivetic, 1997, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*, Centro di Ricerche Storiche, Rovigno.

- J. Jelinčič, 1985, Matične knjige Buzeta, važan izvor za proučavanje bužetske povijesti, *Bužetski zbornik*, 9, 105–119.
- P. Kandler, 1872, *Notizie storiche di Pola*, s.l.
- G. Paolin, 2001, La riforma del clero a Capodistria nel Cinquecento, *Acta Histriae*, 9, 1, 143–162.
- V. Luglio, 2000, *L'antico vescovado giustinopolitano. Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica diocesi di Capodistria*, Edizioni Luglio, Trieste.
- E. Umek – J. Kos, 1972–1974 (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*, Skupnost arhivov Slovenije, Ljubljana.
- D. Vlahov, 1992–1993, Matične knjige u Povijesnom arhivu u Pazinu, *Vjesnik Istarskog arhiva*, 2–3, 277–309.

ZUSAMMENFASSUNG

KOPER/CAPODISTRIA ZWISCHEN DEM MEER UND DEM KONTINENT

In der Abhandlung soll nachgewiesen werden, dass die istrische Halbinsel eines jener besonderen Mittelmeergebiete darstellt, die im Laufe ihrer Geschichte eine starke Fluktuation der Bevölkerung erlebten, mit Zuzug aus anderen, mehr oder weniger weit entfernten Regionen. Obwohl die Lebensbedingungen nicht die idealsten waren, bildete Istrien auf Grund der Nähe zum Meer, der Entwicklung der Städte und den mit ihnen verbundenen Handelsmöglichkeiten, aber auch mit den spezifischen Sozialstrukturen, vor allem für die Kontinentalbewohner ein beliebtes Ziel, während die Auswanderung aus Istrien durch eine Reihe besonderer sozialer und gesellschaftlicher Ereignisse verursacht wurde. Eine lebhaftige Migration gab es insbesondere in der Zeit vom 16. zum 17. Jahrhundert und zwar als Folge der großen Bevölkerungsbewegung an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit und des Vordringens der Türken auf den Balkan. Das wichtigste Ergebnis dieser Migrationsprozesse war die Festigung der bereits bestehenden kulturellen, sozialen und ethnischen Dichotomie zwischen Stadt und Land.

Die älteste Quelle, in der man die Bestätigung für den starken Bevölkerungsaustausch finden kann, der Istrien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts erfasste, bilden die Matrikeln. Das wissenschaftliche Forschungszentrum der Republik Slowenien in Koper realisiert soeben ein Forschungsprojekt mit der Zielsetzung, die Pfarrmatrikeln von Koper/Capodistria zu digitalisieren, und zwar gerade ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Mit diesem Beitrag soll an die Anfänge eines ambitionierten Unterfangens mit einem außerordentlichen Dokumentationspotential aufmerksam gemacht werden, doch brauchbare Resultate werden erst nach Erfassung einer größeren Anzahl von Matrikeln zur Verfügung stehen. Eine kritische und statistische Bearbeitung der bisher analysierten Fakten könnte die Darstellung wichtiger Voraussetzungen hinsichtlich der demografischen Gesichtspunkte einer in der damaligen Zeit am stärksten besiedelten istrischen Städte ermöglichen. Im *Liber baptismorum I* stößt man auf Eintragungen für drei deutlich abgegrenzte Zeitabschnitte: 1550-1579, 1595-1599 und 1658-1660. Der etymologische Ursprung der Vor- und Eigennamen der Täuflinge dieses Dokuments ist ein unverzichtbarer Gradmesser für die unterschiedliche ethnische Zusammensetzung der Bewohner von Koper/Capodistria. Neben den durchaus dominierenden friaulischen und venezianischen Namen gibt es auch solche von zweifelsohne slawischer, germanischer und ungarischer Herkunft. Eine weitere Distinktion könnte helfen, den Herkunftsort von Familien exakt zu bestimmen. Die aus

Toponymen entstandenen Familiennamen deuten darauf hin, dass in der Stadt damals Familien gelebt haben dürften, die aus ihrer Umgebung zugezogen sind oder aus den benachbarten Küstengebieten, aus dem hügeligen Hinterland und aus kontinentalen Gegenden Zentralstriens, aber auch aus Krain, der Lombardei, Toskana, Dalmatien und sogar aus Albanien, der Türkei, Palästina und Marokko. Die quantitative Analyse der Angaben zeigt, dass die Bevölkerungsbewegung insgesamt gesehen auf der Basis der errechneten jährlichen Natalität sowohl in Zeiten der Pest und des Hungers als auch in den Perioden relativen Wohlstands sehr intensiv war. Wegen der besonderen geografischen Lage Kopers am Schnittpunkt von Festland und Meer sowie einer Reihe anderer geopolitischer Faktoren war aus Gründen wirtschaftlicher und sozialer Rückschläge der Bevölkerungsschwund hier weniger auffallend als anderswo. Um jedoch solche Vermutungen untermauern zu können, wird man auf eine entsprechende Summe von Angaben aus einer längeren Periode warten müssen, womit man die demografische Untersuchung durchaus auf ein festes und glaubwürdiges Fundament stellen könnte; man könnte sodann gesichertere historiografische Fakten vorlegen, die auch nachweislich glaubwürdiger wären als jene Fakten, die nur auf den Taufmatrikeln beruhen, die Gegenstand dieses Beitrags waren.

Priloga: Popoln seznam priimkov iz prve krstne matične knjige kopske župnije (1550–1599) in rekonstrukcija števila družinskih jeder

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Adomi	1	1
Agnori	1	1
Agustiburg	1	1
Albanese	11	6 ali 7
Albani, Albeni, Albini, D'Albani	4	4
Almerigogna	3	2
Almirigot(t)o, Almerigoto	4	3
Ambrosi	1	1
Angelicha, D'Angelica	4	2
Antoni	2	2
Anzlich	1	1
Appol(l)onio, De Apolonio, D'Apollonio, Pol(l)onio, De Polonio	9	5
Aradi	1	1
Armieri	1	1
Bagovich	1	1
Baldazzo Padovano	1	1
Balotta	1	1
Baraban	1	1
Barbabianc(h)a	5	2
Barbalonga	3	2 ali 3

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Barbet(t)a	14	9
Barbier(o)	8	5 ali 6
Barcarol	2	1
Bardi	1	1
Bardo	1	1
Barener	1	1
Baridor	1	1
Barison, Del Barison	3	2
Barloto	1	1
Baroncini	4	2
Baseio, De Baseio	17	7, 8 ali 9
Basiach	1	1
Basilio	1	1
Basso	1	1
Bazaneto	1	1
Bazarietto, Bazarioto	3	1 ali 2
Bec(c)ar(o), Bechar	14	6, 7 ali 8
Begaso	1	1
Belgramon	2	2
Bella Barba	2	1
Bello, Del Bello	27	12, 13, 14 ali 15
Beloe	1	1
Beltramo	2	2

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Bembo, De Bembo, De Bembi	8	2 ali 3
Benedetto, De Benedetto	11	6 ali 7
Bergamo, Da Bergamo	3	2
Bernardo	1	1
Berne, Bernè, De Berne, De Bernè	20	11, 12 ali 13
Bertoch	1	1
Bevilaqua	2	1
Bezzario	1	1
Bianco	3	3
Bigon	1	1
Bilochesta	1	1
Bistrica, Bistrizza	7	4
Bobot	3	2
Bocalar	1	1
Bognesio	1	1
Bogovilio	1	1
Bolani	1	1
Bolpe	3	1
Bombardier	3	1
Bon	1	1
Bonacorso	7	5
Bondoniero	1	1
Bonese	1	1
Boneto	1	1
Bonfance	1	1
Bontizoso	1	1
Bonzanin	10	5 ali 6
Bonzco	1	1
Bosto	1	1
Botaro	1	1
Boter	1	1
Botoner	1	1
Bozzo	3	2
Bragisa della Villa	1	1
Branzo Visentino	1	1
Brat(t)i, Bratholi, Brat(t)hi	19	11 ali 12
Bratizola	1	1
Bratole	2	1
Bravio	1	1
Brener	1	1
Brentoni	1	1
Bres(s)an	6	3 ali 4
Brezar	1	1
Brigamon	3	3
Bronzo	4	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Bruni	1	1
Brutti	10	9
Buccalar	1	1
Bucci	1	1
Budica	5	3
Buranel(lo)	8	5
Burgenich	1	1
Busati	2	2
Bussato	1	1
Butazzo	1	1
Caffo	1	1
Cal(l)igar, Cal(l)egar(o), Caliger, Calegher	31	15, 16, 17 ali 18
Calafa, Calapha, Callaffa, Chalafa	9	7 ali 8
Caldiera	1	1
Calzolaro	5	4
Camerlengo	2	1 ali 2
Cancian, De Cancian(o), Cantian, Cansian, De Cansian	15	9 ali 10
Canoncini	1	1
Cantamesse	2	1
Capelar	2	1
Capello	1	1
Carbonar, Carboner	6	2 ali 3
Carello	1	1
Carestia	1	1
Cargnel	1	1
Carli, De Carli	11	6, 7, 8, 9, 10 ali 11
Carlo, De Carlo	23	8, 9, 10, 11, 12, 13 ali 14
Carpatio	2	1 ali 2
Casebasse de Corte	1	1
Castor	1	1
Catara, C(h)ataruz(z)a	4	2 ali 3
Catil(l)is	2	2
Caverlese	2	1
Cercigo	1	1
Cerdoni	1	1
Cernivan (o)	12	7 ali 8
Ceroicho	1	1
Cervesan	1	1
Cestar	1	1
Cestoro	1	1
Chencs	2	1 ali 2
Cherban(a)	2	1
Chermaz	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Chiapin, De Chiapin	8	5
Chimento, De		
Chimento	4	3
Chochier	3	1 ali 2
Chorrelich	2	2
Chretta	1	1
Chriolador	1	1
Chrisma	1	1
Cilber	3	3
Cinamol	1	1
Cingheno	1	1
Ciroicho	1	1
Cittar	1	1
Cobanaz, Cobanis	6	3
Coceuer, Cozeuer(in)	16	9 ali 10
Cochier	3	1 ali 2
Coconno	1	1
Cocorin(o)	3	2 ali 3
Colan	2	1 ali 2
Coletti d'Isola	2	1
Colmano	1	1
Colunbo, Colombo	2	1
Colunlio	1	1
Comandadur	3	2
Concielzo	1	1
Concila	1	1
Consin	1	1
Contier	2	2
Conza Roloj	1	1
Conzacurame	1	1
Conzich, Concich(io)	4	4
Coradin	1	1
Corona	4	3
Corretti	1	1
Corsi	1	1
Corte, Della Corte		8, 9, 10, 11 ali 12
	20	
Cortese	1	1
Cosaduzzo	1	1
Coschi	1	1
Costantini	1	1
Covaz	3	2
Cozzemarin	1	1
Cozzeto	1	1
Cranzo	4	3
Crazo	1	1
Crebacia	1	1
Creccato	1	1
Crisma, De Crisma	3	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni ortoci</i>	<i>Družine</i>
Crota	3	2 ali 3
Cubiliz(z)a	4	2
Cucarín, Cucurin	2	1
Cusma, De Cusma	2	1
Da Castello	1	1
Da Covedo, Da		
G(u)ovedo	5	3 ali 4
Da Grauo	1	1
Da Mestre	1	1
Da Pinguenta, De		
Pinguenta	6	6
Da Prato	1	1
Dadisca	1	1
Dagostino	1	1
Daina	1	1
D'Alberi	1	1
D'Ambrosi Barbiero	1	1
D'Antignana	2	1
D'Antiveri	5	3
Dardi	1	1
D'Avanzo	1	1
De Alesio	1	1
De Apostoli de Muggia	1	1
De Azo	2	2
De Basco	2	1
De Basio	1	1
De Bassi	2	2
De Belli	3	2
De Beton	1	1
De Borsa	1	1
De Boste	1	1
De Brocha	1	1
De Buri	3	1
De Caini	1	1
De Canpo	1	1
De Capella	1	1
De Castel	2	1 ali 2
De Cavezi	1	1
De Charchauze	1	1
De Civald	1	1
De Claudio	1	1
De Cobonetto	1	1
De Copo	1	1
De Cremon(a)	2	2
De Daniel	3	2
De Dante	1	1
De Dora	1	1
De Duin	1	1
De Franceschi	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni ortoci</i>	<i>Družine</i>
De Franceschiel	1	1
De Franza	1	1
De Fraro	1	1
De Gabriel	1	1
De Galli	1	1
De Gason	5	2 ali 3
De Ghera	1	1
De Giovanni	2	2
De Gregorio	3	3
De Grignan	1	1
De Guerte	1	1
De Iosei	3	2
De Israel	1	1
De Jacone	2	1
De Laura	1	1
De Levri	1	1
De Lindinara	1	1
De Lio	1	1
De Lise	1	1
De Luca	3	3
De Magnardo de Mugia	1	1
De Manzan	1	1
De Michiel	1	1
De Monte Silona	1	1
De Montona	1	1
De Nanù de Goritia	1	1
De Nardo	3	2
De Nina Barcarolo	1	1
De Nincho	1	1
De Nizia	1	1
De Notari	4	4
De Pasqual	1	1
De Paulo	1	1
De Pergara	1	1
De Piatò	1	1
De Piemonte	1	1
De Pietro	1	1
De Popech(io)	3	3
De Portole	1	1
De Prade	1	1
De Ratto	1	1
De Rave	1	1
De Ricardo	1	1
De Rin(o)	5	4
De Rossi Buranel	1	1
De Roz(z)o	8	5
De Saio	1	1
De Silvestro	3	3

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
De Sissà	1	1
De Smole	1	1
De Sophiel	1	1
De Ssardo	1	1
De Stana	1	1
De Stipane	1	1
De Sualteza	1	1
De sucinico	1	1
De Svencha	1	1
De Todi	2	2
De Trebise	1	1
De Trieste	6	2
De Urbin	1	1
De Vascamonaca	1	1
De venerin	1	1
De Venesia, De Venetia, Venesian	4	4
De Vian(o)	7	4 ali 5
De Vicneza	1	1
De Villanova	1	1
De Visma	1	1
De Zanverzo	1	1
De Zorzi, Di Zorzi	11	10
De Zuan(n)i, De Zuanne	3	2 ali 3
De(i) Guriz(z)a	3	3
De(l) Giusto	4	3
De(l) Poz(z)o	4	2
De(l) Vipau, De Vipaco	3	3
Degano, Del Digan, Del Decano	3	3
Dei Basi	1	1
Dei Basti	1	1
Del Pero	4	2
Del Scorzer	1	1
Del Seno	8	4
Del Sol	1	1
Del Vescovo	2	1
Della Branca	1	1
Della Comare	3	2
Della Comune	1	1
Della Gar	1	1
Della Mot(t)a	2	2
Della Nunsjata	2	1 ali 2
Della Pizzola	1	1
Della Scofia	1	1
Della Villa dei cani	1	1
Della Vinciata	1	1
Della Volpe	9	5 ali 6

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Della Zaglietta	1	1
Depentor	1	1
Di Antignan	1	1
Di Carsi	1	1
Di Gal(l)i	3	2
Di Marizi	1	1
Di Ore	1	1
Di Salz	1	1
Di Sinsola	1	1
Di Sodo	1	1
D'Isola, Isolan, Jsolano	10	7
D'Istrael	1	1
Divo	8	6
drago	5	3
Drioli d'isola	1	1
Ducarín	4	3
Ducho	1	1
D'Udine	2	2
Durco	1	1
Durin	1	1
Dusiza	2	1
El(l)io, Helio, De Hellio, D'Ellio	10	4
Eler	1	1
Fabiano	2	1
Fabro	3	3
Fachin	1	1
Fagustin	1	1
Faivento	1	1
Falcone	1	1
Fameglio	1	1
Fauro	5	4 ali 5
Fedol(l)a, De Fedola	10	6
Felix	1	1
Fidala	1	1
Fin	7	4
Finera de Isola	1	1
Fino	4	1 ali 2
Flappo, De Flapo	4	2
Fonte	2	1
Forlan	6	4
Forna(sa)r(o), Forner, Della Fornera, Fornasetto	14	10 ali 11
Forti	2	1
Fraina	1	1
France	1	1
Frezzar	2	1
Fuga	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni ortoci</i>	<i>Družine</i>
Fumè	2	2
Furlan		38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 ali 48
	83	
Furlano	28	15
Fvao	1	1
Gambarel	1	1
Gambon	1	1
Garda	1	1
Garel(l)a	18	11 ali 12
Garonzini	1	1
Garpeta	1	1
Gat(t)inonio	2	1
Gavardo, De Gavardo	15	8 ali 9
Gavinil, Gavinel(lo)	7	4
Gazinello	1	1
Gerin	3	2
Giurse	1	1
Giusti	2	1
Gnoiano	1	1
Gobo	1	1
Gorà	2	1
Grasi	1	1
Gravise, De Gravise, Gravisi, De Gravisi	33	15, 16, 17 ali 18
Grio, De Grio		13, 14 ali 15
	25	
Grison(i, io)	17	11
Gritti	1	1
Grondinigo	1	1
Gropo	1	1
Grosso	1	1
Gudich	1	1
Gurisano	1	1
Guse, De Gusc	8	5 ali 6
Guzi	1	1
Guzzo	1	1
Haguanno	1	1
Hosto	1	1
Igiastri	1	1
Ilovo	2	2
Ingaldeo	1	1
Isarale	1	1
Isdrael, Istrael	3	2
Iunaso	1	1
Iurse, De Iurse	2	2
Janzon	2	1 ali 2
Jarori	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni ortoci</i>	<i>Družine</i>
Jasche, De Jasche, De lascho	1	1
Jaschini	1	1
Javita	1	1
Jurchovig	1	1
Lanariol	1	1
Landi	2	1
Legatis	3	2
Linar(i.u)ol(o)	8	6
Linardo	1	1
Lionel(l)o	2	1
Longo	1	1
Loretta	2	1
Loschi	1	1
Lucardi	1	1
Lucetio	1	1
Lugnano	4	2
Lunardi Veronese	1	1
Maieron(e)	3	2
Malacarne	1	1
Malipic(t)ro	3	1
Manfro	1	1
Manzini	2	2
Manziol	1	1
Manzon d'Isola	1	1
Manzuol(i)	6	2
Marangon	4	4
Marcer	1	1
Marchese	1	1
Marchian	1	1
Marchin. Marchulin	2	1
Marega	2	2
Mareman	1	1
Maremaran	1	1
Marier	1	1
Marinaio	1	1
Marinaz	1	1
Marincon	1	1
Marinea	1	1
Mariner	2	2
Marinzi. De Marinze	4	3
Marissin	1	1
Marocho. Marochino	2	2
Marsoniza	1	1
Martina. De Martina	4	1
Martinel (lo)	2	1 ali 2
Martinengo	3	1
Martino	1	1
Martisca	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Martissa(n), De Martissa	6	3
Marus(s)ola	4	4
Marzer	1	1
Masarotta	1	1
Masso	1	1
Mastino	1	1
Mastipetro	1	1
Maurinel	1	1
Maurineo	2	2
Mauruzo	4	2
Maza	2	2
Mzacavai	1	1
Mazarone	1	1
Mazeri	1	1
Mazuchi	2	2
Mazurana	3	1
Mazzi d'Udine	1	1
Mego	1	1
Mengotto Calegaro	1	1
Metel(l)o	4	3
Miloch	1	1
Milohe	2	1
Mingon	2	1
Minin	1	1
Mirigogna	5	3
Mizuto	1	1
Mnazetto	1	1
Molinaro	1	1
Montefalcon, De Monfalcone	4	4
Monzonise	1	1
Morer	1	1
Moretto, De Moretto	2	1 ali 2
Moro	2	2
Morosini, Moroso, De Moroso	11	9 ali 10
Moscahz	1	1
Moscan	1	1
Moscardo	2	1
Moscatel(lo)	10	4 ali 5
Mugisan	2	2
Mulieribus	1	1
Murator(e), Murar(o), Muranese	9	6
Musarotta	2	2
Musel(l)a	5	3
Nadali(n, ni), De Nadalin(o)	6	3 ali 4

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>	<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Naramea	2	2	Petiner	1	1
Navilio	5	2	Petronio	5	4
Neboise	2	1	Pettener	1	1
Negrone di Manzan	1	1	Phisi(h)jo	4	2, 3 ali 4
Nicolizza	1	1	Piccioluca	1	1
Nilin	1	1	Piesturin	1	1
Ninco	1	1	Pignater	5	3
Niozo	1	1	Piladura	1	1
Nodari	1	1	Pilizaro	1	1
Nonbolo	1	1	Pirano, Piranese, De Piran	6	3
Novacho	1	1	Pistor	8	4
Oblach	1	1	Pitor	1	1
Octaccio	1	1	Piva, Della Piva	4	3
Olivo	1	1	Pizol	1	1
Orlandin	1	1	Pizoluca	1	1
Orso, D'Orso, Orsi, De Orso	19	9 ali 10	Pizzo	1	1
Osmarin	1	1	Pizzoni	1	1
Osmigna	1	1	Plasche	1	1
Osto	1	1	Pola, De Puola	5	3
Pache	1	1	Polidoro	3	2
Paderno, De Pademo	17	6 ali 7	Pontis, De Ponte	5	4
Pado(v)an(o), De Padova	19	10, 11, 12 ali 13	Potrogna, De Potrogna	3	1 ali 2
Palaò	1	1	Primus	7	3
Pamperiga	1	1	Pulis	3	2
Pang(h)er, De Pang(h)er	22	9, 10 ali 11	Puozze	1	1
Papa	1	1	Putta, Putto	7	3
Parin	1	1	Puza	3	3
Paron	3	2	Rafael(lo), De Raphael	4	3
Parus(s)ola	4	2	Ragusei	2	1 ali 2
Passaman(i)	2	2	Rancal	1	1
Pastrovich	1	1	Remer, Del Remer	9	6
Patre	1	1	Rendolin	1	1
Patrio	1	1	Rener	1	1
Paulaz(z)i	2	1	Reto	1	1
Pelhzar	1	1	Ric(c)obon, De Riccobon	13	5
Pellizer di Arbe	1	1	Rimizza	2	1
Pelosso	1	1	Risiaro	1	1
Peltre	1	1	Riva, Di Riva	6	2 ali 3
Peracho, Peracha	5	4	Rivando	1	1
Peraz	1	1	Rizado	2	1
Percich(o)	3	3	Rodella	1	1
Perinadi	1	1	Rodiha	1	1
Perteni	1	1	Roma, De Roma, Romano	5	4 ali 5
Pescador	3	2	Ronbolo	1	1
Peschi(e)ra	2	1	Roncolo	1	1
Pessiera	1	1	Rondolin(o)	7	3, 4 ali 5

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Ronzan	4	4
Rori	1	1
Rosaz	1	1
Rotta	2	1
Roz(z)an	2	2
Ruandin	1	1
Sab(b)atino, Sabadin, Sabatini	6	3
Sabini	9	3
Saioni	1	1
Sala	2	2
Salata	1	1
Salo, De Salo	2	1
Saluzo	1	1
Salvadego	5	2
Sandella	1	1
Santorio	3	1 ali 2
Sanu, De Sanu	5	4
Sarto(r)	15	10
Saulazzi	1	1
Sauro	4	3 ali 4
Sc(h)iavon	2	2
Scarapin(o)	3	2
Scarpazza	2	1
Scassarefai	1	1
Scerbicho	1	1
Schianta	1	1
Schiapuci, Schiapuz(z)i, De Schiapuci, De Schiapuzzi	14	9
Schienco	2	2
Schinc(h)o	3	2
Schinesa	1	1
Schipiz(z)a	2	1
Sciena	1	1
Scorbichio, Sc(h)urbichio	3	1
Scuchiara	1	1
Sdra(i)el	6	5
Segna	1	1
Senoni	1	1
Separ	1	1
Sereni(s)	15	6
Sergas de Monte	1	1
Sfarella	1	1
Sfatela	1	1
Sfetaz	1	1
Sfetezi	2	1
Sforz(z)a	8	5

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Shorcno	1	1
Siega cordei	1	1
Siena, Da (e.i) Siena, De Senese	13	7
Signoretto	1	1
Simonetto	1	1
Sitoni	1	1
Slamiza	1	1
Slanina	2	1
Slivizzer	1	1
Soda	1	1
Solda	3	2
Sordina	1	1
Soz(z)al(c)	10	10
Spadaro, Spader	3	2
Sparbaris	1	1
Spatari(s), Spazaris	7	5
Special	1	1
Specier	5	4
Sperinio	2	1
Spetitor	1	1
Spinelli	1	1
Spiner(o)	2	2
Spitari	1	1
Spitier	1	1
Spiza	1	1
Sporeno	2	1 ali 2
Squarcina	3	2
Stamisa	1	1
Stefè	1	1
Stepani, Stipani, Stipancich	3	3
Stradi, De Stradi, Stradioto, Stradiuz	24	11 ali 12
Strolego	3	1
Surbichio	1	1
Surdin	1	1
Tac(c, h)o, Del Tacco, De Tacho	13	7 ali 8
Taiapiera	5	2
Tamaro	1	1
Tamburo	2	1
Tapleniza	1	1
Tarsia, De Tarsia	16	11 ali 12
Tata	1	1
Tatarato	1	1
Tebeschin	1	1
Terazer	3	1
Tesser	2	2

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Testagranda	1	1
Thaus	2	1
Thesser	1	1
Thifer	1	1
Thine	1	1
Thoffinio	1	1
Thoneto	1	1
Thoso	1	1
Tis(s)aro	2	1
Tobot	1	1
Tonelo	3	2
Tosabec(h)	2	1
Tosabella	1	1
Tosacer	1	1
Tosachio	3	2
Totoroto	2	1 ali 2
Tragurin(o)	4	2
Tre ponti	1	1
Trevisan (o), Da (e)		
Treviso	7	5 ali 6
Triacho	1	1
Triban	1	1
Tristin(o)	2	2
Trombetta	1	1
Turco	5	2
Tutan	1	1
Vachieto	1	1
Vadicho	1	1
Val(l)e, De Valle		7, 8, 9 ali 10
	15	
Valdin	2	2
Valenti, De Valenti	4	3
Valetich	1	1
Valetto	1	1
Vali	1	1
Valsec(c)hi	5	2
Valvasore	1	1
Valz, De Valz	2	2
Vante	1	1
Varusel	1	1
Vasc(h)on(e), De Voscon, De Vascoto, Voscon		8, 9, 10 ali 11
	12	
Vati	1	1
Vato, Di Vato	2	1 ali 2
Vatta	1	1

<i>Priimek</i>	<i>Krščeni otroci</i>	<i>Družine</i>
Vendermin	1	1
Venier	2	2
Vergier, Vergerio, De Verger	8	5 ali 6
Veriero	3	1
Verona, De Verona, Veronese	7	5
Verz(z)i, De(i) Verzi, Di Verzi, Verzier	19	10 ali 11
Vetto	1	1
Vezei, Vezzelli, Vezzella	4	2
Vich	1	1
Vida, De Vida	9	3 ali 4
Vilan	1	1
Vistin	1	1
Vittor(io)	4	1
Vladich	2	1
Vogalon	1	1
Volapto	1	1
Vosis	1	1
Zaf(f)o	3	3
Zageto, Zagheretto	4	4
Zagotti	1	1
Zambon(e)	3	2
Zangipra	1	1
Zanhier	1	1
Zanpapa	2	2
Zanvero	1	1
Zanza, Zanzolo	3	2
Zarotta, Zarotti, Zarotto	6	5 ali 6
Zavroz	1	1
Zeleschin	1	1
Zeto	1	1
Zilbir	1	1
Ziraffa	1	1
Znachetta	1	1
Znader	1	1
Znazerino	1	1
Zoccoler(o), Zocholer	4	3
Zofanio, Zophanio	2	1
Zorroto	1	1
Zotto	1	1
Zunschi	1	1
Zuoipa	4	3
Zusto	1	1

Vir: KAK. LB, I.

MATJAŽ KLEMENČIČ

**PREGLED ZGODOVINE MAKEDONIJE IN MAKEDONCEV
OD NASELITVE SLOVANOV V 6. STOLETJU DO
SAMOSTOJNE DRŽAVE S SPORNIM IMENOM V 21.
STOLETJU**

Prispevek obravnava pregled zgodovine Makedonije in Makedoncev od naselitve slovanskih plemen v 6. stol. pa do danes. Posebna pozornost je posvečena kvantitativni analizi razvoja prebivalstva, še zlasti po narodnostni, jezikovni oziroma etnični pripadnosti.

Makedonski Slovani od naselitve v začetku 7. stoletja do turške zasedbe 1392

Slovanska plemena so se po padcu Sirmija leta 582 začela množično naseljevati na Balkan. Do leta 615 so naselila skoraj ves Balkan, kjer so se mešala z ostanki staroselcev: Grki, romanskim prebivalstvom ter predniki Albancev (Karta 1). Na območju med gorovjem Balkan in spodnjo Donavo so se po letu 680 mešali tudi s predniki Bolgarov (Protobolgari).¹

Čeprav se je slovanski naselitveni val razlil vse do Peloponeza, se slovansko prebivalstvo tam ni zadržalo, trajna pa je ostala (z izjemo Soluna) slovanska naselitev med Šar planino na severu, Solunskim zalivom na jugu, Pindom na zahodu ter Rodopi na vzhodu, to je na območju, ki je še iz rimskih časov ohranilo staro pokrajinsko ime Makedonija, katerega so kasneje tamkajšnji Slovani prevzeli za svoje etnično ime.²

Geografsko zaokrožena in z naravnimi pregradami medsebojno ločena območja poselitve slovanskih plemen so se kmalu izoblikovala v kneževine – Sklavinije.³ Čeprav so se te v 7. stol. ob poskusih osvojitve bizantinskega Soluna večkrat skušale združiti, so bile konec 8. stol. podrejene najprej bizantinski, od leta 864 naprej pa bolgarski oblasti. S prehodom pod bolgarsko oblast se je med makedonskimi Slovani dokončno razširilo krščanstvo, ki je bilo povezano z delom Metodovih učencev. Med njimi sta bila pomembna zlasti Kliment in Naum z Ohrida, ki sta jezik makedonskih Slovanov uvedla v bogoslužje in književnost.

Pod vplivom vojn, ki so jih Bolgari vodili proti Bizancu, so se življenjske razmere makedonskih Slovanov še poslabšale. V teh razmerah se je sredi 10. stol. pojavilo heretično bogomilsko gibanje, ki se je močno razširilo med revnim prebivalstvom.⁴ Ko je Bizancu leta 971 uspelo obnoviti oblast na Balkanu, je s stopnjevanim razvojem fevdalnih odnosov postajal položaj nesvobodnega prebivalstva vse težji, zato se je pogosto upiralo. Tak upor je leta 976 izbruhnil tudi na območju Makedonije pod vodstvom Samuela, ki je do konca 10. stol. osvojil vso Makedonijo (z izjemo Soluna), Tesalijo, Epir, del Albanije z Dračem, Dukljo, Zahumlje, Raško, Srem, Bosno ter podonavsko Bolgarijo. Upor Samuela, ki se je med tem razglasil za carja, je bizantinski cesar Vasilij II. uspel zlomiti leta 1014. Po zmagi

¹ Grafenauer Bogo, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok. *Zgodovinski časopis* 18 (1964), str. 219–227.

² Voje Ignacij, *Nemirni Balkan : zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*, DZS, Ljubljana, 1994, str. 69.

³ Pribichevich Svetozar, *Macedonia : Its People and History*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1989, str. 69.

⁴ Zografski Dančo, Stojanovski Aleksandar in Todorovski Gligor (ur.), *Istorija na makedonskiot narod*, Institut na nacionalna istorija, Skopje, 1972, str. 37–39.

pri Belasici nedaleč od Strumice je Vasilij II. dal oslepiti 14.000 Samuelovih vojakov. Po enem od pričevanj naj bi ob tem prizoru Samuel umrl od kapi.

Po propadu bizantinskega cesarstva je bila Makedonija nekaj časa pod oblastjo Epirske despotovine, kasneje del obnovljene Bolgarije in Latinskega cesarstva, v prvi polovici 14. stol. (v času zadnjih Nemanjičev) pa del Srbije. Po smrti Dušana Silnega (leta 1355) in razpadu srbskega cesarstva je bila razdeljena na številna ozemlja samostojnih velikašev, ki so v naslednjih desetletjih postala lahek plen Turkov.

Pet stoletij turške oblasti (1392–1912)

Makedonci so prvi izmed balkanskih narodov prišli pod turško oblast. Novi oblastniki so že konec 14. stol. začeli v Makedonijo naseljevati iz Male Azije večje število Jurukov in drugih nomadskih turkmenskih plemen. To je edini primer agrarne kolonizacije neslovanskega prebivalstva v južnoslovanskem poselitvenem prostoru. Čeprav so se Turki naseljevali tudi v mesta, v Makedoniji niso nikoli preseгли števila slovanskega prebivalstva. V 15. stol. so se začeli v makedonska mesta naseljevati iz Španije izgnani Judje. Turške oblasti so jih rade sprejemale, saj so bilí mnogi med njimi strokovnjaki za izdelavo orožja in smodnika. Vzporedno s kolonizacijo neslovanskega prebivalstva je potekal proces islamizacije, ki pa ni zajela le makedonskih plemičev, temveč tudi del kmečkega prebivalstva (zlasti v porečju Drima in Radike). Ti prebivalci – Torbeši – so svoj jezik in šege obdržali vse do danes.⁵

Razvoj Makedonije pod turško upravo je bil podoben kot v drugih zasedenih pokrajinah, le pritiski turških oblasti in grške Cerkve so bili hujši kot drugod. Zato se je prebivalstvo začelo že v 16. stol. upirati turškim oblastem. Ko so se v 17. stol. razmere v turškem cesarstvu še poslabšale in je začela avstrijska vojska prodirati globoko v notranjost turškega cesarstva, so postali upori vse pogostejši. Eden najbolj znanih je leta 1689/90 izbruhnil v severozahodni Makedoniji, kjer so uporniki pod vodstvom Karpoša pregnali Turke vse do Skopja. Po porazu avstrijske vojske pri Kačaniku januarja 1690 so Turki upor hitro zadušili, Karpoša pa v Skopju nataknil na kol in vrgli v Vardar. Iz strahu pred turškim maščevanjem so se kristjani z upornih območij skupaj z avstrijsko vojsko umaknili proti severu. Obsežna opustela območja severozahodne Makedonije so takoj zasedli muslimanski Albanci,⁶ ki so ostali na teh območjih naseljeni vse do danes.

Težak gospodarski položaj je silil makedonske kmete v mesta, kjer so se lotili obrti in trgovine. Iz vrst trgovcev in obrtnikov se je kmalu razvila makedonska buržoazija, ki se je začela nacionalno prebujati in zahtevati cerkveno ter šolsko samoupravo. Kljub nekaterim uspehom je makedonsko nacionalno prebujanje v prvi polovici 19. stol. ostalo v ozkih literarno-jezikovnih okvirih.⁷ V tem obdobju se je uveljavila prva generacija makedonskih piscev (J. Krčovski, K. Pejčinovik' in T. Sinaitski), ki so v različnih makedonskih narečjih opisovali tedanje razmere. V naslednjih letih sta makedonska buržoazija in inteligenca (imenovana tudi *makedonisti*) usmerili svoja prizadevanja v zahteve po obnovi ohridske nadškofije in uvedbi makedonskega jezika, ki se je namesto cerkvenoslovanskega sčasoma začel uveljavljati v književnosti. Iz tega obdobja izhaja druga generacija makedonskih

⁵ Torbeschen, v: Seewann Gerhard, Dippold Peter. *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*, Band 2, R. Oldenburg Verlag, München, 1997, str. 1213–1219.

⁶ Kataradžijev Ivan, *Hajdučko divljenje vo Makedonija i Karpoševoto vostanie*, Skopje, 1958.

⁷ Christowe Stoyan, *This Is My Country: An Autobiography by Stoyan Christowe*, Carrick & Evans, New York, 1938.

piscev (npr. J. Hadži Konstantinov-Džinot in R. Žiznifov). Ker so bili v nenehnih sporih s cerkvenimi oblastmi, so jih turške oblasti aretirale ter izgnale v tujino.⁸

Po berlinskem kongresu (1878) so oblasti sosednjih držav povečale svojo propagando v Makedoniji, saj so ob razpadu Turčije računale na osvojitev vsaj dela, če že ne celotnega makedonskega ozemlja. Tako je bilo leta 1886 ustanovljeno Društvo sv. Save, ki je propagiralo srbsko kulturo v Makedoniji, istočasno pa so grška vlada in trgovci z ustanavljanjem društev širili grško pismenost. Najmočnejša je bila velikobolgarska propaganda ob pomoči leta 1870 ustanovljene bolgarske eksarhije.⁹ Kljub pritiskom tujih propagand in turških oblasti so se v Makedoniji razvile sile, ki so organizirale narodno gibanje. Tako je bila leta 1893 v Solunu ustanovljena *Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija* (VMRO), katere cilj je bila odprava tujih propagand in šovinističnih sporov ter v končni fazi samostojna Makedonija. Leta 1895 so makedonski emigranti v Bolgariji ustanovili še vrhovni komite, ki naj bi pomagal VMRO, vendar je sčasoma postal podaljšana roka bolgarske vlade v prizadevanjih za osvoboditev Makedonije izpod Turkov in priključitev k Bolgariji.¹⁰

Kako resno so Srbi, Bolgari in Grki imeli Makedonijo ali vsaj del te pokrajine za svoje etnično ozemlje, je vidno iz njihovih ocen nacionalne strukture prebivalstva Makedonije s konca 19. oziroma začetka 20. stol. Vse ocene so zanikale obstoj Makedoncev, ki so jih v glavnem razglašali za del svojega naroda.

Tabela 1: Prebivalstvo Makedonije po srbskih, bolgarskih in grških ocenah

Prebivalstvo po narodnosti	Srbske ocene (1889)		Bolgarske ocene (1900)		Grške ocene (1904)	
	št.	%	Št.	%	št.	%
Srbi	2.048.320	71,35	700	0,03	--	--
Bolgari	57.600	2,01	1.181.336	52,31	332.162	19,26
Grki	201.140	7,01	228.702	10,13	652.795	37,85
Vlahi	69.665	2,43	80.767	3,57	25.101	1,45
Albanci	165.620	5,77	128.711	5,70	--	--
Turki	231.400	8,06	499.204	22,11	634.017	36,76
Romi	28.730	1,00	54.557	2,42	8.911	0,52
Judje	64.645	2,25	67.840	3,00	53.147	3,08
Drugi	3.500	0,12	16.407	0,73	18.685	1,08
Skupaj	2.870.620	100,00	2.258.224	100,00	1.724.818	100,00

VIR: Winkler Wilhelm, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Wilhelm Braumüller, Wien in Leipzig, 1931, str. 217.

V času ko so sosednje države odkrito kazale svoje ozemeljske težnje po Makedoniji, so nastala prva znanstvena dela o makedonski književnosti. Večino jih je napisal Krste Popov Misirkov, avtor knjige *Za makedonckite raboti* (prvič izšla leta 1903 v Sofiji), v kateri se je ukvarjal z vprašanjem makedonskega jezika v sklopu skupnosti drugih južnoslovanskih narodov. Delo je napisano v osrednjem makedonskem narečju, katerega je priporočil kot osnovo za bodoči knjižni jezik,¹¹ kar je bilo kasneje tudi upoštevano.

⁸ Zografski, Stojanovski, Todorovski (ur.), *Istorija na makedonskiot narod ...*, 128–129.

⁹ Poulton Hugh, *Who are the Macedonians?* C. Hurst, London, 1995, str. 53.

¹⁰ Perry Duncan M., *The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements, 1893–1903*, Duke University Press, Durham, 1988, str. 196–212.

¹¹ Misirkov Popov Krste, *On Macedonian Matters*, Macedonian Review Editions, Skopje, 1974.

V začetku 20. stol. so postajale razmere v turškem cesarstvu vedno bolj nevzdržne. Naraščajoče nezadovoljstvo makedonskega prebivalstva s turškim fevdalnim sistemom je avgusta 1903 botrovalo organizirani oboroženi vstaji pod vodstvom VMRO (Ilindenska vstaja), katere cilj je bila nacionalna osvoboditev makedonskega naroda. Uporniki so razglasili tako imenovano «Kruševsko republiko» in organizirali revolucionarno oblast, v kateri so bili enakopravno zastopani tako Makedonci kakor tudi Vlahi in Albanci.¹² Ker je uspelo Turkom Ilindenski upor hitro zadušiti (Kruševska republika je padla že po desetih dneh), le-ta ni prinesel trajnejših sprememb tako kot tudi ne mladoturška revolucija leta 1908. Oba dogodka pa sta prispevala k povečanju vpliva evropskih velesil na notranje turške zadeve in njihovo močnejšo utrditev na Balkanu, kar je leta 1912 privedlo do vojne napovedi balkanskih krščanskih držav Turčiji in – ob soglasju evropskih velesil – do izгона Turkov s skoraj vsega evropskega kontinenta. Makedonci so se tako po več kot 500 letih rešili turškega fevdalizma.

S Srbijo v Jugoslavijo

Kljub temu da so se Makedonci leta 1912 rešili turške nadvlade, jim neodvisnosti ni uspelo doseči. Njihovo poselitveno ozemlje so si po drugi balkanski vojni leta 1913 razdelile Srbija (Vardarska Makedonija), Bolgarija (Pirinska Makedonija) in Grčija (Egejska Makedonija), vendar nobena od teh držav Makedoncev ni priznavala kot naroda niti kot manjšine. Ker so nove državne meje prekinile neposredno povezanost turških prebivalcev z njihovim nacionalnim središčem v Carigradu, so se začeli množično izseljevati.¹³

Prva svetovna vojna – z izjemo hudega opustošenja in številnih smrtnih žrtev – Makedoncem ni prinesla večjih sprememb. Še vedno so se pojavljale tudi nekatere zahteve po novi razmejitvi teh območij. Tako je pred podpisom mirovnega sporazuma med Bolgarijo in Kraljevino SHS ilegalno vdrlo v Vardarsko Makedonijo več bolgarskih oboroženih čet, ki naj bi organizirale boj za «avtonomno Makedonijo». Z akcijo so bolgarske oblasti skušale pri evropskih diplomatih vzbuditi vtis, da je zaradi nerešenega makedonskega vprašanja potrebna nova razmejitev na območju Makedonije. Položaj se je nekoliko umiril šele s podpisom mirovne pogodbe z Bolgarijo (27. novembra 1919 v Neuillyju), ki z izjemo bolgarsko-jugoslovanske meje na območju Strumice¹⁴ ni prinesla večjih sprememb državnih meja na območju poselitve Makedoncev. Kljub vsemu pa so se nadaljevale selitve prebivalstva. Tako se je iz Vardarske Makedonije izselila večina grškega prebivalstva, slovansko prebivalstvo iz Egejske Makedonije pa se je selilo v Bolgarijo in Kraljevino SHS.

¹² «Uradni» makedonski pogled na Ilindensko vstajo, v: Vishninski B. (ur.), *The Epic of Ilinden*, Macedonian Review Editions, Skopje, 1973. O grških pogledih na to vprašanje v: Gounaris B. C., *The Events of 1903 in Macedonia as Presented in European Diplomatic Correspondence*, Museum of the Macedonian Struggle, Thessaloniki, 1993. Bolgarske poglede o vprašanju Ilindenske vstaje pa je predstavil Pandev K., *Borbite v Makedonija i Odrinsko, 1878–1912*, Bălgarski Pisatel, Sofija, 1981.

¹³ Žuljić Stanko, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, Ekonomski institut, Zagreb, 1989, str. 75.

¹⁴ Todorović Desanka, *Okupacijata na Strumica 1919 godina*. *Glasnik Instituta za nacionalnu istorija*, 10 (1966), št. 1, str. 50–51.

Makedonci v Karadordevičevi Jugoslaviji

Jugoslovanske (srbske) oblasti so takoj po ustanovitvi Kraljevine SHS začele utrjevati svoj položaj v najjužnejši jugoslovanski pokrajini, kjer je bilo še vedno čutiti precejšnji bolgarski in grški vpliv. Najprej so zaprle vse bolgarske šole, ki so ostale iz obdobja pred prvo svetovno vojno, začele uvajati unitaristično ureditev¹⁵ in naseljevati srbsko prebivalstvo. Po nekaterih podatkih so oblasti nameravale v jugoslovanski Makedoniji naseliti okrog 50.000 družin.¹⁶ Vendar cilji kolonizacije niso bili izpolnjeni, saj se je do leta 1929 v Makedoniji naselilo le 2118 družin; večina v dolini Vardarja in na obmejnih območjih ob bolgarsko-jugoslovanski meji. S kolonizacijo se je na območju jugoslovanske Makedonije končalo tudi obdobje upadanja števila prebivalstva, ki je med letoma 1900 in 1921 upadlo za več kot 111.000 – v glavnem zaradi vojaških spopadov (Ilindenska vstaja, prva in druga balkanska vojna ter prva svetovna vojna) in selitev prebivalstva ob spremembah državnih meja. Zaradi selitev se je spremenila tudi nacionalna struktura v jugoslovanski Makedoniji. Po razpoložljivih podatkih je najbolj nazadoval delež Turkov, izselilo pa se je tudi skoraj vse bolgarsko prebivalstvo, katerega delež je leta 1900 znašal okrog 4 %. Selitve v Albanijo so vplivale tudi na počasnejšo rast Albancev, katerih delež se je med letoma 1900 in 1931 povečal le za okrog 4 %.

Tabela 2: Prebivalstvo «srbske Makedonije» v obdobju med svetovnimima vojnama

	Ocena V. Kančova za leto 1900		Jugoslovanski popis 1921		Bolgarske ocene za leto 1924		Jugoslovanski popis 1931	
	šl.	%	šl.	%	šl.	%	šl.	%
Srbohrvati	534.000	58,75	544.525	68,25	–	–	667.673	71,21
Bolgari	–	–	¹⁾	¹⁾	632.735	70,88	–	–
Albanci	88.000	9,68	110.669	13,87	161.870	18,14	129.150	13,77
Turki	227.000	24,97	118.778	14,89	26.885	3,01	105.286	11,23
Romuni in Vlaha	30.000	3,30	9.078	1,14	33.725	3,78	10.968	1,17
Judje	8.000	0,88	5.047	0,63	¹⁾	¹⁾	6.985	0,75
Romi	20.000	2,20	¹⁾	¹⁾	16.175	1,81	9.598	1,02
Drugi	2.000	0,22	9.744	1,22	21.240	2,38	7.983	0,85
S k u p a j	909.000	100	797.841	100	892.630	100	937.643	100

OPOMBA: – kategorije niso popisovali oz. ocenjevali; ¹⁾ prišteto h kategoriji «Drugi»

VIRI: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1931; Winkler Wilhelm, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Wilhelm Braumüller, Wien und Leipzig, 1931, str. 217; *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichen Angaben der Zählung von 1931*, Publikations-Stelle, Wien, 1943, str. 307–351.

Čeprav je jugoslovanska država septembra 1919 v St. Germainu podpisala mednarodno pogodbo, s katero se je obvezala k spoštovanju pravic manjšin, je v naslednjih letih dosledno kršila te obveze. Tako je beograjski režim Vardarsko Makedonijo ves čas obstoja Karadordevičeve Jugoslavije štel za Južno Srbijo, Makedonce za Srbe, makedonski jezik pa za eno od narečij srbskega jezika, za katero ni bilo prostora ne v šolstvu ne v javni upravi. Probleme na notranjepolitičnem področju so stopnjevali problemi v meddržavnih

¹⁵ Hrabak Bogumil, Zapisnici sednica Davidovičeve dve vlade od avgusta 1919 do februarja 1920. *Arhivski vjesnik*, 13 (1970), št. 13, str. 37.

¹⁶ Sljepčević Pero, Kolonizacija u Južnoj Srbiji. *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knjiga 5, Skopje 1929, str. 341.

odnosih z Bolgarijo. Ta je še vedno upala na ponovno zasedbo «svoje» Vardarske Makedonije, na kar nas navajajo tudi bolgarske ocene o nacionalni sestavi prebivalstva iz leta 1924 (glej tabelo 2). Odnosi med Kraljevino SHS in Bolgarijo so se poslabšali zlasti po umoru bolgarskega premiera Aleksandra Stamboliskega junija 1923 in akcijah skrajne desničarske frakcije VMRO na ozemlju jugoslovanske Makedonije (npr. uboj generala Kovačevića v Štipu 1927). Tako so jugoslovanske oblasti celo zaprle mejo z Bolgarijo.¹⁷ Ker so napetosti na Balkanu začele Evropo skrbeti, je londonski Balkanski komite poslal jeseni 1927 v Makedonijo angleškega publicista Charlesa Greya, ki naj bi skušal umiriti napetosti in prispevati k izboljšanju položaja Makedoncev v jugoslovanski Makedoniji. Na osnovi Greyevih izkušenj je Balkanski komite leta 1928 poslal svetu Društva narodov peticijo, s katero je zahteval pouk v makedonščini v osnovnih šolah, v cerkvi pa namestitev duhovnikov iz vrst lokalnega prebivalstva in bogoslužje v makedonščini. Predlogu sta Kraljevina SHS in Bolgarija, ki sta zanikali obstoj makedonskega jezika, ostro nasprotovali. Bali sta se, da bi se z morebitno uvedbo makedonskega jezika začelo uveljavljanje makedonske narodne identitete. Pod pritiskom Kraljevine SHS je svet Društva narodov decembra 1928 predlog zavrnil.¹⁸

Jugoslovansko-bolgarski odnosi so se nekoliko otoplili sredi leta 1934, ko je po državnem udaru novi bolgarski premier Kimon Georgijev razpustil vse politične stranke in prepovedal delovanje skrajne desničarske VMRO. Do druge svetovne vojne so si jugoslovanske oblasti prizadevale utrditi svoj položaj v Vardarski Makedoniji, Makedonci, Turki, Albanci ter pripadniki drugih narodov pa so si prizadevali za rešitev nacionalnega in socialnega vprašanja. Vendar jugoslovanske oblasti nacionalnega vprašanja niso uspele (ali hotele) zadovoljivo rešiti. Z njim se je že relativno zgodaj začela ukvarjati KPJ, ki je od leta 1925 podpirala doktrino Kominterne o narodni samoodločbi, ki je to pravico priznavala tudi Makedoncem.¹⁹

Zgodnja zavezanost KPJ federalističnemu konceptu Jugoslavije, v katerem je bila Makedonija predvidena kot enakopravna enota v okviru poveljne Jugoslavije, je bila odločilna za poznejši uspešen razvoj osvobodilnega gibanja. (Ob tem je potrebno omeniti, da so tudi grški komunisti – na osnovi stališč Kominterne iz leta 1925 – sprejeli zelo tolerantno stališče do nacionalnega vprašanja. Z zavzemanjem za enakopravnost vseh narodov Grčije so si pridobili podporo tudi med makedonskimi Slovani).

Neprižnavanje makedonske narodne individualnosti je zaviralo kulturni razvoj Makedoncev. Tako se je makedonska književnost v Jugoslaviji začela razvijati šele ob koncu tridesetih let po zaslugi dramatikov (V. Iljoski, A. Panov in R. Krle) ter pesnikov (K. Solev – Racin, V. Markovski in K. Nedelkovski). Podobno kot književnost so se počasi razvijale tudi druge umetnostne zvrsti.

V to obdobje sodijo tudi zapisi o Makedoncih ameriškega pisatelja makedonskega porekla iz Egejske Makedonije Stoyana Christowa kot npr.: *The Eagle and the Stork* in *This Is My Country*. Obe knjigi sta napisani na podlagi avtorjevih izkušenj, ko je kot dopisnik služboval v Sofiji. Takrat je med drugim intervjuval Ivana Mihajlova, voditelja

¹⁷ Katardžijev Ivan, *Vreme na zreenje: Makedonskoto nacionalno prašanje meg'u dvete svetski vojni (1919–1930)*, vol 1, Kultura, Skopje, 1977.

¹⁸ Katardžijev Ivan, Počituvanjetu na kulturno-nacionalnite prava na makedonskiot narod vo Kralstvoto Jugoslavija pred ON, v: Repe Božo et al. (ur.), *Slovenici in Makedonci v Jugoslaviji/Makedoncite i Slovincite vo Jugoslavija*, Filozofska fakulteta, Ljubljana; Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1999, str. 9–15.

¹⁹ Zotiades G. B., *The Macedonian Controversy*, Etaireia Makedonikon Spoudon, Thessaloniki, 1961, str. 78.

VMRO, precej pa se je sestajal še z drugimi člani te organizacije, ki so pozneje organizirali atentat na kralja Aleksandra. Vse to je opisal v knjigi *Heroes and Assassins*.²⁰

Kljub temu da so jugoslovanske oblasti ovirale in celo prepovedovale razvoj makedonske kulture in jezika, so makedonski kulturni ustvarjalci precej pripomogli k nadaljnjemu razvoju makedonskega naroda in kulture.

Boj za priznanje nacionalne identitete Makedoncev med drugo svetovno vojno

Z razraščanjem fašizma in nacizma so se v Bolgariji znova okrepile revanšistične sile, z njimi pa stare bolgarske težnje po Vardarski Makedoniji. Tako je Bolgarija aprila 1941 aktivno sodelovala pri napadu na Jugoslavijo in kot «nagrada» za pristop k trojnemu paktu leta 1941 okupirala večino jugoslovanske Makedonije ter del južne Srbije. Številni prebivalci jugoslovanske Makedonije so Bolgare sprva odkrito podprli, ker so jih rešili pred srbskim hegemonizmom, sledilo pa je trpko spoznanje, ko je intenzivna bolgarizacija skušala zabrisati vse elemente lokalne (makedonske) identitete. Za čim hitrejšo asimilacijo so bolgarske oblasti poslale v Vardarsko Makedonijo precej svojih uradnikov in policistov ter vzpostavile gosto mrežo bolgarskih osnovnih in srednjih šol.

Z Albanci in Makedonci mešano poseljena zahodna Makedonija je bila priključena «Veliki Albaniji», kjer so italijanski fašisti vladali v sodelovanju z velikoalbanskimi nacionalisti in vzpodbujali nacionalna trenja med Albanci ter «Jugoslovani». Kljub terorju okupacijskih oblasti se vstaja v Makedoniji ni razvila tako kot drugod v Jugoslaviji. Glavno oviro je predstavljal probolgarsko usmerjeni vodja makedonskih komunistov Metodije Šatorov – Šarlo, ki je pod geslom «eno ozemlje, ena partija» skušal združiti makedonske komuniste s komunistično Bolgarsko delavsko partijo. Sklenil je, da ne bo upošteval navodil KPJ, saj naj bi se makedonski narod končno združil z bolgarskimi brati. KPJ je zato v Makedoniji postavila novo pokrajinsko vodstvo z Lazarjem Koliševskim na čelu. Vstaja se je začela oktobra 1941.²¹

Makedonski komunisti so skušali dati zagon odporu tudi na nacionalistični osnovi, vendar večjega uspeha niso dosegli, saj se Makedonci zaradi slabih izkušenj iz preteklosti, ko ne Bolgarom ne Srbom ni bilo mar za njihovo etnično drugačnost, niso odzivali niti bolgarskim niti jugoslovanskim pozivom. Zato je Tito februarja 1943 poslal v Makedonijo Svetozarja Vukmanovića – Tempa, kateremu je uspelo trdneje povezati makedonske komuniste in KPJ. Kljub vsemu pa je partijska organizacija v Makedoniji ohranila samostojnost in ni bila «podrejena Srbom», kot so govorili nasprotniki oboroženega boja. Vukmanović – Tempo je nameraval vstajo razširiti tudi na območje Egejske Makedonije. Začel je ustanavljati posebne partizanske enote *Slovenskiot narodnoosvoboditelni front*, ki pa so se zaradi ostrih reakcij grških komunistov morale že oktobra 1944 umakniti na jugoslovansko ozemlje.²² Čeprav grški komunisti v Egejski Makedoniji niso dopustili politične in vojaške kontrole KPJ, so bili Egejskim Makedoncem pripravljene priznati kulturno avtonomijo.

Kljub ponesrečenemu poskusu nadzora KPJ nad partizanskim gibanjem v Egejski Makedoniji se je osvobodilni boj v Vardarski Makedoniji leta 1944 vse bolj širil, še zlasti

²⁰ Klemenčič Matjaž, Christowe Stoyan (1898–1995), v: Barkan Elliot R. (ur.), *Making It in America : A Sourcebook on Eminent Ethnic Americans*, ABC-CLIO, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2001, str. 72–73.

²¹ Pirjevec Jože, *Jugoslavija 1918–1992 : Nastanek, razvoj ter razpad Karadordevičeve in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper, 1995, str. 119.

²² Vukmanović-Tempo Svetozar, *Struggle for the Balkans*, Merlin Press, London, 1990.

po manifestu glavnega partizanskega štaba Makedonije, ki je Makedoncem obljubil suverenost in enakopravnost v bodoči jugoslovanski skupnosti narodov. Obljuba je bila avgusta 1944 potrjena tudi na prvem zasedanju ASNOM-a (*Antifašistično sobranie na narodnoto osvoboduvanje na Makedonija*), ki je v skladu s sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a utemeljil državnopravni položaj Makedonije kot enakopravne enote v okviru povojne Jugoslavije.

Vendar oblikovanje makedonske državnosti ni potekalo brez zapletov. Znotraj partizanskega gibanja so se še vedno pojavljali «nacionalisti», kakor so jugoslovanski komunisti imenovali posameznike ali skupine, ki niso sledili njihovi usmeritvi. Ena takih skupin je bila združena okrog predsednika ASNOM-a in priljubljenega partizanskega voditelja Metodija Andonova – Čenta, ki je nasprotoval politiki KP Makedonije v njenih najpomembnejših točkah. Bil je proti pošiljanju partizanskih enot iz Makedonije na sever Jugoslavije v borbe proti Nemcem in se zavzemal za napade proti Solunu. Zagovarjal je ustanovitev makedonske pravoslavne cerkve in nasprotoval vrnitvi srbskih kolonistov, ki so jih bolgarske okupacijske oblasti leta 1942 izgnale, in ni se strinjal z namestitvijo jugoslovanske vojske v Makedoniji. Zaradi Čentovega protisrbskega in velikomakedonskega stališča je vodstvo KPJ postopoma omejilo njegovo politično moč. Čento je marca 1946 odstopil, konec leta pa v odmevnem govoru v Prilepu zagrozil, da bo zapustil deželo in pri Združenih narodih zahteval neodvisno in združeno Makedonijo. Zaradi tega so ga jugoslovanske oblasti obsodile na enajst let prisilnega dela.²³

Kljub nesoglasjem znotraj narodnoosvobodilnega gibanja so partizanske čete do novembra 1944 «osvobodile» Vardarsko Makedonijo, ki je pod imenom Ljudska republika Makedonija postala ena od šestih enakopravnih jugoslovanskih republik. Druga svetovna vojna je pomenila prelomnico v osamosvajanju makedonske kulture in jezika, kar je privedlo do priznanja nacionalne identitete Makedoncem v «novi» Jugoslaviji. K temu so prispevali tudi makedonski književniki (K. Solev – Racin, V. Iljoski, R. Krle, A. Šopov idr.) in glasbeniki (P. Bogdanov – Kočko, T. Skalovski), ki so ustvarjali v makedonskem jeziku, razumljivem tudi slabo izobraženim ljudskim množicam.

Makedonija v Titovi Jugoslaviji

Druga svetovna vojna in prva povojna leta so prinesla nove spremembe nacionalne strukture. Povzročile so jih odselitve številnih srbskih kolonistov v času bolgarske okupacije in nadaljnje izseljevanje Turkov (zlasti iz vzhodne Makedonije).

Čeprav so jugoslovanske oblasti v povojnih popisih prebivalstva upoštevale vse jugoslovanske konstitutivne narode, moramo rezultate prvih dveh popisov (za leti 1948 in 1953) jemati z rezervo. Zaradi različnih definicij za nekatere popisne kategorije (zlasti za Muslimane, Turke, Albance in Rome) in zaradi statističnih manipulacij ter celo potvorb popisnih rezultatov so nastale nerazumljive razlike v številu pripadnikov omenjenih narodov ali manjšin med posameznimi popisnimi obdobji, ki niso razložljive niti z naravno rastjo niti s selitvami prebivalstva.

Oblikovanje jugoslovanske federacije ter ustanovitev Ljudske republike Makedonije sta pomenila novo etapo v razvoju in uveljavljanju makedonskega naroda. Ker so komunisti

²³ Troebst Stefan, *Yugoslav Macedonia, 1943–1953: Building the Party, the State, and the Nation*, v: Bokovoy Melissa K., Irvine Jill A., Lilly Carol S. (ur.), *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945–1992*, St. Martin's Press, New York, 1997, str. 243–266.

Tabela 3: Nacionalna struktura prebivalstva Makedonije leta 1948 in 1953

	1948		1953			1948		1953	
	št.	%	št.	%		št.	%	št.	%
Makedonci	789.648	68,49	860.699	65,98	Muslimani ¹¹	1.560	0,13	1.591	0,12
Albanci	197.389	17,12	162.524	12,46	Romi	19.500	1,69	20.462	1,57
Turki	95.940	8,32	203.938	15,63	Drugi	19.228	1,67	20.188	1,55
Srbi	29.721	2,58	35.112	2,69	S k u p a j	1.152.986	100,0	1.304.514	100,0

OPOMBA: ¹¹ Ob popisih so veljali različni kriteriji za popisovanje muslimanskega prebivalstva. Tako so bili leta 1948 popisani kot «Neopredeljeni muslimani», leta 1953 pa kot «Jugoslovani neopredeljeni».

Kriteriji za muslimansko prebivalstvo so se spreminjali tudi ob naslednjih popisih.
VIR: Petričević Jure, *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije*, Verlag Adria, Brugg, 1983, str. 173.

(z izjemo v Grčiji) prevzeli oblast tudi v sosednjih državah, so se po drugi svetovni vojni znova pojavljale nekatere zamisli o federacijah, znotraj katerih bi bili združeni vsi ali pa vsaj večina Makedoncev. Vendar je upanje za uresničitev federativnih teženj zamrlo po sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo leta 1948, ko so se po izključitvi Jugoslavije iz mednarodnega komunističnega gibanja odnosi med Jugoslavijo na eni ter Bolgarijo in Albanijo na drugi strani zelo zaostriili. Zaradi makedonskega vprašanja Jugoslavija zlasti z Bolgarijo še dolgo ni vzpostavila «normalnih» odnosov.²⁴ Po letu 1948 pa so se začeli izboljševati odnosi med Jugoslavijo in Grčijo, čeprav so jugoslovanske komunistične oblasti podpirale grške komuniste med grško državljansko vojno.²⁵

Priznanje Makedoncev kot konstitutivnega naroda «nove» Jugoslavije je zahtevalo tudi oblikovanje njihove kulturne individualnosti. Za to je skrbel poseben odsek Agitpropa, ki so ga komunistične oblasti organizirale po sovjetskem vzoru z nalogo, da vodi ideološko aktivnost partije na kulturnem področju in z njo usklajuje tudi izobraževanje. Tako so na osnovi sklepov ASNOM-a iz leta 1944 ustanovili komisijo za jezik in pravopis, ki so jo sestavljali filologi, pisatelji, učitelji, partijski funkcionarji in celo nekatere vojaške osebe.²⁶ Za makedonski knjižni jezik je bilo sprejeto narečje osrednje Makedonije (med Bitolo in Velesom) – kar je leta 1903 predlagal že Misirkov –, ki se je najbolj razlikovalo od «srbo-hrvaškega» ter tudi od bolgarskega jezika.²⁷ Komisija je sprejela tudi makedonski črkopis in postavila slovnična pravila. Novi pravopis je makedonska vlada izdala leta 1945 v brošuri *Makedonskiot pravopis*. Istega leta je izdala tudi učbenik za prvi razred osnovne šole *Bukvar so čitanka za prvo odelenie*. Kmalu zatem so ustanovili skopsko univerzo «Kiril i Metodij», Društvo makedonskih književnikov in Makedonsko narodno gledališče ter opero.²⁸

Makedonija se je v času Titove Jugoslavije, še zlasti pa po odstavitvi vnetega zagovornika centralizma Aleksandra Rankovića skušala uveljaviti v okviru federacije kot enakopraven subjekt. V boju za te cilje je lahko računala tudi na Titovo podporo. Tako je Makedoncem uspelo ločiti makedonsko cerkev od beograjskega patriarha. Dokler je bil na oblasti Ranković, ki je veljal za zaščitnika srbske pravoslavne cerkve, želje Makedoncev niso bile uslišane, že leto dni po njegovem padcu pa so Makedonci dobili dovoljenje komunističnih oblasti – ne pa ekumenskega patriarha v Carigradu – za razglasitev avtokefalnosti svoje cerkve, s čimer so poudarili svojo narodno identiteto.

²⁴ Allcock John B., *The Dilemmas of Independent Macedonia*, ISIS Briefing, London, 1994, 155–156.

²⁵ Woodhouse C. M., *The Struggle for Greece: 1941–1949*, Hart-Davis and MacGibbon, London, 1976.

²⁶ Risteski Stojan: *Sozdavanjeto na sovremeniot makedonski literaturni jazik*, Studentski zbor, Skopje, 1988.

²⁷ Andonov-Poljanski Hristo et al. (ur.), *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i nacionalna država*, 2 (1981), št. 296, str. 647–648, Univerzitet Kiril i Metodij, Skopje.

²⁸ Troebst, *Yugoslav Macedonia, 1943–1953...*, 250–253.

Makedonija je bila za Vojvodino narodno najbolj heterogeno območje nekdanje Jugoslavije in je do začetka osemdesetih let 20. stol. imela eno najvišjih stopenj rasti prebivalstva v Evropi (več kot 2 % na leto). Vzporedno s hitro rastjo se je spreminjala tudi nacionalna struktura. Pri tem je zlasti zanimivo stalno upadanje deleža večinskega makedonskega prebivalstva po letu 1961, čeprav je njihovo absolutno število v obdobju 1961–1991 naraščalo za okrog 0,8 odstotka na leto. Na relativno upadanje je vplivala zlasti hitra rast albanskega, romskega in muslimanskega prebivalstva, manj pa uvedba kategorije «Jugoslovan», ki se – podobno kot v Sloveniji – ni resneje uveljavila. Razen Makedoncev sta zaradi nizke naravne rasti ter izseljevanja (v glavnem v Srbijo) stalno nazadovala tudi število in delež Srbov.²⁹

Do leta 1981 je presenetljivo tudi hitro upadanje števila in deleža Turkov, čeprav je za to skupino značilna visoka naravna rast. Vendar to upadanje ni povezano samo z množičnim izseljevanjem v Turčijo. Množično se je izseljevalo turško prebivalstvo iz vzhodne in deloma iz osrednje Makedonije, v zahodni Makedoniji (občine Debar, Kruševo in Gostivar) pa je upadanje Turkov očitno povezano z opredelitvijo dela Turkov za Muslimane, saj takega povečanja števila in deleža Muslimanov, kot se je zgodilo med popisoma 1971 in 1981, ne moremo povezati ne z visoko naravno rastjo ne z intenzivnimi selitvami. Tako se znova poraja vprašanje verodostojnosti uradnih jugoslovanskih popisov.³⁰

Daleč najmočnejša manjšina v Makedoniji so Albanci, katerih število in delež sta zaradi nadpovprečne naravne rasti še naprej hitro naraščala. Na hitro rast je vplivalo tudi priseljevanje Albancev iz Črne gore, Kosova ter južne Srbije, ki so se v glavnem naseljevali v Tetovu, Skopju in Kumanovu oziroma na območju zahodne Makedonije.

Tabela 4: Spreminjanje nacionalne strukture prebivalstva Makedonije 1961–1990

	1961		1971		1981		1991	
	Št.	%	Št.	%	Št.	%	Št.	%
Makedonci	1.000.854	71,2	1.142.375	69,3	1.281.195	67,0	1.314.283	64,6
Albanci	183.108	13,0	279.871	17,0	377.726	19,8	427.313	21,0
Turki	131.481	9,4	108.552	6,6	86.691	4,5	97.416	4,8
Srbi	42.728	3,0	46.465	2,8	44.613	2,3	44.159	2,2
Romi	20.606	1,5	24.505	1,5	43.223	2,3	55.575	2,7
Muslimani	3.002	0,2	1.248	0,1	39.556	2,1	¹⁾	
Drugi	22.546	1,6	37.051	2,3	19.512	1,0	¹⁾	
Jugoslovani	1.260	0,1	3.652	0,2	14.240	0,7	¹⁾	
Neznano ²⁾	418	0,0	3.589	0,2	5.501	0,3	95.218	4,7
S k u p a j	1.406.003	100	1.647.308	100	1.912.257	100	2.033.964	100

OPOMBA: ¹⁾ vključeno v kategorijo «neznano»; ²⁾ obsega kategorije: «nacionalno neopredeljeni po 170. členu Ustave SFRJ»; «opredeljeni v smislu regionalne pripadnosti», «nacionalno neopredeljeni» in «neznano».

VIRI: Popis stanovništva 1961. Knjiga VI: Vitalna, etnička i migraciona obeležja - rezultati za opštine, SZS, Beograd, 1967; Popis stanovništva i stanova 1971. Statistički bilten 727: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama, SZS, Beograd, 1972; Popis stanovništva, domačinstava i stanova u 1981. godini. Statistički bilten 1295: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama - konačni rezultati, SZS, Beograd, 1982; Prvi rezultati Popisa stanovništva, domačinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Statistički bilten broj 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama, SZS, Beograd, 1992.

²⁹ Žuljić, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena ...*, 75–82.

³⁰ Petričević Jure, *Nacionalnost stanovništva Jugoslavije*, Verlag Adria, Brugg, 1983, str. 177.

Kljub relativno nizkemu deležu (64,8 %) so imeli Makedonci absolutno večino v skoraj vseh občinah. Izjema so bile le nekatere občine na zahodu, v katerih prevladuje albansko prebivalstvo (Tetovo 71,1 %, Gostivar 62,7 %, Debar 44,0 %, Kičevo 45,9 %). To sklenjeno območje albanske poselitve v zahodni Makedoniji, ki se na severu nadaljuje v Kosovo, dobiva v zadnjih desetletjih vse bolj albanski videz. Tako je že pred razpadom Jugoslavije prihajalo na teh območjih do mnogih napetosti med Makedonci in Albanci, ki so po letu 1960 zasenčile nekdanja nasprotja med Makedonci na eni ter Bolgari, Grki in Srbi na drugi strani.

Makedonija in razpad Jugoslavije

V obdobju razpadanja Jugoslavije so se Makedonci znašli v dilemi. Zavedali so se, da bodo v primeru osamosvojitve Slovenije in Hrvaške v okrnjeni Jugoslaviji ostali obrobni narod, saj bodo imeli Srbi prevlado na vseh področjih. Na drugi strani pa tudi ni bilo jasno, kako bodo v primeru osamosvojitve Makedonije reagirale njene sosede, saj so Srbi, Grki in Bolgari Makedoncem dolgo odrekli nacionalno identiteto pa tudi Albanija je občasno izražala težnje po zahodni Makedoniji, poseljeni z albanskim prebivalstvom. Jasno ni bilo niti, kako bo v primeru neodvisnosti reagirala številna albanska manjšina in ali bo gospodarsko zaostala republika sposobna preživeti kot neodvisna država.³¹

V obdobju negotovosti in nejasnosti so 25. novembra 1990 tudi v Makedoniji organizirali prve svobodne večstrankarske volitve, na katerih se je več kot 1.000 kandidatov iz 16 strank potegovalo za 120 sedežev v makedonskem parlamentu (*sobranie*). Največ glasov so dobili prenovljeni komunisti (30 poslancev), člani koalicije šestih strank, ki so se zavzemale za ohranitev Jugoslavije ter vztrajanje pri Markovičevih reformah (19 poslancev), in poznejša opozicijska koalicija štirih nacionalističnih strank *Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija* (VMRO), ki se je povsem odkrito naslanjala na predvojne nacionalistične programe. Prvič so na volitvah s svojimi strankami nastopili tudi makedonski Albanci, med katerimi je s 24 poslanci najboljši rezultat dosegla Stranka demokratičnega napredka. Novoizvoljeni parlament je 27. januarja 1991 izvolil Kira Gligorova za novega makedonskega predsednika.³²

Dogodki ob poglobljanju jugoslovanske krize so pokazali, da so se Makedonci najbolj bali srbskega nacionalizma, celo bolj kot gospodarskega propada, albanske manjšine ali bolgarskih ter grških pritiskov. Ob tej negotovosti je razumljivo, da so se Makedonci sprva zavzemali za ohranitev Jugoslavije. Tako je makedonski predsednik Kiro Gligorov skupaj z bosansko-hercegovskim predsednikom Alijo Izetbegovićem skušal še maja 1991, ko je že kazalo na osamosvojitve Slovenije in Hrvaške, na srečanju predsednikov jugoslovanskih republik «rešiti» Jugoslavijo s predlogom o «asimetrični (kon)federaciji».³³ Predlog je ob popolni blokadi jugoslovanskega ekonomskega in političnega sistema ter zaradi mednacionalnih sporov kmalu propadel.

Po razglasitvi slovenske in hrvaške neodvisnosti se je na osamosvojitve začela pripravljati tudi Makedonija. 25. januarja 1991 je makedonski parlament sprejel *Deklaracijo o*

³¹ Ramet Sabrina P., *The Macedonian Enigma*, v: Ramet Sabrina P. & Adamović Ljubiša S. (ur.), *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, Westview Press, Boulder, 1995, str. 212.

³² Woodward Susan L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, Washington, D. C., 1995, str. 121–122.

³³ Platform Concerning the Future of the Yugoslav Community. *Yugoslav Survey*, 32 (1991), št. 2, str. 39–44.

suverenosti republike Makedonije,³⁴ ki jo je 8. septembra na referendumu podprlo 95,09 % udeležencev referendumu. Kljub bojkotu srbskega in albanskega prebivalstva je bila udeležba 71,85-odstotna.³⁵ Na podlagi referendumskega izida je bila neodvisnost razglašena 19. novembra. Makedonija je bila po novi ustavi konstituirana kot «... nacionalna država makedonskega naroda, v kateri je zagotovljena celovita državljanska enakopravnost in trajno sožitje makedonskega naroda z Albanci, Turki, Vlahi, Romi in drugimi narodnostmi, ki živijo v Republiki Makedoniji ...»³⁶ Albanci, ki tako kot v Jugoslaviji tudi zdaj niso bili priznani kot državotvorni narod Makedonije, so se znova čutili zapostavljene ...

Nova neodvisna država na Balkanu: Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija

Po razglasitvi neodvisnosti v Makedoniji ni prišlo do vojaških spopadov, saj se je predsedniku Gligorovu uspelo dogovoriti s predstavniki JLA o mirnem umiku vojske iz Makedonije. Kljub temu pa je imela Makedonija veliko težav na mednarodnem političnem prizorišču. Čeprav je 14. januarja 1992 dobila pozitivno mnenje Badinterjeve komisije za mednarodno priznanje, je morala zaradi nasprotovanja Grčije na priznanje čakati še nekaj časa. Grčija, ki so jo motili makedonski državni simboli ter ime Makedonija, je zastopala stališče, da je ime Makedonija izključno grška last in da že uporaba tega imena nakazuje iredentistične težnje po Egejski Makedoniji. Ker državi nista uspeli rešiti spornih vprašanj, je Grčija leta 1992 uvedla gospodarsko zaporo proti Makedoniji in s tem ohromila oblikovanje politike Evropske unije na južnem Balkanu.³⁷ Nesoglasja med Makedonijo in Grčijo so bila vsaj do neke mere zglajena šele septembra 1995. Takrat sta po posredovanju OZN zunanja ministra obeh držav v New Yorku podpisala sporazum, s katerim se je Grčija med drugim zavezala odpraviti gospodarsko zaporo, Makedonija pa spremeniti državno zastavo. Že leta 1993 so vsaj začasno razrešili tudi spore okrog imena nove države, za katero je bilo začasno sprejeto ime Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija, pod katerim je bila leta 1993 sprejeta v OZN.

Nova makedonska država je imela precej nerešenih vprašanj tudi z ZRJ. Zlasti obremenjujoče je bilo vprašanje meje na Šar planini (proti Kosovu), v okolici Đeneral Jankovića, Kumanova ter Krive Palanke. Zaradi širitve vojaških spopadov na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini je mednarodna skupnost na podlagi *Resolucije 795/1992* konec leta 1992 na tej meji razporedila okrog 1000 vojakov mirovnih sil OZN, ki naj bi preprečili širitev vojne na makedonsko ozemlje. ZDA in zahodnoevropske države so se dobro zavedale, da bi izbruh vojaških spopadov v Makedoniji lahko sprožil širšo krizo v vsej jugovzhodni Evropi, zato destabilizacije Makedonije preprosto niso smele dopustiti, še posebej, ker so se vsi dobro zavedali nezadovoljstva tamkajšnjih Albancev, ki so z vedno novimi zahtevami «preizkušali» potrpežljivost makedonske vlade. Najprej so zahtevali, naj bosta dokumentacija in administracija v šolah na območjih, poseljenih z večinskim albanskim prebivalstvom, v albanskem jeziku. Ko je makedonska vlada ugodila tem zahtevam, so sledile vedno nove – med njimi tudi zahteva po ustanovitvi državne univerze v albanskem jeziku. Ker je makedonska vlada menila, da imajo Albanci dovolj možnosti izobraževanja v svojem jeziku v okviru obstoječih univerz (v Skopju in Bitoli), so to zahtevo zavrnili. Vendar so Albanci vztrajali in leta 1995 ustanovili zasebno univerzo v Rečici pri

³⁴ Declaration on the Sovereignty of the Republic of Macedonia. *Yugoslav Survey*, 40 (1991), št. 3, str. 57–58.

Tetovu. Ko so makedonske oblasti skušale s silo preprečiti njeno delovanje, so v Tetovu in okoliških naseljih izbruhnile množične demonstracije. Albanci so kmalu začeli odpirati tudi povsem politična vprašanja, ki so ob zahtevah po «izboljšanju njihovih človekovih pravic in državljanskih svoboščin» kazale tudi težnjo po uresničitvi nekaj desetletij starega načrta enotne albanske države.³⁸

Makedonsko-albanski odnosi so vplivali tudi na izide parlamentarnih volitev oktobra 1994. Prepričljiva zmagovalca parlamentarnih in predsedniških volitev sta postala koalicija *Zveza za Makedonijo* in Kiro Gligorov. Zmaga Zveze za Makedonijo je vznemirila albansko prebivalstvo, še posebej ker so makedonske oblasti odločno zavrnile nacionalizem in napovedale spremembe ustave. Albanci so se bali, da bi to lahko pomenilo razvijanje teze «Makedonija, država Makedoncev», kar bi pomenilo krčenje njihovih ustavnih pravic in zavrnitev njihovih zahtev po federalizaciji Makedonije.³⁹

Nasprotja v makedonsko-albanskih odnosih ter mnoga nerešena vprašanja z Grčijo, ZRJ, Albanijo ter Bolgarijo so verjetno botrovala tudi atentatu na predsednika Gligorova (3. oktobra 1995). Kljub hudim poškodbam je Gligorovu uspelo dokončati svoj predsedniški mandat. Nasledil ga je Boris Trajkovski, član VMRO-DPMNE, ki je tako imela v rokah večino oblasti, saj je leto pred tem v koaliciji z Demokrasko alternativo zmagala tudi na parlamentarnih volitvah.⁴⁰ Napetosti v albansko-makedonskih odnosih so se še poglobile. Voditelji makedonskih Albancev so Makedonce obtoževali tradicionalne protialbanske usmerjenosti in da z občasnim vključevanjem albanskih strank v vlado skušajo le ustvariti videz večnacionalne družbe, v resnici pa da vse politične zahteve Albancev ignorirajo.⁴¹ Albansko-makedonska nasprotja je še bolj poglobila begunska kriza leta 1999, ko se je v obdobju najintenzivnejšega etničnega čiščenja na Kosovu v Makedonijo umaknilo okrog 130.000 kosovskih Albancev. Večina se jih je že po nekaj tednih vrnila na Kosovo. Čeprav so bile razmere v Makedoniji v tem obdobju precej napete, so imeli makedonski politiki ob pomoči tujih diplomatov položaj bolj ali manj ves čas pod nadzorom. Kazalo je, da se bo Nekdanji jugoslovanski republik Makedoniji vendarle uspelo izogniti vojni. Vendar so bile to le želje ...

Še ena vojna na Balkanu

Položaj v Makedoniji se je še poslabšal novembra leta 2000, ko so nekatere albanske ekstremistične skupine začele reševati «albansko vprašanje» tudi na območju južnosrbskih občin Bujanovac in Preševo. Bilo je samo še vprašanje časa, kdaj bo nasilje vzplamtelo tudi med nezadovoljnimi Albanci v zahodni Makedoniji.

Makedonski politiki, ki so bili v preteklosti gluhi za večino albanskih zahtev, so spričo nevarnosti albanske «revolucije» skušali na hitro rešiti čim več odprtih vprašanj s sosednjimi državami. Tako jim je z ZRJ po desetih letih uspelo podpisati sporazum o določitvi okrog

³⁵ Makedonski narod je dokazal državotvornost. *Delo* 11. septembra 1991, str. 1.

³⁶ Bugajski J., *Ethnic Politics in Eastern Europe : A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*, M. E. Sharpe, Armonk & London, 1994, str. 107-108.

³⁷ Peltifer James, The New Maccdonian Question. *International Affairs*, 68 (julij 1992), str. 475-486; Allcock John B., *The Dilemmas...*, 1994.

³⁸ Woodward: *Balkan Tragedy ...*, 341-343, 357-358.

³⁹ (Jokić Branko), Zmaga Zveze za Makedonijo. *Delo* 2. novembra 1994, str. 4.

⁴⁰ (Jokić Branko), Hud poraz socialdemokratov. *Delo* 3. novembra 1998, str. 1.

⁴¹ Imer Imeri, Makedonci bodo doživeli maščevanje. *Delo* 27. marca 2001, str. 4.

260 kilometrov jugoslovansko-makedonske meje, čemur pa so Albanci nasprotovali. Meja naj bi po njihovem onemogočala «vsestransko povezovanje» med vsemi Albanci, kar je eden od temeljev projekta t. i. Velike Albanije.⁴² In ena glavnih ovir v uresničevanju tega projekta je bila Makedonija, ki je preprečevala popolno ozemeljsko, kulturno in nacionalno homogenizacijo albanskega prostora.

Prvi spopadi med albanskimi uporniki, katerih večina je prišla s Kosova, in makedonsko vojsko so izbruhnili februarja 2001 na hribovitem območju severno od Tetova. Kriza je potekala po že ustaljenem «jugoslovanskem» scenariju. Najprej so Albanci z oboroženimi napadi opozorili nase, temu pa je sledil buren odziv makedonskih oboroženih sil. Ker nobena stran ni bila pripravljena na popuščanje, so se spopadi razširili na široko območje od Kumanova do Gostivarja. Funkcionarji albanskih političnih strank kot tudi vodje skrajnih skupin so nenehno zatrjevali, da cilj njihovega «upora» ni ozemeljska odcepitev dela Makedonije, temveč izboljšanje nacionalnih pravic oziroma sprememba ustave iz leta 1991.

Čeprav si je mednarodna skupnost že na začetku prizadevala ustaviti spopade in spraviti sprte strani za pogajalsko mizo, je vojna trajala več kot pol leta. Končala se je šele, ko je nova široka vladna koalicija, kateri sta se pridružili dve najpomembnejši opozicijski stranki (Socialdemokratska zveza in albanska PDP), razglasila, da bo proučila zahteve albanskih upornikov. Kmalu nato so se na Ohridu začela pogajanja med sprotima stranema, ki so se 13. avgusta 2001 končala s podpisom *ohridskega sporazuma*. Ta je makedonske oblasti obvezal k uvedbi albanščine kot drugega uradnega jezika v zahodnem delu države in pri delu parlamenta. Tudi sestava policije v zahodnem delu države bi naj bila v skladu z etnično sestavo.⁴³ Ker je makedonska stran zavlačevala z uresničevanjem določb ohridskega sporazuma, se je sprožilo novo nezadovoljstvo Albancev. Zato je težko ugibati, kdaj in kako se bo položaj razpletel. Nekaj pa je zanesljivo: Balkan tudi v tretjem tisočletju ostaja Balkan in to v pravem pomenu besede.

⁴² (Jokić Branko), (Ne)priznana meja, sporno ime. *Delo*, 3. marca 2001, str. 5.

⁴³ (Jokić Branko), Strah pred drugim polčasom. *Delo*, 28. decembra 2001, str. 1.

SUMMARY

**SURVEY OF THE HISTORY OF MACEDONIA AND SLAVIC MACEDONIANS
FROM THE SLAV SETTLEMENT IN THE 6TH CENTURY UNTIL 21ST
CENTURY**

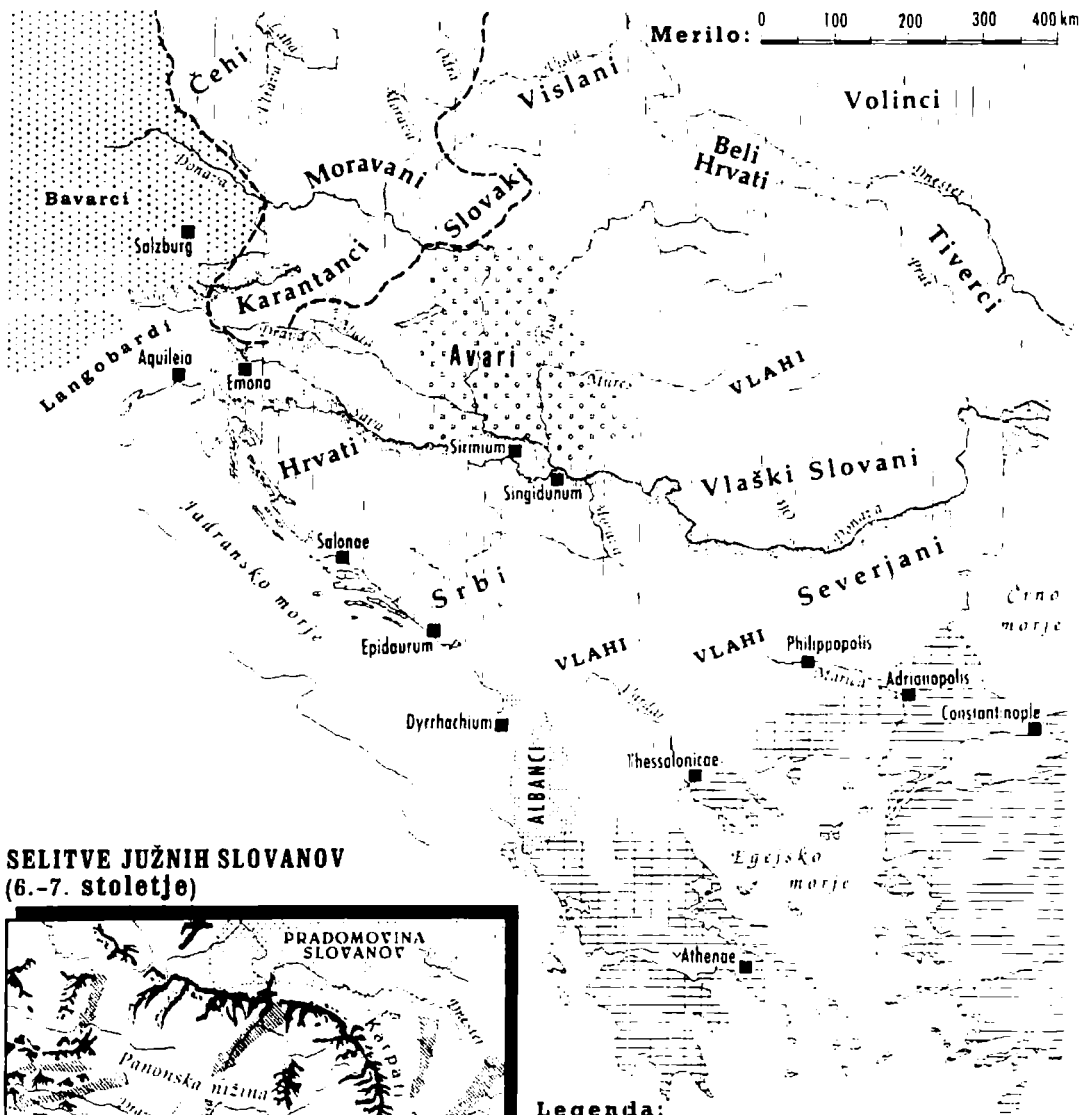
In this article the history of Slavic Macedonians from the Slav settlement in the 6th century until the 21st century is described. Macedonian history is one of the most controversial histories as there were many different interpretations written by Macedonian, Serb, Bulgarian and Greek historians. For this article it is also important that it covers the period from the 6th until the 21st century as a historian necessarily touches on the question of sources, which are different today then they were half a century ago.

The history of the Macedonian Slavs and their settlement from the 6th until the 19th century is described in a short survey in the first part of the article. The second part of the article deals with Macedonians in the 19th century and in the beginning of the 20th century when the Ilinden Uprising occurred. This was the beginning of the history of the modern Macedonian nation.

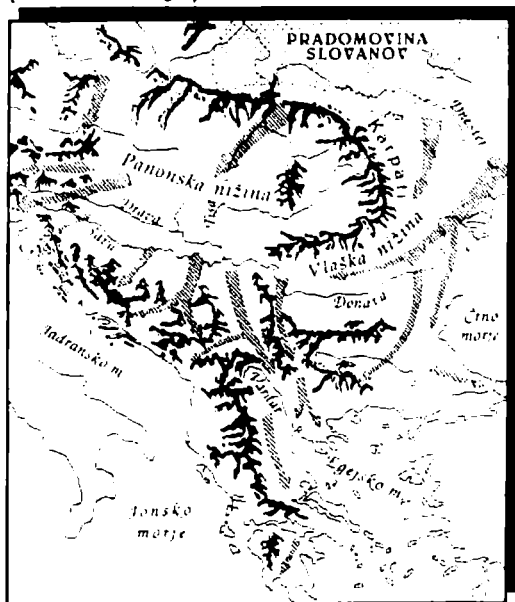
A statistical survey for the period before World War II is also attached. It shows how colorful the ethnic map of historic Macedonia was. Already before World War II the Macedonian question was very much discussed by Greek, Yugoslav and Bulgarian communists and they all agreed on the existence of a Macedonian ethno-nation. The Macedonian Republic with all the attributes of a modern nation (codified written language, university, Academy of sciences, etc.) was born during the period which followed the end of World war II, during which the Macedonian political nation was born with its own parliament and governmental institutions. There were also some Macedonian leaders who after World war II demanded the unification of Vardar Macedonia with Aegean and Pirin Macedonia into an independent state. However it took until 1991 before Macedonia was proclaimed an independent republic. It was recognized under the name of Former Yugoslav Republic of Macedonia.

Strained interethnic relations in Macedonia between Macedonians and Albanians are discussed in the last part of the article.

Karta 1:
BALKANSKI POLOTOK OB KONCU 7. STOLETJA (PO NASELITVI SLOVANOV)

**SELITVE JUŽNIH SLOVANOV
(6.-7. stoletje)**

Legenda:

- slovanska ljudstva
- Avari
- germanska ljudstva
- romanska ljudstva
- Albanci
- Grki
- meje Bizantinskega cesarstva okrog leta 550
- Sarmatska plemenska zveza, 623-658

Viri:

Westermanns grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig, 1938
 Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979; Magocsy-Paul, R. Historical Atlas of East-Central Europe, Seattle & London, 1993

Vsebina M. KLEMENČIČ
 Karta: Z. DROLE
 LJUBLJANA, avgust 2002

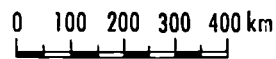
Karta 2:
**OZEMELJSKE TEŽNJE BOLGARIJE, GRČIJE IN SRBIJE
 OB KONCU 19. IN NA ZAČETKU 20. STOLETJA**

Legenda:

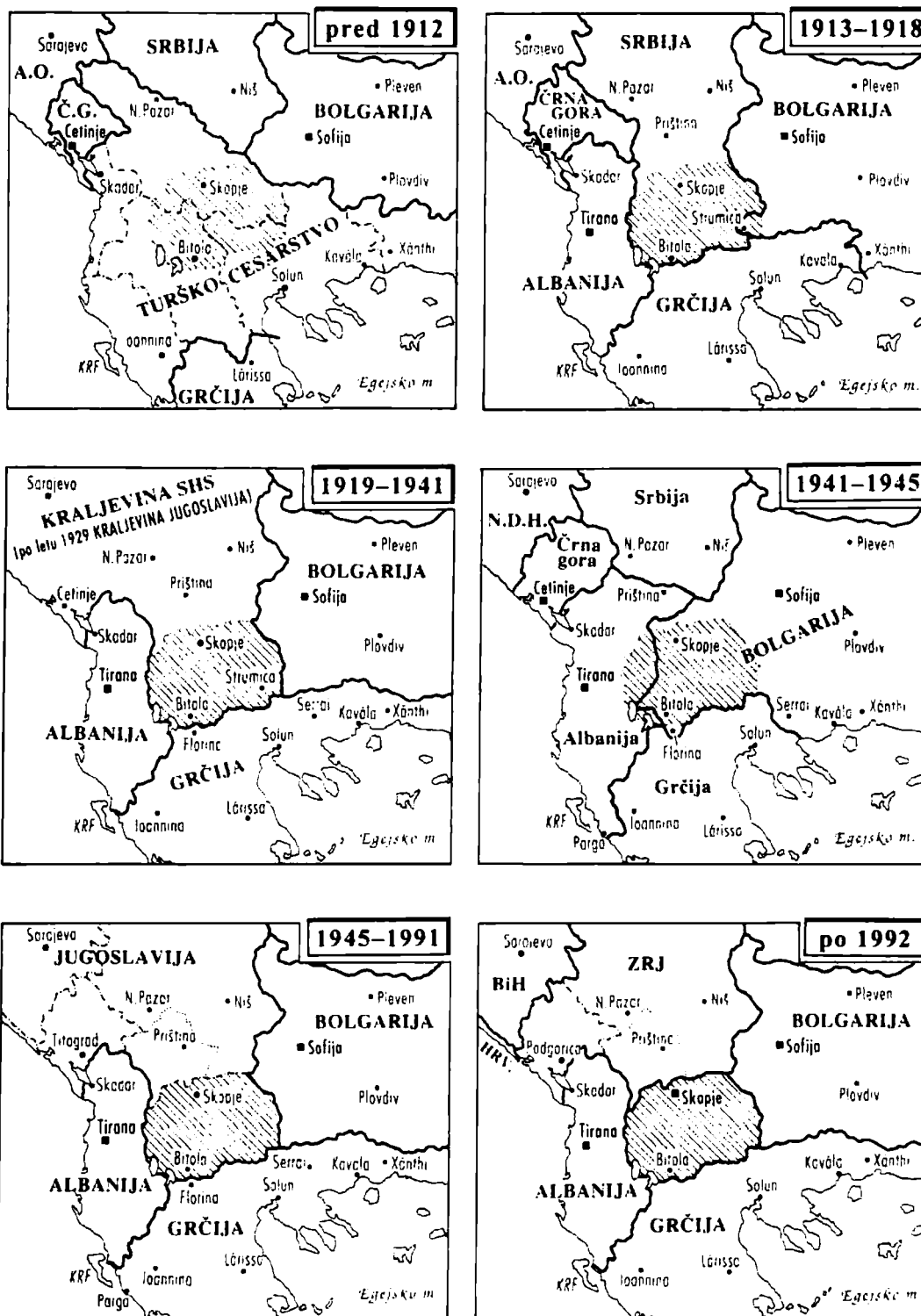
- državne meje
- Vardarska Makedonija
- Pirinska Makedonija
- Egejska Makedonija
- bolgarske ozemeljske težnje
- grške ozemeljske težnje
- srbske ozemeljske težnje

Merilo:

Vsebina: M. KLEMENČIČ
 Karta: Z. DROLE
 LJUBLJANA, avgust 2002

Karta 3:
**SPREMINJANJE MEJA NA OBMOČJU NEKDANJE JUGOSLOVANSKE
 REPUBLIKE MAKEDONIJE V 20. STOLETJU**

Legenda:

- državne meje
- - - - - druge administrativne meje
- ▨ območje nekdanje jugoslovanske republike Makedonije

Kratice:

- A.O. Avstro-Ogrska
- BiH Bosna in Hercegovina
- Č.G. Črna gora
- HRV. Hrvaška
- N.D.H. Neodvisna država Hrvaška
- ZRJ Zvezna rep. Jugoslavija

Vsebina M. KLEMENČIČ
 Karta: Z. DROLE
 LJUBLJANA, avgust 2002.

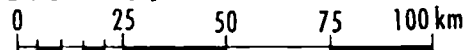
Karta 4:
NEKDANJA JUGOSLOVANSKA REPUBLIKA MAKEDONIJA:
NARODNOSTNA SESTAVA PREBIVALSTVA OB OSAMOSVOJITVI

Legenda:

- državne meje
- kosovsko-srbska administrativna meja
- občinske meje (leta 1991)
- Albanci
- Makedonci
- Muslimani
- Romi
- Srbi
- Turki
- Vlahi

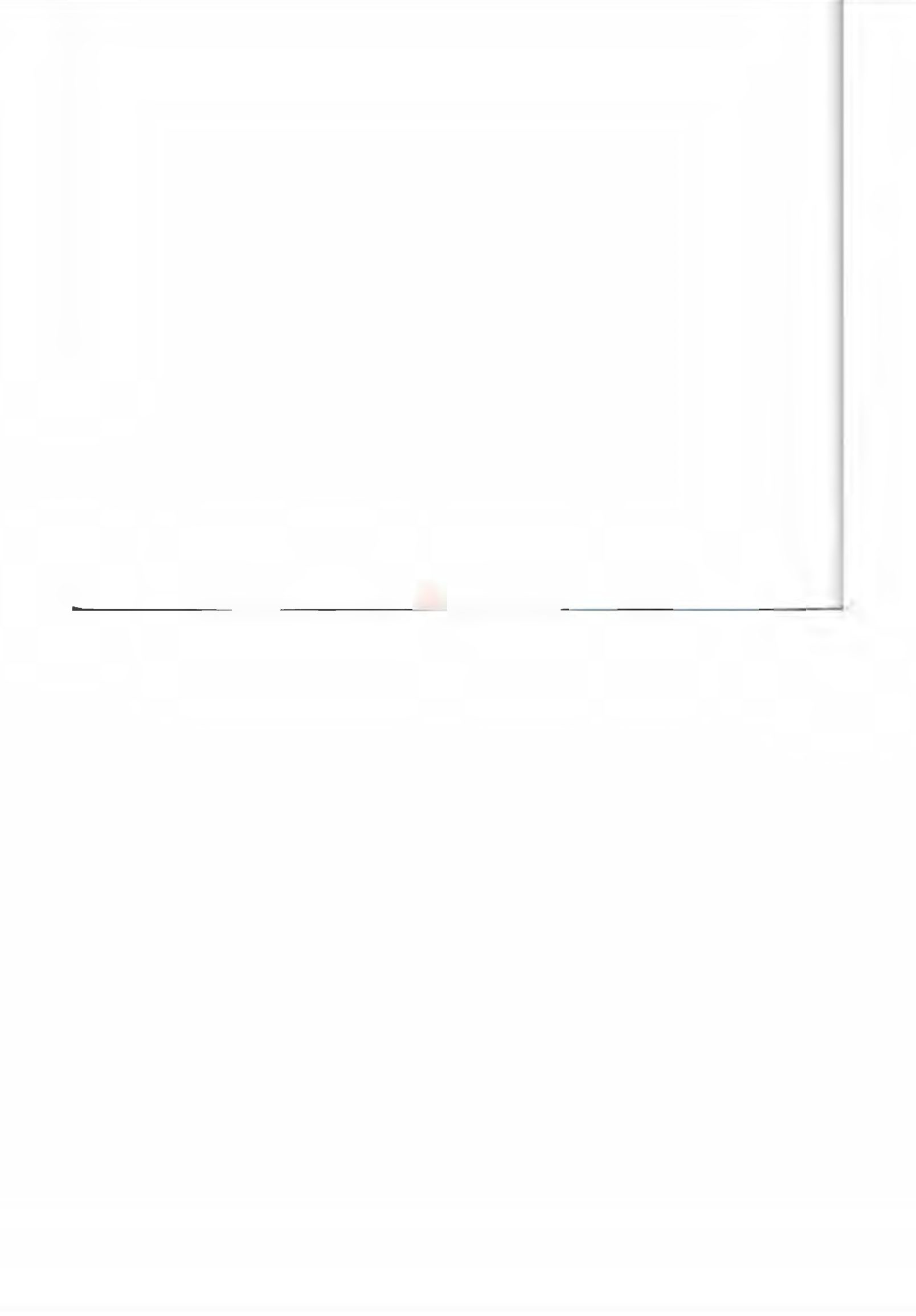
Merilo:

Vira:

Prei rezultati popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Bilten br. 1934: Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. SZS. Beograd, 1992; Hadži-Jovanović Duška (ur.): *The Serbian Question in the Balkans*, Beograd, Univerza v Beogradu, 1995.

Vsebina: M. KLEMENČIČ
 Karta: Z. DROLE
 LJUBLJANA, avgust 2002

JOSIP VRANDEČIĆ

**»NAZIONE DALMATA« ILI NEMIR U TROGIRSKOM
PROSVJETITELJSKOM KRUGU
Trogirski polemika**

Za vrijeme 1777.-1779. godine dalmatinska je prosvjetiteljska zajednica, osobito ona trogirski, sa zanimanjem pratila polemiku dvojice njenih pripadnika, Petra Nutrizija Grisogona i Radoša Antonija Michielija Vitturija (1752.-1822.), sabijenu u četiri rasprave. Godine 1777. pravnik Grisogono je u Veneciji objavio djelo *De Republica Dalmatiae* a uskoro zatim, nakon polemičkog odgovora Vitturija u *Saggio epistolare sopra la Repubblica della Dalmazia*, i svoju drugu studiju *Lettera del signor Pietro Nutrizio Grisogono diretta al signor conte Rados Antonio Michieli Vitturi*¹ (1779). Vitturi je zaključio polemiku svojom drugom studijom *Osservazioni Del Conte Rados Antonio Michieli Vitturi Sopra la Lettera del Sig. Pietro Nutrizio Grisogono a lui diretta* (Venecija, 1779). Trogirski plemići su u svojim studijama veličali antičke Ilire koje su smatrali svojim sunarodnjacima (*»conazionali«*). Razlika je postojala u veličanju političkog uređenja »Ilirskog kraljevstva« tj. ilirskog plemenskog saveza na vrhuncu krajem 3. stoljeća pr. n. e. kojemu je naginjao Grisogono, i »Delmatске republike« nastale nakon sloma saveza 168. pr. n. e. koju je veličao Vitturi. Po Grisogonu, Iliri su se istakli već pred Trojom a zatim i u brojnim grčkim i makedonskim ratovima. Prema njemu su tijekom svojih slavni ratova (*guerre valorosamente*) i čuvenog gusarenja (*fatti d'arme onorevoli*) pod kraljicom Teutom te kraljevima Pleuratom i Gencijem zauzeli velike dijelove Balkana i istočnog Jadrana. Ilirske ratne kampanje s tisućama vojnika i bogatom logistikom podržavala je cvjetajuća industrija i trgovina.² Nakon što su se ugroženi grčki kolonisti iz Isse (Visa) obratili svojim saveznicima Rimljanima za pomoć, 229. godine pr.n.e. otpočela je dugotrajna serija rimsko-ilirskih ratova koji su završeni porazom ilirskog plemenskog saveza, zarobljavanju njihovog posljednjeg kralja Gencija kod Skadra, njegovim zatočenjem, odnosno rimskim pokoravanjem Ilirika. Rimski izvori koji govore o porušenim ilirskim gradovima nakon poraza Gencija posredno svjedoče o gusto naseljenoj i rastućoj ilirskoj populaciji.

Naprotiv, Vitturi je u svojim polemičkim studijama³ pozdravio raspad ilirskog plemenskog saveza koji je označio despotskim (*periodo del Dispotismo*). Navedenu 168. godinu smatrao je začetkom slavne i nezavisne »Dalmatinske republike« prozване po Delmatima, najslavnijem i najmoćnijem ilirskom plemenu koje se odijelilo od razbijenog ilirskog saveza. Vitturijeve studije protivile su se ključnim ideološkim tezama Grisogona. Vitturi je smatrao da dalmatinsko ime nije postojalo za vrijeme »Ilirskog kraljevstva«

¹ Petar Nutrizio Grisogono, *De Republica Dalmatiae*, Venecija 1777; *Lettera del signor Pietro Nutrizio Grisogono diretta al signor conte Rados Antonio Michieli Vitturi nominato autore del Saggio epistolare sopra la Repubblica della Dalmazia*, Venecija 1779. Osim ovih djela Petar Nutrizio Grisogono napisao je *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia*, Firenca 1775; *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia con l'aggiunta di un storia civile del Sig. Giovanni Rossignoli*, Firenca 1780; te *Sopra il morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia veneta l'anno 1783*, Venecija, Mantova 1789.

² O ilirskom plemenskom savezu vidi A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I-II, Beč 1957-59; A. Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Zagreb 1974; D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

³ Radoš Ante Michieli Vitturi, *Saggio epistolare sopra la Repubblica della Dalmazia*, Venecija 1777; Radoš Ante Michieli Vitturi, *Osservazioni Del Conte Rados Antonio Michieli Vitturi Sopra la Lettera del Sig. Pietro Nutrizio Grisogono a lui diretta*, Venecija 1779, str. 39.

nego se pojavilo tek poslije njegovog raspada. Raspad despotskog (*giogo del dispotismo*) Gencijeva kraljevstva i poraz Ardijejaca, najjačeg ilirskog plemena koje je živjelo istočno od Neretve i predstavljalo okosnicu saveza, označio je začetak plemena Delmata koje je nakon izdvajanja iz poraženog saveza utemeljilo svoju novu prijestolnicu Delminium te osnovao nezavisnu republiku (*governo Repubblicano*). Prema Vitturiju, Grisogonove su »*irriflesione*« potpuno prešutile više od stoljeća dugi otpor Delmata Rimu koji je predstavljao najslavnije razdoblje u životu »dalmatinske nacije«, odnosno Ilira općenito.⁴

Polemika Grisogono-Vitturi je historiografski sumirala postojeća saznanja o ilirskim, odnosno delmatskim ratovima s Rimom. Nadovezujući se na antičke izvore i lokalnu dalmatinsku historiografiju, nije donijela novina. Vitturi u svojim raspravama obilno citira antičke povijesničare osobito Polibija (oko 200.–120. pr. n. e.), Strabona (oko 63.–19. pr. n. e.) i Apijana (2. st. n. e.). Polibije, Gencijev suvremenik, osobito je koristan Vitturiju jer prvi spominje Delmate u kontekstu raspada konglomerata ilirskih plemena te je glavni Vitturijev izvor za osamostaljivanje Delmata. Vitturi se oslanja na domaće autore poput Tome Arhidakona (o. 1200.–68.), Mihe Madijeva (o. 1284. – prije 1358.), Vinka Pribojevića (sredina 15. st. – poslije 1532.) i Mavra Orbinija (sredina 16. st. – 1611.) ali po njemu njihove dalmatinske »nacionalne povijesti« *Storie Nazionali* nisu usklađene, te se najviše pouzdaje u sugrađanina Johannesa Luciusa (Ivana Lučića, 1604.–79.). Od Luciusa Vitturi preuzima temeljnu, i danas kurentnu povijesnu tezu da su se Delmati izdvojili i osamostalili iz ardijejske matice nakon raspada kraljevstva (Lucius knj. 1, pog. 3). Dok racionalistički Lucius iznosi povijesne fakte, Vitturiju su ti fakti u funkciji superiornih moralnih vrijednosti Delmata. Raspadom ilirskog saveza, tvrdio je Vitturi, ovo najhrabrije ilirsko pleme bilo je tek na početku svoga fizičkog razvoja. S rimskom ekspanzijom, Delmati su privremeno primireni pod rimskom vojnom upravom da bi se zatim suprostavili rimskom Senatu i njegovim projektima kolonizacije Dalmacije. Iako su se Rimljani trudili spriječiti ujedinjenje ostalih razbijenih ilirskih plemena s Delmatima, snažnom mediteranskom silom, Vitturijevi »*Dalmati Autonomi*« su raširili svoje ime na susjedne »ilirске republike« nastale nakon propasti monarhije. Ovu snažnu naciju rasprostranjenu od rijeke Bosne do centralnog Jadrana, Rimljani nisu mogli ni kontrolirati ni ponižavati. Velike ratne kampanje protiv Delmata i njihovog glavnog grada Delminiuma (Duvno) trajale su preko stoljeća (od 156. do 33. godine pr.n.e.). Godine 48/47. Cezareve legije vođene Aulom Gabinijem temeljito su potučene te je 3000 rimskih vojnika pokrilo bojište. Delmatska pobjeda nad Gabinijem Vitturiju je predstavljala vrhunac junačkog otpora njegovih »sunarodnjaka«. Poslije njihova poraza 33. godine August je donio rimske orlove među dalmatinske »autonomaše«, zaplijenio bogatu biblioteku u njihovom uporištu u Promoni te stavio pokrajinu pod upravu Senata.⁵ Stoga su, prema Vitturiju, u razdoblju od stoljeća i pol, tj. između Gencijeva poraza do Augustove pobjede upravo »Dalmatinci« zaslužili naziv najvećih rimskih neprijatelja uz historiografski već ovjenčane Gale, Germane i Afrikance.

⁴ Michieli Vitturi, *Osservazioni*, str. 42.

⁵ Ove Vitturijeve tvrdnje su pogrešne. August je vratio vojne znakove koje su Delmati osvojili nakon poraza Gabinija. Biblioteku iz Promone ne spominje ni jedan antički izvor. O Delmatima i njihovim ratovima s Rimom vidi M. Zaninović, »Ilirsko pleme Delmati«, *Godišnjak ABUBiH*, knj. IV, V, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 2, 3, 1966, 1967; A. Benac, *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Delmates, Uivrdena ilirska naselja*, Sarajevo 1975; S. Čače, »Dalmatica Straboniana« (Strabon, Geogr. 7, 5, 5), *Diadora*, 16-17, Zadar 1995, str. 101-134; S. Čače, »Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru RFFZd*, 18, Zadar 1979, str. 43-125.

Ideološki kontekst polemike Grisogono-Vitturi

Ako je u historiografskom smislu rasprava Vitturi-Grisogono donijela malo novina, u pogledu ideologije označila je vrhunac i postupni zaokret u intelektualnoj debati o »Dalmatinskoj naciji«. Dalmacija, koju je sredinom 18. stoljeća »otkrila« mletačka intelektualna javnost preko talijanskog redovnika, putopisca, prirodoslovca i etnografa Alberta Fortisa (1741.-1803.), preko prijevoda Fortisova djela zaokupila je i europske prosvjetitelje.⁶ Kao što je naglasio američki povijesničar ideja Peter Gay, za prosvjetitelje povijest nije predstavljala samo izučavanje prošlosti nego i sredstvo politike. Mletački je patricijat, predstavnik venecijanske političke javnosti, pratio nacionalne trendove u Europi, ali ih je oblikovao u svom diskursu jadranske imperijalne politike. Već je *Storia della Repubblica di Venezia*, koju je 1747. godine napisao venecijanski patricij i političar Giacomo Diedo (izašla 1751. godine, u četiri posthumno objavljena sveska), podcrtala mletačku ideologiju osvajanja Dalmacije 1000. godine kao začetak venecijanskog imperijalnog carstva. Vettor Sandi, također venecijanski patricij, 1755. godine objavljuje povijest Republike nazvanu *Principi di storia civile della Repubblica di Venezia*, koja je podcrtala osnovni mit mletačkog patricijata o dobrovoljnoj predaji Dalmacije Veneciji. Mletačko je javno mnijenje uvažavalo važnost dalmatinskih jedinica u vojnoj povijesti Republike tijekom koje su se dalmatinske jedinice istakle svojom lojalnošću, hrabrošću i učinkovitošću. Suvremeni mletački vojni udžbenik tvrdio je da »samo dobri katolici i vjerni podanici mogu biti dobri sunarodnjaci«.⁷ Službena Venecija 18. stoljeća podržavala je isticanje dalmatinskog identiteta protiv snažno ispoljenih habsburških pretenzija na Kraljevinu Dalmaciju, koje su se naročito ispoljile nakon proširenja posjeda Republike do planinskog lanca Dinare. Luciusova povijest Dalmacije *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam, 1666.) bila je u mletačkoj Dalmaciji zbog navodnih rojalističkih interpretacija opsade Zadra Ludovika Anžvinca 1346.–48. godine, u kojoj je Lucius navodno izrazio »averziju prema mletačkoj vlasti u Dalmaciji« zabranjeno štivo.⁸ Venecija je preuzela pokroviteljstvo nad javnim proslavama u Dalmaciji poput *intrate* (mletačko osvajanje provincije 1409. godine) i proslave svetog Marka, mletačkog patrona. Za vrijeme javnog festivala ismijavanja (*ridicolo regnare*) zamišljenog kralja u Šibeniku – pretpostavljalo se habsburškog – proklamirani je »kralj« upravljao gradom dva tjedna. Odjeven u pučki *scarlatto*, držao je ključeve grada, sjedio na počasnom mjestu u katedrali, ručao s biskupom i gradskim knezom, te sudio onima koji su se pojavili na sudu.

Osim mletačke političke sfere, tijekom 18. stoljeća aktivirala se i venecijanska intelektualna javnost koja je predvodila mletačko intelektualno »otkriće« Dalmacije. Otkrivanje »jadranskog carstva« počelo je simbolično u jesen godine 1758. kada je najpoznatiji suvremeni mletački komediograf Carlo Goldoni u Teatru San Luca venecijanskoj javnosti predstavio svoju novu predstavu *La Dalmatina*, u kojoj je Dalmatince opredijelio kao naciju (*nazione*). Drama je interpretirala Goldonijev mletački nacionalizam preko izmišljenih dalmatinskih likova Radovića i Zanadire koje je autor ocrtao kao hrabre i poslušne podanike *Serenissime*. Našavši se u zarobljeništvu marokanskih gusara Goldonijevi su se junaci istakli privrženošću »velikodušnom mletačkom lavu koji vlada

⁶ O »intelektualnom otkriću« Dalmacije u 18. stoljeću vidi Larry Wolf, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford 2001, str. 408.

⁷ [Capuchin Fedele], *Lettera del padre fedele da Zara cappuccino al giovine signor Benetto Zulatti ufficiale di Croavati a cavallo proficua ad ogni giovane, Specialmente Militante*, Venice 1787, str. 48.

⁸ [Alvise Pisani], *Monumenti Veneziani di varia letterature per la prima colta pubblicati nell' ingresso di sua eccellenza messer Alvise Pisani cavaliere alla dignità di Procuratore di San Marco*, Venice 1796.

morima trajnom mudrošću, pravednošću i blagošću.«⁹ Interes za Dalmaciju nastavio je Goldonijev kritičar Carlo Gozzi, plemić i literat, koji je u Dalmaciji proveo tri godine vojničke službe pod generalnim providurom 1741.-1774. Svoje službovanje ovjekovječio je u svojim memoarima *Memorie inutili*, napisanima 1780. te objavljenima (tek) 1797. godine. Na ova djela nadovezao se i Zaccaria Vallaresso, svojom epskom poemom *Baiamonte Tiepolo*, napisanom oko 1740. i objavljenom 1770. godine, u kojoj je u drugom dijelu »Baiamonte Tiepolo in Schiavonia« autor opisao događaje urotnika Tiepola koji je 1310. godine pokušao zbaciti mletačkog dužda i nakon neuspjelog puča pronašao zaštitu u Dalmaciji. Vrhunac interesa za Dalmaciju uslijedio je nakon 1774. godine, nakon što je Alberto Fortis u Veneciji objavio svoj čuveni *Viaggio in Dalmatia*, koji se putem njemačkog (1776.) i francuskog prijevoda (1778.) tiskanog u Švicarskoj, i engleskog prijevoda objavljenog u Londonu 1778. godine, brzo proširio Europom. Pišući o dalmatinskom prirodoslovlju, ekonomiji i folklornoj antropologiji, poglavito u zaleđu dalmatinskih gradova, Fortis je Europi otkrio »Morlačku naciju«, to jest slavenizirane ostatke antičkih Ilira, i uklopio je u sastav »dalmatinske« (*Nazione Dalmatina*). Preko Fortisa su Dalmatinci, osobito *Morlacchi*, postali mletački i europski plemeniti divljaci, koje nije trebalo tražiti na dalekim morima nego su se nalazili u predvorju Venecije.¹⁰ Na »nesretne Morlake« koji su postali hit europskog prosvjetiteljstva još je jednom, prije propasti Republike, upozorila Justine Wynne, kontesa *de Ursins & Rosenberg* koja je 1788. pod utjecajem Rousseaua te inspirirana Fortisom, objavila svoje *Les Morlaques*, smještene u ahistorijski svijet primitivnih antropoloških običaja.

Rasprava Vitturi-Grisogono tematski i vremenski pripada kontekstu »otkrića« Dalmacije te su autori spomenutim raspravama kao i fiziokratskim studijama o Dalmaciji ušli u sferu javne debate o Dalmaciji. Grisogono je dobro poznat u Veneciji preko svoje rasprave *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia* objavljenoj prvo u Firenci 1775. godine, a zatim i u mletačkom *Giornale enciclopedico*, u kojoj govori o prirodnoj povijesti Dalmacije, s naglaskom na uzgoju dudovog svilca. Obojica Grisogono i Vitturi dopisuju se s Albertom Fortisom kojega Grisogono naziva »nostro comune amico«, dok mu Fortis uzvraća kompliment nazivajući ga »obrazovanim plemićem«. Fortis je u Dalmaciji uživao naklonost velikog dalmatinskog fiziokrata Julia Bajamontija, najaktivnijeg člana fiziokratske akademije otvorene u Splitu 1767. godine koja je dobila Senatovo sponzorstvo 1771. godine. Godine 1780. Bajamonti je u akademiji pozdravio Fortisa koji je održao svoj govor o uzgoju kestena u Dalmaciji. U duhu mletačkog fiziokratizma uskoro su otvorene gospodarske »ilirске akademije« u Zadru 1787. i u Trogiru 1788. godine.

Fortisov *Viaggio* u Dalmaciji izazvao je reakcije prije svega kod mladog Ivana Lovrića, porijeklom iz Sinja, inače studenta medicine na Sveučilištu u Padovi, koji je odgovorio Fortisu svojim *Osservazionima* objavljenima u Veneciji 1776. godine. Lovrić je potaknut »nacionalnim duhom« oštro napao Fortisove etnografske opaske o Morlacima, poručivši autoru europskog bestselera da je dobar kao prirodoslovac ali loš kao antropolog. Uvrijeđeni Fortis odgovorio mu je djelom *Sermone Parenetico* objavljenim 1777. u Modeni pod pseudonimom Pietro Sclamer.

Grisogoni i Vitturi nisu se eksplicitno opredijelili u ovoj polemici Fortis – Lovrić ali su uz Lovrića doprinijeli da se težište rasprave o Dalmaciji premjestilo na dalmatinski teren, uglavnom preko kruga prosvijećenih akademija. Kako Vitturi tako i konzervativniji Grisogono u svojim fiziokratskim raspravama nisu dijelili optimizam mletačkih fiziokrata. Projekcija

⁹ Felice del Beccaro, »L'esperienza 'esotica' del Goldoni«, *Studi Goldoniani* 5, 1979, str. 88-91.

¹⁰ Larry Wolf, *Venice and the Slavs*, str. 127.

Dalmacije kao dijela mletačkog »imperijalnog carstva«, kao što su je vidjeli Goldoni i Fortis, kod trogirskih autora nije naišla na eksplicitnu potvrdu. Oba polemičara upozoravala su Veneciju na vrijednost dalmatinskih vojnika za opstojnost Republike. Vitturi je citirao Voltairovu *Povijest Karla XII švedskog kralja*, dokazujući da premda su i Delmati (*nuovi Repubblicisti*) poput švedskog kralja na kraju bili potučeni, oni su ipak bili prvorazredni vojnici. U isticanju krize i korupcije »Ilirskog kraljevstva« Vitturi se složio s Macchiavellijem, Humom i Montesquieuom koji su razloge političke krize našli u korupciji političkih institucija.

Vitturi potiče lokalni prosvjetiteljski duh i ukazuje na vrijednost dalmatinske inteligencije. »Sada kada se duh humanizma ponovno budio, na Dalmatincima je da iskoriste novo vrijeme što je bolje moguće«. Vitturi ističe da se njegovim studijama nastoji slaviti probuđena »dalmatinska nacija« koja posjeduje velikane poput Ivana Luciusa, Petra Andreisa i Dominika Stratica. Po Vitturiju je za Dalmaciju upravo sada stiglo pravo vrijeme, jer su se umjetnost i znanost koje cvatu u europskim zemljama, počele postupno širiti i u Dalmaciji. Fortisov sponzor, biskup sjevernoirskog Londonderrya, Frederick Hervey, već je preporučio posjetu provincije... Robert Adam, čuveni škotski arhitekt, publicirao je studije o splitskim spomenicima, posebno o Dioklecijanovoj palači. Tradicija velikih renesansnih Dalmatinaca poput Frane Petrića, Ruđera Boškovića i Marka Antuna Dominisa morala se nastaviti.

Dok je venecijanska javna sfera u Dalmaciji tražila mletačke plemenite divljake, Vitturi i Grisogono nisu se bavili *morlaccomanom* i *morlacchismom* kao prosvjetiteljskim kuriozitetom nego su se bavili predmodernim pokušajima fundiranja dalmatinskog identiteta u kojima su se nazirali korjени buduće nacionalne ideologije. Mletački su fiziokrati promatrali Dalmatince kao *nazione*. U očima mletačke politike i intelektualaca dalmatinska *natio* je određena politički, tj. teritorijem, pri čemu je nacija označavala sve stanovnike provincije bez obzira na njihovo porijeklo i različita etnokulturna obilježja. Fortis zamjećuje »morlačku naciju« kao zasebnu cjelinu ali je stavlja u okvir »dalmatinske«. Gozzi Dalmatince alternativno naziva Ilirima, odnosno Slavenima, što je uvriježena posljedica humanističke historiografije koja je Slavene poistovjetila s Ilirima, i zapravo zbori o rivalstvu između talijanske i ilirske nacije. Kod trogirskih polemičara je dalmatinska nacija povijesno utemeljena. Vitturijeva i Grisogonova perspektiva dalmatinske nacije je historiografska, s dubinskom, vertikalnom povijesnom perspektivom koju slijede i drugi dalmatinski autori. U svojem *Il Morlacchismo d'Omero*, tiskanom u Veneciji 1797. godine, splitski prosvjetitelj Julije Bajamonti doživljava antičku Troju kao koljevku ratničkih dalmatinskih seljaka. Ivan Kreglianić Albinoni, fiziokrat iz Zadra, u svojim je *Memorie per la storia della Dalmazia* (Zadar, 1809)¹¹ vidio u plemenu Liburna pretke svojih dalmatinskih suvremenika. Dok su se venecijanski prosvjetitelji trudili da Morlake dovedu iz ahistorijskog svijeta njihovih primitivnih antropoloških običaja u narativni svijet 18. stoljeća da bi im pomogli, naši autori ih vraćaju u historijski svijet Rimskog carstva, kojemu su vrijednosno nadmoćniji te stoga ne trebaju njegovu pomoć.

Monarhizam versus republikanizam

Rasprava Grisogonio-Vitturi odražavala je šire europsko buđenje teorija o nacionalnosti i povijesnim evolucijama. U oba autora još su snažno prisutni osnovni elementi historiografije prosvjetiteljstva: ljubav prema lokalnoj antičkoj zajednici nasuprot rimskom kozmopolitizmu, ljubav prema klasičnim temama, racionalnoj historiografiji nasuprot mita,

¹¹ Ivan Pederin, »Fiziokratski pokret u Dalmaciji«, *Prilog za povijest hrvatske filozofske baštine*, 10 (1-2), 1984, str. 167-203.

okretanje pojedinačnom naspram univerzalnom, te naglašeni osjećaj misije. Osnovica rasprave monarhizam versus republikanizam nadilazi venecijanski kontekst te je odraz svjetskih zbivanja, prije svega aktualne intelektualne debate u Francuskoj i američke revolucije, koja pod utjecajem ovih događaja prelazi u romantičarski kontekst. U europskim okvirima ova izvorno antička, Platonova dilema, dobila je tijekom prosvjetiteljstva novi zamah u filozofiji povijesti napolitanskog filozofa Giambatista Vicoa (1668.-1744.) koji je u djelu *Principi di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni* (1725.) nastojao pronaći univerzalne principe povijesti. Vico je iznio teoriju cikličkog razvoja dijeleći povijest na tri razdoblja; razdoblje bogova u kojem su ljudi vjerovali da žive pod vlašću bogova te da bogovi potpuno upravljaju njihovim životima; razdoblje heroja, koji su vladali pukom na račun njihove prirodne superiornosti, i konačno razdoblje ljudi u kojem su se oni prepoznali kao jednaki i stoga uspostavili prve javne zajednice a zatim monarhije.¹² Vico je poput Platona smatrao da demokracije naginju kaosu pa je smatrao vladavinu jednog čovjeka nužnom protiv demokratskog nereda. Prema Vicou monarhije su konačni oblik vladanja kojemu teže sve nacije.

Dilema trogirskih autora je plod direktnih povijesnih događaja. Polemika je započela godinu dana nakon što je Američki kontinentalni kongres u Philadelphiji 1776. proglasio utemeljenje Sjedinjenih Američkih Država i nezavisnost od engleske krune. Vitturi ističe da su sretniji narodi koji žive pod republikanskom vlašću te su stoga, kako ih naziva, *Dalmati Autonomi*, izabrali takav tip državnog uređenja. Na Grisogonovu primjedbu da nijedan od antičkih izvora ne spominje »Delmatsku republiku«, Vitturi raspravlja kako njihova sloboda i nezavisnost same po sebi podrazumijevaju republikansko društveno uređenje. Vitturi najprije citira Montesquieovu univerzalnu podjelu na tri vrste političke vlasti: republiku, monarhiju i despotiju, pri čemu francuski prosvjetitelj ističe republiku kao najbolji oblik društvenog uređenja. Nakon opadanja Delminiuma (»plemenitog grada«) Vitturi dokazuje, pozivajući se na Arhidakona, Pribojevića, Luciusa i Farlatija da je Salona postala »metropola naših republikanaca«.¹³

Vitturi i Grisogono dobro poznaju starije prosvjetitelje poput Montesquieua i Voltaira, o čemu svjedoče njihovi citati. U trogirskoj biblioteci Garagnin-Fanfogna nalaze se djela francuskih prosvjetitelja u najstarijim izdanjima te možemo pretpostaviti da su zarana došla u Trogir i da su ih navedeni prosvjetitelji imali u svojim bibliotekama ili ih koristili iz Garagninove knjižnice.¹⁴ Grisogono naizgled oblikuje svoje teze prema Montesquieu, koji i sam protežira monarhiju nad republikom. Prema Montesquieu (1689.-1755.) republike su teritorijalno male države. Republika se mora temeljiti na široko rasprostranjenim vrijednostima koje Montesquieu definira kao ljubav prema jednakosti. Republika može biti ili aristokracija ili demokracija, ovisi da li njome upravlja dio građana ili većina. Montesquieu osobno cijeni Veneciju, upravu Wiliama Penna u Americi i teokratski komunizam paragvajskih isusovaca. Po njemu su najbolje republike one u kojima ljudi prihvaćaju politiku izabranih predstavnika. Montesquieu protežira aristokratsku republiku ali se plaši da zbog despotizma ona ne završi u kaosu i diktaturi. Prema Montesquieu monarhija se mora zasnivati na časti, tj. njeno stanovništvo mora biti rangirano, a građani željni distinkcije i važnosti. Stoga je Montesquieu u svome *De l'esprit des lois* (Duh zakona, 1748.) cijenio ustavnu monarhiju te se zalagao za »miješanu« vladu sastavljenu od elemenata monarhije, aristokracije i demokracije, odnosno za suradnju kralja, plemića i

¹² Will and Ariel Durant, »Rousseau and Revolution, A History of Civilization in France, England, and Germany from 1756, and in the Remainder of Europe from 1715 to 1789«, *The story of Civilization 10*, New York, MJF Books, 1967, str. 251.

¹³ Vitturi, *Osservazione*, str. 36.

parlamenta. Odatle i njegov čuveni i utjecajni prijedlog trojne vlasti odnosno podjela na legislativnu, egzekutivnu i sudsku vlast.

Autori spominju i Voltaira koji ima malo simpatija za demokraciju. Voltaire je naime naglašavao važnost vladara, veličao Luja XIV i smatrao da je sloboda namijenjena inteligentnima. Čuvene su Voltairove antidemokratske izjave Casanovi: »*Ne mogu zamisliti ljude da posjeduju suverenitet*«, odnosno Fridrihu Velikom: »*Molim te za restauraciju grčke umijetnosti, ali ne i atenske demokracije*«, koje je kasnije, u atmosferi predrevolucionarne Francuske, ublažio. Voltairov su ideal nenasilne reforme: pokreću ih prosvjetitelji a nastavljaju vladari, činovnici, trgovci, industrijalci, i tako sve do obrtnika i seljaka. Konzervativniji Grisogono čini se bliži Voltairu. On ne podržava dalmatinske pobune koje su po njemu *sempre odiose*, izraz očaja *disperazione*, ništa drugo no epizode koje su donijele 150 godina mizerije i ropstva.

Vitturijeva i Grisogonova dilema republika – monarhija nalazi se u srži sukoba između Rousseau i ostalih prosvjetitelja. Rousseau se nije htio pridružiti filozofima koji su veličali »prosvijećeni despotizam« Fridriha II, Marije Terezije i Katarine II kao način promicanja civilizacije i reformi. Ako je monarhija apsolutna, ako kralj određuje zakone i provodi pravo, tada prema Rousseau, država nije više *res publica* ili društvena zajednica, nego samo oružje diktatora koji vlada robovima. Kao što su to sumirali američki autori Will i Ariel Durant, reformatori su slušali Voltaira a revolucionari Rousseaua.¹⁵ Štoviše, Rousseau je začetnik romantizma, pokreta utemeljenog na isticanju starih vrijednosti primitivnog društva kao što su emocije, senzibilitet, iskrenost, strast, dok su hladni racionalni, političko sterilni principi prosvjetiteljstva zanemareni.

Rasprava Grisogono-Vitturi odražava »veliki europski razlaz« između Rousseaua i ostalih »filozofa« prosvjetiteljstva.¹⁶ Premda citatima iz polemike nije moguće dokazati vezu Rousseaua s Vitturijem odnosno Grisogonom, moguće je ustvrditi da je duh trogirске rasprave rousseauovski, romantičarski.¹⁷ U privatnoj biblioteci Garagnin-Fanfogna sačuvana su gotovo najstarija Rousseauova izdanja, uključujući njegov cjelokupni opus objavljen 1782 godine.¹⁸ Novi romantičarski duh Rousseauove *libertà naturale* možemo dokučiti iz nekoliko elemenata polemike. Premda antika sačinjava povijesni okvir rasprave, ona više nije nadahnuta »klasičnim duhom« karakterističnim za prosvjetiteljstvo nego duhom nemira i anarhije svojstvenom romantizmu. Studije ne naglašavaju klasični ideal poretka, skladnog društva i umjetnosti – duh harmonije svojstven prosvjetiteljstvu i klasicizmu – već odišu romantičarskim duhom ilirskih pobuna i nemira. Rasprave ne zrače

¹⁴ Od Montesquievovih djela iz biblioteke tiskanih prije ili za vrijeme Michieli-Vitturi rasprave u biblioteci se nalazi samo rasprava *Gli errori di Voltaire*, Ed. 3. Italiana., t. 2. Venecija 1778. Voltairova djela su mnogo zastupljenija u biblioteci. *Il Tancredi. Tragedia del sig. di Voltaire. Tradotta dal... Agostino Paradisi*; Liège 1764; *Commentario del sig. Voltaire sopra il libro dei delitti e delle pene*, Venecija 1781; *Mahomet. Tragedie, par M. de Voltaire*, Amsterdam 1742; *Il Cesare e il Maometto. Tragedie del sig. Voltaire trasportate in versi italiani con alcuni ragionamenti del traduttore*, Venecija 1762; *Dei delitti e delle pene... col'aggiunto del commentario... di Mr. de Voltaire*, London 1774.

¹⁵ Will and Ariel Durant, *Rousseau and Revolution*, str. 201.

¹⁶ Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of Modern Paganism*, W.W. Norton and Company, New York, London 1977, str. 31.

¹⁷ O Rousseau kao začetniku romantizma vidi J. S. McClelland, *A History of Western Political Thought*, London and New York 1998, str. 250-274; Isaiah Berlin, »The Romantic Revolution: A Crisis in the History of Modern Thought« u *The Sense of Reality. Studies in Ideas and their History*, New York 1997, str. 168-193.

¹⁸ U biblioteci se nalaze Rousseauova djela, *Ouvres choisies de m. Rousseau*, Bruxelles 1759; *Sul quesito qual sia la virtù più necessaria agli eroi, e quali sieno gli eroi, ai quali sia mancata una tale virtù*. Bez mj. i nakl. poslije 1751. Trogirska obitelj Garagnin koja je posjedovala kompletna Rousseouva izdanja postala je privrženikom ideja francuske revolucije, i osloncem Napoleonove uprave u Dalmaciji.

prosvjetiteljskim duhom neizbježnog progressa i optimizma naznačenog u mletačkoj javnoj sferi nego novim moralnim vrijednostima romantizma poput stradanja i žrtvovanja. Grisogono je tvrdio da je njihova Dalmacija još uvijek u stanju produženog poniženja (*un bujo d'ignoranza*) koje traje od poraza Ilira. Rasprava je okrenuta plemenima koji žive u stanju demokracije primitivnog i neiskvarenog društva. I konačno, sukladno romantizmu, obojica autora naglašavaju slobodu kao vrhovnu osobnu i društvenu vrijednost. Isto kao i u Europi i u Dalmaciji klasični uzori prosvjetitelja ustupaju mjesto Rousseau, Vicou i kasnije Herderu koji »duh naroda« traže u jeziku, folkloru i narodnim običajima.

Premda se veličajući »prirodnu demokraciju« pod ilirskim kraljevima Grisogono može pozivati na Rousseauovog plemenitog divljaka, čini se da je Rousseau svojim radovima *Rasprava o uzrocima nejednakosti* (1755.), *Emile* (1762.), i *Društveni ugovor* (1762.) više utjecao na Vitturija.¹⁹ Vitturi je sebe opredijelio kao »malu usamljenu točku u beskonačnom lancu bića« i time ispostavio svoje demokratske sklonosti.²⁰ Rousseau je smatrao da je čovjek dobar, da ga je društvo iskvarilo te da je sve svoje pozitivne osobine (iskrenost, pravičnost, poštenje) uzeo iz primitivnog društva, te da stoga težište treba staviti na emocije i intuiciju, a ne razum. U njegovom *Društvenom ugovoru* ljudi se udružuju u državu da bi zaštitili slobodu i jednakost. Popularni suverenitet je apsolutan, nedjeljiv i neotuđiv a sebe manifestira kao generalna volja (*volonté générale*) koja teži za najboljim interesom svijeta. Svrha je društvenog ugovora da ljudima, nejednakima u bogatstvu i sposobnostima, omogući jednakost u socijalnim i legalnim pravima. Predstavnici društva samo su delegati opće volje. Vitturi ističe da je demokratski Rim bio slavan i snažan, te je cvao i širio se ratovima. Kada su Tiberije, Domicijan, Kaligula i Neron počeli zloupotrebjavati institucije, počeo je propadati. On citira Ovidija i njegovo mišljenje o »zlatnom dobu« u kojem nisu postojali ni zakoni, ni kazne, i kad je svatko bio slobodan raditi što želi.²¹

Za Rousseaua je u odnosu na oblik političkog i društvenog uređenja nasljedna aristokracija najgori oblik vladanja. Vitturi kritizira Ilirsko kraljevstvo Rousseauovim argumentima po kojima apsolutna monarhija isključuje *res publicu* te afirmira kralja despota koji vlada robovima. Za Vitturija Ilirsko kraljevstvo predstavlja apsolutnu monarhiju u kojoj kralj-tiranin određuje zakone i provodi pravo i ugrožava podanike u brojnim ratovima. Vitturi kritizira Grisogonove Ilire zbog neslobode i nemorala; Teuta je povrijedila sveto pravo slobodnog prolaza rimskih izaslanika; Demetrije je bio nevjeran vlastitom gospodarstvu a zatim i Rimljanima; Gencije je svojom neobuzdanom pljačkom i ratovima doveo do propasti države. Gusarenje prema susjednim trgovačkim nacijama, izdaja Teute (*d'una femmina crudel*) te nerazumne opsade Drača i drugih cvjetajućih grčkih kolonija unazadile su Ilire. Stoga su se nesretni Iliri sami usprotivili monarhijskom despotizmu, grabeži i nepredvidljivom ponašanju njihovih kraljeva.

Nasuprot ilirskom *governo arbitrario* kao demokratsku protutežu Vitturi ističe delmatsku slobodu. Obrambeni ratovi Delmata s Rimljanima doveli su do rušenja Delminiuma te Delmatskog preseljenja u snažniju i prostraniju Salonu.²² Posjedovanjem Salone, ove »*Metropole della Repubblica dei Dalmati*« Delmati su se uzdigli do boraca protiv rimske despotije. Prokonzul Cosconius porazio ih je za vrijeme četvrtog rimskog-dalmatinskog rata (78.-76.) što je dovelo do njihovog gubitka Salone 76. godine i povlačenja s mora,

¹⁹ Danica Božić-Bužančić, *Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu; Pokret za obnovu gospodarstva, poljodjelske akademije, ogledni vrtovi i poljodjelske škole druge polovice XVIII i početkom XIX stoljeća*, Split 1995.

²⁰ Stjepan Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.* sv. I, Zagreb 1992, str. 353.

²¹ Vitturi, *Osservazioni*, str. 30.

²² Rados Antonio Michieli Vitturi, *Saggio sopra l'antica Citta di Salona*, Venecija 1775.

koje ih je prethodno učinilo bogatim i snažnim pomorcima.²³ Vitturi proučava zašto možemo delmatsko zbacivanje kraljevskog despotizma smatrati historijskim početkom ilirskog »poniženja« (*avvilimento*).²⁴

Protonacionalno dalmatinstvo

Uzroci traženja dalmatinskog identiteta povijesno su mnogo dublji od trenutačnog probuđenog interesa mletačke javnosti za Dalmaciju 18. stoljeća. Vitturi i Grisogono zapravo su samo nastavljali raspravu koja se dokumentirano odvijala preko Tome Arhidakona, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija i Ivana Lučića, najistaknutijih predmodernih historičara kod kojih naziremo fundiranja »dalmatinskog« identiteta. Vitturi i Grisogono nadovezali su se na ovu lokalnu tradiciju protoidentiteta u Dalmaciji koju su nadogradili i promijenili.

Prvi obrisi dalmatinskog identiteta prisutni su u ideologiji dalmatinskog municipalizma koji je do ideološkog sadržaja uzdignuo ponosni splitski Latin, Toma Arhidakon. Staro romansko stanovništvo, izvorni *gens Dalmaticum* odnosno romanska etnička jezgra očuvana u dalmatinskim gradovima nakon seobe naroda, izložena je tijekom srednjeg vijeka komunalnim ratovima i prirodnim katastrofama koji su pridonijeli njenom biološkom nestanku. Transformacija Dalmatinaca od romanske u pretežno slavensku zajednicu, postignuta naseljavanjem Hrvata po gradovima, temelj je manifestacije hrvatske etničke svijesti tijekom 16. stoljeća kad su, bježeći pred Turcima, hrvatski rodovi preplavili dalmatinske komune. Tijekom 16. stoljeća je hrvatska matica koja se iz južnog kraka hrvatske države slila u dalmatinske gradove, dovela do svojevrsne »hrvatske renesanse«; oblikuju je pisci poput Marulića, Lucića, Hektorovića, Zoranića, Barakovića i dr. Pred mletačkom centralističkom inicijativom, diktiranom merkantilizmom i vojnim zahtjevima, tijekom 17. i 18. stoljeća hrvatstvo je potisnuto iz javne sfere te se povuče u domenu izvorima skrivene pučke kulture koju je Crkva i nadalje nastavila njegovati u okviru ćirilometodske tradicije. Dok je u zapadnim zemljama vernikular postao jezikom moći i integrativnim dijelom stvaranja nacije, u dalmatinskom slučaju hrvatski jezik nije postao jezikom elite i uprave.

Pitanje dalmatinskog protonacionalnog identiteta dobilo je izvanjski poticaj u 18. stoljeću. Vojni kapelan Filip Grabovac objavio je 1747. u Veneciji antologiju stihova i priča o mitskoj i historijskoj povijesti Dalmacije nazvan *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, ali je zbog kritike udvorničkog mentaliteta lokalnih morlačkih jedinica koji zaboravljaju hrvatske običaje i porijeklo, skončao u Veneciji. Godine 1756. Andrija Kačić Miošić, dalmatinski franjevac iz Makarske, objavio je u Veneciji *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, u kojem je objavio heroičku povijest i legende Slavena. Barokna ideja slavenske uzajamnosti, snažno prisutna među dalmatinskim intelektualcima poput Andrije Kačića, poprimila je militantne, anti-turske tonove katoličkog baroka, neprikladne za ujedinjenje primorske i od Turaka oslobođene zagorske Dalmacije.

Dalmatinska integrativna ideologija koju su dalmatinski polemičari Vitturi i Grisogono nastavili, odbacila je barokni, antiturski kontekst te si je za cilj stavila praktične namjere integracije dalmatinskog stanovništva i prevladavanje municipalizma. Dalmatinski su prosvjetitelji započeli proces duhovne integracije pokrajine te su upotrebljavali regionalnu ideju da bi ujedinili njenu primorsku i zagorsku populaciju. Prosvjetitelji nisu propitkivali istaknutu poziciju Dalmacije u slavenskom svijetu izraženu kod baroknih pisaca poput

²³ Vitturi, *Osservazioni*, str. 31.

²⁴ Vitturi, *Osservazioni*, str. 42.

Kačića, ali su odbacili njihov barokni protuturski karakter te se potpuno usmjerili na društvo unutar pokrajine. Dalmatinska je ideologija trebala riješiti nepremostivi kulturni jaz između primorskih gradova i novooslobođenog zaleđa. Dok je barok bio konformistički sklon Veneciji, prosvjetitelji su zabrinuti neinventivnim duhom mletačke javne sfere 18. stoljeća koja je našla svoje plemenite divljake. Ako je Lucius doživljavao Dalmaciju kao zbroj njenih nezavisnih komuna, za prosvjetitelje je Dalmacija predstavljala skup njenih slobodnih, racionalnih pojedinaca.

Suprotno starim komunalnim tradicijama dalmatinski su prosvjetitelji nastojali omogućiti duhovno ujedinjenje stanovništva, u korist sviju, bez obzira na njihov jezik i kulturnu situaciju. Nastojali su stvoriti novo racionalno društvo jednakih pojedinaca koje će pored ostalog potaknuti i dalmatinsku industriju – »*industria nazionale*«. Nadali su se da će Dalmatinci zadobiti osjećaj »organske cjeline« utemeljene na pripadnosti zajedničkom teritoriju i slavnoj prošlosti njihove autonomne i slobodne domovine. Prema izraženom prosvjetiteljskom optimizmu »dalmatinska će nacionalna industrija« ubrzati proces razvoja pokrajine te će uvrstiti Dalmaciju među najbogatije mletačke posjede. Prosvjetitelji su počeli doživljavati Bosnu, ne više kao prijetećeg turskog susjeda, nego kao veliki trgovački potencijal.²⁵ Za Constantina della Decima, nadglednika splitskih lazareta, Dalmacija i Bosna sačinjavaju jedinstveno područje slične klime, mentaliteta i običaja.²⁶

Dalmatinski prosvjetitelji su pod utjecajem prirodnih znanosti nastojali stvoriti novi, rasni tip Dalmatinca. U svome eseju *Del Carbone Benigno*, objavljenom u Padovi 1782. godine, Gian Giacomo Danielli, »*medico primario della Città di Zara*«, dokazivao je postojanje zasebnog dalmatinskog nacionalnog tipa kao znanstvenu činjenicu. Liječnik Danielli pripisao je »slavu dalmatinske nacije« zasebnom krvotoku Dalmatinaca »koji obiluje fibrogenim molekulama *di fibre sangue*« koje omogućuju veliku apsorpciju kisika za vrijeme povećanih fizičkih napora. Ovoj koagulaciji, među liječnicima znanom kao *carbone benigno* Danielli, pripisuje da je stvorila od Dalmatinaca posebno odvažne i temperamentne ljude. Prema Danielliju njihova »izvanredna hrabrost« svrstava Dalmatince među kolerične nacije.²⁷

Tijekom 19. stoljeća koncept dalmatinske nacije naznačen u polemici Vitturi-Grisogono postao je protonacionalnim ideologijskim korjenom razvoja regionalne dalmatinske integracijske ideologije koja se nastavila razvijati u svom neoklasicističkom i romantičarskom stilu, da bi kasnije, tijekom 1860-ih ove protonacionalne zamisli uklopila u autonomističku ideologiju. Prosvjetiteljska nacionalna ideologija, ograničena izvorno na usko jezgro prosvjetiteljskih akademija, postigla je prvi značajniji uspjeh za vrijeme uspostave francuske vlasti u Dalmaciji (1806.-1813.). Francuski i austrijski ideolozi vjerovali su u postojanje zasebne »dalmatinske nacije« bez obzira na to da li su joj pridavali pretežno slavenski ili talijanski kulturni karakter. Sa svojim jakim, demokratskim i egalitarnim jakobinstvom, romantičarska ideologija o zasebnoj dalmatinskoj naciji težila je za stvaranjem vrste sekularne religije koja bi integrirala nemirnu pokrajinu oko francuske uprave. Ideologija zasebne dalmatinske nacije ponudila je osnove za ambiciozan francuski

²⁵ [Pietro Nutrizio Grisogono], *Sopra il morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia Veneta l'anno 1783. Lettera del conte Pietro Nutrizio Grisogono avvocato Veneto diretta al chiarissimo dottor Cristiano Wolf medico svedese, e socio delle reali Accademie ecc. Seconda edizione*, Mantova 1789, str. 45-51.

²⁶ [Constantin della Decima], *Orazione del sig. Conte Constantin dalla Decima prior de' lazaretti di Spalato nella partenza di Sua eccellenza Angelo Diedo da Zara dopo aver gloriosamente sostenuto il sublime Carico di Proveditor General di Dalmazia, ed Albania*, Venecija 1792, str. 17.

²⁷ [Gian Giacomo Danielli], *Del Carbone Benigno Familiare nella Dalmazia ragionamento del sig. Dottor Gian Giacomo Danielli medico primario della città di Zara consegnato a sua eccellenza il sig. Simon Contarini proveditore straordinario vigilantissimo alla sanità di Dalmazia e di Albania*, Padova 1782, str. 16-19.

pokušaj integracije Dalmacije u Napoleonove Ilirske provincije te je stimulirala izgradnju škola, cesta i uvođenje narodnog jezika i obrazovanja.

Austrijski neoklasicizam – zvanični stil Metternichove restauracije – naglašavao je socijalnu, političku i stilsku harmoniju suprotnu plemenskim običajima i poganstvu Ilira. Nasuprot ilirskoj demokraciji, konzervativno i statično antičko nasljedstvo carskog Rima, osobito Dioklecijanovog Splita, omogućilo je habsburšku identifikaciju sa starim Rimom, što je godilo Habsburgovcima osobito kad su se za Napoleona 1806. godine morali odreći titule careva Svetog rimskog carstva. Dioklecijanova palača u Splitu i Salona podstaknuli su habsburške zahtjeve za organskim jedinstvom monarhije i supranacionalnom i integrativnom carskom moći. Romantizirani Iliri igrali su pri tome važnu ideološku ulogu. U djelima restauracije dalmatinski su konzervativni pisci poput Skakoca, Gallija i Capora veličali ilirske vojskovođe koji su se domogli carske krune kao Klaudij II, Aurelij, Prob, Karus i Dioklecijan. Osim careva, naglašena kršćanska ideologija neoklasicizma i restauracije slavila je »dalmatinske nacionalne svece« ilirskog porijekla. Kult »*santi nazionali Dalmati*« nije uključivao samo svetog Jeronima, najpoznatijeg dalmatinskog Ilira, svetog Dujma, učenika Petrovog, i svetu Helenu, majku velikog rimskog cara Konstantina, nego i značajan broj ostalih ilirskih mučenika. Prema Andriji Ciccarelliju, svećeniku s otoka Brača koji je registrirao ilirske svece, Dalmatinci su se trebali ponositi njihovim nacionalnim svecima (»*santi nazionali*«).²⁸ Osim već nabrojanih svetaca, njegova je lista uključila svetog Kaja, papu i mučenika, Gabinia i Suzanu njegovu kćer, Dioklecijanove rodake Maksima, Klaudija, Prepudinja, Aleksandra i Kucija te njegovu ženu Serenu, zatim Anastaziju, Kornikularija i Felicija, mučenike iz Salone. Izvan područja centralne Dalmacije lista je uključila svetog Marina, Leona iz Raba, Heliadora iz Stridona, Donata iz Zadra, Gaudencija biskupa iz Cresa, Augustina Kažotića iz Trogira te konačno Graciju i Osanu, djevice iz Kotora.

Ilirstvo Dalmatinaca, naglašeno za neoklasicizma, prešlo je uoči revolucije 1848. u romantičarski kontekst *Risorgimenta*. Umjesto dalmatinskog zajedništva izraženog u polemici Vitturi-Grisogono romantizam je počeo naglašavati dalmatinske kulturne i nacionalne razlike koje će doći do izražaja tijekom revolucije 1848. godine. Ideologija neoklasicizma podržavala je supremaciju talijanske kulture, te je podsticala prezir prema »divljem« istoku koji je ležao izvan civilizacije. Neoklasicizam je ostavio ideološku prazninu koju će među elitom nastojati ispuniti pomodna talijanizacija.

Umjesto povijesti Ilira, autonomaši 19. stoljeća koji su ideologiju dalmatinstva pokušali nametnuti kao okvir identiteta širih slojeva, naglašavali su srednjovjekovno razdoblje nezavisnih komuna te vlasti Venecije kao multikulturalne i liberalne države zaslužne za oblikovanje posebne dalmatinske nacije. Prema Niccoli Tommaseu, najistaknutijem predstavniku dalmatinskog autonomaštva, Dalmacija je iskusila dugotrajno miješanje rasa pri čemu se latinska krv izmiješala s ilirskom, grčkom i slavenskom.²⁹ Isto kao što su dalmatinske jedinice ostale vjerne Veneciji do propasti, ostaje Tommaseo vjeran regionalnom dalmatinstvu i nakon što su se dalmatinski autonomaši počeli okretati modernom talijanskom nacionalizmu. Suprotno duhu rasprave Vitturi-Grisogono, i u borbi s hrvatskim narodnjacima u Dalmaciji koja je otpočela početkom 1860-ih godina, dalmatinsko je političko autonomaštvo 19. stoljeća nosilo snažan pečat ekskluzivnosti i elitizma. Dalmatinski Hrvati pozivali su se na porobljene, romanizirane i kristijanizirane Ilire te su ih prihvatili kao njihove dalmatinske pretke. Osim povijesnog miješanja Hrvata s drevnim Ilirima, hrvatski su nacionalni ideolozi naglašavali ilirsku demokratičnost i

²⁸ Andrea Ciccarelli, *Esame critico sopra la patria di S. Elena Imperatrice fatto da D. Andrea Ciccarelli sacerdote Brazzano dal castello di Pucischie*, Split 1814.

²⁹ Niccolo Tommaseo, *O ustavu ugarskom i hrvatskom može li se na Dalmaciju upraviti*, Zadar 1861.

zagovarali sudjelovanje masa u politici i socijalnu ravnopravnost koju će eksploatirati u političkoj borbi s autonomašima. Simbolično rečeno, hrvatski će se političari pozivati na stare Ilire, ali ne one odjevene u rimsku dalmatinsku tuniku, nego u crvenu kapu, ilirski simbol iz predromanskog razdoblja.

SUMMARY

»NAZIONE DALMATA« OR UNREST IN THE TROGIR ENLIGHTENMENT CIRCLE

The social and political scene of 18th century Dalmatia was the setting for the idea of a homogeneous »Dalmatian nation«. Dalmatian enlightened writers embarked on a process of spiritual integration of the province, using the regional idea to weld the population together. The ideology of Dalmatianism addressed an increasing rift between the maritime cities and Slavic countryside. Unlike the complacent Baroque era, the Dalmatian Enlightenment was increasingly critical of the moribund spirit of eighteenth-century Venice. The campaign of the Dalmatian upper class represented a socially and politically limited movement, confined to the elitist communities of the Dalmatian *beau monde*. This stratum of lawyers, landlords, and doctors, the philosophers asked for participation of »*connazionali Morlacchi*« in order to expand Dalmatian »*industria nazionale*« and to distribute the benefits more equally. According to the enlightened optimism universally shared in the 18th century, »Dalmatian national industry« would accelerate progress and would place Dalmatia among Venice's richest possessions.

A dispute on the pre-modern »*nazione dalmata*« between Rados Michielli Vitturi and Petar Nutrizio Grisogono, the two nobles of Trogir, engaged »academic opinion« in the province. Petar Nutrizio Grisogono published in Venice the two essays, *De Republica Dalmatiae* (1777) and *Lettera al Conte Rados Antonio Michieli Vitturi* (1779), in which he extolled the virtues of his ancient Illyrian »co-nationals« during the rule of the famous Illyrian kings. In his critique of Grisogono's thesis entitled *Saggio epistolare sopra la Repubblica della Dalmazia*, the »republican« Rados Antonio Michieli Vitturi (1752–1822) preferred the dissolution of the »tyrannical« Illyrian kingdom in 168 B. C. and the creation of the independent »Republic of Dalmatia« named after the dominant Illyrian tribe of Dalmatae. To Michieli Vitturi, the century of resistance to Rome represented the most glorious period of the »Dalmatian nation«. Despite their different ideological preferences, both authors followed the teaching of Giambattista Vico, the Neapolitan philosopher of history, who argued that all civilizations had passed through the same phases in their development: the religious age, the heroic-aristocratic age, and the age of pagan democracy. Both Dalmatian thinkers stressed the morality of the ancient Dalmatian world characterized by courage, vigor, order, discipline, happiness, strength, and justice, casting doubt on the decadent classicist superiority of contemporary European society.

Although the official Venetian nationalism embedded in conformist Goldoni's *La Dalmatina* portrayed Radovich and Zandira as brave and devoted subjects of the *Serenissima*, the wild, pre-Roman Illyrian tribes symbolized a rallying point for the regional identification of the native urban elite. Morally superior to the ancient Greeks and Romans, the ancient »Dalmatians« took their place alongside Germanic or Gallic tribes. It was left to 19th century romanticism to transform the idea of the common regional »homeland« into a collective national spirit shared by all in the province.

PETAR KORUNIĆ

HRVATSKI NACIONALNI PROGRAM I MODERNO DRUŠTVO ZA REVOLUCIJE 1848-49

1. Revolucije 1848. godine i moderno društvo

J. Šidak je 1979. godine prilikom drugog izdanja više svojih rasprava u obliku knjige o hrvatskoj povijesti za revolucije 1848-49. godine, zaključio da »historijska nauka nije do danas uspjela da u zaokruženoj cjelini prikaže povijest hrvatskog naroda u doba revolucije 1848-49. godine.«¹ Ta ocjena još uvijek stoji, iako su o tom razdoblju hrvatske povijesti u međuvremenu nastale mnoge rasprave, tri disertacije, tri magisterija i nova izdanja povijesnih izvora.² Na našem jeziku dakle još uvijek nemamo napisanu sintezu hrvatske povijesti iz tog razdoblja. Tu prazninu samo donekle ispunjava prerađena disertacija T. Markusa, iako po svojoj prvobitnoj namjeri nije imala tu zadaću.³ Međutim, zbog ograničenog prostora sada ne možemo raspravljati o rezultatima historiografije o hrvatskoj povijesti za revolucije 1848-49. godine.

Revolucije 1848-49. godine su, kako svojim povijesnim i društvenim promjenama tako i svojim trajnim vrijednostima, proizvele golem utjecaj na povijesne procese dugoga trajanja, te zasnovale novo razdoblje povijesti na području zapadne i srednje Evrope.

Prostor srednje Evrope kojeg je 1848. godine zahvatila revolucija, ograničen ovdje na politički i državni teritorij Habsburške monarhije, za nas je posebno važan, jer se unutar tog državnog, političkog i društvenog sistema nalazio i hrvatski narod. Sve tadašnje društvene promjene cjelokupnog područja su stoga zahvatile i Hrvate. U sklopu pomenutih revolucija rodila se posve nova etapa hrvatske povijesti, koja se u svojoj osnovi oslonila na razdoblje Hrvatskog narodnog preporoda (ilirskog pokreta). Međutim, razdoblje revolucija 1848-49. godine proizvelo je nešto posve novo. Naime, tada nastale povijesne i društvene promjene utjecale su na organizaciju hrvatskog političkog pokreta, na pojavu novih nacionalnih vrijednosti (posebno na formiranje modernog hrvatskog nacionalnog programa), na izgradnju nacionalnih institucija i na pojavu uvjeta za postupno formiranje moderne hrvatske nacije.

Međutim, revolucija 1848-49. godine nije formirala hrvatsku naciju. Hrvatski narod tad postoji kao entitet – koji živi unutar svijeta tradicionalnog feudalnog društva i tradicionalnih zajednica, rascjepkan na regije, pokrajine, narječja itd.– koji još nije izgradio

¹ J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979, str. 323. Na kraju teksta donosimo izvore i literaturu na kojoj smo izradili ovu raspravu.

² F. Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-1849.*, Zagreb 1984; P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874. godine*, Zagreb 1986; T. Markus, *Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848-1849. godine*, Magistarski rad, Zagreb 1996; T. Markus, *Hrvatski sabor 1848. godine: političke institucije i hrvatski nacionalni pokret 1848-1849. godine*, Doktorska disertacija, Zagreb 1998; T. Markus, *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848-1850*, Zagreb 1998; A. Kolarić, *Razvoj političkih i društvenih koncepcija u hrvatskoj javnosti 1848. do odgode Hrvatskog sabora*, Magistarski rad, Zagreb 1998; M. Jareb, *Hrvatsko-madarski odnosi u hrvatskoj javnosti 1848. godine*, Magistarski rad, Zagreb 1998; *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. I., Zagreb 2001; te literatura u tim radovima.

³ T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura* (prerađena disertacija), Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001 (prerađen magisterij).

nacionalno jedinstvo koje bi okupilo sve njegove segmente u modernu cjelovitu zajednicu ni na jednom području života: ni jezično ni kulturno ni političko ni ekonomsko niti bilo koje drugo jedinstvo. Formiranje nacije je u svakom pogledu proces dugoga trajanja. Tek su se tada, za revolucije 1848-49. godine, unutar modernog građanskog društva u izgradnji, počeli pojavljivati uvjeti za postupnu integraciju segmenata hrvatskog naroda u novu homogenu nacionalnu cjelinu a time i za početnu i postupnu izgradnju moderne hrvatske nacije.⁴

Važno je dakle imati na umu da je tek revolucija 1848-49. godine pribavila ključne osnove za početak tih procesa modernosti. Jer iako je riječ o gotovo istoj generaciji preporoditelja, koja je organizirala Hrvatski narodni preporod od 1835. do 1847. godine, ipak su ti ljudi u razdoblju 1848-1850. godine (a) djelovali u posve drugim i društvenim i političkim i državnim sistemima, (b) stvarali posve drugačije nacionalne vrijednosti, organizacije i institucije te (c) osnovali drugačije i trajnije integracijske nacionalne osnove.

Uz to, ti su javni djelatnici u Hrvatskoj (različitog socijalnog porijekla, jer su se među njima nalazili i plemići i građani Hrvati, ali i različitog etničkog porijekla, to jest Česi, Slovaci, Srbi i Slovenci) 1848-49. godine formulirali moderan hrvatski nacionalni program. Program je izrađen prema europskom modelu modernosti, modernog građanskog društva, modernih društvenih sistema, nacionalnog suvereniteta, moderne nacije i nacije-države. Prema tom europskom modelu su i drugi narodi Monarhije izradili svoje nacionalne programe. Hrvatski nacionalni program su zatim izložili preko sistema moderne komunikacije (novine, časopisi, brošure, letaci, knjige, propaganda, političke institucije). Program su tada prihvatile sve političke institucije (novine, časopisi, političko društvo »Slavenska Lipa na slavonskom Jugu«, Narodna stranka, županijske skupštine) a napokon su ga izložili i u Hrvatskom saboru (kao građanskom parlamentu) koji ga je u ime cjelokupnog hrvatskog naroda uklopio među svoje zakonske osnove. Sabor je zatim taj program, kao temeljne zahtjeve hrvatskog naroda, uputio kralju na sankciju. Tim programom Sabor se 1848. godine obratio i europskoj javnosti.

Od 1860./61. godine dalje će se na taj hrvatski nacionalni program, odnosno na njegove najvažnije osnove, pozivati Hrvatski sabor i sve političke institucije, sve grupe i sve političke stranke u svim hrvatskim pokrajinama. Prema tome, to je bio nacionalni program oko čijih će se ciljeva i planova okupiti hrvatski narod u svim hrvatskim pokrajinama i koji će potaknuti izgradnju hrvatske nacije. U tom pogledu to je bio prvi moderni hrvatski nacionalni program.

2. Struktura hrvatskog nacionalnog programa 1848-50.

Dakle, tada, za revolucije 1848-49. godine, možemo u Hrvatskoj prisustvovati novoj modernoj sociopolitičkoj pojavi: organizaciji hrvatskog političkog pokreta i hrvatske političke zajednice u uvjetima početne izgradnje modernog društva i modernih političkih sistema. Ta je modernost sadržavala osnove građanskog društva. Od tada dalje su sve

⁴ Važno je ovo imati na umu, jer mnogi, zanemarujući te činjenice, pokušavaju dokazati da se hrvatska nacija već tada formirala kao moderna nacija. Usp. o tome: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979; M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985; N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000. O tome temeljitije raspravljamo u knjigama koje se nalaze u pripremi i štampi: *Porijeklo i integracija moderne hrvatske nacije, Nacija i nacionalni identitet u epohi Moderne i Hrvatska za revolucije 1848-49. godine.*

nacionalne osnove i svi moderni društveni sistemi na području visoke kulture, školstva, obrazovanja, privrede, političkog i državnog sistema, sistema institucija, uprave, sudstva itd., koji su tijekom dugog vremena (napose od 1860./61. godine dalje) stvoreni u Hrvatskoj, dobili posve nov sadržaj i novu ulogu u postupnoj modernizaciji zemlje, u nacionalno-integracijskim procesima i u razvoju hrvatskog naroda koji je postupno, korak po korak, izgradio osnove moderne hrvatske nacije.⁵

Da bismo međutim mogli dalje pratiti temu o kojoj je ovdje riječ, važno je upoznati koje moderne integracijske osnove su na toj etapi novih društvenih pojava utjecale na određenje individualnosti hrvatske nacionalno-političke zajednice i time položile osnove za izgradnju zasebne hrvatske nacije. To su svakako hrvatski nacionalni program i mnogi njegovi posebni planovi o izgradnji unutrašnjeg ustrojstva ujedinjene Hrvatske; određenje politički cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju su nastojali organizirati kao samostalnu hrvatsku državu unutar konfederalne Monarhije; formiranje novih organizacija i institucija te novih modernih zajednica književnog jezika, visoke kulture, obrazovanja, nove političke zajednice, ekonomske zajednice itd. unutar hrvatske narodne zajednice; formiranje modernog građanskog društva i, sukladno tome, izgradnja novog političkog sistema; novi konfederalni program, prirodno pravo svakog naroda na slobodu, jednakost i ravnopravnost, pravo na političku i kulturnu samostalnost i načelo nacionalnog suvereniteta. Te su moderne vrijednosti iskazane u mnogim dokumentima, saborskim spisima i napose u javnim glasilima (novinama, časopisima, brošurama) od početka 1848. do kraja 1850. godine.⁶

O tome su zatim raspravljali Hrvatski sabor (do svoje odgode), njegovi odbori (nakon odgode) i Bansko vijeće, tj. hrvatska vlada. Tu su i hrvatski preporoditelji, sve do kraja 1850. godine okupljeni u pomenutim nacionalnim institucijama, u Narodnoj stranci, oko liberalnih zagrebačkih novina, te u političkom društvu Slavenska lipa na slavensoim Jugu.⁷

Svi onodobni dokumenti imaju veliko značenje za daljnji razvoj hrvatske povijesti i za formiranje hrvatske nacije. Sve tadašnje odluke Hrvatskog sabora su po prvi put (a) prihvaćene kao zakonske osnove, (b) donesene su u ime cjelokupnog hrvatskog naroda i

⁵ O kritici modernosti, modernog društva i moderne nacije vidi u našoj najavljenj knjizi *Nacija i nacionalni identitet u epohi Moderne*. Ovdje o tome ne možemo raspravljati, jer smo ograničeni prostorom.

⁶ P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874. godine*, Zagreb 1986; P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875. godine*, Zagreb 1989; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine«, *Povijesni prilozi* 11, str. 177-252, Zagreb 1992; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.

⁷ Usp. o tome: V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.*, Zagreb 1948; V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49. godine u svijetlu naše Četrdesetosmaške štampe*, Zagreb 1949; I. I. Leščilovska, *Ilirizam*, Moskva 1968; I. Leščilovska, *Obščestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849*, Moskva 1977; J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848.-49.*, Zagreb 1979; P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874. godine*, Zagreb 1986; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848.-49. godine«, *Povijesni prilozi* 11, str. 177-252, Zagreb 1992; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* 11, Zagreb 1998; T. Markus, *Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848-1849. godine*, Magst. rad, Zagreb 1996, str. 11-58; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.

(c) utemeljene su na nacionalnom suverenitetu. Sve saborske odluke su kako u političkoj praksi tako i u javnoj djelatnosti imale vrlo veliku političku i državnopravnu važnost za suvremenike, jer su prihvaćene u Saboru kao zakonodavnom i predstavničkom tijelu u ime hrvatskog naroda, i utemeljene na načelima modernoga svijeta, na novom nacionalnom suverenitetu i prilagođene modernom građanskom društvu u razvoju.

Da bismo mogli uočiti povijesno značenje tih osnova i/ili sistema, moramo upoznati zakonske osnove (odluke) Hrvatskog sabora, kao i zakonske osnove koje su donijeli saborski odbori nakon odgode Sabora, a na kojima počiva početak izgradnje modernosti, modernog društva i cjelokupnog života zemlje. Upoznajmo najvažnije osnove hrvatskog nacionalnog programa i njegove dijelove formulirane u hrvatskoj javnosti 1848-49. godine.⁸

Hrvatski nacionalni program i njegove najvažnije osnove 1848-49.

a) Osnova o političkoj cjelovitosti Trojedne kraljevine

· To je Osnova o teritorijalnoj i političkoj cjelovitosti Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) i o političkom ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina. Utemeljena je u hrvatskom nacionalno-političkom programu, koji je osnovan prema europskom modelu modernosti: modernom društvu i modernoj naciji i/ili naciji-državi. U njemu su iskazani zahtjevi (1) za formiranjem i organizacijom hrvatske nacionalno-političke zajednice i (2) za osnivanjem unutrašnjeg posve nezavisnog političkog sistema. Ta bi politička zajednica nastala ujedinjenjem segmenata hrvatskog naroda u jedan politički narod, ujedinjenjem svih hrvatskih historijskih pokrajina u homogenu političku zajednicu i formiranjem svih njezinih modernih političkih institucija. U procesu dugoga trajanja su na tom području utemeljene ključne moderne integracijske nacionalne osnove na kojima se, uz druge moderne vrijednosti, postepeno formirala moderna hrvatska nacija. Ta se osnova počela postupno realizirati već za revolucije 1848-49. godine, a napose od 1861. dalje.

b) Osnova o formiranju i organizaciji moderne hrvatske nacionalne države

· Hrvatska bi država nastala nakon političkog i teritorijalnog ujedinjenja Trojedne kraljevine koja bi se zatim organizirala kao samostalna i nezavisna nacionalna država s ograničenim vanjskim suverenitetom. Pritom je Hrvatski sabor u svojim zakonskim osnovama tražio da se osigura što šira autonomija hrvatske države, potpuni unutrašnji nacionalni suverenitet ujedinjene Hrvatske unutar novo ustrojene Monarhije kao savezne države. Time je započeo dugotrajan proces u okviru modernosti i modernog društva – stvaranje uvjeta za izgradnju moderne hrvatske države i/ili nacije-države.

c) Osnova o Hrvatskom saboru kao predstavničkom tijelu hrvatskog naroda

· Prema Zakonskoj Osnovi o Saboru, Hrvatski sabor funkcionirao bi kao nacionalni parlament i posve nezavisna zakonodavna institucija. Bio bi posve samostalan u svim

⁸ O tome P. Korunić, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* LI, Zagreb 1998; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001 i saborske osnove navedene u izvorima.

unutrašnjim poslovima ujedinjene Hrvatske. Izuzetak bi predstavljali zajednički poslovi za cijelu Monarhiju, to jest, vanjski, vojni i financijski. Kao novi nacionalni parlament i kao zakonodavno tijelo, sabor bi zasjeo središnje mjesto u hrvatskoj državi. Zakonskom Osnovom o Saboru započinje (a) proces formiranja hrvatske političke zajednice i njezine središnje institucije, (b) proces izgradnje hrvatske nacionalne države, (c) razvoj parlamentarizma u Hrvatskoj, d) proces ostvarenja nacionalnog suvereniteta, pri čemu je hrvatski narod njegov jedini nosilac.

d) Osnova o utemeljenju hrvatske vlade

- Poznato je da prije 1848-49. godine Hrvatska i Slavonija nisu imale vlastite samostalne vlade, odgovorne Hrvatskom saboru. Sada je, polazeći od modernosti, modernog društva i modernog političkog sistema, u Zakonskoj Osnovi o vladi i u hrvatskom nacionalnom programu iskazan zahtjev za formiranjem samostalne i autonomne hrvatske vlade. Ta bi vlada predstavljala izvršnu vlast, odgovornu Hrvatskom saboru kao zakonodavnoj vlasti. »U duhu ustavne slobode« bi hrvatska vlada držala vlast nad cjelokupnim hrvatskim teritorijem. Obavljala bi sve unutrašnje poslove, osim zajedničkih (vanjski poslovi, zajedničke financije i vojni) za čitavu Monarhiju, koji bi se prepustili središnjoj austrijskoj vladi, ali uz uvjet da bi sve odluke, pristigle iz centralnih zajedničkih institucija i odnosile bi se na Hrvatsku, morao potpisati odgovarajući hrvatski ministar. Hrvatska je vlada, uz Hrvatski sabor, druga važna institucija kojom započinje proces stvaranja samostalne hrvatske političke zajednice i suverene hrvatske države.

e) Osnova o utemeljenju institucije hrvatskog bana

- Ta je osnova iskazana u zahtjevu da se J. Jelačića izabere za hrvatskog bana. Prema tadašnjim dokumentima, ban bi bio odgovoran samo kralju, a imao bi značajnu vojnu i političku moć u hrvatskoj političkoj zajednici (ujedinjenoj Hrvatskoj) i hrvatskoj državi i mogao bi raspisivati izbore za Hrvatski sabor. Prema tim osnovama, banu bi kao kraljevom namjesniku na području Trojedne kraljevine pripala izvršna vlast. Međutim, da bi kraljeve odluke dobile pravovaljanost, morali bi ih potpisati hrvatski ban i jedan hrvatski ministar, čime bi se očuvalo unutrašnji suverenitet ujedinjene Hrvatske.

f) Osnova o utemeljenju novog političkog sistema

- Bile su to najvažnije osnove u organizaciji posve novog nezavisnog političkog sistema, koji je uglavnom odgovarao europskom modelu modernosti i modernog građanskog društva, i kojeg se putem osnivanja suvremenih nacionalnih institucija unutar ujedinjene Hrvatske nastojalo formirati već za revolucije 1848-49. godine. Garanciju slobode i budućnosti hrvatskog naroda predstavljale su institucije nacionalnog parlamenta (Hrvatski sabor kao zakonodavno tijelo), Banskog vijeća ili hrvatske vlade (Saboru odgovorna izvršna vlast), samostalno ministarstvo, institucija hrvatskog bana, samostalno sudstvo i samostalna unutrašnja uprava. Time je započeo dugotrajan proces političke homogenizacije Hrvatske, proces postupnog formiranja cjelovite hrvatske političke i državne zajednice, drugim riječima, proces modernizacije na svim područjima života zemlje.

g) Osnova o utemeljenju narodne vojske

- U skladu s nacionalnim planovima i ciljem postizanja slobode te nezavisnosti hrvatskog naroda, poseban saborski odbor izradio je novu Osnovu za utemeljenje narodne vojske u Trojednoj kraljevini. Osnova navodi sljedeće razloge za stvaranje narodne vojske: 1)

potrebu za formiranjem sposobne i uvježbane »narodne vojske« prema načelu slobode i jednakosti, u Provincijalu sazdane po uzoru na vojsku Vojne krajine, 2) davanje istog kontingenta za zajedničku vojsku kao i druge zemlje u Monarhiji, 3) zajednički interes dinastije, Austrije i južnoslavenskih naroda u Monarhiji.

h) Osnova o utemeljenju sistema suvremenog školstva i obrazovanja

- Zahtjev za uvođenjem hrvatskog jezika u javnu upotrebu, napose u niže i više škole, ispoljio se već na samom početku revolucije. Zahtijevalo se i osnivanje najviše obrazovne institucije, hrvatskog sveučilišta u Zagrebu. Osnova o školstvu, izrađuje je saborski Prosvjetni odsjek, polazila je od uvjerenja da je nastupilo novo doba, razdoblje građanskih sloboda, a time i potreba za obrazovanjem svih osoba bez obzira na porijeklo. Zbog toga je bilo nužno stvoriti sistem modernog obrazovanja na svim razinama, od nižih i viših škola do sveučilišta, te na taj način razviti obrazovanje i pismenost širih slojeva. Pomenutom idejom započeli su procesi koji će postupno dovesti do modernizacije školstva i osnivanja najviših obrazovnih institucija; do postupnog uvođenja jedinstvenog hrvatskog književnog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja; do stvaranja jedinstvene visoke kulture, koja će (unutar kulturne zajednice) okupiti sve segmente hrvatskog naroda. Na području obrazovanja, pismenosti, jezika i visoke kulture stvorile su se važne integracijske nacionalne osnove na kojima se, uz ostale osnove, formirala hrvatska nacija. No, ono što je u toj Osnovi najvažnije, jest da su suvremenici u Hrvatskoj bili svjesni, da je, ukoliko hrvatski narod kani prihvatiti moderan europski svijet (industrijalizaciju, kapitalističku privredu, moderno društvo), nužno razviti pismenost i obrazovanje, jer nepismeni narod to ne može prihvatiti i slijediti.

i) Osnova o utemeljenju i izgradnji modernog društva

- Svi ti posebni nacionalni planovi i osnove, njihovo formiranje i mogućnost ostvarenja cjelokupnog hrvatskog nacionalnog programa ovisila je, što su hrvatski preporoditelji stalno ponavljali, o očuvanju i razvoju tekovina revolucije. Ovisila je, dakle, o očuvanju i razvoju modernog građanskog društva i svih građanskih sloboda: o slobodi štampe, udruživanja, okupljanja i formiranja javnosti, o organizaciji sustava predstavničke vladavine, modernog parlamentarizma (Sabora), nacionalnog suvereniteta i višestranačkog sistema, o podjeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, o razvoju kapitalističke privrede, o razvoju demokracije itd. Bile su to važne osnove, koje u obilju nalazimo u dokumentima revolucionarne 1848-49. Te su osnove, osobito od 1860-61. godine dalje, omogućile ne samo sve modernizacijske procese, već i stvaranje društvenih i nacionalnih integracijskih osnovica. Hrvatska nacija mogla se kao svaka druga moderna nacija formirati, i formirala se, tek unutar modernog građanskog društva.

j) Osnova o odnosu Trojedne kraljevine prema Monarhiji

- Uspjeh hrvatskog političkog pokreta i ostvarenje ovog nacionalnog programa ovisio je o rješenju državnopravnih odnosa ujedinjene Hrvatske prema zajedničkoj državi. Svi u Hrvatskoj nastali značajniji dokumenti raspravljali su o tom važnom pitanju. U Osnovi zakona o odnošenju trojedne kraljevine prema monarkii austrijskoj, koju je izradio saborski odbor, kao i u mnogim programatskim tekstovima iz razdoblja 1848-50. godine, polazilo se od zahtjeva za postizanje političke i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Tražilo se, dakle, formiranje hrvatske političke zajednice i hrvatske države, sa svim suvremenim političkim i državnim institucijama, nezavisnim i samostalnim u svim unutrašnjim poslovima zemlje.

Zahtijevalo se osnivanje suverene nacionalne države. Tako organizirana hrvatska država, kao teritorijalno cjelovita Trojedna kraljevina, mogla bi zatim stupiti u interesni savez s drugim političkim zajednicama i/ili nacionalnim državama, pa tako i s Austrijom i Mađarskom, ali samo na temelju novog međunarodnog ugovora. Sukladno koncepciji austroslavizma, to je bio konfederalni politički program. Riječ je u osnovi o ustrojenju Habsburške monarhije kao demokratske konfederalne višenacionalne zajednice u svemu jednakih naroda i nacionalnih država.

k) Program o političkom savezu južnoslavenskih naroda u Monarhiji

- Ideja o slavenskoj solidarnosti je 1848. godine konačno dobila konkretne sadržaje: 1) u političkoj koncepciji austroslavizma, prema kojoj međusobne odnose dvaju ili više slavenskih naroda određuju novi međunarodni ugovori, interesni politički savez i konfederalni politički program, 2) u programu o sjedinjenju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom u novi politički savez. Iako u tom pogledu nije ostvareno ništa konkretno, u hrvatskoj politici su ipak programske osnove austroslavizma, konfederalne osnove i plan o političkom savezu južnoslavenskih naroda Monarhije – uz priznavanje potpune ravnopravnosti, slobode i nacionalne zasebnosti – odredile sadržaj južnoslavenske ideje. Tada su posve jasno iskazani svi individualni aspekti i gotovo sve integracijske osnovice hrvatske nacije.⁹

Bile su to najvažnije osnove hrvatskog nacionalnog programa, koji je, kako vidimo, obuhvaćao sva područja života, od sustava kulture, obrazovanja i pismenosti, do politike, nacionalnih institucija, prava, društva, privrede itd. Međutim, realizacija pojedinih planova nije tekla jednakomjerno. Ritmovi ostvarenja pojedinih programa različitih područja bili su različiti, iako je razvoj svakog pojedinačnog ovisio o razvoju drugih. Jedino je realizacijom tih posebnih nacionalnih programa, koje su omogućili građansko društvo i modernizacijski procesi svih područja života, bilo moguće utemeljiti nove nacionalne vrijednosti, mnogobrojna djela, organizacije, institucije, nove moderne zajednice (života ljudi) i time sve važne integracijske nacionalne osnovice na kojima se formirala moderna nacija. Samo je taj nacionalni program, i u tome je njegovo veliko povijesno značenje, mogao okupiti cjelokupni hrvatski narod oko njegova središnjeg cilja: oko njegova ostvarenja. Najvažniji dio hrvatskog nacionalnog programa bio je hrvatski nacionalno-politički program. O njegovoj realizaciji ovisilo je sve drugo, znači, o njemu je ovisio slobodan razvoj drugih nacionalnih vrijednosti i integracijskih nacionalnih osnovica. Nesumnjivo najvažnije pitanje hrvatskog nacionalnog pokreta bilo je ostvarenje cjelovite hrvatske političke zajednice, tj. teritorijalno i političko ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina, organizacija samostalne hrvatske države, osnivanje novih nacionalnih organizacija i institucija te utemeljenje modernih društvenih sistema (političkog i državnog, sistema

⁹ P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875. godine*, Zagreb 1989; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine«, *Povijesni prilozi* 11, str. 177-252, Zagreb 1992; P. Korunić, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* LI, Zagreb 1998; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, političku kultura* (prerađena disertacija), Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001 (prerađen magisterij). O tome vidi *Osnove* koje donosimo u popisu izvora i literature.

kapitalističke privrede, visoke kulture i obrazovanja itd.). Nažalost, daljnji razvoj političkih zbivanja u Monarhiji nije dopuštao ostvarenje tog programa u cijelosti. Pa ipak su prema europskom modelu modernosti stvorene osnove postale važnom osnovom na koju su se kasnije, kao na tradiciju hrvatske politike iz razdoblja revolucije 1848-49. godine, pozivale sve hrvatske političke stranke do kraja 19. stoljeća.

3. Povijesne i društvene promjene i modernost

Prema tome, postaviti moramo nekoliko ključnih pitanja: (1) Kako je promjena društava, tj. slom duge epohe feudalnog poretka i pojava novog modernog društva utjecala na procese modernizacije i na izgradnju novoga svijeta? (2) U kojoj mjeri i kako je razdoblje revolucije 1848-49. godine utjecalo na izgradnju modernih društvenih, političkih i državnih sistema, sistema visoke kulture, moderne kapitalističke privrede, modernog školstva, obrazovanja itd.? (3) Kako je to razdoblje utjecalo na izgradnju trajnih nacionalnih vrijednosti i trajnih nacionalnih osnovica, koje su, bez obzira na neuspjeh revolucije, postale osnovom za daljnji razvoj hrvatske nacionalne zajednice? (4) U kojoj mjeri i kako su ondašnje povijesne i društvene promjene utjecale na integracijske procese (društvene i nacionalne) i na izgradnju moderne nacije?

Budući da nas ovdje zanimaju procesi izgradnje moderne nacije, a oni su u pravilu vezani uz povijesne promjene i procese dugoga trajanja, nužno je istražiti strukture trajnih povijesnih pojava. Preciznije, utemeljenje nacionalnih vrijednosti, vezanih na određena područja javnoga života; utemeljenje integracijskih nacionalnih osnovica; pojave trajnih promjena novoga društva, političkoga sistema, državne organizacije, privrede, sistema visoke kulture, organizacije novog komunikacijskog sistema, novih nacionalnih institucija, novih nacionalnih programa itd. Ako sve navedeno promatramo kroz prizmu nacionalnih vrijednosti, struktura i trajnih promjena, dolazimo do zaključka o neprolaznosti i dugom trajanju tih pojava (vrijednosti i struktura) u povijesti. Tada su se pojavile, i nastavile se izgrađivati nove moderne nacionalne osnove (društvene, pravne, političke, državne, kulturne i osnove nacionalnog programa) koje su i u kasnijem razdoblju, u obliku tradicije i vrijednosti, snažno utjecale na formiranje hrvatske nacije.

Prema tome, ključne osnove modernosti, koje su za revolucije 1848-49. godine, nakon sloma feudalnog poretka, nastale kao početni temelji za daljnju izgradnju novog modernog svijeta života su: a) pojava modernog građanskog društva, b) pojava novih modernih nacionalnih vrijednosti, planova, programa, institucija, organizacija itd. prema europskom modelu izgradnje modernosti modernog društva, modernih društvenih sistema, moderne nacije, nacije-države, c) pojava novih nacionalnih osnovica (političkih, privrednih, kulturnih, obrazovnih) koje će imati modernu nacionalno-integracijsku ulogu u okupljanju segmenata jednog naroda u širu nacionalnu zajednicu i nacionalne kolektive.

Najvažnije osnove modernosti, koje su nastale u tim promjenama i na kojima počiva moderni svijet i izgradnja moderne nacije su moderno društvo (početak izgradnje modernog građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društvenog svijeta i mnogostrikih socijalnih odnosa među ljudima) i moderni društveni sistemi (napose moderni politički i državni sistem uprave, sudstva, sustav visoke kulture, modernog školstva itd.). Upoznajmo te osnove.

Moderno društvo: Revolucija 1848-49. godine je najvažnije promjene bilježila na području društva. U Habsburškoj monarhiji uopće, pa tako i u Hrvatskoj, tada je zauvijek srušeno kasno-feudalno društvo ili društvo prosvijećenog apsolutizma, a feudalizam kao

društveni, pravni, politički i državni poredak zauvijek je nestao iz Monarhije. Godine 1849. je pobijedila kontrarevolucija, za kratko vrijeme bio je uspostavljen tzv. neoapsolutizam (od 1850. do 1860. godine), ali feudalno društvo više nije bilo moguće ponovo uvesti. To su ključne trajne i najznačajnije promjene o kojima su ovisile sve druge. Od tada je na pojavu ostalih promjena, na procese modernizacije, utjecala postupna izgradnja modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog) prema europskom modelu modernosti. Modernizacijski i integracijski procesi svih područja života zemlje započeli su od kraja 1860. godine dalje. Upravo tada krenula je i snažna integracija hrvatske nacije. No, to je značilo proces vrlo dugog trajanja.¹⁰

To moderno društvo, čijeg važne osnove su za revolucije 1848. godine prihvaćene i kod hrvatskog naroda i u Monarhiji uopće, postupno će se uvoditi u život, i od tada neprekidno i snažno utjecati na nastajanje modernih društvenih sistema, na utemeljenje novih nacionalnih vrijednosti, organizacija, institucija, zajednica, na nastajanje novih struktura: na utemeljenje integracijskih nacionalnih osnovica, na pojavu snažnih društvenih i nacionalnih modernizacijskih i integracijskih procesa koji su doveli do integracije moderne nacije. To je najvažniji novovijekovski preokret na prostoru srednje Evrope. Tada započinje korjenita promjena u povijesti Monarhije i svih njezinih naroda. Na pojavu modernog građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društva vezana je pojava novoga modernoga svijeta. Kao snažni integracijski činitelji unutar tog društva nastaju i razvijaju se moderne društvene tvorevine poput političkog i državnog sistema, sistema privrede, visoke kulture, obrazovanja, prava itd. Svi ti društveni sistemi, njihov daljnji razvoj i utjecaj na utemeljenje nacionalnih vrijednosti i integracijske procese ovisili su o izgradnji modernog društva u zemlji. Predstavljali su društvene i socijalne integracijske osnovice. Na tim osnovicama su se razvili složeni integracijski procesi. Javljali su se na dvije međusobno povezane razine: 1) unutar modernih društvenih sistema poput kulture, politike, privrede, prava, školstva, obrazovanja itd. 2) unutar socijalne zajednice koja ima, kako smo pokazali, u građanskom društvu snažnu integracijsku ulogu kod svakog naroda.¹¹

Moderni politički sistem: Revolucija 1848. godine srušila je feudalizam i na njemu temeljen politički sistem. Međutim, pojavi modernog društva uslijedila je uspostava novog političkog sistema, kompatibilnog sistemu građanskog društva. Taj politički sistem stoga valja promatrati kao sistem modernog društva. Iskazuje se u sljedećim pojavama: u organizaciji parlamentarizma, slobodnih izbora i nacionalnih zakonodavnih institucija, u organizaciji vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, na višestranačkom sistemu,

¹⁰ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985; Stadelmann, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848.*, München 1949; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* L1, Zagreb 1998; P. Korunić, »Porijeklo, integracija i budućnost nacije«, u *Etničnost i povijest* (ur. E. Heršak), Zagreb 1999; P. Korunić, »Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem«, u *Zbornik Mirjane Gross: u povodu 75. rođendana*, Zagreb 1999; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura* (prerađena disertacija), Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001 (prerađen magisterij).

¹¹ P. Korunić, *Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* L1, Zagreb 1998; Stadelmann, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848.*, München 1949; E. Winter, *Revolucion, Neoabsolutismus und Zentralismus der Donaumonarchie*, Wien 1969; F. Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški Monarhiji*, Ljubljana 1962.

nacionalnom suverenitetu, demokraciji, općim građanskim slobodama, slobodi štampe, javnosti, okupljanja, na formiranju nacionalnih političkih organizacija i institucija, političkih stranaka i društava, na pokretanju političkih novina, utemeljenju nacionalno-političkih programa, organizaciji nacionalnih pokreta, formiranju nacionalno-političkih zajednica putem ujedinjenja svih pokrajina i svih segmenata jednog naroda u kulturno, jezično, političko, ekonomsko itd. homogenu cjelinu.

Taj novi politički sistem, vezan uz pojavu i strukturu građanskog društva, ima veliku trajnost i postojanost u dugome vremenu. Na tom sistemu počiva moderan svijet. U javni život Monarhije i Hrvatske postupno se uvode elementi sustava građanskog društva i osnove novog političkog sistema. Uzmak odnosno povratak u prošlost više nisu bili mogući. Institucijama državne sile moglo se je tek, kao za vrijeme neo-apsolutizma, nakratko omesti brže uvođenje novog političkog sistema, ali započetog procesa ništa nije moglo trajno zaustaviti. Na tom političkom sistemu počiva cjelokupan razvoj zemlje.¹²

Taj je politički sistem u potpunosti omogućio ostvarenje svih ciljeva hrvatskog nacionalnog programa kao što su ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu nacionalno-političku zajednicu, ujedinjenu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju) i njezinu početnu organizaciju kao moderne nacionalne države, organizaciju Hrvatskog sabora kao zakonodavne nacionalne institucije, formiranje samostalne hrvatske vlade, utemeljenje najvažnijih nacionalnih političkih i državnih institucija, pokretanje mnogih političkih novina i društava, razvoj nacionalne kulture, privrede, obrazovanja, pismenosti, umjetnosti, književnosti, znanosti itd. Riječ je, kako vidimo, o utemeljenju najvažnijih integracijskih nacionalnih osnovica na kojima se formirala hrvatska nacija. Prema tome, taj novi politički sistem utemeljio je sve vrste političkih integracijskih nacionalnih osnovica i ujedno dao osnovu za razvoj cjelokupne hrvatske nacionalne zajednice. Kada bismo imali na umu samo tu činjenicu, dakako, uz uvjet, da cjelokupnu problematiku promatramo s gledišta procesa dugoga trajanja, mogli bismo zaključiti da je revolucija 1848. godine zapravo posve uspjela.¹³

Moderni državni sistemi: Za revolucije 1848-49. godine srušeno je ne samo feudalno društvo i njegov politički sistem, nego i cjelokupan državni i upravni sistem i sve političke i državne ustanove utemeljene na feudalnim privilegijama i pripadajućem hijerarhijskom društvu. S pojavom modernog građanskog društva i novog političkog sistema nastupilo je razdoblje ustrojstva države posve novih struktura i oblika. Ustrojstvo nove države se u višenacionalnoj Monarhiji očitovalo na dvije razine: 1) na razini organizacije višenacionalne

¹² M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985; P. Korunić, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* L1, Zagreb 1998; E. Fischer, *Österreich 1848. Probleme der demokratischen Revolution in Oesterreich*, Wien 1946; E. Fischer, *Österreich 1848.*, Wien 1946; H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura* (prerađena disertacija), Zagreb 2000; T. Markus, *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001 (prerađeni magisterij).

¹³ M. Gross-A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992; P. Korunić, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* L1, Zagreb 1998; R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarch 1848-1918*, I, New York 1950; C. A. Marcantony, *The Habsburg Empire 1790-1918*, London 1950; A. Wandruszka, P. Urbanitsch (ur.) *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, I, II, III 1-2, Wien 1973, 1975 i 1980.

države i 2) na razini osnivanja i organizacije nacionalnih država. A uz temeljnu su se, također na dvije razine, pojavile i nove političke i državne institucije.

Već je apsolutna monarhija omogućila formiranje Monarhije kao moderne evropske države, osobito unutar društva prosvijećenog apsolutizma od druge polovice 18. stoljeća dalje. Njezina centralna vlast je kontrolirala sve segmente državne zajednice, kako u cjelini tako i napose u pokrajinama. Sve u njoj je bilo strogo centralizirano... Ni pojedinac ni pojedini narodi nisu imali slobodu samostalnog djelovanja, osim na području kulture i privrede.

Nasuprot praksi apsolutne monarhije građansko društvo sa sobom donosi liberalnu teoriju države i omogućuje ostvarenje nacionalnog suvereniteta – tj. osnivanje pravne i zakonodavne nacionalne države. Time počinje izgradnja nacije-države prema europskom modelu modernosti. Temeljne značajke tog koncepta nacionalne države svode se na sljedeće: a) država mora biti zakonodavna, b) sve unutrašnje promjene i potrebe jedne zajednice ostvaruju se zakonodavnim putem, c) donošenje zakona je isključiva domena zakonodavstva, d) nužna je stroga podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, e) iziskuje se model pravne države, koja počiva na slobodi, jednakosti i ravnopravnosti građana, f) takav model države temelji se na uspostavi nacionalnog suvereniteta. Obzirom na sve navedeno možemo dakle govoriti o modelu – nužno pravne i zakonodavne – moderne demokratske države, još preciznije, o modelu zakonodavne nacionalne države.

Nasuprot praksi apsolutne monarhije, nasuprot svih oblika centralizma i apsolutizma koji su se u 19. stoljeću javljali u Monarhiji, od 1848. godine dalje svi narodi, osobito slavenski, prihvaćaju taj liberalni model nacionalne države. Kako svjedoče izvori, hrvatski preporoditelji su ga prihvatili već u vrijeme revolucije 1848. godine, napose pak od 1860./61. godine dalje.

Posve je jasno da je nacionalna država mogla nastati samo unutar modernog društva, tj. unutar modernog građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog svijeta ljudske djelatnosti, te unutar novog političkog sistema. Početak izgradnje suvremenih pravnih, parlamentarnih i zakonodavnih nacionalnih država ili nacija-država unutar Monarhije, dakako ujedno i hrvatske države, lako možemo pratiti od razdoblja revolucije 1848. godine dalje. Tada se stvaraju važni temelji razvoja državnosti i postupne izgradnje svih modernih nacionalnih država u Monarhiji. No i ovdje moramo promatrati s gledišta procesa dugoga trajanja.

Prema tome, sve je to omogućio društveni, politički i državni prevrat revolucije iz 1848. godine. Sve pomenuto upućuje na zaključak da su moderno društvo i moderni politički i državni sistemi, koji su kompatibilni građanskom civilnom društvu, omogućili utemeljenje i razvoj svih oblika državnih integracijskih osnovica na kojima se razvila hrvatska državnost, i sve političke i državne institucije, na kojima se postupno, korak po korak, formirala moderna hrvatska država, te, uz druge činitelje, moderna hrvatska nacija.¹⁴

Sistem moderne privrede: Rušenje feudalizma revolucionarne 1848. godine je konačno utemeljilo cjelokupnu privredu na sistemu moderne kapitalističke privrede, na razvoju

¹⁴ Gledaj tabelu br. 1; R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, I, New York 1950; Stadelmann, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848*, München 1949; C. A. Marcartney, *The Habsburg Empire 1790-1918*, London 1950; P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. godine*, Zagreb 1989; P. Korunić, »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998; P. Korunić, »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* LI, Zagreb 1998.

¹⁵ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985; M. Gross – A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992 i poglavlja o razvoju privrede u tim knjigama.

kapitala i slobodnog tržišta, na razvoju nacionalnog tržišta, industrijalizacije i svih oblika modernizacije. U procesu dugoga trajanja je omogućilo postupan razvoj nacionalne privrede, ekonomski razvoj i modernizaciju zaostale hrvatske privrede i razvoj domaćeg kapitala. Upravo je sve to, što nas ovdje napose zanima s gledišta naše teme, omogućilo kako svestrani razvoj domaće privrede tako i ekonomsku homogenizaciju čitavog hrvatskog prostora. Izgradnja ekonomske zajednice predstavljala je jedan od uvjeta za utemeljenje integracijskih ekonomskih osnovica na kojima se, uz druge osnovice, formirala moderna nacija. Ako revoluciju 1848. godine promatramo s gledišta pojave novog građanskog društva, novog političkog i državnog sistema, pojave nove nacionalno-političke zajednice, i, dakako, s početka utemeljenja zakonodavne nacionalne države, ali i s gledišta otvaranja mogućnosti za razvoj kapitalističke privrede, za razvoj nacionalnog kapitala i time utemeljenja ekonomske homogenizacije zemlje – možemo također zaključiti da je revolucija uspjela. Međutim, i to valja promatrati s gledišta procesa dugoga trajanja.¹⁵

Sistem visoke kulture: Moderno građansko društvo, koje je u Monarhiji utemeljeno za revolucije 1848. godine, a čije su osnove utemeljene i u Hrvatskoj, najavilo je početak postupne izgradnje suverene nacionalne države (nacije-države). Pokrenuta je modernizacija na svim područjima života zemlje, pa tako i na području visoke kulture. Vidjeli smo da su hrvatski preporoditelji već za vrijeme ilirskog pokreta utemeljili mnoge važne integracijske nacionalne osnovice visoke kulture, književnog jezika i književnosti. Zatim su za revolucije 1848-49. godine iznijeli zahtjev za uvođenjem novog hrvatskog književnog jezika u javnu upotrebu. Smatrajući da je nužno izgraditi visoku građansku kulturu, 1848-49. su u spomenutoj Osnovi o školstvu zahtijevali utemeljenje novog modernog školstva, od osnovnog preko srednjeg do visokih škola i, napokon, kao što su to iziskivali već u *Zatěvanjima naroda*, otvaranje najviše obrazovne institucije, Sveučilišta u Zagrebu.

Dakle, početak utemeljenja visoke kulture koja će postupno integrirati sve segmente hrvatskog naroda u homogenu kulturnu zajednicu, nalazimo već u razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda. Mada se njezine najvažnije osnove pojavljuju revolucionarne 1848. godine, njihov daljnji razvoj će naročito snažno pokrenuti godina 1860./61. Do kraja stoljeća će biti utemeljene sve nacionalne osnovice visoke kulture, koje će zauvijek odrediti zasebnost i individualnost hrvatske nacije. Moderno građansko društvo i moderni društveni sistemi omogućili su svestranu modernizaciju, pa i na području visoke kulture, tj. školstva, obrazovanja, pismenosti, komunikacija, razvoja umjetnosti, graditeljstva, urbanizacije itd.

Sistem javnosti i javnog djelovanja: Sistem javnosti i javne djelatnosti o kojoj je ovisio rad hrvatskih preporoditelja i njihovo stvaranje mnogih nacionalnih vrijednosti, organizacija, institucija te zajednica – i time integracijskih nacionalnih osnovica priređenih konkretnoj situaciji – razvijao se unutar građanskog društva, napose unutar novog političkog sistema, razvoja demokracije i građanskih sloboda, slobode štampe i okupljanja. Samo moderan sistem građanske javnosti je mogao omogućiti izgradnju i razvoj modernog svijeta. Četrdesetosmaška hrvatska štampa je o tome podosta pisala. Javnost i javno mnijenje služili su kao pokazatelji ostvarenja demokratskog modernog društva.

Revolucija 1848-49. godine je najvažniji događaj (proces) u novijoj povijesti hrvatskog naroda. Tada počinju i zatim se, nakon sloma neo-apsolutizma, od 1860/61. do kraja 19. stoljeća, ostvaruju gotovo sve osnove hrvatskog nacionalnog programa: utemeljuju se sve nacionalne vrijednosti, institucije i organizacije koje su zauvijek odredile zasebnost hrvatske nacije. Nadamo se, da je stoga naša teza, da početak izgradnje moderne hrvatske nacije valja potražiti u revolucionarnim godinama 1848-49, jasnija. Za revolucije 1848-49. su naime utemeljene ključne osnove modernosti i modernih društvenih sistema koje su u daljnjem razvoju, u procesu dugoga trajanja, oblikovale moderne nacije Monarhije.

*Tabela br. 1 shematski prikazuje u tekstu ispostavljene osnove modernosti i modernog društva. Revolucija 1848-49. godine u Habsburškoj monarhiji
 Europski model modernosti: moderno društvo, društveni sistemi, moderna nacija.
 Tabela br. 1*

DRUŠTVEN I SISTEMI	HABSBURŠKA MONARHIJA kao višenacionalna zajednica	MODERNE NACIONALNE OSNOVE koje su prihvatili narodi u Monarhiji
MODERNO DRUŠTVO	<p>Proces izgradnje građanskog društva</p> <ul style="list-style-type: none"> *građanskih sloboda i demokracija *sloboda, jednakost i ravnopravnost *pluralizam ciljeva i programa *parlamentarizam i slobodni izbori *višestranački politički sistem 	<p>Početak izgradnje modernog društva:</p> <ul style="list-style-type: none"> *modernog građanskog društva *građanskih sloboda i demokracije *parlamentarizma i slobodnih izbora *višestranačkog političkog sistema <p>= društvene integracijske osnove</p>
MODERNI POLITIČKI SISTEM	<p>Proces izgradnje političkog sistema:</p> <ul style="list-style-type: none"> *parlamentarizma i predstavničke vladavine *zakonodavne, izvršne i sudske vlasti *liberalne demokracije i javnosti *novog nacionalnog suvereniteta *izgradnja novog političkog sistema 	<p>Formiranje nacionalnih institucija:</p> <ul style="list-style-type: none"> *političkih organizacija i institucija *modernog nacionalnog parlamenta *primjena nacionalnog suvereniteta *formiranje nacionalno-političkih programa <p>= političke integracijske osnove</p>
MODERNI DRŽAVNI SISTEM	<p>Proces formiranja državnog sistema:</p> <ul style="list-style-type: none"> *centralnih državnih institucija *između centralizma i federalizma *politički program austroslavizma: = konfederalno ustrojstvo Monarhije kao zajednice u svemu ravnopravnih naroda 	<p>Program demokratskog federalizma:</p> <ul style="list-style-type: none"> *proces formiranja federalnih jedinica *proces formiranja nacionalnih država *formiranje nacionalnih državnih institucija *prihvatanje programa austroslavizma <p>= državne integracijske osnove</p>

DRUŠTVEN I SISTEMI	HABSBURŠKA MONARHIJA kao višenacionalna zajednica	MODERNE NACIONALNE OSNOVE koje su prihvatili narodi u Monarhiji
SISTEM MODERNE PRIVREDE	Proces izgradnje moderne privrede: *moderne kapitalističke privrede *slobodnog nacionalnog tržišta *proces industrijalizacije zemlje *proces modernizacije privrede uopće	Izgradnja i razvoj nacionalne privrede: *moderne kapitalističke privrede *formiranje nacionalnog tržišta *ekonomskih institucija i organizacija = ekonomske integracijske osnove
SISTEM VISOKE KULTURE	Proces izgradnje i razvoja visoke kulture: *modernizacija školstva i obrazovanja *formiranje modernog sveučilišta *nove komunikacijske pojave: novine, časopisi, letak, knjige, brošure itd.	Izgradnja i razvoj nacionalne kulture: *modernizacija školstva i obrazovanja *Sveučilišta i Akademije znanosti *nacionalnih kulturnih institucija = kulturne integracijske osnove

Izvoria) *Novine i časopisi:*

Danica horvatska, slavonska i dalmatinska (1848-1849)

Jugoslavenske novine (1848-1850)

Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske (1848-1850)

Slavenski Jug (1848-1850)

Saborske novine (1848)

Südslavische Zeitung (1848-1851)

b) *Različiti izvori:*

Die kroatische Frage und Österreich, Agram 1848.

Dokumenti o vengerskoj revoluii i osvoboditeljnoj borbe 1848-49., Budapest 1948.

Drašković J., »Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ugarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih«, Karlovac 1832 [u Fancev F., *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb 1933].

Dukat V., »Korespondencija o događajima u Ugarskoj 1847-1849«, *Starine JAZU XXXVI*, 1956.

Godina 1850. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1851.

- Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1 (Kolanović J., ur.) Zagreb 2001.
- Kušević J., *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Zagreb 1830 [u Fancev F., *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb 1933].
- Markus T., *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848-1850.*, Zagreb 1998.
- Mažuranić I., *Hèrvati Madjarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka mieseca i travnja 1848.*, Karlovac 1848.
- Obad S., *Dalmacija revolucionarne 1848-49.*, Rijeka 1987.
- Osnova o utemeljenju narodne vojske u trojednoj kraljevini hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj*, Zagreb 1849.
- Osnova zakona o odnošenju trojedne kraljevine prema monarkii austrijskoj* (Zagreb 1849), Korunić 1992, str. 240-243; SJ 7. IV. 1849.
- Osnova o Hrvatskom saboru i Članak o saboru*, SJ 6. III. 1849, te Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće.
- Osnova temeljnih pravila javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, Hrvatski državni arhiv, Prosvjetni odsjek; SJ 16.-22. X. 1849.
- Osnova o hrvatskoj vladi i Članak o ustrojenju dèržavnoga vieće*, SJ 16. siječnja 1849. i SZ 15. siječnja 1849., te Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće.
- Pejaković S., *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung von jahre 1848*, Wien 1861.
- Perović R. (ur.), *Građa za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848-49.*, I, Beograd 1952.
- Rakovac D., *Mali katekizam za velike ljude*, Zagreb 1842.
- Šulek B., *Naše pravice*, str. 242-344, Zagreb 1868.
- Thim J., *A Magyarorszagi 1848-49. Szerb fölkelés története*, I-III, Budapest 1933.
- Tkalac I. I., »Croaten, Serben und Magjaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland«, *Građa za povijest književnosti Hrvatske* 18, Zagreb 1948.
- Vukotinović Lj., »Ilirisam i Kroatizam«, *Kolo* II, Zagreb 1842.
- Vukotinović Lj., *Někoja glavna pitanja našeg vrěmena*, Zagreb 1848.
- Zapisnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, držanog 5. i sliedećih mieseca lipnja i srpnja danah godine 1848.*, Zagreb 1848.
- Žáček V., »Slovanský sjezd v Praze 1848«. *Sbírka dokumentů*, Praha 1958.

Literatura

- Arató E., »Karakteristične crte nacionalnih ideologija slavenskih naroda u prvoj polovini 19. stoljeća«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 3, Zagreb 1973.
- Bach M., *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*, Wien 1898.
- Barac A., *Književnost ilirizma*, Zagreb 1954.
- Beuc I., *Povijest institucija državne vlasti Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.
- Bogdanov V., *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.*, Zagreb 1948.
- Bogdanov V., *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49. u svijetlu naše četrdesetosmaške štampe*, Zagreb 1949.
- Bogdanov V., *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.
- Brandt H. D., *Die österreichische Neoabsolutismus 1848-1860*, I, Göttingen 1978.
- Dautry J., *Histoire de la révolution de 1848 en France*, Paris 1948.
- Deak I., *The Lawful Revolution: L. Kossuth and the Hungarians 1848/49*, N. York 1979.
- Dennewitz B., *Der Föderalismus*, Hamburg 1947.

- Fancev F., »Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XII, Zagreb 1933.
- Fancev F., »Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret«, *Hrvatsko kolo* 16, Zagreb 1935.
- Fancev F., »Ilirstvo u hrvatskom preporodu«, *Ljetopis JAZU* 49, Zagreb 1937.
- Fischer E., *Österreich 1848. Probleme der demokratischen Revolution in Österreich*, Wien 1946.
- Fischer E., *Österreich 1848*, Wien 1946.
- Gavrilović S., *Srem u revoluciji 1848-1849.*, Beograd 1963.
- Godechot J., *Revolucije 1848.*, Beograd 1987.
- »130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda«, *Kolo* 8/9/10, Zagreb 1966.
- Gross M., *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.
- Gross M.-Szabo A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.
- Guillaumin H., *La tragédie de 1848*, Genève 1948.
- Hanák P., *Ugnetenije narodi Avtriskoi imperii i vengerska revolucija 1848-1849 gg.*, Budapest 1954.
- Hanák P., *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995.
- Haselsteiner H., *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
- Helfert J. A., *Geschichte der österreichische Revolution im Zusammenlange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848-49.*, I-II., Wiener-Freiburg 1907-1909.
- Helfert J. A., *Revolucion und Reaktion im Spärjahre 1848*, Prag 1870.
- Hohlfeld J., *Die deutsche Revolution 1848-1849*, Leipzig 1948.
- Horvat R., *Hrvatski pokret 1848.*, I-IV, Zagreb 1898-99.
- Horvat R., *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.
- Horvat J., *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Zagreb 1962.
- Ivanišević A., *Kroatische Politik der Wiener Zentralstellen von 1849 bis 1852*, Wien 1984.
- Iveljić I., »O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848.-1850.)«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 22, str. 71-94, Zagreb 1989.
- Iveljić I., »Pokušaj stvaranja hrvatske vojske 1848-49. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (2), str. 47-58, Zagreb 1992.
- Iveljić I., »Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 25 (2-3), str. 19-42, Zagreb 1993.
- Jareb M., *Hrvatsko-mađarski odnosi u hrvatskoj javnosti 1848. godine*, Magistarski rad, Zagreb 1998.
- Jelačić A., *Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-49. i ukidanje kmetske zavisnosti*, Zagreb 1925.
- Ježić S., *Ilirska antologija*, Zagreb 1934.
- Jerusalem F. W., *Die Staatsidee des Föderalismus*, Tübingen 1949.
- Kann R. A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, I, New York 1950.
- Kann R. A., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London 1974.
- Kessler W., *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slavonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 1981.
- Kiszling R., *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849*, I-II, Wien 1948.
- Kolarić A., *Razvoj političkih i društvenih koncepcija u hrvatskoj javnosti 1848. do odgode Hrvatskog sabora*, Magistarski rad, Zagreb 1998.
- Korunić P., »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 14, str. 91-228, Zagreb 1981.

- Korunić P., *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874. godine*, Zagreb 1986.
- Korunić P., *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. godine*, Zagreb 1989.
- Korunić P., »Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću«, *Povijesni prilozi* 10, str. 103-156, Zagreb 1991.
- Korunić P., »Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine«, *Povijesni prilozi* 11, str. 177-252, Zagreb 1992.
- Korunić P., »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13, br. 3, str. 151-188, Zagreb 1997.
- Korunić P., »Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31, str. 9-39, Zagreb 1998.
- Korunić P., »Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine«, *Historijski zbornik* LI, Zagreb.
- Korunić P., »Porijeklo, integracija i budućnost nacije«, u *Etničnost i povijest*, (E. Heršak, ur.), Zagreb 1999.
- Korunić P., »Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem«, u *Zbornik Mirjane Gross: u povodu 75. rođendana*, Zagreb 1999.
- Korunić P., »Osnovice građanskog društva u Hrvatskoj za revolucije 1848-49. godine«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33, str. 69-104, Zagreb 2000.
- Korunić P., »Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj«, *Historijski zbornik* LII, str. 49-100, Zagreb 2000.
- Košćak V., »Hrvatska politika 1848/49«, *Forum* VII/XVI, Zagreb 1968.
- Kulakovskij P. A., *Ilirizm*, Warszawa 1894.
- Laforet G., *Föderalismus und Gesellschaftsordnung*, Augsburg 1947.
- Leščilovska I. I., *Ilirizm*, Moskva 1968.
- Leščilovska I., *Obščestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849*, Moskva 1977.
- Marcartney C. A., *The Habsburg Empire 1790-1918*, London 1950.
- Markus T., »Federalizam i konfederalizam u tekstovima Slavenskog Juga 184.-1850.«, *Povijesni prilozi* 13, str. 111-137, Zagreb 1994.
- Markus T., »Zakonske osnove Odbora Sabora Hrvatske i Banskog vijeća 1849. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 28 (1-2), str. 139-159, Zagreb 1996.
- Markus T., »Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine: osnovna zbivanja i ideje«, *Povijesni prilozi* 15, str. 11-58, Zagreb 1996.
- Markus T., *Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848-1849. godine*, Magistarski rad, Zagreb 1996.
- Markus T., *Hrvatski sabor 1848. godine: političke institucije i hrvatski nacionalni pokret 1848-1849. godine*, Doktorska disertacija, Zagreb 1998.
- Markus T., *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848-1850*, Zagreb 1998.
- Markus T., *Hrvatski politički pokret 1848-49. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000.
- Markus T., *Slavenski Jug 1848-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.
- Meyer H., *Studien zur Geschichte der deutschen Revolution*, Darmstadt 1979.
- Neustädter J., *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848.*, 1, Zagreb 1994.
- Novak G., »Dalmacija na raskršću 1848. godine«, *Rad JAZU* 274, Zagreb 1948.
- Potrebica F., *Požeška županija za revolucije 1848-1849.*, Zagreb 1984.
- Prelog M., *Slavenska renesansa 1780-1848.*, Zagreb 1924.

- Sirotković H., »Organizacije uprave u Hrvatskoj i Slavoniji u njenom građanskom razdoblju (1848-1918.)«, *Godišnjak* 23, str. 175-188, Sarajevo 1975.
- Smičiklas T., »Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835«, *Rad JAZU*, sv. 80., Zagreb 1885.
- Stadelmann, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848.*, München 1949.
- Stančić N., »Hrvatski Građanski sabor 1848-1918«, *Hrvatski sabor*, str. 61-97, Zagreb 1994.
- Stančić N., *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.
- Šidak J., »Češki narodni pokret 1848-49. godine«, *Historijski pregled* VII/3-4, Zagreb 1961.
- Šidak J., »Narodni pokret Slovaka 1848-49. godine«, *Historijski pregled* VIII/2, Zagreb 1962.
- Šidak J., *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.
- Šidak J., *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979.
- Šidak J., *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988.
- Šišić F., *Hrvatska povijest od 1790. do 1847.*, III, Zagreb 1913.
- Šišić F., *Biskup Štrosmajer i južnoslavenska misao*, I, Beograd 1922.
- Šurmin Đ., *Hrvatski preporod*, knj. I-II, Zagreb 1903/1904.
- Tapie V. L., *La Révolution de 1848 dans d'Autriche 1848-1851*, Paris 1954.
- Walper K. H., *Föderalismus*, Berlin 1966.
- Wandruszka A. – Urbanitsch P. (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, I, II, III (1-2), Wien 1973, 1975 i 1980.
- Winter E., *Revolucion. Neoabsolutismus und Zentralismus der Donaumonarchie*, Wien 1969.
- Zwitter F., *Nacionalni problemi v habsburški Monarhiji*, Ljubljana 1962.
- Žáček V., »Nacionalno-političko kretanje austrijskih Slavena za vrijeme revolucije godine 1848«, *Godišnjak Društva istoričara XVIII*, Sarajevo 1968/69.
- Žáček V., »České a jihoslovanské lipy v roce 1848«, *Literární archiv* VI, Praha 1972.
- Živančević M., *Ilirizam, Povijest hrvatske književnosti*, 4, Zagreb 1972.

SUMMARY

CROATIAN NATIONAL PROGRAM AND MODERN SOCIETY DURING THE REVOLUTION OF 1848/49

The author of this paper lists the fundamental basis of the Croatian national program, as it has been established during the revolution of 1848-49. All national political institutions in Croatia have at the time accepted this program. Afterwards, the Program has been confirmed and adopted – in the name of the entire Croatian people – by the Croatian *Sabor*, in its role of the national parliament and representative body. The creation of this national program has been made possible by new social and historical changes that have taken place during the year 1848. Therefore, in order to be able to come to terms with the importance of this national program, it is vital to research the changes to– and structure of social systems.

Between March 1848 and the end of 1850, a very powerful reflection of revolutionary turmoil has taken place in Croatia, in parallel with creation of a very strong organization of the new political movement. Croatian resurrectionists have in this period, building upon the already achieved results during the Illyric Movement of 1835-1847, given life to new integrative national fundamentals (new national organizations, institutions and values) on the base of which, in the course of long-lasting processes, the Croatian nation has been formed. This has at the same time signaled the beginning of the unification of Croatian nation.

In Croatia, during the revolution of the 1848-49, a completely new period of national history has been opened. This marks a new phase of the Croatian national resurrection. For, although the actors represent practically the same generation of Croatian resurrectionists, in the period of 1848-50 a) their activity is taking place within frames of completely different both social and political systems, b) they create fully different national organizations and institutions, and c) they are founding both different and much more permanent integrative national fundamentals. What is the most important is that they have in the years 1848-50, starting from the values that they have created during the times of Illyric Movement, given substance to a modern Croatian national program, one that will be adopted by all segments of Croatian public. Starting from 1860/61 onwards, this national program will be quoted and invoked by the Croatian *Sabor* and by all political institutions, all groups and every political party in all of Croatia. It will therefore represent the national program that will serve as an axis around which the entire Croatian people will group, the one that will provide incentive to form all major national fundamentals upon which, in processes of long duration, modern Croatian nation will be formed.

In order to get familiar with the permanent values that Croatian resurrectionists have created under the new political circumstances, it is necessary to keep in mind: *first*, that during the Illyric Movement their activity is taking place within the frame of a late feudal society; *second*, that this system (social, legal, political and economical) has finally been broken and ended in the revolution of 1848; *third*, that at the time in the Monarchy in general, and in Croatia in particular, basics of bourgeois society have been adopted; *fourth*, that therefore Croatian resurrectionists of the period 1848-50 act within the completely new social and political system *in statu nascendi*, that they organize themselves under the frame of completely new national institutions, and that they have given birth to fully new and permanent integrative national fundamentals. Based on these national fundamentals, up

to end of 19th century, Croatian nation is being formed as a society of new integrative type within the frame of bourgeois society.

At that time two programs, as well as the activity within Croatia organized according to them, have determined both the creation of new national fundamentals and the relation of Croatian people towards other national groups in the wider area of the region. These are: Croatian national program and Confederalist program, a program on rearranging the Monarchy into a democratic confederation of fully equal peoples and their national states.

JANEZ CVIRN

RAZVOJ DRUŠTEV NA ŠTAJERSKEM (1815–1880)

Predmarčno obdobje

V predmarčni dobi, za katero naj bi bilo značilno zatiranje svobodnega združevanja in izražanja mišljenja, so bila društva pomemben element pri oblikovanju novega meščanstva. Očitno je znala absolutistična država predmarčne dobe – drugače kot jožefinska – razločevati področji »države« in »družbe« in je – tudi zato, ker je morala opustiti željo po široki politiki blagostanja – celo odobraval obstoj svobodnih združenj, namenjenih skrbi za bolne in uboge ter pospeševanju obrti, kmetijstva, industrije, umetnosti, glasbe in znanosti.¹

V predmarčnem obdobju je tudi na (Spodnjem) Štajerskem število najrazličnejših društev opazno naraščalo. Iz stare stanovske (cehovske) tradicije so izhajala različna podporna in dobrodelna društva, ki so si – velikokrat pod pokroviteljstvom države in cerkve – prizadevala spremeniti življenjske razmere nižjih družbenih slojev. Takšna so npr. bila graško društvo Armen-Versorgung-Verein (1819), Armen-Versorgung-Verein v Celju (1822), Schutzengel-Verein (1833) in Handwerksburschen-Verein (1846) v Knittelfeldu, Kranken-Gesellen-Verein v Slovenj Gradcu (1846), leta 1831 v Gradcu ustanovljeno dobrodelno žensko društvo (Frauenverein) ter Schutz-Verein für entlassene Sträflinge v Gradcu (1847).²

V zvezi z naraščajočim zanimanjem za umetnost in znanost so nastala Glasbeno društvo za Štajersko (1817),³ Glasbeno društvo v Fürstenfeldu (1832), Glasbeno društvo v Eisenerzu (1838), Čitalnica pri Joaneumu (1819),⁴ Čitalnica v Mariboru (1823), Čitalnica v Ljutomeru (1847), Geognostično-montanistično društvo za Štajersko (1846)⁵ in Zgodovinsko društvo za Notranjo Avstrijo (1843), ki je do leta 1850 združevalo pokrajinska zgodovinska društva za Štajersko, Koroško in Kranjsko.⁶ V omenjenih društvih, ki so se lahko v svojem delovanju naslonila na leta 1811 ustanovljeni Joaneum,⁷ je v polni meri zaživelo »pomeščanjenje« kulture, umetnosti in znanosti, ki so se rešile svoje v tradicionalni stanovski družbi predpisane vloge in postale predmet splošnega zanimanja.

¹ Ernst Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva, v: ZČ 45, 1991/3, str. 376.

² Seznam društev povzemam po F. X. Hlubek, *Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark*, Graz 1860, str. 401–416.

³ Društvo so ustanovili že leta 1815, statute pa so mu potrdili leta 1817; z delovanjem je začelo šele leta 1819. Prim. Gustav Schreiner, Grätz. *Ein naturhistorisch-statistisch-topographisches Gemälde dieser Stadt und ihrer Umgebung*, Graz 1843, str. 470 sl.

⁴ Prim. Marlies Raffler, *Deutschsprachige Lesegesellschaften am Beispiel des von Erzherzog Johann begründeten Lesevereins am Joanneum (1819-1871)*, rkp. dis., Graz 1988.

⁵ Alfred Weiß, Die Entwicklung des steirischen Bergbaues, v: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*, izd. Grete Klingenstein, Graz 1982, str. 318; (Hlubek navaja, da je bilo društvo ustanovljeno šele leta 1850. Prim. Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 407).

⁶ Prim. Fritz Popelka, Der Historische Verein für Innerösterreich und sein steirischer Zweigverein, v: *ZHVS* 41, 1950, str. 3–23; glej tudi Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko, ZČ 45, 1991/2, str. 218–230.

⁷ Joaneum naj bi po mnenju ustanovitelja nadvojvode Janeza prispeval »zur Geistesbildung der steiermärkischen Jugend, zur Erweiterung der Kenntnisse und Belebung des Fleißes und der Industrie der Bewohner Steiermarks«. Prim. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark. Mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben*, Graz 1996, str. 245.

Iz interesa po znanstvenem pristopu k reševanju gospodarskih (in družbenih) problemov sta nastali (na pobudo nadvojvode Janeza) leta 1819 ustanovljena Štajerska kmetijska družba ter skoraj dve desetletji mlajše Društvo za pospeševanje in podpiranje obrti in industrije v Notranji Avstriji (1837), ki sta bili v predmarčnem obdobju glavna nosilca gospodarske modernizacije.⁸

Štajerska kmetijska družba, ki si je za svoje vodilo izbrala geslo: »Treu dem guten Alten, aber darum nicht minder empfänglich für das gute Neue«,⁹ si je zadala za cilj, da v sodelovanju vseh družbenih stanov¹⁰ »die vaterländische Landwirtschaft in den größtmöglichsten Flor zu bringen«. ¹¹ S svojim znanstveno-izobraževalnim in praktičnim delom je bila družba, ki je vrata svojih podružnic (do leta 1825 jih je ustanovila kar 25)¹² na široko odprla tudi kmetom, v predmarčnem obdobju »in jeder Hinsicht vorbildhaft, sowohl im Hinblick auf Förderungs-, als auch Integrationsfunktion (höchste Organisationsdichte und höchster Organisationsgrad in der ganzen Monarchie)«. ¹³

Pri modernizaciji neagrarnega sektorja je igralo podobno vlogo leta 1837 ustanovljeno Društvo za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji, ki si je – ob širitvi svoje dejavnosti na Zgornjo in Spodnjo Avstrijo ter Salzburško¹⁴ – »z vsemi možnimi materialnimi, moralnimi in duhovnimi sredstvi« prizadevalo zlasti za poživitev industrije in obrti v notranjeavstrijskih deželah.

Društvo, ki je želelo igrati vlogo nekakšnega posrednika industrijske in tehnične revolucije ter vzpodbuditi gospodarsko integracijo treh »sestrskih dežel« (Koroške, Štajerske in Kranjske), je v svojem praktičnem delu v celem predmarčnem obdobju ostalo v okviru programa, ki ga je na prvem občnem zboru 31. marca 1838 definiral nadvojvoda Janez:¹⁵ organiziralo je obrtne razstave,¹⁶ z nagradami in pohvalami je vzpodbujalo izumitelje in podjetnike, ustanavljalo knjižnice s čitalnicami, organiziralo obtok tehničnih

⁸ Pomembna je bila tudi leta 1825 ustanovljena Štajerska hranilnica in leta 1828 ustanovljen Brandschaden-Versicherungs-Anstalt v Gradcu. Prim. Otto Hwaletz, *Organisationsformen der frühliberalen Wirtschaft*, v: *Erzherzog Johann*, str. 215–221; Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 406.

⁹ Anna Barth, *Agrarpolitik im Vormärz. Die Steirische Landwirtschaftsgesellschaft unter Erzherzog Johann*, Graz 1980, str. 46.

¹⁰ Tako je § 5 statutom izrecno poudarjal: »Es könne also Glieder werden: Grundbesitzer, practische Landwirthe, Männer, welche Kenntnisse in der Landwirtschaft oder endlich Eifer und Willen haben, diesen dem Vaterlande so nützlichen Zweck befördern zu helfen«. Barth, *Agrarpolitik im Vormärz*, str. 124.

¹¹ Statuti Štajerske kmetijske družbe so objavljeni v Barth, *Agrarpolitik im Vormärz*, str. 124–130; § 1., str. 124.

¹² Barth, *Agrarpolitik im Vormärz*, str. 54.

¹³ Ernst Bruckmüller, *Landwirtschaftliche Organisation und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*, Salzburg 1977, str. 114.

¹⁴ Od leta 1837 do leta 1848 se je število članov na Štajerskem povečalo od 95 na 458 (skupaj pa od 354 na 2391). Prim. Gerhard Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, Wien 1986, str. 174.

¹⁵ V odgovoru na vprašanje: »Kako naj bi delovalo naše društvo?«, je nadvojvoda Janez poudaril: »Najprej z razširjanjem potrebnim znanj; v ta namen bodo potrebni podatki o sedanjem stanju in razmerah naše obrti in industrije... (kot o) industriji in obrti ostalih dežel, da bi vedeli, kaj nam lahko koristi. Nadalje z razširjanjem vsega znanja vrednega, vsega za nas koristnega, z oznanjanjem le-tega na najhitrejši način: s tiskom, risbami, vzorci, da celo orodij. Nato z opozarjanjem na izdelke naše obrti in industrije tako doma kot v tujini. Z navezovanjem stikov, da bi odprli pot prodaji in jo pospešili in se obenem seznanili, na kakšen način proizvodnje in kam naj usmeri naša industrija svojo pozornost...« Peter Vodopivec, *Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi*, rkp. dis., Ljubljana 1978, I. del, str. 120.

¹⁶ V predmarčni dobi je društvu uspelo organizirati štiri take razstave: v Celovcu 1838, Gradcu 1841, Ljubljani 1844 in Linzu 1847.

časopisov (pomemben je bil zlasti Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list, ki je začel izhajati 1. maja 1839 v Gradcu), zbiralo in razstavljalo vzorce odličnejših izdelkov ter si zlasti prizadevalo, da bi (v povezavi z Donavsko paroplovno družbo in s tržaškim Lloydom) razširilo prodajne možnosti izdelkov notranjeavstrijske industrije in obrti (tudi v levantinskih deželah).¹⁷

Pri pomeščanjenju predmarčne družbe pa so igrala pomembno vlogo tudi t. i. družabna društva, pri katerih je stal v ospredju motiv svobodne zabave in užitka izven tradicionalnih stanovskih omejitev. Tako se je nasproti plemiški Kazini v Gradcu (1818), ki je pri »zabavi, igrah in plesu« zduževala le plemstvo in višje oficirje,¹⁸ leta 1839 ustanovila meščanska Kazina (Bürgerliche Ressource),¹⁹ ki se je v letih pred revolucijo 1848 – ob gledališču – uveljavila kot najpomembnejše središče meščanskega življenja v mestu. Sproščeni družabnosti sta bili (seveda z omejitvami) namenjeni tudi Moški pevski društvi v Gradcu (1846) in Mariboru (1847)²⁰ ter nekatera podobna (zlasti godbena, gledališka in strelska) društva v provinci.²¹

Društva²² kot okvir za javno diskusijo o državnih in družbenih razmerah so – kljub politični represiji – ob koncu predmarčnega obdobja vse bolj dobivala tudi politični pomen. Zlasti v graški Čitalnici, kjer so bile na voljo tudi prepovedane knjige in časopisi, ter v Društvu za pospeševanje industrije in obrti so se ob koncu predmarčnega obdobja jasno kazale odkrite težnje novega meščanstva po politični participaciji. Ob liberalnem pa se je v njih razvil tudi nacionalni potencial. Pojav »nacionalnega« srečamo tako v Zgodovinskem društvu, v katerem je sicer še vedno prevladujoč stari stanovski deželni patriotizem, kot tudi v obeh Moških pevskih društvih.²³

Revolucija 1848

Čeprav po izbruhu revolucije 1848 dejavnost starih društev ni povsem zamrla,²⁴ je v novem političnem položaju tudi na Štajerskem stopil povsem v ospredje interes za društva z eksplicitno politično usmeritvijo.

Sredi aprila 1848 so slovenski študentje in nacionalno zavedni intelektualci ustanovili

¹⁷ Tako je nadvojvoda Janez že leta 1837, ko je odšel na krajše potovanje po Bližnjem vzhodu, vzel s seboj vzorce notranjeavstrijskih izdelkov, da bi jih posredoval tamkajšnjim trgovcem in konzulatom. Leta 1839 pa je društvo ustanovilo tudi posebno »aksijsko družbo za izvoz notranjeavstrijskih izdelkov« (s sedežem v Trstu), ki naj bi pospeševala vse naravne in obrtne proizvode Štajerske, Koroške in Kranjske prek Trsta kot stične točke interesov notranjeavstrijskega ozemlja. Peter Vodopivec, *Socialni in gospodarski nazori*, I. del, str. 122.

¹⁸ Hans Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, Graz 1996 (Reprint), str. 233: »Aber das Kasino blühte nicht auf und die Bürgerschaft spottete über die 'französisch-italienische Verbildungs-anstalt', die nur Vergnügen, Spiel und Tanz pflege«.

¹⁹ Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 408.

²⁰ Po Hlubeku naj bi bilo Moško pevsko društvo v Mariboru ustanovljeno že leta 1825. Prim. Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 408.

²¹ Prim. Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 401–411.

²² *Handbuch des Herzogthumes Steiermark von 1848* navaja, da je bilo na Štajerskem vsega skupaj 26 društev. Ta podatek se ujema s seznamom društev, ki ga je objavil Hlubek. Prim. Wolfgang Müller, *Die politischen Bewegungen und Parteien Steiermarks von 1848–1867*, rkp. dis. Graz 1951, str. 14; Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 172; Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 401–411.

²³ Na repertoarju graškega Moškega pevškega društva je že leta 1846 pesem Was ist des Deutschen Vaterland. Prim. Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 175.

²⁴ Je pa značilno upadanje članstva. Tako je v graški Čitalnici in Moškem pevskem društvu po letu 1848 število članov rapidno padalo. Prim. Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 175.

Ustavno politično društvo Slovenija, ki si je – kot prvo politično društvo na Štajerskem – po statutih zadalo za cilj: »Dvigovanje nacionalne samozavesti na podlagi izpopolnjevanja slovenskega jezika in študija bližnjih slovanskih sorodnih dialektov za dosego tesnejše povezave z ostalimi slovanskimi narodi«,²⁵ v svojem programu, sprejetim že 16. aprila 1848, pa se je zavzelo za zedinjeno Slovenijo, enakopravnost slovenskega naroda in jezika, tesnejšo povezavo s Hrvati in odločno nasprotovalo, da bi tudi Slovenci postali del bodoče nemške države.²⁶

Po Sloveniji, ki je v prvih dneh (tednih) svojega delovanja podprla agitacijo zoper udeležbo na frankfurtskih volitvah, sta se maja 1848 ustanovili Konstitucionalno in Nemško društvo. Prvo je poskušalo z rednimi sestanki, predavanji in diskusijami zavzemati stališča do aktualnih političnih odločitev, drugo pa je poskušalo nevtralizirati dejavnost društva Slovenija in okrepiti (vse)nemško zavest z bolj razvejano dejavnostjo.²⁷ Zaradi zaostrovanja nacionalnega prepira v Gradcu (npr. Farbenstreit), ki je vse glasneje odmeval tudi v provinci, so sredi maja v Celju ustanovili Društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo (Verein zur Vermittlung der slavischen und deutschen Nationalität),²⁸ ki je bilo – ob zagovarjanju koeksistence med Slovenci in Nemci – usmerjeno izrazito proavstrijsko. Društvo se je v svojem programu zavzelo za močno in enotno Avstrijo, v kateri bodo vsi narodi popolnoma enakopravni: »Vor allem aber ist es Einigung alles Widerstrebenden in Österreich, was zur Befestigung Noth thut, ja wir können sagen, zur Erschaffung Österreichs, denn die Idee eines Vaterlandes Österreich ist ganz neugeboren, wenigstens erst kaum seit Wochen lebendig geworden. – Die Einigung Österreichs sei daher das Ziel unsers energischen Bestrebens, sie sei die Waage unserer Worte, sie sei die Lenkerin unserer Thaten, und die gleiche Berechtigung der Nationalitäten ist die große geistige Macht, die allein zur Einheit führen, und dem Staate Österreich einen unvergänglichen Altar in den Herzen aller deutschen und slavischen Bewohner aufbauen wird. – Um nun durch Wort und That für den erhabenen Zweck: 'Aufgehen des Deutschen und Slaven in Österreich' durch das Mittel: 'Gleiche Berechtigung beider Nationalitäten' nach unsern besten wenn gleich schwachen Kräften wirken zu können, hat sich hier ein Verein gegründet, der es sich zur vorzüglichsten Aufgabe gestellt hat, die Nationalitäten zu versöhnen, die wahren Interessen ins Licht zu stellen und zu einigen, Gegensätze zu vermitteln, schiefe Stellungen zu ordnen, und besonders jeder Aufreizung, sie möge von welcher Seite immer als einseitige Parteibestrebung versucht werden, mit Kraft entgegenzutreten.«²⁹ Društvo z enakim imenom in programom so maja 1848 ustanovili tudi v Mariboru.³⁰

Vsa omenjena politična društva so bila zlasti aktivna pri državnozbornih volitvah, potem pa je njihovo delovanje padlo v senco sredi julija ustanovljenega Graškega demokratičnega društva,³¹ ki se je po statutih zavzemalo za varovanje »der Volksrechte, und Aufrechterhaltung der Volkssouveränität auf gesetzlichem Wege«,³² med temelje svojega delovanja pa je štelo tudi naslednje naloge: »Weniger die Volksrechte eines

²⁵ Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, v: ZČ 28, 1974/1-2, str. 50.

²⁶ Granda, Graška Slovenija, str. 53.

²⁷ Nemško društvo je npr. vodilo zbiranje denarja za nemško floto, toda »die herceingebachte Summe hätte nicht hingereicht, ein Schiffsboot damit zu zimmern«. Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 176; prim. tudi Granda, Graška Slovenija, str. 71.

²⁸ *Cillier Wochenblatt*, 18. 5. 1848.

²⁹ Program je objavljen kot priloga k *Cillier Wochenblatt* 18. 5. 1848.

³⁰ Prim. Viktor Vrtnjak, Narodnopolitična podoba Maribora z okolico v sredi 19. stoletja, v: *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp, ZRC SAZU, Ljubljana 1996, str. 533.

³¹ Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 185.

Einzelnen als die Volksrechte im Allgemeinen zu wahren, ist die weitere Aufgabe dieses Vereins; die Regierung, die Behörden auf volksthümliche Mängel aufmerksam zu machen, die Mittel zur Abhilfe anzugeben, und im Falle keiner Würdigung auf Resultirung dringen; – das ist die Bestimmung eines demokratischen Vereins, der nicht als ein gesetzgebender oder das Gesetz mißbrauchender Körper, sondern als ein dem Gesetze untergeordnetes Organ der Freiheit dasteht und auch als moralische Person existirt, weil sein Bestehen im Einklange mit den Freiheitstendenzen anerkannt werden muß.«³³

Na iniciativo Graškega demokratičnega društva so avgusta 1848 ustanovili tudi Graško splošno delavsko društvo in Meščansko društvo (Bürgerverein). Prvo naj bi po statutih skrbelo za »poživitev in okrepitev ljudskega duha« in delavcem dalo priložnost, da bi delovali v korist »pravega in dobrega«. ³⁴ Namen drugega, ki je združevalo predvsem graške malomeščanske (obrtniške) sloje, pa je bil »Wahrung der bürgerlichen Rechte, Sicherung der gegenseitigen Interessen und Unterstützung hilfsbedürftiger Gewerbsleute durch Erzielung zeitweiliger Geldvorschüsse.«³⁵

V odgovor na okrepljeno dejavnost Demokratičnega društva so 22. 9. 1848 v Gradcu ustanovili Central-Verein für konstitutionelle Freiheit und gesetzliche Ordnung, ki je poskušalo nevtralizirati delovanje demokratov.³⁶ Čeprav se želja te nehomogene asociacije konservativnih sil mesta, da bi postala politični nasprotni pol Demokratičnemu društvu, ni uresničila,³⁷ so se po zmagi nad oktobrsko revolucijo na Dunaju tudi v Gradcu okrepile tiste meščanske sile, ki so nasprotovale vsemu, kar je v nasprotju s »čistim konstitucionalizmom«, tj. brezpogojni ohranitvi avstrijskega cesarstva na podlagi meščanske reda. Sredi novembra sta se »prostovoljno« razpustili Demokratično in Delavsko društvo, nekaj tednov kasneje pa so oblasti razpustile tudi Bürgerverein.³⁸ Ostala politična društva so formalno še nekaj časa životarila (graška Slovenija se je že aprila 1849 spremenila v literarno društvo),³⁹ z nastopom neoabsolutizma pa so prenehala z delovanjem.

Neoabsolutizem

Že s cesarskim patentom z dne 17. marca 1849, ki je urejal »izvrševanje pravice do svobodnega združevanja in zborovanja«, so bila politična društva podvržena precejšnjim omejitvam.⁴⁰ Medtem ko za ustanavljanje nepolitičnih društev z znanstvenimi,

³² Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 186.

³³ »Demokratie«, *Blätter der Freiheit und des Fortschritts*, št. 63, 18. 9. 1848; citirano po Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 187.

³⁴ Prvi člen statuta opredeljuje namen društva z besedami: »Der Grätzer Arbeiter-Verein ist ein freier Verein, dessen Zweck es ist, die Theilnahme an Kunst, Wissenschaft und öffentlichem Leben in unserm Stande anzuregen und zu befördern, den Volksgeist zu beleben und zu kräftigen, das Zunft-, Zopf- und Haarbeutelthum unter uns und die Vorurtheile gegen uns zu vernichten; ferner jedem Arbeiter Gelegenheit zu geben, für das Gute und Wahre zu wirken, Jedem einen Zufluchtsort zu bieten, wo er volle Anerkennung und würdigen Genuß findet. – Durch Einheit und Bildung Aller wird dem Arbeiter eine schönere Zukunft bereitet, und das ganze Menschengeschlecht dem hohen Ideale der Freiheit näher geführt, weshalb der Verein Alles aufbietet wird, die verschiedenen Kräfte seiner Mitglieder zu wecken und zu entwickeln.« Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 192.

³⁵ Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 193.

³⁶ Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 208.

³⁷ Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 208–209.

³⁸ Pfeisinger, *Die Revolution von 1848 in Graz*, str. 274.

³⁹ Granda, *Graška Slovenija*, str. 83.

⁴⁰ *RGBL*, No. 171/1849.

humanitetnimi ali dobroteljnimi nameni ni bilo potrebno nobeno posebno dovoljenje (oblastem je bilo treba 14 dni pred začetkom dejavnosti predložiti pravila in poimenski seznam društvenega vodstva), je za politična društva veljala vrsta posebnih določb, ki so pomenila veliko oviro za njihovo ustanavljanje in delovanje.⁴¹ Društveni zakon z dne 26. 11. 1852, ki je pomenil vrnitev k sistemu koncesij, kakršen je veljal v predmarčnem obdobju,⁴² pa je povsem onemogočil obstoj in delovanje čistih političnih društev,⁴³ saj je v tretjem členu jasno določal: »Die Bildung von Vereinen, welche sich Zwecke vorsetzen, die in den Bereich der Gesetzgebung oder öffentliche Verwaltung fallen, ist untersagt.«⁴⁴ Tudi težnjam po ustanovitvi (bolj ali manj podpornih) delavskih asociacij so oblasti ugodile šele leta 1853, ko so potrdile z novim društvenim zakonom usklajene statute že od leta 1848 delujočega Podpomega društva za obolele tiskarje v Gradcu.⁴⁵ Leta 1854 so potrdile statute Katoliškega pomočniškega društva v Gradcu,⁴⁶ leto kasneje pa pravila Katoliškega pomočniškega društva v Mariboru.⁴⁷ Čeprav je velik strah oblasti pred »delavskimi društvi« prišel do polnega izraza že ob ustanavljanju graškega in mariborskega društva,⁴⁸ so oblasti dovolile še ustanovitev katoliških pomočniških društev v Celju (1858) in Leobnu (1858).⁴⁹

Seveda pa restriktivna društvena zakonodaja ni zavrla delovanja drugih (»nepolitičnih«) društev. Nasprotno. V obdobju neoabsolutizma je število različnih verskih, dobrotelnih, podpornih in družabnih društev opazno naraslo, saj so ob koncu leta 1856 na Štajerskem našli že 157 društev (medtem ko na Kranjskem le 28 in na Koroškem 22). Med njimi so seveda prevladovala najrazličnejša verska društva (bilo jih je kar 79), po številu pa so jim sledila podporna (20) in dobrotelna (9) ter društva za gojenje družabnosti (21).⁵⁰ Podobno kot v predmarčnem obdobju sta bili v petdesetih letih izjemno pomembni Društvo za pospeševanje in podpiranje obrti in industrije v Notranji Avstriji (čeprav sta njegovo vlogo vse bolj prevzemali leta 1850 ustanovljeni graška in leobenska Trgovsko-obrtna zbornica), še zlasti pa Štajerska kmetijska družba, ki je leta 1859 štela že 47 podružnic s 5021 člani,⁵¹ v njenem okviru pa je od leta 1850 – kot posebna sekcija – delovalo tudi Steiermärkischer Forst-Verein s sedežem v Gradcu.⁵² Tako se je neoabsolutizem tudi na društvenem področju

⁴¹ Prim. Vasilij Melik, Pomen društev v slovenski zgodovini, v: *Varstvo arhivskega gradiva društev*, Ljubljana 1986, str. 1.

⁴² *RGBI*, No. 253/1852.

⁴³ Melik, Pomen društev v slovenski zgodovini, str. 2; Werner Drobesh, *Vereine und Verbände in Kärnten (1848–1938). Vom Gemeinnützig-Geselligen zur Ideologisierung der Massen*, Klagenfurt 1991, str. 23.

⁴⁴ *RGBI*, No. 253/1852.

⁴⁵ Eduard Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine der Arbeiter in der Steiermark von 1848 bis 1873*, rkp. dis., Graz 1977, str. 26–27.

⁴⁶ Namen Katoliškega pomočniškega društva v Gradcu je bil: »Fortbildung der katholischen Gesellen in Gratz, durch Anregung und Pflege eines kräftigen religiösen und bürgerlichen Sinnes und Lebens, und dadurch einen künftigen ehrenwerthen Meisterstand heranzubilden«. StkLA, Statt. Präs. 5-219-1854; prim. tudi Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine*, str. 30–36.

⁴⁷ StkLA, Statt. Präs. 5-219-1854; Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine*, str. 36–37.

⁴⁸ V poročilu štajerskemu namestništvu z dne 12. 6. 1854 je mariborski okrožni glavar nasprotoval ustanovitvi društva z naslednjimi argumenti: »Die Ereignisse des Jahres 1848 und die vielen dazumal in Marburg vorgekommenen regierungsfeindlichen Demonstrationen haben zur Genüge gezeigt, welches Vertrauen, den loyalen Gesinnungen der dortigen arbeitenden und Gewerbe treibenden Volksklasse beigespflichtet werden kann«. Prim. StkLA, Statt. Präs. 5-219-1854; glej tudi Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine*, str. 37.

⁴⁹ Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine*, str. 37–38.

⁵⁰ Moriz von Stubenrauch, *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich*, Wien 1857, str. 8; prim. tudi Drobesh, *Vereine und Verbände in Kärnten*, str. 37.

⁵¹ Barth, *Agrarpolitik im Vormärz*, str. 54.

⁵² Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 406.

kazal kot »konsequente und konsequent entfeudalisierte Fortsetzung des Vormärz mit seiner Begünstigung der wirtschaftlichen Veränderungen und seiner Zurückdrängung altfeudaler Gesellschaftsgruppen bei Verbot politischer Beteiligung.«⁵³

Obdobje 1861–1867

Obnova ustavnega življenja je prinesla nove impulze v društveno življenje na Štajerskem. Čeprav je bil še vedno v veljavi restriktiven društveni zakon iz leta 1852 (se je pa »liberaliziralo« njegovo izvajanje), je do izdaje novega društvenega zakona 15. novembra 1867 število društev na Štajerskem počasi, toda vztrajno naraščalo: leta 1867 so našli 105 društev – brez verskih –, hkrati pa je raslo tudi število društvenih članov.

Število društev na Štajerskem leta 1867

Dobrodelna	18
Za podporo umetnosti in znanosti	7
Glasbena in pevka	38
Bralna	9
Kazinska in družabna	10
Športna	8
Gasilska	0
Streliška	7
Politična	0
Izobraževalna	8

V letih 1862–1865, ko je uradna avstrijska statistika beležila le gibanje članstva, se je število članov najrazličnejših društev skoraj podvojilo. Če so leta 1862 na Štajerskem našli 2727 članov,⁵⁴ jih je bilo leta 1863 že 3571, po padcu v letu 1864, ko so našli 3287 članov, pa je leta 1865 njihovo število naraslo že na 5347. Pri tem je bilo seveda daleč največ društvenih članov v deželnem glavnem mestu: leta 1862 so člani graških društev predstavljali 52 % društvenega članstva na Štajerskem, leta 1865 pa že 63 %.

V primerjavi s statistiko iz leta 1857 se je najbolj povečalo število glasbenih, pevskih in družabnih društev, na novo pa je nastala vrsta bralnih in telovadnih društev, ki so na Spodnjem Štajerskem vse bolj dobivala nacionalni predznak. Med čisto slovenskimi društvi so bile izjemno pomembne čitalnice, ki so do konca leta 1867 nastale v večini spodnještajerskih mest in trgov in igrale pomembno vlogo pri krepitvi slovenske nacionalne zavesti med meščanstvom, a tudi na podeželju. Na nemški strani pa so bila v tem oziru – poleg kazinskih in pevskih – pomembna zlasti turnarska društva, ki so bolj kot na področju telesne vzgoje delovala na družabnem in političnem področju. Čeprav so bila namreč vsa omenjena društva »nepolitična«, so v letih po obnovi ustavnega življenja vse bolj posegala tudi v politiko. Tako sta bila npr. v Mariboru in Celju do ustanovitve prvih političnih društev leta 1868 politična centra nemške (ustavoverne) in slovenske stranke Kazina na eni in Čitalnica na drugi strani. Ob občinskih volitvah v Celju aprila 1867 je neznan dopisnik Novic zapisal: »Verfassungstreu-i zdaj zvonec nosijo pri nas. Pri volitvi mestnega odbora ne enega slovenskega domoljuba niso izvolili. Tako so sklenili v kazini...«⁵⁵

⁵³ Bruckmüller, *Landwirtschaftliche Organisation*, str. 113.

⁵⁴ Očitno omenjeni statistični podatki ne zajemajo članstva podružnic Štajerske kmetijske družbe.

⁵⁵ *Novice*, l. 5. 1867.

Obdobje 1868–1879

Sprejem liberalnih zakonov o društvenem pravu in pravice do združevanja z dne 15. novembra 1867⁵⁶ je tudi na Štajerskem pomenil pravo prelomnico v razvoju društvenega življenja.⁵⁷ V letih 1868–1869 je število društev naraslo od 105 na 193, leta 1871 jih je bilo 350 in leta 1873 že 433. Med že v prejšnjem obdobju uveljavljenimi tipi društev je (zlasti do začetka sedemdesetih let) opazno naraslo število bralnih, med novimi društvi pa so se izjemno hitro razvijala učiteljska in zlasti gasilska društva. Po letu 1868 so v večini štajerskih industrijskih središč začela nastajati tudi delavsko-izobraževalna društva, ki so s svojimi zahtevami pogosto posegala na politično področje. Poleg Gradca, kjer sta že leta 1868 nastali dve delavsko-izobraževalni društvi, so delavska društva nastala tudi v Zeltwegu (1868), Mariboru (1868), Judenburgu (1869), Knittelfeldu (1869), Leobnu (1869), Brucku na Muri (1869) ter tudi v manjših industrijskih središčih.⁵⁸ Pravi razcvet pa so v novih političnih razmerah spet doživela politična društva, čeprav so bila še vedno podrejena nekaterim omejitvam.⁵⁹ Po skromnih začetkih v letu 1868, ko so jih ustanovili 7, jih je bilo ob koncu naslednjega leta 44, leta 1872 pa že 123, torej trikrat več kot na Koroškem (39) in kar tridesetkrat več kot na Kranjskem (4).

Struktura političnih društev, ki so zlasti v času do poloma dunajske borze 1873. odigrala pomembno vlogo pri formiranju civilne družbe, je bila v veliki meri odraz zapletenih političnih razmer po sprejetju decembrske ustave. Če so sprva med političnimi društvi močno prevladovala različna liberalna (»ustavoverna«) društva kot graško Demokratično društvo,⁶⁰ mariborsko Gospodarsko-politično društvo Napredek⁶¹ ali celjsko Ustavno društvo,⁶² ki so jih ustanovljali predvsem po mestih in trgih, je liberalna ofenziva proti konkordatu že ob koncu leta 1868 priklicala v življenje katoliška politična društva, ki so delovala predvsem na podeželju.⁶³ (Na začetku marca 1871 je bilo od 104 političnih društev na Štajerskem kar 79 katoliško-konservativnih, njihov vpliv pa so pokazale že deželnozborske volitve 1870, ko je katoliško-konservativni tabor dobil 11 poslancev, vse v kmečki kuriji).⁶⁴ Svetovnonazorski spopad se je na Spodnjem Štajerskem v veliki meri

⁵⁶ *RGBL*, No. 134/1867; *RGBL*, No. 135/1867.

⁵⁷ Melik, *Pomen društev v slovenski zgodovini*, str. 3.

⁵⁸ Prim. Staudinger, *Die Bildungs- und Fachvereine*, str. 100–290; Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1979, str. 29 sl.

⁵⁹ Tako je npr. člen 30 določal, da med člani političnih društev ne morejo biti tujci, ženske in mladoletni, člen 33 pa je prepovedoval, da bi politična društva ustanovljala svoje izpostave ali se s sorodnimi društvi povezovale v združenja. To določilo je želelo politično delovanje omejiti na lokalni nivo in preprečiti nastajanje nadregionalnih političnih organizacij. Praksa naslednjih let je pokazala, da je bilo to določilo enako nerealno kot prepoved nošenja društvenih znakov.

⁶⁰ Prim. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, str. 263; po svojem programu se je precej razlikovalo od istoimenskega društva iz leta 1848.

⁶¹ Društvo, ki so ga ustanovili 14. 2. 1868, si je zadalo za cilj: »Der Zweck des Vereines ist die politische und volkswirtschaftliche Bildung seiner Mitglieder zu fördern und von allen gesetzlichen Mitteln für die freiheitliche, volkswirtschaftliche und verfassungsmässige Entwicklung Gebrauch zu machen«. (*Marburger Zeitung*, 16. 2. 1868);

⁶² Ustavno društvo v Celju so ustanovili 23. 8. 1868, štajersko namestništvo pa mu je statute potrdilo 28. 9. 1868. Prvi člen pravil je namen društva opredelil takole: »Der Zweck des Vereines ist, die politische Bildung im Allgemeinen zu fördern und von allen gesetzlichen Mitteln für die Wahrung und Weiterbildung der Verfassung Gebrauch zu machen«. Prim. StkLA, *Vereine und Gennossenschaften*, B67b, *Verfassungsverein in Cilli*, 53: 12192–1868.

⁶³ Prim. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, str. 263; Vasilij Melik, *Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov*, v: *ČZN* n. v., letnik 5, 1969, str. 519.

⁶⁴ *Marburger Zeitung*, 3. 3. 1871; prim. tudi Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, str. 263.

pokrival z nacionalnim, saj leta 1868 v Mariboru ustanovljeno liberalno usmerjeno Slovensko društvo (njegov namen je bil »...z vsemi postavnimi pripomočki delati, da se politična svoboda avstrijske države pospeši in posebno, da se z najvišjega prestola zagotovljena in v postavodajnih zborih izrečena narodna ravnopravnost v dejansko življenje uvede«)⁶⁵ spričo nasprotovanja klerikalcev in strahu njegovih liberalno usmerjenih članov pred razbitjem »narodne sloge« ni nikoli zaživel. Okrepljeni nemško-nacionalni duh po vojaškem porazu s Prusijo 1866 in zaostrovanje nacionalnih spopadov v monarhiji in na (Spodnjem) Štajerskem po uvedbi dualizma je bil razlog ustanovitve Društva nemških nacionalcev v Gradcu (17. 3. 1869), ki se je ob načelni lojalnosti do Avstrije zavzemalo za poseben položaj Galicije ter priključitev Dalmacije k Ogrski in s tem za spremembo Cislajtanijske v nemško Avstrijo.⁶⁶ Skoraj identičen program sta zagovarjala junija 1870 ustanovljeno Društvo nemških nacionalcev v Mariboru⁶⁷ in Nemško društvo v Celju, ki je nastalo v času, ko se je plima nemškega nacionalizma ob nemško-francoski vojni in ustanovitvi nemškega rajha že začela spreminjati v oseko.⁶⁸ Politični nazori omenjenih nemško-nacionalnih društev so prišli do polnega izraza v t. i. Mariborskem programu iz januarja 1871, ki se je zavzel za poseben položaj Galicije in priključitev Dalmacije k Ogrski ter za tesne gospodarske in politične povezave z novoustanovljenim nemškim rajhom.⁶⁹ Vpliv idej, ki so jih zagovarjala nemška nacionalna društva, pa se je vse bolj kazal tudi v liberalnih »ustavovernih« društvih, kar je prišlo do izraza že na prvih državnozbornih volitvah leta 1873, ko so »mladi« do nog potolkli »stare«.

Če je bilo naraščanje števila društev do leta 1873 skokovito, se je po polomu dunajske borze 1873 dinamika rasti upočasnila. V letih 1873–1874 je na novo nastalo le 18 društev, v letih 1874–1875 11, v letih 1875–1876 27, v letih 1876–1877 14, v letih 1877–1878 12 in v letih 1878–1879 9 društev. Toda katastrofalne (gospodarske) razmere, v katerih se je znašla avstrijska družba po polomu dunajske borze, niso delovale zaviralno le na ustanavljanje društev, ampak so negativno vplivale tudi na njihovo dejavnost. saj je po letu 1873 vrsta društev delovala le na papirju, kar nekaj političnih društev pa je prenehalo z delovanjem. Vzrok za upadanje števila in letargijo političnih društev, ki so se v svojem skromnem delovanju vse bolj usmerjala v obravnavo perečih gospodarskih vprašanj, je tičal v relativno represivni Auersperg-Lasserjevi vladi, ki je onemogočala normalno politično življenje. Zato je prišlo do novega »preskoka« v razvoju društev šele po Taaffejevem prihodu na oblast.

⁶⁵ StkLA, Vereine und Gennossenschaften, B67b, Slovensko društvo, 53: 15481–1868; prim. tudi Franjo Baš, K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem (Slomšekov spomenik v Mariboru), v: Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, Maribor 1989, str. 28

⁶⁶ Pred ustanovnim občnim zborom 17. 3. 1869 je društvo izdalo oklic *Aufruf an die Mitbürger*, v katerem je poudarilo, da želi »nur die Interessen der Deutschen im Rahmen der österreichischen Monarchie wahren und unter den Nationalen Deutschen das Gefühl der Nationalität wach erhalten gegenüber den Tendenzen der anderen Nationen Österreichs«. (StkLA, Statt. Präs. 5: 615/1869); program društva je objavljen v Klaus Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*, Wien 1967, str. 180–183.

⁶⁷ *Marburger Zeitung*, 17. 7. 1870; ustanovnega obñnega zbora se je udeležilo le 10 ljudi.

⁶⁸ Društvo so ustanovili 4. 11. 1871, ob ustanovitvi pa je štelo 39 članov. Prim. *Marburger Zeitung*, 8. 11. 1871; StkLA, Vereine und Gennossenschaften, B67b, Deutscher Verein, 53: 11807–1871.

⁶⁹ Mariborski program, ki ga sestavljajo tri resolucije, je objavljen v *Marburger Zeitung* 18. 1. 1871; glej tudi Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme*, str. 202–203.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ENTWICKLUNG DER VEREINE IN DER STEIERMARK (1815–1880)

In der Vormärzzeit, als die Vereins- und Gesinnungsfreiheit unterdrückt worden sein sollen, waren Vereine ein wichtiges Element bei der Herausbildung eines neuen Bürgertums. Offensichtlich vermochte der absolutistische Staat des Vormärz – im Unterschied zur Josephinischen Epoche – die Bereiche des »Staates« und der »Gesellschaft« zu unterscheiden und billigte sogar den Bestand freier Vereinigungen, die der Kranken- und Armenpflege sowie der Förderung von Gewerbe, Landwirtschaft, Industrie, Kunst, Musik und Wissenschaft gewidmet waren.

Im Vormärz stieg die Zahl der verschiedenen Vereine in der Steiermark auf 26. Aus der alten Tradition der Stände (Zünfte) gingen verschiedene Unterstützungsvereine und karitative Vereine hervor. Im Zusammenhang mit dem wachsenden Interesse an Kunst und Wissenschaft entstand eine Reihe von Musik- und Lesevereinen sowie Fachvereinen, in denen die »Verbürgerlichung« der Kultur, Kunst und Wissenschaft in vollem Maße auflebte.

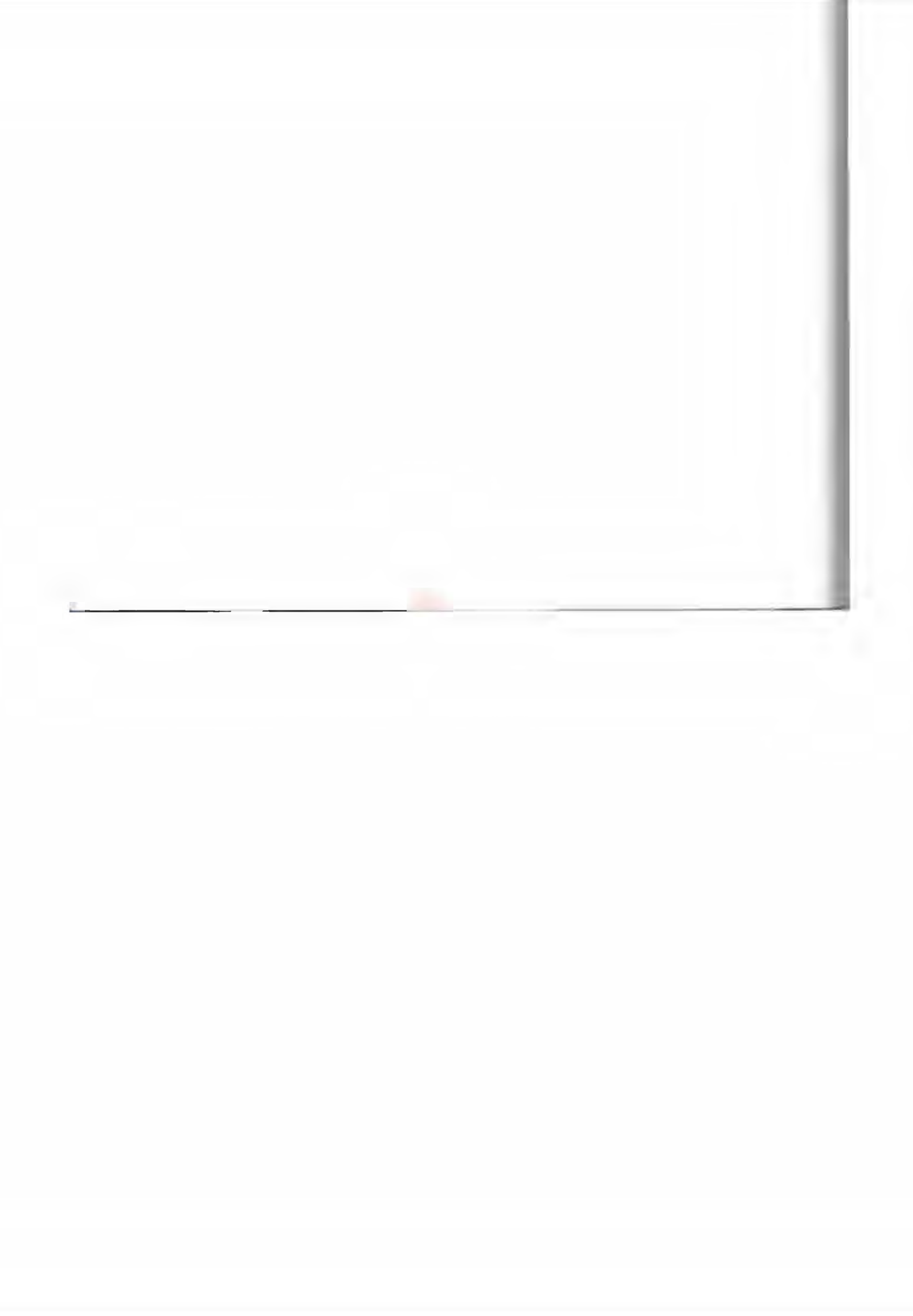
Im Revolutionsjahr 1848 rückte das Interesse an Vereinen mit explizit politischer Ausrichtung in den Vordergrund. Die meisten politischen Vereine entstanden in Graz. Im Mai 1848 wurden in Maribor und Celje auch »Vereine zur Vermittlung der slavischen und deutschen Nationalität« gegründet, die die wachsenden nationalen Gegensätze zwischen Deutschen und Slowenen zu mildern versuchten. Einige politische Vereine beendeten bereits Ende 1848 bzw. Anfang 1849 ihre Tätigkeit »freiwillig« oder wurden von den Behörden aufgelöst, andere führten ein Schattendasein, bis sie mit Beginn des Neoabsolutismus endgültig ihre Arbeit einstellten. Das Vereinsgesetz vom 26. 11. 1852 machte nämlich das Bestehen und die Tätigkeit rein politischer Vereine völlig unmöglich. Die restriktive Vereinsgesetzgebung hemmte aber nicht die Aktivitäten anderer, »unpolitischer« Vereine. Ganz im Gegenteil – die Zahl der verschiedenen religiösen, karitativen, unterstützenden und geselligen Vereine wuchs im Neoabsolutismus merkbar. So wurden Ende 1856 in der Steiermark bereits 157 Vereine gezählt, während es in Krain nur 28 und in Kärnten sogar nur 22 waren.

Die Erneuerung des Verfassungslebens gab neue Impulse für das Vereinsleben in der Steiermark. Bis zum Erlaß des neuen Vereinsgesetzes am 15. November 1867 nahm die Zahl der Vereine in der Steiermark langsam, aber stetig zu (1867 wurden 105 Vereine gezählt, nicht mitgerechnet die religiösen Vereine); gleichzeitig wuchsen auch die Mitgliederzahlen. Am stärksten war der Zuwachs bei Musik- und Gesangsvereinen sowie geselligen Vereinen. Neu war die Entstehung einer Reihe von Lese- und Turnvereinen, die in der Untersteiermark immer stärker nationale Vorzeichen bekamen. Unter den rein slowenischen Vereinen waren die čitalnice [Lesevereine] von besonderer Bedeutung, während auf deutscher Seite – neben Casino- und Gesangsvereinen – vor allem die Turnvereine wichtig waren, die noch stärker als im Bereich der Leibeserziehung im gesellschaftlichen und politischen Leben aktiv waren.

Die neue Vereinsgesetzgebung vom 15. 11. 1867 gab neue Anreize für das Wachstum der Vereine. In den Jahren 1868–1869 nahm die Zahl der Vereine von 105 auf 193 zu. Im Jahr 1871 gab es 350 Vereine und im Jahr 1873 bereits 433. Besonders die Zahl der Lesevereine wuchs sichtlich, während sich unter den neuen Arten von Vereinen Lehrervereine und vor allem freiwillige Feuerwehren äußerst schnell entwickelten. Seit dem Jahr 1868 entstanden in den meisten industriellen Zentren der Steiermark auch Arbeiter-

Fortbildungsvereine, die mit ihren Forderungen häufig in den politischen Bereich eingriffen. Schließlich erlebten unter den neuen politischen Verhältnissen politische Vereine wieder eine wahre Hochblüte: Nach bescheidenen Anfängen im Jahr 1868, als in der Steiermark 7 politische Vereine gegründet wurden, gab es im folgenden Jahr 44 Vereine und im Jahr 1872 bereits 123 Vereine – also dreimal mehr als in Kärnten, wo 39 politische Vereine existierten, und sogar dreißigmal mehr als Krain mit seinen 4 Vereinen. Die Struktur der politischen Vereine war weitgehend ein Ausdruck der komplizierten politischen Verhältnisse nach der Beschließung der Dezemberverfassung. Während unter den politischen Vereinen zunächst verschiedene liberale (»verfassungstreue«) Vereine vorherrschten, rief die liberale Offensive gegen das Konkordat bereits Ende 1868 zahlreiche katholische politische Vereine ins Leben, die vor allem im ländlichen Gebiet tätig waren. So waren zum Beispiel Anfang März 1871 von 104 politischen Vereinen in der Steiermark 79 katholisch-konservativ. Nach dem Krach der Wiener Börse 1873 verlangsamte sich die Wachstumsdynamik. In den Jahren 1873–1874 wurden nur 18 neue Vereine gegründet, in den Jahren 1874–1875 11, in den Jahren 1875–1876 27, in den Jahren 1876–1877 14, in den Jahren 1877–1878 12 und in den Jahren 1878–1879 lediglich 9 Vereine. Sowohl alte als auch neue Vereine verfielen in dieser Periode in eine Lethargie, aus der sie erst wieder nach dem Fall der Regierung Auersperg–Lasser erwachten.

Einstellung der slowenischen Politik zu den touristischen Organisationen mit besonderem Bezug auf Krain vor dem I. Weltkrieg.

TEODOR DOMEJ

TABORSKO GIBANJE NA KOROŠKEM IN ŠOLSTVO

Leta 1848 je prišlo gibanje za narodnostno in jezikovno enakopravnost v ospredje političnega dogajanja. Postopno preoblikovanje družbe po načelu narodnosti, ki se je opazno začelo z marčno revolucijo, je zajelo tudi narode, ki so dotlej stali v senci kulturnega in političnega dogajanja. Marčni preobrat je omogočil, da so glasniki bolj pogumno kot dotlej zagovarjali svoje predstave o ureditvi odnosov in sožitja narodov v srednji Evropi in v večnarodni državi. Tudi Slovenci so dobili svoj narodnopolitični program, v okviru katerega so imele osrednje mesto jezikovne zahteve. Matija Majar – Ziljski (1809–1892) je v letaku »Kaj Slovenci terjamo?« zapisal: »Slovenski jezik mora imeti v slovenskih krajih popolnoma to pravico, katero ima nemški v nemških, italijanski v italijanskih [...]; zato nam mora biti svobodno (frei) upeljati slavenščino v vse pisarnice in šole višje in nižje v Slovenii [...] ako hočemo, kadar hočemo in kakor hočemo.« Avstrijsko cesarstvo, ki se je znašlo v hudi eksistenčni krizi, je dobilo ustavo, v kateri je bilo zapisano načelo narodne enakopravnosti. Četrty člen t. i. Pillersdorfove ustave z dne 25. aprila 1848 se je glasil zelo na splošno: »Vsem narodnim plemenom sta zajamčeni nedotakljivost njihove narodnosti in njihovega jezika«, imel pa je velik vpliv na dinamiko nadaljnjih odnosov med narodi habsburške monarhije. Niti postopno vračanje k absolutističnemu načinu vladanja ni moglo docela izničiti načela narodne enakopravnosti. Peti člen oktroirane ustave avstrijskega cesarstva z dne 4. marca 1849 ga je ohranil: »Vsa narodna plemena so enakopravna in vsako narodno pleme ima nedotakljivo pravico do obvarovanja in gojitve svoje narodnosti in jezika.« Uveljavljanje tega načela – ob čemer je treba pripomniti, da oktroirana ustava v času neoabsolutizma od začetka leta 1852 ni več veljala – pa je bil dolg in marsikdaj boleč proces. Na dnevnem redu so bili narodnostni konflikti, ker se elite dotlej dominantnih narodov niso bile pripravljene odreči jezikovnim in političnim privilegijem, subalterni narodi pa se niso hoteli spoprijazniti s podrejenim položajem, ki ga je najbolj očitno simboliziral zapostavljen družbeni položaj njihovega narodnega jezika.

Kot glavno področje dolgotrajnih narodnopolitičnih bojov je postalo šolstvo, znotraj njega pa ureditev učnega jezika v osnovnih šolah. Z odredbo ministrstva z dne 2. septembra 1848 je postala materinščina učni jezik v ljudskih šolah, vendar le v primeru, ko ni bilo »nepremostljivih ovir«. ¹ Na Koroškem so se te ovire kmalu pokazale. Vojvodina Koroška je sredi 19. stoletja po besedah Andreja Einspielerja (1813–1888) ob koncu leta 1848 štela okoli 330.000 prebivalcev, med njimi »več ko 100.000 trdnih Slovencev, ki nemško besedice ne zastopijo«. ² Takó dediščina iz predmarčne dobe kot tudi koncepti koroških meščanskih in malomeščanskih družbenih elit, ki so bile pod vplivom nemškega nacionalizma, slovenščini v šolah niso bili v prid. Seveda so imeli pomembno težo tudi gospodarska razmerja med slovenskim podeželjem in nemško obarvanimi trgi in mesti na jugovzhodu vojvodine Koroške. Parole slovenskega narodnopolitičnega gibanja še niso močno odmevale

¹ Klaus Frommelt, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848-1859*, Graz-Köln 1963, 142.

² Stane Granda, Koroški Slovenci v letu 1848/49, v Andreas Moritsch (izd.), *Pomlad narodov / Völkerfrühling (Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 6. zv.)*, Klagenfurt / Celovec-Ljubljana-Wien 1999, 217.

med širokimi sloji slovenskega prebivalstva, čeprav je nekaj opaznih znakov narodnopolitičnega prebujanja (posebno mesto ima podpisovanje Majarjeve peticije na cesarja³), ki po svoji kakovosti prekašajo celo nemško narodnopolitično gibanje med koroškim nemškim podeželskim prebivalstvom. Med plemstvom, meščanstvom, malomeščanstvom in vaško elito je imela nemško usmerjena skupina neprimerno več pristašev kot slovenska. Še večji pa je bil razkorak med politično in gospodarsko močjo enega in drugega tabora. Zato je bilo izhodišče slovenskega emancipacijskega gibanja dejansko zelo težko, tembolj, ker je tudi pokrajinsko obarvana skupina, ki se je navzven opredeljevala za koroško narodnost, vseskozi zagovarjala nemškonacionalna stališča, ne pa opcije narodnostne enakopravnosti.

Razhajanja glede reševanja problemov učnega jezika v osnovnih šolah so se na Koroškem pokazala, čim so o tem vprašanju začeli razpravljati v javnosti in v koroškem deželnem zboru. Večina je ne glede na pravno veljavno načelo materinščine zagovarjala tako varianto dvojezičnosti v šolah, ki je slovenščini odmerjala podrejen položaj. Zlasti mestne, trške in vaške elite so zahtevale, naj osnovna šola slovenskim otrokom posreduje znanje nemščine. Na tej osnovi je šolsko ministrstvo leta 1851 izdalo navodila o urejanju vprašanja učnega jezika na Koroškem. Odločilo je, da je »treba upoštevati želje staršev« po poučevanju drugega deželnega jezika tudi v krajih, kjer prebivalstvo uporablja samó ali pretežno slovenščino. Materinščina naj bi sicer bila osnova začetnega pouka, najpozneje od drugega razreda dalje pa naj bi se uvajal drugi deželni jezik, katerega se naj otroci naučijo uporabljati. Konkretno je v navodilu zapisano, da »je treba vestno upoštevati zahteve slovenskih občin, da se njihovi otroci v šoli naučijo nemščine in da se pouk v tem jeziku ne sme izriniti iz šol«. Le pri pouku verouka naj bi dosledno spoštovali načelo materinščine, pri čemer »se pouk v slovenskih šolah ne sme urejati brez pristanka škofijskega konsistorija«. V navedenih navodilih se odražajo cilji jezikovne politike neoabsolutizma, ki je dajal prednost nemškemu jeziku. Vpliv germanizacijskih prizadevanj na Koroškem je blažil šolski nadzornik slovenskega rodu Simon Rudmaš. V njegovem času (od leta 1851 do 1858) je imelo status slovenske šole okoli dvajset koroških šol. Brž ko je Rudmaša nasledil Luigi Cesare Pavissich, je zapihal drug veter. Na inšpekcijskem obhodu po slovenskih občinah je dobil vtis, da je glede vprašanja učnega jezika v šolah mnogo nejasnosti, v poročilu pa je poudarjal želje po pouku »nemščine, ki je tako zelo potrebna«. Pavissich se je močno ogreval za večje upoštevanje nemščine, zaradi česar so ga zagovorniki slovenskega emancipacijskega gibanja na Koroškem kritizirali. Matija Majar je očitno imel v mislih prav njega, ko se je zgražal nad »protipostavnim samosiljem [...] čudnoga gospona«, ki zavzemanje za slovenščino v šolah zavrača z argumentom »Nur tajč, nur tajč, tajč is prot!«⁵ / Samo nemško, samo nemško, nemščina je kruh!

V letih 1860 in 1861 se je Avstrijsko cesarstvo začelo postopoma vračati na ustavno ureditev. Pomembna mejnika tega razvoja sta oktobrski (1860) in februarški patent (1861). Demokratizacija družbe pa je odprla pot narodnostnim zahtevam. Zagovorniki slovenskega emancipacijskega gibanja so z razmejitvijo dežele glede na etnično pripadnost prebivalstva – meje upravnih in volilnih okrajev naj bi se uskladile z jezikovnimi mejami – zahtevali proporcionalno delitev oblasti, spoštovanje tako imenovanega narodnostnega posestnega stanja in upoštevanje slovenskega jezika na vseh področjih javnega življenja. Koncept, ki so ga izdelali nemški liberalci, je vse te sestavine slovenskega narodnopolitičnega programa

³ Granda, n. d., 214 sl.

⁴ *Verordnungs-Blatt für die Diözese Gurk*, IX (1851), In Schulsachen, Nr. 6.

⁵ Matija Majar, Glasi o cesarkem ukazu, ki določuje učbeni jezik v različnih deželah našega cesarstva, v *Novice*, 23. 11. 1859, št. 47, str. 370.

zavračal. Propagiral je hierarhično razmerje med Nemci in Slovenci, v katerem naj bi Slovenci imeli podrejen položaj. Vzpon na socialni lestvici naj bi bil možen le z nemškim jezikom. Ovirati emancipacijo subalterne skupine je bilo po njihovem mnenju nekaj povsem legitimnega in naravnega.⁶

Prvo strnjeno razpravo o odnosu med Slovenci in Nemci na Koroškem je začel Andrej Einspieler leta 1860, ko je v »Slovenskem prijatlu« 15. februarja objavil članek »Kärntens Selbstständigkeit« (Samostojnost Koroške), prispevek, ki ga časopis »Klagenfurter Zeitung« malo pred tem ni hotel natisniti.⁷ V spisu je Einspieler predstavil načrt za narodnostno enakopravno koroško družbo. V članku ne postavlja zahteve po Zedinjeni Sloveniji, ampak ostaja pri takratni razdelitvi na dežele, sklicuje pa se na izhodišča, kakršna je vsebovala oktobrška diploma. »Kar velja na veliko za Avstrijsko cesarstvo, naj velja v malem tudi za vojvodino Koroško! Enakopravnost narodnosti in jezika naj bo tudi tukaj vodilno načelo!« Postavil je konkretna izhodišča in glede na tedanjo jezikovno in etnično strukturo dežele zahteval upoštevanje samoumevnosti: Koroško je slovensko-nemška dežela in kot tako jo je treba tudi obravnavati. Kot najpomembnejša področja, kjer se morajo spoštovati pravice Slovencev, je navedel šolstvo, občine, objavljanje zakonov in odredb, jezik v uradih, Slovincem pravično razmejitev deželnozborskih volilnih okrajev in načelno neizključevanje slovenščine iz deželnega zbora.⁸ Po objavi Einspielerjevih zahtev se je vnela polemika. Kot protagonist protislovenskega tabora se je profiliral Alois Hussa (1827–1881), po poklicu zdravnik, kot politik pa eden glavnih glasnikov nemškega nacionalizma na Koroškem. Definiral je, v čem se oba naroda na Koroškem razlikujeta, in na tej osnovi zahteval različno obravnavo slovenščine in nemščine v koroškem družbenem življenju. »Slovensko prebivalstvo sestavljajo samo kmetje, ki pri obdelovanju polj ne dosegajo Nemcev in se morajo zato pri njih učiti. O stopnji ostale kulture slovenske vasi pa ni treba izgubljati veliko besed, ker ostane razlika med nemško vasjo gornje Koroške in slovensko spodnje Koroške vsakomur, ki je imel priložnost dejansko primerjati obe, neizbrisno v spominu.«⁹ Omalovaževanja slovenščine je pri Hussi na pretek. Slovenski standardni jezik, je trdil, se v deželi dejansko ne govori.¹⁰ Menil je, da koroški Slovenci »sploh ne razumejo« Janežičevega jezika (v mislih je imel slovar slovenskega in nemškega jezika Antona Janežiča)¹¹. Hussa je zagovarjal celovitost dežele in opozoril na izjavo koroškega deželnega zbora iz leta 1848, ko so deželnozborski poslanci, sklicujoč se na cesarjeve besede, da bo »jamčil obstoj in varstvo narodnosti in pravico do samouprave na področju posebnih pokrajinskih zadev«, prosili dunajsko vlado, da Koroško »zaščiti pred vsemi napadi na (njeno) celovitost«.¹²

Mnoge v okviru te polemike formulirane ideje so zaznamovale dolga desetletja narodno konfliktnega obdobja na Koroškem, nekatere vse do 21. stoletja. Einspieler in Hussa sta se obširno posvetila tudi vprašanju učnega jezika v slovenskem delu dežele. Zakonska ureditev šolstva pa je ostala nespremenjena. Šolsko nadzorstvo in dobršen del šolske uprave je bil v rokah Katoliške cerkve. Liberalni krogi, ki so v šestdesetih letih 19. stoletja postajali vse bolj vplivni, so temu vse ostreje nasprotovali. Na Koroškem je imel nemški liberalizem

⁶ Prim. Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848-1914*, Ljubljana 1965, posebej 205–242.

⁷ *Stimmen aus Innerösterreich*, 1/1861 3.

⁸ *Stimmen aus Innerösterreich*, 1/1861 5–8.

⁹ *Stimmen aus Innerösterreich*, 1/1861 11 sl.

¹⁰ N. o. m.

¹¹ *Stimmen aus Innerösterreich*, 1/1861 25.

¹² N. o. m.

veliko pristašev in v deželi se je vnel pravcati kulturni, s posebnim ozirom na učni jezik v ljudskih šolah slovenskega dela dežele pa jezikovni boj. Katoliška cerkev, zlasti še slovenska podeželska duhovščina je postala glavna tarča napadov. Novembra in decembra 1866 je koroški deželni zbor razpravljal o vprašanju učnega jezika, potem ko se je po načrtnem spodbujanju nemškonacionalnih liberalcev večje število slovenskih občin obrnilo nanj z zahtevo po nemškem učnem jeziku. Med deželnozborskimi poslanci tedaj ni bilo nobenega zastopnika slovenskega narodnega gibanja, ker se je moral Einspieler¹³ leta 1863 odpovedati poslanskemu mestu. Deželnozborska razprava je napovedovala pospešeno izrivanje slovenščine kot učnega jezika. Argumenti, ki so jih uporabljali koroški deželnozborski poslanci, temeljijo na sodbah in predsodkih, avto- in heterostereotipih o slovenščini in nemščini, ki so bili Slovencem vsi v škodo. Rezultat te prve deželnozborske debate o učnem jeziku je bil »razglas o rabi nemščine kot učnega jezika v ljudskih šolah slovenskih občin«.¹⁴

Leto 1867 je prineslo novo razdelitev oblasti v večnarodni habsburški monarhiji. Februarja so se končala pogajanja o poravnavi med Avstrijo in Ogrsko, nastala je dvojna monarhija Avstro-Ogrska. V avstrijskem delu države (v t. i. Cislitvaniji) so dobili prevladujoče mesto Nemci, na Ogrskem (v t. i. Translitvaniji) pa Madžari. Za zgodnje obdobje dualizma je značilno, da so bili Slovani v podrejenem položaju, če v avstrijskem delu izvezamemo Poljake, v ogrskem pa Hrvate. Slovensko narodnopolitično gibanje določata dve temeljni značilnosti: poudarjena zvestoba habsburški dinastiji in opozicija do nemškonacionalnega političnega tabora. Na Koroškem je bilo slovensko politično gibanje obarvano v glavnem katoliško, kar glede na politiko nemškonacionalnih liberalcev ni bilo nič presenetljivega. Ne glede na vse to pa je leto 1867 pomemben mejnik v razvoju Avstrije kot pravne države. V naglem zaporedju je avstrijski parlament sprejel vrsto zakonov, ki so na novo definirali politične pravice in načelno uredili številna področja družbenega življenja, med drugimi tudi šolstvo in odnose med Cerkvijo in državo. Leta 1867 sta izšla zakona o društvenem pravu in zborovanjih, ki sta dinamizirala politično življenje. Decembra istega leta je stopil v veljavo državni temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov z znamenitim 19. členom, ki je v treh odstavkih opredelil ustavne pravice »narodnih plemen«: »(1) Vsa narodna plemena so enakopravna in vsako narodno pleme ima nedotakljivo pravico do ohranitve svoje narodnosti in jezika. (2) Država priznava enakopravnost vseh v deželi običajnih jezikov v šoli, uradih in javnem življenju. (3) V deželah, kjer živi več narodnih plemen, naj bodo javne šolske ustanove urejene tako, da brez uporabe prisilnega učenja drugega deželnega jezika dobi vsako narodno pleme potrebna sredstva za izobrazbo v svojem jeziku.« Istočasno so bila sprejeta tudi določila o najvišjih sodiščih, državnem in upravnem. Izvedbeni zakoni so bili sprejeti šele leta 1869 oziroma 1875. Leta 1868 je izšel zakon o šoli in Cerkvji, s katerim je bilo konec cerkvenega šolskega nadzorstva. Za ureditev osnovnega šolstva je bil odločilen državni zakon o ljudskih šolah z dne 14. maja 1869. Šesti člen tega zakona je določil, da »o učnem jeziku in pouku v drugem deželnem jeziku po poslušanju tistih, ki šolo vzdržujejo, odloča v okviru zakonskih meja deželni šolski urad.« S tem zakonom so bili uvedeni krajevni, okrajni in deželni šolski sveti, instance šolskih oblasti, ki so bile legitimirane z volitvami (vendar ne gre prezreti, da na osnovi neenake volilne pravice). Deželni šolski svet za Koroško je pričel uradovati 14. julija 1869¹⁵, kmalu zatem pa tudi okrajni šolski sveti. Cerkvenega šolskega nadzorstva je bilo

¹³ Andrej Einspieler je bil skupno 17 let član koroškega deželnega zbora (1862/63, 1871–1877, 1880–1888).

¹⁴ *Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Kärnthen*, Jg. 1867, VIII. Stück, 8.

¹⁵ *Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Herzogthum Kärnthen*, Jg. 1869, XIII. Stück, 16.

s tem konec, vse kompetence: izvršilna zakonodaja na deželni ravni, deželni šolski svet in okrajni šolski sveti, določanje učnega jezika, šolsko nadzorstvo, personalna politika – so na Koroškem prešle v roke dosledno nemškonacionalno usmerjenih liberalcev. Deželni šolski nadzornik je postal dr. Josef Gobanz (službo je nastopil 30. julija 1870), rojen v Železni Kapli, ki se je razvil v enega glavnih nosilcev protislovenske šolske politike na Koroškem, navkljub navodilom, ki so jih imeli deželni šolski nadzorniki v večnarodni državi. Določilo, da »mora z vso pozornostjo paziti, da šola ne postane žrtev politično, nacionalno in versko motiviranega rovarjenja«,¹⁶ si je razlagal povsem enostransko. Njegova stališča in ukrepi so bili po meri nemškonacionalnega gibanja, vsa emancipacijska prizadevanja slovenskega narodnopolitičnega tabora pa so pri njem naletela na silovit odpor.

Odnos uradne Koroške do Slovencev osvetljuje stališče deželnega odbora (stalnega telesa deželnega zbora) iz leta 1867, razvidno iz odgovora na razglas o upoštevanju slovenščine v uradih in šolah, ki ga je septembra 1867 na Koroško poslalo ministrstvo za notranje zadeve na osnovi spomenice kranjskih slovenskih državnozbornih poslancev. Koroški deželni odbor se je v pismu notranjemu ministrstvu posluževal argumentov, ki do skrajnosti razgaljajo negativen odnos koroške politične elite do slovenskega prebivalstva na Koroškem in njegovega jezika. Glede odredbe ministrstva za notranje zadeve je že uvodoma načelno ugotovljeno, da »krepi slovenski, škoduje pa nemškemu elementu«. Glede na politični položaj v deželi in razmerje sil v državi je v odgovoru zapisano, da so »Korošci verjeli, da je minil brezupni čas, v katerem se je sistematično škodovalo nemškemu značaju dežele, verjeli so, da je napočil čas, ko se bo lahko neovirano razvili močni zamahi kril nemške kulture, verjeli so, da bo, potem ko je doživela politika opiranja na »zanimive narodnosti« tako klavrn propad, končno napočil dan, ko bo tisti element, ki se je izkazal kot najučinkovitejši, dobil svoje z naravo skladne pravice.« Odbor je ocenil položaj, v katerem so – po njegovem mnenju – živeli Slovenci in Nemci na Koroškem: »Koroško prebivalstvo, danes dve tretjini nemško, ena tretjina slovensko, je vedno živelo v najglobljem miru, v harmoničnem soglasju. Nемец je v slovenskem sodeželanu imel ljubega sostanovalca, več – brata, kajti Nемец in Slovenec sta se čutila Korošca. Slovenski Korošec nikoli ni videl v nemškem Korošču sovražnika. Prostovoljno si je usvajal kulturo in sredstvo za njeno usvajanje, jezik svojega nemškega soseda, ki je v deželi močnejši po številu, še bolj pa glede na razvojno stopnjo izobrazbe. Na oživljajočem soncu nemške kulture se je grel naš Slovenec, naučil se je več kot le nemško govoriti, naučil se je čutiti nemško in misliti nemško. In to ne le zato, ker je njegova eksistenca s tisočimi nitmi povezana s to kulturo, ne, tudi zato, ker je v njej videl odrešenje iz barbarstva. [...] Le nemški jezik, le nemška kultura mu odpira svet. [...] In vsega tega naj bi se branil, tega jezika, te kulture, v kateri korenini v vsej svoji biti, ki ga ni le umsko rešila iz prepada nevednosti in praznoverja, kulturi, kateri se ima izključno zahvaliti za izboljšane pogoje fizične eksistence. Z močjo, ki preveva idejo, z blago močjo prepričevanja, ne s surovim nasiljem njenih nosilcev si je v teku stoletij nemška kultura osvojila največji del nekoč slovanske Koroške, ne da bi naletela na svojih s palmami ovenčanih zmagoslavnih pohodih na odpor. Šele najnovejšemu času je bilo pridržano, da je bilo tudi na Koroškem odkrito jezikovno vprašanje in našla se je stranka, ne, kasta, ki se nenaprošena in nepoklicana postavlja za zaščitnico domnevno ogroženih pravic koroških Slovencev. To je na Koroškem samo slovenska duhovščina in njeni redki pristaši, ki pri nas v deželi skrbijo za umazani posel narodnostnega hujskanja, iz tega pa sledi, da se ne borijo le proti nemškemu jeziku, temveč tudi proti nemški kulturi.« V pismu se je odbor dotaknil tudi šolstva, glede katerega je ugotovil, da zaradi neprimerno

¹⁶ *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, Jg. 1869, CLXIX.

velikega vpliva, ki so ga avstrijske vlade preteklih desetletij dopuščale duhovščini, sploh ni čudno, da je le-ta izkoristila svoj položaj za »slovenizacijo« ljudske šole, zaradi česar je »v petem in šestem desetletju (19. stoletja, op. T. D.) samo nemški element na Koroškem utrpel škodo«. Skliceval se je na »številne pritožbe, ki so jih proti temu škandaloznemu početju posebej izrekle slovenske občine«, in poudaril, da so le-te »najglasnejši dokaz, da niso bile kršene narodne pravice našega slovenskega prebivalstva, temveč da se mu je proti njegovi volji vsilil slovenski jezik kot učni jezik.« Duhovnike – šolske nadzornike in učitelje, ki so se zavzemali za enakopravnost slovenščine, je imenoval »zlohodneže«, ki namerno ovirajo izvedbo odredb v korist nemščine. Koroški deželni odbor je zahteval, da ministrstvo za notranje zadeve v vseh zadevah v zvezi s slovenščino kot ucnim in uradnim jezikom nikoli ne odloči brez pristanka koroškega deželnega zbora. Kar se tiče izobrazbenega položaja na Koroškem, je deželni odbor trdil, da »skoraj vsak, ki zna brati, obvlada tudi nemščino, medtem ko le redki, ki znajo brati, komaj kaj razumejo slovensko. Poslanci so trdili, da bi upoštevanje ministrske odredbe o slovenščini v uradih in šolah »ogrozilo nemški značaj dežele na način, ki bi moral sprožiti krik splošnega ogorčenja«, in sklepali, da bi naslednji korak pač moral biti »zakon o ucnem jeziku, s kakršnim so posilili Nemce na Češkem«, s čimer bi »odredili slavizacijo nemške dežele«. Jasno so opredelili tudi narodnopolitično sestavo koroškega deželnega zbora, ko so ugotovili, da v njem »ni niti enega odbornika, ki ne bi mislil nemško«. ¹⁷ Podoba koroške dežele in njenega prebivalstva, kakršno je naslikal koroški deželni odbor, pravzaprav posredno potrjuje vse, kar so – sicer z drugimi poudarki in z drugačnega zornega kota – trdili o nemškonacionalni politiki na Koroškem glasniki slovenskega narodnega gibanja.

Pod vplivom tega dogajanja in v ozračju, ravnokar orisanem z avtentičnimi izjavami izvoljenih zastopnikov v deželi dominantnega naroda, se je razgibalo narodnopolitično delovanje koroških Slovencev. Pobudo so prevzeli mladoslovenci. Odločen odmev na Koroškem zaznamo ob začetku jeseni leta 1868, ko je 52 koroških Slovencev sklicalo tabor na Bistrice pri Pliberku, katerega pa so oblasti prepovedale. Z nekolikšno zamudo je jeseni leta 1869 nastala Trdnjava, osrednja politična organizacija koroških Slovencev. »Namen društva je širiti politično izobraževanje med koroškimi Slovenci, pospeševati svobodo v državi in delati na to, da se ravnopravnost uresniči,« piše v prvem členu pravil, ki jih je 4. novembra 1869 oblastem predložil dr. Albin Poznik, koncipient pri velikovškem odvetniku dr. Valentinu Pavliču. Ustanovni člani so načrtovali društvene zборе, javne shode in tabore, peticije, vključevanje v volilna gibanja itd. Med šestimi na prvem občnem zboru izvoljenimi odborniki najdemo le enega duhovnika: očiten znak, da je prišlo do precejšnje laicizacije slovenskega političnega gibanja. Predsednik društva je postal dr. Albin Poznik, tajnik Ferdo Wiegele, posestnik z Bistrice na Zilji (bivši učitelj), blagajnik celovski trgovec Bernard Rossbacher, ostali odborniki pa bili celovski stolni kaplan Andrej Wieser, puškar iz Borovelj Anton Šajnik in posestnik z Bistrice pri Pliberku Jurij Kraut. Sestav odbora in članstva Trdnjave kaže, da je prišlo med Slovenci do opazne ideološke diferenciacije. Andreja Einspielerja, ki je kot izdajatelj in publicist, politik in organizator dotlej dve desetletji popolnoma obvladoval slovensko narodnopolitično gibanje na Koroškem, ne najdemo na seznamih, kar je nenavadno za dotlej edinega deželnozborskega poslanca, ki je zagovarjal slovenska narodnopolitična stališča. V tem prelomnem času se je odločil za sodelovanje v slovenskem in nemškem katoliško-konstitucionalnem gibanju, pač v prepričanju, da bo to Slovincem prineslo strateške prednosti.

Ker je bila causa prima koroškega narodno– in jezikovnopolitičnega konflikta učni

¹⁷ Die nationalen Verhältnisse in Kärnten, v *Klagenfurter Zeitung*, 22. 9. 1867, št. 218, 867 sl.

jezik, je koroški deželni šolski svet v prvih mesecih in letih po sprejetju državnega šolskega zakona temu vprašanju posvetil mnogo pozornosti. Ker so se v šestdesetih letih 19. stoletja kar vrstile pobude za večje upoštevanje nemščine v ljudskih šolah slovenskih občin, nemški liberalci pa so dobili vso izvršilno politično oblast v svoje roke, so se lotili reforme učnega jezika. Skozi vse dotedanje razprave o učnem jeziku se kot rdeča nit vleče zahteva liberalcev, naj se upošteva volja občin, ne pa prvenstveno jezik prebivalstva ali materinščina otrok. Kako so se obnašale koroške šolske oblasti sedaj, ko so zaradi zanje ugodne politične konstelacije imele več ali manj proste roke?

Ob začetku leta 1870 je deželni šolski svet naslovil na okrajne šolske svete okrožnico, s katero jim je naložil, da pri občinskih zastopstvih poizvejo, kakšne predstave imajo glede učnega jezika. Na izbiro je dal tri variante. Po prvi naj bi bila učni jezik nemščina, »slovenščina kot učni predmet pa nikakor ne bi bila izključena, saj je samoumevno, da se pri začetnikih kot učni jezik uporablja materinščina.« Kot drugo različico je ponudil pouk v slovenščini, nemščino pa kot učni predmet, v šolah tretjega tipa pa naj bi bil pouk izključno v slovenščini.¹⁸ Skoraj vse občine so se odločile za prvo varianto, za drugo sta se odločili dve (Sveče, Slovenji Plajberk), za tretjo pa samo ena (Jezerko), vendar so bili odgovori notranje zelo raznoliki, predvsem kar se tiče začetka in intenzivnosti pouka nemščine.¹⁹ Deželni šolski svet je določil učni jezik za vsako šolo posebej, in sicer med oktobrom 1869 in avgustom 1872.²⁰ Tako se je ohranila velika stopnja raznolikosti, vendar ob enotni težnji, da naj bo v ljudskih šolah čim več nemščine. Glavno pravilo je bilo: tem več nemščine, čim bliže subcentrom in glavnim prometnicam se šola nahaja. V teh letih so se v slovenskem delu Koroške zacementirale t. i. utrakvistične šole, v katerih slovenščina ni bila ne edini ne enakopravni učni jezik, temveč večinoma le pomožni jezik. Edina izjema je ostal pouk verouka, pri katerem je slej ko prej vladalo načelo materinščine kot učnega jezika.

Koroški deželni šolski svet je odloke, s katerimi je določal učni jezik, naslovil na okrajne šolske svete, ti pa so morali seznaniti krajevne šolske svete in učitelje. Dopisi, ki sicer v celoti niso ohranjeni²¹, odstirajo pogled predvsem na narodnopolitično orientacijo vaških elit in uradništva.

Koroške slovenske elite je vprašanje učnega jezika močno zaposlovalo. Postavile so ga na dnevni red vseh taborov, ki so potekali prav v obdobju, ko so se sprejemale odločitve glede učnega jezika v koroških osnovnih šolah. 31. julija 1870 je bil pri Krautu na Bistrici pri Pliberku prvi slovenski tabor na Koroškem (trinajsti po vrsti na Slovenskem). Okoli 8000 udeležencev je podprlo zahteve po Zedinjeni Sloveniji, po enakopravnosti slovenščine v uradih in šolah ter po znižanju davkov za kmete²². Sedem tednov pozneje (18. septembra 1870) je bil tabor v Žopračah blizu Vrbe. Imel je enaka vsebinska težišča kot tisti na Bistrici.²³ Po več kot letu dni je bil 6. avgusta 1871 v Zgornjih Buhljah pri Grabštanju tretji, zadnji koroški tabor.²⁴ Na vseh koroških taborih, prvih množičnih manifestacijah za enakopravnost Slovencev na Koroškem, so obravnavali zahteve po slovenskem uradnem in učnem jeziku. Na Bistrici in v Žopračah je o tem govoril Ferdo Wiegele z Bistrice na Zilji. Na taboru v Zgornjih Buhljah so razpravljali o spomenici, ki jo je slovensko politično društvo Trdnjava predložilo ministrstvu za uk in bogočastje, govorili pa so tudi, »kako gre

¹⁸ Peter Novak, *Schulgesetzgebung und Minderheiten*, (Diss., Graz 1990), 117.

¹⁹ Novak, n. o. m., 117 sl.

²⁰ Novak, n. o. m., 119–121.

²¹ Novak, n. o. m., 116.

²² *Taborsko gibanje na Slovenskem* (Ljubljana – Ljutomer 1981) 41.

²³ N. o. m., 43.

²⁴ N. o. m., 45.

obnašati se volilcem pri raznih volitvah, na primer v deželni zbor, šolski svet itd.,«²⁵ torej o vprašanjih, ki so bila pomembna tudi za šolstvo.

Svoje poglede na šolsko vprašanje je politično društvo Trdnjava povzelo v spomenici 12. maja 1871, katero je poslalo deželnemu šolskemu svetu in ministrstvu za uk in bogočastje.²⁶ Uvodoma je orisan etnični in politični položaj Slovencev: »Nas Slovencev je pol drugi milijon. Govorimo in pišemo vsi ravno tisti jezik, in bivamo vkup, nepretrgano: družih narodov namreč ni med nami, razun kakih 25.000 Kočevarjev na Kranjskem. Nas je tedaj lepo število: bili bi močni in krepki sami od sebe, pa žalibog, razdeljeni smo in razcepljeni po 6 kronovinah: po Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem, Tržaškem, in Isterskem; in spadamo pod 6 deželnih vlad, ter imamo 6 deželnih zborov. Iz tega izvira, da smo Slovenci po vseh kronovinah razun Kranjskega v deželnih zborih v manjšini, od tod pride, da nimamo sami svoje deželne šolske oblasti in kratijo nam se pravice v šoli in uradu.« Rezultat analize šolskega stanja na Koroškem je bil negativen: »Koroška vojvodina šteje nad 300.000 prebivalcev, tretjino izmed njih, to je nad 120.000 nas je Slovencev. Vsled priloženega šolskega šematizma od leta 1870 je na Koroškem 315 šol in sicer 252 nemških; Slovenci, ki nas je dobra tretjina, imamo slovenskih šol samo 11 – ednajst. Ostale 52 so tako imenovane nemško-slovenske ljudske šole, v katerih se podučuje v obeh jezikih, kar je gotovo zoper zdravo šolsko metodo. Mi koroški Slovenci nimamo samosvojih šolskih oblasti. Mi nimamo v obče nobene meščanske šole, nobene realke, nobene učilnice za učiteljske pripravnike, nobenega gimnazija s čisto slovenskim učnim jezikom. Vse to očitna je krivica: zakaj primerama k šolstvu ravno toliko pripomagamo in plačujemo, ko drugi – neslovenski – avstrijski narodi.« Svoja izhodišča in zahteve je Trdnjava strnila v dvanajstih točkah, med katerimi so najvažnejše:

- »1. Vsaka šola velja za slovensko, kjer se v cerkvi božja beseda oznanuje po slovenski. [...]
2. Vsaka slovenska šola naj bo pod bližnjim slovenskim okrajnim šolskim svetovalstvom; – vsako slovensko okrajno šolsko svetovalstvo pod slovenskim deželnim šolskim svetovalstvom. [...]
3. V slovensko šolo sme se le postaviti učitelj, ki se je izšolal v slovenski pripravniški učilnici in pri skušnji potrdil.
4. V slovensko okrajno in deželno šolsko svetovalstvo naj se volijo in pokličejo le taki možje, ki niso ne samo popolnoma izvedeni v šolskih predelih, ampak ki so povsem rodoljubi in domorodci. Pri postavljanju učiteljev naj se ne gleda samo sploh na njih sposobnosti in zasluge, ampak ozira se naj posebno na učitelje, ki so zmožni več slavjanskih narečij.
5. Naj se za nas Slovence napravijo šole, po našem številu primerne, s čisto slovenskim učnim jezikom, in sicer ljudske, meščanske, realne, gimnazijalne in šole za učiteljske pripravnike. [...]
6. Po vseh slovenskih učilnicah, na primer, ljudskih šolah, meščanskih, realnih, gimnazijalnih, in šolah za učiteljske pripravnike naj bo slovenščina skoz in skoz učni jezik.
7. V slovenskih ljudskih šolah ni noben drugi ali tuji jezik zapovedan uk, nemščina pa je svoboden predmet v slovenskih meščanskih in realnih šolah za učiteljske pripravnike, in na gimnazijih je nemški jezik in primerjavna slovnica slavjanskih glavnih narečij zapovedan predmet.
8. Ustanovi naj se slavjansko vseučilišče, bodisi v Zagrebu, ali v Ljubljani.

²⁵ N. o. m., 45.

²⁶ KLA (=Kärntner Landesarchiv). LSR (=Landesschulrat) Akten 8 (1871).

9. Na slavjanskem vseučilišču naj se razlaga tudi slavjansko pravoznanstvo (»pravda«).
10. Slovenske učilnice in slovenski šolski okraji naj bodo pod slovenskim deželnim šolskim svetovalstvom ali pa saj pod slovenskim oddelkom deželnega šolskega svetovalstva.
[...]
11. Slovenske učilnice naj niso brezverne; keršanski nauk naj bo zapovedani uk in predmet pri skušnji sposobnosti ali zrelosti.
Ugovarja se pogosto na Koroškem omikanim Slovencem, če tirjajo v šole in urade slovenski jezik: «Pa, slovenske občine same le hočejo nemške šole.» To pride od tod, ker se po Slovenskem uraduje krivično le po nemški: zato slovenske občine tirjajo nemške šole, in ker so šole nemške, uradniki le nemški uradovati umejo. To je pravi »circulus vitiosus« in v njem se že dela leta in leta. Pomagati bi se Slovencem moglo iz njega, ako bi se stavil zakon ali postava, tako rekoč kot aksiom ali resnica, ktera je že dognana, ktero ni še le treba pretresovati, o kateri se ne glasuje po večini glasov.
Ta postava naj bi se glasila:
12. Slovencem naj se podeli, kar tirja pravica. Slovenščina naj se vpelja v šole kot učni, ob enem v uradnje kot službeni jezik.«

V okviru desete točke so izpovedali željo po združitvi vseh slovenskih pokrajin »v eno kronovino ali celoto pod imenom »Ilirija« ali »Slovenija«, z enim deželnim zborom v Ljubljani in eno deželno vlado,« iz česar bi avtomatično sledilo, da bi dosegli skupno »slovensko deželno šolsko svetovalstvo«. Kolikor »bi tudi v prihodnje ostali, kakor so zdaj razdeljeni po 6 po jeziku namešanih kronovinah, pod 6 deželnimi zbori, deželnimi vladami in deželnimi šolskimi svetovalstvi, pomagalo bi se Slovencem vendar saj za silo, i s tim, da bi se v deželnih zborih na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem, Terzaškem, Isterskem, poslanci vselej ločili po narodnosti, kolikorkrat bi se reševale narodne prašanja, na primer, o šoli in uradu, o uradnem in učnem jeziku. Posvetovali bi se posebe, Nemce za se, Slovenci za se; nasvetovali in delali bi postave, kakor tirja to njih posebni narodni duh in potreba; – dalje da bi se napravil poseben slovensk oddelk pri vsaki c.-kr. deželni vladi in pri vsakem deželnem šolskem svetovalstvu imenovanih dežel, in da bi se pod tak posebni slovenski oddelk postavile vse slovenske učilnice in slovenska okrajna šolska svetovalstva.« Trdnjava je sestavila podroben seznam vseh ljudskih šol, »ki so v slovenskih farah in bi zato imele biti slovenske, in pod slovenskim okrajnim in deželnim šolskim svetovalstvom, ali pa saj pod posebnim slovenskim oddelkom.«²⁷ Spomenica ni imela uspeha. »12 čudovitih zdihljajev Slovenca za popolno poslovenjenje Koroške in vzpostavitev Velike Slovenije,« jo je na kratko komentiral deželni šolski svet.²⁸

Dva meseca pozneje (19. julija 1871) so veroučitelji dekanije Spodnji Rož z dekanom Matevžem Čudnom na čelu poslali deželnemu šolskemu svetu peticijo »zoper napačno ravnanje v šolah po Slovenskem« in prosili, »naj se napačno ravnanje odstrani«. Sklicevali so se na tretji člen državnega zakona o ljudskih šolah, ki je med predmeti imel verouk na prvem mestu obveznih ljudskošolskih predmetov. »Duhovni kot učeniki kerš. nauka ali kateheti imajo po ravno ti postavi pravico in dolžnost, skrbeti za poduk v kerš. nauku in tudi ob enem po ukvenih in verskih vajah otroke napeljevati h kršanskemu življenju. Pa ves ta uk je in ostane slab in prazen, prava ironija: pri zdaj veljavnem občnem ravnanju in podučevanju v šolah po Slovenskem koroške dežele. Kateheti na Slovenskem pri vsem svojem trudu ne dosežejo in ne morejo doseči svojega namcna, zato ker se je slovenščina jela tako zanemarjati v slovenskih šolah, ka konečno otroci še čitati ne znajo slovenski,

²⁷ KLA, LSR Akten 8 (1871).

²⁸ KLA, LSR Akten 8 (1871).

slovenskega katekizma, zgodovine s. pisma težko učijo se po slovenski. Otrokom se ubija večidel samo ptuja nemščina v glavo, in žalostni sad takega nespametnega – napačnega podučevanja je: ka otroci ne naučijo se ne nemški ne slovenski. Pa to ni še vse: v nekterih krajih silijo slovenske otroke še celo moliti in peti po nemški. Tako ravnanje je zaničevanje in zatiranje kreš. uka in nespametno. Zoper tako nespametno, krivično ravnanje morajo vsi kateheti s vsimi postavnimi sredstvi upirati se, tako ravnanje ne morejo odobriti; tako ravnanje je tudi že pri starših otrok zbudilo opozicijo; ne vemo in ne umemo, česa hočejo neki gospodje s takim početjem doseči; ali mar želijo slovenske otroke pokvariti s tem, ka bi kerš. podučevanje hiralo? –

Zato spodobno s tim prosijo podpisani slavni c.-kr. deželni šolski svet naj blagovoli, tim prej, tim bolje, preklicati in prepoveti take abotne naprave ter, *če že nemščina mora v šolah po Slovenskem po vsej sili ostati (?)* se saj slovenščini odmeri toliko časa po vseh, nižih in viših šolskih razredih, kolikor to tirja zdrava učba ali metoda, naj se silnemu in nespametnemu germaniziranju meje ustavijo.«²⁹ Izmed vseh peticij za večje upoštevanje slovenščine v šolah je ta na Koroškem dvignila največ prahu. Deželni šolski svet je sprožil podrobno preiskavo in zavmil vse očitke slovenskih veroučiteljev ali kot neutemeljene in v nasprotju z dejanskim stanjem ali kot posledico zanemarjanja njihovih dolžnosti. Obdolžil jih je, da »se upirajo temu, da bi na tamkajšnjih šolah nudili slovenskim otrokom priložnost in možnost, da se naučijo njim tako potrebnega in koristnega nemškega jezika«, in poudaril, da si podpisniki »namenoma zatiskajo oči pred tem, da so šolske oblasti sprejele navodila o učnem jeziku in pouku v drugem jeziku na osnovi dobro razumljivega lastnega interesa in soglasne želje šolskih občin.«³⁰

V tem naelektrenem političnem ozračju je jeseni leta 1871 koroški deželni zbor razpravljal o jezikovnem vprašanju. Einspieler je vložil slovensko peticijo občine Šentvid v Podjuni (21. september 1871)³¹ in zahteval, da jo deželni zbor sprejme v slovenščini. Okoli tega je bila debata 30. septembra 1871.³² Odbornik vitez Burger je Einspielerja ostro napadel, češ da neti sovraštvo med Slovenci in Nemci. Skliceval se je na leto 1848 in sklep deželnega zbora, »da se odločno zoperstavlja vsakemu ločevanju slovenskega in nemškega prebivalstva, ker smo en narod, namreč Korošci, in hočemo v miru in složnosti živeti drug ob drugem.«³³ Ugotovil je, da »če sta sedaj motena ta mir in ta složnost, so za to kriva samo hujskanja.« Ob tem je seznanil plenum tudi z rezultatom povpraševanja med občinami velikovškega okraja glede učnega jezika v šoli.³⁴ Ob glasnem odobravanju odbornikov je poudaril, da je treba dobro razlikovati med »svobodnim mnenjem občin« oziroma »izjavami ljudstva« in izjavami »določenih gospodov, ki samo agitirajo«. Oglasil se je tudi Josef Pucher, enako kot Einspieler zastopnik podeželskih občin velikovškega okraja (predstavil se je kot zastopnik »slovenskega okraja«) in napadel Einspielerja. Einspielerjev govor, v katerem je podvomil, da so izjave občinskih predstojništev v skladu z željami cele občine, so odborniki spremljali s posmehovanjem in medkljici.³⁵ V repliki je bil posebej oster Gabriel Jessernigg (zastopnik mestne občine Celovec). Glede uradovanja v slovenskem jeziku je menil, da je pravicam Slovencev na Koroškem povsem zadoščeno, ker so na vseh okrajnih sodiščih in okrajnih glavarstvih slovenščine zmožni uradniki. »Čisto

²⁹ KLA, LSR, Paketreihe 22.

³⁰ KLA, LSR, Paketreihe 22.

³¹ Protokolle, IV. Landtagsperiode, I. Session, 37 sl..

³² Protokolle, 77 (164) sl.

³³ Protokolle, 78 (165).

³⁴ Protokolle, 78 (165).

³⁵ Protokolle, 79 (166).

naravno pa je, da odločitve ne morejo biti v slovenskem jeziku. To se bo moglo zgoditi šele tedaj, ko bo slovenski jezik na ravni znanosti.« Dodal je, da slovenščina pač še ni dovolj kultiviran jezik. Nadaljeval je z vprašanjem učnega jezika v osnovnih šolah: »Mislim, če bi izhajali z egoističnega stališča, bi morali pravzaprav celo podpirati stališče, da se naj v slovenskih občinah nemški jezik ne poučuje. Kajti tedaj bi bili Slovenci – prepričan sem – v dvajsetih letih pariji Nemcev. Tega pa nočemo. Nasprotno, hočemo, da se v največji možni meri uresniči enakopravnost narodnosti.«³⁶

Tesna povezava med učnim in uradnim jezikom se je pokazala ob primeru ziljske Bistrice.

Predsednik tamkajšnjega krajevnega šolskega sveta Ferdo Wiegele je 20. maja 1871 okrajnemu šolskemu svetu v Beljaku poslal slovensko spisano vlogo v zadevi tiskovin. Okrajni šolski svet je vlogo vsebinsko rešil 12. junija 1871, rešitvi pa dodal pripombo, da je uradni jezik nemščina in da si mora zaradi tega krajevni šolski svet dopisovati z okrajnim šolskim svetom v nemščini. Wiegele je z vlogo 2. julija 1871, sklicujoč se na 19. člen državnega temeljnega zakona z dne 21. decembra 1867, prosil za odločitev v sledečih vprašanjih:

- »1. Ali so veljavni vsi členi državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov ali ne?
2. Ali si lahko oseba ali urad katerikoli člen ali več členov omenjenega ali katerega drugega zakona prikroji, kot se njemu zdi, ali ga lahko zavrže ali zanika?
3. Ali se lahko tudi koroški Slovenec poslužuje v šoli, uradu in javnem življenju svojega jezika ali ne?
4. Ali so c.-kr. okrajni šolski uradi odvezani od ponovnih uredb visokih c.-kr. ministrstev, po katerih imajo c.-kr. uradi na slovenskem ozemlju navodila sprejemati slovenske vloge in jih reševati ali ne?«³⁷

Z zadevo se je začel ukvarjati okrajni šolski svet v Beljaku. Po njegovem mnenju »19. člena ni mogoče razumeti tako, da si lahko uradi dopisujejo med seboj v enem ali drugem deželnem jeziku, na Koroškem na primer nemško ali slovensko, temveč je tačas na Koroškem uradni jezik med uradi še nemščina in si morajo zato dopisovati tudi krajevni šolski sveti z okrajnimi šolskimi sveti v nemškem jeziku.« Temu tolmačenju se je pridružil tudi deželni šolski svet. Dodal je še, da »kar se tiče uradnega jezika med šolskimi uradi, doslej še ni bil sprejet noben pozitiven zakon, ne gre pa tajiti, da je v interesu službe, da more biti in da naj je uradni jezik samo eden.« Načelno je pribil, da »če upoštevamo to načelo, je lahko ta edini uradni jezik na Koroškem samo nemški, ker je prebivalstvo s skoraj dvetretjinsko večino nemško in ker je nemški jezik zaradi svoje razvitosti primernejši.« V razpravi je poročevalec deželnega šolskega sveta še dodal, »da se na Koroškem ta slavomanija ne pojavlja med ljudstvom, temveč pri redkih ljudskih hujskačih, h katerim moremo verjetno prištevati Ferdinanda Wiegeleja.«

Razprava med krajevnim in okrajnim šolskim svetom se je nadaljevala, vendar je v ospredje stopilo vprašanje učnega jezika. Deželni šolski svet je namreč prosil za stališče glede učnega jezika v ljudski šoli, zato se je moral sestati krajevni šolski svet. V uvodnem govoru je Wiegele takole povzel izkušnje zadnjih desetletij: »Svojevrstna ilustracija je, če upoštevamo, da v zadnjih dveh desetletjih skoraj ni minilo leto, da slovenskih občin ne bi gnjavili z vprašanji ali odredbami o učnem jeziku. Vendar moramo obdobju absolutizma v zvezi z germanizacijo šolstva manj očitati kot tistemu, ki je sledilo. Zlasti in skoraj brez izjeme pa so trpele ljudske šole na slovenskem ozemlju pred dvema ali tremi desetletji

³⁶ Protokolle, 80 (167).

zaradi pedagoške umetnosti ponemčevalnih vaških šolmojstrov. In kakšne uspehe so beležili? Med drugimi sadovi opazimo kot posledico tistega časa zlasti ne nepomembno število renegatov – nimajo srca za lastni narod, nimajo sočutja za njegovo trpljenje in veselje, nimajo razumevanja za njegova prizadevanja, podobni so umazanemu ptiču, ki onesnažuje lastno gnezdo. Kot praktični ljudje, kar Slovenci smo in kot nas imenujejo tudi drugi krogi, če »lepo ubogamo« in se ne trudimo misliti samostojno, nismo tako ozkosrčni, da bi nasprotovali, da se naši otroci učijo več jezikov, zlasti še drugega deželne jezika, vendar naravi ustrezajoče osnove naj pa ta pouk ima. Polaganje besed v usta, da naj slovenske občine zahtevajo za svoje šole nemški učni jezik (v čigavem interesu?), ta pojav je, če hočemo uporabiti evfemističen izraz – značilen.« Wiegele se je jasno opredelil za slovenski učni jezik, s poukom nemščine naj bi pa začeli v drugem šolskem letu, pri čemer naj bi nemščina bila učni predmet, četudi polagoma z nemškim učnim jezikom.³⁸

O tem, kako pristranska je bila šolska oblast, ko je šlo za slovenščino, pričajo številni primeri. Po omenjeni peticiji veroučiteljev Spodnjega Roža je deželni šolski nadzornik Gobanz inspiciral pouk v Svečah in sestavil zelo negativno poročilo: »Ta šola kaže precej brezupno podobo. Kar pa se zdi najbolj protizakonito, je, da učitelj dosledno zanemarija nemški jezikovni pouk, medtem ko je občinsko zastopstvo zaradi stikov z nemškim prebivalstvom dežele pri šolskih oblasteh zanj interveniralo, in je to od leta 1865 učiteljeva obveznost, ki smo jo leta 1869 znova zabičali. Fanatična slovenizacija seže tako daleč, da niti eden izmed najstarejših otrok ni vedel, kako se imenuje deželno glavno mesto po nemško. Delovanje učitelja torej ni naperjeno samo proti volji prebivalstva, temveč tudi proti predpisom šolskih oblasti.«³⁹

Drug značilen primer te vrste je Breza pri Krivi Vrbi. Do razhajanja mnenj je prišlo leta 1872 okoli učnega jezika pri verouku. Gobanz je na željo zastopstva občine Kriva Vrba, a proti volji krajevnega župnika in dela občanov, skušal izriniti slovenščino iz šole. Poslušil se je argumentacije, tako značilne za nemškonacionalne kroge, ki je, kjer je le mogla, diskvalificirala slovenščino: »Vendar je pogovorni jezik, ki je tam v rabi, enako oddaljen od čiste slovenščine kot od nemščine in taka grda mešanica nima pravice, da bi se negovala v šoli – vendar mislim, da bi se je moral učitelj pri začetnem pouku tako dolgo posluževati, da si otroci usvojijo toliko nemščine, da vladajočega idioma ne potrebujejo več.« Župnika Kollerja je imel za »zavzetega Slovenca«, kar je bilo v njegovih očeh seveda negativno.⁴⁰ Podobno je mislil okrajni šolski nadzornik, ki je zagotavljal, da bi upoštevanje slovenščine »povzročilo veliko razburjenje med tamkajšnjimi prebivalci, ker je sedaj navada poučevati otroke izključno v nemščini, kar popolnoma omogoča napredovanje.« Skliceval se je na prakso v sosednjih krajih: »Opozicija bi bila še večja, ker tudi v sosednjih občinah, v Možbergu in Čajničah, kjer je prebivalstvo posameznih vasi enako kot Breza deloma slovenskega pokolenja, poučujejo otroke z veroukom vred s prednostjo v nemščini. Ista zahteva po opustitvi slovenščine pri vsem pouku se kaže tudi v Porečah ob jezeru. Poleg tega bo vsak razumen človek, zlasti še pedagog, imel za smešen fanatizem, če bi hoteli otrokom v Krivi Vrbi namesto tamkaj vladajočega idioma, ki naj ga pozabijo, priučiti čisti slovenski jezik, ki je primeren za pouk, kajti v istem času se lahko veliko lažje naučijo zaželenega nemškega jezika; razen tega je tamkajšnje pokvarjeno ponemčeno slovensko narečje v zatonu.«⁴¹

³⁷ KLA, LSR, Akten 11, 1871.

³⁸ KLA, LSR, Paketreihe, Paket 22.

³⁹ KLA, LSR, Akten 11, 1871.

⁴⁰ KLA, LSR, Akten 16 (1872), Nr. 1820 LSchR präs. 28. 7. 1872.

⁴¹ KLA, LSR, Akten 16 (1872).

Ponavadi se mnenja okrajnih in deželnega šolskega sveta v zadevi učnega jezika niso razhajala, ker so na ključnih mestih obeh teles sedeli možje strumnega nemškonacionalnega prepričanja. V enem samem primeru pa je odločitev deželnega šolskega sveta vendarle izzvala opozicijsko držo okrajnega šolskega sveta. Beljaški okrajni šolski svet ni brez pripomb sprejel na znanje odločitve o učnem jeziku. Podvomil je v verodostojnost izjav občinskih zastopstev v zadevi učnega jezika, tistih izjav, na katere so se tako radi sklicevali nemški liberalci v vlogi politikov in uradnikov in ne nazadnje tudi nemško-koroško zgodovinarje.⁴² Beljaški okrajni šolski svet je ugotovil sledeče: »Vloge občinskih predstojništev, ki jih je deželni šolski svet izbral za podlago svojih odredb, ne vsebujejo vedno naravnih želja prebivalstva niti ne pravih želja omenjenih teles. Pogosto gre samo za posamezne osebe, ki govorijo v njihovem imenu; mnoge se ravnaajo samo po osebnih nagnjenjih in strasteh in jih vodijo le nacionalna prizadevanja, medtem ko smoter šole zapostavljajo; drugi spet, čeprav hočejo najboljše, ne zmorejo dati pravi presoji dotičnega telesa tudi pravi izraz, kar nehote privede do nesporazumov. Zato se je zgodilo, da so pri v bistvu dokaj enakih okoliščinah v slovensko-nemških šolah tega šolskega okraja izjave v zvezi z učnim jezikom tako različne.«⁴³ Okrajni šolski svet pa deželnega ni omajal, ker je slednji v bistvu vztrajal pri svojih odločitvah, ki se – mimogrede povedano – niso ujemale z željami tistih občin, ki so zagovarjale stališča v skladu s slovenskim narodnopolitičnim gibanjem.

Čeprav pričujoči pregled še zdaleč ni popoln, vendarle ilustrira osnovni vzorec koroške nacionalne in jezikovne politike ob prehodu v nacionalno družbo, ko sta se sredi devetnajstega stoletja – prvič v najtesnejši zvezi z letom 1848, drugič pa takoj po koncu absolutizma leta 1860 – razvila dva po svojem bistvu nezdržljiva in nepomirljiva koncepta narodnostnega sožitja. Okoli učnega jezika so se poglobili ogorčeni narodnostni boji in trditi moremo, da je ravno ob tem vprašanju prišlo ne le do političnih bojov med slovenskim in nemškim narodnim gibanjem, temveč tudi do narodnopolitične diferenciacije slovensko govorečega prebivalstva Koroške. Takoj po letu 1867 se je v zvezi z učnim jezikom v osnovnih šolah v marsičem odločil nadaljnji narodni razvoj Slovencev na Koroškem. Tedaj so koroške elite na osnovi nemškonacionalnega liberalizma Slovencev načrtno preprečile prehod z etnične na nacionalno razvojno stopnjo. Slovensko narodnopolitično gibanje, ki je v obdobju taborov doseglo enega svojih viškov, ni bilo dovolj učinkovito, da bi zavrnilo proti enakopravnosti slovenskega jezika usmerjena prizadevanja nemškonacionalnih krogov.

⁴² Martin Wutte, *Die utraquistische Volksschule in Kärnten*, Klagenfurt 1919; Maria Kurz, *Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Der Streit um die Volksschule in Kärnten (1867-1914)*, (Das Kärntner Landesarchiv 17), Klagenfurt 1990.

⁴³ KLA, LSR, Akten 17, 1872.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE »TABOR«-BEWEGUNG UND DAS SCHULWESEN IN KÄRNTEN

Im Jahre 1848 traten im multinationalen Kaiserstaat Österreich politische Bewegungen um die nationale Gleichberechtigung in den Vordergrund. Die allmähliche Umgestaltung der Gesellschaft nach dem nationalen Prinzip, das mit der Märzrevolution einen starken Schub erfuhr, erfasste auch Völker, die bis dahin im Schatten des kulturellen und politischen Geschehens standen. Zu diesen Völkern zählten auch die Slowenen. 1848 entstand ihr erstes umfassendes Nationalprogramm, in dessen Mittelpunkt die Forderung nach dem Zusammenschluss aller von Slowenen bewohnten Gebiete zu einer Verwaltungseinheit innerhalb des Habsburgerreiches stand. Ein zweiter entscheidender Bestandteil des slowenischen politischen Programms war das Begehren nach sprachlichen Rechten. »Die slowenische Sprache muss in slowenischen Gegenden ganz dieselben Rechte haben, wie die deutsche Sprache in deutschen, die italienische in italienischen Gegenden. [...] Deshalb muss es uns freigestellt sein, die slawische Sprache in alle Ämter sowie in höhere und niedere Schulen in Slowenien einzuführen ..., wenn wir es wollen, wann immer wir es wollen und auf welche Art wir es wollen.« So formulierte es Matija Majar ? Ziljski (1809-1892), ein wichtiger Wortführer der slowenischen politischen Bewegung nicht nur in Kärnten. Die Gleichberechtigung aller Nationalitäten wurde 1848 zwar in die österreichischen Verfassungen (und Entwürfe) aufgenommen (und selbst während der ein knappes Jahrzehnt dauernden absolutistischen Regierungsperiode nicht grundsätzlich in Frage gestellt), die Umsetzung dieses Prinzips war jedoch ein komplizierter und konfliktreicher Prozess. Einerseits waren die politischen Eliten der dominanten Nationen nicht bereit, ihre politischen und sprachlichen Privilegien aufzugeben, andererseits wollten sich die entwickelten Eliten der subalternen Völker nicht mit ihrem niedrigen gesellschaftlichen Status zufrieden geben. Als wichtigster Konfliktbereich entpuppte sich das Schulwesen. An der Unterrichtssprachenfrage entzündete sich erstmals das nationale Feuer auch in den breiten Bevölkerungskreisen. In Kärnten setzten sich bei den Deutschen vor allem nach 1860 jene politischen Kräfte durch, die eine sprachliche Gleichberechtigung der Slowenen konsequent ablehnten. Im Zuge der Umgestaltung des Habsburgerreiches in eine Doppelmonarchie (1867) wurde dieser Zustand einzementiert. Die slowenische Emanzipationsbewegung hatte besonders in Kärnten einen schweren Stand. Daran konnte auch die hauptsächlich von nationalliberalen Kräften getragene »Tabor«-Bewegung kaum etwas ausrichten. Den überwiegend deutschnational orientierten Eliten gelang es mit Hilfe der Beamtschaft, bei den Slowenen den Übergang von der vernationalen zur nationalen Periode massiv zu stören und teilweise sogar zu verhindern. Gerade die Elementarschule, die auf Grundlage des Reichsvolksschulgesetzes 1869 reformiert wurde, wurde zum Hauptexerzierfeld auserkoren. In mehrheitlich oder zur Gänze slowenischsprachigen Gemeinden entstanden die sogenannten utraqustischen Volksschulen (ein Schultyp, in dem die slowenische Sprache ein Schattendasein fristete) oder sogar Schulen mit allein deutscher Unterrichtssprache.

VASILIJ MELIK

SLOVENSKI DRŽAVNI POSLANCI 1873–1918

V *Vilfanovem zborniku* 1999 sem napisal pregleden članek o Slovencih v državnem zboru 1848–1918. Bil je posvečen predvsem volitvam leta 1848 ter veliki parlamentarni reformi leta 1907. V zborniku, posvečenem kolegu dr. Janku Pleterskemu, bom govoril o slovenskih poslancih v državnem zboru v letih 1873–1918.

Po februarškem patentu so v državni zbor volili deželni zbori iz svoje srede. Leta 1873 so bile uvedene neposredne volitve. Slovenci so bili kot federalisti zoper spremembo, vendar so se pred volitvami začeli pojavljati glasovi, da utegne reforma tudi koristiti.¹ Ob teh prvih direktnih volitvah je šlo Slovencem politično še zelo slabo. Mogli so izvoliti samo 8 poslancev, 7 v kmečki kuriji (4 na Kranjskem, 2 na Štajerskem, 1 na Goriškem) in 1 v mestni (v Trstu). Tržaški poslanec je bil pri teh volitvah vsekakor največji slovenski uspeh. »Normalne« razmere so za Slovence nastopile z drugimi direktnimi volitvami leta 1879, ko je nehala vladati ustavoverna večina in nemški liberalizem. Odtlej pa do ukinitve kurialnega parlamenta so imeli Slovenci v državnem zboru 12 stalnih mest: na Kranjskem 5 kmečkih in 3 mestne mandate (torej vse razen veleposestniških), na Štajerskem 3 kmečke in na Goriškem 1 kmečkega. S splošno kurijo so se pridružila 1897 še tri nova mesta, po eno na Kranjskem, na Štajerskem in na Goriškem, tako da so imeli odtlej 15 stalnih mest. Tem mandatom so se od časa do časa pridruževali še drugi izvoljenci: štirikrat v Trstu (1873–1897), dvakrat na Koroškem (1885, 1897) in enkrat v veleposestniški kuriji na Goriškem (1891). Volilna reforma leta 1907 je ukinila kurije in uvedla splošno moško volilno pravico. Slovencem je dala 24 poslanskih mest: 11 na Kranjskem, 7 na Štajerskem, 3 na Goriškem in po 1 na Koroškem, v Trstu in Istri. To je ustvarilo svojevrstno volilno podobo Zedinjene Slovenije, ki je segala tako v tržaška predmestja kot na Koroško z Borovljami in Pliberkom.

Ko so se začele direktne parlamentarne volitve, niso bile vse na isti dan, kakor je to danes. Kmečke občine na Goriškem in v Istri so volile v četrtek 9. oktobra 1873, kmečke občine na Koroškem v ponedeljek 13. oktobra, mesta na Goriškem in v Istri v sredo 15. oktobra, kmečke občine na Kranjskem v četrtek 16. oktobra, istega dne pa tudi tržaški III. kolegij (4. mestni volilni razred in okolica), mesta na Koroškem v soboto 18. oktobra, podeželje na Štajerskem v ponedeljek 20. oktobra, mesta na Štajerskem in na Kranjskem v četrtek 23. oktobra, kranjska veleposest pa v četrtek 30. oktobra. Po datumih vidimo, da je bil prvi Slovenec, ki je bil na neposrednih volitvah izvoljen v državni zbor, Andrej Winkler; doma je bil iz Trnovskega Gozda, rojen leta 1825, ob izvolitvi okrajni glavar v Tolminu. Volitve so bile razgibane, saj je bil ravno takrat volilni boj med staro- in mladoslovenci. Josip Tonkli je bil konservativni kandidat, Karel Lavrič liberalni, Winkler pa je kandidiral samostojno. Lavričevci so v ožji volitvi glasovali za Winklerja in mu tako pridobili zmago. V slovensko zgodovino se je zapisal Winkler predvsem kot deželni predsednik na Kranjskem v letih 1880–1892. Tedaj si je pridobil izredne zasluge za dvig položaja in za veljavo Slovencev.

Od Andreja Winklerja do dr. Lovra Pogačnika, ki je bil izvoljen v državni zbor tik pred prvo svetovno vojno 19. maja 1914, se je zvrstilo 69 slovenskih poslancev. Za slovenske

¹ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovestvena zgodovina*, tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 353.

poslance štejejo tiste Slovence ali Neslovence, ki so jih volili zavedni slovenski volivci. Marsikatero tujce je mnogokaj vezalo na našo deželo ali na naše ljudi, pa so se želeli tudi vključiti v naše politično dogajanje – ali pa se je slovenskim politikom zdelo, da bi jih bilo koristno pridobiti za slovensko stran. Mihael Herman je bil doma v nemškem delu Štajerske, kot sodni uradnik na Ptujju je bil leta 1861 izvoljen v deželni zbor in se je prvi v njem bojeval za slovenske narodnostne pravice. Sestavil je interpelacijo za Zedinjeno Slovenijo, najodločnejše in najostrejšo besedilo tistih let (1869).² Grof Hohenwart je bil leta 1871 ministrski predsednik, zbudil je velika pričakovanja Slovencev, ki so se odtlej navezali nanj in ga volili v državni zbor, kjer je vodil »Hohenwartov klub«. S Kranjsko ga je povezala tudi graščina Ravne. Baron Feliks Pino – Friedenthal iz lombardske plemiške družine, ki se je naselila na Štajerskem, rojen 1825 na Dunaju, je služboval v Gorici, se naučil slovenščine, iz katere je potem tudi prevajal (tudi iz Prešerna), bil slovenščini naklonjen cesarski namestnik v Trstu (1874–78), potem pa tudi trgovinski minister v Taaffejevi vladi (1881–86). Ko je bil v Celovcu izvoljen za državnega poslanca, je bil tudi slovenski kandidat. Matko Mandić je bil Hrvat iz kastavske občine. V Trstu se je udeleževal v hrvaškem in slovenskem političnem gibanju. Bil je tudi predsednik Edinosti (1891–1905). Leta 1907 ga je izvolil v državni zbor novi slovenski volilni okraj v Istri, ki je obsegal sodni okraj Podgrad in dele koprškega sodnega okraja.

Prva štiri zakonodajna obdobja (legislaturne periode) dunajskega parlamenta so se zvrstila v času indirektnih volitev (1861–73). Neposredne volitve (1873–1918) so prinesle še osem obdobj. Pet takih zakonodajnih obdobj je trajalo po šest let: peto 1873–79, šesto 1879–85, sedmo 1885–91, osmo 1891–97, deseto 1901–07. Deveto je trajalo samo tri (1897–1900), enajsto pa štiri leta (1907–11). Dvanajsto, zadnje je preseglo normalno dobo šestih let, trajalo je več kot sedem let (1911–18) in se končalo s propadom monarhije. Zadnja seja je bila 12. novembra 1918, ko je bila država že razdružena. Slovenski podpredsednik državnega zbora vitez Pogačnik je postal 31. oktobra 1918 kot Josip Pogačnik predsednik prve slovenske vlade.

Slovenski poslanci v avstrijskem državnem zboru 1873–1918 so bili:

1. Andrej Winkler, G, 1873–80, odstopil,
2. Jožef Emanuel grof Barbo, K, 1873–79, umrl,
3. dr. Radoslav Razlag, K, 1873–79,
4. Karl grof Hohenwart, K, 1873–97,
5. Viljem Pfeifer, K, 1873–1907,
6. Ivan Nabergoj, Trst, 1873–97,
7. Mihael Herman, Š, 1873–83, umrl,
8. dr. Josip Vošnjak, Š, 1873–85,
9. Karel Klun, K, 1879–96, umrl,
10. Adolf Obreza, K, 1879–86, umrl,
11. Josip vitez Schneid – Treuenfeld, K, 1879–82, odstopil,
12. dr. Josip Poklukar, K, 1879–91, umrl,
13. Albin grof Margheri – Comandona, K, 1879–85,
14. Herman baron Gödel – Lannoy, Š, 1879–91,
15. Ernst knez Windischgrätz, K, 1880–91,
16. dr. Josip Tonkli, G, 1880–91,
17. Peter Grasselli, K, 1882–85,

² Josip Vošnjak. *Spomini*, Ljubljana 1982, str. 294–302.

18. Božidar Raič, Š, 1884–86, umrl,
19. Jakob Hren, K, 1885–91,
20. Mihael Vošnjak, Š, 1885–97,
21. Feliks baron Pino – Friedenthal, Kor., 1885–87, odstopil,
22. Fran Šuklje, K, s presledki 1885–1910, odstopil,
23. dr. Lavoslav Gregorec, Š, 1886–1901,
24. dr. Andrej Ferjančič, K, 1886–1907,
25. Franc Povše, K, 1891–1916, umrl,
26. dr. Anton Gregorčič, G, 1891–1918,
27. Anton Globočnik, K, 1891–96, odstopil,
28. Franc Robič, Š, 1891–1907,
29. Alfred grof Coronini – Kronberg, G, 1891–1901,
30. Josip Kušar, K, 1891–1901,
31. Franc Višnikar, K, 1895–97,
32. Anton Koblar, K, 1896–97,
33. dr. Ivan Šusteršič, K, 1896–1918,
34. dr. Janez Evangelist Krek, K, 1897–1901, 1907–1917, umrl,
35. Jožef Žičkar, Š, 1897–1905, umrl,
36. Lambert Einspieler, Kor., 1897–1901,
37. dr. Ignacij Žitnik, K, 1897–1913, umrl,
38. Josip Pogačnik, K, 1897–1918,
39. Hugon vitez Berks, Š, 1897–1906, umrl,
40. Ivan Vencajz, K, 1898–1903, odstopil,
41. dr. Ivan Tavčar, K, 1901–07,
42. Ivan Plantan, K, 1901–07,
43. dr. Miroslav Ploj, Š, 1901–11,
44. Oskar Gabršček, G, 1901–07,
45. dr. Anton Korošec, Š, 1906–18,
46. dr. Franc Voušek, Š, 1906–07,
47. Janez Rožkar, Š, 1907–18,
48. Franc Pišek, Š, 1907–18,
49. Franc Roblek, Š, 1907–11,
50. dr. Ivan Benkovič, Š, 1907–18,
51. Vincenc Ježovnik, Š, 1907–10, umrl,
52. Franc Grafenauer, Kor., 1907–16, izgubil mandat,
53. Ivan Hribar, K, 1907–11,
54. Franc Demšar, K, 1907–18,
55. Josip Gostinčar, K, 1907–18,
56. dr. Janko Hočevar, K, 1907–11,
57. Franc Jaklič, K, 1907–18,
58. Josip Fon, G, 1907–18,
59. Alojzij Štrekelj, G, 1907–11,
60. dr. Otokar Rybář, Trst, 1907–18,
61. Matko Mandić, Istra, 1907–15, umrl,
62. dr. Karel Verstovšek, Š, 1910–18,
63. Evgen Jarc, K, 1910–18,
64. Mihael Brenčič, Š, 1911–18,
65. dr. Franc Jankovič, Š, 1911–18,

66. dr. Vladimir Ravnihar, K, 1911–18,
67. Janez Hladnik, K, 1911–18,
68. dr. Gustav Gregorin, G, 1911–17, izgubil mandat,
69. dr. Lovro Pogačnik, K, 1914–18.

Najdlje, od 1873 do 1907, torej dobrih 33 let, tj. šest zakonodajnih obdobij, je bil državni poslanec Viljem Pfeifer. Rodil se je 30. 8. 1842, študiral pravo, pa študij prekinil, ko je po stricu podedoval veleposestvo v Krškem. V državni zbor je bil kot mladoslovenski kandidat izvoljen 16. oktobra 1873, star 31 let. Po koncu prvega strankarskega razpora je bil slogaški poslanec, po novi ločitvi duhov pa je kandidiral na katoliški strani. Josip Vošnjak je o njem zapisal, da je »poštena duša, ki se je vselej silno brigal za lokalne koristi svojega volilnega okraja. Z visoko politiko se ni pečal, temveč se strogo držal klubovih sklepov. Kadar je kaka nezgoda, toča, povodenj, požar zadela njegov volilni okraj, oglasil se je v državnem zboru, vložil prošnjo in mnogokrat dosegel kako podporo.«³ Dr. Janez Mencinger, ki je sam živel v Krškem, pa je 27. septembra 1900 pisal Šukljetu: »Jaz ne bom deloval ne proti Pfeiferju, niti zanj. Ako me pa kakov kmet vpraša, koga naj voli, mu bom svetoval, naj da glas izkušenemu in po svoji dobri volji vedno za Dolenjca delujočemu Pfeiferju, čeprav je klerikalec«⁴ (3, 42).

Po dolžini poslanskega delovanja se Pfeiferju nihče ni približal. Najbližji je zaostal za njim za šest let. To je bil dr. Anton Gregorčič z Vrsnega pri Kobaridu, profesor bogoslovja v Gorici, vodilni goriški politik, v državni zbor izvoljen prvič 4. marca 1891. V njem je deloval vse do konca monarhije, torej dobrih 27 let. Tretji je bil Franc Povše iz Poljan pri Litiji, kmetijski strokovnjak, v državni zbor izvoljen dan prej kot Gregorčič (3. marca 1891), umrl med prvo vojno (4. januarja 1916), torej še preden se je državni zbor sestal. Dobrih 23 let sta bila državna poslanca Ivan Nabergoj, prvi voditelj tržaških Slovencev, in grof Karl Hohenwart. Oba sta bila izvoljena istega dne (16. oktobra 1873) in istega dne sta zaključila svojo poslansko pot: 22. januarja 1897, ko je bil parlament razpuščen. Od leta 1885 do 1910 je bil državni poslanec gimnazijski profesor Fran Šuklje, ki je postal v devetdesetih letih dvorni svetnik in centralni ravnatelj šolskoknjžnih zalog, v letih 1908–1911 kranjski deželni glavar, pisec zanimivih spominov. Državni poslanec ni bil vseh 25 let, saj je svojo poslansko dejavnost kar trikrat prekinil in jo s tretjim odstopom tudi končal. Ostalih poslancev, ki so bili v parlamentu daljše ali krajše obdobje, je petdeset. Sem spadajo vsi, ki so bili izvoljeni leta 1907 in so preživeli prvo svetovno vojsko, pa seveda še vsi tisti drugi, ki so bili v parlamentu le krajši čas. Najmanj časa je bil v državnem zboru dr. Franc Voušek, nadsvetnik deželnega sodišča, izvoljen v celjskih kmečkih občinah 17. julija 1906, pol leta pozneje (30. januarja 1907) pa je bil parlament razpuščen. 13 poslancev je umrlo v času svojega mandata, med njimi Božidar Raič, ki so ga izvolili prvič 31. januarja 1884 in drugič na splošnih volitvah 1885, umrl pa je že 6. junija 1886.

Po deželi, v katerih so bili izvoljeni, je 35 poslancev spadalo na Kranjsko, 20 na Štajersko, 8 na Goriško, 3 na Koroško, 2 v Trst in 1 v Istro.

Po izobrazbi je bilo med slovenskimi poslanci največ juristov, in sicer 8 advokatov: Razlag, Tonkli, Šusteršič, Tavčar, Benkovič, Rybář, Ravnihar, Gregorin; 1 notar: Plantan; 9 sodnikov: Herman, Hren, Ferjančič, Višnikar, Vencajz, Ploj, Voušek Fon, Jankovič ter 7 uradnikov ali nekdanjih uradnikov: Winkler, Schneid, Pino, Pogačnik, Globočnik, Hohenwart, Gödel. Skupaj jih je bilo torej 25.

³ Prav tam, str. 443.

⁴ Fran Šukle, *Iz mojih spominov*, II. del, Ljubljana 1995, str. 107.

Duhovnikov je bilo med poslanci 12: Klun, Raič, Gregorec, Koblar, Krek, Žičkar, Einspieler, Žitnik, Korošec, Mandić, Hladnik, Gregorčič, gimnazijskih profesorjev pa 5: Šuklje, Povše, Robič, Vestovšek, Jarc. Učitelj je bil Jaklič, zdravnik J. Vošnjak, tehnik-inženir M. Vošnjak, izdelovalec orgel Grafenauer, poduradnik Gostinčar. Graščakov je bilo 5: Barbo, Margheri, Windischgrätz, Coronini, Berks, k tem pa je treba prišteti vsaj še dva, ki smo ju zgoraj šteli med nekdanje uradnike (Hohenwart, Gödel), pa tudi še koga drugega (Povše, Schneid).

Vsak poslanski kandidat je v tisku svoje smeri navajal poklic in prebivališče, vsak je dajal podobne podatke tudi ob vstopu v državni zbor. Marsikdaj so navajali tudi po dva podatka, recimo uradnik in graščak ali posestnik in industrialec. Nekaj nazivov je bilo posebej priljubljenih, tako župan, še posebej pa posestnik. Ta čarobni podatek je zajemal vse od graščaka do najskromnejšega lastnika hišice. Pfeifer je kandidiral 1873 kot veleposestnik, 1879 kot graščak, pri poznejših volitvah pa kot posestnik. Med slovenskimi poslanci je bilo 12 posestnikov izven Ljubljane (Nabergoj, Štrekelj, Pfeifer, Obreza, Pogačnik, Demšar, Hočevnar, Roškar, Pišek, Roblek, Ježovnik, Brenčič), dva ljubljanska, od katerih je bil Kušar industrialec in predsednik Trgovsko-obrtne zbornice, Poklukar pa doktor prava, lastnik tiskarne in nazadnje deželni glavar. Sem lahko prištejemo še ljubljanska župana Grassellija in Hribarja ter tolminskega župana Grabrščka.

ZUSAMMENFASSUNG

SLOWENISCHE REICHSRATSABGEORDNETE 1873-1918

Zur Zeit der Direktwahl in den Reichsrat hatten die Slowenen anfangs (1873) nur acht Abgeordnete. Nach dem Sturz des deutsch-liberalen Regimes (1879) besserte sich die Lage. Fortan hatten sie stets 12 Mandate, nach der Einführung der Allgemeinen Kurie (1897) aber 15. Das allgemeine und gleiche Männerwahlrecht (1907) gab den Slowenen 24 Abgeordnetenmandate in 24 Wahlkreisen des gesamten slowenischen ethnischen Territoriums. Diese Wahlbezirke erstreckten sich von den Vorstädten Triests bis Ferlach/Borovlje und Bleiburg/Pliberk in Kärnten. 11 Wahlkreise lagen in Krain, 7 in der Steiermark, 3 in Görz/Gradisca sowie je einer in Kärnten, Triest und Istrien.

In den Jahren 1873-1918 gab es insgesamt 69 slowenische Abgeordnete im Reichsrat, Slowenen und auch Nichtslowenen, die von Anhängern slowenischer Parteien aufgestellt und gewählt wurden. Die Gliederung der Abgeordneten nach den Kronländern ergibt folgendes Bild: 35 kamen aus Krain, 20 aus der Steiermark, 8 aus Görz/Gradisca, drei aus Kärnten, zwei aus Triest und einer aus Istrien. Von den Reichsratsabgeordneten waren 25 Juristen (8 Rechtsanwälte, 1 Notar, 9 Richter, 7 Beamte), 17 Grundbesitzer und Bürgermeister, 12 Geistliche, 5 Adelige, 5 Professoren und je ein Arzt, Techniker, Lehrer, Offizial und Orgelbauer.

ZVONKO BERGANT

RAZMERJE MED VERO IN NARODNOSTJO PRI IVANU TAVČARJU IN IVANU ŠUŠTERŠIČU

1. Uvod

Poleg različnih idejnih temeljev in seveda zlasti njihovih političnih, gospodarskih in drugih ambicij je katoliško in napredno stran na Kranjskem sprva močno ločevalo, vsaj na zunaj, tudi razumevanje narodnosti in vere oz. vprašanje, katera izmed njiju ima prednost. Vprašanje razmerja med narodnostjo (slovenstvom) in (katoliško) vero je, po našem mnenju, povsem nepotrebno delilo tedanje idejne in politične voditelje omenjenih strank. »Ena izmed usodnih zmot oziroma zablod,« je zapisal France Vodnik, »je na primer nemogoča alternativa: ali prej vera ali prej narodnost. Katolištvo ni slovenstvu nadrejeno, a tudi obrnjenost ne more biti, zakaj religija in narodnost sta pojava, ki nista med seboj v razmerju nadrejenosti ali podrejenosti.«¹ In tudi če pogledamo življenje in delovanje nosilcev tedanjega političnega življenja tako na napredni kot katoliški strani, ugotovimo, da so bili oboji zavedni Slovenci in hkrati tudi katoličani. Kljub temu in prav zato so predmet naše razprave argumenti, ki jih v prid prvenstva ene pred drugo najdemo pri dveh tedaj vodilnih kranjskih politikih, in sicer pri vodji katoliške strani Ivanu Šušteršiču in pri prvaku naprednjakov Ivanu Tavčarju. S tem pa bomo predstavili tudi temeljna stališča, ki sta jih v tem pogledu zastopali Katoliško narodna oz. Slovenska ljudska stranka in Narodno napredna stranka, saj sta njuna voditelja – še v večji meri kot za Šušteršiča velja to za Tavčarja – določala strankama tudi ideološko ozadje in obseg delovanja.

2. Ivan Tavčar

V članku Zadnja beseda! je Tavčar februarja 1889 o t. i. verski nevarnosti zapisal: »Če bi se v političnem življenju kaj kovalo, kar bi bilo v resnici sovražno katoliški cerkvi, potem imajo se vsi Slovenci združiti v to, da se napad na cerkev odvrne. To je naše prepričanje in kdor – objektivno sodi, priznati mu je, da že dolgo vrsto let nesmo ničesar v ta list zapisati dali, kar bi nasprotovalo temu prepričanju.«² Po njegovem mnenju pa se od laikov ne bi smelo zahtevati, da bi morali živeti in razumeti vero tako, kot je to veljalo za duhovnike, saj naj bi ljudje, ki so živeli v samostanih in župniščih, torej redovniki in kleriki, živeli in delovali v svetu drugače kot laični kristjani, drugačno pa naj bi bilo tudi njihovo stališče in razmerje do cerkvene hierarhije, v konkretnem primeru do ljubljanskega knezoškofa Jakoba Missie. »Za nas je stališče drugače,« je zapisal Tavčar, »za nas je škof Ljubljanski knez sv. cerkve, ali vendar ne tako uzvišena in nedotakljiva oseba, da bi – kar se tiče njenega upliva na naše narodno življenje, – proti njej ne smeli ziniti najmanjše besedice in ne najkrotkejše kritike.«³ Ker naj bi knezoškof potencialno lahko škodoval slovenski narodnosti – ne nazadnje je vrsto let preživel v nemškem okolju in naj bi zato ne poznal narodovih razmer in potreb – , je bila po Tavčarjevem mnenju njegova dolžnost,

¹ F. Vodnik, *Misli in presoje*, Slovenska matica, Ljubljana 1983, 42.

² *Slovenski narod*, št. 38, 14. februar 1889.

³ Prav tam.

pravzaprav dolžnost svetne inteligence, da knezoškofovo delovanje spremlja in opozarja na to, kar je videl(a) in razumel(a) kot škodljivo za narod. Takšno stališče oz. ravnanje pa naj bi hkrati pomenilo, da Cerkev in vera nista v nevarnosti, kajti če bi se to zgodilo, bi svetna inteligenca pomagala klerikom ohranjati tako Cerkev kot vero. Zato je zahteval, da se laikom oz. svetni inteligenci prizna pravica izražati mnenja in poglede, pa čeprav marsikdaj kritične oz. negativne.

Kako se nevarnost za vero lahko uporablja kot nepošteno politično sredstvo, je Tavčar opozoril na shodu v Škofji Loki pred deželnozborskimi volitvami 23. junija 1889: »Tudi moje prepričanje je, da ima slovenski narod veren ostati. Ali pri vsaki najmanjši priliki se ne sme zatrtje: da je vera v nevarnosti. V okolici kandiduje gospod Kalan in kakor kaže, bode težko prodr. Vi gospodje bodete prej kot ne trdili, da je vera v nevarnosti, če propade ta kandidat. Ali vendar ne smete zahtevati, da naj je vsled tega vsak prepričan, da je vera in versko prepričanje našega naroda v nevarnosti, če je mesto gosp. Kalana izvoljen g. Oton Detela.«⁴

V javnosti je izzvalo veliko polemiko in začudenje, ko Luka Svetec kot zastopnik Družbe sv. Cirila in Metoda leta 1892 ni dobil dovoljenja, da bi nastopil oz. govoril na Prvem slovenskem katoliškem shodu. Ali je bilo v govoru res kaj takšnega, kar bi dejansko lahko utemeljilo preprečitev njegovega nastopa? Verjetno so bili za tedanje kranjske katoliške kroge sledeči stavki iz pripravljenega Svetčevega govora preradikalni in preveč liberalni: »S tem, ko mi Slovenci branimo svojo narodnost, ne pospešujemo samo naroda časni napredek; mi mu branimo tudi največjo svetinjo, največji božji dar sv. vere, in ohranjujemo Avstriji zveste podložnike. Branitelj narodnosti je torej vedoma ali nevedoma branitelj vere; nasproti pa tisti, ki povdarja samo vero, za narodnost se pa ne briga, ne zadostuje svojemu namenu, ker zanemarja bistvene pogoje, pod katerimi si more narod naš ohraniti svojo vero.«⁵ (*Poudaril Z. B.*). Skratka, Svetčev govor ni bil sprejet, kar je bilo za napredno stran – ta se shoda seveda ni udeležila – povod, da je kot odgovor nanj organizirala t. i. Svetčev banket.

Dogodek je komentiral tudi Tavčar v deželnem zboru, kjer je opozoril na nevarnost, ki naj bi jo za narodnost pomenilo delovanje mlajše duhovščine, katero da je pri tem podpira tudi ljubljanski knezoškof. »Da se je pa tega bati, temu je dokaz, da so naši mladi duhovniki napadli kot 'liberalca' tako častitljivega in vernega moža, kakor je naš Svetec. Če vam taki posvetnjaki ne zadostujejo, potem bode morali napraviti iz dežele jeden sam samostan, in potem bomo živeli kakor v celicah! Kak pa bode konec, to sam Bog zna. Ampak nekaj je gotovega že dandanes. Če so v naši mlajši duhovščini zeloti in fanatiki, ki bi radi zopet v življenje poklicali srednji vek in se združujejo in agitujejo v ta namen, potem je posvetna inteligenca poklicana, da se združi v jeden tabor, in skupno v bran postavi, da se reši narodnost.«⁶ Te besede so bile pravzaprav poziv oz. vabilo Šukljetovi stranki, ki je tedaj v deželnem zboru nastopala samostojno, saj naj bi bila združitev vse svetne inteligence za uspešen nastop proti duhovniškimi »zelotom in fanatikom« nujna. »Vero smo prevzeli po materi in mi je ne napadamo in tudi ne dopuščamo, da bi se napadala. Da bi se pa vera zlorabljala v to, da bi se v nas zacepila narodna mlačnost, tega ne dopuščamo in kaj takega ne bomo nikdar dopustili.«⁷ In kakšna je bila Missijevega vloga v Tavčarjevem vrednotenju tedanjih razmer? »Ljubljanski knezoškof ima veliko vpliva in imenovali so ga drugega Hrena. Hren je zatrl reformacijo, jaz pa le želim, da naš škof, čegar prijaznost z nemškimi

⁴ *Slovenski narod*, št. 145, 26. junij 1889.

⁵ *Slovenski narod*, št. 212, 17. september 1892.

⁶ Stenografični zapisnik 5. seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 27. september 1892.

⁷ Prav tam.

liberalci, z veleposestniki, je znana, ne postane Hren v drugem pomenu besedc, da ne bode prišel do žalostne slave, da je zatrl slovensko narodnost! Jaz le želim, da sveti Duh pride nadenj, ga razsvetli in mu pokaže, kako mu je postopati, da postane pravi slovenski škof,« je sklenil svoj govor.⁸ Tavčarja najdemo tudi med govorniki na Svetčevem banketu 8. oktobra 1892. V govoru je dejal, da se tega srečanja ne bi smelo razumeti v znamenju boja in prepira, ampak nasprotno, kot znamenje veselja nad dejstvom, da obstaja družba – mislil je na Družbo sv. Cirila in Metoda – v katero se prepir še ni zanesel. Poudaril je, da ima Slovenec dve svetinji: vero in narodnost, kateri mora tudi braniti. »Nikdar pa se ne sme vera uporabljati proti narodnosti, in nikdar ne narodnost proti veri. To upam, je zdravo načelo, po kojem se lahko ravnata posvetni in duhovski stan. To je tudi načelo, koje je nas danes združilo pri tej slavnosti, in o kojem upam, da bode tudi v prihodnje obsevalo steze, po katerih bo hoditi našemu zatiranemu narodu.«⁹

Dober kazalec, ali je bila razdalja med političnima opcijama, ki sta postavili nekako nepremagljivo nasprotje med primatom vere na eni oz. narodnosti na drugi strani, res nepremostljiva, je bilo vprašanje složnega nastopanja po letu 1895, ko je bilo vodstvo deželne politike v rokah slovenskih in nemško-avstrijskih liberalcev. Nedvomno je šlo pri poudarjanju nasprotja pogosto tudi za politično taktiko, vendar se je vedno tudi kazalo, ali so bile idejne razlike med potencialnima političnima partnerjema res prevelike oz. ali si niso bili načelni temelji obeh vseeno vsaj toliko podobni, da bi se nek, četudi najbolj ohlapen način mirnega sobivanja in sodelovanja le našel. Pri tem je bilo marsikaj odvisno tudi od posameznikove volje, boljše »svojejavosti«. S tega vidika se nam zdi zanimiv poskus sprave leta 1898. V govoru na shodu Katoliškega političnega društva 19. decembra 1897 je Ivan Šušteršič pozval – v prvi vrsti zaradi političnega položaja – k složnemu deželnemu delovanju po vzoru državnozbornske Slovanske krščanske narodne zveze. Njegov predlog je bil na mnogih straneh pozitivno sprejet, Tavčar pa nad idejo ni bil navdušen in *Slovenski narod* je objavil kar nekaj člankov, ki so spravi nasprotovali. Tako se je v uvodniku *Ne prenašlo!* 10. januarja 1898 svarilo pred prenašnim sklepanjem sprave med slovenskima strankama na Kranjskem. S popolno gotovostjo ni možno reči, da ga je napisal Tavčar, čeprav je stil, v katerem je napisan, zelo »tavčarjevski«, zanesljivo pa je izraz Tavčarjevega mnenja o morebitni spravi med strankama. V uvodniku je najprej izraženo nasprotovanje (pre)hitremu sklepanju sprave, pri čemer naj bi se popuščanje oz. »kapituliranje« zahtevalo le od Narodne stranke, ne pa tudi od katoliške strani. »To priganjanje,« je zapisal avtor, »ta naglica v stvari, katera zahteva resnega premišljevanja, mora obuditi razne sume, in zato se nam zdi, da je dolžnost narodne stranke, stvar dobro prevdariti in skrbno uvaževati vse argumente, kateri govoré za spravo in proti spravi.«¹⁰ Katoliška narodna stranka naj bi po mnenju uvodničarja še ne bila storila nobenega koraka oz. ne bila podala nikakršnih argumentov, s katerimi bi naprednjake lahko prepričala, da temeljni namen predlagane sprave ni le uničenje Narodne stranke. Edini dotedanji argument v prid spravi naj bi bilo opozarjanje na položaj Slovencev v izvenkranjskih deželah, ki si sami narodno niso mogli pomagati in so bili zato odvisni od pomoči kranjskih Slovencev. Sicer naj bi bila ta misel v osnovi dobra in lepa, vendar »je naravnost smešno, če se nam vedno obmejne Slovence na steno slika, prav tako, kakor nam bi ti v prvi vrsti imeli predpisovati, kako naj si svoje razmere na Kranjskem uredimo.«¹¹ Proti temu argumentu naj bi govorila tudi omejenost pristojnosti oz. delokroga kranjskega deželne zbornice, saj naj bi ta ne bil zmožen kakor

⁸ Prav tam.

⁹ *Slovenski narod*, št. 231, 10. oktober 1892.

¹⁰ *Slovenski narod*, št. 6, 10. januar 1898.

¹¹ Prav tam. V članku najdemo tudi podobno zapisano: »Kakor vsaka dežela ima pa tudi Kranjska svoje

koli vplivati na položaj izvenkranjskih Slovencev. Izjave KNS o nujnosti sprave v deželnem zboru naj bi bile zato le agitacijsko sredstvo, zlasti za pridobivanja javnega mnenja. Kar je zadevalo položaj izvenkranjskih Slovencev, naj bi se dalo doseči kaj pozitivnega le na Dunaju, zato je bila temeljna potreba, da se zagotovi enotnost slovenskih poslancev v državnem zboru. Pri njej pa, kot se je dejansko pokazalo, razcepljenost kranjskih Slovencev v dve stranki ni imela nobenega vpliva na solidarno delovanje državnozbornih poslancev; obe stranki sta jih pri tem namreč podpirali.

Razlog za odklonilno stališče so bile torej »lokalne, specifično kranjske« razmere, kar je pomenilo: v ozadju je stala t. i. nevarnost »klerikalizma«, v primerjavi s katero narodno vprašanje ni bilo tako aktualno. Premik strankarskega nasprotja z narodne na idejno raven lahko opazimo že pri sklenitvi in obstoju zveze med NS in nemško stranko. Razglašanje »kranjskega« razumevanja načela narodnosti kot »izdaje« je uvodničar seveda nasprotoval: »Z ogorčenjem odklanjamo vsako sumničenje, da smo se količkaj izneverili slovenski ideji. Kdor nam kaj tacega očita, za tistega nimamo družega, kakor samo zaničevanje. Uverjeni pa smo do dna duše, da je svobodna misel pogoj napredka vsega naroda, da nam okrepi slovenstvo na Kranjskem, in da je nje zvesta obramba največje koristi za vse Slovence, in zato narodna stranka od nje ne sme odnehati, toliko manj, ker razmerje mej slovenskima strankama v kranjskem deželnem zboru ni prav nobenega pomena za izvenkranjske Slovence in da je ta argument za spravo pač prej dokaz, da hoče klerikalna stranka udušiti narodno stranko, kakor da išče žnjo poštene zveze.«¹²

Iz zapisanega je razvidno, da je vprašanje nasprotja med vero in narodnostjo (oz. primat ene ali druge), ki je bilo eden izmed razlogov za ločitev slovenskih strank, do skrajnosti vprašljivo. Kljub zagotavljanju, da se ni izneverilo narodnosti, se je to po našem mnenju zgodilo, in sicer v prid naprednosti. V bistvu torej nasprotje ni obstajalo na ravni *narodnost ali vera*, ampak je šlo za razkorak med *naprednimi in katoliškimi* načeli. To pa pomeni, da je bila narodnost le v službi oz. nekakšna »dekla« liberalnih, svobodomiselnih oz. katoliških načel. Podobno, kot naj bi katoličani narodnost podrejali veri, so naprednjaki dajali prvenstvo liberalnim načelom. Vera ali svobodomiselna načela so oz. naj bi bila pogoj za obstoj in napredek Slovencev kot naroda, tako da ne na eni ne na drugi strani ni bilo temeljno vprašanje narodnosti kot take, ampak vprašanje, katera načela, katoliška ali svobodomiselna, naj bodo temelj narodovega življenja.

Tavčarjev naj bi bil tudi članek o spravi, pravzaprav proti spravi oz. Šušteršiču kot pobudniku sprave, objavljen v *Narodu* s podpisom »glas iz meščanstva«.¹³ V njem je zapisano, da je bila »javna tajnost« (ta izraz je bil Tavčarju vedno zelo ljub), da je Šušteršič na (omenjenem) decembrskem shodu Katoliškega političnega društva s svojim govorom o nujnosti sprave presenetil navzoče poslušalce, celo svoje najbližje somišljenike. »Gosp. dr. Šušteršič prelevil se je že tolikokrat v političnih in tudi verskih nazorih, in sicer v takih letih, ko mora biti posamezniku značaj zrel, da mu tudi po zadnjem njegovem govoru ne smemo ničesar verjeti ali celo zaupati.«¹⁴ V članku je opisan Šušteršičev politični vzpon in dotedanje delovanje, pobuda za spravo naj bi bila namreč povezana predvsem z njegovim političnim »preživetjem«, kar je člankar utemeljeval s privilegijem, ki ga je Šušteršič imel pri knezoškofu Missii, in s posledicami nepremišljenega snovanja združnih ustanov in

posebne razmere, ki nimajo nič opraviti s slovensko celokupnostjo, ki so povsem lokalne, sprecifično kranjske, glede katerih nam ne bodo obmejni Slovenci nikdar predpisovali, kako naj jih rešujemo.«

¹² Prav tam.

¹³ Prim. *Slovenski narod*, št. 9, 12. januar 1898. O Tavčarju kot avtorju prim. *Slovenec*, št. 11, 15. januar 1898, proti njegovemu avtorstvu pa *Slovenski narod*, št. 12, 17. januar 1898.

¹⁴ *Slovenski Narod*, št. 9, 12. januar 1898.

društev, pri katerem je bil udeležen. »Ekscelenca g. dr. Missia odide v kratkem v solnčno Gorico,« je zapisal avtor, »klerikalne (tendencijozne) posojilnice, konsumna društva itd. donašala bodo v kratkem čudne sadove, zadnje volitve v vipavsko-idrijskem okraju (tu je zmagal Ivan Božič, kandidat Narodne stranke, op. Z. B.) itd. itd.«¹⁵ Ko je razpravljajal o razlogih za spravo na katoliški strani, so bili ti po njegovem mnenju bodisi osebnega značaja bodisi strankarsko sebični. Hkrati je zastavil vprašanje, s kom v KNS naj bi se pravzaprav sklenila sprava: ali z laiki, ki so v njej delovali – ne iz političnega prepričanja, ampak zaradi osebnih koristi –, ali z duhovniki: tu naj ne bi bilo nobenega poročstva, da ne bo vodenje politike ostalo v rokah »v zadnji dobi vzgojenih, mladih fanatiziranih, pa popolnoma neizkušanih kaplanov.«¹⁶ Le strah pred lastnim propadom in propadom stranke naj bi vodil Šušteršiča in KNS k delu za spravo, proti iskrenosti ponudbe naj bi namreč pričalo vse dotedanje strankino delo, zato bi morala biti Narodna stranka pri sklepanju sprave zelo pazljiva. In dejansko sta bila Tavčar in njegova struja, kot je iz razvoja spravnihi pogajanj razvidno, spravi izrazito nenaklonjena.¹⁷

Naj omenimo, da je bilo pogajanje o sklenitvi sprave med KNS in NS pravzaprav nekakšno podajanje žogice sem ter tja. Na prvem spravnem posvetu 5. januarja 1898 – kot je poročal *Slovenski narod* (morda je članek celo napisal Tavčar, ki je bil pri posvetu navzoč, skoraj zagotovo pa je bil on vir informacij o posvetu) – so vlogo posredovalcev prevzeli državnozborni poslanci Šušteršič, Krek in Ferjančič, od KNS so se ga udeležili Papež, Povše in Kalan, od NS pa Tavčar, Grasselli in Murnik. Kot je možno iz poročila razbrati, naj bi po Šušteršičevem mnenju stranki ločevala tri konkretna vprašanja: legalizacija, višja dekliška šola v Ljubljani in gledališče. Ker je bila prva odpravljena, šola subvencionirana, glede gledališča pa naj bi bila KNS pripravljena ugoditi zahtevam NS, bi torej sprava morala biti mogoča. Nasprotno pa naj bi se na tako malenkostni podlagi, kot so bila omenjena tri vprašanja, po Tavčarjevem mnenju sprava ne mogla utemeljiti in doseči. Sicer ni oporekal, da bi bila v primeru rešitve teh vprašanj sprava hitreje dosežena, a poudaril je: »Ločijo pa nas načela, koja se ne dajo tako sneti s prepričanja, kakor se sname rokavico s prstov. Če se govori o spravi, treba je govoriti o programu in garancijah v to, da jedna stranka druge ne bode vodila za nos.«¹⁸ Hkrati po njegovem mnenju čas dogovarjanja med strankama ni bil primeren, saj je s škofovskega mesta odhajal Missia, in se še ni vedelo, kdo bo njegov naslednik. Izrazil je zato bojazen, kaj se bo s spravo zgodilo, če bi na Missijevo mesto prišel škof, kot je bil Mahnič, saj bi spravo lahko čez noč preklical. In ne nazadnje, trajna sprava naj ne bi bila stvar poslancev, ampak zaupnikov stranke. Srečanje, na katerem so svoje videnje sprave predstavili tudi drugi udeleženci, se je končalo z Murnikovo izvolitvijo za predsednika posredovalnega odbora.

Nato je nadaljnje dogovarjanje nekako zastalo in *Narod* je o tem zapisal: »Čakalo se je dan za dnevom – ali ponudbe ni bilo. Povprašalo se je pri nasprotnem klubu, in v začudenje se je izvedelo, da klerikalni klub pričakuje, da bode narodni klub stavil svoje ponudbe. In potem se je čakalo na dalje, in obe stranki zahtevali sta jedna od druge, da naj stavi svoje

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ O sklenitvi spravne pogodbe naj bi ne bilo enotnega stališča tudi na katoliški strani. »V letu 1898 je menda bil nek razpor med Krekom in Šušteršičem zaradi znane sprave med liberalno in klerikalno stranko na Kranjskem. Šušteršič je na to spravo pristal, ker je upal, da bo z njo razbil liberalno nemško zvezo v deželnem zboru. Krek pa je spravno pogodbo smatral za škodljivo, ker je omejevala ustanavljanje zadrug in posojilnic.« J. Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904, ZČ 31 (1977), št. 1–2, 20.

¹⁸ *Slovenski narod*, št. 25, 1. februar 1898.

predloge, prav tako, kakor bi se vsaka bala dati kaj pismenega iz rok! Klub narodne stranke se je končno zjedini v nekaterih načelih, ali njega načelnik, ko je nekaterekrat brezuspešno opozarjal dr. Papeža, da naj katoliški klub stavi svojo ponudbo, je uvidel, da stvar ne gre naprej in zategadel je razkril poslancu Jelovšku omenjena načela. In poslanec Jelovšek je obljubil, da spravi sedaj zadevo pred katoliško-narodni klub, in obljubil je tudi, da dobi dr. Tavčar drugi dan bodisi po Jelovšku ali pa po Povšetu jasen odgovor o tem, kaj je klerikalni klub sklenil. Ali tega odgovora dr. Tavčar do danes ni dobil, niti po Jelovšku, niti po Povšetu, dasi so katoliško-narodnemu klubu načela, na katere hoče narodni klub spravo upreti, dobro znana. Tako stoji stvar, in gotovo je, da klerikalni klub narodnemu klubu do danes še ni stavil nikake spravne ponudbe in sicer ponudbe, s katero bi bil vezan, lojalno in pošteno vezan.«¹⁹

Na Narodovo poročilo o treh konkretnih razlikah, ki naj bi ločevale obe stranki, je Šušteršič odgovoril s pismom, v katerem je zavmil trditev, da naj bi po njegovem mnenju stranki ločevala le omenjena tri vprašanja: »Res je marveč, da sem rekel, da so doslej v deželnem zboru kranjskem edino le navedene tri konkretne točke razdvajale stranki, da se pa načelna nasprotja mej strankami ne bodejo rešila v deželnem zboru.«²⁰ Prav tako je poudaril, da ni rekel, da naj bi bila KNS pripravljena v vprašanju gledališča v vsem ugoditi zahtevam NS; nasprotno, glede podpore le temu se je bila pripravljena pogajati in mu jo tudi zagotoviti. Velja pa poudariti, da je *Narod* (in po njem verjetno Tavčar) vztrajal pri Šušteršičevem stališču o vprašanju gledališča, kot ga je sam priobčil: »Gledé slovenskega gledišča gospod doktor retirira! Mož se je pre naglil, ali je pa preveč zanašal se na pečat tajnosti. Žali Bog, premalo je poznal 'Slovenca', no pa si ve pomagati: sedaj ko je za tajnost namenjena obljuba v javnost prišla, se pa junaško dementuje!«²¹ Do sprave pa je konec februarja 1898 kljub nenavdušenosti nekaterih naprednjakov vendarle prišlo – tudi zaradi pritiska javnosti. Zaradi sprave sta Tavčar in Danilo Majaron, prvi kot deželni odbornik in drugi kot njegov namestnik, 28. februarja 1898 svoja mandata, ki sta ju dobila na temelju glasovanja koalicije slovenskih naprednjakov in veleposestnikov, odložila (to je bila ena od zahtev iz spravne pogodbe), nato pa sta bila le z glasovi samo slovenskih poslancev na isti mesti ponovno izvoljena.

Kot je razvidno iz časopisja, sprejetje pogodbe²² ni bilo lahko. Sporna je bila, »posebno dru Ivanu Tavčarju«, kot je zapisal *Slovenski narod*, v prvi vrsti krščanska podlaga javnega delovanja in življenja. Članek, ki je polemiziral o tem vprašanju, je bil zagotovo (če ga ta ni celo sam napisal) izraz Tavčarjevih pogledov. Avtorju se je zdelo naglaševanje takšne podlage javnega delovanja nepotrebno, saj so bili po njegovem mnenju Slovenci kristjani in je bil zato krščanski temelj povsem samoumeven. Tako ga ne bilo treba vnašati v program, ki naj bi služil skupnemu političnemu delovanju. In zakaj je bil ta potemtakem problematičen? Zaradi nevarnosti, »da se mej občinstvom, ki je itak v celoti krščansko, nehote rodi misel, da tiči za 'krščansko podlago' kaj posebnega, kaj skrivnostnega, z jedno besedo, da tiči v tem gmju klerikalni program narodne-katoliške stranke.«²³ Najdemo torej znova klasično liberalno argumentacijo: nevarnost »klerikalizma«, ki naj bi ogrožala slovensko svobodomiselstvo, kar dejansko – kot je bilo že omenjeno – postavlja pod vprašaj načelo narodnosti kot temeljnega vodila pri delovanju NS. Če je NS pri sklepanju sprave morala biti po eni strani previdna zaradi »klerikalne« nevarnosti, je po drugi morala paziti

¹⁹ Prav tam.

²⁰ *Slovenski narod*, št. 27, 4. februar 1898.

²¹ Prav tam.

²² Spravno pogodbo je objavil *Slovenski narod*, št. 63, 18. marec 1898.

²³ *Slovenski narod*, št. 55, 9. marec 1898.

na to, da bi se ji – zaradi pomislekov glede krščanske podlage – ne očitala sovražnost do katoliške vere oz. krščanstva sploh. Rešitev iz nastalega položaja je bila zato sledeča: NS je kot prvo poudarila, da v krščanski podlagi ne gre za uresničevanje programa KNS, ter kot drugo, da je bilo tudi v resolucijah z ustanovnega shoda kranjske NS mogoče najti podobno določilo. Da pa bi bilo to vprašanje povsem jasno, se je v spravnih pogodbah dodala še druga točka, v kateri se je izrecno poudarilo, da se nobeni izmed strank ni bilo treba odreči svojim načelom (NS ne naprednih in KNS ne katoliško-narodnih). Vsi ti problemi, povezani s sklepanjem pogodbe, kažejo na težavnost vprašanja o prvenstvu vere ali narodnosti pri določanju načel in ciljev tedanje kranjske pa tudi slovenske politike.

3. Ivan Šušteršič

Ko je Šušteršič na shodu Katoliškega političnega društva v Škofji Loki oktobra 1890 govoril proti ustanovitvi višje dekliške šole v Ljubljani, je poudaril tudi pomen Katoliške cerkve za ohranitev maternega jezika v stoletjih zatiranja slovenskega naroda. Prav tako naj bi bila po letu 1848 ravno duhovščina tista, ki je, politično gledano, delovala za narod in mu v zadnjih desetletjih priborila zdajšnje mesto med avstrijskimi narodi. Takole je ocenil pomen Katoliške cerkve in vere za ohranitev slovenstva: »Katoliška cerkev obvarovala je naš narod propada. Katoliška cerkev je najmočnejša zaščitnica našega naroda. Gospôda! Veren narod imel bode vedno močno zaslombo v katoliški cerkvi. Brezverni narod pa se bode cerkvi odtegnil in prepuščen je viharjem svetovne zgodovine. – In kaj bode mali, revni narod sam? Nemški živelj od ene strani, laški živelj od druge strani, zadušila bodeta slovenski živelj. Z národnega stališča tedaj moramo želeti in delovati na to, da narod naš ostane veren, vdan katoliški cerkvi.«²⁴ Da je v govoru naprednjakom očital brezverstvo in jih predstavil kot nevarne za verski čut naroda, je bilo zaradi obstoječega nasprotja med katoliško in napredno stranjo samo po sebi umevno. V govoru na Prvem slovenskem katoliškem shodu leta 1892 je Šušteršič o razmerju med vero in narodnostjo tudi povsem neproblematično dejal: »Narodnost je naravna zemlja, na kateri jedino more vspevati kulturni sad: nraavnost, veda, umetnost, duševno in gmotno blagostanje. Vera pa je nebeška rosa, ki daje naravni zemlji potrebno vlago, da more obroditi obilo kulturnega sadu.«²⁵

Vprašanje primata vere ali narodnosti je vedno znova postajalo aktualno v času volitev, zlasti takrat, ko je z ene ali druge strani prišla pobuda za složno nastopanje obeh političnih strank v prid narodnim pravicam in koristim. Eno izmed teh smo omenili v prvem delu poglavja, o predlogu za sklenitev volilnega sporazuma na deželni ravni ob državnoborskih volitvah in oblikovanju enotnega jugoslovanskega kluba, v katerem bi bili združeni vsi poslanci iz južnoslovanskih dežel ne glede na strankarsko in idejno pripadnost, pa se je razpravljalo na shodu katoliških narodnjakov 28. januarja 1897. Iz Šušteršičevega poročila lahko razberemo, da so o tem poslanci razpravljali že v državnem zboru, konkretne razprave in odločitve pa so bile prepuščene strankam po kronovinah. Tako je do pogajanj prišlo tudi na Kranjskem, kjer se je sklepalo o sklenitvi takšnega volilnega kompromisa, po katerem bi KNS pripadli štirje mandati v kmečkih okrajih in peta kurija, NS pa trije v mestni in eden v kmečki skupini. O slednjem med strankama ni bilo enotnega mnenja: KNS bi bila

²⁴ Slovenec, št. 251, 31. oktober 1890.

²⁵ Poročilo pripravjalnega odbora o 1. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, Pripravjalni odbor. Ljubljana 1893, 268.

pripravljena prepustiti trebanjsko-kočevski okraj, naprednjaki pa so kot pogoj za sklenitev postavili notranjski kmečki okraj. Pooblaščenci KNS so, kot je razvidno iz Šušteršičevega poročila o pogajanjih, zato izjavili, da bodo sklicali poseben shod zaupnih mož, kjer se bo razpravljalo o tem, ali naj se sprejme volilni sporazum, seveda pod pogojem, da bi se Narodni stranki prepustilo zahtevani mandat. Zahtevo, z njo pa tudi volilni kompromis, so zborovalci zavrnili, glede skupnega kluba pa je bil sprejeta resolucije strankinega osrednjega volilnega odbora, da naj izvoljeni poslanci KNS v državnem zboru solidarno sodelujejo z vsemi jugoslovanskimi in slovanskimi poslanci, kolikor gre za narodna vprašanja. Kar je zadevalo konkretno obliko sodelovanja, pa naj bi o njej odločali izvoljeni poslanci sporazumno s strankinim vodstvom.²⁶ V utemeljevanju resolucije je Šušteršič poudaril, da sta bila edini kriterij za njeno sprejetje oz. nesprejetje »zdrava pamet in iskrena ljubezen do slovenskega naroda«.²⁷ S takšnim širokim pooblastilom, kot ga je omogočilo sprejetje resolucije, je bila strankinemu vodstvu in poslancem dana možnost oblikovanja skupnega jugoslovanskega kluba, kar bi praviloma – kljub zavrnitvi volilnega sporazuma – moralo imeti posledice za volilno taktiko ene in druge strani.

Po volitvah je konec marca 1897 na Dunaju prišlo do posvetovanja izvoljenih poslancev o oblikovanju enotnega jugoslovanskega kluba. Na njem je Šušteršič izjavil, da načelno stališče njemu in ostalim poslancem KNS brani vstopiti v omenjeni klub ter da bodo zato člani kluba slovanskih katoliških poslancev. Pristavil pa je, da bodo pri narodnih in narodno-gospodarskih vprašanjih seveda sodelovali z drugimi poslanci. V ta namen je predlagal ustanovitev posebnega sveta, ki bi oblikoval pravila takšnega sodelovanja.²⁸ *Slovenec* se je pri odgovoru na Narodove očitke, da se je Šušteršič le na zunaj kazal naklonjenega enotnemu klubu, skliceval na januarska pooblastila izvoljenim poslancem o obliki solidarnega sodelovanja v narodnih vprašanjih z ostalimi jugoslovanskimi poslanci, sprejeta na shodu zaupnih mož. Pred odhodom poslancev na Dunaj se je po Slovenčevem poročilu sestal izvrševalni odbor KNS ter sklenil, da ti pod nobenim pogojem ne smejo vstopiti v klub, katerega bi vodil Fran Šuklje, in sicer iz načelnih razlogov, bolj pa je bil poročevalec naklonjen zvezi vseh katoliško mislečih slovanskih poslancev. Ta bi bila namreč številčno močnejša kot zamišljeni jugoslovanski klub, če bi pristopili ne samo jugoslovanski, ampak tudi katoličani drugih slovanskih narodov.²⁹ Pri oblikovanju državnozborske povezave se je torej na katoliški strani dalo prednost krščanskim načelom oz. krščanskemu značaju kluba, čeprav naj bi, kot je razvidno iz poročila o pogajanjih, tudi narodni interesi s tem ne bili postavljeni na stranski tir, le v samem nazivu kluba naj bi pridevka »jugoslovanski« ne bilo. Nastali poslanski klub so poimenovali Slovanska krščanska narodna zveza, vanj pa so vstopili tudi poslanci obeh kranjskih strank. Že iz imena je možno razbrati, da je šlo za klub slovanskih poslancev, ki so stali na krščanski podlagi in katerim je bilo prizadevanje za doseg narodnih pravic pomemben cilj, kar je jasno razvidno tudi iz programa Zveze: »Slovanska krščanska narodna zveza se bo potegovala za to, da se izobrazijo javno življenje v verskem, kulturnem, socialnem in gospodarskem oziru na pozitivno krščanskem temelju; da se bo z vso odločnostjo bojevala za brezpogojno ravnopravnost vseh narodov, vzlasti za narodne koristi in pravice vseh slovanskih narodov na temelju narodnega prava in krščanske pravičnosti, kakor tudi za popolno slobodo cerkve. Poglavitna naloga zvezi bo, potezati se v smislu krščansko-socialne reforme za kulturno in materijelno izboljšanje ljudstva, pred vsem eminentno delavskih stanov: kmetskega, obrtnega in delavskega na

²⁶ Prim. *Slovenec*, št. 23, 29. januar 1897.

²⁷ *Slovenec*, št. 25, 1. februar 1897.

²⁸ Prim. *Slovenski narod*, št. 72, 31. marec 1897.

²⁹ Prim. *Slovenec*, št. 73, 1. april 1897.

podlagi združne organizacije in avtonomije stanov. Zveza uvaŕuje drŕavno-pravne programe onih svojih članov, ki sedanje uravnave drŕave z ozirom na svoj zgodovinski razvoj ne smatrajo definitivne, ter jemlje na znanje dotična zbornici dne 30. marca 1897 oddana drŕavno-pravna zavarovanja glede češkega in hrvatskega drŕavnega prava. Zveza hoče gojiti prijateljsko sodelovanje s katoliško ljudsko stranko in slovanskima kluboma Čehov in Poljakov; nasprotovati liberalnim in nacionalnim Nemcem gledé predsedstva in veine.«³⁰

Oblikovanje Zveze – ta je bila zagotovo rezultat ŖuŖterŖieve politične taktike – in poloŕaj v drŕavnem zboru sta bila predmet ŖuŖterŖievega poročila na shodu Katoliškega političnega druŖstva 21. aprila 1897, na katerem je dejal, da je bila zveza z Rusini dogovorjena ŕe pred prvim posvetovanjem z ostalimi jugoslovanskimi poslanci, in sicer zaradi tega, ker e bi se pri tem pogovoru zavmila njihova zahteva, naj podlago kluba pomenijo katoliŖska načela oz. pozitivno krŖanstvo, bi le z njimi ustanovil skupni klub. Hkrati je poudaril, da med drŕavnimi poslanci pravzaprav ni bilo slovenskih liberalcev, saj so njihovi predstavniki sprejeli program pozitivnega krŖanstva. e bi kdo izmed njih hotel v Zvezo vnaŖati ideje liberalizma ali skuŖal prek časopisja Zvezo napadati, ne bi mogel ostati njen član.³¹

Kljub idejnemu nasprotju med obema strankama je torej na drŕavnozborski ravni lahko priŖlo do zveze, ki je temeljila na krŖanski in narodni podlagi. To pa morda kaŕe, da je kljub dejansko obstoječi idejni razliki bil za medsebojni »spor« na deŕelni ravni odločilen politični moment, s čimer hočemo rei: teŕnja posamezne stranke imeti v rokah deŕelno politiko. Kajti obe stranki oz. njuni pristaŖi so bili katoličani in narodnjaki, čeprav so pri tem lahko dajali prednost bodisi katoliŖstvu bodisi svobodomiselnosti (in občasno narodnosti). V ozadju je Ŗlo torej v prvi vrsti za politični boj dveh strank, ki sta imeli pri svojem delovanju sicer res različno idejno podlago in zato različne prioritete, ki pa vseeno nista bili tako različni, da bi nek modus vivendi, vsaj na ravni kulturnega političnega dialoga, med njima ne bil moŕen. Tako v poudarjanju vere na katoliŖski kot narodnosti in svobodomiselnosti na napredni strani dejansko lahko vidimo tudi (ne pa samo) politično sredstvo, ki naj bi eni ali drugi opciji pomagalo do vodstvenega mesta.

Ŗe delovanje v skupnem drŕavnozborskem klubu je dokazovalo moŕnost takŖnega modusa vivendi. V tej smeri smemo razumeti tudi srečanje slovenskih in hrvaŖskih drŕavnozborskih poslancev v Ljubljani 30. julija 1897, katerega je sklical ŖuŖterŖi in na katerem so bila v ospredju ravno narodna vpraŖanja oz. zahteve. Hkrati se je na njem napovedalo tudi vseslovenski in istrsko-hrvaŖski shod,³² do katerega je priŖlo 14. septembra istega leta. Na shodu je ŖuŖterŖi govoril o poloŕaju v drŕavnem zboru, v katerem so nemŖki liberalci in nacionalci vodili obstrukcijo, tako da je bilo njegovo delovanje povsem neproduktivno. Vseeno pa je bilo po njegovem mnenju zadnje drŕavnozborsko zasedanje za Slovence in Hrvate pomembno. »V tem zasedanju se je doseglo popolno sporazumljenje in zjedinjenje vseh slovenskih in hrvatskih poslancev in v tem zasedanju zasnovala se je parlamentarna večina, slonea v glavnih potezih na temelju naŖega programa.«³³ Zanimivo se nam zdi, da v govoru ne najdemo nikakrŖnega pretiranega poudarjanja vere, ampak je – nasprotno – omenjal zlasti narodne interese, sklenil pa ga je s pozivom k skupnemu delu: »IŖimo jamstvo boljŖe bodočnosti v nas samih s tem, da smo jedini in sloŕni kot celokupni narod, s tem, da smo zvesti svojemu programu in s tem, gospoda moja, da vsi in vsakdo, komur je poverilo ljudstvo katerikoli javni mandat, brez ozira na zgoraj, brez ozira na levo

³⁰ *Slovenec*, Ŗt. 74, 2. april 1897.

³¹ Prim. *Slovenec*, Ŗt. 91, 23. april 1897.

³² Prim. *Slovenec*, Ŗt. 172, 31. julij 1897; *Slovenski narod*, Ŗt. 172, 31. julij 1897.

³³ *Slovenec*, Ŗt. 212, 17. september 1897.

in desno, delujemo v blagor našega ubogega tlačenege naroda. /.../ Ostanimo pri teh dobrih, pravičnih tradicijah, pravico zahtevajmo za nas in nič kakor pravico in dajajmo jo tudi vsakemu drugemu, potem se nam ni bati, ker bode tisti z nami, ki odločuje usodo narodov, – naš Bog!»³⁴ Izjava postavlja v ospredje odločno zahtevo po narodnem delu, posredno torej narodnost, kar zopet zastavlja vprašanje o smiselnosti oz. sploh možnosti nasprotja med vero in narodnostjo.

Tudi v že omenjenem govoru na shodu Katoliškega političnega društva 19. decembra 1897 je Šušteršič po pojasnitvi razmer in konstelacije sil v državnem zboru dejal: »Združili smo se na Dunaju poslanci na temelju onega programa, ki je bil od nekdaj naš narodni program in ki temelji na resnicah naše vere in na ljubezni do našega naroda. Združili smo se, da bi osobito pomogli onim našim stanovom, ki so največje važnosti v narodovem življenju, kmetu, obrtniku in delavcu do njihovih pravic. Vprašati se moramo: Ali je to, kar je bilo na Dunaju mogoče, na Kranjskem nemogoče?»³⁵ Kot je razvidno iz navedenih besed, Šušteršič v državnozbornem poslanskem klubu, v katerem so bili tudi kranjski naprednjaki, ni videl nobenega nasprotja med vero in narodnostjo, saj je klub temeljil na skladnosti obeh. »Resnice naše vere« in »ljubezen do našega naroda« so bile potemtakem skupne obema idejnima in političnima opcijama. Še več, radikalno oz. pretirano gledano bi lahko celo trdili, da je na podlagi vrednotenja položaja v državi z vidika slovenskih narodnih koristi primat dodelil slednjim, ne pa veri, saj naj bi bile ravno narodne koristi sprožile potrebo po vodenju složne politike. Ponovno se je torej izkazalo, da je bilo omenjeno nasprotje med strankama (posredno pa med vero in narodnostjo) v nekem smislu res umetno ali vsaj premočno potencirano.

Kot pogoj za spravo na Kranjskem je Šušteršič postavil prekinitev deželnozbornske koalicije med naprednjaki in veleposestniško stranko ter pomiritev med slovenskima strankama, saj naj bi kranjski položaj pomenil breme tudi za Slovansko krščansko narodno zvezo: »Ako pa še dalje ostane ta nemoralna zveza slovenske stranke z nemškimi liberalci na Kranjskem, imeti mora to vpliv tudi na našo politiko na Dunaju. Ako je doma prepir, ne bode mogoče dolgo na Dunaju vzdrževati sprave in vzajemnosti. Zatorej se mora napraviti tudi na Kranjskem mir in vzajemnost!»³⁶ Ravno v klicu k vzpostavitvi »miru« in »vzajemnosti« je videl prednostno nalogo Katoliške narodne stranke: »K spravi je treba le iskrene ljubezni do slovenskega naroda. Pred očmi treba imeti le čast in korist slovenskega naroda in ne pojedine osebe. Pozabiti treba vse, kar je do sedaj bilo. Na ozirajmo se nazaj. Sedaj je zgodovinski trenutek; zgodovina nas kliče in slovenski narod stopaj jedin na pozorišče. /.../ Mladeniška doba vretja in kipenja je za nami, vlada naj mirnost moške dobe, pričeti moramo delovanje za spravo, ki bodi vsem pravična. Naša stranka kliči vesoljni slovenski narod v en tabor. Da bi se to zgodilo, da bi v tem pomenljivem času, ko treba našemu narodu vseh močij, zjedini v skupno delovanje za naš narod vsi Slovenci, v to pomozi Bog!»³⁷ O govoru je *Slovenec* zapisal, da »je vzbujal mej poslušalci splošno senzacijo, izredno zanimanje in splošno odobravanje«.³⁸ Nanj se je odzval tudi *Slovenski narod*: »Za danes vzamemo v vednost govor dr. Šušteršiča, ki jasno dokazuje, v koliko se je na svojo korist spremenil ta politik, odkar je stopil v državni zbor. /.../ Dr. Šušteršič je govoril izredno miroljubno, kar je samo ob sebi z ozirom na njegovo preteklost in posebno na njegove govore na katoliškem shodu velikega pomena. Videli bomo kmalu, prodre li

³⁴ Prav tam.

³⁵ *Slovenec*, št. 292, 22. december 1897.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ *Slovenec*, št. 290, 20. december 1897.

dr. Šušteršič s svojo miroljubnostjo v svoji stranki ali ne.«³⁹ Tudi naprednjaki naj bi v osnovi bili vzpostavitvi miru med strankama naklonjeni, seveda pa so prej hoteli vedeti, kaj je v tem oziru nameravala ponuditi oz. predlagati KNS, ki je vprašanje sprožila.

Omenili smo, da je do sklenitve pravne pogodbe prišlo in da je bila ta nekako medlo sprejeta na obeh straneh, katoliško-narodni in narodno-napredni. Brez dvoma lahko zapišemo, da je bilo obema strankama jasno, da sprava ne bo dolgo trajala, zato sta obe »ljubosumno« varovali svoje pridobitve. Dokončni odgovor na to, kaj bo s spravo, je prinesla dopolnilna deželnozborska volitev v mestni skupini Kranj-Škofja Loka 26. oktobra 1898. V skladu z določili pogodbe bi se KNS oz. njeni člani, ki ne bi hoteli voliti kandidata NS, volitve vsaj vzdržati. KNS je uradno to tudi storila, a njeni pristaši so »samostojno« postavili kot kandidata Koblarja, katerega je odločno podprla duhovščina; celo Andrej Kalan, pomemben član KNS, se je udeležil agitacije zanj. Zato je razumljiva Narodova (ali Tavčarjeva, saj ta spravi ni bil naklonjen) reakcija po volitvi: »Ne vemo, kaj stori narodna stranka. Počakati hočemo njenih sklepov, a naše zasebno mnenje je, da stori najbolje, ako pravno pogodbo klerikalcem vrže v obraz in gre svojo pot.«⁴⁰ Odtlej najdemo časopisno polemiziranje, katera izmed strani je kršila določila pogodbe, oz. iskanje argumentov, s katerimi se je skušalo »opozoriti« na kršenje določil pogodbe na nasprotni strani: če se je NS sklicevala na omenjeno volitev, pa so KNS motili napadi na Cerkev in vero na napredni strani, zlasti v *Narodu* (pri čemer je treba dodati, da to ni držalo, saj je bilo pisanje v tistem času zelo umirjeno in se je izogibalo kakršnemu koli blatenju katolištva in vsega, kar je bilo povezanega s Cerkvijo), ter še posebej nadaljnja navzočnost predstavnika veleposestnikov Adolfa Schafferja v deželnem šolskem odboru, kar naj bi bila krivda NS, in njegovo nadaljnje podpiranje Tavčarjeve politike. »Dr. Tavčar ima torej dve železi v ognju. In to je kršenje sprave, to je vzrok, da naši somišljeniki nimajo nobenega zaupanja v spravo, ter da se že sedaj pri volitvi niso hoteli držati določil sprave.«⁴¹ Treba je poudariti, da je bil očitek o Schafferju neutemljen, saj ga nihče ni mogel prisiliti k odstopu, ampak je imel pravico ostati v odboru do poteka dobe, za katero je bil izvoljen. Skratka, kljub temu da je pobuda za spravo prišla od Šušteršiča, torej s katoliške strani, se je je ta dejansko bala in nanjo ni bila zares pripravljena; podobno lahko zapišemo tudi za stranko naprednjakov. Smisel sprave naj bi bil v prvi vrsti obramba pravic zunajkranjskih Slovencev, kar pa ni bil zadosten razlog za to, da bi do resnične in trajne sprave na Kranjskem prišlo, saj so bila načelna in osebna nasprotja ter zato nezaupanje med KNS in NS enostavno prevelika. Zato se po oktobrski volitvi ideje o spravi začenjajo nekako izgubljati (ohranjajo pa se predvsem kot sredstvo za obračunavanje z nasprotno politično smerjo, češ da je kršila pravno pogodbo⁴²), Jegličeva napoved ustanovitve katoliške gimnazije in konvikta pa je pomenila nov izbruh kulturnega boja na Kranjskem in tudi konec prizadevanja za slogo med kranjskima slovenskima strankama.

Če je v času sklepanja sprave Šušteršič zelo pomirljivo govoril o vprašanju narodnosti, je 19. avgusta 1900 na shodu v Kamniku poudaril nujnost drugega slovenskega katoliškega shoda, »ker se zadnji čas posebno strastno širi mej nami neka gonja proti verskim svetinjam našega naroda, gonja, ki je tako podla in nečuvana, da se moramo Slovenci sramovati, da je taka gonja sploh mogoča mej nami. Slovenskega naroda bi pač davno že več ne bilo, ko bi katoliške vere ne bilo, ko bi Slovenci ne bili zvesti sinovi katoliške cerkve.«⁴³ Ravno

³⁹ *Slovenski narod*, št. 291, 21. december 1897.

⁴⁰ *Slovenski narod*, št. 247, 27. oktober 1898.

⁴¹ *Slovenec*, št. 249, 29. oktober 1898; prim. tudi *Slovenski narod*, št. 250, 31. oktober 1898.

⁴² Prim. *Slovenski narod*, št. 29, 6. februar 1899.

⁴³ *Slovenec*, št. 189, 20. avgust 1900.

zasluga Katoliške cerkve, pravzaprav duhovnikov je bilo torej dejstvo, da so Slovenci kot narod sploh še obstajali, saj so bili duhovniki v težkih časih uveljavljenja naroda edini pravi boritelji za njegove pravice in dostojanstvo. »Katoliška duhovščina,« je dejal, »je bila tista, ki je imela pogum držati kvišku slovensko trobojnico. Takozvana 'inteligenca' je doma za pečjo nemškutarila, da je bilo grozno, ker se ji ni ljubilo nositi svoje kože v boj. Ker ima slovenska duhovščina tako velike zasluge za probujanje našega naroda, zato pa tudi Lahi in Nemci nikogar tako ne sovražijo kakor slovensko duhovščino; da pa našim narodnim nasprotnikom pri hujskanju proti duhovščini, ki je iz ljudstva, živi mej ljudstvom, deluje za ljudstvo, pomagajo tudi sinovi slovenskega naroda, je herostratsko, je sramotno. Do česa vodi tako postopanje? Do zveze slovenskih liberalcev, takozvanih zastopnikov slovenskega 'razumništva' s Šveglom v kranjskem dež. zboru, do zveze, katere namen je strmoglavit ogromno večino slovenskega naroda na Kranjskem, do zveze, ki je v prvi vrsti naperjena proti kmetiškemu našemu prebivalstvu. Treba je torej katoliškega shoda, da se ondi najdejo vsi pošteni, zavedni Slovenci. Kako važen je verski moment, pričeli so uvidevati celo ljudje, ki so še nedavno brezobzirnoma nastopali proti veri.«⁴⁴

Pomen vere oz. Cerkve za slovenski narod je bil tudi predmet Šušteršičevega govora na Tretjem slovenskem katoliškem shodu avgusta 1906. Zvestoba Slovencev Katoliški cerkvi – ta motiv je znova poudarjal – naj bi imela tudi svoje zgodovinsko »opravičilo«. »Kdo pa je ohranil našo narodnost v teku stoletij?« je retorično vprašal in odgovarjal: »Povsod je bila zatrta, le v cerkvi je živela naša narodnost, je živel naš slovenski jezik. To je bilo le mogoče, ker je cerkev imela pravice, ki nikdar ne zastarajo, ki so starejše in bolj vzvišene, kakor celo pravice države, ki so višje še celo, kakor pravice vladarja samega, kar naš presvetli vladar hvala Bogu javno priznava, ko tolikokrat pobožno in ponižno gre za Najsvetejšim. Cerkev mora imeti svobodo, svobodna katoliška cerkev, to je sigurno zavetje za našo narodnost, za milo našo materino besedo. Zgodovinar bo pisal in danes že lahko zapiše, da je katoliška cerkev med Slovenci tisti faktor, ki je ohranil našo narodnost in kateremu se imamo zahvaliti, da dandanes živimo kot slovenski narod in sicer kot spoštovan narod, in da napredujemo hvala Bogu v boju za svoje pravice, za svoj blagor.«⁴⁵ Šušteršič je torej v zgodovinski vlogi Cerkve pri oblikovanju in ohranitvi naroda videl dodatni razlog, zakaj so se morali slovenski katoličani boriti za svobodo in pravice katolištva: katolištvo je namreč bilo in ostajalo pravi porok slovenstva.

K tezi o prvenstvu vere pred narodnostjo se je Šušteršič ponovno vrnil tudi po ločitvi od SLS leta 1917, torej v času, ko je bilo z Majniško deklaracijo narodno »vznemirjenje« izrazito v ospredju javnega dogajanja. Tako je na sestanku 8. aprila 1918 poudaril, da je SLS postala najmočnejša opora vrnitvi liberalizma na površje oz. v ospredje javnega življenja. Začela naj bi namreč poudarjati klasično svobodomiselnost frazo o prvem mestu narodnosti, kar da je imelo za posledico versko popustljivost in indiferentnost. Šušteršič sam je poudaril, da je bila moč slovenskega naroda ravno v njegovi veri in da se je ravno s pomočjo vere, ki da je narodu pomenila najdražjo svetinjo, ohranil in razvijal. V svojem govoru je po našem mnenju hotel v prvi vrsti opozoriti katoliške moče, ki so se sestanka udeležili, na liberalno nevarnost, ki naj bi grozila narodu. Tako je dejal, da bi se v primeru avstrijske zmage slovenski svobodomisleci ponovno povezali z liberalnimi Nemci in si podredili slovensko ljudstvo; v primeru zmage držav antante pa bi se jugoslovanske dežele odcepilo od habsburške monarhije, kar bi pomenilo, da bi del slovenskega naroda prešel

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ *III. slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avg. 1906. Govori, sklepi in posveti*, ur. E. Lampe, Katoliška bukvarna, Ljubljana 1907, 17.

pod pravoslavno-svobodomiselno oblast, del pa pod italijansko framasonsko vlado, kar naj bi prav tako imelo negativne posledice za katoliško slovensko ljudstvo.⁴⁶

RESUME

**LA RELATION ENTRE LA FOI ET LA NATIONALITÉ CHEZ IVAN TAVČAR
ET IVAN ŠUSTERŠIČ**

La question de la relation entre la foi et la nationalité, c'est-à-dire du primat de l'une sur l'autre, a signifié sur le plan des idées une distinction importante, mais pas forcément nécessaire entre les principaux partis slovènes en Carniole et leurs leaders, Ivan Tavcar et Ivan Šusteršič. Au tout début, les deux hommes politiques avaient une opinion très conciliatrice de la relation entre la foi et la nationalité. Ainsi Tavcar a-t-il souligné qu'il ne faudrait jamais user ni de la première, ni de la seconde contre l'autre et que les hommes politiques slovènes devraient s'engager pour le maintien et la stabilité de toutes les deux. De la même façon, leur relation ne fut pas problématique pour Šusteršič. Il faut ajouter que le dilemme bien connu entre la foi et la nationalité ne fut jamais un vrai dilemme entre ces deux, mais plutôt entre les tendances cléricales (imaginaires et réelles) que l'on a voulu établir à travers la notion de foi et d'autre part dans les principes libéraux dissimulé derrière la notion de nationalité et que l'on a essayés par ce lien d'établir dans la vie publique. La nationalité et la foi en tant que telles ne sont cependant jamais problématiques. Les événements autour de la conclusion de la conciliation entre les partis slovènes en Carniole ont bien montré que ce que l'on pourrait cacher derrière ces deux notions était la cause de leur contre-pieds. Ainsi, la base chrétienne gênerait Tavcar parce qu'elle pourrait signifier le programme cléricale du parti opposant, du Parti catholique national. Selon Šusteršič, le peuple slovène devrait remercier la foi catholique – réellement l'Eglise et le clergé – d'avoir survécu. À cet égard, il a trouvé la lutte pour la liberté et les droits de l'Eglise et du catholicisme nécessaire ; ce dernier fut et resterait le seul vrai garant pour l'existence et la conservation du sentiment national. Or, les événements après sa défection du Parti populaire slovène (SLS) en 1917 montrent que cette accentuation de la foi fut malgré tout un important outil tactique (pour lui et son parti). La primauté de la question nationale à cette époque dans le public, y compris dans le SLS, l'a poussé – en l'opposition contre ce parti – à revenir sur la compréhension de la foi comme d'une chose sacrée, avec l'aide de laquelle les slovènes ont survécu et se sont développés en tant que nation. Cela confirme le point déjà mentionné, selon lequel l'opposition à la surestimation de la foi et de la nationalité ne fut que l'opposition à tout ce que pouvait recouvrir ces deux notions. Concernant la raison de leur « ouverture » (au niveau de l'interprétation), elles pouvaient toujours être l'objet des manipulations politiques.

⁴⁶ Prim. *Resnica*, št. 17, 13. april 1918.

LATINKA PEROVIĆ

LIBERALNI DEMOKRAT MILAN PIROĆANAC I NASTOJANJA ZA MODERNIZACIJU SRBIJE 19. VEKA

Pokretanje dva glasila, prva naprednjačka vlada i stvaranje Srpske napredne stranke predstavljaju najvažnije poduhvate u političkom radu Milana Piroćanca.¹ U odnosu prema njegovim pogledima i shvatanjima, pomenuti poduhvati su isto što i sredstva prema cilju.

Glasila

Uoči Srpsko-turskog rata 1876. godine Milan Piroćanac je zajedno sa nekolicinom prijatelja pokrenuo list *Šumadija* za koji je sam napisao dva članka, 30. marta 1876. i 9. maja iste godine. Njegova je namera bila da, ne nanoseći štetu ustanku u Bosni i Hercegovini, »opomene na opasnost, koja bi nastupila po Srbiju, ako bi sama i u nevreme u rat ušla«.² Za ovu opomenu razlog je nalazio u stanju ni rata ni mira, u kome su liberali držali Srbiju godinu dana. Posledice takvog stanja bile su grozničavost u narodu, odsustvo svakog dugoročnog rada i šteta po ekonomske interese zemlje.³

Snažnu agitaciju za ulazak Srbije u rat započeo je *Istok*, organ vladajućih liberala, već na vest o ustanku u Bosni i Hercegovini.⁴ Podgrevane su strasti, gušen je svaki glas protiv rata, a laž o vojnoj spremi Srbije i međunarodnim okolnostima postala je glavno sredstvo stvaranja utiska da je u Srbiji preovladalo raspoloženje za rat.

¹ PIROĆANAC, Milan, političar i pravnik (Jagodina, 7. 1. 1837 – Beograd, 1. 3. 1897). 1860. godine je u Parizu svršio studij prava i stupio u Ministarstvo inostranih poslova, gdje je 1866. postao načelnik odeljenja. 1868. prešao je u sudsku struku. Neko vreme bio je advokat u Beogradu, 1874. godine postavljen je za člana Kasacionoga suda. 1874-75 obavlja funkciju ministra inostranih poslova Srbije, posle toga vraća se u Kasacioni sud. 1880. bio je jedan od osnivača Srpske napredne stranke, od 1881. do 1886. njen vođa. Od 1880. do 1883. godine nalazi se na mestu predsednika vlade. U to vreme zaključeni su Tajna konvencija i prvi trgovački ugovor s Austro-Ugarskom (1881), sagrađena je prva željeznička pruga, Srbija je proglašena za kraljevinu (1882), doneseni su liberalni zakoni o sudskoj nezavisnosti, o slobodi štampe, zbora i udruženja (1881), uvedena je stajaća vojska, čime je modernizirana organizacija oružane sile (1883). Piroćančeva vlada bila je jako napadana od radikalne stranke, koja je svojom izbornom pobjedom 1883. godine izazvala njegov pad. 1886. se povukao iz političkog života i sasvim predao poslovima svoje advokatske kancelarije, koju je otvorio odmah poslije silaska s vlasti. Objavio je nekoliko političkih rasprava: *Međunarodni položaj Srbije* (1892), *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda* (1895), *Beleške povodom jedne diplomatske istorije* (1896), *Naša završna reč* (1896). Sve su ove rasprave važni prilozi za diplomatsku historiju Srbije druge polovine 19. veka. Ostavio je neobjavljen dnevnik koji obuhvata period 1883-94. - *Nap. ur.*

² M. S. Piroćanac, *Beleške povodom jedne »Diplomatske Istorije...«*, str. 43.

³ Isto, str. 49.

⁴ Milan Piroćanac je naveo parole koje je *Istok*, iz dana u dan, ponavljao: »Hoće li Srbija ćutati«; »Vuk Branković je izdajica, jer narod još živi posle njegove izdaje, ali ko sad izda narodnu misao, taj će biti narodni ubica«; »Krstas barjak u ruke pa u Bosnu«; »Rat s Turcima«; »Ili, ili, ili ćemo živeti kao ljudi, ili da se kao kukavice zakopamo u ledeno groblje«; »Vlada, skupština i narod dobro neka paze kakvu zadaću ima Srbija 1876-te godine, ako neće da ih preziru suvremenici, žigoše istorija, i proklinje potomstvo«; »Srbija je i tražila i želela da se razvije barjak narodne slobode, napred dakle Srbijo i Crna Goro«; »Na nas je došao red i mi ne smemo od stida oklevati«; »Stupajmo dakle u akciju s najvećim oduševljenjem«; »Na Kosovo dakle junaci«; »Sad il nikad«; »Rat na život i smrt, Srbija ne može više natrag«; »Spasavaj dakle život Srbijo«; »Ratujmo dokle je izvesno da ćemo pobediti«; »Rešavajmo se belo ili crno, rat ili mir. Častan rat za život, sraman mir za smrt«. Isto, str. 12-13.

Pokrećući *Šumadiju*, Milan Piroćanac je hteo da stane na put ovoj agitaciji »bez uzde i granica, bez razloga i obraza«. ⁵ Među parolama *Istoka* izdvajao je fatalističku parolu »da Srbija postane Kraljevinom ili da je nema«, i pisao da ona »priliči više kafanskim deklamacijama no ljudima koji vode ozbiljnu brigu o sudbini ove zemlje«. ⁶ Strastima, koje su delile ljude na patriote i izdajnike, suprotstavio je »promišljeni i dobro shvaćeni interes«. ⁷ U datoj situaciji, to je značilo: »Srbija može da uđe u rat samo onda, kad po dobro shvaćenom računu, bude imala izgleda na uspeh.« ⁸ Oni koji njome upravljaju moraju, prilikom donošenja odluke za rat, uzimati u obzir mnoge okolnosti: vojnu spremu Srbije, snagu protivnika, saveznike i njihove interese. Ali, pre svega, okolnost da je istočno pitanje od evropskog značaja, i da je savez istočnih naroda uslov da Istok njima i pripadne. Milan Piroćanac bio je protiv ulaska Srbije u rat jer »srpsko pitanje imaće da se reši kad i istočno, i zato se ne treba zavaravati stranputicama«. ⁹

Dvadeset godina posle ratova 1876. i 1878. godine, Piroćanac je bio uveren da su osobito ovi ratovi za Srbiju predstavljali nenadoknativ gubitak vremena i energije, da je ona ratovala »bez cilja, po tuđem planu, a za tuđ račun«. ¹⁰ On je nalazio da je vojni i politički interes Srbije bio »da pođe na Zapad, a ruski, naprotiv, da se uputi na Istok«. ¹¹ Jedan od razloga što je Milan Piroćanac i ušao u polemiku sa Jovanom Ristićem bio je upravo taj što je Ristić, kao jedan od ključnih političkih činilaca u pripremi i vođenju rata, sâmo pitanje rata ostavio »kao u nekom sutonu«. ¹²

Protiveći se vojnoj akciji Srbije protiv Bugarske, Milan Piroćanac se vraćao ratovima 1876. i 1878. godine. Ako je, po njemu, rat Srbije sa Bugarskom 1885. godine bio »sram i pokor za Srbiju«, »rat od 1876. god. iskopao je budućnost srpske države ili je bar njen razvitak na dugo otisnuo«. ¹³

Protiv *Šumadije* bili su ruska diplomatija, srpska vlada i knez Milan. Razumljivo je što je izlaženje lista brzo zaustavljeno. Ali Milan Piroćanac je stigao da u pomenutim člancima jednim konkretnim povodom, ali u trenutku koji je on smatrao sudbonosnim za budućnost Srbije, iznese stanovište da se zemlja u spoljnoj politici mora rukovoditi interesima a ne osećanjima. To je stanovište jedna od konstanti njegovih pogleda i shvatanja, koju je najpotpunije razvio u raspravi *Međunarodni položaj Srbije*.

U situaciji nastaloj posle velikih napora i žrtava u dva rata, a naročito stvorenoj novim položajem Srbije kao nezavisne države, Milan Piroćanac je, zajedno sa grupom intelektualaca, pokrenuo list karakterističnog imena – *Videlo*. Prvi broj lista izišao je 2. januara 1880. godine. Tada se »pribira jedno kolo ljudi« koje iznosi »jasan program svoje vere«. ¹⁴ To je bila najava organizovanja političke stranke i prva objava njenog programa. »Zakon, sloboda, napredak, to su tri glavne boje u zastavi koju evo razvijamo, to su tri nerazlučna osnova istinite ustavnosti.« ¹⁵

Grupa oko *Videla* najavila je, pre svega, borbu za političke slobode: slobodu štampe,

⁵ Isto, str. 41.

⁶ Isto, str. 48–49.

⁷ Isto, str. 50.

⁸ Isto, str. 45.

⁹ Isto, str. 47.

¹⁰ Isto, str. 63.

¹¹ Isto, str. 62.

¹² Isto, str. 7.

¹³ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 29. april 1887.

¹⁴ Uvodnik bez naslova sa potpisom: Odgovorni urednik A. Novaković, prvozasupnik. *Videlo. List politički, ekonomski i književni*, Beograd, 2. januar 1880 (Godina I).

¹⁵ Isto.

sastanaka i udruženja. A zatim, borbu za potpunu ličnu bezbednost, odgovornost ministara, učešće inteligencije u radu narodnog predstavnštva; opštinsku samoupravu »koliko god većma dopuštaju obziri na državni život«. ¹⁶ Sve je to već sadržavalo u sebi zahtev za promenu Ustava od 1869.

U isto vreme, *Videlo* je tražilo reforme u prosveti, privredi, finansijama. Cilj tih reformi bio je da Srbija postane »istinski ustavna i kulturna narodna država«. ¹⁷ To se podudaralo sa otvorenom težnjom videlovaca da Srbija stane u red »naroda jevropskih«, prema čijoj civilizaciji su iskazivali visoko poštovanje. ¹⁸

Videlovci su se izjasnili za »zajednicu duševnu i čuvanje dragocenih narodnih osobina u Srba i izvan granice srpske kneževine«. ¹⁹ Posebno su se zalagali za dobre odnose sa susednim narodima, čiji je savez jedino mogao dati »života i smisla načelu: da istok pripada samo istočnim narodima«. ²⁰

Objavljujući svoja programska načela, *Videlo* je pozivalo na javnu diskusiju, sa uverenjem da jedino ona neće dopustiti »da se politički pravci, dela i događaji predstavljaju jednostrano i samo sa gledišta zvaničnih interesa«. ²¹ *Videlo* je, tako, legitimisalo opoziciju liberalima. U tom naporu sledili su ga i radikali. Bez svoga glasila, oni su, preko *Videla*, objavili svoj program i praktično organizovali svoju stranku.

Kao ideolog grupe, Milan Piroćanac je programska načela lista brzo podigao na nivo jednog političkog pravca. U raspravi *Ustavnost*, koju je objavio na stranicama *Videla*, zaokružio je program razvitka Srbije kao ustavne monarhije zasnovane na principima predstavničke demokratije. U suštini, najdoslednije je razvio koncepciju »liberalne« demokratije, čije je polazište i cilj slobodan pojedinac, za razliku od »narodne« demokratije, čija je osnova narod kao celina, a cilj suverenitet naroda koji se ostvaruje kroz jedinstvo vlasti, i samoupravu, čije je vezivno tkivo narodna partija.

Prva naprednjačka vlada

Posle bezmalo dvanaestogodišnje vladavine, Jovan Ristić je odstupio 14. oktobra 1880. godine. Formalno, na pitanju Trgovinskog ugovora sa Austrougarskom. ²² Knez Milan je pozvao Milutina Garašanina da sastavi vladu, ali kako ovaj nije uspeo, mandat je poveren Milanu Piroćancu. Sa čim je morala da računa njegova vlada, kakvi su bili njeni efekti i koji su razlozi doveli do njenog odstupanja?

U zemlji su bile još sveže ekonomske i političke posledice ratova 1876. i 1878. godine. Zemlja se nalazila u stanju bankrotstva. Nije ni dugove vraćala. Trgovina je bila stala, »proizvodnja oslabila, a novac se retko viđao«. ²³ Narod se hranio koliko da utoli glad, odevao koliko da ne ide nag, živeo u kućama koje nisu bile više od strehe.

Ratno stanje iskorišćeno je za obračun sa političkim protivnicima: Jevrem Marković je streljan; Aćim Čumić i Ilija Kolarac osuđeni, tadašnji socijalisti, potonji radikali, prognani.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto. »U Beogradu, 1. januara«.

¹⁸ Isto. Uvodnik bez naslova.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto. Uvodnik bez naslova.

²¹ Isto. »U Beogradu, 1. januara«.

²² Milan Piroćanac beleži da se Jovanu Ristiću »činilo ugodno da na pitanju odnosa sa Austro-Ugarskom odstupi od uprave i sakuje sebi oruđe za buduću političku borbu«. Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 19. oktobar 1880.

²³ Isto, 22. septembar 1883.

Politika vlade zavisila je i od vladaoca, a knez Milan je prilikom prvog susreta sa novim mandatarom rekao »da on poznaje iz *Videla* naš (treba čitati Piročančev – L. P.) politički program i da ga ne prihvata«. ²⁴ Iako je kneževa Beseda u Narodnoj skupštini »sažimala« program vlade, ²⁵ Piročanac je bio svestan da će njegova vlada imati »da izvrši mnoge i važne poslove u zemlji«, sa vladaocem čiju naklonost ne uživa. ²⁶

Okolnosti su postale složenije i teže nakon novembarskih izbora 1880. godine. U Narodnoj skupštini došlo je do odvajanja radikala od naprednjaka. Sa pokretanjem *Samouprave*, koja je označila početak političkog organizovanja radikala, vlada je u njima dobila više od snažne opozicije. Oni su predstavljali poseban *tabor*, a njihova borba protiv vlade stvarala je predstavu o »dve skupštine«. ²⁷ Vlada je napadana »kao izdajnička« i Milan Piročanac nije bio daleko od istine kada je u Narodnoj skupštini rekao: »Nema vlade u Srbiji koja je bezobzirnije i nepravednije napadana nego što smo mi.« ²⁸

U središtu nepomirljivih sukoba između vlade i opozicije bila je spoljna politika. Vladalac i vlada tražili su oslonac u Austrougarskoj, opozicija u Rusiji. Kako je jedan od najvažnijih spoljnopolitičkih akata donetih za vreme prve naprednjačke vlade, Tajna konvencija (16. jun 1881), postao poznat tek 1893. godine, glavni sukobi u vezi sa spoljnom politikom ticali su se Trgovinskog ugovora između Austrougarske i Srbije (24. april 1881). Srbija je imala da bira između carinskog rata sa Austrougarskom i Trgovinskog ugovora, koji joj je davao status najvećeg povlašćenja bez uzajamnosti.

Opozicija je smatrala da Trgovinski ugovor dovodi Srbiju u položaj kolonije i tražila od Narodne skupštine da ga ne usvoji. Vlada je nalazila da bi carinski rat više štetio Srbiji nego Austrougarskoj. Osim toga, smatrala je da je Trgovinski ugovor, koji je favorizovao razvoj poljoprivrede, u situaciji kad nije bilo uslova za razvoj industrije (nedostatak domaćeg kapitala, radne snage i tržišta), u interesu Srbije.

Iako je Trgovinski ugovor sa Austrougarskom, »ma kako se inače o njemu sudilo, zadovoljavao potrebu našeg seljaka – poljoprivrednika«, ²⁹ žestina sa kojom je vođena rasprava o njemu ³⁰ može se uporediti samo sa onom koja se ispoljila u raspravi o izgradnji prve železničke pruge u Srbiji. ³¹

Ne treba zaboravljati da su pripadnici opozicije bili načelni protivnici kapitalizma. Sa ne manjom nepomirljivošću, oni su se suprotstavljali svakom iz seta trgovinskih ugovora koje je zaključila prva naprednjačka vlada (sa SAD, Velikom Britanijom, sa Austrougarskom o plovidbi Dunavom). Svaki od ovih ugovora, kao, uostalom, i svaki od reformskih zakona vlade, oni su procenjivali sa stanovišta koliko on učvršćuje odnose Srbije sa zemljama sa kojima nju vezuju »istovetna sudba i istovetni interesi«. ³² Odnosno, sa stanovišta koliko oni učvršćuju »simpatije ruskog naroda i njegova dvora spram Srbije«, kao uslova pod kojim bi »srpski narod pouzdano i spokojno iščekivao bolju budućnost«. ³³

Osim zakona o slobodi štampe, zakona o zborovima i udruženjima i zakona o sudijama, svi ostali zakoni prve naprednjačke vlade (o stajaćoj vojsci, osnovnim školama, narodnom

²⁴ Isto, 19. oktobar 1880.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1882. Beograd, 1882, str. 801.

²⁸ Isto.

²⁹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, str. 332.

³⁰ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, I...

³¹ Vid. Latinka Perović, »Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države«, Zbornik radova *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994.

³² Stenografske beleške Narodne skupštine za 1882, str. 64.

³³ Isto, str. 65.

zdravlju i zaštiti stoke, ugovor o gradnji željeznice) naišli su na oštro protivljenje opozicije. Oni su odbacivani u ime zaštite materijalnih interesa naroda, ali i odbrane njegovog identiteta, koji je često, iz neznanja za druge vrednosti ili iz demagoških razloga, poistovećivan sa raznim vidovima zaostalosti. Tumačeći ih kao rezultat tuđinskog, odnosno zapadnog uticaja, opozicija je reforme prve naprednjačke vlade odbacivala u ime postepenosti i narodnog duha: »finansijski zakoni o novim izvorima izvedeni su na osnovi koja je protivna duhu i osobinama našega naroda«. ³⁴ Ali, i iz straha da te reforme ne udalje Srbiju od *srpskih zavetnih ciljeva*, to jest od borbe za oslobođenje i ujedinjenje. Baš kao što su ruski revolucionari strahovali da će ih reforme Rusije udaljiti od revolucije kao eshatološkog cilja.

Kriza vlade koja je izbila 1882. godine, povodom Bontuove afere, naterala je kralja da pomišlja na ograničenje datih sloboda. On je govorio Piroćancu: »Ja ću da govorim ne vašu besedu kao dosada nego moj manifest na narod. Ja ne mogu da pristanem na liberalni ustav.« ³⁵ Piroćanac je uzvratilo da put kojim kralj smjera »ne uklanja teškoće nego ih povećava«. Uostalom, »za taki pravac potrebni su neki drugi ljudi, koji bi bili uvereni da je on spasonosan«. ³⁶ Sebe, sasvim sigurno, nije u takve ljude ubrajao.

Milan Piroćanac je bio svestan efekata svoje vlade. ³⁷ Ali, i uzroka njenog pada. Na prvom mestu bilo je, po njemu, povećanje poreza, »što nijedan narod rado ne prima, pa ma koliko to podizanje njegovu privrednu snagu ojačavalo, ma koliko otvaralo polet njegovoj trgovini«. ³⁸ Svi reformatori posle Milana Piroćanca iskusili su da se »prvo (...) oseća, za drugo se drži da samo po sebi dolazi«. ³⁹ Taj procep je zaustavio najznačajnije reforme u Srbiji posle sticanja nezavisnosti.

Na drugo mesto, Piroćanac je stavljao opoziciju, koja je svojom bezobzirnošću i nesavesnošću »poslužila ruskim interesima«. ⁴⁰

Na treće, policiju, »koja se našla u čudu prema novom političkom životu« i pustila da bezobzirna agitacija uzme takvog maha, da dovede u opasnost »same političke slobode koje smo mi zemlji dali«. ⁴¹

Najzad, ali ne i najmanje, kralj, koji je oklevao da se pristupi promeni Ustava, jer se bojao da mu »savremeniji ustav« ne bi dao »absolutni uticaj« na Skupštinu. ⁴²

Uz takvog kralja, odnosno uz ličnu vladavinu (*régime personnel*); uz »politički neobrazovane« partije i narod koji »u masi ne razume politička pitanja«, Milan Piroćanac je nalazio da su »slabi izgledi« da se »stalni razvitak« zemlje osigura. ⁴³ Sa takvim uverenjem završio je on svoj mandat.

³⁴ Isto.

³⁵ Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 19. novembar 1882.

³⁶ Isto.

³⁷ Pozivao se na strance: »Stekoj kaže da je Srbija za dve i po godine toliko napredovala, da je on skoro ne može poznati, a Stekoj je pre tri godine bio u Beogradu.« Isto, 26. jun 1883.

³⁸ Isto, 22. septembar 1883.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

Srpska napredna stranka

Glavnim karakteristikama epohe Milan Piroćanac je smatrao preživnost svake vrste apsolutizma i kretanje društva u pravcu narodne predstavničke demokratije, koja je »jedina sposobna da izazove obrazovanje političkih partija«. ⁴⁴ Ocenjujući prilike u Srbiji sa stanovišta ovog poslednjeg, nalazio je da se na partije još »gleda dosta prekim okom« ⁴⁵ i da se pojmovi o njihovom karakteru i težnjama »nahode u neodređenom, maglovitom stanju«. ⁴⁶

U isto vreme, smatrao je Piroćanac, »razviće političkog života u našoj kratkoj novoj istoriji«, i politička dela ljudi u tom periodu, pokazuju da je već tada nastala politička grupacija »koja je snažno stala nasuprot apsolutističkim težnjama vladavine«, i dala narodu »zakone i ustanove, koje su mu zaštitile ličnu sigurnost, čast i imanje«. ⁴⁷

I u deceniji posle Ustava od 1869. postojala je politička podeljenost. Svi oni ljudi koji su pomagali, »bilo sa stola vladinog bilo sa sedišta poslaničkog, u glasanju za zakon o slobodnoj štampi, o ličnoj bezbednosti, o opštinskoj samoupravi (...) *moraju biti liberali* (podvukla L. P.), ma kako se oni nazivali«. ⁴⁸ Po ovoj istoj logici, »oni koji su stajali na put da se ove ustanove uvedu u život, koji su ugušivali svaki pokušaj slobodne kritike, *ne mogu biti liberali* (podvukla L. P.), ma ih ceo svet tim imenom krstio«. ⁴⁹

U Srbiji nije bilo organizovanih političkih partija. Ali političko grupisanje, koje je bilo u prirodi stvari, neprestano se vršilo: ustavobranitelji ili starokonzervativci (1830); svetoandrejski liberali (1858); liberali (1868); socijalisti, odnosno radikali (1869).

Posle podele u Ujedinjenoj omladini srpskoj, pokret Svetozara Markovića sa svojim listovima i časopisima; organizacijom; vezama sa revolucionarnim krugovima u Rusiji i ruskom revolucionarnom emigracijom u Švajcarskoj, sa svojim predstavnicima u skupštinskoj opoziciji, već je predstavljao stranku. Nikola Pašić je 1869. godinu, to jest razilaženje socijalista sa liberalima zbog njihovog sporazuma sa Namesništvo, uzimao kao početak istorije Narodne radikalne stranke. ⁵⁰

Liberali, koji su posle ubistva kneza Mihaila 1868. godine ušli u vlast, a zatim dali zemlji Ustav od 1869; vodili ratove 1876. i 1878. godine; imali da privole seljačku Narodnu skupštinu da prihvati Berlinski ugovor, i započnu sprovođenje njegovih odredbi, dobili su u Jovanu Ristiću vođu doraslog ovim velikim i teškim zahtevima vremena. Budući više godina na vlasti, liberali su imali i program i stranački interes koje je, kao njihov organ, zastupao list *Istok*. I pre svog formalnog organizovanja, oni su bili više od jedne političke grupacije. Za socijaliste, odnosno radikale, oni su bili izdajnici načelne opozicije, a zatim nosioci zapadne orijentacije. ⁵¹ A za mladokonzervativce bili su takođe izdajnici, ali izvornih načela liberalizma. Odnosno, lažni liberali.

Iz ustavobraniteljskih konzervativaca izrasli su mladokonzervativci. Krajem 1879. godine Stojan Novaković je pisao Aleksandru Sandiću o pokretanju lista *Videlo*, koji bi bio »organ nove borbe za popravku unutrašnjega našega stanja, ne manje *organ samostalne*

⁴⁴ Milan S. Piroćanac, »Referat o delu Blunčijevu ‚Karakter i duh političkih partija‘«, str. XLI.

⁴⁵ Isto, str. XLII.

⁴⁶ Isto, str. XLIII.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, str. XLIV.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Vid. Latinka Perović, »Nikola Pašić o Radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja«, u *Zbornik radova: Nikola Pašić. Život i delo*, 1997, str. 61.

⁵¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 2, str. 245-259. Ista, sa Andrejom Šemjakinom, *Nikola P. Pašić, Pisma, govori i članci (1872-1891)*.

Partije« (podvukla L. P.), čiji bi cilj bio »borba protiv pseudoliberalizma, a za iskrenu radnju oko utvrđivanja savremenih, istinitih, liberalnih i državnih osnova.«⁵² Grupa oko *Videla* imala je stranačka obeležja.⁵³ Zato mladokonzervativnim poslanicima u Narodnoj skupštini i nije bilo teško da, dva dana posle pojave *Samouprave* kao organa Narodne radikalne stranke, koja je objavila i program stranke, održe svoj skupštinski zbor, i odluče da se stranka »u celini udruži i pravilno organizuje.«⁵⁴

Skupštinski zbor, ili poslanički klub, usvojio je statut, odnosno *Pravila Srpske napredne stranke*.⁵⁵ Ovim pravilima organizacija stranke bila je izvedena do kraja. U svim mestima Srbije, u kojima »građani usvajaju i voljni su da rade« po programu stranke,⁵⁶ formirani su mesni odbori, a u prestolnici glavni odbor stranke. U Narodnoj skupštini formiran je poslanički klub koji je, za vreme skupštinskih sednica, imao »sva prava i dužnost glavnoga odbora.«⁵⁷

Pravila su štampu tretirala kao »najmoćnije sredstvo za održanje, učvršćenje i formiranje stranke«,⁵⁸ i zato predviđala osnivanje posebne štamparije stranke. U isto vreme, »da bi se množila umna i brojna snaga (...) stranke«, najveći značaj pridavan je kvalitetu i rasprostranjenosti lista *Videlo*.⁵⁹

Skupštinski zbor je, kao program stranke, usvojio program *Videla*, koji je objavljen u njegovom prvom broju, a utvrđen i osveštan u Prestonoj besedi 4. januara 1881. i Adresi Narodne skupštine istog zasedanja.⁶⁰ Odnosno, bio je to program vlade Milana Piroćanca.

Opšta mesta istoriografije o Naprednoj stranci su: njena slaba organizacija i štampa; činovnički sastav i podređenost vladaocu. Prve dve tvrdnje nije teško osporiti, druge dve podležu ispitivanju.

Istorija Srpske napredne stranke je istorija mogućnosti liberalne demokratije u Srbiji posle sticanja državne nezavisnosti. Ona nije bila seljačka stranka u onom smislu u kom je to bila Narodna radikalna stranka. Njeni organizatori pripadali su intelektualnoj eliti, ali u njoj je bilo seljaka.⁶¹ Što se tiče njenog odnosa sa vladavcem, treba razlikovati nekoliko faze.

Vlada Milana Piroćanca delovala je u okvirima Ustava od 1869, ali je on lično uspevao da održi znatnu samostalnost izvršne vlasti prema vladavcu i očuva ravnotežu u Narodnoj

⁵² Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991, str. 9.

⁵³ Pokretači *Videla* bili su: Milan S. Piroćanac, član kasacionog suda; Milutin Garašanin, ekonom iz Grocke; Stojan Novaković, prof. Velike Škole; Doka Pavlović, član kasacionog suda; Dimitrije Radović, član kasacionog suda; Čeda Mijatović (pre toga ministar u vladi Jovana Ristića i vladi Jovana Marinkovića – L. P.); Ljuba Kaljević, pred. ministar – predsednik; Dimitrije Marinković (član kasacionog suda – L. P.); Marko Stojanović, javni pravozastupnik; Dorđe Pantelić, član kasacionog suda; Milan D. Milićević, sekretar ministarstva prosvete i crkv. poslova; Milan Kujundžić, prof. Velike Škole; Mita Rakić, sekretar min. finansija; Moja Gavrilović, državni savetnik. – *Beli Orao. Ilustrovani kalendar za prostu 1897. godinu*, Beograd, 1897, str. 46.

⁵⁴ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...*, str. 117.

⁵⁵ Ministar unutrašnjih dela odobrio je *Pravila Srpske napredne stranke* 18. septembra 1881.

⁵⁶ »Pravila Srpske napredne stranke«. Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka...*, str. 111.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto, str. 112.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ »Skupštinski zbor Napredne stranke«. Isto, str. 115.

⁶¹ Socijalni sastav predsednika, potpredsednika i sekretara svih sreskih odbora Srpske napredne stranke, kao i poverenika po svim opštinama, pokazuje ne samo da je u njima, uz slobodne profesije i zanatlje, bilo i »zemljodelaca«, nego da su oni među poverenicima po opštinama preovlašivali. Vid. »Šematizam Napredne stranke za 1897. godinu«, *Beli Orao...*, str. 11–42.

skupštini uprkos nepomirljive opozicije. Granice tog razdoblja, u kome su izvršene izuzetno značajne reforme, i Srbija proglašena za Kraljevinu, postavila je Timočka buna 1883. godine.

Drugu naprednjačku vladu, koju je, 1884. godine, obrazovao Milutin Garašanin, u unutarnjoj politici karakterisala je povećana stega, a u spoljnoj politici maksimalna zavisnost od Austrougarske. To je dovelo do cepanja u Naprednoj stranci, što je i bio cilj kralja Milana. Piroćanac je smatrao da gubitak svakog autoriteta vlade u očima kralja stavlja Naprednu stranku u težak položaj i da će je definitivno oslabiti.⁶² Neobavezan odnos vlade prema programu stranke i njena potpuna vezanost za kralja došli su naročito do izražaja u toku rata sa Bugarskom.

Odnosi između vlade i stranke, kojom je u toku rata rukovodio Milan Piroćanac, zaoštrili su se naročito početkom 1886. godine. Vođstvo stranke ocenjivalo je da je stanje u zemlji veoma teško. Korupcija činovištva bila je dostigla velike razmere, naročito prilikom mobilizacije: »Plaćalo se svagda sa uspehom da se u vojsku ne ide.«⁶³ Činjene su liferacije na štetu države. U spoljnoj politici vlada je »toliko zabrazdila u austrijske vode, da se (...) u Beču sve bez razlike srpske stvari rešavaju.«⁶⁴ Jednom reči: »Žalosna Srbija, ni vojske ni para ni kredita ni prestiža.«⁶⁵ Takva politika, smatrao je Piroćanac, »vodi samo poniženju, izolovanju Srbije i konačnoj propasti srpske države.«⁶⁶ Zato se »toj politici mora stati na put.«⁶⁷

Milan Piroćanac je tražio da se, odmah po zaključenju mira sa Bugarskom, pokrene pitanje promene Ustava. Garašanin je na taj zahtev odgovarao da za promenu Ustava »sada nije vreme.«⁶⁸ U tom odgovoru, koji je značio izbegavanje da se okonča lična vladavina kao glavni izvor zla i u unutarnjoj i u spoljnoj politici, Piroćanac je video samo refleks stanovišta vladavice. Bez uvijanja, kralj je Milanu Kujundžiću stavio do znanja da će on, »ako dođe do toga da se ustav menjati mora, praviti *seljački* ustav protiv činovnika i kaputaša, ustav koji će njemu svu vlast da zadrži.«⁶⁹

Nalazeći da u odboru koji je rukovodio radom Napredne stranke, a na čijem se čelu on nalazio, »ne samo nema odlučne većine zajedne misli nego nema nikakvog praktičnog puta za dalji uspešan rad«,⁷⁰ Milan Piroćanac je, posle sednice odbora od 3. januara 1886. godine, odlučio da napusti javni politički rad.

Kralju Milanu nije odgovarala nezavisna pozicija Milana Piroćanca. Govorio mu je: »Moje je mnjenje ko hoće da rukovodi politikom jedne zemlje mora da je u vladi.«⁷¹ Međutim, Milan Piroćanac je »politiku ostavio (...) kad je Garašanin udario putem« za koji je on »držao da je štetan.«⁷² Taj put je uključivao i servilan odnos Milutina Garašanina prema kralju, koji je Naprednu stranku upotrebljavao, cepao i, najzad, ostavio. Milan Piroćanac je smatrao da u stranku može da se vrati »kao šef, a ne kao pomagač ljudi bez mozga bez ikakve političke vrednosti.«⁷³ Ali, za to je bilo sve manje uslova.

⁶² Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 26. decembar 1886.

⁶³ Isto, 5. januar 1886.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, 5. avgust 1886.

⁶⁶ Isto, 5. januar 1886.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto, 14. april 1886.

⁶⁹ Isto, 5. januar 1886.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto, 1. juni 1886.

⁷² Isto, 29. juni 1886.

⁷³ Isto, 23. mart 1886.

Među političkim strankama u Srbiji druge polovine 19. veka, Srpska napredna stranka je najviše bila politička partija u modernom smislu reči. Liberali su od 1868. godine imali autoritativnog vođu. Kao namesnik posle ubistva kneza Mihaila i višegodišnji predsednik vlade, Jovan Ristić je određivao njihovu spoljnu i unutarnju politiku. Sa najviše pozicije vlasti u zemlji, koju je godinama držao, on je prezirao »organizaciju političkog života i partijsku organizaciju«. ⁷⁴ Organizovanje liberala, najpre u na izgled nepolitičku Družinu za potpomaganje srpske književnosti (17. septembar 1881), a zatim u Narodnu liberalnu stranku (17. oktobar 1882), bilo je iznuđeno stvaranjem drugih dveju stranaka. Po vlastitom priznanju, »liberali nisu uzeli inicijativu za obrazovanje stranaka, ali kad su se druge stranke organizovale, nismo ni mi mogli izostatati«. ⁷⁵

Narodna radikalna stranka predstavljala je široki pokret sa čvrstom organizacijom u sebi. ⁷⁶ Imala je glavu i telo. Glavu su činile kritički misleće ličnosti piramidalno organizovane: mesni, sreski i okružni odbori; glavni odbor, na čijem je čelu bio neprikosnoveni vođa. Telo je činio seljak, što je značilo narod, sa kojim se stranka poistovećivala.

Nevidenu snagu stranci davala je njena ideologija. Izjednačavan sa verom, ⁷⁷ radikalizam je vodio poreklo od srpskog socijalizma, čiji je koren bio u ruskom narodnjaštvu. Razne varijante narodnjaštva (anarhizam, progresizam, blankizam), od kojih je svaka naišla na odjek u Srbiji, imale su isto jezgro. Po tačnom opažanju V. V. Zverova, »nije celokupno narodnjaštvo socijalističko, ali je celokupno narodnjaštvo antikapitalističko i antiliberalno«. ⁷⁸

U funkciji pomenute ideologije, i vojnički disciplinovana organizacija bila je hijerarhijski ustrojena. Ona je upravljala pokretom pomoću razuđene propagande koja nije birala sredstva i čiji je rezultat bio razoran. Javno delovanje stranka je kombinovala sa zavereničkim metodima.

Iz karaktera ideologije Narodne radikalne stranke proisticao je i model njene političke borbe. U drugim političkim strankama ona je videla neprijatelje, strano telo u narodu koje razbija njegovo jedinstvo. Sa ovim je, dakako, bio tesno povezan njen odnos prema opoziciji u Narodnoj skupštini, ali i odnos prema svakoj razlici u vlastitoj stranci. Narušavanje unutarnjeg jedinstva bilo je ravno izdaji ne samo stranke nego i naroda, pri čemu je Narodna radikalna stranka jedina polagala pravo na zastupanje njegovih interesa.

Srpska napredna stranka nije imala vojnički čvrstu organizaciju, pa ni vođu. Njeno stvaranje podstakli su i izveli predstavnici intelektualne elite, među kojima su se izdvajali: Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Milutin Garašanin i Čedomilj Mijatović. U njihovom programu bila je, posle sticanja nezavisnosti, izgradnja Srbije kao moderne evropske države. Uvereni, najviše Milan Piroćanac, da institucije modernog društva neće, same po sebi, dovesti do promene patrijarhalnog društva, ⁷⁹ oni su modernizaciju Srbije razumevali kao

⁷⁴ Dragoslav Janković, *Radanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX. veka*, str. 210.

⁷⁵ Isto, str. 212.

⁷⁶ O idejnom poreklu stranke ovog tipa vid. Latinka Perović, »Petar Lavrović Lavrov«, u *Petar Lavrov, Istorijska pisma*, Podgorica, 2000.

⁷⁷ O verskom karakteru radikalizma vid. *Govor J. Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini 10. avgusta 1903*: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III; Pera Todorović, *Krvava godina* (Latinka Perović, ur.), Srpski memoari, IV, SKZ, Beograd, 1991.

⁷⁸ Cit. prema Andrej Leonidovič Šemjakin, *Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: istoriografski stereotipi i dileme*, str. 175.

⁷⁹ O odnosu modernih institucija i predmodernog srpskog društva od 1878. do 1914. godine: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*, Beograd, 1998; Dubravka Stojanović, *Evropski demokratski uzori kod srpske političke intelektualne elite*, Beograd, 2001, RD 17 157, Univerzitetska

sinhron proces: političke slobode (štampe, govora, udruživanja); nezavisno sudstvo; prosveta (obavezno osnovno obrazovanje); zdravstvena zaštita naroda i podizanje zdravstvene kulture; privreda (izgradnja željeznice, osnivanje banke); trgovina (čitav set trgovinskih konvencija sa evropskim državama i SAD); stajaća vojska; odvajanje crkve od države.

Program Srpske napredne stranke zasnivao se više na spoljnim i unutarnjim interesima zemlje nego na ideologiji. Tako profilisan, on je i mogao da privuče pripadnike raznih profesija i slojeva srazmerno njihovom učešću u ukupnom broju stanovnika Srbije čijih je devet desetina činio seljak.

Naprednjaci se nisu zadovoljavali time da patrijarhalni sadržaj samo odenu u evropsko ruho. Oni su težili, naročito za vreme vlade Milana Piroćanca, da dovedu do brze promene samog sadržaja. U tom naporu oni su se, posle Berlinskog kongresa, oslanjali na Austriju.

Već samim tim što su težište stavili na razvitak Srbije kao moderne države, što su, kako je Nikola Pašić pisao važnom ruskom diplomati, »hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu«,⁸⁰ naprednjaci su se, po radikalima, udaljili od zavetnih ciljeva, od oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Bilansirajući negativne učinke vladavine Srpske napredne stranke, Nikola Pašić je, sa mesta predsednika Vanredne Narodne skupštine koja se sastala 1. oktobra 1889. godine u Beogradu, ukazao upravo na njen raskid sa tradicionalnom politikom, što je značilo sa vrednostima imanentnim slovenskim ustanovama i vrednostima u unutarnjoj i osloncem na Rusiju u spoljnjoj politici.⁸¹ Zbog toga naprednjaci nisu bili samo stranka koju je trebalo skinuti sa vlasti, već neprijatelj naroda, koga je trebalo fizički uništiti i iskoreniti. Obračuni 1887. i 1889. godine, oba puta za vreme vlade radikala, imali su upravo to za cilj.

Srpska napredna stranka nije se zapravo nikad oporavila od udaraca koje je zadobila posle ostavke vlade Milutina Garašanina 1887. godine, a za vreme koalicione vlade liberala i radikala. U obračunu sa njom, koji su radikali nazivali »veličanstvenim narodnim odisajem«, njeni pripadnici su svirepo ubijani, pljačkani, desetine porodica je bilo primorano da napusti Srbiju, uništavana je imovina stranke, razorena je njena štamparija.⁸² Šokirana, zastrašena, ali i stvarno oslabljena, Srpska napredna stranka doživela je težak poraz na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1888. godine, a na izbore za Vanrednu Narodnu skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav od 1888. godine, nije ni izlazila. Obustavila je rad.

Sa novim programom, u kome je iscrpno saopštila rezultate svoje vladavine, Srpska napredna stranka pokušala je, 1889. godine, da obnovi rad.⁸³ Ali, doživela je da radikali, i pored liberalnog Ustava, ponove »narodni odisaj«. Zbor stranke, koji se održavao 14. i 15. maja iste godine u Beogradu, bio je napadnut »kamenjem i motkama«, pod parolom: »Napred! Radikali!«⁸⁴ Milutin Garašanin, koji je u to vreme rukovodio radom stranke, bio je stavljen u pritvor zbog sumnje da je u odbrani ubio jednog napadača. Oslobođen optužbe, napustio je Srbiju na godinu dana. Stranka je obustavila rad, a *Videlo* je prestalo da izlazi.⁸⁵

biblioteka »Svetozar Marković«, Beograd; Andrej Leonidovič Šemjakin, »Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: istoriografski stereotipi i dileme«.

⁸⁰ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci, govori (1871-1891)*, str. 238-239.

⁸¹ Latinka Perović (ur.), *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 2, str. 20.

⁸² U istoriografiji je izraženo mišljenje da su brojke o linčovanju naprednjaka »verovatno preterane iz partijskih razloga« (Dragoslav Janković, *Radanje parlamentarne demokratije...*, str. 290). To je moguće. Ali, činjenica je da je »narodni odisaj«, koji je mnogo manje incident a mnogo više obrazac političke kulture, ostao neistražen.

⁸³ »Program Napredne stranke«, Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, str. 183-187.

⁸⁴ Čed. Mijatović, »Mučenici za slobodu«, *Beli orao...*, str. 49.

⁸⁵ Vasilije Krestić, Radoš Ljujić, *Programi i statuti...*, str. 187.

Za Čedomilja Mijatovića, ponovni napad radikala na naprednjake bio je »zločin i protivu ustava, i protivu zakona, i protivu savesti poštenih ljudi«. ⁸⁶ A Laza Komarčić, urednik *Videla* i pripovedač, koji je opisao stanje iz koga je mogao proizići politički vandalizam, ⁸⁷ ovako je okarakterisao ponavljanje »narodnog odisaja«: »Kad Ciganinu padne šakâ carstvo, onda on prvo svoga oca ubije. Tako veli narodna poslovice. Radikali su izglasali novi ustav, ustav od 1888. godine, izglasali su ga od korica do korica; ali su ga oni za to prvi pogazili, a politička prava, koja je ustav srpskim građanima zajemčio, kamenovali, izmrcvarili i krvlju srpskih sinova poprskali! (...) I *Odjek* je, rođeni sin radikalne *Samouprave*, svečano proklamovao da je to delo narodno.« ⁸⁸

Srpska napredna stranka je još jednom, na kratko, obrazovala vladu (26. jun 1895 – 17. decembar 1896), da bi odmah po padu vlade bila raspuštena. Sa novim programom i statutom, ⁸⁹ obnovljena je početkom 1906. godine. Tada već nije bilo ni Milana Piroćanca ni Milutina Garašanina. Na čelo stranke došao je Stojan Novaković. Prema obnovljenom *Videlu*, »reorganizovana na konservativnoj osnovi, Napredna Stranka odgovara jednoj nesumnjivoj potrebi svake moderne i kulture države. Stojeći prema ostalim, demokratskim, strankama našim kao stranka postepenoga (evolucionoga) razvoja državnog organizma, Narodna partija će, više ili manje, prema svojoj snazi i umešnosti, zadržavati i ublažiti onu, često i suviše nerazmišljenu, naglost demokratskih grupa, bilo u postavljanju novih političkih načela bilo u njihovom izvođenju. Na taj način obezbediće se, u društvenom životu našem, izvesna ravnoteža, bez koje ni tu, kao ni u fizičkom svetu, ne može biti napretka«. ⁹⁰ U tom pravcu delovala je naročito grupa naprednjačkih intelektualaca, koji su sebe nazivali konzervativcima, okupljena oko lista *Nedeljni pregled* (1908–1911).

Po treći put, kada već nije bilo ni Stojana Novakovića, Srpska napredna stranka obnovljena je 1920. godine. Na njenom čelu nalazio se tada Mileta Prodanović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, sin Stojana Novakovića. ⁹¹ Bez formalnog raspuštanja, Srpska napredna stranka definitivno je prestala da postoji 1925. godine.

Zašto stranka, koju su stvorili i vodili najobrazovaniji ljudi u Srbiji druge polovine 19. veka i čiji je program bio evropeizacija Srbije, izgradnja moderne države i društva, relativno rano završava svoju istoriju, praktično već 1887. godine? Tražiti odgovor na ovo pitanje u istrošenosti Srpske napredne stranke na vlasti, ili u tome što nije ostvarila ono što je obećala, znači ići pogrešnim putem. U krajnjem rezultatu, taj put dovodi do toga da tumači prošlosti, uprkos prednosti koje im daje teorija distance, ostaju ispod nivoa aktera prošlosti.

Srpska napredna stranka bila je na vlasti nešto više od šest godina. To nije mnogo. U svakom slučaju, u poređenju sa Narodno-liberalnom strankom i Narodnom radikalnom strankom, Srpska napredna stranka je bila na vlasti najkraće. Za vreme njene prve vlade došlo je do Timočke bune, a za vreme njene druge vlade do Srpsko-bugarskog rata. Oba događaja modifikovala su program modernizacije i usporila njen ritam.

Glavni razlog poraza Srpske napredne stranke leži upravo u onome čemu je ona težila: primat ličnosti nad kolektivitetom, zakona nad običajem, slobode nad jednakošću. Njenim težnjama suprotstavljala su se dva različito motivisana, ali za spoljnu i unutarnju politiku odlučujuća činioca: kralj Milan i Narodna radikalna stranka. I, razume se, Rusija.

⁸⁶ Čed. Mijatović, »Mučenici za slobodu«, *Beli orao...*, str. 49.

⁸⁷ Vid. Laza Komarčić, *Pripovetke*, Beograd, 1894; Isti, *Slike i pripovetke*, Beograd, 1906.

⁸⁸ Laza Komarčić, »Videlo«, *Beli orao...*, str. 46.

⁸⁹ »Načela Srpske napredne stranke«; »Statut Srpske napredne stranke«. Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...*, str. 335–343.

⁹⁰ Cit. prema Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...*, str. 344.

⁹¹ O Mileti Prodanoviću vid. Latinka Perović, »Inlimni svet naučnika i državnika – kroz porodičnu prepisku Stojana Novakovića«. Zbornik radova *Pismo...*

U spoljnoj politici, kralj Milan se oslanjao na Centralnu Evropu. Bio je uveren da će ona imati »predominirajućeg uticaja u rešavanju pitanja na Istoku«,⁹² i da »naslon na Centralne snage uslovljava progres u Srbiji«. ⁹³ Pomagao je unutarnje reforme, ali samo dok one nisu dovodile u pitanje njegovu ličnu vlast. Zato su mu smetale jake političke stranke, a pre svega promena Ustava od 1869. Ovo poslednje bilo je, pak, za Milana Piroćanca alfa i omega moderne države i liberalne demokratije.

Oslonjena na Rusiju, pomagana i korišćena od slovenofilskih krugova u njoj, Narodna radikalna stranka dala je primat kolektivitetu, čiji je socijalni sadržaj nedeljiv od nacionalnog. U ime jednakosti i blagostanja naroda, ona je odbacivala kapitalizam, to jest podelu naroda na staleže. U ime nacionalnog ujedinjenja, protivila se unutarnjim reformama. Sloboda »celog srpskog naroda« bila je, za Nikolu Pašića, »veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini«. ⁹⁴

Po samorazumevanju, Narodna radikalna stranka bila je otelovljenje »duha naroda«. A kako je »duh naroda« postojan, to državne ustanove i zakoni, koji bi svi trebalo iz njega da proizlaze, »mogli bi se razvijati vekovima, ne menjajući svoje osnove«. ⁹⁵ Na tome se temeljila kritika celokupnog razvitka srpske države posle ustanka na početku 19. veka. Ona je bila intenzivna za sve vreme vladavine liberala, ali je vrhunac dostigla za vreme prve naprednjačke vlade. S razlogom. Taj trenutak jeste bio preloman. Na program izgradnje moderne države, čiji je cilj usavršavanje pojedinca, radikali su odgovorili programom narodne države, koja bi nosila »pečat njenog tvorca – gunjca i opanka«, i bila podjednako antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi.

Taktika »što gore to bolje« okrenula je radikale protiv svih mera naprednjačke vlade bez obzira na njihov efekat po stvarne interese naroda. Ta taktika je bila svojstvena stranci koja je sebe videla kao jedinog autentičnog tumača socijalnih i političkih interesa naroda kao celine. Na nespornoj činjenici da je za njom išao bezmalo ceo narod, ona je zasnivala svoje istorijsko pravo na večan mandat. Svaka druga stranka bila je ne samo izlišna nego i neprijateljska. ⁹⁶

Identifikovana sa narodom, Narodna radikalna stranka je postala stranka hegemon. Preko *narodne* države, koja je nužno bila *partijska* država, ona je uticala na stvaranje monističke političke kulture i modela *narodne* demokratije, koji od svog nastanka ima totalitarne karakteristike. Jedan cilj, socijalni ili nacionalni, prožima sve i određuje svakoga. Razlike se nivelišu, a posebnosti isključuju. Usredsređenost na cilj pretpostavlja monolitno jedinstvo. Sve što ga narušava, objektivno je izdaja. ⁹⁷ U tom istorijskom kontekstu određena je sudbina Srpske napredne stranke i političke filozofije Milana Piroćanca, čiji je osnovni princip bio pojedinac, odnosno sloboda.

⁹² Milan S. Piroćanac, *Dnevnik*, 16. oktobar 1884.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Nikola Pašić, »Moja politička ispovest«, *Serbia i komentari*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, Beograd, 1989, I, str. 129.

⁹⁵ »Šta kaže Nikola Pašić?« Arhiv Srbije. Fond *Pokloni i otkupi*. Zbirka Riste Odavića. Kutija XI, br. 44.

⁹⁶ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka...*, 3, str. 121-124.

⁹⁷ Latinka Perović, »Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX. veka«, *Tokovi istorije...*

POVZETEK

LIBERALNI DEMOKRAT MILAN PIROČANAC IN PRIZADEVANJA ZA
MODERNIZACIJO SRBIJE 19. STOLETJA

Ustanovitev političnih glasil *Šumadija* (1876) in *Videlo* (1880), vodenje prve srbske liberalno demokratske vlade (1880-1883) in ustanovitev Srbske napredne stranke 1880 (načelnik od 1881 do 1886), so bila najpomembnejša dejanja v političnem delu Milana Piročanca. V *Šumadiji* je opozarjal, da Srbije v zunanjepolitičnem pogledu ne smejo voditi emocije, v *Videlu* pa je že poudaril programsko politična načela (zakonitost, svoboda, napredek), na osnovi katerih naj Srbija postane evropska ustavna in kulturna narodna država. Uresničeval jih je v letih, ko je vodil srbsko vlado. Tedaj so bili sprejeti zakoni o svobodi tiska, zborovanja in združevanja, neodvisnosti sodstva, stalni vojski, osnovnem šolstvu, ljudskem zdravju, zaščiti živine in sporazum o gradnji železnice. Sklenjena sta bila tudi Tajna konvencija in Trgovski sporazum med Avstro-Ogrsko in Srbijo (1881), s čemer se je Srbija izognila carinski vojni z Avstro-Ogrsko. Vlada je sodila, da je Trgovski sporazum, ki je podpiral razvoj kmetijstva, ugoden tudi zato, ker Srbija tedaj ni imela pogojev za razvoj industrije (pomanjkanje domačega kapitala, delovne sile, tržišča). Piročančeva vlada je sklenila tudi vrsto drugih trgovskih sporazumov (z ZDA, Veliko Britanijo in Avstro-Ogrsko).

Reformam Piročančeve vlade je ostro nasprotovala opozicijska Narodna radikalna stranka. Tolmačila jih je kot posledico tujega oziroma zahodnega vpliva in jih zavračala v imenu postopnosti in narodnega duha. Bala se je tudi, da vladne reforme ne bodo oddaljile Srbije od njenih zaobljubljenih ciljev, to je boja za osvoboditev in združitev Srbov.

Po porazu na volitvah v Narodno skupščino septembra 1883 je Piročanac odstopil in do leta 1886 še vodil Srbsko napredno stranko. SNS ni bila kmečka stranka v takem smislu kot je bila Narodna radikalna stranka. Ustanovitelji Srbske napredne stranke so pripadali intelektualni eliti (Milan Piročanac, Stojan Novaković, Milutin Garašanin, Čedomilj Mijatović), kljub temu pa so bili v njej tudi kmetje. Strankin cilj je bil, da se Srbija razvije v moderno evropsko državo. Ker so se voditelji Srbske napredne stranke, posebej Milan Piročanac, zavedali, da institucije moderne družbe same po sebi ne bodo privedle do spremembe patriarhalne družbe, so modernizacijo Srbije razumeli kot sinhron proces: uveljavitev politične svobode (tiska, govora, združevanja), neodvisnosti sodstva, vzpostavitev obveznega osnovnega šolstva in zdravstvene zaščite prebivalstva, zagotovitev gospodarskega in trgovskega razvoja (izgradnja železnice, ustanovitev bank, sklenitev trgovskih sporazumov z evropskimi državami in ZDA), ločitev cerkve od države, vzpostavitev stalne vojske.

Po letu 1887, ko je Srbska narodna stranka prenehala delovati (po smrti svojih zgodovinskih voditeljev je bila obnovljena še 1906 in nato 1920), je bilo konec prizadevanj za uveljavitev liberalne demokracije v Kraljevini Srbiji. Glavni dejavnik političnega življenja je postala Narodna radikalna stranka, ki je na liberalno demokratski program vzpostavitve *moderne* države, katere cilj je izpopolnjevanje posameznika, odgovorila s programom *narodne* države, ki naj bi nosila »pečat njenega ustvarjalca – kmeta«. Poistovetena z narodom je Narodna radikalna stranka postala hegemon. Prek *narodne* države, ki je bila nujno *partijska* država, je vplivala na uveljavitev monistične politične kulture in modela *narodne* demokracije, ki ima od svojega nastanka totalitarne značilnosti. En sam socialni in nacionalni cilj prežema vse in določa vsakogar. Razlike se izenačujejo, posebnosti izključujejo. Usmeritev k cilju predpostavlja monolitno enotnost. Vse, kar jo

ruši, je objektivno izdaja. V tej zgodovinski povezanosti je bila določena usoda Srbske napredne stranke in politične filozofije Milana Piroćanca, katerega osnovno vodilo sta bila posameznik oziroma svoboda.

Uredniški povzetek

ROK STERGAR

**DR. IVAN ŠUSTERŠIČ PROTI GROFU JOŽEFU ANTONU
BARBU-WAXENSTEINU
Dvoboj, ki ga ni bilo**

Na naslednjih straneh bom poskušal opisati dogodek iz življenja dr. Ivana Šusteršiča, slovenskega politika, o katerem je jubilant napisal eno svojih zadnjih knjig. Tudi sicer je že skoraj pozabljeni katoliški politik v preteklih letih vzbudil zanimanje zgodovinarjev. O njem sta med drugimi pisala še Igor Grdina in Andrej Rahten. O dvoboju, ki bo osrednja tema tega pisanja, so bili v zadnjem času ravno tako objavljeni zanimivi prispevki. Poleg Janeza Cvima, Andreja Studna in nekaterih drugih sem nekaj malega napisal tudi jaz. Moj tokratni prispevek v raziskovanje obeh tem ne bo prinesel prelomnih novosti, a kljub vsemu upam, da bom z napisanim malo dopolnil tako zgodovino dvoboja na Slovenskem kot Šusteršičevo biografijo.¹ Nenazadnje je dogodek, ki ga bom opisal, močno odmeval v tedanji slovenski javnosti, tako da je za nekaj dni s prvih strani časnikov izrinil celo poročila o rusko-japonski vojni. Brez odmeva pa ni ostal niti v avstrijskem prostoru.

***

Na seji kranjskega deželnega zbora 30. 9. 1904 je poslanec *Katoliške narodne stranke* dr. Ivan Šusteršič skupaj z 12 kolegi vložil nujni predlog. V njem je predlagal, naj deželni zbor protestira proti domnevno pristranskemu poročanju c.-kr. korespondenčnega urada. Podoben predlog so katoliški poslanci vložili že 22. septembra 1903, a takrat ni prišlo do razprave, saj je bil predlog le formalno prebran.² Tokrat je Šusteršič v svojem nastopu izčrpno pojasnil razloge za protest in navedel dva konkretna primera zavajajočega in nenatančnega poročanja. Za njim je nastopil šef *Narodno napredne stranke* dr. Ivan Tavčar, ki se je z medklici oglašal že med Šusteršičevim govorom, in pojasnil, da je namen predloga zgolj demonstrativen. Njegov govor so z medklici večkrat prekinili poslanci KNS (med njimi tudi Šusteršič), glasni pa so bili tudi obiskovalci na galeriji. Nato so govorili še nekateri deželnozborski poslanci in deželni predsednik baron Viktor Hein. Ob koncu razprave je večina zavrnila nujnost predloga in zadevo poslala v običajno parlamentarno proceduro.³

Razprava o korespondenčnem uradu sodi v čas koalicije NNS z nemškimi poslanci veleposesti v kranjskem deželnem zboru. KNS, ki je bila v opoziciji, je tej slovensko-nemški povezavi seveda nasprotovala. Presenetljiva zveza, ki je nastala leta 1896, je kljub temu trajala skoraj deset let. Prav v letih, ki jih obravnavamo tu, je bil politični boj na Kranjskem na vrhuncu. Leta 1902 je KNS namreč vložila v deželni zbor predlog za uvedbo splošne, enake in neposredne volilne pravice, ki ga je večina zavrnila. Stranka je začela z obstrukcijo in sprožila silovit in dolgoleten spopad.⁴ V nekem smislu je imel torej Ivan Tavčar prav. Poslanci KNS so razpravo o korespondenčnem uradu uporabili kot novo

¹ V literaturi dogodek doslej najizčrpnjeje obravnava Andrej Rahten, »Politika poslancev Katoliško-narodne stranke v kranjskem deželnem zboru 1892–1904«, *Tretji dan* 28, št. 10 (1999), 128–130.

² *Obravnave deželnega zbora kranjskega* (1903), 15, 16.

³ *Obravnave* (1904), 28–36.

⁴ Rahten, »Politika poslancev«, 124–127; Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič, 1863–1925 · Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998), 125.

orožje zoper deželno vlado in liberalno-nemško koalicijo, konkretne podrobnosti pa so bile pri tem le dobrodošel povod.

Na naslednji seji, 7. 10. 1904, je Šusteršič zopet utemeljeval svoj predlog. Pri tem se je zapletel v vse ostrejšo polemiko s Tavčarjem, ki se je nenehno oglašal z medklici. Tavčar naj bi po njegovem mnenju proti nujnosti predloga ne glasoval zaradi njegove vsebine, temveč le zaradi politične taktike. Svoje očitke je govornik še stopnjeval, dokler ni naposled (po več Tavčarjevih medklicih) zatrdil »da bo še dolgo trajalo, dokler se bo gospod dr. Tavčar navadil govoriti resnico.« Tavčar take obdolžitve seveda ni mirno požrl, ampak je takoj vrnil z medklicem: »Kaj takega me ne žali od takega lažnivca, kakor ste Vi!« Šusteršič je nato opozoril deželnega glavarja, da je Tavčar uporabil »neparlamentarni izraz«. Toda še preden je glavar reagiral in ukoril poslanca, je nastal v zbornici velik hrup, tako da je Oton pl. Detela zaman z zvonjenjem pozival k redu. Zelo glasne so bile galerije, oba glavna akterja sta se še naprej obkladala z *neparlamentarnim izrazom* in drug drugemu očitala, da živi od laži.⁵

Naposled so Šusteršiču popustili živci, tako da je zapustil govornico, odhitel pred Tavčarjev sedež, začel tolči po mizi, metati papirje ter vpiti. V stenografskih zapisnikih deželnega zbora lahko beremo, da je vpil: »Lažnivec! Sram Vas bodi! Vi ste najnesramnejši lažnik! To bom dokazal! Sram Vas bodi! Tak človek bo meni očital, da od laži živim!«. Tavčar naj bi odgovoril samo z: »Zverina!« Poslanca je kmalu začel miriti Ivan Hribar, svoj sedež je zapustil deželni glavar, ki je prekinil sejo in še sam poskusil umiriti razvnete poslance. Naposled je Ivan Tavčar pozval člane svojega kluba, naj zapustijo zbornico, kar je njegov nasprotnik pospremil z vzklikom: »Ven pejte, ja, ven pejte! Izdajice!« Vpitiu se je pridružil tudi del galerije.⁶

V naslednjih dneh so časniki, zlasti pa glasili obeh strank objavljali še dodatne podrobnosti o že tako slikovitem dogodku. Samoumevno je, da se marsikatera časnikarska navedba ne ujema niti s stenografskim zapisnikom niti s poročili druge strani. Toda nekaj ujemanj nas zlahka prepriča, da deželnozbornski zapisnikar le ni utegnil zapisati vseh podrobnosti. Naredil bom torej uslugo ljubiteljem kulture parlamentarnega dialoga in navedel nekaj časnikarskih poročil. *Slovenec* je na primer že isti dan poročal, da so k Tavčarjevemu sedežu poleg Šusteršiča planili tudi drugi poslanci KNS, njihov šef pa je Tavčarju pokazal »pest pod nos«. Ob tem je vpil tudi: »Ta človek živi od laži! Lagal se je, da sem bil nemški burš! Ta nemškutar! To je izdajalec, to je slovenski Iškarijot!«, in mimogrede ozmerjal poslanca NNS Cirila Pirca s *kroto*.⁷ *Slovenski narod* je istega dne objavil nekoliko drugačno poročilo. Zatrdil je, da se Šusteršič ni le zapodil proti Tavčarju s *povzdignjenimi pestmi*, temveč je tudi zagrozil: »Po gobcu Vas bom usekal!« Ob vsem tem je Tavčar, obkrožen z narodnonaprednimi poslanci, »stal visoko zravnano v svoji klopi«, njegov napadalec pa je ostal sam, zato je »poskakoval in se penil« ter »psoval kakor pijana baraba«. Narodnjaški poslanci, ki so očitno kot nekakšna pretorijanska garda obkrožali svojega šefa, so odgovarjali s sofisticiranimi (*impertinenten subjekt*) in bolj običajnimi vzkliki (*lump, največji lažnivec*) ter z očitkom, da svoje otroke pošilja v nemško šolo. Razburjenega Šusteršiča naj bi poskusil umiriti deželni glavar, ki ga je prijel za roko in vlekel stran, a se srditi poslanec bojda ni dal, kakor da »bi se s sivolasi gospodom hotel metati!«⁸ Naslednji dan je *Slovenec* jadno zanikal, da bi tovariši pustili Šusteršiča na cedilu ali da bi se ta ruval z deželnim glavarjem, *Narod* pa je objavil še, da Tavčar vendarle

⁵ *Obravnave* (1904), 48, 49.

⁶ *Obravnave* (1904), 49, 50.

⁷ »Kranjski deželni zbor«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 1.

⁸ »Kranjski deželni zbor«, *Slovenski narod*, 7. 10. 1904, 1.

ni povsem mirno prenesel nasprotnikovega zmerjanja. Šusteršiču naj bi namreč obljubil, da bo prihodnjič s seboj prinesel pasji bič in ga tako pretepel, da bo izgledal »*kakor tepena krava*.« Šusteršič naj bi ga po tem ozmerjal z nemškutarjem, nakar mu je Tavčar vrnil z očitkom, da svojega sina pošilja v nemško šolo.⁹

Dramatični dogodki v kranjskem deželnem zboru utegnejo pri bralcih tega članka vzbuditi zgražanje ali muzanje, vendar pa nič ne izstopajo iz običajne avstrijske parlamentarne folklore. Kot vemo, so se v različnih parlamentarnih zastopstvih habsburške monarhije dogajale še hujše stvari. Omenim naj le dogajanje v državnem zboru v času nemške obstrukcije zaradi Badenijevih naredb. Šuklje, ki stvar v svojih spominih tako plastično orisal, je zapisal, da je bil položaj v parlamentu tak kot v predmestjih velemest, kot v »*zamazani beznici med pretepajočimi se podivjanimi pijanci*«, kot v umobolnici.¹⁰ Ameriški pisatelj Mark Twain, ki je v tistem času tudi spremljal seje v palači na dunajskem Ringu, je zatrdil, da takšnih krikov ni bilo slišati vse od zadnjega napada Komančev in da so bila zasedanja najbolj podobna topniškim vajam.¹¹ Vse skupaj je doseglo vrhunec v znamenitem pretepu, v katerem so poslanci – med njimi tudi univerzitetni profesor – drug drugega obdelovali s pestmi, stoli in celo s pipcem.

Razprava o korespondenčnem uradu je parlamentarni epilog dobila 14. oktobra, ko se je deželni zbor sestal na svoji četrti seji. Čeprav je klub katoliških poslancev že takoj po dogodkih menil, da je bil njihov šef izzvan in da ni rabil neparlamentarnega izrazja, dokler ga Tavčar ni obtožil, da je lažnivec, ter je zaradi tega odklonil vsakršno odgovornost za dogodke,¹² je deželni glavar Šusteršiča formalno pozval k redu. Enako kazni si je za svoje ravnanje prislužil tudi Tavčar. Poleg tega je Detela opozoril poslušalce na galeriji, da nimajo pravice sodelovanja pri obravnavah in da naj zato zasedanje spremljajo mirno ter v skladu z navodili redarjev.¹³ Pred tednom prekinjena razprava o predlogu se je nato nadaljevala in vzdušje v zbornici se je zopet dodobra naelektrilo. Šusteršič je v dolgem govoru med drugim obtožil deželnega predsednika, da je največji sovražnik slovenskega naroda, in njega ter vlado opozoril, da slovenska potrpežljivost ni neskončna. Zato naj – tako Šusteršič – »*nikari ne čakajo toliko časa, da bodo težki bataljoni našega kmeta pokazali, kdo je tukaj v naši deželi gospod*.« Izjava je sprožila »*frenetično odobravanje, ploskanje in klic[e] na levi in galeriji*«, vendar je deželni glavar opozoril Šusteršiča, da takšni očitki in grožnje niso utemeljeni, poleg tega pa zbujejo sum v lojalnost Slovencev. Ta je takoj zavrnil vsak takšen dvom ter nakazal, da je govoril metaforično. Kljub vsemu je ob vnovičnem negodovanju deželnega glavarja v medklicu zopet zatrdil, da »*bodo tudi težki bataljoni!*« Razprava se je naposled prav nespektakularno končala z imenovanjem odbora, ki je dobil nalogo preučiti celotno zadevo.¹⁴

Vendar pa Šusteršičev predlog in vsi z njim povezani zapleti le niso ostali povsem brez političnih posledic. Pleterski v svoji biografiji povzema Erjavčevo zgodovino katoliškega gibanja in omenja, da je prva razpoka v slovensko-nemški koaliciji nastala prav 14. oktobra 1904, ko so poslanci NNS podprli predlog Janeza Evangelista Kreka, naj deželni odbor začne zavračati samo v nemščini pisane dopise deželne vlade in naj deželni zbor izrazi obžalovanje nad pretežno nemškimi govori deželnega predsednika Heina.¹⁵ A zdi se mi,

⁹ »Dnevne novice«, *Slovenec*, 8. 10. 1904, 5; »Dnevne vesti«, *Slovenski narod*, 8. 10. 1904, 4.

¹⁰ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, ur. Vasilij Melik, 2 zv. (Ljubljana, 1988–95), zv. 2, 64, 65.

¹¹ Mark Twain, »Stirring Times in Austria«, *Harper's New Monthly Magazine* 96 (marec 1898), 534, 538.

¹² »Dnevne novice«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 2, 3.

¹³ *Obravnave* (1904), 53.

¹⁴ *Obravnave* (1904), 56–63.

¹⁵ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 155; Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana, 1928), 87. Gl. še *Obravnave* (1904), 68–74 in Rahten, »Politika poslancev«, 129, 130.

da se je razpoka nakazovala že 30. septembra, prav med obravnavo Šusteršičevega nujnega predloga. Takrat je poslanec Ivan Hribar, ljubljanski župan in eden prvakov svoje stranke, v deželnozborni debati javno oznanil, da bo proti glasoval le zaradi klubske discipline in da je sicer prepričan o umestnosti protesta. Poslanci KNS pa so tudi že takrat v govorih in medklicih večkrat zahtevali, naj deželni predsednik govori slovensko.¹⁶ Čez dva tedna – torej celo že po incidentu v dvorani državnega zbora – pa so Ivan Hribar in preostali poslanci NNS (vključno s Tavčarjem) interpelirali deželnega predsednika v zvezi s poročili korespondenčnega urada in se tako vsaj na pol postavili na Šusteršičevo stran.¹⁷ Šele za tem je sledila Krekova intervencija, ki je popolnoma razgalila razkol v koaliciji. Hein je bil, da bi preprečil nadaljnja presenečenja, prisiljen zaključiti zasedanje deželnega zbora.¹⁸

Četudi je prav mogoče, da Šusteršič ni pričakoval takšnega uspeha in je s svojim predlogom želel le spraviti v zadrego nasprotnike iz NNS, je bil po dveh tednih izid obetavnejši. Zato se mi zdi, da je treba nekoliko korigirati mnenje Pleterskega o Šusteršičevi vlogi v zadevi. Glede na povedano menim, da ne drži povsem njegova domneva o nenadnem Krekovem nastopu (*«kot nekakšen deus ex machina»* naj bi namesto šefa »*segel ... v žerjavico*«).¹⁹ Po moje je namreč že Šusteršič izzval situacijo, v kateri je imel Krekov nastop možnosti za uspeh. Skupaj z drugimi poslanci svoje stranke je namreč – kljub incidentu, ki zadevi gotovo ni posebno koristil – poslance NNS spravil v nadvse kočljiv položaj. Potem ko so ob njegovem predlogu še glasovali skupaj z nemškimi zavezniki, si tega ob Krekovi potezi niso več mogli privoščiti. Pri tem manevriranju je bil glavni akter in govornik Ivan Šusteršič, njegovim govorom pa nikakor ni manjkalo niti ostrine (vključno s *težkimi bataljoni*) niti duhovitosti. Ni čudno, da je ob končnem uspehu od navdušenja vpil: »*Abzug Hein!*« in tolkel s knjigo po mizi.²⁰ Tudi škof Jeglič, ki je bil o zadevi nedvomno dobro poučen, je v svoj dnevnik zapisal, da je celotno akcijo vodil Šusteršič in da je bil njegov namen odstranitev deželnega predsednika Heina in razbitje koalicije. Pri tem je škof obžaloval le neopravičljivo surovost Šusteršičevega nastopa.²¹

***

Hkrati s parlamentarnim bojem, ki je včasih resda spominjal na gostilniški pretep, se je odvijal drugi del naše zgodbe. Začel se je v predverju deželnega zbora kmalu po konfliktu med šefoma obeh kranjskih slovenskih strank. Ko je bila seja prekinjena, strasti pa še ne povsem pomirjene, sta se tam zapletla grof Jožef Anton Barbo-Waxenstein, poslanec veleposesti, in naš glavni junak dr. Ivan Šusteršič. Popolna rekonstrukcija dogodka sicer ni mogoča, saj sta ga oba udeleženca videla rahlo različno, a dvoma o bistvu zapleta nikakor ni.

Grof Barbo je na sestanku zastopnikov obeh sprtih strani zatrdil, da se je v hodnikih deželnega zbora po seji pogovarjal s poslancem Antonom Ulmom in pri tem z besedami: »*Diese Rohheiten widern mich an, so ein roher Kerl*«, komentiral dogajanje v sejni dvorani. V tem trenutku je šel mimo Ivan Šusteršič, ki je reagiral: »*Kdo je ein roher Kerl? Ein*

¹⁶ *Obravnave* (1904), 36–41.

¹⁷ *Obravnave* (1904), 53–56. Kljub temu je Šusteršič izrabil Hribarjev nastop na predzadnji seji za zbadanje župana. V svojem govoru je sarkastično zatrdil, da se mu je Hribar zasmilil, ko je videl, da je »*on, inkarnacija slovenske narodne misli, ... gromeči Jupiter, ki je z Olimpa vseslovanskih idealov nekdametal svoje smrtonosne strele med vrste vseh sovražnikov slovanske misli*.« talec klubske discipline. Prav tam, 57.

¹⁸ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 87.

¹⁹ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 155.

²⁰ *Obravnave* (1904), 73.

²¹ »Dnevnik škofa Jegliča«, 14.–29. 10. 1904, zv. 5, 19.

roher Kerl je tisti, ki me je imenoval lažnivca.« Barbo se ni hotel spustiti v pogovor in mu je zato ostentativno obrnil hrbet, Šusteršič pa je zaklical: »To hoče biti grof? To je le smrkavec!« V tem trenutku je grof skočil proti izzivalcu, vendar so tretje osebe preprečile stik.²² Šusteršič si je, kot sem že omenil, dogodek zapomnil nekoliko drugače. Menil je, da so bile Barbove besede neposreden izziv, zato ga je pozval na odgovor. Ker pa mu je Barbo obrnil hrbet, je slovensko zaklical: »Vi hočete biti grof? Smrkavec ste!« Grof je nato z dvignjeno pestjo skočil proti njemu, tako da se je moral ubraniti z aktovko. Oba sta še nekaj časa strmela drug v drugega, a naposled se je Barbo umaknil.²³

Takoj za tem je proti Šusteršiču skočil še drugi poslanec veleposesti baron Leopold Lichtenberg-Janeschitz, namestnik deželnega glavarja, toda tudi njega je zaustavila advokatova aktovka. Po prvotnih navedbah v *Slovenecu* naj bi Šusteršič z aktovko zamahnil, pozneje pa so trdili, da jo je le »dvignil in se postavil v pozituro, da parira eventualni udarec.«²⁴ Tako *Slovenec* kot *Slovenski narod* pa sta poročala, da je Lichtenberg nasprotnika ozmerjal s svinjo.²⁵ Baronu Schweglu, ki je prihitel mirit situacijo, je nepopustljivi Šusteršič pojasnil, da je grof Barbo sam kriv za nastali položaj, in svarilno dodal: »Kdor me bo provociral, ta bo skupil!«²⁶

Klub katoliških poslancev je tudi tokrat trdno stal na strani načelnika stranke. Še isti dan je ocenil, da je bilo Barbovo ravnanje neizzvano, in sklenil prekiniti vse stike z njim.²⁷ Barbo seveda ni delil mnenja Šusteršičevih poslanskih tovarišev. Imenoval je upokojenega generalmajorja barona Rudolfa Galla in nadporočnika 27. pešpolka Richarda Kleinoschegga za svoja sekundanta. Že naslednji dan, 8. 10. 1904 je Šusteršič dobil njuno pismo, v katerem sta ga obvestila, da grof zahteva zadoščenje, in ga pozvala, naj se njegova zastopnika ob 17^h sestaneta z njima v obednici ljubljanskega hotela *Stadt Wien*. Šusteršič je na sestanek poslal dva odvetnika: dr. Viljema Schweitzerja in dr. Ivana Benkoviča. Zastopniki so se – verjetno zaradi diskretnosti – preselili v stanovanje nadporočnika Kleinoschegga in tam zasedali vse do večera. Najprej so oboji razložili, kako sta sporni dogodek videla udeleženca. Šusteršičeva zastopnika sta takoj nato pojasnila, da njun zastopanec iz religioznih razlogov načeloma odklanja dvoboje, a je kot kristjan in gentleman pripravljen na ustrezno razrešitev zadeve. Voljan se je opravičiti, če bi to storil tudi grof Barbo. Posebno sta poudarila, da je Šusteršičevo nasprotovanje dvoboju javno znano, saj ga je med drugim pojasnil v delegaciji državnega zbora. Sledil je oster odgovor Barbovih zastopnikov. Izjavila sta, da dvomita, ali je Šusteršič sploh sposoben razrešiti zadevo na časten način (beri: z dvobojem), saj je njegova čast vprašljiva, ker še ni dokončno razrešena zadeva, ki jo je 1. maja 1901 obravnaval državni zbor. Ob tem se je zadeva že tako zapletla, da so sklenili sestanek prekiniti in ga nadaljevati naslednji dan.²⁸

Mislím, da si moramo za razjasnitev nastale situacije vzeti nekaj časa tudi mi. Brez poznavanja načinov razreševanja častnih afer je namreč zaplet skoraj nerazrešljiv. Najprej

²² Navedba zastopnikov grofa Barba v zapisniku, objavljenem v: »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2. Ocenjujem, da so objavljeni zapisniki avtentični, saj nihče ni ugovarjal njihovi vsebini, poleg tega pa se skoraj popolnoma ujemajo z dokumenti Vojnega ministrstva o zadevi. Ti so nastali na podlagi Barbovih izvodov zapisnikov, ki jih je ta predal garnizijskemu poveljstvu v Ljubljani. Kriegsarchiv (Dunaj) [dalje: KA], KM, Präs, 14-1/269, 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. I, 1r.

²³ Navedba Šusteršičevih zastopnikov v: »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2.

²⁴ »Kranjski deželni zbor«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 1; »Dnevne novice«, *Slovenec*, 8. 10. 1904, 5.

²⁵ »Dnevne novice«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 3; »Dnevne vesti«, *Slovenski narod*, 8. 10. 1904, 4.

²⁶ »Kranjski deželni zbor«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 1.

²⁷ »Dnevne novice«, *Slovenec*, 7. 10. 1904, 2, 3.

²⁸ Zapisnik sestanka objavljen v: »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2; KA, KM, Präs, 14-1/269, 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. 1r, 2.

je treba seveda povedati, da je bil dvoboj v monarhiji prepovedan in da so udeležencem grozile hude kazni. V resnici pa so oblasti dvobojevanje civilistov praviloma dopuščale, častnike pa vanj celo prisiljevale. Posebni oficirski častni sveti so namreč brez obotavljanja degradirali častnika, ki je odklonil dvoboj.²⁹ Prav taka kazen je grozila rezervnim častnikom in mednje je sodil tudi rezervni domobranski nadporočnik grof Jožef Anton Barbo-Waxenstein. Poleg tega ga je k viteškemu reševanju zadeve silil še socialni pritisk. Za pripadnika njegovega družbenega razreda pač ni mogel biti sprejemljiv kak drug način poravnave. Na drugi strani se Šusteršič ni čutil zavezanega kodeksu časti, ki je od njega zahteval, da bi v obrambo svoje časti morda moral ubiti svojega nasprotnika. S tem se je sicer izpostavil očitkom *častnih mož* (*Ehrenmänner*), da je brez častne kvalifikacije (*satisfaktionsunfähig*), ampak ker od tega nista bila odvisna ne njegov položaj v družbi ne njegova eksistenca, se je lahko na vse skupaj požvižgal.

Poskus Barbovih zastopnikov, da bi s ponovnim obujanjem *afere Žlindra* – za to je namreč šlo pri omenjanju državnozbornske razprave izpred treh let – spodkopala Šusteršičevo *satisfaktionsfähigkeit*, je bil zato pravzaprav nepotreben. Kdor je odklonil dvoboj, je bil po prepričanju zagovornikov te arhaične navade že tako ali tako brez časti. Še več, z dvomi v Šusteršičevo čast sta spravljala Barbova zastopnika svojega mandanta v težko zagato. Kajti prav reševanje častnih afer z ljudmi, ki naj bi bili *satisfaktionsunfähig*, je bilo za častne može skoraj nerešljiv problem.³⁰ Z nečastnim človekom se niso smeli dvobojevati, vse druge možnosti (tožba, opravičilo ...) pa so bile komajda sprejemljive. Zaradi tega je na prvi pogled nerazumljivo, da je Barbo sploh izzval Šusteršiča na dvoboj. Kot poslanec državnega zbora je namreč moral vedeti, da je slednji odklonil dvoboj že v ostri debati s pangermanskimi poslanci v poslanski zbornici. Ko so mu v razpravi o *aferi Žlindra* med drugim očitali strahopetnost, ker svojih žalivcev ni pozval na dvoboj, je Šusteršič izjavil, da duel ni združljiv z njegovim krščanskim prepričanjem.³¹ S stališča vodenja častne afere je bilo povsem nesprejemljivo nekoga pozvati na dvoboj in hkrati dvomiti v njegovo častno kvalifikacijo.

Prav na ta moment sta naslednji dan ob pol dvanajstih opozorila Schweitzer in Benkovič med nadaljevanjem sestankovanja. Generalmajorju Gallu in nadporočniku Kleinoscheggu sta pojasnila, da je bil grof Barbo celo član državnozbornskega grajalnega odseka, ki je obravnaval *afero Žlindra*, in da je zato položaj dobro poznal, še preden je zahteval zadoščenje. Zato ju čudi, da hoče »*uporabljati tisti dogodljaj na način, ki stoji v protislovju z zahtevo po zadoščenju.*« Poleg tega sta vztrajala, da v celotni aferi ni bila niti najmanj prizadeta osebna čast Ivana Šusteršiča. Oba advokata sta dodala še, da Šusteršič ni častnik in da zatorej zanj ne velja čast oficirskega, temveč odvetniškega stanu. Ker ga odvetniška zbornica ni nikdar disciplinsko obravnavala, menita, da je vsak napad na njegovo čast žalitev celotnega odvetništva, ki mu pripadata tudi sama. Zato bosta ob slehernem nadaljnjem dvomu takoj prekinila postopek in sklepala, da nasprotna stranka ne želi rešiti častne afere, temveč ima druge cilje. Kljub tem opozorilom sta Barbova zastopnika vztrajala pri svojem dvomu in dodala, da sta pretekli večer od povsem verodostojnih prič dobila

²⁹ Obsežno: Hubert Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 31 (Osnabrück, 1983). Krajše: István Deák, *Der k.(u.)k. Offizier: 1848-1918*, prev. Marie-Therese Pitner, 2. izd. (Wien, Köln, Weimar, 1995), 155–168; isti, »Chivalry, Gentlemanly Honor, and Virtuous Ladies in Austria-Hungary«, *Austrian History Yearbook* 25 (1994), 1–12.

³⁰ Deák, »Chivalry, Gentlemanly Honor, and Virtuous Ladies«, 9.

³¹ Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu : slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914* (Celje, 2001), 45–49. O *aferi Žlindra* gl. šc: Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 113, 114, in pamflet *Žlindra v državnem zboru* (Ljubljana, [1901]).

nove informacije, ki potrjujejo njun sum v Šusteršičevo sposobnost dati zadoščenje na viteški način.³²

Glede na vztrajno brskanje obeh zastopnikov po Šusteršičevi preteklosti, se ne zdi neutemeljen sum, ki sta ga zelo previdno izrazila Schweitzer in Benkovič, zelo jasno pa *Slovenec*. Ob objavi dokumentov o častni aferi so v tem časniku zapisali, da Barbo ni želel zadoščenja, ampak je imel politične namene. Pri tem so iz previdnosti dodali, da je za dosego dvomljivih ciljev zlorabil svoja sicer nedvomno častivredna zastopnika.³³ Ponesrečeni poskus oživljanja *afer* Žlindra (vključno s skrivnostnimi informatorji) in pisanje *Slovenskega naroda* o Šusteršičevi reakciji na poziv na dvoboj kažeta, da je Barbo morda res predvsem želel prikazati nasprotnika kot strahopetca in nečastnega moža. *Narod* je vsekakor večkrat zapisal, da se je šef KNS le skrtil za katolicizmom, v resnici pa se je ustrašil duela.

Nadaljevanje postopka je potrdilo, da so se Barbo, Gall in Kleinoschegg častne afere res lotili najmanj nesporno. Po tem ko sta Benkovič in Schweitzer odklonila predlog nasprotne strani, da bi presojanje o Šusteršičevi časti prepustili mešanemu častnemu svetu, so zastopniki pogajanja prekinili. Naslednji dan je Šusteršič podpredsedniku kluba katoliško-narodnih poslancev J. E. Kreku poslal pismo in ga zaprosil, naj klub na podlagi priloženih zapisnikov presodi, ali je »kot katolik in gentleman« ravnal korektno. Poslanci so čez dva dni seveda podprli svojega načelnika, zavrnili so tudi njegov ponujeni odstop s tega položaja.³⁴ S tem je bila zadeva za Šusteršiča zadovoljivo zaključena. Barbo in njegova zastopnika pa z izidom niso mogli biti zadovoljni. Gall in Kleinoschegg sta že 10. oktobra vse akte predala garnizijskemu poveljstvu (*Militärstationskommando*) v Ljubljani in zaprosila, naj jim odbor častniškega častnega sveta svetuje: (1.) ali so bili očitki Benkoviča in Schweitzerja o žalitvi celotnega odvetniškega stanu upravičeni, (2.) kako naj na kak drug način zagotovita satisfakcijo grofu Barbu in (3.) ali si lahko *na viteški način* zagotovita zadoščenje za očitke Šusteršičevih zastopnikov, da zasledujeta druge namene, glede na to, da na podlagi nazorov, ki sta jih zastopala, dvomita v njuno *satisfaktionsfähigkeit*.³⁵ Kakor vidimo, se je celotna afera med pogajanci še dodatno zapletla, saj sta bila sedaj užaljena še Barbova zastopnika. Toda ker sta Benkovič in Schweitzer nasprotovala ustaljenim predstavam o časti, sta Gall in Kleinoschegg dvomila, ali ju sploh lahko pozoveta na dvoboj.

Poveljstvo je akte s posebnim dopisom poslalo vojnemu ministrstvu in zaprosilo za uvedbo predpostopka v častnem svetu. V njem naj bi odločili o častni kvalifikaciji Ivana Šusteršiča.³⁶ Čez nekaj dni (20. 10.) je 4. oddelek ministrstva oblikoval svoje mnenje in ga 23. oktobra poslal v Ljubljano. Izčrpno mnenje »o tej povsem zavoženi zadevi« pa najbrž ni navdušilo grofa Barba in njegovih zastopnikov. Iz 4. oddelka vojnega ministrstva so jim sporočili, da bi morala zastopnika pogajanja prekiniti, takoj ko sta zastopnika nasprotne strani zagotovila, da njun mandant načelno odklanja dvoboj. Vsak nadaljnji poskus zbujanja dvoma v *satisfaktionsfähigkeit* Ivana Šusteršiča je bil zato popolnoma nepotreben. Napaka je bila tudi, da sta zastopnika grofa Barba zahtevala sklic mešanega častnega sveta, saj je nadporočnik Kleinoschegg aktivni častnik, ki takemu svetu ne sme pristopiti. Posledica teh napak je, da Barbo še naprej ni dobil zadoščenja, njegova zastopnika pa menita, da sta užaljena.³⁷

³² Zapisnik sestanka objavljen v: »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2; KA, KM, Präs, 14-1/269, 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. 2–4.

³³ »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2.

³⁴ »Častna afera dr. Šusteršič – grof Barbo«, *Slovenec*, 15. 10. 1904, 2.

³⁵ KA, KM, Präs, 14-1/269, 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. 4, 4r.

³⁶ KA, KM, Präs, 14-1/269, 1904, dopis povčelnika k.u.k. Militär-Stations-Commando in Laibach, FML Rudolfa Chavanneja, Res. N. 191 z dne 12. 10. 1904, RKM.

³⁷ KA, KM, Präs, 14-1/269, 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. 5. 5r.

V svojem poročilu so uradniki ministrstva odgovorili tudi na vprašanja, ki so mučila zastopnika grofa Barba. Sklenili so, da sploh nima smisla sklepati o očitku o prizadeti časti odvetniškega stanu. Če se odvetnika čutita užaljena, naj pač dobita zadoščenje, kjer ga želita. Menili so tudi, da ministrstvo ne more dajati nasvetov o tem, kako naj Barbo dobi zadoščenje, in dodali, da bi general že moral vedeti, kaj naj stori v interesu svojega mandanta. Zato se jim zdi, da želi nasvet le zato, da bi se zaščitil. Sporočili so tudi, da častni svet ne more odločati o tem, ali lahko zahtevaš zadoščenje na viteški način od oseb, o katerih častni kvalifikaciji obstaja dvom. O tem lahko odločajo samo zastopniki oziroma – kot so dodali v opombi na robu – v tem primeru zastopniki zastopnikov. Svoje uničujoče mnenje so v 4. oddelku zaključili z zloveščim opominom. Barba in njegova zastopnika so opozorili, da morajo sami zahtevati sklic oficirskega častnega sveta svoje enote, če ne bi uspeli dobiti zadoščenja za resnične in domnevne žalitve.³⁸ V nasprotju s Šusteršičem afera za vse tri častnike še zdaleč ni bila zaključena. Nad njimi je še vedno visela grožnja postopka zaradi neuspešne obrambe časti. In sedaj že vemo, da se je ta lahko končal celo z odvzemom častniškega čina, kar še zdaleč ni bilo obetavno niti za aktivnega častnika nadporočnika Richarda Kleinoschegga niti za upokojenega generala Galla niti za rezervnega častnika grofa Barba. Na koncu zapletenega postopka se je torej izkazalo, da se utegne častna afera slabo izteči prav za njenega začetnika.

Na tem mestu se konča tudi drugi del naše zgodbe. Žal v arhivih vsaj zaenkrat nisem uspel odkriti, ali so Barbo, Gall in Kleinoschegg naposled res morali pred častni svet. Toda tudi brez tega epiloga je zgodba nadvse poučna. Znova se je potrdilo, da sta bila zastarel častni kodeks in dvoboj še kako pomemben del življenja avstrijskih moških, ki so se uvrščali med *častne može*. Nепrestano so živeli z zavestjo, da bodo morda morali v častni aferi tvegati telesne poškodbe ali celo smrt ali pa – če se pozivu ne bi odzvali – socialno izobčenje. Ob tem je bil dvoboj grozeča nevarnost tako rekoč v vsaki situaciji. Leta 1914 je na primer Fran Levec pisal jezno pismo Ivanu Prijatelju v zvezi s še nenatisnjeno knjigo o Janku Kersniku. Zahteval je, naj avtor iz nje izloči citate iz njegovih pisem Kersniku. Med drugim ga je močno skrbelo, ker je v enem izmed njih zapisal, da je nekdo »politični falot«. Zahteval je, naj Prijatelj nadomesti sporni izraz z bolj nevtralnimi vetrnjakom, in opozoril: »Ali hočete, da me pride [njegov] sin, generalštabni major, na dvoboj pozvat?«³⁹ Zato ni čudno, da se je vse bolj širilo nasprotovanje tej krvavi praksi. Na Dunaju je bila 4. decembra 1902 ustanovljena celo *Allgemeine Anti-Duell-Liga in Österreich*. Ligi so se priključili tudi nekateri častniki, tako da je vojni minister leta 1903 poskušal članstvo v Ligi prepovedati celo rezervnim častnikom. Delovanje lige kljub temu ni bilo povsem brezuspešno, toda dokončna prepoved je morala počakati do 4. novembra 1917, ko je dvobojevanje v svojem ukazu odločno prepovedal mladi cesar Karl.⁴⁰

Videli smo, da je duel igral vlogo celo v politiki. Pri tem Šusteršičev primer še zdaleč ni bil izjemen. Tudi njegov zastopnik v sporu z Barbom dr. Ivan Benkovič se je moral leta 1907 soočiti s pozivom na dvoboj, ki mu ga je namenil užaljeni politični tekmeč, liberalni politik dr. Janko Sernec ml. Benkovič je poziv odklonil in se obrnil na protiduelno ligo, toda Sernec, ki je bil rezervni častnik, se s tem ni sprijaznil. Raje je obiskal Benkoviča v gostilni in ga po Tavčarjevem receptu pretepel s pasjim bičem.⁴¹ Pogosto so se spopadali

³⁸ KA, KM, Präs. 14-1/269. 1904, Pro Domo k spisu Präs. No. 7633, 1904, fol. 6, 6r, 7.

³⁹ Francž Bernik, ur., *Pisma Frana Levca*, Korespondence pomembnih Slovencev, ur. Anton Ocvirk, 3 zv. (Ljubljana, 1967–73), zv. 3, 157.

⁴⁰ Mader, *Duellwesen*, 105, 106, 118, 119, 129–134.

⁴¹ Andrej Studen. »Kodeks časti na Slovenskem pred prvo svetovno vojno«, *Acta Histriae* 8 (2000), 305–312.

še nacionalni nasprotniki, zlasti seveda študentje. Matija Murko – če navedem le en primer – je v svojih spominih opisal duele slovenskih in nemških študentov graške univerze.⁴² Svoj vrhunec pa je dvoboj kot politično orožje gotovo dosegel z znamenitim pištolskim spopadom med predsednikom vlade Kazimirjem Badenijem in poslancem Karlom Hermannom Wolfom.

***

Zdi se, da slikovita oseba Ivana Šusteršiča vedno znova ponuja možnosti novih raziskav. Čeprav je bilo predvsem v zadnjih letih odkritega veliko, tema še zdaleč ni izčrpana. Nenazadnje smo se z eno nepojasnjenih podrobnosti iz Šusteršičevega življenja na kratko srečali tudi v tem članku. Med zmerljivkami, ki so jih 7. oktobra izrekli poslanci, se je v družbi različnih zooloških primer in standardnega nemškutarja znašla še Tavčarjeva trditev, da je bil Šusteršič burš. Nekaj dni po dogodkih jo je ponovil še pisec nekakšnega humorističnega odziva na incident v deželnem zboru; Šusteršiču (oziroma *doktorju Rajsajaču*) je mimogrede pripisal še versko mlačnost, saj naj bi v pctek jedel meso.⁴³ Podobni očitki so šefa KNS spremljali ves čas; Henrik Tuma ga je v spominih orisal kot versko mlačnega oportunisto, general Alfred Krauss pa kot nekdanjega nemškega mladeniča (*«Schusterschütz war der name eines deutschen Jünglings, der ... ein führender Slowene wurde»*).⁴⁴ Takšni očitki so bili kot nalašč za vzbujanje dvoma v iskrenost in poštenost šefa stranke, ki je bila katoliška in narodna. Ne preseneča torej, da so jih njegovi nasprotniki radi uporabljali. Kljub vsemu pa doslej niso bili ne potrjeni ne povsem ovrženi. Pleterski je na primer prepustil dokončen odgovor na to vprašanje bralcem svoje knjige.⁴⁵ Problema ne bomo razrešili niti tukaj, a zdi se mi, da v času vse večjega zanimanja za Ivana Šusteršiča morda lahko pričakujemo, da bo tudi to obdobje njegovega življenja nekoliko bolje osvetljeno. Seveda le, če so na voljo ustrezni viri.

Epizodi, ki sem ju predstavil in ki ju povezuje prav oseba kontroverznega slovenskega politika, sicer ne sodita med velike zgodbe njegovega življenja, a sta se mi kljub vsemu zdeli vredni predstavitve. Mislim, da opisani dogodki vendarle niso bili povsem nezanimivi niti nepomembni. Bralci, ki so se skozi vse zaplete prebili do konca te na trenutke zabavne, na trenutke skoraj nasilne, vseskozi pa dramatične zgodbe, bodo vsak zase presodili, ali sedaj kaj bolje poznajo Ivana Šusteršiča, slovensko parlamentarno zgodovino in zgodovino dvoboja na Slovenskem.

⁴² Matija Murko, *Spomini*, prev. Vladimir Murko (Ljubljana, 1951), 138.

⁴³ J.K. [Janko Kotlar], »O. ta nesrečni pctek : Šaljiva črtica iz življenja doktorja Rajsajača«, *Slovenski narod*, 11. 10. 1904, 1.

⁴⁴ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja : Spomini, misli, izpovedi* (Ljubljana, 1937), 122, 123, 164, 165; Alfred Krauß, *Die Ursachen unserer Niederlage : Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg* (München, 1920), 62.

⁴⁵ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 29–31. Prim. Igor Grdina, recenzija Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič, 1863–1925 : Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, *Zgodovinski časopis* 52 (1998), 137.

SUMMARY

**DR IVAN ŠUSTERŠIČ VS. COUNT JOSEPH ANTON BARBO-WAXENSTEIN
THE DUEL THAT DID NOT TAKE PLACE**

On October 7, 1904, Ivan Šusteršič, the leader of the Slovene *Catholic National Party* was involved in two different incidents. First he was provoked during his speech in the provincial diet (*Landtag*) of Carniola into a fit of temper. The session had to be suspended as he was yelling at Ivan Tavčar, the leader of the *National Progressive Party*, throwing papers in the air and banging with his fists against a table. At the end Tavčar, who provoked this outburst of anger by calling Šusteršič a liar, and other representatives of the NPP left the House in protest, thus defusing the explosive situation.

But soon afterwards Šusteršič got into another angry exchange of words. This time his opponent was count Joseph Anton Barbo-Waxenstein, who called him a brute. Šusteršič retorted by calling him a brat. Because of this count Barbo jumped at Šusteršič with clenched fists, but was not able to throw a punch. Later he insisted that he was stopped by his friends, Šusteršič, on the other hand, was claiming, that he warded the blow off with his briefcase. The next day Šusteršič received a letter with a challenge to a duel from Barbo's seconds. Šusteršič named his seconds and they met with their counterparts. They promptly informed them, that their mandator refuses to fight on principle, as he is a catholic. For Barbo who was a reserve officer this spelt trouble. Although duelling was outlawed, the army often did not hesitate to cashier officers if they failed to protect their honour *the chivalrous way*.

The event shows how big a role the outdated code of honour played in the life of gentlemen. Not only officers but also many civilians belonging to the social elite fought in duels to defend their honour and the dubious claim of *satisfaktionsfähigkeit*. As the pistol duel between the Austrian Prime Minister Kasimir Badeni and MP Karl Hermann Wolf decidedly proved, the politicians were no exception. Even one of Šusteršič's seconds, Ivan Benkovič, a lawyer and a politician, was challenged to a duel only a few years after the Šusteršič-Barbo affair. He too refused but his challenger took the matter in his own hand and beat him with a whip.

OLGA JANŠA-ZORN

ODNOS SLOVENSKE POLITIKE DO TURISTIČNIH ORGANIZACIJ S POSEBNIM OZIROM NA KRANJSKO PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Ob raziskovanju zgodovine turizma na Slovenskem sem večkrat naletela na podatke, ki so me prepričali, da tudi turizem ali tujski promet, kot so mu pred sto leti rekli, ni mogel ostati izven strankarskih okvirov in da so nekateri znani slovenski politiki kar precej vplivali na njegov razvoj. Nekateri so postali celo nosilci vodilnih funkcij v turističnih organizacijah. Vendar je mogoče reči, da je leta 1893 ustanovljenemu Slovenskemu planinskemu društvu (SPD) še najbolj uspelo ohraniti nadstrankarsko držo, saj je bilo njegovo delovanje v prvem obdobju usmerjeno predvsem proti nemškemu planinskemu društvu, ki je pri nas pred prvo svetovno vojno že zgradilo nekaj planinskih koč. Poleg tega je SPD zajemal vse Slovence, medtem ko so nekatere druge turistične organizacije še vztrajale pri deželni delitvi. Na področju planinstva v alpskem prostoru je 1862 nastal Österreichischer Alpenverein (ÖAV) s sedežem v Innsbrucku, ki se je 1873 združil z Deutscher Alpenverein v Deutscher und Österreichischer Alpenverein (DuÖAV).¹ Leta 1874 je nastala tudi kranjska sekcija tega društva, ki je bila nemško usmerjena in je vse do prve svetovne vojne delovala vzporedno s SPD.

Značilno za čas ob koncu 19. in začetku 20. stoletja je bilo dejstvo, da se je država zavedla gospodarskega pomena turizma, zato mu je namenila pomembnejše mesto v razvoju gospodarstva, bila pa je tudi pripravljena zanj kaj storiti.

Država je torej začela sorazmerno pozno posegati v dogajanje na področju turizma. Njeno zanimanje se je povečalo, zlasti ko je v 80. letih 19. stoletja precej naraslo število inozemskih gostov.

Država je tudi z različnimi pravnimi predpisi posegala na področje turizma. Leta 1897 je Kranjska dobila zakon o zdraviliščih, kopališčih in letoviščih, leta 1898 pa tudi Štajerska. Statistični popisi, ki so vključevali turizem, so bili uvedeni leta 1890,² posamezna zdravilišča pa so že od 70. let dalje vodila svojo statistiko gostov.

Na državni ravni je ministrstvo za železniški promet leta 1896 med svoje naloge uvrstilo tudi dvig tujskega prometa. Ker se je trgovska bilanca v državi slabšala, so nacionalni ekonomski videli eno od rešitev v povečanju tujskega prometa. Morda ni nepomembno, da je bila leta 1901 konferenca o vprašanih tujskega prometa v državi, železničarsko ministrstvo pa je izdajalo tujejezične vodnike in vabilo tuje novinarje, naj opisujejo lepote alpskih dežel.

Leta 1908 je bilo ustanovljeno ministrstvo za javna dela, kateremu je bil odslej podrejen tujski promet, skrb za povečanje hotelskih nastanitev, zaščita posebej zanimivih krajev in deželnih lepot ipd.³

Kranjska kot osrednja slovenska dežela se je v turističnem pogledu v drugi polovici 19.

¹ *Meyers großes Taschenlexicon in 24 Bänden*, Bd. 1: A-Ang. Wien-Zürich 1983, str. 256.

² Alois Brusatti, *100 Jahre österreichischer Fremdenverkehr : Historische Entwicklung 1884-1984*. Wien 1984, str. 80.

³ Paul Mechtler, Die statistische Förderung des Fremdenverkehrs in Österreich bis zur Errichtung eines Ministeriums für öffentliche Arbeit im Jahr 1908. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 1955, str. 263-265.

stoletja že precej uveljavila, vendar je leta 1910 med šestnajstimi deželami avstrijske polovice države še vedno zasedala dokaj skromno dvanajsto mesto. Njen delež v turizmu je bil komaj 2,46 %.⁴ Spodnja tabela kaže stanje po deželah.

Tujski promet glede na število gostov v avstrijski polovici države leta 1910

Dežela	Število gostov	Delež v %
1. Tirolska	898.403	22,35
2. Češka	872.851	21,72
3. Štajerska	489.372	12,18
4. Spodnja Avstrija	342.122	8,51
5. Salzburgska	243.630	6,06
6. Galicija	204.355	5,08
7. Zgornja Avstrija	185.233	4,61
8. Moravska	122.773	3,05
9. Koroška	122.684	3,05
10. Šlezija	117.556	2,93
11. Istra	100.736	2,51
12. Kranjska	98.752	2,46
13. Dalmacija	94.251	2,35
14. Predarlška	71.796	1,79
15. Goriško-Gradiščanska	37.371	0,93
16. Bukovina	16.821	0,42

Leta 1912 se je Kranjska povzpela na 11. mesto s 103.108 gosti (2,31 %) in je celo prehitela Koroško, ki je istega leta imela 101.263 gostov (2,27 %).⁵ Žal ni podatka, koliko je bilo gostov v slovenskem delu Štajerske. Vsekakor je bil turizem na celotnem Štajerskem na zavidljivi višini, takoj za tirolskim in češkim.

Na prelomu stoletja so bile razvite že razne oblike turizma tudi v naših deželah. V drugi polovici 19. stoletja se je dobro razvijal zdraviliški in kopališki turizem z nekaterimi centri, kot so bili Bled, kjer se je poleg Rikljičevega zdraviliškega turizma uspešno uveljavljal tudi letoviški turizem. Zrasla je vrsta hotelov in pensionov, delovala je Zdraviliška komisija in Olepševalno društvo. Na Kranjskem se je v manjšem obsegu razvijal kopališki in letoviški turizem tudi v Kamniku. Velike zasluge zanj ima domačin Alojz Prašnikar. Poleg tega smo na Kranjskem imeli še Dolenjske Toplice in Čateške toplice. Na Štajerskem je bilo največje zdravilišče Rogaška Slatina, sledijo Dobrna, Rimske Toplice, Laško, medtem ko so Radenci še popolnoma na začetku.

Turistični obisk Goriške je bil v primerjavi s Kranjsko precej manjši, še največ zanimanja je bilo za Gorico. Leta 1910 je bila Goriška po obisku tujcev na 15. (predzadnjem) mestu. Vendar je mogoče reči, da se je turizem tu bolje razvijal, odkar je bila 1906 zgrajena Bohinjska železnica, ki ni bila le dobra povezava med Goriško in ostalimi deželami, ampak že sama po sebi zanimiva zaradi naravnih lepote v dolini Soče. Sicer pa je v drugi polovici 19. stoletja Gorica slovela zlasti po milem podnebjju. Czoernig jo je celo imenoval avstrijska Nica.

Pred prvo svetovno vojno se začel razvoj turizma ob obali v Portorožu, kjer je velika pridobitev novozgrajeni hotel Palace (1912). Še starejše je bilo zanimanje za Piran, zlasti

⁴ *Österreichisches Statistisches Handbuch 1910*. Wien 1911, 29. Jhrg., str. 365–367.

potem ko je 1879 dr. Lignano tu začel zdraviti revmatizem z naravnimi sredstvi (blatom in slanico). V gornji statistiki je poleg slovenske vključena tudi današnja hrvaška Istra, kjer se je zlasti uspešno razvijal turizem v Opatiji in na Malem Lošinjju.

Dokaj staro je zanimanje za kraške pojave, zlasti za Cerknjsko jezero. Posebno mesto v razvoju turizma zavzema t. i. jamski turizem. Vodilna je bila Postojnska jama z okrog 40.000 obiskovalci letno (pred prvo svetovno vojno).

V precejšnjem vzponu je tudi zanimanje za gore. Slovensko planinsko društvo je začelo graditi slovenske planinske koče in leta 1895 začne izhajati Planinski vestnik.

V začetku 20. stoletja se začne razvoj zimskega turizma (drsanje, sankanje, nato še smučanje). Kot središče zimskega športa se najprej uveljavi Bohinj oz. Bohinjska Bistrica, do kamor se je bilo mogoče pripeljati z vlakom.

Razvoj železniškega prometa je do prve svetovne vojne zelo napredoval, kar je dalo razvijajočemu se turizmu poseben zagon.

K razvoju turistične dejavnosti so pomembno prispevala olepševalna, ponekod jih imenujejo tudi tujskoprometna društva, ustanovljena v posameznih turističnih krajih. Prvo tako društvo na današnjem slovenskem ozemlju je nastalo 1871 v Celju, vendar je bilo nemško usmerjeno (Verschönerungsverein). Prvo slovensko društvo je bilo ustanovljeno 1883 v Postojni (ohranjena pravila so dvojezična, slovensko-nemška), kjer je deloval neumorni Anton Globočnik. Pred prvo svetovno vojno je bilo na Slovenskem že 33 takih društev.⁶ Glavna naloga olepševalnih društev je bila skrb za vsestransko olepšavo kraja. Za svoje delovanje so društva morala dobiti dovoljenje oblasti, imeti so morala tudi potrjena pravila.

Že v 80. letih 19. stoletja se je v avstrijskih alpskih deželah pojavila ideja, da bi olepševalna in sorodna društva povezali v zvezo na deželni ali državni ravni. K tem prizadevanjem so pritegnili tudi Kranjsko.

1879 je bil najprej v Gradcu ustanovljen tujskoprometni komite (Fremdenverkehrs-komitee), ki se je 1881 spremenil v Društvo za pospeševanje tujskega prometa na Štajerskem (Verein zur Förderung des Fremdenverkehrs in Steiermark). Za nadaljnji razvoj je bil pomemben sestanek zastopnikov pospeševanja tujskega prometa v avstrijskih alpskih deželah v Gradcu od 13. do 14. aprila 1884. Na njem so med drugim razpravljali o tem, kakšen komfort je treba nuditi letoviščarjem, o zaščiti pred izkoriščanjem gostov (pretirane cene), reformah na področju hotelirstva, napitnini, vplivu državne uprave na turizem itd. Zasedanja se je udeležilo okrog 160 povabljenih gostov iz alpskih dežel monarhije (Spodnja in Zgornja Avstrija, Salzburška, Tirolska, Predarlška, Koroška, Kranjska in Štajerska). S Kranjske so bili prisotni dr. Anton Globočnik, tedaj okrajni glavar v Postojni, ki je zastopal tudi Postojnsko jamo; Ljubljano je zastopal A. Löschnigg, sicer inženir v Gradcu, ki je predstavljal tudi kranjsko sekcijo DuÖAV; občino in Društvo za povzdigo kopališča na Bledu pa je zastopal Rudolf pl. Hauer. Od imenovanih je bil samo A. Globočnik Slovenec, ostali so bili Nemci. Tudi Štajersko so zastopali tamkajšnji Nemci, in sicer mesto Celje advokat dr. Johann Stepischnegg, ki je bil prisoten tudi v imenu sekcije DuÖAV, advokat dr. Glantschnigg ter višji rudarski komisar in predsednik celjskega olepševalnega društva Riedl. V imenu Maribora je bil tu občinski svetnik Josef Bancalari, za Rogaško Slatino predstavnik zdravilišča Kleinoscheg, živeč v Gradcu. Laško je zastopal predstavnik tamkajšnjega zdravilišča Theodor Gunkel, Slovenj Gradec pa notar in župan dr. Johann Tomscheg.⁷

⁵ *Österreichisches Statistisches Handbuch 1912*, Wien 1913, 31. Jhrg., str. 42-44.

⁶ Olga Janša, Zgodovina turizma na Slovenskem. *Turistični vestnik*, 16, 1968, str. 73-74.

⁷ *Verhandlungen des am 13. und 14. April 1884 in Graz abgehaltenen Delegiertentages zur Förderung des Fremdenverkehrs in den österreichischen Alpenländern*. Graz 1884, str. 5.

Uvodoma je predsednik štajerskega društva Josef Stadler pozdravil vse udeležence, nato so prebrali pozdravna pisma iz raznih dežel. Tudi kranjsko deželno predsedstvo je poslalo pozdravno pismo, v katerem je poudarilo podporo zboru in mu zaželelo uspešno delo. Tukaj bomo navedli le zadeve, ki so jih izpostavili posamezniki z našega ozemlja oziroma ki se tičejo našega prostora. J. Kleinoscheg je v referatu naštel, kaj mora imeti vsak sodoben hotel: 1. najmanj 20–30 sob, 2. sodoben komfort, 3. restavracijo, da gostom ne bo treba iskati gostiln, 4. za natakarje črn frak in bela kravata nista obvezna, važna je hitra in vljudna postrežba, 5. sodobni telegraf ne bi smel biti redkost, 6. jedi in pijače naj bodo dobre in poceni, 7. tudi sobe naj bodo v interesu hotela poceni, 8. zaželeno je vsaj kopalnica v hiši, gostje naj imajo (tudi za plačilo) možnost njene uporabe, 9. nujna so angleška stranišča itd. Ker je bilo pri nas še vedno več gostiln kot hotelov, naj bi se tudi gostilne posodobile. Referent je navedel celo primerno dolžino in širino postelj (2 x 1m), ker naj bi bile nasploh preozke, omenja pomanjkanje preprog pred posteljo, opozarja na vpeljavo skupnih kosil v restavracijah, kar je bilo razen v Avstriji menda povsod obvezno.⁸

Na posvetovanju so precej govorili o novih železniških povezavah, med drugimi o povezavi med Zgornjo in Spodnjo Štajersko skozi Labotsko dolino. Že nekaj let pred posvetovanjem, sedaj pa ponovno so razpravljali o progi Dravograd–Celje, s katero bi veliko pridobila tudi Savinjska dolina. Dr. Stepischnegg iz Celja je ta predlog podprl in omenil, da je jugovzhodna Štajerska nekakšna pepelka monarhije, še posebej kar se tiče prometnih povezav. Železnica iz Dravograda naj bi potekala skozi Mislinjsko dolino in Slovenj Gradec, ljudem bi približala Pohorje in Uršljo goro, saj sta bili malo obiskani območji. Dalje bi proga vodila skozi slikovito sotesko Huda luknja, ki jo Stepischnegg glede zanimivosti primerja kar s Švico. Potem je tu še Šaleška dolina in Šoštanj, kjer je v bližini znameniti vrelec (mišljena je Topolšica). Omenjeni razpravljavec je tudi naglašal, da bi z železnico Savinjska dolina postala veliko bližja, in omenil, da nekateri posamezniki tej železnici nasprotujejo, kot se je izrazil, »tudi zaradi nacionalnih interesov«. Oglasil se je še en Celjan, in sicer dr. Glantschnigg,⁹ ki je prav tako omenjeni predlog odločno podprl, medtem ko je predstavnik Salzburške menil, da je treba dati prednost turski železnici. Kot je znano, je bila čez nekaj let (1891) zgrajena najprej železnica Dravograd–Velenje (porušena 1964), leta 1899 pa še Celje–Velenje prek Šoštanja (opuščena 1968).

23. avgusta 1885 je bilo v Celovcu organizirano drugo posvetovanje zastopnikov turizma s ciljem, da se ustanovi »Zveza za pospeševanje tujskega prometa v avstrijskih alpskih deželah«. Udeležilo se ga je le 50 delegatov, ki so razpravljali o statutu bodočega društva, ki bi vključevalo Spodnjo in Zgornjo Avstrijo, Tirolsko, Salzburško, Predarlško, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Po statutu bi bile glavne naloge zveze:

- a) zastopanje interesov tujskega prometa v alpskih deželah nasproti državi,
- b) izposlovanje cenejših železniških vozovnic, primernih vozniških redov in večjega komforta na železnici,
- c) vodenje turistične statistike,
- d) izdajanje društvenega glasila,
- e) izdajanje tiskanih in ilustriranih del, ki bodo vodila potujočo publiko skozi omenjene dežele,
- f) posredovanje nastanitev v hotelih.

⁸ Prav tam, str. 20–22.

⁹ Verjetno gre za advokata dr. Edwarda Glantschnigga (1840–1907), ki je bil član Ustavovernega, pozneje Nemškega društva, potem predsednik spodnještajerskega Naprednega društva, ki je zastopalo štajercijanske ideje. 1885 je sodeloval pri ustanovitvi društva nemških nacionalcev na Štajerskem itd. (J. Cvim, *Boj za Celje : Politična orientacija celjskega nemštva : 1861-1907*. Ljubljana 1988, str. 31.).

Vendar tudi na tem posvetovanju skupno društvo še ni bilo ustanovljeno. Tretje posvetovanje naj bi bilo v Leobnu, pa do njega ni prišlo, ker so se kazali različni interesi posameznih dežel. Po vsem tem se je zdelo primerno, da vsaka dežela ustanovi svojo zvezo. Prva se je za to odločila Tirolska 1890. Še en poskus za ustanovitev skupne zveze je bil 1894 v Gradcu. Štajerska zveza pa naj bi zaradi delovanja za zvezo alpskih dežel močno nazadovala. Nato je bila 1895 ustanovljena Zveza za pospeševanje turizma v Gradcu, ki pa se je že 1897 zaradi pomanjkanja članstva razšla. Leta 1901 je bila ustanovljena Deželna zveza za tujski promet na Štajerskem (Landesverband für Fremdenverkehr in Steiermark), ki je prejela od graškega občinskega sveta za začetek 1000 kron podpore, od 1902 dalje pa je prejela 620 kron letno. Kmalu je razvila uspešno delo. Ko je bilo ustanovljenih še nekaj deželnih zvez, je prišlo 6. februarja 1906 na Dunaju do sestanka zastopnikov deželnih zvez avstrijske polovice države. Kranjsko je zastopal dr. Krisper. Ustanovljena je bila Centralna konferenca avstrijskih deželnih zvez za tujski promet. Njeni zastopniki naj bi se sestajali vsaj enkrat letno in razpravljali o porabi in razdelitvi sredstev, ki jih je dajala vlada za povzdigo te dejavnosti, in o tujskoprometni problematiki nasploh. V predsedstvu naj bi se posamezne deželne zveze menjavale. Prva je predsedstvo prevzela nižjeavstrijska deželna zveza. Prvo leto je dala vlada na razpolago 25.000 K, od katerih je Kranjska dobila 1109 K. V letu 1907 se je vsota povečala.¹⁰

Zanimivo je, da je bilo leta 1908 v Leobnu ustanovljeno prvo Tujskoprometno društvo Zgornje Štajerske. Da bi nastalo podobno društvo tudi za Spodnjo Štajersko, nimam podatkov.

Zaradi primerjave s Kranjsko je treba omeniti še nastanek Društva za domovinsko varstvo leta 1909 na Štajerskem.¹¹ Podobno društvo se na Kranjskem pojavi nekaj let pozneje. *Slovenec* ga omenja kot Centralo za domovinsko varstvo.¹²

Pred prvo svetovno vojno sta delovali tudi Deželna zveza za tujski promet na Koroškem in Deželna zveza za tujski promet v Trstu in Istri.

Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem je bila ustanovljena leta 1905. Zasluge za njeno ustanovitev ima nedvomno tedanji ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je v *Spominih* svoja prizadevanja za njeno ustanovitev tudi popisal. Zanimivo pa je, da dobrih 20 let pozneje R. Andrejka v svojem prikazu tega dogodka Hribarja sploh ne omenja.¹³ Spričo dejstva, da so nekatere dežele v monarhiji tovrstna društva že imele, je bilo pravzaprav samo vprašanje časa, kdaj bo društvo dobila tudi Kranjska. Seveda so bili nekateri ljudje, med njimi tudi Hribar, tisti, ki so zadevo sprožili. Hribar omenja, da mu je bilo za zgled Društvo za povzdigo Dalmacije, katerega predsednik je bil Jan grof Harrach, in Hribar naj bi bil član tega društva. V programu dalmatinskega društva je bila na prvem mestu skrb za povzdigo tujskega prometa v Dalmaciji.¹⁴ Hribar se je v *Spominih* pohvalil, da je sam že nekaj let pred ustanovitvijo kranjske zveze uspešno deloval v občinskem svetu kot vodja olepševalnega odseka. Prizadeval si je zlasti za lepšo podobo Ljubljane, npr. za ureditev sprehajalnih poti v Tivoliju, za tlakovanje glavnih ulic, npr. Šelenburgove in Marijinega trga (danes Prešernov trg). Zelo ga je motila blatna Dunajska

¹⁰ Prvo poročilo o delovanju »Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem«. Ljubljana 1907, str. 14–15.

¹¹ Günther Burkert, Nikolaus Hermann, *Geschichte des steirischen Fremdenverkehrs*. Wien 1993, str. 23–24, 31–32, 38.

¹² *Slovenec*, 10. januarja 1914.

¹³ Rudolf Andrejka, *Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija*. Ljubljana 1926, 53 str.

¹⁴ Prvo poročilo o delovanju »Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem«. Ljubljana 1907, str. 4, omenja, da so se zgedovali predvsem po tirolski deželni zvezi.

cesta, in ker ni dobil finančnih sredstev, je večkrat potoval na Dunaj, da bi s pomočjo svojih zvez izposloval delno državno podporo za njeno tlakovanje. Hribar se je tudi zavedal, da je pogoj za uspešen razvoj turizma boljša hotelska ponudba. Ko je Ljubljana leta 1904 dobila nov in za tedaj zelo moderen hotel Union, je zelo hvalil predvsem primarija dr. Vinka Gregoriča, ki je imel velike zasluge za izgradnjo Uniona. Kot ključno osebo, ki naj bi imela pomembno vlogo pri nastanku zveze, pa omenja ljubljanskega advokata dr. Valentina Krisperja, s katerim sta skupaj pripravila pravila novega društva še pred njegovo ustanovitvijo.¹⁵

Ivan Hribar, ki je bil ljubljanski župan v letih 1896–1910, je bil gotovo primerna oseba za sklic ustanovnega sestanka zveze. Sam omenja, da je najprej 7. februarja 1905 pozval na posvet za turizem zainteresirane posameznike, na katerem je bil izvoljen pripravljalni odbor, katerega načelnik je postal Ubald Trnkoczy. Odbor je nato zbral različne podatke od že obstoječih zvez v monarhiji in tako dobil precej koristnih informacij, s pomočjo katerih so nato pripravili program in pravila bodoče zveze.¹⁶

Istočasno je prišla tudi državna pobuda z Dunaja za osnovanje zveze, ki jo je prejel deželni predsednik baron Hein. Menda je nameraval tudi on sklicati posvet zainteresiranih mož, ki pa naj bi po Hribarjevem pričevanju pripadali nemški stranki, predvsem odboru Kranjske hranilnice. Ko je Hein dobil od ljubljanskega župana Hribarja v odobritev pravila nove Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem, naj bi bil zelo presenečen in ga je celo vprašal, kako je izvedel za pobudo z Dunaja. Hribar mu je zagotovil, da zanj ni vedel, nakar naj bi se Hein odločil, da svojih vabil ne bo razposlal, in je zadevo prepustil že formiranemu Hribarjevemu odboru, ki je bil sestavljen iz slovenskih članov. Ob tem se vseeno vsiljuje vprašanje, ali ni morda Hribar za vladno iniciativo vedel, je pa s svojo akcijo želel Heina prehiteti. Seveda je iz vsega povedanega jasno, da je po vseh alpskih deželah, nekje prej, drugod pozneje, prihajalo do ustanavljanja podobnih zvez.

Zanimivo se vseeno zdi, da oba slovenska dnevnikarja (*Slovenec* in *Slovenski narod*) omenjata, da je bila pri deželnem predsedniku baronu Heinu maja 1905 »enketa« (anketa v pomenu posvetovanje) in da je bilo tedaj zagotovljeno, da bo bodoča zveza dobila državno podporo. Hribar tega srečanja ne omenja, čeprav je bil na njem navzoč. Ne omenja ga niti R. Andrejka. Glede na to, da sta bila članka obeh dnevnikov, ki anketo omenjata, napisana 26. junija 1905, je skoraj gotovo, da je tak sestanek pri deželnem predsedniku bil. Sicer pa je o njem poročala tudi *Laibacher Zeitung*.¹⁷ Vršil naj bi se 29. maja 1905 v biblioteki deželne vlade pod predsedstvom deželnega predsednika Heina z namenom, da se na Kranjskem ustanovi Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa, kot jih imajo že druge dežele. V istem poročilu je omenjena iniciativa gospodov dr. Vinka Gregoriča, dr. Valentina Krisperja in Ubalda Trnkoczyja ter spodbuda župana Hribarja, omenjen je tudi statut zveze. Sestanku so poleg barona Heina prisostvovali še tedanji deželni glavar Otto Detela, direktor državnih železnic dvorni svetnik Ludwig Proske, ljubljanski župan Ivan Hribar, predsednik Trgovsko-obrtne zbornice Jožef Lenarčič, sekretar Trgovsko-obrtne zbornice dr. Murnik, predsednik družbe za izgradnjo hotela Union dr. V. Gregorič, lekarnar in občinski svetnik U. Trnkoczy, dr. J. Tominšek kot predstavnik SPD, občinski komisar Štefan Lapajne v imenu Postojnske jame, Anton Volk in Karl Repe za Zdraviliško komisijo Bled in okrajni glavar Haas. Zbralo se je 15 predstavnikov, udeležbo pa je odklonila kranjska sekcija DuÖAV, kar *Laibacher Zeitung* izrecno omenja. Baron Hein, ki je sestanek vodil, je naglasil, da je treba dati tujskemu prometu nov zagon in zato ustanoviti zvezo, Proske

¹⁵ Ivan Hribar, *Moji spomini*, l. Ljubljana 1983, str. 276–283.

¹⁶ Ivan Hribar, prav tam, str. 280.

¹⁷ *Laibacher Zeitung* 31. maja 1905, Enquete betreffend Maßnahmen zur Hebung des Fremdenverkehrs.

pa je govoril o možni povezavi vseh deželnih zvez. V razpravi, ki je trajala tri ure, je bilo med drugim poudarjeno, da zveza potrebuje materialno podporo, ki je bila nato res obljubljena.

Končno je bila 24. junija 1905 Deželna zveza za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem (tak je bil njen prvotni naziv) ustanovljena na posebnem sestanku v mestni dvorani.

Poročili o tem sta si v obeh slovenskih dnevnikih zelo podobni in navajata, da je najprej dr. Krisper pojasnjeval že odobrena pravila društva, nato je dr. V. Gregorič »razvijal program, po katerem bi zveza mogla delovati in govoril o velikem materialnem dobičku, ki ga bode imela dežela od prometa s tujci, omenil je, da je glavni namen take zveze podpirati in nadzorovati podjetja, ki služijo tujcem, posluževati se dobro urejene reklame ter pridobivati denarna sredstva.«¹⁸

V odbor novoustanovljenega društva so bili izvoljeni naslednji člani iz Ljubljane: dr. Vladimir Foerster, sodni pristav, dr. Vinko Gregorič, primarij, dr. Valentin Krisper, odvetnik, Gustav Pirc, ravnatelj Kmetijske družbe, Ivan Sušnik, kanonik, dr. Josip Tomišek, gimnazijski profesor, Ubald Trnkoczy, lekarnar. Iz Postojne je prišel v odbor Štefan Lapajne, vodja okrajnega glavarstva, z Bleda pa tamkajšnji župan in hotelir Jakob Peternel.

Ob koncu sestanka se je ljubljanski župan Ivan Hribar pripravljalnemu odboru zahvalil za opravljeno delo.¹⁹

R. Andrejka je v že omenjenem delu izpostavil predvsem zasluge treh članov odbora, in sicer dr. V. Krisperja, dr. V. Gregoriča in U. Trnkoczyja. Zadnji je tudi prevzel predsedniške posle zveze. Andrejka sicer navaja še več članov odbora, vendar so bili nekateri vključeni vanj pozneje (npr. Rudolf Marn, Fran Gärtner, Josip Prosenc, Peter Grasselli, Ivan Piber, Fran Orožen in Rudolf Andrejka).²⁰

Različni viri in poročila so si edini v oceni, da je bil duša novoustanovljene zveze dr. V. Krisper, čeprav ni bil nikoli njen formalni predsednik.

Ubald Trnkoczy (1856–1924) je postal prvi predsednik zveze in je to funkcijo opravljal v letih 1905–1908. Njegova družina je izvirala z Moravske, tudi Ubald je prišel od tam v Ljubljano k bratu, ki je imel lekarno na Mestnem trgu. Farmaceutsko izobrazbo si je pridobil v Gradcu in po bratovi smrti je sam prevzel lekarno. Kot pristaš Narodno napredne stranke je bil v letih 1901–1922 član občinskega sveta v Ljubljani. 1901 je prišel v upravni odbor Mestne hranilnice in bil v letih 1909–1921 njen predsednik.²¹ Tudi Mestna hranilnica je nastala na pobudo I. Hribarja kot slovenska protiutež nemški Kranjski hranilnici v Ljubljani. Morda je prav priprava na sprejem funkcije predsednika Mestne hranilnice vplivala, da je Trnkoczy leta 1908 odložil predsedstvo Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem.²²

Zveza je leta 1905 dobila svoja prva pravila. Iz njih izvemo, da zveza združuje društva, zavode, občine, druge združbe in posameznike, ki jih zanima tujski promet. Njen glavni namen je torej pospeševanje tujskega prometa, skrb za boljše nastanitvene možnosti turistov, boljše prehrano, skrb za reklamo, za pridobitev potrebnih finančnih sredstev itd.

¹⁸ *Slovenec* 26. junija 1905, Ustanovni shod Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem; *Slovenski narod* 26. junija 1905, Tujski promet na Kranjskem.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ R. Andrejka, o. d., str. 7.

²¹ *SBL*, 12. zv. Ljubljana 1980, str. 183 (geslo Ubald Trnkoczy).

²² Nekateri viri omenjajo, da je Trnkoczy s predsedniške funkcije odstopil leta 1909. Mislim, da vsi povzemajo pisanje R. Andrejke (str. 12). Časopis *Promet in gostilna* (julij 1908) namreč že v poročilu o občnem zboru zveze leta 1908 omenja, da je Trnkoczy odložil predsedstvo in da je na njegovo mesto prišel Orožen.

Člani so lahko redni in izredni. Redni člani so društva, združbe in posamezniki, ki plačujejo letno članarino. Razdeljeni so v tri skupine:

- I. skupina – društva, zavodi, občine, druge združbe in posamezniki, ki plačujejo najmanj 100 K letne članarine.
- II. skupina – člani plačujejo najmanj 20 K letne članarine.
- III. skupina – člani plačujejo 10 K letne članarine.

Izredni člani so častni in dopisni. Medtem ko imajo redni člani pravico udeležbe na občnih zborih in pravico volitev, imajo izredni samo posvetovalno pravico.

Osrednji odbor je voljen na občnem zboru za dobo treh let. Sestavljen je iz 11 članov : 4 so iz I. skupine, 3 iz II. skupine in 2 iz III. skupine, poleg tega imata deželni odbor in občinski svet mesta Ljubljane vsak po enega zastopnika. Osrednji odbor izvoli z absolutno večino izmed sebe načelnika (predsednika), podnačelnika (podpredsednika) in blagajnika. Vsi trije morajo imeti stalno bivališče v Ljubljani.

Občni zbor se vrši vsako leto, najkasneje do konca aprila (česar pa se niso vedno držali). Lahko se po potrebi skliče tudi izredni občni zbor. Na občni zbor sta vabljeni tudi zastopnika deželne vlade in deželnega odbora za Kranjsko, zastopnik mestnega župana, predsednik Trgovsko-obrtnice in ravnateljstva železnic, ki vodijo skozi Kranjsko. Občni zbor lahko za dobo treh let izvoli častnega predsednika zveze. Pravila govorijo še o možnostih izstopa in izključitve iz članstva, o vlogi razsodišča ter o eventualni razdružitvi Deželne zveze.²³

Iz časa, ko je zvezo vodil Ubald Trnkoczy, imamo podatke o dveh občnih zborih.²⁴ Občni zbor 16. februarja 1907 je sprejel določene popravke pravil. Za člane III. skupine se je članarina znižala od 10 na 5 K, kar naj bi pripomoglo k povečanju članstva. Druga, pomembnejša sprememba pa je predvidevala, da smejo poleg deželnega odbora in ljubljanskega mestnega sveta svoje zastopnike v glavni odbor imenovati še deželna vlada, Trgovsko-obrtna zbornica, železniško ministrstvo in Južna železnica. Tako je odslej bilo 10 voljenih (enega odbornika je pridobila III. skupina) in 6 imenovanih članov odbora.

Že v prvem letu delovanja je začela z delom pisarna zveze (odprta je bila vsak dan od 15. do 17. ure), v kateri je nastal tudi kataster stanovanj za tujce in letoviščarje. Pospeševali so ustanavljanje novih tujskoprometnih društev in jih skušali vključiti v zvezo, delovali so za izboljšanje železniških prometnih povezav in opozarjali na primerne čakalne prostore na kolodvorih. Zveza se glede članstva ni omejila samo na Kranjsko, ampak je vključila tudi posamezne interesente s Štajerske, tako že prvo leto obstoja Slovensko olepševalno društvo iz Šoštanj. Njen član je bilo tudi Slovensko planinsko društvo.

Zveza se je udeleževala tujskoprometnih razstav. V ta namen se je dr. Krisper na Dunaju posvetoval s prof. dr. M. Fabianijem glede razstave v Londonu leta 1906, kamor so potem poslali Groharjevo oljno sliko Postojnske jame ter še dve sliki (Ljubljana z gradom in Triglavsko pogorje). Kipar Berneker pa je izdelal dva 70 cm visoka kipa, in sicer kranjsko dekle v narodni noši in kranjskega kmeta v narodni noši. Poleg drugega fotografskega gradiva in objave več člankov v londonskih časopisih so na londonsko razstavo poslali 6 kapnikov (dva po 3 m visoka in štiri manjše). Te kapnike je londonski geološki muzej potem vključil v svojo zbirko.²⁵ Tudi na milanski razstavi je Kranjska sodelovala predvsem s fotografijami in prospekti. Ker je po izgradnji Bohinjske železnice (1906) poleg Bleda

²³ ARS, Vercins-Kataster, št. 1119. Pravila je objavil tudi *Gorenjec* 23. junija 1906, vendar so bila že malo popravljena.

²⁴ Domnevali je mogoče, da je 1906. leta bil občni zbor 14. julija.

²⁵ *Prvo poročilo o delovanju »Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem*, Ljubljana 1907, str. 16–17.

postajal tudi Bohinj pomembno središče tujskega prometa, se je precej govorilo o stavbnem načrtu za južno obalo Bohinjskega jezera, vendar bi za uresničitev teh načrtov bilo treba pridobiti Verski sklad, da bi prodal nekaj parcel podjetnikom za namene tujskega prometa, česar pa se je ta branil.²⁶

Na občnem zboru 22. avgusta 1908 je podpredsednik dr. Foerster, ki je zbor vodil, posebej pozdravil dr. E. Lampeta kot predstavnika deželnega odbora. Sicer pa izvemo, da je v tem obdobju zveza prirejala poučne shode in predavanja, skrbela za izboljšanje prometnih zvez, za pospeševanje obrti, zlasti tistih, ki so tesneje povezane s turizmom (gostinstvo, stavbarstvo, mizarstvo). Glavna skrb zveze je bila dotlej posvečena predvsem Gorenjski, na občnem zboru pa so naglasili, da bodo odslej bolje poskrbeti tudi za Dolenjsko.²⁷ Nekoliko so spet popravili pravila društva, predvsem glede sestave osrednjega odbora, kamor sta I. in II. skupina sedaj volili po 6 članov, III. skupina pa 3 člane. Poleg teh so bili v odboru trije imenovani člani, in sicer zastopnik kranjskega deželnega odbora, Trgovsko-obrtna zbornica in občinskega sveta Ljubljane. Iz pravil društva razberemo, da se društvo imenuje Deželna zveza za tujski promet na Kranjskem.²⁸

Pomemben uspeh Deželne zveze je prav gotovo začetek izdajanja mesečnega strokovnega glasila *Promet in gostilna*. Žal je list izhajal le dve leti (1908–1909). Urejal ga je A. Mencinger, letna naročnina je znašala 5 K. Podnaslov časopisa se je glasil *List za promet s tujci in pospeševanje obrta, posebno gostilničarstva*. List je kmalu imel 300 naročnikov, imel pa naj bi jih v prihodnje še več, saj so pozivali zlasti obrtnike in gostilničarje, naj se nanj naročijo. V listu lahko preberemo misel, da bi Deželna zveza lahko v kratkem postala tako močna kot Kmetijska družba. Ko so predstavili svoj program, so zapisali, da bodo objavljali vzorčne načrte za hotele in restavracije, načrte za opremo hotelov, članke o sestavi menijev, kuharske recepte, nasvete kako postopati z gosti, veliko pozornost bodo namenili zlasti domači obrti in obrtnim šolam pa tudi ljubitelji športa bodo našli kaj zanimivega. Pričakujejo tudi podporo inteligence in poudarjajo, da take vrste časopisa ni nikjer v Avstriji. Veliko pišejo o nalogah poverjenikov Deželne zveze, ki naj bi tudi dopisovali v časopis. Precej podatkov je o olupševalnih in tujskoprometnih društvih, o sodelovanju zlasti s podobnimi slovanskimi društvi itd. Leta 1908 je bila ustanovljena tudi Deželna zveza gostilničarskih zadrug na Slovenskem.

11. in 12. oktobra 1908 je bil v Pragi kongres avstrijskih zvez za tujski promet, ki sta se ga s Kranjske udeležila dr. Krisper in tajnik Mencinger, Goriško pa je zastopal dr. Treo.²⁹

V tem času se je v novem ministrstvu za delo že osnoval poseben oddelek za tujski promet, na Kranjskem pa so se v zvezi začele manjše finančne težave. Delno pomoč so ji nudili časniki *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Laibacher Zeitung*, *Gorenjec*, *Soča*, *Gorica* in *Domovina*.

Novi odbor je bil leta 1908 sestavljen takole: predsednik prof. F. Orožen, podpredsednik dr. V. Foerster, člani odbora so bili še Andrejka, Peternel, dr. Krisper, Piber, Sušnik, dr. J. Demšar, Kenda, dr. I. Lavrenčič, Govekar in Lindtner.³⁰

Drugi predsednik zveze v letih 1908–1911 je torej bil Fran Orožen (1853–1912), ki ga v prvem društvenem odboru še nismo srečali, kmalu pa je postal podpredsednik in

²⁶ *Gorenjec* 6. oktobra 1906, Verski zaklad ovira promet s tujci.

²⁷ *Promet in gostilna*, julij 1908, Občni zbor Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem v Ljubljani in njeno delovanje. O tem poroča tudi *Gorenjec* 29. avgusta 1908.

²⁸ ARS, Vereins-Kataster, št. 1119.

²⁹ *Promet in gostilna*, september 1908, str. 53–55, Zlata Praga in kongres avstrijskih deželnih zvez za tujski promet 11. in 12. oktobra t. l. v Pragi.

³⁰ *Promet in gostilna*, julij 1908, Občni zbor Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem v Ljubljani in njeno delovanje.

nadomestil V. Gregoriča, ki je iz odbora izstopil. Kot profesor zgodovine in geografije je Orožen služboval v raznih krajih, najdalj na moškem učiteljišču v Ljubljani. Sicer pa je bolj poznan kot eden od ustanoviteljev SPD in njegov prvi predsednik (1893–1908). Poleg tega je bil prvi predsednik Društva slovenskih profesorjev (1895–1909), odbornik Muzejskega društva za Kranjsko (1895–1909), od 1911 pa tudi član Društva za raziskovanje podzemnih jam. Ob vseh teh zadolžitvah je v raznih revijah objavil vrsto daljših in krajših prispevkov o planinstvu, v strokovnih publikacijah je pisal o zgodovini in geografiji, pripravljaj učbenike in metodično literaturo, pri Slovenski matici pa objavil obširno knjigo *Vojvodina Kranjska* itd.³¹ R. Andrejka navaja, da je Orožen še pred občnim zborom leta 1911 odstopil s položaja predsednika Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem.³²

Janko Mlakar je o Orožnovem delovanju v SPD precej let pozneje zapisal, da je bilo precej reprezentativno. »Vodil je vestno tedenske seje v restavraciji Narodnega doma, kjer smo kovali načrte, se krepčali s pivom, izbirali blago in morsko travo za žimnice ter reševali še druga za slovensko planinstvo pereča vprašanja. Zastopal je SPD pri raznih nam prijaznih in neprijaznih oblasteh. Marljivo je pisal znanstvene razprave v »Vestnik« ter v raznih listih delal propagando za planinstvo. Pristno planinsko delo v odboru pa je že takrat, ko sem jaz (Mlakar) vstopil vanj, opravljal načelnikov namestnik dr. Fr. Tomišek.«³³

Iz nekaterih virov je mogoče sklepati, da je Orožen predvsem zaradi svojega ugleda prevzel vodenje Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem leta 1908 (potem ko je odložil predsedstvo SPD), dejansko pa je bil duša in idejni vodja zveze dr. Valentin Krisper. Tudi poročila s terena pogosto omenjajo Krisperja, ki da je v imenu Deželne zveze storil to ali ono.³⁴ Da je leta 1911 prišlo do krize v Deželni zvezi, morda kaže tudi časopisno poročilo o občnem zboru Društva za povzdigo prometa tujcev za Gorenjsko na Bledu, kjer je bilo sklenjeno, naj tamkajšnji novoizvoljeni društveni odbor sestavi resolucijo na zvezo in na deželno vlado v Ljubljani in zahteva, da se skliče občni zbor Deželne zveze.³⁵

V času Orožnovega predsedovanja se je sedež Deželne zveze preselil z dvorišča hotela Lloyd v reprezentativni lokal na Miklošičevi cesti v palači Ljudske posojilnice. Tu so kot tajniki zveze uradovali H. Lindtner, dr. R. Marn, F. Gärtner (Gorazd), A. Mencinger, K. Govekar.

Že leta 1909 in v začetku leta 1910 je zveza imela velike finančne težave: dolgovi so v začetku leta 1910 znašali okrog 20.000 kron. Nastali naj bi tudi zato, ker so se obljubljene subvencije države (6.000 kron) in ljubljanskega mesta (4000 kron), zlasti zadnje, precej skrčile. Ministrstvo za javna dela, kranjska deželna vlada in deželni odbor so ob pomoči nekaterih posameznikov, predvsem dr. Krisperja, ki je iz lastnih sredstev prispeval 5000 kron, uspeli finančno vprašanje rešiti.³⁶

Kranjski deželni odbor naj bi s posebnim dopisom 22. 4. 1911 Deželni zvezi odpovedal vso podporo, češ da razmere v društvu ne dajejo jamstva za uspešno delovanje. Nato je Orožen še pred občnim zborom odstopil s predsedniškega položaja. Res pa je, da ves čas Orožnovega predsedovanja ni bilo nobenega občnega zbora.

³¹ *SBL*, 6. zv. Ljubljana 1935, str. 231 (geslo Fran Orožen).

³² R. Andrejka, o. d., str. 15.

³³ Jože Dobnik (et. al.), *Stoletje v gorah : ob stoletnici organiziranega planinstva na Slovenskem*. Ljubljana 1992, str. 23.

³⁴ *Slovenec* 31. maja 1911 (Markež, načelnik Društva za povzdigo prometa tujcev v Bohinju, se je na občnem zboru posebej zahvalil za uspešno delovanje Deželni zvezi ter J. Pibru in dr. V. Krisperju).

³⁵ *Slovenec* 20. maja 1911, Tujski promet na Gorenjskem.

³⁶ *Slovenec* 2. junija 1911, Tujski promet na Kranjskem. R. Andrejka, o. d., str. 15, omenja, da je dve tretjini dolga poravnalo ministrstvo za javna dela, ostalo pa Krisper.

31. maja 1911 je bil, prvič po treh letih, na zahtevo ministrstva za javna dela³⁷ sklican občni zbor pod predsedstvom tedanjega podpredsednika dr. Krisperja, ki naj bi po Andrejkovem mnenju uspel obvarovati Deželno zvezo pred razdorom. Andrejka opozarja tudi na nevarnost, da bi zveza dobila strankarsko obeležje, poleg tega pa meni, da ljubosumnost Bleda na Bohinj zaradi otvoritve hotela Triglav v Bohinjski Bistrici, sankališča Belvedere in kopališča Danica Deželni zvezi ni bila v prid. Nasprotja med Bledom in Bohinjem so postajala vedno bolj očitna pa tudi vpliv SLS v zvezi je bil vedno bolj viden.

Medtem ko *Slovenski narod* o občnem zboru ni poročal, je bil *Slovenec* pri opisu njegovega poteka precej natančen.³⁸ Občnemu zboru so prisostvovali deželni glavar in dvorni svetnik F. Šuklje, referent za tujski promet pri deželni vladi okrajni glavar dr. Praxmarer, zastopnik mestne občine ljubljanske dr. Papež, vladni komisar dr. Trmavec, poslanec in za tujski promet zaslužni župnik Piber iz Gorij, zastopnik Zdraviliške komisije na Bledu dr. Benedik, župan Bohinjske Bistrice Arh, predsednik tujskoprometnega društva v Bohinju hotelir Markež, predsednik Zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem Kenda, zastopnik hotelske akcijske družbe Union Stricelj, zastopnik hospica Sv. Duh v Bohinju kanonik Sušnik, mnogo hotelirjev z Gorenjske in drugih interesentov tujskega prometa.

Stanje glede zveze in njenega bodočega delovanja se je sedaj kazalo v precej drugačni luči. To je nakazovala tudi prisotnost nekaterih visokih oseb, zlasti deželnega glavarja Frana Šukljeta. Dr. Krisper je pozdravil, da je deželni glavar svoje zanimanje za razvoj tujskega prometa dokazal s tem, da je sam prevzel »težavni referat v deželnem zboru«, ter naglasil, da je pospeševanje tujskega prometa s strani vlade in deželnega odbora zelo pomembno. Zanimiva je naslednja misel, ki jo je po Krisperju povzel *Slovenec*, in sicer, da »je protektorat dežele vsled tega posebne važnosti, ker dežela Kranjska ne omogoči samo s svojo veliko letno podporo obstoj Deželne zveze, ampak tudi radi tega, ker ona odločuje pri projektih cest in električnih razsvetljav, komunikacij in melioracij, kar je vse v najožji zvezi s tujskim prometom«.³⁹ Krisper je še izjavil, da se bo v kratkem konstituiral nov odbor, ki si bo moral izvoliti novo predsedstvo. Iz poročila tajnika Deželne zveze Govekarja pa izvemo nekaj več o preteklem delovanju zveze in o tem, da nova pravila zveze, ki se pripravljajo, prepuščajo kranjskemu deželnemu odboru posebno ingerenco glede poslovanja zveze. S tem je bilo omogočeno, da je dežela tudi nadalje subvencionirala Deželno zvezo. Glede spremenjenih pravil je *Gorenjec* zapisal, da je bila to najvažnejša točka dnevnega reda občnega zbora. Odslej so namreč v I. in II. skupini volili po dva odbornika, v III. skupini enega, 10 odbornikov je imenoval kranjski deželni odbor, po enega pa še mestna občina, Trgovsko-obrtna zbornica in Deželna zveza gostilničarskih zadrug na Kranjskem.

Govorili so tudi o Bledu in Bohinju in njihovih problemih pa o vlogi pisarne Tourist-Office, kakršne so imela tudi druga deželna društva. Pisarna je skrbela za reklamno gradivo, izdajala brošure ipd. Res pa je, da je bilo vzdrževanje tega urada povezano s precejšnjimi stroški. V diskusiji je bilo izraženo mnenje, naj bi zveza tudi v bodoče delovala v povezavi z mestno občino ljubljansko. Ob koncu občnega zbora so izrekli kar nekaj zahval. Predstavnik Bohinja se je posebej zahvalil dr. Krisperju. Krisper, ki je občni zbor vodil, pa se je med drugim zahvalil deželnemu predsedniku baronu Schwarzu in deželnemu glavarju Šukljetu.⁴⁰ Bivšemu predsedniku zveze Orožnu se očitno ni zahvalil nihče, vsaj nikjer v razpoložljivih virih se to ne omenja, omenja se le razrešnica staremu odboru.

In kako je na nove spremembe zveze gledal R. Andrejka 25 let pozneje? Piše, da je po

³⁷ *Gorenjec* 10. junija 1911, Občni zbor Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem.

³⁸ *Slovenec* 2. junija 1911, Tujski promet na Kranjskem.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

novih pravilih dobil kranjski deželni odbor pravico imenovati 10 virilistov v društveni odbor, deželni glavar pa pravico razsojati v društvenih sporih. Deželno predsedstvo je odobrilo nova pravila 19. junija 1911. Za 8. julij 1911 je bil sklican izredni občni zbor.⁴¹ Novoizvoljeni odbor pa že kaže prehod društva pod deželno ingerenco. Predsedstvo zveze je prevzel sam deželni glavar Fran Šuklje, prvi podpredsednik je postal državni poslanec Josip vitez Pogačnik, drugi podpredsednik je bil dr. Papež; v direktorij so bili izvoljeni dr. Krisper, dr. Papež in deželni računski svetnik Lindtner; člani osrednjega odbora pa so bili poleg navedenih še župnik in deželni poslanec Ivan Piber, kanonik Sušnik, zdravnik dr. Janko Benedik z Bleda, hotelir Ivan Markež z Bohinjske Bistrice, Ubald Trnkozcy itd. Zanimivo je, da je referent za tujski promet pri deželnem odboru postal znani finančni strokovnjak SLS dr. E. Lampe.⁴²

Deželna zveza je po tej reorganizaciji bila spet deležna rednih podpor deželnega odbora, zato je tudi lahko izdajala nove reklamne brošure, v Bohinju pa so z njeno podporo odprli dnevni promet z omnibusi trikrat dnevno k jezeru in nazaj. Omnibusi so nosili napis Deželna zveza za tujski promet. Zveza je sodelovala na veliki mednarodni razstavi za tujski promet v Berlinu julija 1911, kjer je pridobila častno diplomu. Leto 1912 naj bi bilo sploh najplodnejše glede dela zveze in števila izdanih reklamnih brošur ter reklam v tujih časopisih (čeških, srbskih, nemških). Priprave na to, da pride Deželna zveza še bolj pod vpliv dežele, so se nadaljevale. Na 12. seji kranjskega deželnega zbora 23. julija 1912 je poslanec Piber v svojem imenu in v imenu tovarišev (Jaklič, dr. Pegan, Kobi, Dermastja, Franc Demšar, Hladnik, Žitnik, Jarc, Ravnikar, Vehovec, Dular, Lampe, Lavrenčič, Drobnič, B. M. Perhavic, Bartol in Povše) predlagal, naj deželni zbor presodi, ali ne bi kazalo »organizirati pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem po vzoru deželnega zavoda za pospeševanje obrti na Kranjskem ali na kak drug primeren način pod nadzorstvom dežele. Deželni odbor se pooblašča, da sme provizorično ustanoviti dogovorno z drugimi v pospeševanje tujskega prometa poklicanimi faktorji tak zavod za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem, toda le tako, da dežela ne prispeva več nego 6000 kron na leto in se zgoraj imenovani faktorji zavezujejo v primerno stalno letno podporo. Deželnemu odboru se ima priznati pravica, da sme tak zavod, kadar hoče, zopet opustiti, tudi se ima nastaviti pri zavodu le provizorični, nestalni uradnik.« Ta predlog je bil na 13. seji deželnega zbora že naslednjega dne sprejet brez pripomb.⁴³ *Gorenjec* je o tem zapisal, da je deželni zbor sklenil, naj se organizira tujski promet pod deželnim nadzorstvom in vplivom.

Uspešno delo je zveza nadaljevala tudi v letu 1913, ko je izdala brošuro o Kranjski v tujih jezikih (angleškem, francoskem, nemškem, češkem in poljskem). To leto je začela tesneje sodelovati z Društvom za tujski promet v Zagrebu.

Istega leta je bil v Ljubljani od 23. do 27. avgusta IV. katoliški shod, imenovali so ga tudi hrvaško-slovenski katoliški shod.⁴⁴ Ob tej priliki je zveza dobila nalogo, da pripravi zadnji dan shoda gostom izlet v Postojno. Z vlakom naj bi se odpeljali ob 6.30 uri, imeli tam zajtrk, si ogledali jamo in se vrnili v Ljubljano.⁴⁵

Treba pa je opozoriti, da je ob začetku leta 1912 prišlo do pomembne spremembe na kranjskem deželnem glavarstvu. Zaradi nesoglasij s predsednikom SLS Ivanom Šušteršičem je decembra 1911 odstopil kot deželni poslanec dotedanji deželni glavar Fran Šuklje, kar

⁴¹ Oglas o tem je bil objavljen v *Laibacher Zeitung* 24. junija 1911.

⁴² R. Andrejka, o. d., str. 15–16.

⁴³ *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani*. 48. zv., II. del. Ljubljana 1914, 12. seja dne 23. julija 1912, str. 455, in 13. seja dne 24. julija 1912, str. 488.

⁴⁴ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana 1928, str. 211.

⁴⁵ *Slovenec* 22. marca 1913, Katoliški shod v Ljubljani se bo pričel 23. avgusta.

je pomenilo, da mu preneha tudi funkcija deželnega glavarja. Šuklje pa je pol leta prej prevzel vodenje Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem. Po njegovem odstopu je nastalo vprašanje, kdo bo novi kranjski deželni glavar. Tega je vedno imenoval cesar, navadno izmed poslancev najmočnejše stranke v deželnem zboru. To je tedaj bila SLS. Njen predsednik dr. Šušteršič je bil poslan na Dunaj, da se z vlado dogovori o imenovanju. Predlog stranke je bil, naj bi mesto deželnega glavarja zasedel njen član Fran Povše. Sledilo je veliko presenečenje: za deželnega glavarja je bil imenovan sam Šušteršič. Kot so pokazale raziskave veliko pozneje, je kranjski deželni predsednik Schwarz še pred Šušteršičevim odhodom na Dunaj predlagal vladi za novega deželnega glavarja predsednika SLS dr. Ivana Šušteršiča in ta naj bi za to vedel.⁴⁶

Že 16. februarja 1912 je dr. Šušteršič prevzel tudi predsedstvo Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem. Kaže, da se je že nekaj časa pripravljala sprememba tega društva, nastalega s svobodno združitvijo in prostovoljnim delom zainteresiranih članov, v zavod deželne uprave s pridodanimi, od deželnega odbora imenovanimi odborniki, ki pa so bili v bistvu le še sosvetovalci direktorija. Pri tej preosnovi je precejšnjo vlogo odigral dr. Lampe, ki je spoznal pomembnost turizma za narodno gospodarstvo. Deželna subvencija je sedaj znašala 4000 kron letno, poleg tega je zveza dobila na račun domovinskega varstva še 2000 kron. Novi predsednik Šušteršič je izposloval s pomočjo ministra za javna dela Trnke še precejšnjo državno podporo (10.000 kron letno) in še dodatek 3000 kron letno za namene domovinskega varstva. Ustanove domovinskega varstva dotlej na Kranjskem nismo imeli, poznale pa so jo, kot je bilo že omenjeno, nekatere druge dežele, npr. Štajerska.

Tako se je torej počasi začinjalo »podeželjenje« tujskoprometne zveze, kar je bilo v skladu s predlogom poslanca dr. Pibra, naj bi zvezo organizirali po vzoru deželnega zavoda za pospeševanje obrti in jo spravili pod nadzor dežele. Vendar pa do ustanovitve deželnega zavoda za tujski promet ni moglo priti, dokler je še obstajala Deželna zveza kot društvo. Zato je bil 22. decembra 1913 pod predsedstvom dr. Papeža zadnji občni zbor Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem, na katerem je bilo sklenjeno, da se društvo razide in ustanovi deželni zavod z imenom Deželna zveza za tujski promet in turistiko na Kranjskem, ki mu je bila priključena Deželna centrala za domovinsko varstvo v vojvodini Kranjski. V zvezi s tem je Andrejka zapisal: »Politični vplivi, ki so silili društvo nedvomno k temu koraku, so bili močnejši od glasov onih, ki so poudarjali, da se odtegne s tem organizaciji zdrava podlaga prostovoljstva in zato idealnega sodelovanja širokih tujskoprometnih krogov...«.⁴⁷

V začetku leta 1914 se je v Deželnem dvorcu ob navzočnosti glavnih odbornikov in zastopnikov raznih korporacij vršil ustanovni sestanek nove Deželne zveze za tujski promet in turistiko na Kranjskem in Deželne centrale za domovinsko varstvo. Zborovanje je odprl deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, ki je v daljšem nagovoru poudaril posebne zasluge kranjskega deželnega predsednika Schwarza in načelnika oddelka za tujski promet v ministrstvu za javna dela sekcijskega svetnika barona Wetschla. Spomnil se je tudi zaslug domačih mož, predvsem dr. Krisperja, dr. Papeža in H. Lindtnerja. Potem je govoril o podeželjenju zveze, za kar da gre zahvala predvsem ministrstvu za javna dela, še posebej osebni iniciativi ministra dr. Trnke, ter deželni vladi, zlasti baronu Schwarzu. Delokrog nekdanje Deželne zveze naj bi se sedaj razširil z dejavnostjo, ki je bila doslej v deželi precej zanemarjena, namreč z domovinskim varstvom. Idejo za ustanovitev tega odseka je dal dr. Trnka, ki je priporočal, naj se ustanova domovinskega varstva pripoji Deželni zvezi.

⁴⁶ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana 1998, str.264–265.

⁴⁷ R. Andrejka, o. d., str. 23.

Šušteršič je tudi povedal, da je dosedanji odbor le steber nove organizacije in da bo v kratkem izvoljena vrsta svetovalcev, ekspertov in zaupnikov po vsej deželi. V govoru deželnega predsednika Schwarza so bile ponovno naglašene zasluge dr. Krisperja in da bo deželna vlada sedaj zadevo vzela pod svoje okrilje. Govoril je tudi zastopnik ministrstva za javna dela, nato so sledile volitve predsedništva in odsekov. K besedi se je javil dr. Krisper, ki se je spomnil »izrednih zaslug, ki si jih je z neumornim delom in trudom ter velikim svojim vplivom pridobil za dosedanjo zvezo za tujski promet in za tozadevno gibanje sploh deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, kateremu gre tudi v prvi vrsti hvala, da so se temu gibanju, če tudi po večletnih pogajanjih, odprla vrata deželnega dvorca. Že kot državni poslanec in potem kot deželni glavar je on bil tisti, kateremu gre zahvala za pridobitev subvencij, ki sta jih dala država in dežela, in velika zasluga njegova je tudi, da je sedaj mogoče misliti na oživitve centrale za domovinsko varstvo. V obeh ozirih so se srečala pota deželnega predsednika in deželnega glavarja.«⁴⁸

V znak hvaležnosti je nato dr. Krisper predlagal, da se dr. Šušteršič, ki mu kot deželnemu glavarju gre častno predsedstvo, izvoli še za pravega predsednika nove organizacije. Predlog je bil soglasno sprejet. Dr. Šušteršič je nato izjavil, da funkcijo sprejme. Potem so na predlog dr. Pibra v glavni odbor izvolili naslednje može: podpredsednika Deželne zveze sta postala kanonik in profesor dr. Gruden in dr. Praunseis, blagajnik deželni knjigovodja H. Lindtner, revizorja dr. Benedik in Ubald Trnkoczy, člani ravnateljstva so postali dr. Papež, dr. Gregorič, dr. Krisper in H. Lindtner.

Nato so izvoli še vodilne člane odbora odseka za domovinsko varstvo. Sam dr. Šušteršič je za predsednika odseka predlagal prof. Grudna, za častnega predsednika pa člana gosposke zbornice in graščaka kneza Huga Windischgraetza, člani odbora pa so postali prof. Grebenc, kanonik dr. J. Gruden in poslanec dr. Jarc.

Avgustin Zajc je v imenu gostilničarjev pozdravil novo organizacijo z željo, da bi tudi gostilničarstvu posvetila več pozornosti, še zlasti v letoviščih, in da bi bila naklonjena Dolenjski, ki da je bila v turističnem pogledu doslej nekoliko zanemarjena. Zavzel se je za izgradnjo železnice Novo mesto–Brežice in za dvig Šmarjeških Toplic kot turističnega kraja. Prosil je tudi za podporo strokovnega lista, ki bi ga naj izdajala Gostilničarska zveza.

K besedi se je oglasil tudi dr. J. Gruden in pojasnil pomen domovinskega varstva, pri čemer je opozoril na varstvo domače obrti, domačih umetnin, glasbe, stavbarstva in drugih panog umetnosti.

Ob koncu je bilo sklenjeno, da ravnateljstvo zveze in odsek za domovinsko varstvo v teku štirih mesecev predložita akcijski program, nakar se bodo izvolili nadaljnji odseki, svetovalci, izvedenci in zaupniki.⁴⁹ Aprila 1914 je *Slovenec* prinesel vest, da je pokroviteljstvo nad Deželno centralo za domovinsko varstvo na Kranjskem prevzel prestolonaslednik Franc Ferdinand.⁵⁰

Ob tem povejmo, da ideja o domovinskem varstvu ni bila tako nova, saj je ob naraščajočem turizmu v različnih delih države večkrat prišlo do diskusij o omenjenem vprašanju, tako tudi na opisanem sestanku leta 1905. Medtem ko so olepševalna društva skrbela predvsem za olepšavo krajev, za ureditev napisnih tabel, razglednih točk, drevoredov, cvetličnih nasadov, naj bi bila naloga domovinskega varstva širša, in sicer skrb za zaščito redkih alpskih rastlin, preprečevanje vsakovrstne škode, ki so jo povzročali

⁴⁸ *Slovenec* 10. januarja 1914, Deželna zveza za tujski promet in turistik - Centrala za domovinsko varstvo.

⁴⁹ *Slovenec*, prav tam. Poročilo o sestanku prinaša tudi časopis *Adria und Ostalpen*, 6. 1914, zv. 8. Landesverband für Fremdenverkehr und Touristik und Zentralstelle für Heimatschutz in Krain.

⁵⁰ *Slovenec* 14. in 16. aprila 1914, Prestolonaslednik Franc Ferdinand pokrovitelj kranjskega domovinskega varstva.

turisti (odmetavanje papirja, konzervnih škatel, steklenic ipd.). Tem nalogam se je pridružila skrb za zaščito naravnih spomenikov, živalskega in rastlinskega sveta, posebnosti na narodopisnem področju, obujanje starih šeg in navad, gojenje narodnih noš, ljudskih pripovedk, ljudskih pesmi, zgodovinskih spomenikov itd. Že leta 1909 je bilo na Štajerskem ustanovljeno Društvo za domovinsko varstvo, v katerega delokrog je spadal širok spekter zaščite.⁵¹ Podobne organizacije so nastajale tudi drugje.

Kakor je bilo sklenjeno na zgoraj omenjenem srečanju, je čez čas novonastala Deželna zveza za tujski promet in turistiko na Kranjskem dobila še t. i. svetovalce, ki jih je imenoval deželni odbor. To so postali dr. Janko Benedik, Florjan Janc, prof. Evgen Jarc, Miha Černe, Ivan Kenda, grof Barbo, Ivan Piber, Andrej Perko, dr. Vladimir Pegan, Avguštin Zajc idr.⁵² Če pogledamo njihovo pripadnost političnim strankam, je mogoče ugotoviti, da je večina funkcionarjev zveze pripadala Slovenski ljudski stranki, ki je po delni volilni reformi leta 1908 dosegla v kranjskem deželnem zboru politično prevlado.

Kako pa je novoustanovljeni zavod deloval, je težko reči, saj je že kmalu po njegovi ustanovitvi prišlo do prve svetovne vojne in turistična dejavnost je skoraj popolnoma zamrla.

Formalno je zveza sicer še obstajala do konca prve svetovne vojne, vendar v času vojne ni dobivala subvencij. Zadnja seja glavnega odbora je bila 31. julija 1918, ko je prišlo ponovno do manjše spremembe pravil, ki jih je deželni odbor potrdil 21. oktobra 1918, torej tik pred koncem vojne in razpadom države. Predsednik zveze je ostal deželni glavar, njegov namestnik pa naj bi bil vsakokratni referent za tujski promet. Direktorij je dobil pooblastilo, da glede na burne čase lahko sklepa o vseh zadevah, o katerih bi sicer sklepal glavni odbor. Predsedstvo direktorija je prevzel dr. Papež, njegov namestnik je postal šolski nadzornik Anton Maier, člani pa so bili deželni odbornik dr. Pegan, dr. Krisper ter poslanec in župnik Ivan Piber.⁵³

ZUSAMMENFASSUNG

**DAS VERHÄLTNISS DER SLOWENISCHEN POLITIK ZU TOURISTISCHEN
ORGANISATIONEN MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DAS LAND
KRAIN VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG**

Der Beitrag behandelt die Tätigkeit des Landesvereins zur Förderung des Fremdenverkehrs in Krain. Dieser wurde im Jahre 1905 gegründet und hatte bis zum 1912 den Charakter eines freiwilligen Vereins. Ähnliche Organisationen entstanden auch in anderen Ländern des österreichischen Monarchieteiles. Bereits in den 80-iger Jahren des 19. Jahrhunderts spielte man mit der Idee, die Verschönerungs- und verwandten Vereine der Alpenländer sollten sich enger miteinander verbinden, um eine Vereinigung auf der Landes- oder staatlichen Ebene zu gründen. Zuerst haben sich also die Lokalvereine auf der Landesebene verbunden und erst im Jahre 1906 kam es auf der staatlichen Ebene auch zu engerer Zusammenarbeit.

Während der genannte Verein in Krain in slowenischen Händen war, kann man das von den Vereinen anderer Länder, wo die Slowenen lebten, nicht behaupten.

In das Gebiet des Tourismus griff der Staat immer häufiger ein, da er sich von dieser Branche Vorteile bzw. Profit versprach. So war die Fremdenverkehrstätigkeit noch weiter dem Ministerium für Eisenbahnverkehr und später dem Ministerium für öffentliche Arbeiten untergeordnet.

Wenn bei der Vereinsgründung dies eine Organisation war, die etwas stärker unter liberalem Einfluss stand, so geriet sie später unter den Einfluss der Slowenischen Volkspartei.

Die Präsidenten des Landesvereines waren Ubald Trnkoczy (1905-1908), Fran Orožen (1908-1911), und dann sogar die beiden letzten Landeshauptmänner von Krain und zwar Fran Šuklje (1911) und Dr. Ivan Šušteršič (1912-1918). In der Zeit des Präsidentenamtes der beiden Landeshauptmänner, besonders Herrn Dr. Šušteršič geriet der Verein völlig unter die Gewalt des Landes und wandelte sich aus einem freiwilligen Verein in eine Anstalt um und das angeblich der leichteren Finanzierung halber.

Vor dem 1. Weltkrieg wurde im Rahmen des Landes auch eine Zentrale für Heimatschutz gegründet, die in enger Zusammenarbeit mit dem Landesverband für Fremdenverkehr und Touristik in Krain (so hieß es vor dem 1. Weltkrieg) tätig werden sollte.

Der Präsident der Zentrale für Heimatschutz wurde Dr. Josip Gruden. Wegen des 1. Weltkrieges wurde die Arbeit der beiden Organisationen fast unmöglich und die Finanzierung seitens des Landes wurde eingestellt. Formell bestanden die beiden Organisationen bis zum Ende des 1. Weltkrieges.

Da das Archiv des Landesverbandes leider nicht aufbewahrt worden ist, muss man nach Daten über dessen Tätigkeit in damaligen Zeitungen und anderen Quellen sowie auch Veröffentlichungen suchen.

ANDREJ VOVKO

**DELOVANJE DRUŠTVA SÜDMARK NA SLOVENSKEM
ŠTAJERSKEM DO LETA 1914 V LUČI PISANJA
SLOVENSKEGA BRANIKA.***

Ena od osnovnih značilnosti slovenske zgodovine ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja je bilo hudo zaostrovanje narodnostnega vprašanja in naglo naraščanje nemškega in madžarskega, v manjši meri in v ožjih zemljepisnih okvirih pa tudi italijanskega raznarodovalnega pritiska. Pri tem raznarodovalnem delovanju so zlasti napadalna nemška, madžarska in italijanska društva pomenila tisto »konico sulice«, ki naj bi tem trem »zgodovinskimi narodom« utrla pot čez slovensko ozemlje do drzno zastavljenih nacionalističnih in velikodržavnih ciljev. Najbolj napadalno so v desetletjih ob koncu habsburške monarhije na slovenskem ozemlju nastopali Nemci s svojima temeljnima velikonemškima napadalnima načrtoma »Drang nach Osten« ter »Adria Brücke«. Ta društva so bila formalno sicer »zasebna«, za njimi pa so ob bolj ali manj prikriti podpori avstrijskih in ogrskih oblasti stale tudi tuje države, zlasti Nemčija in Italija. Nemška napadalna društva, med katerimi sta na slovenskem ozemlju delovali zlasti Deutscher Schulverein na šolskem in Südmark na gospodarskem ter naselitvenem področju, so sprožila slovenski »protinapad«, seveda v veliko skromnejših finančnih in drugih okvirih. Pri organiziranju zasebnih obrambnih društev so se Slovenci kot pri nekaterih drugih organizacijah (npr. Sokolu) v veliki meri zgledovali pri »starejših bratih« Čehih, ki so bili tudi sami tarča podobnega nemškega raznarodovalnega pritiska. Tako je neposredno po češkem vzoru nastala leta 1885 šolska narodnoobrambna zasebna organizacija Družba sv. Cirila in Metoda (v nadaljevanju tudi CMD)¹, ki se je skušala postaviti po robu Schulvereinu in podobni italijanski organizaciji Lega nazionale, letu 1910 pa še Branibor, ki naj bi bil protiutež društvu Südmark, ter Slovenska straža, ki je združevala tako slovensko šolsko– kot gospodarskoobrambno delovanje. Pri organizaciji slovenskih obrambnih društev je imelo svoje prste zraven tudi slovensko strankarsko ločevanje duhov, tako da sta se Društvo sv. Cirila in Metoda po začetnem dovolj slogaškem delovanju ter Branibor navezovala v večji ali manjši meri na slovensko liberalno stranko, Slovenska straža pa na slovensko politično katoliško stranko.

Vprašanja narodnih spopadov na slovenskem ozemlju v zvezi z navedenimi napadalnimi in obrambnimi šolskimi društvi so seveda veliko preobširna za pričujoči prispevek, zato svojo pozornost tokrat namenjamo delovanju društva Südmark na tistem delu slovenskega ozemlja, v katerega je usmerilo največ svojega finančnega in drugega napadalnega napora: na Spodnjem oz. Slovenskem Štajerskem. To vprašanje bomo predstavili z zelo ozkega, a zanimivega vidika – kaj in kako je o njem poročal slovenski narodnoobrambni mesečnik *Slovenski Branik* (v nadaljevanju tudi *S B*) v letih svojega izhajanja 1908–1914.

* Prispevek posvečam svojemu mentorju prof. dr. Janku Pleterskemu tako za vse njegove dragocene nasvete pri pripravi moje doktorske disertacije *Družba sv. Cirila in Metoda 1885–1918*, obranjene 16. oktobra 1992 na ljubljanski Filozofski fakulteti, kot tudi za izredno potrpežljivost in razumevanje, s katerima je spremljal njeno vse preveč dolgotrajno nastajanje.

¹ O delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda: Andrej Vovko, *Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*, Slovenska Matica, Ljubljana, 1994, 237 str.

Südmark

Društvo Südmark je bilo ustanovljeno 24. novembra 1889 v Gradcu z namenom, da z gospodarskimi ukrepi utrjuje nemštvo v tistih delih habsburške monarhije, kjer naj bi bilo le-to po mišljenju njegovih ustanoviteljev ogroženo. Njegova glavna dejavnost je bila pospeševanje nemškega naseljevanja na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem. V ta namen je leta 1909 ustanovilo svoj lastni bančni zavod, najprej Südmarkische Volksbank, kasneje Deutsche Heimstättenbank, odprlo posredniške pisarne za nakup slovenske posesti, tudi po slovenskem ozemlju pa razširilo mrežo svojih podružnic, imenovanih krajevne skupine. Teh je bilo leta 1913 na Koroškem 102, na Spodnjem Štajerskem 42, na Kranjskem (večinoma na Kočevskem) 29 in na Primorskem 8. Društvo je leta 1909 imelo 86.147 članov in 566.104 K dohodkov, leta 1912 so se njegovi dohodki zvišali za 56.000 K, njegovo premoženje pa se je cenilo na 1.255.000 K.²

Društvo je posredovalo pri dajanju nemških sirot v rejo nemškim družinam na narodnostno mešanih področjih, ustanavljalo svoje knjižnice, podeljevalo štipendije in posojila, prirejalo proslave ter izdajalo nemške publikacije. Glavni udar društva je bil, kot že rečeno, usmerjen na Slovensko Štajersko, zlasti na tri področja: Slovenske gorice – Št. Ilj (danes Šentilj) z okolico, zgornjo Dravsko dolino – Marenberg (danes Radlje) z okolico ter na področje Pragerskega, Poljčan in Slovenske Bistrice. Tu so naseljevali nemške, v veliki meri protestantske družine z namenom povezati Maribor s sklenjeno nemško naseljenim ozemljem na severu narodnostne meje.³ Vprašanju naseljevanja Nemcev na Spodnjem Štajerskem je bilo na letnih občnih zborih društva posvečeno veliko pozornosti in kresala so se različna mnenja. Tako so na občnih zborih v Beljaku leta 1908 in v Linzu leta 1910 zlasti predstavniki Südmark s Celjskega zahtevali, naj se omeji kolonizacijska dejavnost okoli Št. Ilja, ki da glede na vložena finančna sredstva ne daje ustreznih rezultatov, namesto tega pa naj bi podprli nemštvo v mestih in trgih na jugu Spodnje Štajerske, na Koroškem, Kočevskem in še kje. Ideja je prodrla na letnem občnem zboru Südmark od 8. do 11. septembra 1911 v Celju, ko so sprejeli zahtevo celjskih Nemcev, naj se kolonizacijska dejavnost v Št. Ilju omeji le na ohranjevanje že pridobljene posesti, glavno pozornost pa usmeri na že omenjene ogrožene nemške jezikovne otoke.⁴

Deutscher Schulverein

Pri svojem delovanju je Südmark tesno sodelovala z Deutscher Schulvereinom. Medsebojno sta podpirala svoja prizadevanja: Südmark je z naseljevanjem Nemcev in dajanjem nemških sirot v rejo velikokrat poskrbela za polnitev sicer ponekod zelo praznih učilnic Schulvereinovih zasebnih nemških šol. Zaradi prepletanja njunega delovanja je primerno, da nekoliko predstavimo delovanje Deutscher Schulvereina na Spodnjem Štajerskem. Omenjeno nemško napadalno šolsko društvo, ki je bilo ustanovljeno 13. maja

² Südmarka, *Slovenski Branik* (dalje *S B*), VI/1913, št. 9, str. 230.

³ J. Cv. (Janez Cvirn), »Südmark«, *Enciklopedija Slovenije*, 4. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1998, str. 368, Ernest G. Staudinger, »Die Südmark, Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereines in der Steiermark bis 1914«, *Geschichte der Deutschen in Bereich des heutigen Slowenien 1848–1914*, Wien, München, 1988, st. 130–154.

⁴ J.C. (Janez Cvirn), »Občni zbor društva Südmark v Celju«, *Slovenska kronika XX. stoletja*, I. knjiga, Nova revija, Ljubljana, 1994, str. 118.

⁵ Werner Drobesh. »Der Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo«, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 46/1992, št. 2, str. 187–196.

1880 na Dunaju⁵, je podobno kot Südmark svoje napore na Spodnjem Štajerskem usmerilo zlasti na okolico Št. Ilja, Maribora in Marenberga. Svoji prvi šoli je ustanovilo leta 1882 v Pekrah pri Mariboru in v Sevnici, s šolo na Sladkem Vrhu v Slovenskih goricah pa je po lastnem zatrjevanju hotelo postaviti «zaporo proti slovenskemu prodiranju na sever».⁶ Posebne pozornosti je bil tudi pri Schulvereinu seveda deležen Št. Ilj, kjer je društvo leta 1889 kupilo posestvo in na njem ustanovilo lastno osnovno šolo, ki jo je leta 1901 v oskrbo kot javno šolo prevzela štajerska deželna uprava. V Rogaški Slatini je Schulvercin leta 1898 ustanovil otroški vrtec in osnovno šolo, ki jo je leta 1908 podobno kot šentiljsko in leta 1907 prej omenjeno sladkovrško prevzela v oskrbo dežela. V okolici Maribora je v že omenjenih prizadevanjih Schulverein omogočil gradnjo šolskih poslopij v Krčevini, Razvanju, Radvanju, Pobrežju in na Teznem. V Studencih pri Mariboru, ki so ga imeli za zelo ogroženega od Slovencev, so s Schulvereinovo pomočjo leta 1906 ustanovili nemški otroški vrtec in leta 1911 šestrazredno dekliško šolo. V Pekrah je Schulverein leta 1882 ustanovil enorazredno nemško šolo, ki pa jo je po že omenjeni oz. ustaljeni navadi leta 1898 prepustil v javno upravo in seveda vzdrževanje. Na področju okrog Marenberga, ki je bilo, kot smo že videli, Schulvereinu posebno «pri srcu», so ustanovili otroški vrtec in šolo v Marenbergu in na Muti, leta 1910 pa šolo v Vuzenici. Istega leta ustanovljena schulvereinska šola v Ceršaku (v virih naveden včasih tudi kot Ciršak) je imela namen vzpostaviti stik s Št. Iljem. Drugje na Spodnjem Štajerskem je Schulverein podprl gradnjo šolskih poslopij v Svečini (pisano včasih tudi Svičina), Kapli in Spodnji Kungoti. Ustanovitev nemške šole v Pesnici je preprečil razpad Avstro-Ogrske leta 1918. Svoje šole je Schulverein ustanovil še v Velenju leta 1907, v Št. Lenartu v Slovenskih goricah, v Peklu leta 1911 in pretežno za otroke železničarskih družin na Pragerskem leta 1912. Na Spodnjem Štajerskem je do leta 1918 zgradil 17 svojih šol, 26 javnih šol pa podprl, zlasti pri zidavi šolskih stavb, vzdrževal sam 13 nemških šol in 6 vrtcev, za več kot 100 šol pa dajal redne podpore. Ker mu je kljub vsem naporom začelo zmanjkovati šolarjev, jih je začel uvažati. V 24 krajih na Spodnjem Štajerskem je začel dajati v rejništvo otroke iz avstrijskih nemških sirotišnic, najprej leta 1911 v Št. Ilju in Ceršaku. Za vso to raznarodovalno dejavnost je Schulverein porabil več kot milijon in pol kron.⁷ Veliko tega denarja so zbrale podružnice društva na Spodnjem Štajerskem, ki so leta 1910 ustanovile svojo pokrajinsko oz. področno zvezo. Takrat jih je bilo 48, do prve svetovne vojne pa je njihovo število naraslo na 65.⁸ V mnogih primerih je Schulverein prišel zelo poceni do lastninske pravice nad šolskimi poslopji, saj so bile šole zgrajene pretežno z domačimi sredstvi, Schulverein pa je vsilil za lastnika sebe in nemščino kot učni jezik. Po koncu I. svetovne vojne je bil v novi jugoslovanski državi Schulverein skupaj z drugimi podobnimi nemškimi organizacijami razpuščen, njegovo imetje pa zaplenjeno. O odmevih delovanja Deutscher Schulvereina na Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem sem že pisal na drugih mestih.⁹

⁵ Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Založba Obzorja, Maribor 1968, str. 6-9. (Dalje Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika...*)

⁷ *Koledar (Vestnik) Družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1927*, Ljubljana 1926, str. 101-102.

⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika...*, str. 70.

⁹ Andrej Vovko, »Delovanje Deutscher Schulverein na Slovenskem Štajerskem v luči pisanja Slovenskega Branika«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 70/35/1999, št. 3, str. 431-452, Isti, »Delovanje Deutscher Schulverein na Slovenskem Koroškem in Primorskem v letih 1908-1914 v luči pisanja Slovenskega Branika«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 71/36/2000, št. 3, str. 396-411, Isti, »Delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega Branika«, *Melikov zbornik, Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, Založba ZRC, ZRC SAZU 2001, Ljubljana str. 869-884.

Slovenski Branik

Predstavimo zdaj na kratko še *Slovenski Branik*. Ta leta 1908 ustanovljeni mesečnik s podnaslovom Vestnik naših pokrajin je svojo pozornost v veliki meri posvečal populariziranju dejavnosti Družbe sv. Cirila in Metoda. *Slovenski Branik* sicer uradno ni bil glasilo CMD, izdajal ga je vsaj na videz neodvisen konzorcij, v katerem pa so bili ljudje, ki so bili hkrati člani Družbe sv. Cirila in Metoda, če že ne kar njenega vodstva. V času mednacionalnih in slovenskih strankarskih bojev je bilo očitno bolj primerno, da je *Slovenski Branik* dajal videz samostojnosti, posebno že zaradi ostrine, s katero je obračunaval s političnimi in idejnimi nasprotniki bodisi slovenske ali drugih narodnosti. Te ostrine si Družba sv. Cirila in Metoda kljub jasni ločitvi duhov leta 1907 in popolni prevladi liberalnih in narodnoradikalnih članov v njej pač ni mogla privoščiti, ker se je tudi potem skušala bolj ali manj uspešno predstavljati kot nestransko in vseslovenska. *Slovenski Branik* je tudi zaradi svoje ostrine izhajal zgolj šest let: avstrijska cenzura ga je zatrla takoj po začetku 1. svetovne vojne. Zadnja številka je izšla avgusta 1914. Prve tri letnike je uredil odvetnik dr. Gregor Žerjav, ki je bil nekaj časa tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda, druge tri pa idejni oče CMD duhovnik in zgodovinar Ivan Vrhovnik skupaj s potovalnim učiteljem – nameščencem CMD za delo s podružnicami, novinarjem ter publicistom Antejem Begom.¹⁰ Povezava *Slovenskega Branika* z Družbo sv. Cirila in Metoda je bila torej zelo očitna.

Vsebina *Slovenskega Branika* je kljub njegovemu kratkemu življenju zelo pisana in je dragocen vir za vrsto zgodovinskih raziskav iz časa njegovega izhajanja. Daleč največjo težo je namenil Družbi sv. Cirila in Metoda, ki jo je »popredalčkal« v vrsto posebnih rubrik: »Iz vodstva«, »Podružnice«, »Družbeni zavodi«, »Naši malčki – za Družbo sv. Cirila in Metoda«, »Ameriški Slovenci – za Družbo sv. Cirila in Metoda.« Ko so tudi ljudje iz kroga *Slovenskega Branika* leta 1910 v Ljubljani ustanovili že omenjeno narodnoobrambno organizacija Branibor kot odgovor na napadalno nemško gospodarsko organizacijo Südmarmk, je *Slovenski Branik* tudi Braniboru posvetil veliko pozornosti.¹¹ To ni bilo nič presenetljivega, če vemo, da so bili v vodstvu Branibora ljudje, ki so bili tesno povezani tako z Družbo sv. Cirila in Metoda kot tudi s *Slovenskim Branikom*. Tako je leta 1910 *Slovenski Branik* uvedel stalno rubriko »Branibor«, ki jo je imel ves čas svojega izhajanja. Podobno je že od leta 1908 dalje pozorno spremljal neuspešne poskuse, da bi oživili leta 1898 formalno ustanovljeno gospodarsko-obrambno, politično pa katoliško usmerjeno organizacijo Našo stražo.¹² *Slovenski Branik* je na kratko spremljal delovanje leta 1910 ustanovljene politično podobno usmerjene narodnoobrambne organizacije Slovenska straža,¹³ bolj podrobno pa tudi delovanje obrambnih organizacij

¹⁰ Šolnik, publicist, časnikar, urednik, narodnoobrambni delavec Ante Beg (31. 12. 1870, Št. Florijan pri Rogaški Slatini – 23. 12. 1946, Ljubljana), Prim.: (Uredništvo), »Beg Ante«, *Slovenski biografski leksikon* (Dalje SBL), 1. zvezek, Ljubljana 1925, str. 28–29, J. Ste. (Janez Stergar), R. (redakcija), »Beg Ante«, *Enciklopedija Slovenije*, 1. zvezek, Ljubljana 1987, str. 212.

¹¹ Dr. Gregor Žerjav, »Gospodarsko obrambno društvo«, *S B*, II/1909, št. 9, str. 209–210, Obmejni Slovenec, »Branibor«, *S B*, II/1909, št. 10, str. 263, »'Branibor' z banko vred na dan!«, *S B*, II/1909, št. 11, str. 287, »Novo slovensko obrambno društvo 'Branibor' potrjeno«, *S B*, III/1910, št. 3, str. 107.

¹² F. L... č., »Naša straža«, *S B*, I/1908, str. 144–147, »Občni zbor Naše straže«, *S B*, II/1909 str. 20, »Občni zbor društva Naša straža«, *S B*, II/1909, št. 5, str. 118, »Občni zbor 'Naše straže'«, *S B*, II/1909, št. 6, str. 137–139.

¹³ »Stražo«, *S B*, III/1910, št. 6, str. 163, »Slovenska straža«, *S B*, V/912, št. 12, str. 309, »Slovenska straža«, *S B*, VI/1913, str. 319.

drugih slovanskih narodov. Razumljivo so bile posebne pozornosti na straneh *Slovenskega Branika* deležne napadalne nemške in italijanske organizacije. V stalnih rubrikah »Iz narodnega bojišča« in »Kaj delajo naši nasprotniki« so sodelavci *Slovenskega Branika* pozorno sledili vsem nasprotnikovim potezam, jih več ali manj sproti razkrivali in opozarjali Slovence nanje. Pri tem so uporabljali tako publikacije nasprotnih organizacij kot domače in tuje časopise ter druge vire informacij, delno tudi zaupne vsebine. V njihovem delovanju že najdemo zametke tega, kar danes imenujemo »raziskovalno novinarstvo«. Z biografsko-bibliografskega vidika moramo ob tem žal opozoriti, da velika večina člankov v *Slovenskem Braniku* ni podpisana, če že je, pa običajno s kraticami ali psevdonimi.¹⁴

Ob predstavljeni usmeritvi *Slovenskega Branika* je povsem razumljivo, da je zelo obširno in podrobno spremljal delovanje Südmark na slovenskem ozemlju. Zaradi obsežnosti tega poročanja in komentiranja bomo predstavili le njegovo spremljanje početja omenjene organizacije na Spodnjem oziroma Slovenskem Štajerskem. Lastni ter po nemških in slovenskih časnikih povzeti članki, daljše in krajše novice so v razpravi razporejeni v prvi vrsti po geografskem načelu v pet poglavij: najprej poročanje o delovanju Südmarke na celotnem ozemlju Spodnje Štajerske, nato spremljanje njenega delovanja na treh najbolj izpostavljenih področjih – v Št. Ilju in okolici, v zgornji Dravski dolini od Marenberga do Maribora ter na Pragerskem, v Slovenski Bistrici in Poljčanah z okolico. Zadnje poglavje je namenjeno spremljanju delovanja Südmark v ostalih spodnještajerskih krajih. Znotraj poglavij so novice razvrščene po posameznih krajih in kronološkem redu objave. V zadnjem poglavju so poročila praviloma nanizana po geografskem načelu od severa proti jugu. Zavestna izjema so le nekateri kraji v širši ali ožji okolici Celja, ki so združeni v samostojen odstavek. Podatki o delovanju Südmark na Spodnjem Štajerskem v prvem poglavju so večinoma iz člankov, ki obravnavajo njeno širše oziroma celotno delovanje. V nekaterih primerih so v tej skupini omenjeni tudi kraji, ki so jim sicer namenjena naslednja, posebna poglavja. Poročanje o njih ni ločeno, ker bi pomenilo nepotrebno pomnoževanje teksta.

O delovanju Südmarke na slovenskem ozemlju, predvsem na Spodnjem Štajerskem

V začetku leta 1908 so v *Slovenskem Braniku* (*SB*) ocenjevali delovanje Schulvereina po 25 letih in naglasili, da je na jezikovni meji v 46 šolah vzgojil v nemškem duhu 69.000 otrok. Ob tem so navedli, da je Südmarka¹⁵ na slovenski meji kupila 300 oralov oz. 170 hektarov (1 oral = 0,568 ha)¹⁶ slovenske zemlje in na njej naselila nemške kmete. Samo v Št. Ilju v Slovenskih goricah je leta 1907 kupila 200 oralov / 114 ha, kar pomeni, da hočejo Nemci ob Južni železnici od »*Spielfelda do Maribora pretrgati slovensko ozemlje, da ga razkosajo in potem lažje razkrojijo ... Dan za dnem se torej manjša naša slovenska posest*«. Članek se zaključuje z ugotovitvijo, kako »*potrebna bi bila tu slovenska parcelačna banka*«. ¹⁷

Narodnoobrambni delavec, stalni pisec v *SB*, takratni študent in kasnejši dr. prava in

¹⁴ O usmeritvi Slovenskega Branika: »Naš čolnič otmimo!«, *SB*, 1/1908, št. 1, str. 1–2, »Na pot«, *SB*, 1/1908, št. 1, str. 2–3.

¹⁵ V Slovenskem Braniku so Südmark skoraj brez izjeme pisali nekoliko poslovenjeno »Südmarka«, zato bom to obliko tu uporabljal tudi sam.

¹⁶ Prim.: »Mere in tehte«, *Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867*, Ljubljana 1866, str. XLI.

¹⁷ »Nemški Schulverein«, *SB*, 1/1908, št. 2, str. 34.

državni uradnik v jugoslovanski državi Lev Brunčko¹⁸ je v prvi polovici leta 1908 ob analizi političnih razmer na slovenskem ozemlju, zlasti na Štajerskem in Koroškem opozarjal, da »okrajni zastopi« delijo slovenski denar med nemška društva: Schulverein, Südmark ter Turnverein, in ostro nastopil proti prodaji slovenskih zemljišč tujcem. Menil je, da »ni res, da nič ne škodi, kakor mi je dejal jako vpliven slovenski politik, ako Südmark kupuje pri nas veleposestva in tako pride masten denar v naše, občine pa v nemške roke, to je zgrešena, popolnoma zgrešena pot, po kateri ne pridemo nikamor drugam nego v propast«. Čeprav se je zavedal, »da naš upravni sistem sodi v staro šaro in naše generacije ne bo preživel«, ni videl druge možnosti, kot da Slovenci, dokler se upravni organi ne preuredijo, »svoj denar in svoje težnje« upravljajo sami. Ob tem je poudaril tudi nujnost ustanovitve slovenske agrarne banke po hrvaškem vzoru.¹⁹

Avtor prispevka v *S B* F. L..pič (Lipič?) je podrobno komentiral že omenjeni občni zbor Südmarke, ki je bil od 6. do 8. septembra 1908 v »ponemčenem Beljaku« v »staroslavni slovenski pokrajini«. Pisec je z vidnim obžalovanjem ugotovil, da gre Südmarki »vse gladko ... Mirno, sestavno, vztrajno delovanje jim donaša na Koroškem najpovoljnejše uspehe«, na Štajerskem pa se »ob strastnih naporih« Südmarke slovenska meja pomika proti jugu. »S svojimi markami je objela Št. Ilj, kjer že gospodarji protestantovski Nemec. Na Kranjskem in Primorskem zore njeni sadovi.« Povzel je, da je število članov v minulem letu poraslo od 38.000 na 50.000, dohodki pa od 181.000 K v letu 1906 na 262.000 K v letu 1907. Navedel je, da je Südmarka leta 1907 izdala za Štajersko 58.167 K, za Koroško 19.862 K, za Kranjsko 6.074 K in za Primorsko 2.310 K. Loterija, ki jo je podprla avstrijska vlada, je vrgla 156.919 K, za prihodnje leto 1909 pa so samo za Štajersko namenili 150.000 K. Pisec je zaključil, da te številke kažejo, »kako velikansko je napredovalo društvo, ki si je zapisalo na prapor narodno smrt slovenskemu narodu«, da to »veleizdajalsko društvo kupuje našo zemljo, naseljuje na njej nemštvo zato, da se čimprej priklopi Nemčiji, ki naj sega do Adrije«. Zapisal je še, da so odgovor »izdajalski Südmarki« nasvetovali na Ptuj²⁰ dr. Žerjav, dr. Rosina in Franc Treiber, ki so poudarjali, da bi bilo treba obuditi iz spanja že omenjeno Našo stražo, »ki naj nemudoma stopi poleg CMD na branik slovenske domovine« in takoj ukrene, »kar je treba za uspešen odboj zoper nemštvo – zemlje lačno!«²¹

Slovenski Branik je povzel dogajanje na občnem zboru Südmarke, ki je bil 6. junija 1909 v znamenju 20-letnice njenega obstoja. Primerjal je število njenih podružnic in članov: leta 1903 je imela 228 podružnic, od teh na Štajerskem 90, leta 1908 pa 593, od teh na Štajerskem 157. Leta 1903 je bilo članov 25.000, leta 1908 pa 56.000. Ustanovnikov (najbolj cenjena kategorija članstva z največjo članarino) je 1903 bilo 260, leta 1908 pa 967. Leta 1903 je imela 98.248,80 K dohodkov, leta 1908 pa že 433.408,97 K. Leta 1908 so za naseljevanje Nemcev porabili 190.529, 47 K. Naseljevanje nekaj prejšnjih let ni bilo posebno uspešno, ko pa so leta 1908 v ta namen porabili večje vsote, se je že pokazalo, kako ogrožen je obstoj slovenstva severno od Drave. Avtor članka v *S B* kot vir podatkov navaja *Mitteilungen der Südmark*, kjer so se hvalili, češ da so na dveh mestih sovražni zid tako temeljito porušili, »da bo po vztrajnem nadaljevanju že čez nekaj let zmaga nemštva na obeh mestih popolna in trajna«. Po bilanci Südmarke so večinoma iz slovenskih rok pokupili skoraj 800 oralov / 455 ha zemlje, tako da je 20 tam prej živečih slovenskih

¹⁸ Dr. Lev Brunčko (27. 10. 1884 Janežev Vrh – 6. 7. 1928 Ljutomer). Prim.: dr. I Lah, »V spomin + dr. Leva Brunčka«, *Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda za 1927*, Ljubljana 1926, str.47–51 (s fotografijo).

¹⁹ Lev Brunčko, »Resna beseda k resnemu položaju«, *S B*, 1/1908, št. 5, str.80–82.

²⁰ Čeprav avtor prispevka ni navedel dogodka, gre očitno za znano burno skupščino Družbe sv. Cirila in Metoda leta 1908 v tem mestu.

²¹ F. L..pič, »Zborovanje »Südmarke« v Beljaku«, *S B*, 1/1908, št. 9, str. 163–164.

družin nadomestilo 23 kmečkih in 5 obrtniških nemških družin, skupaj 164 oseb. »V srcu Slovenskih gorica« so sūdmarkovci po lastnih trditvah s primernimi naseljenci položili temelj »stalnemu in čvrstemu nemškemu kmečkemu stanu, ki more ohraniti zasedeno zemljo in jo bo še naprej širil«. Od omenjenih nemških družin je bilo 20 protestantskih, 5 katoliških, 3 pa mešane. 600 oralov / 340 ha so kupili v Št. Ilju, 200 oralov / 114 ha pa v Marenbergu. Tako naj bi se slovenski pas med Gradcem in Mariborom zmanjšal za eno tretjino. Poudarili so tudi pomen že omenjenih Sūdmarkinih ljudskih knjižnic in delovanje na »sosednjem« šolskem področju, kjer je Sūdmarka v Studencih pri Mariboru vzdrževala otroški vrtec, v samem Mariboru pa dijaško kuhinjo.²²

Spremljanje delovanja Sūdmarke je *S B* vzel kot svojo stalno nalogo. Tako so leta 1910 poročali o njenem delovanju v letu 1909. Dobila je 114 novih podružnic, od tega 20 na Štajerskem, 14.945 novih članov, od tega na Štajerskem 2.282, dohodki pa so se povečali za 105.520 K, od tega na Štajerskem za 16.465.²³

Slovenski Branik je razčlenil tudi izdatke Sūdmarke, ki je samo na Spodnjem Štajerskem v dvajsetih letih svojega delovanja kupila nad 1000 oralov / skoraj 570 ha zemljišč in naselila »pruske protestante«. Med njenimi izdatki je zelo vidna podpora nemškemu šolstvu na Štajerskem, za kar so leta 1909 porabili 5.470 K, zlasti za darila učiteljem za uspešno raznarodovanje v šolah. Leta 1909 so za podpore nemškim dijaškim domovom oz. dijakom na Štajerskem namenili 6.593 K, za posestva in posestnike 36.531 K, za obrtnike in delavce 7.600 K, za uradnike pa 7.657. Istega leta je imela Sūdmarka na Štajerskem 169 podružnic,²⁴ ki so zbrale 90.416 K, kar je bilo od vseh avstrijskih dežel največ.²⁵

Podrobno spremljanje delovanja Sūdmarke je imelo v *Slovenskem Braniku* seveda namen buditi pozornost slovenske javnosti. Temu je bilo namenjeno opozarjanje na pobudo pastora v štajerski Lipnici dr. Albanija, ki je na občnem zboru Sūdmarke v Linzu nasvetoval ustanovitev družbe z omejenim poroštvom za pospeševanje naseljevanja nemških protestantov med Slovenci. Glavnico 10 milijonov K naj bi dale nemške hranilnice v alpskih deželah. *S B* je pobudo značilno komentiral: »Zopet novo orožje zoper naš narod!«.²⁶

Podobno je *S B* poleti 1910 opozarjal, da je hotela Sūdmarka organizirati nemške obrtnike v spodnještajerskih mestih in trgih. Sporočil je, da so že bili sestanki nemških oziroma nemčurskih obrtnikov v Mariboru, Ptujju, Celju, Slovenski Bistrici, Ljutomeru in Laškem, na njih pa so zastopniki Sūdmarke poudarjali potrebo združitve nemško mislečega »občinstva«. Pisec prispevka je omenil tudi slovenski »protinapad«, češ da naj bi se tudi slovenski obrtniki »začeli nekoliko gibati«, na sestankih v Žalcu, Gornjem Gradu in Mozirju naj bi začeli pripravljati zvezo slovenskih obrtnih zadrug na Spodnjem Štajerskem.²⁷

Slovenski Branik je nekajkrat navajal tudi povsem konkretne primere delovanja Sūdmarke, vendar brez imen oz. priimkov. Upravičeno lahko sklepamo, da jih nemško društvo ni hotelo »izdati«. Tako so dali leta 1910 »nekemu posestniku« v Mariboru 1.000 K, posestnici v Marenbergu 800 K, posestniku v Celju pa 100 K posojila in posestnici v Konjicah 30 K darila. Posestniku v Ljutomeru so plačali obresti za posojilo 6.000 K, posestniku v Mariboru za 7.000 K, posestnici na Muti za 4.000 K in prevzeli poroštvo za posojilo posestniku na Spodnjem Štajerskem za 5.000 K.²⁸ Dalje je navedena podpora

²² »Sūdmarka«, *S B*, II/1909, št. 8, str. 207–208.

²³ »Kaj dela Sūdmarka«, *S B*, III/1910, št. 5, str. 143.

²⁴ »20 letno delo Sūdmarke«, *S B*, III/1910, št. 2, str. 58.

²⁵ »Sūdmarka leta 1909«, *S B*, III/1910, št. 4, str. 115.

²⁶ »Na zadnjem občnem zboru Sūdmarke«, *S B*, III/1910, št. 6, str. 168.

²⁷ »Organizacijo nemškega obrtništva«, *S B*, III/1910, št. 8, str. 222.

²⁸ »Sūdmarka«, *S B*, III/1910, št. 8, str. 227.

300 K neimenovani gospodinjski šoli na Spodnjem Štajerskem, posojilo 4.000 K kmetu na Spodnjem Štajerskem, »dve ženski tam« pa sta dobili po 100 K.²⁹ Konec oktobra 1910 je dala Südmarka nekemu posestniku na Spodnjem Štajerskem 260 K, drugemu pa za nakup posestva 3.000 K posojila. Po 200 K je na Spodnjem Štajerskem podarila neki svoji spodnještajerski podružnici in nekemu delavskemu društvu. V mariborski okolici je kupila večje posestvo za naselitev Nemcev, katerega naj bi po pisanju *S B* v časopisih več mesecev zaman ponujali Slovencem, češ »ko ima 'Südmarka' zemljo v krempljih, zastokamo«.³⁰ *S B* je v začetku leta 1911 opozoril, da je zadnjega pol leta prišlo v nemške roke 150 oralov / 85 ha slovenske zemlje na štajerski jezikovni meji, in sicer šest kmetij, mlin in gostilna z mesnico. To vse je sad prizadevanj Südmarme, katero »nemški listi na vse kriplje hvalijo, mi pa se studoma obračamo od zmaja, ki nam golta slovensko rodno zemljo«.³¹

S B se je v začetku leta 1911 vrnil na »predlanski občni zbor Südmarme« in opozoril na nemške načrte, da bi se pomanjkanju nemškega obrtniškega naraščanja na Spodnjem Štajerskem »odpomoglo« tako, da bi najdenčke in sirote iz nemških občin spravljali »na mejo« in pomladili »propadajoče nemštvo«, Südmarka pa naj bi si kot »dobrodelno društvo« pridobila novih prijateljev tudi med ljudmi, ki sicer obsojajo njeno delovanje.³²

V istem obdobju je *Slovenski Branik* opozarjal tudi na novo nevarnost zlasti za slovenstvo Spodnje Štajerske, namreč na poziv Südmarme nemškim »pokojninarjem«, bogatašem in zasebnikom, naj se oglasijo, da jim preskrbijo ugodna bivališča na Spodnjem Štajerskem in drugje na slovenskem ozemlju in pomagajo ustanoviti nemške naselbine.³³

Po *S B* se Südmarka tam, kjer se »boji zadeti ob narodno čustvo«, »poslužuje Judežev«. »Zadnji čas« (članek je bil objavljen sredi leta 1911) je dala nekemu uradniku na Spodnjem Štajerskem 6.000 K, da je zanjo kupil večje posestvo. (Kupovanja zemlje »po slamnatem možu« se je posluževala tudi CMD, tako ob nakupu posestva za svojo šolo v Št. Rupertu pri Velikovcu). Ljudi okoli *S B* je zelo zanimalo, kdo je bil posrednik. Upali so, da »morda naši zaupniki zvedo za ime tega Judeža«, in opozarjali »pred prikritimi pomagači« Südmarme. Poudarili so, naj Slovenci posestva prodajajo »le človeku, ki se more izkazati s čistimi rokami!«³⁴

Sredi leta 1912 je *S B* zadovoljno poročal o zmanjšanju dohodkov Südmarme v letu 1911: rednih dohodkov je imela za 32.709 K manj kot prejšnje leto, izdatkov pa za 71.600 K več. Ob tem je število članov društva naraslo za 3.410. Za nakup slovenskih posestev so v letu 1911 porabili 207.867 K, okoli Št. Ilja so naselili 40, okoli Marenberga pa 10 nemških družin. Naseljevanje na Štajerskem so pospeševale tri posredovalnice za nakup zemlje: v Celju, Mariboru in na Pragerskem.³⁵

Narodnoobrambni delavec, potovalni učitelj CMD in kasnejši politik Ivan Prekoršek³⁶ je v prispevku konec leta 1911 opozoril na nove oblike delovanja Südmarme po »samooomejevanju« kolonizacije severno od Maribora, sprejetem na občnem zboru v Celju. Tako je opozoril, da so si v Vojniku, ker za Schulvereinovo šolo ni bilo dovolj otrok, »nemškutarski tržani po posredovanju Volksrata z Dunaja naročili 20–30 osirotelih otrok«, ki jih je Südmarka naselila v trgu in njegovi okolici ter zanje plačevala po 16 K na mesec. Dalje je pojasnil, da se je moral tisti, ki je sprejel tako siroto, Südmarki pisno zavezati, da

²⁹ »Südmarka«, *S B*, III/1910, št. 10, str. 287.

³⁰ »Südmark«, *S B*, III/1910, št. 12, str. 335–336.

³¹ »Okrog 150 oralov slovenske zemlje«, *S B*, IV/1911, št. 1, str. 23.

³² »Novo Südmarkino podjetje«, *S B*, IV/1911, št. 3, str. 72.

³³ »Nova nevarnost«, *S B*, IV/1911, št. 4, str. 104–105.

³⁴ »Pozor pred Südmarkovci!«, *S B*, IV/1911, št. 7, str. 181.

³⁵ A.B. (Ante Beg), »Südmarkino delo«, *S B*, V/1912, št. 8, str. 180–181.

ga bo pošiljal v nemško šolo, z njim pa tudi svoje otroke. Med sirotami naj bi bilo tudi nekaj dunajskih Čehov, ki še niso znali dovolj nemško. Dalje je brez konkretnih imen poudaril, da so se nekateri slovenski časniki zelo kratkovidno razveselili celjskega sklepa o omejitvi naseljevanja Nemcev v Št. Ilju in Marenbergu. Ti časniki naj ne bi pomislili, kam bo v prihodnje Súdmarka usmerila glavno pozornost. Po Prekoršku je bila ta zdaj namenjena naseljevanju obrtnikov in trgovcev, vzgoji in pridobivanju nemškega obrtniškega naraščaja, »ki naj preplavi Spodnjo Štajersko«. Česar niso dosegli nemškutarški mojstri po mestih in trgih, ki »nam leto za letom kradejo slovenske obrtniške vajence«, bodo nadomestili mladi dunajski naseljenci, ki jih je Súdmarka poslala v Vojnik in Št. Lenart. To naj bi bil šele začetek njene velike akcije, kajti »nemštvo ni ostalo pred Št. Iljem, ampak je udarilo tam, kjer smo najslabši«. Avtor je poudaril, da bo treba mnogo dela, da bodo Slovenci odbili naskok, treba bo pripraviti dobro razvito narodno šolstvo in začeti z organizacijo, da bo obrtni naraščaj ostal slovenski in se zadostno strokovno izobrazil.³⁷

S B v novici o »glavnem zborovanju« Súdmarke v Celju konec leta 1911 poroča, da so se njeni dohodki iz Štajerske znižali za 10.000 K, ponovi, da so na zborovanju poudarili, da naseljevanje v Št. Ilju »požre preveč denarja« in da se v bodoče omeji le na najnujnejše vzdrževanje pridobljenega sveta.³⁸ Kljub temu je Súdmarka leta 1911 do oktobra v slovenske kraje na Spodnjem Štajerskem naselila 30 nemških rokodelskih družin.³⁹

Pisec X je v S B v začetku leta 1912 posvetil precej pozornosti mehanizmu delovanja Súdmarke, v prvi vrsti mreži njenih zaupnikov, večinoma učiteljev, železniških uradnikov, gostilničarjev in občinskih tajnikov, ki so organizirano poročali o vsaki zadevi narodnostnega značaja okrožnemu odboru Súdmarke. Le-ta si je po besedah pisca zastavila naloge varovati nemško posest, skrbeti, da pride slovenska posest v nemške roke in pridobivati nemštvu prijazno misleče med Nenemci. Za te namene je uporabljala brezobrestna posojila, vsakovrstna darila, najemnine za gostilne, posestva, gasilske domove itd. Tudi ta avtor se dotakne »uvoza nemških otrok« in opozori, da je Súdmarka marca 1911 začela z naseljevanjem najdenčkov na slovenski jezikovni meji. Kakih 400 otrok so v 26 krajih oddali v rejo samo nemškim rejnikom. Upravljanje in ureditev njihove naselitve je v znanem sožitju obeh napadalnih nemških organizacij prevzel Schulverein, dunajska občina pa je plačevala za vsakega otroka za hrano 16 K mesečno in za obleko 15 K letno.⁴⁰

Že omenjeni Ivan Prekoršek se je marca in aprila 1912 v obsežnem dvodelnem članku Boj za Štajersko ukvarjal tako z delovanjem Schulvereina kot tudi Súdmarke, obenem pa je poudaril pomen delovanja Branibora. Spet je izhajal iz sklepov dvodnevnega posvetovanja Súdmarke v Celju leta 1911, da naj bi Nemci opustili »velikopotezno naseljevalno delo od občine do občine« ali ga »recimo pravilneje omejili«. Naglasil je neuspeh Nemcev, da bi dobili v svoje roke politični nadzor nad občinama Št. Ilj in Pesnica, medtem ko so uspeli v občinah na drugem kraku svojega prodiranja na slovensko ozemlje: v Kungoti, Št. Juriju in Svečini. Prekoršek je poudaril, da je bila nemška gospodarska, obrtna, trgovinska, jezikovna in medijska moč mnogo večja, kot so si Slovenci navadno predstavljali, kadar so govorili »z nekakim žalostnim zaničevanjem o nemškutarstvu, ki zastruplja ta severni obmejni svet, ki je danes še naš.« Opozoril je na delovanje Schulvereina v Št. Ilju, Pesnici, posebej pa še v Ceršaku, Polzeli in na Sladki Gori; slednji trije kraji naj

³⁶ Ivan Prekoršek (9. 8. 1883 Prekorje pri Vojniku – 6. 2. 1968 Celje), Prim.: Baš (Franjo Baš), »Prekoršek Ivan«, *Slovenski biografski leksikon*, 8. zvezek, Ljubljana 1952, str. 486–487.

³⁷ Ivan Prekoršek, »Nov udarec«, *S B*, IV/1911, št. 10, str. 233–234.

³⁸ »Delovanje Súdmarke«, *S B*, IV/1911, št. 12, str. 300.

³⁹ »Súdmarkino naseljevanje«, *S B*, IV/1911, št. 12, str. 300.

⁴⁰ X., »Slovenec, zdrami se!«, *S B*, V/1912, št. 4, str. 70–71.

bi bili naslednje področje, ki so ga Nemci hoteli osvojiti na Slovenskem Štajerskem, zato naj bi tudi »po hudi razpravi in z žrtvami svojih gotovih ljudi« v Celju sprejeli že omenjeni sklep o omenitvi delovanja zlasti na področju Št. Ilja. Premirje, ki izhaja iz Südmarske odločitve, je po Prekoršku samo navidezno.⁴¹ V drugem delu prispevka Prekoršek opozarja še na ostali dve ključni točki napadalnega delovanja Südmarske in Schulvereina na Slovenskem Štajerskem: na področje od Marenberga do (takrat Sp.) Dravograda, na Gornjo Radgono ter na področje Pragerskega, Slovenske Bistrice in Poljčan. Omenil je novoustanovljeno Südmarsko podružnico v Vuhredu, priprave za ustanovitev podružnice v Vuzenici ter naseljevanje nemških obrtnikov, delavcev in vrtnarjev v Pragerskem ter pozval k nasprotnemu, obrambnemu delovanju CMD in Branibora.⁴² *S B* je konec leta 1912 v kratki notici navedel, da je Südmarska »zadnje čase« naselila v Št. Ilju, Ceršaku, Kamnici in na Pragerskem spet »več pruskih podanikov«, skupno 43 oseb.⁴³

Zelo zanimiv prispevek je januarja 1913 objavil avtor, podpisan kot Peter St. Za izhodišče je vzel protialkoholni kongres, ki je bil zadnje dni decembra 1912 v Ljubljani. Poudarjal je pomen protialkoholnega gibanja pri narodnoobrambnem delu, češ da Slovenci zapijejo vsako leto za okoli 100 milijonov kron, od tega pa gre izkupiček 20 milijonov tujcem, predvsem Nemcem. Po njegovem mnenju naj bi Nemci Slovence namenoma uničevali z alkoholom, podobno kot so Angleži »skoro popolnoma zatrli nekdanj tako močni in trdni rod Indijancev«. »Bridke dokaze« o tem uničevanju Slovencev naj bi po avtorjevem mnenju nudila sodišča, bolnice in naborne komisije. Avtor retorično naglašal, da raje molči, koliko »naših najboljših talentov nam zamore dunajske in graške beznice«, na severni slovenski meji pa imajo »skoro vse žganjarne v rokah izključno Südmarskovi, kjer napajajo naše ljudi – z alkoholom«. Posledice naj bi bile duševni in telesni propad, »cvetoča posestva lezejo v dolgove, dokler ne izginejo v žrelo nemškega Moloha, v nemčurskih beznicah pa prehajajo slovenske občine v nemške roke, naša narodna meja pa se pomika vedno bolj proti jugu«. Vendar zaključuje optimistično, da ob skupnih naporih v boju za zmernost in abstinenco »uspeh ne izostane«, in v podkrepitev navaja, najbrž nekoliko sprto z dejanskim stanjem, da »nam to tako lepo potrjujejo zmerni Skandinavci in Finci, zlasti pa trezni Jugoslovani v sedanji orjaški borbi proti Turčinu.«^{44 45}

Leta 1913 je Ante Beg v *S B* objavil dva pregledna članka o dotedanjem delovanju Südmarske na slovenskem ozemlju. Prvi z začetka leta 1913, ki ga je podpisal kot A. B., je obsežno komentirano poročilo o knjigi uradnika Südmarske v Gradcu »nekega Heinza« z naslovom Nemško naseljevanje. Beg je ugotovil določeno premirje nemških bojnih društev do severnih Slovanov, težišče naj bi prenesla na avstrijski jug in se z vso silo vrgla »na Jugoslovane«, predvsem »na naš majhni slovenski narod«. Tako Schulverein kot Südmarska sta po Begu prenesla »svoj poglavitni delokrog v naše pokrajine, ki so za Nemce to, kar Čataldža za združene balkanske armade.«⁴⁶ »Heinzova knjižura«, kot jo poimenuje Beg, je pozivala Südmarsko, naj bi se lotila predvsem naših slovenskih pokrajin z naseljevanjem Nemcev. Nemci naj bi zaradi uspehov Südmarske »v zadnjih 10 letih« na Štajerskem napredovali glede na delež prebivalstva od 68,5% na 70,5%, na Koroškem od 75 na 79%, na Primorskem od 2,5 na 3,5%. Heinz je priporočil naseljevanje Nemcev iz nemške države,

⁴¹ Ivan Prekoršek, »Boj za Štajersko«, *S B*, V/1912, št. 3, str. 49–50.

⁴² Ivan Prekoršek, »Boj za Štajersko«, *S B*, V/1912, št. 4, str. 71–73.

⁴³ »Südmarska«, *S B*, V/1912, št. 11, str. 281.

⁴⁴ Peter St., »Milijone našim – sovražnikom!«, *S B*, VI/1913, št. 1, str. 26–27.

⁴⁵ Januar 1913 je bil čas takoj po koncu prve balkanske vojne.

⁴⁶ Tudi tu ima avtor članka v *Slovenskem Braniku* v mislih prvo balkansko vojno, ko so Srbi, Črnogorci, Bolgari in Grki še složno nastopili proti Turkom in jih hudo porazili.

ki da se sicer naglo množijo, ugotovil pa je tudi, da zaenkrat v Nemčiji še ni bilo viška ljudi za izseljevanje. Zato je priporočil, naj bi že vnaprej pripravili primerno posest, da bo na razpolago za priseljevanje, če bo v bodoče v Nemčiji kaka kriza v gospodarstvu, zlasti industriji. Heinz in po njem Beg povzemata dotedanje delovanje Südmarke na slovenskem ozemlju. Prvo naseljevanje Nemcev so leta 1906 začeli v Št. Ilju, kjer se je naselilo več švabskih družin iz Virtemberške, ter nakupili 1400 oralov / okoli 800 ha rodovitnega sveta. Od tam se je naseljevanje širilo po občini Ceršak naprej do Maribora, Marenberga, posebno do občine Spodnja Vižinga, kjer so se začeli naseljevati Švabi iz Spodnje Ogrske, doslej osem kmečkih družin. Vsakemu naseljencu je Südmarka plačala polovico prevoznih stroškov, dolgove posestev pri slovenskih posojilnicah pa prenesla na nemške podobne zavode. Vsak naseljenec je dobil 2.000 K brezobrestnega in neodpovedljivega posojila, pri čemer se je moral obvezati, da prepusti prednost pri morebitni prodaji posestva Südmarki. Südmarka je preskrbela tudi dodatna posojila po zelo nizkih obrestih na 20-letni odplačilni rok, prispevala je za popravilo poslopij in orodja, plačala stroške nakupa in prepisa ter davke in zavarovalnino za prvo leto. Doslej je v take namene plačala že 75.000 K, po celjskem zboru pa so te stroške nekoliko omejili, zato je Südmarka v zadnjem času v glavnem delovala s posredovanjem in v letu 1912 pridobila za naselitev v slovenske dežele 42 družin, od tega 31 rokodelskih. Zaenkrat najugodnejša za Südmarko naj bi bila »nenavadno rodovitna« južna Štajerska, kjer da je edino možno naseljevanje v večjem številu, možnosti pa obstajajo tudi v Bosni, kjer je že bilo 23.000 Nemcev, nad 20 nemških skupnih naselbin, mnogo nemških uradnikov in kjer naj bi uspešno delovalo Nemško obrambno društvo za Bosno in Hercegovino. Beg zaključuje, da Slovenci nemške načrte »torej poznamo, treba je le složne obrambe«. ⁴⁷

Svoj drugi članek je Beg, podpisan kot B., objavil konec leta 1913. Povzel je podatke, prikazane v razstavnem šotoru Südmarke na graškem Herbstmesse. Poudaril je, da je Südmarka zelo nevarna, posebno za štajerske Slovence, svoje uspehe in »zlobne načrte« za prihodnost pa je razstavila z nenavadno odkritosrčnostjo, kar naj bi dokazovalo, »da uživa mogočna pokroviteljstva in se prav nič ne boji v narodni obrambi razkosanih Slovencev«.

Navedel je, da je bilo v zadnjih petih letih samo na Štajerskem naseljenih 57 nemških družin s 342 osebami, od tega 30 družin iz Prusije, 20 z Ogrske (Švabi in Sasi) ter 7 iz avstrijskih nemških dežel. Največ naselbin je nastalo med Mariborom in Muro (Št. Ilj, Pesnica, Poliški Vrh, Ceršak), »zadnje čase« pa so se vrgli na Dravsko dolino med Marenbergom in Dravogradom. Tokrat so »izdali« nekaj priimkov naseljencev: trgovca Klöckla v Št. Jerneju nad Muto, čevljarja Roitgruberja v Vuzenici, Blodiga pri Sv. Primožu, Kuglerja v Št. Vidu. Skupno je bilo takrat v Dravski dolini že 10 družin, največ z Ogrske. Na razstavi so bile fotografije vseh domov naseljencev, avtor pa je ugotovil, da imajo pri Südmarki »vsako kupljeno dušo v vsestranskem razpregledu«. Društvo da se na vse strani pogaja za nove naseljence, zaradi teh naseljencev so bile ponemčene šole v Št. Jerneju, Vuzenici (zaradi ene družine), Št. Ilju, z načrtovanimi nemškim prevzemom občin pa naj bi bile na smrt obsojeni kraji Vuzenica, Sv. Primož nad Muto, Št. Ilj in Dobrenje.

Avtor je naglasil, da razstavljeni naselbinski zemljevid kot nemško posest prikazuje ves mariborski okraj od Hoč, Lembacha, (Limbuša) Selnice ob Dravi, Gradiške in Pesnice do Št. Lenarta, Marije Snežne in Sladke Gore. Opozoril je na dva naseljena rokodelca na Pragerskem, po enega v Slovenski Bistrici, Oplotnici, Vojniku, Št. Lenartu, Brežicah in na zdravnika v Ljutomeru, na dejstvo, da je neko posestvo v neimenovanem kraju v

⁴⁷ A.B. (Ante Beg), »Nemško naseljevanje«, *S B*, VI/1913, št. 3, str. 53–55.

celjski okolici, katerega prejšnji lastnik je bil ogrski državljani, po posredovanju Südmarke dobil spet neimenovani nemški meščan iz Celja. Pri naseljevanju je imela Südmarka po avtorjevem mnenju pomočnike v vseh stanovih in političnih strankah. V vodstvu njenih podružnic je bilo največ državnih uradnikov, sodnikov, zdravnikov, živinozdravnikov, železniških in poštnih uradnikov pa tudi dva katoliška duhovnika: vikar Bunker v Trabesingu na Koroškem in vikar Ödorfer v Feldbachu.

Zelo podrobno je avtor nanizal podatke o vrsti posestev, ki jih je za naseljevanje kupila Südmarka: Štefličevo v Št. Ilju (najemnik Kollaritsch, cena 15.853 K), Koserjevo v Sv. Primožu nad Muto (najemnik Blodnig, cena 18.208 K), Kolaričevo v Dobrenju (cena 8.000 K), Repnikovo v Št. Ilju (cena 6.000 K), rokodelski dom v Št. Ilju (4.473 K), Pručevo in Höltshovo v Št. Ilju (2.400 K), »Südmarkhof« v Št. Ilju (39.063 K), Neiderwaldovo gostilno v Št. Ilju (49.979 K), Lerchovo gostilno na Pragerskem (19.470 K), Vokovo v Šoštanju (22.563 K), hiši št. 18 in 57 v Vitanju (19.653 K). Omenil je še posojilo na Mravljakovi hiši v Št. Lenartu (7.000 K) in dejstvo, da je Südmarka za naseljence kupila za 72.196 K gospodarskega orodja. Ob koncu prispevka je napovedal, da bo »na drugem mestu« objavil imena predsednikov podružnic Südmarke, ki ji pomagajo »pri njenem vražjem delu v naših deželah«.⁴⁸

To »drugo mesto« je bilo kar v isti številki *S B* nekaj strani naprej: v rubriki Kaj delajo naši narodni nasprotniki je bil natisnjen članek z značilnim naslovom Graditelji nemškega mostu do Adrije. Voditelji Südmarkinih podružnic so bili navedeni z imeni, priimki, poklici, dodana pa jim je tudi kakšna zanje ne posebno laskava opomba. Tako je podružnico v Celju vodil vodja mestnega urada dr. O. Ambrožič, na Muti zdravnik dr. Schröder, v Ormožu davčni upravitelj Grejan, v Slovenskih Konjicah odvetnik dr. Lederer, na Polzeli učitelj Ripper, pri Sv. Trojici Golob ml., v Hrastniku ravnatelj Widschnig, v Poljčanah nadzornik v pok. Zimmer, v Jarenini postajenačelnik Millner, v Lučanah župan Hirzer, v Sevnici zdravnik dr. Wienerroither, v Ljutomeru lekarnar Schwartz, v Marenbergu notar dr. Stöcklinger, v Dobrni – Vojniku Kožuh, v Pernici župan Christöfell, na Ptujju dr. Plachki, na Pragerskem pristav Wuchte, v Radgoni dr. Kamniker, v Brežicah lekarnar Žnideršič, na Bregu pri Ptujju posestnik Fr. Artenjak, v Rogatcu zdravnik dr. Schuster, v Rogaški Slatini kopališki ravnatelj Mulli, v Vuzenici čevljar Dietner, v Šoštanju Fr. Woschnagg ml., v Zidanem Mostu komisar Payr, v Št. Ilju posestnik Fischerder, v Št. Lenartu trgovec Sedminek, v Laškem šolski ravnatelj Walentinitsch, v Slovenski Bistrici odvetnik dr. Janežič, v Slovenj Gradcu odvetniški kandidat dr. Gotscher, v Velenju mlinar Fr. Skaza, v Vuhredu pa postajenačelnik Tennerhäuser.

Zaradi zaokrožitve navedimo izjemoma še ostale slovenske in hrvaške kraje. Tako so bili predsedniki podružnic Südmarke na Jesenicah poštar Hutter, v Domžalah učitelj Rom, na Krasu gozdar Körbl v Planini, v Ljubljani dr. Binder in ga. Pammerjeva (z opombo, da je bila rejenka pokojnega rodoljuba notarja Zupanca), na Mavrlenu gostilničar Kobetič, v Tržiču župan K. Mally, na Poljanicah posestnik Andrej Mauser, v Dragi – Travi posestnik Iv. Glatz, v Beli Peči trgovec Mittendorfer, v Gorici prof. Peschek, v Lovranu uradnik Schwarzbach, v Pulju prof. Reichl, v Škednju železniški uradnik Mat. Pintar in v Trstu trgovec Jos. Czeny.⁴⁹

S B je konec leta 1913 ponovno opozoril, da sprejema Südmarka »sirote pod svoje okrilje in ustanavlja sirotinske naselbine (*Waisenkolonien*)«, da je prvo tako naselbino

⁴⁸ B. (Ante Beg), »Südmarka«, *S B*, VI/1913, št. 11, str. 264–266.

⁴⁹ »Graditelji nemškega mostu do Adrije«, *S B*, VI/1913, št. 11, str. 292–293.

ustanovila pri Št. Jerneju nad Muto ter da pod krinko dobrodelnosti izvaja raznarodovanje.⁵⁰ V začetku leta 1914 je kupila večje posestvo na Štajerskem in ga oddala pruskemu naseljencu, na »zadnji seji« pa odobrila 3.500 K podpore za naselitve in »dovolila 75 renegatom plačevanje obresti«.⁵¹

Tudi sredi leta 1914 je *S B* predstavil najnovejše akcije Südmarke. Opozoril je na štiri naselitve Nemcev konec leta 1913: tri v Slovenskih goricah in eno v Marenbergu. Dravska dolina naj bi bila po pisanju *S B* določena predvsem za ogrske Švabe kot v »nedavnem primeru« šestih članov kmečke rodbine iz Bačke. V Rači pri Št. Ilju so naselili družino iz velike kneževine Badenske, v Pesnici »nedavno« dve nemški družini oz. dva Sasa s 16 osebami. S tem naj bi Nemci spet skušali pridobiti Pesnico, kjer so že imeli 26 nemških naseljencev. Vse štiri nove naselbine so imele skupaj 72 oralov / 41 ha sveta, za naselitev pa je imela Südmarka pripravljene še posestvi v Kaniži (48 oralov / 27 ha) in v Dobrenjah (8 oralov / 4,5 ha). Nameni Südmarke naj bi bili po njenem lastnem razglasu ob 25-letnici povezati »mariborski jezikovni otok« in Dravsko dolino z nemškimi pokrajinami Srednje Štajerske in z Jadranom. Zato naj bi bilo potrebno nadaljevati naseljevanje v Slovenskih goricah (Št. Ilj z okolico) in v Dravski dolini (Marenberg). Tujci so bili do takrat naseljeni v trinajstih slovenjegoriških občinah in v štirih v Dravski dolini (Marenberg, Sp. Vižinga, Vuzenica in Sv. Primož nad Muto). Naseljenih je bilo 350 oseb, Südmarka pa je v zadnjih 10 letih izdala v te namene nad 3 milijone K.⁵² Kljub temu pa naj bi ji po ironično poudarjenem mnenju *Slovenskega Branika* v začetku leta 1914 zmanjkovalo drobiža, zato je prosila somišljenike, naj ji posodijo 5. do 10.000 K »za neke naselitve na Spodnjem Štajerskem« ter se za posojilo vknjižijo na tistih posestvih.⁵³

Št. Ilj in okolica

Že omenjeni Lev Brunčko je v začetku leta 1908 v obširnem članku o Št. Ilju vzel za izhodišče poročanje nemških časopisov, da so graški »burši« »posvojili« oziroma vzeli v »oskrbo« »to našo najbolj izpostavljeno trdnjavo«. Avtor je naglasil, da je bil po nemških akademskih mestih in tudi v Pragi znan sistem, da izberejo določen, narodno najbolj izpostavljen kraj, tam iz svojih sredstev zalagajo knjižnice, prirejajo predavanja, ustanavljajo pevška društva ali organizirajo veselice. Avtor zatrjuje, da je bilo to običajno, saj da »nemško visokošolsko dijaštvo že davno ni več tako mlačno napram pozitivnemu narodnemu delu, kakor je bilo svoje dni, ampak sega z veliko energijo v narodnostni boj na mejah, posebno za časa volitev, državnih, deželnih in občinskih.« Če se vest uresniči, piše avtor precej pesimistično, »smo lahko prepričani, da izgubimo ob štajerski narodni meji še Št. Ilj in bo postal ta trg Port Arthur, s katerim se ga je pred dvema letoma tako rado primerjalo«.⁵⁴ Zelo dramatično je zapisal, da je padel »r u s k i Port Arthur in padel bo tudi s l o v e n s k i, ako ne bomo znali ta novi nemški napad pravočasno odbiti!«

Sledi analiza narodnostnih razmer v Št. Ilju z navajanjem podatkov iz ljudskega štetja leta 1900, ko so bili tam 503 Slovenci in 201 Nемец, opis šolskih in drugih ustanov v

⁵⁰ »'Pustite male k meni priti!'«, *S B*, VI/1913, št. 112, str. 317.

⁵¹ »Südmarka«, *S B*, VII/1914, št. 1, str. 29.

⁵² »Nameni 'Südmarke'«, *S B*, VII/1914, št. 5, str. 145.

⁵³ »'Südmarki' zmanjkuje drobiža«, *S B*, VII/1914, št. 3, str. 86.

⁵⁴ Avtor je imel v mislih rusko trdnjavo in pristanišče na Daljnem vzhodu, ki so ga v rusko-japonski vojni leta 1905 zavzeli Japonci po dolgotrajnem in krvavem obleganju. Omenjeno vojno so pozorno spremljali tudi pri nas, simpatije Slovencev pa so bile že zaradi panslavizma nedvomno pretežno na ruski strani.

kraju (slovenska štirirazrednica in nemška dvorazrednica, slovenska hranilnica in posojilnica in nemški Südmärkischer Spar- und Vorschußverein). Avtor je ugotovil, da so bili Slovenci kljub številčni večini »relativno v gospodarskem in kulturnem oziru slabši od Nemcev, zato ti ne bodo imeli pretežkega dela, če hočejo Slovincem iz rok iztrgali Št. Ilj.« Vse to naj bi se dogajalo zato, ker so Nemci nastopali organizirano po določenem načrtu, ki da se jim bo vsekakor tudi obnesel pri naši »naravnost v nebo vpijoči malomarnosti.« Brunčko je poudaril, da so Nemci svoj načrt celo javno razglasili, namreč dr. Pfanndler v Statistische Monatsschrift za leto 1906. Načrt je bil, kot že omenjeno, spojiti nemško jezikovno ozemlje na Srednjem Štajerskem z mariborskim nemškim jezikovnim otokom ob Južni železnici od Spielfelda (Špilj) do Maribora, že »danes« (v začetku leta 1908) je bilo tam »nasejanih polno manjšin« (Nemcev, op. AV) »Št. Ilj, Cirknica, Štrihovec, Gradiška, Pesnica, Pesniški dvor, Karčovina (Krčevina, op. AV), Leitersberg (Košaki, op. AV)«, te manjšine pa bodo »sčasoma tvorile trden črno-rdeče-rumen pas od murskega kolena do Drave«, kjer so v mariborski okolici že »nemške predstraže: Pekre, Razvinj (Razvanje, op. AV), Tezna (Tezno, op. AV), Podbrežje in Studenci«. Avtor je opozoril, da bo tako »slovenska meja ... razdeljena na dva dela glede na južno železnico – zahodni in vzhodni, če zgradijo železnico Maribor–Zeleni travnik (Wies)«.

Zato ni bilo Brunčku nič čudno, da so se hoteli Nemci z vso silo vreči na Št. Ilj, »ki je naša najsevernejša bastija proti prodirajočemu nemštvu«. Zdelo pa se mu je slabo, da Slovenci tam niso imeli nobene velike ljudske knjižnice, ki bi dala trgu naravno oporo z zavedno in izobraženo okolico. Avtor opozarja, da bi se meja, če bi padel Št. Ilj, premaknila za 10 km proti jugu, ker ostale vasi ne bi mogle vzdržati nasilne asimilacije. Izgubljene bi bile »naše občine onstran in tostran Mure« in slovenska posest se bo končala pred Mariborom. Slovenske gorice, ki so bile, kot je naglasil, »tolikega gospodarskega pomena in so nam rodile toliko vnetih pesnikov in učenjakov, pridejo v nemške roke, vse naše napredovanje v arvežkem sodnem okraju bo ostalo le lepa epizoda v našem narodnem boju in mirno bo tekla Drava naprej«. Članek zaključuje z retoričnim vprašanjem, ali ne bi slovensko »akademično dijaštvo«, ki je, vsaj deloma, »še do danes tako rado posnemalo nemške burše v drugih stvarih«, le-teh posnemalo tudi pri delu za narod.⁵⁵

V Slovenskem Braniku so tako rekoč dnevno spremljali delovanje Südmarke v Št. Ilju in okolici. Tako so v aprilski številki leta 1908 povzeli vest sicer politično »konkurenčnega«, katoliško usmerjenega časnika Slovenski gospodar, da je Südmarka kupila »eno najlepših slovenskih veleposestev« Wagner-Minerlovo v Zmrzleku pri Št. Ilju na Štajerskem in to za 60.000 K in da so poleg tega prišla v last Südmarke še tri slovenska veleposestva na Kresnici. S B je vest komentiral z ugotovitvijo, da se slovenska meja krči »od dne do dne« in ponovil, da je »nujno potrebna ustanovitev parcelačne banke, da se postavi jez nemškemu prodiranju«. Opozoril je še na nevarnost odlašanja in pomenljivo pozval na branik »obe slovenski stranki«. ⁵⁶

Tudi pri naslednjem poročanju in komentiranju širjenja posesti Südmarke v Št. Ilju si je S B junija 1908 pomagal s slovensko politično »konkurenco«, tokrat z osrednjim časnikom Slovenec. Ko je poročal, da je Südmarka v Št. Ilju »ugrabila« najlepše posestvo, nekdanjo Repnikovo gostilno, ki jo je dobila za 43.000 K, ter Brisovo gostilno za 6.000 K, je posebej poudaril, da na kupljenem svetu naseljuje »nemške protestante«. Po Slovencu je S B povzel, da je Südmarka leta 1908 naselila v Št. Ilju nad 30 protestantov, da je kupila »takozvano Minerljevo puščo«, »naslednji mesec« pa da se bosta tu naselili

⁵⁵ Lev Brunčko, »Boj za Št. Ilj v Slovenskih Goricah«, S B, 1/1908, št. 3, str. 38–39.

⁵⁶ »Südmark' kupuje«, S B, 1/1908, št. 4, str. 76.

še dve protestantski družini, ena s 5, druga s 7 otroki. Ti protestanti so bili izključno iz nemškega Reicha, tako da je Súdmarka »z vso vnemo« zidala most do Adrije. Dalje je navedeno, da je Súdmarka kupila dvoje posestev tudi na Kresnici, kamor da pridejo najbrž ljudje »lutriš« vere. Vsa posestva naj bi bila preplačana, »tako da Slovenci njej radi prodajajo«. Po Slovincu povzema S B tudi opozarjanje na čudno vlogo krščansko-socialnega lista *Grazer Volksblatt*, ki da igra »čudno vlogo ... , si ne upa odločno nastopiti proti Súdmarki« in »simpatizuje očitno z njo«, ne sprejema pisem »od naše strani« ali jih krajša. Slovenec je ugotovil, da »Súdmark protestantizira«. Slovenski Branik je k »sposojenemu« članku dostavil precej »zabeljen« komentar, da so katoličani, odeti s krščanskosocialnim plaščem, pri Nemcih sodelavci protestantov, »ko ide zato, da se ponemči slovenska zemlja.« pri Slovencih pa da ni enotnosti, »ko je v nevarnosti naša najsvetlejša last«. Za konec je S B neposredno udaril tudi po SLS, ko je naglasil, da »pri nas« z vso vnemo delujejo »zoper našo edino obrambno društvo samo zato, ker so v njenem vodstvu večinoma osebe, ki niso pogodu SLS.⁵⁷ S B je poleti 1908 ob komentiranju kolonizacijskega delovanja Súdmarke poudaril tudi politične posledice, ko je ugotavljal, da se že kažejo, ker so v Št Ilju na zadnjih dopolnilnih občinskih volitvah zmagali Nemci.⁵⁸

V letu 1909 je Slovenski Branik vestno poročal, da sta v Št. Ilju nemška obrtnika: kolar in klepar, da se domači obrtniki nagibajo na nemško stran, ker dobivajo skrivaj podpore – »Judeževе novce«,⁵⁹ kot tudi, da je Súdmarka v Cirknici pri Št. Ilju kupila Bindlechnerjevo posestvo za 44.000 K in da se je tako spet »pogreznil kos slovenske zemlje v nemško brezno.«⁶⁰ V začetku leta 1910 je S B ponovno poudaril, da delovanje Súdmarke v Št. Ilju »seka slovenstvu grozne rane«, kar se odraža tudi v volilnih izidih, zlasti pri zmagi na občinskih volitvah 27. januarja, ko so sūdmarkovci v omenjenem kraju zmagali v I. razredu.⁶¹ Tudi Ivan Prekoršek je komentiral »najnovejše slovenske poraze« pri občinskih volitvah, predvsem že omenjeni padec dotlej slovenske občine Št. Ilj ter trga Šoštanj, poudaril, da se je desetletni boj za Št. Ilj »vsled naseljevalnega dela Súdmarke ... le še poostril«, ter ugotovil, da je za »prodirajoče nemštvo« ta zmaga »vendarle velik uspeh, dasi jih je stala ogromnih žrtev«. Optimistično pa je vseeno zaključil, da »boj za Št. Ilj še dolgo ni dobojevan.«⁶²

Poleti 1910 je Slovenski Branik opozarjal, da je »Súdmarka požrešnica« v Št. Ilju spet kupila dve slovenski posestvi ter da se njeni agenti tihotapijo po slovenski zemlji in mamijo ljudi z denarnimi ponudbami.⁶³ Po že omenjeni Straži je povzel še odmev na dogodek v Št. Ilju 21. septembra 1910, ko so se priseljeni Nemci spravili na slovenske posestnike, ki so imeli posestva med njimi, ter jim prigovarjali, naj prodajo zemljo. Ko po poročanju Straže Slovenci niso hoteli prodati svoje domače grude, je Nemcem »zrasel ... greben«, da so dejansko napadli slovenske posestnike, »ki so bili v manjšini in se nasilnikov niso mogli ubraniti; napadalci so vpili: Posestvo ali smrt«. Slovenski Branik je dodal, da je bila to »krasna slika vsem narodom pravične Avstrije« in da se tako ni godilo »niti za časa roparskih vitezov v srednjem veku!«⁶⁴

Izrazito pedagoški, nekoliko pa tudi privoščljiv poudarek ima v rubriki »Glasovi o narodni brambi« povzeti prispevek iz mariborske Straže z dne 23. februarja 1912, da

⁵⁷ »Vera in narodnost gineta«, S B, I/1908, št. 6, str. 118.

⁵⁸ »V Št. Ilju v Slov. Goricah«, S B, I/1908, št. 7, str. 138.

⁵⁹ »Nemške obrtnike«, S B, II/1909, št. 1, str. 24.

⁶⁰ »V Cirknici poleg Št. Ilja«, S B, II/1909, št. 11, str. 289.

⁶¹ »Delovanje Súdmarke v Št. Ilju«, S B, III/1910, št. 2, str. 59–60.

⁶² Ivan Prekoršek, »Št. Ilj in Šoštanj!«, S B, III/1910, št. 3, str. 65–66.

⁶³ »Pozor na Súdmarko!«, S B, III/1910, št. 7, str. 193.

⁶⁴ »Posestvo ali smrt!«, S B, III/1910, št. 10, str. 286.

»judežev denar« Slovencev, ki so prodali svojo zemljo Südmarki v Št. Ilju, »ni imel blagoslova«. Ponovili so znano dejstvo, da je Südmarka kupovala zemljo zelo drago, tako da so prodajalci dobili po 10.000– 40.000 K, o teh tisočakah pa naj ne bi bilo ne duha ne sluha. »Ljudje proklinjajo dan, ko so prodali svojo last tujcem«. »Nesrečniki«, ki naj bi bili »danes brez domačije in denarja«, so navedeni s priimki: »ga. Prunč, kmetje Lubej, Sorko, Kolarič itd«. Pekla naj bi jih vest, ker so videli, »da na njihovih posestvih gospodarijo tujci, Švabi, protestanti«. Podobno naj ne bi bilo sreče tudi s podporami Südmärke, ki naj bi »vzgojila s svojimi kupčijami korupcijo, ki jo sedaj samo hudo tepe«. ⁶⁵

Konec leta 1912 je *S B* poročal, da je dunajski mestni svet odvezel Südmarki 48 rejencev, naseljenih v Št. Ilju, da bi umetno napolnili nemške šole. Tako je »odgonski sluga z Dunaja ... odpeljal skoro ves umetni otroški material«, tretji razred šentiljske nemške šole pa se je na ta način izpraznil. *S B* se je spraševal, »kdo bi popisal kisle obraze nemških zagrizencev«. navedel, da nemško društvo v Mariboru protestira in »milo prosi«, naj ukrep razveljavijo, ter zaključil »dvomimo, da se bo dunajski mestni svet vdal in vrnil, kar je iz tehtnih vzrokov vzela«. ⁶⁶ Vendar vzrokov ne navaja.

Leta 1913 je *S B* objavil dve vesti o priseljevanju Nemcev v Št. Ilj in okolico. Majska številka navaja, da je član vodstva za nemško naseljevanje v Št. Ilj »neki dr. Janeschitz, katerega oče je Slovenec in se piše pošteno Janežič«, objavil v nemških časopisih poročilo o priseljevanju Nemcev na omenjeno področje. Dr. Janeschitza, odvetnika, smo že omenili kot predsednika podružnice Südmärke v Slovenski Bistrici. Po njegovem poročilu je Südmarka v Št. Ilj v osmih letih naselila 40 nemških družin s 300 člani in kupila od Slovencev 1500 oralov / 850 ha zemlje. *S B* pričakuje, da se bo naseljevanje nadaljevalo, saj je občni zbor Südmärke v Salzburgu dovolil, da vsako leto v ta namen porabijo do 100.000 K. ⁶⁷ O nadaljevanju naseljevanja poroča že septembrska številka *S B*, ko piše, da je Südmarka »zadnje mesece« naselila osem družin s 44 člani, od tega po dve v Št. Ilju, Cirknici in Pesnici, po eno pa v Dobrenjah in Gornji Kungoti. Naseljenci so prišli iz Virtemberškega, Saksonije, Spodnje Češke in Galicije. ⁶⁸

Da se je pri tem kdo od nemških naseljencev tudi osmolil, naj bi dokazoval primer, ki ga *S B* navaja marca 1914: Südmarka naj bi »s sijajnimi obljubami« zvalila dva mlada Nemca zakonca Seifert iz Badna, da sta vzela v najem neko posestvo v Št. Ilju. Ker pa ni izpolnila obveznosti, sta jo »zapeljanca« tožila pred mariborskim sodiščem, »kjer žena izjavila, da je vse delo Südmärke sleparstvo«. ⁶⁹

Tudi ob ustanovitvi podružnica Südmärke v Svečini pri Št. Ilju spomladi 1910 si je *S B* pomagal s slovensko časopisno »konkurenco«. Novico in komentar je namreč povzel po mariborski *Strazi*: v odboru podružnice da so sami sinovi slovenskih vernih mater in očetov, »a so zdaj začeli v blato teptati jezik materin in vero očetov.« In dodal: »Žalostno«. ⁷⁰ Novico je *S B* povezal z dejstvom, da je bil v omenjeno podružnico vključen tudi Sv. Jurij na Pesnici, kjer se je zaradi ustanovitve podružnice podvojila gonja proti šentjurskemu nadučitelju Simonu Vodeniku, ki so ga premestili v slovenski Lembah (Limbuš). Vendar predstavitev tudi Nemcem ni bila všeč, saj naj bi si tja želel marsikateri »Nemcem prijazni učitelj«. ⁷¹

⁶⁵ »Kdor svojo rodno grudo proda tujcu, nima sreče!«, *S B*, V/1912, št. 4, str. 92.

⁶⁶ »Križ čez račun«, *S B*, V/1812, št. 11, str. 278.

⁶⁷ »Südmark v Št. Ilju«, *S B*, VI/1913, št. 5, str. 123.

⁶⁸ »Naseljevanje Südmärke«, *S B*, VI/1913, št. 9, str. 230.

⁶⁹ »Südmarka' škodljiva tudi Nemcem«, *S B*, VII/1914, št. 3, str. 86.

⁷⁰ »Slovenci, odborniki 'Südmärke'«, *S B*, III/1910, št. 3, str. 82.

⁷¹ »Težko je Nemcem ustreč«i, *S B*, III/1910, št. 4, str. 111.

Slovenski Branik je s posebnim veseljem objavljala novice o nemških neuspehih, pogosto skupaj s pozivi Slovincem k budnosti in posnemanju uspešnih potez nemških konkurenčnih organizacij. Tako je ob dejstvu, da konec leta 1910 v Ceršaku ni zaživela Schulvereinova šola, opozoril, da je skušalo potem vodstvo Südmarke z nakupovanjem zemlje in naseljevanjem Nemcev pridobiti dovolj otrok za nemško šolo.⁷²

Muta, Vuhred, Vuzenica, Maribor in okolica

Slovenski Branik je sredi leta 1910 opozoril, kako je delovala podružnica Südmarke na Muti. Ker ni dobila dovolj denarja in članov med Nemci in nemškutarji, ga je iskala pri Slovincih in sicer »med ubogim delavstvom«. Članek poudarja, da bi bilo treba odločno obsoditi način, »kako iz slovenskega delavstvu izžemajo prispevke za to skrajno napadalno in protikatoliško društvo«. Sama »mati županja Erberica« je hodila v delavske družine, ko so bili možje v službi, »uboga žena pa se seveda ne more ustavljati imenitni gospe delodajalca in tako da morda zadnje novčiče iz hiše za lažje zatiranje njenih bratov in sester«. ⁷³ Konec leta 1911 so ustanovili podružnici Südmarke v Vuhredu in na Muti, kar bi po *S B* moralo biti »novo bodrilo našim ondotnim podružnicam«. ⁷⁴ Očitno imajo v mislih podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda, saj Braniborovih tam ni bilo, podružnic Slovenske straže pa zaradi njihovega političnega izvora v *S B* praviloma niso »reklamirali«.

Učitelj, publicist, mladinski pisatelj in organizator narodnoobrambnega dela Anton Hren⁷⁵ je pod znanim psevdonimom Kompoljski (po rojstnem kraju) v začetku leta 1912 posvetil precej pozornosti narodnostnim razmeram v »lepi zgornji Dravski dolini«, kjer da se je bil že desetletja »tih, a vendar precej oster narodnostni boj«. Priznal je, da je bilo pri nemških nasprotnikih opaziti »dosti smotrenosti ... dasi vstrele včasih takega kozla, da je veselje.« Tako so s pomočjo Südmarke v Vuzenico naselili novega čevljarja, potem pa so se spomnili, da je čevljar tudi predsednik tamkajšnje Südmarkine podružnice Fietner, in pustili priseljenca na cedilu. Opozoril je še, da skušajo v »skoraj docela slovenskih krajih« ustanavljati Südmarkine podružnice, tako »nedavno« v Vuhredu in na Pernicah. V obeh krajih so po avtorjevem mnenju naleteli na odpor, na kakršnega niso »niti zdaleka« računali. Tudi prihod »domišljavih 'vsemogočnih' Marenberžanov jih ni mogel rešiti blamaže, ampak jo je le povečal«. ⁷⁶

S B je sredi leta 1914 navedel, da so Nemci v večinoma slovenski kraj Sv. Jernej nad Muto »vtihotapili« trdega Nemca za začasnega učitelja, ta pa je s pomočjo Südmarke naselil več nemških otrok – sirot, »da pri nadzorovanju pokaže, da lahko izhaja brez slovenščine«. ⁷⁷

Kako so po mnenju *S B* Nemci prežali na Dravsko dolino in kako naj bi se pri tem posluževali agentov med uradništvom, naj bi pričal primer iz Bistrice nad Mariborom.

⁷² »Za Schulvereinom še Südmark«, *S B*, III/1910, št. 12, str. 331.

⁷³ Kako se dela za Südmarko. *S B*, III/1910, št. 5, str. 141.

⁷⁴ »Novi podružnici Südmarke«, *S B*, IV/1911, št. 12, str. 296.

⁷⁵ Anton Hren (12. 1. 1880 Kompolje – 4. 2. 1936 Studenci pri Mariboru), Prim.: A.B. (Ante Beg), »+ Hren Anton, Naši grobovi«, *Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1937*, Ljubljana 1936, str. 33–34 (s fotografijo), Št (dr. Janko Šlebinger, »Hren Anton«, *Slovenski biografski leksikon*, I. knjiga, Ljubljana 1925.1932, str. 343.

⁷⁶ Kompoljski (Anton Hren). »Pritisk nasprotnikov v zgornji Dravski dolini«, *S B*, V/1912, št. 2, str. 25–26.

⁷⁷ »Dve kričeči krivici na Štajerskem«, *S B*, VII/1914, št. 6, str. 167.

Uradnik Südmärke »neki Heinz«, ki smo ga že srečali kot pisca knjige o delovanju te organizacije, je po poročanju *S B* istega leta pisal Modereggerju, postajenačelniku v tem kraju. Prosil ga je, naj mu gre na roko pri nakupovanju slovenskih posestev za naseljevanje Nemcev, da bodo lahko ustanovili nemško šolo in da dobijo Nemci premoč pri volitvah. *S B* zaključuje z nasvetom, da bo treba »gledati na prste takim nemškim agentom.⁷⁸

V začetku leta 1908 je *S B* objavil novičko, da sta Schulverein in Südmarka prispevala po 200 K za dva gojenca vinarske šole v Mariboru.⁷⁹ Maja 1908 je takratni študent prava in ekonomije, prejšnji voditelj mariborskega narodnoradikalnih dijakov in kasnejši sodnik in pravnik Niko Vrabl⁸⁰ opozoril, da so aprila 1910 »brez vsega hrupa« odprli v Mariboru nemško zavetišča za obrtniške vajence, ki ga je s pomočjo Südmärke ustanovilo nemško društvo rokodelcev. Predsednik Südmärke Wastian je označil, da je cilj društva »procvit mariborskega mesta in utrditev vsega nemštva na Spodnjem Štajerskem«. Enako zavetišče naj bi snovali tudi v Celju. Avtor je ob tem opozoril, da grozi »sistematično ponemčevanje našega v obrt odhajajočega naraščaja«, ki naj bi tvoril slovenski srednji stan, in naglašal nujnost nasprotne akcije s podobnimi sredstvi, ki naj bi jo vodila zlasti liberalno usmerjena Narodna delavska organizacija in Branibor.⁸¹

Junija 1910 je *S B* opozarjal na delovanje mariborskih članov Südmärke, ki so postajali »čedalje nesramnejši«, ko so hodili od hiše do hiše, od trgovine do trgovine in silili ljudi k pristopu v njihovo organizacijo. Z izpolnjenimi društvenimi izkaznicami naj bi nadlegovali celo Slovence, »slovenski trgovski sotrudniki« pa so nekemu takemu nabiralcu pokazali vrata. Vse to naj bi bil zgled za »naše podružnice«, ki naj bi podobno od hiše do hiše nabirale denar za CMD.⁸²

Sredi leta 1911 je *S B* poročal, da je Südmarkina mariborska župa ustanovila poseben odsek z nalogo v mariborsko slovensko okolico naseljevati nemške obrtnike in »pokojninarje«.⁸³ Bolj nelogično pa je bilo njegovo poročanje o ustanovitvi podružnice Südmärke v Hočah pri Mariboru. Po prvi vesti v *S B* naj bi bila ustanovljena v začetku leta 1910, in sicer po »zaslugi« župnika Muršca, ki je nastopil proti novi podružnici CMD,⁸⁴ v drugi novici pa je *S B* junija 1911 poročal o bližnji ustanovitvi podružnic Südmärke v Hočah in na Tezmem.⁸⁵

Pragersko, Pekel pri Poljčanah, Slovenska Bistrica

V posebnem poglavju k že omenjenemu splošnem pregledu pisanja *S B* o delovanja Südmärke na Spodnjem Štajerskem je Ivan Prekoršek v začetku leta 1912 še posebej opozoril na nemško delovanje na Pragerskem in kraj že v naslovu prispevka označil kot novo nemško trdnjavo »za Spodnji Štajer«. Posebej je naglasil ustanavljanje nemške poljedeljske zadruge, katere člani so lahko le »Nemci arijskega pokolenja«, in na Südmarkino naseljevanje obrtniških družin in delavcev.⁸⁶ Članek je aprila 1912 doživel

⁷⁸ »Nemci preže na Dravsko dolino«, *S B*, VII/1914, št. 6, str. 168.

⁷⁹ »Na vinorejski šoli v Mariboru«, *S B*, I/1908, št. 3, str. 55.

⁸⁰ Niko Vrabl (5. 12. 1885 Središče ob Dravi - 20. 4. 1975 Maribor), Prim.: F. Fi. (France Filipič), »Vrabl, Niko«, *Enciklopedija Slovenije*, 14. zvezek, Ljubljana 2000, str. 368.

⁸¹ N. S. Vrabl, »Nemška zavetišča za obrtniške vajence«, *S B*, III/1910, št. 5, str. 139–140.

⁸² »Mariborski Südmarkovci«, *S B*, III/1910, št. 6, str. 164.

⁸³ »Mariborska župa Südmarkina«, *S B*, IV/1911, št. 5, str. 127.

⁸⁴ »Podružnica Südmärke«, *S B*, III/1910, št. 4, str. 115.

⁸⁵ »Nove podružnice Südmärke«, *S B*, IV/1911, št. 6, str. 157.

⁸⁶ Ivan Prekoršek, »Nova nemška trdnjava za Spodnji Štajer«, *S B*, V/1912, št. 2, str. 27–28.

tudi odmev Zvonka Perata, ki opisal delovanja nemštva v Pragerskem, kjer da imajo Nemci »marljivo delujočo podružnico« Südmarke, kupujejo »za nizke cene« travnike, postavljajo gostilne in trgovine. Članek poziva Branibor, naj naseli slovenske trgovce, rokodelce, gostilničarje, okrepi organizacijo jugoslovanskih železničarjev, dobi zaslonbo, ki je še nima, ter si prizadeva ustanoviti narodna podjetja in poljedelske zadruga, končuje pa se s krcajem slovenske brezbriznosti.⁸⁷

Pragersko je bilo v *SB* deležno pozornosti še sredi leta 1913, ko piše, da si Nemci tam obetajo veliko bodočnost. V prispevku je poleg ponovno omenjenega delovanja Südmarke – ustanovitev zadruga za sadje in zelenjavo in naseljevanje nemških obrtnikov – novica, da je Südmarka kupila tudi obširno zemljišče, kjer naj bi postavili razne tovarne. Zaključni komentar *SB* je, da so se *Slovenci* »za to točko« premalo brigali.⁸⁸

Konec leta 1912 je *SB* poročal o *Peklu pri Poljčanah*, kjer so »nedavno« ustanovili samostojno podružnico Südmarke, v katero se je takoj vpisalo 43 članov, tako kot na Pragerskem pa so se za Südmarko najbolj zanimali uradniki Južne železnice.⁸⁹

V prvi polovici leta 1913 je bila v *SB* v zvezi s Südmarko dvakrat omejena tudi Slovenska Bistrica, prvič, ko so ustanovili poseben odsek Südmarke, ki naj bi razpel svojo vsenemško mrežo tudi čez Pragersko in Poljčane,⁹⁰ drugič pa potem, ko je tamkajšnja podružnica Südmarke pod vodstvom odvetnika dr. Janeschitza kupila Schullново hišo in nek travnik, ga razdelila med 18 zunanjih Nemcev in tako pridobila osemnajst volilnih glasov v III. razredu.⁹¹

Ostali kraji na Spodnjem Štajerskem

SB je v začetku leta 1911 po publikaciji Südmarke povzel njeno delovanje v Ljutomeru, kjer naj bi vedno krepko pomagala »trhlemu nemštvu«. Tako je Südmarka darovala 30.000 K, da so od Slovencev kupili oziroma ohranili v nemški posesti devet hiš, 2.500 K podpore pa so dobili »nemčurski obrtniki«. V prispevku je navedeno tudi brezuspešno naseljevanje nemških obrtnikov. V Ljutomeru bi »baje« lahko uspevali nemški mizar, krojač in medičar, če bi bili zmožni obrtniki in večči slovenskega jezika. Glede na gospodarski vidik so Nemci »baje« spet prekašali Slovence, ker so imeli lepa posestva in »plodonosne vinograde«. *SB* zaključuje članek z željo, da bi kdo s slovenske strani napisal študijo o narodnih razmerah v Ljutomeru, in jo »zabeli« s: »Prosimo!«⁹²

Več sicer krajših poročil je o delovanju Südmarke v Ormožu. Tako *SB* poroča, da je leta 1908 Südmarka prispevala 6.000 K za razširitev nemške šole.⁹³ Leta 1911 je *SB* postavil delovanje nemških bojnih društev v Ormožu Slovincem dvakrat za zgled. V tem ponemčenem spodnještajerskem mestcu, piše, je živelo »jedva« kakih 100 Nemcev, pri zadnjem ljudskem štetju pa so našli kar 700 »Nemcev«, podružnica Südmarke pa ima 140 članov. To je pomenilo, da je bil vanjo vključen vsak peti »nemškomisleči«. Prispevek se zaključuje z žalostnim vzdihom: »Kako daleč smo še Slovenci!«⁹⁴ V drugem prispevku *Slovenskega Branika*, v katerem se omenja tudi Slovenj Gradec, beremo, da nemška bojna

⁸⁷ Zvonko Pernat, »Odziv članku 'Nova nemška trdnjava za Spodnji Štajer'«, *SB*, V/1912, št. 4, str. 73–74.

⁸⁸ »Pragersko«, *SB*, VI/1913, št. 4, str. 96.

⁸⁹ »V Peklu poleg Poljčan«, *SB*, V/1912, št. 11, str. 277.

⁹⁰ »Nasprotnik ne miruje«, *SB*, VI/1913, str. 2, str. 44.

⁹¹ »Südmarka v Slov. Bistrici«, *SB*, VI/1913, št. 6, str. 146.

⁹² »V Ljutomeru«, *SB*, IV/1911, št. 3, str. 74.

⁹³ »'Südmark'«, *SB*, I/1908, št. 2, str. 34.

⁹⁴ »Posnemajmo!«, *SB*, IV/1911, št. 1, str. 23.

društva nimajo sorazmerno nikjer toliko članov, kot »v naših odpadniških mestih in trgih« na Spodnjem Štajerskem, »vsa ta gnezda tekmujejo, da se število članov množi od leta do leta«. Leta 1910 je v Ormožu število članov Südmarke naraslo od 71 na 140, v Slovenj Gradcu pa od 71 na 102. S tem primerja stanje »naših podružnic« (t.j. podružnic CMD), kjer so z malimi izjemami zadovoljni že, če ohranijo isto število članstva. Prispevek se končuje s pozivom Slovincem, naj posnemajo nemške vzore.⁹⁵ Ob navedbi podatka, da je Südmarka v Ormožu ustanovila naselbinski odsek, je *S B* decembra 1912 poudarjal, da Slovenci preslabo skrbijo za protiutež, v tem smislu da se trudi edino celjska podružnica Branibora.⁹⁶

Ko je omenil delovanje Südmarke v Velenju, je v začetku leta 1909 *S B* naglasil, da ta ne deluje samo ob meji, temveč skuša »predrznica ... sredi slovenskega ozemlja napraviti nemške trdnjave«. Pri tem ji pomagajo »z Judeževimi srebrniki podkupljeni našinci, ki posredujejo pri prodaji zemljišč in poslopij«. Ker je v Velenju za Südmarko premalo nemštva, so dolgo »vrebali« za ugodno priliko, v začetku februarja pa naj bi jim spravili »izdajalski mešetarji v last« Weidlichov dom za 32.000 K, nameravali pa naj bi si prilastiti še dveh posestev, eno v Velenju in drugo v okolici. Običajno končno vprašanje *Slovenskega Branika* se je tokrat glasilo: »Ali bi ne mogla napraviti velenjska podružnica kako predavanje, kjer bi se ljudem pojasnilo, kako draga nam mora biti naša zemlja?«⁹⁷ Mišljena je bila podružnica CMD.

Na začetku leta 1912 je *S B* poročal, da sta iz skupne podružnice Südmarke za Velenje in Šoštanj nastali dve, ker so se člani v Šoštanju osamosvojili. Tako je dobilo »to mestece« lastno podružnico, CMD pa v istem kraju ne more zbuditi svoje skromne podružnice.⁹⁸

Dveh, ne preveč laskavih omemb so bili deležni Ptujčani. Tako je leta 1911 *S B* z zadoščenjem ugotavljal, da je bila požrtvovalnost ptujskih Nemcev bolj v besedah, saj sta leta 1910 moška in ženska podružnica Südmarke zbrali 694 K, njeni nabiralniki pa dodatnih 85 K.

S B še navaja, da sta moška in ženska podružnica Schulvereina na Ptuju v istem letu zbrali 631 K, zaključuje pa z za slovensko stran ugodno primerjavo z »našima podružnicama«⁹⁹ v Mariboru, češ »skrijte se Nemci pred našo požrtvovalnostjo«. ¹⁰⁰ Za Slovence manj ugodne primerjave s podružnicami CMD na Ptuju se je *S B* odrekel.

Na začetku leta 1913 si je *S B* privoščil »ptujске renegate«, ki so postavili »na škodo nemškim gostilničarjem« svoj Deutsches Haus, katerega pa je pred kratkim uničil požar. Südmarka je brž prispevala 10.000 K. Pisec se sprašuje: »Zakaj pa niso imeli bajte zavarovane?« in omeni celjski narodni dom, kateremu je »nedavno« požar tudi naredil veliko škodo, »pa ne beračijo okrog, ker je bil zavarovan«. ¹⁰¹

Tri vesti v *S B* obravnavajo delovanje Südmarke v Celju. Sredi leta 1908 na kratko poroča, da je njena tamkajšnja podružnica v letu 1907 zbrala 2.700 K, in se retorično vprašuje: »Kdaj se začnemo v požrtvovalnosti kosati z nasprotniki?«¹⁰² Ko Niko Vrabl aprila 1910 poroča o odprtju nemškega zavetišča za obrtniške vajence v Mariboru, omeni, da naj bi enako zavetišče snovali tudi v Celju, kjer so že leta 1909 na zborovanju spodnještajerske Südmarkine župe dr. Ambroschitschu naročili, naj prouči podobne nemške

⁹⁵ »Slovinci, posnemajmo odpadnike v požrtvovalnosti!«, *S B*, IV/1911, št. 6, str. 160.

⁹⁶ »Nemci nadaljujejo z naseljevanjem v slovenskih krajih«, *S B*, V/1912, št. 12, str. 307.

⁹⁷ »Velenje v nevarnosti«, *S B*, II/1909, št. 3, str. 66.

⁹⁸ »Novi podružnici Südmarke na Slov. Štajerskem«, *S B*, V/1912, št. 3, str. 66.

⁹⁹ Gre spet za podružnici Družbe sv. Cirila in Metoda.

¹⁰⁰ »Požrtvovalnost ptujskih Nemcev«, *S B*, IV/1911, št. 4, str. 105.

¹⁰¹ »Za odpadnike ima Südmarka vedno dovolj denarja«, *S B*, VI/1913, št. 1, str. 16.

¹⁰² »Celjska podružnica 'Südmarke'«, *S B*, I/1908, št. 7, str. 138.

zavode med češkimi Nemci na Poznanjskem.¹⁰³ Julija 1911 je *S B* v duhu gesla Svoji k svojim zastavil javno vprašanje, ali je celjski jermenar in tapetar Karol Pühl, ki mu je Súdmarka »pred kratkim« dala 500 K podpore, res opravljal vsa »v njegovo stroko spadajoča dela« v celjskem hotelu Pri belem volu, ki je slovenska last?¹⁰⁴ Ko so konec istega leta zapisali, da je »zadolžena celjska mestna občina« darovala Súdmarki 100 K, so pribili, da proti temu »slovenski davkoplačevalci odločno protestiramo«¹⁰⁵

Zapisi smo že, da je Ivan Prekoršek v *S B* konec leta 1911 opozarjal, kako je Súdmarka v Št. Lenartu in Vojniku naseljevala nemške sirote, ki naj bi pomnožile sicer razredčene vrste učencev zlasti Schulvereinovih zasebnih šol ter vajencev nemških mojstrov.¹⁰⁶ Ko je *S B* sredi leta 1911 obširno poročal o sporih znotraj Schulvereinove podružnice v Rogaški Slatini, je obenem omenil, da je bila v tistem času tam ustanovljena podružnica Súdmarke.¹⁰⁷ V istem obdobju je *S B* poročal o 10.000 K in desetih podporah »nemškim« obrtnikom, ki jih je Súdmarka »do sedaj« namenila za ohranitev »nemške posesti« v Slovenskih Konjicah¹⁰⁸ Iz istega časa je tudi novica v *S B*, da je Súdmarka kupila nekdanje posestvo dr. Povalja pri Sv. Primožu pri Šentjurju ob Južni železnici. V članku ugotavljajo, da je težko uganiti, kaj hoče Súdmarka v čisto slovenskem kraju, Slovence pa pozivajo, naj pazijo, »da se ne ugnezdijo na naših tleh nasprotniki«.¹⁰⁹ Na začetku leta 1912 je *S B* na kratko poročal, da je štela podružnica Súdmarke v slovenski Polzeli skoraj 50 članov.¹¹⁰

Sredi leta 1908 so v *Slovenskem Braniku* zapisali, da hoče Súdmarka na Vranskem »baje« kupiti 1000 oralov / 568 ha slovenske zemlje, kjer naj bi naselila nemške protestante. Opozorili so, naj slovenskih tržanov in posestnikov ne premoti visoka cena, ki jo ponujajo tujci, »kajti lakomnost je preslepila Juda Iškarjota«. Dodali so udarno geslo: »Ne pedi slovenske zemlje nemški in lutrški »Súdmarki!«¹¹¹

Konec leta 1911 je *S B* opozoril, da je v Zidanem mostu med najnovejšimi podporniki Súdmarke kolodvorska restavracija, ki je tej organizaciji prek asistenta Kossarja darovala 15 K. To naj bi bil, ironično zaključuje *S B*, za »vse slovenske in slovanske potnike ... najboljše kašipot in priporočilo za obisk«.¹¹²

Junija 1912 je *S B* poročal, da je Súdmarka »pri Moserju« v Zidanem mostu 4. maja ustanovila podružnico. Njeni člani so zaposleni v tamkajšnji tovarni, pri železnici in v kolodvorski restavraciji. Kot glavna pospeševalca nemštva je *S B* navedel Ljubljana Habichta in Lauterja. Ob slednjem se je *Slovenski Branik* spraševal, kaj bi k tej njegovi dejavnosti rekel njegov ujec, »vzorni slovenski rodoljub Dragotin Žagar, če bi bil še živ«. Slovenci so priredili »proti temu drznemu izzivanju krasno uspel protestni shod v Juvančičevem hotelu«.¹¹³

Sredi leta 1911 je *S B* novico, da je Súdmarka »za ohranitev nemštva« v Brežicah in za podporo nemškutarških obrtnikov namenila po lastnem priznanju nad 50.000 K, komentiral, da bi bil »res čudež, če bi se moglo nemštvo v Brežicah samo po koncu držati«.¹¹⁴

¹⁰³ N. S. Vrabl. »Nemška zavetišča za obrtniške vajence«, *S B*, III/1910, št. 5, str. 139–140.

¹⁰⁴ »Ali je res«, *S B*, IV/1911, št. 7, str. 178.

¹⁰⁵ »Zadolžena celjska mestna občina«, *S B*, IV/1911, št. 11, str. 275.

¹⁰⁶ Ivan Prekoršek, »Nov udarec«, *S B*, IV/1911, št. 10, str. 233–234.

¹⁰⁷ »Renegati med seboj«, *S B*, IV/1911, št. 7, str. 178–179.

¹⁰⁸ »Za ohranitev 'nemške posesti' v Konjicah«, *S B*, IV/1911, št. 5, str. 127.

¹⁰⁹ »Čujte, Čujte!«, *S B*, IV/1911, št. 7, str. 180–181.

¹¹⁰ »Novi podružnici Súdmarke na Slov. Štajerskem«, *S B*, V/1912, št. 3, str. 66.

¹¹¹ »Tisoč oralov slovenske zemlje«, *S B*, I/1908, št. 7, str. 138.

¹¹² »Zidani most za Súdmarko«, *S B*, IV/1911, št. 11, str. 275.

¹¹³ »Súdmarkovci na Zidanem mostu«, *S B*, VI/1913, št. 6, str. 146.

Zaključek

V *Slovenskem Braniku* so pri spremljanju delovanja Südmärke na Spodnjem Štajerskem glavno pozornost namenili trem najbolj ogroženim točkam: Št. Ilju, Marenbergu in okolici ter Pragerskemu z okolico, s kratkimi omembami pa so spremljali delovanje Südmärke še v vrsti drugih spodnještajerskih krajev: od Ormoža in Ljutomera do Zidanega Mosta in Brežic. Osnovne značilnosti poročanja *Slovenskega Branika* so velika budnost do delovanja nemških nasprotnikov in jasno izraženi pedagoški prijemi, n. pr. zaključni komentarji ali retorična vprašanja, s katerimi so si prizadevali delovanje nasprotnikov omejiti ali celo obrniti sebi v prid. Pri tem se je praviloma zelo izrazito kazala liberalna usmeritev časopisa zlasti v bolj ali manj odprtih napadih na politiko glavnih slovenskih političnih nasprotnikov – Slovenske ljudske stranke. Kljub temu pa lahko zaznamo tudi prvine skupnega nastopa obeh glavnih slovenskih strank pri obrambi Spodnje Štajerske, tudi ponavljajoče se skupno zavračanje nemških »lutriš« priseljencev. Prav ta skupni nastop je odločno pripomogel, da nemška raznarodovalna prizadevanja na Spodnjem Štajerskem v času habsburške monarhije niso obrodila trajnih rezultatov.

---

¹¹⁴»Za ohranitev nemštva v Brežicah«, *S B*, IV/1911, št. 6, str. 154.

ZUSAMMENFASSUNG

**DIE TÄTIGKEIT DES VEREINS SÜDMARK IN DER UNTERSTEIERMARK
BIS ZUM JAHRE 1914 AN HAND DER BERICHTE IM SLOVENSKI BRANIK**

Der aggressive deutsch-nationalistische Verein Südmark wurde am 24. November 1889 in Graz unter dem Aspekt gegründet, mit wirtschaftlichen Maßnahmen, insbesondere durch Kolonisierung, in jenen Teilen der Habsburgermonarchie das Deutschtum zu festigen, wo es nach Auffassung der Vereinsgründer bedroht gewesen sei. Zu diesem Zweck wurde im Jahre 1909 ein eigenes Bankinstitut gegründet und ein Vermittlungsbüro für den Ankauf slowenischen Besitzes eröffnet, das sein Filialnetz auch auf das slowenische Gebiet ausweitete. Man förderte die Aufnahme von deutschen Waisenkindern durch deutsche Familien in ethnisch gemischten Zonen, errichtete eigene Bibliotheken, gewährte Stipendien und Kredite, organisierte Versammlungen und gab deutschsprachige Publikationen heraus. Die Hauptstoßrichtung des Vereins galt auf slowenischem Boden der Untersteiermark, hier insbesondere drei Gegenden: Slovenske gorice (Windische Büheln) – Šentilj (St. Egidij) mit Umgebung, das obere Drautal – Radlje ob Dravi (Mahrenberg) mit Umgebung sowie Pragersko (Pragerhof), Poljčane (Pöltschach) und Slovenska Bistrica (Windisch Feistritz). Diese Tätigkeit wird im Lichte der Berichterstattung des monatlichen nationalen Kampfblatts *Slovenski Branik* behandelt, das in den Jahren 1908-1914 erschien und sich mit der Beobachtung von Nationalitätenkämpfen auf slowenischem Gebiet befasste. Weiters verfolgte es die Aktivitäten slowenisch-nationaler Schutzvereine wie auch auf die Assimilierung der Slowenen ausgerichteter deutscher und italienischer Organisationen. Das Hauptaugenmerk widmete das Blatt der Südmark-Tätigkeit in den bereits erwähnten drei besonders umkämpften Gegenden der Untersteiermark. Erwähnt werden aber auch die Vorgänge in einer Reihe anderer untersteirischen Orte, von Ormož (Friedau) und Ljutomer (Luttenberg) bis Zidani most (Steinbrück) und Brežice (Rann). Für die Schreibweise des *Slovenski Branik* war vor allem die große Aufmerksamkeit gegenüber der Tätigkeit der deutschen Gegner charakteristisch wie auch klar formulierte pädagogische Vorstellungen, z.B. in den Schlusskommentaren oder in den rhetorischen Fragestellungen, womit man sich bemühte, die gegnerischen Aktivitäten herunterzuspielen und sie sogar zum eigenen Nutzen zu interpretieren. In den erwähnten Veröffentlichungen zeigte sich häufig eine ganz und gar liberale Grundorientierung des *Slovenski Branik*, insbesondere in den mehr oder weniger offenen Angriffen auf die Politik der slowenischen Hauptgegner in der Slovenska ljudska stranka (Slowenische Volkspartei). Trotzdem gibt es auch Ansätze eines gemeinsamen Vorgehens beider bestimmenden slowenischen Parteien in der Abwehr deutscher Angriffe, ebenso auch beim Losziehen gegen die deutschen protestantischen Zuwanderer. Gerade dieses gemeinsame Auftreten trug wesentlich dazu bei, dass die deutsche Germanisierungsbemühungen auf dem Gebiet der Untersteiermark in der Zeit der Habsburgermonarchie nicht die erhofften Ergebnisse zeitigten. Schließlich wurden auch diese von den Ereignissen nach 1918 »hinweggefegt«, ohne sichtbare Folgen zu hinterlassen.

MARTIN MOLL

ERSTER WELTKRIEG UND POLITISCHE JUSTIZ IN ÖSTERREICH-UNGARN: Empirische Befunde aus der sloweni- schen und deutschsprachigen Steiermark

Vor mehr als zwei Jahrzehnten legte Janko Pleterški einige für das Problem der Abwendung der Slowenen von Österreich-Ungarn während und gegen Ende des Ersten Weltkrieges zentrale Dokumente der Öffentlichkeit vor.¹ Er edierte und kommentierte große Teile der Resultate einer Untersuchung, welche die österreichischen Behörden noch im letzten Kriegsjahr dem im Parlament erhobenen Vorwurf gewidmet hatten, die stets kaisertreuen Slowenen seien vor allem in den ersten Monaten des Krieges brutal verfolgt und unterdrückt worden. Vornehmlich in der Steiermark und in Kärnten, weniger ausgeprägt in den übrigen von Slowenen bewohnten Kronländern Görz und Gradisca, Küstenland, Krain und Triest, sollen Regierungs- und Armeestellen mit den nationalen Gegnern der Slowenen, den Deutschen, zusammengearbeitet haben, um die ganze Härte der Kriegsgesetze nicht etwa gegen Staatsfeinde, sondern gegen loyale Bürger zur Anwendung zu bringen. Tausende unschuldiger Slowenen aus allen Schichten der Bevölkerung seien denunziert und eingekerkert worden, bloß weil sie Slowenen waren und ihre Nationalität nicht verleugnen wollten.²

Seitdem der im März 1914 vertagte Reichsrat nach mehr als dreijähriger Pause für Ende Mai 1917 wieder einberufen worden war, nutzen slowenische Abgeordnete die ihnen nunmehr offenstehende Bühne dazu, um in einer bis zum Zusammenbruch der Monarchie nicht mehr abreißen lassen Flutwelle von immer neuen Interpellationen und Anfragen die verantwortliche Regierung mit den Vorkommnissen zu Beginn des Weltkrieges zu konfrontieren.³ Auf mehreren Hundert Druckseiten wurden bis zum Herbst 1918 immer neue und immer haarsträubendere Einzelheiten über das Geschehen der ersten Kriegsphase präsentiert, wodurch die Regierung derart unter Druck geriet, dass sich Kaiser Karl I.

¹ Janko Pleterški (Hg.), *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Poročili vojaške in vladne komisije*. Arhivsko društvo slovenije 1, Ljubljana 1980. Ders. (Hg.), *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor)*. Arhivsko društvo slovenije 2, Ljubljana 1982. Zitiert als Pleterški, *Politično I* und *II*.

² Als zentrales Dokument für die Steiermark ist anzusehen die »Anfrage des Abgeordneten Dr. Verstovšek und Genossen an die Gesamtregierung, betreffend die Inhaftierungen unschuldiger Slowenen in der Steiermark, betreffend die Genugtuung, die der Staat den hart Betroffenen zu geben verpflichtet ist und betreffend die Bestrafung aller Organe, die sich solche Grausamkeiten und Gesetzwidrigkeiten an unschuldigen Staatsbürgern zuschulden kommen ließen«, 3.7.1917. Anhang zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917. XXII. Session. 2. Band, Wien 1917, S. 1233-1261. Künftig zitiert als Anhang 1917.

³ Diese parlamentarischen Initiativen finden sich in den zitierten Anhangbänden aus den Jahren 1917/18. Eine Auflistung aller den Slowenenverfolgungen gewidmeten Interpellationen sowie eine Bewertung derselben in der Einleitung zu Pleterški, *Politično I*, insbesondere S. 22. Zum Hintergrund vgl. Mark Cornwall, *The Experience of Yugoslav Agitation in Austria-Hungary, 1917-18*, in: Hugh Cecil-Peter Liddle (Hg.), *Facing Armageddon. The First World War Experienced*, London 1996, S. 656-677 sowie Feliks J. Bister, »Majestät, es ist zu spät ...« Anton Korošec und die slowenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918, Wien-Köln-Weimar 1995. Die immer noch beste Zusammenfassung findet sich bei Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918*, Ljubljana 1971.

im Spätherbst 1917 entschloss, zwei mit weitgehenden Vollmachten ausgestattete Kommissionen einzusetzen, um sämtliche Vorwürfe auf ihre Richtigkeit zu überprüfen.⁴ Die Gremien taten das, was heute als »fact finding mission« bezeichnet wird: Sie bereisten die betroffenen Kronländer, hörten alle greifbaren Zeugen, holten Stellungnahmen der beteiligten Behörden ein und legten im Februar bzw. März 1918 ihre Endberichte vor, die Pleterski gekürzt in seine Edition aufnahm. Von belanglosen Details abgesehen, fanden die Behauptungen der slowenischen Politiker in diesen amtlichen Erhebungen eine eindrucksvolle Bestätigung, was umso erstaunlicher ist, als die Aufgabe der Kommissionen keineswegs in einer Feststellung der Tatsachen »sine ira et studio« bestanden hatte. Sie sollten nach dem Willen der Regierung im Gegenteil dazu beitragen, die slowenische Kritik zu widerlegen. Dabei ging es natürlich keinen Augenblick um einen historisch-juristischen Streit um Jahre zurückliegende Ereignisse. Die slowenischen Abgeordneten hatten nämlich ihre Klagen mit der hochpolitischen Forderung nach einer grundlegenden Umgestaltung der Monarchie im Sinne einer Autonomie aller von Slowenen bewohnten Gebiete verbunden.⁵ Nur auf diese Weise könne eine Wiederholung ähnlicher Unterdrückungsmaßnahmen verhindert werden. Diesem Argument sollte mit den Untersuchungen eigentlich der Wind aus den Segeln genommen werden. Da die Resultate das genaue Gegenteil des Erhofften zu Tage förderten, wurden sie von der Bürokratie »ad acta« gelegt.

In schroffem Gegensatz zur Bedeutung der von Pleterski edierten Quellen wurden diese von der Geschichtswissenschaft kaum rezipiert. In Österreich, wo die Erforschung des Ersten Weltkrieges ohnedies immer noch stiefmütterlich behandelt wird, ist all das kein Thema, was als wichtige Vorgeschichte der Abtrennung der Untersteiermark 1919 und der Grenzdiskussion in Kärnten 1918-1920 anzusehen ist.⁶ Paradoxiere hat ein österreichischer Historiker einige Jahre vor Pleterski die Berichte der erwähnten Untersuchungskommissionen für eine Abhandlung über die Lage der Kärntner Slowenen vor und im Ersten Weltkrieg ausgewertet.⁷ Sein Aufsatz zeitigte so gut wie keine Resonanz. Sieht man von meinen eigenen Vorstudien zu einer größeren Darstellung des Nationalitätenkampfes in der Steiermark ab,⁸ so hat lediglich der Wiener Südosteuropa-Historiker Ar-

⁴ Zu Entstehung, Zusammensetzung, Arbeitsweise und Resultaten der Kommission Pleterski, *Politično I*, S. 16-29.

⁵ Zu den politischen Folgen der Vorgänge im Staatsinneren vgl. jetzt auch Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*, New York 2000.

⁶ Es spricht für sich, dass nur eine Handvoll wissenschaftlicher Bibliotheken in Österreich Band 1 von Pleterskis Edition ihr Eigen nennt, Band 2 hingegen ausweislich des Verbundkataloges der Österreichischen Nationalbibliothek in Österreich überhaupt nicht vorhanden ist!

⁷ Arnold Suppan, *Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slowenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903-1918)*, in: *Österreichische Osthefte* 20, 1978, S. 292-328.

⁸ Martin Moll »Burgfrieden« im Habsburger-Reich 1914? Die Verfolgung slowenischer Steirer bei Ausbruch des ersten Weltkrieges. Ein Forschungsbericht, in: *Bulletin für Faschismus- und Weltkriegsforschung* 13, 1999, S. 63-83. Ders., Hochverrat und »serbophile Umtriebe«: Der Kriminalfall Maria-Rast als Beispiel der Verfolgung slowenischer Steirer zu Beginn des Ersten Weltkrieges, in: *Blätter für Heimatkunde* 74, 2000, S. 39-73. Ders., »Verräter und Spione überall«. Vorkriegs- und Kriegshysterie in Graz im Sommer 1914, in: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz* 31, 2001, S. 309-330. Ders., Der innere Feind. Die Jagd auf »Hochverräter« am Beispiel der Steiermark, Sommer und Herbst 1914, in: *Historicum* Nr. 69/2001, S. 25-31. Ders., Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg – »Schwert des Regimes?« Überlegungen am Beispiel des Landwehrdivisionsgerichtes Graz im Jahre 1914, in: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 50/51, 2000/2001, S. 301-355. Ders., Vom Mitbürger zum Staatsfeind. Die Behandlung der Kärntner und steirischen Slowenen im Ersten Weltkrieg, in: Hellwig Valentin-Susanne Haiden-Barbara Maier (Hg.): *Die Kärntner Volksabstimmung 1920 und die Geschichtsforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven*, Klagenfurt 2002, S. 275-294.

nold Suppan diese überaus aussagekräftigen Dokumente überhaupt zur Kenntnis genommen.⁹

Dabei hätte die Tatsache, dass die altösterreichischen Behörden selbst in zahllosen Fällen das Vorliegen ungerechtfertigter Verfolgung bestätigt hatten, das Interesse der Forschung auf jene Fragen lenken können, die weder in den slowenischen Interpellationen noch in den amtlichen Berichten zureichend beantwortet, ja oft nicht einmal gestellt sind. Über die Gesamtzahl der von den »Persekutionen« betroffenen Personen erfahren wir aus all diesen Quellen nämlich nichts. Dies liegt daran, dass die slowenischen Politiker ihre Angriffe mit einer gemischten Argumentation vortrugen: Sie präsentierten zum einen eine Anzahl besonders schockierender Einzelfälle, vor allem solche, über die ausreichende Informationen vorlagen und die das Versagen der staatlichen Behörden in ein grelles Licht rückten. Zum zweiten führten sie explizit aus, dass in ihren Schriften nur ein ganz kleiner Teil sämtlicher Opfer genannt werde; darüber hinaus seien »zahlreiche«, »Hunderte« oder »sehr viele« weitere Slowenen von der Staatsmacht verfolgt worden.¹⁰ Die Untersuchungskommissionen behielten diese Linie grosso modo bei: Sie recherchierten so weit als möglich alle von den Slowenen namentlich bezeichneten Fälle, wobei sie sich aber auf die Unschuldigen beschränkten und jene beiseite ließen, die von der Kritik zwar als Opfer einer Verfolgung bezeichnet, jedoch von einem Gericht rechtskräftig verurteilt worden waren.¹¹ Diese Unterscheidung kann, wie sich von selbst versteht, natürlich nicht der Maßstab heutiger historischer Forschung sein, wenngleich nicht a priori vom Wüten einer Unrechtsjustiz im Stile der nationalsozialistischen Zeit ausgegangen werden darf. Die Kommissionen machten jedenfalls nicht einmal den Versuch, einen Überblick über den Gesamtumfang der Repression in den ersten Kriegsmonaten zu gewinnen. Wir kennen diese Zahlen bis heute nicht.¹² 1992 konstatierte ein slowenischer Historiker, Umfang und Methoden der Verfolgungen lägen bis heute weitgehend im Dunkeln, da sich die Historiographie für die Thematik nie interessiert habe.¹³

Die Zurückhaltung hatte gute Gründe: Zum einen verspürte die Regierung 1917/18 wenig Neigung, eine wahrheitsgetreue Bilanz zu veröffentlichen. Sporadisch wurden zwar von den zur Stellungnahme verpflichteten Behörden Listen vorgelegt bzw. Zahlen genannt, doch erweisen sich diese im Zuge einer Überprüfung als extrem unzuverlässig. Wie

⁹ Wie Anm. 6. Ders. (Hg.), *Zwischen Adria und Karawanken. Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1998, S. 342-346.

¹⁰ Nachweise bei Pleterski, *Politično I*, S. 23.

¹¹ Dies wird im Schlussbericht der zivilen Kommission ausdrücklich angeführt. Pleterski, *Politično I*, S. 43.

¹² Eine nahezu drei Jahrzehnte zurückliegende Diskussion unter slowenischen Historikern hierüber verlief kontrovers und führte zu keiner abschließenden Klärung der Frage. Vgl. Dušan Kermavner, *O številu slovenskih justificirancev v prvi svetovni vojni*, in: *Zgodovinski Časopis* 24, 1970, S. 93-97. Ders., *O arelacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (z uvodnim ekskurzom o aretaciji in izpustu Ivana Cankarja in z vmesnim ekskurzom o Petru Roseggerju in Slovencih)*, in: *Zgodovinski Časopis* 27, 1973, S. 343-375. Janko Pleterski, *Nekaj nepričakovanega odgovora Dušanu Kermavnerju*, in: *Zgodovinski Časopis* 28, 1974, S. 367-380.

¹³ Dragan Matić, *Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med I. svetovno vojno*, in: *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, 1992, S. 201-219. Der Beitrag ediert eine von Seiten des SHS-Staates vorgenommene, im April 1919 vollendete Bestandsaufnahme der Verfolgungen während der gesamten Kriegsdauer (!), die jedoch überwiegend Fälle aus Krain behandelt; nur sechs davon hatten einen Bezug zur Steiermark. Mit welchen Methoden und auf welcher Quellenbasis diese Erhebung erfolgte, konnte nicht mehr eruiert werden. Bekannt sind nur die in der Presse publizierten Aufforderungen an seinerzeitige Opfer, sich zu melden und ihren Fall darzulegen. Es meldeten sich lediglich 83 Personen. Vergleiche mit dem hier präsentierten Material für die Steiermark können bei dieser überaus begrenzten Datenbasis daher nicht angestellt werden. Vermerkt sei lediglich, dass von den 83 Verfolgten 31 verurteilt worden waren (ca. 35 %), ein deutlich über dem steirischen Wert liegender Anteil.

kaum anders zu erwarten, waren alle Beteiligten emsig bestrebt, den Gesamtumfang wie auch ihren eigenen Anteil daran zu bagatellisieren. Dies traf etwa – und besonders krass – zu auf die Bezirkshauptmannschaft in Cilli/Celje, die am 3. September 1917 für die mehr als drei Jahre seit Kriegsbeginn lediglich 24 »wegen politischer Verbrechen« verhaftete Personen und unter diesen wiederum 12 Verurteilte meldete.¹⁴ Tatsächlich wurden, wie hier erstmals nachgewiesen wird, in diesem Bezirk allein im zweiten Halbjahr 1914 mindestens 114 Personen festgenommen. Zusätzlich ist eine gewisse Dunkelziffer nicht mehr dokumentierbarer Fälle anzunehmen. Dieser Befund legt eine erhebliche Skepsis gegenüber Übersichten nahe, die von den damaligen Behörden erstellt wurden.

Dabei wirkte sich gewiss nicht allein der Wunsch aus, das Geschehene zu vertuschen oder zu beschönigen; es lag auch an einer Fülle von Schwierigkeiten, mit denen der Historiker heute noch zu kämpfen hat. Die Verfolgungen erstreckten sich auf sechs Kronländer und wurden von zahlreichen Behörden mehr oder minder aktiv ausgeführt: Von Gendarmerieposten und Polizeikräften der autonomen Städte, von Staatsanwaltschaften und militärischen Anklagebehörden, Bezirks- und Landes- bzw. Kreisgerichten sowie den Militärgerichten, Instanzen der Zivilverwaltung (Bezirkshauptmannschaften und Statthaltereien bzw. Landespräsidien, Magistraten der Statuarstädte) sowie schließlich von Einheiten der Armee im unmittelbaren Zugriff. Eine Instanz allein konnte das Geschehen in seiner Gesamtheit damals gar nicht überblicken. Hinzu kam die Vielzahl möglicher (und auch praktizierter) Spielarten von Verfolgungen. Folgt man den Klagen slowenischer Politiker aus den letzten beiden Kriegsjahren, so spannte sich der Bogen von der systematischen Zurückdrängung der slowenischen Sprache aus dem öffentlichen Leben bis zu Massenverhaftungen und rechtswidrigen Hinrichtungen. Die Personalfluktuation während des Krieges und der Verlust eines Teiles der Akten vergrößern die Probleme noch weiter. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass in der letzten Kriegsphase besonders belastende Dokumente absichtlich vernichtet oder dass schon zuvor – im vollen Wissen um die Rechtswidrigkeit der Verfolgungen – Protokollierungen unterlassen wurden.¹⁵

Nahezu ausgeschlossen ist es, die Opfer nach dem Kriterium ihrer Nationalität in Slowenen und Nicht-Slowenen zu trennen.¹⁶ Es gehört nämlich zu den grotesken Aspekten dieser Zeit, dass mitunter auch der Falsche getroffen wurde: Schon am 9. August 1914, nicht einmal zwei Wochen nach Ausbruch des Krieges, musste etwa der deutschnationale Bürgermeister von Pettau/Ptuj, Josef Ornig, in Graz intervenieren. Die Gendarmerie hatte am Tag davor den slowenischen Großgrundbesitzer Franz Cech wegen des öffentlichen Ausrufs »Živijo Srbija« (Hoch Serbien) verhaftet. Cech war aber, wie ein so unverdächtiger Zeuge wie Ornig mitteilte, alles andere als »serbophil«, sondern vielmehr ein stramm deutsch denkender Mann und vor allem ein eifriger Parteigänger der von Ornig zur Beeinflussung der Slowenen im deutschfreundlichen Sinn gegründeten »Štajerc«-Partei.¹⁷ Cech war, wie wir wissen, Slowene, wurde aber offenkundig nicht wegen seiner Nationa-

¹⁴ BH Cilli an Statthaltereipräsidium Graz, 3.9.1917. Steiermärkisches Landesarchiv Graz. Bestand Statthaltereipräsidium. E 91 Zl. 1771/1917. Künftig zitiert als StLA StH. Präs.

¹⁵ Die slowenischen Interpellanten vermuteten 1917, die Behörden hätten wegen der Absurdität der Anschuldigungen Protokollierungen absichtlich vermieden. Die Quelle fährt dann fort: »Von Interesse wäre es zu erfahren, wie viel solche Akten spurlos verschwunden sind.« Anhang 1917, S. 1237.

¹⁶ Dies kann nur für jene Personen geschehen, bei denen die Quellen erwähnen, sie seien Anhänger der slowenischen Nationalbewegung. Selbst diese Angaben können aber stark übertrieben oder überhaupt erfunden sein.

¹⁷ Ornig an Statthalter Clary, 9.8.1914. Steiermärkisches Landesarchiv Graz. Statthalter-Korrespondenz 1914 C.

lität verfolgt, sondern deswegen, weil er der Intervention des Pettauers Bürgermeisters zufolge auf Grund seiner Trunksucht und Rauflust immer wieder Dummheiten machte.

Mühevoll gestaltet sich die restlose Zuordnung aller bekannten Verfolgungen auf die in Frage kommenden Kronländer, da die Wohn- und Tatorte nicht immer genannt werden. Zu berücksichtigen ist, dass das Landwehrdivisionsgericht (LWDG) des Militärkommandos Graz neben der Steiermark auch für Kärnten und Krain zuständig war und ihm 1914 obendrein die Aburteilung von Straftaten jener Personen aus Galizien übertragen wurde, die in Lagern südlich von Graz untergebracht waren. Ein Teil der Akten dieses Gerichts betraf daher gar nicht den eigentlichen Sprengel des LWDG und schon gar nicht die Steiermark.¹⁸

Alle diese und noch weitere, später angesprochene Probleme gilt es zu berücksichtigen, wenn hier Resultate einer Datenerhebung präsentiert werden, die alle nachweisbaren politischen Verfolgungen im Herzogtum Steiermark – selbstverständlich in seinen damaligen Grenzen – im zweiten Halbjahr 1914 zu erfassen sucht. Verfolgung wird hier verstanden als Einsatz unterschiedlicher Instrumente der staatlichen Gewalt gegen Einzelpersonen, nicht jedoch gegen Institutionen, weshalb beispielsweise die behördliche Auflösung slowenischer Vereine oder Zensurmaßnahmen gegen slowenische Zeitungen unbeachtet bleiben.¹⁹ Den Kern des Begriffs der Repression, wie er hier verwendet wird, verkörpert ein politisch motiviertes strafgerichtliches Verfahren mit Anklage und Urteil, egal ob Freispruch oder Schuldspruch. Erfasst wurden jedoch alle Schritte im Vorfeld des Verfahrens, die eindeutig repressiven Charakter tragen: Hausdurchsuchungen (auch wenn sie ohne Resultat verliefen), Festnahmen durch Polizei, Gendarmerie etc., Anzeigen durch die Sicherheitskräfte, Vorerhebungen durch Staatsanwalt oder Militäranwalt²⁰ sowie Voruntersuchungen durch einen Untersuchungsrichter des LWDG oder des zivilen Strafgerichts. Dies alles konnte mit einer Verhängung der Untersuchungshaft verbunden sein oder nicht. Um von einer Verfolgung sprechen zu können, genügt jedoch die bloße Aufnahme einer Person in eine von den Behörden geheim geführte »Schwarze Liste« politisch Verdächtiger nicht, sofern hieraus keine weiteren Konsequenzen resultierten.²¹ In zeitlicher Hinsicht galten meine Recherchen den sechs Monaten zwischen dem Attentat von Sarajewo (28. Juni 1914) und dem Jahresende 1914. Dieser Rahmen wurde gewählt, da in der Steiermark die Verfolgungen unmittelbar nach dem Thronfolgermord begannen und sich nach Kriegsausbruch einen Monat später zwar steigerten, ohne dass ein grundsätzlicher Wandel

¹⁸ Vgl. Ted Peter Konakowitsch, *Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg am Beispiel des Landwehrdivisionsgerichts Graz im Jahre 1914*. Geisteswissenschaftliche Diplomarbeit Universität Graz 1993. Ders., *Im Namen seiner Majestät des Kaisers. Die Tätigkeit der Grazer Militärgerichte 1914 bis 1918*. Phil. Diss., Graz 1999. Zur Kritik an den in diesen beiden Arbeiten präsentierten Zahlen, die meines Erachtens lückenhaft und unzuverlässig sind, Martin Moll, *Steirische (Straf)Gerichtsakten aus der Endphase der Habsburger-Monarchie in slowenischen Regionalarchiven*, in: *Justiz und Erinnerung* Nr. 3/Oktober 2000, S. 14-17 sowie jetzt ders., *Militärgerichtsbarkeit*.

¹⁹ Umfangreiche Akten hierzu etwa in StLA StH. Präs. E 92 c Zl. 1894/1914.

²⁰ Die Anklagebehörde des Militärkommandanten Graz wurde als Militäranwältschaft bezeichnet. In dieser Dienststelle arbeiteten nach Kriegsbeginn ca. 20 als »Auditoren« bezeichnete Militäranwälte, meist Reservoffiziere mit juristischer Ausbildung, unter ihnen der spätere steirische Landeshauptmann der Zwischenkriegszeit, Anton Rintelen. Die Militäranwälte kooperierten mit dem LWDG, waren von diesem jedoch unabhängig und unterstanden den Weisungen des Militärkommandanten. In den Grundzügen war das Verhältnis jenem zwischen Staatsanwältschaft und zivilem Strafgericht nachgebildet. Ausführlich hierzu Moll, *Militärgerichtsbarkeit* sowie Oswald Überegger, *Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg*. Tirol im Ersten Weltkrieg, Bd. 3, Innsbruck 2002, S. 73-158.

²¹ Diese von allen steirischen Bezirkshauptmannschaften vorgelegten Listen sind weitgehend erhalten. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914. Zu dem ganzen Vorgang ausführlich Moll, *Feind*.

eingetreten wäre. Seit 1915 klangen sie so deutlich ab, dass es sinnvoll erscheint, mit dem Jahreswechsel eine Zäsur zu setzen.

Unabhängig von den tatsächlichen Motiven der Verfolger – diese konnten durchaus Eifersucht, Gehässigkeit oder Neid sein – wurde auf die politische Natur der gegen die Opfer erhobenen Vorwürfe geachtet. Als politische Delikte gelten hier, dem damaligen Verständnis entsprechend²², zunächst die Paragraphen 58-67 des Strafgesetzbuches (StG) von 1852: Hochverrat, Beleidigung des Monarchen und der kaiserlichen Familie, Störung der öffentlichen Ruhe, Spionage. Alle diese Delikte waren seit Inkrafttreten einer entsprechenden kaiserlichen Verordnung mit dem 26. Juli 1914 auch dann von den Militärgerichten abzuurteilen, wenn sie von Zivilisten begangen worden waren.²³ Spione konnten selbstverständlich völlig unpolitisch, etwa aus Geldgier, handeln. Da 1914 in der Steiermark jedoch gar keine »echten« Spionagefälle auftraten, sondern ausschließlich politisch motivierte (und haltlose) Verdächtigungen erhoben wurden, habe ich Spionage als politisches Delikt eingestuft.²⁴ Einen zweiten Komplex bilden die §§ 300-308 StG, die auch nach dem 26. Juli 1914 nicht der militärischen, sondern der zivilen Strafjustiz zugeordnet blieben. Praktisch bedeutsam sind nur § 305 (Billigung einer mit Strafe bedrohten Handlung – meist die Ermordung des Thronfolgerpaares) sowie § 308 (Verbreitung beunruhigender Gerüchte). Als dritter Komplex verbleibt eine Gruppe ohne exakt definierte Anschuldigungen – hier haben wir es vor allem mit dem Vorwurf der »Serbophilie« in mancherlei sprachlicher Variation (»serbophile Gesinnung«, »serbophile Umtriebe« usw.) zu tun. Damit sollte dem Verdächtigen ohne Zweifel ein politisches Vergehen zur Last gelegt werden.

Ausgerüstet mit den erläuterten Definitionen wurde das für die Steiermark relevante Quellenmaterial systematisch durchgearbeitet: Es sind dies im wesentlichen die Akten des LWDG und des Militäranwaltes des Militärkommandos Graz²⁵, die Akten der Staatsanwaltschaften und der Kreisgerichte Marburg an der Drau/Maribor und Cilli²⁶, die an die Statthalterei Graz gelangten Anzeigen von Gendarmerie und Polizei²⁷, die mit steirischen Fällen befassten slowenischen Interpellationen aus den Jahren 1917/18 sowie die (Gerichts)Berichterstattung²⁸ folgender Zeitungen: Arbeiterwille, Grazer Volksblatt, Grazer Tagespost, Grazer Tagblatt, Marburger Zeitung und Deutsche Wacht (Cilli). Da viele der im zweiten Halbjahr 1914 begonnenen Verfahren bis weit in das Jahr 1915 hinein dauerten, wurde die Presse bis zum 30. Juni 1915 ausgewertet. Alle Angaben, die aus diesen und fallweise weiteren Quellen entnommen werden konnten, wurden in eine Datenbank übertragen und nach folgenden Gesichtspunkten geordnet:

1. Name des/der Betroffenen

²² Ich stütze mich hierbei überwiegend auf August Finger, *Das Strafrecht mit Berücksichtigung des Entwurfes zu einem Strafgesetzbuch*. Dritte umgearbeitete und erweiterte Auflage. Band 2, Berlin 1914.

²³ Reichsgesetzblatt 156/1914.

²⁴ Ausführlicher hierzu Moll, »Verräter«.

²⁵ Österreichisches Staatsarchiv Wien. Kriegsarchiv. Bestand Militärgerichtsarchiv Graz 1914-1918, Karton 33-42. Künftig zitiert als KA, MGA Graz.

²⁶ Pokrajinski Arhiv Maribor. Akten der Staatsanwaltschaft Marburg an der Drau 1914-1918 (Državno tožilstvo Maribor 1914-1918): Tagebücher 1914 und 1915, Stev 247-253. Künftig zitiert als PAM und mit dem Aktenzeichen der Staatsanwaltschaft. Ferner Spisi Praes/14-18; Mesečna poročila/04-05; Izvršite kazni/05-16, Stev 21. Präsidialakten, allgemeine Weisungen, Stev 23. Akten des Kreisgerichtes Marburg 1913-1916 (Okrožno Sodišče Maribor 1898-1941, Signatura 1222001/48 und 49); Stev 48 und 49. Zgodovinski Arhiv Celje. Verbrechenakten des Kreisgerichtes Cilli 1914/1915 (Okrožno sodišče Celje 16).

²⁷ StLA StII. Präs. E 91.

²⁸ Neben den Berichten über Gerichtsverhandlungen enthält die Presse auch viele wertvolle Hinweise auf Verhaftungen.

2. Beschuldigung, möglichst als Nennung eines oder mehrerer Paragraphen des StG
3. Tatort mit Angabe des politischen Bezirkes
4. Eventuelle Verhängung der Untersuchungshaft und deren Dauer
5. Alter und Beruf des/der Betroffenen
6. Ergebnis des Verfahrens

Mit diesem Raster ist es möglich, die Daten nach vielerlei Gesichtspunkten auszuwerten, die weit über die bloße Feststellung der Gesamtzahl hinausgehen. Naturgemäß liegen angesichts der fragmentarischen Quellenlage nicht für alle Personen Informationen zu den Punkten 2-6 vor; es verbleiben unterschiedlich große Lücken, die trotz aller Bemühungen nicht geschlossen werden konnten. Manche Schicksale kennen wir nur durch eine lapidare Zeitungsnotiz mit der Erwähnung einer Verhaftung; andere wiederum spiegeln sich mit den belanglosesten Details in einem dicken Aktenkonvolut. In besonderen Glücksfällen liegen für eine Person mehrere parallele Überlieferungen unterschiedlicher Behörden vor.²⁹ Nicht immer sind es Verfahren gegen Prominente oder schwerwiegende Anschuldigungen, die zu einer derartigen Papierflut führten. Oft stehen Anlass und Reaktion in einem bizarren Missverhältnis. Ungeachtet mancher weißen Stelle in unserem Datenbestand ist es mit seiner Hilfe möglich, zu aussagekräftigen und statistisch fundierten Resultaten zu gelangen.

Eine wesentliche Einschränkung ist allerdings vorab zu machen: Da die Akten der zivilen Gerichte und Staatsanwaltschaften auf dem Gebiet des heutigen Bundeslandes Steiermark (Sprengel Landesgericht Graz und Kreisgericht Leoben) mit ganz wenigen Ausnahmen verloren sind³⁰ und diese wichtigen Quellen lediglich für die Untersteiermark (Sprengel Kreisgerichte Cilli und Marburg) in größerer Dichte erhalten sind, ist bei Vergleichen zwischen dem deutschsprachigen und dem slowenischen Landesteil Vorsicht geboten. Angesichts der dichten Quellenlage für das Unterland besteht Grund zu der Hoffnung, dass nur ein unwesentlicher Teil aller dort angefallenen Verfolgungen überhaupt nicht mehr nachweisbar ist. Für die heutige Steiermark ist hingegen diese Verlustquote als bedeutend größer anzunehmen. Die für das gesamte Kronland unvollständig, aber doch mehrheitlich erhaltenen LWDG-Akten sowie die Presseberichte schließen die Lücke nur zum Teil.³¹ Die Zeitungen berichteten ja in erster Linie über Verhaftungen und Gerichtsverhandlungen, sodass zu vermuten ist, dass viele gar nicht bis zur Anklage fortgeschrittene Verfahren für immer unbekannt bleiben werden. Die militärischen Dokumente können außerdem nur beschränkten Einblick gewähren in jene zahlreichen Strafverfolgungen nach § 305 StG, da für dieses Delikt keine militärgerichtliche Zuständigkeit gegeben war.³² In

²⁹ Als Musterbeispiel sei hier genannt der mehrere Hundert Seiten umfassende Akt über den aus der Untersteiermark stammenden Steueramtsleiter der Bezirkshauptmannschaft (BH) Voitsberg, Alois Knež. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1813/1914. Sein Vergehen: Zwei seiner Untergebenen wollten ihn provozieren und sagten anfangs des Krieges zu ihm, sie gingen jetzt fort, um die Serben zu verhauen, worauf Knež geantwortet haben soll: »Wenn Ihr es nur könnt!« Von der Anklage nach § 305 StG wurde er freigesprochen; die Disziplinaruntersuchung der Finanzlandesdirektion zog sich bis Kriegsende hin.

³⁰ Mündliche Mitteilung von Frau Dr. Elisabeth Schöggel-Ernst (Steiermärkisches Landesarchiv), 13.2.2002, und telefonische, schriftliche bzw. E-Mail-Auskünfte des Landesgerichtes für Strafsachen Graz bzw. des Oberlandesgerichtes Graz, 14.2.2002, der Staatsanwaltschaft Leoben, 18.2.2002, der Oberstaatsanwaltschaft Graz, 18.2.2002, sowie der Staatsanwaltschaft Graz, o.D. (März 2002).

³¹ Zu bedenken ist, dass zumindest die deutschnationalen Blätter (Tagblatt, Tagespost, Marburger Zeitung und Deutsche Wacht) die Tendenz hatten, Verfahren gegen Slowenen aufzubauschen.

³² Beschränkte Einblicke sind dann möglich, wenn gegen den Täter zuerst beim LWDG nach § 65 StG ermittelt wurde und sich erst in weiterer Folge herausstellte, dass doch § 305 anzuwenden war. Dies kam in der Praxis sehr häufig vor und führte dann zur Abretung der Akten vom LWDG an das örtlich zuständige Zivilgericht. Durch diesen Vorgang gelangte wenigstens eine Spur in die militärischen Akten.

gewisser Hinsicht bewirkten auch die slowenischen Reichsratsinterpellationen und die daraufhin angestellten amtlichen Recherchen eine Verzerrung der Perspektive: Denn diese, ausschließlich die (unter)steirischen Slowenen betreffende Kritik wurde untersucht, was weitere Akten produzierte und das Ungleichgewicht des Quellenbestandes noch mehr zu Gunsten des slowenischen Landesteiles verschob.

Es besteht allerdings berechtigter Grund zu der Annahme, dass die disparate Quellenlage nicht zu völlig verzerrten Befunden führt. Ein gewisser Ausgleich entstand dadurch, dass viele Verfahren auf dem Gebiet der heutigen Steiermark nicht etwa gegen deutschsprachige Steirer geführt wurden, sondern gegen dort beispielsweise als Industriearbeiter lebende Slowenen.³³ Fernab ihres Geburtsortes und in einer rein deutschsprachigen Umwelt oft ziemlich isoliert bzw. auf den Umgang mit ihren Landsleuten verwiesen, gehörten diese Menschen zu den ersten, die zur Zeit des Kriegsausbruchs Verdacht erweckten und dann verfolgt wurden. Völlig verfehlt wäre es daher, wollte man die untersteirischen Bezirke und alle übrigen anhand des Kriteriums slowenisch – deutsch einander gegenüberstellen. Ein weiterer Umstand deutet darauf hin, dass die für den deutschen Landesteil ungünstigere Quellenlage die Resultate nicht entscheidend beeinflusst. Als die 1917/18 vorgetragene slowenische Kritik sowohl den Staatsapparat als auch die als geistige Urheber der Verfolgungen beschuldigten Deutschnationalen ins Kreuzfeuer nahm, gerieten diese unter Rechtfertigungszwang. Sie produzierten Stellungnahmen und Erwidern – an keiner Stelle jedoch wird das Argument vorgetragen, es gebe ohnedies keine markanten Unterschiede zwischen dem nördlichen und dem südlichen Landesteil, es seien deutschsprachige Steirer genauso betroffen gewesen wie Slowenen.³⁴ Wäre es tatsächlich so gewesen, hätte man dieses Argument mit Sicherheit vorgebracht.

Nach diesen Begriffsklärungen und methodischen Vorbemerkungen sollen nachstehend die wichtigsten Resultate einer Datenerhebung präsentiert werden, die mit immerhin 951 nachgewiesenen Fällen eine ausreichende Basis darstellt. Wenn auch die tatsächliche Gesamtzahl für das zweite Halbjahr 1914 gewiss höher lag, so dürfte sich dadurch nichts an den klar erkennbaren Trends ändern. Die Fragen, die sich mit der Beschreibung der politisch motivierten Verfolgungen aufdrängen, sind vielfältig: Wie lässt sich der betroffene Personenkreis nach geographischen und sozio-strukturellen Kategorien definieren bzw. unterscheiden? Dabei wird vom Vorliegen kollektivbiographischer Merkmale und Besonderheiten der als analytische Einheit betrachteten Gruppe der Opfer ausgegangen. Welche strafbaren Handlungen gelangten in welchem Ausmaß vor die Behörden? Wie vollzog sich der gerichtliche Verfahrensablauf, wie oft wurde die Untersuchungshaft verhängt, Anklage erhoben und eine Verurteilung ausgesprochen? Welche Tendenzen lassen sich aus dem Ausmaß der verhängten Strafen ableiten?³⁵ Und vor allem: Gegen wen richtete sich diese Repressionspraxis?

Wenn man die Gesamtzahl von 951 Verfolgungen auf die steirische Bevölkerung (nach

³³ Es gibt zahlreiche solche Beispiele, von denen der Fall Knež bereits erwähnt wurde. Auch die von den Bezirkshauptmannschaften der heutigen Steiermark erstellten Listen bloß der »Serbophilie« Verdächtiger führten überwiegend dort wohnhafte Slowenen auf. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914.

³⁴ Die Stellungnahmen der Grazer Statthaltereie hauptsächlich in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2286/1917. Zur Replik der Deutschnationalen etwa Anfrage der Abgeordneten Richard Marckhl, Dr. Paul Hoffmann von Wellenhof, August Einspinner, Franz Held, Raimund Neunteufel und Genossen an die Gesamtregierung, betreffend die in der 13. Sitzung der XXII. Session am 3. Juli 1917 eingebrachte Anfrage, Beilage zu 412/1 des stenographischen Protokolles, enthaltenen schweren und ehrenrührigen Anwürfe aus Anlaß der bei Kriegsbeginn gegen slowenische Staatsbürger durchgeführten Strafamtshandlungen, 11.10.1917. Anhang 1917. 3. Bd., Wien 1918, S. 2835-2837.

³⁵ Ich lehne mich hier an den von Übergger S. 165 entwickelten Fragenkatalog an.

dem Stand der Volkszählung von 1910 hatte das Herzogtum 1,44 Millionen Einwohner umrechnet, so kam ein Fall auf 1.519 Personen. Dabei ist zu berücksichtigen, dass sich unter den Betroffenen insgesamt 34 Nicht-Steirer befanden (20 Ausländer, 6 Kroaten, 3 Tschechen, 2 Bosnier sowie je eine Person aus der Bukowina, aus Ungarn und Triest). Nicht immer wird klar, ob es sich um Fremde im eigentlichen Wortsinn oder um Personen handelte, deren sogenannte »Heimatzuständigkeit« zwar außerhalb der Steiermark lag, die aber schon mehr oder minder lange, auf alle Fälle jedoch ständig im Herzogtum lebten. Anhaltspunkte dafür liegen meist vor, sodass auch diese Personen in unsere Untersuchung einbezogen wurden. Bis auf 71 können die 951 Verfolgungen den damaligen politischen Bezirken zugerechnet werden; von diesen 71 liegt bei lediglich 27 überhaupt keine oder keine brauchbare geographische Angabe vor,³⁶ während bei den restlichen 44 immerhin feststeht, in welchem der vier Kreisgerichtssprengel (Graz, Leoben, Marburg und Cilli) sie sich abspielten. Die Ortsangaben wurden, soweit erforderlich, anhand eines zeitgenössischen Nachschlagewerkes überprüft.³⁷

Schon eine Aufgliederung der 924 örtlich zuordenbaren Verfahren auf die Bezirke der heutigen Steiermark einerseits, die Bezirke der Untersteiermark andererseits (Cilli, Gonobitz/Konjice, Luttenberg/Ljutomer, Marburg, Pettau, Rann/Brežice und Windischgraz/Slovenji Gradec) ergibt einen eindrucksvollen Befund:³⁸

Bezirke der heutigen Steiermark: 305 Verfahren

Bezirke der damaligen Untersteiermark: 619 Verfahren

Grob gesagt, entfiel auf den nördlichen Landesteil, in dem zwei Drittel der steirischen Bevölkerung lebten, ein Drittel der Verfolgungen; im Unterland verhielt es sich genau umgekehrt.³⁹ Stellt man Verfahren und Einwohnerzahlen zueinander in Relation, so kam im Norden ein Verfahren auf 3.172 Personen, im Süden eines auf 770 Personen. Die Chance, Opfer einer Verfolgung zu werden, war für einen im Unterland lebenden Menschen also viermal höher. Noch krassere Unterschiede zeigt eine bezirksweise Aufgliederung, die für 880 Fälle (92,5 % des Samples) möglich ist und hier zunächst in alphabetischer Reihenfolge der Bezirke präsentiert wird:⁴⁰

Diese Zahlen vermitteln schon ohne Feinanalyse ein eindeutiges Ergebnis: Es gab Massierungen in den Zentren des Volkstumskampfes, den Bezirken Marburg, Cilli, Luttenberg und Pettau, absolut und relativ gesehen deutlich niedrigere Werte in den übrigen Bezirken des Unterlandes, von denen zwei (Gonobitz und Rann) hinsichtlich des Pro-Kopf-Verhältnisses sogar günstigere Werte hatten als der Landesdurchschnitt. Sodann exi-

³⁶ Als unbrauchbar gilt eine Ortsbezeichnung dann, wenn es mehrere Möglichkeiten gab, was insbesondere bei Ortsnamen wie »St. Peter«, »St. Barbara« etc. der Fall ist, und sich aus den Quellen keine eindeutige Zuordnung ergibt.

³⁷ Spezialortsrepertorium von Steiermark. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Spezialrepertorium der österreichischen Länder IV: Steiermark, Wien 1917.

³⁸ Die drei autonomen Städte im Unterland, Marburg, Cilli und Pettau, wurden beim jeweiligen Bezirk mitgezählt, das Gebiet der politischen Expositur Prassberg der BH Cilli nicht eigens ausgewiesen. Die Teilung erfolgt in dieser Arbeit - da sonst Vergleiche unmöglich würden - nicht nach der heutigen Grenze zwischen Slowenien und Österreich, sondern nach den sieben untersteirischen Bezirken und dem Rest.

³⁹ Nach der Volkszählung von 1910 lebten in den Bezirken der heutigen Steiermark 967.335 Menschen, im Unterland 476.822.

⁴⁰ Die Statuarstädte Marburg, Cilli und Pettau sind wieder bei den jeweiligen Bezirken mitgezählt, politische Exposituren (Bad Aussee, Knittelfeld, Prassberg) nicht eigens ausgewiesen. Alle Angaben sind gerundet.

Politischer Bezirk	Anzahl Verfahren	Einwohner 1910	1 Verfahren auf Einwohner
Bruck an der Mur	10	45.075	4.508
Cilli	133	124.293	935
Deutschlandsberg	15	51.841	3.456
Feldbach ⁴¹	4	86.056	21.514
Gonobitz	10	22.137	2.214
Graz-Stadtgebiet	100	151.781	1.518
Graz-Land	47	106.046	2.256
Gröbming ⁴²	6	31.759	5.293
Hartberg	4	55.551	13.888
Judenburg ⁴³	17	66.332	3.902
Leibnitz	23	65.899	2.865
Leoben	13	64.709	4.978
Liezen	15	26.954	1.797
Luttenberg	31	27.516	888
Marburg	249	122.491	492
Mürzzuschlag	4	42.319	10.580
Murau	17	27.539	1.620
Pettau	101	86.636	858
Radkersburg	5	39.229	7.846
Rann	21	50.329	2.397
Voitsberg	12	40.896	3.408
Weiz	8	65.349	8.169
Windischgraz	35	43.420	1.241
Summen	880	1.444.157	1.519 ⁴⁴

stierte ein breit gestreutes Mittelfeld und einige rein deutschsprachige Gebiete wie Hartberg und Feldbach, in denen es fast überhaupt keine politische Repression gab. Von den absoluten Zahlen her gesehen lag Graz mit 100 Fällen im Spitzenfeld. Dieses Resultat wird jedoch sowohl durch die große Einwohnerzahl der Stadt relativiert als auch durch den Umstand, dass mindestens ein Viertel der Grazer Fälle Ausländer betraf, die in der Landeshauptstadt besonders zahlreich lebten. In der Pro-Kopf-Betrachtung lag Graz exakt im Landesschnitt.

Am auffälligsten ist die Häufung im politischen Bezirk Marburg, der nahezu doppelt so viele Verfolgungen verzeichnete wie der zweitgerichte Bezirk Cilli mit annähernd der gleichen Einwohnerzahl. Dabei ist noch nicht berücksichtigt, dass 39 weitere Verfahren wohl den Sprengeln der Kreisgerichte Marburg und Cilli (im folgenden als »Sprengelzahl« bezeichnet), nicht jedoch den politischen Bezirken innerhalb dieser beiden Sprengel zugeordnet werden können.⁴⁵ In der nördlichen Steiermark ist die Zahl solcher Fälle mit fünf vernachlässigbar klein. Basierend auf Erfahrungswerten habe ich jeweils die Hälfte

⁴¹ Damals unter Einschluss des heutigen Bezirkes Fürstenfeld.

⁴² Dieser seinerzeit selbständige Bezirk gehört heute zum Bezirk Liezen.

⁴³ Damals unter Einschluss des heutigen Bezirkes Knittelfeld.

⁴⁴ Hier sind auch die nicht bezirksweise, wohl aber dem Kronland Steiermark zuordenbaren Fälle einberechnet, sodass die Einwohnerzahl durch die bekannten 951 Verfahren dividiert wurde.

⁴⁵ Innerhalb beider Sprengel lagen sieben politische Bezirke und drei autonome Städte.

der beiden untersteirischen Sprengelzahlen dem politischen Bezirk, in dem das Kreisgericht seinen Sitz hatte (Marburg und Cilli), zugeteilt. Durch dieses Verfahren ändert sich für Marburg nicht viel (Sprengelzahl 9; Gesamtverfahrenszahl im Bezirk daher aufgerundet 254 anstatt 249), wohl aber für Cilli, dessen Bezirkswert von 133 auf 148 steigt (durch Zuordnung der halben Sprengelzahl 30). Die Sonderstellung des Marburger Bezirks kommt am klarsten darin zum Ausdruck, dass dessen Wert nahe an die Gesamtzahl sämtlicher Bezirke der heutigen Steiermark unter Einschluss von Graz heranreichte. Die drei Spitzenreiter, Marburg, Pettau und Cilli, kamen unter Einbeziehung der Sprengelzahlen⁴⁶ zusammen auf 504 Verfolgungen, dies sind 53 % der steirischen Gesamtzahl. Hingegen verbuchten die drei Schlusslichter, die Bezirke Feldbach, Hartberg und Mürzzuschlag, gemeinsam gerade 12 Fälle, also kaum mehr als ein Prozent des gesamten Samples. Nimmt man die im negativen Sinne an der Spitze liegenden drei Bezirke jeden für sich, so kann deren Anteil an der steirischen Gesamtzahl von 951 wie folgt dargestellt werden (in Klammern wird der jeweilige Prozentanteil der Bezirkseinwohnerschaft an der steirischen Gesamtbevölkerung angegeben):⁴⁷

Cilli: 15,6 % (Einwohner 8,6 %)

Marburg: 26,7 % (Einwohner 8,5 %)

Pettau: 10,6 % (Einwohner 6 %)

Eine nähere Betrachtung erweist, dass es die Sonderstellung dieser drei Bezirke war, die zu der Massierung im Unterland führte. Stellt man in Rechnung, dass bei einer Pro-Kopf-Betrachtung in Gonobitz und Rann weniger Verfahren als im Landesdurchschnitt anfielen und dass ein dritter Bezirk, Windischgraz, nur geringfügig von diesem Wert entfernt war, so gelangt man zu einer gewissen Differenzierung der Verhältnisse im slowenischen Landesteil: Nicht überall wurden Menschen in auffällender Häufung verfolgt; es gab klar erkennbare Zentren, während andere Teile des Unterlandes keinerlei besondere Phänomene aufwiesen. Vor allem die Zustände in Marburg – nicht jene im slowenischen Siedlungsgebiet schlechthin – bewirkten die insgesamt extrem ungleiche Verteilung zwischen Norden und Süden. Der Marburger Anteil lag rund dreimal höher, als es dem Anteil des Bezirkes an der steirischen Gesamtbevölkerung entsprochen hätte. Im Kontrast dazu lagen Gonobitz und Rann nach der Kopfquote etwa gleichauf mit Graz-Land und deutlich günstiger als der Bezirk Murau. Man muss allerdings auch sagen, dass bei allen Unterschieden beispielsweise zwischen Marburg und Rann die Abweichungen im Unterland insgesamt weniger krass ausfielen als jene unter den heutigen steirischen Bezirken. Bezogen auf die Kopfquote verhielt sich der niedrigste und der höchste Wert im Unterland wie 1 zu 5, im Norden jedoch wie 1 zu 14. Nimmt man den Landesdurchschnitt (ein Verfahren auf 1.519 Einwohner) als Maßstab, so wiesen mit einer Ausnahme sämtliche Bezirke des heutigen Bundeslandes eine geringere Massierung auf; Graz-Stadt lag mit einer Quote von 1 zu 1.518 genau im Durchschnitt. Aber bloß zwei der sieben untersteirischen Bezirke, nämlich Gonobitz und Rann, hatten einen ähnlich erfreulichen Befund zu vermelden, während die fünf übrigen zum Teil gravierend schlechter als der Landesschnitt bilanzierten.

Die Konzentration in den in nationaler Hinsicht heftig umkämpften Bezirken Cilli, Marburg, Luttenberg und Pettau kann kaum überraschen. Ob dies damit zusammenhängt, dass auch die meisten untersteirischen Deutschen in diesen vier Bezirken lebten und diese

⁴⁶ Im Falle des KG Marburg wurden hier zwei Drittel der Sprengelzahl, also 6 von 9, hinzugerechnet, da in diesen Sprengel die Bezirke Marburg und Pettau fielen.

⁴⁷ Für Marburg und Cilli wiederum ergänzt durch je die Hälfte der Sprengelzahl.

in erster Linie als Scharfmacher und Denunzianten in Betracht kamen, ist keine Frage, die mit Hilfe der Statistik zu beantworten wäre. Von Marburg abgesehen lag der prozentuelle Anteil des Deutschtums in den Bezirken des Unterlandes bei maximal 10 %. Dahinter verbargen sich jedoch in absoluten Zahlen gesehen enorme Unterschiede. In den beiden Bezirken mit den günstigsten Pro-Kopf-Quoten, Rann und Gonobitz, gab es 1910 nur jeweils rund 2.000 Personen mit deutscher Umgangssprache unter rund 48.000 bzw. 20.000 Slowenen. Am plausibelsten erscheint mir die These, dass eine zahlenmäßig derart schwache, isolierte und auf zahlreiche Ortschaften zersplitterte Minderheit zur Führung eines Volkstumskampfes nicht in der Lage war und sich deswegen in geringerem Umfang an Verfolgungen von Slowenen beteiligte als ihre Landsleute etwa im Raum Marburg.

Erklärungsbedürftig sind im übrigen weniger die untersteirischen Befunde als jene aus den nördlichen Landesteilen. Welche Ursache kann es etwa für den befremdlichen Umstand geben, dass im Bezirk Feldbach ein Verfahren auf 21.514 Einwohner kam, im Nachbarbezirk Hartberg immerhin noch eines auf 13.888 Menschen, während es in den wirtschaftlich und demographisch weitgehend identisch strukturierten Bezirken Murau und Liezen je eine Verfolgung auf 1.620 bzw. 1.797 Personen war? Was Murau betrifft, so legt eine Analyse der 17 Einzelfälle den Schluss nahe, dass in diesem Raum außergewöhnlich oft substanzlose Beschuldigungen erhoben wurden, die teilweise ans Paranoide grenzten: Der dortige Bezirkshauptmann leitete etwa die Verfolgung zweier Frauen ein, in deren Haus Anfang 1914 spiritistische Sitzungen stattgefunden hatten. Dabei hatte angeblich eine Stimme aus dem Jenseits die Ermordung eines Mitglieds des Kaiserhauses vorhergesagt.⁴⁸ Bei solchen Maßstäben nimmt es nicht wunder, dass unter den 17 Murauer Verfolgungsoffern lediglich ein einziger Betroffener später gerichtlich verurteilt wurde; ein zweiter erhielt von der Verwaltungsbehörde eine Geldstrafe von 5 Kronen. Die Verurteilungsquote lag damit deutlich unter dem Landesschnitt von etwa 20 %. Die Opfer im Bezirk Murau waren mindestens zu einem Drittel Ausländer oder Slowenen. Es mag vordergründig, ja banal klingen, aber extreme Abweichungen vom Normalfall wie im Raum Murau können durch lokale Faktoren noch am plausibelsten erklärt werden.

Wir wollen uns nach der Frage der regionalen Verteilung der Verfolgungen nunmehr dem Verlauf und dem Ausgang der behördlichen Ermittlungen bzw. gerichtlichen Verfahren zuwenden. Von den bekannten 951 Opfern wurden mit Sicherheit 637, also 67 %, für kürzere oder längere Zeit in Untersuchungshaft genommen. Damit ist nicht gesagt, dass die übrigen 314 Personen auf freiem Fuß blieben. Für sie liegen lediglich hinsichtlich einer eventuellen Haft keine Informationen vor; ein Teil von ihnen wurde sicherlich auch zeitweilig festgenommen. Es liegt auf der Hand, dass beim Militärgericht, das die als Verbrechen geltenden Taten nach den §§ 58-67 StG zu untersuchen hatte, die U-Haft die Regel war. Eine Bilanz des Militäranwälts vom 24. September 1914 verzeichnete seit dem 1. August dieses Jahres 1.120 neue Straffälle, davon 1.085 »mit Häftlingen«.⁴⁹ Von den zweifelsfrei belegten 637 Untersuchungshäftlingen ist für ein Drittel, nämlich 221 Personen, die Dauer ihrer Einkerkierung bekannt: Sie verbrachten zusammen 9.896 Tage in U-Haft, jeder einzelne im Schnitt also 45 Tage.⁵⁰ Die Spannweite reichte dabei von wenigen

⁴⁸ StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914.

⁴⁹ MA Graz: Verzeichnis über angefallene Strafsachen 1.8.-24.9.1914, 24.9.1914. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1929/1914. Die aus Galizien übernommenen Fälle sind ausdrücklich ausgeklammert. Es geht aber aus der Quelle nicht hervor, ob sie nur die Steiermark oder den gesamten Zuständigkeitsbereich des Militäranwälts beinhaltet. Ebenso unklar ist, ob auch Soldaten betreffende Verfahren mitgezählt sind oder nicht.

⁵⁰ Der Tag des Beginns und des Endes der Haft wurde als ganzer Tag mitgezählt, Angaben in den Quellen wie beispielsweise »zwei Wochen« oder »drei Monate« zu 14 bzw. 90 Tagen etc. umgerechnet.

Stunden bis zu mehr als einem Jahr. Den einsamen Rekord hielt der 20-jährige Franz Sever aus St. Andraž in Windischbüheln/Sveti Andraž na Goričkem im Bezirk Pettau. Er war am 30. August 1914 verhaftet worden, nachdem er die Serben öffentlich gepriesen und gesagt haben soll, man dürfe nicht auf sie schießen. Erst am 8. Oktober 1915 verurteilte ihn das Militärgericht für diese Aussprüche nach § 65 StG zu einer 15-monatigen Kerkerstrafe. Durch die Einrechnung der mehr als 13-monatigen U-Haft musste er nur mehr etwa sechs Wochen absitzen.⁵¹ Daneben gab es noch drei weitere Fälle, bei denen die U-Haft zwischen sechs und sieben Monaten gedauert hatte. Die Ermittlungen gegen eines der Opfer wurden eingestellt, während die beiden übrigen rechtskräftig verurteilt wurden – einer der beiden allerdings zu einer lediglich einmonatigen Freiheitsstrafe, die durch die sieben Monate U-Haft längst verbüßt war.

Sieht man einmal von diesen wenigen Einzelfällen ab – insgesamt saßen elf Personen länger als 100 Tage im Untersuchungsgefängnis – kann die durchschnittliche Haftdauer von 45 Tagen nicht als außergewöhnlich bezeichnet werden, wenn man die enorm gestiegene Arbeitsbelastung der Ankläger und Gerichte in Rechnung stellt. Aufschlussreicher erscheint daher die Frage, wie sich die Verhängung der U-Haft und der Ausgang des Verfahrens zueinander verhielten. Trifft es zu, dass wenigstens in der Mehrheit der Fälle eine Verurteilung erfolgte, wenn die zuständigen Instanzen am Beginn die Beweislage für so gravierend hielten, dass ihnen die Verhängung einer scharfen Maßnahme wie der U-Haft geboten schien? Wäre dies so, könnte man die vor dem Urteil abgesessene Haft nicht mehr ohne weiteres als Aspekt einer politischen Verfolgung qualifizieren, da dem Täter diese Zeit in seine Strafe eingerechnet wurde, er also nach einer Verurteilung früher entlassen werden musste. So war es aber keineswegs.

Betrachtet man das weitere Schicksal der insgesamt 637 Verhafteten, so kann für lediglich 135 Personen aus dieser Gruppe (21,2 %) eine rechtskräftige Verurteilung belegt werden. Darunter befanden sich zwei Männer, gegen die bloß eine Geldstrafe von jeweils fünf Kronen ausgesprochen wurde, sodass ihre Verhaftung eine heillose Überreaktion bedeutete. Stellt man einen gewissen Unsicherheitsfaktor durch die lückenhafte Materialgrundlage in Rechnung,⁵² so gelangt man zu dem Resultat, dass annähernd vier Fünftel aller Haftverhängungen sich letzten Endes als unbegründet erwiesen. Interessant ist auch, dass die Verurteilungsquoten der Verhafteten (21,2 %) und sämtlicher Verfolgter unter Einschluss der in Freiheit Gebliebenen (22,7 %) keinen nennenswerten Unterschied aufweisen. Diese Zahlen lassen nur einen Schluss zu: Wäre den gesetzlichen Bestimmungen entsprechend die Beweislage vor einer Verhaftung sorgfältig geprüft worden, so hätte die Verurteilungsquote in der Gruppe der U-Häftlinge deutlich höher ausfallen müssen. Das Gegenteil traf zu, auch wenn der Grazer Militärkommandant am 19. September 1914 behauptete: »Die Untersuchungshaft ... wurde von mir nur dann verfügt, wenn die unbedingte Notwendigkeit dazu vorlag, und schon die Anzeige erkennen ließ, daß eine Verurteilung höchstwahrscheinlich erfolgen müsse.«⁵³ Entgegen dieser glatten Unwahrheit kann die Statistik die Aussage untermauern, dass in der überwiegenden Mehrheit der Fälle keine gewissenhafte Prüfung der Verdachtsmomente und der Haftgründe erfolgte. Vielmehr erhärtet sich die Annahme, dass die Hysterie der ersten Kriegsmonate den klaren Verstand trübte, sodass zahlreiche Personen ins Gefängnis wanderten, die ohne Anklage wieder freigelassen werden mussten.

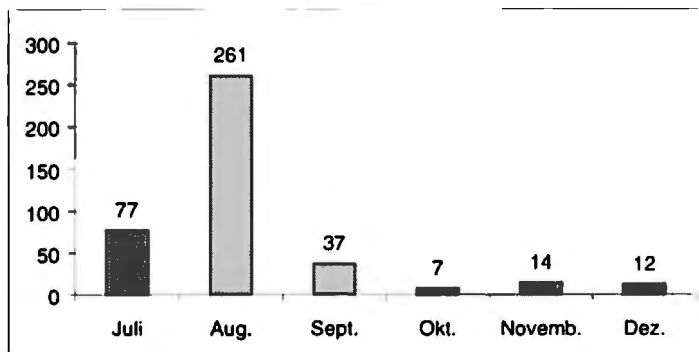
⁵¹ KA, MGA Graz, Karton 40. MA A 691/14.

⁵² Damit ist gemeint, dass bei einigen wenigen Personen, deren Verhaftung belegt ist, der Ausgang des Gerichtsverfahrens nicht bekannt ist.

⁵³ Militärkommandant Graz an Statthaltereipräsidentium, 19.9.1914. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1929/1914.

Wir wollen in diesem Zusammenhang noch die Frage aufwerfen, zu welchem Zeitpunkt die Festnahmen erfolgten. Dabei ist von der Vermutung auszugehen, dass die Verhaftungszahlen sanken, je mehr Zeit seit dem Sarajewoer Attentat vergangen war und je mehr sich der Verstand wieder Geltung verschaffen konnte. Genau so war es auch. In 409 Fällen (64,2 % von insgesamt 637 Verhaftungen) kennen wir den Tag der Festnahme bzw. des Haftbeginns.

Graphik 1: Zeitliche Verteilung des Beginns der Haft 1. Juli – 31. Dezember 1914

Die Zahlen sprechen eine deutliche Sprache. Nahezu zwei Drittel aller Festnahmen fielen in den August 1914, mithin in den ersten vollen Kriegsmonat. Setzt man den Tag des Attentats von Sarajewo als entscheidendes Datum für das Umschlagen der Stimmung bzw. den Ausbruch einer Vorkriegshysterie an, so kamen auf die beiden folgenden Monate Juli und August zusammen etwa 83 % sämtlicher zeitlich zuordenbaren Arretierungen des zweiten Halbjahres 1914. Schon im September ist ein merklicher Rückgang festzustellen, während auf die letzten drei Monate nur mehr ca. 8 % der Gesamtmenge entfallen. Wer also, so ließe sich dieser Befund resümieren, die ersten beiden Monate nach dem Thronfolgermord heil überstanden hatte, der hatte gute Chancen, auch weiterhin unbehelligt zu bleiben. Wenn man von einer Strategie der Niederhaltung der Bevölkerung oder der Verfolgung der steirischen Slowenen sprechen will, so handelte es sich eindeutig um ein Phänomen, das klar auf einen Zeitraum von maximal drei, eher wohl zwei Monaten beschränkt war und danach weitgehend zum Erliegen kam, insoweit von neuen Verhaftungen die Rede ist und nicht von der Behandlung bereits in den Gefängnissen befindlicher Personen.

Für den Rückgang im September, dem zweiten Kriegsmonat, und das weitgehende Verschwinden ab Oktober bieten sich mehrere Erklärungen an. An erster Stelle zu nennen ist der – von der Regierung wohl beabsichtigte – Abschreckungseffekt: Die Menschen wurden vorsichtiger bei dem, was sie sagten, und zu wem sie es sagten. Die zahlreichen Denunziationen selbst aus dem Freundes- und Familienkreis führten mit Sicherheit dazu, dass nicht mehr jede Überzeugung artikuliert wurde, schon gar nicht gegenüber Fremden. Zuvor, das zeigen die erhaltenen Gerichtsakten in aller Deutlichkeit, wurde in den Wirtschaftshäusern über den Kriegsbeginn und die ersten Kämpfe nicht nur mit Leidenschaft, sondern mit einer erstaunlichen Offenheit diskutiert. Man hat nicht den Eindruck, dass die Menschen sich von einer allgegenwärtigen Staatsmacht kontrolliert fühlten, sodass sie keine Scheu hatten, selbst scharfe Kritik auszusprechen – ein Fehler, wie sich nur allzu oft zeigen sollte. Mit dem September verschwanden jene Leichtsinnigen und Heißsporne weitgehend von der Bildfläche, die noch im Juli und August unbekümmert in aller Öffentlichkeit »Živijo Srbija!« gerufen hatten. Auch machte sich im letzten Quartal eine nüchterne, weniger aufgeregte Stimmung breit, die nicht mehr jedem absurden Gerücht Glauben

schenkte. Der reibungslose Ablauf der Mobilmachung vor allem hatte gezeigt, dass die anfangs weit verbreiteten Befürchtungen über innere Unruhen und Widerstände, über allorten lauende Verräter und Spione weit übertrieben, wenn nicht überhaupt vollkommen unbegründet waren. Anschläge serbischer oder in serbischem Sold stehender Terroristen, die eine Zeitlang als Schreckgespenst an die Wand gemalt worden waren, fanden in der Steiermark nirgendwo statt. Fast alle »Spionagefälle« klärten sich als harmlose Missverständnisse auf. Genau aus diesem Grund reagierten die Bezirkshauptmannschaften mit deutlicher Zurückhaltung auf den Wunsch des Militärkommandos, alle wehrfähigen Männer angefangen von den Halbwüchsigen zu bewaffnen und in Bürgerkorps zusammenzufassen. Die Bewachung militärisch wichtiger Objekte, die diese mit grün-weißen Armbinden und dem »Steirerhut« uniformierte Truppe übernehmen sollte, war im Grunde nicht notwendig. Wohl aber war die Präsenz bewaffneter Posten geeignet, die Bevölkerung in Unruhe zu versetzen.⁵⁴

Eine realistischere Stimmung griff mehr und mehr auf den Staatsapparat über. Noch nicht das Militär und die Gendarmerie, wohl aber die Zivilverwaltung erkannte spätestens an der Monatswende August/September, dass die Massenverhaftungen weit über das Ziel hinausschossen, ja kontraproduktive Wirkungen zeitigten. Ob und in welchem Umfang die Versuche der Wiener Zentralstellen und der Grazer Statthaltereie, den Übereifer zu bremsen, Erfolg hatten, ist schwer zu entscheiden.⁵⁵ Wir können zwar den markanten Rückgang der Verhaftungen konstatieren, doch sagt die Statistik nichts über die Ursachen aus. Immerhin steht zu vermuten, dass die seit den letzten Augusttagen wiederholt herausgegebenen Befehle, die den Gendarmen ein behutsameres Vorgehen ans Herz legten, nicht gänzlich ohne Konsequenzen blieben. Zusätzlich mussten auch die Zeitgenossen die im September und vor allem im Oktober einsetzenden, zahlreichen Freilassungen ohne Anklage als das ansehen, was sie tatsächlich waren: Als ein sicheres Indiz dafür, dass man eben zuvor viel zu leichtfertig Verhaftungen vorgenommen hatte.

Da eine Auswertung der Verhaftungsdaten nach Bezirken oder sonstigen geographischen Gesichtspunkten den Rahmen dieses Beitrags sprengen würde, sei hier nur so viel gesagt: Der oben beschriebene Zusammenhang zwischen dem Zeitfaktor und der Verhaftungsdichte ist kein durch Nivellierung starker Schwankungen errechneter Durchschnittswert, sondern spiegelt eine Entwicklung, die kaum variiert überall dort zu bemerken ist, wo uns hinreichende Daten auf lokaler Ebene zur Verfügung stehen. Im Bezirk Marburg, für den wir in 135 Fällen den Tag der Arretierung kennen, fielen 101 davon oder drei Viertel in den August. Die Werte für diesen Monat wie auch für den Juli lagen somit ein wenig über dem Landesschnitt; ab September lassen sich keine nennenswerten Abweichungen mehr feststellen. Die Divergenzen sind so geringfügig, dass sie bestenfalls den Schluss zulassen, dass in diesem Bezirk die Hysterie etwas früher, gleich nach dem Sarajewoer Attentat, einsetzte als anderswo. Nicht zufällig erfolgte hier die erste einschlägige Festnahme schon am 1. Juli 1914: Der 17-jährige Mittelschüler Anton Kežman hatte den Mordanschlag gut geheißt; er wurde postwendend denunziert und eingekerkert.⁵⁶

Eine weitere Frage lautet wie folgt: Ergeben sich signifikante Unterschiede zwischen

⁵⁴ Vgl. zu dem ganzen Vorgang der Aufstellung der Bürgerkorps und den meist negativen Berichten der Bezirkshauptleute die Akten in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2054/1914.

⁵⁵ Aus der zweiten Augushälfte und dem September sind mehrere solcher Initiativen des Grazer Statthalters gegenüber dem Kommandanten der Gendarmerie – seinem formellen Untergebenen – nachweisbar. Vgl. hierzu die Bestände in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914 und 1929/1914.

⁵⁶ Dafür erhielt er (in 2. Instanz durch das Oberlandesgericht Graz) eine 7-monatige Kerkerstrafe; das erstinstanzliche, von der Staatsanwaltschaft wegen zu geringen Strafausmaßes sofort angefochtene Urteil

den Bezirken, wenn man die Gesamtzahl der Verfolgungen mit dem Anteil der Verhafteten vergleicht? Mit anderen Worten: Wurde das Mittel der Untersuchungshaft in manchen Gebieten relativ (nicht absolut) öfter eingesetzt als in anderen, wurde also mancherorts nicht (nur) häufiger, sondern auch mit schärferen Methoden verfolgt? So gefragt, könnten nicht zuletzt die weiter oben präsentierten Verfolgungsziffern der einzelnen Bezirke in ihrer Relevanz präziser gefasst werden. Denn es machte, wenigstens aus der Perspektive der Opfer, doch einen erheblichen Unterschied, ob unter politischer Verfolgung simple Ermittlungen oder aber sofortige Verhaftung zu verstehen war. Theoretisch wäre es denkbar, dass in einem Landesteil zwar besonders viele Verfahren eröffnet wurden, ohne dass es zu Festnahmen kam, sodass die Betroffenen nicht allzu viel davon zu spüren bekamen. In anderen Gegenden konnte es, wiederum theoretisch betrachtet, genau umgekehrt sein: Weniger Verfahren, dafür aber fast immer verknüpft mit der Einlieferung des Betroffenen in ein Gefängnis. Es ergibt also durchaus Sinn, nach der Verfolgungsintensität zu fragen, die sich als der Quotient zwischen eröffneten Verfahren und Verhaftungen darstellt.

Diese Betrachtungsweise war im übrigen schon den Zeitgenossen vertraut. Die Zivilverwaltung registrierte im Herbst 1914 für den Bezirk Marburg, »dass es auffällt, dass gerade in diesem Bezirke viel mehr Personen verhaftet worden sind als in allen übrigen Bezirken.«⁵⁷ Die slowenischen Politiker schossen sich 1917/18 keineswegs auf die Untersteiermark insgesamt ein, sondern griffen naheliegender Weise die drei Zentren der Persekutionen, die Bezirke Cilli, Marburg und Pettau, heraus. Im Zuge ihrer leidenschaftlichen Anklagen machten sie sowohl die dortigen Bezirkshauptmänner, allen voran jenen in Marburg, als auch die jeweiligen Kommandeure der Gendarmerie persönlich für die Exzesse in deren Amtsbereich verantwortlich. Vor diesem Hintergrund ist es nicht ohne Reiz, die Verfolgungsintensität unter regionalen Aspekten näher zu beleuchten. Damit ist freilich noch nichts über die Verantwortlichkeit oder gar Schuld der von den Slowenen attackierten Personen ausgesagt. Die Frage, welchen Einfluss diese ausübten bzw. ausüben konnten, lässt sich mit den Mitteln der Statistik nicht beantworten. Auffällige Häufungen in einem Bezirk können beispielsweise nicht automatisch dem jeweiligen Bezirkshauptmann oder dem Bezirkskommandanten der Gendarmerie zur Last gelegt werden. Dabei soll noch gar nicht davon die Rede sein, dass im Zuge der noch in der Endphase des Krieges angestellten Nachforschungen der eine dem anderen die Schuld zuschob. Der Marburger Bezirkshauptmann Weiss von Schleussenburg rechtfertigte sich beispielsweise damit, alle Verhaftungen der Gendarmerie seien »über meinen Kopf hinweg« vorgenommen worden, obwohl Weiss der Vorgesetzte der Gendarmen war.⁵⁸

Für die Berechnung des Verhältnisses von Verhaftungen und politischen Verfolgungen wurden nicht sämtliche steirischen Bezirke herangezogen, sondern nur jene, in deren Territorium wenigstens 20 Verfolgungen nachweisbar sind. Niedrigere Werte lassen keine verlässlichen Auswertungen zu, da der Zufallsfaktor nicht zu eliminieren ist. Diese Methode macht auch insofern Sinn, als mit ihm 514 von 637 bekannten Verhaftungen, also etwa 80 %, erfasst werden. Die Mindestzahl von 20 erreichen sämtliche untersteirischen Bezirke mit Ausnahme von Gonobitz, unter ihnen der Bezirk Rann nur ganz knapp (21),

hatte noch auf 2 Monate gelaftet. Vgl. zu dem Fall den Akt der Staatsanwaltschaft Marburg PAM, St 881/14, die Akten in StLA StH. Präs. E 91 Zi. 1880/1914 sowie als einen von mehreren Presseberichten über die Festnahme Marburger Zeitung Nr. 75, 2.7.1914, S. 4: »Verhaftung eines windischen Mittelschülers wegen Hochverrat.«

⁵⁷ Statthalter Clary an Minister des Inneren (Konzept), 22.9.1914. StLA StH. Präs. E 91 Zi. 1929/1914.

⁵⁸ Bezirkshauptmann Weiss an Statthalterei-Präsidium, 24.6.1916. Pleterski, *Politično II*, S. 119-122; hier S. 121.

sowie auf dem Gebiet der heutigen Steiermark die Stadt Graz sowie die Bezirke Graz-Land und Leibnitz.⁵⁹ Die Werte stellen sich im Überblick wie folgt dar⁶⁰:

Politischer Bezirk	Anzahl Verhaftungen	Einwohner 1910	1 Verhaftung auf Einwohner
Cilli	114	124.293	1.090
Graz-Stadt	69	151.781	2.200
Graz-Land	32	106.046	3.314
Leibnitz	19	65.899	3.468
Luttenberg	24	27.516	1.147
Marburg	157	122.491	780
Pettau	67	86.636	1.293
Rann	14	50.329	3.595
Windischgraz	18	43.420	2.412
Summen	514	778.411	1.514

Auf den ersten Blick ähneln die Resultate denjenigen, die anhand der Verfolgungen gewonnen wurden; sie bieten nichts Sensationelles. Wiederum liegt der Bezirk Marburg in absoluten Zahlen wie auch in der Kopfquote an der Spitze, gefolgt von Cilli und Pettau. Diese drei Bezirke stellen allein knapp zwei Drittel (65,8 %) aller hier erfassten oder immer noch mehr als die Hälfte (53,1 %) aller steiermarkweit bekannten Festnahmen (338 von 637). Und erneut schneiden die Bezirke Rann und Windischgraz besser ab als die Landeshauptstadt und liegen unter dem Durchschnittswert, was die erheblichen Unterschiede zwischen den untersteirischen Regionen bestätigt. Für die heutige Steiermark wird deutlich, dass es eine nennenswerte Zahl von Verhaftungen lediglich im Großraum Graz (Graz-Stadt und –Land) sowie, mit klarem Abstand, im Bezirk Leibnitz gab. Es ist daran zu erinnern, dass die Zahlen für Graz-Stadt durch die hier lebenden Ausländer, die als »Spione« einen besonders hohen Anteil der Arretierten stellten, verzerrt sind.

Fragt man hingegen nach der Verfolgungsintensität, gemessen an der Häufigkeit der Haftverhängung im Verhältnis zu den Verfolgungen insgesamt, so ergeben sich doch einige nicht unbedeutende Differenzierungen. Das Prozentverhältnis beider Messgrößen stellt sich für die hier untersuchten Bezirke wie folgt dar:

Cilli:	85,7 %
Graz-Stadt:	69 %
Graz-Land:	68,1 %
Leibnitz:	82,6
Luttenberg:	77,4 %
Marburg:	63 %
Pettau:	66,3 %
Rann:	66,7%
Windischgraz:	51,4 %

⁵⁹ Im Bezirk Leibnitz gab es 19 nachweisbare Verhaftungen. Dennoch wurde der Bezirk wegen der nur minimalen Abweichung vom Mindestwert 20 und aus Vergleichszwecken einbezogen.

⁶⁰ Wie stets wird für die Bezirke Cilli, Marburg und Pettau der Wert für die drei gleichnamigen autonomen Städte dem Bezirk hinzugezählt. Die Definition von Graz-Stadt folgt der damaligen Stadtgrenze, die infolge späterer Eingemeindungen vom heutigen Zustand erheblich abweicht.

Während Windischgraz seine Außenseiterrolle bestätigt, avanciert plötzlich Cilli zu jenem Bezirk, in dem mit den schärfsten Waffen vorgegangen wurde. Wer hier in ein politisches Verfahren verwickelt wurde, konnte nahezu sicher sein, auch verhaftet zu werden. Ähnlich war es in Leibnitz, wenngleich die wesentlich geringeren Zahlen keine so verlässlichen Schlüsse erlauben. In der Marburger und Pettauer Region traf das traurige Schicksal der Verhaftung »nur« zwei von drei Verfolgten, womit diese beiden Bezirke sogar etwas günstiger abschnitten als die Landeshauptstadt und ihre Umgebung. Mit diesen Berechnungen soll nun keineswegs die – gemessen an der Zahl der Opfer – traurige Rolle des Marburger Distrikts in Abrede gestellt, jedoch dessen Einzigartigkeit ein wenig relativiert werden. Unter dem Strich bleibt festzuhalten: In Marburg geriet man zwar besonders leicht in Verdacht, wurde jedoch – in vergleichender Betrachtung – in geringerem Umfang auf die schärfste Weise behandelt. Den Gegenpol bildet ein Bezirk wie Leibnitz: Hier gerieten, gemessen an den absoluten Zahlen und der Kopfquote, nur ganz wenige Personen in die Maschinerie des Verfolgungsapparates, diese wenigen wurden jedoch umso drastischer angefasst. Der wichtige Bezirk Cilli steht in diesem Spektrum gleichsam in der Mitte: Dort gab es deutlich weniger Verfolgungen als in Marburg, dafür aber eine umso härtere Gangart der Behörden.

Mit den hier angestellten Differenzierungen erweist sich aufs Neue die nicht zu unterschätzende Bedeutung lokaler und regionaler Faktoren. Fragt man nämlich nach der Häufigkeit der Haftverhängung, so darf keinesfalls angenommen werden, die faktische Entscheidung habe bei den insgesamt nur vier Gerichten gelegen, die für die hier untersuchten neun Bezirke zuständig waren (Landesgericht Graz, Kreisgerichte Marburg und Cilli sowie LWDG). Wäre diese Annahme nämlich richtig, so müssten die Unterschiede nivelliert worden sein, was nicht zutrifft. Hinsichtlich der Verhaftungen ist kein auf Einheitlichkeit wirkender Einfluss des Militärgerichts in Graz erkennbar, das ja für die gesamte Steiermark zuständig war. Die Erklärung hierfür ist sehr einfach: Fast alle Festnahmen erfolgten durch die Gendarmerie »aus eigenem Antriebe«. Nach der Einlieferung der Opfer bei den Gerichten wurde dort in aller Regel die Untersuchungshaft verhängt, ohne die Angaben der Gendarmerie sofort zu prüfen. Allein schon der enorme Arbeitsanfall der ersten Kriegsphase führte zu diesem schematisierten Vorgehen. Folglich waren es vor allem die Gendarmerieposten, denen die faktische Entscheidung in die Haftfrage oblag. Die Fälle, in denen ein bei den Gerichten eingelieferter Verdächtiger sofort wieder freigelassen wurde, lassen sich an den Fingern einer Hand abzählen. War in diesem frühen Stadium des Verfahrens über die Haftfrage zu entscheiden, so lag den hiermit befassten Juristen nichts anderes vor als die von den Gendarmen verfasste Anzeige, die natürlich darauf abgestellt war, die bereits erfolgte Festnahme zu rechtfertigen. Insbesondere das Militärgericht, das am 26. Juli 1914 buchstäblich über Nacht auch für Zivilisten zuständig geworden war, dem aber jegliche Orts- und Personenkenntnisse fehlten, verspürte keine Neigung, die scheinbar sachkundigen Urteile der Gendarmen in Frage zu stellen. Daher fehlte ein Korrektiv, um die von Bezirk zu Bezirk divergierende Praxis der Exekutive zu vereinheitlichen und die aus ganz unterschiedlichen Motiven erfolgten Arretierungen an einem einheitlichen, rechtsstaatlichen Maßstab zu messen und allenfalls zu berichtigen.

Dieses dringend notwendige Zurechtbiegen von Fehlentwicklungen, die auf der Ebene der Gendarmerie ihren Anfang genommen hatten, setzte also erst im Zuge der gerichtlichen Verfahren ein. Erst hier, nach kürzerer oder längerer Haft des Opfers, wurden in etwa drei Viertel aller Fälle die Ermittlungen eingestellt. Unzählige Male geschah dies freilich erst, nachdem der Akt zwischen dem zivilen Strafgericht bzw. der Staatsanwaltschaft auf der einen, dem LWDG und dem Militäranwalt auf der anderen Seite hin und her gewan-

dert war. Hierauf kann hier nicht eingegangen werden; es genügt der Hinweis, dass viel Zeit und beträchtliche Arbeitskapazitäten verschwendet wurden, denen zumeist kein greifbares Ergebnis gegenüberstand, wurden doch die meisten Verfahren auch bei der zweiten damit befassten Stelle beendet – wenn sie nicht etwa erneut an die erste Justizbehörde zurückgesandt wurden.⁶¹

Es verblieb ein Rest von knapp 30 %, gegen den tatsächlich Anklage erhoben wurde.⁶² Dabei geschahen die nächsten Pannen und Fehler. Hatte schon im Vorverfahren sehr oft Unsicherheit geherrscht, unter welchen Tatbestand die zahlreichen Verbaldelikte einzuordnen waren, so konnte diese Problematik nicht selten bis zum Ende der Hauptverhandlung nicht restlos geklärt werden. Vor dem Grazer Militärgericht etwa gab es 17 Unzuständigkeitsurteile. Dies war eine dritte Kategorie neben Verurteilung und Freispruch, die dann zur Anwendung kam, wenn das Gericht zu der Überzeugung gelangte, das vor ihm angeklagte Delikt (zumeist die §§ 63-65 StG) sei vom Beschuldigten nicht verwirklicht worden, sondern allenfalls ein anderes, das aber nicht der militärgerichtlichen Kompetenz unterstand. War die Hauptverhandlung basierend auf der falschen Anklage des Militäranwalts erst einmal eröffnet, blieb nichts anderes übrig als der Ausspruch der eigenen Unzuständigkeit und die Abgabe des Falles an die örtlich zuständige Staatsanwaltschaft, die dann zu prüfen hatte, ob sie eventuell wegen eines anderen Tatbestandes (in der Praxis fast immer § 305 StG) Anklage erheben wollte. Dies traf selten zu, denn von den 17 Fällen militärgerichtlicher Unzuständigkeit wurden lediglich drei ein zweites Mal vor einem zivilen Strafgericht angeklagt und endeten dort mit einer Verurteilung.⁶³ Diese Fakten deuten nicht gerade auf ein zweckentsprechendes Agieren der Behörden hin. Deutlich günstiger fällt die Bilanz für jene Prozesse aus, die tatsächlich mit einem erkennenden Urteil beendet wurden: In 216 Fällen kam es zu rechtskräftigen Verurteilungen, 56 Mal zu Freisprüchen und einmal zur Einweisung in eine Irrenanstalt ohne Schuldausspruch. Damit waren – dem damaligen Rechtsverständnis zufolge – immerhin etwa 80 % dieser Anklagen begründet.

Kaum Bedeutung hatte die Nachprüfung der Urteile durch die 2. Instanz. Sei es auf die Berufung des Beschuldigten oder des Anklägers hin wurde wohl einige Male die Höhe der Strafe hinauf- oder herabgesetzt. Lediglich eine einzige Person wurde jedoch in 1. Instanz verurteilt und im Revisionsverfahren freigesprochen; in einem ebenfalls einzigen Fall verhielt es sich umgekehrt. Meinem Eindruck nach waren diese nur geringfügigen Veränderungen weniger auf die Korrektheit der erstgerichtlichen Erkenntnisse zurückzuführen als vielmehr darauf, dass nur sehr selten ein Rechtsmittel ergriffen wurde. Erstaunlich ist, dass die Ankläger zwar häufig die Berufung anmeldeten, diese später jedoch wieder zurückzogen. Naturgemäß verzichteten jene Beschuldigten auf ein Rechtsmittel, deren Strafe durch die Untersuchungshaft bereits verbüßt war, da sie das Gericht nach dem Urteil ohnehin als freie Männer verlassen konnten und von einer neuerlichen Behandlung der Sache wenig zu gewinnen hatten. Schließlich waren viele Delinquenten nur durch einen Pflichtverteidiger vertreten, der dazu neigte, ein erstinstanzliches Urteil auf sich beruhen zu lassen. Außerdem muss man bedenken, dass sich unter den Verurteilten zahlreiche Personen befanden, auf die der Begriff des Opfers nicht recht passen will: Sie hatten nämlich tatsächlich Aussprüche getätigt, die nach der damaligen Rechtslage als Majestätsbe-

⁶¹ Ausführlicher hierzu Moll, Militärgerichtsbarkeit.

⁶² Übergger S. 192 bilanziert für Tirol 1914-1918 eine Quote von 31.6 % aller Verfahren, die mit Urteil endeten.

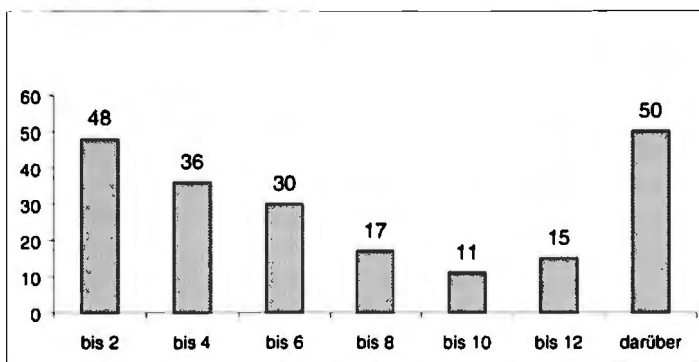
⁶³ Von den verbleibenden 14 Fällen ist der Ausgang in 13 unklar; einmal erfolgte nachweisbar die Einstellung der Untersuchungen durch die Staatsanwaltschaft.

leidigung etc. zu werten waren. Wer etwa vor mehreren Zeugen den Monarchen als »Scheißkerl« oder »Gauner« beschimpft hatte, brauchte sich keinerlei Hoffnung zu machen, im Falle einer Berufung gegen den Schuldspruch letztlich doch freigesprochen zu werden.⁶⁴

Die Höhe der verhängten Haftstrafen kennen wir für 207 der 216 Verurteilungen; der Rest entfiel auf Geldstrafen, die hier außer Betracht bleiben, oder ist unbekannt. Teilt man die Strafen in Kategorien zu jeweils zwei Monaten ein, so ergibt sich folgendes Bild:

Graphik 2: Verteilung der Haftstrafen in Kategorien zu je zwei Monaten bzw. mehr als 1 Jahr

Erstaunlicherweise sind unter den sieben Gruppen jene mit den mildesten bzw. den härtesten Urteilen weitaus am stärksten vertreten: Auf sie entfallen zusammen 98 von 207 bekannten Fällen. Anders betrachtet, kam jedoch mehr als die Hälfte der Delinquenten (114 von 207) mit einer Strafe bis zu 6 Monaten davon. Die Spannweite erstreckte sich von wenigen Tagen Arrest bis zu drei Jahren Kerker. Eine genauere Analyse würde die Kenntnis aller Urteilstexte und der dort angeführten Milderungs- bzw. Erschwerungsgründe erfordern. Es sind jedoch nur etwa 5 % dieser Texte erhalten; die Presseberichte können diese Lücke nur unvollkommen schließen. Auffällig ist, dass es sich bei allen Fällen um Verbaldelikte, also um gegen den Kaiser, seine Familie, den Staat etc. gerichtete Äußerungen handelte, die ungeachtet dieser Gemeinsamkeit höchst unterschiedlich gehandelt wurden. Noch am glimpflichsten kamen die Gerüchteverbreiter (§ 308 StG) davon, die in der Regel nur eine Geldstrafe erhielten; die Verurteilung eines geschwätzigen Pfarrers zu drei Tagen Arrest wurde im Gnadenwege auf 30 Kronen Geldstrafe reduziert.⁶⁵ In der Kategorie der Haftdauer bis zu sechs Monaten waren fast ausschließlich Verfahren nach § 305 StG vertreten, während in der Gruppe der mehr als einjährigen Strafen hauptsächlich Majestätsbeleidiger (§ 63 StG) anzutreffen sind, denen gegenüber die Gerichte keine Milde walten ließen.⁶⁶ Typisch sind die beiden Verurteilungen zu jeweils 36 Monaten Haft. Der 36-jährige Hilfsarbeiter Anton Ramskogler war bereits einschlägig vorbestraft und verübte trotzdem in Bad Aussee eine ganze Serie schwerster Beleidigungen des Kaisers.⁶⁷ Zu ebenfalls drei Jahren Haft verurteilte das LWVG den Eisengießer Wenzel

⁶⁴ Die Beispiele aus KA, MGA Graz, Karton 33. DSt 96/14 (18 Monate schwerer Kerker für »Scheißkerl«) sowie PAM, St 937/14 (16 Monate schwerer Kerker für »Gauner«).

⁶⁵ Es handelt sich um den 54-jährigen Pfarrer von Lassing bei Liezen, Johann Maly. Vgl. hierzu die Akten in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2151/1914 sowie im Diözesanarchiv Graz, Personalakt Johann Maly.

⁶⁶ Vgl. Elgin Drda, Die Entwicklung der Majestätsbeleidigung in der österreichischen Rechtsgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der Ära Kaiser Franz Josephs. Dissertationen der Johannes-Kepler-Universität Linz 100, Wien 1992.

⁶⁷ KA, MGA Graz, Karton 41. MA A 1855/14. Prozessbericht in: Arbeiterwille Nr. 375, 17.12.1914, S. 6.

Wildmann, weil er Ende Juli den ermordeten Thronfolger beschimpft und zum Hass gegen den Staat aufgereizt hatte.⁶⁸

Alle vier Personen, die eine Strafe von 30 Monaten aufwärts erhielten, lebten in der nördlichen Steiermark (einer in Graz, die restlichen in der Obersteiermark). Von den insgesamt 50 zu einer mehr als einjährigen Haftstrafe Verurteilten lebten 17 in der Untersteiermark und 26 auf dem Gebiet des heutigen Bundeslandes (für den Rest fehlen die erforderlichen Daten). Es wäre aber irrig, wollte man aus dieser Verteilung den Schluss ziehen, die Verfolgungen hätten sich viel weniger stark als angenommen auf die Slowenen bzw. den von ihnen bewohnten Landesteil konzentriert. Die Verurteilungen insgesamt und erst recht jene mit besonders drakonischen Strafen können hierfür kein Kriterium abgeben, denn sie waren in ihrer Mehrheit nicht Ausfluss einer national oder politisch motivierten Verfolgung, sondern der Reflex des Staates auf tatsächliche, beweisbare Aussprüche, die sich nach damaliger Rechtslage als Verbrechen darstellten. Im Grunde lassen die Verurteilungen nur den Schluss zu, dass die Richter auf dem nationalen Auge nicht völlig blind waren: Wer den Monarchen und seine Familie beschimpfte, wurde eingesperrt, egal ob er Deutscher oder Slowene war. Deutsch sprechende Steirer genossen keineswegs Narrenfreiheit. Wenn sie zu weit gingen, traf auch sie die Härte des Gesetzes. Allenfalls fanden sich in ihrem sozialen Umfeld seltener Denunzianten, die sie der Staatsmacht anzeigten und später zu einer belastenden Zeugenaussage bereit waren.

195 von 216 rechtskräftigen Verurteilungen können den politischen Bezirken zugeordnet werden. An der Spitze lag, kaum überraschend, Marburg mit 41, gefolgt von Cilli mit 31 und Pettau sowie Graz-Stadt mit jeweils 25. Damit entfielen auf diese vier Bezirke nahezu zwei Drittel aller Schuldsprüche. Alle übrigen Werte sind zu vernachlässigen; am ehesten fällt noch Graz-Land mit 10 Verurteilten auf. Gonobitz und Rann verblieben mit einem bzw. zwei Schuldsprüchen in der schon mehrfach erwähnten Außenseiterrolle. Die untersteirischen Bezirke verbuchten zusammen 115 oder 59 % aller schuldig erkannten Delinquenten, womit ihr Anteil gegenüber den Verfolgten etwas, wenn auch nicht signifikant zurückgegangen war. Zu einer richtigen Einschätzung kommt man erst, wenn man die Daten der Verurteilungen mit den Verfolgungen insgesamt vergleicht. Von den 305 in der heutigen Steiermark Verfolgten wurden 84 (27,5 %) verurteilt, von 619 in der Untersteiermark hingegen nur 118 (19 %).⁶⁹ Der doch nicht unerhebliche Unterschied ist mit Vorsicht zu interpretieren; er könnte leicht auf die für das Unterland wesentlich dichtere Quellenlage zurückgehen und nicht auf eine uneinheitliche Verfolgungspraxis. Es empfiehlt sich eine Gegenrechnung, indem auf der selben Datenbasis beruhende Werte verglichen werden: Der Bezirk Marburg stellte 26,7 % aller Verfolgten, aber nur 21 % der schuldig Gesprochenen. In Cilli hielten sich beide Prozentsätze nahezu die Waage (15,6 bzw. 15,9 %), während sie in Pettau nur geringfügig voneinander abwichen (10,6 bzw. 12,8 %). Somit ist es unmöglich, die Untersteiermark auf einen einheitlichen Nenner zu bringen.

Mit der gebotenen Zurückhaltung wird man sagen können: Im nördlichen Landesteil wurde allem Anschein nach sorgfältiger abgewogen, ob wirklich eine strafbare Handlung vorlag und ob die Einleitung eines Verfahrens angezeigt war oder nicht. Daher fiel, nimmt man die Schuldsprüche als Maßstab, die Trefferquote höher aus und es blieben hier nicht nur die Opferzahlen niedriger, sondern der Anteil von Pannen und Fehlgriffen. Im Unterland hingegen wurde von der Gendarmerie beim leisesten Verdacht, ja auf eine bloße

⁶⁸ Prozessbericht in: Arbeiterwille Nr. 303, 6.10.1914, S. 6.

⁶⁹ Sieben Fälle, für die keine Bezirksangaben vorliegen, konnten anhand der bekannten Gerichtssprengel der heutigen Steiermark bzw. dem Unterland zugerechnet werden, sodass insgesamt 202 Verurteilungen zu berücksichtigen waren.

Denunziation hin verhaftet, ohne die Beweis- und Rechtslage eingehend zu prüfen. Deshalb endeten hier so viele mit großem Getöse begonnene Verfahren mit der Einstellung oder einem Freispruch. Typisch war, dass die Gendarmerie in der Untersteiermark zwar rund 20 slowenische Geistliche verhaftete, von denen jedoch nur zwei überhaupt angeklagt wurden – beide Fälle endeten mit einem Freispruch.⁷⁰ Wenn schon bei den delikatsten, von der Öffentlichkeit aufmerksam verfolgten Festnahmen von Klerikern derart sorglos vorgegangen wurde, so kann man sich ausrechnen, wie man mit Personen umging, die keine prominente Stellung innehatten.

Zum Verständnis der Unterschiede zwischen den beiden Landesteilen muss noch auf einen höchst bedeutsamen Faktor hingewiesen werden. Im Norden dominierten die im Strafgesetzbuch eindeutig geregelten Tatbestände, meist Beleidigungen des Monarchen und seiner Familie (§§ 63, 64 StG) oder allzu scharfe Kritik am Krieg und seinen Begleiterscheinungen (§§ 65, 305 StG), fast immer begangen unter mehr oder minder starkem Alkoholeinfluss. Im Süden hingegen erschien ein ganz neues »Verbrechen« auf der Bildfläche, die »Serbophilie«, die selbstverständlich in keinem Gesetz definiert war und deren strafrechtliche Einordnung eine Menge Probleme verursachte. »Serbophilie« war und blieb ein Phänomen des Unterlandes. Im Norden gab es wohl einige dort lebende Slowenen, die in diesen Verdacht gerieten, und auch den einen oder anderen Scherzbold, der betrunken »Hoch Serbien« rief, doch sind diese Fälle vernachlässigbar. Ganz anders in der Untersteiermark, wo in der Verfolgungspraxis die Jagd nach »Serbenfreunden« allgegenwärtig war.⁷¹

Wir wollen nunmehr versuchen, etwas über jene Personen zu erfahren, die von den Verfolgungen betroffen waren. 94 von ihnen oder nahezu 10 % gehörten dem weiblichen Geschlecht an. Dieser geringe Anteil kann nicht überraschen. Da Frauen damals am politisch-gesellschaftlichen Leben nur in bescheidenem Ausmaß teilnahmen, ist verständlich, dass sie kaum Gelegenheit hatten, sich innerhalb der slowenischen Nationalbewegung zu profilieren.⁷² Mir ist kein einziger Fall bekannt, in dem behauptet wurde, eine Frau sei wegen ihrer vor 1914 an den Tag gelegten Aktivität etwa in einem dezidiert slowenisch-nationalen Verein verdächtig. Dieser These scheint auf den ersten Blick zu widersprechen, dass im August 1914 mehrere Lehrerinnen aus Maria-Rast/Ruše bei Marburg als Mitglieder der örtlichen »serbophilen« Bewegung verhaftet wurden.⁷³ Aber einmal abgesehen davon, dass dies schon eine Ausnahme war, zeigt sich bei näherem Hinsehen, dass ihnen einzig ihre Teilnahme an einem Sokolfest am 28. Juni 1914 zum Vorwurf gemacht und daraus ihre »serbophile« Gesinnung in die Vergangenheit rückprojiziert wurde, ohne dass die Gendarmerie hierfür ein einziges konkretes Indiz anzuführen in der Lage war.⁷⁴ Neben

⁷⁰ Es handelte sich um Franz Muršič, Pfarrer von Frauheim/Fram (Bezirk Marburg), der rund vier Monate in U-Haft verbrachte, sowie um Rafael Potrč, Minoritenpater in Heiligendreifaltigkeit in der Kolos/Sveta Trojica v Halozah (Bezirk Pettau). Letzterer wurde – entgegen seinem Selbstzeugnis in der slowenischen Reichsratsinterpellation vom 3.7.1917 (Anhang 1917, S. 1253 f.) – vor dem Bezirksgericht Pettau wegen Verbreitung beunruhigender Gerüchte angeklagt, aber freigesprochen. Das Urteil in Zgodovinski Arhiv Ptuj. Akten BG Pettau. Karton 48. Urteil U VI 612/14. Anklage, Hauptverhandlung und Freispruch sind auch vermerkt in den Akten der StA Marburg: PAM, St 1245/14. Zu Muršič, dessen Fall erst im April 1915 verhandelt wurde, vgl. die Prozessberichte in: Grazer Volksblatt Nr. 292, 30.4.1915, S. 6 sowie Arbeiterwille Nr. 119, 30.4.1915, S. 7. Da die Verhandlung geheim durchgeführt wurde, ist den Presseberichten nichts Genaueres zu entnehmen.

⁷¹ Weitere Details bei Moll, Feind.

⁷² Überraschend ist daher der Befund Übereggers S. 314, der unter den militärgerichtlich verfolgten Zivilpersonen in Tirol einen Frauenanteil von 30 %, allerdings berechnet auf die Jahre 1914-1917, feststellte.

⁷³ Ausführlich zu diesem Komplex Moll, »Hochverrat«.

⁷⁴ Dies trotz emsigster Recherchen, die sich in einem ganzen Konvolut von Anzeigen niederschlugen. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1951/1914.

der marginalen Rolle der Frau im politischen Leben muss noch berücksichtigt werden, dass die meisten Verfolgungen wegen Verbaldelikten in Gang kamen, die nach ausgiebigem Alkoholkonsum und im Zuge hitziger Stammtischdebatten im Wirtshaus begangen wurden, einer männlichen Domäne par excellence. Denunziationen gegen Frauen stammten nicht von Trinkkumpanen, sondern von Nachbarinnen oder sonstigen Gesprächspartnerinnen.

Im Zugriff der Behörden lassen sich einige geschlechterspezifische Besonderheiten bemerken: Von insgesamt 94 betroffenen Frauen wurden 46 zeitweilig verhaftet (48,9 %) und 14 rechtskräftig verurteilt (14,9 %). Von der zweiten Zahl müsste man im Grunde jenes junge Mädchen abrechnen, das zwar wegen Spionageverdachts festgenommen, in weiterer Folge jedoch wegen zahlloser Eigentumsdelikte, Betrügereien und Prostitution verurteilt wurde.⁷⁵ Eine der 14 Verurteilten erhielt lediglich eine Geldstrafe. Die Vergleichswerte für Männer wurden berechnet, indem von der Gesamtzahl von 951 die 94 Frauen sowie jene vier Fälle, bei denen das Geschlecht des/der Betroffenen nicht bekannt ist, abgezogen wurden. Von den verbleibenden 853 Männern wurden 590 oder 69,2 % temporär inhaftiert und 201 oder 23,6 % rechtskräftig verurteilt. Beide Quoten weisen einen nicht unerheblichen Überhang zu Lasten der Männer auf, was bei aller Vorsicht den Schluss nahe legt, dass der Staatsapparat tendenziell Frauen als geringere Bedrohung einstufte.

Eine Erklärung für die niedrigere weibliche Verurteilungsquote eröffnet sich erst bei einer Durchsicht des Aktenmaterials: Männer agierten, wie schon erwähnt, im öffentlichen Raum insbesondere des Gasthauses und damit regelmäßig vor einer größeren Anzahl von Zeugen. Frauen hingegen sprachen mit einer, höchstens zwei Bekannten, von Küchenfenster zu Küchenfenster oder auf der Strasse. Kam die Sache vor Gericht, stand Aussage gegen Aussage. Häufiger als bei Männern logen Zeuginnen so unverschämt, dass damit keine Anklage durchzubringen war. Gehässigkeit und Rachsucht, meist dilettantisch oder gar nicht kaschiert, standen auf der Tagesordnung. Paradigmatisch hierfür ist das Schicksal einer fünffachen Mutter aus Donawitz, die von zwei ihr übelwollenden, ebenfalls dem Milieu von Arbeiterfrauen angehörenden Nachbarinnen angeschwärzt und für nahezu drei Monate verhaftet wurde. Erst bei der Hauptverhandlung verstrickten sich beide Denunziantinnen derart in Widersprüche, dass sie am Ende selbst wegen Verleumdung verurteilt wurden, während ihr Opfer aufgrund erwiesener Unschuld freiging.⁷⁶

Das Alter der Betroffenen ist uns in 551 von 951 Fällen (in etwa 58 %) bekannt. Das Durchschnittsalter liegt bei 37,4 Jahren, die Spannweite erstreckt sich jedoch von mehreren erst 13- oder 14-jährigen Schülern⁷⁷ bis zu einem 81 Jahre alten Landstreicher, der im Bezirk Graz-Land wegen »Aufreizung« gegen den Staat (§ 65 StG) einige Zeit in Haft behalten wurde, bevor der Militäranwalt das Verfahren gegen ihn wegen seiner Unzurechnungsfähigkeit einstellte.⁷⁸ Stellt man die Verteilung auf vier große Altersgruppen (unter 20, bis 40 bzw. 60 Jahre und darüber) dar, so ergibt sich folgendes Bild:

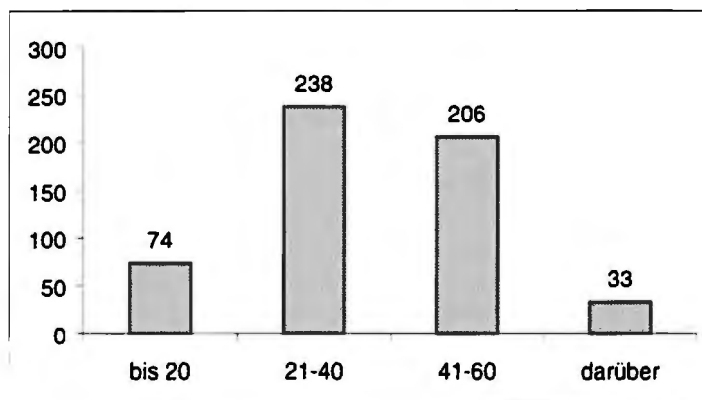
⁷⁵ Der bizarre Fall der Marie Beichler wird ausführlich geschildert bei Moll, »Verräter«, S. 315-318.

⁷⁶ Vgl. die erschütternden Prozessberichte in: Arbeiterwille Nr. 317, 20.10.1914, S. 3 sowie Arbeiterwille Nr. 336, 8.11.1914, S. 8. Die beiden Verleumderinnen erhielten vier bzw. drei Monate schweren Kerkers.

⁷⁷ Nur als Kuriosum sei vermerkt, dass in Tirol der jüngste vom dortigen Militärgericht Verfolgte erst neun Jahre alt war, der älteste hingegen 86 Jahre! Übergger S. 175. Das Durchschnittsalter der militärgerichtlich verfolgten Zivilisten lag in diesem Kronland bei etwa 39 Jahren und somit nahe am steirischen Wert. Ebenda S. 314.

⁷⁸ KA, MGA Graz, Karton 40. MA A 730/14.

Graphik 3: Verteilung der Verfolgungsoffer auf Altersgruppen zu je 20 Jahren bzw. über 60 Jahre

Wie nicht anders zu erwarten, stellen die im Gesellschafts- und Wirtschaftsleben aktiven Altersgruppen der 21-60-Jährigen zusammen rund drei Viertel aller Fälle (444). Jugendliche bis zum 20. Lebensjahr sind mit 74 Fällen oder etwas mehr als 13 % beachtlich vertreten, wenn man berücksichtigt, dass die männliche Jugend zwischen 18 und 20 Jahren zu einem großen Teil bei Kriegsbeginn mobilisiert wurde und daher unter der Zivilbevölkerung in geringerer Zahl vertreten war als in Friedenszeiten.⁷⁹ Da sie vom politischen Leben – nimmt man das aktive Wahlrecht als Kriterium – noch vollständig ausgeschlossen waren, kann man sich den überraschend hohen Wert der Halbwüchsigen (und nach damaligem Recht noch Minderjährigen) nur damit erklären, dass es sich hier um eine besonders leicht für politische Ideale wie etwa den Jugoslawismus emotionalisierbare Altersgruppe handelte, die obendrein – und das scheint mir noch wichtiger – extrem leichtsinnig auftrat: Fast alle Heißsporne, die in der Öffentlichkeit »Hoch Serbien« riefen, waren auffallend jung. Die geringe Repräsentanz der alten Generation verwundert aus demographischen Gründen nicht, wengleich man nur staunen kann, dass einige 75 bis 80 Jahre alte Greise als gefährliche Staatsfeinde gelten konnten.

Nicht weniger erhellend sind die Auswertungen der sozialen Schichtzugehörigkeit.⁸⁰ Diesbezügliche Angaben sind für 801 von 951 Verfolgungsoffern (ca. 84 %) verfügbar. Das Datenmaterial ist zwar hinreichend dicht, bereitet jedoch erhebliche interpretatorische Schwierigkeiten, wenn das breite Spektrum der in den Quellen auftauchenden Berufsbezeichnungen zu einer überschaubaren Anzahl operabler Kategorien gebündelt werden soll. Dabei geht es nicht um einzelne Kuriosa (»Mineraliensammler«⁸¹), sondern die extreme Unschärfe zeitgenössischer Termini, die heute nicht mehr gebräuchlich sind. Unter der Bezeichnung »Besitzer« (seltener auch »Grundbesitzer«) verbargen sich in Wirklichkeit Bauern, unter den spezifisch untersteirischen Verhältnissen wohl häufig Klein- und Kleinstlandwirte. Bei einer sozio-ökonomischen, auf das Einkommen abgestellten Betrachtungsweise müssten diese Personen der ländlichen Unterschicht zugerechnet werden. Da es gerade im Zusammenhang mit politischen Strafverfahren auf die gesellschaftliche Wertschätzung, das Sozialprestige also, ankommt, wurden »Besitzer« mit eigenem Hof, mag er noch so winzig gewesen sein, der Mittelschicht zugezählt, da ihre gesell-

⁷⁹ Meine Datenbank enthält nur Personen, die zum Zeitpunkt des Beginns der Verfolgung Zivilisten waren. Damit ist nicht ausgeschlossen, dass jüngere Männer noch während des Verfahrens zum Militärdienst einberufen wurden.

⁸⁰ Ich stütze mich hier weitgehend auf das von Überegger S. 162-164 und S. 181 ff. entwickelte Modell.

⁸¹ StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914.

schaftliche Position sich markant von Knechten oder Arbeitern abhob. Noch mehr Kopfzerbrechen bereiten Angaben von Handwerksberufen (Schneider, Schuster), da aus den Quellen meist nicht deutlich wird, ob es sich um Geschäftsinhaber bzw. Meister oder Gesellen bzw. Facharbeiter handelt. Falls die erste Variante nicht eindeutig aus den Quellen hervorgeht, wurde der zweiten Lösung der Vorzug gegeben und der Betreffende zur Unterschicht gezählt.

Insgesamt erwies es sich als zweckmäßig, vier große Gruppen (und eine de facto bedeutungslose Auffanggruppe) zu bilden. Zu der ersten Kategorie »Unterschicht« rechne ich so typische Berufs- bzw. Statusbezeichnungen wie: Arbeiter, Geselle, Tagelöhner, Kuschler, Knecht oder Magd, Lehrling, Auszügler, Bergmann, Lohndiener, Kommiss, Landstreicher). In der zweiten Ebene »Mittelschicht« finden sich exemplarisch: (Grund-)Besitzer, Geschäftsmann, (niederer) Beamter, Angestellter, Winzer, Anwaltsgehilfe, Privatbeamter (die zeitgenössische Bezeichnung für Angestellten), Musiker, Hausbesitzer, Agent, Gastwirt, Fabriksleiter, Bauzeichner, Prokurist, Pfründner etc. Drittens habe ich eine »Ober- und Intelligenzschicht« definiert und hierher subsumiert: Lehrer, Professoren, Geistliche, Ärzte, Rechtsanwälte, Notare, Richter, Ingenieure, Offiziere, Großgrundbesitzer, Landtags- und Reichsratsabgeordnete ungeachtet ihres Zivilberufs, Journalisten, Gemeindegemeinsekretäre. Unproblematisch sind schließlich die vierte Gruppe »Schüler und Studenten« sowie eine kleine Auffangkategorie mit der Standesangabe »eingerrückt«. Familienangehörige ohne eigenen Beruf wurden dem Status des Haushaltsvorstands angeglichen. Die Problematik der wegen der extremen Vieldeutigkeit der Angaben oft mehr nach dem Gefühl als nach präzisen Kriterien getroffenen Zuordnung ist mir bewusst. Wann immer möglich, wurden ergänzende Angaben über das Vermögen und den Alphabetismus des Opfers, wie sie sich z.B. in Anklageschriften, Urteilen und Gendarmerieanzeigen finden, berücksichtigt. Trotz allem ist in Rechnung zu stellen, dass die Auswertungen auf einer gewissen Willkürlichkeit beruhen. Dadurch wird jedoch, wie ich glaube, das Resultat nicht grundlegend in Frage gestellt, sofern man es als Indikator eines Trends und nicht als exakten Wert auffasst.

Erläuterungen zur nachfolgenden Graphik:

Säule 1 = Unterschicht (US)

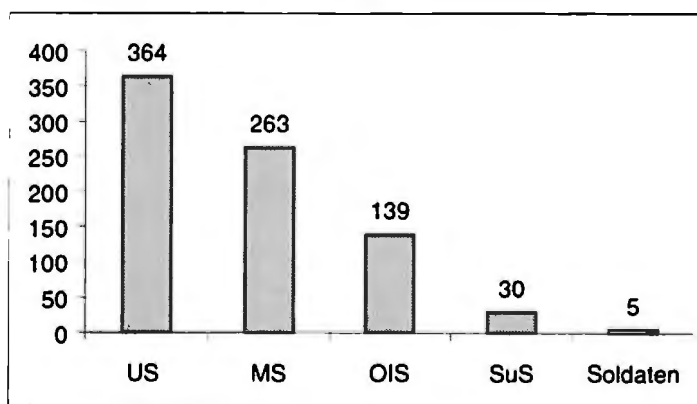
Säule 2 = Mittelschicht (MS)

Säule 3 = Ober- und Intelligenzschicht (OIS)

Säule 4 = Schüler und Studenten (SuS)

Säule 5 = mobilisierte Soldaten mit unbekanntem Zivilberuf (Soldaten)

Graphik 4: Schichtzugehörigkeit der Verfolgungsoffer

Da es sich hier nicht um eine Untersuchung politischer Repression gegen aufbegehrende Unterschichten oder die sozialdemokratisch geführte Arbeiterbewegung handelt, möchte man erwarten, vor allem politisierende und/oder national engagierte Intellektuelle unter den Betroffenen zu finden. Diese sowie generell die Angehörigen der Oberschicht bildeten unter den Bedingungen der Zeit jene Personengruppe, die sich am stärksten am politischen Leben beteiligte und von der folglich anzunehmen wäre, dass sie auf Grund ihrer den Behörden bekannten Aktivitäten vor Kriegsausbruch besonders massiv in die Verfolgungsmaschinerie geriet. Diese Hypothese trifft in dieser Form nicht zu. Mit 139 Betroffenen (17,4 %) ist diese Kategorie zwar mit Sicherheit stärker vertreten als es ihrem Anteil an der Gesamtbevölkerung entsprach. Will man noch die 30 Schüler und Studenten (3,8 %) dieser Gruppe hinzurechnen, würde das Resultat sogar noch deutlicher hervortreten. Dies ändert jedoch nur wenig am hervorstechendsten Befund: 364 der sozial zuordenbaren 801 Verfolgungsoffer (45,4 %) gehörten der Unterschicht an, die politisch vermutlich kaum engagiert war; weitere 263 Personen (32,8 %) der Mittelschicht, auf die selbige Annahme abgeschwächt wohl ebenfalls zutreffen dürfte.⁸² Geht man davon aus, dass meine Kategorienbildung eher zu Gunsten der Mittelschicht wirkt als umgekehrt und dass vor allem die vielen dem Mittelstand zugezählten Kleinlandwirte für Politik weder Interesse noch Verständnis aufbrachten, so gelangt man zu dem Ergebnis, dass die politische Verfolgung etwa zur Hälfte Personen aus der politisch inaktiven Unterschicht traf. Meine These vom Desinteresse dieses Personenkreises am politischen Geschehen ist sicherlich schwer zu beweisen. Als Argument sei daher nur angeführt, dass zu diesen Menschen in den amtlichen Dokumenten häufig vermerkt ist, sie könnten entweder überhaupt nicht lesen und schreiben oder verfügten hierin nur über geringe Kenntnisse.

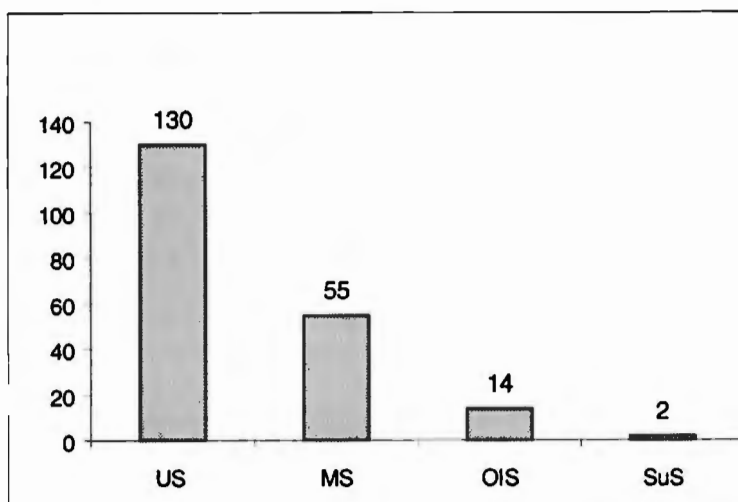
Mit Blick auf die 30 Schüler und Studenten fällt auf, dass diese nicht einmal die Hälfte der 74 Individuen umfassenden Gruppe von unter 20-jährigen Verfolgungsoffern darstellten, die oben erwähnt wurde. Der Anteil ist in Wahrheit noch kleiner, da sich unter den Studenten mindestens 10 Personen befanden, die das 20. Lebensjahr bereits deutlich überschritten hatten.⁸³ Daraus folgt, dass nur rund ein Viertel der jugendlichen Betroffenen junge Männer waren (es findet sich hier keine einzige Frau), bei denen wegen ihres Besuchs einer Universität oder einer höheren Schule ein verglichen mit der Durchschnittsbevölkerung markant höherer Bildungsstand und ein intensiveres politisches Interesse erwartet werden kann. Eine nähere Betrachtung der Berufsangaben der 74 unter 20-Jährigen bestätigt diesen Befund dadurch, dass hier überwiegend Arbeiter, Knechte und Lehrlinge anzutreffen sind.

Es wäre immerhin denkbar, dass sich hinsichtlich der sozialen Stellung der tatsächlich Verurteilten gegenüber den (bloß) Verfolgten signifikante Abweichungen ergeben. Eine naheliegende These wäre dahin zu formulieren, dass die (politisch aktive und daher gefährliche) Ober- und Intelligenzschicht unter den Verurteilten mit einer höheren Quote vertreten sein müsste als unter den auf niedrigerem Niveau Verfolgten. Um diese Vermutung zu überprüfen, wurden auch die Berufsangaben der Verurteilten ausgewertet. Die Resultate sind verblüffend:

⁸² Frappant ist hingegen die 1919 (auf schmäler Basis von 83 Fällen) erhobene Berufsschichtung der Verfolgungsoffer in Krain, unter denen sich allein 35 Beamte und 13 »Kulturschaffende« befanden. Vgl. hierzu Matić S. 203.

⁸³ Die Daten für die Kategorie Alter und Beruf sind zwar wegen unterschiedlich großer Datenbasis nur eingeschränkt vergleichbar, geben jedoch einen Näherungswert an.

Graphik 5: Schichtzugehörigkeit der rechtskräftig Verurteilten

Unter den 201 von 216 rechtskräftig Verurteilten, deren sozialen Status wir kennen (93 %), hat sich der Anteil der Unterschicht gegenüber dem Vergleichswert der Verfolgten (ca. 45 %) um rund 20 Prozentpunkte auf nahezu 65 % erhöht. Die Mittelschicht hat sich in gleicher Betrachtung hingegen leicht verbessert (nur mehr 27 % der Verurteilten gegenüber einem Vergleichswert von 33 %), während der Hauptgewinner die Ober- und Intelligenzschicht ist: Hatte sie noch rund 17 % der Verfolgten gestellt (138 Fälle), so schrumpfte ihr Anteil an den Verurteilten auf lediglich 7 % (14 Betroffene), wobei noch zu bemerken ist, dass vier von ihnen mit einer simplen Geldstrafe glimpflich davonkamen. Auch die Schüler und Studenten konnten sich von 3,8 % auf knapp 1 % (2 Fälle) verbessern; Soldaten scheinen unter den wegen politischer Delikte Verurteilten gar nicht mehr auf.

Wie können diese Befunde erklärt werden? Ist es so, wie man impulsiv meinen möchte, dass es sich die besseren Kreise selbst auf diesem Gebiet »richten« konnten, während die kleinen Leute von der vollen Härte des Gesetzes getroffen wurden? Sicherlich spielte dieser Faktor neben anderen eine Rolle. In erster Linie ist daran zu denken, dass »Intelligenzler« sich gewandter artikulieren und sich eine effiziente Verteidigungsstrategie zu rechtlegen konnten, die sie zwar nicht vor einer Verfolgung, wohl aber vor einer Verurteilung zu bewahren vermochte. Angehörige höherer Stände waren eher in der Lage, sich einen Rechtsanwalt ihres Vertrauens zu leisten, während Personen aus der Unterschicht entweder gar nicht oder lediglich von einem Pflichtverteidiger vertreten wurden. Gerichtsverfahren gegen Prominente, allen voran Geistliche und Anwälte, standen im Brennpunkt des öffentlichen Interesses. Nachdem sich die erste Aufregung rund um den Kriegsbeginn gelegt hatte, führte die dann herrschende besonnenere Stimmung dazu, dass derart heikle Verfahren oft nicht weiterverfolgt, sondern eingestellt wurden. Die Anklageerhebungen und erst recht die Schuldsprüche gegen Mitglieder der Oberschicht lassen sich beinahe an den Fingern zweier Hände abzählen; ihre Opfer waren zumeist Lehrer aus der untersteirischen Provinz, die sich mit ihrem national-slowenischen Engagement allzu weit vorgewagt hatten. Sie fanden auch kaum Fürsprecher, während zu Gunsten der wirklich Prominenten, der politischen Mandatäre, emsigst interveniert wurde, um es gar nicht erst zu einer Gerichtsverhandlung kommen zu lassen. Exemplarisch genannt sei nur der Fall des wegen »Serbophilie« von der Gendarmerie eigenmächtig verhafteten Reichsratsabgeordneten und Großgrundbesitzers Johann Roškar aus Mallenberg/Malna im Bezirk Marburg,

für den sich Ministerpräsident Graf Stürgkh höchstpersönlich in die Bresche warf.⁸⁴ Selbstverständlich ist, dass die betroffenen Rechtsanwälte versiert genug waren, sich wirkungsvoll zu verteidigen. Ein einziger Advokat wurde verurteilt – er musste eine Geldstrafe von 80 Kronen bezahlen, weil er gegenüber dem Stadtamt von Pettau, dessen Bürgermeister Josef Ornig zu seinen langjährigen Intimfeinden zählte, eine »Amtsehenbeleidigung« begangen hatte.⁸⁵

Der Schluss, der sich aufdrängt, lautet, dass zwar nicht bei Einleitung der Verfolgung, insbesondere nicht bei Vornahme einer Verhaftung, auf Standesunterschiede Bedacht genommen wurde, sehr wohl aber bewusst oder unbewusst in den nachfolgenden Stadien. Zum einen konnten sich die Gebildeten unter Rückgriff auf ihre gesellschaftlich-wirtschaftlichen Ressourcen effizienter zur Wehr setzen als ihre Schicksalsgenossen aus der Unterschicht. Zum anderen liegt auf der Hand, dass simple Gemüter, wie sie für die Unterschicht als typisch anzunehmen sind, der Staatsmacht den Gefallen taten, sich mit ihrem Leichtsinns selbst ans Messer zu liefern: Kein einziger Pfarrer oder Anwalt, wohl aber zahlreiche Knechte und Arbeiter waren so töricht, in aller Öffentlichkeit »Hoch Serbien« zu rufen, was eine Verurteilung zumindest wegen »Störung der öffentlichen Ruhe« (§§ 65 oder 305 StG) ungemein erleichterte. Es sei dahingestellt, ob die Elite – selbst wenn sie in Haft saß – wirklich im Stande war, mittels ihrer ungebrochenen sozialen und/oder ökonomischen Macht Zeugen in ihrem Sinne zu beeinflussen, ja sogar unter Druck zu setzen. Die Staatsmacht vermutete dies hinsichtlich der Lehrer und, mehr noch, der Geistlichen, denen eine ins Dämonische gehende Autorität über die Seelen ihrer Schäfchen zugebilligt wurde.⁸⁶ Nicht zuletzt deshalb reagierte die Gendarmerie überaus allergisch und schritt mehrfach zu Verhaftungen, wenn Priester von der Kanzel herab warme Worte für einen eingekerkerten Mitbruder fanden. Eine solche Predigt hielt etwa der 36-jährige Pfarrer von St. Egidii in Windischbüheln/Sveti Ilj v Slovenskih Goricah, Ewald Vračko. »Nachdem«, so führt der Festnahmebericht aus, »derartige Reden bei der Bevölkerung den Anschein der willkürlichen Verhaftung ... erwecken müssen und dadurch die Stimmung gegen Obrigkeit und deren Verfügungen ungünstig beeinflusst wird, so mußte Vračko zur Verhinderung ähnlicher Fälle verhaftet werden ...«⁸⁷

Wenn derlei Äußerungen – mochten sie auch bloß die Unschuldsvermutung in Erinnerung rufen – sofort als Hetze gegen die behördlichen Verfügungen (über)interpretiert wurden, so spiegelt sich darin die bis ins Groteske gehende Überschätzung der Macht der katholischen Kirche. Für den Historiker stellt sich das Problem, dass Verfolgungen von Angehörigen der Ober- und Intelligenzschicht nicht automatisch auf deren politisches Engagement schließen lassen, weil es ebenso gut möglich (und vereinzelt auch nachweisbar) ist, dass die Behörden jene Personen ohne deren eigenes Zutun zu gefährlichen Meinungsführern stempelten, weil sie eine mit Autorität und Ansehen verbundene gesellschaft-

⁸⁴ Vgl. die Interventionen des Ministerpräsidenten und, in seinem Auftrag, des Grazer Statthalters in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2028 und 2090/1914. Das Verfahren gegen Roškar wurde nach rund 14-tägiger Untersuchungshaft eingestellt. Hierzu PAM, St 1568/14 und 1576/14. Vgl. auch Pleterski, *Politično I*, S. 40, 45 sowie ebenda II, S. 105 f., 112, 124.

⁸⁵ Es handelte sich um den 57-jährigen Rechtsanwalt Dr. Anton Brumen. Hierzu StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2059/1914 sowie den Pressebericht über die Verurteilung in: *Grazer Tagblatt* 19.11.1914, 2. Morgenausgabe, S. 5.

⁸⁶ Vgl. hierzu exemplarisch die umfangreichen Akten betreffend den hochbetagten Pfarrer von Oplotnitz/Oplotnica (Bezirk Gonobitz), Georg Bezenšek, in StLA StH. Präs. E 91 Zl. 2005 und 2028/1914.

⁸⁷ Gendarmerieposten St. Egidii an Statthaltereipräsidium, 25.8.1914. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1863/1914. Auch in KA, MGA Graz, Karton 40. MA A 783/14. Die Untersuchung wurde nach etwa dreiwöchiger Haft eingestellt.

liche Position einnahmen.⁸⁸ Schwer zu klären bleibt freilich, ob dahinter eine bewusst konzipierte Strategie stand, die auf die Ausschaltung der Köpfe jeden möglichen Widerstandes abzielte, mochte dieser slowenisch-national motiviert sein oder nicht. Die Statthalterei hatte am 4. August 1914 in einer minutiösen und streng geheimen Anweisung zur Erstellung von Listen politisch Verdächtiger festgelegt, ein besonderes Augenmerk auf solche »opinion leaders« zu legen.⁸⁹ Zu dieser Gruppe rechnete sie Ärzte, Notare, Rechtsanwälte, Geistliche, Lehrer, aber auch Staatsbeamte, Schüler und Studenten sowie – wegen deren Funktion als Kommunikationszentren – die Inhaber von Schank- und Gastbetrieben. Auf der anderen Seite schlug die Staatsmacht, wie sich aus dem hohen Anteil von Verfolgungsoptionen aus der Unterschicht ergibt, noch gnadenloser gegen Personen zu, deren minimale Gefährlichkeit offen zu Tage lag: Mütter minderjähriger Kinder, Halbwüchsige und Greise, Bettler und Analphabeten, Geisteskranke und Alkoholiker waren nicht gerade der Menschenschlag, der Revolutionäre und Aufrührer hervorzubringen pflegt. Eine auf bestimmte Zielgruppen fokussierte Observierung wurde angeordnet, aber nicht praktiziert, weil die Gegnerdefinition durch die Praxis der Gendarmerie ausuferte und tendenziell die gesamte Bevölkerung einschloss.

Zusammenfassend bleibt festzuhalten: Das typische Verfolgungsoptioner war männlich, an die 40 Jahre alt und gehörte der Unter- oder bestenfalls der Mittelschicht an. Es wurde im Juli oder August 1914 auf eigene Initiative der Gendarmerie verhaftet und verbrachte im Schnitt sechs Wochen in U-Haft, bevor das Verfahren eingestellt wurde. Wohnhaft war dieses prototypische Opfer in einem der untersteirischen Bezirke Cilli, Marburg oder Pettau. Vor seiner Festnahme war es aus seinem engsten sozialen Umfeld heraus denunziert worden, wobei sich Arbeitskollegen, Nachbarn und Wirtshauskumpane unrühmlich hervortaten. Wer diesen Kriterien nicht entsprach und es vermied, am Stammtisch angetrunken politisch-militärische Kommentare zum Besten zu geben, lief statistisch gesehen kaum Gefahr, mit dem langen Arm der Staatsmacht unliebsame Bekanntschaft zu machen.

Mit Blick auf die eingangs erwähnten slowenischen Beschwerden von 1917/18, deren Überprüfung versucht werden sollte, können zwei ihrer zentralen Aussagen auf weite Strecken bestätigt werden: Zum einen fanden die Verfolgungen, nimmt man die Bevölkerungsverteilung als Maßstab, in ungewöhnlicher Dichte in der Untersteiermark und hier vor allem in drei Bezirken statt. Der harte behördliche Zugriff war in der Regel nicht begründet, wurde doch nur jeder fünfte Betroffene verurteilt. Die slowenische Kritik relativierend bleibt jedoch zu konstatieren, dass keineswegs nur das Unterland und keineswegs nur Slowenen betroffen waren. Die Verurteilungsquote von rund 23 % (216 Personen) kann nur so gedeutet werden, dass es neben vielen Unschuldigen doch eine Gruppe von Menschen gab, die in der Tat eine lose Zunge besaß und Äußerungen tätigte, mit denen sie sich der damaligen Rechtslage zufolge strafbar machte. Dass die teilweise drakonischen Strafen für bloße Wortdelikte mit unserem heutigen Verständnis von Recht und Gerechtigkeit nicht mehr in Einklang stehen, ist eine andere Frage.

Nur mit großer Mühe kann man hinter den Verfolgungen ein an zentraler Stelle entworfenes und auf dem Befehlsweg zielgerichtet umgesetztes Konzept erkennen, das – wie die Kritiker postulierten – auf die Vernichtung der slowenischen Nation abgestellt war. Wäre es nämlich so gewesen, hätten die nahezu ausschließlich von Slowenen bewohnten Bezirke Rann und Gonobitz nicht eine derart günstige Bilanz aufzuweisen. Mir scheint

⁸⁸ Deshalb kann ich Übereggers Urteil (S. 36) nicht zustimmen, wonach die Geschichte der Militärgerichtsbarkeit im Krieg eo ipso eine Geschichte des Widerstandes gegen den Krieg sei.

⁸⁹ Statthalterei-Präsidium an Unterbehörden, 4.8.1914. StLA StH. Präs. E 91 Zl. 1782/1914.

plausibler, dass die Entscheidungsträger völlig unbegründet von der Erwartung ebenso breiten wie massiven Widerstandes gegen ihren Kriegskurs ausgingen. Deshalb schufen sie schon im unmittelbaren Vorfeld des Waffenganges eine Befehls- und Rechtslage, die von einem Tag auf den anderen eine scharfe Waffe zur rücksichtslosen Niederhaltung jeder Resistenz im Inneren bereit stellen sollte, dieser Intention aber keineswegs gerecht wurde.⁹⁰ Dieses als »Schwert des Regimes« apostrophierte Instrument⁹¹ traf nur in den seltensten Fällen deklarierte Gegner der Monarchie, sondern zumeist Unschuldige. Sieht man sich die Verurteilten näher an, so waren es durch die Bank Schwätzer, Wichtiguer, Stammtischstrategen und Trunkenbolde, aber keine subversiv tätigen Feinde der Monarchie. Die Staatsmacht hatte nur die Ausgangslage und zu einem erheblichen Teil die herrschende Stimmung geschaffen, die allerorten Verräter und Spione am Werk sah. Wie die enormen Unterschiede zwischen den Bezirken, auch zwischen jenen der Untersteiermark, nahe legen, lief die Umsetzung der Direktiven vom ersten Augenblick an völlig aus dem Ruder. Eine bewusste Verschwörung zwischen dem Behördenapparat und den deutschen bzw. deutschnationalen Gegnern der Slowenen wurde zwar schon 1917/18 behauptet, konnte jedoch – von wenigen Einzelfällen abgesehen – weder damals noch heute bewiesen werden. Als »System« hinter den Verfolgungen wird man sich folglich eher eine Atmosphäre vorzustellen haben, die solche Exzesse begünstigte. Dabei ist gar nicht zu übersehen, dass die massive Denunziationsbereitschaft der Zivilbevölkerung, auch der slowenischen, eine kaum zu überschätzende Rolle spielte. Es wäre überaus lohnend, die in den letzten Jahren von der Forschung anhand der beiden deutschen Diktaturen des 20. Jahrhunderts entwickelten Thesen von der Selbstüberwachung einer Gesellschaft, die willig Zuträgerdienste für Gestapo und Stasi leistete, als Untersuchungskonzept auf unseren Gegenstand zu übertragen.⁹² Einstweilen muss es mit dieser Bestandsaufnahme sein Bewenden haben, da zuerst die Fakten geklärt werden müssen, bevor zu einer über den hier dargelegten Rahmen hinausgehenden Interpretation geschritten werden kann.

⁹⁰ Ausführlich zu dieser Frage Moll, Militärgerichtsbarkeit sowie Überegger.

⁹¹ Die Formulierung nach Hans Hautmann, Bemerkungen zu den Kriegs- und AusnahmeGesetzen in Österreich-Ungarn und deren Anwendung 1914-1918, in: *Zeitgeschichte* 3, 1975/1976, S. 31-37.

⁹² Vgl. hierzu Inge Marbolek-Olaf Stieglitz (Hg.), *Denunziation im 20. Jahrhundert: Zwischen Komparatistik und Interdisziplinarität*. Sonderheft *Historical Social Research* 26, 2001. Friso Ross-Achim Landwehr (Hg.), *Denunziation und Justiz. Historische Dimensionen eines sozialen Phänomens*, Tübingen 2000. Günter Jerouschek-Inge Marbolek-Hedwig Röcklein (Hg.), *Denunziation. Historische, juristische und psychologische Aspekte*. *Forum Psychohistorie* 7, Tübingen 1997. Entsprechende Forschungen für den Ersten Weltkrieg stehen erst ganz am Anfang. Vgl. Maureen Healy, *Denunziation und Patriotismus: Briefe an die Wiener Polizei im Ersten Weltkrieg*, in: *Sozialwissenschaftliche Informationen* 27, 1998, S. 106-112.

POVZETEK

**PRVA SVETOVNA VOJNA IN POLITIČNO SODSTVO V AVSTRO-OGRSKI:
EMPIRIČNE UGOTOVITVE IZ SLOVENSKE IN NEMŠKE ŠTAJERSKE**

Janko Pleterški je pred 20 leti objavil dokumente, ki obravnavajo preganjanje Slovencev s strani avstro-ogrske države med prvo svetovno vojno. To delo je bilo v Jugoslaviji oz. Sloveniji in Avstriji, kjer je opaženo šele zdaj, veliko premalo upoštevano. Preseneča, da predvsem ni spodbudilo nadaljnjih raziskav, tako da obseg teh političnih preganjanj vse do danes ni znan. Ta prispevek lahko zapolni to vrzel le delno, s tem ko poskuša posredovati približno popolno sliko vsaj za eno od kronovin habsburške monarhije, Štajersko, in za čas posebno hudega zatiranja (druga polovica leta 1914). Za zbirko podatkov o vseh žrtvah teh preganjanj so bili sistematično ovrednoteni vsi viri, ki prihajajo v poštev: pomanjkljivo ohranjeni dokumenti udeleženih tožilcev in sodišč (civilnih kazenskih sodišč in deželnoobrambovskega divizijskega sodišča v Gradcu), pet nemškojezičnih dnevnikov do junija 1915, informacije žandarmerije o aretacijah in drugi dokumenti civilne uprave, predvsem poizvedbe, ki so jih v letih 1917–1918 še pred koncem vojne sprožile same avstrijske oblasti. Od 30. junija do 31. decembra 1914 je bilo po ugotovitvah na celotnem Štajerskem 951 primerov političnega preganjanja. Če se je dalo, so bili zbrani tile podatki: ime, poklic in starost žrtve, kraj storitve dejanja, kazenskopravni očitek (na primer »veleizdaja«), trajanje preiskovalnega zapora, izid postopka oz. višina dosojene kazni. Ločitev po narodnosti na slovensko ali nemško ni bila možna.

Med najpomembnejšimi rezultati je ta, da se je dve tretjini vseh primerov pojavilo na Spodnjem Štajerskem, kjer je živela le tretjina štajerskega prebivalstva. Okraji Maribor, Celje in Ptuj so z velikim naskokom prednjačili. Žrtve so bili večinoma – približno 90 odstotkov – moški, in to pretežno iz spodnjega družbenega sloja. Več kot 500 od skupaj 951 žrtev je bilo začasno zaprtih; povprečni čas pripora je bil šest tednov. Dve tretjini aretacij je bilo avgusta 1914, v prvem mesecu vojne, potem pa se je položaj umiril. Kljub mnogim aretacijam niti ena tretjina vseh žrtev ni bila obtožena pred sodiščem. V 216 primerih je mogoče izpričati obtožbo. Kazni so bile ali sorazmerno kratke (do štirih mesecev) ali skrajno stroge (več kot eno leto ječe). Brez izjeme so bile sankcionirane le izjave, domnevno usmerjene proti državi ali cesarju (tako imenovani verbalni delikti). Ta dejanja izvirajo praviloma iz čvekanja pod vplivom alkohola v gostilni, ne iz političnega prepričanja. Ostro ravnanje državne oblasti je bilo po eni strani posledica začetka vojne in histerije tistih dni, po drugi pa jasno (vendar ne izključno) usmerjeno proti slovenskemu spodnjemu sloju – ne proti politikom ali intelektualcem.

*Prevedel
Peter Weiss*

VINCENC RAJŠP

ŠKOF ANTON MAHNIČ IN DUHOVNICI ŠKOFIJE KRK V OČEH DUNAJSKIH OBLASTI V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Dr. Anton Mahnič zavzema pomembno mesto med hrvaškimi škofi konec 19. in v začetku 20. stoletja. V kolektivnem zgodovinskem delu »Die Habsburgermonarchie 1848–1918«¹ je v zvezku o veroizpovedih (Die Konfession) v Monarhiji v poglavju o Cerkvi na Hrvaškem² predstavljen kot eden izmed šestih najpomembnejših škofov na Hrvaškem v času 1848–1918 in med tremi najpomembnejšimi na prelomu stoletja: poleg njega sta navedena Josip Juraj Strossmayer (škof v Djakovu 1850–1905) in Josip Stadler (nadškof v Sarajevu 1882–1918). Med škofi je bilo več takih, ki niso bili Hrvatje oz. niso bili iz hrvaških škofij (kardinal Juraj Haulik Várallya, po rodu Slovak, škof v Zagrebu 1837 / 1853 nadškof/ do 1869, Josip Mihalovitvić (Michalovits) iz škofije Csanád na Ogrskem, ki je bil nadškof v Zagrebu 1870–1894, ali škof Jurij Dobrila, škof v škofiji Porec-Pula 1857–1875 in nato do smrti leta 1882 v Trstu), vendar je samo imenovanje Antona Mahniča izrecno označeno kot »... izrazit primer državnega cerkvenstva. V škofiji s štirimi petinami hrvaškega prebivalstva in eno petino italijanskega imenuje cesar za škofa tujca, Slovenca«.³

Vendar Mahnič ni bil popoln tujec. Krška škofija je bila namreč po letu 1830 del goriške cerkvene province. V Gorici je bilo skupno semenišče, ki ga je Mahnič vodil, s tem pa poznal vsaj mlajšo duhovščino v škofiji. Ob imenovanju je bilo izrecno poudarjeno, da obvlada tudi hrvaščino. Nedvomno pa je, da je veljala škofija Krk (podobno kot ljubljanska škofija) v očeh oblasti za problematično in da so vztrajno iskali škofa, »ki bi jo spravil v red«. Čeprav se v literaturi običajno omenja kot največji problem hrvaški nacionalizem duhovščine, je videl tržaški namestnik še druge probleme. Oblasti se niti niso mogle niti se niso bile pripravljene privaditi na posebnosti, ki so v škofiji obstajale še iz časov Beneške republike, prav tako pa se tamkajšnjim duhovnikom ni zdelo potrebno, da bi se kar tako podrejali novim avstrijskim željam. Kot je omenil Rinaldini, so župniki stanovali kar na svojih domovih, izobraževali pa so se pri svojih župnikih; razmere so bile torej podobne tistim, ki so oblasti hudo bodle v oči v škofiji Koper, preden se je združila s škofijo Trst.⁴ Seveda je bila posebnost še glagoljaško bogoslužje, zaradi katerega pa si niti oblasti niso bile čisto na jasnem, kako ga ocenjevati, dokler ga niso povezale z nevarnostjo »južnoslovanskega nacionalizma« in ga je bilo mogoče na tej podlagi odklanjati. Moža, ki bi bil vsemu temu kos, je tržaški namestnik videl le v Antonu Mahniču.

Nedvomno je bil Mahnič kos razmeram v škofiji Krk, hkrati pa ni pokazal kooperativnosti z oblastmi, kot bi si le-te želele. Hrvatom se je približal že z zapisovanjem svojega priimka, saj se je dosledno podpisoval kot Mahnić, na svoji posesti je imel izobešeno hrvaško zastavo (kot je sam zapisal v zagovoru duhovščine), poskrbel pa je tudi za znanstveno proučevanje glagolice.

¹ Izdajatelj Peter Urbanitsch, izhaja od leta 1981. Janko Pleterski ja napisal prispevek o Slovincih: gl. Band III.

² Die Habsburgermonarchie, Die Konfessionen, Band IV, Wien 1985, Die Römisch.katholische Kirche bei den Kroaten (Ivan Vitezić), str. 367.

³ Die Habsburgermonarchie IV, str. 368.

⁴ Vincenc Rajšp.

Anton Mahnič je bil imenovan za škofa na otoku Krku 22. novembra 1896. Nasledil je škofa Andreja Šterka, ki ga je cesar prestavil za škofa združenih škofij Koper in Trst v Trstu.

Imenovanje je potekalo po takrat ustaljenem redu. Takratni minister »für Cultus und Unterricht« se je obrnil na namestnika (Statthalter) v Trstu, naj pri goriškem nadškofu in sufraganih goriške nadškofije: ljubljanskem škofu Jakobu Missii, tržaškem škofu Andreju Šterku in poreško-puljskem škofu Flappu, poizve za imena duhovnikov, ki bi jih oni predlagali za vodenje škofije na otoku Krku. Prvi trije so oddali usklajen predlog, medtem ko je slednji podal svoj ločeni predlog. Prvi trije škofje so predlagali samo duhovnike, ki so pripadali škofiji Krk in delovali v njej. Vsi trije predlagani kandidati so bili Hrvatje. Na prvem mestu je bil stolni dekan in kapitularni vikar dr. Franc Volarič, na drugem kanonik in stolni župnik v mestu Krk dr. Anton Orlič in na tretjem mestu župnijski upravitelj v Malinski dr. Anton Franki. Poreško-puljski škof Joanes Flapp pa je imenoval na prvem mestu stolnega prošta dr. Ivana Bolmarčiča, na drugem in tretjem mestu pa duhovnika, ki nista bila Hrvata niti nista pripadala škofiji na Krku: Italijana Lorenza Petris de Dolamare, ki je že bil naslovni škof, in Slovenca dr. Antona Mahniča, profesorja Svetega pisma Nove zaveze v goriškem semenišču.

Tako so bili na prvih treh mestih skupni kandidati goriškega nadškofa ter ljubljanskega in tržaško-koprškega škofa z dr. Francem Volaričem na prvem mestu. Vendar se tržaški namestnik Theodor Freiherr von Rinaldini s tem predlogom ni strinjal. Menil je, da so se škofje preveč togo opirali na prepričanje, da je za škofijo Krk neobhodno potrebno, da je škof duhovnik te škofije, saj v glavnem le ti duhovniki obvladajo glagolico, ki je bila v rabi na številnih podeželskih farah. Njegovo prepričanje je bilo ravno nasprotno: za škofa naj pride duhovnik iz druge škofije, 'ker bo ta lažje uveljavil neobhodno potrebne mere v interesu države in Cerkve'. Zato se je tržaški namestnik odločno izrekel proti imenovanju dr. Volariča, češ da je izrecno narodno (hrvaško) orientiran (ausgesprochen national gesinnt) in kot tak neprimeren za škofa krške škofije. Ob tem, da je bil po njegovem mnenju 'ekstremno nacionalen mož', mu je zameril še njegovo zavzemanje za glagoljaško liturgijo. Tržaški namestnik je preskočil tudi Flappova kandidata na prvem in drugem mestu in se odločil za tretjega, dr. Antona Mahniča.

Tržaški namestnik je nato izpeljal še drugi krog poizvedovanj pri goriškem nadškofu Matiji Zomu in ljubljanskem škofu dr. Jakobu Missii. Vendar sta se imela tokrat možnost izreči le za ali proti dr. Antonu Mahniču. Goriški nadškof je dal pozitivno mnenje glede imenovanja Mahniča za krškega škofa. Opozoril pa je na sodni proces med dr. Mahničem in dr. Gabrščkom, vendar je menil, da ni take narave, da bi predstavljal oviro za škofovsko imenovanje, saj je prišlo do njega zaradi časopisne polemike, pri kateri ni bilo obrekovanj in zmerjanj.

Ljubljanski škof Missia je prav tako podprl Mahničevo imenovanje, obenem pa razložil, zakaj ga ni predlagal že prvič. Tudi on sam je namreč izkusil, kako težko je škofu, ki pride od zunaj, in na kakšno »nezaupanje naleti kot tujec«. Tudi napete odnose med Slovani in Italijani v Istri bi po njegovem mnenju domačin lažje obvladoval kot tujec. Vendar je imel Mahnič po njegovem prepričanju to prednost, da je kot profesor bogoslovja poznal predvsem generacijo mladih duhovnikov in tako zanje nikakor ni bil tujec.

S predlogom tržaškega namestnika se je v celoti strinjal tudi prosvetni minister in v predlogu cesarju odklonil imenovanje dr. Volariča za škofa, čeprav mu je priznaval, da je najuglednejši duhovnik v škofiji, ki je že dvakrat vodil škofijo kot generalni vikar, ko je bil škofovski sedež izpraznjen.

V »Vortrag« cesarju je minister zapisal, da je dr. Anton Mahnič star 46 let in da deluje kot profesor v goriškem bogoslovju. Poudaril je, da je odlično splošno in teološko izobražen.

Kot predstojnik semenišča je izredno zavzet za dobro izobrazbo gojencev in je deležen splošnega spoštovanja. Dalje ga je predstavil kot odločnega patriota. Poudaril je tudi njegovo publicistično dejavnost in izdajanje Rimskega katolika. V dobro mu je štel solastništvo in sodelovanje pri »slovenskem klerikalnem listu« *Primorski list*, v katerem da je nasprotoval »tendencam slovenske radikalne stranke«. Minister ni zamolčal niti tega, da je bil Mahnič s časopisom *Soča* udeležen v dveh sodnih procesih, enkrat kot tožitelj in drugič kot toženec.

V narodnostnem pogledu ga je minister označil kot pristaša zmerne nacionalne stranke. Tudi v jezikovnem pogledu je v celoti izpolnjeval pričakovanja, saj je obvladal v škofiji navzoča jezika: hrvaščino in italijanščino, in seveda slovenščino ter nemščino. Minister je predlagal cesarju, da imenuje dr. Antona Mahniča za škofa na otoku Krku, in cesar ga je imenoval 22. novembra 1896.⁵ Ker se je z imenovanjem strinjal tudi Sveti sedež, je dr. Anton Mahnič postal škof na otoku Krku.

Razmere v škofiji za Mahniča ob prihodu niso bile preproste. Nezaupanja je bil deležen že njegov predhodnik Andrej Šterk. V primerjavi z njim je imel Mahnič majhno prednost kot profesor številnih mlajših duhovnikov, predvsem v italijanskem časopisju pa se je Mahničevo ime pojavljalo že v času, ko je bil imenovan Šterk.⁶ Že Rinaldini je opozoril ministre na zunanje težave škofov. Kot prvo je omenil slabe ceste in poti na otoku, nato pa slabe materialne razmere. Večina župnij ni premogla niti župnišča. Župniki so bili največkrat doma v isti vasi, tako da so stanovali kar doma. Tudi izobrazbo duhovnikov je označil kot nizko. Seveda ni spregledal glagolice. Menil je, da se škof domačin v takih razmerah sicer lažje znajde, ker pa bi bilo potrebno razmere po njegovem spremeniti, je bil prepričan, da lahko to stori le škof od zunaj. Opozoril je tudi, da to ne bo lahko; tudi Šterk je poskusil, pa ni bil uspešen. V glagolici Rinaldini ni videl posebnega problema, čeprav je bila to ena zahtevnejših nalog, ki naj bi jih Mahnič po pričakovanju oblasti uspešno rešil ali vsaj urejeval v prid »države in Cerkve«; vprašanje »nacionalizma duhovščine na Krku« je bilo v očeh oblasti namreč tesno povezano z uporabo glagolice pri bogoslužju. Vprašanje glagolice je v naslednjih desetletjih škofa Mahniča zelo zaposlovalo. Po temeljitem študiju te problematike je postal njen odločni zagovornik, s tem pa še zdaleč ni izpolnil pričakovanj oblasti. Ne le da uporabe glagolice ni prepovedoval, poskrbel je celo za njeno strokovno podlago, ko je leta 1902 ustanovil zavod *Staroslavenska Akademija* s sedežem na Krku, namenjen za znanstveno preučevanje in ohranitev glagolice. Tudi po letu 1898, ko sta Monarhija in Sveti sedež našla skupni jezik v odnosu do rabe glagolice, ki pa za škofijo Krk ni bil ugoden, je ostal Mahnič trden v obrambi glagolice.⁷

Dejavnost škofa Mahniča v krški škofiji je bila silno razvejana. Posegal je na najrazličnejša družbena področja in v gospodarstvo. Morda je Mahnič pričakoval, da bo njegovo bivanje na Krku le začasno in bo kasneje prestavljen drugam. Takšna možnost se je pokazala leta 1897, ko je bil med kandidati za ljubljanskega škofa, vendar je minister njegovo premestitev odločno odklonil, češ da je neobhodno potreben v škofiji na otoku Krku.⁸ Tako je ostal na Krku do 2. aprila 1919, ko so ga italijanske oblasti odvedle v Frascati pri Rimu, od koder se je vrnil hudo bolan 12. februarja 1920, nakar je 14. decembra istega leta umrl v Zagrebu.

⁵ ÖStA, AVA KUM Präs. 2541/1896.

⁶ Edith Saurer, *Die politischen Aspekte der österreichischen Bischofsemennunge 1867–1903*. Wien 1968, str. 84.

⁷ Ivan Vitezić, *Die Römisch-katholische Kirche bei den Kroaten. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IV, die Konfessionen*. Wien 1985, str. 369 in 383.

⁸ ÖStA, AVA KUM Präs., 512/1898.

O Mahničevem delu in življenju na otoku Krku obstaja veliko literature.⁹ Pričujoči prispevek želi predstaviti odnos avstrijskih oblasti do Mahniča v letih pred razpadom Monarhije na osnovi arhivskega gradiva, ki se je zbralo ob odlikovanju škofa Mahniča z redom železne krone drugega reda leta 1917,¹⁰ ki nam kaže, kako so ga ocenjevale državne oblasti.

Predlog za odlikovanje sega v čas pred prvo svetovno vojno. Tržaški namestnik Konrad Hohenlohe je že 12. februarja 1914 predlagal odlikovanje Antona Mahniča s podelitvijo naslova tajnega svetnika. Vendar se z njegovim predlogom na Dunaju niso strinjali. Po njihovem mnenju je bil namreč pomen škofije Krk majhen, poleg tega pa ni dotlej še nobeden od Mahničevih prednikov prejel odlikovanja, zato bi zadostovalo odlikovanje železne krone drugega reda. Vendar tudi tega odlikovanja Mahnič tokrat ni prejel. Za razlog izvememo iz ponovnega predloga tri leta kasneje, kjer piše, da je postala primernost odlikovanja ob vojnih dogodkih, ki so nastopili kmalu po predlogu, vprašljiva zaradi 'pojavnost v škofiji Krk, ki so vzbujali pomisleke glede (državnega) patriotizma tamkajšnje duhovščine in morda celo vodstva škofije'. Takšno stališče je zastopal naslednik princa Hohenloha baron Friesz.

Začetek prve svetovne vojne pomeni zaostren odnos vojaških oblasti do duhovščine tudi v škofiji Krk. Vojaška komanda je zahtevala pregon duhovnikov, ki jih je označila kot nezanesljive ter srbofile. Z obtožbami proti duhovnikom oblasti škofa niso seznanjale, tako da je bil seznanjen z njimi šele v začetku leta 1917, ko je zaradi imenovanja večjega števila avstrijskih škofov posegel v zadevo prosvetni minister Maks Hussarek,¹¹ ki je škofu Mahniču posredoval obtožbe, on pa je na njih odgovoril v obširnem pismu.¹²

Na osnovi tega posredovanja in Mahničevega zagovora je ministrski svet sprejel mnenje barona Friesza – pred tem je nasprotoval Mahničevemu odlikovanju – da je »s stališča državnega interesa priporočljivo, da se z odlikovanjem podkrepí ugled škofa Mahniča, potem ko je jasno, da je nedvomna škofova zvestoba cesarju in dinastiji«.

Da je bilo mnenje izrečeno s stisnjenimi zobmi, nam izpričuje nadaljevanje pisma barona Friesza: oblasti naj bi izrabile to priložnost in »na škofa apelirale v smislu enotne državne ideje (gesammtstaatlichen Sinne) ter ga pozvale k tesnejšemu sodelovanju s centralno in lokalno državno upravo«.¹³

Kot nam priča ohranjeno gradivo, so se dogodki vrstili po naslednjem vrstnem redu.

Obtožbe duhovščine

Poveljstvo 5. armade, ki ji je poveljeval Svetozar Borojevič, je z dopisom namestništvu v Trstu 1. oktobra zahtevalo konfinacijo več duhovnikov in drugih »nezanesljivih oseb« na otoku Krku.¹⁴

Glede splošnih razmer je menilo, da je na otoku Krku že od balkanskih vojn močno vseslovansko oziroma srbofilsko gibanje, pri katerem so aktivni duhovniki, učitelji in češki poletni turisti (Sommerfrischlern). Srbofilska agitacija se je po mnenju poveljstva v začetku

⁹ Glej: Mahničev simpozij v Rimu. Celje 1990; Ivan Vitezić, Die Römisch-katholische Kirche bei den Kroaten. V: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IV. Wien 1985, 332–398.

¹⁰ ÖStA, AVA KUM Präs., 1929/1917. Orden der Eisernen Krone zweiter Klasse.

¹¹ Prosvetni minister je bil od 31. 10. 1911 do 21. 10. 1916 in od 20. 12. 1916 do 21. 6. 1917.

¹² Krk (Veglija) am 16. April 1917.

¹³ ÖStA, AVA CUM, 1929/1917, pismo 22. maja 1917.

¹⁴ K. u. K. 5. Armeekommando Qu. Abt. Z. K. Nr. 10918. Slavophile auf der Insel Krk.

vojne previdno umaknila v ozadje, v zadnjem času pa naj bi jo bilo ponovno čutiti predvsem med duhovščino.

Že splošen odnos do države na otoku Krku se je zdel vojaškim oblastem zaskrbljujoč. Ugotavljajo namreč, da so bile pred vojno črno-rumene zastave na otoku velika redkost, da na primer godba v kraju Primorje ni znala zaigrati cesarske himne, da je ne znajo šolski otroci in da je tudi v cerkvah niso peli.

Za politično nezanesljivo je veljala hrvaška inteligenca, v tem času predvsem duhovščina, ostale »sumljive moške« pa so vpoklicali v vojsko. Nezaupanje oblasti je segalo zelo visoko: tudi za škofa dr. Antona Mahničja so zapisali, da je sicer dinastičnega mišljenja, vendar je »radikalno nacionalen Hrvat«, navdušen pristaš staroslovanske liturgije in pod škodljivim vplivom najožjih sodelavcev, ki imajo velik vpliv tudi na ostale duhovnike in jih skušajo pridobiti za svoja »protidržavna južnoslovanska prizadevanja«.

Med duhovniki iz škofove neposredne bližine se je zdel vojski hudo sumljiv korni vikar dr. Anton Pilepić, ki je nasprotoval zbiranju prispevkov za Rdeči križ ob nedeljah, oviral pa naj bi tudi proslavljanje avstrijskih vojaških zmag. Škofov tajnik Polonio naj bi med drugim razširjal mnenje, da za Hrvate ne veljajo obstoječi zakoni, temveč zakoni iz časa cesarja Ferdinanda I. Župnika dr. Orlića v mestu Krku so obtoževali, da je prepovedoval delo za Rdeči križ ob nedeljah, da je pridigal proti vojni, da ni blagoslavljal odhajajočih vojakov in da je enkrat celo odklonil mašo v zahvalo za avstrijske zmage nad Srbi. Župnik Tomo Kraljić v Polju naj bi izražal strah, da bodo Nemci v primeru zmage postali premočni, odklanjal pa je tudi pouk nemščine v šolah in zagovarjal misel, da so za atentat v Sarajevu odgovorni le storilci, ne pa srbska vlada. Župnik Milovčić v kraju Primorje je bil kot predsednik Narodnega doma obtožen, ker v dvorani ni bilo cesarjeve slike, medtem ko so v njej visele slike iz balkanskih vojn, ki so jih šele po daljšem obotavljanju in ponovnih zahtevah okrajnega glavarja odstranili in nadomestili sliko črnogorskega kralja s cesarjevo. Župnik Trinajstić v Dobrinju je bil obdolžen, da je nasprotoval vojnemu posojilu ter govoril, da ni prav, da se oddaja hrana za Nemčijo. Za te duhovnike (Pilepića, Polonia, Orlića, Kraljića, Milovčića in Trinajstića) je poveljstvo zahtevalo, da jih iz splošno državnih in vojaških razlogov razrešijo služb ter jih premestijo v zaledje (Hinterland) ali na otok Lošinj, kjer naj jih nadzorujejo, medtem ko naj bi upokojenega duhovnika Antona Andrejčića in župnika v Vrniku Jakoba Maračića opazovali, saj postopek proti njima še ni bil končan. Očitani so mu, da je sodeloval pri sklepu, da naj na kopališču v Malinski namesto avstro-ogrške trgovske zastave (Handelsflage), ki jo je nekdo izobesil že pred tem, visijo na kabinah le hrvaške zastave. Župnik naj bi izjavil, da pomeni trgovska zastava servilismus. Med nevarnimi je bila tudi učiteljica Trinajstić, ki so jo upokojili.

Vojno poveljstvo pa je zahtevalo tudi zamenjavo okrajnega glavarja dr. Emila Muche. Očitano mu je, da ne obvlada hrvaščine, zaradi česar ni mogel nadzorovati razmer, in da je popolnoma pod vplivom škofa Mahničja, »ki velja za dejanskega okrajnega glavarja«.

V dopisu 9. oktobra je poveljstvo 5. armade¹⁵ sporočilo namestništvu v Trstu, da je ena najbolj nezanesljivih osebnosti »heftigste Agitator und Hetzer« vseslovanske usmeritve upokojeni duhovnik Anton Andrejčić, ki ima tudi velik vpliv. Že na začetku vojne je bil osumljen veleizdaje, sodišče ga je sicer oprostilo, vendar je njegovo gibanje omejilo na davčno občino Poreč. Z utemeljitvijo, da ponovno raste njegov politični vpliv, je poveljstvo zahtevalo zanj konfinacijo v zaledju (im Hinterlande).

Župnik Ivan Volarić v Baški in župnik Dinko Premuda v kraju Vrh sta bila med sumljivimi, ker sta v času balkanskih vojn s prižnice priporočala nabirke za srbski Rdeči

¹⁵ K. u. K. 5. Armeekommando Qu. Abt. Z. K. Nr. 11456, prepis Pr/KUM 4694.

križ. Opazovanje so zahtevali tudi za nekaj civilnih mož, ki so bili v stiku z župnikom Milovčičem, za katerega je vojska zahtevala konfinacijo. Opazovanje pa je vojska zahtevala tudi za sodnika Oršiča na Krku.

V dopisu 12. oktobra¹⁶ je namestništvo sporočilo, da je izvedelo, da je zelo sumljiv tudi gvardijan samostana Porad pri Malinski pater Karel Brajkovič. Leta 1914, ko ni dobil od države denarja za obnovo samostana Porad, naj bi izjavil, da je zadnji čas, da propade ta preperela, ušiva Avstrija, in da bi bilo Slovanom pod Srbijo in še celo pod Črno goro veliko bolje kot tukaj. Na ugovor, da kot duhovnik česa takega že iz cerkveno-verskih razlogov ne bi smel izjaviti, pa naj bi odgovoril, da bi imela Katoliška cerkev v Srbiji več svobode kot v Avstriji, pa tudi sicer je izražal velike simpatije za 'srbske brate' in kritiziral vojaške ukrepe. Vojno poveljstvo je zahtevalo, da ga nemudoma odstranijo z otoka Krka, in to nekam, kjer 's svojo panslavistično, zlasti srbofilsko naklonjenostjo' ne bo imel vpliva, in tudi tam ga naj strogo nadzirajo. Proti njemu so že sestavljali obtožnico.

Za duhovnega vodjo panslavizma na Krku je bil označen advokat dr. Anton Antončič, ki je bil tudi odbornik sokolskega in cirilo-metodijskega društva. Zanj, za kaplana v Malem Lošinjju Antona Fabjančiča in za kaplana Antona Pilepiča, ki mu je Fabjančič pismeno izrazil ogorčenje nad pisanjem časopisa »Flagge«, je poveljstvo zahtevalo nadzor.

V dopisu namestništvu v Trstu 16. oktobra 1916, ki ga je podpisal general Borojevič,¹⁷ je 5. armadno poveljstvo svoje zahteve do omenjenih duhovnikov še poostrilo.¹⁸ Zahtevalo je, da premestijo omenjenih šest duhovnikov v zaledje in jih tam nadzorujejo, češ da so na otoku Lošinjju in otoku Cresu podobne slavofilske razmere kot na Krku.

Glede obtožb 5. armadnega poveljstva je namestništvo v Trstu zahtevalo poročilo okrajnega glavarja Muche.¹⁹ Ta je poročal, da so zbudile balkanske vojne na otoku velike simpatije do Srbov (srbofilske tendence). Z velikim navdušenjem so zbirali prispevke za srbski Rdeči križ, nekateri pa so imeli tudi slike črnogorskega kralja. Vendar v vsem tem ni videl hujših prekrškov, saj je bilo 25 oseb, ki jih je policija označila kot srbofile, pred vojaškim sodiščem v Ljubljani oproščenih. Za Mahniča je zapisal, da je sicer slovanski narodnjak, vendar popolnoma avstrijskega mišljenja. Zelo je pohvalil njegovo angažiranost za vojna posojila in drugo dejavnost v prid države. Tudi o njegovem tajniku Poloniu in članih ordinariata je bil prepričan, da so v celoti avstrijskega mišljenja. Pri ostalih duhovnikih je sicer navajal obtožbe policije, vendar je skušal predstaviti stvari zanje čimbolj olajševalno. Manj spravljiv je bil do okrajnega sodnika Oršiča in profesorja Nikolaja Žiča, ki ju je predlagal za premestitev. Za učitelje, ki so jih poklicali v vojsko, je pisal, da naj jim ne dovolijo vrnitve domov. Tudi za učiteljico Trinajstič je zahteval čimprejšnjo upokožitev in ji prepovedal nadaljnje srbofilske aktivnosti. V svojem poročilu je omenil tudi preiskavo proti predstojniku samostana Cassiole na otoku Cresu Tomažu Tomačiču, vendar je bil po njegovem prepričanju tudi on patriot.

Poveljstvo 5. armade o Muchi ni imelo dobrega mnenja, zato tudi njegova ocena ni bila upoštevana. Hudo mu je zamerilo, da ni vedel ničesar o patru Brajkoviču.

O razmerah na otoku Krku je 14. oktobra 1916 poročal okrajni glavar Mucha. Vojaška komanda je bila z njegovim poročilom skrajno nezadovoljna in je zahtevala njegovo premestitev.

¹⁶ Borojevič, Z. K., Nr. 10918, dat. 3. oktobra.

¹⁷ K. u. K. 5. Armeekommando Qu. Abt. Z. K., Nr. 11493, prepis Pr/KUM 4694.

¹⁸ Z. K., Nr. 10918, l. 10. 1916.

¹⁹ 14. oktobra 1916 pa je prejelo namestništvo obširen spis z obtožbami o »Serbophile Umtriebe«, prepis je bil poslan namestništvu v Trstu, podpisan je Borojevič. (Zum Erlasse vom 2. September 1916, Zl. Pr. 2331/2-15.

Petega decembra 1916 je v poročilu z naslovom »Slavophile auf der Insel Veglia« novi tržaški namestnik Fries z obtožbami seznanil vojne komande in z imeni osumljenih duhovnikov prosvetno ministrstvo.²⁰

Po njegovi oceni so že dogodki na Balkanu pred prvo svetovno vojno vzbudili pri južnih Slovanih čustva (Gefuehle) vseslovanske solidarnosti in pri tem se tudi duhovščina ni vedno obnašala neoporečno, saj je zastopala radikalne nacionalne tendence in pri tem njeno mišljenje (Gesinnung) ni bilo vedno prijazno do države (staatsfreundlich). Tako sta bila župnik Milovčić in upokojeni župnik Andrejčić ob izbruhu vojne aretirana kot izrazita srbofila, čeprav ju je vojaško sodišče oprostilo.

Tržaški namestnik sicer ni bil zadovoljen z vedenjem duhovščine na Krku, vendar je izrazil pomisleke glede zahtev 5. armadne komande. Menil je, da s konfinacijo osmih duhovnikov ne bi dosegli izboljšanja političnih razmer na Krku; nasprotno bi to slabo vplivalo na ostalo duhovščino in tudi škof bi imel povod za nasprotovanje.

Za izboljšanje položaja je odsvetoval policijske metode, zlasti ker so se obtožbe nanašale izključno na čas pred vojno. Po njegovem prepričanju bi bilo potrebno naložiti skrb za doseganje ciljev, ki jih želi oblast, višji duhovščini. Pri tem ni skrival skrbi, ki so ga mučile glede škofa: ne dvomi sicer v njegovo osebno zvestobo državi in dinastiji, vendar ga premočno angažirajo nacionalna čustva; zaradi tega je pod prevelikim vplivom svojih sodelavcev, preslabo je informiran o politični dejavnosti podrejene mu duhovščine in zato preveč pasiven. Svetoval je, naj bi ga z višjega mesta opozorili in od njega zahtevali, da od duhovščine zahteva strogo izvrševanje državljskih dolžnosti in proti neposlušnim odločno ukrepa.

Prosvetni minister Hussarek se je v začetku leta 1917 odločil za podelitev odlikovanj večjemu številu avstrijskih škofov, med katerimi je bil tudi Anton Mahnič. Tržaški namestnik Fries je bil ponovno naprošen za mnenje o Mahniču. Napisal ga je 3. februarja in je po svoje še ostrejši od poročila leta 1916. Mahniču priznava velike zasluge na cerkvenem področju. Glede odnosa do države pa je bil mnenja, da dolžnostim, ki izhajajo iz tako visokega položaja in se tičejo izredno problematičnih političnih odnosov na Krku do enotne države, ni bil kos.

Nadaljuje, da predvsem mlajša duhovščina v škofiji ni ravno prijazno razpoložena do avstrijske države in da se pri ekstremnih primerih kažejo izrecne srbofilske tendence. Mahniču očita, da je bil kot škof vse preveč popustljiv do teh politično radikalnih elementov in da tudi zaradi svojega nacionalnega prepričanja in vpliva okolice ni nastopal dovolj odločno proti nacionalnim izgredom. Menil je, da bi bilo potrebno – tako je bilo prepričano tudi vojno poveljstvo – vplivati na škofa, da odločneje ukrepa, in zahtevati menjavo njegovih najožjih sodelavcev. Fries je menil, da bi bilo najbolje odložiti odlikovanje na kasnejši čas, če to ni mogoče, pa naj pokličejo Mahniča na Dunaj in od njega zahtevajo obljubo, da

²⁰ Pr. I-64/5-16. Sklicuje se na dopise vojne komande: 1., 12., 16. in 19. oktobra leta 1915, akti: 10918, 11296, 11493 in 11456, v katerih zahteva vojna komanda poleg drugih »staatspolizeilichen Massnahmen« na otoku Krku tudi konfiniranje več duhovnikov, ki so označeni kot politično nezanesljivi in bivajo deloma na škofijskem ordinariatu na Krku, deloma pa so na podeželju.

To so:

1. škofov tajnik Polonio
2. komi vikar dr. Anton Pilepič
3. župnik dr. Orlič v Krku
4. župnik Tomaž Kraljič v Polju
5. župnik Milovčić v Baški
6. in župnik Trinajstić v Dobrinju. Kot neobhodno nujno je označil še konfiniranje gvardijana v samostanu »Porad« in upokojenega župnika Andrejčića, medtem ko so bili nekateri drugi župniki pod stalnim nadzorstvom.

bo ukrepal v skladu s pričakovanji državnih oblasti. V nasprotnem primeru se je bal, da bo priznanje le še okrepilo Mahničevo prepričanje, da ravna prav. Še enkrat je predlagal, da v primeru odlikovanja od Mahniča zahtevajo, da zamenja svoje najožje sodelavce.

Na osnovi teh poročil je minister Hussarek poslal škofu Mahniču ostro pismo.²¹ Priznal mu je vse njegove zasluge in z razumevanjem napisal, da se zaveda težav, ki izhajajo iz mednacionalnih odnosov v škofiji, hkrati pa ga je soočil z obtožbami iz predhodnih poročil. Od njega je zahteval, da naj doseže pri duhovščini, da bo postavila verske dolžnosti pred nacionalne in vplivala tudi na prebivalstvo, tako da bo namesto »enostranskega nacionalnega mišljenja prevladala ideja skupne avstrijske države«. V primerih, ko bi duhovščina prekoračila mejo narodnostnega udejstvovanja in ne bi delovala za »avstrijsko državno idejo in pripadnost dinastiji«, naj najodločneje ukrepa. Zaključil je, da ima pri pridobivanju duhovščine za državne interese prednost škof, hkrati pa je zagrozil, da bodo v primeru, če mu to ne bo uspelo, uporabljena vsa ostala sredstva.

Šele s tem ministrovim pismom je bil Mahnič prvič uradno soočen z obtožbami proti duhovnikom v škofiji. Nanje je odgovoril 16. aprila 1917 s 27 strani dolgim pismom. V njem je najodločneje branil duhovnike pred vsemi obtožbami in predstavil lastno videnje razmer. V začetku je izrazil »zadovoljstvo«, da so mu oblasti končno predstavile obtožbe proti njegovi duhovščini, o katerih se je dotlej le šušljalo, in da je tako dobil priložnost za svoje pripombe in svojo predstavitev zadev.

Za vsakega duhovnika posebej je ovrgel vse obtožbe in dokazoval ravno nasprotno. Za Antona Pilepića je zapisal, da je za delo za Rdeči križ potreboval dovoljenje od škofa, zato ni storil nobene nepravilnosti. Glede oviranja molitev za srečen izid vojne (za Avstrijo) je trdil, da prihajajo obtožbe od italijanskih žensk, »ki niso ravno na glasu avstrijskih patriotinj«, in da je imela »ženska akcija« proti župniku predvsem nacionalni značaj.

Glede obtožb, ki so se tikale njegovega tajnika Polonia, je pisal, da je razumljivo, da Hrvatje v prijateljskih krogih razpravljajo o politično pravnem položaju hrvaškega naroda (über die politische Rechtstellung der Kroatischen Nation) v okviru celotne Monarhije, še posebej Ogrske. Povod za to pa dajejo izzivalni govori v ogrskem parlamentu in izjave visokih politikov (pri čemer ni izvzet niti ministrski predsednik Tisza) ter nacionalno-šovinistični toni določenih dnevnikov v Monarhiji. Sicer pa je trdil le, da so bili Hrvatje vedno na cesarski strani, da je na primer hrvaški sabor potrdil pragmatično sankcijo že leta 1712, deset let pred Ogrsko, in tudi ko se je Ogrska v preteklosti dvignila proti vladarju, so bili Hrvatje vedno na kraljevi strani. »Takšno govorjenje pač ni protidinastično.« Poudaril je, da tudi sam daje velik poudarek hrvaškemu historičnemu pravu, ki je neizpodbitno, zato govorjenje o njem ne more biti protidrjavno.

Glede obtožb proti stolnemu župniku dr. Orliču je škof menil, da so le sad italijanskega nasprotovanja Hrvatom in hrvaški duhovščini, odgovoren zanje pa naj bi bil nekdanji okrajni glavar dr. Lusin, ki z Orličem ni bil ravno v prijateljskih stikih.

Kraljić je bil obtožen, da je na volilnem shodu Vekoslava Spinčića sredi julija 1914, torej malo pred izbruhom vojne, ob zaključku ponovil za Spinčićem, da so za umor prestolonaslednika odgovorni storilci in ne srbski narod (Mahnič je napisal: serbische Nation – srbski narod, kar je komisar v poročilu prevedel kot »serbische Regierung«). Zaradi tega nepravilnega prevoda je bil kasneje tudi začetni sodni proces proti Kraljiću ustavljen. Mahnič se je pri tem skliceval na ogrskega ministrskega predsednika Tiszo, ki je prav tako vzel v zaščito srbski narod kot celoto.

V zvezi z očitkom, da je župnik Kraljić govoril, da bi utegnili postati Nemci v primeru

²¹ Koncept v ovitku AVA KUM, 4694/11916.

vojne zmage preveč močni, pa je škof menil, da je le izrazil bojazen pred germanizacijo, po kateri težijo določene ultranacionalistične politične stranke, ki prestopajo meje enakopravnosti vseh narodov v Avstriji, ki jim jo zagotavljajo temeljni zakoni. »Po izbruhu vojne pa so taka prizadevanja še posebno opazna prav na Primorskem. In to je pravi strah, ne pa zmaga Avstrije in zaveznikov,« je nadaljeval škof in dodal, da je Kraljič izrazil strah slovanskega juga nasploh. K temu strahu doprinaša tudi uvajanje nemškega jezika v hrvaške šole, za kar Mahnič zapiše, da »politično pametno to gotovo ni«.

Župnika Milovčiča so obtožili, da v narodnem domu ni imel cesarjeve slike, medtem ko je bila tam slika črnogorskega kralja Nikole. Slika je bila iz leta 1912 in je prikazovala prvi topovski strel proti Turčiji. Po Mahničevem mnenju te slike ni mogoče vzeti kot nadomestilo za cesarjevo sliko. Vendar je bil župnik zaradi nje nekaj časa v zaporu, nato pa izpuščen, ne da bi bil sprožen proti njemu sodni proces. S tem je bila župniku storjena velika krivica, zlasti še zato, ker se je dobro izkazal pri vojnih posojilih.

Župniku Trinajstiču so očitali premajhno vnemo za vojna posojila. Mahnič je dokazoval ravno nasprotno: tako on osebno kot fara sta dala veliko, bil pa je primer, ko je nameravala neka stara ženica dati ves svoj prihranjeni denar iz hranilnice, pa ji je župnik svetoval, da naj nekaj le prihrani zase. Za upokojenega župnika Antona Andrejčiča, ki je bil označen kot 'zelo hud vseslovanski agitator', škof odgovarja: »... ekselenca mi bodo morali žc pritrčiti, da sodišče, ki je strogo izvrševalo svojo službo, Andrejčiča gotovo ne bi oprostilo, če bi bil tako hud panslovanski agitator. Je deželni poslanec in ljudje mu celo zamerijo, da je premalo prisoten, zato res ne more biti govora o agitaciji.«

Andrejčič je v javnosti odločneje nastopil le takrat, ko se je izvedelo, da se bo na Krk vrnil nekdanji okrajni glavar dr. Karl Lisina. Mahnič piše, da je ta novica pri hrvaškem prebivalstvu otoka, tega pa je 93 %, povzročila veliko vznemirjenje, saj je bil v prejšnjem obdobju s prebivalstvom v skrajno slabih odnosih. Kot deželni odbornik in poslanec je Andrejčič skupaj s predstavniki občin sestavil protest, vendar se tudi tokrat ni oddaljil iz Punta. Škof nadaljuje, da je Andrejčič opravil to na izrecno škofovo željo in z njegovo vednostjo. Kot je zapisal škof, čuti tudi sam kot svojo dolžnost, da z vsemi dovoljenimi sredstvi prepreči Lisinovo vrnitev na otok Krk. Sicer pa je prav Andrejčičeva zasluga, da je postal tržaški namestnik Fries-Skene častni član vseh krških občin.

O obtožbah župnika Maračiča je zapisal, da je splošna navada, da povsod visijo hrvaške zastave, in menil, da hrvaškim zastavam nasprotujejo le iredentisti, ki bi želeli dati otoku italijanski videz.

V zvezi z obtožbami zaradi nabirk za srbski Rdeči križ je zapisal, da so potekale tudi drugod v Avstriji in da je prispeval celo sam cesar, ker so bile takrat simpatije Evrope na strani balkanskih narodov. Za obtožbe proti Vinku Premudi pa je bil prepričan, da je povod zanje njegovo prizadevanje za staro cerkveno slovanščino, to pa je eden glavnih stebrov Staroslovanske akademije, česar mu mnogi ne morejo odpustiti.

Glede obtožb Antona Fabjaniča je v zvezi s člankom v »Flagge – Ungarn und die See« zapisal, da izraža članek popolno nepoznavanje državnopravnih odnosov med Ogrsko in Hrvaško in da je napisan v tonu, ki globoko žali nacionalna čustva hrvaškega prebivalstva, zaradi česar je tudi škof sam posredoval pri vodstvu Flottenvereina. S takšnim pisanjem se bo izgubilo zaupanje pri slovanskem prebivalstvu ob obali od Devina do Boke Kotorske.

Mahnič je ovrigel vse obtožbe in zatrdil, da se lahko vsi obtoženi izkažejo s pravim patriotizmom in da neprijetne izjave niso naperjene proti Avstriji ali proti državi, temveč proti obstoječemu političnemu sistemu.

Mahnič je bil prepričan, da so vse obtožbe posledica mednacionalnih odnosov v škofiji, kjer je 87 % hrvaškega in 13 % italijanskega prebivalstva. Prebujena nacionalna zavest pri

Hrvatih vzbuja odpor »proti italijanski propagandi, ki se je pričela pred petdesetimi leti«. Škofu in duhovnikom se postavlja vprašanje, kaj naj v tem boju storijo. Sam se ga zaveda, odkar je bil imenovan za škofa na Krku in je prisegel zvestobo cesarju, ki jo razume tako, da se je dolžan upreti vsem prizadevanjem, ki niso v skladu z obljubo zvestobe Monarhiji.

V skladu s tem razumevanjem je njegovo zavzemanje za večinski narod, ker – tako piše – živi pod neprestanim pritiskom italijanske strani, da naj odpravi »že tisoč let običajno slovansko bogoslužje«. V kampanji proti glagolici je videl politične iredentistične tendence italijanske strani. Po njegovem bi dobili Kvarnerski otoki po odpravi staroslovanščine iz cerkva italijanski videz in italijanska stran bi čakala le še ugoden trenutek, da jih reklamira za Italijo. Sistematično iredentistično propagando je videl v ustanavljanju šol »Lega nazionale« za hrvaške otroke v hrvaških krajih in v propagiranju italijanskih imen za novorojenčke, npr. Umberto, Roma Redenta, Roma Libera, Italia Libera itd.

Po škofovem prepričanju so ostajale politične oblasti do takšnega italijanskega početja ravnodušne, kar ga je vzpodbudilo, da je poslal ministrskemu predsedniku Thunu leta 1898 memorandum in opozoril na nevarnost za Monarhijo, vendar ni ministrski predsednik posvetil memorandumu nobene pozornosti. Odpravil ga je kot »heißblütigen Südländer« in z opazko »Wir haben ja die Macht«. In prav duhovščini, ki jo obtožujejo, gre zasluga, da je rešila slovansko prebivalstvo pred iredento in v zvestobi do Avstrije, čeprav – kot z obžalovanjem ugotavlja Mahnič – ta tega še zdaj noče uvideti.

Prepričan je sicer, da se duhovniki in škofje naj ne bi ukvarjali s politiko, vendar le do meja, kot so »varnost domovine, zvestoba vladarju in naravno pravo vsakega človeka in vsakega naroda«; v teh primerih so tudi oni dolžni poseči v politiko. Kot nadaljuje, je zanj, kar zadeva »nacionalni moment«, veljaven v Avstriji osnovni princip »narodna enakopravnost«. Po njegovem je ravno v Primorju narodna enakopravnost utrpela globoke rane. Za dve tretjini tukajšnjega slovanskega prebivalstva do pred kratkim ni bilo nobene srednje šole v maternem jeziku, medtem ko je imela ena tretjina italijanskega prebivalstva tri gimnazije ob še drugih srednjih šolah. Mornarica še vedno uporablja izključno italijanščino kot uradni jezik. V Malem Lošinjju (v oklepaju orig. Lussinpiccolo) – 13 % prebivalstva v Kvarnerju je Italijanov – obstaja italijanska navtična šola z italijanskim učnim jezikom in tam se hrvaščina ne poučuje niti kot neobvezen predmet, medtem ko večinsko hrvaško prebivalstvo nima lastne navtične šole in s tem možnosti za tovrstno višjo izobrazbo. Le duhovščina dviga svoj glas v imenu tega prebivalstva in mu hoče pomagati do njegovih pravic, kar je po njegovem v polnem interesu avstrijskega državnega patriotizma. Državi pa zadostuje že to, da se kdo zavzema za zagotavljanje pravic hrvaškemu prebivalstvu, in že ga označijo za panslavista ali srbofila. »Tudi mene označujejo kot panslavista, srbofila in me celo v Rimu dolžijo shizmatičnih nazorov.«

Duhovščina otoka Krka je zaslužna tudi za uspešna vojna posojila. Zbirali so tudi za soško fronto, za kar se jim je zahvalil celo general Borojević. Oblastem očita, da jemljejo kljub temu vsako anonimno prijavo proti Hrvatom kot čisto resnico, medtem ko so popustljive do italijanske iredente. Kot dokaz navaja, da so takoj po izbruhu vojne aretirali več Hrvatov, medtem ko ni bil od začetka vojne z Italijo aretirani še noben Italijan.

V tem duhu, meni škof, je prišlo do prijav, pri tem pa se mu zdi najhuje, da »smo nemočni (wehrlos) proti vsem obtožbam, da smo črno zapisani in vsak dan v nevarnosti, da bomo aretirani, izgnani ali konfinirani«.

Ministrstvo je 3. maja zahtevalo stališče tržaškega namestnika glede Mahničevega pisma. Ta je zapisal, da je »škof Mahnič – drugega ni bilo pričakovati – toplo branil duhovnike svoje škofije, ki jih je vojna komanda označila kot politično nezanesljive, ter poskušal s temeljito obrazložitvijo odvzeti ostrino posameznim primerom. Ne dvomi, da je Mahnič

to storil v zvestobi do dinastije, v službi resnice in da bi odvmil krivico. Priznava, da so bili nekateri primeri – po njegovem zaradi premajhnega poznavanja lokalnih razmer – enostransko in netočno predstavljeni in da dajejo škofovi ugovori v marsičem pravilnejšo sliko kot obtožbe. Vendar tudi škofovih ocen po njegovem ni mogoče podrobneje preveriti, ker bi bila potrebna natančna preiskava pri duhovščini, ki pa je ne priporoča, saj bi lahko vnesla med duhovščino in prebivalstvo novo vznemirjenje.

Sam ugotavlja, da se je v času balkanskih vojn prebudilo med hrvaškim prebivalstvom intenzivno nacionalno gibanje, kar je pripeljalo do številnih srbofilskih manifestacij, ki bi naj bile vzrok za aretacijo večjega števila »nezanesljivih srbofilskih elementov« na začetku vojne s Srbijo, med katerimi so bili tudi duhovniki. Čeprav so bili vsi oproščeni in v zadnjih dveh letih ni bilo več takih manifestacij, poudarja, da prav tako ni bilo opaziti, da bi se duhovniki upirali državi sovražnemu nacionalizmu.

Za škofa Mahniča je zapisal, da že več kot dvajset let živi izoliran na Krku in da zaradi pomanjkanja stikov z ostalim svetom in vpliva nacionalistične okolice ni zmožen nepristranske ocene razmer in državi sovražnega srbofilskega gibanja. Le tako si lahko razlaga, da pripisuje škof duhovščini kot izključnemu voditelju slovanskega prebivalstva tako velik pomen v boju proti italijanskemu iredentizmu, medtem ko ne opaža – po njegovem mnenju – nevarnosti veliko bolj spornega južnoslovskega iredentizma. Tržaški namestnik je nasprotno menil, da o nevarnosti italijanskega iredentizma v škofiji sploh ni mogoče govoriti. Tudi patriotizem duhovščine, ki ga škof poudarja, si namestnik razlaga tako, da duhovniki iskreno podpirajo Avstrijo proti Italiji, ker se Italije bojijo, kajti velik del duhovščine, tudi tisti, ki jih je obtožila vojska, se je predal pretiranemu, državi nevarnemu nacionalizmu.

Glede odlikovanja škofa Mahniča je tokrat menil, da ga z državnega vidika pozdravlja, ker bo to državna podpora škofovi avtoriteti. Zaradi velikega ugleda, ki ga škof uživa med slovanskim prebivalstvom, bi lahko koristno pomagal pri reševanju »južnoslovskega problema«. V pomoč bi lahko bil vladi, ki je pripravljena upoštevati upravičene kulturne zahteve slovanskega prebivalstva. Zato je že enkrat poudaril, da naj ministrstvo izrabi to priložnost in Mahniča spodbudi k tesnejšemu sodelovanju s centralnimi in lokalnimi državnimi oblastmi.

V predlogu cesarju za odlikovanje je bila vsa predzgodovina le bežno omenjena. Minister dr. Ludvik Cwiklinski je kratko povzel, da je bil Mahnič predlagan za odlikovanje že leta 1914, vendar ga ni dobil, ker je prišlo v škofiji do pojavov, ki so zbudili pozornost vojaških oblasti in ministrstva. Po pisnih stikih med nekdanjim ministrom Maksom Hussarekom in škofom je prišlo do zadovoljivega rezultata in zato tudi tržaški namestnik priporoča odlikovanje.²²

Cesar Karel je odlikovanja predlaganih škofov, med njimi tudi škofa Antona Mahniča, podpisal 10. avgusta 1917.

Mahnič je dokazal že v zagovoru duhovščine, da so bile oblasti dejansko slabo seznanjene z resničnimi političnimi razmerami v škofiji Krk, iz navedenega pa je razvidno, da so slabo poznale tudi njegovo dejavnost. Težko si namreč razlagamo trditve tržaškega namestnika Friesa, da živi škof že dvajset let odmaknjeno od sveta. Nikjer ne omenjajo škofovih aktivnosti v zvezi s spomenico papežu leta 1915 in pri iskanju političnih rešitev med Slovenci in Hrvati.²³

²² Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinetskanzlei, št. 1575/1917.

²³ Janko Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, str. 51.

ZUSAMMENFASSUNG

BISCHOF ANTON MAHNIČ UND DIE GEISTLICHKEIT DES BISTUMS KRK AUS DER SICHT DER WIENER BEHÖRDEN WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGS

Der Beitrag befasst sich mit den Beziehungen der staatlichen Behörden zu Bischof Anton Mahnič und den Priestern auf der Insel Krk in der Zeit des Ersten Weltkriegs auf der Grundlage der Dokumente, die im Jahre 1917 anlässlich seiner Auszeichnung gesammelt wurden. Seit Kriegsanfang lebte Mahnič vom amtlichen Misstrauen begleitet, vor allem seitens des Triestiner Statthalters Fries, was sich auch auf die Einstellung des Kultusministeriums in Wien auswirkte. Den Grund dafür lieferte vor allem die Geistlichkeit seines Bistums, die nach Auffassung der Behörden südslawisch orientiert war und sich gegenüber dem österreichischen Staat unpatriotisch verhielt. Dem Bischof attestierte man zwar die volle Ergebenheit gegenüber Kaiser und Reich, meinte aber doch, dass auch er ein Opfer der slawischen Ausrichtung seiner Priester ist. Fries hielt ihm insbesondere vor, dass er die Gefahr nur auf der italienischen Seite sehe, während es nach Auffassung des Statthalters eine solche nicht gebe, denn die Gefahr für den österreichischen Staat drohe allein von Serbien.

Trotz arger Spannungen und der nachdrücklichen Forderung, der Bischof solle seine engsten Mitarbeiter entlassen, tat er dies nicht. Er verteidigte entschieden die Diözesanpriester gegen alle Beschuldigungen. Nach dem Ende des Ersten Weltkriegs zeigte sich, dass seine Angst vor der italienischen Gefahr nicht unbegründet war.

FRANCE KRESAL

SOCIALNA POLITIKA NA SLOVENSKEM DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Socialna politika je sistem prizadevanj in ukrepov države, družbe in posameznikov za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer ogroženih družbenih skupin in posameznikov, je politika, ki se ukvarja z reševanjem socialnih vprašanj. Iz socialnih vprašanj so nastajale pravne norme. V času ko je bila socialna politika omejena na reševanje delavskega vprašanja, je bilo delovno pravo najbolj povezano s socialno politiko. Obseg delovanja socialne politike je bil odvisen od materialnih možnosti, od razpoložljivih sredstev, ki jih je bilo takratno gospodarstvo sposobno dati, in od politične volje vladajoče družbe. Sam obstoj socialnega vprašanja še ni zadostoval, da bi ga socialna politika reševala s svojimi metodami. Njegove zunanje znake (beračenje, protesti, upori, organiziranje) je država in družba zatirala z represivnimi sredstvi. Šele takrat, ko so ti problemi presegli kritično maso, jih je začela država sama reševati: Preveliko zaposlovanje otrok sredi 19. stoletja je imelo za posledico njihovo zaostajanje v duševnem in telesnem razvoju, so ugotavljale rekrutne komisije, in država je to zaposlovanje omejila z uredbo leta 1842. Sicer pa je morala v družbi dozoreti ideja o potrebi reševanja socialnih problemov. Razvile so se ideje in socialni programi socialne demokracije in krščanskega socializma.

S spreminjanjem gospodarske se je spreminjala tudi družbena struktura prebivalstva. Težišče gospodarskega dogajanja se je s kmetijstva selilo na drugo področje. Na tem področju je bilo poleg podjetnikov še delavstvo. Pred prvo svetovno vojno je bilo na Slovenskem okrog 95.000 nezgodnih in zdravstvenih zavarovancev.¹ Pred drugo svetovno vojno je samo v jugoslovanskem delu Slovenije to število znašalo okrog 140.000.² Podjetniku je socialno varnost zagotavljalo njegovo premoženje, delavstvo je potrebovalo socialno politiko in socialno zavarovanje. Socialna politika je postajala vzporedna politika gospodarski politiki.³

Razvoj industrije, večje število zaposlenih delavcev, njihova koncentracija v mestih in industrijskih središčih ter naraščanje deleža tistega dela prebivalstva, ki je bilo brez premoženja in si je življenjsko eksistenco zagotavljalo samo z odvisnim delom, je ustvarjalo take socialne razmere, ki jih družba sama brez državne socialne politike ni mogla več ustrezno reševati. V kapitalističnih tržnih razmerah so se razvili mezdni odnosi, socialna diferenciacija se je zaostila in eksistenčna ogroženost povečala. V prvem obdobju je socialna politika samo popravljala in odklanjala največje socialne probleme (revščina, bolezen, nezgoda, smrt, zaščita pri delu, zaščita delavca), nato pa sistemsko urejala vsa delavska vprašanja (socialno zavarovanje, delavska stanovanja, inšpekcija dela, borza dela, delavska zbornica, delavski zaupniki, sindikati in kolektivne pogodbe), država je razvila delovno pravo in socialno varnost. Do konca prve svetovne vojne je ta razvoj potekal v okviru avstrijske socialne zakonodaje in je trajal okrog 30 let, nato še dobrih 20 let v

¹ Vekoslav Kisovec, *Delavsko zavarovanje proti nezgodam. Krutek pregled zavarovanja in zavarovalnic s posebnim ozirom na Slovence*. Socialna matica, Gorica 1913, str. 23–25.

² France Kresal, *Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, X, 1970, št. 2, str. 69–79.

³ France Kresal, *Socialna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne. Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918-1945-1991*, (Ekonomska knjižnica). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 49–65.

okviru jugoslovanske zakonodaje. V tem času razvoj socialne politike in njen obseg v Sloveniji ni bistveno zaostajal za evropskim razvojem. V prvem obdobju je bila socialna politika v Sloveniji del srednjeevropske socialne zakonodaje, v drugem obdobju pa pod močnim vplivom zahodne Evrope, sicer pa v razmerah jugoslovanske države, ki ni bila del srednje Evrope. Tudi v obdobju socializma ni bilo nič drugače. Ni zahodna polovica države potegnila vzhodnega dela v srednjo Evropo, pač pa je politično močnejša vzhodna polovica države potegnila ves zahodni del na Balkan.⁴

Državna socialna politika se je v začetku omejevala predvsem na reševanje delavskega vprašanja. Delavsko vprašanje je postalo pereče v drugi polovici 19. stoletja, ko se je z razvojem industrije, rudarstva in metalurgije ter drugih nekmetskih gospodarskih dejavnosti (gradnje železnic, predorov, mostov, prekopov, regulacije rek) pojavilo veliko število delavcev na enem mestu (v tovarni), na ožjem okolišju (železniško gradbišče, rudarski revir) ter se koncentriralo v mestih in industrijskih središčih. Socialna politika je morala slediti reševanju delavskega vprašanja, ki je bilo rezultat industrializacije in je sledila splošnemu gospodarskemu razvoju. Ves ta razvoj je morala urejati tudi ustrezna socialna zakonodaja in socialna politika. Odnos države in družbe do mezdnih odnosov se je spreminjal. V prvem obdobju je skušala država vzdrževati t. i. socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi, družba pa je posledice prevelikega izkoriščanja skušala omiliti z dobrodelnostjo in kolektivno samopomočjo; ustanavljali so delavska bolnišnica in podporna društva. To obdobje je trajalo do 80-ih let 19. stoletja.⁵

V obdobju liberalnega kapitalizma so se z razvojem industrije in zaposlovanjem velikega števila delavcev pojavili povsem novi socialni problemi. Prejšnje cehovske stanovske solidarnosti ni bilo več, država pa še ni oblikovala novih norm medsebojnih odnosov in socialne politike. V razmerah, ko je tovarniška proizvodnja velikega obsega dušila obrtno, ko so po zemljiški odvezi v kmetijstvu prevladali zgolj denarno-tržni odnosi, ki jim mali kmetje niso bili kos, ko je železnica povzročila revolucijo v prometu, ko je koncentraciji kapitala sledila koncentracija proizvodnje in trgovine, so se ustvarila nova odvisna razmerja med delojemalci in delodajalci, ki jih je določal odnos med delom in kapitalom. V tem odnosu je bil vpliv kapitala prevladujoč. Industrijsko delavstvo oziroma tovarniški delavci so postajali najštevilčnejši delojemalci. Tovarniška proizvodnja je naraščala, število delavstva se je večalo in vedno očitneje se je kazalo, kako je neomejeno izkoriščevano. Za delavce v tovarnah in rudnikih ni bilo omejitve delovnega časa, delali so tudi otroci in ženske, delali so v težkih delovnih razmerah, tudi ponoči in ob nedeljah. Posledice so bile porazne. Nanje so državne oblasti opozarjali zdravniki in rekrutne komisije.⁶

V takih razmerah je prišlo do prve intervencije države v mezdna razmerja. Z zakonom z dne 17. junija 1883 so bili osnovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito in za varstvo pri delu. V letih 1885 do 1895 je bila oblikovana osnovna delavskozaščitna zakonodaja.⁷ Novela Obrtnega reda z dne 8. marca 1885 je vsebovala določbe o pomožnih delavcih in njihovi zaščiti. Med pomožne delavce so sodili tovarniški delavci, pomočniki, vajenci in drugi delavci ter nižji uslužbenci, ki so opravljali pomožne službe »nižje vrste«; tisti, ki so imeli »višje službe« z mesečno ali letno plačo (delovodje,

⁴ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana 1997, str. 243–247.

⁵ Dr. Stojan Bajič, *Delovno pravo*. Ljubljana 1936, str. 20–25.

⁶ Arhiv Slovenije. Deželna vlada, fasc. 21 (1–4) za leta 1873/74, 1875/76, 1877; Vlado Schmidt, Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* X–XI, 1956–57, str. 122–153.

⁷ Alois Brusatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*. Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, Wien 1965, str. 49–50.

mehaniki, faktorji, odpravniki, knjigovodje, blagajniki, risarji, kemiki, inženirji ipd.), niso sodili med pomožne delavce, bili so nameščenci in imeli drugačen status kot mezdni delavci. Uvedeno je bilo socialno zavarovanje, ki je delavcu in njegovi družini zagotovilo eksistenco v primeru bolezni, nezgode in smrti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti. Nezgodno zavarovanje je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887, bolniško pa 30. marca 1888. Delavci niso imeli vsi enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Delavci v rudarstvu in metalurgiji, pri državnih železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli tudi pokojninsko zavarovanje, delavci v industriji in obrti še ne. Tudi delovni čas ni bil povsod enak, čeprav je bil omejen na 11 ur dnevno; bilo je veliko izjem in drugačnih določb za posamezne kategorije delavcev.⁸

V tem obdobju je družba aktivno posegala v razvoj in izboljševanje mezdnih razmerij z idejami in programi socialne demokracije (1889 avstrijska, 1896 slovenska socialnodemokratska stranka) in krščanskega socializma (po papeški socialni okrožnici *Rerum novarum* 1891). Razvile so se delavske stranke in delavske strokovne organizacije – sindikati. Z razvojem industrije in rastjo delavskega razreda je naraščalo tudi delavsko gibanje. Delavci so se organizirano borili za izboljšanje delovnih razmer v številnih mezdnih gibanjih in stawkah. Sindikati so se ob uspešnem zaključku takih akcij sporazumevali s podjetniki s sklepanjem kolektivnih pogodb. Z njimi niso urejali samo razmerja do sindikatov, marveč so določali tudi pravila, ki naj veljajo za delovna razmerja. Tako so se minimalni delovni pogoji, ki jih je določala država, dopolnjevali s sporazumi med delavskimi sindikati in podjetniki, zlasti glede mezd in delovnega časa. Po zakonu o kolektivnih pogodbah iz leta 1907 je delovno pravo okrepilo učinek norm kolektivne pogodbe s tem, da jim je dalo moč obveznega izvajanja.⁹

Nastanek Jugoslavije je zavrl razvoj mezdnih odnosov v modernejše oblike delovnih razmerij. Nova okvira delavska zakonodaja, ki je bila sprejeta do leta 1922, je predvsem poenotila delavsko zaščito v vsej državi, večjih in novih pravic delavcev iz delovnega razmerja pa ni prinesla. Tudi prejšnja neenakost doseženih pravic iz delavske zaščite in socialnega zavarovanja posameznih kategorij delavcev in nameščencev je še naprej ostala.¹⁰ Glavne pridobitve razvoja delovnih razmerij med obema vojnama so bile: uvedba 8-urnega delovnika, uvedba delavskih zaupnikov, podpiranje brezposelnih, uvedba delavske zbornice kot interesne predstavnice delavcev in nameščencev, stanovanjska zaščita od 6. junija 1918 do 1. novembra 1929, začetek izvajanja pokojninskega zavarovanja vseh delavcev leta 1937 in Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in razsodništvu.¹¹

Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 je zaposlene še naprej delil na pomožne osebe – delavce in na »osebe, katerim se poverjajo posli višje vrste (poslovodje, knjigovodje, blagajniki, inženirji, ipd.)«. ¹² Delavci so prejeli tedenske mezde, ki so bile določene z urno ali akordno mezdo; dnevničarji so prejeli dnevno mezdo. Nameščenci so prejeli mesečne plače. K mezdnam in plačam so prištevali različne doklade: družinske, draginjske, premijske, dodatek za delo ob nedeljah in praznikih, za podaljšano delo. Mezdni sistem je

⁸ Anton Kralj, *Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča*. Ljubljana 1903, str. 107–120.

⁹ Alois Brusatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*. Wien 1965, str. 49–55.

¹⁰ Stojan Bajič, *Delovno pravo*. Ljubljana 1936, str. 20–25.

¹¹ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana 1997, str. 55–67.

¹² *Ur. l.* št. 74, 1922, str. 485–492.

bil kombinacija časovnih in akordnih norm s trendom zviševanja akordnega sistema. Akordni sistem je bil vpeljan predvsem za nekvalificirane in priučene delavce, ki so bili v večini, kvalificiranih je bilo samo 20 %. Zlasti neugodna je bila kvalifikacijska struktura zaposlenih žensk in te so delale skoraj izključno na akord. Tarifne lestvice so vsebovale veliko število različnih akordnih in časovnih norm. Večinoma so bile urejene in določene v podjetniških ali v panožnih (tekstilna, gradbena) kolektivnih pogodbah.¹³

Socialno zavarovanje ni bilo niti enotno izvedeno z enakimi pravicami za vse zaposlene delavce niti splošno. Rudarji so bili zavarovani v okviru krajevnih bratovskih skladnic pri rudarskih in metalurških podjetjih, ki so bile podrejene glavni bratovski skladnici s sedežem v Ljubljani. Ustanove za zavarovanje železničarjev so bili humanitarni in bolniški fondi državnega prometnega osebja pri direkcijah državnih železnic. Vse te ustanove so za svoje zavarovance izvajale bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje. Javni in privatni nameščenci so bili bolniško in nezgodno zavarovani pri Trgovskem bolniškem in podpornem društvu, pokojninsko pa pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani. Državni uslužbenci so bili zavarovani pri državnem pokojninskem skladu. Vsi delavci, ki so imeli pravico do socialnega zavarovanja po Zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922, so imeli samo bolniško in nezgodno zavarovanje.¹⁴ Pokojninsko zavarovanje za delavce, ki so bili zaposleni predvsem v industriji in obrti, je bilo uvedeno šele 1. septembra 1937.¹⁵ Za izvajanje tega zavarovanja je bil namesto prejšnje Zveze bolniških blagajn za Slovenijo leta 1922 ustanovljen Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je imel svoj sedež na Miklošičevi cesti v lastni stavbi, kjer domuje slovensko zdravstveno zavarovanje še sedaj.

Za izvajanje zdravljenja in zdravstveno zaščito je imel okrožni urad svoje ambulante v Ljubljani, Mariboru, Celju, na Ptuj in v Kranju. Za delavstvo tobačne tovarne v Ljubljani, v papirnici v Vevčah, v tovarni Westen v Celju, v sladkogorski papirnici in v tekstilni tovarni v Litiji so ordinirali zavodovi zdravniki v ordinacijskih prostorih teh tovarn. V Jurkloštru, Kropi, Kamni Gorici, Kokri, Goričanah, Loškem potoku in Borovnici so zavodovi zdravniki ordinirali samo po nekaj dni v tednu. Nezgodne postaje je imel zavod v Ljubljani, Mariboru in Kranju. V Trziču in Ljubljani je bila organizirana posvetovalnica za matere in otroke. K zavodovim zdravstvenim ustanovam so sodila tudi kopališča in fizikalna zdravilišča v Ljubljani, Mariboru in Kranju. Urad se je za zdravljenje svojih zavarovancev posluževal tudi drugih zdravstvenih ustanov in imel tam svoje zdravnike in prostore, in sicer kopališča Radio-Therma v Laškem, okrevališča Jadran na Rabu, zdravilišč za pljučno tuberkulozo na Golniku, v Klenoviku, Brestovcu in Vurbergu ter zdravilišča za kostno tuberkulozo v Kraljevici. Posluževal se je tudi javnih bolnišnic v Sloveniji in univerzitetne klinike v Zagrebu. Urad je imel lastne protituberkulozne dispanzerje v Ljubljani, Mariboru, Celju in Slovenj Gradcu. Posluževal se je tudi zasebnih in državnih dispanzerjev. Trgovski in javni nameščenci so imeli še svoj Šlajmerjev dom v Ljubljani.

Rudarji in metalurgi so imeli svoje lastne bolnišnice v Trbovljah, na Jesenicah in v Črni, v Krmelju, Hrastniku in Zagorju pa so imeli manjšečasne bolnišnice; zdravstvene ambulante so imeli pri vseh krajevnih bratovskih skladnicah: v Trbovljah, Hrastniku, Zagorju, Kočevju, Laškem, Velenju, Krmelju, Brestanici, na Jesenicah, v Celju, Štorah, Mežici, na Prevaljah in Ravnah.

Železničarji svojih bolnišnic in sanatorijev niso imeli, imeli pa so razvejano mrežo 45

¹³ France Kresal, *Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. Prispevki za novejšo zgodovino*, 35, 1995, št. 1–2, str. 7–23.

¹⁴ *Ur. l.* št. 62, 1922, str. 401–416.

¹⁵ *Ur. l.* št. 28, 1937, str. 237–238.

lastnih ambulant, lastni oddelek pri zdravilišču Golnik, v Vrnjački banji in v Rogaški Slatini, za klimatsko zdravljenje železničarskih otrok pa mladinski dom v Martuljku.¹⁶

Največ zavarovancev (83 %) je imel Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, železničarjev in rudarjev je bilo bistveno manj. Za vzdrževanje in delovanje delavskih zdravstvenih ustanov in za izplačevanje bolniških podpor so od zavarovancev pobrali letno okrog 100 milijonov dinarjev obveznih prispevkov, za pokojnine pa še dodatnih 100 milijonov, kar je znašalo približno toliko, kolikor je bilo pobranih vseh direktnih davkov v Dravski banovini. To so bila kar velika sredstva, zlasti če upoštevamo, da je delavstvo takrat predstavljalo manj kot polovico prebivalstva.

Po vidovdanski ustavi je bila država zadolžena za izvajanje socialne politike in je imela ministrstvo socialne politike. Država je izdajala zakone in uredbe za zaščito in zavarovanje delavcev. Ministrstvo za socialno politiko in njegovi organi so nadzirali izvajanje teh določb. Potrebno materialno osnovo za izvajanje socialne politike (denar, bolnice, ambulante, delavske menze) so prevzele samoupravne ustanove socialnega zavarovanja z lastnim financiranjem, ki so ga zagotavljali delavci in delodajalci z obveznimi prispevki od izplačanih mezd. Država je finančno sodelovala samo v izrednih primerih z enkratnimi ali občasnimi dotacijami. Na zakonodajnem in finančnem področju se je država angažirala skoraj samo pri reševanju socialnega vprašanja delavstva. Socialno skrbstvo in reševanje socialnih vprašanj ostalih ljudi v stiski je prepustila banovinam in občinam.

Mnogo slabše od delavskih so bile materialne možnosti za reševanje socialnih problemov kmečkega in ostalih kategorij ogroženega prebivalstva ter za razvoj socialnega skrbstva. To obliko socialne politike so izvajale občine iz svojih proračunskih sredstev, iz kreditov (za občinska stanovanja) in iz ubožnih skladov. Ubožnih skladov je bilo malo, namenjeni so bili oskrbi obubožanih meščanov. Kredite za gradnjo občinskih stanovanj so najemale samo mestne občine in zelo industrializirane podeželske občine Trbovlje, Zagorje, Šoštanj, Kočevje, Ruše in Ravne. Glavno breme socialnega skrbstva je šlo iz občinskih proračunov. Občine so za socialno skrbstvo dajale 6 do 8 % svojih proračunskih sredstev. Obseg sredstev je bil odvisen od velikosti in gospodarske razvitosti občin. Zlasti pereče je bilo izvajanje socialnega skrbstva podeželskih občin s prevladujočim deležem kmečkega prebivalstva, ki je bilo brez vsakršnega socialnega zavarovanja. Revščine in socialnih problemov je bilo med kmečkim prebivalstvom veliko. Socialnopolitičnih ukrepov ni bilo, organizirane kolektivne samopomoči tudi ne (kmetijsko združništvo je imelo drugačne naloge). Socialne probleme so reševali skoraj samo z dobrotinstvo. Socialno skrbstvo podeželskih občin je bilo zelo skromno. Majhno je bilo število redno podpiranih občanov in še te podpore so bile bolj miloščine kot pa socialno skrbstvo. V vseh občinskih zavetiščih za onemogle na podeželju je bilo prostora komaj za 240 ljudi. Večina občin takih zavetišč sploh ni imela. Na podeželju je bila še zelo razvita oskrba onemoglih občanov po hišah in beračenje. Beračiti so morali pogosto tudi tisti onemogli občani, ki so bili v občinskih zavetiščih ali pa so prejeli občinske podpore, ker je bila ta preskrba nezadostna.

Oblike socialne pomoči so bile različne. Najpogostejše so bile denarne podpore; občasne podpore v obliki hrane, kurjave in obleke; stanovanje v zavetiščih ali občinskih stanovanjih; samo stanovanje, hrana pa pri občanih. Popolna oskrba je bila zelo redka. V mestnih občinah je bilo več sredstev za izvajanje socialnega skrbstva, vendar so bile v mestih tudi potrebe večje in življenje dražje. Mestne občine Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj so imele socialnopolitične urade in organizirano obliko socialnega skrbstva. Socialno skrbstvo je

¹⁶ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana 1997, str. 151–201.

obsegalo: starostno oskrbo onemoglih občanov, mladinsko skrbstvo, delavsko skrbstvo in podpiranje socialnih in dobrodelnih organizacij. Po obsegu najpomembnejša je bila starostna preskrba.

Po podatkih za leto 1929 je bilo starostnih oskrbovancev v Ljubljani 1.238, v vseh štirih avtonomnih mestih pa 2.556. Za njihovo starostno preskrbo so ta mesta prispevala 4,851 milijonov din, največ v Ljubljani. Polovica sredstev je bila porabljena za vzdrževanje mestnih zavetišč za onemogle, kjer je prebivalo 422 oskrbovancev. Za okrog 1.500 onemoglih oseb so izplačevali redne in izredne denarne podpore, ki so znašale po 1.700 do 2.500 din letno, kar je bilo manj kot 1/3 eksistenčnega minimuma. Razen teh so bile še druge oblike starostne preskrbe: obleka, obutev, zdravila, prehrana in drva, oskrba bolnika na domu, oskrba onemoglega občana v zunanjih zavodih (103 primeri).

Mladinsko skrbstvo je obsegalo redne in izredne denarne podpore, obleko in obutev, podpore za šolske potrebščine, oskrbo v dnevni zavetiščih in zavodih; manjše vsote in za manjše število otrok so izplačevali za počitniške kolonije, varstvo, rejnine. Iz mladinskega skrbstva je dobilo pomoč 995 otrok v višini 1.678.305 din.

Za delavsko skrbstvo so mestne občine namenile 445.000 din. Te vsote niso delili individualnim koristnikom, pač pa skladu za brezposelne, za vajence, za delavske izobraževalne tečaje in za delavsko zatočišče (azil v Delavskem domu), kjer so se brezposelni delavci in iskalci zaposlitve na potovanju lahko spočili in pozimi ogreli. Dobrodelne in socialne organizacije so avtonomna mesta podprla z vsoto 431.500 din.

Izven socialnega skrbstva so bila sredstva, ki so jih mestne občine namenjale za reševanje stanovanjskih vprašanj socialno ogroženih občanov. Ta sredstva so do leta 1929 znašala 92 milijonov din (samo v Ljubljani 61.933.326 din) in z njimi je bilo zgrajenih 960 stanovanj. Občine so pomagale pri reševanju stanovanjskih vprašanj tudi na druge načine: z jamstvom za stanovanjsko posojilo, s prodajo poceni občinskega zemljišča za zidavo, popravilom starih hiš, denarno podporo, posredovanjem pri odpovedi stanovanja, določanjem maksimiranih stanarin, zaščito stanovalcev.¹⁷

Obseg sredstev za socialno politiko in občinsko socialno skrbstvo, ki so šla iz proračunov, je bil omejen na razmeroma nizek delež, manj kot 1/10 proračuna. Delež prebivalstva, ki se je vzdrževal z odvisnim delom (delavci, uslužbenci) in bil zato posebej predmet socialne politike, je z davki prispeval pomemben delež državnega in občinskih proračunov. Uslužbenski davek, ki so ga plačevali delavci in uslužbenci, je znašal 2,8 % do 5,8 % in skupna vsota je leta 1929 znašala 47.319.766 din, kar je bilo za 10 milijonov več, kot je znašala zemljarina skupaj z dopolnilnim davkom. Delavci in nameščenci so z davkom na svoje delo prispevali petino proračunskih sredstev Dravske banovine. Obseg socialne politike je bil tako utemeljen tudi s tem deležem.¹⁸

Vendar tudi potem ko je državna socialna politika prevzela sistematično reševanje vseh socialnih vprašanj, dobrodelna dejavnost ni prenehala. Vedno bolj se je uveljavljal Rdeči križ in povečeval se je obseg njegovega humanitarnega dela.

V obdobju razvitega kapitalizma do druge svetovne vojne je bilo na Slovenskem reševanje socialnih problemov pluralno in so ga izvajale naslednje ustanove:

1. državne, občinske in krajevne socialno-skrbstvene ustanove,
2. cerkvene dobrodelne ustanove,
3. meščanska dobrodelna društva,

¹⁷ Poročilo delavske zbornice za Slovenijo za leti 1929 in 1930. Ljubljana 1930, str. 81–84, 156–159.

¹⁸ France Kresal, Davki na Slovenskem od avstrijske davčne reforme 1896 do jugoslovanske 1928. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, št. 3, str. 421–425.

4. nekdanje stanovske ustanove, ki so se preoblikovale v podporne sklade posameznih poklicnih skupin in dejavnosti v okviru zbornic in obrtniških združenj,
5. delavska podporna društva, ki so socialne probleme reševala v kombinaciji dobrodelnosti in samopomoči,
6. sistem ustanov socialnega zavarovanja in delavske zaščite, ki je bil najpomembnejša oblika reševanja socialnih problemov.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SOZIALPOLITIK IN SLOWENIEN BIS ZUM ZWEITEN WELTKRIEG

Mit der industriellen Entwicklung und anderen wirtschaftlichen Aktivitäten auf der Basis abhängiger Lohnarbeit veränderte sich die Sozialstruktur der Bevölkerung sehr. Die Arbeiterschaft nahm zahlenmäßig zu und konzentrierte sich in den Städten und an den Industriestandorten. Die sozialen Verhältnisse verschärften sich im Zeitalter des liberalen Kapitalismus, sodass die sozialen Probleme derartig anwuchsen, dass sie Staat und Gesellschaft nicht mehr allein mit den Methoden der sozialen Fürsorge und der Wohltätigkeit lösen konnten. Zur Bewältigung der Arbeiterfrage wurden neue Ideen und soziale Programme der Sozialdemokratie und des christlichen Sozialismus entwickelt. Es entstanden die Arbeiterbewegung, Arbeiterparteien und Gewerkschaften. In die Jahre 1885 bis 1895 fällt die Beschlussfassung der grundlegenden Gesetze zum Schutz der Arbeiter. Mit dem Ausbau der sozialen Sicherheit und in der Folge von Einrichtungen zum Schutz der Arbeiter (Arbeitsinspektorat, Krankenkassen, Arbeitsbörse, Arbeiterkammer, Arbeitervertrauensleute) entwickelte sich die staatliche Sozialpolitik, die nicht nur die Armut bekämpfte, den Betroffenen half und die größten sozialen Ungerechtigkeiten beseitigte, sondern sie behandelte die sozialen Probleme präventiv, womit die Sozialpolitik neben der Wirtschaftspolitik dieselbe Bedeutung errang.

Weit schlechter als die Lage der Arbeiter waren die materiellen Möglichkeiten für die Lösung der sozialen Probleme der bäuerlichen Bevölkerung und anderer bedrohter Schichten des Volkes sowie die Aussichten für die Entwicklung der sozialen Fürsorge. Eine solche Form der Sozialpolitik finanzierten die Gemeinden aus ihren eigenen Budgetmitteln, aus Krediten (für die Gemeindewohnungen) und aus Fonds für Notleidende. In einer besonders kritischen Lage befand sich die Ausübung sozialer Dienstleistungen in den Landgemeinden mit mehrheitlich bäuerlicher Bevölkerung, die überhaupt keine soziale Absicherung hatte. Armut und soziale Probleme standen in bäuerlichen Kreisen auf der Tagesordnung. Es gab keine sozialpolitischen Maßnahmen, keine organisierte Selbsthilfe (das bäuerliche Genossenschaftswesen hatte andere Aufgaben). Man versuchte soziale Probleme daher fast ausschließlich durch Wohltätigkeit zu lösen. Auf dem Land entstand so ein weit verzweigtes Netz der Versorgung von hilfsbedürftigen Gemeindebürgern auf einzelnen Bauernhöfen, viele mussten aber betteln gehen.

ANDREJ MITROVIĆ

NASTANAK MODERNE SREDNJE EVROPE

Prekretna jesen 1918¹

U jednoj nemačkoj stručnoj analizi načinjenoj ubrzo posle rata, urađenoj na prvorazrednoj građi i, čini se očevidno, na pouzdanim ličnim ratnim iskustvima, izloženo je gledište da je razvitkom operacija na Balkanu nakon proboja Solunskog fronta a s obzirom na stalna nemačka odstupanja na Zapadnom frontu pod pritiskom francuskih, britanskih i svežih te dobro opremljenih američkih armija, što je onemogućilo prebacivanje dovoljnih pojačanja na dva pomenuta fronta, još krajem juna nastala mogućnost da Italijani izvedu odlučujuću ofanzivu na Alpima a vojske Antante preko pobunjene Mađarske i priključivanjem Rumunije, pa Čeha i Slovaka, dođu do istočnih granica i stvore uslove da Nemačka bude vojno slomljena pritiskom s dveju strana.² Ovaj polukružni marš Antantine komande nisu uzele u obzir, ali je ishodom borbi na balkanskom ratištu, naredbama srpskim jedinicama da uđu u širi pojas južne Panonije i razvitkom političkih prilika na balkanskom severozapadu, izvršen veliki uticaj na prevratne prilike u istočnim delovima Srednje Evrope.

»La guerre civile européenne«

Unutar zaraćenih država se već bar dve godine odvijao dalekosežan istorijski proces dubokog političkog preokreta, vremenom sve više omogućenog neprekidnim ratnim iscrpljivanjem i ispunjenog socijalnim nemirima, političkim protestima, štrajkovima, sve učestalijim jurišima masa izmorenih i izgladnelih stanovnika na skladišta hrane i uglja, usmeravanih složenim novim političkim stremljenjima, ne retko međusobno sukobljenih. Osetan još sredinom 1916. a vremenom posebno uočljiv u Rusiji i Srednjoj Evropi, ovaj proces je bio sve više pod uticajem prilika na bojištima, širio se i radikalizovao javnim protestima i zahtevima, pisanom i usmenom propagandom, uličnim sukobima i sve učestalijim otkazivanjem vojne poslušnosti čak i na samom frontu. Dobijao je revolucionarne sadržaje i obrise, mestimično narastao do stvarnih dužih ili kraćih, manje ili više uticajnih revolucija. Bojili su ga liberalno-nacionalni i nacionalno ekstremni, socijalno prekretni zahtevi, nikako na poslednjem mestu komunistička htenja i ideologije; uočljivu ulogu van politike ali i u nastupu pojedinih važnih levičarskih i desničarskih ekstremnih političkih pokreta i htenja imao je i banditizam.

Vesti o borbama u Makedoniji i slom Bugarske su dodatno ali i neposredno uticali na prilike i raspoloženja u Srednjoj Evropi. Poznati univerzitetski profesor je 28. septembra

¹ Ovaj iz istraživanja proistekao istoriografski ogled nastao je iz manje ili više doradenih ili novoj svrsi prilagođenih delova studije pod naslovom *Political consequences of the Break up of the Salonika Front* pripremljene za zbornik *The Salonika Theatre of Operations and Outcome of the Great War*. U svakom slučaju reč je o dva mnogo posebna rada koja sa ovde navedenom studijom (vid. napomenu 19) čine deo autorovih napora da pripremi istoriografsku monografiju o jeseni 1918. na području Jugoistočne i Srednje Evrope i time u mogućoj meri zaokruži svoja istraživanja istorijskih pojava i tokova od Svetskog rata do uključno Konferencije mira (1914-1920).

² Archiv der Sozialdemokratie in Bonn (ASD), *Beiträge zur Entstehungsgeschichte des Waffenstillstandsabkommen vom 11. November 1918. Der bulgarische Zusammenbruch i Bulgariensabfall* (autoru nepoznat pisac). Vid. i Hugo Kerchnawe, *Der Zusammenbruch der Österreich-ungarischen Wehrmacht im Herbst 1918*, München 1921.

zapisao da u Beču vlada panika zbog vesti od predhodnog dana da je slomljen makedonski front i da Bugarska neprijatelju nudi mir.³ Masa pisanih ostataka čuva sažeta svedočenja o mori velikog straha od savremenosti i mračnih očekivanja od budućnosti. Odjek proboja kod Soluna je nametao uverenje da poput Bugarske moraju kapitulirati i Nemačka i Austrija.⁴ Izveštaj sa italijanskog fronta je doprinosa strahu: »raspoloženjem vlada potištenost..., vojska umorna..., glad iscrpljuje..., pesimizam ne napušta oficire..., događaji na Zapadnom frontu se prate s velikom zabrinutošću..., niko ne veruje u uspeh koraka Monarhije za sklapanje mira«. U bavarskom Ministarstvu rata su procenjivali: »Zbog odlučnosti sila Antante da unište Nemački Rajh jača mogućnost da propadnu težnje vođstva Rajha da postigne primirje i mir«. Iz Beča je poslanik Saksonije još 26. septembra javio u Drezden: »Zlo sa makedonskog fronta je ovamo provalilo zastrašujuće brzo...«, a vest se preplela sa onom da »soldateska koja beži s fronta preti pozadini revolucijom...«, sve ovo u uslovima delovanja »...posledica neplodne godine, oskudice u hrani« i uopšte lošeg snabdevanja.⁷ Nestašica uglja i pomisao na zimu postali su važan podsticaj nezadovoljstva.⁸ Ređali su se »nemiri najvećih razmera...«, u Salcburgu je narod masovno jurišao na hotele i gostionice i pljačkao ih...⁹ Nametala se poenta: »...katastrofa je veoma blizu, bar u Austriji«. Frontove na Jugoistoku, prema Italiji i u Francuskoj, najveći deo Balkana i Srednju Evropu objedinjavala je svakodnevica neveselih raspoloženja, nestašica, nemile vesti, neizvesna budućnost. U zaraćenim zemljama su se zaoštavale političke prilike i umnožavali svakojaki, pa i oružani ulični konflikti, finale rata u pobeđenim državama je vodio krvavoj nestabilnosti i tokom nekoliko posleratnih godina, unutar Velikog rata između država sazeo je »la guerre civile européenne«¹¹ obeležen belim, crvenim, plavim i crnim zastavama. Uporedo je sve ovo označilo prelomno istorijsko doba.

Od proleća 1917. su politička kretanja u državi Habsburga sve očividnije bila ispunjena težnjama nenemačkih naroda za izdvajanjem u posebne političke celine.¹² U bečkom parlamentu se iz socijaldemokratskih klupa moglo čuti da se novo doba uzdiže iz »sloma pruskog militarizma, austrijskog birokratizma i mađarskog feudalizma«. Bilo je to u stvari doba nacionalnih liberala. U Beču su prvih dana oktobra vodeći češki predstavnici govorili da i Austrija, deo dualne Monarhije, mora da nestane, da dinastija Habsburga više nije potrebna pošto Česi iz Austrije, Slovaci iz Mađarske i Jugosloveni stvaraju poljsko-čeho-slovačko-jugoslovenski savez.¹⁴ Zahtevano je da se pitanje »slobodne Jugoslavije, nezavisne Velike Poljske i čehoslovačke države« reši izvan granica Austrije i da

³ *Schicksalsjahre Österreichs 1908-1919*. Das politische Tagebuch Josef Redlichs, bearbeitet von Fritz Fellner, Graz 1954, str. 294.

⁴ Isto, str. 26.

⁵ H. Kerchnawe, *Zusammenbuch*, str. 24-25.

⁶ Bayerisches Hauptstaatsarchiv in München (BayHStA), Kriegsarchiv in München (KA), M.Kr. 13376, 23/10. 1918, Nr. 272634.

⁷ *Der Zerfall der europäischen Mitte. Staatenrevolution im Donauraum*. Berichte der Sächsischen Gesandtschaft in Wien 1917-1919. Hg. von A. Opitz und F. Adlgasser. Graz 1990 (*Der Zerfall*), str. 170.

⁸ Isto, str. 174.

⁹ Isto, str. 172.

¹⁰ Isto, str. 172.

¹¹ Izraz, ali u potpunosti ne i njegov sadržaj, preuzet od Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris 1990, str. 360-361.

¹² Bernard Michel, *La chute de l'Empire austro-hongrois 1916-1918*, Paris 1991; Imre Conda, *Verfall der Kaiserreiche 1916-1918*, Budapest 1977; Jozef Galantai, *Hungary in the First World War*, Budapest 1989; Marc Cornwall, *The Last Years of Austria-Hungary*, Exter 1990; *Als Mitteleuropa zerbrach*, hg. Stefan Karner und Gerald Schöpfer, Graz 1990; Alan Sked, *Der Fall des Hauses Habsburg*, Berlin 1993.

¹³ H. Kerchnawe, isto, str. 26.

¹⁴ *Schicksalsjahre Österreichs*, str. 295.

»Čehoslovačka država sa Jugoslovenima i braćom Poljacima čini Ujedinjene države Srednje Evrope povezane sa slobodnom Balkanskom federacijom«. ¹⁵ Bilo je reči i o prostoru od Praga do Jadrana (verovatno se pomišljalo na ideju o koridoru prema Sloveniji preko austrijskog tla ¹⁶). Ideja zajedništva obeležena rečju *Mitteleurope* gubila je aktuelnost. Srednjoevropski panslavizam, osamostaljen od Rusije koju je tada usmeravao boljševički univerzalizam »svetske revolucije«, prolazno je došao do važne uloge povezujući slovenske grupe naspram Nemaca i Mađara. Presudno mesto je stekao novi programski pojam *New Europe*, ¹⁷ suprotstavljen srednjoevropskoj zajednici pod nemačkm vodstvom podrazumevao je nove suverene nacionalne države vođene idejom slobode građana i međunarodnog mira.

Uspon jugoslovenstva

Jugoslovensko pitanje ¹⁸ je u Monarhiji upravo u krizno vreme i na najvišim mestima uzimano kao najopasnije po državu. Ovakom procenom je car Karlo I. otvorio sednicu Krunskog saveta u maju 1918. godine, ¹⁹ još nepunih pet meseci pre proboja Solunskog fronta. Saksonski prestolonaslednik je u drugoj polovini septembra molio istaknutog bečkog profesora da mu objasni nacionalne odnose u Austriji a posebno jugoslovensko pitanje. ²⁰ Nemačka Vrhovna komanda se rukovala shvatanjem da je *Sudslawien* samo Velika Srbija koja pretenduje na Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Slavoniju, jugoslovenske delove Istre, Kranjsku, Korušku i Štajersku. ²¹ Postojale su i zamisli da se jugoslovensko pitanje potisne posredstvom velikohrvatske ideje ²² (na primer, Bosna, Hercegovina i Dalmacija bile bi pripojene Hrvatskoj i Sloveniji te potom sve zajedno subdualnom vezom potčinjene Mađarskoj ²³), odnosno sasvim suprotno, da se iskoristi zajedno s poljskim pitanjem protiv Čeha. ²⁴ I materijali poslani iz Beča i prikupljeni u Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu sadržavali su procenu da je jugoslovensko pitanje »jedno od najistaknutijih, ako nije i na prvom mestu«, odnosno da je među nacionalnim pokretima koji čine velike probleme najopasniji jugoslovenski jer je u njemu skrivena »stara velikosrpska ideja«. ²⁵

Formulacija saksonskog poslanika u Beču je opreznija: jugoslovenski problem je unutrašnji, a opasniji je od ostalih jer prekoračuje granice Monarhije (očevidna je aluzija na povezanost sa Srbijom, koja je u finalu svetskog rata bila na pobedničkoj strani). ²⁶ Iz Ljubljane još je početkom aprila 1918. sa ogorčenjem javljeno u Beč da je doček slovenačkog predvodnika jugoslovenskog pokreta bio »prava orgija«, da je oduševljena

¹⁵ H. Kerchnawe, isto, str. 26.

¹⁶ Arhiv Jugoslavije, fond Delegacije na konferenciji mira u Parizu 1919-120, odgovarajući materijali.

¹⁷ Hugh and Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe*, London 1981.

¹⁸ Andrej Mitrović, »The Yugoslav Question, the Great War, and the Peace Conference« u Dejan Đokić (ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003, str. 42-56.

¹⁹ *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreich-ungarischen Monarchie 1914-1918*, M. Komjathy (ed.), Budapest 1966, str. 661-669.

²⁰ *Schicksalsjahres*, str. 293.

²¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn, Politische Abteilung (PA AA, PAb), Grosses Hauptquartier (GrHQ), Nr. 5, Bd. 7, 2. 10. 1918., Nr. 2417.

²² Isto.

²³ *Der Zerfall*, str. 173. O ovakvim i sličnim kombinacijama vid. Bernard Stulli (ur.), »Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine« u *Arhivski vijesnik*, Nr. 2, str. 279-335.

²⁴ PA AA., PAb, GrHQ Nr.5, Bd. 7, 2. 10. 1918., Nr. 2417.

²⁵ Bundesarchiv, Abt. Potsdam, Auswärtigen Amt, Nachrichten aus Österreich-Ungarn, Rumänien und Balkanländer, März-Oktober 1918, Nr. 57.794, izveštaj od 7. aprila 1918.

²⁶ *Der Zerfall*, str. 180.

masa ispregla konje iz kočija, da je opšte gledište izražavao uzvik »Živeli Česi, Hrvati, Srbi i naš kralj«, pri čemu je, podvlačilo se u izveštaju, poslednji deo uzvika bio jasna dvosmislica.²⁷ Za pisce tih izveštaja bilo je očevidno da je taj pokret »troplemenski«, srpsko-hrvatsko-slovenački i da je »velika većina Slovenaca njegov fanatičan nosilac«, da je njime onemogućena velikohrvatska ideja, koja se razvila u poslednjoj deceniji kao prijateljska prema Habsburzima i kao najveći neprijatelj jugoslovenstva.²⁸ Prilike je tačno pokazao jedan od poslednjih izveštaja austrougarske vrhovne komande: »U Zagrebu je stanje veoma ozbiljno, demonstracije su neprestane, učesnici su i oficiri i ratni zarobljenici, stanovništvo se bratimi sa vojnicima. Uzvikuje se: Živeo Vilson, gore Masarik, živeo zeleni kadar, živeo Pašić... Svira se Marseljeza, crnogorska himna, drže se potpaljivački govori; ima sukoba i puca se, nije prošlo ni bez mrtvih i teško ranjenih. Železnička stanica je ispisana zahtevima da odu Nemci i Mađari... Od hrvatskog bana demonstranti očekuju da deluje nacionalno i postepeno mu uzimaju rukovođenje iz ruku.«²⁹

Pretpostavke nastanka Austrije

Od jugoslovenskog pitanja je istorijski ipak daleko važnije bilo pitanje Nemaca u Austriji, upravo tada svojevrsan problem. U Berlinu se u prvoj dekadi oktobra 1918. cenilo da je Austriju zahvatila teška kriza prouzrokovana ratnim zamorom, mirom koji je jednostrano ponudila njena vlada, slabošću njenog državnog vođstva i sve manje skrivanim težnjama za nezavisnošću u njoj naseljenih »velikih nacija«.³⁰ Izveštaji vojnih i diplomatskih službi Nemačke u Austriji³¹ su u oktobru 1918. sadržali zapažanja da se među austrijskim Nemcima javlja, zatim i jača, svest o svom posebnom pravu.³² Posebnu ulogu imala je reakcija na sve učestalije napade slovenskih predvodnika, oštar govor jednog češkog narodnog poslanika je protumačen kao objava rata, itd.³³ Ovim je bio određen i krizni ambijent u kome su Nemci Austrije morali tek naći svoj put. Polazište su činili pometenost ukupnom krizom i uznemirenost zahtevima drugih naroda, nemoć pred rastakanjem države koja im je bila otadžbina i odsustvo jasne vizije neke svoje druge države. Ljudi jesu znali da su Nemci ali to nisu uzimali u punom političkom smislu, pangermanisti među njima su se pokazali nedovoljno jaki da povedu krug onih koji su rešenje videli u pristupanju Nemačkom Rajhu bio je na početku krize preuzak, iako ih je za njega vezivalo zajedničko etničko zbirno ime, staro etničko i hiljadugodišnje istorijsko zajedništvo, te aktuelno ratno savezništvo. Ipak, srazmerno brzo, za samo nekoliko sledećih nedelja, prilike su nametnule da se evoluira do pažnje vrednog začinjanja političkog shvatanja svoje osobnosti, dakle i do značajno nove samosvesti. Utemeljenje za to pružala je njegova istorijska posebnost kao vodećeg dela multietničke celine srednjoevropskog hiljadugodišnjeg carstva. Na početku istorije 20. veka, u kriznoj jeseni 1918. godine, uža svest dela nemstva prirodno se s obzirom na prilike usmerila najpre ka priključenju Nemačkom Rajhu.

Ujedno se stalo umanjivati važnost njihovih dotadašnjih podela na stranke i grupe, sve

²⁷ BA Abt. Potsdam, AA, Nr. 57.794, 9. 04. 1918.

²⁸ Isto.

²⁹ HHStA-Wien, PA I 1057, 23. oktobar 1918, Nr. 339779.

³⁰ PA AA, PA, Österreich 70, Berlin den 10. 10. 1918, Nr. 42644.

³¹ Uz ambasadora i ambasade Nemačke je reč i o poslanicima i poslanstvima Saksonije i Bavorske, dve članice federacije Nemačkog Rajha koje su se graničile sa pokrajinama Austrije naseljene nemačkim stanovništvom.

³² PA AA, Pol. Abt., Österreich 70, Berlin den 10. 10. 1918, Nr. 42644.

³³ *Der Zerfall*, str. 178.

delatnije je bilo stalno proširenije uverenje da treba odbaciti Habsburge i cara Karla, jer, popuštajući slovenskim narodima, ne zastupaju nemačke interese; otuda i raspitivanje kod predstavnika Rajha da li početi pripreme za »priključenje«, Anschluss Nemačkoj.³⁴ Samosvesna je već bila težnja da se saglasno svom etničkom poreklu osloni na Nemački Rajh, tim pre jer je ležao u neposrednom susedstvu. Zahtev za pravom odlučivanja o svojoj budućnosti bio je znak već dalekosežne politizacije samosvesti, tim pre jer je postavljen izdvojeno od Nemaca u Rajhu a naspram zahteva Mađara, Poljaka, Čeha, Slovaka, troplemenskih Jugoslovena, onda i Italijana i Rumuna ka svojim nezavisnim državama.

Politizovanje svesti o sebi kao Nemaca biće da se oslonilo na naseljenost u Istočnoj graničnoj provinciji starog carstva, na drevnu i na noviju domovinu s imenom Austrija, tada još uvek jednim od dva konstitutivna dela dualne Monarhije. Po pretpostavkama ove svesti, ta domovina mogla je u budućnosti postati ili deo Rajha ili samostalna država. Politička namera i postupak da se napusti Rajhstag prouzrokovani su sve premoćnijim težnjama drugih nacija, politička namera izdvajanja u *Opštu nemačku narodnu skupštinu*,³⁵ odnosno samoorganizovanje u *Nemački savet za Austriju* i u *Nemački klub*³⁶ bile su već izuzetno važne političke činjenice praktičnog i ideološkog kova. Ne samo zato što su stvorile *svoje* političke ustanove, paralelne sličnim organizacijama ostalih naroda u Rajhu i Austriji, već jer je ujedno u pitanju bila i politička misao spojena sa novim ustanovama i starim etničkim imenom i starim nazivom zemlje. Ulogu je igrala izuzetna političko-geografsko-pravna ideja koja je domovinu (stanište) pretapala u, za posebnost nacionalizama izuzetno važnu kategoriju, *zemlju otaca*, u otažbinu s imenom *nemačka Austrija* (Deutsch-Österreich). Usporedno očekivanje da se stekne mesto u sastavu delegacije Nemačkog Rajha da bi se neposredno zastupalo nemačko-austrijsko stanovište na predstojećoj mirovnoj konferenciji, bilo je ujedno i duboko kontradiktorno. Nemstvo bi nastupilo kompaktno, ali s opredeljenjem onog posebno austrijskog unutar nemstva. Pretpostavilo se zajedničku politiku austrijskih Nemaca sa Rajhom, a predviđani korak je donosio posredno postizanje međunarodno-pravnog priznanja i afirmaciju nemačko-austrijskog stanovišta. Ujedno se još više udaljavalo od istorijske pripadnosti državi Habsburga i gradila pripadnost državi nemstva. Usporedno s činjenicom političke samosvesti *austrijske nemačke* skupine, na scenu su stupili i njeni predstavnici. Drugim rečima, na snazi je novi politički subjekt određen *svojim* nemstvom, mada i dalje, ujedno i za duže vreme, unutar nemstva uopšte.³⁷

Svoje mesto imao je i unutar-austrijski regionalizam. Nemački ambasador video je da se jedinstvo austrijske nemačke grupe cepa upravo po istorijskim linijama, granicama krunskih zemalja te se i dalje »Tiroinci osećaju kao Tiroinci a jedva kao Austrijanci, slično je sa Karantancima i Štajercima, takođe se Salcburžani i stanovnici Gornje Austrije i Štajerske malo osećaju nacionalno posebni zbog učestalih kontakata sa Bavarskom, a jedino se Austrijancima osećaju stanovnici Donje Austrije i oni sudetski Nemci koji gravitiraju Beču«.³⁸ Mada je ovo važno zapažanje u mnogočemu pojednostavljeno, bez obzira što je nemačka svest opstajala, austrijsko sticalo važnost, regionalizam je i dalje zadržao svoju ulogu. Njega je očevidno podsticao federalizam Rajha, tada takođe i sa izvesnom posebnom

³⁴ PA AA, PA, Österreich 95 sec., Bd. 7, 14. 10. 1918. M. J. Nr. 37023; *Der Zerfall*, str.182-183.

³⁵ *Der Zerfall*, str. 176.

³⁶ Isto, str. 181.

³⁷ Uproščeno rečeno: Vidna, čujna i psihološka sfera su bile ispunjene etničkim i nacionalnim, u biti istorijskog se uobličavala klica novog identiteta. Njen razvitak uključivo njen uspeh ili neuspeh, zavisio je od istorijskih okolnosti (uključivo i nacizam i Drugi svetski rat) i odgovora koji će na njihov izazov davati pojedinačno i organizovano ljudi kroz strukture društva i posebno političke institucije i svakojake institute.

³⁸ PA AA, PA, Österreich, 30. 10. 1918, Nr. 289.

ulogom. U Tirolu je došlo do oprečnih želja, gradovi su hteli pripajanje Nemačkoj u statusu posebne federalne jedinice, a selo jednostavno pripajanje Bavarskoj.³⁹ U Foralbergu pangermanisti nisu hteli u Rajh »zbog novih odnosa« u njemu (pretpostavljamo zbog aktuelne krize vlasti i jačanja demokratskih pokreta), a pojavila se i težnja za priključenjem Švajcarskoj u formi novog kantona.⁴⁰ Foralberški krupni industrijalci nisu prihvatili kombinacije sa Švajcarskom da ne bi ostali bez područja iz kojeg su obezbeđivali radnu snagu,⁴¹ dok su krupni industrijalci u Sudetima procenili da je dobro ostati u demokratskoj Čehoslovačkoj i sačuvati i radnu snagu i povoljno snabdevanje sirovinama i ugljem.⁴² Bavarski poslanik je mogao samo da konstatira da se privredni interes pokazao jačim od nacionalne svesti.⁴³ Ipak, ova inicijativa je vrlo zanimljiva, jer se kroz nju naziralo samostalno odlučivanje. Bez obzira što je bila reč o priključenju pojedinim federativnim jedinicama Rajha, ova samostalnost se uklapala u tadašnju nemačku austrijsku samosvest.

Pošto je položaj Rajha tokom oktobra zbog nestašica i nemira u zemlji brzo postajao sve kritičniji, a pre svega zbog pritiska kojima je bio izložen na frontovima, Nemci u Austriji bili su sve prepušteniji sebi i sve više osećali da su etnička posebnost suočena s problemom svoje sutrašnjice. Neophodnost da se Antanti, koja je – bilo je sve jasnije – pobeđivala, nepromišljeno ne pruži prilika za nove optužbe na račun nemačkih osvajačkih strasti,⁴⁴ nametala je oprez obema skupinama, onoj u Rajhu i onoj u Austriji, što ih je takode zbog zajedničke koristi činilo stvarno odeljenim subjektima (obe su svaka posebno morale biti oprezne upravo jer su i dalje težile spajanju).⁴⁵ U Berlinu su se poslednjih dana oktobra zbog sve većih nevolja kolebali oko dalje politike Anšlusa te su svoje diplomate i vojne predstavnike na nekoliko dana ostavili prepuštene same sebi. Oni su međutim bili izloženi suočavanju sa austrijskim predstavnicima, morali su nastojati da se sami snađu i nađu neko zajedničko stanovište. I nakon većanja su se odlučili za dvostruko rešenje. Nemci iz severnog graničnog područja Češke bi se priključili Bavarskoj i Saksoniji, a Nemci u Gornjoj i Donjoj Austriji, Štajerskoj, Koruškoj, Salzburgu i Tirolu da svojim snagama postanu činilac dorastao izazovima mađarskog i slovenskih pokreta, tj. da načine dalekosežan korak i stvore svoju državu. Nemački ambasador je svojim bečkim sagovornicima govorio da je priključenje Rajhu ono što »poslednje dolazi u obzir«,⁴⁶ čime je odlagao odluku oko stvaranja države za neku neizvesnu budućnost. Uporedo je ukazivao da ishitrene odluke ne donose dobro ni Nemcima u Rajhu ni Nemcima u Austriji, mada uveren da su Nemačka i nemački narod jedinstveni da svoju braću nikad ne ostave da ih tlače Sloveni; obećavao je da vrata za pristupanje Rajhu ostaju otvorena samo ukoliko nema drugog izlaza.⁴⁷ Ovo je stvorilo osećanje usamljenosti kod austrijskih Nemaca i usmerilo ih ka građenju nove, makar i privremene otadžbine. To je trenutno odgovaralo Rajhu, a austrijski Nemci nisu imali drugog puta. U ovakvoj na izgled komplemetarnoj osnovi krio se izuzetno velik istorijski raskorak.

³⁹ Isto, Österreich 95, Bd. 7, 19. oktobar 1918, Nr. 271.

⁴⁰ Isto, 15. 10. 1918, Nr. 265.

⁴¹ Isto.

⁴² BayHStA, MA, Nr. 2481/6, 25. oktobar 1918, M. J. Nr. 37023 I.I; vid. *Der Zerfall*, str. 185, napomena 2.

⁴³ Isto.

⁴⁴ BayHStA, MA, 15. 10. 1918, No 491.

⁴⁵ Reč je o temi sprečavanja Nemačke da ujedinjenjem ojača jedne višemilionske nemačke skupine, ali i o, u ovom tekstu prešućene neobrađene problematike kažnjavanja austrijskih Nemaca kao osnovnog stuba ratne angažovanosti Austro-Ugarske, sa mogućnosti da posle kraha Monarhije stvore svoju posebnu državu na etničkoj osnovi.

⁴⁶ Isto; *Der Zerfall*, str. 186.

⁴⁷ PA AA, PA, Österreich 103, Bd. 9, 22. 10. 1918, b. b.

Nemački ambasador je cenio da je među svim planovima za okupljanje, onaj najbliži primeru sistema švajcarske republike-federacije imao najviše izgleda da bude prihvaćen od posebnih oblasti u Austriji, da ga podrže SAD i da ga nevoljno tolerišu sile Antante. Stoga se krenulo u tom pravcu. Sve prisutnija sintagma »austrijski Nemci« je tada činila najvažniji deo prakse. Sadržavala je legitimnost saglasnu najvišoj vrednosti prava na izdvajanje u posebnu državu na osnovu tada dominirajućeg načela narodnog samoopredeljenja⁴⁸ a podudarala se i sa politikom zapadnoevropskih sila prema Nemačkoj. Krajem oktobra je iz Rajha stigao predlog o posebnoj državi kao jedinom rešenju. Ovo rešenje se kasnije pokazalo prolaznim za Berlin, dok je austrijskim Nemcima takva država bila, prolazna ili trajna, jedina preostala mogućnost.

Ubrzo, očevidno prvih dana novembra, Rajh se našao u revoluciji, a malo potom sopstvena država postala je osnovni problem, posebno sa proglašenom republikom 7. novembra 1918, opterećenom nemirnim prilikama i privredno rastrojenom, međunarodno značajno izolovanom, potom i ignorisanom od Konferencije mira u Parizu i primoranom da prihvati mirovni ugovor u čijoj izradi nije mogla da učestvuje (Versaj, 28. juna 1919). Nova nemačko-austrijska država (deutsch-österreichischer Staat) je notifikovana ambasadi Nemačke još 23. oktobra 1918 godine,⁴⁹ privremena narodna skupština u Beču je 30. oktobra uputila apel predsedniku SAD za podršku »nemačkoj naciji« u Austriji koja stvara svoju »nezavisnu nemačku austrijsku državu«. Republika Nemačka Austrija (Republik Deutschösterreich) je proglašena 2. novembra 1918. godine,⁵⁰ konferencija mira u Parizu je odbila da prihvati predlog Ustavotvorne skupštine mlade Republike iz marta 1919. o njenom zajedničkom nastupanju sa Nemačkom republikom, te time i njoj samoj uskratila bilo kakvo učešće, da bi joj potom nametnula i mirovni ugovor u Sen Žermenu (10. septembra 1919).

Bio je to put inspirisan nemstvom, ali je vodio ka samostalnoj državi sa imenom Austrija (Österreich) sa građanskim slobodama koje okupljaju i etničke odnosno nacionalno svesne Nemce i ljude okolnih naroda mada najčešće nemačke kulture, koji su se, uprkos i dužim i dubljim iskušenjima, sve više prepoznavali pod zajedničkim imenom Austrijanci (die Österreicher). U tadašnjem konstituisanju Srednje Evrope, dakle i Evrope uopšte, pojavio se osobit demokratski činilac, čedo težnji za Novom Evropom, ali i politički, čini se daleko važnijim, kulturni baštinik hiljadugodišnje bogate istorije propalog Carstva. Međutim ideja Anschlussa živela je dalje.

Umesto Srednje Evrope pod nemačkim vodstvom, u jesen 1918. stvoreno je multidržavno i multietničko područje demokratskih osnova, sa svojim perspektivama. Činile su ga nove države Austrija, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska i Jugoslavija – pokazalo se balkanska pa srednjoevropska. Tada je srednjoevropski prostor bio unekoliko podeljen, jer je zapadno od navedene grupe država ostala Nemačka, velika sila sa izrazito svojevršnom novijom istorijom kriza i uspona. Za razliku od pet država istočnog dela, koje su, uz poseban slučaj Poljske koja gravitira prema Baltiku, povezane sa Srednjim Podunavljem, Nemačka je suštinski, uprkos svom dugom posebnom putu (der sonder Weg), intenzitetom odnosa u miru i ratu, prepletena sa Zapadnom Evropom interesima i politikom kao i civilizaciono. U važnoj meri je prisutna u Istočnoj Evropi, a na poseban način i u preookeanskim područjima.

⁴⁸ Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, Wien 1996, str. 117-140.

⁴⁹ *Der Zerfall*, str. 188.

⁵⁰ Erich Zölner, *Geschichte Österreichs*, Wien 1990, str. 490-491; *Saint-Germain 1919. Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, Wien 1989.

POVZETEK

**ZAČETKI MODERNE SREDNJE EVROPE.
ODLOČILNA JESEN 1918.**

Sestavek si prizadeva osvetliti najpomembnejše dejavnike, ki so ob koncu prve svetovne vojne vplivali na nastanek predrugečnega geo-političnega zemljevida Srednje Evrope. Dotakne se daljnosežnega zgodovinskega procesa radikalnega političnega preobrata, ki so ga skupaj s socialnimi zahtevki in stanjem na bojišču netila liberalno-nacionalna, nacionalno-ekstremna ali pa preprosto meščanska videnja poveljne Evrope, in problematizira proces oblikovanja dveh državnih entitet, ki sta se jeseni leta 1918 izvili iz neder pokojne Habsburške monarhije, to je Avstrije in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Predpostavki o jugoslovanski oziroma še bolj, o nemški nacionalni ideji sta v poveljni jeseni 1918 odločilno zakoličili multidržavno in multietnično usmeritev srednjeevropskega prostora – na demokratičnih osnovah in kljub stalni nemški prisotnosti, zunaj neposrednega dosega nemške oblasti.

LJUBINKA TRGOVČEVIĆ

NAUKA O GRANICAMA: JOVAN CVIJIĆ NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919-1920.

Početak 20. veka je doba velikog poverenja u nauku. Literatura ponekad naziva ovo razdoblje (u biti nasleđe 19. veka) sa *doba nauke*¹. Obeležila ga je pretpostavka da nauka može da odgovori na većinu pitanja koja čovek postavlja pred sebe. Prestiž i ugled nauke, nastali iz uverenja da ona nudi objektivne i egzaktno činjenice, doveli su do poverenja u naučnike koji su postajali sve prisutniji u javnom i političkom životu svojih zemalja. U Prvom svetskom ratu dođe do najčvršćeg povezivanja nauke i politike, kada počinju u većini zaraćenih država naučnike koristiti kao pomagače politike. Jedan deo njih bio je angažovan da poboljša odbrambenu moć svojih država, što je tokom rata dovelo do velikog broja naučnih i tehnoloških otkrića. Guy Hartcup nazvao je ovaj sukob *ratom pronalazaka*². Drugi su koristili vlastito znanje da pomognu svojim državama naučnim dokazima potkrepiti ratne, pre svega teritorijalne aspiracije. Opet, treći su, dobrovoljno ili prisilno, upotrebljeni za ratnu propagandu. U tom *Ratu rečima*³ učestvovali su naučnici svih uglednijih evropskih, ali i američkih univerziteta. U većini država su tokom 1916. i 1917. godine – kako se rat približavao kraju i pripremala Konferencija mira u Parizu – oformljene grupe naučnika koji su za svoje vlade pripremali materijal za rešavanje vojnih, ekonomskih, teritorijalnih i političkih pitanja. Tako je u SAD oformljena grupa *The Inquiry*⁴; u Velikoj Britaniji naučnici su radili u okviru Političkog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova (Political Intelligence Department of Foreign Office), na pripremama za Konferenciju mira saradivale su i pomorska geografska sekcija (The Naval Intelligence Geographical Section) te Kraljevsko geografsko društvo (The Royal Geographical Society);⁵ Francuska je za potrebe Konferencije osnovala Naučni komitet (Comite d'Etudes); i sl.

U Kraljevini Srbiji situacija je bila specifična. Po obuhvatnosti naučnika možemo je najpre porediti s onom u Nemačkoj, iako su vrste angažmana, ratni ciljevi i politike ovih zemalja bili suprotstavljeni. Naime, u državi koja je 1913. imala oko 4,5 miliona stanovnika, malobrojnu inteligenciju i samo oko 200 ljudi koji su kao naučnici radili na univerzitetu i drugim naučnim ustanovama, više od 80% njih bilo je angažovano u ratu. Srpska vlada još je u prvoj nedelji od izbijanja neprijateljstava obrazovala svoj komitet naučnika sa zadatkom da prikupi naučne argumente kojima bi obrazložili ratne ciljeve Srbije. Osim rada u naučno-propagandnom poslu, naučnici su bili raspoređeni na različitim poslovima u armiji, u Generalštabu, Ratnom presbirou, cenzuri... Deo njih bio je angažovan za zaštitu kulturnih dobara, najuglednijima su poverene informativno-propagandne misije u inostranstvu, mladi su se nalazili na ratnim zadacima u vojsci.

Srpske vlasti su već drugog dana po napadu austrougarske vojske na Srbiju pozvale jednog najvećih srpskih naučnika tog vremena, Jovana Cvijića (1865.-1927.), da im

¹ David Knight, *The Age of Science. The Scientific World-view in the Nineteenth Century*, Oxford 1986.

² Guy Hartcup, *The War of Invention. Scientific Developments, 1914-1918*, Brassey's Defense Publishers, London-Oxford-New York 1988.

³ Prema naslovu, Peter Buitenhuis, *The Great War of Words. Literature as Propaganda 1914-1918 and After*, London 1989.

⁴ Lawrence Gelfand, *The Inquiry. American Preparation for Peace 1917-1919*, Yale University 1963.

⁵ Vid. Eric Goldstein, *Winning the Peace. British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference 1916-1920*, Oxford 1991.

pomogne formulirati ratne ciljeve. Nakon školovanja u Beogradu Cvijić je studirao fizičku geografiju, geomorfologiju, kartografiju i etnologiju u Beču, gde je 1892., kod glaciologa profesora Albrechta Pencka odbranio i doktorat sa temom *Das Karstphänomen*.⁶ To je bila prva monografija urađena na temu krasa. Zasnivala je njegovu tipologiju, dok su pojedini Cvijićeve termini uneti u svetsku naučnu terminologiju. Odmah potom je radovima iz geomorfologije, koje kasnije objedinjava u dvotomnom delu,⁷ prvi ustanovio postojanje starog glacialnog reljefa na Balkanskom poluostrvu.⁸ Međutim, Cvijić nije ostao tek kod geomorfologije, već se u duhu nauke onoga vremena istovremeno bavio i fizičkom geografijom, etnologijom i antropogeografijom. Jedno njegovih najpoznatijih dela je obimna monografija *Balkansko poluostrvo*,⁹ objavljena 1918. godine u Parizu, u kojoj sumira svoja znanja iz geografije, antropogeografije i etnologije. Za svoje naučne radove primio je mnoga međunarodna priznanja: britanski *The Royal Geographical Society* udelio mu je zlatnu medalju, Sorbona i Praški univerzitet počasn timerat, postaje počasnim članom nekoliko akademija i naučnih društava.

Tokom rata, još krajem 1914. i početkom 1915. godine, Cvijić je kao poznavalac celokupnog balkanskog prostora, posebno krajeva gde su živeli južni Sloveni, izradio dve geografske karte jugoslovenskog prostora. Pomenute karte su postale osnova za teritorijalna potraživanja Srbije. Tako je po prvi put kartografski prikazan prostor koji će nakon 1918. godine postati Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija. Od januara do juna 1915. Cvijić je boravio u propagandnoj misiji u Londonu, kako bi britanske naučne i političke krugove upoznao s težnjama Južnih Slovena da se ujedine.¹⁰ Nakon kratka letnog boravka u Parizu, u novembru šalju ga kao savetnika za geografiju u Sarrailov štab u Solun, gde je francuski general zajedno s britanskim trupama pripremao otvaranje Solunskog fronta. Posle austrougarske i bugarske okupacije Srbije krajem 1915. godine Cvijić odlazi u emigraciju u Švajcarsku. Početkom 1917. prelazi u Pariz, gde na poziv francuskog geografa Vidal de la Blachea predaje na Sorboni. U januaru 1919. postaje predsednikom Istorijsko-etnografske sekcije u delegaciji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Konferenciji mira u Parizu, to jest u grupi eksperata koja je pripremala materijale za rešavanje teritorijalnih pitanja.

Ovaj kratak pregled Cvijićeve ratne delatnosti do imenovanja za eksperta na Konferenciji mira pokazuje, da je do 1919. već više godina bio upoznat sa problemima kojima će se baviti tokom ove konferencije. Međutim, njegova ekspertska i ujedno politička funkcija nije proizašla iz njegove političke delatnosti. Cvijić je bio jedan retkih srpskih naučnika koji nije nikada hteo da prihvati neki politički položaj, niti je bio član ijedne političke partije. Štaviše, tokom rata pokazivao je duboko neslaganje sa političkim činiocima svoje zemlje, posebno sa predsednikom vlade Nikolom Pašićem, koji će se nalaziti na čelu jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira. Dakle, politički razlozi i simpatije nisu bili odlučujući za njegovo imenovanje na ovaj položaj, niti je ovaj zadatak prihvatio zbog partijske pripadnosti. Dva su razloga u tome bila bitna:

⁶ J. Cvijić, *Das Karstphänomen. Versuch einer morphologischen Monographie*, Geographische Abhandlungen, Hgb. Prof. Dr. A. Penck, Bd. V, Heft 3, Wien 1893, str. 1-114.

⁷ Ibid, *Geomorfologija*, knj. I, Beograd 1924, knj. II, Beograd 1926.

⁸ Vid. Milan Šifrer, »Cvijićeve glaciološka otkrića na balkanskim planinama«, *Naučno delo Jovana Cvijića. Povodom pedesetogodišnjice njegove smrti*, Beograd (SANU) 1982, str. 111-118.

⁹ Jovan Cvijić, *La péninsule balkanique*, Géographie humaine, Paris 1918.

¹⁰ Vid. Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*, Beograd 1986; ibid, »Politička delatnost Jovana Cvijića u Londonu 1915. godine«, *Istorijski časopis*, XX, Beograd 1973, str. 385-396; ibid, »Jovan Cvijić u prvom svetskom ratu«, *Istorijski časopis*, XXII, Beograd 1975, str. 173-231; ibid, »Politički pogledi Jovana Cvijića«, *Flogiston*, 2, Beograd 1995, str. 71-94.

1. Kao naučnik koji se bavio prostorom i ljudima Balkanskog poluostrva, odnosno kao poligeograf, Cvijić je na svojim naučnim ekspedicijama dobro upoznao geografiju Balkana i narode koji su ga nastanjivali. Rezultati njegovih etnoloških, antropogeografskih i geografskih istraživanja ukazivali su na veliku bliskost južnih Slovena, a video je i njihovu želju da žive u jednoj zajedničkoj i slobodnoj državi. Za potrebe srpske vlade još je 1914. godine napisao studiju *Jedinstvo Jugoslovena*¹¹, u kojoj je prikazao ne samo geografsku i ekonomsku povezanost jugoslovenskog prostora i srodnost njegovih naroda (koje je podelio na nekoliko etničko-psihičkih grupa), već i strategijsku potrebu njihova udruživanja, da bi mogli da se odbrane od imperijalnih aspiracija susednih država. Rezultate svojih istraživanja pretočio je u geografske karte na kojima je obeležio prostor na kojemu su živeli Jugosloveni – što se poklapalo i sa zvaničnim srpskim zahtevima.
2. Cvijić nije mogao da se nalazi van opštih ideja svoga doba, što će reći, van težnji da se ujedine Jugoslaveni. Zbog toga je zalagao sav svoj naučni autoritet kako bi i sam doprineo ovom cilju. Na svoje ratno angažovanje pristao je iz patriotskih razloga, jer mu je zemlja bila napadnuta i okupirana, te je u tom trenutku smatrao pomoć zemlji legitimnim i duboko moralnim činom.

Iz ovoga sledi da je Cvijićevo prihvatanje da bude vodeći jugoslovenski ekspert na Konferenciji mira bio čin saglasan njegovim naučnim i ljudskim uverenjima. Stoga su i eksperti i političari drugih zemalja veoma dobro primili njegov rad i imenovanje, unatoč njegovom naglašenom patriotizmu. Tako je vodeći američki geograf Douglas Johnson, takođe ekspert na Konferenciji, izjavio da je Cvijić od svih Balkanaca najmanje pod uticajem stavova svoje zemlje. Francuske kolege (pre svega Emanuel de Martonne) ali i britanske, podržavali su njegova nastojanja, smatrajući ga objektivnim naučnikom i najboljim poznavaoцем Balkanskih prilika.

Ispraćen sa ovakvim renomeom Cvijić postavlja osnove za svoj doprinos Konferenciji. Iako su većinu odluka donosili predstavnici velikih sila, mala država čije delegaciju je predvodio, nalazila se u prednosti jer je država Južnih Slovena na terenu već bila stvorena – uglavnom na teritorijama koje je Cvijić početkom rata obeležio kao granice buduće države. Njemu i njegovim saradnicima time je ostao tek zadatak da brane ono što je prethodno već bilo ujedinjeno i zaposednuto vojskom kao i da tačnije povuku linije razgraničenja. Naime, do delova nekih graničnih teritorija pretenzije su držale i susedne države, od kojih su Italija i Rumunija čak potpisale tajne ugovore kojima im je bio obećan teritorij na kojeg je pravo polagala i Jugoslavija. Srbiji je u prilog polazila činjenica da se nalazila među zemljama pobednicama, čime su njezini argumenti imali veću važnost od argumenata poraženih zemalja. Pri tome je veliku ulogu igralo i usvojeno gledište W. Wilsona o pravu naroda na samoopredeljenje, koje je u slučaju Južnih Slovena primenjeno tako da su se pokrajine još pre Konferencije mira ujedinile sa Kraljevinom Srbijom.

Koncepciju razgraničenja Cvijić je izložio u nekoliko radova pisanih pre, tokom ili posle rata. U osnovi se, poštujući njihovu hijerarhiju, držao sledećih principa.¹² Prvo, smatrao je da granice treba da budu geografske, tj. prirodne (reke, planine, more) jer se time mogu međusobno dobro odeliti susedni narodi. Na drugom mestu je tražio da se gleda na rasprostranjenost nekog naroda i to u najvećoj mogućoj meri. Najbolje je ukoliko se prirodne granice poklapaju sa primenjenim etničkim načelom, sa tim da etničko načelo uvek ima prednost nad prirodnim granicama. Pri tome je upozoravao na teškoće razgraničenja u

¹¹ Dinaricus, *Jedinstvo Jugoslovena*. Prva polovna (s jednom kartom), Niš 1915.

¹² Vid. Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969; ibid, *Razgraničenje Jugoslavije sa Madarskom i Rumunijom 1919-1920. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad 1975.

oblastima u kojima živi mešovito stanovništvo¹³, posebno u onima gde stanovništvo nema dovoljno razvijenu nacionalnu svest. Takve je nazvao »prelaznim oblastima«. U slučajevima da se ova dva principa ne mogu primeniti, predložio je da prevagne istorijsko pravo neke države ili naroda na određenu teritoriju, dok su se strategijski razlozi ili ekonomski interesi mogli primeniti tek kao korektiv. Ove poslednje prozvao je »anti-etnografskom nužnošću« a odnose se na slučajeve kada zbog ekonomske emancipacije neke zemlje i njenih »životnih potreba« možemo pripojiti i teritorije naseljene drugim narodima. Ovaj stav je prvi put izneo 1913. godine pri obrazlaganju potrebe Srbije da izađe na Jadransko more, kada je naveo da »Srbija treba da zauzme samo ono što joj je neophodno potrebno od teritorije na kojoj prevladaju Arbanasi«, da je to »u etnografskom pogledu, osvajanje jedne strane teritorije [...] ali je ono motivisano višim ekonomskim interesom«.¹⁴ Ovaj krajnji princip pravljenja granica trebalo je po njegovom stavu »praktikovati što manje i s najvećom pažnjom« ali je napominjao da će se i on primenjivati na delovima Balkana gde žive izmešani narodi. Po svršetku rata uvažiti će i mogućnost da granice ne slede nijedan od ovih principa već se povlače upotrebom sile, što će reći, »nasilne granice«. Kao takvom označio je i kopnenu granicu povučenu između Slovenije i Italije.¹⁵

Ovi teorijski razrađeni principi saglasni su sa stanjem geografske nauke toga vremena kao i sa težnjom da se dođe do *pravednog mira* u kome nijedna država niti narod ne bi bili povređeni u svojim osnovnim pravima. Međutim, praksa često nije mogla slediti tih principa – i kod Cvijića je ponekad teško razdvojiti kada je bio naučnik a kada je u njemu preovladalo nacionalno osećanje. Teškoće u primeni strogih naučnih principa ilustruje određivanje severne granice jugoslovenske države prema Rumuniji i Mađarskoj. U Panonskoj niziji osim Dunava nije postojala nikakva druga prirodna granica, te su, po njegovom mišljenju, granice u Banatu, Baranji i Prekomurju bile »veštačke«, to jest, nisu sledile geografsku konfiguraciju terena već etnografski princip koji je u oblastima veoma isprepletenog stanovništva onemogućivao tačno razgraničenje. Zbog toga je Cvijić odlučio da svoje nacрте karata obrazloži prirodnim slivovima reka koje sve teku ka Beogradu kao najznačajnijem komunikacionom centru toga dela Balkana, te da pokaže međusobnu ekonomsku zavisnost ravničarskog i brdskog dela ove oblasti. Teškoću u etnografskom razgraničenju međusobno izmešanog stanovništva nekadašnje Habsburške monarhije pokušao je da reši zajedničkim okupljanjem svih naroda slovenskog porekla naspram Mađara odnosno Rumuna, dok je delove spornih oblasti koje su naseljavali stanovnici nemačkog porekla isključio iz podataka o broju stanovništva sa obrazloženjem da oni nisu prirodno povezani sa svojom domovinom. U skladu sa svojim stavom da eksperti daju podatke a da je određivanje državnih granica zadatak političkih delegata,¹⁶ Cvijić je sve do jeseni pokušavao da sledi pomenute naučne principe, ali je tada pod pritiskom političkih činilaca proširio jugoslovenske zahteve ka severu, ka Bačkoj i Baranji, iznoseći potrebu da se kao prava prirodna granica odredi planina Meček. Tačno je da je u tom delu Panonske nizije to bila jedina planina i samim tim dobra prirodna granica, ali je u tom delu Baranje slovensko stanovništvo bilo u manjini. Zbog toga je Cvijić u internom pismu delegaciji naveo da »nemamo etnografskih prava« ali strategijski i ekonomski razlozi, naprimer rudnici uglja, dobar su razlog da se traži ovo granično proširenje.¹⁷ Činjenica je da je ovaj prostor

¹³ »Ako bismo pri povlačenju granica išli za etnografskim linijama dobili bismo beskrajno vijugave, gotovo apsurdne granice«. J. Cvijić, »Granice i sklop naše zemlje«, *Govori i članci, II*, Beograd 1921, str. 205.

¹⁴ J. Cvijić, »Anti-etnografske nužnosti«, *Govori i članci, III*, Beograd 1923, str. 21-22.

¹⁵ *Granice i sklop naše zemlje*, str. 206.

¹⁶ Vid. Lj. Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*, str. 299.

¹⁷ *Ibid.*, str. 301.

bilo veoma teško etnički odeliti, što pokazuje i uključivanja velikog broja Mađara u okvir Rumunije.

Sledeći svoja naučna saznanja, Cvijić nije popuštao nacionalnim i političkim zahtevima naročito vojnih članova jugoslovenske delegacije ili domaćih političara, što se pokazalo pri određivanju granice prema Bugarskoj. Iako je Bugarska u ratu poražena, zbog čega su njene mogućnosti da deluje na samoj Konferenciji mira bile veoma male, Cvijić je uprkos insistiranju vojnog dela jugoslovenske delegacije ostao pri stavu da je predratna srpsko-bugarska granica najbolja, jer je istovremeno i geografska i nacionalna. Dve su države odeljene visokim planinskim lancem a etnička pripadnost skoro u potpunosti prati graničnu liniju. Slično je postupio i pri zahtevima vojnog vrha da se jugoslovenska potraživanja prošire u oblasti severne Albanije. Odbio je radi etnografskih razloga, iako bi se po rešenjima koje je predlagala vojska dobila bolja geografska i strategijska granica.

Vrednost mnoštva karata, elaborata i statistika koje su Cvijić i saradnici napravili pre i za vreme Konferencije mira nalazi se u njihovom naučnom doprinosu jer su tada za neke oblasti po prvi put napravljene geografska i etnografska mapa. Za prostor Istočne Evrope nije postojao *status quo ante bellum*, te je većina granica napravljena tek u ono doba. Mnogi od Cvijićevih rezultata su uvaženi i sam ih je dva puta izlagao pred Teritorijalnom komisijom Konferencije mira. Neki američki stručnjaci su u tome videli da je »učinio veliku uslugu« u pronalaganju najboljih teritorijalnih rešenja.¹⁸ Ipak, posle rata je zaključio da ni novonastala jugoslovenska država nema dobre prirodne granice a nije ni geografska celina.¹⁹ Njegove kolege iz drugih delegacija također su već tada bili svesni važnosti dobrih granica ovog prostora, te je član britanske delegacije Headlam-Morley upozoravao da će budući mir zavisiti od načina na koji se one reše.²⁰

U naučnoj literaturi još je uvek otvoreno pitanje koliko je sam Jovan Cvijić doprineo da oblast Makedonije, pripojena Srbiji posle Balkanskih ratova 1913. godine, trajno ostane u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Još tokom rata Cvijićev kolega iz Bugarske A. Iširkov, takođe ugledan geograf i pripadnik iste naučne škole, osporavao je Cvijićeve argumente da Makedonija treba da bude u sastavu Srbije.²¹ Interesantno je da su oba naučnika polazeći od istih naučnih principa iznosili sasvim oprečne dokaze o nacionalnoj pripadnosti ove sporne teritorije. U svetskoj literaturi je H. R. Wilkinson u knjizi *Maps and Politics*²² upozorio da je Cvijić pre Prvog svetskog rata pravio više mapa Makedonije sa različitim podacima o nacionalnom sastavu toga područja. Ovaj stav preuzeo je i Peter Taylor te u knjizi *Political geography*²³ zaključio da je Cvijić najbolji primer političke konstrukcije nacije.²⁴ Ova konstatacija je nastala jer je Cvijić za mešovito i nacionalno nedefinisano

¹⁸ Matica srpska Novi Sad, fond J. Cvijića, beleška bez datuma.

¹⁹ »Pojedini delovi naše države nisu dakle prirodom dobro vezani, i ona nije geografska celina«. *Granice i sklop naše zemlje*, str. 208.

²⁰ »...the territorial problem is that which will assume the first importance, and the future peace of the world will depend on the method in which this will be settled«. Goldstein, *Winning the Peace*, str. 130.

²¹ A. Iširkov, *Le confins occidentaux des terres bulgares*, Lausanne 1916.

²² H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951.

²³ Peter J. Taylor, *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*, Longman, New York 1990, str. 188.

²⁴ »The final boundaries of states in Macedonia reflect the power politics in the region in the first half of the 20th century as interpreted and promoted by Jovan Cvijić. There is probably no other example of one man influencing national definition so completely as Cvijić, but this extreme case clarifies the general process«. Taylor, *op.cit.*, str. 183.

stanovništvo prvi upotrebio termin *Makedonski Sloveni*,²⁵ koji je kasnije bio široko rasprostranjen i prihvaćen. U svojim ranim radovima o Makedoniji, nastalima na osnovu terenskih istraživanja, Cvijić je stanovništvo ove oblasti nazvao flotantna masa, zaključujući da je ono slovenskog porekla ali bez jasnog nacionalnog identiteta, sa jezikom u kome ima primesa i srpskog i bugarskog, te sa oblastima naklonjenim bilo Bugarima bilo Srbima, zavisno od sfera uticaja jedne ili druge susedne države. Kako je Makedonija već uoči rata bila u sastavu Kraljevine Srbije, Cvijić je i na Konferenciji mira smatrao prirodnim da ova oblast i dalje ostane u njenim granicama. Sa današnjeg stanovišta, bez obzira na navedene primedbe, čini se da je njegov naučni rezultat bio tačan jer iz tih, i tada i kasnije osporavanih Makedonskih Slovena nisu nastali ni Srbi ni Bugari (iako se jedan broj njih asimilovao u jednu ili drugu naciju) već Makedonci sa svojom posebnom nacionalnom svešću a zatim i nacionalnom državom.

Konferencija mira u Parizu 1919-1920. pokazala je da su političarima potrebni eksperti, prevashodno naučnici. Naime, trebalo je postići naučni i pravedni mir (za što se naročito zalagala američka delegacija), mada su u praksi politički interesi u većini slučajeva nadjačali ovu idealističku postavku. Konferencija mira izuzetnu je ulogu poverila geografima: trebali su da naprave dobre granice prema svim kriterijima moderne naučne geografije, posebno antropogeografije. Jovan Cvijić je na Konferenciji mira u Parizu nastupao kao ekspert jedne državne delegacije i predstavnik nacije kojoj je pripadao. Delovao je u skladu s priznatim načelom Konferencije da svaka nacija ima pravo na svoju državu. Njegov naučni doprinos na ovom prevashodno političkom zadatku zbog toga je nemoguće meriti samo naučnim kriterijima. Uloga eksperata bila je veoma delikatna, i teško se može opisati jednostavnim terminima poput 'objektivan' ili 'neobjektivan', 'pristrasan' ili 'nepristrasan'. U Cvijićeovom slučaju bilo je i jednog i drugog. Stoga ostaje upitno za istoričare i istoričare nauke da li je naučnik pre svega društveno biće koje se ne može odvojiti od svoje okoline, nacije ili države kojoj pripada, ili on može da ostane samo naučnik.

POVZETEK

VEDA O MEJAH: JOVAN CVIJIĆ NA PARIŠKI MIROVNI KONFERENCI 1919-1920

Začetak 20. stolejtja je v literaturi včasih označen z *obdobjem znanosti*. V svojo mašinerijo jo je vpregel vojni mehanizem, njeno védenje so si prizadevali uporabiti povojni napori za pravičnejši svet. Znanost, konkretno geografija, morda še nikoli poprej ni odigrala tako pomembne vloge kot na pariški mirovni konferenci 1919-1920. Namreč, v skladu z Wilsonovim načelom, da ima vsak narod pravico do lastne države, je politika s pomočjo najnovejših dosežkov znanstvene geografije, posebej antropogeografije, začrtala konture novih znotrajevropskih razmejitev. Eden znanstvenikov, ki so s svojo ekspertizo nedvomno najbolj vplivali na novo obliko evropske podobe je bil srbski geograf, antropogeograf in etnolog Jovan Cvijić. Pričujoči esej sledi njegovim znanstvenim in osebnim prizadevanjem, kako pravično in objektivno razmejiti sporne teritorije vzdolž novonastale jugoslovanske države.

²⁵ J. Cvijić, »Principi i metode za izradu etnografske karte Balkanskog poluostrva«, *Govori i članci, III*, str. 57-63.

AVGUST LEŠNIK

IDEJNOPOLITIČNI IN ORGANIZACIJSKI RAZKOL V SOCIALISTIČNI STRANKI ITALIJE (1919–1922)

Na proces idejnopolitične diferenciacije znotraj italijanske socialistične stranke in posledično na njen poznejši organizacijski razcep sta imela odločilen vpliv naslednja dva dejavnika:

prvi – *zunanji*, tj. svetovna vojna in z njo povezana oktobrska revolucija, ki sta botrovali procesu idejnopolitične polarizacije znotraj organiziranega delavskega gibanja na levo, desno in center; po vojni se je razcep tako v nacionalnem kot internacionalnem pogledu manifestiral v organizacijski delitvi na komuniste in socialiste;

drugi – *notranji*, tj. idejnopolitična heterogenost stranke, stalnica vse od njene ustanovitve.

I

Socialistična stranka Italije je bila ustanovljena, ko se je več sorodnih političnih smeri in skupin na kongresu v Genovi 16. avgusta 1892 združilo v *Partito dei Lavoratori Italiani*. Stranka italijanskih delavcev ni bila homogena; najvplivnejši so bili socialisti, poleg njih pa anarhisti in korporativisti. Med njenimi ustanovitelji so bili Antonio Labriola, Filippo Turati, Enrico Ferri, Anna Kuliscioff, Constantino Lazzari, Andrea Costa idr. Razen A. Labriole socialistična struja ni bila marksistična, marveč pretežno demokratično-humanistična. Na III. kongresu v Parmi (1895) se je stranka preimenovala v *Partito Socialista Italiano /PSI/*. Socialistična stranka je, tako kot drugod po zahodni Evropi, številčno rasla in širila svoj vpliv med delavskimi množicami; vzporedno z njeno rastjo so se začeli razvijati socialistični tisk¹, sindikalno gibanje in delavske konzumne zadruge. Toda notranja neenotnost je stranki onemogočala, da postane vplivnejši dejavnik v italijanskem parlamentarnem življenju. Resda je v svojem programu zapisala, da mora delavski razred osvojiti državno oblast »zaradi ekonomske in politične ekspropriacije vladajočega razreda«, toda v njenih vrstah sta se glede taktike izdiferencirali dve temeljni struji: *maksimalistična* (zavzemala se je za organiziranje socialistične revolucije v Italiji – maksimalni program) in *reformistično-oportunistična* (nastopila je proti revoluciji in se izrekla za postopno evolucijo družbene ureditve države). Na strankinem kongresu v Imoli (1902) je, podobno kot v drugih socialističnih strankah, prevladala reformistična struja (F. Turati, C. Treves, L. Bissolatijska). Maksimalistična struja (A. Labriola) je na poraz odgovorila z ustanovitvijo svojega glasila *L'Avanguardia Socialista* (*Avantgardni socialist*). Kljub temu se italijanskim socialistom ni uspelo izogniti tendencam t. i. *ekonomskega determinizma*:

»Na skrajni desnici socialističnih strank se je utrjevala smer, ki si je hotela prilastiti nacionalistični sistem vrednot in ekspanzionistične namere vladajočih razredov. Pripadniki te smeri dalj časa niso več verjeli v možnosti revolucije in v bistvu niso več računali z mirom: kdor se je oblikoval kot marksist, je zagotovo sklepal, da so gospodarske potrebe prevladoval nad sanjavi humanizmom, in hrepenel je celo po obširnih avtarkičnih imperijih, pri čemer je bil trdno odločen preprečiti, da bi prednosti napredka monopolizirali

¹ Glasilo stranke je bilo sprva *Lotta di classe* (Razredni boj), zatem – od decembra 1896 – pa *Avanti* (Naprej).

imetcniki kapitalov. V teh okoljih so zato nasplošno priznavali nujnost kolonialne politike, saj so v njej prepoznali vprašanje življenja ali smrti za narod in njegov delavski razred in pripravljeni so bili sprejeti tudi spopad samo zato, da bi svoji deželi ponudili takšno možnost; zaradi tega so v imenu nacionalne obrambe vedno glasovali za zahtevane vojne kredite. Takšnih je bilo v Nemčiji precej in K. Kautsky jih je imenoval »realpolitische Sozialisten«. Toda tudi v Italiji je tako veljaven marksist, kot je bil Antonio Labriola, deset let pred Bissolati je s soglašal z zasedbo Libije v imenu neke populacijske politike: »Predvsem... je potrebno spodbuditi trajno delovanje ekonomske in populacijske politike, zaradi česar lahko Italija, namesto da se njene demografske moči razpršujejo po vsem svetu, kar je najbolj žalosten vidik naše inferiornosti v svetu... te moči trdno prenese v ne tako oddaljeno regijo, kot je Tripolitaniya« (*Giornale d'Italia*, 13. 4. 1902).²

Toda ko je reformistična struja v PSI podprla neopravičljivo vojno Italije proti turški oblasti (1911–1912) v Libiji³, je sledil preobrat. Na kongresu stranke v Reggio nell'Emiliji (1912) so dobili večinsko podporo maksimalisti. Tedaj je bil Benito Mussolini, ki je izstopal s svojimi psevdorevolucionarnimi stališči in gesli ter pripadal skrajnemu levemu krilu maksimalistov, postavljen za urednika strankinega glasila *Avanti*. Po zmagi maksimalistov so bili iz stranke izključeni Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi, Angiolo Cabrini in njihova skupina, t. i. *tripoliosti*.

Svetovni spopad ni zaostрил samo notranjih socialnih protislovij v državi, ampak tudi v PSI. Od večjih zahodnoevropskih socialnodemokratskih strank je samo PSI dosledno nastopila proti vojni⁴; stranka je soglasno nasprotovala vstopu Italije v vojno, čeprav so jo vabili na svojo stran tako nemška socialnodemokratska delegacija (A. Südekum, R. Fischer) kot francoski socialisti (M. Cachin). Stranka se tudi ni obotavljala izključiti iz svojih vrst glavnega urednika časopisa stranke *Avanti* B. Mussolinija, ki je na začetku vojne sicer zavzel protivojno stališče, kmalu zatem pa propagiral vstop Italije v vojno na strani Francije.⁵ Njeno geslo '*non aderire ne sabotare*' (niti sodelovati niti sabotirati) še najbolj kaže na centristično usmerjenost stranke, hkrati pa na čut za ohranitev mednarodne solidarnosti socialistov. V tem smislu je Oddino Morgari, sekretar socialistične stranke v italijanskem parlamentu, aprila 1915 (po naročilu italijanske in švicarske socialistične stranke) odpotoval v Francijo in Anglijo z namenom, da pridobi tamkajšnje socialiste za sodelovanje na mednarodni konferenci socialistov nevtralnih in vojskujočih se dežel. Njegova misija je spodletela, saj francoski in angleški (»antantni«) socialisti niso hoteli sodelovati na konferenci, ki bi vključila tudi nemške socialiste.⁶ Zato je predsedstvo PSI

² M. Reberioux, Razprava o vojni, v *Marksizem v obdobju II. internacionale* (Zgodovina marksizma, II), Ljubljana, 1986, str. 781–782.

³ II. internacionala zavzame v letih 1911–1912, navkljub globokim nesoglasjem, odločna protivojna stališča. Od množičnih demonstracij, ki jih organizira Mednarodni socialistični biro v vseh evropskih prestolnicah 5. novembra 1911 – na dan torej, ko Italija razglasi priključitev Tripolisa – do velikega baselskega kongresa 24. in 25. novembra 1912, so se vse ali skoraj vse socialistične stranke aktivno udeležile protivojnih zborovanj.

⁴ Dosledne v izpolnjevanju protivojnih stališč, sprejetih na socialističnih kongresih Internacionale, so bile naslednje stranke: ruska socialnodemokratska frakcija v Dumi (boljševiki in menjševiki), srbska socialnodemokratska stranka in bolgarski levi socialisti (»tesni«) ter določen čas tudi Neodvisna delavska stranka Anglije (ILP) in Socialistična stranka Italije; samo te stranke so zavrnile, da bi svoje vlade moralno in politično podprle v vojni. Ta dramatični preobrat v duhovnem in političnem vedenju socialističnih strank je Lenin označil kot »izdajo voditeljev II. internacionale« (*Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knj. I, Gornji Milanovac 1981, str. XIV).

⁵ M. Britovšek, *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1969, str. 47.

⁶ H. Lademacher (Hg.), *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz*, II, The Hague-Paris, 1967, str. 115–116.

na seji 15. maja 1915 v Bologni dalo novo pobudo za sklicanje mednarodne socialistične konference (»kraj bi določili pozneje«), na kateri naj bi sodelovale vse socialistične stranke oziroma njihove sekcije kot tudi vse delavske organizacije, ki se strinjajo z naslednjimi izhodišči: da se borijo proti državljanskemu miru, da se zavzemajo za razredni boj ter so pripravljene boriti se – na osnovi vzajemne mednarodne akcije – za neposreden cilj, ki ne pozna niti nasilnih akcij niti spreminjanja državnih meja proti volji ljudstva.⁷ Toda doslednost PSI ni trajala dolgo; že ob vstopu Italije v vojno na strani antante je reformistični del PSI s F. Turatijem na čelu zahteval tako sodelovanje z buržoazijo (v imenu »splošnih interesov domovine«) kot tudi korekcijo italijanskih državnih meja (prisivjanje novih teritorijev). Takšno stališče znotraj vodstva PSI je, podobno kot drugod, povzročilo proces diferenciacije na tri struje – *desnico*, *center*, *levico* – in s tem oslabilo moč stranke. Razcepljenost stranke je povzročila zbežnost in dezorientacijo delavskih množic, ki so z nesimpatijami sprejele vojno. Svoje nestrinjanje so izražale z vrsto majhnih štrajkov in spopadov, ki – v pogojih dezorganiziranosti, brez enotnega vodstva in jasnih ciljev – niso mogli prerasti v širše revolucionarno gibanje. V dani situaciji je bila PSI, zaradi načelnosti, prisiljena podati izjavo (23. maja 1915), da se ne more udeležiti konference socialistov nevtralnih držav, napovedane za 30. maj 1915 v Zürichu, z dnevnim redom »Akcija socialne demokracije nevtralnih dežel za mir«.⁸

Ob povedanem ne gre prezreti, da je večina italijanskih socialistov še naprej ostala zvesta svojim protivojnim in internacionalističnim stališčem. Že na seji 18. junija je predsedstvo PSI ponovno pretehtalo resolucijo z dne 15. maja »o sklicanju socialistične konference« in jo po daljši obravnavi soglasno potrdilo⁹, hkrati pa zadolžilo Angelico Balabanovo, da vodi priprave za konferenco socialistov. Sklep *Italijanske socialistične stranke* je tako omogočil sklic prve mednarodne socialistične konference¹⁰, ki je potekala od 5. do 8. septembra 1915 v Zimmerwaldu.¹¹ Z vključitvijo in sodelovanjem v *zimmerwaldskem gibanju*, ki najbolje ilustrira razpoloženjsko stanje in stopnjo revolucionarne pripravljenosti znotraj socialnodemokratske protivojne opozicije, je PSI samo še potrdila zvestobo načelom internacionalizma.¹²

Protivojno gibanje množic, vzpodbujeno s stavkovnim (ekonomskim) valom¹³, ki je bilo največkrat spontano, je od socialističnih in sindikalnih vodstev vedno bolj terjalo konkretno opredelitev do vojne in možnosti njene preobrazbe v državljansko, v socialistično

⁷ *Berner Tagwacht*, št. 115, 20. V. 1915, str. 1, Die italienische Partei und die Internationale.

⁸ Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung*, II, str. 115–116 /avtor objavlja Projekt resolucije, ki naj bi jo konferenca sprejela/.

⁹ *Bulletin de la Commission socialiste internationale à Berne (1915–1917)*, št. 1, 19. VI. 1915, str. 1.

¹⁰ J. Humbert–Droz, *L'Origine de l'Internationale communiste, De Zimmerwald à Moscou*, Neuchâtel, 1968, str. 133–134.

¹¹ Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung*, I–II. Na konferenci je sodelovalo 38 socialističnih delegatov iz 11 držav: Švice, Romunije, Italije, Rusije, Francije, Holandije, Nemčije, Bolgarije, Poljske ter Skandinavije (Švedske in Norveške).

¹² Kar zadeva večino PSI, se v *zimmerwaldskem gibanju* ni oprijela Leninove usmeritve k spodbujanju takšnega razvoja, ki naj bi prinesel lastni državi vojaški poraz.

¹³ Do konca 1916. leta so bile vse dežele, udeležene svetovnega spopada, ekonomsko izčrpane. Glavno breme vojne je padlo na delavski razred in siromašne kmečke sloje. Pod vplivom velikih človeških in materialnih izgub na frontah in stalnega slabšanja ekonomskega, socialnega in političnega položaja delavskih množic v zaledju so le-te vse bolj začele rušiti t. i. »razredni mir«, ki so ga njihova vodstva formalno ali molče sklenila z vladajočo buržoazijo pred vojno. V Angliji, Franciji, Nemčiji, Italiji in mnogih nevtralnih deželah so izbruhnile velike stavke; prvega maja 1916 je prišlo tudi do velikih protivojnih demonstracij v Nemčiji in Italiji. Res je, da so imele prekinitve dela predvsem ekonomski in manj politični značaj, vendar pa so pomenile moralni udarec uradnim (desnim) socialističnim in sindikalnim vodstvom, saj so izbruhnile mimo in proti njihovi volji.

revolucijo. Če je bila ta opredelitev v vrstah uradnih vodstev socialnodemokratskih strank – s pojavom zimmerwaldskega gibanja – še razumljena bolj kot teoretično vprašanje in njeno postavljanje kot znak nestrpnosti posameznih skupin, pa bo od oktobrske revolucije dalje (zaradi »vsiljenega« boja za »svoje« množice) postala temelj, na katerem se bo izvršila idejnopolitična in organizacijska diferenciacija. Ruski »oktober« je samo še pospešil in poglobil ta proces; opredeljevanje za njegove ideje in izkušnje je postalo osrednje vprašanje (»za ali proti« revoluciji), okoli katerega se je izvršilo pregrupiranje sil v evropskem in svetovnem delavskem gibanju.¹⁴

II

Dolgotrajen proces prestrukturiranja znotraj evropske socialne demokracije (v okviru stare, II. internacionale) na tri temeljne struje: desnico – center – levico, se je po koncu prve svetovne vojne manifestiral v organizacijskem preoblikovanju nekdanj formalno enotnega socialnodemokratskega gibanja v tri nove idejnopolitične usmeritve in gibanja: v drugo (»bernsko«) in tretjo (»moskovsko«) ter nekoliko kasneje v drugo in pol (»dunajsko«) internacionalo. Medtem ko sta se *bernska* in *dunajska* internacionala orientirali na mirmo, legalno, parlamentarno pot boja za oblast ter v pogojih postopne stabilizacije kapitalizma množili svoje vrste z delavci razvitih dežel Evrope in Amerike, je *moskovska* internacionala svoje akcije še naprej usmerjala na zrušenje kapitalizma po revolucionarni poti ter pri tem računala tako na komunistično orientirani proletariat in revolucionarne sloje na podeželju kot tudi na protikolonialna narodnoosvobodilna gibanja. Italija v tem pogledu ni bila izjema, kajti ob koncu vojne je bila med vsemi zavezniškimi (antantnimi) državami ekonomsko najbolj prizadeta z ekonomsko krizo in revolucionarnimi pretresi. Italijanska velika buržoazija je mislila, da bo z malimi žrtvami pridobila veliko, toda vojna je terjala velike žrtve in Italija je zašla v ogromne dolgove.¹⁵ V začetku 1919 se je položaj še poslabšal: brezposelnim se je pridružila nova armada demobilizirancev. Meščanske stranke niso imele dovolj moči, da bi same obvladale politično sceno, zato so si zadale nalogo, da ustanovijo novo stranko, ki bo imela širok demagoški in socialni program; z novo stranko naj bi uspešno obračunali z revolucionarnim razdobjem v Italiji (»periodo bolscevizzante«) in konkurirali socialistom. V tem smislu je v začetku 1919 nastala najprej

¹⁴ Potem ko so propadli poskusi centristične manjšine tako na bernski konferenci II. internacionale (februarja 1919) kot tudi na srečanju njene stalne komisije v Luzernu (avgusta 1919), da bi se obnovljena II. internacionala »ogradila od vsakršne obsodbe boljševiskih stališč, ker bi to lahko postala ovira za morebitno združevanje proletariata vseh dežel v prihodnje«, so se centristične socialnodemokratske stranke (Švice, Avstrije, USPD, Italije, Francije, Španije, Norveške, ZDA), ki so še naprej vcrovale v možnost oblikovanja »enotne fronte« delavskega razreda znotraj neke skupne internacionale, odločile – tudi pod vplivom splošnega revolucionarnega gibanja in porasta zanimanja za KI – da prekinijo organizacijske stike z bernsko internacionalo. Več o tem: A. Lešnik, *Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923)*, Koper/Capodistria, 1994.

¹⁵ Evropske države so dolgovale ZDA približno 15 milijard dolarjev vojnega posojila. Lenin je v referatu Mednarodna situacija in temeljne naloge Komunistične internacionale na 2. kongresu KI navedel, izhajajoč iz knjige M. I. Brauna /Bronski/, *Kdo naj bi plačal vojne dolgove?* (*Wer soll die Kriegsrechnung bezahlen. Zur Wirtschaftspolitik des kapitalistischen Bankrotts*, Leipzig 1920), naslednje podatke: »V deželah, ki so zmagale – Angliji, Franciji – znašajo dolgovi okoli 50 % narodnega bogastva, v Italiji se giblje ta procent med 60 in 70, v Rusiji pa 90 %... vendar nas ti (op. ruski) dolgovi ne vznemirjajo, ker smo mi, malo preden je izšla Keynesova knjiga (J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, London 1919) poslušali njegov izredni nasvet – anulirali smo vse dolgove.« (*Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, knj. 2. Gornji Milanovac, 1981, str. 14).

klerikalna ljudska stranka (*Partito Popolare Italiano*), potem pa še (marca 1919) – s pomočjo med vojno izključenega socialista B. Mussolinija – fašistično gibanje (*Fasci di Combattimento*), medtem ko je pisatelj G. d'Annunzio ustanavljal odrede legionarjev. Na prvih povojnih volitvah 16. novembra 1919 so zmagali socialisti, ki so dobili tretjino vseh sedežev v parlamentu, druga najmočnejša stranka so bili *popolari*, medtem ko je fašistična lista ostala brez vsakega sedeža, čeprav je obljubljala republiko, odpravo obvezne vojaške službe, plemiških naslovov, konfiskacijo kapitala itd.¹⁶ Kljub slabostim in napakam svojih voditeljev je socializem s svojimi obljubami in svojo propagando proti tistim, ki so popeljali Italijo v drago in brezkoristno vojno, še vedno silno privlačil ljudske množice tudi zato, ker se PSI – gledano v celoti – ni omadeževala s sodelovanjem (kot socialistične stranke v večini drugih dežel) z nacionalno buržoazijo.¹⁷

Vendar spontanega revolucionarnega gibanja delavskih in kmečkih množic (stavk, delitve veleposestniške zemlje in zasedbe tovarn)¹⁸, nastalega po oktobrski revoluciji in svetovni vojni, stranka ni znala izkoristiti, saj je bila razklana, tako kot drugod, z notranjimi idejnopolitičnimi boji med posameznimi strujami. Vprašanja, ki sta jih porodili vojna in revolucija, so v PSI povzročila še nadaljnjo diferenciacijo, ki je daleč preseгла prvotno klasično delitev stranke na *reformistično* in *maksimalistično* krilo.¹⁹ Medtem ko je reformistično krilo, t. i. desnica stranke (F. Turati), še naprej dokaj enotno odklanjalo vsako revolucionarno usmeritev (v III. internacionali je videlo zgolj »utvaro in sanje, postavljene v medzvezdni prostor«) in se zavzemalo za sodelovanje z buržoaznimi strankami v parlamentarnem političnem življenju, se je predvsem znotraj maksimalističnega krila – t. i. levica in centra stranke – izoblikovalo vse več struj: od ultralevih do desnega centra. Večina – tako v stranki kot v maksimalističnem krilu – je pripadala levemu centru (G. M. Serrati); desni center so predstavljali 'umirjeni' (C. Lazzari), medtem ko so v razcepljenem in številčno šibkem levem krilu (A. Bordiga) imeli večino ultralevičarji. Poleg tega je konec 1918 in v začetku 1919 nastajala v Torinu posebna sekcija socialistične stranke *L'Ordine Nuovo / Novi red*, v kateri so bili kasnejši italijanski komunistični voditelji (A. Gramsci, P. Togliatti, U. Terracini).²⁰

Idejne borbe med posameznimi strujami so se posebno razvnele na XVI. kongresu stranke v Bologni oktobra 1919,²¹ še zlasti med levim revolucionarnim maksimalističnim krilom, ki ni bilo enotno (struja okrog Bordige je bila proti sodelovanju na volitvah in proti

¹⁶ Dan po volitvah je izšla v *Avantiju* posmehljiva objava: »Davi so našli v Navigliu (veliki kanal v Milanu) truplo, ki že razpada. Videti je, da je truplo Benita Mussolinija«. Sprevod socialističnih delavcev z baklami v rokah je nesel krsto mimo Mussolinijevega stanovanja. Tako so slavili njegovo politično smrt. Mussolinijev srd zaradi tega (op. volilnega) neuspeha si je dal duška v nasilju... (L. Fermi, *Mussolini*, Ljubljana 1966, str.164).

¹⁷ Lenin jo je vključil v kategorijo strank, ki naj bi bile »blizu« III. internacionali (*Komunistička internacionala*, I, str. 225–226: Radiogram, 24. XII. 1918).

¹⁸ V dveletnem (1919–1920), t. i. 'rdečem obdobju' (*biennio rosso*) so registrirali na italijanskem ozemlju 5.128 delavskih stavk in 495 stavk dninarjev.

¹⁹ Na konferenci v Zimmerwaldu (septembra 1915) so sodelovali v imenu PSI: C. Lazzari, G. M. Serrati, A. Balabanova, O. Morgari in G. E. Modigliani; nihče od njih ni glasoval za teze zimmerwaldske levice. Na konferenci v Kienthalu (aprila 1916) so sodelovali poleg zgoraj omenjenih še C. Prampolini, Musatti in E. Dugoni; zimmerwaldski levici (Leninu) se je pridružil le Serrati (tudi kasneje se je odlikoval z internacionalizmom in razredno nepomirljivostjo).

²⁰ »Italijanskim tovarišem moramo preprosto povedati, da se z usmeritvijo Komunistične internacionale sklada smer članov redakcije glasila *L'Ordine Nuovo*, ne pa usmeritev sedanje večine vodij socialistične stranke in njihove parlamentarne skupine...« (*Komunistička internacionala, II / Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KII*, str. 194: Lenin, Diskusija o pogojih za sprejem v KI).

²¹ F. Pedone (ed.), *Il Partito socialista italiano nei suoi congressi*, III (1917–1926), Milano 1963.

vstopu v parlament /t. i. *abstinenti*/, nadalje skupina okrog časopisa *L'Ordine Nuovo*²² in skupina iz Imole /levo krilo maksimalistov/ ter »umirjenim« Lazzarijevim krilom. Na kongresu je zmagala usmeritev Serratijeve struje, ki si je za razliko od Lazzarijeve prizadevala za izključitev reformistov iz stranke. Med sprejetimi kongresnimi odločitvami velja omeniti, da so delegati z večino glasov sprejeli oziroma potrdili (marčni) sklep o vstopu PSI v KI.²³

Osrednji teoretik tedanje italijanske družbene misli, ki je krepko presešel nacionalne okvire, je bil nedvomno lucidni *Antonio Gramsci*. Njegovo bivanje v Torinu, ki je bil že leta 1917 prizorišče ostrih spopadov med delavskim razredom in oblastjo, je samo še pospešilo njegovo usmeritev v socialistično gibanje. Sodelovanje v tedniku *L'Ordine Nuovo* in v vodstvu istoimenskega gibanja, ki je dalo pobudo za ustanavljanje delavskih svetov, kasneje pa tudi KP Italije, ga je izoblikovalo v marksističnega teoretika.²⁴ V viharnem obdobju po prvi svetovni vojni, ko je oktobrska revolucija dvignila delavski razred Evrope in je postajala socialistična revolucija vprašanje dni, je Gramsci v tedniku *L'Ordine Nuovo* 21. junija 1919 z objavo članka *Delavska demokracija* izvedel, kot se je sam izrazil, »uredniški državni udar«.²⁵ V članku je Gramsci na temelju »zakladnice ruske izkušnje« predlagal, naj bi v italijanskem položaju uporabili metodo, ki jo je marca tega leta potrdila Kominterneta in ki je bila označena kot temeljna naloga za avantgardne revolucionarne skupine delavskega gibanja po drugih deželah;²⁶ strnil jo je v dveh geslih: 1. vso oblast v tovarni tovarniškimi odborom; 2. vso oblast v državi delavskim in kmečkim svetom.²⁷ Za Gramscija je »tovarniški delavski svet prva celica zgodovinskega procesa, ki mora doseči vrh v komunistični internacionali, ne več kot politični organizaciji revolucionarnega

²² Skupina si je postavila nalogo, da proučuje izkušnje oktobrske revolucije in na tej podlagi širi v Italiji leninizem. Svoje ideje je razlagala v časopisu *L'Ordine Nuovo*, prek katerega se je borila proti oportunističnim in sektaškim strujam v stranki s ciljem, da preoblikuje PSI v revolucionarno delavsko stranko leninskega tipa. Skupina *Ordine Nuovo* bo postala jedro bodoče italijanske komunistične partije. (O nastanku, vlogi in pomenu *L'Ordine Nuovo* glej tudi: S. F. Romano, *Gramsci*, Ljubljana 1983.) »Sedanja stopnja razrednega boja v Italiji je odločilna.« je ocenjeval A. Gramsci aprila 1920, »ali bo revolucionarni proletariat osvojil politično oblast... ali pa bosta lastniški razred in vladajoča kasta odgovorila s strahovito reakcijo.« (Ibidem, str. 254.)

²³ »Ko sem v začetku 1919 od nekega tovariša, ki je v Italijo prišel iz Rusije... dobil prvi manifest in prvi poziv Komunistične internacionale, ki ga je prinesel v čevlju, smo takoj (marca) izjavili, da PSI brezpogojno pristopa k Internacionali... Mi smo ostali pri svoji odločitvi (sklep kongresa) o pristopu, ker so nam mednarodne vezi neobhodne, ne samo zaradi naših stremeljenj, naših idealov, temveč tudi zato, ker smo največji izseljenski narod in je italijanskemu delavcu potrebno, da ga vsi narodi sveta bratsko sprejmejo. Primerno tem aspiracijam niti v času vojne niti v miru nismo obžalovali naporov, da izpolnimo svojo dolžnost. Za doseganje tega cilja smo se posluževali vseh sredstev in celo v času vojne smo visoko razvili zastavo Internacionalne v Zimmerwaldu in Kienthalu. Tovariš Lenin to zelo dobro ve...« (*Stenogrami i dokumenti 3. kongresa KI*, str. 207–208; Lazzari, *Italijansko pitanje*).

²⁴ S. F. Romano, *Gramsci*, str. 254–369 (Perspektive in teorija revolucionarnega boja po prvi svetovni vojni).

²⁵ A. Gramsci, *Izbrana dela*, Ljubljana 1974, str. 21–25 (*Delavska demokracija*). Gramsci je kasneje povedal, da je pri »udaru« Togliatti sodeloval, Terracini je dal svoj pasivni pristanek, Tasca, ki se z njegovo usmeritvijo ni strinjal, pa o članku sploh ni ničesar vedel.

²⁶ V Poročilu o diktaturi proletariata je Lenin 4. marca 1919 dejal: »Na splošno je tok proletarske revolucije podoben po celem svetu. Najprej spontano oblikovanje sovjetov, potem njihovo širjenje in razvoj, nato se v praksi zastavi vprašanje: sovjet ali ljudska skupščina ali ustavodajna skupščina... in končno proletarska revolucija... Res je, da smo šli v Rusiji v svoji revoluciji najprej po praktični poti in ne po teoretični. Vendar smo prepričani: če bo ena najpomembnejših nalog za tovariše iz zahodne Evrope, da razjasnijo množicam vsebino, pomembnost in nujnost sovjetskega sistema, opravljena hitro in obširno, potem bo revolucija v državah zahodne Evrope napredovala hitreje in nam prinesla vrsto večjih zmag, četudi bo v silovitem boju zavest delavskih množic zaostala za tem razvojem« (*Stenogrami i dokumenti 1. kongresa KI*, str. 92–94).

²⁷ Gramsci, *Izbrana dela*, str. 23.

proletariata, pač pa kot reorganizaciji svetovnega gospodarstva in kot reorganizaciji vsega človeškega sožitja, nacionalnega in svetovnega.«²⁸ Za Gramscija je problem socializma pravzaprav problem osvajanja množic, problem spreminjanja množic v aktivne elemente lastnega samoupravljanja. Gramsci je bil v Italiji prvi, ki je ne le sprejemal, marveč tudi razumeval vso globino revolucionarne preobrazbe človeka prek aktivnega poseganja množic v njihov produkcijski in družbeni proces. Zato v njegovih pogledih na organiziranost nove (socialistične) države ni poudarek ne na sindikatih,²⁹ ne na partiji³⁰, marveč prav na socialnoekonomski organizaciji delavcev kot svobodnih producentov. *Proletarska diktatura* mora po Gramscijevem mnenju temeljiti na tistih oblikah in organizacijah, v katerih se delavec čuti kot proizvajalec, ustvarjalec in si pridobiva zavest o lastni vrednosti in prihodnosti: to pa so delavski sveti – edini temelj, ki delavskemu razredu jamči, da bo prerasel mezdni položaj, ekonomsko in politično alienacijo; prav na njih Gramsci utemeljuje celotno perspektivo ne samo revolucionarnega boja, marveč še pomembnejše graditve socialistične oblasti in družbe.³¹ V tem kontekstu Gramsci ni pozabil opozoriti na odnos proletarske partije do novih zgodovinskih oblik, ki jih mora delavski razred zgraditi in na njih hkrati zasnovati tudi svojo lastno novo družbo: »Partija in sindikat se ne smeta postavljati za varuha ali za izoblikovani nadgradnji te nove institucije, v kateri zgodovinski revolucionarni proces dobiva zgodovinsko obliko, ki jo je mogoče nadzirati, pač pa morata biti gonilna sila, ki se zaveda svoje osvoboditve izpod zatiralskih sil, ki jih predstavlja buržoazna država, morata si postaviti za cilj, da organizirata zunanje splošne (politične) razmere, v katerih bo revolucionarni proces potekal hitreje in v katerih bodo osvobojene proizvodjalne sile dosegle največjo ekspanzijo.«³² »*Diktatura proletariata* (tj. proletarska država) je še zmerom nacionalna in razredna država«, piše Gramsci. Ta »mora razrešiti enake probleme kot buržoazna država: probleme zunanje in notranje obrambe. To so dejanske objektivne razmere, na katere moramo računati... Proletarska diktatura mora zaradi svojih življenjskih in razvojnih potreb prevzeti poudarjen vojaški značaj... Revolucija je velika in strahovita stvar, to ni igra za ljubitelje ali romantična pustolovščina...«³³

²⁸ Ibidem, str. 89.

²⁹ »Sindikalizem ne povezuje delavcev kot proizvajalcev, ampak kot dninarje, se pravi kot kreature kapitalističnega režima zasebne lastnine, kot prodajalce delovne sile« (Ibidem, str. 57: Sindikalizem in sveti). »Za normalen razvoj sindikata je značilno upadanje revolucionarnega duha množic: narašča materialna moč, blede ali popolnoma izgine zavojevalni duh, medli življenjski polet, herojski nepopustljivosti sledi oportunistična praksa 'kruha z maslom'. Kvantitativni porast je pogojen s kvalitativnim siromašenjem in naglim prilagajanjem kapitalističnim družbenim oblikam, pogojen je z nastankom skopuške, omejene delavske psihologije, psihologije male in srednje buržoazije« (Ibidem, str. 56). Gramsci je bil mnenja, da lahko daje sindikat proletariatu izkušene birokrate, tehnične strokovnjake itd., ne more pa biti temelj proletarske oblasti. Obenem je opozarjal, da v primeru če so sindikalni voditelji hkrati tudi politični voditelji nove države, je povsem razumljivo, da dobiva birokratizem sindikatov še ostrejše obrise in sploh ne more biti katalizator revolucionarnih zahtev in sprememb.

³⁰ »Politična stranka delavskega razreda je upravičena samo, kolikor zgoščuje in trdno usklajuje proletarsko delovanje in s tem revolucionarno oblast dejansko postavlja po robu zakoniti oblasti buržoazne države...« (Romano, *Gramsci*, str. 386–387: Programska izjava torinske socialistične sekcije, ki jo je izdelal Gramsci).

³¹ »Tovarniški sveti in sistem tovarniških svetov v prvi instanci preskušata in odkrivata nove položaje, ki jih ima delavski razred na področju proizvodnje; delavskemu razredu dajeta zavest njegove sedanje vrednosti, njegove resnične funkcije, njegove odgovornosti in njegove prihodnosti. Delavski razred izvaja sklepe iz vsote pozitivnih izkušenj, ki jih ljudje doživljajo kot posamezniki, pridobiva si psihologijo in značaj vodilnega razreda in se kot tak organizira, kar pomeni, da si ustvari politični sovjet, da uvaja svojo diktaturo« (Gramsci, *Izbrana dela*, str. 66: Proizvajalna sredstva). V istem članku napada vse tiste reformiste in oportuniste, ki so menili, da je »s splošno volilno pravico in participacijo socialistov pri oblasti rešen problem delavskega razreda«.

³² Ibidem, str. 90 (Tovarniški svet).

³³ S. Romano, *Gramsci*, str. 291.

Gramscijeva revolucionarna usmeritev je bila dejansko tista, ki je vlivala upanje boljševiškim voditeljem, kar je razvidno tudi iz Leninove ocene na 2. kongresu KI (1920), da bo PSI vendarle sposobna izpeljati revolucionarni preobrat v Italiji. Kominternski 2. kongres, znan po sprejetju »pogojev« za sprejem v svoje vrste, je z njimi zahteval nedvoumno opredelitev odnosa posameznih socialističnih in delavskih strank ter skupin do ruskega »oktobra«, diktature proletariata in komunistične internacionale. V tem kontekstu velja opozoriti, »da so bile tako *Teze o 21. pogojih za sprejem v KI*³⁴ kot drugi kongresni dokumenti, katere so predložili Rusi, 'sprejeti soglasno', izjema je bil le Serrati, voditelj radikalno usmerjene italijanske socialistične stranke. Serrati se je glede nekaterih sklepov vzdržal, češ da tisto, kar ponuja Lenin, 'ne ustreza v celoti potrebam revolucije na Zahodu'. Mimo tega so Italijani v zasebnih pogovorih prišepnili še 22. pogoj: prostozidarje naj bi izključili iz komunističnih partij. Lenin in Trocki sta se takšni misli uprla. Med Italijani je bila precej razširjena vera, da so kremeljski voditelji prikriti prostozidarji. Drugi, bolj trezni, pa so bili prepričani, da sovjetsko vodstvo ne dojema pomena, ki ga ima to vprašanje na Zahodu. Leninovih enaindvajset pogojev je terjalo od strank, ki so se potegovala za članstvo v KI, da izženejo 'revizioniste', 'oportuniste', 'sluge buržoazije' in druge podobne ohlapne in neznanstvene kategorije ter da postanejo enote poklicnih revolucionarjev, izurjenih za bližnjo svetovno revolucijo. Lenin je čutil in tudi povedal, da so posledice prve svetovne vojne, ki so dale moč sovjetski revoluciji, slej ko prej odločilen sestavni del evropskega družbenopolitičnega življenja. Ker je bil rusocentričen ter ves zakopan v boje z Zahodom (prav v času 2. kongresa KI je ruska vojska vdrla na Poljsko), je Lenin videl utvaro rdeče Evrope prav v trenutku, ko je ta začela postajati črna.«³⁵

Vik in krik v zahodnoevropskem delavskem gibanju na ta »diktat Moskve«, kot so tedaj označevali »pogoje«, je bil spodbujen z dejstvom, da razmere za njihovo realizacijo – v večini delavskih strank, na katere naj bi se nanašali omenjeni »pogoji« – niso bile dovolj zrele. Medtem ko je v nekaterih strankah relativno lahko in neboleče prišlo do razcepa (npr. v *Neodvisni socialnodemokratski stranki Nemčije /USPD/*, katere levo krilo se je priključilo KI), pa v drugih strankah (npr. v *Socialistični stranki Italije*) razcep ni potekal po pričakovanjih KI.

Res je, da je prišlo na 2. kongresu KI ob diskusiji o *21 pogojih za sprejem v KI*³⁶ do trenj med Leninom in Serratijem,³⁷ vendar je slednji kongresu obljubljal, da se bo zavzel za realizacijo »pogojev« v PSI. Toda po vrnitvi iz Moskve je Serrati v časopisu *Il Comunismo* začel s kampanjo za revizijo »21 pogojev«, ki jih je ocenil kot toge dogme, Leninu in IKKI pa je očital, da precenjuje revolucionarne možnosti v Italiji in da z vztrajanjem na zahtevi po razcepu samo otežujejo borbo, ki jo vodi PSI v danih pogojih. Polemika med IKKI in Serratijem oziroma njegovo publicistično dejavnostjo v socialističnem tisku v Italiji in drugih deželah se je vrtela okoli tega, ali je čiščenje PSI ultimativno ali ne, ali je

³⁴ *Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI*, str. 392–396.

³⁵ L. Fischer, *Leninovo življenje*, II, Ljubljana 1987, str. 156–157.

³⁶ *Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI*, str. 392–396.

³⁷ Serrati je ob sprejemanju tez »o temeljnih nalogah KI« izjavil, da bo glasoval proti »tezam« zaradi kritike vodstva PSI (Ibidem, str. 345). V 17. tč. »Tez« so zapisali: »Glede PSI 2. kongres KI meni, da revizija Programa, sprejeta v Bologni, predstavlja zelo pomembno etapo v smeri komunizma in da predlogi... torinske sekcije, objavljeni v časopisu L'Ordine Nuovo, popolnoma odgovarjajo vsem osnovnim principom KI. Zato 2. kongres KI prosi PSI, da skliče svoj izredni kongres... v cilju popravljanja smeri Stranke in zaradi njenega čiščenja, predvsem njene parlamentarne frakcije, od nekomunističnih elementov« (Ibidem, str. 375–376).

usoda revolucije v Italiji res odvisna od tega, če bodo Turati, Modigliani, D'Aragona in drugi desničarji izključeni iz PSI.³⁸

Obdobje druge polovice 1920. in začetka 1921. leta je bilo – skladno z 19. pogojem za sprejem v KI: »Vse stranke, ki so vključene v KI ali so vložile prijavo za vstop vanjo, so dolžne najkasneje v štirih mesecih po II. kongresu KI sklicati izredne kongrese, da bi proučile te pogoje«³⁹ – zaznamovano z razcepom, ki je potekal predvsem znotraj tistih velikih zahodnoevropskih socialističnih strank (Nemčije, Italije, Francije, Anglije), zaradi katerih so bili pravzaprav ti »pogoji« sprejeti; leva krila teh strank so se na temelju »21 pogojev« praviloma izdvojila in bodisi priključila bodisi ustanovila nacionalno komunistično partijo, kot je bil to v Italiji.

XVII. kongres PSI (Livorno, 15.–21. januar 1921)⁴⁰ je zasedal v atmosferi septembrskega (1920) poraza delavstva⁴¹ in pod pritiskom rastoče fašistične nevarnosti; obenem se je bilo potrebno odločiti o sprejemu »21 pogojev«, če je želela stranka ostati v KI. Med temi pogoji je bila zahteva po izključitvi reformistov iz stranke. Za kongres PSI je IKKI delegiral svoja eminentna člana G. Zinovjeva in N. Buharina, vendar jima italijanska vlada ni izdala vstopnih vizumov, zato sta v Livorno prišla M. Rakosi in H. Habakčijev. Predstavnik IKKI sta na podlagi »21 pogojev« pozivala kongres na nujnost izključitve ne samo Turatija, temveč celotnega desnega krila PSI.⁴² Socialistična stranka glede izpolnitve »21 pogojev«, tj. predloga za izključitev reformistov iz stranke, ni bila enotna. V imenu struje *L'Ordine Nuovo* ga je dal in obrazložil U. Terracini. Sledila je burna in žolčna razprava, ki je kongres razdelila na tri struje: 1. *čisti komunisti* – skrajna levica PSI, jedro bodoče KP Italije, ki so jo sestavljali: skupina okrog A. Bordiga (*astensionisti* – antiparlamentaristi) in časopisa *Il Soviet*, skupina okrog A. Gramscija in časopisa *L'Ordine Nuovo* ter skupina okrog ekonomista prof. parmske univerze A. Graziadeija; ta struja je sprejela »pogoje KI«; 2. *unitaristi-socialisti*, tj. večina kongresa, center PSI s Serratijem na čelu; ta struja je bila za vključitev v KI kot tudi za njena temeljna načela pod pogojem, da stranka ohrani določeno avtonomijo v pogledu določanja taktike; 3. *concentrazionisti*, skrajno desno krilo PSI s Turatijem, Trevesom in Modiglianijem na čelu; ta struja, ki je nasprotovala teoriji in taktiki KI, se je zavzemala za enotnost stranke v duhu reformistične politike. Končno so o 'predlogu' glasovali prisotni delegati, katerih glas je pomenil določeno

³⁸ IKKI je polemiko s PSI in Serratijeve članke objavil v: *Die Italienische Sozialistische Partei und die Kommunistische Internationale. Materialsammlung*, Petrograd 1921.

³⁹ *Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI*, str. 396.

⁴⁰ *Livorno 1921 – Resoconto stenographic del XVII Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano con l'aggiunta dei documenti sulla fondazione del Partito Comunista d'Italia*, Milano 1962.

⁴¹ Poleti 1920 je v severni Italiji vse kazalo na bližajočo se socialistično revolucijo. Revolucionarno razpoloženo delavstvo je zasedalo tovarne in ustanavljalo delavske svete. Toda za prevzem državne oblasti je bilo še vedno prešibko in naredilo je tudi vrsto napak v politiki do zaveznikov v srednjem sloju. V nasprotju s tem razširjenim mnenjem, da bi moralo italijansko revolucionarno gibanje svojo najvišjo točko doseči septembra z zasedbo tovarn, se spominja delavski voditelj M. Montagnana, da je Gramsci menil, da je bil ta vrh v resnici že dosežen v aprilu 1920 s poskusom torinskega gibanja, kajti »če preučimo dogodke z vso potrebno pozornostjo, potem vidimo, da se z delavskim porazom v Torinu aprila 1920 začenja krivulja proletarskega gibanja, ljudskega gibanja v Italiji spuščati navzdol. Zasedba tovarn je bila kljub svojim veličastnim pozitivnim vidikom v bistvu samo zadnji orjaški plamen požara, ki mu že primanjkuje netiva in po katerem se začenja dolgo obdobje teme in mraza« (Romano, *Gramsci*, str. 393–394). Reformisti v sindikatu so bili še za sporazum z vlado in so se zadovoljili z zvečanjem mezd in napredkom socialne zakonodaje v meščanski družbi. Toda bojazen pred socialistično revolucijo se je v italijanskih meščanskih krogih ohranjala, kar je olajšalo vzpon Mussolinijevega fašizma.

⁴² I. S. Kabakčijev (bolgarski komunist in aktivist KI) je svoje spomine na kongres v Livornu opisal v: C. Kabaktschieff, *Die Gründung der Kommunistischen Partei Italiens*, Hamburg 1921.

število glasov strankinih članov. Za izključitev je bilo oddanih 58.783 glasov komunistov, za ohranitev strankine enotnosti pa 98.028 glasov maksimalistov (Serrati), tj. večina delegatov; proti je bilo 14.695 glasov reformistov (Turati), vzdržalo pa se je 981 članov. Takšen izid je povzročil med delegati frakcijski razkol.⁴³ Komunisti, ki so po združitvi Serratijevih centristov in Turatijevih reformistov ostali v manjšini, so zapustili kongres. Še isti dan, 21. januarja, so na kongresu v Livornu ob navzočnosti zastopnikov tujih komunističnih strank ustanovili svojo stranko, imenovano *Partito Comunista Italiano / PCI*; za generalnega sekretarja je bil izvoljen A. Bordiga.

Nastali razkol je pomenil zgodovinsko prelomnico v razvoju italijanskega delavskega gibanja, ker je postavil ločnico med oportunistično in revolucionarno orientacijo. Seveda pa ne gre prezreti, da je razkol nastal v izjemno neugodnem času za Italijo – vzpon fašizma –, ko je bila enotnost še kako potrebna. Razplet razcepa v Livornu je bil tudi za KI neugoden in nasproten predvidevanju IKKI: množični center se ni združil z levico, ampak z reformisti. IKKI je krivdo za neuspeh naprtil Serratiju, ker ni izpolnil obljube, dane na 2. kongresu KI. Težava za IKKI je bila toliko večja, ker sta tako KPI kot okrnjena PSI sklenili, da želita vstopiti oziroma ostati v Kominterni. IV. kongres KI (4. XII. 1922) je kljub nasprotovanju Bordiga in njegove skupine sprejel PSI v članstvo KI in ji predlagal, da se združi s KPI pod imenom Združena komunistična partija Italije, sekcija KI (*Partito Comunista Unificato d'Italia*).⁴⁴ Sklep ni bil uresničen, ker je skupina okrog sekretarja KPI Amadea Bordiga, ki je bila v večini, nasprotovala vsakemu sodelovanju s PSI, čeprav so iz nje že izstopili Turatijevi reformisti in ustanovili (1922) *Partito Socialista Unificato (Enotno socialistično stranko)* z lastnim časopisom *La Giustizia (Pravica)*. Za sekretarja nove stranke je bil izvoljen G. Matteotti, ki so ga ubili fašisti junija 1924. Kmalu zatem je Serrati (s svojo skupino *terzinternazionalisti*) pristopil v KPI, medtem ko je del maksimalistov še naprej ostal v matični PSI.

Idejnopolično in organizacijsko razklano in na ta način oslABLJENO italijansko delavsko gibanje vsekakor ni bilo sposobno, da se odločneje zoperstavi fašizmu, ki se je zavihtel na oblast oktobra 1922. Z izrednimi fašističnimi zakoni (*Ukrepi za zaščito države*) in ustanovitvijo *Posebne sodišča za zaščito države* (1926) je fašistični režim obračunal z delavskim in demokratičnim gibanjem; še več, iz parlamenta je izključil vse opozicijske poslance, ukinil politične stranke, prepovedal izhajanje njihovih glasil, prepovedal štrajke in razbil sindikate. Parlamentarno državo je nadomestila Ducejeva diktatura.

⁴³ P. Spriano, *Soria del Partito comunista italiano*, Torino, 1967, str. 114–115.

⁴⁴ *Stenogrami i dokumenti 4. kongresa KI*, str. 835 (Rezolucija o italijanskem pitanju).

SUMMARY

IDEO-POLITICAL AND ORGANISATIONAL SPLIT IN THE ITALIAN SOCIALIST PARTY (1919-1922)

The Italian Socialist Party (Partito socialista Italiano /PSI/) was one of the first Italian parties with a national scope and a modern democratic organization. It was founded in 1892 in Genoa as the Italian Workers' Party (Partito dei Lavoratori Italiani) and took its present name in 1895. The original basis of the party lay among trade unions, socialist circles, and cooperative organizations and contained an anarchist and a Marxist wing. Throughout the first decades of the 20th century, there was an ongoing on between the party's revolutionary Left (maximalists) and the party's Right (reformists). One maximalist leader was Benito Mussolini, but he was expelled in 1914 because he favoured Italy's entrance into World War I. During that war the PSI took a neutral and pacifist position, yet within the party as intense struggle continued between the factions.

After World War I Italy found itself in a deep social crisis: »Fascism or Revolution«? Antonio Gramsci, a leading theoretician, formed a leftist group within the Socialist Party and founded the newspaper *L'Ordine nuovo* (»The New Order«, May 1919). In October 1919, at the Bologna Congress of the PSI, the left took leadership of the party, joined the Communist International (Comintern), and attempted revolutionary upheaval. After an enormous wave of strikes, demonstrations and factory occupations in 1920, a reaction set in. At the Socialist congress at Livorno (January 1921) Gramsci led a leftist walkout to found the Italian Communist Party.

The ideo-political and organisational split in the PSI (communists, socialists) not only weakened the power of the Italian labour movement but also made it easier for Italian fascism. Upon coming to rule (1922) the fascist regime had finished with the labour and democratic movement, and the parliamentary state was replaced with the Duce's dictatorship.

FRANCE FILIPIČ

O ŽIVLJENJU IN DELOVANJU DUŠANA KERMAVNERJA MED LETI 1903–1929

Dušan Kermavner (tudi Kermauner) se je rodil 3. decembra 1903 na Slomškovi 13 v Ljubljani. Njegov oče je bil dr. Robert Kermavner, do 1906 pravnik in davčni nadzornik, nato advokatski koncipient in javnopravni zastopnik, ob svoji smrti pa finančni svetnik v pokoju in lastnik informacijske pisarne. Njegova mati je bila Natalija, rojena Zabret, iz Šent Pavla na Krasu, ki se je 10. oktobra 1900 v Gradcu poročila z Robertom Kermavnerjem, se po poroki z njim naselila v Litiji, leta 1903 pa v Ljubljani. Zakoncema Robertu in Nataliji Kermavner sta se rodila dva sinova, 3. junija 1901 Boris, dve leti za njim v Ljubljani pa Dušan. Boris Kermavner je diplomiral na pravo na ljubljanski univerzi, služboval nato po raznih krajih v Sloveniji, v Ljubljani je dosegel čast člana Vrhovnega sodišča. Ni razvidno, da bi brata Kermavner kot odrasla človeka med seboj imela kaj ožjih stikov.

Rod Kermavnerjev izvira iz Vnanjih Goric, vasi na Ljubljanskem barju. Prvi v javnosti vidnejši član tega rodu je bil Valentin Kermavner, klasični filolog, rojen 1835. v Vnanjih Goricah, umrl 1908. v Gradcu. Pomembno se je povzpел njegov sin dr. Fritz Kermavner, univerzitetni profesor na Dunaju, zdravnik ginekolog in predstojnik II. ženske klinike na Dunaju.

Prvi dokument o Dušanu Kermavnerju je njegov rojstni in krstni list. Otrok je bil krščen 20. decembra 1903, kot ime je navedeno Dušan Franc, botra sta bila Viktor Zabred, materin brat, in Frančiška Zabred, njena mati.

Osnovnošolska in gimnazijska leta

Med leti 1909–1913 je Dušan Kermavner obiskoval štirirazredno osnovno šolo, prva dva razreda na III. mestni deški šoli na Erjavčevi cesti v Ljubljani, zadnja dva pa na II. mestni deški ljudski šoli v Ljubljani. Jeseni 1913 se je vpisal na I. državno gimnazijo v Ljubljani. Prve štiri razrede je končal s povprečnim uspehom. V 1. razredu je sicer prejel nezadostno oceno iz matematike, v 4. razredu pa je prvič obiskoval tečaj iz stenografije. Kermavnerjev skromni uspeh v nižjih razredih gimnazije je bil deloma posledica razmer v družini. Že v letih 1906 in 1907 so se začela razhajanja med staršema, predvsem zaradi lahkomišelnega življenja Roberta Kermavnerja, tako da se je 1907. žena od njega ločila in se z obema sinovoma odselila na Rimsko cesto 9, po nekaj selitvah pa se ustalila na Rimski cesti 12. Svojo družino je vzdrževala s službo v trafiki.

Novo obdobje gimnazijskega šolanja se je za Dušana Kermavnerja začelo z obiskovanjem 6. razreda gimnazije leta 1918–1919. Dotlej nemška gimnazija se je poslovenila ter preimenovala v I. SHS državno gimnazijo v Ljubljani. Šolskim predmetom se je pridružila srbohrvaščina. Kermavnerjev učni uspeh je bil ponovno povprečen, dobil pa je prav dobro oceno iz slovenske stenografije, ki mu je pozneje vse življenje odlično služila.

Jeseni 1919 je obiskoval 7. razred gimnazije. Šolski uspeh je bil porazen: prejel je negativno oceno iz dveh predmetov in izrečena mu je bila prepoved nadaljnega študija na slovenskih gimnazijah. Kaj je bil vzrok tako usodnemu preobratu? Vsekakor dejstvo, da se je v tem šolskem letu pridružil mladinskemu komunističnemu gibanju. Komunizem je propagiral z izzivalnimi šolskimi nalogami, od konca 1919 se je udeleževal sestankov v

krajevni organizaciji socialne demokracije v Ljubljani in bil po razcepu v njenih vrstah kot član mladinske sekcije Svoboda ob širšem sodelovanju komunistično usmerjenih visokošolcev in srednješolcev med ustanovitelji krajevne organizacije SKOJ-a. Njegovo članstvo v komunističnem gibanju je bilo torej usodno za njegov položaj na šoli. Komunističnemu gibanju se ni pridružil kar čez noč. Med drugim ga je v komunizem pripeljalo obiskovanje politične šole, ki je potekala v okviru socialne demokracije. Šolo je vodil dr. Milan Lemež (ki je na njej tudi predaval osnove komunističnega gibanja), v 20-ih letih med najpomembnejšimi organizatorji komunističnega gibanja v Sloveniji. Dušanov sin Taras Kermavner je o očetovi pridružitvi komunističnemu gibanju izjavil: »Očeta je za komunizem že med prvo svetovno vojno s pismi iz daljne Argentine navdušil njegov stric ing. Bogomir Žnidaršič.« Toda v samo komunistično partijo je Kermavnerja pripeljalo tesno tovarišstvo s krogom mladinskih političnih aktivistov. Med njimi so bili v prvi slovenski organizaciji SKOJ-a vidnejši Jože Pertot, brata France in Mile Klopčič, Ladislav Klinc ter Ivan Mravlje. V tem času se je Dušan Kermavner spoprijateljil tudi z gimnazijcem Stanetom Krašovcem, ki se je komunistom pridružil prav na njegovo povabilo.

Jeseni 1920 je Kermavner nadaljeval šolanje na gimnaziji kot privatist in na realni gimnaziji kralja Petra I. Osvoboditelja v Ljubljani uspešno opravil razredni izpit. O značilnostih njegovih političnih usmeritev in duhovne osveščenosti v tem času priča dokument, datiran z 2. julijem 1921, v katerem mu magistrat mesta Ljubljana sporoča, da njegov izstop iz rimsko-katoliške cerkve ni minil neopaženo.

12. julija 1922 je realna gimnazija kralja Petra Osvoboditelja Dušanu Kermavnerju kot učencu 8. razreda v šolskem letu 1921/1922 izdala letno spričevalo, iz katerega je razvidno, da je letnik izdelal z odliko. V spričevalu je bilo navedeno, da je brez konfesije.

Uspeh v 8. razredu gimnazije dokazuje, da je Kermavner svoje udejstvovanje v komunističnem gibanju uravnal tako, da ni vplivalo na njegov položaj na šoli. V zgodnjem obdobju legale in potem v ilegalnem obdobju KPJ (1921 in 1922) je kot član SKOJ-a deloval v ljubljanskem krajevnem komiteju, ki se je postopoma oblikoval v pokrajinsko vodstvo. Po lastni izjavi je organiziral propagandna delovanja v srednješolski organizaciji Preporod (katere predsednik je bil Krašovec) ter pridobival nove člane za SKOJ. Kermavner je bil ustvarjalni član skojevskega vodstva in po vojni je lahko pojasnil mnoge pomembne podrobnosti o družbenem položaju SKOJ-a v Sloveniji v tem času, predvsem o nesoglasjih med KPJ in SKOJ-em, o njihovih razhajanjih v organizacijskih in političnih vprašanjih.

O delovanju Dušana Kermavnerja v mladinskem komunističnem gibanju v njegovih gimnazijskih letih govorijo tudi podatki, ki jih navaja France Klopčič v knjigi spominov *Desetletja preizkušenj*. Klopčič med drugim omenja skojevski sestanek v Ljubljani spomladi 1921 v gostilni pri Klinčevih. Udeležili so se ga vsi člani SKOJ-a v Ljubljani, kot referent pa je nastopil študent iz Beograda Vladeta Bilbija, član centralnega komiteja SKOJ-a. Na sestanku je bil za delegata na II. kongresu mladinske internacionale od 9. do 23. julija 1921 v Moskvi izvoljen Slavko Klinc.

Namen pričujoče študije je na osnovi Kermavnerjevih življenjepisnih podatkov ugotoviti okoliščine, ki so ga izoblikovale v osebnost. Pri vpogledu v politično literaturo, ki so jo v tem času prebirali ljubljanski člani SKOJ-a, nam je v pomoč knjiga spominov Franceta Klopčiča, *Desetletja preizkušenj*. Klopčičev seznam obsega precejšnje število večinoma iz inozemstva pridobljenih revij in knjig, legalno in ilegalno čtivo v nemščini in ruščini od *Abecede komunizma* (Nikolaj Buharin, Nikolaj Preobraženski), Engelsove razprave *Razvoj socializma od utopije do znanosti* tja do dveh Leninovih spisov *Imperializem kot najnovejša etapa kapitalizma* ter *Levičarstvo, otroška bolezen komunizma*.

V arhivu NUK so med dokumenti iz gimnazijskega obdobja Dušana Kermavnerja

ohranjeni rokopisni odlomki njegovih leposlovnih sestavkov v nemščini. V sestavku *Moj ideal izobrazbe* (*Mein Bildungsideal*) beremo naslednje: »Pri meni je naraščalo nagnjenje za raziskovanje in doumevanje tega, kar me obdaja – iskal sem odgovore na vsa vprašanja, na rešitev vseh problemov, če sem naletel na nasprotnosti, nisem odnehal – tako dolgo, da sem napačnost enega doumel, in resničnost ostalega spoznal (...). Sem mnogo bral, ali samo sestavke, brošure, popularno pisanje in sem si s tem pridobil bežni besedni zaklad, privid »splošne izobrazbe,« na žalost nobeno dejansko stanje, nobeno stvarno znanje.« V drugem sestavku je Dušan Kermavner zapisal: »Nikakor naj ne bi opisal, kako naj bi po mojem mnenju izobraževalne ustanove najbolj izobrazile človeka, temveč kakšno izobrazbo smatram za sebe kot idealno in zavezujoče. Ker se še nisem odločil za noben poklic, ne morem o specialni izobrazbi, o izobrazbi za poklic nič povedati. Sicer je, kot sem že navedel, bilo pri meni v ospredju teoretično zanimanje za življenje in svet, se vendar ne bom posvetil znanstvenemu študiju.« To svojevrstno razmišljanje na nek način nakazuje smer Kermavnerjevega osebnega razvoja v vlogi življenjskega praktika. Pri svojem političnem delovanju je namreč mnogokrat zavzel kritičen odnos do problemov, s katerimi se je spoprijel.

Visokošolski študij

Po maturi, ki naj bi jo Dušan Kermavner opravil 12. junija 1922 (z dokumentom ne razpolagamo), ter maturitetnem izletu po Jugoslaviji, ki se ga je udeležil skupaj z Jožetom Potrčem, poznejšim dolgoletnim partijskim sodelavcem, se mu je odprla pot na univerzitetni študij. Pred njim je bila možnost vpisa na univerzo v Ljubljani, oziral pa se je tudi za možnostmi študija v inozemstvu. Presenetljivo se je odločil za oboje.

22. junija 1922 so mu odobrili potni list za potovanje v Nemčijo, v Berlin, kjer je iskal možnosti za študij na *Handels-Hochschule* (visoki trgovski šoli). Obstaja dokument o njegovi imatrikulaciji na *Handels-Hochschule*, datiran s 17. februarjem 1923. Po lastni izjavi naj bi v Berlinu študiral tri semestre. V tem času naj bi se udeleževal sestankov komunistične študentske organizacije in bil aktiven v mladinski komunistični organizaciji. Ker je bil obenem vpisan tudi na ljubljanski univerzi, je njegov študij v Berlinu potekal zgolj občasno. V Ljubljani je 6. oktobra 1922 imatrikuliran na juridični fakulteti ljubljanske univerze.

Kermavnerjev študij v Ljubljani je potekal v zimskem semestru 1922/1923, nato v poletnem semestru 1922/1923 in v poletnem semestru 1923/1924, v zimskem semestru 1923/1924 pa je bil v Berlinu. Študij je nadaljeval, potem ko se je moral za naslednji semester ponovno vpisati, v zimskem semestru 1924/1925 in v poletnem semestru 1924/1925. O zaključku tega obdobja študija priča dokument univerze št. 409, iz katerega razberemo, da je »gospod Kermavner Dušan (...) napravil danes (12. oktobra 1925) pravnozgodovinski državni izpit z dobrim uspehom.«

Politično delovanje od srede 1923 do srede 1924

Razsežnosti političnega delovanja Dušana Kermavnerja v tem obdobju obsegajo njegovo organizacijsko in publicistično delo, vezano na slovenski politični vsakdan in na sodelovanje v visokoškolskem političnem gibanju. Vrh njegove politične angažiranosti v tem času je udeležba na IV. kongresu Komunistične mladinske internacionale (KOI) v Moskvi junija in julija 1924 v vlogi zastopnika pokrajinskega komiteja SKOJ-a za Slovenijo.

Po doslej znanih podatkih je septembra 1923 v tedniku *Glas svobode* objavil svoj prvi prispevek, vezan na slovensko revolucionarno delavsko gibanje. V nekem pogovoru po drugi svetovni vojni zatrjuje, da je pred tem že sodeloval s publicističnimi prispevki v *Rdečem praporu* (ki je izhajal 1920 v Ljubljani) in ob glasilu SKOJ-a v Beogradu (1920–1921) še v *Delavskih novicah*, v *Proletarski mladini* in v tržaškem *Delu*.

Kakšne okoliščine so botrovale Kermavnerjevemu prvemu znanemu publicističnem prispevku v Sloveniji?

Od 25. do 28. avgusta 1923 je katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) v Ljubljani pripravila V. katoliški shod, ki naj bi obravnaval predvsem položaj delavskega razreda in njegov odnos do kapitala. 6. septembra 1923 je Dušan Kermavner v *Glasu svobode* (v nepodpisanem članku) z naslovom »Socijalno farizejstvo na V. katoliškem shodu« najostreje obsodil temeljna stališča katoliškega gibanja, izražena v publicistiki V. katoliškega shoda. Članek je zaključil s skrajno ostro formulirano sodbo da »slovenski klerikalizem (pa tudi svetovni) ni nič drugega nego infamna buržoazna reakcija, pobarvana s katolicizmom.« O tem prvem, nam znanem Kermavnerjevem publicističnem članku v slovenskem tisku si lahko mislimo kar koli, vsekakor pa smo priča politični razgretosti, ki je članek narekovala, ob čemer si priključimo v spomin, da se je že kot srednješolec ločil od katoliške cerkve, članek pa napisal kot zrel komunist.

Po znanih podatkih se je Dušan Kermavner iz Nemčije dokončno vrnil v domovino 24. februarja 1924. S tem v zvezi je leta 1948 izjavil: »Po vrnitvi iz Nemčije so me pritegnili v pokrajinski odbor SKOJ-a in v osnovno organizacijo KPJ.«

Po navedenih podatkih pa še zgodovinski drobec, ki potrjuje, da se je Kermavner po vrnitvi iz Nemčije zelo hitro vključil v javno življenje. 8. marca 1924 je namreč ljubljanska Orjuna sklicala shod za odpuščene in brezposelne delavce. France Klopčič v svoji spominski knjigi navaja, da sta na shodu prišla do besede tudi komunista Aleksander Kobler in Dušan Kermavner, ki da so ga med njegovim govorom orjunaši nasilno zvekli z odra ter mu grozili s palicami in noži.

Po vrnitvi iz Nemčije februarja 1924 se je Kermavner ob nadaljevanju študija na Pravni fakulteti v Ljubljani vključil v politično delovanje med visokošolci. V marec 1924 sodi njegovo prizadevanje sodelovati pri obnovi nedavno razpuščenega akademskega društva Vstajenje. V zvezi s poskusom njegove obnove naj bi se na posebnem organizacijskem sestanku marca 1924 zbrali Dušan Kermavner, Stane Krašovec, Stane Melihar, Drago Potočnik in še nekateri komunistični študentje. Poskus obnove sta podprli tudi dve predavanji v balkonski dvorani Univerze marca 1924. Visokošolec Drago Potočnik je predaval o gospodarskem progresu Sovjetske zveze in o stanju v njej, Dušan Kermavner pa je v svojem predavanju, naslovljenem »Problem London – Moskva« primerjal dve poti delavskega gibanja: angleško Macdonaldove laburistične vlade in »družbeno-prevratno« (Kermavnerjeva označba) sovjetske oblasti v Moskvi. O obeh predavanjih sta 23. marca 1924 poročala dnevnik *Slovenec* in *Jutro*. Kermavnerjevo predavanje je napovedal Stane Melihar.

Dan pozneje, 24. marca 1924 je nemška revija *Not und Brot* (Stiska in kruh) v Berlinu objavila podatke o pokrajinskem odboru organizacije Mednarodne delavske pomoči v Sloveniji. Naštela je člane odbora: Ivana Bukovnika kot tajnika ter dr. Milana Lemeža, Dušana Kermavnerja, Ivana Makuca in Josipa Velikonjo. Kako značilno za Dušana Kermavnerja, da se je po vrnitvi iz Nemčije nemudoma znašel v prvih vrstah revolucionarnega delavskega gibanja!

Tako je v prvomajski številki tednika *Glas svobode*, št. 18–19, ki je izšla 26. aprila 1924, v slavnostni izdaji Kermavner objavil članek z naslovom Nekaj razmišljanj o našem

delavstvu, ki ga štejejo med njegove pomembnejše publicistične prispevke v tem času. Najizrazitejši poudarek članka je ugotovitev, da je za delavsko gibanje pomemben obstoj stranke, ki bi imela »prava, bojovna in odločna proletarska načela – v kolikor pa takšne stranke v delavskem gibanju ne bi bilo mogoče organizirati, naj bi zgradili dobro, res revolucionarnega boja sposobno stranko.« Pod članek se je Kermavner podpisal s psevdonimom Josip Škrabar. Njegov je tudi nepodpisan prispevek z naslovom Kaj je z Orjuno?, ki je izšel v isti številki *Glasu svobode*.

Prvi maj 1924 je potekal v znamenju obširnih in (deloma) poudarjeno protirežimskih proslav, tako da je moralo v naslednjih dneh nekaj vidnejših organizatorjev slavnostnih nastopov na zaslišanje na policijo, med njimi tudi Dušan Kermavner.

4. maja 1924 je bila v Ljubljani sklicana prva pokrajinska konferenca Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ), ki je bila kot legalna oblika KPJ ustanovljena 22. avgusta 1922 v Beogradu. Potek konference sta stenografirala Dušan Kermavner in Stane Krašovec, sicer pa je Kermavner na konferenci nastopil tudi kot razpravljaec.

2. junija 1924 je zaradi spopada z Orjuno 1. junija v Trbovljah policija aretirala Franceta Klopčiča. Klopčič je bil v tem času sekretar pokrajinskega komiteja SKOJ, po aretaciji pa naj bi njegov položaj prevzel Dušan Kermavner. Podatek ni zanesljiv, saj je Kermavner v anketnem listu na IV. kongresu KOI v Moskvi navedel, da je bil od 1. maja 1924 okrožni sekretar SKOJ-a.

Vrh svojega političnega delovanja v tem obdobju je Kermavner dosegel kot delegat pokrajinskega komiteja SKOJ-a za Slovenijo na IV. kongresu KOI med 17. junijem in 25. julijem 1924 v Moskvi ter kot občasni udeleženec tedaj aktualnega V. kongresa Komunistične internacionale. Na kongres KOI sta iz Jugoslavije poleg Dušana Kermavnerja kot delegata SKOJ-a prišla še Milan Aksentijević in Janko Mišić, na kongresu pa je kot član vodstva KOI sodeloval tudi Rade Vujović.

Kermavner je z obširnim govorom nastopil 18. julija 1924 na 5. seji plenuma kongresa. Opozoril je na mačehovski odnos KOI do balkanskih dežel. Navedel je podatke o težavnem delovanju mladih komunistov v Jugoslaviji, posebej še o zločinskem divjanju tako imenovanega PP (Pašić-Pribičević) režima, ko je bilo aretiranih nad 140 ljudi kot domnevnih krivcev za spopad z Orjuno v Trbovljah. V govoru je grajal kongres, češ da ni bilo doslej na njegovih zborih nič povedanega o nevarnosti mednarodnega fašizma. Med kongresom je bil Kermavner sekretar jugoslovanske delegacije. Kot sekretar je podpisal vlogo mandatne komisije pri kongresu KOI, da se Josipu Čižinskemu (Gorkiču) izda delegatska karta s posvetovalnim glasom. France Klopčič je v knjigi spominov poleg ostalega navedel tudi, da je Kermavner stenografiral Buharinovo diskusijo, ki je bila potem osnova za načelno stališča Kominterne o razbijanju Jugoslavije.

Naj povemo še nekaj podrobnosti o okoliščinah Kermavnerjeve poti v Moskvo. Tja in nazaj je potoval ilegalno. Ob neki priložnosti je opisal, da ga je iz države čez mejo vodil Johan Ditinger iz Guštanja (Raven na Koroškem) in da se je spotoma na Dunaju obakrat srečal z zastopnikom KPJ ing. Dragotinom Gustinčičem in s tržaškim Slovencem Vladimirjem Martelancem ter da so ga po vrnitvi v državo klicali pred preiskovalnega sodnika Petelina. Le-ta ga ni hotel aretirati.

Režim PP je 12. julija 1924 prepovedal vse organizacije, za katere je sodil, da so pod komunističnim vplivom. Prepovedano je bilo delovanje NDSJ, Zveze delavske mladine Jugoslavije (SROJ) ter Neodvisnih sindikatov, posebej v Sloveniji pa tudi delovanje kulturne organizacije Vesna v Zagorju in malo pred tem obnovljenega akademskega društva Vstajenje. Policija je zapečatila Delavski dom na Turjaškem trgu, v katerem je imelo slovensko komunistično gibanje svoje osnovno oporišče. Aretirano je bilo celotno vodstvo

NDSJ. Tako se je Kermavner po vrnitvi iz Moskve znašel v izjemno zaostrenih političnih razmerah, ki so se obrnile tudi proti njemu.

6. avgusta 1924 je policijska direkcija v Ljubljani poročala velikemu županu ljubljanske oblasti o preiskavah pri organizacijah, ki naj bi zastopale komunistične tendence, ter predložila upravi seznam komunistov. Na seznamu »organizatorjev in voditeljev komunističnega pokreta« so se na prvih mestih znašli Milan Lemež, Ciril Štukelj in tajnik NDSJ za Slovenijo Albert Hlebec, naveden pa je bil tudi Dušan Kermavner.

Zapiski Delavsko-kmetske matice in publikacija Prvi junij

V drugi polovici leta 1924 je bil Kermavner med pobudniki zamisli o reviji *Zapiski Delavsko-kmetske matice*, teoretičnega marksističnega glasila, ki naj bi ga izdajala založba Delavsko-kmetska matica. Po vrnitvi iz Moskve se je skupaj s Cirilom Štukljem, tedaj sekretarjem pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo, podal v Trst, kjer sta se oglasila pri Vladimirju Martelanu, ta pa ju je peljal k Ivanu Regentu, tajniku tržaškega provincialnega odbora italijanske komunistične stranke. K Regentu je prišel tudi ing. Dragotin Gustinčič, ki se je tedaj mudil v Trstu. Skupina je obravnavala odprta vprašanja odnosov med KPI in KPJ in poudarila potrebo po obravnavi slovenskega narodnega vprašanja s poudarkom na položaju Slovencev v italijanski Julijski krajini. Posebno pozornost so namenili tudi zamisli o izdajanju slovenske marksistične revije z znanstvenimi prispevki o revolucionarnem delavskem gibanju v Sloveniji. Revija naj bi izhajala v Ljubljani, Ivan Regent pa naj bi bil član uredništva, odgovoren za Julijsko krajino. Dogovor, zasnovan v Trstu, je bil kmalu uresničen.

Že 24. septembra 1924 je *Delavsko-kmetski list*, tednik, ki je začel izhajati v Ljubljani namesto prepovedanega *Glasa svobode*, poročal o ustanovitvi registrirane zadruga z omejeno zavezo Delavsko-kmetska matica, ki naj bi »zlagala in izdajala za svoje člane strokovne, leposlovne in politične knjige in časopise.« Kot načelnika zadruga je časopis navedel ing. Alojza Štebija, med knjigami, ki naj bi jih zadruga izdala, pa je bil na prvem mestu naveden Marxov *Kapital*. Ustanovitev zadruga Delavsko-kmetske matice je bilo premišljeno dejanje, v utemeljitvi revije pa je časopis navedel, »da bi mogla podati globoko in temeljito marksistično analizo vsakodnevnega razvoja v državi in po svetu,« nakazane pa naj bi bile »splošne smernice delavskemu gibanju na političnem, strokovnem, kulturnem in združnem polju.« Z ustanovitvijo zadruga so bili dani pogoji za izdajanje publicistične in teoretske revije. Za ustanovitev zadruga je bil v veliki meri zaslužen Dušan Kermavner, ki je v svoji osebi združeval različne aktivnosti revolucionarnega delavskega gibanja. Pomembna je bila tudi pobuda Vladimirja Martelanca, s katerim se je Dušan Kermavner najožje spoprijateljil in ki se je zavzemal za poudarjeno javno politično razpravo o nacionalnih in socialnih problemih Julijske krajine.

Od 25. do 27. novembra 1924 je bila v Celju pred senatom okrožnega sodišča pod predsedstvom sodnega svetnika Valentina Levičnika razprava proti Francu Kokalju in tovarišem, ki so bili obtoženi kot organizatorji napada na Orjuno v Trbovljah. Obtožene je zagovarjal dr. Henrik Tuma. Potek razprave sta po nalogu Rdeče pomoči stenografirala Dušan Kermavner in Stane Krašovec, Kermavner pa je (s pomočjo Krašovca) stenogram pripravil za tisk. Stenogram naj bi v zalogi konzorcija *Delavsko-kmetskega lista* še pred koncem leta 1924 izšel v obliki brošure pod naslovom *Prvi junij*. Brošura naj bi slovenski javnosti izpričala resnico o poteku sodne razprave v Celju. 4. decembra 1924 je Kermavner v *Delavsko-kmetskem listu* pod naslovom *Prvi junij* pred sodiščem objavil izčrpen povzetek procesa.

Natisu brošure so od vsega začetka botrovale težave. Vse tiskarne v Ljubljani so natis

zavmile, šele 14. decembra 1924 je Ljudska tiskarna v Mariboru naročilo sprejela. Brošuro je januarja 1925 postavila in odtis poslala mariborski policiji, ki ga je poslala naprej v Celje sodnemu svetniku Valentinu Levičniku. Njegova ocena z dne 22. januarja 1925 je bila negativna in je sprožila zaplembo brošure. Policija je 24. januarja 1925 v Ljudski tiskarni brošuro zaplenila, istega dne pa je državno pravdnništvo v Mariboru poslalo okrožnemu sodišču v Mariboru predlog, da z razsodbo zaplembo potrdi. 25. januarja 1925 je okrožno sodišče v Mariboru pod predsedstvom dr. Stergarja to tudi storilo. Od tega dne do aprila 1926 so se vrstili zapleti okrog brošure *Prvi junij*, kar je v Kermavnerjevo življenje prinašalo nemir in negotovost. Pravda okrog zaplembe brošure je privedla do dveh sodnih procesov pred okrožnim sodiščem v Mariboru. Pravdanje se je končalo na procesu pred višjim deželnim sodiščem v Ljubljani 21. aprila 1926, ki je na intervencijo dr. Henrika Tume natis brošure dovolilo. Kermavner se je ponovno znašel na zaslišanju na policiji in pred deželnim sodiščem v Ljubljani. Boj za razveljavitev prepovedi natisa brošure *Prvi junij* je bil z odločbo višjega deželnega sodišča v Ljubljani zaključen, toda zmaga je bila Pirova. 21. aprila 1926 je višje deželno sodišče v Ljubljani natis brošure dovolilo, naslednji dan pa je bilo glasilo *Delavsko-kmetiki list*, ki naj bi brošuro izdalo, ukinjeno. Rokopis *Prvi junij* je bil natisnjen šele po drugi svetovni vojni.

Problematika KPJ v Sloveniji v letih 1924 in 1925

Ugotovimo lahko, da je Dušan Kermavner leta 1924 ustvarjalno sodeloval v revolucionarnem delavskem gibanju v Sloveniji kot visokošolec in funkcionar SKOJ-a, dejaven pa je bil tudi v organizaciji Rdeče pomoči in slovenski delavski publicistiki. Znano nam je, v kolikšnem obsegu se je v obdobju 1924–1925 uveljavljal kot komunistični ideolog. Iz različnih podatkov (France Klopčič, Stane Krašovec) je razvidno, da se je v slovenskem komunističnem gibanju leta 1924 razmahnil študij marksistične literature. Pod vodstvom dr. Milana Lemeža je v Delavskem domu deloval marksistični krožek. Med predavatelji so bili France Klopčič, Ludvik Mrzel in predvsem Dušan Kermavner. Stane Krašovec je v spominih o krožku zapisal: »Dušan Kermavner je bil neke vrste pokrovitelj tega našega krožka, bil je osebnost, ki je delovala kot personificiran komunist tistega časa.« Težko si je predstavljati, kako si je Kermavner v odnosu do svojih političnih tovarišev izoblikoval nadpovprečno politično znanje.

V zgodnje obdobje 1925 segajo začetki t. i. Štrajzlovega krožka, marksistične skupine srednješolcev in študentov, ki se je do konca 20-ih let zbirala v prostorih nad gostilno Kozakovih na Poljanski cesti v Ljubljani. Pobudnik krožka je bil študent Vlado Kozak. Kot prvega je v skupino, ki se je posvečala marksističnemu študiju, povabil študenta medicine Maksa Stermeckega, za njim dva študenta tehnike: Ivana Krefta in Stojana Armiča pa slikarja Franceta Uršiča in študenta prava Jožeta Dolenca, po določenem času pa še skupino, v kateri so bili učiteljišnik Edvard Kardelj, študent kemije Boris Kidrič, študenti prava Tone Tomšič, Boris Ziherl in Marjan Vivoda ter študent tehnike Franc Kimovec. V Štrajzlov krožek so se odprla vrata tudi Dušanu Kermavnerju kot predavatelju zgodovine delavskega gibanja, študent kemije Božo Popović pa je sodeloval s predavanji, ki so bila prepletena s filozofijo, znanostjo in literaturo. Sodelovanje v Štrajzlovem študijskem krožku je bilo za Dušana Kermavnerja zelo pomembno, saj so bili nekateri člani krožka njegovi ožji tovariši in sodelavci vse življenje.

V letu 1925 je Kermavner kot sekretar SKOJ-a v Sloveniji v okviru pokrajinskega vodstva KPJ odigral pomembno vlogo pri razreševanju politične krize v stranki. Podružnica

KPJ v Sloveniji je po neuspehu skupine revolucionarnega gibanja na parlamentarnih volitvah 8. februarja 1925 zašla v organizacijsko in politično negotovost. Člani stranke so se medsebojno obtoževali zaradi neuspeha na volitvah in tudi zaradi načina pridruževanja bivših članov prepovedanih Neodvisnih sindikatov socialdemokratski sindikalni organizaciji. Kot zastopnica stranke v akcijskem odboru strokovne komisije je v drugi polovici 1925 to uveljavljala skupina, ki so jo vodili Ciril Štukelj, Ivan Makuc in Alojz Sedej. Tedaj je komunistična stranka v Sloveniji razpadla na dve organizacijsko ločeni skupini. Negotovost v stranki se je ublažila šele konec novembra 1925, ko je v dogajanje poseglo osrednje vodstvo stranke v Beogradu in se je v Ljubljani oblikovalo začasno enotno vodstvo stranke. 25. in 26. decembra je bilo na dvodnevni pokrajinski konferenci izvoljeno novo strankino vodstvo, iz stranke pa je bila izključena skupina aktivistov s Štukljem na čelu, obtožena kapitulantske dejavnosti v odnosu do strokovne komisije. Naj omenimo, da je bil na tej konferenci kot dejaven publicist pa tudi zaradi svojih odločnih stališč do delovanja Štukljeve skupine Dušan Kermavner sprejet v KPJ.

Do tedaj najpomembnejši uspeh v publicistični dejavnosti Dušana Kermavnerja je bil začetek izhajanja teoretične marksistične revije *Zapiski Delavsko-kmetske matice* v začetku leta 1925. 15. januarja 1925 je bila v tretji številki *Delavsko-kmetskega lista* objavljena vest o izidu prve številke revije *Zapiski delavsko-kmetske matice*. Sklep o njihovem izhajanju je bil sprejet na sestanku pri Ivanu Regentu v Trstu po vrnitvi Kermavnerja iz Moskve. Kot urednika revije je *Delavsko-kmetski list* navedel Ivana Regenta, poleg njega pa še ing. Antona Štebija, Cirila Štuklja in ing. Dragotina Gustinčiča, kot odgovornega urednika pa Ivana Vuka. Revija je nosila oznako teoretska, kar je v osnovi ves čas svojega izhajanja tudi bila, to so potrjevali predvsem članki o nacionalni, socialni in splošni družbeni problematiki slovenskega naroda. Čeprav neimenovan, se je Kermavner nahajal v ozadju nastanka revije kot njen snujoči duh in zastopnik do tedaj najširšega jedra intelektualne skupine slovenskih komunistov. Omenimo naj pismo Vladimirja Martelanca Dušanu Kermavnerju 25. januarja 1925, v katerem ob oceni prve številke revije Kermavnerja vzpodbuja k tesnejšemu sodelovanju pri njej. Med drugim piše: »Ravno uvodnik take revije bi moral pomeniti historični dokument o našem razvoju, ako naj revija postane to, kar bi morala postati: organ, okrog katerega bi se moralo zbrati in vzgojiti novo mlado generacijo slov. kom. gibanja (...). Kakor mi pišeš, si prišel do spoznanja, da je Tvoja funkcija v pokretu teorija. Dobro, tudi jaz sem tega mnenja. Ravno zato se obračam nate s pozivom, da posvetiš dober del svojih moči reviji, da kolikor toliko pripomoreš, da bo dosegla nivo, na katerem bi morala stati.«

2. marca 1925 so aretirali člana osrednjega vodstva Mednarodne rdeče pomoči v Jugoslaviji Ivana Vuka in ga poslali v Beograd; istočasno so v Beogradu aretirali ostale odbornike. Zato je ing. Alojz Štebi, načelnik književne zadruge Delavsko-kmetske matice, ki je izdajala revijo, 24. marca 1925 kot novega odgovornega urednika velikemu županu ljubljanske oblasti prijavil »visokošolca in novinarja« Dušana Kermavnerja. Tako je Kermavner kot odgovorni urednik sodeloval pri izidu tretje številke, ki pa jo je sreski poglavar v Kočevju 8. aprila 1925 zaplenil. Prvomajska številka *Delavsko-kmetskega lista* je sicer naznanila izid četrte številke *Zapiskov Delavsko-kmetske matice*, vendar je bila to zadnja mesečna izdaja revije. Številke od 5 do 12 so potem izšle konec leta 1925 kot zbornik, Dušan Kermavner pa je bil naveden kot njegov odgovorni urednik. Vzporedno z izhajanjem revije je med Kermavnerjem in Vladimirjem Martelancem potekala obširna korespondenca. V pismih (večinoma so ohranjena) se nam odpirajo svojevrstna obzorja Kermavnerjevih razmišljanj o različnih življenjskih problemih, povezanih z njegovo politično dejavnostjo.

16. januarja 1925 je univerzitetni svet potrdil pravila Akademskega bloka levih, v

katerem so se v glavnem združevali marksistični študentje. 11. decembra leta 1925 je univerzitetni svet formalno priznal študentsko združenje in Klub študentov marksistov. Kermavner je bil vključen v oba kluba.

V tem obdobju se je Kermavner v slovenski javnosti uveljavljal kot prodoren publicist. S svojim neposrednim, predvsem proletariatu razumljivim izražanjem se je približal širšim družbenim krogom. V letu 1925 je v *Delavsko-kmetskem listu* objavil šest sestavkov s polemično vsebino. V njih je obsojal delovanje politično nazadnjaških sil v slovenski javnosti in postavljaj v ospredje prvine idejnih in organizacijskih osnov, ki so bile vodilo v delovanju komunistov v Sloveniji. Naj opozorimo na dva njegova prispevka.

12. marca 1925 se je oglasil v *Delavsko-kmetskem listu* s člankom Slovenska duhovščina v boju proti boljševizmu. Opozoril je na polemičen in skrajno napadalen letak katoliške cerkve, razširjan po ljubljanskih cerkvah, ki je vabil kristjane na predavanje dr. Franca Grivca, vseučiliškega profesorja bogoslovja, o preganjanju krščanstva v Sovjetski Rusiji. Kermavner je v obsodbi dr. Grivčevega predavanja navedel nekaj podrobnosti o nasilnem delovanju cerkve v preteklosti, članek pa strnil v povzetek: »Taki so današnji farizeji: na ustnicah imajo Kristusov nauk, dobra dela, ljubezen do bližnjega, do sovražnikov pokorščino – v dejanjih pa tvorijo eno najmočnejših opor kapitalističnemu izkoriščanju, monarhizmu, imperialističnim klanjem in belemu terorju.«

Kermavner je 13. marca 1925 v *Delavsko-kmetskem listu* objavil nadaljevanje Slovenska duhovščina v boju proti boljševizmu II. Pozval je dr. Grivca, prorektorja v Apostolskemu društvu sv. Cirila in Metoda, naj o najavljeni temi v isti dvorani in pred istim občinstvom priredi javno razpravo, za katero je sam pripravljen nabiti vabilo na vrata vseh ljubljanskih cerkva. K pozivu je dodal, da je radoveden, ali se dr. Grivec in njegovi kolegi bojijo resnice ali ne. Kot posebno zanimivost naj navedemo, da se je pod članek Kermavner prvič podpisal s polnim imenom in tako stopil iz ozadja slovenske publicistike v njeno ospredje, kjer je ostal do konca življenja.

Med 26. novembrom ter 10. decembrom 1925 je objavil štiri članke, tokrat pod psevdonimom Griša. V njih je z značilnim neposrednim izražanjem posegel v polemično razpravo o razdvojenosti slovenskega revolucionarnega delavskega gibanja. Med drugim je širši javnosti odprl pogled na zgodovinsko vlogo in delovanje tedanje slovenske demokracije, brez dlake na jeziku osvetlil delovanje skupine Štukelj, Sedej, Makuc in kritično spregovoril o najvidnejšem socialističnem prvaku tistega časa nekdanjem ministru Tonetu Kristanu. V zaključku je obravnaval pojem enotne delavske fronte, ki naj bi se uveljavljala v delovanju politično različnih delavskih frakcij.

Leta 1925 je bil Kermavner ponovno izpostavljen političnemu preganjanju. 7. marca 1925 je ljubljanska policijska direkcija pri državnem pravdnistvu v Ljubljani vložila ovadbo zoper Franca Peterkoviča, Mici Fain in Pavli Kastrin ter tovarišem zaradi organiziranja Mednarodne delavske pomoči (komunistična organizacija). Dodatno k tej ovadbi je 11. aprila 1925 poslala Državnemu pravdnistvu v Ljubljani podatke, v katerih je bila vrsta komunistov obtožena sodelovanja pri organiziranju Mednarodne rdeče pomoči, med njimi na prvem mestu dr. Milan Lemež in Dušan Kermavner. V dopisu je bilo navedeno, da je bila opravljena hišna preiskava pri vseh ovadenih, tudi pri Dušanu Kermavnerju; pri njem naj bi bila neuspešna. 13. avgusta 1925 je Državno pravdnistvo v Ljubljani poslalo Višjemu državnemu pravdnistvu v Ljubljani dopis o aretaciji organizatorjev Mednarodne rdeče pomoči, med drugimi je naveden tudi Dušan Kermavner. 10. septembra 1925 je bil v pred Deželnim sodiščem v Ljubljani proces proti celotni skupini dvanajstih obtoženih organizatorjev Mednarodne delavske pomoči. Vsi so bili oproščeni, vendar so jih iz zapora izpustili šele 15. septembra 1925.

19. in 20. decembra 1925 so bili na seji pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo izvoljeni delegati slovenskih komunistov za III. kongres KPJ leta 1926 na Dunaju, na katerem so se bolj ali manj uredile problematične zadeve znotraj komunistične organizacije v Sloveniji. Delegati so bili Dragotin Gustinčič, Mirko Weinberger iz Trbovelj, Lovro Kuhar in Dušan Kermavner.

V letu 1925 moramo posebej omeniti vključitev Dušana Kermavnerja v vodstvo Splošne delavske izobraževalne zveze Svoboda. Na IX. občnem zboru Svobode 15. novembra 1925 sta bila v upravni odbor društva ob predsedniku dr. Henriku Tumi izvoljena tudi člana KPJ Antonija Čeč in Dušan Kermavner.

Dušan Kermavner v letu 1926 kot član vodstva KPJ v Sloveniji

Leto 1926 predstavlja vrhunec Kermavnerjeve slovenske in mednarodne dejavnosti 20-ih let. V tisku je objavil šest sestavkov, dva od njih v reviji *Svoboda*. Zanimivo, da le v enem obravnava razmere v slovenskem delavskem gibanju, teme ostalih so problemi v mednarodni politični javnosti.

Na pokrajinski konferenci KPJ Slovenije 13. februarja 1926 je bil Kermavner izvoljen v ožje strankino pokrajinsko vodstvo. Sekretar je bil Jaka Žorga – Salin, člani pokrajinskega vodstva pa so poleg Kermavnerja bili še ing. Dragotin Gustinčič, Marcel Žorga in Albert Hlebec. To je bilo obdobje, v katerem je bila iz KPJ izključena skupina, ki je na čelu s Štukljem oblikovala skupino Zedinjenje. Le-ta je ogorčeno napadala člane KPJ Slovenije, tudi Dušana Kermavnerja.

8. aprila 1926 je Kermavner v *Delavsko-kmetskem listu* v članku *Korak naprej*, dva koraka nazaj kritično ocenil delovanje socialdemokratskega političnega voditelja Zvonimirja Bernota. Na dan ko je članek izšel, je Kermavnerja aretirala ljubljanska policija in ga odpeljala v zapore celjskega okrožnega sodišča. Kermavner je po drugi svetovni vojni povedal, da se je znašel v preiskovalnem zaporu zaradi govora, ki ga je imel na volilnem shodu v Hrastniku. Na sodnem procesu 4. maja je bil oproščen, ker je sodišče upoštevalo njegov zagovor, češ da izjave na shodu niso bile komunistične, temveč opozicionalne. O Kermavnerjevi aretaciji je 15. in 22. aprila 1926 poročal tudi *Delavsko-kmetski list*. V zaporu je bil do 5. maja 1926.

22. aprila 1926 je sresko poglavarstvo v Kočevju uredniku Albertu Hlebcu in upravi poslalo dopis o prepovedi izhajanja *Delavsko-kmetskega lista*. V dopisu so bili naštetih slovenski komunisti, ki naj bi vplivali na časopis, ki je bil po mnenju sreskega poglavarstva pisan »v polno komunističnem duhu in vodi odkrito in prikrito komunistično propagando.« Med osebami, ki naj bi bile vplivale na list, je imenovan tudi Dušan Kermavner.

Združeni v frakciji, vezani na *Delavsko-kmetski list*, so se slovenski komunisti po prepovedi lahko obračali na javnost le z letaki. Ko so napadi Štukljeve skupine v prvi polovici maja 1926 dosegli višek, so pod naslovom *Vsem naročnikom in čitateljem Delavsko-kmetskega lista* v vednost izdali pomemben letak. Za letakom je stalo komunistično gibanje v državi kot celota, kar so potrjevali podpisi nekaterih najvidnejših jugoslovanskih partijskih voditeljev z Gjurom Cvijićem, Simom Markovićem in Rajkom Jovanovićem na čelu. Letak je podpisala tudi večina slovenskih komunistov, med njimi Kermavner. Letak pomembno opredeljuje Kermavnerjev položaj v vrhu slovenskega in jugoslovanskega komunističnega gibanja.

Na Dunaju je med 17. in 22. majem 1926 potekal III. kongres KPJ. V vlogi slovenskih predstavnikov so nastopili ing. Dragotin Gustinčič, Dušan Kermavner, Mirko Weinberger

in Lovro Kuhar. Na kongresu je sodelovalo 36 delegatov z glasovalno in 12 s posvetovalno pravico ter 2 predstavnika Komunistične internacionale. Kongres je sprejel resolucije o organizacijskem, sindikalnem, nacionalnem in agrarnem vprašanju, ki so stranki prinesle zmago protifrakcijskih sil. Zapisnik kongresa vsebuje govore Mirka Weinbergerja, ing. Dragotina Gustinčiča in Dušana Kermavnerja. Kermavner je našteval podrobnosti o organizacijskih napakah strankinega delovanja v Sloveniji, poudaril pa je njene zasluge v protifašističnem boju. Po zaključku kongresa je Kermavner na Dunaju še nekaj dni izpopolnjeval svoj stenogram kongresnega gradiva.

Julija 1926 je pokrajinski komite za Slovenijo terenskim organizacijam razposlal okrožnico z naslovom Nove pregrupacije v delavskem razredu in naša taktika. Avtor okrožnice je bil sicer France Klopčič, ki pa je v svoji knjigi spominov navedel, da je Dušan Kermavner v besedilo vstavil določena dopolnila, posebej obširno v 5. poglavju, ki se je nanašalo na delovanje ljubljanske skupine Zedinjenje.

Iz poročila o razširjeni seji pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo je razvidno, da je Dušan Kermavner pod ilegalnim imenom Danev poročal o organizacijskem stanju stranke v Sloveniji. Kermavner je bil — po lastni izjavi — dejanski sekretar stranke. V tem času je KPJ v Sloveniji štela 128 članov, od tega 41 v Ljubljani.

20. avgusta 1926 je izšla prva številka *Enotnosti*, novega legalnega glasila slovenskih komunistov. Izhajala je do 8. marca 1929, ko jo je zadušil režim diktature. Tudi Kermavner je zaznamoval rojstvo in podobo novega lista, nekaj časa celo kot njegov urednik.

27. novembra 1926 je politbiro CK KPJ sklenil, da bo stranka sodelovala na volitvah v oblastne skupščine, razpisane za 23. januar 1927. Z dvema člankoma v *Enotnosti* je v volilni boj stopil tudi Dušan Kermavner.

Ob množici nanizanih podatkov iz Kermavnerjevega življenja je mogoče razbrati podrobnosti o njegovem osebnem razvoju, o človeku, ki se je zapisal javnemu političnemu delovanju. Ali je bila njegova intelektualna sposobnost osnova, da je v domeni politike prerasel večino sodobnikov?

16. decembra 1926 je Kermavner v *Enotnosti* objavil članek Kaj bomo zahtevali od izvoljenih? Ponovno ga je objavil 30. decembra 1926. Zaradi članka je 17. aprila 1927 pred okrožnim sodiščem v Novem mestu stekel postopek, vendar obtožnica proti Kermavnerju ni vzdržala. Z nastopom pred sodiščem se je zanj začelo razgibano politično obdobje. Leta 1927 se je pridružil urednikom revije *Mladina*, ki je postopoma preraščala v pomembno književno in publicistično glasilo. V tem letu je objavil devet člankov, šest v *Enotnosti*, tri pa v glasilu *S.D.K.O. Svoboda*. Med njimi naj posebej omenimo članek v prvi številki *Svobode* z naslovom Zgodovina Prvega maja. Z njim se je prvič podal v zgodovino delavskega gibanja.

V letu 1927 se je Dušan Kermavner intenzivno udeleževal v Klubu študentov komunistov, ki je imel sestanke tudi v njegovem stanovanju na Rimski cesti.

4. in 5. junija 1927 je v organizaciji socialistov v Ljubljani potekal III. vsedelavski zlet kulturno-prosvetnih in telovadnih društev. Na osrednji proslavi na Kongresnem trgu so s svojim govornikom nameravali nastopiti tudi komunisti. Na odru se je znašel sekretar CK KPJ Sima Markovič v spremstvu Dušana Kermavnerja. Socialisti komunističnemu govorniku niso dovolili govoriti, policija pa je Markoviča in Kermavnerja odpeljala z odra ter ju pridržala v bližnji gostilni.

Parlamentarne volitve so bile razpisane za 11. september 1927. V volilni boj so se pod imenom Delavsko-kmečki republikanski blok vključili tudi slovenski komunisti, ki so za

osrednjo točko svojega programa razglašali enotno fronto delavcev in kmetov. Dušan Kermavner je v času predvolilnega boja 19. in 27. avgusta ter 3. septembra 1927 v *Enotnosti* objavil članek v dveh nadaljevanjih z naslovom Pred desetimi leti. V njem je predstavil dogodke v Rusiji julija 1917, ko se je boljševiška stranka bojevala za oblast. Kermavner je zaradi članka moral na zagovor pred Deželno sodišče v Ljubljani, ki pa je postopek proti njemu brez obrazložitve ustavilo.

27. in 28. novembra ter 1. decembra 1927 je bil v Zagrebu IV. plenum Centralnega komiteja KPJ, ki se ga je Kermavner udeležil kot predstavnik slovenskih komunistov. V zapisniku plenuma je imenovan kot Valjin. Na plenumu je zelo kritično poročal o dogajanju v Sloveniji, obsodil pa je tudi nezadostne zveze med osrednjim odborom stranke in podružnico v Sloveniji. Dokument o plenumu potrjuje Kermavnerjevo izjavo, da je v drugi polovici 1927 ob sekretarju Marcelu Žorgi dejansko vodil slovensko pokrajinsko organizacijo. To je mogoče razpoznati tudi iz njegovih tedanjih nastopov in člankov, ki jih je objavljajal.

Slovensko politično življenje so leta 1928 razburkali isti dogodki, ki so pretresli celotno jugoslovansko javnost. V tem času je Kermavner objavil 28 člankov v *Enotnosti* in dva v reviji *Svobodna mladina*, naslednici *Mladine*. V *Svobodni mladini* je objavil prispevka Rusija in mi ter Pravica samoodločbe slovenskega naroda pred sodiščem. Razpravljajal je predvsem o slovenskem nacionalnem vprašanju. Med drugim je zapisal: »Dolžni smo – mislim – da ob desetletnici ruske revolucije, po desetih letih njenega obstoja in vzpona njenega vplivanja na revolucionarne pokrete celega sveta, pogledamo na novo Rusijo *kot Slovenci*, ki smo premagali v sebi tradicionalno malomeščansko ideologijo, ki smo se za naše nadaljnje boje za nacionalno in socialno osvobojenje učili iz bankrota vseh kapitalističnih koncepcij.«

Komaj dober mesec po IV. plenumu CK KPJ (november-december 1927) se je na VI. pokrajinski konferenci 7. in 8. januarja 1928 sestal aktiv slovenskih komunistov. Dušan Kermavner je bil vsekakor oblikovalec te konference, saj je razprava na njej obravnavala bistveno problematiko zagrebškega plenuma novembra in decembra 1927. O konferenci nam pričata dve poročili, iz katerih je razvidno, da je obravnavala kompleksni položaj v državi, govorilo pa se je tudi o stališčih centralnega komiteja glede vstopa v reformistične sindikate.

Večina člankov, ki jih je Kermavner objavil leta 1928 v *Enotnosti*, je bila propagandnega značaja. Precej jih je bilo objavljenih v rubriki Za konsolidacijo delavskega gibanja. Ob tem naj povemo, da je bil ob svoji samoniklosti Kermavner vendarle suženj levičarske socialnopolitične frazeologije. Večina člankov je anonimnih, pod nekatere pa se je podpisal kot Dekalist.

Ob pripravah za ustanovitev formacije Klub neodvisnih akademikov se je Kermavner v prvih mesecih leta 1928 uveljavljajal na študentskem področju. Konec aprila je Klub neodvisnih akademikov velikemu županu ljubljanske oblasti predložil pravila. Predlagatelji so kot namen kluba navedli politični boj za čim večjo samostojnost združene Slovenije v okviru južnoslovanske ali balkanske oziroma evropske federacije. 21. maja 1928 je bil klub prepovedan. Še novembra istega leta (1928) je skupina študentov, ki ji je pripadal tudi Kermavner, oblastem predložila pravila novega kluba z imenom Klub svobodnih akademikov. Oblasti so ustanovitev kluba zavrnile.

Medtem ko se je Kermavner v prvih mesecih leta 1928 uveljavljajal s svojim delovanjem na študentskem področju in v reviji *Svobodna mladina*, dejaven pa je bil tudi v *Svobodi*, se je v zimskem semestru 1927/1928 intenzivno posvetil študiju in dokončal pravne študije. 4. aprila 1928 je prejel absolutorij št. 88 na juridični fakulteti. Obetala se mu je pot do

pridobitve pravnega poklica, kar pa so mu preprečili dogodki, ki so v tem času državo privedli na rob obstanka, komunistično gibanje v državi pa v najhujše preizkušnje.

Na občinskih volitvah v Ljubljani 2. oktobra 1927 sta bila na listi delavsko-kmečkega republikanskega bloka (DKRB) izvoljena dr. Milan Lemež in Marcel Žorga. Marcel Žorga je pozneje odstopil od mandata, ki ga je nato zasedel ing. Dragotin Gustinčič. 24. februarja sta na skupščinski seji skupaj z demokrati glasovala proti SLS, kar je povzročilo negodovanje v vodstvu KPJ v Sloveniji. Prišlo je do obravnave problema, ali je komunistom dovoljeno glasovati z meščanskimi strankami. 25., 27., 28. in 29. februarja ter 4. in 5. marca 1928 je zasedal pokrajinski sekretariat KPJ. Vzroki za spopad v pokrajinskem sekretariatu stranke so bili seveda globlji, kot je bilo samo razhajanje mnenj o trenutni skupščinski taktiki v mestnem zastopstvu. V bistvu se je vsiljevalo vprašanje verifikacije odnosov slovenskih komunistov do celotnega družbenega sistema, kar je spodbudilo tudi najbolj ekstremna stališča o vlogi partije v parlamentarnem sistemu sploh. Kermavner je skupaj z Albertom Hlebcem najostreje obsodil glasovanje v občinskem svetu, centralni komite KPJ pa je v pismu ob koncu spopada znotraj slovenske podružnice KPJ izrazil stališče, da je bilo glasovanje pravilno. Kermavner je iz spopada izšel kot poraženec, toda znal se je spretno prilagoditi položaju. V naslednjih tednih se je umaknil k svojemu študiju, kar ga je 4. aprila 1928 tudi pripeljalo do absolutorija na juridični fakulteti. Kljub temu pa je aprila 1928 v *Enotnosti* v rubriki Za konsolidacijo delavskega gibanja objavil nekaj člankov o problematiki revolucionarnega delavskega gibanja.

V najožjem sodelovanju z organizacijami Svobod je leta 1928 ob prvem maju v Sloveniji potekalo skupno praznovanje razredno zavednega delavstva. Partija je 1. maja razposlala svoje govornike v večino večjih delavskih središč, kjer so nastopili skupaj z reformističnimi. Po seznamu, ki se je ohranil, vemo, da je Dušan Kermavner nastopil v Hrastniku, člani KPJ in DKRB v Ljubljani pa so se na predvečer prvega maja zbrali v ljubljanskem Narodnem gledališču, kjer je društvo Delavski oder nastopilo z Golouhovo *Krizo* v režiji Bratka Krefta. V prvomajski številki *Enotnosti* je Kermavner objavil članek Politični boj, kritika in blatenje, v katerem je analitično razpravljal o različnih oblikah političnega boja.

Aprila 1928 je v Moskvi potekalo posvetovanje izvršnega komiteja Kominterne s predstavniki KPJ. Na posvetovanju so obravnavali in sprejeli Odprto pismo Kominterne članom KPJ z zahtevo dokončne odprave frakcionaštva v stranki in ustanovitve delavskega vodstva partije. Kominterna je sočasno odstavila centralni komite KPJ in ustanovila začasni tričlanski biro CK KPJ z Đurom Đakovičem na čelu. 20. maja 1928 je politbiro CK KPJ vsem pokrajinskim sekretariatom razposlal Odprto pismo z navodilom, naj se na njegovi osnovi začne diskusija z namenom mobilizacije celotnega partijskega članstva. Julija 1928 je bila v Ljubljani okrožna konferenca KPJ, bilten CK KPJ pa je julija 1928 objavil resolucijo aktiva strankinih organizacij v Ljubljani, v kateri je navedeno, da aktiv na osnovi pisma Kominterne soglasno sprejema resolucijo pokrajinskega sekretariata. Resoluciji aktiva strankinih organizacij je bil priložen zapisnik, v katerem je navedeno, da je v razpravi sodeloval tudi Dušan Kermavner (Dane), ki je tako kot drugi odobral resolucijo pokrajinskega sekretariata, čeravno s pripombo, da vsebuje netočno oceno, po kateri naj bi imele razmere v vodstvu KPJ »reflekse« v Sloveniji.

20. junija 1928 je prišlo do strelav Puniše Račića v Narodni skupščini, ki so vzeli življenje voditeljema hrvaške opozicije Pavlu Radiću in Đuri Basaričku, po nekajtedenski agoniji pa še Stjepanu Radiću. Začuda se v prvih tednih po strelah Kermavner ni oglasil v tisku. Molčal je tudi, ko je 27. julija 1928 načelnik Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec sestavil vlado.

24. avgusta 1928 so Kermavnerja odvedli v zapor. Odsedeti je moral kazen devetih dni,

na katero je bil obsojen zaradi neprijavljenih volilnih shodov na prostem v Radovljici in Novem mestu (na 2 dni) in zaradi nekega članka v *Enotnosti* (na 7 dni).

V začetku septembra 1928 je Korošček režim z aretacijami in hišnimi preiskavami udaril po KPJ Slovenije. Julija in avgusta 1928 sta v pokrajinskem sekretariatu KPJ Slovenije vidneje delovala samo še Franc Wankmüller in ing. Dragotin Gustinčič. Ko so 1. in 2. septembra 1928 aretacije spravile za zapahe nad 30 oseb, osumljenih komunizma, se je Kermavner ponovno aktiviral. Prevezel je uredništvo *Enotnosti* in poslovanje pokrajinskega sekretariata ter 13. septembra 1928 pripravil VII. pokrajinsko konferenco KPJ. Od takrat do decembra 1928 je s članki sodeloval v večini številok *Enotnosti*. Med drugim je 7. septembra 1928 objavil članek pod naslovom Pogrom policije na komuniste po vsej državi in po vsej Sloveniji, nato pa 14. septembra 1928 še uvodnik Korošček režim – režim nezakonnosti in nasilja. Slednji sodi s svojim neposrednim obtoževanjem nasilja med Kermavnerjeve najpomembnejše prispevke tega časa. Na vprašanje Kaj je storiti? je članek odgovarjal, da rešitev prinaša le radikalna sprememba obstoječega stanja, torej rušenje sistema Glavnjače, ukinitve zakona o zaščiti države in uničenje temnih sil. Naj navedemo še Kermavnerjev članek z dne 21. septembra 1928, objavljen kot uvodnik z naslovom Kruh, svoboda in mir si mora delovno ljudstvo le v razrednem boju izbojevati. V članku je zapisal, da so Račičevi streli 20. junija 1928 v Narodni skupščini le člen v verigi zločinov kapitalistične reakcije. Ocenil je tudi boj Maček-Pribičevičeve opozicijske Kmečko-delavske koalicije za enakopravnost in demokracijo v samostojni Hrvaški v okviru Jugoslavije kot tudi publicistiko Socialistične stranke Jugoslavije. Prvega je imel za golo slepilo ljudstva, drugo pa za dokument socialpatriotizma in socialrežimstva. Omenjeni Kermavnerjevi članki sodijo med najpomembnejše tega obdobja, saj mu je bila kot uredniku časopisa dana svoboda izražanja. Odlikovala jih je predvsem njegova zmožnost, da se umsko dvigne nad najpomembnejša dogajanja tedanjega časa in prostora.

Na VII. konferenci pokrajinske organizacije je Kermavner vodil skupnost, ki je štela 196 članov, 36 kandidatov in 96 mladincev, organizacijsko pa obsegala 4 okrožne komiteje, 6 mestnih komitejev in 29 celic. Na pokrajinski konferenci 13. oktobra 1928 so bili izvoljeni delegati za IV. kongres KPJ, ki je potekal od 6. do 16. novembra 1928 v Dresdnu v Nemčiji. Med delegate je pokrajinska konferenca izbrala tudi Dušana Kermavnerja, ki pa, prezaposlen s političnim dogajanjem kot urednik časopisa in pokrajinski sekretar stranke, v Dresden ni odšel.

Proti koncu septembra ali v začetku oktobra 1928 je v Ljubljano kot mladinski inštruktor prišel član CK SKOJ-a Pero Popović – Aga, izjemno aktiven politični aktivist. Bil je med pobudniki ulične demonstracije komunistov 13. novembra 1928 v Ljubljani. Pred tem je bil zjutraj istega dne na Golovcu ilegalen zbor komunistov, posvečen 11. obletnici oktobrske revolucije.

Novembra in decembra 1928 je pokrajinski komite KPJ za Slovenijo izdal in razširil nekaj letakov, ki jih je verjetno sestavil predvsem Kermavner kot vodja komiteja.

Na IV. kongresu KPJ v Dresdnu je bil Kermavner izvoljen za člana CK KPJ. Naj ob tem omenimo, da je ocena IV. kongresa KPJ, po kateri je bila Jugoslavija na pragu buržoazno-demokratske revolucije, ki naj bi se razvila v proletarsko, dejansko že pripravljala pot geslu o oboroženi vstaji, ki se je uveljavilo leta 1929 pod režimom kraljeve diktature.

Ko je Dušan Kermavner 3. septembra 1928 prevzel vodstvo KPJ v Sloveniji, se je znašel v nezavidljivem položaju. Nasilje Koroščekvega režima se je stopnjevalo. Kermavner je bil v odločitvah o delovanju KPJ Slovenije bolj ali manj prepuščen samemu sebi. Ob tem moramo poudariti, da je vpliv slovenske pokrajinske organizacije KPJ segal tudi v

Italijo, na Primorsko in Goriško. Iz povojnega dopisovanja med Bratkom Kreftom in Kermavnerjem je razvidno, da se je Kermavner v drugi polovici leta 1928 intenzivno posvečal delu v ljubljanskem mestnem komiteju KPJ. Na sestankih, večinoma v stanovanju Ivana Zvera na Kodeljevem, je imel močno podporo v Bratku Kreftu, ki je bil tedaj verjetno sekretar mestnega komiteja.

25. in 26. decembra 1928 je zasedala VIII. pokrajinska konferenca KPJ v Ljubljani. Neposredne dokumentacije o njenem delu ni, pač pa nekaj izjav udeležencev (Dušana Kermavnerja in Franceta Klopčiča). Na voljo so še podatki v preiskovalnih spisih sodnega postopanja proti skupini slovenskih in drugih komunistov, ki so bili marca 1931 obsojeni v Beogradu pred sodiščem za zaščito države. Konferenco je organizacijsko pripravil Dušan Kermavner. Decembrska pokrajinska konferenca naj bi bila prelomnica v delovanju KPJ v Sloveniji. Kolikšen pomen ji je pripisoval centralni komitej, je mogoče razbrati iz dejstva, da je bil na njej navzoč tudi politični sekretar CK KPJ Jovan Mališić – Martinović, izvoljen na IV. kongresu KPJ. Konferenci je predsedoval Jaka Žorga, ki je bil nato izvoljen tudi za sekretarja pokrajinskega komiteja. Konferenca je v pokrajinsko vodstvo izvolila tudi ing. Dragotina Gustinčiča, ki se konference sicer ni udeležil. Gustinčiču je bilo poverjeno tudi uredništvo *Enotnosti*. V vodstvo pokrajinske organizacije KPJ so bili izvoljeni še France Klopčič, Ivan Zver, Josip Šenica, Alojz Kusold in Lazar Nešić, kot zastopnik SKOJ-a pa Vinko Preželj ali Maks Stermecki.

Kermavner je imel več kot enourni referat, v katerem je razčlenil delovanje pokrajinskega sekretariata v daljšem obdobju. Njegov referat je bil po raznih virih podvržen hudi kritiki, pisanje *Enotnosti* pa naj bi bilo ocenjeno kot nekomunistično in doktrinarsko. Konferenca je poudarila potrebo po pospešenem organiziranju strankinih celic v delavskih središčih in nujnost oblikovanja ilegalnih strokovnih organizacij, saj je IV. kongres KPJ prepovedal vključevanje komunistov v reformistične sindikate, kar je slovenske revolucionarne sindikaliste potisnilo na skrajni rob organiziranega sindikalnega gibanja.

Dušan Kermavner se je na konferenci odpovedal sleherni zadolžitvi v pokrajinskem sekretariatu z namenom, da se predvsem posveti univerzitetnemu študiju. Tako do aretacije 5. oktobra 1929 v Ljubljani ne zasledimo več njegovih javnih nastopov. Z aretacijo leta 1929 se je končalo njegovo zgodnje mladostno obdobje, v katerem je pridobil izkušnje in spoznanja, ki so ga uveljavila tako v slovenski kot tudi v mednarodni javnosti.

Viri in literatura

- Arhiv Instituta Hrvatske za izučavanje radničkog pokreta, I/B, 1920–1924, spis notranjega ministrstva, kabinet, Pov. k šte. 786, 12. julij 1924, okrožnica Vsem velikim županom in upravi mesta Beograda.
- Arhiv Jugoslavije (AJ), fond ARP, K I 1924/74, iz zapisnika plenuma CPV, 20.–26. november 1924.
- AJ, fond Komunistične internacionale (KI), 1926/5, zapisnik III. pokrajinske konference KPJ za Slovenijo, 19.–20. december 1925.
- AJ, fond KI, 1927/24, Zapisnik IV. plenuma CK KPJ, 27. in 28. november, december 1927 v Zagrebu.
- AJ, fond KOI 1924/16-1, govor Dušana Kermavnerja na 5. seji Komunistične mladinske internacionale, 18. julij 1924.
- Arhiv Slovenije (AS), brez oznake fonda in številke enote, Dušan Kermavner, preiskovalni spis javnega tožilstva republike Slovenije 1948–1949.

- AS, I, zbirka Kominterne (KI), 1922/16-1 b do g. Zapisnik II. pokrajinske konference KPJ, 7. maja 1922 v Ljubljani.
- AS, I, KI, Bilten CK KPJ, julij 1928.
- AS, I, zbirka sodni spisi (SS), spis Kokalj in drugi, okrožno sodišče Celje, Vr. VIII., 429/24.
- AS, I, SS, okrožno sodišče Novo mesto, Vr III., 27/27-15, sodni procesi.
- AS, I, SS, Stol sedmorice, oddelek B, Pr. IV 2/27-25.
- AS, I, SS, Spisi deželnega sodišča v Ljubljani SS 16/27 in Pr. VIII 44/27.
- AS, I, zbirka banska uprava, mapa Marcel Žorga, fasc. 13-21, 1925.
- Zgodovinski arhiv KPJ, tom V., Beograd 1951.
- Zapuščina Dušana Kermavnerja v rokopisnem oddelku NUK v Ljubljani.
- Krašovec Stane, izjava podana avtorju; zapisnik, brez datuma.
- Rokopisni in ustni podatki Tarasa Kermavnerja o družini Kermavner.
- Delavsko-kmetski list*, Ljubljana, 1924.
- Enotnost*, Ljubljana, 1926–1929.
- Glas svobode*, Ljubljana, 1923–1924.
- Mladina*, Ljubljana, 1925–1927.
- Naši razgledi* 6. 1. 1960, podatki Dušana Kermavnerja iz članka *Mladina* in njen krog.
- Svobodna mladina*, Ljubljana, 1928–1929.
- Zapiski Delavsko-kmetske matice*, 1925, št. 1–4, 5–12; *Zbornik Delavsko-kmetske matice*, Ljubljana 1925.
- Cvetković Slavoljub, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919–1928*, Beograd 1966.
- Cvetković Slavoljub, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, Beograd 1985.
- Filipič France, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939*, Ljubljana 1981.
- Kacin Milica, Nedog Alenka, Kronološki pregled iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1965, št. 1–2, str. 161–238.
- Kermavner Dušan, Diskusijski prispevek na znanstvenem posvetovanju ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa KPS v Ljubljani od 2. do 4. novembra 1967, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1967, št. 1–2, str. 269–273.
- Klopčič France, *Neravnodušni državljan*, Ljubljana 1974.
- Klopčič France, *Desetletja preizkušenj*, Ljubljana 1980.
- Klopčič France, *O preteklosti drugače*, Ljubljana 1984.
- Kozak Vlado, *Kozaška pričevanja*, Ljubljana 1982.
- Kremenšek Slavko, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*, Ljubljana 1972.
- Mikuž Metod, *Oris zgodovine Slovencev 1917–1941*, Ljubljana 1965.
- Naša pota v kulturo svobodnega človeka*, Ljubljana 1978.

SUMMARY

ON THE LIFE AND WORK OF DUŠAN KERMAVNER FROM 1903 TO 1929

The article On the life and work of Dušan Kermavner between 1903 and 1929 contains essential data regarding his development manifesting himself history as a politician and historian of an extraordinary prominence. The introduction describes his years at grammar and high school in Ljubljana, followed by a description of the circumstances surrounding his study at the College of Commerce in Berlin (1923–1924) and his study of law at the University of Ljubljana between (1922–1928), with special emphasis on his academic achievements. His initial participation in politics dates back to his penultimate year at high school when he was already part of the communist movement; data on Kermavner's political orientation is traced as part of the basis for his political action up until 1929, when with his arrest in October of that year together an entirely different part of his life commences. In the scope of Kermavner's public political presence, his life's fortune is revealed side by side with different levels of importance that he reached within the communist organisation as, for example, a delegate to the Fourth Congress of the Communist Youth International in June and July 1924 in Moscow, the Third Congress of the Yugoslav Communist Party (KPJ) in May 1926 that was held in Vienna, and special emphasis is placed on his leadership of the regional KPJ arm in Slovenia from September to December of 1928. Gradually familiarising ourselves with the personal, political and spiritual development of Dušan Kermavner, in this article we thoroughly consider his extensive journalistic heritage with the aim of discovering the implicit forces that under lay the development of his intellectual abilities. The article discusses and intertwines data on Kermavner's political activism at university, the organisation of the labour-educational association Svoboda (Freedom), the organisation of the magazine Delavsko-kmetska matica (Labour-Agrarian Association), the publishing of Prvi junij (June the 1st), his participation in the famous Štrajzl circle, as well as organising the magazines *Mladina* (Youth) and *Svobodna mladina* (Free Youth).

LILIJANA TRAMPUŽ

PRIMORSKI EMIGRANTI – KOMUNISTI V LJUBLJANI V ČASU ŠESTOJANUARSKE DIKTATURE

Obdobje diktature kralja Aleksandra od 1929 do 1934 je bilo za komunistično stranko v Jugoslaviji eno najtežjih. Komunisti, ki so delovali v ilegali že od leta 1921, so ob napovedi diktature presodili, da je čas za odkrit odpor, in z letaki in po časopisju pozvali na oborožen upor proti njej. Oblast je z množičnimi aretacijami in obsodbami komunistov pred sodiščem za zaščito države ohromila njihovo delovanje. Razbite so bile organizacije, del članov pokrajinskega vodstva je bil aretiran, del pa se je skupaj s centralnim vodstvom umaknil v tujino.

V času ko so slovenski komunisti delovali brez pokrajinskega vodstva in zvez s centralnim vodstvom, je bila v Ljubljani silno aktivna skupina primorskih emigrantov – komunistov. Boris Kidrič je na pokrajinski konferenci septembra 1934, prvi po letu 1928, o tej skupini dejal, da je bila nekaj časa jedro ljubljanske mestne organizacije.¹

Po prvi svetovni vojni je prišel pod Italijo velik del ozemlja, poseljenega s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, imenovan Julijska krajina. Kot posledica te okupacije in nato tudi velikega fašističnega preganjanja ter gospodarskega propadanja teh krajev je sledilo veliko izseljevanje domačih prebivalcev. Ti so se izselili v glavnem v Jugoslavijo, veliko jih je šlo tudi v Južno Ameriko in razne evropske države. Številčne ocene so še vedno iz srede 30-ih let. Od okrog 500 000 prebivalcev se jih je izselilo ok. 100 000, od tega kar 70 000 v Jugoslavijo. Izseljevanje Primorcev je značilno za vse obdobje med obema vojnoma, potekalo je v več valovih, vrhunec pa je doseglo med splošno gospodarsko krizo in ob sočasnem stopnjevanju pritiska fašističnega totalitarnega režima v letih 1928–1932. Po socialni pripadnosti je bilo med begunci največ nameščencev, učiteljev in delavcev, kmetov je bilo manj. Razumljivo torej, da domače prebivalstvo, ki je sicer bilo občutljivo za zatirane Primorce v Italiji, ni kazalo za doseljence prav velikih simpatij. Še posebno ne v zaostrenih pogojih gospodarske krize, ko je bila brezposelnost že tako velika.

Begunci so se naseljevali v največji meri v industrijske kraje po Sloveniji, najdemo pa jih raztresene tudi po vsej Jugoslaviji, celo v Makedoniji.

Kot so bili Primorci doma vajeni razgibanega društvenega življenja, kjer so ob hudih razmerah narodnega zatiranja sproščali svoja narodna čustva, so begunci tudi v novih razmerah svojo aktivnost nadaljevali. Svoja podporno-prosvetna društva so ustanavljali po vseh krajih. Politično se praviloma društva niso opredeljevala, organizacijsko pa jih je povezovala Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Ta Zveza se je s svojo jugoslovansko usmeritvijo in naslanjanjem na centralistično jugoslovansko vlado marsikateremu emigrantu zdela premalo odločna in dejavna. Ravno iz dolžnosti, konkretnije poseči v dogodke zoper grozečo fašistično nevarnost, najdemo primorske emigrante politično organizirane prav v ekstremnih strankah: v centralistični ORJUNI in Narodni Odbrani, ki sta razširjali iredentistična gesla, ter v komunistični stranki, ne nazadnje zaradi njenega obetavnega stališča do narodnega vprašanja. Znani so primeri prehoda iz ORJUNE v KPJ kot npr. Tone Tomšič, Boris Ziherl, Tomo Brejc.²

¹ Boris Kidrič, *Zbrana dela* 1, Ljubljana 1987, str. 21.

² Več o predstavljeni problematiki v: Ferenc-Kacin-Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, Ljubljana 1972; *Slovensko Primorje in Istra*, Beograd 1953; L.Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, Ljubljana 1972;

Komunisti, ki so v Ljubljano prišli še pred diktaturo (Srečko Vilhar, Jože Prijon), so se tu povezali s partijsko organizacijo preko Ivana Regenta, Dušana Kermavnerja, Maksa Stermeckega. Regent se spominja, da so kmalu po prihodu bratov Vilhar kupili ciklostil, na katerem so razmnožili dve številki *Dela*, ki so ju nato poslali v Julijsko krajino.³

Primorski komunisti so redno hodili v Delavski dom na Marxovem trgu v Ljubljani, od uvedbe šestojanuarske diktature imenovanem Novi trg. Tam so se srečevali z mnogimi takrat aktivnimi komunisti. Kmalu so dobili stik tudi z mladimi komunisti okrog Borisa Kidriča.⁴

Po aretaciji Kidriča in nato Stermeckega januarja 1930 so primorski komunisti za več kot dve leti izgubili stik s pokrajinskim vodstvom, ves čas pa so vzdrževali zveze s centralnim komitejem italijanskih komunistov v Parizu. Po odhodu Ivana Regenta v Pariz jeseni 1929 je zvezo vzdrževal Prijon. Zveza je potekala iz Pariza čez Švico in Avstrijo, od tu pa čez Borovlje (Kacianka) in Celovec (Oto Šuster) v Trzič, kjer je Peter Uzar, nato pa Andrej Stegnar vzdrževal stik z Ljubljano. Vse te zveze je vzdrževal Jože Prijon do svoje aretacije oktobra 1932.⁵

Nekateri komunisti so bili vključeni v ljubljansko emigrantsko društvo »Tabor«, a so zaradi spora z vodstvom izstopili.⁶ Ker je bilo težko v razmerah diktature ustanoviti novo društvo,⁷ so se iz taktičnih razlogov priključili emigrantskemu društvu »Soča«, v okviru katerega so spomladi 1932. oblikovali mladinsko podružnico »Mlada Soča«.⁸ Predsednik društva je bil Jožko Žibera, tajnik pa Srečko Vilhar. Oba sta bila med pobudniki ustanovitve društva, poleg njiju pa še Ivo Grahor, ki se ga spominjata kot idejnega mentorja. V društvu so imeli več sekcij: predavateljsko, v kateri so predavali: Ivo Grahor, Bogomir Magajna, Henrik Tuma, Ciril Kosmač, Srečko Vilhar, Jožko Žibera in drugi; igralsko in recitatorsko, ki je sodelovala pri Delavskem odru, kjer so s Ferdinandom Delakom leta 1932 pripravili Cankarjevega »Hlapca Jerneja«, imeli predstavo v Drami ter gostovali v Mariboru in Zagrebu.⁹ Turistično sekcijo je vodil Srečko Vilhar, ki je načrtno prirejal zahtevne ture, da je člane pripravljaj na fizične napore, ki jih je pričakoval. Imeli so še delavsko, izletniško in kratek čas celo baletno sekcijo. Formalno je imela Mlada Soča občni zbor 19. septembra 1932. Prisotnih je bilo 130 članov, mesec dni kasneje pa naj bi bilo članov že 250.¹⁰ Po aretacijah primorskih komunistov je policija nekaj časa društvo zelo nadzirala, nato pa razpustila.¹¹

Organizacijsko so sicer bili primorski komunisti povezani po celicah – trojkah, vendar

Nečak-Vovko, Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXI, 1981, št.1–2, str. 113–127; A.Vovko, Organizacija jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, *Zgodovinski časopis*, (ZČ), XXXII, 1978, št. 4, str. 449–473; M.Godina, Maribor 1919–1941, oris družabnega življenja, *Dialogi*, XXII, 10; S.Bidovec, Odnosi med emigranti in domačini, *Istra*, št. 8, 1933; M.Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, Ljubljana 1990.

³ Ivan Regent, *Spomini*, Ljubljana 1967, str. 187.

⁴ Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino (INZ), Osebna zbirka Alenke Nedog (dalje Nedog), Izjava Jožeta Prijona in *Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem*, Uvod, str. 12–13 (dalje Nedog, *Viri*).

⁵ Knjižnica INZ, Nedog, Izjava Jožeta Prijona in Arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (A CK ZKJ), Zbirka Slovenija I/184, Pismo Falka.

⁶ Glej opombo 2, Vovko, ZČ 1978, str. 452.

⁷ AS1544 Mlada Soča, društvo mladih primorskih emigrantov, Vilhar Srečko, Opis delovanja.

⁸ *Istra*, 1. 7. 1932, št. 26–27. Podpisnik ž. j. (Žibera Jožko) obvešča o delovanju »Mladinskega odseka Soče« in naznanja ustanovni občni zbor za jeseni.

⁹ Jožko Žibera, izjava 18. 2. 1987 pri avtorici in več različic spominov Srečka Vilharja v AS 1872 Predvojni spomini, AS 1589 CK ZKS, članski dokumenti ter Vilharjeva pisma Žiberni (pri avtorici).

¹⁰ A CK ZKJ, Zbirka Slovenija I/164.

¹¹ Žibera, izjava pri avtorici.

po mnenju Srečka Vilharja ne tako, kot je zapisano v procesu: to je skonstruirala policija na osnovi pričevanj nekaterih.¹²

Čeprav brez zvez s pokrajinskim slovenskim vodstvom so Primorci sami v Ljubljani organizirali dve večji akciji: stavko začasno zaposlenih primorskih emigrantov pri delih na Ljubljani in stavko na »gradilišču« Nebotičnika.¹³ Poleg tega so izvedli tudi nekaj »letkovnih« akcij:

V noči od 31. dec. 1931 na 1. jan. 1932 so raztrosili letake z naslovom »Revolucija« in s podpisom CK KPJ. V njem pozivajo kmete in delavce na oboroženo vstajo, na ustanovitev revolucionarnega odbora za osnovanje slovenske sovjetske republike.

V noči 22. julija 1932 so raztrosili letake z naslovom »Slovensko delovno ljudstvo«. V njem KPJ poziva delavce, kmete in intelektualce na oboroženo vstajo.

V noči 1. avgusta 1932 je CK SKOJ v letaku »Delovni mladini mesta in vasi« pozval mlade delavce, kmete in študente, vojake in mornarje, naj delajo za odcepitev Slovenije iz državne celote.¹⁴

Slednji dve akciji sta bili izvedeni tudi v Mariboru.

Neke noči v začetku novembra so raztrosili letake z naslovom »7. 11. 1917 – 7. 11. 1932«, kjer KSJ – Oblasni komite za Slovenijo poziva kmete, delavce, da proslave 15-letnico oktobrske revolucije in vzdignejo oboroženo vstajo in revolucijo »v svrhu osnovanja slovenske republike«. Ti letaki so bili raztreseni tudi v Splitu.¹⁵

Iz vsebine letakov je še vedno razvidna politična linija pripravljavanja oboroženega upora, ki jo je po proglasitvi diktature sprejel centralni komite KPJ. To usmeritev je centralni komite potrdil tudi na plenarnem sestanku oktobra 1929, ko je ocenil, da se revolucionarni položaj v Jugoslaviji zaostrojuje, da je treba preiti iz obrambe v napad in pripravljati partijo in množice na oborožen boj. V letih 1931–1932 je potekalo intenzivno organizacijsko obnavljanje komunistične stranke, in ko je bilo konec leta 1932 obnavljanje končano ter je stranka delovala povezano od osnovnih organizacij do pokrajinskega vodstva, so si komunisti začeli prizadevati, da bi prodrli iz ozkih okvirov delovanja. Začeli so delovati v različnih organizacijah in društvih, sodelovali pri demonstracijah in stavkah, začeli so boj za vsakdanje zahteve delavcev in kmetov. Vse to pa že brez Primorcev, ki so bili oktobra in novembra 1932 večinoma aretirani in nato več let zaprti.¹⁶

Za begunce, ki so prihajali v teh letih kot emigranti – komunisti s Primorskega, je delovala javka v Lukovici pri Brezovici. V Dragomerju je živela Fani Vogel, šivilja iz Solkana. Begunce je vodila k Marjanu Vižinu, simpatizerju KP in Prijonovemu bratrancu. Ta jih je nato vodil do Prijona. Vižin je Prijona seznanil tudi z Jožetom Kopitarjem, pismonošem na Brezovici. Prek njega je Prijon dobival ilegalno pošto iz tujine in Jugoslavije¹⁷. Damas Sedmak se spominja emigrantske akcije, ko so junija 1932 v Ljubljani

¹² A INZ, Nedog, Izjava S. Vilharja in A CK ZKJ, Zbirka DSZD 65/1932, Proces Prijon.

¹³ Nedog, *Viri*, Uvod, str. 12.

¹⁴ Geslo o odcepitvi Slovenije je v skladu s tedanjo usmeritvijo komunistične stranke, ki je po 6. kongresu Komunistične internacionale – Kominterne (KI) poleti 1928 in po 4. kongresu KSJ novembra istega leta izoblikovala usmeritev o možnosti rešitve jugoslovanskega nacionalnega problema le z zlomom državne tvorbe in z oblikovanjem samostojnih nacionalnih enot. Geslo o obvezni odcepitvi je aktualno v komunistični stranki do srede leta 1935. Več o tem v Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Obzorja, Maribor 1981, razprave št. 19, 20, 21; posebej str. 304–335.

¹⁵ A CK ZKJ, Zbirka DSZD 65/1932, Proces Prijon.

¹⁶ Nedog, *Viri*, Uvod, str. 4–5, 17, in L. Trampuž, *KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature*, magistrsko delo, Ljubljana 1992.

¹⁷ AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju in o narodnoosvobodilnem boju od 1918 do 1945, Predvojni spomini, Jože Kopitar, Srečko Vilhar, izjava J. Prijona v zbirki A. Nedog, ter AS 1550, Zbirka spominskega gradiva, Vilhar Srečko.

iz Delavske zbornice odnesli ciklostil. To akcijo naj bi izvedla France Hvalič in Boris Božič ali Alojz Košuta.¹⁸

Avgusta leta 1931 je dobil Prijon od CK KP Italije nalogo, da gre v Split in poskuša s pomočjo ribičev vzpostaviti zvezo z Barijem na drugi strani Jadrana. Prijon je v Splitu prišel v stik s Špacapanom, vendar je akcija propadla, ker je bil Prijon kmalu nato v Ljubljani aretiran.¹⁹

Spomladi 1932 je Srečko Vilhar s pomočjo Ferda Delaka dobil zvezo s CK KPJ na Dunaju in konec maja sta odšla Jože Prijon in Damas Sedmak v Celovec na sestanek z Vilijem (Karlom Hudomaljem). Po sestanku so primorski emigranti – komunisti v Ljubljani postali člani KP Jugoslavije.²⁰

Sredi leta 1932 je Srečko Vilhar povezal Jožeta Prijona z Borisom Zihlerlom in Fricem Gerlom, tako da so Primorci ponovno dobili stik tudi s slovenskim komunističnim provizoričnim vodstvom v Ljubljani.

V tem času je prišel v Ljubljano član CK KPI Carlo Falco, ki se je pritoževal nad slabo konspiracijo zveze s CK KPJ (Vilijem).²¹ To je seveda vplivalo tudi na rezerviran odnos primorskih komunistov do zvez s člani CK KPJ, kar pa je slovensko pokrajinsko vodstvo sredi leta 32 pojasnilo in razčistilo.²²

Oktobra 1932 je policiji uspelo ujeti partijskega kurirja Andreja Stegnarja, ki je iz Avstrije prinašal komunistično gradivo Jožetu Prijonu. Preko njega in nato še drugih je policiji uspelo priti do precejšnjega števila primorskih komunistov v Ljubljani in Mariboru. Ti so bili junija 1933 obsojeni pred državnim sodiščem v Beogradu na dokaj ostre kazni. Od 21 obtoženih je bil nosilec procesa Prijon obsojen na 7 let težke ječe (robije), 4 so bili oproščeni, ostali pa so bili kaznovani do šestih let težke ječe. Skupno so bili obsojeni na 60 let zopora.²³

Josipa Prijona pa so kaznovali tudi jugoslovanski komunisti, saj so ga »zaradi slabega zadržanja pred sodiščem« izključili iz KPJ in to objavili v strankinih glasilih *Proleterju*²⁴ in *Celici*²⁵. O obnašanju komunistov pred oblastjo je danes težko soditi, če poznamo brutalnost, s katero je jugoslovanska policija med vojnama izsiljevala priznanja.²⁶

¹⁸ AS 1872, Predvojni spomini, Damas Sedmak, Odnegli smo ciklostilni stroj, in A CK ZKJ, Zbirka DSZD 65/1932, Proces Prijon.

¹⁹ Knjižnica INZ, Nedog, Izjava J. Prijona.

²⁰ Nedog, *Viri*, Uvod, str. 13.

²¹ A CK ZKJ, Zbirka Slovenija, I/184, Pismo Falka.

²² AS 1551, Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju 1868–1990, KI 1932, Pismo oblastnega komiteja z dne 19. 7. 1932, in Nedog, *Viri*, Uvod, str. 13.

²³ A CK ZKJ, Zbirka DSZD 65/1932, Proces Prijon. Glavna obravnava pred sodiščem za zaščito države je potekala od 26. maja 1933 in se je zaključila 2. junija 1933. Sodba je bila naslednja: Josip Prijon iz Solkana, 7 let težke ječe, Maks Valentinčič iz Solkana, 4 leta težke ječe, Valentin Klanjšček iz Solkana, 3 leta težke ječe, Pavla Klanjšček iz Solkana, 6 mesecev zopora, Anton Špacapan iz Renč, 1 leto težke ječe, Franjo Peršon iz Solkana, 4 leta težke ječe, Danilo Jejčič iz Šmarij na Vipavskem, 5 let težke ječe, Srečko Vilhar iz Kromberka, 6 let težke ječe, Peter Bogatec iz Sv. Križa, 3 leta težke ječe, Albert Sulčič iz Sv. Križa, 3 leta težke ječe, Boris Božič iz Sv. Lucije (danes Most na Soči), 4 leta težke ječe, Franjo Hvalič iz Lok pri Kromberku, 3 leta težke ječe, Alojz Košuta iz Sv. Križa, 2 leti težke ječe, Damas Sedmak iz Sv. Križa, 5 let težke ječe, Leopoldina Ušaj iz Gorice, oproščena, Franjo Saksida iz Šmarij, oproščen, Leopold Kravos iz Sv. Križa, oproščen, Josip Sedmak iz Sv. Križa, oproščen. Vsi ti so bili italijanski državljani. Kot jugoslovanski državljani so bili obsojeni: Josip Kopitar iz Bukovice, 2 leti in pol težke ječe, Filip Šircelj iz Laste (Šmarja), 2 leti težke ječe, in Andrej Stegnar iz Tržiča, 5 let težke ječe. Vsi obsojeni, ki so bili italijanski državljani, so dobili še izgon iz države.

²⁴ *Proleter*, IX, oktober 1933, št. 10, str. 6; reprint, Beograd 1968, str. 262. CK je v kratki notici pod naslovom »Saopćenje C.K.K.P.J.« naznanil Prijonovo izključitev in kratko navedel razloge zanjo.

²⁵ AS 1551, Zbirka Predvojni časopisi, *Celica*, organizacijski list Komunistične stranke Jugoslavije,

Primorska komunistična skupina izstopa po svojem delovanju v obravnavanem času v dveh smereh: Po eni strani v emigrantskem gibanju, kjer je s svojo vsestransko aktivnostjo v delavskih in kulturnih društvih, z borbenostjo in angažiranostjo prekinila s prilagodljivim nastopom Zveze emigrantskih društev in presegla tudi čustveno delovanje narodnopedpornih društev, ki so bila aktivna le v svojih ozkih okvirih. Izstopala pa je primorska grupa tudi v komunističnem delovanju. S tem ko so Primorci prišli v drugo državo, so sicer vsi v glavnem nadaljevali s partijskim delom, saj so bili aktivni že v Italiji, vendar v objektivno drugačnih okoliščinah. Prišli so v času, ko se je teror šestojanuarske diktature usmeril najbolj prav na komunistično in skojevsko gibanje. Slednje je bilo zaradi svoje večje angažiranosti in brezkompromisnosti zatrto prej kot partijsko gibanje, vendar je oblast s številnimi aretacijami in procesi nekoliko kasneje utišala tudi slovenske komuniste. Ni naključje, da so se v času najhujšega terorja in praznine v partijskem gibanju obdržali prav primorski komunisti. Po aktivnosti, drznosti bi jih lahko primerjali s skojevci, čeprav niso bili več tako mladi. Povprečna starost 21 obsojenih na procesu je bila 25,3 leta. Mislim, da izvira njihov velik entuziazem za partijsko gibanje iz velikega čuta dolžnosti narediti nekaj zoper grozeči fašizem v ogroženi ožji domovini, Julijski krajini, nadalje iz veliko manjšega dogmatizma, ki jih je preveval, čeprav so pripadali isti stranki. Kako silno so Primorci pri tem pozabljali na lastno varnost, se vidi iz očitkov italijanskega predstavnika CK KPI Falca, ki je Prijonu očital nezaslišno nekonspirativnost pri delu.²⁷ Tu je šlo več kot za samo idejo stranke, bil je vmes še ogrožen narodnostni princip, ogrožen občutek pripadnosti, za katerega so se bili pripravljene žrtvovati. Njihovo kritičnost in nedogmatičnost pa si razlagam iz podatka, da so odklonili stike z jugoslovanskim predstavnikom CK v Celovcu, češ da je ta nekonspirativen. Upali so si izreči kritiko instance, čeprav so bili potem klicani na odgovornost. Nedvomno pa je, da je silna aktivnost, samoiniciativnost Primorcev ter njihova uspešno delujoča zveza s Parizom in Dunajem močno vplivala na novo in mlado slovensko pokrajinsko vodstvo. Tako se tudi poleti 1933 slovensko pokrajinsko vodstvo ni strinjalo z izključitvijo Prijona iz KPJ, kar so tudi napisali,²⁸ hoteli so raziskati vzroke za izključitev, a o tem še ni podatkov. Že kmalu po aretaciji Prijona, ki je imel ilegalno ime Brodar, si je Edvard Kardelj nadel ime Tone Brodar, ko je začel v strankini legalni reviji *Književnost* objavljati svojo razpravo o narodnem vprašanju. Simbolno je bila s tem postavljena kontinuiteta gibanja, ki je po nekajletni krizi dejansko stopilo ne le organizacijsko temveč tudi vsebinsko obnovljeno na pot družbenega vzpona z delom med množicami.

Pokrajinski odbor za Slovenijo, II, št. 1, (februar 1934) in podpis »C. O. KSJ. Avgust 1933«. CK je ob izreku kazni stal na stališču, da »komunist s svojim zadržanjem ne sme škodovati političnemu ugledu stranke in mora za to pretrpeti vse žrtve«. Je pa naložil strankinim organizacijam v kaznilnicah, da vsestransko raziščejo primer.

²⁶ Prav o policijskem načinu dela med diktaturo je leta 1935 v angleščini objavil knjigo ameriški pisatelj Louis Adamič, potem ko se je na obisku v Jugoslaviji pogovarjal s slovenskimi komunisti. Louis Adamič, *Boj*, v Edvard Kardelj, *Zbrana dela* 1, DZS, Ljubljana 1989, str. 373–392.

²⁷ Kot opomba 21.

²⁸ AS1551, KI 1933/139 in KI 1933/147.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KOMMUNISTISCHEN EMIGRANTEN AUS DEM KÜSTENLAND ZUR ZEIT DER KÖNIGSDIKTATUR IN LJUBLJANA

Die Abhandlung befasst sich mit der Tätigkeit der slowenischen Kommunisten aus Julisch-Venetien, die in den Jahren 1929-1932 als Emigranten in Ljubljana lebten. Es handelt sich um eine Zeit, in der die kommunistischen illegalen Aktivitäten in Jugoslawien wegen des verstärkten Drucks der Königsdiktatur und eigener Ungereimtheiten völlig erlahmten. Aktiv blieben nur wenige Einzelpersonen ohne Kontakt zur Landes- und zentralen Führung. Die Gruppe der küstenländischen Kommunisten war jedoch zu dieser Zeit in den Arbeiterorganisationen (Arbeiterheim, Arbeiterkammer), in den Kultur- (Arbeiterbühne) und in Emigrantenvereinen (Soča, Mlada Soča) eifrig tätig. Die Slowenen im zu Italien gehörenden Küstengebiet organisierten Streiks, verschiedene propagandistische Flugblätteraktionen und druckten die illegale Zeitung *Delo*. Sie unterhielten ständigen Kontakt mit dem Zentralkomitee der KP Italiens in Paris, aber auch mit dem ZK der KP Jugoslawiens in Wien. Aus den verbreiteten Flugblättern geht hervor, dass sie stets den bewaffneten Kampf gegen die Diktatur vertreten haben, einen Standpunkt also, den die Kommunisten gleich nach der Errichtung der Diktatur eingenommen hatten, den sie jedoch nur langsam und unter Schwierigkeiten umsetzten. Sie riefen zur Revolution auf und zur Abspaltung Sloweniens aus dem jugoslawischen Staatskörper.

Im Herbst 1932 arretierte die Polizei einen Kurier mit Parteidokumenten. Mit der Zeit erfassten die Arretierungen eine breite Gruppe der Emigranten aus dem Küstenland, sodass im Juni 1933 21 Personen vom Gericht für die Staatssicherheit in Belgrad verurteilt wurden. Vier Personen wurden freigesprochen, die übrigen erhielten aber eine Strafe im gemeinsamen Ausmaß von 60 Jahren. Die härtesten Strafen erhielten Josip Prijon, Srečko Vilhar, Danilo Jejčič, Damas Sedmek in Andrej Stegnar.

Zur Zeit der Arretierungen der küstenländischen Kommunisten war die Parteikrise in Jugoslawien bereits überwunden wie auch im damaligen Slowenien, die organisatorische Struktur neu aufgebaut und die Verbindungen mit der Führung hergestellt. Prijons illegalen Namen „Brodar« übernahm Edvard Kardelj und verwies damit auch symbolisch auf die Fortsetzung der kommunistischen Aktivitäten.

MIROSLAV STIPLOVŠEK

PRELOMNICA V AVTONOMISTIČNIH PRIZADEVANJIH BANSKEGA SVETA DRAVSKE BANOVINE SREDI TRIDESETIH LET

Poglavitna naloga banskih svetov je bila svetovanje banom pri sestavljanju vsakoletnih banovinskih proračunov za takšne gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne dejavnosti,¹ ki so jih konec dvajsetih let izvajale oblastne samouprave. V obdobju 1927–1929 sta slovenski oblastni samoupravi, ljubljanska in mariborska, v izvršilnem, finančnem in uredbodajno-zakonodajnem pogledu uspešno skrbeli za razvoj nekaterih panog slovenskega gospodarstva, zlasti kmetijstva in javnih gradenj, za delovanje zdravstvenih in socialnih ustanov in služb, za pospeševanje prosvete in kulture, zlasti strokovnega šolstva, ter za vzdrževanje oblastnih zavodov in podjetij.² Te naloge je jeseni 1929 prevzela kraljevska banska uprava Dravske banovine. Ban je moral za njihovo financiranje sestaviti banovinski proračun ter posebne proračune za posamezne banovinske zavode in podjetja, za kritje izdatkov pa so bile namenjene zlasti banovinske davščine in dohodki od banovinskega imetja. Banove predloge banovinskega proračuna je potrjeval minister za finance. Januarja 1931 je začel s prvim zasedanjem izpolnjevati svoje posvetovalne pristojnosti glede banovinskega proračuna banski svet Dravske banovine. Banske svetnike je imel pravico imenovati minister za notranje zadeve, in to kot zastopnike vseh okrajev – srezov in mest z nad tri tisoč prebivalci. Oktroirana septembrska ustava iz leta 1931 je določala oblikovanje voljenih banovinskih samouprav, podobno kot vidovdanska ustava iz leta 1921 za tedanje največje upravne enote – oblasti. Toda te so bile, čeprav z večletno zakasnitvijo, udejanjene v začetku leta 1927, medtem ko so vsa trideseta leta namesto voljenih banovinskih svetov delovali le imenovani banski sveti.

V delovanju banskega sveta Dravske banovine od leta 1931 do zadnjega, XIII. zasedanja februarja 1941 je glede njegove strankarske sestave, intenzivnosti in obsega prizadevanj za samoupravo oziroma avtonomijo ter učinkovitosti v reševanju gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne problematike, pomembne za razvoj Slovenije preko banovinskega proračuna, prelomnica sredina tridesetih let. To je bila na eni strani posledica zamenjave režima Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) z novo vsedržno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), v Sloveniji vladavine bivših strank liberalnega tabora z nekdanjo Slovensko ljudsko stranko (SLS) leta 1935, na drugi strani pa je po koncu velike gospodarske krize, ki je v prvi polovici tridesetih let hudo omejevala možnosti za pridobivanje dohodkov za posebne banovinske potrebe in njihovo porabo usmerjala v omilitev socialnih posledic, postopna konjunktura omogočila tudi vsakoletno povišanje banovinskega proračuna.

Za ilustracijo naj navedemo, da so se ob razmahu gospodarske krize (1931–1934) banovinski proračuni ter proračuni banovinskih podjetij in ustanov zmanjšali za skoraj četrtno, v drugi polovici tridesetih let pa so banovinska sredstva v primerjavi z letom

¹ Pravilnik o organizaciji in delovanju banskih svetov, *Službeni list (SL) kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 19, 20. 8. 1930. Srbohrvaški izvirnik je v Arhivu Republike Slovenije (ARS), fond banskega sveta Dravske banovine (BS), št. 77, fasc. 3.

² M. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1928. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*, Ljubljana 2000.

1935/36 – takrat so se v primerjavi s preteklim letom prvič skromno povečala – vsako leto narasla za dobro desetino.³ Toda dejanske razlike so bile še občutnejše, kajti v času največje gospodarske krize tudi skrčeni banovinski proračuni niso bili realizirani, leta 1932 je izpadla kar okoli tretjina dohodkov, od srede tridesetih let pa so bili potrjeni banovinski proračuni tudi v celoti uresničeni.⁴ Takšno finančno stanje ni omogočalo banskim svetnikom, da bi – in to kljub velikim prizadevanjem in utemeljevanju – v prvi polovici tridesetih let uveljavili svoje predloge, pobude in nasvete glede reševanja gospodarskih, socialnih in kulturnih problemov v Sloveniji, v naslednjem obdobju pa so se možnosti delno povečale. Toda tudi v drugi polovici tridesetih let so hotenja banskih svetnikov daleč preseгла finančne okvire. Ti so bili še posebej nezadovoljni, da so potem, ko so bani upoštevali vsaj del njihovih predlogov, finančni ministri banovinske proračune praviloma krčili, posebej zaradi odklonitve dotacij iz državnega proračuna. Soočeni s svojo nemočjo, da bi bistveno izboljšali gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne razmere v Sloveniji, so si banški svetniki prizadevali povečati svoje pristojnosti pri oblikovanju banovinskih proračunov in udejaniti ustavna določila o banovinskih samoupravah. Avtonomistična prizadevanja banskega sveta Dravske banovine so bila pogojena zlasti z njegovo strankarsko sestavo in posledice režimskih zamenjav so se posebej izrazito kazale prav na tem področju.

Minister za notranje zadeve naj bi banske svetnike imenoval izmed oseb, ki bi mogle s svojim nasvetom najbolje služiti interesom banovine, pri čemer je upošteval predloge banov. Prvi štiridesetčlanski banški svet Dravske banovine, ki ga je imenoval 3. julija 1930, je bil glede na strankarsko pripadnost njegovih članov pred prepovedjo delovanja političnih strank s šestojanuarsko kraljevo diktaturo leta 1929 sestavljen pluralno. Dejstvo, da je bilo poleg številnih privrženecv liberalnega tabora, ki so unitarizem in centralizem kot pomembna temelja tudi šestojanuarskega režima programsko in akcijsko uveljavljali od nastanka jugoslovanske države, za banske svetnike imenovanih tudi precej privrženecv SLS, pa je predvsem posledica sodelovanja strankinega prvaka dr. Antona Korošca v prvi vladi generala Petra Živkovića po uvedbi diktature. Za člana banskega sveta sta bila imenovana dva bivša ministra, dr. Franc Kulovec (SLS) in dr. Albert Kramer⁵ (Samostojna demokratska stranka – SDS); iz teh dveh bivših strank je bila večina banskih svetnikov, iz Slovenske kmetijske stranke (SKS) tudi Albin Prepeluh, iz Narodno radikalne stranke dr. Ivan Sajovic in dr. Alojz Goričan, iz Socialistične stranke Jugoslavije za Slovenijo Rudolf Golouh, iz vrst gospodarskih krogov pa industrialec Josip Benko in generalni tajnik Kranjske industrijske družbe dr. Maks Obersnel.⁶

Vlada je v bojazni, da ne bi uvedbe banskih svetov in njihove sestave ljudje morebiti razumeli kot odstopanje od načel šestojanuarskega režima oziroma kot obnavljanje starega parlamentarizma in strankarstva, pohitela z njuno odločno obsodbo. Predsednik ministrskega sveta Petar Živković je posebej poudaril, da razmere po kraljevem šestojanuarskem manifestu »izključujejo politične stranke ter njihovo zastopstvo in udeležbo v državni upravi«, od banskih svetnikov pa se »pričakuje in zahteva, da bodo iskreni in vdani

³ Dr. Vladimir Murko, *Državne in samoupravne finance v Dravski banovini v l. 1918–1938, Spominski zbornik Slovenije*, Ljubljana 1939, 472.

⁴ ARS, fond 77, fasc. 10, gradivo k proračunu za leto 1936/37.

⁵ Oba vodilna strankina funkcionarja nato dejansko nista začela opravljati funkcije banskega svetnika. Dr. Kulovec ni prevzel ministrskega dekreta o imenovanju za banskega svetnika (*Slovenec*, št. 167, 24. 7. 1930), kar je bilo verjetno povezano z njegovim odklonilnim stališčem do šestojanuarskega režima (Jurij Perovšek, Kulovec Franc, *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana 1992, knjiga 6, 66–67). Dr. Kramer je bil neposredno pred začetkom prvega zasedanja banskega sveta imenovan za jugoslovanskega poslanika v Pragi.

⁶ *SL kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 15, 30. 7. 1930.

pomočniki jugoslovanske narodne in državne politike v banovini.«⁷ Poluradni list *Jugoslovan*⁸ je poudaril, da člani banskih svetov niso imenovani »kot bivši strankarji«, temveč kot osebnosti, »ki poznajo samo interes kralja in naroda«.⁹ Prav tako je poudaril, da banski sveti »nastopajo kot posvetovalni organi bana, ... ne da bi bili skupščina« in se jih tako »ne da pojmovati kot surogat parlamenta«. Zato je naravno, da so ti pomožni organi za prehodno obdobje imenovani in ne voljeni: »Kakšni bodo ti organi kasneje – to je stvar bodočnosti ...«¹⁰ Takšna stališča so prišla do izraza tudi v nagovoru bana inž. Dušana Serneca ob izročitvi ministrovih dekretov banskim svetnikom Dravske banovine julija 1930, ko je poudaril: »Preteklost nam izginja izpred oči in z njo naj pridejo v pozabljenje nasprotstva in nazori, ki so nas ločevali,« za udejanjenje stremljenj vladarja in vlade ter za napredek Dravske banovine pa je v prihodnje potrebno složno delovanje.¹¹

Banska uprava je prešla konec leta 1930 po odhodu inž. Serneca v osrednjo vlado v roke liberalnega tabora, ko je postal ban dr. Drago Marušič, bivši tajnik SKS,¹² podban pa je ostal dr. Otmar Pirkmajer iz SDS. Izstopu predstavnika SLS iz Živkovićeve vlade ter vstopu voditeljev SDS in SKS dr. Alberta Kramerja in Ivana Puclja vanjo po razglasitvi septembrske ustave leta 1931 je kmalu sledila velika sprememba v sestavi banskega sveta. Razrešeni so bili vsi banski svetniki iz vrst SLS, 18 novih banskih svetnikov pa je bilo iz obeh bivših strank, ki sta jim pripadala tudi oba nova ministra.¹³ Samostojni demokrati in kmetijci so po oblikovanju Jugoslovanske radikalne kmetske demokracije (JRKD) januarja 1932 (od leta 1933 JNS) tvorili jedro te režimske vsedržavne stranke v Sloveniji. *Slovenec* je ob začetku delovanja kluba banskih svetnikov JNS leta 1933 ugotovil, da so v njem »skoraj vsi člani banskega sveta«.¹⁴ Poudarimo naj, da so ob ustanovitvi banovinske organizacije JRKD junija 1932 postali kot virilisti poleg poslancev in senatorjev člani strankinega glavnega odbora tudi vsi banski svetniki iz vrst JRKD.¹⁵ Na prvem kongresu JRKD-JNS julija 1933, ki se ga je udeležilo nad 500 banskih svetnikov iz vseh banovin, so bili v širši strankin glavni odbor izvoljeni tudi naslednji zelo dejavni banski svetniki: Ivan Tavčar, nekdanji oblastni poslanec s skupne liste SDS in Narodno socialistične stranke iz Ljubljane, dr. Franjo Lipold, mestni načelnik iz Maribora, in dr. Ivan Sajovic iz Kočevja.¹⁶ Liberalni banski svet Dravske banovine je sklenil svoje delovanje na šestem rednem zasedanju februarja 1935 z obravnavo banovinskega proračuna za leto 1935/36.

Nastopu vlade dr. Milana Stojadinovića junija 1935, v kateri je postal minister za notranje

⁷ *Jugoslovan*, št. 27, 5. 7. 1930, En narod – eno narodno čustvovanje.

⁸ Prvi ban Dravske banovine inž. Sernec je za propagiranje ciljev šestojanuarskega režima začel izdajati nov dnevnik, njegovo pisanje pa je analiziral Janko Pleterski v razpravi Pojava dnevnika *Jugoslovan* 1930–1931, *Mikužev zbornik*, Ljubljana 1999, 65–74, (Historia 4). Ta list je eden temeljnih virov za začetek delovanja kraljevske banske uprave in banskega sveta Dravske banovine.

⁹ *Jugoslovan*, št. 27, 5. 7. in št. 29, 8. 7. 1930, Preprečeni računi temnih elementov.

¹⁰ Prav tam, št. 27, 5. 7. 1930.

¹¹ Prav tam, št. 43, 24. 7. 1930, Izročitev dekretov banskim svetovalcem.

¹² Marušičevo imenovanje je posebno navdušeno pozdravil *Kmetski list* (št. 50, 10. 12. 1930), ki je poudaril, da bodo njegove bogate izkušnje na področju zadružništva koristile pri reševanju aktualne gospodarske krize, opozoril pa je tudi na njegovo zavzemanje »za likvidacijo zastarelega spora med takozvanim liberalizmom in klerikalizmom na vasi« v dvajsetih letih.

¹³ *SL kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 77, 5. 12. 1931. *Kmetski list*, št. 49, 9. 12. 1931, Velika izprememba v banskem svetu. Nadaljnje spremembe v sestavi banskega sveta so bile le posamične in niso imele političnega značaja, temveč so bile le posledica prošenj za razrešitev na lastno željo. Tako so kot banski svetniki odstopili tudi Josip Benko, dr. Ljudevit Pivko in Ivan Lončar, ki so bili na Živkovićevi državni listi izvoljeni za poslance Narodne skupščine.

¹⁴ *Slovenec*, št. 201, 5. 9. 1933.

¹⁵ *Jutro*, št. 131, 7. 6. 1932.

¹⁶ *Jutro*, št. 168, 21. 7. 1933.

zadeve dr. Anton Korošec, je sledila septembra zamenjava zadnjega bana iz vrst JNS dr. Dinka Puca, ki je bil na tem položaju le pol leta,¹⁷ z dr. Markom Natlačenom, ki je to funkcijo opravljal do okupacije leta 1941, njegov pomočnik pa je postal dr. Stanko Majcen, prav tako iz bivše SLS. Novi notranji minister pa je 7. decembra 1935 z razrešitvijo vseh članov banskega sveta razen enega in z imenovanjem 43 novih članov iz vrst bivše SLS opravil najbolj celovito spremembo banskega sveta.¹⁸ Novi člani banskega sveta so bili nato funkcionarji in dejavni člani v banovinski organizaciji JRZ, njen glavni odbor je imel prvo sejo 24. novembra 1935,¹⁹ pri nadaljnjih vsakoletnih manjših spremembah v njegovi sestavi pa je šlo le v dveh primerih za politično ozadje. Pred februarskim zasedanjem leta 1937 je bil razrešen dr. Anton Breclj, ki se je kot član t. i. stare SLS oddaljil od JRZ in obsodil njeno nenačelno politiko.²⁰ Enako usodo je pred zadnjim zasedanjem banskega sveta doživel Filip Križnik, pomemben funkcionar krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ), ki je prav tako prekinila odnose z JRZ, medtem ko je npr. Peter Rozman, tajnik JSZ, s prestopom v režimski sindikat Zveza združenih delavcev ohranil do leta 1941 tudi mesto banskega svetnika.²¹ Omenimo naj še, da je bila edina večja sprememba v sestavi banskega sveta v drugi polovici tridesetih let izvedena po decembrskih volitvah 1938, ko je bilo več banskih svetnikov izvoljenih v osrednji parlament.²² Ker na petomajskih volitvah 1935 bivša SLS ni sodelovala, je po prihodu na oblast številnim svojim pomembnim privržencem zaupala položaje članov banskega sveta. Dr. Natlačen je ugotovil, da jih je bilo »po dobro opravljeni preizkušnji v tej zbornici« veliko izvoljenih v Narodno skupščino in Senat.²³ Ob prikazu sestave banskega sveta Dravske banovine s strankarskega vidika pa naj poudarimo še dve značilnosti: 1) poleg dveh banov, Natlačen in Puca, je bilo v obdobju 1927–1929 kar 30 banskih svetnikov tudi poslancev ljubljanske in mariborske oblastne skupščine;²⁴ 2) veliko jih je hkrati opravljal tudi funkcije županov in odbornikov. To

¹⁷ Dr. Puc je v začetku leta 1935 zamenjal dr. Marušiča, ki je postal minister za socialno politiko v vladi Bogoljuba Jevtića.

¹⁸ *SL kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 100, 14. 12. 1935; na mestu banskega svetnika je ostal le Ivan Sajovic kot zastopnik mesta Kočevja. Ob tem naj opozorimo na odločitev skupine slovenskih radikalov, ki so do spremembe vlade sodelovali v JNS, nato pa so se opredelili za lojalno sodelovanje z dr. Korošcem (*Slovenec*, št. 153, 7. 7. 1935). Iz vrst bivše Narodne radikalne stranke sta postala banska svetnika še dr. Vladimir Ravnihar (mesto Ljubljana) in dr. Rudolf Ravnik (mesto Maribor). Ta imenovanja so bila verjetno posledica pritožbe slovenskih radikalnih funkcionarjev pri osrednjem strankinem vodstvu v Beogradu, da jih SLS ne upošteva pri oblikovanju banovinske organizacije JRZ. Ravnihar je v svojih spominskih posebej poudaril, da ni postal član JRZ (Moje življenje pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja, *Historia 2*, Ljubljana 1997, 239–241; dr. Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1947*, Beograd 1985, 78).

¹⁹ *Ponedeljski Slovenec*, št. 47, 25. 11. 1935; novoimenovani banski svetnik dr. Josip Leskovar je bil izvoljen v štiričlanski banovinski izvršni odbor JRZ.

²⁰ ARS, fond 77, fasc. 11, Seznam članov banskega sveta za leto 1937/38 v gradivu za VIII. redno zasedanje BS. Breclja je zamenjal Miloš Stare, pomemben politik SLS tudi kasneje med okupacijo in v emigraciji. O t. i. stari SLS glej Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev 1917-1941*, Ljubljana 1965, 457 in Janko Prunk, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII*, 1982, št. 1, 130–131.

²¹ ARS, fond 77, fasc. 16, priloga k Zapisniku 1. seje XIII. zasedanja BS 17. 2. 1941.

²² Pred desetim zasedanjem BS februarja 1939 je bilo razrešenih 14 banskih svetnikov (*SL kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 11, 8. 2. 1939).

²³ ARS, fond 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. zasedanja BS 18. 2. 1939. Za poslance Narodne skupščine so bili izvoljeni zelo aktivni banski svetniki: Fran Bajlec, Janez Brodar, Alojz Mihelčič, Miloš Stare, Martin Steblovnik, Janez Štrcin in Janez Tratnik, za senatorja pa je bil izvoljen dr. Fran Schaubach.

²⁴ M. Stiplovšek, n. d., 480. Dr. Natlačen je bil v obdobju 1927–1929 predsednik oblastne skupščine in odbora ljubljanske oblasti, od leta 1935 pa je bil banski svetnik tudi dr. Josip Leskovar, ki je ti vodilni samoupravni funkciji opravljal v mariborski oblasti.

dejstvo je bilo pomembno zato, ker sta banska uprava in banski svet Dravske banovine, seveda z okrnjenimi pristojnostmi, opravljala podobne naloge na področju t. i. banovinskega delokroga kot slovenski oblastni samoupravi konec dvajsetih let, na drugi strani pa so župani dobro poznali lokalne potrebe in so lahko kot predstavniki posameznih okrajev in mest uspešno sodelovali pri izpolnjevanju svoje poglobitve naloge, tj. pri svetovanju banu glede oblikovanja ustreznega banovinskega proračuna za reševanje perečih problemov v celotni banovini in na njenih posameznih območjih. Banski svetniki so bili tudi nekateri pomembni gospodarstveniki, ki so lahko strokovno oblikovali stališča do aktualnih gospodarskih vprašanj. Na socialno problematiko pa so se posebej osredotočili sicer redki banski svetniki iz delavskih vrst. Iz stenografskih in uradnih zapisnikov sej banskega sveta²⁵ se vidi, da so banski svetniki ob načelni podpori banovinskim proračunom izražali tudi svoje nezadovoljstvo in nestrinjanje s predlogi banov glede dodelitve proračunskih sredstev za posamezna območja, za katera so kot njihovi predstavniki posredovali na sejah banskega sveta potrebe in predloge, kot tudi glede preskromnih sredstev za posamezne gospodarske, socialne in kulturne dejavnosti na območju cele banovine. Občasno so imeli različne poglede tudi na oblikovanje proračunskih dohodkov, vendar je bila posledica strankarske homogenosti tudi enotnost pogledov na državopolitično problematiko. Na umirjenost razprav v banskem svetu pa je vplivalo tudi dejstvo, da njegovi člani niso bili voljeni. Ko je dr. Natlačen leta 1939 ocenjeval značilnosti delovanj banskega sveta, »ki je na res dostojen način nastopal kot naš slovenski gospodarski parlament ...« in »kot naslednik nekdanjega deželnega zbora in oblastnih samouprav«, je poudaril, da »na naših sejah res ni bilo nikakih ostrih debat, doživeli nismo nikakih burnih nastopov in izpadov, ne more se govoriti o kakih medsebojnih idejnih borbah; vse razprave so potekale mirno, toda zato stvarno in dostojanstveno. Banski svet je po svoji sestavi preveč homogen, da bi bilo na njegovih zasedanjih pričakovati kakih ostrejših besednih ali celo dejanskih nastopov. Gotovo vpliva v tem pogledu kolikor toliko tudi zavest članov banskega sveta, da niso od naroda izvoljeni in da je njihova potreba le v tem, da poročajo o razmerah in potrebah ter da svetujejo, ne da bi mogli tudi zahtevati.«²⁶ Edino na prvem zasedanju januarja 1931 je v razpravi o proračunski dotaciji za državno telesnovzgojno organizacijo Sokol prišlo do različnih političnih ocen, ko so nekateri privrženci SLS očitali sokolstvu neustrezen odnos do vere in zahtevali zmanjšanje podpore zanjo, ker ni nadomestila vloge prepovedanega katoliškega Orla na podeželju. Ob vseh razpravah so si predstavniki banske uprave prizadevali, da ne bi prišlo do izražanja starih političnih nasprotij, kar ne bi bilo prav novemu režimu.²⁷

Strankarska sestava banskega sveta je odločno vplivala na oblike avtonomističnih prizadevanj tega edinega predstavniškega organa v tridesetih letih. Temelj zanje je bila oktroirana ustava iz leta 1931, ki je z določili o izvolitvi banovinskih svetov in banovinskih odborov pomenila uvedbo podobne samouprave, kot je bila po vidovdanski ustavi leta 1927 udejanjena z oblastnimi samoupravami, vendar je bila v primerjavi z njo predvidena banovinska samouprava še nekoliko okrnjena.²⁸ Kljub temu pa bi bila njena uvedba v

²⁵ Fond BS št. 77 obsega 16 fasciklov, njegov podroben popis pa je v inventarju Banski svet Dravske banovine 1931–1941, ki ga je sestavil Vladimir Kološa (Ljubljana 1980). V fondu so stenografski in uradni zapisniki vseh 81 sej 11 rednih in dveh izrednih zasedanj.

²⁶ ARS, fond 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. zasedanja BS 18. 2. 1939.

²⁷ ARS, fond 77, fasc. 1, Stenografski in uradni zapisnik 3. seje I. zasedanja BS 22. 1. 1931. Poglobitvena kritika sokolstva sta bila Martin Steblovnik in Hinko Lebinger, ki sta bila konec leta 1931 razrešena, po spremembi režima konca leta 1935 pa ponovno imenovana za banska svetnika.

²⁸ Ustava je bila objavljena v *SL kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 53, 10. 9. 1931. Ustavna določila o banovinskih samoupravah sta analizirala Božo Grafenauer v monografiji *Lokalna samouprava*

primerjavi z le posvetovalno vlogo banskih svetov velik napredek. Drugo izhodišče za takšna prizadevanja pa sta bila v tridesetih letih programa obeh vodilnih strank, JNS in JRZ, glede uveljavitve banovinskih samouprav. JRKD je julija 1933 na svojem prvem kongresu ob preimenovanju v JNS v svojem programu med drugim poudarila: »Srbi, Hrvati in Slovenci tvorijo, živeč na nepretrganem ozemlju zemljepisne in narodopisne celote, po svojem poreklu, jeziku, po svojih trajnih težnjah, po enakosti zgodovinske usode in doživljanju ter po nikdar ugasli zavesti o skupnosti, enoten jugoslovanski narod ... Prosvetno dvigovanje naroda« se mora izvajati »v duhu jugoslovanske ideje in v cilju izgradnje edinstvene jugoslovanske narodne kulture ...« Kraljevina Jugoslavija »kot država edinstvenega jugoslovanskega naroda mora biti ... zgrajena in urejena kot edinstvena nacionalna država,« toda ob ustrezni decentralizaciji: »Reorganizacija državne administracije se mora poenostaviti, sedanja uprava poceniti. Prilagoditi se mora potrebam in zahtevam naroda v posameznih krajih in mora biti zato dekoncentrirana v banovinah kot upravnih edinicah in decentralizirana v banovinskih in občinskih samoupravnih enotah.«²⁹ Nova režimska stranka JRZ pa je avgusta 1935 v svojem programu ob začetku postopka za ustanovitev poudarila, da »je za narodno in državno edinstvo, za edinstvo teritorija in za enotno državljanstvo ter bo te ideje propagirala in zastopala. Toda pri tem delu bo imela v vidu, da so teritoriji, iz katerih je naša država sestavljena, živeli v preteklosti svoje posebno življenje ter so v teku dolgih dob pridobili svoje posebne navade, administrativne, politične in druge. Da bi se razvila in jačala zavest o državnem in narodnem edinstvu ter čim boljše in modrejše izenačile in zmanjšale razlike, ki nam jih je pustila v dediščino dolga in neenaka preteklost, smatra stranka, da temu služi ona politična metoda, da se na tem poslu dela postopno in premišljeno, da se ne uporabljajo preživele metode ter da se na ta način ne ustvarjajo čustvovanja. Spoštovanje treh imen naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev in njihova ravnopravnost, spoštovanje priznanih ver, kakor tudi obojih pismenk, spoštovanje tradicij, vse to se mora zaščititi, ker se bo na ta način razvijalo medsebojno spoštovanje in cenjenje v narodu ... Stranka smatra načelo samouprave širokih obsegov kot najboljši sistem za ureditev državne uprave v smislu narodovih želj in potreb. Državno upravo je potrebno tako organizirati, da se bo poedinim krajem dala možnost, da bodo mogli urejati svoje lokalne potrebe, administrativne, gospodarske, finančne, kulturne ter druge, v kolikor so vezane na poedine kraje, a na način, ki ne bo dovajal lokalne uprave v nasprotje z državo, z njenimi cilji in potrebami.«³⁰ Če primerjamo oba programa, lahko ugotovimo, da se je ob istih temeljnih izhodiščih o nacionalni in državni enotnosti JRZ odločneje opredelila za široko samoupravo, kot omejitev zanjo pa je tako kot JNS poudarila državne interese, in da je kot pglavitno nalogo prosvetno-kulturne dejavnosti poudarila utrjevanje »sloge med Srbi, Hrvati in Slovenci« in jugoslovanske skupnosti »kot sinteze vseh pozitivnih lastnosti in ustvarjalnih sil vseh delov jugoslovanskega naroda«,³¹ ne pa tudi izgradnje enotne jugoslovanske kulture.

Vlade obeh režimov so v svojih programih napovedovale udejanjenje ustavnih določil in strankarskih programov v zvezi z izvolitvijo in pristojnostjo banovinskih samouprav. Kot primera naj navedemo, da je dr. Milan Srškić ob oblikovanju svoje druge vlade

na Slovenskem. Teritorialno organizacijske strukture, Maribor 2000, 202–207 in Dragotin Trstenjak, *Uprava v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije*, 120–121.

²⁹ *Jutro*, št. 168, 21. 7. 1933; Silvo Kranjec, *Kronološki pregled zadnjega desetletja. Spominski zbornik Slovenije*, 100.

³⁰ Silvo Kranjec, *Kronološki pregled zadnjega desetletja. Spominski zbornik Slovenije*, 102–103.

³¹ *Slovenec*, št. 189, 20. 8. 1935; poleg Korošca sta iz Slovenije predlagala ustanovitev JRZ tudi Natlačen in Leskovar.

novembra 1932 posebej poudaril, da že pripravlja nova zakona o banski upravi in banovinskih samoupravah,³² dr. Milan Stojadinović pa je v deklaraciji, ki jo je posredoval Narodni skupščini, julija 1935 napovedal, da bo zlasti tiste zakone, ki so političnega značaja, vlada prilagodila »težnjam in željam naroda«, med njimi pa je na prvem mestu navedel »široke narodne samouprave«. *Slovenec* je v komentarju zapisal: »Vlada je napovedala razširjenje samouprav, nalogo, ki od leta do leta bolj kliče po rešitvi. Volja naroda in njegova odgovornost za dobrobit države ne pride nikjer drugje tako do izraza kakor v občinskih in pokrajinskih samoupravah.«³³ Predsednik vlade in JRZ dr. Milan Stojadinović je na ustanovnem državnem kongresu stranke ponovno poudaril: »V našem programu je naglašeno načelo samouprave v širokem obsegu. Mi bomo delali za njeno ostvaretev.« Že dolgo »obstaja v našem javnem življenju velik nesporazum. Mi smo bili vedno za najširšo samoupravo, drugi so zahtevali avtonomijo, tretji federacijo. Nihče pa med temi ni podal točne definicije onega, kar je zahteval in ni označil vsebine svojih želja. Mi smatramo, da je najvažnejša vsebina in širina kompetenc onega, kar se predlaga za posamezne upravne edinice.«³⁴

Toda nobena vlada ni izpolnila svojih obljub o oblikovanju predloga zakona o volitvah in pristojnostih banovinskih samouprav. Imenovani banski svetniki Dravske banovine so si ves čas prizadevali, da bi v čim večjem obsegu uveljavili svoje predloge za nove pridobitve in izboljšanje razmer v okoljih, ki so jih zastopali, in v celotni banovini, pri čemer so na možnosti za njihovo udejanjenje poleg kriznih ali konjunktturnih gospodarskih razmer odločilno vplivale omejene pristojnosti svetnikov. Zato so njihove zahteve za upravno in samoupravno decentralizacijo oziroma uveljavitev ustavnih določil o banovinski samoupravi, za radikalizacijo državne ureditve v zakonodajno avtonomijo ter za okrepitev vloge banskega sveta pri sprejemanju banovinskega proračuna temeljile na konkretnih izkušnjah in ugotovljeni nemoči odločanja. Posebej pa so na prizadevanja za kompetenčno okrepitev Dravske banovine oziroma Slovenije vplivali tudi tradicionalni državnoopravni programi obeh vladajočih taborov v tridesetih letih: unitarno-centralistična usmeritev liberalcev ter opredelitev za nacionalno individualnost in avtonomizem tabora političnega katolicizma. Ta se je znašel pred hudimi problemi ob vključitvi SLS v unitarno-centralistično JRZ. Ob tem je treba poudariti, da je bil prav banski svet Dravske banovine tisto predstavniško telo, v katerem so avtonomistična prizadevanja v različnih oblikah potekala kontinuirano, medtem ko so uradni strankarski vrhovi v tem pogledu tudi taktizirali. Najočitnejši primer je politika SLS v obdobju 1935–1937. Njeni najvidnejši predstavniki so se znašli v zadregi, »ko so poskušali pojasnjevati skladnost narodnega in državnega unitarizma, ki je bil temelj JRS (Z), in svojega afirmativno slovenskega narodnega principa in avtonomije. Načelno so se reševali z raznimi znanstvenimi in pravno nevzdržnimi skovankami o slovenskem narodu kot kulturni in socialni entiteti in jugoslovanskem narodu kot višji državno-politični entiteti, ki ne zanika prve.« Tabor političnega katolicizma je uspel v prizadevanjih za oblastno dominacijo oziroma da je pod njegovim absolutnim vodstvom življenje v Sloveniji »dejansko potekalo avtonomno, po slovensko, vendar ni imelo prav nobene zakonske osnove.«³⁵ Zanj pa se je posebej zavzemal banski svet, poleg njega pa tudi organizacija

³² *Jutro*, št. 264, 22. 11. 1932.

³³ *Slovenec*, št. 151, 5. 7. 1935.

³⁴ *Ponedeljski Slovenec*, št. 23, 2. 6. 1936.

³⁵ Janko Prunk, Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji, *Slovinci in država*, Ljubljana 1995, 140. Jurij Perovšek je ugotovil, da je bila v letih 1935 do 1937 misel slovenskega dela JRZ na avtonomijo »skoraj pozabljena« in da se je stranka tedaj v glavnem zadovoljila le z načelnimi zahtevami za enakopravnost Slovencev, Hrvatov in Srbov (Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih, *Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 1997, 24).

slovenskih županov. Takšno opredelitev utemeljuje dejstvo, da so osrednje oblasti dovolile banski upravi Dravske banovine precej samostojnosti v njenem delovanju, banski svetniki pa so lahko pričakovali večje pristojnosti le od udejanjenja banovinske samouprave oziroma od izvolitve banovinskega zbora. Zaradi »zavezanosti režimu JRZ« ni mogel katoliški politični vrh po vstopu vanj objavljati svojih stališč o udejanjanju samoodločbe in narodne avtonomije, toda občasno je »nekaj teh razmišljanj in razhajanj znotraj stranke prišlo v javnost«. Tako je npr. Županska zveza leta 1937 obsodila državni centralizem in nacionalni unitarizem ter zahtevala banovinsko samoupravo in finančno pomoč države zanjo in za občinske samouprave, hkrati pa tudi enakopravnost slovenskega jezika.³⁶ Takšna stališča, ki so odražala zahteve strankine baze, pa so prišla v tem času do izraza zlasti v bankskem svetu Dravske banovine in komentarjih o njegovih zasedanjih. Tako se je v slovenskem taboru JRZ dejansko izvajala dvojna politika, čeprav jo je vodstvo odločno zanikalo.³⁷ Ob tem naj pripomnimo, da so se razlike med strankinim vodstvom in lokalnimi organizacijami pokazale v bankskem svetu tudi v razpravah o občinskih volitvah v času vladavine JNS. Navedli bomo pogloblitve značilnosti razprav in opredelitev bankskih svetnikov glede temeljnih vprašanj državne ureditve in narodnega vprašanja ob koncu vladavine JNS in v začetku režima JRZ, ki kažejo prelomnico v njihovih avtonomističnih prizadevanjih sredi tridesetih let.

Na prvem zasedanju banskega sveta januarja 1931 je bila le v sklepni besedi njegovega predstavnika izražena želja po upravni decentralizaciji, pri čemer je bilo poudarjeno, da morejo s kraljevim »modrim ukrepom« oblikovane banovine »s pravilnim združenjem državnih in lokalnih interesov« uspešno izvajati pristojnosti, ki bi jih osrednje oblasti prenesle nanje.³⁸ Na naslednjem zasedanju v začetku leta 1932 je ban dr. Marušič v uvodnem ekspezeju izrazil navdušenje privrženecv šestojanuarskega režima nad kraljevo izdajo septembrske ustave leta 1931 in posebej poudaril, da so izraz uvedbe »demokracije« tudi določbe o samoupravi banovin. Banski svetniki so nerealno pričakovanje, da bodo te določbe kmalu uveljavljene, izrazili s predlogom, da bi se zagotovila sredstva za delovanje banovinskega sveta in odbora že v proračunu za leto 1932/33.³⁹

Takšne zahteve in zlasti stališča glede udejanjenja ustavnih določil o banovinski samoupravi pa so bila v času liberalne vladavine v bankskem svetu predmet obsežnih, tudi politično obarvanih razprav na njegovem III. zasedanju februarja 1933. Na njihov potek so vplivale tedanje zaostrene politične razmere v Sloveniji po objavi federalističnih punktacij opozicijske SLS oziroma Slovenske deklaracije ob izteku leta 1932, ki so ji sledile ostre režimske represalije proti strankinim voditeljem.⁴⁰ Čeprav banski svet ni »nobena politična institucija v smislu ustave in pravilnika, ampak strogo gospodarska institucija«, se je ban strinjal s predlogom, da bi se banski svetniki s stališča »narodnega in državnega edinstva« ter nedeljivosti Jugoslavije pridružili akciji za ostro obsodbo Koroščevih punktacij, ki odpirajo »ponovno vprašanje glede nadaljnega obstoja« jugoslovanske države.⁴¹ *Jutro* je

³⁶ Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*, Ljubljana 1992, 278–279.

³⁷ Minister in podpredsednik banovinskega odbora JRZ za Dravsko banovino dr. Miha Kreck je na prvem kongresu JRZ posebej zavrnil očitke, da SLS vodi dvojno politiko oziroma »da govorimo v Belgradu in srbskih krajih v strogem tonu in drugih nijansah kot pa po naših slovenskih vaseh«. Zanimivo je dejstvo, da se v svojem govoru ni dotaknil problematike samouprave, temveč je poudaril le edino tedanjo veliko narodno željo, da ostanejo Slovenci »za vedno del velike in močne Jugoslavije« (*Slovenec*, št. 123, 2. 6. 1936).

³⁸ ARS, fond 77, fasc. 1, Stenografski zapisnik 8. seje I. zasedanja BS 29. 1. 1931.

³⁹ ARS, fond 77, fasc. 2, Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja BS 8. 2. 1932.

⁴⁰ Metod Mikuž, n. d., 401–402.

⁴¹ ARS, fond 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja BS 15. 2. 1933.

to odločitev pozdravilo v članku »Predstavnštvo Slovenije odločno zavrača separatizem«. ⁴² V nadaljnjih razpravah so banski svetniki še z novimi argumenti zavračali državnopravne zahteve Slovenske deklaracije in poudarjali, da se je s prvodecembrskim aktom leta 1918 »definitivno rešilo vprašanje državne skupnosti« in da bo napovedana decentralizacija oziroma uvedba banovinskih samouprav, ki so jo navdušeno pozdravili, pomenila prenos vseh kompetenc, ki »ne zahtevajo centralnega obravnavanja«. To pa ne bo šlo v skladu z željami tistih, »ki zahtevajo nekako delitev naše države, ki zahtevajo avtonomijo za Slovenijo, ki se celo igrajo s tem, da bi razdelili našo enotno državo ...«. ⁴³ Vso podporo vladni nameri, »da se bo v najkrajšem času pristopilo k izgraditvi banske uprave in banovinske samouprave na bazi najširše dekoncentracije« in da bo hkrati treba prenesti na banovine tudi ustrezna finančna sredstva, so banski svetniki izrazili tudi v posebni, soglasno sprejeti resoluciji. ⁴⁴ Iz razprav banskih svetnikov, zlasti pa iz referatov bana in njegovega pomočnika se vidijo temeljne razlike v stališčih režimskega liberalnega in opozicijskega katoliškega tabora do državne ureditve.

Tretje zasedanje pa je pomembno tudi zato, ker so banski svetniki s predhodno razpravo o banovinskem proračunu za leto 1933/34 v posebnem finančnem odboru, z njegovo temeljito dvofazno načelno in podrobno obravnavo ter z glasovanjem o posameznih postavkah njegovih dohodkov in izdatkov na plenarnih sejah okrepili svojo vlogo pri njegovem oblikovanju. Za te koncesije, ki so bile v nasprotju z obveznimi navodili predsednika vlade in ministra za notranje zadeve Petra Živkovića, poslani osebno banom, da banski sveti ne smejo ločeno načelno in podrobno razpravljati o proračunu niti o njem glasovati, ampak da banski svetniki na sejah posredujejo banu predvsem potrebe svojih srezov in mest, kar pa zanj ni obvezno, ⁴⁵ se je predsednik na novo ustanovljenega kluba banskih svetnikov Ivan Tavčar dr. Marušiču posebej zahvalil. Poudaril je, da tako banski svet ni bil le posvetovalni, temveč odločevalni organ, ter da je novi banovinski proračun rezultat skupnega dela banske uprave in banskega sveta. Demokratičnost pri njegovem sprejemanju je treba poudariti tudi zato, »ker se mnogokrat javnosti hoče imputirati mnenje, češ da banovinski svet ⁴⁶ nima nobene prave vrednosti in da ... ne vrši tiste naloge in nima tistih pravic, kot bi jih moralo imeti demokratično ljudsko zastopstvo. Zavedamo se, da teh pravic po zakonu res nimamo, tekom razprave v banovinskem svetu pa je bila stvar praktično izpeljana tako, da so bile te pravice banovinskemu svetu dejansko priznane ...«. ⁴⁷ Toda vse te temeljite razprave so bile pomembne le za osvetlitev razsežnosti velike gospodarske in socialne krize ter prizadevanj za njeno omilitev, kajti minister za finance utemeljenih predlogov banskih svetnikov, ki jih je ban sprejel, ni upošteval in je obseg proračunskih sredstev skrčil. Liberalni banski svet je tudi nadaljnja dva banovinska proračuna sprejel z glasovanjem, toda finančni minister ju je v nasprotju s predlogi svetnikov in bana pri potrjevanju zmanjšal.

Na februarškem zasedanju leta 1934 si je le Albin Prepeluh dovolil »izlet v politiko«, in še to ob sklepu razprave o proračunskih dohodkih. Ugotovil je, da »demokracija prihaja zopet počasi do stare veljave«, kar kažejo izvedene parlamentarne volitve leta 1931 in občinske volitve leta 1933. Niso mu pa znani razlogi, zakaj niso bile razpisane tudi volitve

⁴² *Jutro*, št. 40, 16. 2. 1933.

⁴³ ARS, fond 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 2. seje III. zasedanja BS 23. 2. 1933.

⁴⁴ ARS, fond 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja BS 25. 2. 1933.

⁴⁵ ARS, fond 77, fasc. 1, Okrožnica ministra za notranje zadeve z 18. 10. 1930.

⁴⁶ Namesto pravilne oznake banski svet so zanj pogosto uporabljali tudi zvezo banovinski svet, ki bi bila ustrezna le v primeru, če bi bil svet izvoljen.

⁴⁷ ARS, fond 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja BS 25. 2. 1933.

v banovinski svet, pri čemer ga ne morejo prepričati govorice, da so vzrok za to visoki stroški, saj bi jih lahko izvedli hkrati s parlamentarnimi ali občinskimi volitvami. Te volitve pa bi bilo treba čimprej izvesti: »Kajti mi tukaj nimamo ničesar govoriti, temveč odloča samo ...« ban. Ta »je sicer toliko demokrat, da nas vpraša za mnenje, in nas pusti glasovati, toda on lahko to glasovanje vzame kot resno, ali pa tudi ne in če bo prinesel proračun iz takega zastopa, kot smo mi, ne bo imel hrbtenice pri finančnem ministrstvu (ob potrjevanju op. p.). Če pa bi bil banovinski svet izvoljen, bi imeli sklepi tega sklepa docela drugačno moč.« Ob sklepu je ugotovil, da je sedanje stanje »neznosno in nevzdržno«. Nekoliko zajedljivo se je obrnil na svoje kolege v banskem svetu, »da se nihče od nas ne drži teh stolic tako trdno, da bi se bal oditi ...« iz njega in ne bi glasoval za njegov predlog resolucije s pozivom osrednji vladi v Beogradu, »da čimprej donese že ponovno napovedani zakon o samoupravah in izvede volitve v banovinske samoupravne zastope, ker je bilo sedanje stanje že spočetka predvideno kot začasno.« Banu dr. Marušiču se je zdelo »pravilno, da da tudi banski svet poudarek taki želji«, ni pa dal resolucije na glasovanje in zato ni bil za njeno udejanjenje dolžan posredovati pri osrednjih oblasteh. Prepeluhova stališča je dopolnil Rudolf Golouh: »Skrajni čas je tudi že, da se izvede finančna samouprava, da začnemo našo finančno politiko voditi na lastnem terenu in v lastni hiši, presojujoč možnosti in stališča naše ožje dežele nevezano na druge.« Za izvajanje nalog z nujno potrebno ekspeditivnostjo sta potrebni upravna dekoncentracija in finančna samouprava.⁴⁸ Prepeluh je opozoril na enega od verjetnih vzrokov za neudejanjenje ustavnih določil o banovinskih svetih, namreč na bojazen, da bo po volitvah njihova kadrovska sestava v nekaterih banovinah, med njimi v Dravski banovini pa tudi v obeh hrvaških, tj. v Savski in Primorski banovini, drugačna od želja režima tudi ob zanj ugodnem volilnem sistemu. To so pokazale občinske volitve oktobra 1933, na katerih je bila kljub režimskemu pritisku in zlorabam v številnih občinah uspešna tudi opozicijska SLS.⁴⁹ Funkcionarji okrajnih in krajevnih organizacij JNS, ki so dobro poznali razporejenost »na terenu«, so hoteli volitve preprečiti in so se le zaradi strankarske discipline podredili odločitvi vodstva JNS za izvedbo občinskih volitev. V razpravi o njihovi izvedbi (za to je banski svet dobil posebno pooblastilo Narodne skupščine, kajti po pravilniku ni imel uredbodajnih pristojnosti) so banski svetniki skoraj soglasno zahtevali, da bi svoje dolžnosti še naprej opravljali imenovani občinski odbori, volitve pa naj bi bile izvedene šele potem, ko bi se dala prebivalstvu možnost, »da se v celoti opredeli za narodno edinstvo, za državno in nacionalno ujedinjenje«. Njihovo stališče, da si ljudje ne želijo volitev, sta odločno zavrnila le Prepeluh in Golouh, ki sta poudarila nujnost njihove izvedbe.⁵⁰

Zanimivo je dejstvo, da tudi na zadnjem zasedanju banskega sveta Dravske banovine v času vladavine JNS februarja 1935 osrednji govornik Ivan Tavčar ni zahteval izvedbe volitev v banovinski svet, čeprav je ostro kritiziral obstoječe začasno stanje. Banska uprava in banski svet morata za uspešno izvajanje svojih nalog »dobiti večjo kompetenco«. Banski svetniki na le enem zasedanju letno ne morejo rešiti vseh aktualnih potreb banovine in dati usmeritve za njen razvoj. Za izvajanje pristojnosti široke samouprave bi moral dobiti banski svet »odločilni vpliv« pri sestavi proračuna in – kar je še pomembnejše – pri njegovem

⁴⁸ ARS, fond 77, fasc. 7, Stenografski zapisnik 7. seje V. zasedanja BS 22. 2. 1934. Nezaželenost Prepeluhove resolucije kaže tudi dejstvo, da je *Jutro* (št. 35, 13. 2. 1934) v sicer obsežnem poročilu o navadni seji ni niti omenilo.

⁴⁹ Kljub režimskim pritiskom in javnemu glasovanju je opozicijska SLS dobila večino v 54 občinah, uradna JNS pa je zmagala v 292 občinah (Jože Žontar, *Občine v Sloveniji v letih 1918-1941, Vilfanov zbornik*, Ljubljana 1999, 617).

⁵⁰ ARS, fond 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 1. seje IV. izrednega zasedanja BS 4. 9. 1933.

izvajanju, pri čemer je opozoril na problem, da sedaj osrednja vlada banovinske proračune ob potrjevanju »prikroji popolnoma po svojem mišljenju«. Stalni banovinski odbor, sestavljen po strokah banske uprave, bi bilo treba pooblastiti, da bi sodeloval pri sestavljanju in izvajanju proračuna na podlagi stalnega preučevanja potreb banovine glede »na želje in težnje prebivalstva«. Kraljevska vlada naj bi uvidela, da se mora provizorično stanje končati in da bodo lahko banski sveti le ob široki samoupravi delovali »v interesu naroda, države in kralja«. Poudaril je tudi, »da se more edinole pri banski upravi uresničiti vse to, kar mnogokrat zaman pričakujemo od Beograda. Vemo, da se more vsa gospodarska politika Slovenije uresničevati samo v Ljubljani, da se morejo uresničevati samo tu vrednote, ki jih ljudstvo pričakuje od javne uprave.« Svoj kritični govor je Tavčar zaključil z ugotovitvijo, da je tolmačil »želje vsega prebivalstva Slovenije«, in prosil, da se posredujejo predsedniku ministrskega sveta.⁵¹ Ta stališča kažejo, da je tudi v slovenskem liberalnem taboru vladalo hudo nezadovoljstvo zaradi zavlačevanja upravne in samoupravne decentralizacije. Toda zadovoljil bi se že z razširitvijo pristojnosti imenovanega banskega sveta pri sestavljanju in spremljanju banovinskega proračuna ter s kompetenčno okrepitevijo banske uprave.

Banski svet v novi sestavi se je pod režimom JRZ prvič sestal februarja 1936. To dejstvo je posebej poudaril *Slovenec* in dodal, da gre za »popolnoma nove ljudi, ki so bili doslej izključeni od sodelovanja pri važnih poslih, kot so ravno banovinske zadeve«. Dosedanji oblastniki »so po mili volji proti volji vsega naroda gospodarili po svoje in ... dogospodarili«. Poudaril je tudi, da novi banski svetniki »predstavljajo v resnici naš narod iz vseh krajev Slovenije«.⁵² To dejstvo je po uvodnem ekspoziju bana dr. Marka Natlačena o proračunu za leto 1936/37 za »slovensko banovino« poudaril tudi banski svetnik dr. Josip Leskogar: »Mi sicer nismo izvoljeni od ljudstva, vendar pa lahko mirne duše izjavljamo, da smo izbrani iz ljudstva in da naše ljudstvo z 90 % odobrava naše imenovanje.« V hvalnicah sposobnostim novega bana je tudi poudaril, da je že kot predsednik samouprave ljubljanske oblasti pokazal »veliko izkušnost«. Natlačen je uvedel le enofazno proračunsko razpravo, ker po njegovi oceni načelna obravnava glede na to, da proračuna posvetovalni banski svet ne more zavrniti in ne potrditi, ni potrebna.⁵³ Zaradi skrajšane procedure, ki pomeni nazadovanje v primerjavi s sprejemanjem proračunov v letih 1933–1935, je vsako redno zasedanje do leta 1941 obsegalo le šest sej. Ker pa obsežne dvofazne razprave niso imele ustreznih finančnih učinkov, je pomenila sprememba predvsem racionalizacijo dela banskega sveta. Toda dejstvo, da ni dovolil banskim svetnikom tudi glasovanja o proračunu, je pomenilo okrnitev uveljavljenega demokratičnega postopka, saj ga je na ta način lažje dokončno oblikoval po svoji presoji.

Na VII. zasedanju so avtonomistične težnje prišle do izraza zlasti v razpravah o sredstvih za kulturo in prosveto. Predstavnik mesta Murska Sobota odvetnik Franc Bajlec je kritiziral zapostavljanje Slovenije pri dodeljevanju državnih dotacij in poudaril, da Dravska banovina ni navadna banovina kot druge v državi, ker »predstavlja ... celoten slovenski narod«. Odločno in jasno je treba povedati, da je vsa centralizacija, ki jo izvaja Beograd, »neka popolnoma zavestna demontaža slovenskega gospodarstva in slovenske kulture«. Razglašanje »vsakogar, ki količkaj govori o posebni slovenski kulturi in posebnih

⁵¹ ARS, fond 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 1. seje VI. zasedanja BS 4. 2. 1935. *Jutro* (št. 29, 5. 2. 1935) je objavilo obširen povzetek Tavčarjeve razprave.

⁵² *Slovenec* (št. 39a, 16. 2. 1936) je kritiziral tudi krivično dodeljevanje državnih dotacij banovinam, iz česar je bila izvzeta Dravska banovina, ki je morala popolnoma sama z lastnimi sredstvi skrbeti za kritje vseh svojih potreb.

⁵³ ARS, fond 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. zasedanja BS 12. 2. 1936. Kot zanimivost naj omenimo, da ta njegova odločitev ni navedena v uradnem zapisniku (prav tam).

gospodarskih potrebah slovenskega naroda ..., kot separatista« je »samo maska za drugačne namene«, kajti pravi cilj centralizma je napraviti »od treh narodov en sam narod«. Poudaril je, da po njegovem mnenju ni protidržavno dejanje, če banski svetniki povedo, da povsem razumejo, »kaj se za vsem tem skriva in da tega ne maramo«. Predlagal je resolucijo, ki naj bi obsojala »centralistične in unifikacijske poizkuse« proti interesom slovenskega gospodarstva in kulture, in poudaril zahtevo, da se v državnem interesu »uvede takoj najširšo, pravično gospodarsko in kulturno samoupravo v vseh zgodovinsko, gospodarsko in kulturno enotnih pokrajinah v naši državi«, ob tem pa pozdravlja načrt vlade za decentralizacijo in izvedbo širokih samouprav.

Predstavniki mesta Kamnik vladni svetnik dr. Franc Vidic je po obširni razpravi o perečih prosvetno-kulturnih problemih ugotovil, da se je v Sloveniji dvignil »cel vihar« s protesti in shodi zoper nameravano unifikacijo in monopolizacijo učbenikov. Predlagal je sprejetje resolucije, s katero banski svet »odločno protestira proti zenačevanju šolskih učbenikov za naše šole, ker vidi v tem poizkus potisniti slovenski jezik v stran in mu odkazati neko postransko mesto, ali ga polagoma popolnoma izriniti«. Za slovenske šole zahteva uvedbo slovenskih učbenikov, ki naj jih napišejo slovenski znanstveniki in pedagogi. Prav tako tudi izjavlja, da bo budno spremljal izvajanje ustavno zagotovljenih pravic slovenskega jezika v uradnem poslovanju, in odločno protestira proti vsiljevanju nekaterih tiskovin izključno v srbohrvaškem jeziku. Slovenskemu jeziku naj se zagotovi »spoštovanje in veljaba, ki mu gre po ustavnih določilih in po vseh božjih in človeških pravicah«. Ban je pojasnil, da je s posredovanjem na ministrstvu za prosveto glede učbenikov že dosegel delni uspeh, banski svetniki pa so Vidicevo resolucijo soglasno podprli. Soglasje so izražali tudi že med Bajlecovo razpravo in ban je izjavil, da ne nasprotuje temu, »če se banski svet zedini na primerno besedilo« predlagane resolucije, in da bo dal možnosti za glasovanje o njej ob koncu zasedanja.⁵⁴

Do tega glasovanja pa ni prišlo, na kar je verjetno vplival zaplet s člankom Naš protest, ki ga je pripravil za objavo *Slovenec* takoj naslednji dan po navedenih ostrih razpravah v banskem svetu. Po uvodnem poudarku, da so se Slovenci svobodno odločili za jugoslovansko državo predvsem zato, »da bi se s pomočjo dveh bratskih narodov za vedno zasigural obstoj in pospešila rast slovenstva ...«, in ugotovitvi, da bi bila ironija, če ne bi mogli z veliki gmotnimi in moralnimi žrtvami ohranjati vseh narodnih pravic, je *Slovenec* zapisal: »Mi nismo stvorili Jugoslavije niti kot kakšna tuja narodna manjšina ..., niti kot najmanjši del kakšnega v goli domišljiji obstoječega jugoslovanskega naroda, ampak kot slovenski narod, ki je, naj bo še tako majhen, ostalima bratskima narodoma kot svoja celota popolnoma enakopraven in nima nihče pravice, da bi od njega zahteval, naj se številčno močnejšima narodoma asimilira v škodo samega sebe ter žrtvuje svoj jezik, svoj kulturni značaj in nazor ter svoje naravne in nrvstvene osobitosti.« Na odločitev za vključitev v JRZ je vplival njen program za »demokratsko vladavino na podlagi neokrnjene polne enakopravnosti Slovencev, Srbov in Hrvatov, ki ni mogoča drugače kakor v samozakonodajni ljudski upravi, v kateri vsak svoje narodne in pokrajinske zadeve sam vlada, skupno pa je to, kar je za državno celoto neobhodno nujno«.

Slovincem preti »najhujše razočaranje«, ker hočejo neodgovorne sile pod krinko jugoslovanskega nacionalizma unificirati šolstvo, »da bo naš posebni slovenski narodni jezik moral napraviti mesto jugoslovanski mešanici in da se bo naša kulturna in nrvna osobitost utopila v neko jugoslovansko zbrozgo«, proti čemur sta v vladi že nastopila oba slovenska ministra. Glede slovenske narodne samobitnosti in enakopravnosti »ni mogoč

⁵⁴ ARS, fond 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 3. scje VII. zasedanja BS 19. 2. 1936.

noben kompromis in nobeno politično trgovanje. Zakaj nobena dobrina, ki jo daje soudeležba na vladi, naj bi bila še tako velika, ne odtehta življenjske važnosti načela, da smo in moramo ostati Slovenci v skupni državi svoja narodna osebnost in da je od tega odvisno tudi vse naše praktično zadržanje v vseh vprašanjih brez izjeme.« Protest proti nameravanim unifikacijskim ukrepom v šolstvu je vsesplošno slovenski, »ker je to stvar naše narodne samobitnosti, narodne eksistence in pravice do lastnega kulturnega obeležja ter napredka – naš protest pomeni za tiste, na katere je naslovljen: *ali – ali*«. Tisti, ki vodijo takšno politiko proti Slovincem, naj se zavedajo odgovornosti, da jo lahko »samoposebi umevno nadaljujejo brez nas«.

Slovenec je poudaril posebno težo protesta banskega sveta, v katerem so »zastopniki ljudstva«. ⁵⁵ Razprave v njem in Slovenčevem uvodniku lepo kažejo, kakšna pričakovanja so bila v Sloveniji od spremembe režima in kakšno razočaranje je pomenila napovedana unifikacija in monopolizacija šolstva. ⁵⁶ Razpečevanje izredno ostrega Slovenčevega uvodnika pa je Državno tožilstvo v Ljubljani prepovedalo po Zakonu o tisku, in sicer z utemeljivijo, »da izziva plemenski razdor« v obliki, ki ogroža javni mir in javni red, s čimer je »podan učin zločinstva«. ⁵⁷ Vsekakor je velika posebnost, da je bil cenzuriran režimski časnik, in prav zaradi tega smo navedeni uvodnik obširneje prikazali. *Slovenec* pa je po končanem VII. zasedanju analiziral njegov potek in ugotovil, da je v Ljubljani zboroval »slovenski parlament«, kot so ga nekateri pomotoma imenovali, na katerem so ban in njegovi svetovalci »spoznali, da imajo z ozirom na silno stisko premalo oblasti in premalo finančnih sredstev«; pri tem so z vso odgovornostjo in zavzetostjo obravnavali perečo banovinsko problematiko. Ob sedanjih kompetencah se vsiljuje vprašanje, ali je banski svet sploh potreben. Uvodnik je sklenil s pričakovanjem, da bo vlada svoje obljube na ustavnem in zakonodajnem področju udejanila najprej z banovinskimi samoupravami »in jih potem razširila po programu JRZ«. Resnost dela banskega sveta na zadnjem zasedanju »je pokazala, da smo tudi samoupravnega banovinskega sveta po čl. 88 ustave vredni«. ⁵⁸

Potek naslednjega zasedanja februarja 1937 potrjuje, da je sredina tridesetih let pomembna prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine. Ob njegovem začetku je dr. Vidic ugotovil, da se tolikokrat napovedana decentralizacija še sploh ni začela, temveč nasprotno »še vedno gospodari in se širi« centralizem, Beograd pa bi bil pripravljen le na takšno samoupravo, ki bi bila pravzaprav »samoplačava« in bi samo finančno razbremenila osrednje oblasti. Poudaril je, da je slovenska zahteva za najširšo samoupravo »identična z avtonomijo«. Z resolucijo so banski svetniki zadolžili bana, da pri osrednji vladi »najenergičneje« posreduje za izvedbo samoupravne in upravne decentralizacije. ⁵⁹ Po ugotovitvi, da visoka obdavčitev »ogroža obstoj slovenskega gospodarstva«, pa so s posebno resolucijo zahtevali decentralizacijo davčnih virov in uvedbo

⁵⁵ *Slovenec*, št. 42a, 20. 2. 1936 (izvod je z oznako konfiscirano v knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino).

⁵⁶ Na pisanje *Slovenca* (št. 44a, 22. 2. 1936), da minister za prosveto glede učbenikov uveljavlja zakon iz leta 1932, je ostro odgovorilo *Jutro* v članku Pomota ali falzifikat (št. 45, 23. 2. 1936). V njem je zapisano, da je bil zakon o učbenikih izdan že septembra 1929, in poudarjeno, da se njegova določba glede unifikacije in monopolizacije »ni izvajala vsa leta, dokler je sodelovala v vladi JNS«, temveč šele sedaj, ko ta stranka nima več vpliva na delovanje vlade. Slovenčevo pisanje o letnici izdaje zakona je označil za izmišljotino ali ponaredek, »samo da bi napravil krivdo« JNS.

⁵⁷ ARS, fond Višjega državnega tožilstva v Ljubljani, št. 350, fasc. 46, spis P III/2 1936, št. 11. Državno tožilstvo je o konfiskaciji obvestilo ljubljansko upravo policije, da naj zapleni vse izvode, in ministrstvo za pravosodje v Beogradu.

⁵⁸ *Slovenec*, št. 46a, 25. 2. 1936, Banovi svetovalci.

⁵⁹ ARS, fond 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik I. seje VIII. zasedanja BS 15. 2. 1937.

najširše finančne samouprave.⁶⁰ V razpravi o financiranju različnih prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov so banski svetniki pozdravili začetek gradnje univerzitetne knjižnice ter s posebnima resolucijama podprli ustanovitev slovenske Akademije znanosti in umetnosti ter dopolnitev slovenske univerze. Ljubljanski župan dr. Juro Adlešič je utemeljeval nujnost ustanovitve Akademije in pri tem posebej poudaril njen pomen za organiziranje, vodenje in širjenje vseh nacionalnih ved. Oblikovanje takšne ustanove, enakopravne akademijama v Beogradu in Zagrebu, bo dokaz, da se Ljubljana »kot center slovenske kulture« ne zapostavlja. Njena ustanovitev »je z nacionalnega stališča ... potrebna, nič več odložljiva zadeva«. Drugi predstavnik Ljubljane v banskem svetu dr. Vladimir Ravnihar pa je poudaril, da univerza »kot najvišji simbol naše narodne svobode in enakopravnosti« zaradi okrnjenosti in nezadostnega dotiranja »ni mogla izpolniti v polni meri nalog, ki jih ima kot najvišje slovensko kulturno žarišče«. Zato je v interesu slovenske znanosti in kulture ter akademske mladine predlagal novogradnje, ki bi omogočile izpopolnitev medicinske fakultete in uspešno dejavnost tehniške fakultete. V obeh resolucijah so banski svetniki apelirali na osrednjo vlado, da naj omogoči udejanjenje predlogov z ustreznimi finančnimi sredstvi.⁶¹ V zahvalni besedi banu za njegovo delo je dr. Leskovar na zasedanju poudaril, da nikakor noče »priznati ali potrditi, da bi se člani banskega sveta strinjali z onim pravnim stanjem, v katerem je banovina do centralne vlade ali države in tudi ne s pravnim stanjem, v katerem smo mi do bana. Iz resolucij, ki so bile danes soglasno sprejete, zveni iskrena želja, da bi mi čimprej dobili svojo samoupravo in mesto tega banskega sveta, ki je pravzaprav nestvor iz absolutistične dobe, dobili zastop, izvoljen od ljudstva, ki bi sodeloval tako pri uredbodaji, kakor tudi pri upravi.« Izrazil je trdno upanje, da bo že naslednje zasedanje banskega sveta potekalo »v nekem drugem pravnem odnošaju, kakor smo danes«.⁶²

Na nadaljnjih zasedanjih so banski svetniki ob obravnavi perečih banovinskih zadev svoje avtonomistične zahteve le še krepili. Bili so namreč nemočni, da bi za njihovo učinkovitejše reševanje lahko zagotovili ustrezna finančna sredstva, tudi ob soudeležbi državnega proračuna. Niso se zadovoljili le z udejanjenjem ustavnih določil o samoupravi, temveč so na zasedanjih v letih 1939 in 1940 zahtevali rešitev slovenskega vprašanja po hrvaškem zgledu in oblikovanje avtonomne banovine Slovenije,⁶³ kar bi pomenilo dejansko revizijo ustave. Banski upravi Dravske banovine je pri njenem delovanju – »v važnih stvareh so ga odločilno usmerjale« koristne pobude banskega sveta⁶⁴ – pustila osrednja vlada kot nagrado SLS za sodelovanje v njej sicer precejšnjo samostojnost, vendar je bilo to le skromno nadomestilo in uteha za neuspeh pri izbojevanju takšne avtonomije, kot jo je dosegla Hrvaška s svojo banovino, ki je imela zakonodajne pristojnosti.

⁶⁰ ARS, fond 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik 6. seje VIII. zasedanja BS 20. 2. 1937.

⁶¹ ARS, fond 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik 3. seje VIII. zasedanja BS 17. 2. 1937; sredstva za oblikovanje Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani ter za univerzitetne novogradnje je zagotovil državni proračun za leto 1938/29 (*Slovenec*, št. 63a, 17. 3. 1938).

⁶² ARS, fond 77, fasc. 11, Stenografski zapisnik 6. seje VIII. zasedanja BS 20. 2. 1937.

⁶³ M. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, 339–345.

⁶⁴ ARS, fond 77, fasc. 14, Stenografski zapisnik 6. seje XII. zasedanja BS 7. 2. 1940.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN WENDEPUNKT IN DEN AUTONOMISTISCHEN BEMÜHUNGEN DES BANATSRATS DES DRAUBANATS MITTE DER DREISSIGER JAHRE

Durch die Gesetzes- und Regierungsbestimmungen (1929–1930) erhielten die Banatsräte die grundlegende Aufgabe, dem Banus auf der alljährlichen ordentlichen Sitzung bei der Erstellung des Banatsbudgets für jene Vorhaben in den Bereichen Wirtschaft, Soziales, Gesundheitswesen, Kultur und Bildung der »oblasti« beratend zur Seite zu stehen, für die Ende der zwanziger Jahre die Gebiets selbstverwaltungen sorgten. Die vom Innenminister als Vertreter aller Bezirke und größeren Städte ernannten Mitglieder der Banatsräte durften dem Banus Budgetansätze für die Deckung von lokalen Bedürfnissen und Anregungen zur Lösung von akuten Problemen des gesamten Banats unterbreiten. Der Banus war jedoch nicht verpflichtet, ihre Vorschläge bei der Erstellung des endgültigen Haushaltsplans zu berücksichtigen, der dann noch von der Bewilligung durch den Finanzminister abhängig war. Die Banatsräte durften über einzelne Haushaltsposten nicht abstimmen.

Bedeutenden Einfluß auf die Durchsetzung von Vorschlägen der Banatsräte übten die wirtschaftlichen Verhältnisse aus. In der ersten Hälfte der dreißiger Jahre berücksichtigten die Banusse des Draubanats infolge des Einnahmerückgangs zur Zeit der großen Wirtschaftskrise die Vorschläge der Mitglieder der Banatsräte nur in bescheidenem Maße, nach 1935 ermöglichte der allmähliche Übergang in eine Konjunktur eine Erhöhung der Banatshaushalte, wodurch sich auch die Möglichkeiten zur Durchsetzung von Vorschlägen des Banatsrats vergrößerten. Das entscheidende Moment, das sich negativ auf seine Rolle bei der Sicherung der materiellen Mittel für den Fortschritt Sloweniens auf sozio-ökonomischem und kulturellem Gebiet auswirkte, waren jedoch seine eingeschränkten Beratungskompetenzen. In der oktroyierten Septemberversfassung des Jahres 1931 waren zwar gewählte Banatsselbstverwaltungen mit ähnlichen Kompetenzen vorgesehen, wie sie die Gebiets selbstverwaltungen in den Jahren 1927–1929 innehatten, doch keine der Regierungen legte der Nationalversammlung einen Gesetzesentwurf über Wahlen und Kompetenzen der Banatsräte vor. Folglich wirkten in den Jahren 1931–1941 lediglich die vom Minister ernannten Banatsräte, die eine beratende Funktion hatten.

Der Banatsrat der Draubanats war bemüht um die Umsetzung der Verfassungsbestimmungen über die Banatsselbstverwaltungen, wobei die Mitte der dreißiger Jahre hinsichtlich der Intensität und Form einen Wendepunkt darstellte, als mit der Veränderung der wirtschaftlichen Verhältnisse ein Regimewechsel einherging: die Jugoslawische Nationale Partei (Jugoslovanska nacionalna stranka) wurde durch die neue, gesamtstaatliche Jugoslawische Radikale Union (Jugoslovanska radikalna zajednica) ersetzt, in Slowenien das liberale Lager durch die ehemalige Slowenische Volkspartei (Slovenska ljudska stranka). Der liberale Banatsrat forderte vor allem auf der Sitzung von 1933 die Umsetzung der in der Verfassung festgeschriebenen Banatsselbstverwaltung, den Schwerpunkt seiner Bemühungen bildete jedoch die Stärkung seiner Rolle bei der Erstellung des Banatshaushalts durch Rechtsbeschränkungen, wobei er teilweise Erfolg erntete. Seit 1936 forderte der neue Banatsrat, der aus den Anhängern der Slowenischen Volkspartei bestand, entschieden die Wahl eines Banatsrats und dessen größtmögliche Kompetenzen, vor allem im Finanzbereich. Im Jahre 1940 forderte er die Bildung eines Banats Sloweniens mit gesetzgebenden Kompetenzen. Seit Mitte der dreißiger Jahre gelang es der Banatsverwaltung des Draubanats mit Unterstützung des Banatsrats, beträchtliche

Selbständigkeit bei der Lösung akuter Probleme und bei der Verbesserung der materiellen Basis für eine allseitige Entwicklung Sloweniens in die Praxis umzusetzen – eine Belohnung für die Slowenische Volkspartei für ihre Beteiligung an der Regierungskoalition. Obwohl sie hierbei einen bedeutenden Faktor bildete, ist es ihr jedoch nicht gelungen, die rechtlichen Konzessionen zur Umsetzung der Selbstverwaltung bzw. Autonomie in Slowenien zu erwirken.

MILICA KACIN WOHINZ

SLOVENSKO-ITALIJANSKI ODNOSI V RAZDOBJU 1918–1941¹

Po prvi svetovni vojni so se slovensko-italijanski odnosi razvijali na treh ravneh: med italijansko in jugoslovansko državo, med italijansko državo in delom slovenskega naroda v njenih mejah, med italijanskim in slovenskim narodom v celoti.

Za italijansko prebivalstvo v Julijski krajini, zlasti v mestih, je prihod Italije novembra 1918 pomenil odrešitev – redenzione, v slovenskem prebivalstvu pa je vzbudil obup, ki ga je omiljevala iluzija o začasnosti zasedbe in pravičnosti mirovne konference. Da bi za Slovence, ki bi v vsakem primeru prišli pod Italijo, ustvarili čim boljše pogoje, sta slovenska politična predstavnika v Trstu pozdravila italijanskega guvernerja, iz istega razloga so Slovenci sodelovali že v Odboru za javno blaginjo in pri iskanju antantne pomoči v Benetkah. Guverner je z razglasitvijo »pravice zmagovalca« uvedel okupacijske razmere, ki so Slovincem kakor tudi Hrvatom (ti dve nacionalni manjšini sta imeli v Italiji isto usodo, zato ju ni mogoče dosledno ločevati) pokazale, kaj jih čaka v novi državi, ki je že raznarodila Beneške Slovence. Po jugoslovanskih raziskavah je bilo tega prebivalstva v Julijski krajini nad pol milijona, po ocenah C. Schiffrerja okoli 426 000, od tega skoraj 290 000 slovensko govorečih. Osemnajst let pozneje – 1936. – je bilo po tajnem ljudskem štetju še vedno 252 000 slovenskih »allogenov«. Pomembno pa je, da je to prebivalstvo predstavljalo več kot četrtino vsega slovenskega naroda z enakim obsegom ozemlja, medtem ko je v Italiji, skupno s Hrvati, štel dober odstotek. Temu prebivalstvu je okupacijska uprava takoj prepovedala vsakršno manifestiranje narodnih čustev, odprtje šol, obnovo kulturnega in političnega življenja, vodilne intelektualce je internirala, izganjala čez demarkacijsko črto, postavljala pred vojaško sodišče. Že v teh letih so primorski Slovenci doživeli prvi val eksodusa, izgubili so plast izobražencev zlasti v Trstu in Gorici. Po drugi strani je oblast s socialo in prijaznostjo iskala simpatije prebivalstva, ki naj bi bilo po tradicionalni presoji italijanskega nacionalizma dovzetno za italijanizacijo, če bodo odstranjeni vodilni elementi. Na tem prepričanju je bila zasnovana vsa poznejša politika do manjšine. Odnos italijanske okupacijske uprave je bil pogojen s potrebo zmanjšati pomen prisotnosti neitalijanskega prebivalstva na spmem ozemlju in postaviti mirovno konferenco pred izvršeno dejanje. V funkciji sabotiranja razmejitvenih pogajanj je bil sredi leta 1920 požgan slovenski Narodni dom v Trstu, s čimer so bili simbolizirani dotedanji in bodoči odnosi italijanske politike do narodne manjšine.

Slovinci se ta čas niso upirali. »Toliko, da nismo poljubili palice, ki nas ubija,« je zapisal primorski politik v emigraciji.² Pač pa so se upirali v sklopu italijanskega revolucionarnega delavskega gibanja, pridruževali so se mu množično v veri, da bo revolucija v Italiji rešila njihovo socialno in nacionalno vprašanje. Odtod sintagma »slavo-

¹ Poročilo za slovensko-italijansko zgodovinsko-kulturno komisijo, v dogovorjenem obsegu, za drugo poglavje »dokumenta« mešane komisije, ki je bilo, vzporedno s študijo italijanske strani, obravnavano na zasedanju komisije 20. in 21. maja 1994 v Villa Manin v Passarianu. Tekst ni bil podpisan (kulturne odnose je pripravil B. Marušič), tu so vneseni le jezikovni popravki. Sintetizirano besedilo, usklajeno z italijansko osnovno študijo in soglasno sprejeto v štirinajstčlanski komisiji, je objavljeno v trojezični izdaji: *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956*, Nova revija, 2000.

² Fran Vodopivec, predsednik Sveta za zasedeno ozemlje. Pismo je v Arhivu Josipa Vilfana, fasc. 26, hrani Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

comunismo«, »slavo-bolscevismo«, s katero je fašizem utemeljeval teror proti dvema nasprotnikoma hkrati. Na liniji antislovanstva in v vlogi zaščitnika italijanskih nacionalnih interesov je združeval italijanske nacionalne sile v Julijski krajini. Identificiral se je z italijanstvom, slovanstvo pa z antifašizmom. Še pred aneksijo so se torej v deželi ustvarile razmere, ki so veljale in se poglobljale vso dobo. Politične sile so se polarizirale na nacionalni osnovi, slovenski nacionalni blok je bil šele v formiranju, socialistično gibanje je prešlo v skrajni maksimalizem oziroma komunizem, v to skrajnost naj bi ga po mnenju oblasti potisnili Slovenci, ki so se že pred aneksijo pridružili Italijanski socialistični stranki. Iz narodnostno mešanih krajev so se nacionalni konflikti razširili na vse zasedeno ozemlje, ki je bilo vzhodno od etnične meje kompaktno slovensko, razen v mestih. Treba pa je upoštevati, da si ta dva nasprotnika nista bila enakovredna, saj je bila slovenska stran potisnjena v obrambo pred novovladajočo nacijo, združeno v močni državi. Bila je na vseh področjih življenja vedno pod dvojnimi pritiskom: državnih oblasti in fašističnih organizacij. Mislim, da je bila razlika med agresivnim nacionalizmom zatiralskega naroda in samoobrambnim nacionalizmom zatiranega naroda vse premalo upoštevana ne samo pri takratnih progresivnih teoretikih, marveč tudi v zgodovinopisju po drugi vojni.

Rapalska pogodba je bila za Italijo zmaga, čeprav kompromis, sprejele so jo vse politične stranke. Obetala je dobre odnose s Kraljevino SHS. Kraljevina SHS jo je morala sprejeti zaradi pritiska velesil in notranjih nacionalnih nasprotij, ki jih je že 1918. leta spodbujal tudi italijanski generalštab (Badoglio) z načrtom razbijanja nove države, ki je ogrožala italijansko hegemonijo na Jadranu.³ Ceno poraza sta plačala hrvaški in zlasti slovenski narod, saj je dobri četrtini njegovega narodnega telesa grozilo popolno uničenje. Pogodba Slovencev in Hrvatov v Italiji ni omenjala, hkrati ko je priznavala vse pravice italijanski manjšini v Dalmaciji. Slovenski tisk je reagiral s sovražnostjo do Italije, slovenski poslanci v beograjskem parlamentu so protestirali, protestirali pa so tudi socialistični in drugi demokratični poslanci v rimskem parlamentu in zahtevali reciprociteto za manjšini. Na to intervencijo je italijanska poslanska zbornica sprejela resolucijo, »da bodo etnične skupine ... na osnovi iskrenih jamstev lahko gojile svoj jezik, svojo kulturo, svojo vero ... in uživale globoko spoštovanje v svojem posebnem položaju«. Jamstva so dali visoki državniki in italijanski kralj.⁴ Bistvo izjave pa je v uradnem priznanju obstoja druge etnije v Julijski krajini, kar je bilo pozneje praviloma zanikano.

Pogodba o prijateljstvu in pristrčnem sodelovanju med državama 1924. leta je bila za Jugoslavijo nagrada, ker je odstopila Italiji Reko, sicer pa ni v ničemer zavrla raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Italiji, saj jih je prav tisti trenutek zadela Gentilejeva reforma, ki je v nekaj letih spremenila slovenske šole v italijanske. Beograjska vlada je za ceno prijateljstva z močno sosedo zavestno žrtvovala slovensko in hrvaško manjšino. Iz istih razlogov je v Nettunskih konvencijah odstopila Italiji velike gospodarske privilegije, zlasti na škodo Hrvatov. Še pred potekom prijateljske pogodbe, ki jo Mussolini 1929. leta ni hotel podaljšati, je fašistični režim, ko se je utrdil, stopil v odkrito ofenzivo proti jugoslovanski državi z oživljanjem dalmatinskega iredentizma, s podporo separatizmu hrvaške ustaške emigracije in organiziranjem njenih sabotaž v notranjosti Jugoslavije; s sklepanjem pogodb z vzhodnimi državami je obkoljeval Jugoslavijo, s Tiranskim paktom je vkorakal na Balkan. Konec dvajsetih let je grozil napad na Jugoslavijo, v Mussolinijevi okrožnici 1926. leta beremo: »Potrebno je pripraviti – ne da bi izgubili minuto – 20 mobilnih divizij ... Treba je vcepiti našim oficirjem ofenzivno in agresivno mentaliteto ...

³ M. Kacin Wohinz, *Badoglio Sonnino. Italijanski načrt za protijugoslovansko akcijo decembra 1918. Mikužev zbornik, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999*, str.21-26.

⁴ L. Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*, Ljubljana 1965, str. 26-31.

Na srečo je današnja Italija sposobna kaznovati SHS.«⁵ Kaznovati naj bi jo bilo treba, ker je dopuščala in izrabljala iredentistično protitalijansko gibanje politične emigracije iz Julijske krajine in jugoslovanskih nacionalističnih organizacij. Nasprotstva med državama je do skrajnosti podpihoval obojni tisk, omenimo pamflet Virgilija Gayde: *La Jugoslavia contro l'Italia*, ki za napadalnost obtožuje Jugoslavijo.⁶ Jugoslavija se je branila s popuščanjem italijanskim zahtevam, razpuščala je emigrantske organizacije, izganjala antifašiste in prepovedovala antifašistični tisk. Ob justifikaciji tržaških slovenskih patriotov pri Bazovici 1930. leta je ves jugoslovanski tisk moral molčati.

Meddržavni odnosi so padli na najnižjo točko ob umoru kralja Aleksandra v Marseillu 1934. leta, izboljševati so se začeli, ko Jugoslavija ni obtožila Italije za umor, in Mussolini je prvi ponudil sosedi roko. Ciano-Stojadinovičevemu političnemu sporazumu iz marca 1937 je nasprotovala radikalna jugoslovanska mladina, dokler ne bo Italija »s 600 000 Slovenci in Hrvati ravnala tako, kot ravna Jugoslavija s 4 900 dalmatinskimi Italijani«. Med pogajanja je fašistična Italija obljubila kulturne svoboščine slovenski in hrvaški manjšini, ne da bi jih izpolnila, s čimer je vsaj ustno priznala njun obstoj, po drugi strani pa so določila pogodbe zahtevale od jugoslovanske vlade, da je preganjala antifašiste in ukinjala emigrantske organizacije.⁷ Državi sta se obnašali prijateljsko, tisk ju je recipročno hvalil, jugoslovanski je fašistično Italijo poveličeval. Vedno dobri so bili trgovinski odnosi med državama: Jugoslavija je izvažala surovine, živino, les, Italija pa predvsem tekstil, riž, stroje, kože, sočivje. Stalni italijansko-jugoslovanski gospodarski odbor je deloval od 1937. leta dalje.

Primorske Slovence je aneksija, sklenjena brez njih in proti njim, kot beremo v obupa polnem protestu, prisilila sprejeti realno politiko prilagoditve novemu državno-pravnemu položaju, kar so deklarirali slovensko-hrvaški poslanci v rimskem parlamentu: Slovenci in Hrvatje, sedaj italijanski državljani »come hanno il diritto di chiedere la cura piu' gelosa e il piu' profondo rispetto per quanto attiene alla loro coscienza nazionale, cosi' assumono anche tutti gli obblighi non solo quelli imposti dalle leggi ma pure quelli derivanti dal solo fatto della convivenza statale ... Vogliono e devono essere il ponte di riconciliazione perfetto fra la Jugoslavia e l'Italia, essi potranno essere l'elemento spirituale che ravvivi in queste terre i sentimenti di una superiore solidarieta' umana...«⁸ Tej politiki lojalnosti in zakonitega obnašanja so ostali zvesti tudi pod fašistično vlado, dokler jim ni odvzela poslednjih predstavništev v italijanskih inštitucijah (1928). Tudi aventinski opoziciji se niso pridružili iz načela, da mora slovensko-hrvaška narodna skupnost zastopati svoje nacionalne interese le neposredno pri italijanskem narodu. Zato se niso povezali z italijanskimi političnimi strankami, razen komunistov, pa tudi zato ne, ker se nobena ni posebej zavzemala za manjšinske nacionalne pravice. Poskus povezave katoliškega dela slovenskega narodnega gibanja z Italijansko ljudsko stranko (PPI) je propadel, ko je le-ta opustila bitko za avtonomijo novih provinc in vstopila v fašistično vlado. Po čustvih iredentisti in antifašisti so slovenski politiki le po poti lojalnosti in zakonitosti videli možnost za ohranitev nacionalne individualnosti manjšine tudi še potem, ko so bile vse njene inštitucije ukinjene in so nadaljevali svoja prizadevanja v emigraciji prek Kongresa evropskih narodnosti.

⁵ *I Documenti Diplomatici Italiani*, - Roma : Ministero degli Affari Esteri, serie VII, vol. IV, dok. 446.

⁶ V. Gayda, *La Jugoslavia contro l'Italia. (Documenti e rivelazioni)*, Roma 1933

⁷ Prim. M. Kacin Wohinz, Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob. *Gestrinov zbornik*, ZRC, Ljubljana 1999, str. 471–484.

⁸ *Josip Vilfan v parlamentu. Discorsi parlamentari dell'on. Josip Vilfan/pripravil in uvod napisal/ E. Pelikan*, - Trst : Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, - Trieste, 1997, str 114 in *Virgil Šček v parlamentu. Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček/pripravil in uvod napisal/ M. Tavčar*, - Trst (isto), 1994, st. 47.

Kongres, ki mu je predsedoval Tržačan Josip Wilfan, je sprejel 1935. leta načelo sodelovanja z vsemi, tudi totalitarnimi režimi glede zaščite manjšin, če le priznavajo njihov obstoj. Sicer pa so Slovenci prek Kongresa seznanjali svet z genocidno politiko Italije do manjšin, pri čemer »bomo imeli edinstven primer v zgodovini, ko bo celemu ljudstvu proti njegovi volji spremenjen priimek«. Podroben in dokumentiran opis uresničevanja te politike je objavil Lavo Čermelj 1936. in 1938. leta v angleškem in francoskem jeziku.⁹

Po aneksiji, deloma že prej, so Slovenci v Julijski krajini obnovili skoraj vse inštitucije, ki so jih ustvarili še v Avstriji. Dobili so svoja politična in upravna zastopstva, za občinske volitve so ponekod nastopali z Italijani na skupnih kandidatnih listah (Gorica, Postojna, Sežana). Na dveh parlamentarnih volitvah so glasovali tudi za italijanske kandidate komunistične stranke. V obnovi avtonomnih inštitucij so videli zagotovilo za svoboden nacionalni razvoj, zlasti na Goriškem (v izrednem deželnem zboru je bilo razmerje Italijanov in Slovencev 6:5), neprimerno slabšo perspektivo so že v dobi demokratičnih vlad imeli v Trstu in Istri, kjer je fašizem z nasiljem in ob podpori oblasti načrtno uničeval slovensko imovino: sedeže strank in društev, kulturne ustanove, zadruga, tiskarne, zasebne lokale. Še pred prevzemom oblasti je razgnal goriški avtonomni organ in s pogromom na Kobariškem razširil teror tudi v notranjost slovenskega podeželja. Postal je gospodar političnega položaja v deželi še pred prevzemom oblasti prav s pomočjo protislovenske in protikomunistične akcije. Glede raznaroditve neitalijanskih ljudstev in ustvaritve italijanskega kompaktnega ozemlja na vzhodu Italije s ciljem varovanja strateške meje in penetracije na Balkan so se po ugotovitvah E. Apiha skladali interesi vlade, vojaških poveljstev, teoretikov imperialističnega nacionalizma in gospodarskih krogov na državni ravni s šovinističnim razpoloženjem lokalnih elementov. Fašizem je raznarodovalno politiko uzakonil in jo izvrševal nasilno z vsemi sredstvi na vseh področjih življenja manjšine. Imenoval jo je »politica di confine«, izvajalca pa »fascismo di frontiera«, postala je posebno poglavje v splošni fašistični politiki.

Programe za raznaroditev so sestavljali fašistični hierarhi in politiki v obmejnih provincah, ki so tudi sicer odločilno vplivali na vladne ukrepe (Pisenti, Cobol, Perusino, Righi, Relli, Scocchi, Sauro).¹⁰ Vse nacionalne manjšine v zahodni Evropi so bile med vojnama zanikane in obsojene na asimilacijo. Vendar je bila politika italijanskega fašizma do njih bolj načrtna, neprimerno bolj brutalna, represivna in kapilarna, z eno besedo genocidna. Bila je drugačna do Slovencev in Hrvatov, ki so nacionalno pripadali šibki in osovraženi državi, kot do južnotirolskih Nemcev, ki so imeli za seboj močno nacijo. Po Mussolinijevih navodilih iz 1925. leta so za Alto Adige načrtovali spremembo nacionalne strukture z naseljevanjem Italijanov, za Julijsko krajino pa »reintegracijo« ozemlja, češ da so mu le tuje vlade odvzele nekdanji italijanski značaj. Fašistična vlada se tudi ni čutila odgovorna za obljube svojih predhodnic, katerih odnos do »allogenov« je pogojevala potreba po varni strateški meji, odnos fašizma pa je temeljil na zahtevi po enotni italijanski naciji v močni državi. Fašistični teoretiki niso priznavali obstoja slovenske in hrvaške manjšine v mejah Italije, reducirali so ju na »nuclei allogeni«, ki da so brez zgodovine, nacionalne zavesti, kulture, vodilnega sloja itd. Ker so jih proglasili za manjvredno ljudstvo, so jih obsodili na vsrkanje v višjo italijansko civilizacijo. Na tej tezi so nastajali programi raznarodovanja in »etnične bonifikacije«, ki bi ji danes lahko rekli tudi »etnično čiščenje«.

⁹ L. Čermelj, *Life and Death Struggle of a National Minority (The Yugoslaves in Italy)*, Ljubljana 1936. *La minorite' slave en Italie (Les Slovenes et Croates de la Marche Julienne)*, Ljubljana 1938. Ponatisa leta 1945.

¹⁰ Prim. M. Kacin Wohinz, *Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1982, l. 22, št. 1-2, str.151-167.

Vsebovali so poleg eliminacije legalnih inštitucij slovenskega prebivalstva tudi zaviranje njegove demografske rasti, preprečevanje izobraževanja, formiranja vodilne plasti in vsakršnega napredovanja, prepoved preseljevanja v mesta in kupovanja imovine, miniranje posesti s posebnimi davki in izterjatvami, preseljevanje določenih kategorij v notranjost Italije ali v kolonije, tudi deklet za služkinje k italijanskim družinam, favoriziranje emigracije, izprazen prostor pa bi zapolnila italijanska kolonizacija. Ni bilo dovolj uničiti simbole prisotnosti slovenskega prebivalstva, potrebno je bilo odpraviti vsako sled njegove samobitnosti.

Po drugi strani pa je režim iskal konsens z ustanavljanjem socialnih, zdravstvenih, dobrodelnih in kulturnih inštitucij na slovenskem podeželju. Fašizacija najširših plasti pa je bila glavni inštrument za italijanizacijo. Slovenci so se vključevali v fašistične organizacije predvsem iz potrebe za preživetje, kar pomeni po sili razmer, zagotovo pa je bila prisiljena v to vsa učeča se mladina. Čeprav poznamo tudi primere klasične kolaboracije z režimom, zlasti na področju konfidentstva. Že 1922. leta je peščica renegatov v Gorici ustanovila slovensko profašistično Vladno stranko, ki se je kmalu utopila v Nacionalno fašistično stranko (PNF); drugačna zvrst kolaboracije je bilo vstopanje mladih brezposelnih v fašistično milico (MVSN), pozneje pa prostovoljno odhajanje na delo v Abesinijo. Sicer pa so bili prav redki Slovenci imenovani za občinske podestate, kvečjemu za tajnike, še manj jih najdemo med fašističnimi funkcionarji. Fašizem Slovincem ni zaupal. Spričo slabo izbranega kadra, poslanega med Slovence večinoma z italijanskega juga, ki ni mogel razumeti okoliščin in je netaktno in brutalno izvrševal svojo misijo, so ljudje prišleke in vse, kar je bilo italijanskega, sovražili in zaničevali, po njih so sodili vse Italijane. Ta sodba se ni bistveno spremenila, ko so se prve generacije rekrutov vračale iz italijanskih mest, kjer so spoznale tudi drugačno Italijo. Govorimo o podeželjanih, ki so šele po prvi vojni prišli prvič v stik z Italijani. Ustvarjali pa so se, odvisno od obnašanja posameznikov, tudi dobri sosedski odnosi, prijateljstva z učiteljicami, zdravniki, vojaki, o čemer pričajo tudi poroke slovenskih deklet s priseljenimi Italijani, ne glede na to, da so jih politiki načrtovali v funkciji raznarodovanja. Med razumniki pa je očitno prevladal občutek, »da ni nikakršne prihodnosti, da se bo zdaj zdaj nekaj zaprlo, se bo vse nekam pogreznilo ... Bili smo kot hermetično zaprti, ujeti, brez izhoda,« kot ga je nedavno opisal pisatelj Boris Pahor. Ti vidiki odnosov so še popolnoma neraziskani.

Med italijanskimi državniki so bili prav redki (C. Schiffrer jim reče »bele muhe«) drugačnega mnenja glede odnosa do drugorodne manjšine, redki so se zavedali kontraproduktivnosti nasilja kot metode za asimilacijo in penetracijo na Balkan. Veleposlanik v Beogradu gen. Bodrero je preroško pisal šefu direktije za javno varnost Crispu Moncadi – prvemu prefektu Julijske krajine – : »se continueremo a questo modo ... ci troveremo di fronte a qualche amara delusione«; priporočal je spoštovanje nacionalnih pravic, s čimer bi pridobili simpatije Slovencev v Jugoslaviji, jih odtrgali od Beograda in našli v njih »un magnifico veicolo di penetrazione nostra nel centro Europa«. ¹¹ Sklicujoč se na zunanjo politiko in koristi za vrhovne italijanske interese je tudi predstavnik Slovencev Josip Wilfan prepričeval Mussolinija, naj spremeni politiko zatiranja v politiko ohranitve manjšin. ¹² Poslanca Wilfan in Besednjak sta ob ukinjanju zadnjih društev napovedala upor prebivalstva, ki da je že zdržalo večstoletni germanski pritisk in bo torej tudi italijanskega, saj bo vsak slovenski dom postal šola in vsi starši učitelji. Z zatrtjem zadnjih slovenskih in

¹¹ Archivio Centrale dello Stato, Ministero degli Interni, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari Generali e Riservati, 1924, mapa 12.

¹² Dokument z dne 4. decembra 1926 je objavljen v M. Kacin Wohinz - J. Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*, - Ljubljana, Nova Revija 2000, str. 191-196.

hrvaških inštitucij (1927-1928) je narodna manjšina kot politična sila prenehala obstajati. V tridesetih letih sta narodnoliberalna in katoliška politična skupina delovali podtalno, ob izbruhu vojne sta se povezali v Narodni svet, ki naj bi po vojni odločal o pripadnosti s Slovenci in Hrvati naseljenega ozemlja.

Slovenci in Hrvati so v dvajsetletju pod Italijo izgubili bogato kulturno in gospodarsko dediščino, ustvarjeno od konca preteklega stoletja. Po ocenah jugoslovanskih zgodovinarjev: 488 osnovnih šol in 3 srednje, ok. 400 kulturnih, prosvetnih in drugih društev, enako število knjižnic in sedežev z opremo, ki so jo prevzele fašistične organizacije, 3 politična društva, 31 naslovov periodičnega tiska, okoli 300 gospodarskih zadrug in finančnih ustanov, več 10 zasebnih lokalov in domov, ki so jih že 1921-1922 razdejale fašistične skvadre. Ponekod so slovenske knjige gorele na grmadi. Na gospodarsko-socialnem področju je prebivalstvo obubožalo tudi zato, ker je izgubilo možnost samopomoči, srednji sloj in inteligenca sta bila razgnana, zlasti v Trstu in Gorici, državni uradniki, učitelji, železničarji preseljeni v notranjost Italije, mnoga kmetijska posestva – po ocenah ok. 7000 – so šla na boben in v roke italijanskih lastnikov, emigracija, ekonomska in politična, legalna in ilegalna, naj bi dosegla okoli 100 000 ljudi (ali 20%) – pravi eksodus. Podrobna raziskava za občino Repentabor je npr. pokazala, da je v letih 1919-1939 odšlo nič manj kot 18,6% Slovencev, večinoma v Argentino, največ v letih 1927-1930, pred svetovno gospodarsko krizo. Z italijanizacijo toponimov, priimkov in osebnih imen je slovensko prebivalstvo izgubilo svojo nacionalno fizionomijo. Legalno je Slovincem ostala samo pravica do tiskanja knjige, čeprav cenzurirane, plenjene in vsestransko preganjane, materni jezik pa samo pri verskih obredih, razen v središču Trsta, in pri procesijah, ki so iz protesta postale »neme«. Najboljši zunanji dokaz o ubijanju neke drugačne nacionalnosti so bili povsod navzoči izvvezki: »Qui si parla soltanto italiano.« Slovenski jezik je bil izgnan celo z nagrobnikov. »Etnična bonifikacija« ali italijanska kolonizacija pa ni uspevala, notranjost Primorske je ostala kompaktno slovenska. Gospodarskega in socialnega propadanja ni moglo omiliti dejstvo, da je država iz militarističnih potreb izvajala v deželi javna dela, gradila ceste, vodovod, elektrarne, cementarno, lesno industrijo, s čimer je sicer bogatila deželo, toda zaposlovala je predvsem priseljence, tudi te v funkciji raznarodovanja.

Nasilje je povzročilo iredentizem ter krepitev subverzivnega komunističnega gibanja, odpor je bil splošen, anti-fašističen s pretežno nacionalnim značajem, torej tudi antiitalijanski. Poslednji branik pred italijanizacijo in fašizacijo so ustvarjali slovenski duhovniki, edina nerazgnana plast izobražencev, z gojenjem narodne zavesti, besede, pesmi pod avtonomno cerkveno streho. Bili so organski pastirji, kot pravi Luigi Tavano, duhovni in civilni voditelji.¹³ Na vasi so izničevali delo učitelja, ki je bil hkrati fašistični sekretar, zato so bili glavna tarča napadov oblasti in fašizma pa tudi pod močnim pritiskom cerkvene oblasti. Drugače kot pozneje v Sloveniji in na Hrvaškem so bili ti duhovniki v Julijski krajini na strani anti-fašizma. Sedemnajst jih je bilo zato konfiriranih. Pevovodja in komponist Alojz Bratuž je prepevanje slovenske nabožne pesmi v cerkvi plačal z življenjem. Posebno metodo je ubrala vlada s podkupovanjem duhovnikov, da bi se odrekli svoji narodni misiji, ki pa so jo opravljali tudi zato, da so ohranjali Cerkvi vernike, saj je grozila herezija. Sveti sedež je režimu praviloma popuščal tako pri odstavljanju škofov, za Karlinom še Sedeja in Fogarja, kakor pri nastavljanju italijanizaciji in fašizaciji naklonjenih italijanskih škofov. Zavezništvo Vatikana s fašizmom je pospeševalo raznarodovanje, obenem pa so ga prizadevanja za avtonomijo Cerkve tudi zavirala. S konkordatom je Vatikan zagotovil vernikom pravico do maternega jezika v cerkvi, kljub temu je bil v Videmski provinci 1934. leta prepovedan

¹³ L. Tavano, Gorizia: *Una diocesi anomala nella storia della Chiesa in Italia (1918 - 1947)*. V: *Ricerca storica e chiese locali in Italia*. Roma, 1994, str. 497-518.

slovenski jezik v verskih obredih, edina narodna pravica Beneških Slovencev. Usodo letih je opisal France Bevk pod psevdonomimom in v Ljubljani izdani knjigi: *Kaplan Martin Čedermac*. Sicer pa je med duhovščino obeh narodnosti vladalo prav tako nasprotje kot na političnem področju, nobenega sodelovanja ni bilo, »da una parte noi, dall'altra gli Sloveni« pravi Medeot, Tavano pa, da je bila realnost tega ozemlja politično in cerkveno najbolj kritična v vsej Evropi med vojnama.

Antifašistično propagando, varovanje ljudi pred vsrkanjem v fašistične organizacije in pred raznaroditvijo je prevzela radikalna nacionalistična mladina, ilegalno organizirana v TIGR-u (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki se je odločila, da na nasilje odgovori z nasiljem. Bila je proti vsem priseljenim Italijanom, tudi cestarjem in oglarjem, ker so vsi udarili po Slovincih, beremo v ilegalnem časopisu *Borba*, »to je bilo najtežje, zadnja vez se je pretrgala ... Spravo in sožitje smo želeli, odbili so ga, iz teptanega srca raste sovraštvo proti njim vsem, brez razlike ... ker tudi oni v svojem sovraštvu niso prizanesli (nikomur) ...«¹⁴ Značilni so bili požigi šol in drugih potujčevalnic slovenskih otrok po vzoru skavdrističnih požigov, žrtve atentatov pa so bili predvsem slovenski kolaboranti in konfidenti (izmed identificiranih 12 umorjenih jih je bilo pet italijanske narodnosti). Ob vojni nevarnosti se je konec dvajsetih let organizacija pripravljala na gverilo za hrbtom morebitnega italijanskega napada na Jugoslavijo, v začetku druge svetovne vojne je delovala s sabotažami in špijonažo v korist zahodnih demokracij. Na treh procesih (Pula 1929, Trst 1930, 1941) je Posebno sodišče za zaščito države za to dejavnost izreklo 14 smrtnih obsodb, 10 jih je bilo izvršenih. Po izračunih podatkov v Aula IV¹⁵ je bilo do 1943. leta 544 ali 9,7 % vseh obtoženih pred Posebnim sodiščem slovenske ali hrvaške narodnosti, med njimi 22 žensk ali 18 % vseh obtoženih žensk in 34,6 % vseh obtoženih kmetov; izrečenih je bilo 36 smrtnih obsodb, tj. 76,6 % vseh smrtnih obsodb – 26 izvršenih, ter 4900 let zavora od skupnih 27 000 let. Mnogo je bilo obsojenih na politično konfinacijo, tudi samo zaradi »slovenskih čustev«, številna so bila svarila, preiskave stanovanj in lokalov, aretacije, »ricinusovo olje«. Ostrejša kaznovalna politika in policijske mere proti Slovincem niso bile samo posledica močnejšega odpora, ampak tudi strožjih kriterijev do nacionalnega kot do razrednega odpora z intencijo strahovanja celotnega prebivalstva. V sodnih postopkih sta bila postavljena na zatožno klop Jugoslavija in italijanska antifašistična emigracija, s katero so bili povezani slovenski emigranti in organizacija TIGR.

Protiitalijanstvo Slovencev v Jugoslaviji se je stopnjevalo sorazmerno s stopnjevanjem pritiska na sonarodnjake v Julijski krajini, sovražna je bila posebej duhovščina zaradi poitalijančevanja slovenske Cerkve. Leta 1932 je zagrebški nadškof Bauer pozval na hkratno molitev za zatirane brate v vseh katoliških cerkvah v Jugoslaviji, zaradi česar je Mussolini interveniral pri Svetem sedežu. Sv. oče akcije sicer ni obsodil, vendar se je odtlej distanciral od pritožb slovenskih duhovnikov. Na protiitalijansko razpoloženje so vplivale emigrantske organizacije, ki so prirejale stalne demonstracije, komemoracije nesrečnih dogodkov (rapalska pogodba, justifikacije), incidente na meji; obtožujoče napadalen je bil slovenski tisk, ki ga je jugoslovanska oblast v najbolj napetih trenutkih utišala.

Povezanost in sodelovanje primorskega ilegalnega nacionalnega odpora z italijanskim antifašizmom se je začelo v italijanskih konfinacijah in se nadaljevalo v emigraciji z Antifašistično koncentracijo in gibanjem *Giustizia e libertà*, ki sta imeli v programu kulturno in upravno avtonomijo za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji. Emigrantski časopis v

¹⁴ *Borba*, 22. maj 1928.

¹⁵ *Aula IV, Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista*, Roma: ANPPA, 1961. *Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927 – 1943*, iz knjige *AULA IV*, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1970.

Jugoslaviji *Istra* je objavljala podrobne informacije o italijanskem antifašističnem gibanju in intervjuje z njegovimi voditelji. Revizijo meje so zagovarjali Salvemini (čim manj Slovanov v mejah Italije), Turati, Treves, Montasini in komunisti. Sicer pa so v Franciji objavljali brošure in članke o problemu zatirane manjšine v Italiji in obsojali fašizem. V Jugoslaviji so dobili zatočišče tudi italijanski antifašistični ubežniki, ki jih je reševala čez mejo organizacija TIGR, v nasprotno smer, v notranjost Italije je tihotapila italijansko antifašistično literaturo. Naslonitev nacionalnega gibanja zatirane manjšine na evropski antifašizem je bila tudi posledica paktiranja Jugoslavije z zatiralsko Italijo.

Izmed italijanskih političnih strank je le komunistična že v dvajsetih letih priznavala manjšini pravico do samoodločbe in odcepitve od Italije. To vprašanje je reševala skupno s Komunistično stranko Jugoslavije, s katero je izdajala skupno slovensko glasilo *Delo*. V tripartitni deklaraciji so KSI, KSJ in KSA slovenskemu narodu, obsojenemu na propad zaradi razkovanosti in zatiranja v štirih državah, obljubile, da se bodo borile za samoodločbo, zedinjenje in neodvisnost Slovenije. Navzočnost primorskih Slovencev v KSI je bila vedno številna, vplivali so na načrtovanje strankine nacionalne politike. V prizadevanjih za prevzem hegemonije v slovenskem nacionalnem gibanju je KSI ostro nasprotovala meščanskemu vodstvu tega gibanja, TIGR-u pa zaradi individualnih terorističnih metod, nasprotovala pa je tudi povezovanju tega gibanja z italijanskim demokratičnim antifašizmom. Politika ljudske fronte za boj proti fašizmu in vojni je pripeljala KSI k akcijski pogodbi z narodnorevolucionarnim gibanjem TIGR.

Tudi za kulturne stike velja, da se razvijajo na dveh ravneh: na anektiranih ozemljih ter med jugoslovansko Slovenijo in Italijo. V Julijski krajini se je na italijanski strani duhovna avtarkija poglobila, italijanska kultura pa je postala neprepustna za vsak stik s Slovenci. Pobudniki sodelovanja so bili Slovenci, po letu 1918 so izgubili veliko intelektualne moči (selitve v Jugoslavijo), toda pojavile so se nove ustvarjalne moči, ki so bile prežete z idejami povojne Evrope, ki je težila k povezovanju tudi manjših etničnih grupacij. Vendar gre za kratkotrajno obdobje, ki ga kaže npr. Gorica, kjer so se zaradi univerzalnosti govornice združevali predvsem glasbeni in likovni umetniki. (Gre predvsem za goriški odmev na futuristično gibanje pesnika Marinettija, ki je v Gorici nastopil leta 1923). Leta 1924 je prva goriška umetnostna razstava združila umetnike iz celotne Julijske krajine, poleg Slovencev Piona (ki se je oblikoval v italijanskem in tudi srednjeevropskem prostoru), Čarga in Spazzapana (ki se je, sicer Slovenec, po letu 1930 povsem vključil v italijanski prostor) tudi Italijane Brassa, Bolaffija, De Finettija in druge. Z likovnimi umetniki je sodeloval tudi glasbenik Marij Kogoj. Tudi na polju leposlovja so prihajale pobude od Slovencev, tako naj omenimo Resov zbornik, posvečen 600-letnici Dantejeve smrti; izšel je dvojezično (1921, 1923). Alojz Res se je tudi kasneje kot profesor na Ca' Foscari prizadeval za utrditev slovensko-italijanskih kulturnih stikov. Leta 1925 je v Gorici izšel prvič v slovenskem prevodu (Andrej Budal) Manzonijev roman *I promessi sposi*. Vendar se med obema vojnama niti Gorica niti Trst nista izkazala kot nekakšna centra posredovanja italijanske kulture Slovincem, še manj obratno. Slovenci izdajo le nekaj prevodov italijanskih književnikov (G. Verga, G. Deledda itd.), saj v bitki za ohranjanje narodne zavesti širijo predvsem literaturo slovanskih narodov. Na glasbenem polju naj omenimo vsaj učiteljski pevski zbor, ki je leta 1923 gostoval tudi v Benetkah in Bologni (njegove nastope so motili fašisti). Na področju znanstvenega dela so le osamljeni poskusi sodelovanja slovenskih strokovnjakov v italijanskih strokovnih revijah, na primer Henrika Tume v *Studi Goriziani* ali pa Miroslava Premrouja, ki je arhivske vire objavljala v italijanskih domoznanstvenih revijah. Na prostoru, kjer je živela slovenska skupnost v Italiji, je stike pogojevala državna italijanska politika, ki je Slovence kot narod in posebej njegovo kulturo

zanikala. Sindikat umetnikov v Trstu je med drugim napovedal 1929. leta »impegnare una lotta senza quartiere contro tutti i linguaggi impuri, contro tutte le assurdità di un' arte non nostra ...«

Odnos italijanske države do slovenske etnične skupnosti v Italiji je seveda krojil tudi stike med Slovenci v matični domovini in italijanskim kulturnim svetom. Mnogokrat neprepustna jugoslovansko-italijanska meja za prehajanje slovenskega tiska in drugih oblik sodelovanja je negativno vplivala na razvoj morebitnih pobud. Toda vsemu navkljub so se našli posamezniki, ki so prešli meje takih nesporedov. Omenimo ustanovitev katedre za romanistiko na ljubljanski univerzi. V Ljubljani izide več prevodov iz italijanske književnosti, pri tem pripada posebno mesto pesniku Alojzu Gradniku (njegova mati je bila Furlanka), ki izda leta 1940 reprezentativen prevod italijanske lirike. Stanko Škerlj, ki slovensko-italijanske stike (zlasti na polju gledališča) obdeluje kot znanstvenik, objavi leta 1924 prvi slovenski prevod iz furlanske ljudske književnosti. Poleg književnih del se objavljajo tudi eseji in podobno, npr. Crocejeva knjiga o evropski zgodovini v 19. stoletju. Manjše je zanimanje za slovensko književnost na italijanski strani, med razširjevalci omenimo Umberta Urbanija (Urbanc). Med obema vojnama se pojavi generacija italijanskih slavistov, v kateri poleg A. Cronie, G. Maverja, E. Damjanija, B. Calvija nastopi tudi Luigi Salvini, ki je pripravil izbor *Liriche slovene moderne* (1938). To je bilo že v času po sporazumu Ciano-Stojadinović, ki je za trenutek omilil strog režim na manjšinskem prostoru (gostovanje ljubljanske opere v Trstu, prehajanje nekaterih slovenskih časopisov v Julijsko krajino, kratkotrajna dopustitev slovenskega verskega časnika v Italiji). Na polju znanosti omenimo sodelovanje slovenskih poznavalcev v italijanskih revijah, kjer objavljajo zgodovinar Milko Kos, literarni zgodovinar Ivan Grafenauer, romanista Stanko Škerlj, Franc Šturm in drugi. Na slovenski strani je tudi nekaj poskusov, da se z izdajo učbenikov slovenskega jezika slovenščina približa Italijanom. Ivan Trinko izda leta 1930 slovensko slovnico in 1940 kulturnozgodovinski vodnik po Jugoslaviji. Na drugi strani pa izide italijansko-slovenski slovar Giovannija Androvića. Na predvečer druge svetovne vojne se v Firencah tiska slovenski prevod Mussolinijevega priročnika o doktrini fašizma. Pet različnih priročnikov za učenje slovenskega jezika izide v Italiji leta 1941 – poleg treh ideoloških knjig o fašizmu.

Sodelovanje med dvema narodoma v obdobju med vojnama je v primerjavi z antagonizmi obsegalo le majhen del odnosov. Prostor, namenjen v tem tekstu obema poloma, ni v sorazmerju z njuno težo.

Na liniji antifašizma se je razvijalo sodelovanje med narodoma že med vojnoma, med drugo vojno je ta odnos prevladal nad konfliktnostjo in se utrjeval vsa povojna leta. Četrto stoletje pripadnosti italijanski državi je bilo za primorske Slovence velika katastrofa, ki se je do razpada fašistične Italije samo večala. Potisnila je ljudi v vsesplošen obup pa tudi v subverzivno, nacionalistično in iredentistično reakcijo. Julijska krajina je bila po ravnanju oblasti in fašizma s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, po reakciji tega prebivalstva in represalijah nekakšna permanentna vojna cona. Skladno z nasiljem se je stopnjeval odpor, ki je po okupaciji Slovenije izbruhnil v končni obračun za osvoboditev velike večine primorskih Slovencev.

ZUSAMMENFASSUNG

**DIE SLOWENISCH-ITALIENISCHEN BEZIEHUNGEN IN DER ZEIT VON
1918 BIS 1941**

(Der Bericht wurde der slowenisch-italienischen gemischten historisch-kulturellen Kommission vorgelegt, die ihn zusammen mit der italienischen Version 1994 behandelte und als Grundlage für die Ausarbeitung des von beiden Regierungen in Auftrag gegebenen Dokuments verwendete: Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956/dreisprachige Ausgabe, Ljubljana 2001).

Die slowenisch-italienischen Beziehungen entwickelten sich nach dem Ersten Weltkrieg auf drei Ebenen: zwischen dem italienischen und jugoslawischen Staat, zwischen dem italienischen Staat und den Slowenen innerhalb seiner Grenzen sowie zwischen beiden Nationen.

Italien erreichte mit der Annexion des von der Entente versprochenen Gebiets Julisch-Venetiens die Erlösung der letzten Hunderttausend Italiener. Doch auf diesem Territorium lebten in geschlossener Siedlungsweise (neben 170.000 Kroaten) auch 327.230 Slowenen, die zusammen mit den 34.000 Venezianischen Slowenen (seit 1868 bei Italien) ein gutes Viertel des gesamten slowenischen Volkes ausmachten. Beim Zerfall der Habsburgermonarchie votierten sie für den Anschluss an Jugoslawien. Da die italienischen Behörden auf die Konfrontation mit einer ethnisch anderen Volksgruppe, die im österreichischen Staat kulturell und politisch geformt wurde, nicht vorbereitet waren, kam es zu unerwarteten Schritten: Die Okkupationsverwaltung (1918-1920) ging mit den Slowenen nicht gerade zimperlich um und beschränkte ihre Grundfreiheiten, die liberale vorfaschistische Regierung erlaubte jedoch die Erneuerung des im Krieg zusammengebrochenen kulturell-politischen und wirtschaftlichen Lebens. Doch bald gelang es dem „Grenzfaschismus« an die Macht zu kommen, indem er sich als Schirmherr italienischer nationaler Interessen präsentierte und an der Ostgrenze alle lokalen italienischen nationalen Kräfte auf der Linie des Antislawismus und Antibolschewismus konzentrierte. „Die neuen Regionen« befanden sich hinsichtlich ihrer Identität in starken Widersprüchen zwischen dem nationalen Prinzip, den Staatsinteressen und der Machtpolitik. Die zwischenstaatlichen Verträge von Jugoslawien und Italien (Rapallo 1920, Rom 1924 und das Ciano-Stojadinović-Übereinkommen 1937) enthielten keinerlei Bestimmungen über den Schutz der jugoslawischen nationalen Minderheit in Italien, sie räumten jedoch der italienischen Minderheit in Jugoslawien alle Rechte ein. Jugoslawien opferte bewusst seine Minderheit, um dafür gute Beziehungen mit einem egoistischen Nachbarstaat einzutauschen, der in seinem Hegemoniestreben an der Adria und durch die Tendenz zur Revision der Grenzen antijugoslawisch eingestellt war.

Das faschistische Regime kodifizierte die Assimilationspolitik gegenüber den Slowenen und Kroaten mit dem Ziel der nationalen Vereinheitlichung und des Vordringens auf den Balkan. Bis zum Ende der zwanziger Jahre wurden trotz der Loyalität und Gesetzestreue, die die Volksgruppenvertreter gegenüber dem Staat und seinen Behörden, auch den faschistischen, deklarierten und praktizierten, alle ihre Institutionen verboten. Die Lokalbehörden planten eine „ethnische Bonifikation«, indem sie mit sozialen und wirtschaftlichen Maßnahmen versuchten, das Grenzgebiet fundamental zu verändern oder zu italienisieren. Die faschistische Assimilationspolitik schonte nicht einmal die katholische Kirche, ihre Verfolgung traf auch Geistliche, die nach der Vertreibung der Intellektuellen auch die

Funktion ziviler Seelsorger und Schutzherrn der nationalen und sprachlichen Rechte der Gläubigen übernommen hatten.

Die wirtschaftliche Not und die politische Diskriminierung bewirkten einen starken Emigrantenstrom. Nach jugoslawischen Schätzungen verließen 105.000 Slowenen und Kroaten das Land. Die Menschen setzten Italien mit dem Faschismus gleich und lehnten alles ab, was italienisch aussah. Dies galt auch für den kulturellen Bereich. Während die italienische Kultur verschlossen und undurchdringbar blieb, zeigte die slowenische Kultur doch etwas mehr Interesse für die italienische Literatur. In den zwischenmenschlichen und nachbarschaftlichen Beziehungen, auch auf künstlerischem Gebiet, entstanden immerhin Kontakte und Freundschaften zwischen Slowenen und Italienern, doch die Beitritte zu faschistischen Organisationen erfolgten für gewöhnlich unter Zwang. Die brutale Unterdrückung bewirkte den Widerstand von nahezu der gesamten slowenischen Bevölkerung. Die Jugend entschied sich, auf Gewalt mit Gewalt zu antworten (TIGR), was zu schärfsten Repressionen führte, einschließlich Verurteilungen und Hinrichtungen.

Mit der slowenischen irredentistischen Bewegung schloss Mitte der dreißiger Jahre die Kommunistische Partei Italiens ein Bündnis, die zusammen mit der KP Jugoslawiens und Österreichs das Recht der Slowenen auf Selbstbestimmung vertrat, wie auch der Abspaltung von bestehenden Staaten und der Vereinigung in einem eigenen unabhängigen Staat. Ende der zwanziger Jahre entwickelte sich auch eine Zusammenarbeit mit den italienischen demokratischen antifaschistischen Kräften im Exil, die den Einsatz für die Verbreitung des Antifaschismus in das Innere Italiens den Slowenen und Kroaten mit der Anerkennung von Autonomierechten und in einigen Fällen auch mit Grenzkorrekturen zu belohnen bereit waren. Diese Kooperation endete jedoch schlagartig, als sich die slowenische Seite über Emigrantenorganisationen in Jugoslawien für die Abtrennung der Gebiete vom italienischen Staat entschieden hatte.

Die ein Vierteljahrhundert währende Zugehörigkeit zum italienischen Staat bedeutete für die Slowenen des Küstenlandes eine Katastrophe, die die Menschen in eine totale Hoffnungslosigkeit stieß, aber auch zu subversiven und irredentistischen Reaktionen führte. Im Einklang mit der Unterdrückung wuchs der Widerstand, der nach der Okkupation Jugoslawiens 1941 zur endgültigen Abrechnung führte.

JURIJ PEROVŠEK

JUGOSLOVANSKA NACIONALNA STRANKA IN VOJNA 1939–1941

Vojna, ki se je v Evropi začela 1. septembra 1939 z nemškim napadom na Poljsko in je prerasla v drugi svetovni vojaški spopad, je v mednarodni in slovenski javnosti vzbudila izjemno pozornost. S 1. septembrom 1939 je postalo jasno, da je mednarodna napetost, ki sta jo v poznih 30-ih letih netili nacistična Nemčija in fašistična Italija, privedla do nove vojaško-politične prelomnice v evropski in svetovni zgodovini. Nanjo se je odzvala vsa slovenska politika. V razpravi bomo predstavili poglede, ki jih je na vojno v Evropi od nemškega napada na Poljsko do napada sil Osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 oblikoval liberalni del slovenske politike, in s tem osvetlili še enega od vidikov zgodovine slovenskega liberalizma v prvi jugoslovanski državi. Pri tem ne bomo obravnavali vprašanja ilegalnega protinacističnega delovanja slovenskih liberalcev v letih 1939–1941, ko so v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami aktivno delovali proti nemškemu Reichu, izvajali sabotaže na nemških transportih, organizirali ilegalne povezave v tujino in pomagali zbirati obveščevalne podatke o nemški vojski na slovenskih mejah. Slednje je v svojih zadnjih raziskavah odlično predstavila Jerca Vodušek Starič.¹

Liberalna Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) in njen politični tisk sta mednarodnopolitični razvoj, ki je Slovence neposredno soočil z nemško nacistično grožnjo in le eno generacijo po »letih strahote« 1914–1918 človeštvu napovedoval še eno veliko preizkušnjo, natančno spremljala. Po uradni priključitvi, t. i. anšlusu Republike Avstrije k Tretjemu rajhu 13. marca 1938 je *Jutro*, politično glasilo JNS, ugotovilo, da je nemški »narodni socializem (...) uresničil zase, kar je že dolgo napovedoval in o čemer ni pustil nobenega razsodnega človeka v Evropi v dvomu, da bo nekoč zares uresničil.« Opozarjalo je, da je »velika Nemčija danes naš neposredni sosed, da je ogromna sila nemškega naroda naslonjena na naše Karavanke. Tretji rajh pa ni le naš sosed, je tudi gospodar nad dragocenim delom našega narodnega telesa, naše koroške manjšine.« *Jutro* je poudarjalo, da se je »s tem dejstvom (...) treba realno-politično sprijazniti kot z nujnim rezultatom vseh dosedanjih narodno-socialističnih naporov.« Zato morajo Slovenci poiskati »vse elemente našega neokrmjenega nacionalnega obstoja in sigurnega nacionalnega razvoja« v opori na jugoslovansko državo. To pa je usmeritev »v naše naravne nacionalne tokove,« saj le »edinstvo in nacionalna povezanost s Hrvati in Srbi (...) lahko izpopolnita naše obrambne vrzeli.«² Na potrebo po narodnoobrambni pripravljenosti je opozarjala tudi mladinska organizacija JNS (Omladina JNS), ki je po anšlusu izdala brošuro *Nemški imperijalizem*. V njej je slovensko javnost in zlasti obinejno prebivalstvo seznanjala »z glavnimi smernicami nemškega imperijalizma, ki posega v okviru svojih velikih, širokopoteznih in podjetnih načrtov tudi po našem ozemlju.« V brošuri je med drugim poudarila, da je nemški

¹ Jerca Vodušek Starič, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941, *Prispevki za novejšo zgodovino (PNZ)*, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 59–69 (Vodušek, Liberalni patriotizem); ista, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*, Ljubljana 2002, str. 71–212 (Vodušek, *Slovenski špijoni*).

² *Jutro*, 15. 3. 1938, Konec Avstrije. Prim. tudi Anton Melik, Ob združitvi Avstrije z Nemčijo, *Misel in delo (MiD)*, 1938, št. 2–3, str. 48, 52. – O pogledih JNS na nacionalno vprašanje v letih 1939–1941 glej Jurij Perovšek, Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941, *PNZ*, 2002, št. 3, str. 49–59.

narod, kar zadeva staro nemško imperialistično težnjo Drang nach Osten in Drang nach Süden, »ostal samemu sebi zvest.«³

Po anšlusu je zunanjepolitični urednik *Jutra* dr. Branko Vrčon v znani liberalni kulturni in socialni reviji *Misel in delo* opozarjal, da se je težišče mednarodne negotovosti v Evropi premaknilo v Češkoslovaško republiko (ČSR), na katero je mejil razširjeni Tretji rajh. V Češkoslovaški se je »z vso perečnostjo na mah pojavilo v ospredju vprašanje sudetskih Nemcev, ki je tesno povezano z življenjskim vprašanjem češkoslovaškega naroda: integralnim obstojem suverene, neodvisne in demokratične republike.«⁴ Kmalu po anšlusu je namreč nemški voditelj Adolf Hitler pod grožnjo oboroženega spopada zahteval priključitev z Nemci naseljenih Sudetov (Sudetenland) k Tretjemu rajhu. T. i. sudetsko krizo je zaključil znani münchenski sporazum, ki sta ga predsednika angleške in francoske vlade Neville Chamberlain in Édouard Daladier 29. septembra 1938 sklenila z A. Hitlerjem in italijanskim fašističnim voditeljem Benitom Mussolinijem. Podpisniki sporazuma so brez navzočnosti češkoslovaških predstavnikov sklenili, da mora ČSR odstopiti Nemčiji sudetsko ozemlje. Češkoslovaški ni, razen vojne, preostalo drugega kot sprejeti diktat. B. Vrčon je ob tem zapisal, da je bilo uveljavljeno »staro načelo, da o usodi malih odločajo velike države po lastnem preudarku in v lastnem interesu. (...) Izmed štirih velesil, katerih zastopniki so se v skrajni sili sporazumeli v Monakovem (München – op. J. P.) o trenutno najbolj perečem vprašanju,« je nadaljeval, pa »sta samo Nemčija in Italija imeli že od vsega začetka jasne načrte tudi o novi zgradbi, ki naj nastane na razvalinah dvajsetletnega povojnega razvoja. Ostali dve, Anglija in Francija, takega programa nista imeli in sta se na monakovski konferenci zadovoljili le z reševanjem miru za vsako ceno. Anglija in Francija sta se sprijaznila z novim položajem v Monakovem predvsem zato, ker jima je zmanjkalo volje in poguma, da branita sistem, ki je veljal doslej, novega pa nista imeli v rezervi. Ali so bili za tem samo moralni ali tudi drugačni defekti, bo najboljše pokazal bližnji razvoj.«⁵ Liberalna politična misel je tedaj še zagovarjala vero v »možnost napredka, humanizacije in racionalizacije človeških zadev in v učinkovitost vekovitih idej o svobodi,«⁶ čeprav se je zavedala, da je bil z anšlusom ter okrnitvijo češkoslovaške države »ves povojni

³ *Nemški imperijalizem*, Ljubljana 1938, str. 4, 12. – Na brošuro me je prijateljsko opozoril kolega dr. Janez Markeš, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

⁴ Dr. Branko Vrčon, »Po anšlusu«, *MiD*, 1938, št. 4–5, str. 131.

⁵ Dr. Branko Vrčon, »Monakovska metoda«, *MiD*, 1938, št. 10–11, str. 329, 331 (Vrčon, Monakovska metoda).

⁶ *Jutro*, 1. 1. 1939, 1938–1939. – Znani liberalni kulturni publicist Božidar Borko je takole razmišljal o vprašanju bodočega mednarodnega političnega razvoja: »Dve osnovni tezi se spoprijemljeta v sedanjih vihnih dneh: dve tezi, ki ostajata druga drugi nujno antiteza in o katerih je dandanes še dokaj fantastična misel, da bosta ustvarili bodočo sintezo: Je to evolucionarna demokracija, podprta s humanitarnim pojmovanjem človeškega osebnega in družbenega življenja, in z druge strani totalitarna diktatura, ki se ne boji tudi revolucionarnih akcij in ki je podprta na eni skrajnosti z razredno-revolucionarnim pojmovanjem (boljševiški maksimalizem), na drugi skrajnosti pa z rasistično hierarhičnim pojmovanjem družbe, države in posameznika (etatistični maksimalizem, fašizem). Na križišču teh dveh tez se ločujejo svetovi; zdi se, da bo dinamizem totalitarne ideologije že v doglednem času onemogočil sleherno nevtralizacijo in izsilil od posameznika in od narodov opredelitev za enega izmed teh svetov. Ni pa tudi nemogoče, da bo evolucionarna demokracija absorbirana po eni in drugi izmed nasprotujočih si totalitarnih ideologij in da se bo ves bodoči razvoj razvijal med revolucionarnim komunizmom in revolucionarnim fašizmom – brez vmesnih prehodov in nevtralnih pasov. Razlike med demokracijo liberalnega tipa in sistemi totalitarnih diktatur se nenehno poglobljajo in prehajajo k samim temeljem mišljenja in doživljanja sveta; izpreminja se celo pojmovni jezik in iste besede dobivajo v obeh taborih drugačen pomen, tako da otežkočajo pravilno medsebojno komunikacijo in koristno izmenjavo misli.« (Božidar Borko, »Odhod dr. Eduarda Beneša«, *MiD*, 1938, št. 10–11, str. 295).

mednarodni sistem, ki se je označeval zdaj kot versajski, zdaj kot ženevski sistem, (...) dokončno pokopan.«⁷

Razpadanje Evrope, oblikovane po koncu prve svetovne vojne, se je nadaljevalo marca 1939 z dokončnim razkosanjem Češkoslovaške. 14. marca 1939 sta Slovaška in Podkarpatska Ukrajina razglasili samostojnost, nemška vojska pa je naslednji dan zasedla Češko in Moravsko. 16. marca 1939 sta bili kot avtonomni češkomoravski protektorat priključeni Rajhu. Politični tisk JNS je o koncu češkoslovaške države obširno poročal, posebnih komentarjev pa se je vzdržal.⁸ *Jutro* je po nemški vojaški zasedbi le zapisalo, da je prišlo do konca »češke državne samostojnosti,«⁹ medtem ko je B. Vrčon v *Misli in delu* opozoril, da je Nemčija »že nekaj mesecev po monakovskem sporazumu spet znatno razširila svoje meje in pomaknila svojo prodornost še bolj proti vzhodu in jugovzhodu.«¹⁰ Po sklenitvi pakta o nenapadanju med Nemčijo in Sovjetsko zvezo 23. avgusta 1939 pa je glasilo JNS podalo več svojih ocen. Poudarilo je, da gre »za največje diplomatsko presenečenje novejših evropskih zgodovine,«¹¹ ki potrjuje, da o »smereh mednarodnega razvoja niso odločale in tudi sedaj ne odločajo ideologije, temveč zgolj stvarni interesi posameznih mednarodnih partnerjev.«¹² In ti, je opozarjalo, so »že pripravljeni s puško ob nogi,«¹³ kajti niti za hip »ne smemo (...) izgubiti izpred oči najpomembnejšega dejstva: popolne vojaške pripravljenosti vseh prizadetih, ki se z vedno novimi vojnimi ukrepi še stopnjujejo.« »Danes,« je 31. avgusta 1939 poudarilo *Jutro*, je »v Evropi že 12 milijonov vojakov pod orožjem.«¹⁴

Takratno splošno pričakovanje vojne je naslednji dan potrdil nemški napad na Poljsko. Francija in Velika Britanija sta zato Nemčiji 3. septembra 1939 napovedali vojno, Sovjetska zveza pa je, skladno s tajnim dodatkom o razdelitvi vplivnih območij v nemško-sovjetskem paktu o nenapadanju po koncu nemškega napada na Poljsko 17. septembra 1939 zasedla njen vzhodni del (zahodno Ukrajino in zahodno Belorusijo). Tako je, kot je zapisal B. Vrčon, »25 let po izbruhu zadnje svetovne vojne« prišlo do »novega oboroženega spopada v Evropi, o katerem se še ne ve, ali se bo razširil v splošno katastrofo ali pa bo ostal omejen na začetni obseg.«¹⁵ Liberalna politična misel se je, tako kot drugi politični dejavniki, po »ruski intervenciji«¹⁶ spraševala, ali je bila pri tem »v ozadju enostranska odločitev Rusije ali pa že prejšnji dogovor z Nemčijo.«¹⁷ Opozarjala je tudi, da »vojna, ki se je komaj začela, krije lahko v sebi za vse evropske narode še velike negotovosti in hude preizkušnje.«¹⁸ V takem položaju po zrušenju »poljske države v versajski obliki«¹⁹ so baltiške države Estonija, Latvija in Litva po sovjetskih diplomatskih pritiskih 28. septembra oziroma 5. in 10. oktobra 1939 sklenile pogodbe o medsebojni pomoči s Sovjetsko zvezo.

⁷ *Jutro*, 1. 10. 1938, »Nov položaj«. Prim. tudi Vrčon, Monakovska metoda, str. 329; *Jutro*, 1. 1. 1939, 1938–1939, in *Jutro*, 31. 12. 1939, »Ob koncu leta«.

⁸ *Jutro*, 15. 3. 1939, »Slovaška se je odcepila od Češke«; »Tudi Podkarpatska Rusija proglasila neodvisnost«; 16. 3. 1939, »Nemška vojska je zasedla Češko«. Prim. tudi dr. Branko Vrčon, »Nove spremembe v Evropi«, *MiD*, 1939, št. 3–4, str. 125–126 (Vrčon, Nove spremembe).

⁹ *Jutro*, 16. 3. 1939, »Nemška vojska je zasedla Češko«.

¹⁰ Vrčon, Nove spremembe, str. 126.

¹¹ *Jutro*, 24. 8. 1939, uvodnik z dne 23. avgusta.

¹² *Jutro*, 25. 8. 1939, uvodnik z dne 24. avgusta.

¹³ *Jutro*, 29. 8. 1939, uvodnik z dne 28. avgusta.

¹⁴ *Jutro*, 31. 8. 1939, uvodnik z dne 30. avgusta.

¹⁵ Dr. Branko Vrčon, »Vojna«, *MiD*, 1939, št. 8–9, str. 291.

¹⁶ Prav tam, str. 294.

¹⁷ *Jutro*, 20. 9. 1939, »Nov položaj«.

¹⁸ *Jutro*, 24. 9. 1939, »Samozavest v miru«.

¹⁹ *Jutro*, 26. 9. 1939, »V vojnem taboru«. Prim. tudi *Jutro*, 26. 7. 1940, »Nove osnove vojne«.

Sovjetski zvezi so odstopile svoje pomorske in letalske baze. *Jutro* je poudarilo, da je bila to »ustanovitev ruske nadoblasti nad njimi.«²⁰ »Sovjetski kolos,« je zapisalo, »brez prizanašanja grabi po državah malih narodov, ki jim je versajski mir pred 20 leti dal svobodo in samostojnost. Estonska, Letonska in Litva se pretvarjajo v moskovske protektorate (...). Moderni nauk o življenjskem prostoru zaenkrat triumfira nad idejo, ki je v svetovni vojni zmagala in ki je vsakemu malemu in velikemu narodu priznavala pravico do lastnega življenja in enakopravnost v evropski skupnosti.«²¹ Razmišljalo je tudi o vprašanju, ali bo vojaški prevladi Sovjetske zveze nad državami, ki so ji zapirale dostop do Baltskega morja, sledila tudi njihova »socialnopolitična preureditev, ki se ji ne bodo mogli nikjer upirati?«²²

V času ko je Sovjetska zveza sklenila pogodbe o medsebojni pomoči z Estonijo, Latvijo in Litvo, so že pljuskali »valovi sovjetske poplave ob Finsko.«²³ S sklenitvijo omenjenih pogodb je Sovjetska zveza nadzorovala dostop do Leningrada z jugozahoda, ne pa tudi, vsaj ne v celoti, s severa in s Finskega zaliva. Z namenom, da bi to dosegla, je od avgusta do novembra 1939 postavila Finski več vojaških in ozemeljskih zahtev. Predlagala je tudi, da bi obe državi sklenili podobno pogodbo o medsebojni pomoči, kot jih je že sklenila z baltiškimi državami. Finska je sovjetske zahteve in predloge zavrnila in v drugi polovici novembra so se finsko-sovjetski odnosi občutno poslabšali. 29. novembra 1939 je Sovjetska zveza prekinila diplomatske odnose s Finsko in jo naslednji dan brez vojne napovedi napadla. Naletela je na odločen odpor finske vojske, ki ga je uspela obvladati šele v začetku marca 1940. Državi sta 12. marca 1940 podpisali mirovno pogodbo, s katero je Finska Sovjetski zvezi odstopila 40.000 km² (približno desetino) svojega ozemlja in ji za 30 let dala v najem polotok Hankö ob ustju Finskega zaliva. S tem je Sovjetska zveza uresničila svoje ozemeljske težnje do Finske.

Slovenska liberalna politika je sovjetski napad na Finsko nedvoumno ocenila kot nasilje.²⁴ *Jutro* je tri dni po napadu zapisalo, da se ga je Sovjetska zveza, potem ko je »dejansko (...) vojaško okupirala« Estonijo, Latvijo in Litvo, poslužila zato, ker »si hoče zgraditi čim bolj trdno pozicijo ob Baltiškem morju, pozicijo, ki naj bi ji zagotovila čim večjo varnost ob čim manjšem trudu, čim neznatnejšem riziku.«²⁵ V tem smislu je po sovjetsko-finski vojni, ko je Sovjetska zveza »popravila (...) svoj vojaški ugled«,²⁶ ocenjevala novo finsko-sovjetsko državno mejo. Primerjala jo je »z mejo, kakor si jo je priboril v zmagoviti vojni s Švedi car Peter Veliki I. 1721., ko si je odprl znamenito okno v svet, pristop na Baltiško morje, ter je ob njem jel graditi novo državno prestolnico Petrograd. Isto teritorialno zaščito, ki jo je smatral Peter Veliki kot potrebno za zavarovanje mesta in pristanišč, so si izgovorili tudi sovjeti.«²⁷ Na to je opozarjal tudi B. Vrčon, ki je v

²⁰ *Jutro*, 26. 10. 1939, »Finska«. Prim. tudi *Jutro*: 30. 9. 1939, »Novi nemško-ruski dogovori«; 3. 10. 1939, »Baltik«; 14. 10. 1939, »Romantika in realnost«; 17. 10. 1939, »Preobrat na Baltiku«.

²¹ *Jutro*, 14. 10. 1939, »Romantika in realnost«.

²² *Jutro*, 17. 10. 1939, »Preobrat na Baltiku«.

²³ Prav tam.

²⁴ *Jutro*, 16. 12. 1939, »Izključitev Sovjetske Rusije«.

²⁵ *Jutro*, 3. 12. 1939, »Sovjetski napad na Finsko«.

²⁶ *Jutro*, 29. 12. 1940, »Vesile ob zatonu drugega vojnega leta«. – *Jutro* je neposredno pred sovjetskim napadom na Finsko točno ocenilo, »da bi ruske vojske zadele na trd orch, ako bi se spustile v borbo s finsko armado.« *Jutrova* ocena je temeljila na ugotovitvi, da je Finska »napram sovjetskemu kolosu miniaturna država, vendar do skrajnosti organizirana, gospodarsko in kulturno visoko razvita in predvsem odločena, varovati svojo neodvisnost za vsako ceno. Finci so že pod carsko Rusijo imeli precejšnjo avtonomijo,« je opozarjalo *Jutro*, »v dveh desetletjih svoje popolne neodvisnosti (pa) so si potem izgradili tehnično odlično opremljeno vojsko« (*Jutro*, 28. 11. 1939, »Sovjetsko-finska kriza«).

²⁷ *Jutro*, 16. 3. 1940, »Trdi mirovni pogoji«. – O strateškem pomenu ozemlja, ki ga je od Finske pridobila Sovjetska zveza z mirovno pogodbo 12. 3. 1940, glej tudi *Jutro*, 14. 3. 1940, »Položaj na severu«.

Misli in delu navajal stališče uglednega francoskega publicista Pierra Dominiqua, objavljeno v diplomatskem tedniku *La Tribune des Nations* 1. marca 1940. P. Dominique je poudarjal, da »Stalin vodi dve politiki, ki si sicer ne nasprotujeta, ki pa ju je treba strogo ločiti. On je najprej šef zgodovinske Rusije, potem šef III. internacionale. Kot šef zgodovinske Rusije bi spet rad našel meje caristične Rusije: v tem znamenju je anektiral polovico Poljske, razširil svoj vpliv nad baltiške države in hoče sedaj ponovno dobiti Finsko. Jutri bo znabiti na vrsti Besarabija. V tem pogledu ravna Stalin kot car. Kot šef III. internacionale pa hoče spet izkoristiti položaj za to, da bi najprej razširil ozemlje sovjetske države kot osnove in izhodišče za svetovno revolucijo.«²⁸

Ob izbruhu sovjetsko-finske vojne se je oglasil tudi eden od zgodovinskih voditeljev slovenskega političnega liberalizma in znani slovanofil Ivan Hribar. Januarja 1940 je v reviji *Misel in delo* objavil razmišljanje »K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko«. I. Hribar je tako kot JNS obsodil sovjetski napad na Finsko. Svoje razmišljanje je začel z ugotovitvijo, da je »Rdeča vojska (...) – čisto po japonskem in nemškem zgledu – brez vsakršne vojne napovedi ali kakega predhodnega obvestila prekoračila na več krajih obenem finsko mejo in je takoj tudi začela sovražnosti«. Sovjetske trditve, da je sovražnosti začela finska stran, je označil za laži, čemur se ni čuditi, saj »boljševiki (...) v svojih sredstvih niso bili nikdar izbirčni«. ²⁹ Kljub kritičnemu odnosu do boljševiške oblasti ³⁰ pa je bilo zanj v presoji sovjetsko-finske vojne odločilno, da je »Sovjetska Rusija (...), naj bo njena vladavina še tako nesimpatična, vendarle predstaviteljica ruskega naroda.« Za I. Hribarja so bili merodajni le ruski interesi. Ker je Finska zasedala severno obrežje Finskega zaliva neposredno ob vhodu v Leningrad, je opozarjal, da je mesto v neugodnem položaju in »brez zanesljivo svobodnega dostopa na morje«. Poudarjal je še, da je bila Rusija z ustanovitvijo Litve, Latvije, Estonije in Finske po svetovni vojni odrezana od Baltskega morja, »odvzeto ji je bilo pa tudi približno sto kilometrov njenega morskega obrežja ob Ledenem morju med Ribačjim polotokom in norveško obalo. To obrežje je bilo prideljeno novo nastali Finski državi.« Zato se je v sovjetsko-finskem spopadu postavil na stran ruskega naroda, s tem pa tudi Sovjetske zveze, ker »že površen pogled na zemljevid pokaže, da pomenijo novonastale štiri obrobne države silno nadležen *steznik* na njegovem (ruskem – op. J. P.) državnem životu in da mu bo že samo po sebi umljivi čut varnosti narekoval ostresti se ga za vsako ceno.«³¹

Obenem s pojavom vojnega žarišča na Finskem so v JNS ocenjevali tudi značaj dotedanje vojne v Evropi. Božična številka *Jutra* je 24. decembra 1939 opozarjala, da »za milijoni oboroženih vojakov, ki si stoje nasproti v razcepljeni, medsebojno zasovraženi Evropi, niso samo različni interesi, na videz nespravljlivi in zaostreni v bojovito sovraštvo, marveč so tudi različne koncepcije mednarodnega sožitja, popolnoma si nasprotujoče ideologije,

²⁸ Dr. Branko Vrčon, »Ob robu vojne«, *MiD*, 1940, št. 2–3, str. 59. (Vrčon, Ob robu vojne). – P. Dominique je poleg Stalinovcega opredelil tudi ravnanje nemškega nacističnega voditelja A. Hitlerja. Opozarjal je, da v primerjavi s Stalinom »Hitler dela še vse več; on poudarja načelo, da je Nemčiji potreben življenjski prostor, ki ga označuje, ter postavlja kandidaturu Nemčije za nadvlado nad Evropo«.

²⁹ Ivan Hribar, »K sovražnostim med sovjetsko Rusijo in Finsko«, *MiD*, 1940, št. 1, str. 6, 7 (Hribar, K sovražnostim).

³⁰ Več o Hribarjevih pogledih na Sovjetsko zvezo in boljševizem glej Ivan Hribar, »Velika neznanka«, *MiD*, 1940, št. 8–9, 10–11, 12, str. 183–194, 232–239, 281–286; isti, »Sojuz sovjetskih socialističnih republik« (SSSR), *MiD*, 1941, št. 1, 2–3, str. 4–11, 43–46; Vasilij Melik, Ivan Hribar in njegovi Spomini, v: Ivan Hribar, *Moji spomini, II*. Ljubljana 1984, str. 651–652; Jurij Perovšek, Duhovni in idejnopolični oris Ivana Hribarja, v: *Homo sum... Ivan Hribar in njegova Ljubljana*, Ljubljana 1997, str. 23–25.

³¹ Hribar, K sovražnostim, str. 8–10. – Kritičen odziv na Hribarjevo podporo sovjetski geopolitiki glej v *Čas*, 1939–1940, št. 5–6, str. 256, *Historicus*, »K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko«.

ki segajo do malega na vsa področja javnega življenja: v politiko, v kulturo, v gospodarsko in socialno življenje.«³² B. Vrčon je k temu dodal, da so ideologije lahko tudi sredstva posameznih zunanjepolitičnih interesov.³³ Vojna, ki so jo rodila nasprotja med njimi,³⁴ je po *Jutrovi* oceni vodila »k ustvaritvi velikih državnih blokov. Krvava borba se vodi samo okrog vprašanja, kdo bo ustvaril te bloke in po kakšnih vidikih.«³⁵ V ideološkem pogledu je videlo tri: »Na eni strani demokratski tabor (Velika Britanija in Francija – op. J. P.), ki se zavzema za načela demokracije tudi v mednarodni politiki. Stoji v nasprotju s totalitarističnim stremeljenjem, ki ga predstavlja v sedanjem konfliktu Nemčija. Toda nasprotja totalitarnih sil so bila v načelnem pogledu naperjena mnogo bolj zoper boljševiško stran, nego proti demokratičnim silam. (...) Slej ko prej pa se zdi,« je pristavljalo, »da ni mogoče za trajno izenačiti razlik med totalitarnim in boljševiškim svetovnim naziranjem in da je treba zato še vedno računati, da bodo v evropski politični pozornici in na ideološki šahovnici ostala vsa tri vodilna naziranja: demokratično, totalitarno in boljševiško.«³⁶ *Jutro* je opozarjalo še na en vidik vojne. Februarja 1940 je ocenilo, da so »moderne vojne zares totalitarne, t. j. da se ne zadovoljujejo s polovičarstvom, ne priznavajo v načelu civilnega in vojaškega prebivalstva, ne streme po ozirih in kompromisih, marveč so zmožne za doseg zmage uporabiti tudi najhujša sredstva.«³⁷

Ena od značilnosti tedanje vojne je bila tudi njena nenehna širitev. Slab mesec zatem, ko je klonila Finska, je »železni korak zgodovine«³⁸ stopil v Skandinavijo, nekaj tednov kasneje so ga občutili tudi na tleh zahodne Evrope. 9. aprila 1940 so nemške oborožene sile okupirale Dansko in se izkrcale na Norveškem (Nemci so jo osvojili 9. junija 1940), 10. maja pa so napadli Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg. Njihove vojske so se kmalu vdale. Nemci so nato iz poražene Belgije (kapitulirala je 28. maja, Nizozemska pa že dva tedna pred tem) napadli še Francijo. 14. junija je padel Pariz, 22. junija 1940 pa je Francija z Nemčijo v Compiègneu podpisala premirje. 24. junija 1940 je podpisala premirje še z Italijo, ki je 10. junija napovedala vojno Veliki Britaniji in Franciji in slednjo naslednji dan tudi napadla. Italijanski napad ni vplival na splošni potek vojne proti Franciji, ker italijanska vojska ni uspela prodreti dlje od ozkega mejnega pasu med državama. Junija 1940 si je tako Nemčija kot glavna osvajalka sil Osi podredila velik del severne in zahodne Evrope.

V JNS so se odzvali na vse stopnje nemške vojaške ekspanzije. *Jutro* je razširitev vojne na Skandinavijo ocenilo kot prehod v ostrejšo in bolj razgibano fazo vojne,³⁹ ki je »uvod k nadaljnjim zapletljajem, ki bodo gotovo sledili.«⁴⁰ Ko je to napoved potrdil nemški vdor v Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg, je poudarilo, da je »evropska vojna komaj mesec dni po razširjenju na Dansko in Norveško dobila spet novo bojišče, verjetno ne še zadnje.«⁴¹

³² *Jutro*, 24. 12. 1939, »Naš letošnji Božič«.

³³ Vrčon, *Ob robu vojne*, str. 54–56.

³⁴ V tej zvezi je avtor *Slovenicus* v *Misli in delu* ocenjeval, da »sedanja vojna, o kateri so bili vsi trdno prepričani, da bo predvsem ideološka vojna« – »uto tegne znabiti postati kasneje, toda začela se je dejansko samo iz nasprotja interesov prizadetih, ne pa zaradi njih ideoloških nasprotij.« – *Slovenicus*, »Mi in Rusija«, *MiD*, 1940, št. 5–6, str. 106.

³⁵ *Jutro*, 31. 12. 1939, »Ob koncu leta«.

³⁶ *Jutro*, 3. 1. 1940, »Novo leto 1940 in Novo leto 1915«.

³⁷ *Jutro*, 17. 2. 1940, »Duhovna pripravljenost«. Prim. tudi *Jutro*, 18. 5. 1940, »Tri važne uredbe«.

³⁸ *Jutro*, 31. 12. 1939, »Ob koncu leta«.

³⁹ *Jutro*: 10. 4. 1940, »Razširjenje vojne na Skandinavijo«; 4. 5. 1940, »Od vojne na severu do sredozemske vihre.« Prim. tudi dr. Branko Vrčon, »Nova faza vojne«, *MiD*, 1940, št. 4, str. 91 (Vrčon, *Nova faza vojne*).

⁴⁰ *Jutro*, 27. 4. 1940, »Položaj na severu«. Prim. tudi *Jutro*, 4. 5. 1940, »Od vojne na severu do sredozemske vihre«.

⁴¹ *Jutro*, 11. 5. 1940, »Novo bojišče«.

Bistveno v tej stopnji vojne pa je po *Jutru* bilo, da je bil to »začetek prave vojne sploh.«⁴² Takoj ko so Nemci prešli meje Belgije, Nizozemske in Luksemburga, so namreč v Belgijo vstopile francoske in britanske vojaške sile. Na Zahodu je bila končana »sorazmerno kratka začetna faza raznih taktik, izpadov in preizkuševanj nasprotnika«. Nasproti so si stale »vse tri vojujoče se velesile in to z vsemi svojimi silami. Za oba vojna tabora se je tako začel boj na življenje in smrt, v katerem bosta morala vsak zase položiti na tehtnico vojaške odločitve vse, s čimer razpolagata. S tem pa seveda še ni rečeno,« je sredi maja 1940 pisalo *Jutro*, »da se je oni del Evrope, ki ni še zapleten v oboroženi spopad treh velesil, povsem izognil nevarnostim vojnega razširjenja. Negotovosti izven novega, verjetno glavnega bojišča so še vedno velike, kar narekuje vsem evropskim državam brez razlike izredno čuječnost tudi še za bodoče.«⁴³ To opozorilo je bilo po končanem prodoru nemške vojske prek Belgije in Nizozemske, znanem umiku britanskih in francoskih čet konec maja in v začetku junija 1940 prek Dunkerqua in kasnejšem vojaškem zlomu Francije, povsem utemeljeno. Še posebej po vstopu Italije v vojno.⁴⁴ Tedaj je *Jutro* ocenilo, da je dobila vojna nov značaj. »Če je dosedanja vojna še imela značaj evropske vojne, ker so se bitke in borbe odigravale na bojiščih in v glavnem tudi na morjih našega kontinenta, se je z vstopom Italije razširila v svetovni požar. Krvavi dogodki se bodo kmalu odigravali tudi na afriških tleh in plamen že liže azijsko ozemlje. V kakšnem obsegu bodo prizadeti sedaj narodi in države ostalih kontinentov, se še ne da jasno videti, toda svet je v ognju in iskre požara letijo tako rekoč okoli vseh streh.«⁴⁵

V skladu s to oceno je *Jutro* po padcu Francije sodilo, da je »premirje Nemčije in Italije s Francijo samo vmesna faza velike, gigantske borbe, ki sta jo ti državi prevzeli nase, da zrušita ne le Francijo in njen imperij, temveč predvsem britanski imperij.«⁴⁶ B. Vrčon je ob tem še opozarjal, da so s sklenitvijo omenjenega premirja nastale »velike vojaške, politične, diplomatske in tudi že ideološke spremembe, ki jih ne smemo prezreti, ako hočemo z razumevanjem slediti nadaljnjemu razvoju položaja.« Do njih je prišlo zaradi popolne nepripravljenosti obeh »zapadnih demokracij za tako ogromno preizkušnjo moči, kakršno jima je vsilila vsestranska pripravljenost Nemčije in njene italijanske zaveznice«. To sta »dejstvi, s katerima moramo v sedanjem položaju računati. Iz teh dveh dejstev in njihovih posledic v praksi pa izhajajo važne spremembe v celokupnem razmerju sil, ki si sedaj stoje nasproti«. B. Vrčon je poudaril predvsem njihov ideološki vidik. Razčlenil ga je takole: »Ideološko in glede na končne vojne cilje si stoje v sedanji vojni vedno bolj jasno nasproti tri glavne tendence: demokratska, fašistična in komunistična. Demokratska se je doslej izkazala izmed vseh treh najmanj dinamična, najmanj ofenzivna, dinamičnost ostalih dveh pa je manj v sistemu kakor v osebni vodstvu. Merjenje sil zavzema tudi v tem pogledu vedno večji obseg in bo prav tako kakor vojaško, diplomatsko, politično in gospodarsko merjenje sil odločilno vplivalo na preobrazbo sveta po sedanji vojni, četudi so ideologije v sedanjem nasprotju interesov še vedno potisnjene zelo daleč v ozadje konflikta.«⁴⁷

⁴² *Jutro*, 15. 5. 1940, »Prava vojna«.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Slab leden dni preden je Italija Veliki Britaniji in Franciji napovedala vojno in slednjo 11. 6. 1940 napadla, je *Jutro* zapisalo, da se »domneve o tem, da bi Italija sploh ne stopila v vojno, izločajo kot neodgovarjajoče dejanskemu položaju in se vsa ugibanja sučejo le še okoli trenutka, v katerem bi se to moglo zgoditi.« - *Jutro*, 5. 6. 1940, »Ugibanja o Italiji«.

⁴⁵ *Jutro*, 12. 6. 1940, »Italija v vojni«. Prim. tudi *Jutro*: 15. 6. 1940, »Obračuni in obeti«; 26. 7. 1940, »Nove osnove vojne«; 1. 1. 1941, »Z evropske celine do oceanskih razdalj«, in dr. Branko Vrčon, »Vojna presenečenj«, *MiD*, 1940, št. 5–6, str. 131 (Vrčon, Vojna presenečenj).

⁴⁶ *Jutro*, 25. 6. 1940, »Pogoji nemškega premirja s Francijo«. Prim. tudi *Jutro*, 27. 6. 1940, »Evropski položaj ob zapadnem premirju«, in Vrčon, Vojna presenečenj, str. 132.

⁴⁷ Vrčon, Vojna presenečenj, str. 131–132.

Prodorni liberalni zunanjepolitični analitik B. Vrčon je tedaj posebej opozarjal na zgodovinske spremembe, ki jih je prinesla nova vojna. Poudaril je, »da je sedanja vojna več ko samo vojna: ona pomeni v marsičem prelom z včerajšnjim razvojem v svetu, ne da bi bilo seveda že sedaj mogoče točno doumeti značaj nove dobe, ki prihaja. (...) Zato je izven dvoma, da nam bo novi oboroženi spopad, ne glede na to, kdo bo v njem končni zmagovalec, prinesel velike spremembe na vseh področjih človeškega udejstvovanja, zlasti pa v organizaciji človeške družbe.«⁴⁸

»Ako gledamo na sile, ki v ozadju sedanje vojne lahko vplivajo na popolno preobrazbo človeštva, s širših, svetovnih vidikov,« je v svojem razmišljanju opozarjal B. Vrčon, »nam nekaterih činiteljev novega reda, ki se napoveduje, ni težko razbrati. To seveda ne pomeni, da so nam že sedaj znane bodoče razvojne smeri človeške družbe pod vplivom teh činiteljev ali pa razvojne tendence teh činiteljev samih, toda že njih točno individualiziranje nam lahko do neke mere pomaga razumevati sedanji in bližnji tok dogodkov, pa nam tako nudi oporo za našo lastno orientacijo.«⁴⁹

»Sedanja doba,« je pisal B. Vrčon, »je doba kolektivnih pokretov, pa naj gre za fašizem, narodni socializem, komunizem ali reformirane demokracije. Bistvo prvih treh pokretov je bila že doslej – mimo vseh poedinih razlik – totalitarnost v vsakem pogledu, demokracija pa se šele sedaj skuša prilagoditi potrebam in zahtevam časa, kakor ji to narekuje odločilna borba za obstoj. Z individualne in liberalne osnove se skuša sedaj tudi demokracija povzpeti na višjo organizacijsko in idejno raven, da bi zmogla vzdržati borbo z idejno nasprotnimi ji gibanji in pokreti. To razvojno tendenco, narekovano po nujnosti samega razvoja dogodkov, pa opazamo le pri obeh *anglosaških demokracijah*, angleški in ameriški, medtem ko francoska v odločilnem trenutku ni bila več sposobna vzdržati ostre tekme z nasprotnimi sistemi, pod katerimi se je zrušila in se jim tudi idejno podredila. Ali bosta angleška in ameriška demokracija odpornejši od francoske, kakor kažeta to voljo sedaj, nam bo pokazal bližnji razvoj. Vsekakor pa se obe zavedata, da je nujna rešitev samo v spremembi metod in tudi nekaterih idejnih osnov samih, zlasti prehudega individualističnega poudarka in pretiranega liberalizma. Kriza demokracije, o kateri se je doslej samo teoretično razpravljalo, je v ognju vojne tudi praktično že toliko demonstrirana, da bi jo sleherni izmikavanje od njene preobrazbe in (...) modernizacije dokončno izločilo iz tekme z drugimi idejnimi sistemi, ki se uveljavljajo. Le v kolikor bo torej demokracija te svoje notranje regeneracije sploh še sposobna, bo smela reflektirati na eno izmed mest med činitelji nove svetovne preobrazbe.«⁵⁰

Tudi o »tako zvanih *totalitarnih sistemih* raznih barv« je B. Vrčon menil, da je »še prezgodaj karkoli predvidevati. Navzlic nekaterim notranjim globljim nasprotjem so se vendar zaradi nekaterih skupnih tendenc in osnov znašli v več ali manj odkritem sodelovanju, o katerem ne vemo, koliko časa lahko traja. Gotovo pa je, da se bodo že vzporedno s sedanjo vojno, še bolj pa po njej, skušale uveljaviti tudi ločene težnje vsakega izmed njih posebej. Te možnosti nam za sedaj še zastirajo poglede v bližnje razvojne težnje pod vplivom teh sistemov, dasi so nam smotri vsakega izmed njih dobro znani. Gotovo pa bi ne gledali realno na ta vprašanja, ako bi bili že sedaj trdno prepričani, da bo samo ta ali oni izmed teh sistemov končno prevladal, kajti mimo vseh latentnih nasprotij med njimi samimi ne smemo prezreti že doslej dovolj izkazane izkušnje, da se brez primerne specializacije, ki jo zahtevajo

⁴⁸ Dr. Branko Vrčon, »Pred tretjo fazo vojne«, *MiD*, 1940, št. 7, str. 170 (Vrčon, *Pred tretjo fazo vojne*). Prim. tudi *Jutro*, 28. 7. 1940, »Pravilna pot«. O zgodovinskih spremembah, ki so nastopile z novo vojno, glej še *Jutro*: 22. 9. 1940, »Mobilizacija moralnih sil«, in 13. 10. 1940, »Povečana odgovornost«.

⁴⁹ Vrčon, *Pred tretjo fazo vojne*, str. 170.

⁵⁰ Prav tam, str. 170-171.

posebne prilike pri vsakem narodu zase, sploh ne dajo posplošiti. To pa nam že sedaj dopušča glede vsakega izmed njih sklep, da bodo ob svojem širjenju nujno podvrženi spremembam, ki jih bodo zahtevale posebne razmere izven njih neposrednega dejstvomjanja. Tudi z demokracijo – in to v dobi njenega največjega procvita – ni bilo drugače. Za sedaj se moramo torej zadovoljiti samo z ugotovitvijo, ki pa je sama po sebi značilna in pomembna, da smo namreč idejno *na prelomu med dvema dobama*, katerih ena nam je znana, druga pa se nam kaže v še zelo meglenih obrisih. Verjetno je, da bo to prehodno stanje, ki bo seveda tudi že zahtevalo razne prilagoditve novim razmeram, trajalo dolgo. Ako namreč motrimo idejno borbo, ki se razvija v ozadju sedanjega oboroženega konflikta, s svetovnih vidikov, moramo reči, da se je komaj začela.«⁵¹

B. Vrčon je svoje razmišljanje sklenil z ugotovitvijo, »da so bili *ideološki činitelji* vedno podrejeni neposrednemu mednarodnemu dogajanju in je prevladovanje te ali one ideologije vedno odvisno od *konstelacije sil*, ki izide iz oboroženega spopada. Prav to pa (...) nalaga strogo realno presojo ideološkega činitelja v mednarodnem razvoju, presojo, ki je prosta vseh čustvenih ali idejnih priveskov.« To je pomembno »zaradi tega, ker je trenutni položaj v Evropi z vojaških, diplomatskih, gospodarskih in političnih vidikov v tolikšni meri spremenjen, da ga tudi v ideoloških računih ne smemo enostavno prezreti. Nasprotno, dolžni smo ga povsem stvarno upoštevati ter izvajati iz tega (...) pravilne zaključke.«⁵²

Vsebinsko razmišljanje o novem idejnopoličnem položaju in njegovem nadaljnjem razvoju v Evropi in svetu po izločitvi Francije iz vojne je B. Vrčon povezal tudi z obravnavo njenih novih razvojnih stopenj. Menil je, da je dotedanja evropska vojna izgubila svoj kontinentalni značaj in da se, potem ko je Evropa vojaško, diplomatsko, gospodarsko in tudi že ideološko prišla pod nadzor sil Osi, »čedalje hitreje bližamo dobi, ko se bo svetovna politika vodila le še na velike razdalje kot tako zvana *politika kontinentov*. Vsepovsod se namreč že uveljavlja težnja po izoblikovanju čim večjih državnih blokov kontinentalnega obsega. Vojna, ki se je začela lanskega septembra kot evropska vojna, se po dogodkih poslednjih mesecev in tednov vedno bolj približuje kritični točki, ko nastane vprašanje, ali so z njeno likvidacijo na evropskih tleh že odstranjena in izločena vsa nasprotja, ki bi jih mogla izzvati. Novo ravnovesje, ki nastaja na evropskem kontinentu, ustvarja nove položaje tudi izven evropskega kontinenta.«⁵³

Medtem je v Evropi prišlo do novih sprememb. V času nemškega osvajanja Francije so namreč sovjetske čete med 15. in 17. junijem 1940 zasedle Litvo, Latvijo in Estonijo, ki so v začetku avgusta prišle v sestav Sovjetske zveze. Slednja si je že 2. julija 1940 priključila tudi severni del Bukovine in Besarabijo, ki ju ji je po predhodnem ultimatu in vkorakanju sovjetske vojske konec junija 1940 izročila Romunija. *Jutro* je novo sovjetsko širitev na severu tolmačilo kot uresničevanje sovjetske državne obrambe in varnosti,⁵⁴ pripominjalo pa je, da »pa vzbuja pozornost sorodnost tega postopka s Hitlerjevo zamisljivo o novi ureditvi sveta na imperialni osnovi.«⁵⁵ Pri tem je omenjalo nekdanjo carsko Rusijo in zapisalo, da se »Rusija vrača v svoje stare pozicije ob Baltiškem morju in jih zaseda do kraja.«⁵⁶ – »Velika Rusija v moderni obliki Zveze socijalističnih sovjetskih republik sega zopet do obale Baltiškega morja, kjer si je bila že lansko jesen zagotovila izpostavljene vojaške postojanke.«⁵⁷

⁵¹ Prav tam, str. 171.

⁵² Prav tam. Prim. tudi *Jutro*, 28. 7. 1940, »Pravilna pot«.

⁵³ Vrčon, *Pred tretjo fazo vojne*, str. 171–172.

⁵⁴ *Jutro*: 18. 6. 1940, »Francija ponudila premirje«; 19. 6. 1940, »Dogodki v Baltiku«.

⁵⁵ *Jutro*, 18. 6. 1940, »Francija ponudila premirje«.

⁵⁶ *Jutro*, 19. 6. 1940, »Dogodki v Baltiku«.

⁵⁷ *Jutro*, 24. 7. 1940, »Po sovjetizaciji Baltika«.

Jutro je priključitev severne Bukovine in Besarabije, ki jo je Rusija izgubila po svetovni vojni oziroma oktobrski revoluciji, prav tako tolmačilo kot uresničevanje sovjetske obrambne politike. Opozarjalo je, da je bilo potem, ko se je Sovjetska zveza »po sklenitvi sporazuma z Nemčijo odločila za zavarovanje svojega položaja v vzhodni in severni Evropi, (...) pričakovati, da bo to politiko nadaljevala tudi v smeri na Črno morje, čim bo dokončno utrdila svojo pozicijo ob Baltiku. To se je zgodilo šele letos, ko je zaključila svojo vojno s Finsko in še bolj utrdila svoje pozicije v vseh treh baltičskih državah.«⁵⁸ Zato je bilo s priključitvijo severne Bukovine in Besarabije po oceni *Jutra* doseženo dvoje: obnovljena je bila ruska oziroma »zgrajena sovjetska pozicija na pragu Balkanskega polotoka« in ojačeno je bilo »levo krilo postojanke, ki jo je Sovjetska zveza v široki fronti zavzela v vzhodni srednji Evropi.«⁵⁹

Jutro je konec avgusta in v začetku septembra 1940 pisalo tudi o rešitvi mejnih nesoglasij med Madžarsko in Romunijo ter Bolgarijo in Romunijo. Nesoglasja so pod nemškim pritiskom rešili na sestanku zunanjih ministrov Nemčije, Italije, Madžarske in Romunije 29. in 30. avgusta 1940 na Dunaju ter z bolgarsko-romunskim sporazumom, sklenjenim 7. septembra 1940 v Crajovi. Romunija je na omenjenih sestankih Madžarski odstopila severno Transilvanijo, Bolgariji pa južno Dobrudžo, ki ju je po svetovni vojni dobila s Trianonsko (1920) oziroma Neuillyjsko mirovno pogodbo (1919). *Jutro* je rešitev mejnih nesoglasij v podonavsko-balkanskem prostoru pojasnilo kot željo Nemčije in Italije »po odstranitvi vseh ovir za ohranitev miru na evropskem jugovzhodu.«⁶⁰ Ta je bil silama Osi potreben, da sta se lahko osredotočili na pripravo vojaškega obračuna z njunim tedaj edinim preostalim sovražnikom v Evropi – Veliko Britanijo.⁶¹ *Jutro* je po sklenitvi sporazuma v Crajovi poudarilo tudi pomen »likvidacije vseh spornih medbalkanskih vprašanj na korist poglobitve in utrditve balkanskega sodelovanja«, kar »danes priznavajo tudi vsi izvenbalkanski činitelji.«⁶²

Liberalni politični tisk je julija 1940 opozarjal, da se je s porazom Francije končala druga faza vojne (prva se je zaključila z razkosanjem Poljske)⁶³ in da »smo sedaj tik pred njeno tretjo fazo, ki se napoveduje kot odločilni spopad obeh velesil osi Rim–Berlin z britanskim imperijem.«⁶⁴ Kot je točno zapisal B. Vrčon, je bila namreč »po izločitvi Francije iz borbe in dejanskem prevzemu nadzorstva nad vso evropsko celino (...) osnovna nota vseh italijansko-nemških prizadevanj na vseh področjih, vključno na samem vojaškem področju, tako zvano ‚sistematično izločevanje Anglije in njenega vpliva‘ z evropskega prostora.«⁶⁵ Zato so bili »prvi koraki osi Rim–Berlin na poti k novi ureditvi Evrope (...) prav za prav koraki na poti k zmagi nad Veliko Britanijo.« Sili Osi sta si za napad na Veliko Britanijo zagotovili ustrezen strateški položaj. Nemčija je obvladovala »vse zapadne evropske obale ter si s tem tudi v vojaškem pogledu izvojevala frontalno ali čelno pozicijo proti Angliji, medtem ko se je strateški položaj Italije v Sredozemlju znatno izboljšal.«⁶⁶

Uvod v ‚tretjo fazo‘ vojne⁶⁷ je bila nemška mirovna ponudba Veliki Britaniji 19. julija 1940. Nemčija je bila z njo pripravljena prekiniti vojno, če bi ji Velika Britanija priznala

⁵⁸ *Jutro*, 29. 6. 1940, »Novo rusko zavarovanje«.

⁵⁹ *Jutro*, 4. 7. 1940, »Besarabija«.

⁶⁰ *Jutro*, 31. 8. 1940, »Romunija v novem položaju«; 3. 9. 1940, »Odmevi dunajske razsodbe«.

⁶¹ Prim. dr. Branko Vrčon, »Vojna se nadaljuje«, *MiD*, 1940, št. 8–9, str. 214 (Vrčon, *Vojna se nadaljuje*).

⁶² *Jutro*, 10. 9. 1940, »Sporazum v Crajovi«.

⁶³ *Jutro*, 26. 7. 1940, »Nove osnove vojne«. Prim. tudi Vrčon, *Pred tretjo fazo vojne*, str. 173.

⁶⁴ *Jutro*, 30. 7. 1940, »Pomen razgovorov v Solnogradu«.

⁶⁵ Dr. Branko Vrčon, »Novo vojno področje«, *MiD*, 1940, št. 10–11, str. 258 (Vrčon, *Novo vojno področje*).

⁶⁶ *Jutro*, 30. 7. 1940, »Pomen razgovorov v Solnogradu«.

⁶⁷ Vrčon, *Pred tretjo fazo vojne*, str. 173.

pravico do nadvlade nad evropsko celino. Ker je Velika Britanija to zavrnila, se je Nemčija odločila, da jo z veliko izkrcevalno operacijo osvoji. Pogoj za izkrcanje na britanski otok je bila prevlada v zraku, zato so Nemci z baz v okupirani zahodni Evropi 13. avgusta 1940 začeli z množičnimi letalskimi napadi na Veliko Britanijo. Začela se je znana zračna »bitka za Anglijo,« ki je z manjšimi prekinitvami trajala do 12. maja 1941. Nemci so jo izgubili, zato do načrtovanega izkrcanja v Veliki Britaniji ni prišlo. V napadu na britanski imperij pa so bili sprva uspešnejši Italijani, ki so julija 1940 udarili iz Etiopije in zasedli britanska mejna oporišča na sudansko-etioipski in etioipsko-kenijski meji, avgusta pa še Britansko Somalijo. Po uspešnih akcijah v Vzhodni Afriki so septembra 1940 iz Libije napadli Egipt, a so jih Britanci v protiofenzivi, ki so jo začeli decembra, potisnili nazaj, in januarja 1941 Libijo zasedli. Italijanom so priskočili na pomoč Nemci. Po nemški intervenciji v severni Afriki marca in aprila 1941 sta sili Osi spomladi 1941 pregnali Britance iz Libije in imeli vojaško pobudo v srednjem in vzhodnem Sredozemlju. Spremenil pa se je položaj v Vzhodni Afriki. Britanci so med februarjem in majem 1941 zasedli Britansko in Italijansko Somalijo in premagali Italijane v Etiopiji.

Liberalna politična misel je pozorno spremljala vojaškopolični razvoj, ki je zaznamoval t. i. »tretjo fazo« vojne oziroma čas do napada sil Osi na Kraljevino Jugoslavijo. B. Vrčon je jeseni 1940 osnovno značilnost »tretje faze« označil takole: osredotočen napad »obeh velesil osi Rim–Berlin na Anglijo in njene imperialne pozicije.«⁶⁸ Menil pa je, da nemška letalska ofenziva proti Veliki Britaniji in italijanske operacije v Afriki še niso odločilne za »konec sedanje vojne sploh. V interesna nasprotja obeh dosedanjih vojnih taborov se namreč vedno bolj vidno vpletajo tudi interesi ostalih velesil in vojna se tako vedno bolj razširja v *splošni svetovni konflikt*, ki mu ne moremo niti najmanj predvidevati konca.«⁶⁹ Ko se je zaradi britanskega odpora težišče vojnih operacij sil Osi od britanskega otoka premaknilo na sredozemsko-afriško področje, je ponovno poudaril, da se je vojna »iz Evrope razširila v svetovno (...). Namesto Nemčije naj bi sedaj prevzela nase glavno breme vojnih operacij – Italija. Rušenje britanskega imperija naj bi se odslej namesto v njegovem središču – Angliji – začelo na vseh drugih njegovih glavnih imperialnih pozicijah.«⁷⁰

Na nov vidik izvenevropskega značaja vojne pa je opozorilo *Jutro* takoj po sklenitvi zavezniške pogodbe (Trojnega pakta) med »totalitarnimi velesilami«:⁷¹ Italijo, Nemčijo in Japonsko 27. septembra 1940 v Berlinu. V paktu so se države podpisnice zavezale, da si bodo medsebojno pomagale, če bo katero od njih napadla država, ki še ni vstopila v vojno, pri čemer so mislili predvsem na ZDA. Dogovorili so se tudi o medsebojni razdelitvi interesnih področij v svetu: Nemčiji in Italiji je bilo priznано prvenstvo v evropskem, Japonski pa v azijskem prostoru. *Jutro* je ocenilo, da »vojna stopa s tem v novo fazo (...). Poleg dosedanjih glavnih bojišč na angleškem otoku in v severni Afriki je možnost razširjenja vojne na druge predele, zlasti izvenevropske, vedno večja.«⁷² Kasneje je k temu dodalo, da so bila

⁶⁸ Vrčon, *Vojna se nadaljuje*, str. 211.

⁶⁹ Prav tam, str. 212. – Prim. tudi *Jutro* 15. 10. 1940, »Znanke in neznanke v sedanjem položaju«; 29. 12. 1940, »Velesile ob zatonu drugega vojnega leta«.

⁷⁰ Vrčon, *Novo vojno področje*, str. 259. Prim. tudi *Jutro*, 1. 1. 1941, *Scrutator*, »Z evropske celine do oceanskih razdalj«. – Z oceno, da bosta sili Osi z Anglije premaknili težišče napada na druge dele britanskega imperija, je bil usklajen tudi Jutrov komentar italijanskega napada na Grčijo 28. 10. 1940. Italijani so doživeli neuspeh, saj so novembra 1940 Grki prešli v protinapad in jih potisnili v Albanijo. *Jutro* je pred tem zapisalo, da pomeni italijanski napad »sistematično pripravljanje skupnega italijansko-nemškega pritiska na britanske pozicije v vzhodnem Sredozemlju« (*Jutro*, 6. 11. 1940, »Priprave za afriško vojno?«).

⁷¹ *Jutro*, 28. 9. 1940, »Politika svetovnih razdalj«.

⁷² Prav tam.

prizadevanja podpisnic Trojnega pakta po eni strani »preračunana na zavarovanje lastnih položajev v sedanjih vojni za primer njenega razširjenja na tako zvane ‚oceanske razdalje,‘ na drugi strani pa zamišljena kot prvi zarodek širokopoteznega načrta za povojno ureditev Evrope in sveta v smislu tako zvanih ‚življenjskih prostorov.‘⁷³ Trojni pakt je torej bil tako »organizacijski statut za bodočo ureditev sveta« kot tudi »prava vojaška zveza.«⁷⁴

O značaju Trojega pakta je pisal tudi B. Vrčon. Ugotavljal je, da pomeni pakt »pismeno formulacijo« prizadevanj, ki jih sili Osi prikazuje kot »konstruktivno delo za *novi organizacijo Evrope*,‘ za vključitev vseh evropskih držav brez razlike v ‚novi osni sistem,‘ ki naj bi ne pomenil samo ‚poprave vseh versajskih krivic,‘ temveč tudi ‚nov socialno-politični red,‘ kakor izhaja ‚iz dveh velikih revolucij: narodnosocialistične in fašistične.‘⁷⁵ Sicer pa si s paktom »tri dinamične velesile medsebojno zagotavljajo spoštovanje svojih ‚življenjskih prostorov,‘ in sicer v tem smislu, da spada Evropa pod nadzorstvo velesil osi kot njun življenjski prostor, veliki vzhodnoazijski prostor,‘ kakor se dobesedno glasi njegova označba, pa pod nadzorstvo Japonske kot njen življenjski prostor.« Glede ‚življenjskega prostora‘ sil Osi je B. Vrčon pripominjal, »da se v berlinskem paktu kot nesporen omenja samo *ves evropski prostor* (seveda z izključevanjem Rusije /.../), medtem ko so italijanski in nemški listi ves ta čas zatrjevali in še vedno zatrjujejo, da spada k temu prostoru tudi *Afrika*, in sicer kot ‚naravno dopolnilo Evrope.‘ Znabiti je bilo takšno pojmovanje afriške funkcije razlog, da se Afrika – kot civilizatorno nižje stoječi kontinent – v berlinskem paktu sploh ne omenja. Vendar pa drži, da smatrata velesili osi za svoj skupni življenjski prostor *Evropo z Afriko vred*, ne da bi seveda že sedaj nakazovali razmejitev med njima samima na tem obsežnem področju, ki ga seveda še nista v celoti osvojili.«⁷⁶

⁷³ *Jutro*, 19. 11. 1940, »Obiski, govori in razgovori«.

⁷⁴ *Jutro*, 30. 11. 1940, »Spremembe v tretjem taboru«.

⁷⁵ Vrčon, *Novo vojno področje*, str. 258. Glede fašističnih pogledov na novo ureditev Evrope je *Jutro* že septembra 1940 zapisalo, da je vojni cilj ne le Italije kot države, temveč tudi italijanskega fašizma kot političnega, gospodarskega in socialnega sistema »korporacijska osnova.« »Glede Evrope (se) v toliko dviga nad samo italijansko korporacijsko ureditvijo, v kolikor priznava nujnost vzporeditve na korporacijski osnovi zgrajenih državnih organizmov v neki novi organizaciji mednarodnega sodelovanja« (*Jutro*, 13. 9. 1940, »Italijanski pogledi na novo Evropo«).

⁷⁶ Vrčon, *Novo vojno področje*, str. 258–259. Prim. tudi Vrčon, *Vojna se nadaljuje*, str. 212–213. – O pojmu »življenjskega prostora« (Lebensraum) je na prehodu zime v pomlad 1941 v reviji *Misel in delo* kritično pisal privatni docent geografije na Filozofski fakulteti v Ljubljani dr. Svetozar Ilešič. Menil je, da je ta pojem »sam na sebi kaj razumljiv in nedolžen, saj ima in mora imeti vsak narod nek določen prostor, na katerem se razvijajo vse smeri njegovega življenja. Ali narodi si o obsegu svojih življenjskih prostorov po sami logiki stvari ne morejo biti med seboj edini. Oni, ki težko žive, utesnjeni na več ali manj preobljudenem ozemlju, smatrajo za svoj življenjski prostor tudi vsa ona bližnja področja, kjer se odpirajo še nove, ne dovolj izrabljene življenjske možnosti, ali kjer žive po njihovem mnenju manj vredni in zaostali narodi, ki teh možnosti ne znajo v zadostni meri izkoristiti. Tak pojem ‚življenjskega prostora‘ predstavlja vsekakor zelo raztegljivo, spretno zakrito stremenje za gospodovanjem nad svojim sosedstvom pa tudi na bolj oddaljenem področju. Saj se kot življenjski prostor kakega naroda neredko navajajo tudi vsa ona zunanja področja, kjer se tak politično in gospodarsko ekspanzivni narod udejstvuje samo posredno, s tem da ima v rokah tamošnja tržišča za svoje proizvode, ali pa da s svojim kapitalom obvladuje tamošnjo produkcijo. Da si Nemci svoj življenjski prostor predstavljajo na osnovi sličnih načel, vemo vsi: nismo si pa vedno na jasnem o tem, katera področja prištevajo k njemu, saj imajo ta načela silno prožno hrbtnico, ki jo je mogoče od trenutka do trenutka prilagoditi ‚življenjskim,‘ to se pravi gospodarskim, političnim ali strateškim potrebam. Če smemo verjeti novemu velikemu nemškemu atlantu z značilnim naslovom ‚Atlas des deutschen Lebensraumes,‘ spadamo k nemškemu življenjskemu prostoru tudi mi, namreč ves severni del Jugoslavije.« S. Ilešič je kritično obravnaval tudi različne »izjave o ‚bodoči novi ureditvi‘ kateregakoli velikega ‚prostora.‘« Poudaril je, da se »nujno pokažejo le kot cinično vnanjopolitično orožje velikih imperializmov.« Po njih naj bi prepustili »n. pr. ureditev evropskega prostora tej ali oni velesili, vodstvo nad ureditvijo azijskega celinskega prostora zopet drugi, tako zvanega tihoocanskega prostora tretji in ameriškega četrti. Razlika med takim pojmovanjem o novi ureditvi ‚velikih prostorov‘ in neprikritimi nekdanjimi

Ko je za Slovence in jugoslovansko državo nastopilo usodno leto 1941, je *Jutro* 8. januarja ponovno poudarilo, da se splošni svetovni položaj »vedno bolj zapleta, vojna pa razširja v največji svetovni konflikt.« Vzrok je videlo v čedalje bolj odločni ameriški pomoči v orožju Veliki Britaniji, kar od obeh sil Osi zahteva »čim hitrejših akcij zaradi izrabe časa, ki bi sicer ugodno deloval za nasprotnika.«⁷⁷ Drugi vzrok za razširitev vojne pa je videlo v izjavah B. Mussolinija in A. Hitlerja konec februarja 1941. B. Mussolini je na rednem letnem zboru Nacionalne fašistične stranke (Partito Nazionale Fascista) 23. februarja 1941 v Rimu napovedal veliko ofenzivo sil Osi na sredozemskem bojišču ob nastopu pomladi,⁷⁸ medtem ko je A. Hitler na proslavi 21-letnice ustanovitve Narodnosocialistične nemške delavske stranke (Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei) 24. februarja 1941 v Münchnu napovedal podmorniško vojno na zahodu in preganjanje Angležev, kjer koli se bodo pojavili.⁷⁹ *Jutro* je zapisalo, da je iz njunih govorov odmeval »oddaljen zamolki grom«, in se spraševalo, »kdaj in kje se bo sprožila nakopičena in na skok pripravljena ogromna vojna sila držav osi.«⁸⁰ Po pristopu Bolgarije k Trojnemu paktu 1. marca 1941 (pred njo sta 20. oziroma 23. novembra 1940 k paktu že pristopili Madžarska in Romunija) in prihodu nemških čet na bolgarsko ozemlje pa je ugotovilo, da »ta nemški uspeh ustvarja na Balkanu povsem nov položaj, ki ga je bilo sicer mogoče že predvidevati, ki pa vendar skriva v sebi mnogo neznank.« Ni želelo ugibati o bodoči nemški dejavnosti na jugovzhodu Evrope, menilo pa je, da se tudi zaradi razmer na tem območju »v tem letu (...) vsekakor napovedujejo odločilni dogodki, s katerimi morajo že sedaj računati vsi narodi brez razlike.«⁸¹ »Daljnosežne spremembe« so bile po *Jutrovi* oceni možne tudi na evropskem jugovzhodu.⁸²

Do pomladi 1941 *Jutro* ni pisalo o vojaški ogroženosti jugoslovanske države. Ob pristopu Kraljevine Jugoslavije k Trojemu paktu 25. marca 1941 pa je poudarilo, da Jugoslavija, ki je bila skoraj v celoti obkrožena s članicami te vojaško-politične zveze, »ostane še nadalje izven vojne.« Poudarilo je tudi, da »Nemčija in Italija jamčita nedotakljivost naših mej.«⁸³

imperializmi bi bila le v tem, da je nekdanji izraz ‚interesne sfere‘ zamenjal izraz takega ali takega ‚prostora‘ in da se je obseg teh ‚sfer‘ ali ‚prostorov‘ s sodobnim gospodarstvom in sodobno prometno in vojaško tehniko sila razširil.« (Dr. Svetozar Ilešič, »Sodobna politika« »prostora«, *MiD*, 1941, št. 2–3, str. 41–43).

⁷⁷ *Jutro*, 8. 1. 1941, »Rooseveltov program.« - Podobno je *Jutro* ocenjevalo vojaško-politične razmere na začetku pomladi 1941. Opozarjalo je, da je »Velika Britanija (...) v dosedanjem mirnejšem razdobju uspela v svojih prizadevanjih za svoje zavarovanje v Zedinjenih državah, ki so se brez formalnega vstopa v vojno že povsem postavile na njeno stran. S tem je v splošnem razvoju vojne nastal nov položaj, ki nalaga tudi velesilama osi, da računata z možnostjo širšega, svetovnega konflikta. Računanje s tem sta velesili osi odkrili že septembra lanskega leta (1940 – op. J. P.), ko sta podpisali znani berlinski pakt z Japonsko. Po tretji Rooseveltovi izvolitvi za predsednika Zedinjenih držav (6. 11. 1940 – op. J. P.), zlasti pa po najnovjšem izglasovanju ameriškega zakona o posojanju vojnega materiala Veliki Britaniji (9. 3. 1941 – op. J. P.) hočeta sedaj svojo zvezo z Japonsko prilagoditi novim potrebam v vojnem razvoju ter pridobiti Japonsko za čim izdatnejšo podporo na pripravljajočem se svetovnem bojišču. V tem je za Nemčijo in Italijo pomen bližnjega prihoda japonskega zunanjega ministra Macuoke v Berlin in Rim (Jozuka Macuoka je bil na uradnem obisku v Nemčiji od 26. do 30. 3. in od 4. 4. do 5. 4. 1941, v Italiji pa od 31. 3. do 3. 4. 1941 – op. J. P.). S tem pa se kar dve velesili izven vojne, Zedinjene države in Japonska, močno približujeta kritični točki svoje največje odločitve v tej vojni. O Ameriki se lahko reče, da je moralno, diplomatsko in tudi industrijsko že posegla v vojno na strani enega izmed vojnih taborov, Japonsku pa se je za nasprotni tabor opredelila doslej samo moralno in diplomatsko, ne da bi tudi aktivno nastopila« (*Jutro*, 21. 3. 1941, »Vojni razgledi«).

⁷⁸ *Jutro*, 24. 2. 1941, »Vojaški in politični položaj Italije«.

⁷⁹ *Jutro*, 25. 2. 1941, »Hitlerjev govor v Monakovu«.

⁸⁰ *Jutro*, 26. 2. 1941, »Mussolinijev in Hitlerjev govor«.

⁸¹ *Jutro*, 4. 3. 1941, »Vojna ugibanja ob koncu zime«.

⁸² *Jutro*, 12. 3. 1941, »Pred novo fazo vojne«.

⁸³ *Jutro*, 26. 3. 1941, »Jugoslavija je pristopila v trojnemu paktu. Naše meje trajno zajamčene.«

Ko je zaradi pristopa k Trojnemu paktu skupina probritansko usmerjenih častnikov na čelu z generalom Dušanom Simovićem 27. marca 1941 izvedla državni udar, oblikovala novo vlado in razglasila osemnajstletnega prestolonaslednika Petra Karađorđevića za polnoletnega kralja, pa je pozdravilo novi politični položaj v državi. Zapisalo je, »da se je redkokdaj izpolnila volja naroda v tako popolni meri, kakor se je 27. marca.« Pri tem je mislilo na množične proteste zlasti študentov in mladine, ki so 25. in 26. marca 1941 po vseh večjih mestih v državi protestirali proti pristopu Jugoslavije k Trojnemu paktu. *Jutro* je namreč opozarjalo, da so »manifestacije, ki so istočasno veljale naši nepremagljivi vojski, (...) odkrile vsemu svetu, da se ta narod zaveda usodnih dni, ki jih preživlja danes Evropa in z njo tudi on, toda da je našel pot, ki edina vodi v boljšo bodočnost: nezlomljiva volja braniti svojo grudo, svojo svobodo in neodvisnost proti vsakomur, ki bi jih ogrožal.« Zato je treba »vse svoje sile posvetiti življenjskemu vprašanju domovine in vse žrtvovati, da očuvamo meje države ter zagotovimo obstanek onega duha neodvisnosti, ki je Jugoslavijo ustvaril in ki jo edini more očuvati.«⁸⁴

Gornja moralna, duhovna in politična zahteva je bila tudi liberalni odgovor na vpliv psihološke oziroma »živčne vojne,« na katero je *Jutro* opozarjalo od poletja 1939 do napada na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941.⁸⁵ Proti psihološkemu pritisku vojne in nevarnosti izpodkopavanja patriotske samozavesti je poudarjalo zaupanje v jugoslovansko domovino in njeno odporno moč.⁸⁶ Zato je boj proti malodušju, ki bi ga lahko povzročila »živčna vojna«,⁸⁷ štel za domovinsko dolžnost.⁸⁸ Predvsem pa je bilo na osnovi izjave nove Simovićeve vlade, da v celoti spoštuje pristop Jugoslavije k Trojemu paktu,⁸⁹ prepričano, »da še niso zaprte vse možnosti za ohranitev miru.«⁹⁰ Toda bilo je drugače. Na dan, ko je *Jutro* objavilo navedene besede, sta nemška in italijanska vojska brez vojne napovedi napadli jugoslovansko državo. S tem je vojna za liberalce in celotno slovensko politiko dobila nov pomen. Liberalne političnoteoretske razčlenitve vojaškega položaja v Evropi in svetu v letih 1939–1941 je presekala okupacija in nova velika vojna je zajela tudi jugoslovansko Slovenijo.

Slovenska liberalna politična misel je vojno, ki je od septembra 1939 spremenila velik del dotedanje podobe Evrope, ocenila celovito. Poudarila je, da pomeni izničenje njene ureditve po prejšnji svetovni vojni in dotedanjega sveta sploh. Opozorila je na totalitarni značaj nove vojne in na ideološko soočenje demokratičnega, fašističnega in komunističnega svetovnega nazora v njej. Ob tem ni spregledala, da je bilo ob sklenitvi nemško-sovjetskega pakta o nenapadanju ideološko načelo podrejeno velikodržavnim interesom obeh podpisnic. Temu načelu je pripisovala odločilno vlogo pri oblikovanju povojnega sveta, saj je napovedovala velike spremembe v organizaciji človeške družbe. Izšle naj bi iz vojaškega, političnega in gospodarskega spopada med anglosaško demokracijo, ki se mora notranje

⁸⁴ *Jutro*, 30. 3. 1941, »Združeni narod«.

⁸⁵ *Jutro*, 11. 8. 1939, »Med mirom in vojno«; 18. 8. 1939, »Nov položaj?«; 23. 8. 1939, »Nemčija se pogaja z Rusijo«; 17. 9. 1939, »Vojna in živci«; 17. 3. 1940, »Vojna in javnost«; 19. 4. 1940, »Fantazija in dejstva«; 9. 1. 1941, »Boj proti malodušju«; 8. 3. 1941, »Samozavesat in zaupanje«; 2. 4. 1941, »Naše domovinske dolžnosti«. – Glej tudi Vrčon, *Nova faza vojne*, str. 91.

⁸⁶ *Jutro*, 24. 12. 1939, »Naš letošnji Božič«; 31. 12. 1939, »Ob koncu leta«; 17. 2. 1940, »Duhovna pripravljenost«; 8. 3. 1941, »Samozavest in zaupanje«.

⁸⁷ *Jutro*, 17. 3. 1940, »Vojna in javnost«; 3. 1. 1941, »Novoletne poslanice«; 9. 1. 1941, »Boj proti malodušju«; 16. 1. 1941, »Pogoji zaupanja«.

⁸⁸ *Jutro*, 2. 4. 1941, »Naše domovinske dolžnosti«.

⁸⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, 2. Beograd, Ljubljana, Titograd 1983, str. 647.

⁹⁰ *Jutro*, 6. 4. 1941, »Politična zrelost«.

prenoviti, in sistemi totalitarnih diktatur. Med slednjimi je posebej omenila Nemčijo, Italijo in Japonsko. Razdelitev ‚življenjskih prostorov‘ med njimi ob sklenitvi Trojnega pakta je že razumela kot načrt za bodočo ureditev sveta. Odgovor na vprašanje, kako bo svet po vojni urejen in kdo bo zmagal v vojni, ki se je po napadu sil Osi na Veliko Britanijo in njen imperij po njeni točni oceni začela razraščati v splošni svetovni konflikt, pa je puščala odprt. Točno je tudi napovedala, da bo nastopila nova doba, ko se bo prihodnja svetovna politika vodila v okviru velikih državnih blokov kontinentalnih obsegov. Ob tem je glede položaja jugoslovanske države poudarjala svojo narodnoobrambno usmeritev in odločenost da, če bo potrebno, z vsemi močmi brani domovino.

Po vojaški zasedbi Slovenije in vzpostavitvi okupatorske oblasti⁹¹ je nastopilo novo obdobje v razvoju slovenskega liberalizma. Liberalna idejnopolitična tvornost se med drugo svetovno vojno na Slovenskem kljub odličnim poglobitvam v evropski in svetovni vojaškopolitični razvoj po letu 1939 in kljub svojemu patriotizmu ni mogla učinkovito izraziti. Novi zgodovinski čas je slovenskemu liberalizmu namenil trde preizkušnje, še trše pa so z njim (in njegovimi predstavniki) ravnali po revolucionarnem prevzemu oblasti leta 1945, ko je bil za dolga desetletja izrinjen iz slovenske družbe.⁹²

ZUSAMMENFASSUNG

DIE JUGOSLAWISCHE NATIONALPARTEI UND DER KRIEG 1939-1941

Die liberale Jugoslawische nationale Partei/Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) in Slowenien und ihre politische Presse verfolgten die internationale politische Entwicklung vom deutschen Angriff auf Polen am 1. September 1939 bis zum Überfall der Achsenmächte auf das Königreich Jugoslawien am 6. April 1941 mit großer Aufmerksamkeit. Schon vor dem Ausbruch des neuen Kriegs im September 1939 kommentierten sie auch den Anschluss vom März 1938 und das Münchner Abkommen vom September 1938 mit der Feststellung, dass damit das Nachkriegssystem von Versailles endgültig zu Grabe getragen wurde. Dies betonten sie neuerlich nach dem Angriff auf Polen und der deutsch-sowjetischen Teilung des polnischen Staates und der Unterzeichnung des Vertrags über die gegenseitige Beistandspflicht, die der Sowjetunion Ende September und Anfang Oktober 1939 die Machtübernahme in Estland, Lettland und Litauen ermöglichte. Als Akt der Unterdrückung beurteilte man auch den sowjetischen Überfall auf Finnland im November 1939. Dennoch verstand man die sowjetische Expansion im Baltikum auch als eine Maßnahme, die der Verteidigung und der Sicherheit des Sowjetstaates diene. Dies wiederholte das JNS-Organ, die Tageszeitung *Jutro*, nach der militärischen Besetzung der baltischen Staaten im Juni

⁹¹ *Jutro*, 19. 4. 1941, »Civilni komisar za zasedeno ozemlje«; 23. 4. 1941, »Slavnostno okrašeno poslopje Kr. Civilnega Komisarjata v Ljubljani«.

⁹² O tem Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, Ljubljana 1992, str. 21–103, 279–422, 431–442, 471–507; Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana 1992, str. 276–277; ista, Liberalni patriotizem, str. 69–75; ista, *Slovenski špijoni*, str. 213–419; Peter Vodopivec, Boris Furlan (1894–1957), v *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa*, Ljubljana 2001, str. 89–98; Ljubo Sirc, Boris Furlan – moj profesor in soobsojenec, prav tam, str. 99–109; Janez Kranjc, Boris Furlan kot profesor in dekan Pravne fakultete v Ljubljani v dokumentih univerzitetnega arhiva in zapisnikih fakultetnega sveta Pravne fakultete, prav tam, str. 136–138; Jerca Vodušek Starič, Boris Furlan: britanski agent ali zgolj povojna opozicija?, prav tam, str. 160–181; Bojan Godeša, »Boris Furlan in Osvobodilna fronta«, prav tam, str. 182–194; Aleš Gabrič, Boris Furlan – drugi obsojenec na smrt, prav tam, str. 195–210.

1940 und nach der Einverleibung der Bukowina und Bessarabiens in die Sowjetunion im Juli 1940. Es kommentierte, dass die sowjetische Vorgangsweise den Vorstellungen Hitlers von der Neuordnung der Welt auf imperialistischer Basis sehr ähnlich war.

Nach dem Angriff Deutschlands auf Dänemark und Norwegen im April 1940 und ihrer Besetzung im April beziehungsweise im Juni 1940, nach dem deutschen Angriff auf Belgien, die Niederlande und Luxemburg sowie die Besetzung dieser Länder im Mai 1940 und nach dem Angriff auf Frankreich und dessen Besetzung im Juni 1940 (Anfang Juni 1940 wurde Frankreich auch von Italien angegriffen, das gleichzeitig auch Großbritannien den Krieg erklärte) haben *Jutro* und der hervorragende liberale außenpolitische Analytiker, Dr. Branko Vrčon, darauf hingewiesen, dass der entscheidende Konflikt zwischen den Achsenmächten Rom-Berlin mit Großbritannien und seinem Empire unmittelbar bevorsteht. Als im Sommer 1940 sodann die konzentrierten deutschen Fliegerangriffe auf Großbritannien und der italienische Angriff auf britische Kolonialgebiete in Ost- und Nordafrika begannen, hielten sie zutreffend fest, dass sich der Krieg immer stärker zu einem allgemeinen Weltkonflikt ausweite. *Jutro* verwies auch anlässlich der Unterzeichnung des Dreierpaktes zwischen Deutschland, Italien und Japan im September 1940 auf den außereuropäischen Charakter des Krieges.

Das slowenische liberale politische Lager erstellte eine detaillierte Analyse des Krieges, der ab September 1939 das bisherige Antlitz Europas wesentlich veränderte. Es machte auf seinen totalitären Charakter aufmerksam sowie auf die gleichzeitige ideologische Konfrontation der demokratischen, faschistischen und kommunistischen Weltanschauung. Dabei übersah es nicht, dass bei der Unterzeichnung des deutsch-sowjetischen Nichtangriffspaktes im August 1939 das ideologische Prinzip von den Großmachtinteressen beider Unterzeichnerstaaten überlagert wurde. Man ging von der Annahme aus, dass diese Einstellung bei der Gestaltung der Nachkriegsordnung eine entscheidende Rolle spielen werde, denn man rechnete mit großen Veränderungen in der Organisation der menschlichen Gesellschaft. Diese wären die Folge des militärischen, politischen und wirtschaftlichen Konflikts zwischen der anglosächsischen Demokratie, die sich innerlich erneuern müsste, und dem System totalitärer Diktaturen. Unter den Letzteren erwähnte man ausdrücklich Deutschland, Italien und Japan. Die aus dem Beschluss des Dreierpaktes abgeleitete Aufteilung des sogenannten »Lebensraumes« untereinander verstand man als Entwurf für die zukünftige Weltordnung. Die Frage der Neugliederung der Landkarte nach dem Krieg und wer aus dem Krieg als Sieger hervorgehen wird, ließ man unbeantwortet. Die Voraussage betreffend den Beginn einer neuen Epoche, in der die zukünftige Weltpolitik im Rahmen viele Staaten umfassender Blöcke von kontinentalem Ausmaß gemacht wird, stimmte exakt. Hinsichtlich der Situation des jugoslawischen Staates wurde in diesem Zusammenhang seine nationale Verteidigungsbereitschaft betont sowie seine Entschlossenheit, im Ernstfall mit allen Kräften die Heimat zu verteidigen.

Nach der militärischen Besetzung Sloweniens und der Errichtung der Okkupationsverwaltung im April 1941 begann eine neue Periode in der Entwicklung des slowenischen Liberalismus. Die liberale ideenpolitische Kreativität konnte sich in Slowenien während des Zweiten Weltkriegs trotz ausgezeichneter Vertiefung in die europäische und globale militärpolitische Lage nach 1939 und der gegebenen patriotischen Haltung nicht wirksam entfalten. Die neue historische Stunde legte dem slowenischen Liberalismus harte Prüfungen auf, noch schonungsloser aber verfuhr man mit ihm (und seinen Repräsentanten) nach der revolutionären Machtübernahme im Jahre 1945, als man ihn für mehrere Jahrzehnte aus der slowenischen Gesellschaft verbannte.

SIR WILLIAM DEAKIN

THE GERMAN AND ALLIED PLANS FOR A BALKAN LANDING

General Kuntze, who was briefly commander of the German Army Group E, responsible for the security of South-Eastern Europe after the events of 1941, stated at his trial in Nuremberg in 1947 that his tactical and strategic task of his consisted in the preparation of the defence of the South East, which was a prerequisite for the repulsion of an invasion by the Allied Forces.

Regarding this responsibility as »of far-reaching importance for the development of the First World War«, Kuntze had clearly proved that in the 1917 the operations of the allies had produced the decisive crisis of the war.¹

The myth of the First World War was given a certain substance by the actions of the Allies in the early stages of the Second World War.

The diplomatic efforts of the British and French governments to create the elements of a Balkan second front, between September 1939 and early 1940, and the planning for local military in South Eastern Europe (utopian and in scant relation to the military resources of the Allies), were partly revealed by the French General Staff documents, captured at la Charité, in June 1940.² They formed a universal warning to the Axis leaders about the strategic intentions of the army, and possibility of the historical prologue to future operations in these regions, in the event of a Blitzkrieg and a prolongation of the war.

The withdrawal of the British expeditionary force from Greece and Crete in the spring of 1941, the collapse of the Yugoslav State and the formation of the Royal Government in exile, marked the end of the first attempt to maintain Balkans bases. These activities began already with the Franco-British diplomatic guarantees to Romania, Greece and Yugoslavia in 1939.

But the significance of the Greek expedition to the German General Staff, as its essentially moral justification to the British, was that it marked an Allied intention to return to South Eastern Europe. Hitler retained this personal and constant conviction, reinforced by his self-induced obsession, that Churchill would wait for an opportunity to avenge the Dardanelle failure of 1915, which had nearly cost him his future career as a wartime leader. Hitler would have conceived of strategy in the same terms.

As the defence lawyer in the post-war trial of Field Marshal List declared: »It is a matter of historical knowledge that the responsible leaders among Germany's opponents, e.g. Churchill, intended to force a decision of the war in the Balkan peninsula.«³ From the year 1941 onwards, the military intelligence experts in Berlin scanned for any sign of military and political preparations an Allied assault in South Eastern Europe.

The general prerequisites of such a »Grand Strategy« would be absolute control of the sea, the air and the occupation of bases from which to mount amphibious operations. The latter would be sought in the Middle East or along the North African coast. Control of the Eastern Mediterranean and the North African harbours by the Allies would mark the first

¹ Nuremberg, Case VII, Box 350, p. 3.

² Hans Beyer, »Der Plan einer Balkan Invasion«, *Südostdeutsche Heimatsblätter*, 2/III, München 1953, pp. 13-19.

³ Nuremberg, Case VIII, Final Plea List, Box 347.

alarm signals. The attitude of Turkey would decisively influence the diplomatic conception of a major Allied operation.

The form of such landings could be multiple, ranging from diversionary commando raids to a major strategic assault. The immediate warning signs would be evidence of British support to resistance movement operation in Yugoslavia and Greece.

As set out in Hitler's directive of December 28, 1942: »The situation in the Mediterranean makes it possible that an attack may be made in the foreseeable future, on Crete and on the German and Italian bases in the Aegean Sea and the Balkan Peninsula«.

»It must be expected that this attack will be supported by risings in the Western Balkan countries«.⁴

As seen from Berlin, two elements presented a constant danger to the Axis and a temptation to the Allies in the Balkans, whatever the shape of the danger: 1) the spreading of rebellion against the German, Italian, and Bulgarian occupation forces, which might produce vital auxiliaries to an invading expeditionary corps; 2) the endemic weakness of the political and military positions of the Italians throughout the areas occupied by them, and, in particular, the whole length of the vulnerable coastline of the Adriatic from Trieste to the Aegean.

With the disaster at Stalingrad and the Allied landings in North Africa at the end of 1942, the Axis lost the overall initiative in the conduct of the war. The interpretation of future Allied moves now became of anxious significance.

A permanent watch had been installed in Berlin, in the offices of the General Staff, to follow every Allied move which might reveal precursory signs of such strategic enterprise, entailing an intelligence study of Anglo-American movements in the Mediterranean; intricate surveillance of the Italian ally; and, with imperfect understanding of guerrilla activities as an arm of war, a continuous study of resistance in Yugoslavia and Greece.

Evidence was transmitted to Berlin for collation from three main sources: the Headquarters of the German Army group South East, at Salonica; the network of the Abwehr based on its Vienna centre (Ast), and the German military and political representatives in Rome, Belgrade and Zagreb.

The possibility of a British descent on the eastern shores of the Adriatic in the winter of 1942, might not seem immediate in strict terms of military strategy, but the fomenting of rebellion and resistance to Axis occupation was, in the eyes of the German political leaders, part of a deliberate and preliminary plan. This involved the building up of local guerrilla forces to support an eventual landing; to disrupt in advance the Axis communications to Salonica (the supply line to Rommel in Africa); the route to the Rumanian oil-fields, and to sabotage the vital sources of copper, bauxite and chrome from the Yugoslav mines.

As Ribbentrop expressed it in a note dated September 24, 1942: »The area will be considered by England as a centre of unrest and the main base for a European moment of rebellion; and for English planes, submarines, explosives, English propaganda and intelligence«.

»The need, therefore, arises for Italy and Germany to pacify the region and restore order«.⁵

On December 18/19, 1942, Mussolini sent Ciano to Hitler's headquarters at Rastenburg in East Prussia. At this top-level conference the whole question of German and Italian military collaboration in Yugoslavia and the Balkans was brought to a head in relation to

⁴ H. Trevor Roper (ed.), *Blitzkrieg to Defeat: Hitler's War Directives, 1939-45*, New York 1964.

⁵ As quoted in Johann Wüsch, *Yugoslavia in das Dritte Reich*, pp. 317-18.

the Allied landings in North Africa, and the Axis entry of the unoccupied zone of Vichy France.⁶

At the meeting on December 18, Hitler made it clear that he believed firmly in the possibility that the British would land in southeastern Europe and it was not out of the question that they might make similar attempts also in Syria and Turkey. But as long as the Axis held Rhodes, Dodecanes, Crete, the Peloponese, Greece, Albania, Dalmatia and the hinterland of these regions, any attempt to organise a major landing or to exercise pressure on Turkey, would be bound to fail.

But not only these must be held, also the hinterland must be pacified. »Everything depended on crushing all nationalist or communist revolt«. An advance plan must be made to counter an Allied landing. If this were done, there would be no danger of Turkey joining the other side.

On December 3, the Section Foreign Armies West of the German Army Staff produced a first cautious memorandum on *British-American landing possibilities in the Mediterranean and the Near East* for the consideration of Hitler and the High Command.⁷ This appreciation was based on certain general assumptions.

In principle, Allied reserves of shipping (1,650,000 tons), could be used to reinforce their troops in Africa and the eastern Mediterranean by ten divisions in a short space of time. »The shipping position would permit operations of an even greater capacity to be carried out in the Mediterranean«.

The Allies would certainly await expulsion of the Axis forces from North Africa before launching a large-scale enterprise northwards across the Mediterranean.

»The thought of an offensive against Germany in the Balkans, and in two possible variants, a landing on the Balkan peninsula, or an operation through Turkey, have been increasingly mentioned in the Anglo-Saxon world since the North African operation«.

»A landing in the Balkan Peninsula would imply the same risk on a similar operation in Italy. But it does not seem to be impossible, although it would need extensive preparations in the ports of Egypt, Cyrenaica and throughout the Levant. Its prerequisite would be the occupation of Crete and Dodecanese. The transport of some three British divisions to Greece at the beginning of 1941 took over three weeks for each division. Even in the case of a successful landing an operation in the Balkans would be hindered by the unfavourable state of communications and supply difficulties«.

The concept of an operation across Turkey would take the form of establishing air units to operate against the Rumanian oil regions, as well as an entry into Turkey whence to move into the Balkans.

Naval operations against Southern Europe would make a small or negligible contribution to the supply of troops already landed in these regions so poor in communications. They would require exclusive provisioning by sea and the building of extensive bases. Before an army capable of major operations could be landed, considerable time interval would elapse.

General Loehr, who had been appointed Commander of the German Army Group South East in August 1942, in a memorandum from January 30, 1943, reported his impressions on Allied intentions in the Mediterranean to Berlin.⁸

⁶ German Foreign Office Archives, *Ciano 'Rosegarten' Files*, Ribbentrop Files, Schmidt minute.

⁷ German Military Archives OKII, *Fremde Heere West* No. 961142, Dec 3, 1942.

⁸ German military archives OBSO In 020/43, Jan. 30, 1943.

»Any judgement of the general position in South East Europe must depend on the question as to whether a major attack on Greece and its outlying islands is to be expected«.

There were no signs of a specific operation being mounted either from the African coast or Syria. Longer and final preparations were needed. »How long these would take is hard to foresee. One must reckon with a period of four weeks in which to take one's own counter-measures«.

»The calculation of the timing of such an operation is dependent on the course of events in the Western Mediterranean (Tunis). It is to be assumed that a major attack against South East Europe will only take place after the Tunisian battle has been brought to a certain conclusion«...

The German Command South East cannot estimate when this might happen, as the strength of the enemy in Tunisia is only known in general terms and not in detail. One can assume that their hypothesis, a cleaning up of North Africa – or the realisation that this is impossible – cannot arise before the beginning of March.

At least four further weeks were required by the enemy to mount an assault on the South East Area. »A major attack on this region can be reckoned on as foreseeable as from mid-April, beginning of May.

By that time defence preparations in the South East must be brought to a certain conclusive state. This will require a certain scale of available shipping, transport in general, in the shortest time.

On the other hand, at this point the second task, the liberation of the hinterland, must be completed by the end of March«.

On February 8, 1943, the section Foreign Armies West of the German Army Staff, drafted another appreciation on »the possibilities for future Anglo-American operations«.

Assuming the early expulsion of the Axis forces from North Africa, »apart from one launched through Turkey, future Allied operations would be overseas operations«.

The Germans were sadly aware of the problems of assembling precise intelligence on the enemy.

In view of the Anglo-Saxons' impenetrability to espionage, their increasingly vigorous camouflage and deception measures, and the long time needed for some of our agents' reports to reach us, we cannot be sure of receiving on time, through our Intelligence or by hearsay, reliable news of the preparation and launching of fresh operations. The size of the area involved makes it impossible to keep great tracts of ocean permanently under observation, whether from aircraft or submarines. We must always reckon with the possibility of an invasion taking us more or less by surprise.

»We cannot uncover the enemy's intentions through our Intelligence Service and study of the enemy press and propaganda. It remains to assess the various possibilities from the enemy's point of view, in order to discover the most likely. In doing so, we must take into consideration not only military contingencies but also political, economic and psychological factors«.⁹

The »liberation of the hinterland« in Croatia and Bosnia, to which General Loehr had referred, was the purpose of the confused and complex Italo-German operations, under the code name *Weiss*. Lack of co-ordination and common objectives between the two commands, together with the fighting qualities of the Partisan forces, and their capacity for organising mobile elite units, led to the failure of this operational cycle.

A second attempt to liquidate resistance on a wider territorial basis had to be planned.

---

⁹ Ibid.

On April 5, 1943, Field Marshal Jodl signed the final orders for operation *Schwarz*, which was transmitted to General Loehr at Salonica. »After the destruction of the Communist Tito State, the question arises of destroying the organisation and array of national 'Serbianism' under the leadership of Draža Mihajlović so as to have, in the event of an Allied landing in the Balkans, the rear areas cleared«. ¹⁰

Already as early as March 16, 1943, Admiral Canaris, the head of the Abwehr, had reported to Hitler's staff: »In connection with the departure of Partisans from Croat territory to the south, the rebellion is spreading to Hercegovina, Montenegro and Albania. The situation in Albania is developing very unfavourably for the Italians, and the country could easily become a bridgehead for an Allied landing. Preparations for an assault in the Eastern Mediterranean are apparently under way«.

By the time when, at the beginning of May, General Lutens, the operational commander of *Schwarz*, had issued his tactical orders, the whole strategic situation in the Mediterranean theatre had been revolutionised.

The Allied capture of Tunis released two million tons of shipping for their operations. The German High Command anticipated major enemy landings in Sicily and possibly Sardinia, with a view to an invasion of Southern Italy. According to Berlin, such a move would be inevitably followed by thrust into the Balkans, probably in a simultaneous and concentric penetration across the Adriatic and the occupation of bases in the Greek island and the Peloponese.

Unexpected and dramatic confirmation of this strategic analysis followed. On May 9, 1943, Photostat copies of certain documents found on the body of a British courier washed up on the shores of Southern Spain, and procured by the local Abwehr, reached the German Army Staff in Berlin. The experts of Fremde Heere West pronounced these papers as genuine. On May 12, a signal was sent to General Loehr. »From a source, which is regarded as absolutely trustworthy, an enemy-landing attempt on a grand scale will be made in the Eastern and Western Mediterranean in the very near future.¹¹

The substance of these documents, which purported to be directives of the British Chiefs of Staff to the Allied Command in the Mediterranean, was that the real objectives were to be a major attack on Sardinia, a feint against Sicily, and a landing in the Peloponese.

This deception plan had the direct result of confirming Hitler's obsession with an imminent British landing in the Balkans, following on the final expulsion of the Axis from North Africa.

General Warlimont, the Chief of the German Army Staff, summarised the impressions, at this time prevailing in Berlin, in a memorandum written after 1945 in Allied captivity.

»In May 1943, Hitler's fears of an attack on the Balkans took on firmer shape... the taking over of the large Italian islands and the probably occupation of Sicily by the Allies were but a prelude to a broadly aimed landing operation against the western coasts of the Balkans on the Adriatic Sea«.

The coastline was weakly held, and the Germans had no mobile reserve. Rebel groups were waiting to stretch out their hands to the Allies.

Such an operation had also immense strategic possibilities for the Western Allies to achieve a definite co-operation with the Russians.¹²

On the same day Hitler wrote to Mussolini, urging him to co-operate fully in the opening

¹⁰ German Military Archives OKW/Wfs/OP(H) Nr. 66709/rc. Washington microfilm.

¹¹ For the details of the British deception plan, see Deakin, *The Brutal Friendship*, Vol. 1, pp. 342 ff.

¹² This document is much more revealing than his later published account, Warlimont, Walter, *In Hauptquartier der Wehrmacht 1939-1945*, Frankfurt am Main 1962.

of the *Schwarz* operation both against the forces of Tito and those of Mihajlović. »We cannot run the risk of having rebel zones in our rear (in Montenegro) at a moment when the possibility of an enemy landing in Greece might be imminent«.

The results of this *Shwarz* operation, which was a »model« of faulty German military intelligence, showed that the threat of the Mihajlović resistance movement had been grossly exaggerated, and that the belated encirclement of Tito's main forces not only was a tactical failure but also that the National Liberation Army would remain in being as a greater danger than before – and throughout Yugoslav territory.

The German High Command was now more convinced than ever that the British would exploit this situation as a parallel and simultaneous operating to coincide with the assault on Sicily and the Italian mainland – the inevitable prelude to a collapse of Italy with its inevitable repercussions throughout the Balkan theatre.

On July 26, following on the coup d'état in Rome against Mussolini, Hitler issued his directive No. 48, on *Command and Defence measures in the South East*.

»Should the operations of the enemy extend from Sicily to the Italian mainland, we must also reckon with an assault on the eastern coast of the Adriatic, north of the Straits of Otranto«.

»The enemy's conduct of operations is also based on the bandit movement, which is increasingly organised by him in the interior of the South East area«.¹³

The weekly »enemy intelligence report« of the German Command South East from August 20, 1943, provided concrete evidence of these dangers.¹⁴

»Communist forces controlled the whole area between Gospić, Bihać and the Slavonian border, threatening the main rail communications, and preparations were in hand to drive towards the coast in connection with the expected landing of the Allies«.

»The Dalmatian coast from Metković to Zadar is in communist hands, including the outlying islands. Numerous reports show that the Communists are preparing to support an Allied landing. The Hercegovinian coast is occupied by Četniks and Mihajlović, like Tito, is planning to assist an Allied landing. The Allies are supporting the rebels with numerous advisers and specialists, and recently increased supplies have been dropped by planes at night«.

Any sign of British raids or landing parties at any point did not follow the Italian surrender on September 8, 1943, on the coasts of South Eastern Europe. Rumours of such intentions were part of the general deception plans, put out by the British Chiefs of Staff since April of the previous year.

But the conviction of the German High Command, and in particular of Hitler himself, that the Allies would undertake such an operation, and in particular after the collapse of Italy, coloured the whole continental strategic thinking and planning of the Germans throughout 1943 – the critical year of the Second World War.

In the works of Dr. Percy Schram, the editor of the *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht* it is stated that »The Balkans remained insecure in their political structure and a centre of unrest, which brought hundreds of thousands of German troops there. This was so far removed from the policy of Bismarck, for who the bones of only one Pomeranian grenadier in the Balkans would have been wasted«.¹⁵

¹³ Trevor Roper (ed.), *Hitler's War Directives 1939-45*, New York 1964, p. 142.

¹⁴ *Ic Feindnachrichtenblatt* No. 6, August 20, 1943, Washington microfilm.

¹⁵ KTB 1943, Vol. 3, P. 1540.

POVZETEK

NEMŠKI IN ZAVEZNIŠKI NAČRTI ZA IZKRCANJE NA BALKANU

V 2. svetovni vojni so se nemški strateški interesi kar precej oddaljili od Bismarckove izjave, da bi bilo za podreditev Balkana škoda kosti tudi enega samega grenadirja. Ravno nasprotno, ker je nemška obveščevalna služba gojila prepričanje, da bodo zavezniške sile slej ko prej pristale na Balkanu, se je bilo potrebno na to neizbežno dejstvo temeljito vojaško pripraviti. Že zgodnji zavezniški poskusi iz let 1939 in 1940, na Balkanu organizirati dejavnike fronte, so Nemce opozorili na smer kretanja nasprotnikovih interesov. Zato v taboru sil osi ob kapitulaciji Italije leta 1943 o skorajšnji zavezniški invaziji na Balkan sploh ni bilo dvoma.

Kljub umiku britanskega ekspedicijskega korpusa iz Grčije in Krete, spomladi leta 1941, je bil Hitler obsesivno prepričan, da se angleška politika ne bo tako zlahka odpovedala komunikacijsko pomembni legi Balkana. Nenazadnje so – tako Hitler in njegovi sodelavci – zavezniško politiko na Balkanu krojila tudi tako banalna osebna nagnjenja, kot je bilo Churchillovo vztrajanje, da se na vsak način oddolži za poraz pri Dardanelah leta 1915. Zato je od leta 1941 dalje nemška obveščevalna služba v Berlinu budno spremljala kakršnakoli znamenja za izkrcanje zavezniških vojaških sil v Jugovzhodni Evropi. Posebej je bila pozorna na znake utrjevanja zavezniške pomoči odporniškemu gibanju v Grčiji in Jugoslaviji. Naj izpostavimo dva elementa, ki sta silam osi predstavljala neprestano grožnjo. Prvi je bilo širjenje upora proti nemški, italijanski in bolgarski okupaciji: v primeru invazije bi uporniki poslužili kot odločilna vojaška pomoč zavezniškim enotam. Dodaten moteč element je predstavljala stalna politična in vojaška šibkost področij pod italijansko okupacijo; da geografsko ranljive obale Jadrana od Trsta pa do Egejskega morja niti ne omenjamo.

Katastrofa pri Stalingradu in zavezniško izkrcanje v severni Afriki konec leta 1942 sta obrnila tok vojaških operacij; sile osi so izgubile prednost, in napovedovanje bodočih zavezniških premikov je postalo ključnega pomena za nadaljnji potek vojne. Pri generalnem štabu v Berlinu je bil zato ustanovljen stalen urad, ki je skrbel za spremljanje zavezniških vojaških kretanj in odporniških gibanj na Mediteranu. Poročila o stanju na terenu so pritekala iz treh različnih virov: iz nemškega vojnega štaba v Solunu, nemške obveščevalne službe na Dunaju ter nemških vojaških in političnih atašejev v Beogradu, Zagrebu in Rimu. Hitler je s strahom pričakoval možnost zavezniškega izkrcanja v jugovzhodni Evropi, čeprav so sile osi držale ključne strateške pozicije – Rodos, Dodekanez, Kreto, Peloponez, Grčijo, Albanijo, Dalmacijo in zaledje teh regij – kar je vsako zavezniško akcijo že vnaprej obsojalo na neuspeh. Tudi kapitulacija Italije septembra 1943 ni bistveno spremenila situacije. Balkan je ves čas 2. svetovne vojne ostal permanentno nestabilno območje, ki je zavaljo bojazni pred zavezniško invazijo pogoltnilo na tisoče nemških čet.

TONE FERENC

POROČILA URADA GESTAPA IZ CELOVCA

Zares je prijeten občutek, ko v kakšnem tujem arhivu ne najdeš le gradiva, ki si ga iskal za svojo raziskovalno nalogo, temveč tudi kakšen vir, ki ga nisi iskal – pa je vseeno dobrodošel za dopolnitev podobe o preteklosti. Včasih gre za osamljen dokument, ki bi moral ležati v svojem arhivskem fondu, pa se ta zaradi vojnih ali povojnih razmer ni ohranil. Tako se je zgodilo, da sem v nemškem Zveznem arhivu v Berlinu odkril nekaj poročil urada celovškega gestapa iz let 1938–1941. Ti dokumenti so se do nemške združitve leta 1990 hranili v Osrednjem arhivu Enotne socialistične stranke Nemške demokratične republike v Vzhodnem Berlinu. Arhivu je namreč Sovjetska zveza izročila del gradiva zloglasnega nacističnega Glavnega državnega varnostnega urada* v Berlinu, natančneje, dokumentacijo IV. oddelka.** Del gradiva tega urada, spise, pripadajoče VI. oddelku,** pa je Sovjetska zveza obdržala kot vojni plen; sam sem jih imel priložnost videti v letih 1997 oziroma 1998. Ob izbruhu druge svetovne vojne se je arhivski fond glavnega urada gestapa v Berlinu skupaj z glavnima uradoma kriminalistične policije in varnostne službe združil v RSHA. Cela desetletja svojega raziskovalnega dela sem se spraševal, ali se je omenjeni arhivski fond ohranil, dokler nisem po letu 1990 naletel na del njegovega fonda v nemškem Zveznem arhivu Koblenz v Berlinu, na del pa v Posebnem arhivu v Moskvi.

Poročila urada gestapa iz Celovca, ki jih tu objavljam v prevodu, imajo sedaj signaturo R 58/3870, 3854 in 3855.

Ni mi znano, kaj se je zgodilo z arhivskim fondom urada celovškega gestapa. Do sedaj ga nisem zasledil še v nobenem arhivu. Ne vem pa, katero gradivo iz druge svetovne vojne – sedaj menda že dostopno raziskovalcem – poseduje Deželni arhiv v Celovcu. Kolikor spremljam raziskave avstrijskih kolegov, ni še nihče navajal gradiva iz fonda urada celovškega gestapa.

O gestapu na Koroškem v letih 1938–1945 za zdaj še največ izvemo iz knjige Augusta Walzla, *Als erster Gau ...*¹: 13. marca 1938 je položaj varnostnega ravnatelja v Celovcu prevzel esesovski poročnik, SS-Obersturmführer Isselhorst. Že naslednji dan je izpeljal široko zastavljeno akcijo aretacij. Nedolgo zatem, 16. marca 1938, je Adolfu Hitlerju na Dunaju zapriseglo 6.000 pripadnikov dotedanje avstrijske varnostne straže in 1.500 pripadnikov avstrijske kriminalistične policije. Prisegi so prisostvovali sam šef nemške policije Heinrich Himmler ter vodji obeh glavnih vej nacistične policije – redarstvene in varnostne – Kurt Daluge in Reinhard Heydrich. Del zapriseženih rekrutov so 23. marca 1938 prepeljali na službovanje v Celovec.

Koroški urad gestapa v Celovcu je še nekaj časa vodil Isselhorst, mesto namestnika pa je po Nageleju v začetku aprila 1938 prevzel dr. Hans Trnka. Sredi junija oziroma avgusta 1938 je Isselhorsta nasledil esesovski stotnik dr. Ernst Weimann. V Celovcu je ostal vse do septembra 1943, ko so ga premestili v Trst za poveljnika varnostne policije in varnostne

* Reichssicherheitshauptamt – RSHA.

** Gestapo.

*** Obveščevalna služba za inozemstvo.

¹ August Walzl, »Als erster Gau ...« *Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten*, Klagenfurt 1992, str. 71–76, 141–159.

službe za operacijsko cono Jadransko primorje. Urad gestapa v Celovcu, z nemškimi naslovom Geheime Staatspolizei – Staatspolizeistelle Klagenfurt je imel tri oddelke. Prvi oddelek je skrbel za upravne in personalne zadeve urada in njegovih ljudi, naloga drugega je bilo odkrivanje nasprotnikov (Gegnerforschung). Sestavljalo ga je več referatov: za marksizem in komunizem, cerkev, sekte, Jude, sabotaže, ubežništvo, strankine in manjšinske zadeve. Vodil ga je kriminalistični sekretar Stöltgen, ki je prišel iz Kölna. Še isto leto ga je do svojega odhoda na Bled nasledil esesovski častnik dr. Johann Bauer. Za njim je z enako nalogo prišel Hans Kirchbaumer. Tretji oddelek se je ukvarjal z vohunskimi in obmejnimi policijskimi zadevami. Po ugotovitvah dr. Walzla naj bi bili v prvih dveh oddelkih večinoma uradniki, ki so prišli iz Nemčije, v tretjem pa zaradi poznavanja območja predvsem Avstrijci. Urad gestapa v Celovcu je imel takrat štiri obmejne policijske komisariate: v Celovcu, Beljaku, Lienzu in Velikovcu, ki so bili odgovorni za svoje obmejne policijske postaje.

* * *

Prvo poročilo urada gestapa iz Celovca, ki sem ga našel v omenjenem arhivu, ima datum 18. maj 1938. Poslano je bilo uradu gestapa v Berlinu ter vodilnemu uradu državne policije na Dunaju in inšpektorju varnostne policije na Dunaju, katerima je bil še nekaj časa podrejen. Čeprav je podpis slabo čitljiv, je najbrž Isselhorstov. Poročilo se glasi:

»Vzdušje med prebivalstvom je še vedno dobro. Z nenehnim izboljševanjem gospodarskih razmer posameznika se opaža tudi izboljševanje odnosa vsega prebivalstva.

Ljudje, ki so bili leto za letom vezani le na podporo za brezposelne ali podpore sploh niso dobivali, imajo zdaj zaradi postopnega začevanja del na železnicah in cestah zagotovljeno delo in lahko zadovoljujejo svoje osnovne življenjske potrebe ter z velikim zaupanjem gledajo na nadaljnji razvoj. Ker so se po združitvi Avstrije z Nemčijo začela dela tam, kjer pod prejšnjim režimom ni bilo nobenih možnosti, opažajo tudi preprosti ljudje razliko med sedanjim in prejšnjim državnim vodstvom. Poleg tega je energična akcija Nacionalnosocialistične dobrodelnosti² v vseh občinah brez razlike omilila najhujšo stisko. Nestransko pripravljeno pomoči NSV so opazili celo narodni Slovenci, saj *Koroški Slovenec*, tednik narodnih Slovencev, 4. maja 1938 piše: 'Našo občino (narodnostno mešana Sela, op. T. F.) je nova oblast bogato obdarovala, in to z živili in žitom v vrednosti okoli 9.000 šilingov. Vse to so brezplačno razdelili revnim ljudem. Posebej pa moramo poudariti zadovoljstvo, da so delili popolnoma nestransko in da narodnostno prepričanje pri delitvi ni imelo nobenega vpliva (...) Zagotovili so nam zgraditev cestnih povezav (...) Najbolj navdušeni so bili mladi pari, ker se jim nudita možnost poroke in lepo brezobrestno posojilo, ki se bo spremenilo v doto, tako da ga ne bo treba vračati. Seveda pa najbolj privoščimo podporo tistim družinam, katere je vedno skrbelo, kako bodo preživeli več otrok. Vendarle se je na svetu našel človek, ki se je spomnil teh ljudi in jih širokogrudno podprl. Seveda pa bodo nejevoljni delomrzneži, pijanci in postopači, ker pri delitvi dobrot ne bodo udeleženi.'

Gre za pisanje lista, ki je do 10. marca 1938 nenehno obrekoval in zasramoval nemštvo na Koroškem, češ da so Nemci imeli namen raznaroditi Slovence. Führerjev

² Nationalsozialistische Volkswohlfahrt je 3. 5. 1933 ustanovil Adolf Hitler in je v okviru nacistične stranke predstavljala službo za socialno skrbstvo v Rajhu in v avstrijskih pokrajinah. Med vojno je zbirala denar z akcijo Winterhilfswerk tudi v zasedenih slovenskih pokrajinah.

ugled je tudi pri Slovencih tako velik, da se človek lahko samo čudi, ko iz zanesljivih virov sliši, da slovenski kmetje v Jugoslaviji, torej jugoslovanski državljani, molijo: 'Hitler, pridi k nam!'

Tako kot začetni splošni zagon blagodejno vpliva na manjšino in ga ta hvaležno priznava, vpliva tudi na nekdanje socialne demokrate, samo da imajo ti, če niso bili že prej naklonjeni nacionalnemu socializmu, do njega zadržan odnos, ki ga tudi javno izražajo. Ljudje, ki so bili usmerjeni radikalno socialnodemokratsko, so danes tako daleč, da pravijo: 'Ne nasprotujemo nacionalnemu socializmu in če bo uresničil svoje obljube, bomo v celoti sprejeli njegov program.'

Kake podtalne dejavnosti socialnih demokratov, še manj pa komunistov do zdaj ni bilo opaziti.

Pritožbe zaradi dvojnega zaslužkarstva, ki so se pod režimom Dollfuss-Schuschnigg dnevno kopičile, so v splošnem vznemirjenju preteklih tednov popustile. Zdaj ko imamo čas in mir, da opazujemo svojega ljubega bližnjega, pa se ponovno kopičijo. Niso splošen pojav, niso se še pojavile v tisku, vendar je treba biti na njih pravočasno pozoren. Ali so takšne pritožbe utemeljene, še ni mogoče ugotoviti, ker je do zdaj šlo le za posamezne primere, o katerih je bil državni policijski urad obveščen.«³

Naslednje poročilo gestapa iz Celovca nosi datum 28. september 1938, poroča pa o komunističnem gibanju na obmejnih območjih. Sklicuje se na odlok urada tajne državne policije v Berlinu št. 5883/38 g – II A 4 z dne 25. avgusta 1938. Poročilo je podpisal dr. Ernst Weimann in se glasi:

»Tudi posebna poizvedovanja, ki smo jih opravili na osnovi prej navedenih smernic, niso razen že znanih dejstev prinesla nobenega dokaza o obstoju kakega organiziranega komunističnega gibanja na Koroškem in Vzhodnem Tirolskem.

Kar se tiče komunistične propagande na Vzhodnem Tirolskem, moramo pripomniti, da tam že vsa leta pred prevratom ni bilo mogoče zaznati nobenih znamenj komunistične dejavnosti. Prebivalci dežele so v veliki večini mali kmetje, ki so duhovno tako zaostali, da ne morejo dojeti bistva komunizma kot zdaj tudi ne nacionalnega socializma. Poleg tega je prebivalstvo tako tesno povezano s Cerkvijo, da ni, dokler so razmere takšne, nobenih možnosti za vdor komunizma. V Lienzu, edinem večjem mestu, so pred kratkim v nekem poštnem nabiralniku našli listek s pozivom, naj poslušajo kratkovalovni oddajnik 29,8 in Moskvo. Čeprav je bilo poizvedovanje po avtorju neuspešno, je komaj verjetno, da gre za komunističnega propagandista, prej bi lahko domnevali, da so posamezniki, ki odklanjajo nacionalni socializem, hoteli opozoriti na informacije omenjenih oddajnikov.

Tudi na Gornjem Koroškem, kjer so se pred priključitvijo tu in tam pojavljala znamenja komunistične dejavnosti, ni bilo mogoče ugotoviti obstoja komunistične organizacije. Vendar je treba za to območje povedati, da **posamezni** prebivalci, zaposleni v industriji, niso nedostopni za komunistične ideje. Tako so na območju okrajnega glavarstva Šmohor konec julija odkrili izvod aprilskega zvezka praške komunistične *Neue Weltbühne* iz leta 1938, ki obravnava dogodke v Avstriji po priključitvi. Poizvedovanja po izvoru tega zvezka, ki s precejšnjo gotovostjo izvira z jugoslovanskega industrijskega območja Jesenice, še niso končana. Na Gornjem

³ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR Berlin. R 58/3070, Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Klagenfurt, Abt. II 1164/38, 12. 5. 1938, Politischer Lagebericht für Kärnten und Osttirol.

Koroškem se množijo tudi primeri, ko ljudje v opitem stanju govorijo isto kot komunisti in prišepetavajo. Redno uvedena poizvedovanja so ugotovila, da so te osebe bivši komunisti. Kar se tiče magnezitnega podjetja v Radentheimu, je bilo ugotovljeno, da so bile stene in zidovi stavb namazani s komunističnimi gesli na že znani način. Razen enega primera, ko smo kot storilca ugotovili 16-letnega učenca in ga za daljši čas zaprli, so bila poizvedovanja za storilci neuspešna. Poizvedovanja so bila toliko težja, ker obrat zaposluje okoli 2.000 delavcev, ki dejansko prihajajo na delo skoraj z vse Gornje Koroške. Ker socialne razmere v podjetju za nacionalnosocialistični obrat niso ravno zgledne in so vodilni direktorji podjetja svoje socialno prepričanje tudi ponovno pokazali, smo izid ugotovitev sporočili pokrajinskemu vodstvu Nemške delavske fronte,⁴ ki podjetju zdaj posveča posebno pozornost. Pristojno okrajno glavarstvo Spittal mi je poročalo, da mora biti v Radentheimu ali njegovi okolici sedež komunistične organizacije, čeprav za to nima dokazov.

V samem mestu Velikovec in na Spodnjem Koroškem, kjer je v prejšnjih letih imela KPA svoje glavne funkcionarje, bodo v doglednem času gotovo poskušali vzpostaviti komunistično propagandno mrežo. Na tem območju je bilo ponovno ugotovljeno, da se osebe, znane kot komunisti, spet srečujejo, organizirajo družabna potovanja in vožnje s kolesi v gore ali se zbirajo v stanovanjih na skupne pogovore. Nadzor nad temi krogi je seveda zelo težak, ker v večinoma majhnih krajih bivanje tuje osebe samoumevno vzbudi previdnost. V enem primeru so sporočili, da so se bivši komunisti zbrali k skupnemu poslušanju radia Moskva. Preden se je zadeva mogla jasno ugotoviti, je že uspešno posredovalo sicer še ne redno dejavno krajevno orožništvo, tako da so nadaljnja sestajanja izostala in so radijski aparat odnesli v nek do sedaj še neugotovljeni kraj. Zanesljiva znamenja tudi kažejo, da bodo prihodnje vaje za zatemnitev na Koroškem uporabili v propagandne namene.

Do sedaj ni znano, če so na Spodnjem Koroškem osebe, znane kot komunisti, povezane s svojimi nazorskimi tovariši onkraj meje. Vendar ni nobenega dvoma o obstoju tovrstnih zvez. Ravno na obmejnih območjih se dokaj pogosto pojavljajo komunistična gesla. V Borovljah pod prelazom Ljubelj, kjer živi v glavnem industrijsko prebivalstvo, so neko jutro na ograjo mostu z rdečo barvo narisali srp in kladivo. Nedavno so v Volšperku neznani storilci ponoči na deželni cesti narisali enake znake, katere smo seveda takoj odstranili. Čeprav v vseh navedenih primerih še ni opaziti organizacijske mreže, pa ta znamenja vendarle zaskrbljuječe opozarjajo na komunistično miselnost in dejavnosti. Omenjene akcije vsekakor temeljito pripravljajo tla za poznejšo propagandno mrežo. Pri celi zadevi je dobro le, da smo že sedaj razkrili mnoge potencialne aktivne sodelavce.

Kot vzrok za začenjajoče se razkrojevalne pojave lahko ta trenutek navedemo samo, da je delavstvo zaradi dolgoletne brezposelnosti že popolnoma pozabilo na delo in se mu zdi sedanja okrepljena delovna aktivnost nenavadna in tuja. Kako bi sicer lahko pojasnili, da mazaške akcije kar kličejo k nostalgiji za Schuschniggovimi časi. Poleg tega je danes širjenje propagande zelo enostavno in brez tveganja, cestna dela na Koroškem omogočajo izredno dober prenos podatkov ('prišepetavanje'). Delavci pri gradnji cest so namreč ob nestanovitni plači pogosto zaposleni danes tu,

⁴ Deutsche Arbeitsfront (DAF) je nadomestila nemške sindikate, ki jih je nacistična vlada razpustila leta 1933, kmalu po prevzemu oblasti. DAF je sodila k nacistični stranki, priključena ji je bila posebna nacionalnosocialistična skupnost Moč z veseljem (Kraft durch Freude).

jutri tam. Boljšega okolja, kot je cestno gradbeno podjetje, si komunistična propaganda ne bi mogla zamisliti. Ravno v tej panogi gospodarstva je prišlo tudi do kratkotrajnih prekinitev dela, pri čemer pripominjam, da moramo na prekinitve dela tukaj na deželi gledati kot na deloma še vedno krajevno navado brez političnega ozadja. Posebno ob ponedeljkih ljudje pogosto menijo, da ni treba priti na delovno mesto, in raje v gostilnah pospravljajo alkohol, pri čemer pogosto pride do najrazličnejših govoric.

Čeprav je v sosednji Jugoslaviji komunistična stranka prepovedana, je ravno tam propagandno najbolj aktivna.

Zanesljiva poročila vedno znova kažejo, da se morata agitacijski komunistični središči nahajati v industrijskih središčih: v Ljubljani in na Jesenicah. Jugoslovanska policija do sedaj, namenoma ali nenamenoma, teh razsevkov komunizma ni mogla uničiti. Jasnó je le, da ti legli daljnosežno okužujeta deželo. V Tržiču, ki leži med Ljubljano in Jesenicami, so nekoč javno razširjali letake, ki so zahtevali odstop Stojadinovićeve vlade in sklenitev zveze s Čehoslovaško in Sovjetsko zvezo. Samo po sebi se razume, da so na letakih na najbolj sovražen način napadali nacionalni socializem in fašizem. Tudi tukaj so bile poizvedbe jugoslovanske policije za izdelovalci in razširjevalci letakov brezuspešne.

Zadnje dni je komunistična propagandna dejavnost v Jugoslaviji dobila nepredstavljive oblike. Iz Splita so poročali, da so pristaniški delavci z dvignjeno pestjo peli Internacionalo in pri tem vzklikali proti Stojadinoviću in Hitlerju. V Ljubljani in Celju so bili propagandni pohodi, ki pa jih je policija razgnala. K temu pripominjam, da je bil njihov glavni vzrok prijateljstvo s Čehi in sovražno razpoloženje prebivalstva do Nemcev. Komunistični agitatorji niso hoteli izpustiti priložnosti propagirati za boljševiško Češko ali Sovjetsko zvezo.

Tukaj zasledujemo, koliko skušajo iz Jugoslavije vzpostaviti zveze s komunističnimi krogi na Koroškem. V doglednem času sledi nadaljnje poročilo.⁵

Naslednje poročilo celovškega gestapa je datirano 30. novembra 1938, poslano pa je bilo uradu tajne državne policije v Berlinu. Gestapo se je skliceval na brzojavko št. 255010 z dne 28. novembra 1938. Kot zastopnik vodje urada je poročilo podpisal dr. Hans Trnka. O komunističnem in marksističnem gibanju poroča tole:

»A. Komunizem

Med prebivalstvom se glasno govori, da se KP ponovno organizira. Za zdaj gre za splošne domneve, za katere prijavitelji ne morejo navesti dejstev. Po dosedanjih poizvedbah temeljijo domneve na opažanju, da se osebe, že prej povezane s komunističnim delovanjem, pogosto obiskujejo. S tem v zvezi je tudi domneva, da prirejajo družabna srečanja zato, da poslušajo radio Moskva. Kljub večkratnemu iznenadnemu posegu tega ni bilo mogoče ugotoviti. Ugotovilo pa se je celo, da ustna propaganda KP popušča. Skupno gre za okoli 10 prijav o ustni propagandi KP (v alkoholiziranem stanju večinoma vzkliki 'Živela Moskva!'), med katerimi je primer za zapor. Kakršne koli pisne propagande ni bilo zaznati, propagando z mazaštvom in drugo pa le v osamljenih primerih. Večjo pozornost zahteva obramba pred komunistično propagando iz Jugoslavije. Tam, posebno na Jesenicah, je KP glede na bližnje volitve zelo prizadevna. Znano je, da ljudje, ki prihajajo čez mejo,

⁵ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR, R 58/3854, Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Klagenfurt, II A Nr. 100/38 g, 28. 9. 1938, Komunistische Bewegung.

večinoma so slovenske narodnosti, širijo komunistično propagando v Nemčiji. V zvezi s tem so sprožena široka poizvedovanja.

B. Drugi marksisti

V primerjavi s poslednjimi poročili ni nobenih sprememb. Ni opaziti nobene dejavnosti. Kaže, da ti krogi deloma čakajo, deloma pa so jih najbrž vsrkale vase razne ustanove (predvsem DAF, NSV itd.) in so se sploh vživeli v nove razmere, posebno tam, kjer so pomirili zahteve v zvezi s plačo in dohodki.«⁶

Čez mesec dni so nekje vendarle našli nekaj komunističnega tiska. Dne 9. januarja 1939 je namreč dr. Trnka z urada gestapa Celovec poslal že omenjenemu uradu v Berlinu šest komunističnih brošur. Za katere brošure je šlo, v pregledanem gradivu nisem našel podatkov.⁷

Naslednje najdeno poročilo urada gestapa iz Celovca nosi datum 27. december 1940. Sklicuje se na odlok z dne 7. novembra 1940, št. IV A 1 – 6511/40 g. in je bilo poslano IV. oddelku glavnega varnostnega urada v Berlinu (RSHA). Ohranjen je prepis, ki ga je napravil prejemnik. Poroča o vedenju komunističnih in marksističnih krogov. Kot zastopnik vodje urada ga je podpisal Jakob Weyrauch, vodja tretjega oddelka. Poroča tole:

»Posebne poizvedbe, ki smo jih opravili, so do zdaj pokazale, da v raznih obratih zaradi velikih odtegljajev za plačilo davkov vlada nezadovoljstvo. Vendar do sedaj nismo mogli ugotoviti, da bi to izkoriščali za politično propagando. Sodimo, da je vzrok nerganja ta, da so še vedno obrati, katerih lastniki nimajo odnosa do socialnih zadev in se do delavstva vedejo zelo rezervirano. Zaradi tega smo že posredovali pri Nemški delovni fronti.

Podtalno komunistično delovanje je v poslednjem času na območju našega gestapa popustilo, kar je pač posledica spomladi 1940 tukaj odkritega komunističnega deželnega vodstva, ko je bilo prijatih in pred sodnika pripeljanih okoli 60 oseb.⁸ Le v okrožjih, v katerih so se voditelji pravočasno, z begom, uspeli izmakniti aretacijam, se včasih še pojavi kaj, kar opozarja, da tamkajšnji privrženci KP še vedno podtalno nadaljujejo svoje delovanje. Komunistična povezava z Jugoslavijo bi zaradi močno zastražene meje v zadnjem času utegnila postati slabša, vendar še naprej domnevamo, da železničarsko osebje, ki deluje na obmejnem območju, še vzdržuje različne zveze. Zanesljiva sporočila govore, da sta središči komunistične agitacije lahko predvsem v industrijskih središčih, in sicer v Ljubljani in na Jesenicah.

Kot je tukaj zaupno znano, uporabljajo marksistični privrženci taktiko čakanja. Zastopali naj bi stališče, da bodo obnovili svoje podtalno delo šele po končani vojni.

⁶ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR Berlin, R 58/3855, Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Klagenfurt, II 2428/38, 30. 11. 1938, Lagebericht über kommunistische und marxistische Bewegung.

⁷ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR Berlin, r 58, Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Klagenfurt, II A 19/39, 9. 1. 1940, Ko. Literatur.

⁸ Najbrž gre za aretacijo sekretarja deželnega komiteja KPA za Koroško Killiana Schausa, rojenega 7. 7. 1909 v okrožju Št. Vid na Glini in njegovih sodelavcev. Nacistična policija je zaradi neprevidnosti nekega člana KPA spomladi 1940 prijela Schausa in njegove sodelavce. Najprej jih je zaprla v Celovcu, jeseni 1940 pa jih je odpeljala v zapore Moabit v Berlinu. Decembra 1941 je enajst članov pripeljala na Dunaj, kjer jim je od 16. do 18. 2. 1942 sodil 2. senat t. i. ljudskega sodišča (Volksgerichtshof). Schausa je obsodil na smrt in so ga junija 1942 obglavili na Dunaju. Druge obtožence je obsodil na dolgoletne časovne kazni. – O sodelovanju članov organizacije TIGR s koroškimi protifašisti glej Tone Ferenc, *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*, Ljubljana 1977 (Ferenc, *Akcije organizacije TIGR*).

Glede tega so tukajšnja opazovanja pokazala, da se bivši voditelji Socialistične stranke Avstrije pogosto dobivajo na cestah in se pogovarjajo. Kljub temeljitemu poizvedovanju nismo mogli ugotoviti, ali so pogovori povezani z njihovo politično dejavnostjo.

Če bomo glede tega kaj ugotovili, bom nemudoma dodatno poročal.«⁹

Zadnje odkrito poročilo celovškega urada gestapa je z dne 11. novembra 1941, torej že po nacistični zasedbi severne Slovenije, in je najobsežnejše. Sklicuje se na odlok z dne 9. septembra 1941 št. IV A1 – B 2961/41 g. Poslano je bilo glavnemu državnemu varnostnemu uradu, in sicer v roke esesovskemu majorju Pommereningu. Poroča o podtalnem marksističnem in komunističnem gibanju na Koroškem. Podpisal ga je vodja urada dr. Ernst Weimann. Glasi se takole:

»I. Splošni pregled

Koroška je večinoma poljedelska dežela. Zaradi te gospodarske sestave manjkajo v splošnem ugodna tla za komunistični in marksistični miselni svet. Kljub temu so v nekaterih krajih, kjer domuje industrija, vedno ugotavljali marksistično delovanje. Borovlje, puškarsko mesto ob vznožju Karavank, je do leta 1934 veljalo celo za najbolj rdeče mesto Avstrije. S prepovedjo marksističnih strank v Avstriji in nadaljnjim razbitjem organizacije je rdeče gibanje na Koroškem vedno bolj slabelo. Vsekakor je bilo do prevrata na splošno nepomembno, k čemur je svoje prispevalo nacionalnosocialistično, deloma tudi katoliško prepričanje večine koroškega prebivalstva. Gospodarski razmah, ki ga neizpodbitno ugotavljamo za čas od prevrata do vojne, je imel za posledico, da je bil marksizem le malo opazen. Te razmere so trajale še daleč v prve vojne mesece. Šele spomladi 1940 so bivši marksisti sodili, da je prišel njihov čas, da s propagandnimi letaki dokažejo, da so še tukaj. Takrat se je gestapu Celovec posrečilo, da je obstoječo podtalno organizacijo zajel do poslednjega moža in jo napravil neškodljivo, zaradi česar je potem nastopil mir. Do spopada s Sovjetsko zvezo so se na Koroškem na vseh področjih vedno bolj kazale posledice vojne. Zaradi vpoklica mnogih moških, preštevilni zaposlitvi tujih delavcev in s tem pogojeno preobremenjenostjo nemških delavcev se ni moglo preprečiti upada delovne morale. Nenehno se je moralo nastopati proti kršiteljem delovnih pogodb ali lenim delavcem. Poleg tega so se pri ostanku rednih delavcev zaradi čezmernega dela kazali pojavi utrujenosti in slabe volje, ki se bodo občasno zaradi gospodarskih omejitev še stopnjevali. Zaradi vseh teh z vojno povezanih pojavov so bili na Koroškem prizadeti železničarji. Znani so primeri, da so bili železničarji v službi na vlakih brez spanja nepretrgoma več kot 50 ur, in to posebno v času, ko je na meji šlo za pohod proti bivši Jugoslaviji. Če kljub vsemu ne moremo govoriti o bistvenem poslabšanju razmer in razpoloženja prebivalstva, pa se je od začetka pohoda na Vzhod izjemno jasno pokazalo, da so marksisti in defetisti delali v tišini in sodili, da je prišla njihova velika ura. V poročilu z dne 19. julija 1941 II A 20/41 sem že poročal o podrobnostih, ki so se pojavile v tistem času. Sklicujem se na to poročilo. Navedeni primeri so bili pozneje skoraj vsi pojasnjeni. Izkazalo se je, da je šlo v splošnem za posamezne primere, ki so jih povzročile jezne, nekdam

⁹ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR Berlin, R 58/3855, Gestapo, Staatspolizeistelle Klagenfurt, II A – 197/40 g, 27. 12. 1940, Verhalten kommunistischer und marxistischer Kreise.

marksistično usmerjene osebe. Kar se organiziranih napadov tiče, smo priča dragocenemu odkritju: na Koroškem sta bila namreč glavna nosilca raznih marksističnih idej uradništvo in delavstvo na železnici.

II. Komunistično gibanje

Železničarji bivše avstrijske železnice so bili od nekdanj znani kot 'rdeči'. Avstrijska zvezna država je od ustanovitve poskušala železničarje pridobiti zase, tako da jim je dajala olajšave, ki jih dalj časa ne more dajati nobena država, pa vendar z njimi ni dosegla nobenega uspeha. Po vključitvi avstrijskih zveznih železnic v železnice Rajha, so bile te olajšave v marsičem odpravljene. To so bivši in sedanji rdeče usmerjeni železničarji sprejeli kot zlo in v njihovih krogih so se obnovile celice KP. Te celice so pomenile neposredno ali posredno izhodišče za komunistične akcije poslednjih mesecev.¹⁰

Mazaških akcij, ki so se svojčas pod zaščito teme odvijale v Celovcu, ni treba povezovati z železničarji. Ker pa so za mazaške akcije v Beljaku odkrili, da so jih vzpodbudili železničarji, lahko domnevamo, da so tudi v Celovcu na nek način povezane z železnico. Ko smo storilce prijeli in so v Celovcu in Beljaku odpravili zatamnitev, so mazaške akcije prenehale. Na nakladalni postaji pri Št. Vidu na Glini so železniški vagon ponovno namazali s komunističnimi znamenji, na postaji v Spittalu pa so ponoči razširili komunistične letake; primeri, ki jih do sedaj nismo mogli pojasniti. Tudi za to sumimo železničarje. Pojasnitev nas še čaka.

Bistveno nevarnejši pa so sabotažni napadi na železniške vagonov, ki se neprestano pojavljajo od junija 1941, pri čemer gre navadno za rezanje sklepnih cevi ali odstranjevanje sklepnih obročev, vsipanje peska v osne tečaje vagonov ali mašenje mazalnih ležajev pri lokomotivah, da bi se povzročilo pregretje ali iztek ležajev. Tako so na Koroškem poškodovali veliko vagonov in lokomotiv. Gestapu v Celovcu se je z napornim natančnim delom posrečilo saboterje onemogočiti. Akcija pa še ni popolnoma končana, ker se napadi še vedno pojavljajo. Na podlagi strokovnih ugotovitev se vedno bolj predpostavlja, da saboterji delujejo zunaj Koroške in da se na Koroškem kažejo zgolj sadovi njihovega dela. S sodelovanjem državne policije v Gradcu se bo v kratkem pokazalo, ali je izhodišče sabotažnih napadov v Spodnjem Podonavju ali v Protektoratu.¹¹ Pri tej zadevi je vredno upoštevanja, da so sabotažni napadi usmerjeni samo na vagonov, ki jih uporabljajo za vojaške namene ali ki vozijo proti Italiji. Pri vlakih, ki vozijo iz Italije, se ni zgodilo še nič. Akcija ima torej edini namen, da prepreči pomoč Rajha Italiji in tako z izpadom partnerice Osi prizadene Rajh oz. z izpadom vagonov škodi možnostim za preskrbo v Rusiji. Dalje je pri tej zadevi vredno upoštevanja, da so bile možnosti za sabotažo kot v znanih razstrelilnih napadih lani¹² najprej preizkušene z uporabo raznovrstnih letakov iz Šlezije čez Lundenburg in Dunaj do italijanske meje, s pravimi sabotažnimi akcijami pa so začeli šele tedaj, ko sta se s preizkusom potrdili učinkovitost in akcijska sposobnost

¹⁰ O odporništvu avstrijskih železničarjev v letih 1938–1945 glej Friedrich Vogl, *Österreichs Eisenbahner im Widerstand*, Wien 1968.

¹¹ Nemški nacisti so Avstrijo razdelili na sedem pokrajin (gauov), med katerimi je bila tudi pokrajina Spodnje Podonavje (Niederdonau) s središčem na Dunaju, čeprav je bilo mesto Dunaj samostojna pokrajina (gau). Ta pokrajina je danes Spodnja Avstrija. Po zasedbi Češke sredi marca 1939 so nemški nacisti ustanovili t. i. Protektorat Češka in Moravska (Protektorat Böhmen und Mähren) s središčem v Pragi.

¹² O tem Ferenc, *Akcije organizacije TIGR*.

posameznih skupin. O zadevi letakov smo poročali posebej. Končno moramo ugotovljati, da so koroški železničarski krogi čez Beljak in Trbiž že vzpostavili zveze z nezadovoljnimi železničarji v Italiji. Glede te zadeve preiskava še ni končana. Poslednje je vredno upoštevanja zato, ker drugače ne bi mogli ugotoviti podtalnih zvez s tujino pa tudi z zasedenim območjem Koroške in Kranjske ne.¹³

Zunanji povod za sabotaže na železnici je deloma, kot že omenjeno, izpad državnih koncesij železničarjem, bistveni povod pa je poslušanje tujih radijskih postaj. Vodstva različnih polovljenih skupin so na osnovi poslušanja znanih kratkovalovnih oddajnikov napravila načrt, da bodo po njihovih smernicah postala aktivna, zbirala enako misleče in so hitro začela delovati. Pri tem pa niso uporabila novih metod. Saboterji so se celo po aretaciji strogo držali starih navodil, kako se obnašati pred policijo in sodiščem,

Propaganda s prišepetavanjem, ki smo jo omenili v poročilu 19. 7. 41, je medtem zašla na slepi tir. Zaradi strogega nastopa državne policije v Celovcu, ustreznega pojasnjevalnega učinka nemške časopisne in radijske propagande in končno vojaških uspehov na Vzhodu, ki so pokazali, da so bile vse govornice brez trdne podlage in niso ustrezale dejstvom, so zainteresirani krogi prenehali s propagando.

V velikih obratih so junija 41 začasno ugotovili zmanjšanje delovnega učinka. Osebe, ki so se ravnale po geslu Delaj počasi in lagodno ali najbolje nič – smo aretirali; ko pa so obrati ponovno prešli na sistem akordnega dela, se je obnovil prejšnji delovni učinek. Na enak način smo zajezili tudi poplavo neupravičenih bolniških prijav.

Med tujimi delavci nismo odkrili komunističnih prizadevanj. V posameznih primerih smo morali nastopati proti hrvaškim delavcem. Vzrok za njihovo upornost je bil bolj v osebni nejevolji, ker so storilci imeli napačne predstave o delu v Rajhu.

Nekaj novega na Koroškem predstavljala odkritje, da so v Radentheimu obiskovalci kina, znani kot stari marksisti, prihajali na predstavo šele takrat, ko je minil tedenski pregled.¹⁴ Ko so jih poklicali na odgovornost, so se izgovarjali, da niso mogli priti prej zaradi delovnega časa. Lastnika kinematografa so previdno opozorili, naj k predstavi spusti le osebe, ki bodo zasedla svoja mesta pravočasno pred predstavo vključno s tedenskim pregledom, in mu naročili, da nam sporoči morebitne nadaljnje ugotovitve.

III. Marksistično gibanje

O marksističnem gibanju ne moremo poročati ničesar. Avstrijska socialna demokracija je na Koroškem imela posebno vlogo. Kdor je bil usmerjen marksistično, se je v letih pred prevratom znašel v komunizmu.

Politični poverjeniki za vojaško obveščevalno službo so bili že od začetka vojne s Sovjetsko zvezo opozorjeni na pretečo nevarnost. Incidentov ni bilo, razen v enem podjetju. Po temeljitim preverjanju se je izkazalo, da je šlo za obratne nesreče, kot so pred tem obvestili poverjenike vojaške obveščevalne službe. Državna policija v Celovcu je udeležence, med katerimi so tudi rokodelci, posvarila. Tudi na Koroškem

¹³ Tako so nacisti od aprila 1941, ko so zasedli severno Slovenijo, poimenovali Gorenjsko, Mežiško dolino in območje Dravograda. Imenu Južna Koroška, ki so ga nekateri uporabljali leta 1941 so se odrekli na predlog takratnega vodje civilne uprave dr. Friedricha Rainerja in po Hitlerjevi privolitvi januarja 1942.

¹⁴ Nacistična filmska propaganda je pripravljala tedenski pregled dogodkov z imenom Die deutsche Wochenschau, ki so ga morali v kinematografih obvezno predvajati pred umetniškim filmom.

je bilo potrebno nastopiti proti neumnosti, ki bi jo zlahka izkoristili saboterji, namreč da se za vse, kar komu ne prija, obdolži vojna.«¹⁵

ZUSAMMENFASSUNG

GESTAPO-BERICHTE AUS KLAGENFURT/CELOVEC

Gegenstand der Erörterung sind fünf Berichte des Gestapobüros, der geheimen Staatspolizei, aus Klagenfurt an das zentrale Gestapobüro in Berlin: drei sind aus dem Jahre 1938, je ein Bericht aber aus 1940 bzw. 1941; alle Berichte befinden sich im Bundesarchiv von Koblenz in der Abteilung für das Reich und die DDR in Berlin. Es ist mir nicht bekannt, ob sich Dokumente des erwähnten Büros im Landesarchiv von Klagenfurt befinden. Die Berichte, die ich in slowenischer Übersetzung zitiere, stammen aus dem Referat für die marxistische und kommunistische Bewegung. Unterschrieben sind sie von den Leitern des Büros, Isselhorst und Dr. Ernst Weimann, bzw. von ihren Referenten Dr. Hans Trnka und Jakob Weyrauch.

Die Berichte informieren über die Aufnahme des Nationalsozialismus und seiner gesellschaftlichen Maßnahmen durch die Kärntner Bevölkerung nach dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich. Sie erwähnen auch die slowenische nationale Minderheit in Kärnten und etliche Aktionen der kommunistischen Bewegung: Streuung von Flugblättern, Schmieraktionen, Arbeitsniederlegungen, Verdacht hinsichtlich kommunistischer Propagandazentralen in Ljubljana und Jesenice (Aßling), Manifestationen der Freundschaft mit der Tschechoslowakischen Republik in Slowenien, Versuche betreffend Kontaktaufnahme zwischen den Kommunisten in Slowenien und Kärnten, die Aufdeckung der kommunistischen Landesleitung für Kärnten im Frühjahr 1940, Rückgang der Arbeitsmoral wegen der Kriegsverhältnisse und Sabotageakte österreichischer Eisenbahner in Kärnten.

¹⁵ BA Koblenz, Abt. Reich und DDR, R 58. Gestapo, Staatspolizeistelle Klagenfurt, II 125/41 g, 11. 11. 1941, Berichterstattung über illegale marxistische und kommunistische Bewegung in Kärnten.

DUŠAN BIBER

AMERIŠKE MISIJE, SLOVENSKI PARTIZANI IN PRODOR NA SEVER

»Do konca vojne smo si belili glave z uganko, zakaj se v Avstriji ni razvilo oboroženo odporništvo, ki bi bilo dovolj močno, da bi upoštevanja vredno prispevalo k porazu nacistov. Večina gozdnatih planin in odročnih alpskih kmetij v Avstriji bi bila lahko dajala hrano in zavetje oboroženemu odporništvu. Teren je bil zelo podoben štajerskemu, še več, večina avstrijskega ozemlja je bila za gverilo primernejša kot pa Štajerska...« je v svojih spominih zapisal Franklin Lindsay, ameriški major, vodja zavezniške misije Cuckold na Štajerskem, ob koncu vojne pa podpolkovnik na čelu neodvisne ameriške misije pri štabu maršala Tita. Lindsay je zbral tudi ameriške in britanske vire, ni pa se skliceval na ustrezne arhivske fonde ali literaturo. Živahno pisana pripoved pritegne bralca, zgodovinarju pa se zastavljajo nova vprašanja.¹

Edmund Glaise-Horstenau, poveljujoči nemški general v »Nezavisni Državi Hrvatski«, je po svojem zaupniku (K-6 v dokumentih OSS) v Švici v osebni sporočilu OSS (Office of Strategic Services – Urad za strateške službe) konec septembra 1944 ponudil sodelovanje z zavezniki za prodor v Avstrijo. Dunaj naj bi zasedli Amerikanci, ne pa Rusi! Nemškim četam da so v primeru zavezniškega izkrcanja ukazali umik iz Trsta in Tržiča (Monfalcone), feldmaršal Maximilian von Weichs, generalpolkovnik Alexander Löhr in drugi visoki častniki avstrijskega porekla pa naj bi zamisel podpirali. K-6 bo po 5. oktobru v Zagrebu sprejel agenta, ki naj bi preko radijske zveze vzpostavil stik med Glaise-Horstenauovo skupino in zunanjim svetom.²

Avtor pa izpušča zaključno misel: »Meni, da bi ta agent moral biti rojen Avstrijec in iti v Zagreb čez partizansko ozemlje. Mi smo se s K-6 že dogovorili o mestu srečanja v Zagrebu in o drugih podrobnostih. K-6 je že dalj časa v stiku s partizanskim komisarjem Šunjarevičem.«³

Srečko Šunjarevič ni bil nihče drug kot Marijan Stilinović, ki je že od 1942. leta opravljal razne zaupne naloge v okupiranem Zagrebu kot posrednik med partizani in nemškimi oblastmi. Vprašamo se lahko, če je bil K-6 morda tudi partizanski obveščevalec? Podpolkovnik Howard Chapin, vodja avstrijske sekcije OSS, je 29. septembra sporočil OSS v Bernu, da sta na voljo ameriški major, ki je živel na Dunaju in tekoče govori nemško, ter ameriški narednik jugoslovanskega porekla, radiooperater, ki govori srbsko in hrvaško. Oba bi lahko v treh dneh prišla do predmestja Zagreba. Narednik bi šel v mesto in vzpostavil kurirsko zvezo med K-6 in majorjem. Če bi šlo vse po sreči, bi še septembra poslali posebno skupino čim bližje Dunaju za zvezo s tamkajšnjimi prijatelji generala Glaise-Horstenaua.⁴

Obveščevalna misija OSS Ranger na čelu s podpolkovnikom Robertom McDowellom je bila v tem času še vedno pri štabu Draže Mihailovića, čeprav je na zahtevo britanskega

¹ Franklin Lindsay, *Ognji v noči. Z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*, Ljubljana 1998, str. 208; izvirmik: *Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford 1993, str. 174–5.

² Prav tam, str. 220. Prim. Bradley F. Smith & Elena Agarossi, *Operation Sunrise*, London 1979, str. 55–56.

³ The National Archives and Records Administration, Washington, D.C. (dalje NARA), Records Group (dalje RG) 226. Entry (dalje E) 121, Box (dalje B) 41, Folder (dalje F) Orchid, Caserta-SI-R+C, Dulles & Kollender – Chapinu 27. 9. 1944.

⁴ NARA, RG 226, E 136, B 28, F 295; isto tudi B 32, F 353.

ministrskega predsednika Churchilla ameriški predsednik Roosevelt že 3. septembra 1944 ukazal njen odpoklic. V pogovoru z McDowellom je nemški posrednik Rudolf Stärker v začetku septembra predlagal, naj zavezniki Nemcem omogočijo neoviran umik na črto Donava-Sava, kjer bi se borili izključno proti Rusom. O teh pogajanjih je maršal Tito dobil obvestilo Stojana Pribičevića, sodelavca OSS pod šifro »Gama«. Direktor OSS general William Donovan je bil prepričan, da je McDowell namenjen v Avstrijo. Tja naj bi z ozemlja pod nadzorom Mihailovića že odšla skupina OSS, ostale pa so se za pot že pripravljale.

»Ker ste že dobili ukaz, da se vrnete, ne dajate nikakršnih pobud za mirovna pogajanja ali kakršne koli druge dejavnosti in ne pojdite v Beograd, marveč nadaljujte s pošiljanjem obveščevalnih poročil vse do evakuacije,« je 18. septembra McDowellu ukazal direktor OSS Donovan. Polkovniku Glavinu je naslednjega dne sporočil, da mu je veliko do tega, da bi po vrnitvi iz Jugoslavije McDowell odšel v Avstrijo. Podpolkovnik Lanning McFarland, odgovoren za tajno obveščevalno službo v Istanbulu, se je kot nekdanji šef jugoslovanskega odseka v Washingtonu še vedno zelo zanimal za Jugoslavijo. Ker naj bi osebno poznal Dražo Mihailovića, naj bi v McDowellovi misiji prevzel funkcijo izvršnega oficirja. Ker se to ni zgodilo, so v OSS sklenili, da ga pošljejo v Slovenijo.⁵ Sprva je bil napovedan njegov prihod na Štajersko, nato pa v štab sedmega korpusa na Dolenjskem, kjer naj bi kot štabni oficir poveljnika neodvisne ameriške misije pri štabu maršala Tita polkovnika Huntingtona nadzoroval operacije. »Zadolžen je samo za jugoslovanske zadeve in ni pooblaščen za prodor na sever, lahko pa bi pomagal, da bi dosegli večje sodelovanje,« je 15. oktobra podpolkovnik Howard Chapin, vodja avstrijske sekcije OSS v Bariju, sporočil kapetanu Charlesu Fisherju, poveljniku misije Maple na Štajerskem.⁶

Podpolkovnik McFarland je že januarja 1944 iz Istanbula javil OSS v Alžir, da v kratkem pričakuje prihod predstavnika močne skupine Avstrijcev z Dunaja, ki bi se lahko razvila in obveščevalno in sabotažno organizacijo. Zato bi potreboval agente z znanjem nemščine, po možnosti rojene v ZDA, lahko pa tudi le ameriške državljane.⁷

General Glaise-Horstenau je poglavnik Pavelić obtožil defetističnega vpliva na zunanega ministra NDH Mladena Lorkovića in vojnega ministra Ante Vokića. Ministra sta bila odstavljena, zaprta in v začetku septembra obsojena na internacijo, pred koncem vojne pa likvidirana. Poveljujoči nemški general Glaise-Horstenau je bil odpoklican na zahtevo nemškega poslanika Kascheja, 6. septembra je odšel iz Zagreba in se tja kot persona non grata ni več vračal.⁸ K-6 je, kot navaja tudi Lindsay, o odpoklicu sam poročal. Po obisku v Beogradu naj bi general nameraval spet v Zagreb, vendar ni zanesljivih podatkov o njegovi morebitni vrnitvi v NDH.⁸

Čeprav je bil Franklin Lindsay za vzpostavitev zveze z nemškim generalom v Zagrebu predviden že 29. septembra, so ga z nujnim sporočilom o tem povprašali šele 24. oktobra 1944. »To bo zelo pomembna in kar najbolj tajna misija,« sta javila Glavin in Chapin.⁹ »Misliva, da so primerni razlogi, da sedaj Lindsay pride ven«, sta dva dni kasneje Glavin in Robert Joyce, zadolžen za tajno službo na jugovzhodu, sporočila polkovniku Huntingtonu in sklenila: »Položaj postaja vsak dan bolj zapleten in želimo ga razvozlati.«¹⁰ Major

⁵ Dušan Biber, Neuspch neke misije. Ameriški podpolkovnik OSS Robert McDowell v štabu Draže Mihailovića leta 1944, *Borec*, XLI, 10–11 oktober–november 1989, str. 1085, 1080, 1083, 1076.

⁶ NARA, RG 226, E 136, B 20, F 206.

⁷ NARA, RG 226, E 97, B 31, F 539, Lanning McFarland – Richard Van Arkul, Alžir, 25. 1. 1944.

⁸ Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, drugi zvezek, Zagreb 1983, str. 91, 359.

⁹ F. Lindsay, n. d., str. 236; NARA, RG 226, E 136, B 29, F 302.

¹⁰ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 455, BARI-SI-R+C-9.

Lindsay pa je šele 18. novembra dobil ukaz, naj se vrne v Bari, svoje obveščevalno delo pa prepusti kapetanu Charlesu Fisherju.¹¹ Lindsay je tik pred novo nemško ofenzivo 6. decembra skupaj z Edwardom Wellsom in Jimom Fisherjem odšel iz Gornjega Grada na Štajerskem proti Dolenjski, 18. decembra nadaljeval pot iz Glavnega štaba NOV in PO Slovenije in v hrvaški glavni štab prišel na božični večer 24. decembra.¹²

Po dogovoru s polkovnikom Huntingtonom je maršal Tito že 26. novembra 1944 ukazal Glavnemu štabu NOV in PO Hrvatske, naj pošljejo nekoga v Zagreb, da preuči pogoje vdaje nemških čet. Nemci bi, če bi prišlo do pogajanj, morali izročiti vso oborožitev, njihova življenja bi bila zajamčena. Oficirji bi lahko obdržali svoje našitke, po vojni pa bi bili poslani v Nemčijo. Uredništvo Titovih zbranih del ni našlo nobenih drugih virov, ki bi pojasnili vso zadevo.¹³ Lindsay navaja, da sta na njegovo prošnjo politični komisar Bakarić in poveljnik Gošnjak res poslala agenta v Zagreb. Vrnil se je s sporočilom, da je gestapo generala aretiral pred dvema tednoma. Potrditve te aretacije Lindsay niti po vojni ni našel.¹⁴

Po vsestranskem razmisleku se ni mogoče izogniti domnevi, da je bila vsa ta zgodba skrbno preračunana obveščevalna potegavščina tajnih služb. Dobro tri mesece so se prek partizanskih kanalov vlekla priprave za strogo tajni sestanek ameriškega obveščevalca z generalom Glaise-Horstenauom. Glavno je bilo seveda vprašanje, če in kdaj bi se zavezniki izkrcali v Istri in prodirali proti Dunaju in Zagrebu in kakšno bi bilo zadržanje sovražnika. Načrtovana operacija s šifro Gelignite je bila dokončno črtana iz zavezniške agende šele januarja 1945.

Drugo vprašanje, ki ga v svojih spominih načenja Franklin Lindsay, je tajni sestanek med poveljnikom ameriške misije polkovnikom Huntingtonom in poveljnikom Glavnega štaba Hrvaške generalom Ivanom Gošnjakom konec novembra ali v začetku decembra 1944 v Topuskem. O vsebini pogovorov mu je po vojni pripovedoval Leo Mates, veleposlanik v ZDA, tolmač na tem sestanku. Govor je bil o invaziji v Istri in prodoru v Zagreb. Po posvetu z Vrhovnim štabom je Gošnjak »odgovoril, da bodo partizani privolili v načrt, vendar le pod pogojem, da bodo vse pehotne enote jugoslovanske in pod jugoslovanskim nadzorom.« Lindsay se vprašuje, zakaj tak predlog ni bil posredovan naravnost Titu in zakaj je Huntington sploh dal tak predlog podrejenemu poveljstvu. »V doslej dostopnih arhivih OSS ni nikakršne omembe o izmenjavi takih predlogov,« trdi Franklin Lindsay in meni, da »ostaja to še vedno ena od nerazložljivih in težavnih ugank vojne v Jugoslaviji.«¹⁵

V Nacionalnem arhivu v Washingtonu pa je na voljo mikrokopija M 1642, zvitek 87, s posnetki Donovanovih papirjev in na straneh 1219-1230 je Huntingtonov memorandum z dne 8. novembra 1944 o neformalnem Titovem predlogu britanskemu brigadirju Macleanu o oborožitvi in opremlitvi posebne skupine 100.000 do 120.000 partizanskih borcev, izbranih iz vrst najbolj izkušenih enot Narodnoosvobodilne vojske. Brigadir Fitzroy Maclean, vodja 37. britanske misije pri Vrhovnem štabu NOV in POJ, je obvestil polkovnika Huntingtona s prošnjo, da se o tem posvetuje z letalskim vicemaršalom Williamom Elliotom v štabu Balkan Air Force.

Sledili so Huntingtonovi pogovori v Glavnem štabu zavezniških sil v Caserti 16. novembra 1944. Generalporočnik sir A. James in generalmajor Lowell W. Rooks sta sicer pokazala zanimanje za splošno zamisel, menila pa sta, da bi bilo glede na razpoložljivo

¹¹ NARA, RG 226, E 136, B 20, F 206, Madox-Fisher, 21. 11. 1944.

¹² F. Lindsay, n. d., str. 238–9, 253.

¹³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 25, Beograd 1982, str. 52, op. 83, str. 257.

¹⁴ F. Lindsay, n. d., str. 259–60.

¹⁵ Prav tam, str. 265–6.

oborožitev in opremo skoraj nemogoče preučiti program, kakršnega je predlagal Tito. Huntington je poudaril, da Tito prav gotovo nima na voljo izurjenih posadk za tanke, topništvo in druge posebne službe. Vsekakor pa ima partizanska pehota primerne borbene izkušnje in dobre bojne kvalitete. Vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje bi, če bi lahko poskrbel za podpome službe, dobil pet do osem divizij. Polkovnik Huntington je menil, da bi Tito iz prestižnih razlogov slednjič le privolil v takšno spremembo svojega predloga. Generalmajor Daniel Noce, brigadir Terence Airey in brigadir Davy so načeli zgolj vprašanje logistike, za kaj več se niso zanimali.

Polkovnik Huntington je menil, da bo vrhovno zavezniško poveljstvo, če resno načrtuje »akcijo velikega obsega proti nemškemu boku in zaledju v Italiji in zaporo za pobeg skozi Ljubljano«, z naklonjenostjo ocenjevalo Titov predlog. Poudaril je, da so jugoslovanske čete sposobne delovati z mnogo slabšo opremo in z manjšo podporo orožja kot pa njihove lastne enote. Generala Gammel in Rooks sta prosila, naj polkovnik Huntington po obisku v Glavnem štabu Hrvaške predloži še dodatno poročilo.

V priloženem memorandumu je polkovnik Huntington na 12 straneh opisal svoje ugotovitve o bojni pripravljenosti in borbenosti jugoslovanskih partizanov, zlasti med bitkami za osvoboditev Leskovca in Beograda. »Partizanski odredi so večinoma nenehno obkoljeni. Zato morajo sprejeti in uveljavljati najstrožjo disciplino ali pa propasti. /.../ Razpored Titovih sil v tem trenutku je najboljši dokaz hrabrosti in discipline njegovih čet. /.../ Partizanski vojak je navidez mnogo bolj flegmatičen kot je povprečni britanski oz. ameriški vojak. Njegove reakcije se zdijo počasnejše v primerjavi z našimi močmi, čeprav ni zato nič manj čuječ. /.../ Ruski vpliv v Jugoslaviji je seveda močan, vendar si niti ljudstvo niti Tito in njegovi sodelavci ne žele ruske dominacije. Ravnotežje je potrebno, če naj bi ohranili resnično neodvisnost.«¹⁶

Zanimivo je, da ta neformalni Titov predlog v Public Record Officeu v Londonu v popisu fondov Foreign Officea, Glavnega štaba zavezniških sil na Sredozemlju ali v Churchillovem fondu PREM 3 ni na voljo. Pač pa je maršal Tito na sestanku s feldmaršalom Alexandrom 21. februarja 1945 v Beogradu ponudil 200.000 mož za boje izven Jugoslavije v Avstriji, potreboval pa bi 100.000 uniform in 10.000 tovornjakov.¹⁷

Franklin Lindsay opisuje tudi incident z Artom iz delavske sekcije OSS. Art je komisarju četrte operativne cone Dragomiru Benčiču predlagal, naj odstranijo Lindsaya, sam pa, član KP ZDA, bi prevzel poveljstvo misije. Po pogovoru z Artom, ki je vse takoj priznal, ga je Lindsay poslal nazaj. Na svoje poročilo ni dobil nobenega odgovora OSS. V Glavnem štabu Slovenije niso imeli nobenega zapisa o Artu. Tudi v štabu OSS v Italiji niso našli ničesar v zvezi z Artom, kar naj bi itak bil samo njegov vzdevek, ne pa pravo ime. »Fascikel je bil očitno očiščen: Sled je bila hladna (in še vedno je, čeprav so zadnja leta dovolili pogledati v večino zaupnih dokumentov OSS).«¹⁸

V kartoteki Glavnega štaba NOV in POS so o Artu ohranjeni podatki, prav tako tudi v mesečnih poročilih Vrhovnemu štabu. Arthur Bartl je 27. avgusta 1944 priletel na partizansko letališče v Nadlesku na Notranjskem. V Semič je prišel 3. septembra in 6. septembra s kapetanom Charlesom Fisherjem odšel na Štajersko. Vrnil se je 8. oktobra in 11. oktobra odletel z letališča Otok v Bari. V poročilu VŠ za oktober 1944 je kot datum odhoda naveden 13. oktober, ko je z Bartlom odletel tudi ameriški poročnik Gordon Bush.¹⁹

¹⁶ NARA, RG 226, E 154, B 21, F 288, BARI-SI-PRO-I, Colonel Ellery C. Huntington Jr; RG 226, E 108, B 2, F 11, WASH-REG-INT-4-BERN.

¹⁷ Dušan Biber (ur.), *Tito - Churchill*, Zagreb 1981, str. 472.

¹⁸ F. Lindsay, n. d., str. 197.

¹⁹ Arhiv Slovenije, II, ZA 301/88/ZA.

Poročilo z dne 5. oktobra, ki ga je kapetan Charles Fisher poslal Chapinu in Mosku, se končuje: »3. oktober. Art odhaja od tu v sredo in se vrača v Bari. Izblebetal je partizanom. Njegovo govorjenje meji na subverzijo. Komisar in partizanski oficirji so prišli k meni z njegovimi pravljičami in zelo so jezni zaradi njegovega govorjenja in vedenja. PTEK (SIC) ga prav tako noče tu. Nujno je, da se takoj odpokliče. Poročnik Bush ga spremlja in ima popolno poročilo o incidentu. Ukrenite, prosim, vse potrebno z Goodwinom.«²⁰

Podpolkovnik Chapin se je povsem strinjal z ukrepi kapetana Fisherja in zaupal njegovi oceni o bodočih operacijah. Ko se je seznanil z dokumenti in poročili, mu je suho sporočil: »Arta bom obravnaval.« Drugih podatkov o tem ni na voljo.²¹

Arthur Bartl se omenja tudi v raznih dokumentih o pripravah in izvedbi operacij Tunic in Fern. Vodja delavske sekcije OSS za Italijo Edward Mosk je 3. marca 1944 prišel v Bari in dva dni kasneje s takratnim polkovnikom dr. Vlatkom Velebitom in 28. marca še z Vladom Dedijerjem dosegel načelni dogovor. Konec aprila je bil ta načrt predložen Dedijerju v pisni obliki in poslan Titu.

Na partizanskem ozemlju v Jugoslaviji bi OSS vzpostavil svoje oporišče in s partizansko pomočjo navezal stike z ilegalnimi odporniški skupinami in delavskimi organizacijami v Avstriji, Madžarski in Nemčiji. Te skupine in železničarji bi zbirali vojaške obveščevalne podatke strateškega pomena. V skupini, določeni za Avstrijo, bi bila dva izurjena agenta in radijski operater. Na kraju samem bi zbirali informacije o kontroli potovanj, zvezah, potrebnih dokumentih. V ta namen so v OSS že zbrali enajst izurjenih agentov in šest radiooperaterjev s potrebnim znanjem zemljepisa, jezikov in nekatere tudi z izkušnjami v španski državljanski vojni pri gverilskih akcijah za sovražnimi linijami. V oporišču OSS v Sloveniji bi ukrenili vse potrebno za prikritje načrtovane operacije. V začetku naj bi delovali na področju Beljak – Celovec – Gradec. V tem projektu je Arthur Bartl označen le s šifro CT-700, ameriški državljani jugoslovanskega porekla, navaden vojak v ameriški vojski in dve leti stotnik v španski republikanski armadi, večinoma v gverilskih enotah. Na željo direktorja OSS Donovana naj bi nemške agente vtihotali tudi čez severno mejo Italije.²²

Chapin in Mosk sta med Titovim obiskom v Italiji 12. avgusta 1944 posredovala natančne podatke o teh agentih in njihove biografije. S podpolkovnikom Dedijerjem maja meseca o identiteti posameznikov niso razpravljali. Prvi na tem spisku je: »Vojak Arthur Bartl, rojen v Dalmaciji, mornar trgovske mornarice, ameriški državljani, častnik v španski republikanski armadi, star 32 let.« Sledijo podatki o še treh udeležencih državljanske vojne v Španiji in o drugih agentih.²³

Vse te podatke je bilo treba nujno poslati z jutranjo letalsko pošto polkovniku Huntingtonu. Tito naj bi dal privoljenje za slehernega agenta v skupinah Fern in Tunic.²⁴ Chapin in Mosk sta priporočila, naj Titu posredujejo kar najmanj informacij, kajti ti možje ne bodo dolgo ostali na ozemlju, ki ga nadzoruje Tito.²⁵ Vsi so se pridružili kapetanu Charlesu Fisherju in njegovi misiji Maple ter 27. avgusta varno pristali na partizanskem letališču Nadlesk na Notranjskem. Za prva dva meseca naj bi zadostovalo 15.000 ameriških dolarjev, od tega 2.000 švicarskih frankov, 4.000 nemških mark, 8.000 dolarjev in zlatniki v vrednosti 1.000 dolarjev.²⁶

²⁰ NARA, RG 226, E 136, B 20, F 206.

²¹ Prav tam.

²² NARA, RG 226, E 154, B 25, F 360, BARI-SI-PRO-61, Tunic project.

²³ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 347.

²⁴ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 346; E 190, B 97, F 125, CASERTA-OSS-OP-14.

²⁵ Kot op. 23.

²⁶ NARA, RG 226, E 97, B 33, F 581, ALGIERS-SI-OP-19, Maple, Charles O. Fisher, 20. 8. 1944.

»Prišli smo v Gornji Grad. Trenutno ni mogoče iti naprej na sever, ker tam ni nobene avstrijske odporiške skupine. Nemci so se utrdili vzdolž Drave. Edina možnost prehoda bi bila z varnimi in novejšimi dokumenti po železnici,«²⁷ se je 15. septembra glasilo sporočilo v francoščini. Vodja misije Cuckold se je kasneje pritožil brigadirju Fitzroyu Macleanu: »Prišla je tudi, brez našega znanja, ameriška skupina dvanajstih mož, da bi prodrli v Avstrijo. Čeprav smo Bari opozorili, naj semkaj ne pošiljajo nikogar brez kritja, dokumentov in naslovov, so ti moške prišli brez vsega tega.«²⁸

Kapetan Fisher se je naslednjega dne s komisarjem dogovoril, da gre Charles Martin, nekdanji radiooperater francoske vojske, do Borovlj, deset kilometrov južno od Celovca. »Ni mogoče vzeti s seboj radia. Področje je preveč nevarno. Partizani imajo tam zelo malo podpore. Morda bodo odkrili možnost infiltracije in ugotovili, kako bi drugi moške prišli skozi.«²⁹

Joseph Rosenfeld, mornar, ameriški državljani, je javil Mosku: »Zahtevana informacija ni možna. Viri niso zanesljivi. Tu je zadnja partizanska postojanka. Severno od tod je vse odporiške skupine razbil gestapo. Kontrola zelo močna in učinkovita.«³⁰ Potem spet novo sporočilo kapetana Fisherja 29. septembra: »Art /Bartl/, Robert /Wichmann/, Ernst /Knoth/ in Rosie /Joseph Rosenfeld/ bodo v nekaj dneh s partizani krenili na sever.« Četverico agentov so poslali nazaj v Bari.³¹

Podobne težave je imela tudi skupina Orchid pri štabu Koroškega odreda. Sprva je bila namenjena v Železno Kaplo in Borovlje.³² »Trenutno ne vemo, kako bomo mogli delovati. Na drugem bregu Drave se ne začne noben odpor. Nemogoče je dati kakršno koli informacijo, kar potrjuje tudi politični komisar. Vse, kar slišimo, je že zastarelo.«³³ Član te misije Robert Wichmann, štiridesetletni Nemec, je po nacističnem prevzemu oblasti odšel v Francijo in se v Alžiru 1943. leta pridružil ameriški vojaški obveščevalni službi OSS. V Bari se je vrnil v začetku 1945. leta in obširno poročal o svojih dogodivščinah in ocenah.³⁴ Ernst Knoth, bivši oficir španske republikanske armade, avtomehanic, in Joseph Rosenfeld, mornar, rojen v Münchnu, ameriški državljani, sta ostala pri odredu. V decembrski nemški ofenzivi sta bila ranjena in sta po vsej verjetnosti ob nemškem napadu in požigu bolnišnice živa zgorela.³⁵ »Ta skupina, prva, ki je prečkala avstrijsko mejo in poslala obveščevalna poročila iz te dežele, je priskrbela dragoceno gradivo o gospodarskih tarčah in potrdilne informacije o rezultatih letalskega bombardiranja,« je zapisal v poročilu za maj 1945 šef tajne obveščevalne službe nemško-avstrijske sekcije OSS poročnik Alfred Ulmer.³⁶

V decembrski nemški ofenzivi na Štajerskem 1944. leta je padel tudi kapetan Charles Fisher. V pismu podpolkovniku Chapinu 4. decembra 1944 je trpko sklenil: »Kar zadeva prodor ali pridobivanje informacij o Avstriji preko partizanske zveze, je, prepričan sem, izgubljena zadeva.«³⁷

²⁷ NARA, RG 226, E 121, B 41, F ORCHID, CASERTA-SI-R+C, 5-6. Isti dokument tudi v E 136, B 28, F 296.

²⁸ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 319, BARI-SI-PRO-30, Cuckold Mission.

²⁹ NARA, RG 226, E 121, B 41, F ORCHID, CASERTA-SI-R+C – 5 –6 .

³⁰ Prav tam, 19. 9. 1944.

³¹ Prav tam, Fisher J-9, 26. 9. 1944 – Chapinu in Mosku.

³² Prav tam, 18. 9. 1944, Orchid – Kollender.

³³ NARA, RG 226, E 136, B 34, F 378; prav tam B 27, F 283. Orchid – Kollender, 18. 9. 1944.

³⁴ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, CASERTA-SI-PRO-26-29. Report on Orchid team.

³⁵ F. Lindsay, n. d., str. 365.

³⁶ NARA, RG 226, E 190, B 127, F 676, CASERTA-OSS-OP-54.

³⁷ D. Biber (ur.), n.d., str. 471, 475–6, 480. Prim. D. Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem

Nedvomno so se odnosi med partizani in zavezniki po prihodu misije podpolkovnika McDowella v četniški štab Draže Mihailovića zelo poslabšali. Misijam je bilo otežkočeno delovanje, nekaj časa celo prepovedano, če niso razpolagale s pisno odobritvijo Vrhovnega štaba. Obveščevalno sodelovanje se je izboljšalo šele po dogovoru med maršalom Titom in vrhovnim zavezniškim poveljnikom za Sredozemlje feldmaršalom Haroldom Alexandrom ob njegovem obisku v Beogradu konec februarja 1945.³⁸

Urad za strateške službe (OSS) je zato moral v južno Avstrijo (Koroško) skupine agentov pošiljati na slepo, brez »sprejemnega odbora« na tleh. Franklin Lindsay opisuje neuspelo operacijo 7. februarja 1945 (Dania), ko so ameriški obveščevalci, namenjeni v Avstrijo, pristali na južnem bregu Drave namesto zahodno od Gradca.³⁹ Narednika George Gerbner in Alfred Rosenthal sta se srečno vrnila. V Ljubljano sta prišla 10. maja ob devetih zvečer kot prva Amerikanca. Brez pomoči partizanov bi bila izgubljena; ti so bili vselej prisrčni, voljni pomagati, prav tako tudi kmetje. Belogardisti so širili govornice, da bodo po odhodu Nemcev oni gospodujoča skupina z angloameriško pomočjo. »Politična moč bele garde je bila neposredno utemeljena na nemškem vojaškem stroju. Dosegla je določen vpliv med prebivalstvom večjih vasi in mest ob podpori večjega dela duhovščine.«⁴⁰

Tragična je bila usoda članov misije Dillon, ki so je sestavljali ameriški podporočnik Milos Pavlovich, Julio Prester, jugoslovanski civilist, in trije avstrijski dezertjerji prostovoljci: Ernst Fiechter, Karl Steinwender in Helmuth Kinzian. Odskočili so 27. decembra 1944 na Koroško. Radijski sprejemnik se je po padcu poškodoval, čakali so na novega. Nezanosljiva zveza je povzročila aretacijo dveh članov. Karl je bil že prej v misiji obsojen na smrt in ustreljen kot nezanesljiv, nediscipliniran, lažnivec in tat. Ob poskusu aretacije je bil ubit podporočnik Pavlovich, mreža sodelavcev razbita in zaprta. Prester je klonil pod pritiskom gestapa in vzpostavil radijsko zvezo z bazo. Večkrat ponovljen znak nevarnosti so v bazi prezrli. Poslali so novo pošiljko in s padali sta se, tako rekoč v naročje nemški zasedi, spustila narednik Bernd Steinitz in dezertjer prostovoljec Otto Langer. K sreči ni bilo eksekucije in tik pred kapitulacijo Nemčije je Steinitz lahko sporočil, da se želi gauleiter dr. Reiner brezpogojno vdati Amerikancem, proti Titovim silam pa se bo boril vse do zadnjega.⁴¹

Jožef Stante (Post Stanley) in Vladimir Kumar (Walter Knight) sta že drugič prevzela tvegano nalogo in kot člana misije Guthrie 2. aprila 1945 s padalom odskočila na Koroško. Pošiljala sta poročila o sovražnikovih komunikacijah in premikih čet. Ker je bila Koroška vsa preprežena z enotami SS, sta kmalu pobegnili in navezala stike s Titovimi partizani. Po naporni poti sta se srečno vrnila v Italijo k svoji enoti.⁴²

Misije, namenjene na Koroško, so posebej opozarjali na znatno slovensko manjšino in Celovcu in pokrajini. Glavna naloga misije je bila spremljanje železniškega prometa in

vprašanju 1941–1945, *Zgodovinski časopis*, 33, 1979, 1, str. 127–143; – Yugoslav and British Policy towards the Carinthian Question, 1941–45; v: *The Phoney Peace. Power and Culture in Central Europe 1945–49*, edited by Robert B. Pynsent, School of Slavonic and East European Studies, University College London 2000, pp. 100–112; – , Britansko-jugoslovanski nesporazumi okrog Koroške 1941–1945, *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 4, str. 475–489; – , Mednarodni zapleti ob koncu druge svetovne vojne (Ocene in poročila ameriških obveščevalcev, OSS), *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXII – 1992, str. 125–137.

³⁸ D. Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB, *Borec*, 1, 2, 3, XLIII, 1991, str. 73–138.

³⁹ F. Lindsay, n.d., str. 204–6.

⁴⁰ NARA, RG 226, E 124, B 28, F 220, CASERTA-SI-PRO-26-29. Operation Dania, 31. maja 1945, 23 str.

⁴¹ NARA, RG 226, E 92, B 622, F 6, WASH-REG-AD-7, Debriefing Report on Operations Dillon I and Dillon III, 14. 6. 1945, 14 strani; povzetek kot op. 36.

⁴² Kot op. 36.

metod izogibanja zamudam. Ker bi na področju Celovec – Beljak Nemci lahko postavili zadnjo obrambno linijo, so bila pomembna poročila, kje so morda tajna skladišča orožja in opreme.⁴³

Manj znano je, da so v OSS spomladi 1944 načrtovali projekt »Dravo« za onesposobljenje železniškega prometa na 18 mostovih, viaduktih in predorih ter železniških križiščih. Po kopnem bi poslali v Slovenijo 500 ton opreme, orožja in razstreliva. Izurili so že potrebno osebje, vendar so projekt na britansko zahtevo v zavezniškem glavnem štabu v Italiji 7. maja 1944 z nejevoljo opustili. Naslednji mesec so Angleži uresničili svoj načrt operacije Bearskin, med drugim partizanski napad na Štampetov most na progi Ljubljana–Trst.⁴⁴

V poročilu OSS za maj 1945 je navedeno, da so bili od 34 agentov nemško-avstrijske sekcije 4 ubiti, 4 so pogrešali, 13 jih je bilo ujetih, eden pa je bil dvojni agent. Ob kapitulaciji so osvobodili 11 ujetih agentov.⁴⁵

Urad strateških služb (OSS) oboroženih sil Združenih držav na Bližnjem vzhodu je 26. aprila 1943 pripravil prvo tedensko poročilo o svojem delovanju, namenjeno zgolj poveljniku generalmajorju Lewisu H. Breretonu in njegovemu načelniku štaba in še to le osebno in privatno. »Dejavnosti zgoraj omenjenih odsekov, razen za raziskave in analize, so umazane in nevarne. Potrebna je skrajna tajnost, ker se uporabljajo vsa orožja za zlom sovražnikove volje in pohabljenje njegove morale in materiala. /.../ Narodi, armade in celo tuji častniki imajo svoje prijatelje in zaveznike. Prave tajne službe nimajo nobenih tujih prijateljev, nobenih zaveznikov. Pravo, resnično sodelovanje med tajno službo in zavezniki njene vlade je varno le na samem vrhu. Dolžnost tajne obveščevalne službe je oskrbovanje vojaških in političnih šefov z informacijami tako o dejavnosti zaveznikov kot tudi sovražnikov, kajti vojaški in politični šefi morajo vedeti, če in kje njihovi interesi niso več paralelni z interesi njihovih zaveznikov, kdaj in kje bi zavezniki lahko zagrešili napako, kajti tuji šefi, čeprav pošteni, ne bi bili zmožni povsem objektivno poročati o svoji lastni moči in nemoči. /.../ Glavna, skorajda izključna odgovornost tajne službe je služiti, nikdar ukazovati. /.../ Od direktorja tajnih dejavnosti do najnižjega agenta so vsi, ki temeljito opravljajo svoj poklic, izpostavljeni represalijam, terorizmu, umoru in klevetanju /.../ častnik tajne službe ne more niti ne sme prositi oblasti za pomoč. Dobri častniki tajne službe so sami in prevzemajo posledice napadov tako morilcev kot izsiljevalcev.«

U. L. Amoss, ameriški podpolkovnik in izvršni častnik OSS v Kairu, je še opozoril, da nimajo radi in ne zaupajo mnogim britanskim častnikom tajne službe v Turčiji. Ti so z osebnimi predsodki v Grčiji in Jugoslaviji povzročili razkol in dali prosto pot tako osnim kot komunističnim agitatorjem.⁴⁶

⁴³ NARA, RG 226, E 190, B 137, F 810, CASERTA-OSS-OP-89. Brief for Klagenfurt area, 24. 2. 1945.

⁴⁴ NARA, RG 226, E 97, B 45, F 793, ALGIERS – SO – PRO-1cd; 445 Eagle Mission.

⁴⁵ NARA, RG 226, E 99, B 26, F 129, Washington History Office OP-23, M.D.T.O. Monthly Summaries, January-September 1945.

⁴⁶ NARA, RG 226, E 99, B 40, F 200.

SUMMARY

AMERICAN MISSIONS, SLOVENE PARTISANS AND NORTHERN PENETRATION

The Office of Strategic Services (OSS) of the US Army was keenly interested in northern penetration into Austria and Germany. Slovenia was the most important springboard. Many projects, planned well in advance, were finally cleared by Marshal Tito during his visit to Allied Forces Headquarters in Italy. The OSS intelligence mission Ranger with Lt. Col. Robert McDowell was sent to Chetniks HQ at the end of August 1944 – a move which provoked serious crisis between the Partisans and the western Allies.

Several OSS missions – Maple, Tunic, Fern except Orchid – were unable to cross the former Austrian border. Slovene Partisans were polite, but not co-operative. Unfulfilled promises of supplies, lack of Allied support of Slovene claims regarding Carinthia, logistic problems, the Gestapo police surveillance and no-existent Austrian resistance contributed to the failure of these missions.

Possible Allied invasion through Istria and moves towards Zagreb and Vienna through the Ljubljana gate prompted German General Edmund Glaise-Horstenau to contact American secret intelligence in Switzerland. The US Major Franklin Lindsay, head of the Allied mission Cuckold in Slovenia, Styria arrived in Croatian HQ only three months later. He was informed that the Gestapo already arrested General Glaise-Horstenau. Circumstantial evidence strongly suggests that this could have been intelligence deception operation with many fingers in the pie.

In early November 1944, after the liberation of Belgrade, Marshal Tito informally suggested that a special Task Force of 100,000 to 120,000 Yugoslav Partisans should be fully equipped by the Allies to support the possible invasion through Istria. American Colonel Huntington, chief of the US mission, supported this idea, but AFHQ did not.

The OSS then infiltrated several missions into Carinthia by air in the last months of the war. Dania team landed by mistake on the southern bank of the river Drava in Slovenia instead west of Graz in Austria. Missions Dillon I and III were captured by the Gestapo and so were their contacts. Guthrie mission had to withdraw from Austrian Carinthia to Slovenia, helped by the Slovene Partisans.

ROBERT KNIGHT

PETER WILKINSON AND THE CARINTHIAN SLOVENES. A REPORT FROM APRIL 1946

The »solutions« to ethnic or national conflict which were proposed and implemented in the last century will doubtless continue to overshadow discussions of Europe's »dark continent« for the foreseeable future.¹ In these discussions the readiness of western politicians to countenance forms of »ethnic cleansing« in Eastern and Central Europe at the end of the Second World War has often come under particular fire. Some of this criticism is tendentious and/or attention-seeking; and its claim to be motivated by universal humanitarian concerns therefore looks bogus.² But this should surely not divert attention from what seems undeniable, that western policy-makers' moral sensibilities became so blunted by six years of conflict that by 1945 they were ready to accept or even propose solutions which at the start of the war would have been deemed unacceptable.

What follows is one mosaic stone in this picture, a discussion among British policy-makers in 1946 about the possibility of exchanging the Carinthian Slovenes for the »Volksdeutsch« (ethnic Germans) of Yugoslavia. As will be seen, the discussion was short-lived and never came close to being implemented as policy. Yet it does give some insight into the views of middle-ranking and senior British policy-makers at the end of the war. It also helps introduce the document attached at the end, a report of Spring 1946 written by the British soldier and diplomat Peter Wilkinson on the Slovene minority of Carinthia. The report's publication here can also be seen as a coda to the outstanding reports on Slovenia which Wilkinson wrote as Special Operations Executive officer, who made his name in London during the war.³ Last not least, despite the clear and undeniable differences in his view of Yugoslavia's post-war territorial claim to Southern Carinthia from the dedicatee of this volume, Wilkinson's report may perhaps serve as an appropriate birthday gift to an eminent Slovene scholar.

THE SLOVENE MINORITY IN CARINTHIA

Ethnic Factors

1. *The prime difficulty of any examination of the Slovene problem in Carinthia is to establish the size of the Slovene minority. Not only is it 12 years since a census was made, but there are a number of persons of undoubted Slovene origin who have become wholly*

¹ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London 1998. See also Norman Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, London 2001, chapter 4.

² For example Nikolai Tolstoy, *The Minister and the Massacres*, London 1986; Nikolai Tolstoy, *Celovska Zarota: Vojni zlocini in diplomatske tajnosti, Mohorjeva založba Celovec Klagenfurt* 1986; criticism *inter alia* by Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, London 1990. (2 volumes); Robert Knight, 'Was there a Klagenfurt Conspiracy?' in *Intelligence and National Security*, 1 (2), 1986, 234-54; Robert Knight, 'Tragedy of the Rough and Ready', in *Times Literary Supplement*, 13 June 1986.

³ Memorandum on the Revolt in Slovenia, 27 April 1944 published as Appendix A in Thomas Barker, *Social Revolutionaries and Secret Agents. The Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive*, Boulder (Co) 1990, 83-116; Alex Danchev and Daniel Todman eds., *The War Diaries of Field-Marshal Lord Alanbrooke 1939-1945*, London 2001, 540-1.

- Germanized in the course of the last one or two generations. The situation is further complicated by the number of Slovenes who are reluctant today to confess any affiliation with a Communist Yugoslavia.*
2. *The Yugoslavs claim that there are 71,000 persons of Slovene origin in Southern Carinthia Dr. Petek, the local champion of Slovene nationalism, claims as many as 90,000. the Austrian Provincial President, Herr Piesch, puts the figure of persons of Slovene origin, (irrespective of whether they themselves admit to being Slovenes), at 40,000. Our own estimate of persons of Slovene blood is between 50,000 and 55,000.*
  3. *As regards the number of 'practising' Slovenes, that is the number of persons who admit to being Slovene rather than German, the 1934 census gave this figure as 26,795. It seems likely that as a result of the steady process of Germanization which took place between the wars and the Nazi persecution of the Slovenes since 1938, a census today would give a figure of between 20,000 and 25,000, diehard Slovenes.*
  4. *A much more speculative figure is the number of Slovenes who, if given the opportunity, would vote for the incorporation of Southern Carinthia in Yugoslavia. The plebiscite held in 1920 under Allied supervision in the areas generally acknowledged to be most strongly Slovene resulted in 22,025 persons voting in favour of remaining in Austria and 15,279 opting for incorporation in Yugoslavia. Nevertheless, there is considerable evidence that for a number of reasons, of which perhaps the strongest is the political character of the present Yugoslav regime, the number of Carinthian Slovenes who desire incorporation in Yugoslavia today is considerably smaller than it was. It is possible to gain some idea of the local support given to Slovene irredentism from the recent election results. There is no doubt that members of the Slovene Freedom Front, the official secessionist party, were instructed either to vote for the Communist Party or to abstain. Of the 42,755 people entitled to vote in the mixed speaking area, 3,895 voted Communist, 4,556 abstained and 1,116 votes were invalid. This suggests an outside figure of 9,567 supporters of the Freedom Front though clearly the real figure is considerably lower since not all the Communist votes came from the Slovene separatists, equally there must have been many persons who abstained and who were not members of the Freedom Front. Our own estimate of the number of persons desiring a revision of frontiers in Yugoslavia's favour is 5,000, a figure which is supported by the Provincial President of Carinthia and indirectly by Dr. Petek, who is alleged to have said that the Freedom Front »has at least 5,000 supporters.«*
  5. *It remains to estimate the number of Slovenes now living in Carinthia who, if given the opportunity, would opt for transfer to Yugoslavia. In our view this number would not exceed 500 and might easily be as small as 250 persons. Apart from a sprinkling of fanatics, there is little desire among the Slovene peasants to exchange their holdings in Austria for the dubious advantages of a Federated Communistic Yugoslavia.*
  6. *To recapitulate, on the evidence available to us, we have arrived at the following estimates:*
    - (a) *Persons of Slovene descent irrespective of whether they profess it or not – 50 – 55,000.*
    - (b) *Persons who would describe themselves as Slovene in a census held under international control – 20 – 25,000.*
    - (c) *Persons who would opt freely for the incorporation of Southern Carinthia in Yugoslavia – 5,000.*
  7. *Persons who would volunteer for transfer to Yugoslavia (for instance in the event of an exchange of populations) – 250 – 500.*

Political organisation

8. *There are two principal Slovene Organisations in Carinthia, the Association of Austrian Slovenes (Bund Oesterreichischer Slowenen) and the Freedom Front (Osvobodilna Fronta).*
9. *In December, 1945, the Association of Austrian Slovenes was formed. This is a non-party league of Slovenes loyal to Austria. Its formation was prompted by the uneasy situation which was developing in the mixed-speaking area and by the feeling that the Freedom Front was not representative of the Slovene population. It claims the passive support of 70-80% of that community, which insofar as the Bund is the only alternative Slovene organisation to the Freedom Front, is probably a fair estimate. Its activities are confined to economic and cultural spheres, and it champions what it describes as »all legitimate Slovene rights« which include compensation for losses suffered under the Nazis, educational reform, freedom of press and association, proportional representation of Slovenes in all public offices in the mixed speaking area and recognition of Slovene as the second official language. It enjoys exactly the same status and facilities as the Freedom Front. Of late it has been publishing an information sheet »Domovina« for internal use.*
10. *As a gesture of recognition of the importance of the Slovene minority, it was decided in June last year to make Dr. Tischler, a Carinthian Slovene, responsible for minorities in the Provincial Carinthian Government, which had been recognised by the British Military Authorities. Dr. Tischler, who was a moderate man, and whose experience of the Slovene incursion in May had not increased his desire for incorporation in Yugoslavia, soon found himself in disagreement with the more extreme of his Slovene colleagues. The latter were in the process of building up a Communist-inspired separatist organisation known as the Carinthian Freedom Front, which had been active underground since 1943 as part of the Yugoslav Partisan Movement, and which openly advocated the incorporation of Slovene Carinthia in the new Yugoslavia. It is difficult to estimate the strength of the Freedom Front but it is probably somewhere between 4-6,000. Of these there is a hard core of some 3-5000 persons, most of whom fought as partisans during the war, whose present subversive activities are well known to the British Security Organisations, under whose surveillance they are kept. Apart from this militant minority, the Freedom Front is largely composed of victims of Yugoslav and in some cases of Communistic propaganda.*
11. *There is no doubt that the Freedom Front continues to receive policy directives from the Yugoslav Government in Belgrade. Its day to day direction comes from Ljubljana, with which it is in constant courier communication. Very close relations also exist between the Freedom Front and the Austrian Communist Party and the Carinthian Communist paper »Wahrheit« acts virtually as the Austrian mouthpiece of this organisation. When, recently, the possibility of the Freedom Front's suppression was discussed by its supporters, it was envisaged that the party might dissolve itself and work within the framework of the Carinthian Communist Party, despite the fact that the latter, being an Austrian party, was somewhat reluctant to encourage the revisionist aims of the Freedom Front. Various ancillary organisations of the Freedom Front. Various ancillary organisations of the Freedom Front have been formed. These include the para-military »Narodna zascita« or Home Guard, a Union of exiled and expropriated Slovenes, a Youth Movement, a Cultural Union and an Association of Partisans, the last-named of which has recently been banned by Military Government on the grounds that its programme envisaged a disturbance of the peace in British*

Military-controlled territory. All these organisations are modelled on Communist-Yugoslav lines and their task is to promote Slovene solidarity and pro-Yugoslav sentiment and to prepare the way for annexation by Yugoslavia if an opportunity should present itself.

The Freedom Front in the Elections

12. Last November, the question of the Freedom Front's official recognition as a political party and its participation in the elections arose. Military Government, acting on instructions from the British Element of the Commission, made it a condition of recognition that the Freedom Front should subscribe to the conditions imposed on political parties by the allied council in September of last year and pointed out that this implied acceptance of the existing Austrian frontiers until such time as they were settled by the Peace Conference. This proviso was accepted by Tosčjcer, who was promptly disowned by his colleagues, and as a result resigned. His successor, Dr. Petek, declined to accept this condition and announced that his party would not nominate candidates for the elections. Instead, members of the Freedom Front, as already stated, were instructed either to vote for the Communist Party or to abstain. As a consequence of this abstention, the Freedom Front has never received official recognition as a political party though its activities were and are still countenanced by the Military Government on the understanding that they keep within the law.

Activities of the Freedom Front

13. The Freedom Front has always attacked the Provincial Government and Association of Austrian Slovenes, the rival nationalist and pro-Austrian Slovene Organisation. While the latter is denounced as unrepresentative of Slovene interests, the Provincial Government is branded as Nazi and pan-German and is criticised for its dilatory policy in securing reparation for expropriated Slovenes, for its oppression of the Slovene minority, for its lack of thorough denazification and for its unwillingness to remove from office minor officials (notably forest wardens, game keepers etc.) who were notorious for their oppression of the Slovene community under the Nazi regime. The failure of the Freedom front to comply with Military Government instructions and its general provocative attitude have compelled the Senior Military Government Officer to warn its leaders on two separate occasions. Nevertheless, the Freedom Front has so far avoided any direct attacks on British Military Government as such although it has bitterly criticised their refusal to grant the Freedom Front permission to publish a party newspaper. Instead of the latter they produce a clandestine news sheet called »Vestnik«.

14. At Freedom Front meetings it has frequently been reported that, in defiance of Military Government orders, the Red Star, the Yugoslav flag and portraits of Tito have been unduly prominently displayed, that resolutions have been adopted »for transmission to Belgrade« and that members, some of whom are alleged to have been Yugoslav citizens, have expressed their confidence that the disputed territory would soon be annexed, and that those who opposed this would ultimately be punished by deportation or execution. While a number of meetings have been closed in consequence, Military Government have so far considered it undesirable to take more drastic action. There is no doubt that the pressure put on individual Slovenes to support the Freedom Front has given cause for great alarm amongst the population of the mixed-speaking areas.

Rights of the Slovene minority

15. *Both the Austrian Provisional Government and the British Military Government have been sympathetic to the Slovene cause and have been at pains to make concessions to reasonable Slovene demands and rights. The two most important of these concern educational reform and the resettlement and indemnification of the Slovenes expropriated under the Nazi regime.*
16. *On the 31st October, 1945 an educational decree was issued, based on a plan put forward by Dr. Tischler, which stipulated that instruction should be given for the first three years of school life in the child's own tongue, with a transition to German as a medium for the fourth and later years in which, however, Slovene was to remain as a subject of study. All religious instructions was to be given in the native tongue and provision was made for the continuance of lessons in Slovene for those who went from a bilingual school to a senior or secondary school. The scheme was designed to apply to 62 parishes in the mixed speaking district of Voelkermarkt, Klagenfurt, Villach and Hermagor. It is interesting to note that the British educational authorities took the view that the scheme went too far in that in at least one third of the parishes less than 30% were Slovene speakers and in a few cases less than 10%. Many difficulties had to be faced; there was a shortage of books and teachers; there was local opposition in the form of protests and strikes and the scheme was not easy to apply in those areas where there was only a small Slovene minority. But some idea of the success of the scheme can be gained from the latest reports that 85 out of a total of 92 schools are already giving instruction in Slovene.*
17. *During the war some 700 Slovenes were removed by the Nazis to Thuringia and Poland. Their property was confiscated and handed over to German immigrants. In July 1945, 400 of these dispossessed Slovenes returned to Carinthia. The Provincial Government took immediate steps to resettle these people and almost all were returned to their old farms. Many, however, found their homes in a bad state of repair and they lacked furniture, farm implements and a means of earning a livelihood. As a preliminary step to assist resettlement the sum of 150,000 schillings was advanced; this was sufficient to buy each of the expropriated farmers a head of cattle. A committee under the presidency of the provincial diet and two expropriated Slovenes has been studying the question of reparations and the Provincial Government has recently been negotiating with the Federal Government for a large sum to cover indemnification adequately. Herr Figl, the Federal Chancellor, is reported to have given the Provincial Government an assurance that it will receive two million schillings for this purpose by 1st April, 1946.*

Religion

18. *An important element in the Slovene community has always been the priests. During the Nazi regime many of these were exiled and sent to concentration camps. Most of these have now been reinstated. In the past they were always champions of Slovene nationalism but probably only a minority favours Yugoslav annexation as long as the present regime continues in Belgrad. There are said to be 86 priests in Carinthia now who are able to hold sermons in Slovene but only 70 are of genuine Slovene origin. The great majority of priests in the mixed-speaking areas insist on sermons being preached and church services being held in Slovene, in some cases against the wish of the majority of the congregation.*

Press and Radio

19. While many persons of Slovene origin from habit and convenience use German as their normal language, nevertheless for the Slovene speakers a weekly newspaper, the *Koroška Kronika* has been printed by the British Information Services. This paper enjoys a circulation of 12,000. A regular system of short Slovene broadcasts from Klagenfurt has also been instituted.

The Political Situation Today

20. Although neither the Freedom Front nor the Association of Austrian Slovenes is represented as such in the Carinthian Provincial Government, a great deal has been done to protect Slovene interests by means of a governmental committee drawn from members of each of the three political parties; while a special Minority Department of the Provincial Government, in which department a number of Slovenes are employed, keeps minority questions under constant review. As far as local government is concerned, while it is difficult to differentiate precisely, the Provisional Government claims that there are now 12 mayors, 21 deputy mayors and 64 parish councillors who are considered to be Slovene.

21. There is small doubt that by far the majority of the Slovene speaking population are well satisfied with these concessions and ask no more than a perpetuation of this benevolent regime. There is no lack of information about conditions in Yugoslavia, and their short experience of Yugoslav occupation last May has left few Carinthian Slovenes with any illusions of what Yugoslav annexation would mean. On the other hand, it is probable that if there were another Yugoslav incursion into Southern Carinthia, it would receive widespread if reluctant support from the Carinthian Slovenes. Who would be frightened of the consequences for themselves and for their families of any show of lukewarmness. Herein lies the importance of the militant minority, the moving spirits of the Freedom Front, who have been organising so assiduously the framework of the Slovene Fifth Column for use if an opportunity should arise. As a corollary, it follows that this subversive organisation should not become an actual danger to security unless a Yugoslav incursion seemed imminent.

22. It is, however, unfortunately true that the activities of the Freedom Front are a source of continual nuisance to the Security and Military Government authorities who are obliged to keep them under constant surveillance. Nor does there appear any immediate solution to this problem, because a formal prohibition of the public activities of the Freedom Front would only result in an intensification of its underground activities which would be even more insidious and difficult to control.

23. In short, so long as British troops remain in occupation of Carinthia, there seems little likelihood that the Yugoslavs will attempt a further incursion and consequently, the Freedom Front will have little more than nuisance value. Once British troops withdraw, the Slovene minority will be exposed to the more exorbitant demands of the Freedom Front, and unless the Yugoslavs renounce their claims to the disputed areas, this foreign resistance group will become a major threat to the security of Southern Carinthia.

10th April, 1946

Office of the United Kingdom Political Representative, Vienna.

Peter Wilkinson and Carinthia

Peter Wilkinson was born in 1914 into a military family. He never knew his father, who was killed in the First World War when he was still a baby. He had a conventional upper middle class education at Rugby (public school) and then at Cambridge (where he studied modern languages). But Wilkinson was already far from conventional in his sense of adventure and disrespect of rules. He joined the army in 1935, and was soon recruited to work for military intelligence. He observed the Czech crisis at close hand, using his passion for skiing as a cover for intelligence gathering. He also became fascinated by Central Europe. At the start of the war he was recruited by Colin Gubbins, and was part of a party of British observers who arrived in Poland just as it was succumbing to the might of the Wehrmacht. After several adventures, recorded in his immensely readable autobiography *Foreign Fields*,⁴ he returned to London to work under Gubbins in the newly established Special Operations Executive.

As the course of the war began to turn Wilkinson came to see Carinthia (and occupied Slovenia) as a »backdoor into central Europe.« His hope was to set up intelligence-gathering networks perhaps extending into the »Protektorat«. The mission was code-named »Clowder.« Wilkinson's efforts were colossal; after a meeting with Tito to get the support of the partisans he walked over a thousand miles from Bosnia to Slovenia, at enormous personal risk. But the results of the mission were in the end disappointing and indeed tragic. Wilkinson was forced to turn back south of the old Reich border. His fellow officer and close friend Hesketh-Prichard (code-name »Cahusac«) carried on into Carinthia but met his death at the end of 1944 after crossing the Drau river in circumstances which have never been completely clarified.⁵

When Wilkinson himself reached Carinthia the war was over – just. By the time he drove over the border – perhaps as the first Allied officer, just after the cease-fire on 8 May 1945 he was leading »Special Force Six« one of several small mobile intelligence groups which had been his brainchild. Long afterwards Wilkinson recalled in a letter to the author his feelings at the end of the war: »after the German surrender I could no longer call on those reserves of energy; was literally tired out. You cannot imagine the exhaustion or the sense of relief; you had survived and nothing would ever really matter again.«⁶ In Carinthia – as earlier in Trieste – he witnessed briefly the tension between partisans and the British forces and the increasingly chaotic situation. One part of this was the surrender of von Pannwitz's Cossack Cavalry Corps, to be handed over soon afterwards to the Soviet authorities. Though Wilkinson described the Cossacks as the »cruellest of the cruel« he also admired – speaking perhaps as the military professional which he was – their »arrogance in the face of disaster«, their disciplined bearing and »the magnificence of their surrender.«⁷

⁴ Peter Wilkinson, *Foreign Fields. The Story of an SOE Operative*. I.B.Tauris London New York 1997. The author had the good fortune to know Peter Wilkinson in the last 15 years of his life.

⁵ Wilkinson's own view (*Foreign Fields*, 206) was that »there was much circumstantial evidence that he had become increasingly unpopular with the Slovene community whose lives he put at risk by his mere presence in the vicinity and also of increasing friction with the Partisans who blamed him for the failure of the promised supply drops on which their lives depended. It is possible, though it seems unlikely, that in desperation they murdered him considering that his presence put their own lives at risk. A more sinister possibility, for which there is slight circumstantial evidence, is that he was murdered by the Partisan on the express orders of the Polit Kommissar for the Slovene community in the Drau valley, a fanatical communist, possibly on the instructions of the Soviet mission whose influence was now dominant at Slovene headquarters or simply because he knew too much.«

⁶ Peter Wilkinson letter to the author, 21 October 1986.

⁷ Wilkinson, *Foreign Fields*, 241

His autobiography closes with his return to Allied Headquarters in Rome. There and in Vienna he began his diplomatic career as Controller of the Political Division of the British Element of the Allied Council for Austria (ACA(BE)). His responsibilities ranged from sensitive political and intelligence issues, such as denazification, to the negotiation of the Second Control Agreement of June 1946.

He also kept an eye on the Carinthian situation. Since he left the immediate danger of a full-scale military clash had receded when Yugoslav forces withdrew. But the situation remained tense and a high-decibel propaganda campaign from Ljubljana and Belgrade gathered steam. The new Carinthian government, which had taken power in an amicably negotiated hand-over from the Nazi Regime, was under constant attack – not all of it groundless – from Yugoslavia and the *Osvobodilna Fronta za Slovenska Koroška* for failing to break with the ancien régime. The British authorities were attacked for backing them and supporting their persecution of the Slovene minority. The path of participation – or neutralisation from the OF perspective – was blocked when the OF failed to take part in the November 1945 elections.⁸ Thereafter there was no real representation of the minority in the provincial corridors of power. In the border area in particular there was a series of (low-level) confrontations, and propaganda exchanges and a busy rumour mill.

Many of the OF attacks certainly appear exaggerated but it remains true that the British authorities felt little sense of the anti-fascist solidarity constantly invoked by the OF. And they steadily became aligned with the position of the provincial authorities. As far as ethnic or national politics were concerned, British attitudes tended to be indifferent, sometimes ignorant, rather than positively anti-Slovene. Nazi Germanisation may have been described as the acceleration of a longer-standing »process of absorption«,⁹ but the »absorption« or integration or assimilation was not in itself seen as objectionable. On the contrary it was the assertion of minority rights which tended to be viewed with disfavour. As the American scholar Inis Claude noted in 1955, »statesmen, generally backed by a public opinion which was deeply impressed by the perfidy of irredentist and disloyal minorities, were disposed to curtail rather than to expand, the rights of minorities.«¹⁰

These attitudes went hand in hand with a growing hostility to Communism as the Cold War developed. As Tito strengthened his hold on power his regime became viewed with increasing distaste by British officials whether in London, Vienna or Klagenfurt.¹¹ Public Safety and Security officers were particularly incensed by what they considered to be OF trouble-making.

One exception who proves the rule was the junior official of the Psychological Warfare

⁸ See the (slightly differing) accounts in, Theodor Domej, *Der Konflikt nach dem Krieg* in Andreas Moritsch (ed) *Austria Slovenica. Die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich; Koroški Slovenci in Avstrijska nacija*, Klagenfurt/Celovec 1996, 116-121; Augustin Mallc, *Die Position der Kärntner Slowenen im Nationalitätenkonflikt* in Helmut Rumpfer (ed.) assisted by Ulfried Burz, *Kärnten. Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland*, Wien Köln Weimar, 1998, 494-519, espec. 498; Robert Knight, *Schule zwischen Zwang und Verantwortung* in Alfred Ableitinger, Siegfried Beer, Eduard Staudinger eds., *Österreich unter alliierter Besatzung 1945-1955*, Wien Köln Graz 1998, 545; Brigitte Entner, *Zwischen Machtteilhabe und Ausgrenzung – Die slowenische Minderheit in Kärnten und die Novemberwahl von 1945*, in: 5. Österreichischer Zeitgeschichtetag. *Demokratie – Zivilgesellschaft – Menschenrechte*, ed. Lisa Retzl and Karl Stuhlpfarrer. Innsbruck –Klagenfurt/Celovec 2003 (in press, kindly made available to the author).

⁹ William Mack (British Element, Vienna) to John Troutbeck (FO), 22 March 1946, Public Record Office, Foreign Office 371/55391/C3690.

¹⁰ Inis Claude, *National Minorities: an International Problem*, Cambridge (MA) 1955, 69.

¹¹ On British Policy in general see Beatrice Heuser, *Western 'Containment' Policies in the Cold War: The Yugoslav case, 1948-1953*, London 1989.

Branch (later Information Services) Gerald Sharp. Sharp who was in charge of the Slovene-language newspaper *Koroško Kronika*, showed signs of »going native.« His public estimate of the number of Slovenes – as many as 80,000 – caused some embarrassment in the Foreign Office when it was (predictably) exploited by the Yugoslav government.¹² Wilkinson was not only more senior than Sharp, he was much more in the mainstream of British policy. He and his colleagues in Vienna looked on nervously as Sharp began to dabble in provincial politics in defence of minority rights and aspirations.¹³

In the war Wilkinson had felt sympathetic to ordinary Slovenes but less for the political commissars he encountered. As for the borders he had been constantly wary of getting into the »very deep water« of the dispute during his time with the Partisans, being well aware of the danger of being used to bolster Yugoslav claims.¹⁴ As for the claims themselves he clearly felt different about Trieste than Carinthia. He records that while he had »not expected that Slovene territorial claims in Carinthia would be taken seriously« he »had not thought that their demand for the return of Trieste would be rejected out of hand or that this divergence in our war aims would make it so difficult to allay Slovene suspicions about the motives of the Clowder Mission.«¹⁵ Indeed at the height of the Trieste Crisis he records his feeling of »special loyalty« to the Partisans:

»Convinced of the justice of their cause, these Slovenes with whom we had lived on such intimate terms had never doubted that we shared their dreams, or that their wartime efforts would be rewarded by the return of Trieste, the indispensable component of a free and independent Slovenia.«¹⁶

Last not least Wilkinson was well aware – perhaps more so than many of his colleagues – of the »Marchland [*i.e.* *Grenzland – RK*] mentality« of the area.¹⁷ A small example of this was his proposal to co-opt a Slovene representative to British denazification committees in areas with substantial Slovene population, which he argued would strengthen the British case with regard to protests from Yugoslavia. On the other hand his subsequent readiness to accept that there were indeed »Slovene representatives in every Bezirk (district) in which the Slovene population was sufficient to warrant it« and that the position was therefore »very satisfactory« also suggests that there were clear limits to his readiness to rock the boat.¹⁸ In short Wilkinson had some knowledge of the Slovene minority and a broad sympathy with its plight but was never likely to place this sympathy over the needs of British policy.

¹² See Sharp letter to Continental Daily Mail, 25 December 1946; Marjoribanks minute, 3 March 1947, PRO, FO371/64046/C3824. see also Janko Pleterski, *Materinščina Otok in Pouk na Koroških osnovnih Šolah*, in *Avstrija in njeni Slovenci 1945-1976*, Ljubljana 2000, 65-73 here 69; Augustin Malle, *Britische Presse und Medienpolitik gegenüber den Slowenen in Kärnten nach 1945*, in *Medien und Zeit*, 5, 1990, 10-18; Robert Knight, *Schule zwischen Zwang und Verantwortung in Alfred Ableitinger, Siegfried Beer, Eduard Staudinger eds., Österreich unter alliierter Besatzung 1945-1955*, Wien Köln Graz 1998, 540-1. also *Ethnicity and Identity in the Cold War: The Carinthian border Dispute, 1945-1949*, *International History Review*, 22 (2), June 2000, 274-303.

¹³ See for example Wilkinson's minute on Sharp in 30 March 1946, PRO, FO1020/1112.

¹⁴ Wilkinson, *Foreign Fields*, 157-8.

¹⁵ Wilkinson, *Foreign Fields*, 210; On British Policy see *i.a.* Dusan Biber, *Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941-5*, *Zgodovinski Časopis*, XXXIII (1979), 127-44; on the Clowder Mission Thomas Barker, *Social Revolutionaries and Secret Agents. The Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive*, Boulder 1990.

¹⁶ Wilkinson, *Foreign Fields*, 227

¹⁷ See Number Six Special Force, *Notes on the Political Situation in Carinthia and Western Styria*, May 1945, Barker, Appendix II, 183.

¹⁸ Minutes of British Standing Denazification Committee, 21 December 1945 and 8 January 1946, Public Record Office, FO1007/412

A Population swop?

During the war the idea of exchanging Germans in Yugoslavia with Slovenes in Carinthia had been briefly discussed in the Foreign Office, without influencing policy-making.¹⁹ By 1945 a new element entered the equation with the massive forced expulsions of ethnic Germans, often under conditions of extreme hardship, from Poland, Czechoslovakia and increasingly at the end of 1945 from Yugoslavia. In January 1946 the Yugoslav government formally asked the four occupation powers to support its request to the German Control Council to accept some 110,000 Volksdeutsche. The Yugoslav aide-mémoire making the request sought to show that the German minority had always been a »spearhead of German imperialism.« The request prompted Con o'Neill, First Secretary of the German Department, to propose an exchange with the Carinthian Slovenes.

»Judged in relation to other transfer operations, a total of 110,000 persons is not very formidable...the strongest argument for associating the transfer in some way with Austria as well as Germany, is that it would be very desirable to have some element of exchange in the transaction, as opposed to mere unilateral transfer. I think we should certainly at some stage propose that one of the conditions for the transfer of the Germans from Yugoslavia, should be a readiness on the part of the Yugoslavs to accept those Slovenes from Carinthia who want to go to Yugoslavia. Probably their numbers will not be more than 5 or 10,000 at the most; but it would be very useful to demonstrate how small the minority is over which Tito makes such a fuss. Our aim, of course, in linking this question with that of the Slovene minority in Carinthia, would be to put an end to the Yugoslav agitation for frontier revision in this area.«

O'Neill's superior John Troutbeck was sceptical. He warned that

»we might find ourselves in very deep water, and I am not sure that we should get very much out of it.« In any plebiscite »the pro-Tito Slovenes might very well elect to stay where they are. They don't want to go into Yugoslavia, they want Yugoslavia to take over their territory.« The frontier question would have to be tackled some time but this seems to be a particularly provocative way of going about it.« He concluded that the inhabitants of the area should be given the chance to opt for transfer only after the border had been finally fixed. Nevertheless, with encouragement from Orme Sargeant, the most senior civil servant (Permanent Under-Secretary) of the Foreign Office, o'Neill returned to his proposal, and at the same time radicalised it:

The Germans in Yugoslavia are being given no option; and barbarous though the process is, I don't see why the Slovenes in Austria should be given any option either...In principle, I suggest, the transfer should be compulsory for all persons classified as Slovenes.²⁰

Another senior official Oliver Harvey thought that »so long as the Slovene minority remain inside Austria they will be a possible source of intrigue against the integrity of the state, exactly like the Sudetens in Czechoslovakia.« The comment shows a degree of ignorance about the situation in Carinthia which may be surprising (o'Neill had been a leader-writer for the Times). At any rate the proposal for classification was apparently made with no reference to the recent Nazi racial classification which had been implemented

¹⁹ See for example Foreign Office Research Department Paper (The Austro-Yugoslav Frontier), 20 November 1944, Public Record Office, FO371/44346/R19436, which estimated the Carinthian Slovenes at 30,000; for the context see Dušan Biber, *Britanska Politika*, 134, note 23.

²⁰ Stevenson (British Embassy, Belgrade) to Foreign Office, 23 January 1946, Troutbeck, Sargent minutes, 26 January-4 February, Troutbeck to Arthur Street (Control Office for Germany and Austria), 11 February 1946, PRO, FO371/55390/C911.

so recently with such tragic consequences. On the other hand much of the discussion was overshadowed by the memory – or construction of the Sudeten crisis, the fear of an ethnic »Fifth Column.«²¹

The British in Vienna pointed out some of the flaws in the suggestion. Richard McCreery, British High Commissioner and Commander-in Chief, quickly told the War Office that the scheme »would create more difficulties than it would settle.«²² The Political Adviser H.A.L. Mack emphasised to the Foreign Office that »while the activities of a comparatively small group of Slovene irredentists are a continual nuisance to our security and Military Government authorities, the bulk of the Slovene population... is content to remain in Austria and has no wish to be either incorporated in or transported to Yugoslavia.« He noted a recent increase in OF activities and described them as »rapidly becoming an intolerable nuisance« who appeared to be »sailing close to the wind as they can« but found »no evidence that their activities present any actual danger to security, at any rate as long as the British Army remains in occupation.«²³

Wilkinson's report was clearly meant to bolster this position and followed Mack's comments closely, in some cases word for word. Mack's covering note to the Foreign Office emphasised that the minority had little reason to complain of its treatment either by the British or by the Austrian authorities. Only a few nationalist diehards were stirring up trouble but it was natural that they should cause misgivings to the Austrian authorities.²⁴

Wilkinson's report did not swing opinion in London against the transfer so much as confirm the rejection which was already developing. Before it arrived Michael Cullis, the Austrian specialist in the German Department (which o'Neill had now left) noted that »we can almost make up our mind to shelve, if not actually to reject, the Slovene exchange scheme as an intrinsically practicable proposition – as distinct from a manoeuvre for use with Tito.«²⁵ The report reinforced this view. Any voluntary exchange scheme, Cullis commented, »would apparently leave the bulk of the dissident Slovenes still in Carinthia ready to stir up trouble.« And in any case he doubted »whether Tito would fall for an idea which would so evidently lay him open to embarrassment.« Troutbeck noted that the Control Council in Berlin had not agreed to the Yugoslav request but that the report showed that any exchange »would not be possible except on the basis of force,« which was evidently not something he favoured.²⁶ The proposal appeared to have died a natural death.

However in July it was revived briefly by John (»Jock«) Colville in the Southern Department. Colville, who had been Churchill's private secretary during the war (and was later to become personal secretary of the young Princess Elisabeth), had seen (from his desk) the evidence of forced expulsions a few months earlier in the summer of 1945, when he expressed horror at the »disgraceful« British role in the hand-over of anti-Yugoslav groups (in this case Croats).²⁷ Despite – or because of ? – this he was evidently attracted by the propaganda advantages of holding a plebiscite and exchanging populations on the

²¹ Harvey minute, 15 February 1946, Troutbeck to Mack, 4 March 1946, PRO, FO 371/55391/C1504.

²² Richard McCreery (Commander-in-Chief and High Commissioner) to War Office, 1 March 1946, PRO, FO371/55130/C2508.

²³ Mack to Troutbeck, 22 March 1946, PRO, FO371/55130/C3690.

²⁴ Mack to Secretary of State Ernest Bevin, 10 April 1946, PRO, FO371/55114/C4187.

²⁵ Michael Cullis minute 11 April 1946, PRO, FO371/55130/C3690.

²⁶ Cullis minute, 7 May 1946, Troutbeck minute, 11 May 1946, PRO, FO371/55114/C4187.

²⁷ See Anthony Cowgill Thomas Brimelow, Christopher Booker, *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Enquiry*, London 1990, 168; also John Colville, *The Fringes of Power, Downing Street Diaries 1939-1955*, London 1985, 618-9.

basis of the outcome. He proposed making an offer to the Yugoslav government of an exchange, coupled with a free and secret ballot for the Slovenes:

»It may be said that no practical results would emerge from either of these measures, but from the propagandist point of view I think the results would be valuable and would be an effective reply to the agitation which, for the purposes of internal consumption, may well be started once Tito and his advisors find that they have no chance of persuading the Peace Conference to go back on the decision about Trieste.«

While conceding that »it is an idea which we should certainly keep up our sleeve« Cullis was still sceptical. He was backed up by o'Neill's successor as First Secretary Bernard Burrows:

It would certainly be desirable to get rid of the Slovene population of Carinthia [sic!] and to settle once and for all the basis of the Yugoslav claim to a frontier in this area. But I think that it is clear that the disadvantages of raising these questions now greatly outweigh the advantages. The Yugoslavs have not lately renewed their claim to frontier revision. Their propaganda about the treatment of Slovenes in Austria is occasionally tiresome... [but] once we admit that a plebiscite is necessary we imply that the frontier is not satisfactory and make it far more difficult to take up a firm opposition to Yugoslav frontier claims in the future.«²⁸

Although the »swop« idea was mooted within the Allied Commission in Vienna in August, by late summer it had effectively been dropped.²⁹

Wilkinson continued to follow the situation in Carinthia. He returned there early in 1947 as the situation became more tense with the opening of discussions on the Austrian Treaty. In a shorter Situation Report written on 17 February 1947 he noted that there had been »no marked change« in the last nine months. The Provincial Diet had made a sincere attempt to conciliate those persons of Slovene race who wish to remain within the frontiers of Austria. » He found no evidence of persecution.³⁰ Soon afterwards he noted on an Austrian police report on an OF meeting that it reminded him »strongly of life in Sudetenland in 1938.« His advice to local authorities was to »to remind them that appeasement is no longer our policy.«³¹ On the other hand his experience with the Partisans did leave some traces. Thus he advised against intervening in the OF re-burial of partisans and suggested talking to the OF activist Primošic even regretting that he had not done so »an old friend of the family.«³²

Early in 1948 Wilkinson left Austria for the British Embassy in Washington. Further milestones in his career were his appointment as Secretary General to the Geneva Summit in 1955, Under-Secretary at the Cabinet Office, and British Ambassador to Vietnam. At the end of his career he returned to Vienna as Ambassador before retiring in 1972. He first returned to Slovenia in 1985, when his war-time achievements were honoured. Peter Wilkinson died in 2000.

²⁸ Colville minute, 10 July, Cullis 22 July, Burrows, 2 August 1946, PRO, FO371/55130/C6858.

²⁹ Prisoner of War and Displaced Persons Division, 1 August 1946, DPD1/P(46)15, 1 August DPD1/M(46)35, 13 August 1945, PRO, FO1007/152-3.

³⁰ Wilkinson memorandum, 17 February 1947, PRO, FO1020/1212.

³¹ Wilkinson minute, 27 March 1947, PRO, FP1020/1213.

³² Wilkinson 9 April 1947, FO1020.1215. However after first arguing against deportation of Primošic, as urged by Intelligence organisations, he soon swung round in favour of it, minute 26 April 1947. 30 May 1947, PRO, FO1020/1215

Conclusion

The notion that a »solution« to the Carinthian problem might be found by transferring the Slovene population to Yugoslavia was not limited to some members of the British Foreign Office. Apart from general precursors which go back to the Graeco-Turkish transfer following the first world war, its immediate context was of course the megalomaniac population transfers of the Third Reich, to which the Yugoslav expulsions of ethnic Germans were – at least in part – a reaction.³³ In this context it is worth pointing out that the Yugoslav territorial claim against Austria also clearly envisaged a population exchange involving ethnic Germans on the one hand and those Slavs (such as Burgenland Croats) which would still be living within Austria's boundaries.³⁴ Other post-war variants of the idea came from German national figures such as Hans Steinacher and Vinzens Schumy. The latter were clearly thinking not a direct repeat of Nazi racial categorisation so much as the traditional assimilationist pressure to be followed by a »friendly transfer.«/«freundschaftlicher Bevölkerungsaustausch« This, Steininger suggested in 1948 would bring a, »endgültige Bereinigung der Nationalitätenfrage.«³⁵ Last not least, even the Carinthia's chief civil servant, (Amtsdirektor), Karl Newole, forwarded to the Ballhausplatz a proposal he had received from an (unnamed) Rektor of an Austrian University. It envisaged that any Slovene prepared to emigrate to Yugoslavia should receive a cash donation of 1000 Dollars. The Americans were to finance the scheme. The Ballhausplatz gave the idea the cold shoulder.³⁶

None of these other examples are meant to play down the implications of the Foreign Office discussions of 1946. They clearly show that some officials in London did at least for a while consider that the removal of the Slovene minority would be a desirable »solution« to the Carinthian question. Yet it is also quite clear that the proposal blurred the line between a propaganda goal (embarrassing Tito by showing the weakness of his support) and policy (»solving« the problem of Slovene irredentism). This blurring was to be a frequent feature of Cold War politics. Perhaps most important was that for many British officials the memory of Munich and the analogy to the »Sudeten« Germans was still very fresh. But whereas the OF and the Slovene government used it to argue for unity under the banner of antifascism in order to defeat Germanisation, (whether from Austrians or Germans was irrelevant) British officials drew quite different conclusions; minority claims were suspect and likely to be used as veil for »fifth column activities« and imperialist bullying by the neighbouring state. Whereas the former assimilated the Czech crisis to their ethnic experience of German occupation, latter saw it primarily as a brief shameful episode in British Foreign Policy (appeasement), never to be repeated. Nevertheless neither Wilkinson, whose had

³³ Tone Ferenc, *Quellen zur Nationalsozialistischen Entnazionalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945*, Maribor 1980; *Verband slowenischer Ausgesiedelter/Zveza slovenskih izseljencev* (ed.), *Die Vertreibung der Kärntner Slowenen/Pregon Koroskih Slovencev, 1942-2002*, Klagenfurt/Celovec Drava 2002.

³⁴ Memorandum vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije o Slovenackoj, pograničnim slovenackim delovima Stajerske i Gradiscanskim Hrvatima/Memorandum of the Government of the Federative People's Republic of Yugoslavia on Slovene Carinthia, the Slovene frontier areas of Styria and the Croats of Burgenland, (Annex No 6); Domej, *Konflikt*, 129. For the diplomatic background see Stourzh, *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945-1955*, Wien Köln Weimar 1998, 58 ff, espec. 63-70, 81-85.

³⁵ Steinacher memorandum (undated), (forwarded by Schumy to Foreign Minister Karl Gruber, 13. March. 1948), *Archiv der Republik, Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Österreichische Botschaft London*, Karton 10/Varia..

³⁶ Newole to Foreign Minister Gruber, 14 May 1948, Leitmayer note, Newole to Leitmayer 3 June 1948, AdR, BKA AA, pol-48 (Staatsvertrag 2) 112.613-113.993.

experienced the Sudeten crisis at close hand, nor most of his superiors in Austria ever seriously contemplated applying a »Beneš solution« to Carinthia's Slovene minority.³⁷

Notes on the Report

Paragraph 1.

On the much disputed issue of the appropriate criteria for ethnic identity the report attempts to combine both »objective« and »subjective« points. The figure of between 50 and 55,000 for »persons of Slovene blood« was clearly much lower than the OF figure – and even further away from the 120,000 mentioned by the Yugoslav delegation in the Austrian treaty negotiations between 1947 and 1949. Wilkinson's use here of the term »of Slovene descent« should probably not be taken as a commitment to an ethnic definition. On the other hand the figure he gives was considerably higher than the 1934 census figures of 26,000 which was used by the Austrian Foreign Ministry in its defence of the border (and implicitly endorsed by the British). Although Wilkinson is clear about the difficulties of reaching a clear figure he does not question the validity the 1934 census result. (see Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld*, Vienna Munich 1996, 683-5; in general Janko Pleterski, 85-177).

2. Wilkinson's estimate of an upper ceiling of Slovene support for »incorporation« into Yugoslavia is taken from an earlier British Intelligence report (Consolidated Intelligence Report 20, 5 December 1945, PRO FO1007/297) analysing the 1945 election statistics. It also corresponds closely to a Carinthian estimate by the Landesamtdirektor Karl Newole (see Domej, 123). Though the figure is roughly that achieved by the Slovene People's Party before the war it is much higher than the votes given to the Slovene parties from 1949 onwards. However, whether the »guestimate« of 5,000 is accurate is probably less important here than the fact that British and Carinthian authorities broadly agreed that support for a border revision was much weaker in 1945 than the 16,000 who had voted for it in the 1920 plebiscite.

Provincial President =Landeshauptmann

paragraphs 7-8

The Bund Österreichischer Slovenen was set up largely by the SPÖ at the end of 1945 as a pro-Austrian »loyalist« organisation to counter the activities of the OF. Wilkinson clearly did not recognise that it was a creature of the political parties and not an expression of grass-roots Slovene ethnic consciousness. See Domej, 147-9.

Paragraph 9: Tischler, in fact returned from inner banishment in Vorarlberg at the end of July 1945. See *Zvest, domu, narodu in Bogu. 40 let Narodnega sveta koroških Slovencev. 10 let smrti dr. Joška Tischlerja*, Celovec 1989, 29-30.

---

³⁷ See Robert Knight, *Ethnicity and Identity in the Cold War*, *International History Review*, 2000, XXII, 253-303.

Paragraph 10. On the Carinthian Communist's position on the border see Alfred Elste, in Elste Hänisch, Kärnten von der Ersten zur Zwierten Republik: Kontinuität oder Wandel? 1998 Klagenfurt Ljubljana Vienna, 159.

Paragraph 15 Education

Correction: The Bilingual school order laid down bilingual instruction for the first three years not purely in the mother tongue

Wilkinson's positive view of the success of the bilingual schools was in part a matter of British policy in the face of Yugoslav and OF criticism and tends to underplay the difficulties and opposition which the new system faced. See Knight, Schule zwischen Zwang und Verantwortung, 538-540.

Para 16..

For a recent discussion, with special reference to property confiscation and post-war restitution see Augustin Malle, Alfred Elste, Brigitte Entner, Boris Jesih, Valentin Sima, Heidi Wilscher, Vermögensentzug, Rückstellung und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit und ihrer Verbände und Organisationen (Historikerkommission der Republik Österreich) Vienna 2003.

Para 18 The editor of the Koroško Kronika was Gerald Sharp (see above)

Para 19: The figure of 12 mayors, 21 deputy mayors and 64 parish councillors »who are considered to be Slovene« is difficult to verify but almost certainly overestimates the numbers of conscious Slovenes in these positions. The Carinthian socialists claimed (Neue Zeit 24 January 1947 ('unterdrückte Slovenen?')) that out of a total of 80 Bürgermeister in the mixed language area (including Villach and Klagenfurt) 52 were SPÖ, 26 ÖVP and 2 came from the »Lager der Slowenen« (Zell and Globasnitz).

POVZETEK

Prispevek je razširjen in poglobljen komentar poročila o »Slovenskem problemu na Koroškem«, ki ga je 10. aprila 1946 napisal vodja britanske »specialne enote 6« v imenu »Političnega predstavniškega urada združenega kraljestva« na Dunaju.

Avtor med drugim ugotavlja, da je pisec poročila kombiniral subjektivne in objektivne aspekte in tako prišel do takšnega števila »oseb slovenske krvi« (50-55.000), ki se uvršča malo pod sredino razpona med podatki Osvobodilne fronte (120.000) in avstrijskim censusom iz leta 1934 (26.000).

Poleg tega Robert Knight ugotavlja, da je poročilo v glavnem samo utrdilo britanske zadržke v zvezi z reševanjem koroškega vprašanja. Večina britanskih komentatorjev poročila se je namreč nagibala k stališču, da bi jim vsako resnejše poseganje v problematiko nakopalo mnogo več težav kot koristi.

JELKA MELIK

JAVNO TOŽILSTVO, POMEMBEN ORGAN PRI PREVZEMU OBLASTI 1944–1953

Delo sodstva, tretje veje oblasti, je za opredelitev družbe zelo pomembno. Pravo je s svojimi pravili namreč eden glavnih usmerjevalcev družbenega življenja. Varuje obstoječo družbeno ureditev in obstoječi pravni red. Najtežje pravne kršitve so razglašene za kazniva dejanja, sledijo jim upravni in končno civilni delikti. Sodišča s svojimi akti, predvsem sodbami, odločajo o pravnosti konkretnega vedenja in ravnanja ljudi, o pravicah in dolžnostih, ki so med njimi sporne, o pravnosti posamičnih pravnih aktov. Vrsta sporov in način, kako se rešujejo, nam odstira kulturno raven družbe, njene slabosti in pomanjkljivosti. Še posebej so zanimiva prehodna obdobja, ko ena družbena ureditev zamenja drugo.

Prav to je verjetno razlog, da je danes, ko se zgodovinopisje intenzivneje ukvarja z obdobjem po drugi svetovni vojni in razkriva doslej skrite ali vsaj založene dokumente, dostikrat predmet raziskav prav delovanje sodišč, predvsem kazenskih. Za pravilno vrednotenje sodne dejavnosti tistega časa pa je potrebno poznati delovanje državnega oziroma javnega tožilstva. Pri opravljanju sodne funkcije je bilo namreč vse do leta 1953 mnogo pomembnejše kot delovanje sodišč samih.

Vsa štiri leta druge svetovne vojne sta se na Slovenskem prepletala boj proti okupatorju in revolucija kot zamenjava družbenega in s tem pravnega reda.¹ V zadnjem letu vojne, leta 1944 so bili že ustanovljeni temeljni oblastni organi. Najprej je začel delovati najvišji organ, Slovenski narodnoosvobodilni svet, SNOS kot zakonodajni in izvršilni organ. Le-ta je na svojem zasedanju februarja 1944 v Črnomlju sprejel sklep o ustanovitvi javnega tožilstva², marca pa je Predsedstvo SNOS izdalo Odlok o postavitvi in pristojnosti glavnega javnega tožilca pri Predsedstvu SNOS³. S tem odlokom je bila v grobih obrisih določena pristojnost in organizacija javnega tožilstva na območju Slovenije: »Glavnemu javnemu tožilcu pri Predsedstvu SNOS pripada najvišje nadzorstvo nad izpolnjevanjem zakonov odnosno odlokov z zakonsko močjo s strani vseh organov izvršnih oblasti, ki jih postavljajo SNOS, njegovo Predsedstvo, Okrožne in Okrajne narodnoosvobodilne skupščine odnosno njihovi izvršni odbori, dalje s strani vseh tem organom podrejenih ustanov, dalje posameznih uradnih oseb in končno slehernega prebivalca na ozemlju Slovenije.«⁴ Določeno je bilo še, da glavni javni tožilec postavlja vse nižje, okrožne in javne tožilce pri vojaških in drugih sodiščih ter svoje druge organe, ki so pri opravljanju svojih nalog podrejeni izključno le njemu.⁵ Na temelju tega odloka je Predsedstvo SNOS takoj imenovalo glavnega javnega tožilca, ki je postavil druge tožilce in uredil vso nadaljnjo organizacijo ter natančneje opredelil način delovanja javnih tožilcev⁶. Tako lahko šele iz njegovih »navodil« razberemo, kaj so pravzaprav delali javni tožilci in tudi, kakšna je bila njihova vloga pri prehodu v novi družbeni red. V Navodilu I⁷ je na primer poudaril, da je »ustanova javnih tožilcev in

¹ Marijan Vivoda, Nastanek in razvoj javnega tožilstva v Sloveniji med narodnoosvobodilno vojno, *Pravnik* št.9/1964, str. 323.

² Jernej Stante, Beseda k zakonu o javnem tožilstvu, *Ljudski pravnik* št.5-6/1/1946, str.173.

³ Uradni list SNOS z dne 25. marca 1944, št.1.

⁴ 2. člen.

⁵ 3.in 5.člen.

⁶ Izdal je obvezna navodila in okrožnice, ki pa niso bila objavljene v uradnem listu.

⁷ Navodilo I. z dne 24. aprila 1944.

njih funkcija v vojaškem kazenskem sodstvu« širšega značaja in da se javni tožilci bistveno razlikujejo od bivših državnih ali vojaških tožilcev«, da so »varuhi najstrožje zakonitosti ter pravilnosti kazenskega postopanja«. Določil je, da so javni tožilci podrejeni izključno glavnemu javnemu tožilcu in zato neodvisni od vojaških in upravnih oblasti. V kazenskem postopku so bili dolžni paziti na pravilno sestavo sodišča, skrbeti, da se ugotovijo storjena dejanja in izsledke storilci dejanj ter v ta namen sprožiti poizvedbe in preiskavo. Po končanih poizvedbah oziroma preiskavi je tožilec ugotovil, ali obstoji zadostna podlaga za vložitev obtožnice, v nasprotnem primeru pa predlagal sodišču ustavitve kazenskega postopanja. V primeru nadaljevanja postopka je tožilec prisostvoval ustni razpravi na sodišču. Dolžan je bil predlagati v izvedbo naknadna dokazila, da bi se ugotovila materialna resnica. Po razglasitvi razsodbe je moral javni tožilec ugotavljati, ali obstojajo razlogi za vložitev pritožbe proti sodbi tako v škodo kakor v korist obtoženca. Javni tožilec je dal tudi pristanek na izvršitev kazni, kadar so bili po njegovem mnenju podani taki izredni razlogi, ki so zahtevali takojšnjo izvršitev sodbe ne glede na vloženo pritožbo obsojene osebe. Javni tožilec in vršilci dolžnosti javnih tožilcev so bili dolžni vsakih petnajst dni poročati višjim javnim tožilcem o svojem poslovanju pa tudi o vseh opaženih pomankljivostih vojaškega kazenskega sodstva in dodati predloge za izboljšanje. Navodilo se zaključuje z besedami: »Poleg tega so javni tožilci dolžni stremeti za dviganje pravnega čuta pri komandah, štabih, partizanih in civilnemu prebivalstvu s tem, da pokrenejo sami, ali dajo pobudo za kampanjo proti pogostim prestopkom in kršenjem zakonov in odredb ter v ta namen stopijo v stik z vsemi organizacijami osvobodilne fronte radi izvedbe kampanje ...« Javni tožilci so tudi nadzorovali izvrševanje kazni in sodelovali v pomilostitvenem postopku, ki je sodil v pristojnost Predsedstva SNOS.⁸ Temeljna načela teh navodil so ostala v praksi javnih tožilcev tudi po osvoboditvi in so postala sestavni del novih pravnih predpisov.⁹

Kako so tožilci delovali v praksi in kakšne naloge so opravljali, najbolje razberemo iz poročil o delu, ki jih je sestavil glavni javni tožilec. Predvsem vidimo, da je bila vloga javnega tožilstva še večja, kot je bilo mogoče sklepati iz odloka in navodil. To nam zelo jasno pokaže poročilo, ki je bilo, kljub zatrdilom, da je glavni javni tožilec odgovoren le SNOS oziroma njegovemu predsedstvu, poslano Centralnemu komiteju Komunistične partije Slovenije: »Podajam Vam poročilo o svojem delu za mesec april 1944 prvi mesec od ustanovitve in postavitve Glavnega javnega tožilca. To poročilo ni kopija poročila Predsedstvu SNOS marveč poročilo člana Partije najvišjemu partijskemu forumu o delu v funkciji, ki mi je poverjena.

Prvi mesec obstoja Glavnega javnega tožilstva je v glavnem izpolnjevalo delo z organizacijo Glavnega javnega tožilstva in javnih tožilcev pri področnih, odrednih in brigadnih vojaških sodiščih in v okrožjih... Pri postavitvi te organizacije so bile največje težave s strokovnim pravniškim kadrom. Ne samo, da jih je malo tako zanesljivih in naši osvobodilni stvari predanih, da lahko zavzemajo mesta javnih tožilcev, marveč tudi ti maloštevilni so po večini bili na takih položajih v NOV in POS iz katerih jih ni bilo mogoče vzeti... Pisarna Glavnega javnega tožilca je prepisala prevod 'Kazenskega Zakonika Ruske Socijalistične Federativne Sovjetske Republike' v tolikih izvodih, da je vsak javni tožilec dobil enega. To je bilo potrebno ne samo zaradi pomanjkanja pravne literature in zakonodaje bivše Jugoslavije na osvobojenem ozemlju, marveč predvsem zato, ker Sovjetski Kazenski zakonik vsebuje vrsto najmodernejših kazensko pravnih načel, ki so za našo sedanjo sodno

⁸ M. Vivoda, Nastanek in razvoj javnega tožilstva v Sloveniji med narodnoosvobodilno vojno, Pravniki št. 9/1964, str. 330.

⁹ Več o tem glej Jelka Melik, Glavni javni tožilec pri predsedstvu SNOS in njegova vloga v kazenskem sodstvu, partizanski zdravniki in pravniki med stroko in politiko: viri 9, Ljubljana 1996.

prakso mnogo primernejša kakor načela starega jugoslovanskega kaz. zakonika... Seveda so dobili vsi javni tožilci izrecno prepoved, da bi se kjerkoli sklicevali v svojih predlogih na kaznovanje na Sovjetski kazenski zakonik. Zakonik so dobili s seboj le radi boljše in lažje orientacije v posameznih primerih. Ni torej nevarnosti, da bi javni tožilci prehiteli razvoj in obtoževali po Sovjetskih zakonikih, pač pa bo dejansko uvajanje modernih kazensko – pravnih načel, ki jih vsebuje Sovjetski kazenski zakonik in ki so združljiva z našo sedanjo ero ljudske demokracije, našo sodno prakso samo obogatilo in jo izboljšalo...«

Drugo poročilo, sestavljeno 16. avgusta, je bilo namenjeno SNOS-u¹⁰: »Če pregledamo več kot 1/4 letno delovanje javnih tožilcev na območju Slovenije, lahko ugotovimo, da so se v teku tega razdobja organsko vrasli v izgradnjo naše nove narodne ljudske oblasti kot nepogrešljiv člen te oblasti, ki skrbi in nadzoruje nezakonito poslovanje, poleg tega s svojimi intervencijami potom pritožb pri Predsedstvu SNOS pomaga temu pri uvajanju enotne prakse upravnih oblasti na območju cele Slovenije...

Tretje poročilo, prav tako naslovljeno na SNOS, je bilo napisano 4. oktobra 1944¹¹: »S prvim septembrom 1944 so javna tožilstva prenehala poslovati pri vojaških sodiščih edinic NOV in POS in sicer istočasno v obeh Korpusih, dočim v IV. zoni sploh še niso bila vzpostavljena. S tem datumom so postala javna tožilstva popolnoma civilna ustanova. V zvezi s to spremembo so morale nastopiti bistvene preosnove javnih tožilcev, ki se je doslej v celoti naslanjala na vojsko. Izvršiti se je moral prenos javnih tožilcev iz vojske k Okrožnim in Pokrajinskim NOO oziroma odborom OF, pri katerih bodo odslej naprej izključno vršila nadzor nad izvrševanjem...«

Glavni javni tožilec je končal svojo pot z odlokom predsedstva AVNOJ o ustanovitvi in pristojnosti javnega tožilstva demokratične federativne Jugoslavije z dne 3. februarja 1945, ki je določil temeljno funkcijo novega tožilstva v svojem prvem členu: »Vrhovno nadzorstvo nad tem, da vsi organi izvršilne oblasti kakor tudi posamezne uradne osebnosti, prav tako pa tudi državljani Jugoslavije zakone oziroma odloke z zakonito veljavo točno izpolnjujejo, se nalaga javnemu tožilcu demokratične federativne Jugoslavije.«¹² V drugem členu pa je bil opredeljen način izvajanja te naloge: »Javnemu tožilcu demokratične federativne Jugoslavije kakor tudi vsem njegovim organom v federalnih enotah pritiče pravica zakonitega posredovanja in redne pritožbe v vsakem stanju postopanja. Glede izdanih upravnih in sodnih odločb, ki so postale pravnomočne, mu gre pravica nadzorstvene pritožbe.« Bistvenih razlik s prejšnjimi predpisi torej ni opaziti.

Povojno obdobje v zgodovini javnega tožilstva zaznamuje najprej sprejetje zvezne ustave 31. januarja 1946¹³ (republiška ustava je bila pravzaprav le posnetek zvezne). Določbe o javnem tožilstvu najdemo v XIV. poglavju. Javno tožilstvo je bilo opredeljeno kot »organ Ljudske skupščine FLRJ za nadzor, ali ministrstva in ostali njim podrejeni upravni organi in ustanove FLRJ in ljudskih republik, uradne osebe in državljani pravilno izpolnjujejo zakone.«¹⁴ Način opravljanja te temeljne naloge pa je bil določen takole: »Javna tožilstva imajo pravico vlagati tožbe in pritožbe, pravico zakonske intervencije v sodnem in upravnem postopanju, pravico kazenskega pregona in pravico vlagati zahteve za zaščito zakonitosti zoper pravnomočne odločbe sodišč in upravnih organov.«¹⁵ Zgradba javnega tožilstva je imela vrh v javnem tožilcu FLRJ, ki ga je volila zvezna ljudska skupščina. Imenoval je

¹⁰ AS 353, Javno tožilstvo Republike Slovenije, Glavni javni tožilec pri predsedstvu SNOS, škatla 2.

¹¹ AS 353, Javno tožilstvo Republike Slovenije, Glavni javni tožilec pri predsedstvu SNOS, škatla 2.

¹² Uradni list DFJ, št.4/1945.

¹³ Uradni list FLRJ, 10/54/1946.

¹⁴ 124. člen.

¹⁵ 127. člen.

javne tožilce republik in njihove namestnike ter potrdil okrožne in okrajne javne tožilce, ki so jih imenovali republiški javni tožilci.¹⁶

Organizacijo in delovanje javnega tožilstva je podrobneje uredil zvezni Zakon o javnem tožilstvu z dne 22. julija 1946.¹⁷ Opredelitev javnega tožilstva je bila podana v prvem členu: »Javno tožilstvo je organ Ljudske skupščine FLRJ, ki ima zaradi obrambe državne in družbeno-gospodarske ureditve FLRJ in utrditve zakonitosti te-le naloge: 1. da nadzoruje ali ministrstva, komisije in komitete Zvezne vlade in vlade ljudskih republik in njim podrejenih upravnih organov in ustanov kakor tudi, kako uradne osebe in državljani pravilno izpolnjujejo zakone;

2. da spravlja v tek v zakonu določena dejanja pri sodiščih in upravnih organih zaradi zavarovanja splošnega ljudskega premoženja in izpolnitve državnih gospodarskih načrtov, kakor tudi zaradi obrambe pravičnih in zakonitih koristi države, državnih ustanov in podjetij, družbenih organizacij in državljanov. 3. da opravlja preganjanje kaznivih dejanj.« Javno tožilstvo kot varuh zakonitosti naj bi predvsem pomagalo organom državne uprave in sodstva pri pravilni uporabi zakonov. Ta dejavnost je v posameznih javnih tožilstvih potekala v oddelkih, predvsem v oddelku za splošno nadzorstvo ter v civilnem in kazenskem oddelku.¹⁸ Najvažnejša in tradicionalno temeljna, pa čeprav jo zakon našteva na koncu, je bila vloga tožilstva v boju proti kriminaliteti kot najtežji obliki kršitve zakonov. Javno tožilstvo je postalo ne le eden bistvenih organov nove države, temveč tudi odločno najpomembnejši organ v kazenskem sodstvu. To delo je bilo v pristojnosti *kazenskega oddelka*, ki je opravljal poizvedbe in preiskave, vlagal obtožnice in jih zastopal na glavni obravnavi. Zoper sodbo sodišča je imel pravico pritožbe ter zahtevo za varstvo zakonitosti, ko je postala sodba pravnomočna. Nadzoroval je izvršitev kazni s tem, da je predlagal kazenske zavode, kjer naj se kazen izvrši. Sodeloval je tudi pri pomilostitvenih postopkih, pri postopkih za izredno omilitev kazni in pri tako imenovanih pogojnih izpustih. Vodil je torej prvi del kazenskega postopka in nadzoroval, usmerjal drugega. Prevzaprav je imelo sodišče odtlej zelo majhno vlogo pri sojenju, saj je bilo v prvem delu kazenskega postopka kar najmočneje odvisno od javnega tožilca, v drugem delu pa od njega omejeno. Načelo neodvisnosti sodstva, ki je nasploh težko izvedljivo, je z uvedbo javnega tožilca ostalo le še mrtva beseda.¹⁹

Civilni oddelek je predvsem nadziral zakonitost vsega ostalega pravosodja. Vse ostalo delo, predvsem nadzor nad delom državne uprave, pa je opravljal *oddelek za splošni nadzor*.

Javni tožilec je imel torej pri vsakem upravnem in sodnem postopku vse tiste pravice in dolžnosti, ki jih je imela vsaka stranka v takšnem postopku. Zaradi uveljavitve zakonitosti v sodnem in upravnem postopku je mogel vlagati tožbe in predloge, da se postopanje začne (pravico do sproženja postopka), lahko se je udeležil že začetega postopka poleg strank (pravico zakonite intervencije) in ne glede na to, ali je postopek sprožil ali se ga je udeležil, je smel po redni poti izpodbijati izdane končne odločbe (pravico pritožbe) in celo pritožiti se zoper pravnomočne odločbe (pravico izrednega pravnega sredstva) z vložitvijo zahteve za varstvo zakonitosti.²⁰

V razmerju do zakonodajnega organa pa je javni tožilec FLRJ imel pravico dajati Prezidiju ljudske skupščine FLRJ predloge za obvezno razlago zveznih zakonov. Ravno tako je imel republiški javni tožilec isto pravico glede republiških zakonov pri republiški

¹⁶ R. Legradič, M. Besarović, Narodni sudovi i javno tužioštvo u novoj Jugoslaviji; Beograd 1948.

¹⁷ Uradni list FLRJ, št.60/1946.

¹⁸ Kostja Konvalinka, Naloge in delo javnega tožilstva, Ljudski pravnik, 7/1946, letnik I, str.247-249.

¹⁹ Kostja Konvalinka, Naloge in delo javnega tožilstva, Ljudski pravnik, 7/1946, letnik I, str. 250

²⁰ Kostja Konvalinka, Naloge in delo javnega tožilstva, Ljudski pravnik, 7/1946, letnik I, str.243.

ljudski skupščini. Zakon je dovoljeval tudi »predlog za presojo skladnosti«, ki ga je lahko podal javni tožilec FLRJ ali javni tožilec republike pri prezidiju ljudske skupščine, kadar je menil, da kakšen »federalni« zakon ni v skladu z zveznim ali pa da kak odlok ljudskega odbora ni v skladu s federalnim zakonom.

Pomembna novost povojne ureditve javnega tožilstva je bila tudi uvedba ljudskih tožilcev. Tako je zakon v 22. členu določil, da »Zaradi sodelovanja ljudstva pri uresničenju nalog javnega tožilstva pomagajo javnim tožilcem ljudski tožilci kot prostovoljni sodelavci....« in še, da jih volijo »državljeni na svojih zborih v gospodarskih podjetjih, oblastvih, ustanovah, po ulicah in naseljih večjih mest, vaseh in krajih.« Ljudski tožilci so začeli delovati precej pred sprejetjem zakona v drugi polovici leta 1945. Namen in konkretno delo teh tožilcev nam nekoliko pojasnjuje osnutek okrožnice ljudskim tožilcem, napisan verjetno v decembru 1945²¹: »...Pri izgradnji in utrditvi naše ljudske oblasti je nujno potrebno, da sodelujejo vse ljudske množice ... V tem pogledu nam bo prav gotovo mnogo pripomogel ravno ljudski tožilec, ki je za nas nekaj tako novega kakor nujnega. Njegova vloga je zanimiva in tako zelo važna, da se moramo z njim pobliže seznaniti ... Ljudski tožilec je desna roka javnega tožilca in z njim v tako tesni povezavi, da je delavnost in delo enega odvisno od delavnosti in dela drugega ... Ljudski tožilec je neposredno voljen od ljudskih množic in z njimi tudi tesno povezan. S tem mu je tudi dana prilika za razna opazovanja. Ljudske množice razpravljajo iz dneva v dan o vsakdanjih dogodkih, se pritožujejo čez nebroj nepravilnosti in čez nepoštenosti posameznikov. Vse to ostane vedno le na ulici, se veča in pridobi končno naravnost gorostasne oblike. Od takega pojava pa nima nihče nobene koristi, nasprotno, iz tega nastaja ljudskim množicam le škoda. Z ustanovo ljudskega tožilca bo možno te probleme zdraviti tam, kjer se pojavljajo ... Naloge ljudskega tožilca – čuvarja zakonitosti – se ne dajo naštet, ker je njegovo delo zelo odvisno od okolice in okoliščin ... Ljudski tožilec na deželi bo med drugim pazil, da bo zemlja pravočasno obdelana, da ne bo nepotrebnih ledin in neobdelanih strnišč ter s plevelom zaraščenih njiv in sploh na to, da se bo kmetovalo v tempu, odgovarjajočem naši obnovi in tako, kakor nam to narekujejo koristi naših delovnih množic ... Ljudski tožilec v tovarnah in podjetjih bo vršil nadzor namesto nad polji nad stroji, namesto nad poljskimi pridelki nad industrijskimi proizvodi. Poleg tega bo vsepovsod skrbel, da vsak spoštuje zakone, skrbel bo tudi za rentabilnost dela ... Zakoni stare Jugoslavije so protiljudski zakoni. Mi pa moramo stremeti za novimi ljudskimi zakoni, ki naj bodo resničen izraz teženj ljudskih množic. Tudi na tem polju ima ljudski tožilec pomembno nalogo ... Javni tožilec ni zakonodajalec, vendar lahko izzove izdajo gotove naredbe in zakona, posebno, če bi to zahtevale koristi celokupnosti. Do takega zaključka pa lahko pride javni tožilec le na podlagi poročil, ki jih dobi od ljudskih tožilcev, ki so v stalnih stikih z ljudskimi množicami ... Ljudski tožilec, čeprav ni sodnik, vendar vsakdanje spore lažje narave skuša poravnati. S tem prihrani sptim mnogo časa in pota in tudi na ta način koristi splošnemu gospodarstvu, posebno še, ker pri takih poskusih vedno vzgaja ljudske množice.

Da bo ljudski tožilec kos svoji nalogi, mora imeti gotove pogoje. Eden glavnih pogojev je ta, da je poštenjak. Da se za časa naše osvobodilne borbe ni umazal s sodelovanjem z okupatorjem, da se ni pečal s črno borzo, da ni špekulant, da ni vojni dobičkar in da je v vsakem pogledu moralno neoporečen. Drugi enako važen pogoj je ta, da je politično dobro vzgojen. To je nujno, ker bi se sicer lahko pripetilo, da pade v mreže reakcije in tako postane nevede zagovornik reakcije, se postavi na stališče reakcije proti interesom naših delovnih množic. Ljudski tožilec mora biti premočrten in nepristranski, kajti zakon je za

²¹ As 353, Javno tožilstvo Republike Slovenije (1944–1960), škatla 3.

vse enak. Stalno mora imeti pred očmi to, da moramo zakone spoštovati vsi brez razlike, če hočemo utrditi našo ljudsko oblast in ohraniti pridobitve naše 4-letne krvave osvobodilne borbe.

Oglejmo si še žensko kot ljudsko tožilko. Vloga ljudskega tožilca je, kot smo imeli priliko spoznati, zelo važna in po svojem namenu tudi prav plemenita. Nikoli in nikdar ne sme biti ljudski tožilec sebičnež, nasprotno, on mora pobijati sebična nagnjenja in nas usmerjati in vzgajati tako, da bomo vsi prispevali k obćim koristim. Če si tedaj ogledamo ljudskega tožilca iz te plati, potem vidimo, da je žena v tej funkciji lahko prav koristna, ker je žena že po naravi nagnjena k vzgajanju in čeprav realno gleda na življenje, ume to svojo realnost povezati z nežnejšim dojemanjem ženske duše in lahko pripomore k preprečevanju nepravilnosti tudi pri zlorabljanju in zapostavljanju otrok, za nadzor po raznih javnih kuhinjah itd.

Pričakovati je, da bo reakcija zgrabila to priliko za hujskanje ljudskih množic s tem, češ da imamo zdaj vohune. Nič lažjega pa ni, kakor to pobiti z nasprotnim dejstvom. Vohun je vedno skrita oseba, ki nikoli ne pove svoje vloge, in njegovo delo je tajno. Ljudski tožilec pa je voljen organ, spoštovana in zaupanja vredna oseba, ki dela javno in očitno, s sodelovanjem vseh poštenih državljanov. Seveda so dobri ljudski tožilci za reakcijo velika ovira in jih bo zato reakcija skušala diskreditirati ... Ljudski tožilec pomeni za nas veliko pridobitev in jamstvo za našo notranjo konsolidacijo in za razvoj ljudskih množic po resničnih demokratičnih načelih, ki so podlaga naše lepše bodočnosti.«

Zastavlja se nam vprašanje, od kod ustanova javnega tožilca? Pravniki, tako teoretiki kot praktiki, so vztrajno in od samega začetka ponavljali, da javni tožilec nikakor ni različica oziroma naslednik v zahodni Evropi uveljavljenega državnega tožilca. Priznavali so sicer, da je njegovo sodelovanje v kazenskem postopku podobno vlogi državnih tožilcev, a hkrati zatrjevali: «Udeležba pri preganjanju k. d., ki je bila edina naloga prejšnjih državnih tožilcev, je stopila na ta način v ozadje.»²² Zelo zanimiv je tudi zakon o odpravi vrhovnega državnega pravobranilstva, državnih pravobranilstev, vrhovnega državnega tožilstva, višjih državnih tožilstev in državnih tožilstev z dne 27. aprila 1945²³. V prvem členu je bilo namreč določeno, da se »vsil posli teh ustanov« prenesejo na javnega tožilca DFJ in njegove podrejene organe.

Kakšna je bila vloga državnih tožilcev pred drugo svetovno vojno? Takole je njihovo bistvo in vzrok za nastanek opredelil S. Vilfan: »Državna pravdnistva (tožilstva) so bila uvedena zaradi opustitve inkvizitornega načela in uvedbe akuzatornega v kazenskem postopku ob marčni revoluciji ... in so se po nekih razširitvah in zožitvah kompetenc ustalila kot organ za zastopanje javne obtožbe v kazenskem postopku.«²⁴

Organizacija in pristojnost državnih pravdnistev je bila po prvem zakonu o državnih tožilstvih²⁵ vezana na organizacijo sodišč. Pri najvišjem in kasacijskem sodišču na Dunaju in pri višjih deželnih sodiščih so bili postavljeni generalni prokuratorji (General-procuratoren), pri deželnih in okrajnih zbornih sodiščih pa »državni pravdniki« (Staatsanwälte). Imenoval jih je cesar, le nekatere najnižje namestnike pravosodni minister.²⁶

Državni pravdniki pri deželnih in pri okrajnih zbornih sodiščih so bili podrejeni generalnemu prokuratorju pri višjem deželnem sodišču. Vsi generalni državni pooblašćenci,

²² Jernej Stante, BESEDA K ZAKONU O JAVNEM TOŽILSTVU, Ljudski pravnik, 5-6/1946, letnik I, str. 174.

²³ Uradni list DFJ, 27/1945.

²⁴ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 522.

²⁵ RGLB 266/1950 (str. 1171).

²⁶ § 14.

tisti pri najvišjem in ovržnem sodišču, in oni pri višjih deželnih sodiščih pa so bili podrejeni neposredno pravosodnemu ministru.²⁷ Državno pravdnštvo je bilo torej že od začetka urejeno strogo hierarhično.

Presenetljivo je, da je po tem prvem zakonu o državnih tožilstvih, dejavnost tega organa krepko presegala obtožno funkcijo v kazenskem postopku. Segala je namreč kar na tri področja:²⁸ na civilno in kazensko sodstvo ter na področje upravljanja in splošne izboljšave pravosodja.²⁹

Z nastopom reakcionarnih sil je komaj uvedeno tožilstvo izgubilo mnogo svojih pristojnosti, vendar popolnoma ni bilo odpravljeno. Kasneje je zopet dobilo več pristojnosti, a se je vse do konca prve Jugoslavije omejevalo skoraj izključno na kazenski postopek. Sama organizacija tega organa ostaja vse od začetka enaka, strogo hierarhična in enovita. Kljub različnim mnenjem je novo javno tožilstvo bolj »izpopolnitev« prvega državnega pravdnštva pa popolnoma nov organ. Zgolj zanimivo pa je, da je tudi novo tožilstvo spremljalo revolucijo in se kmalu zatem vmilo v svojo temeljno vlogo – nosilca obtožbe v kazenskem postopku.

Vloga javnega tožilstva, ki je bila ob koncu vojne in v prvih povojnih letih izredno velika in močna, se je postopoma zmanjševala. Najprej se je to zgodilo z Zakonom o splošni državni kontroli. »Po navedenem zakonu nadzirajo organi splošne državne kontrole pravilno izpolnjevanje zakona na ta način, da presojujejo, ali so državne in gospodarske ustanove pravilno urejene, ali te ustanove v redu poslujejo, ali se pravilno in pametno gospodari s splošnim ljudskim premoženjem, ali državni uradniki pravilno ravnaajo pri svojem delu, ali se pravilno vedejo proti ljudstvu. Javno tožilstvo nasprotno opravlja nadzorstvo nad tem, ali so odločbe upravnih in sodnih organov samo na sebi zakonite in ali je zakon v vsakem posameznem primeru pravilno uporabljen, razen tega pa nadzira tudi ravnanje neuradnih oseb glede njihove zakonitosti...«. Z zveznim zakonom leta 1952 je bilo ponovno ustanovljeno pravobranilstvo, ki je tokrat dobilo ime javno pravobranilstvo³⁰. Sledile so ustavne spremembe leta 1953, ko sta bila sprejeta ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti ter ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve in o organih oblasti LR Slovenije.³¹ Nov Zakon o javnem tožilstvu je sledil v naslednjem letu, 26. novembra 1954. Zveznega javnega tožilca je poslej postavljala Zvezni izvršni svet in njegove smernice so bile za tožilstvo obvezne. Z Zakonom o kazenskem postopku³² pa je bila zmanjšana vloga tožilstva tudi v preiskovalnem delu kazenskega postopka. Po novem zakonu je bil javni tožilec predvsem »državni organ, ki opravlja funkcijo kazenskega pregona«. Sicer pa je javno tožilstvo ostalo centraliziran in hierarhično urejen državni organ.

²⁷ § 36.

²⁸ Več o tem glej: Jelka Melik, Uvedba državnih pravdnštov (tožilstev) po letu 1848, Arhivi XXIII, Ljubljana 2000, str. 47-51, in Emica Ogrizek, Sodstvo v letih 1848-1918, Pravo - zgodovina – arhivi, Ljubljana 2000, str. 159-160.

²⁹ § 67.

³⁰ Uradni list FLRJ, št.23/1952 ter št.24/1952.

³¹ Uradni list FLRJ, št.73/1953; Uradni list LRS, št.3/1954.

³² Uradni list FLRJ, št.40/1953.

ZUSAMMENFASSUNG

**DIE STAATSANWALTSCHAFT, EIN WICHTIGES ORGAN BEI DER
MACHTÜBERNAHME 1944-1953**

Die Tätigkeit des dritten Machtbereichs, des Gerichtswesens, ist für die Orientierung einer Gesellschaft von großer Bedeutung. Die Anzahl der Konflikte und die Form, wie sie gelöst werden, bildet einen Gradmesser für das kulturelle Niveau der Gesellschaft, ihrer Schwächen und Mängel. Besonders interessant sind zudem Übergangsperioden, wenn sich ein gesellschaftliches System ändert. Für eine richtige Beurteilung der Tätigkeit der Gerichte in den ersten Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg muss man jedoch unbedingt die Tätigkeit der Staats-beziehungsweise öffentlichen Anwaltschaft kennen. Sie war nämlich bis zum Jahr 1953 für das Funktionieren der Gerichtsbarkeit weit entscheidender als die Arbeit der Gerichte selbst.

Maßgebende öffentliche Organe des neuen Staates wurden bereits im letzten Kriegsjahr eingerichtet. Das SNOS-Präsidium erließ im März 1944 den Erlass über die Einrichtung und Kompetenz des Generalstaatsanwalts beim SNOS-Präsidium, womit in groben Zügen die Kompetenz und die Struktur der öffentlichen Anwaltschaft auf slowenischem Territorium bestimmt wurde. Dem Generalstaatsanwalt oblag die oberste Aufsicht betreffend die Umsetzung der gesetzlichen Bestimmungen in Slowenien. Seine Funktion endete mit dem Erlass des AVNOJ-Präsidiums über die Errichtung und Kompetenz der Staatsanwaltschaft des Demokratischen föderativen Jugoslawien am 3. Februar 1945, womit die verfassungsmäßige Aufgabe der öffentlichen Anwaltschaft nicht verändert wurde. Es verblieb ihr »die oberste Aufsicht darüber, dass alle Organe der Exekutivbehörden wie auch die einzelnen Beamten, aber auch die Staatsbürger Jugoslawiens die Gesetze bzw. Erlässe mit Gesetzeskraft genau erfüllen...«

Das Bundesgesetz über die öffentliche Staatsanwaltschaft vom 22. Juli 1946 regelte sodann Organisation und Tätigkeitsbereich der Staatsanwaltschaft in allen Einzelheiten. Der Staatsanwaltschaft als Organ der Nationalversammlung wurde wegen des Staatsschutzes und der sozioökonomischen Struktur der FLRJ sowie der Festigung der Gesetzmäßigkeit die Aufgabe der Wahrung der Legitimität und die Verfolgung strafbarer Handlungen anvertraut. Die wichtigste und traditionell primäre Rolle der Staatsanwaltschaft, obwohl sie das Gesetz zum Schluss anführt, war jene im Zusammenhang mit der Bekämpfung der Kriminalität als der schwersten Form des Gesetzesbruchs. Eigentlich war der Spielraum des Gerichts ab diesem Zeitpunkt in der Straffestsetzung sehr gering, denn in der ersten Phase des Strafverfahrens war es nahezu ganz vom Staatsanwalt abhängig, in der zweiten Hälfte aber von ihm eingeschränkt. Das Prinzip der Unabhängigkeit des Gerichtswesens, das überhaupt schwer realisierbar ist, war mit der Einführung der Staatsanwaltschaft nur noch ein Stück Papier. Eine wichtige Neuheit in der Nachkriegsregelung bildete auch die Einführung einer Volksanwaltschaft. Die Aufgaben der Staatsanwaltschaft wurden in den späteren Jahren stufenweise abgebaut und erreichten 1953 praktisch den Stand vor dem Zweiten Weltkrieg. Interessant ist der Vergleich der Staatsanwaltschaft in den Jahren 1944-1953 mit jener zur Zeit ihrer Gründung nach der Revolution 1848.

BORIS M. GOMBAČ

PRIZADEVANJA SLOVENCEV ZA PRIKLJUČITEV KANALSKE DOLINE LETA 1945

Germanski in romanski sosedi so si v različnih obdobjih prilaščali slovensko etnično ozemlje različno. Kot vemo, je bilo krčenje hitrejše in temeljitejše na severu kot na jugu. Če je bila izguba zgornje dravske doline posledica kolonizacijskih tokov 15. stoletja, lahko začetek ponemčevanja Štajerske, Koroške in Kanalske doline datiramo v 19. stoletje, ko si je moderni nacionalizem podrejal prebivalstvo različnih narodov, ki so prebivali v državi. Prva svetovna vojna je kljub na novo doseženi državnosti Slovincem odvzela ogromno nacionalnega teritorija. Jugoslovanski kraljevini so razen Dalmacije in Istre odvzeli še Notranjsko, Primorsko, v širšem smislu vse tri koroške doline: Ziljsko, Rož, Podjuno in Kanalsko dolino.

Po skoraj tridesetletni italijanski in nemški okupaciji teh pokrajin se je po napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo z narodnoosvobodilnim bojem Slovencev pokazala možnost, da se veliki deli s Slovenci naseljenega ozemlja vrnejo v matično celoto. To je bil v bistvu tudi program Osvobodilne fronte, ki je ustanovila komisijo ekspertov in predlagala koaliciji, ki so jo vodili komunisti, da na osnovi načela samoodločbe združijo vse slovenske pokrajine. Po štiriletnem narodnoosvobodilnem boju in po zavezniški zmagi nad nacifašizmom se je ta možnost uresničila, saj je bila nova jugoslovanska in z njo tudi slovenska oblast v zmagovitem taboru. Strokovne podlage, ki jih je od leta 1944 pripravljala Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOS, so naenkrat postale operativne. Na njihovi osnovi je jugoslovanska armada osvobodila velike dele primorskega, koroškega in prekmurskega odtujenega ozemlja.¹

V Slovenskem primorju je po prvih dneh vojaške oblasti sredi maja 1945 legalno zavladała še ljudska oblast. Ta se je formirala že v času vojne, ob končni osvoboditvi pa se je razširila še na tiste kraje, kjer so bile prej močne nemške vojaške postojanke. Upravni vrh je predstavljal Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst (PNOO), kateremu je bila podrejena mreža okrožnih, okrajnih in krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Slovensko primorje je bilo razdeljeno na tri okrožja, in sicer na goriško, tržaško in na samostojno mesto Trst. V goriško okrožje so spadale tudi enote, ki so bile del Videmske pokrajine, in sicer Beneška Slovenija, Rezija in Kanalska dolina, čeprav po 2. 7. 1945 več niso bile predmet poveljnih pogajanj. Ker je Jugoslavija še vedno želela združiti tudi ta del zahodnih Slovencev z matičnim narodnim telesom, so tudi tam potekale nekatere aktivnosti, ki so bile značilne za ostalo Slovensko primorje.²

V pričakovanju zasedanja sveta zunanjih ministrov v Londonu (11. 9. – 2. 10. 1945), ki je odpiralo komplicirano fazo poveljnih pogajanj z agresorji, so aktivisti za priključitev k Jugoslaviji iz Kanalske doline zahtevali:

- a) slovenske šole,
- b) upoštevanje slovenščine kot avtohtonega jezika Kanalske doline v upravi,
- c) dovoljenje za izobešanje slovenskih simbolov,

¹ Zwitter Fran, Priprave znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana 1977, str. 258–276.

² Gombač Metka, Pomen in vloga študijskega odseka pri PNOO za Slovensko primorje 1945 – 1946. (v nadaljevanju Gombač, M., Pomen in vloga), *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1997, 2, str. 351–358.

- d) dovoljenje za zbiranje narodnostnih podatkov,
- e) dovoljenje za nemoteno prosvetljevalno delo med Slovenci,
- f) dovoljenje za zbiranje podpisov za priključitev Kanalske doline k Jugoslaviji.³

Zbiranje podpisov v korist Jugoslavije je bila zamisel Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU-UAIS), čeprav je za izvajanje, zbiranje in interpretiranje skrbel predvsem študijski odsek PNOO. Zbiranje podpisov naj bi bil vsesplošni ljudski plebiscit, ki naj bi velikim silam dokazal neizpodbitno željo tamkajšnjega prebivalstva za priključitev k Jugoslaviji. Akcijo zbiranja podpisov so sprožili 26. 8. 1945, torej le dobra dva meseca po beograjskem sporazumu in 15 dni po odvzemu oblastnih funkcij PNOO (splošni ukaz ZVU št.11).⁴ Podpise so zbirali v krajevnih narodnoosvobodilnih odborih vseh okrajev tržaškega in goriškega okrožja ter mesta Trst, se pravi v celotni coni A pa tudi v coni B Julijske krajine, in sicer v t. i. vzhodnoprimorskem okrožju in v hrvaški Istri. Zaradi ovir, ki jih je postavljala ZVU in zaradi nekaterih političnih oportunistov se načrt PNOO, da bi zbirali podpise tudi v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini, ni v celoti uresničil. Zbiranje podpisov je moralo potekati hitro, saj se je prva seja sveta zunanjih ministrov začela v prvih dneh septembra leta 1945. Pooblaščenim popisovalcem in aktivistom OF so v Julijski krajini z veliko požrtvovalnostjo v šestih dneh zbrali nad 220 000 podpisov. Razen v mestih Trst, Gorica, Tržič, Gradiška in Krmin so prebivalci v coni A v glavnem brez večjih ovir in težav podpisovali plebiscitno željo po priključitvi k Jugoslaviji. V omenjenih mestih in v krajih, kjer je bila ZVU vseobsegajoča (tudi v Kanalski dolini), pa so podpisovanje oteževali upravni in policijski organi in tudi tamkajšnje grupe pritiska. V Tržiču je zavezniška policija celo vdrla na sedež SIAU, kjer so zbirali popisne pole, in večje število že izpolnjenih pol odtujila. V Trstu je bil pritisk še hujši. Da bi zastrašila prebivalstvo in preprečila popisovanje, je zavezniška policija aretirala nekaj popisovalcev in aktivistov in s tem dosegla prekinitev popisovanja.⁵

Podpisno gradivo so prvič predstavili v Londonu kot enega izmed dokazov volje večine prebivalstva, da se priključijo Jugoslaviji. Na zasedanju sveta zunanjih ministrov septembra 1945 v Londonu je prikaz tega gradiva naredil velik vtis. Dejstvo, da se je več kot polovica prebivalstva izrekla za Jugoslavijo, je dala misliti tudi zahodnim zaveznikom, ki tega niso pričakovali. O tem je poročal javni tožilec PNOO Stanko Peterin, ki je v Londonu skrbel za populariziranje plebiscitnega gradiva.⁶

V naslednjih mesecih je gradivo postalo predmet študija in analiz članov Oddelka za mejna vprašanja v Ljubljani. Tamkajšnji strokovnjaki so rezultate uporabili kot gradivo za Spomenico PNOO, ki je bila izdelana in izročena izvedencem mednarodne razmejitvene komisije marca 1946. Samo zaradi kuriozitet naj navedem, da so organizatorji tega plebiscita v slabem tednu zbrali 221 752 podpisov za priključitev k Jugoslaviji, od tega 165 082 Slovencev, 56 414 Italijanov in 256 drugih.⁷

Čeprav so bile zadeve s Slovenci v Videmski pokrajini za jugoslovansko stran prejudicirane že od začetka julija 1945, so odgovorni pri PNOO vseeno poskusili organizirati zbiranje podpisov za priključitev k Jugoslaviji tudi v najsevernejšem delu Julijske krajine. Predlagana meja v Kanalski dolini se namreč po njihovem mnenju ni v ničemer pokrivala z objektivnimi geografskimi, gospodarskimi, etničnimi in strateškimi merili. PNOO je v svoji študiji navajal, da je Kanalska dolina alpsko območje, ki leži med

³ Dolhar Erik, *Boj za slovenstvo Kanalske doline*, Trst 2002, stran 169–173.

⁴ Gombač M., *Pomen in vloga*, str. 353.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ AS 1818, PNOO, fasc. 1, Zapisnik seje predsedstva 12. 10. 1945, *Pomen in vloga*, str. 353.

dotedanjo jugoslovansko–italijansko mejo na vzhodu, staro avstroogrsko–italijansko mejo med Pontabljem in Pontebbo na zahodu, sočasno mejo med Italijo in Avstrijo oz. med Karnskimi Alpami in Karavankami na severu ter staro deželno mejo med Koroško oz. Kranjsko in Goriško v Julijskih Alpah na jugu. Površina Kanalske doline je merila približno 360 kvadratnih kilometrov.⁸

V hidrografskem smislu je pripadal vzhodni del Kanalske doline med savsko-dravskim razvodjem pri Ratečah in podonavsko-jadranskim razvodjem pri Žabnicah porečju Ziljice, Zilje, Drave in Donave, ki se stekajo v Črno morje. Zahodni del Kanalske doline od razvodja pri Žabnicah pa je pripadal porečju reke Bele, pritoka Tilmenta, ki se izliva v Jadransko morje. V geografskem smislu je Kanalska dolina torej predstavljala vezni člen med dolino Soče na jugu, dolino Save na vzhodu, Ziljsko dolino na severu in dolino Bele na zahodu. V bistvu je bila zaradi naravnih danosti najbolj zaprta prav pot na jug, saj je bila dolina Bele zaradi kanjonov in ožin izredno neprehodna. Videti je bilo, kot da bi se Trbiž razvil prav zaradi srečanja vseh sosednjih dolin: savske, ziljske, soške, razen doline Bele. O tem je govoril tudi razvoj železniške infrastrukture, saj je Trbiž postal pomembno železniško križišče, ko je železniška proga povezala Ljubljano in Trbiž (1870). Povezava z Vidmom je bila 10 let poznejša. Ta proga (Pontebana) je bila ob strateških zahtevah Italije ob koncu prve svetovne vojne edini argument, da je Italija na mirovni konferenci leta 1918 zase zahtevala – v nasprotju z vsemi zgoraj navedenimi argumenti – Kanalsko dolino, za Avstrijo pa Zilja. Ta geostrateški absurd so zakuhali Savojski, ki so Kanalsko dolino dobili samo zato, da železnica od Vidma do Beljaka ne bi tekla po slovenskih tleh.⁹

V gospodarskem smislu je Kanalska dolina predstavljala center za vse slovenske okoliške doline. Ker je gozd pokrival kar 2/3 ozemlja, območje ni bilo poljedelsko razvito. Industrijsko je bilo pomembno le tradicionalno železarstvo in rudarstvo, ki je obsegalo rudnik cinka v Rablju, topilnico v Ziljski dolini in železarno v Beli Peči. Meja, ki je kraje prizadela že leta 1918, je to industrijo povsem degradirala, saj sta topilnica in trg ostala v Avstriji.

V etničnem smislu je bila Kanalska dolina v 19. stoletju narodnostno mešana, čeprav je bilo nekaj stoletij edino prebivalstvo slovensko. V času fevdalnih migracij 15. stoletja so se v Kanalski dolini pod vplivom nemških gospodov in v zvezi z razvojem rudarstva in trgovine nekateri večji kraji postopoma germanizirali, medtem ko je ostal človek na vasi pretežno Slovenec. Čas ljudskih štetij je bil v Avstriji čas asimilacije, saj se je slovenski nacionalni korpus od leta 1846 (48 %) do leta 1910 (37 %) skoraj razpolovil: od 8.064 prebivalcev je bilo leta 1910 le še 3000 deklariranih Slovencev. Ker Italijanov do leta 1918 sploh ni bilo, lahko rečemo, da je v 19. stoletju avstrijska jezikovna skupina prevladala nad slovensko in postala dominantna, čeprav je pretežno slovenska naselitev v Ziljski dolini kanalske Avstrijce še vedno definirala kot etnično enklavo. Po prvi svetovni vojni se dolgo na etničnem območju ni nič spremenilo, pravzaprav do leta 1939 Italijanov praktično ni bilo (10 %). Njihova dominacija se je začela po paktu Hitler – Mussolini, ko so prebivalstvo iz Kanalske doline posilili v opcijo za nemško državo.¹⁰ Avstrijci so postopoma res odšli, v glavnem na kmetije izseljenih koroških Slovencev, ki so jih v ta namen internirali v koncentracijska taborišča. Tako so Italijani, ki so jih doselili iz notranjosti Italije, tudi v Kanalski dolini postali najštevilnejša etnična skupina. Med njimi ni bilo nikogar, ki bi živel v dolini pred letom 1918. Slovenci so se ohranili, še več, zaradi vse

⁸ AS II, 1402, Zwitter Fran.

⁹ Ibid.

¹⁰ Gatterer Claus, *Im Kampf gegen Rom*, Wien 1968, stran 607–628.

večjih potreb rabeljskega rudnika so se tja naseljevali tudi prebivalci iz soške doline. Kljub močni asimilaciji v 19. stoletju so mnogi ostali Slovenci, kar je prišlo do izraza tudi v času narodnoosvobodilnega boja in tudi v povojnem času.¹¹

Prav ti ljudje so poskušali v dneh po osvoboditvi, ki so jo v Trbižu pred jugoslovanskimi deklarirale anglo-ameriške čete, izsiliti priključitev Kanalske doline k Jugoslaviji. To so poskušali tudi s plebiscitno akcijo zbiranja podpisov, saj so hoteli dokazati, da je avtohtono neitalijansko prebivalstvo proti združitvi z Italijo. Ker so se zavedali, da je Slovencev za ta podvig v bistvu premalo, so morali za svojo tezo, torej da nočejo v Italijo, pridobiti še nemško govoreče prebivalce Kanalske doline. V okviru splošne popisne akcije, ki je v trbiškem okraju trajala od 27.–31. 8. 1945, so zato zadolženi poverjeniki stopili do tamkajšnjih Avstrijcev oz. do tistih, ki jih je ta skupnost priznavala za svoje voditelje. Najpomembnejši je bil Josef Treu, špediter iz Tržiča, ki je imel na tamkajšnje avstrijsko prebivalstvo pa tudi na Slovence izredno velik vpliv. Treu je v času po prvi svetovni vojni zastopal trbiški okraj v tržaškem deželnem zboru, v času druge svetovne vojne pa so ga Nemci postavili za župana in to funkcijo je obdržal do prihoda zavezniške vojske. V pogajanjih so sodelovali tudi drugi znani Kanalčani nemškega jezika iz Trbiža in bližnje okolice, medtem ko sta projugoslovanske zahteve zastopala domačina dr. Lojze Dolhar, član Antifašistične slovensko-italijansko-avstrijske zveze (ASIAZ) iz Trbiža, ter Marjan Šenk, iz Gorice pa sta prišla Albin Dujc in Ugo Borghese. Organizatorji podpisovanja so Josefu Treuu in drugim Kanalčanom razložili politični položaj in načrt zaveznikov, da Kanalsko dolino tudi po tej vojni priključijo Italiji. Tej kanalski nočni mori bi se lahko domačini izognili, če bi se odločili za Jugoslavijo. Projugoslovanski aktivisti so se pri tem sklicevali na atavično protiitalijansko vzdušje avtohtonega kanalskega prebivalstva in Avstrijce vabili, naj se odločijo za Slovenijo oz. za federativno Jugoslavijo, kjer so že zaradi večnacionalnosti prebivalstva zaščitili vse pravice avtohtonih narodnih skupin. Za priključitev k Jugoslaviji naj bi se nagibala tudi velika večina prebivalstva Julijske krajine, ki je zahtevala plebiscitno preverjanje tega vprašanja. S predstavitvijo čim večjega števila overovljenih podpisov bi lahko pojasnili velikim silam, da pomeni toliko podpisov plebiscit za Jugoslavijo. Zato so aktivisti podpisovanja prebivalcem Kanalske doline svetovali, da spremenijo tok zgodovine in z množičnim podpisovanjem za Jugoslavijo dosežejo, da bi se cela Julijska krajina priključila »novi, demokratični, antifašistični državi federativni Jugoslaviji.«¹²

Prisotni predstavniki avstrijskega prebivalstva Kanalske doline so izjavili, da morajo pred tako usodnimi odločitvami povprašati svojo skupnost, zaenkrat pa je njihovo stališče tako:

- a) Če bi mirovna konferenca avstrijskemu prebivalstvu Kanalske doline postavila alternativo: Italija ali Jugoslavija, bi nedvomno izbrali slednjo, saj jim je Italija vedno pomenila le zatiranje in odtujevanje lastnine.
- b) Ker avstrijska skupnost Kanalske doline ne verjame, da bo mirovna konferenca ponudila tako rešitev, se raje opredeljuje za demokratično Avstrijo, ki je vedno bila njihova prava domovina. Pripadnost Koroški in Avstriji je tisto prepotrebno jamstvo za obstanek in razvoj, ki ga avstrijska skupnost Kanalske doline ne more zanikati.
- c) Večina prebivalstva je v tem letnem času visoko v planinah, ker se vsi ukvarjajo z visokogorsko košnjo. Zato je rok za izvedbo podpisne akcije absolutno prekratek. Poleg tega pa bi bilo treba ta kompliciran problem ljudem šele razložiti in jih ne zavajati s časovno stisko.

¹¹ AS II, 1402, Zwitter Fran.

¹² AS 1818, PNOO, fasc. 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

- d) Siliti avstrijsko prebivalstvo v podpisovalno akcijo je glede na politične izglede tvegano, saj bi se agresivna italijanska skupnost – v teh krajih to ni bila nobena redkost – če bi akcija ne uspela, maščevala predvsem avstrijskemu prebivalstvu.
- e) Avstrijsko prebivalstvo se je s splošnim podpisovanjem za Reich (90 %) že enkrat opeklo. Ker so mnogi izgubili svoje imetje, bi jih težko prepričali, naj še enkrat podpišejo za karkoli.
- f) Zaradi teh razlogov so bili Avstrijci prepričani, da v Kanalski dolini agitatorji za plebiscitno podpisovanje ne bodo dobili niti enega pristaša oz. kot je rekel Treu: »Nihče si ne bo upal podpisati prvi.«

Na vse dvome predstavnikov avstrijske skupnosti Kanalske doline so poborniki podpisovanja odgovarjali argumentirano in zgodovinsko točno, vendar zaman: Josef Treu in ostali so izposlovali odlog pri odločitvi, češ da morajo prej povprašati svojo skupnost, saj sami o tako usodnih zadevah niso mogli odločiti. Predlagali so širši sestanek s prizadetim prebivalstvom in javno razčlenitev vprašanja pripadnosti Kanalske doline.

Priložnost za to se je pokazala 28. 8. 1945 zvečer, ko je na sestanek s projugoslovanskimi aktivisti prišlo 25 nemških zastopnikov iz Trbiža in okolice. Agitatorji podpisne akcije so na zboru spet razložili vso problematiko in usodnost njihove odločitve. Po dolgotrajnem razpravljanju so se Avstrijci odločili, da podprejo projugoslovansko opcijo in da podpišejo deklaracijo za vključitev v Jugoslavijo, vendar so zato zahtevali, da se v podpisno deklaracijo vnese dodatna klavzula, iz katere bo razvidno, da bo Avstrijecem v Jugoslaviji v trenutku določitve meje med Jugoslavijo in Avstrijo zajamčena pravica do samoodločbe.

Kljub izsiljevanju lokalnih veljakov so prisotni aktivisti za podpisovanje to zahtevo sprejeli in prebivalstvu Kanalske doline garantirali, da bodo vedno lahko uporabili inštrument samoodločbe in odcepitve, saj je to osnova federalne Jugoslavije. Takrat pa so skoraj vsi nemško govoreči s Treuom na čelu zapustili dvorano in »izginili brez sledu.« To je vplivalo tudi na ostale iskrenejše Avstrijce, na žalost pa tudi na mnoge Slovence, ki so se bili pripravljene podpisati za Jugoslavijo. Kljub vztrajanju ni, kot je napovedal Treu, »nihče hotel podpisati prvi.«¹³

Sestanki z nemško govorečim prebivalstvom so se odvijali tudi v manj ponemčenih Žabnicah in Beli Peči, vendar so aktivisti za podpisovanje vedno naleteli na isto neodločnost lokalnega prebivalstva. Rezultat celotne akcije je bil porazen, saj se je za Jugoslavijo odločilo približno 300 prebivalcev Kanalske doline. Da bi pojav racionalizirali in poiskali globlje vzroke za tak odnos do Jugoslavije, so slovenski aktivisti Kanalske doline pripravili primerjalno študijo o stanju prebivalstva med letoma 1938 in 1945. Kot vzrok neuspeha so navajali zamenjavo prebivalstva Kanalske doline, ki naj bi se spremenilo Italijanom v prid. Ostali, v glavnem Slovenci, so postali manjšina ne le glede na Italijane, ampak tudi v odnosu do Nemcev, katerim so se podrejali, čeprav so ti izgubili svojo dominantno vlogo. To seveda ni govorilo v prid združitve s slovensko matično domovino.

Kanalska dolina	1938	1945
Slovenci	4.700	3.000
Avstrijci	6.300	1.500
Italijani	1.000	7.000
Skupaj	12.000	11.500

Iz razpredelnice¹⁴ je razvidno, da se je sestava prebivalstva Kanalske doline v navedenem

¹³ AS 1818, PNOO, fasc. 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

¹⁴ AS 1818, PNOO, fasc. 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

obdobju bistveno spremenila v korist italijanskih doseljencev. Izvor te velike spremembe je bila pogodba med Hitlerjem in Mussolinijem o optiranju avtohtonega prebivalstva po dokončni razmejitvi med obema imperijema. Nemško govoreče prebivalstvo Kanalske doline, ki ni preslišalo ideoloških himer nacionalsocializma, se je 90-odstotno odločilo za Reich, slovensko prebivalstvo pa mu je sledilo. Ker je bila z opcijo v korist Reicha pogojena tudi izselitev optantov v notranjost Reicha, se je v prvi dobi izselilo iz trbiškega okraja okoli 6.700 Avstrijcev in Slovencev. (Ker so se ob opciji mnogi Slovenci izrekli za Nemce, ni bilo mogoče razmerja med izseljenimi Slovenci in Avstrijci nikdar točno določiti.) Zaradi tehničnih težav – leta 1939 takojšnja in popolna izselitev večine optantov ni bila mogoča – so mnogi ostali doma. Ko je Italija kapitulirala, so deželo zasedli Nemci in realizacija opcije ni bila več aktualna. Za Reich je bilo na tem območju pomembno le to, da so ohranili komunikacije ter industrijsko in pristaniško moč Trsta. Opcije so padle v pozabo in zato se del avstrijsko-slovenskega prebivalstva ni izselil. Leta 1945 je bila glede na leto 1939 narodnostna podoba bistveno spremenjena. Italijanska manjšina je postala večina, kar je, ob geostrateških argumentih, zaveznike prepričalo, da so Kanalsko dolino prepustili Italiji.¹⁵

Prav to prebivalstvo je ob koncu druge svetovne vojne predstavljalo absolutno večino prebivalstva Kanalske doline (ok. 7.000 oseb). To so bili nekdanji prebivalci pasivnih italijanskih regij, ki jim je italijanska država dala možnost, da se dvignejo na družbeni lestevici na tuj račun. Kot v kolonijah in na pontinskem močvirju so bili to najzvestejši sinovi fašizma, saj jim je ta nudil vse. Prav ta udarna pest, ki je nekoč predstavljala najmočnejši oporni steber italijanskih imperialističnih načrtov, je v povojnem času v Kanalski dolini postala spet aktualna. Zaradi strahu pred izgubo privilegijev in zaradi možnosti, da bi jih Jugoslavija vrnila tja, odkoder so prišli, so se italijanski prišleki organizirali v vojaške enote (ozopovci) in postali izredno agresivni in netolerantni do vseh, ki niso bili Italijani. V zaščiti zavezniške vojske in karabinjerjev so terorizirali lokalno slovensko in nemško prebivalstvo, ki si ni upalo nastopati odkrito.¹⁶

Italijansko divjanje je bilo povezano z njihovim prizadevanjem, da za vsako ceno ostanejo v teh krajih, saj je bila to za njih res obljubljen dežela. Italijanska politika je te strahove spretno izkoriščala predvsem pred začetkom mirovnih pogajanj. Politiko zaostrovanja so podpirali tudi zahodni zavezniki, ki so se o pripadnosti teh krajev že zdavnaj odločili. Bodisi zaradi komunikacij, bodisi zaradi obljub Italiji, da ji ne bodo vzeli strateških meja, so Anglo-Američani podpirali najbolj reakcionarne poskuse v Kanalski dolini. Italijansko doseljeno prebivalstvo se je tako kot na Južnem Tirolskem balo optantov, saj bi jim morali vrniti številne posesti, hiše, kmetije in gozdove, ki so jih zapustili leta 1939.¹⁷

Čeprav so bili slovenski osvoboditelji pravzaprav v Trbižu in čeprav je bila slovenska skupnost dokaj številna, je bilo plebiscitno podpisovanje za Jugoslavijo v takih okoliščinah videti dokaj vsiljena zadeva, ki ni zrasla v Kanalski dolini. Zaradi že omenjenega nasilja Italijanov in strahu Avstrijcev pred persekucijami je bilo vprašanje aktivnega sodelovanja pri plebiscitni podpisni akciji izredno oteženo. Mogoče bi rezultati bili ugodnejši v delavskih kolonijah, torej v Rablju, Beli Peči in Naborjetu, kjer italijanska šovinistična prepričanost še ni bila tako značilna, vendar bi bilo potrebno prej delavstvo osvestiti in nato začeti akcijo za popisovanje. Za to pa je čas že potekel.

Pri plebiscitnem neuspehu so mnogi previdnost nemško govoreče skupnosti pripisovali njihovi splošni navezanosti na tradicijo in na nek splošni oportunizem. Ta se je po mnenju

¹⁵ AS II, 1402, Zwitter Fran.

¹⁶ AS 1818, PNOO, fasc. 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

takratnih aktivistov za Jugoslavijo razvil predvsem zaradi nejasnosti in negotovosti prihodnjih meja. Čeprav so jim Slovenci ponujali avtonomijo in možnost samoodločbe, je nemško govoreča skupnost namesto koraka v neznano raje zatrla atavično sovražstvo do Italijanov in sprejela rimsko opcijo. Potem ko so anglo-ameriške sile zaustavile jugoslovanske tanke na Predelu, bi kaj več solidarnosti Nemcev do Slovencev težko pričakovali.¹⁸

Odnos Avstrijcev do slovenskega prebivalstva v Kanalski dolini ni bil sovražen. Lahko bi ga karakterizirali kot pokroviteljskega, saj se tamkajšnji Slovenci v svoji osamljenosti Nemcem niso nikoli postavljali po robu in niso nikoli zahtevali avtonomijo in samostojnost. Nemškemu esteblišmentu so se vseskozi uklanjali, sprejemali so njihov pritisk in njihovo politično voljo. Zato je bil tudi odnos nemških politikov do tamkajšnjih Slovencev vedno pokroviteljski, torej ne enakopraven. Na splošno je bil položaj slovenske skupnosti v Kanalski dolini vedno drugačen od položaja ostalih Slovencev v Slovenskem primorju. Slovenci v Kanalski dolini se namreč za razliko od sosedov Rezijanov ali Beneških Slovencev niso soočili z narodnoosvobodilnim gibanjem, kar je še dodatno oviralo rast njihove narodne zavesti. V bistvu je bila vsa slovenska skupnost v Kanalski dolini razbita na majhne vaške skupnosti, na katere nacionalna jedra v Trbižu in Žabnicah niso imela bistvenega vpliva. Tudi po osvoboditvi so načela narodne osvoboditve in združitve v eno državo za tamkajšnje prebivalstvo ostale nadležne propagandistične fraze, ki so motile njihov vsakdanji mir. Na splošno se je nacionalna zavednost slovenskega prebivalstva v Kanalski dolini manjšala v smeri od vzhoda proti zahodu: prebivalci zahodnih naselij trbiškega okraja se skoraj več niso zavedali svojega narodnega porekla. To zaostalost lahko pripišemo geografskim okoliščinam, ki so popolnoma odrezale tamkajšnje slovensko prebivalstvo od ostalih predelov slovenskega ozemlja. V tej osamljenosti je slovenski živelj nujno zapadel vplivom politične in narodnostno aktivnejše nemške skupnosti, kar je imelo za posledico tudi splošno pristajanje na nemški Reich. Da je bilo res tako, potrjuje tudi dejstvo, da se je slovensko prebivalstvo leta 1939 skoraj v celoti priključilo Avstrijcem in optiralo za Reich. Jasno je, da je nacistična propaganda zajela tudi tamkajšnje Slovence, ki se po svoji miselnosti niso skoraj v ničemer razlikovali od Avstrijcev.¹⁹

Zato lahko razumemo neuspeh omenjenega podpisovanja peticije za Jugoslavijo. Slovenci Kanalske doline razen redkih izjem (15 %) niso zavzeli lastnega stališča, temveč so se pri odločanju za ali proti Jugoslaviji zgledovali po svojih nemško govorečih sodeželanah.

Močan odpor proti akciji zbiranja podpisov za Jugoslavijo so nudili tudi mnogi prebegli Slovenci, ki so se umaknili vojni v Sloveniji. V okraju Trbiž so bili to predvsem gozdni mezdni delavci in ljudje, ki so pomagali na kmetijah. Nekateri so bili že pred vojno organizirani v kolaboracionističnih enotah, ki so jih po vojni zavezniki kooptirali in po potrebi tudi uporabili. Te skupine so podprle zavezniško sugestijo o organiziranju svobodne in neodvisne Julijske krajine. Zamisel o tamponski državi, ki naj bi segala do nekdanje rapalske meje, se je porodila prav v dneh pred začetkom mirovnih pogajanj.

Splošni politični položaj v okraju Trbiž je bil avgusta leta 1945 torej izredno zapleten in nič kaj konstruktiven za jugoslovansko stran. Ocenjevalec teh razmer je to pripisoval:

1. emarginaciji teh krajev pred organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja,
2. geografskim značilnostim, ki so osamile tamkajšnje Slovence

¹⁷ L. Steuerer, *L'alto Adige tra autodecisione e autonomia (1945-1946), Confini contesi*, La Repubblica Italiana e il trattato di pace di Parigi (10. febbraio 1947), Rivoli 1998, str. 119-161.

¹⁸ AS II, 1818 PNOO, 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

3. odsotnosti OF (nekaj malega le v Trbižu),
4. nepripravljenosti delavskega razreda,
5. kasnemu prihodu aktivistov (maj 1945),
6. nesposobnosti aktivistov, ki niso bili kos preštevilnim nalogam,
7. nenamernim organizacijskim napakam, npr. prodajanje slovenske literature – nacisti so jo delili zastonj,
8. dominantnosti nacifašistične ideologije in konzervativnosti kmečkega prebivalstva pri vseh treh narodnostih, kar je onemogočalo prodor demokratičnih idej,
9. reakcionarni politiki zaveznikov, ki so podpirali ozopovce in karabinjerje pri ustrahovanju lokalnega prebivalstva.

Proti tem pojavom se je vseskozi borila Antifašistična slovensko-italijansko-avstrijska zveza (ASIAZ), ki so jo ob koncu aprila nekateri domoljubi ustanovili v Trbižu. Čeprav je ASIAZ na prvem sestanku priznal tudi poveljujoči zavezniški oficir, je bilo življenje te organizacije zelo kratko. Poveljnik je dovoljenje kaj kmalu preklical, tako da do praktičnega dela ASIAZ sploh ni prišlo. Sprejeti so bili le sklepi za skupno sodelovanje in delo med tamkajšnjim prebivalstvom. Nedvomno je bil eden vodilnih aktivistov dr. Lojze Dolhar, zdravnik v Trbižu, ki si je prizadeval predvsem za večjo aktivnost slovenskega prebivalstva. Vendar je bil dr. Dolhar kljub spoštovanju in priljubljenosti med tamkajšnjim prebivalstvom v svojih prizadevanjih preveč osamljen. Prebivalstvo Kanalske doline se je prilagodilo povojni stvarnosti. Doseljevanje italijanske delovne sile se je nadaljevalo s prihodom vojske, carine, železničarjev in cestarjev. Slovenci so ohranjali svoj jezik in svoje starožitnosti v cerkvah in s pogledom na višarsko podobo Matere božje. Slovenija je bila daleč, prav tako Gorica in Trst. Tja so hodili študirat Slovenci iz Kanalske doline, ki jih je vedno spremljal navdih Ojstrniških planin.²⁰

¹⁹ AS II, 1818 PNOO, fasc. 31/4/2, Poročilo 5. 9. 1945.

²⁰ Dolhar Erik, *Boj za slovenstvo Kanalske doline*. Trst, 2002, str. 141.

ZUSAMMENFASSUNG

**DIE BEMÜHUNGEN DER SLOWENEN UM DIE EINGLIEDERUNG DES
KANALTALES 1945**

Die Abhandlung befasst sich mit der westlichsten Gruppe der Slowenen und zwar mit den Slowenen des Kanaltals im Jahre 1945, als sie die neue slowenische Obrigkeit, die aus dem nationalen Befreiungskampf hervorgegangen war, in den neuen Staat, in das föderative Jugoslawien, eingliedern wollte. Die Befolgung des OF-Programms, das die Idee vom Vereinten Slowenien aus dem Jahre 1848 übernommen hatte, verlangte von der slowenischen Volksbefreiungsbewegung, dass sie sich an die Weisungen des SNOS-Wissenschaftsinstituts hält und alle von Slowenen besiedelte Orte befreit, die von den Nachbarn nach dem Ersten Weltkrieg dem Volksganzen entrissen worden sind. Als die Jugoslawische Armee diese Pläne zu verwirklichen suchte, ereignete sich im Zusammenhang mit den geostrategischen Prinzipien der Angloamerikaner ein europäisches Absurd, dass nämlich einige Ortschaften von beiden Armeen befreit wurden. Unter dem Druck der stärkeren Verbündeten waren die Jugoslawen gezwungen, das Belgrader Diktat (9.6.1945) zu befolgen und sich aus den bereits befreiten Orten zurückzuziehen. Das Armeekommando der Alliierten an der Adria errichtete dort seine Verwaltung (ZVU), die dieses Gebiet bis zur Pariser Friedenskonferenz unter Kontrolle hatte. Obwohl die slowenischen Dörfer in der Provinz Udine (Slowenisch-Venetien, Resia, Kanaltal) ab Juli 1945 nicht mehr unter diese Vereinbarung fielen, versuchte das slowenische Establishment, sie für sich zu gewinnen. Zu diesem Zweck organisierte es in der gesamten ehemaligen Provinz Julisch-Venetien und damit auch in der Provinz Udine eine plebiszitäre Unterschriftensammlung für den Anschluss an Jugoslawien. Die Aktion hatte einen großen Erfolg, denn die Agitatoren waren in wenigen Tagen im Besitz von 220.000 Unterschriften, die sie in der Sitzung der Außenminister in London vorlegten, wo die Friedenskonferenz über die Nachkriegsordnung begonnen hatte. Mit der Unterschriftenaktion begann man auch im Kanaltal, dem *cul-de-sac* des slowenischen Volkskörpers. In den dortigen Zentren überwog nämlich im 19. Jahrhundert in der Öffentlichkeit die deutsche Umgangssprache, die das Slowenische auf den Familienbereich zurückgedrängt hatte. Obwohl das Kanaltal 1918 wegen der Kapripze der Savoyer zu Italien gekommen ist, gab es bis zum Jahre 1939 dort fast keine Italiener. Diese kamen erst auf Grund des Hitler-Mussolini-Abkommens, welches zwischen beiden Staaten endgültige Grenzen zog. Auf dieser Grundlage optierte die nichtitalienische Bevölkerung für das Deutsche Reich, an ihre Stelle kamen aber italienische Zuwanderer. Wegen technischer Schwierigkeiten konnten die Optionen zwar nicht zur Gänze realisiert werden, dennoch bildete ab dieser Zeit die italienische Gruppe die Mehrheitsbevölkerung.

Slowenische Aktivisten wollten im Sommer 1945 das Kanaltal an Jugoslawien anschließen und eine Unterschriftenaktion organisieren. Da die slowenische ethnische Gruppe der deutschen untergeordnet war, versuchten sie, auch Letztere zu überzeugen, dass es für alle Nichtitaliener besser wäre, für Jugoslawien zu unterschreiben. Mit dem Hinweis auf den Terror, den irreguläre italienische Kampftruppen unter dem Patronat der Alliierten ausübten, und ihre Verbundenheit mit Österreich, lehnte die deutsche Volksgruppe dieses Ansinnen ab. Obwohl ihr die slowenischen Aktivisten Autonomie sowie die Möglichkeit der Selbstbestimmung und der Abspaltung versprochen, entschied sich die deutsche Gemeinschaft für Italien und zog auch alle Slowenen mit sich. Das Syndrom der slowenischen Servilität gegenüber den Deutschen funktionierte auch diesmal. Die

Organisatoren des slowenischen Bevölkerungsteiles im Kanaltal, vor allem Dr. Alojzij Dolhar, gingen daher leer aus. Das Slowenentum behauptete sich in der langen Zeit der Nachkriegsdämmerung – wie in den vielen Jahrhunderten davor – weiterhin vor dem Altar und hinter den bäuerlichen Kachelöfen. Trotz allem bildet die Beschreibung des Versuchs einer Unterschriftensammlung für Jugoslawien einen Beitrag zum besseren Verständnis der Slowenen und der ungünstigen historischen Verhältnisse, die eine zehntausendköpfige Gemeinschaft vom Muttervolk trennten und ein Gebiet von 360 km² abschnitten, wo noch bis auf den heutigen Tag die alten Flurnamen allgemein verwendet werden.

METKA GOMBAČ

OKRAJNI NARODNOOSVOBODILNI ODBOR NABREŽINA 1945–1947

Stanje pred osvoboditvijo

Oblastno-upravna ureditev ozemlja bivše Julijske krajine se je po sklepu Vrhovnega plenuma OF (16. 9. 1943) o priključitvi Slovenskega primorja izvedla že med narodnoosvobodilnim bojem. Slovensko primorje je bil tisti del narodnega ozemlja, ki so ga Slovenci izgubili po I. svetovni vojni, kar je sankcionirala leta 1920 Rapalska pogodba. Sestavljala so ga velika, nacionalno mešana mesta in obširno slovensko zaledje. Po definiciji predstavnikov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, ki so sprejeli trditve nekaterih zgodovinarjev in sociologov (A. J. P. Taylor, J. Morgan, V. I. Lenin) naj bi mesta po definiciji pripadala zaledju in ne obratno. AVNOJ je 30. 11. 1943 izdal sklep o priključitvi Slovenskega in Hrvaškega primorja ter Istre k Jugoslaviji.¹

Italijansko upravo je po kapitulaciji Italije (8. 9. 1943) zamenjala nemška in Venezia Giulia se je spremenila v Operationszone Adriatisches Küstenland. Nova oblast je zasedla in zavarovala vse, kar je bilo strateško pomembnega, predvsem večja mesta, industrijo in komunikacije. Nemci so se pri upravljanju Küstenlanda opirali na prejšnjo italijansko administracijo, ki jim je zvesto služila do konca vojne. Ker je nemška realna sila puščala vnevar strateško nezanimivo zaledje, so se tu lahko razvile civilne institucije NOB.²

Na osvobojenem ozemlju je narodnoosvobodilno gibanje razvilo svojo administracijo, ki so ji rekli ljudska oblast. To ime se je uveljavilo za vse dejavnosti civilnih organov na oblastnem in upravnem področju. Na vrhu tega sistema je od 19. 2. 1944 stal SNOS (prej SNOO), ki se je organiziral kot slovenski parlament, ki je imel v Predsedstvu SNOS svoj izvršni organ. Nižji organi ljudske oblasti so bili pokrajinski, okrožni, okrajni in krajevni NO odbori. Tudi v Slovenskem primorju so leta 1944 volili krajevne, okrajne in okrožne NO odbore, izvolili pa so tudi pokrajinski NO odbor. Pri NO odborih so se s širjenjem in krepitvijo NOB oblikovali odseki, referati in komisije za posamezna upravna področja. V letih 1944–1945 je bila organizacija ljudske oblasti zelo razvejana in v njenih potezah bi pozoren analitik marsikdaj zaznal zametke birokratizma.³

Tega za Slovensko primorje ne moremo trditi, saj je bila uspešnost ljudske uprave premo sorazmerna podpori prebivalstva. Podpiranje ljudske oblasti je bilo v Slovenskem primorju zelo močno. Prebivalstva si organizatorji narodnoosvobodilnega gibanja niso pridobili s parolami o funkcionalnejši družbi, ampak na osnovi nacionalnega programa, ki je obljubljal združitev Primorcev z matično domovino. Kot nosilka te ideje se je ljudska oblast med primorskim prebivalstvom pokazala kot sila, ki si je ob skrbi za javne in privatne zadeve naprtila še skrb za nacionalno združitev. S tem so NO odbori z lahkoto obvladovali in tudi kontrolirali, da se izvaja pravi pravni red, torej tisti, ki ga je določilo narodnoosvobodilno gibanje. Ljudska oblast je torej z volitvami in drugimi oblikami udeležbe

¹ Taylor Alan John Percivalc, *Trieste*, London, 1945, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Ljubljana, 1956. Jeri Janko, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*, (v nadaljevanju Jeri J., *Tržaško vprašanje*), Ljubljana, 1961, str. 115.

² Ferenc Tone, *Razvoj ljudske oblasti v Slovenskem primorju 1941-1947*, (v nadaljevanju Ferenc T., *Razvoj ljudske oblasti*), *Katalogi*, zv. 6, Pokrajinski arhiv Koper, str. 20–22.

³ *Enciklopedija Slovenije*, št. 12, 1998, SNOS, str. 49.

(prvič so lahko volile ženske) spodbujala demokratične tokove v družbi, nato je z upravnimi postopki omogočala preskrbo in delovanje sistema ter, kot tretje, družbo rangirala in kontrolirala. O tem govorijo krajevna in okrajna poročila, ki so se zbirala na uradu okrožnega javnega tožilca, ki je na vrhu skrbel za delovanje sistema in ga nadzoroval. Nešteto akcij in projektov so zaradi konkretnih notranje- ali zunanjepolitičnih vprašanj sprožili na vrhu in jih nato prenašali na nižje instance. V tem smislu lahko razumemo marsikatero dogajanje, ki je od 1. 5. 1945 dalje angažiralo množice od Bovca do Trsta in od Sežane do Tržiča:

- plebiscitno zbiranje podpisov za Jugoslavijo,
- akcija ljudskega štetja pod vodstvom anketne komisije,
- mobilizacija ob prihodu mednarodne razmejivitvene komisije pod vodstvom študijskega odseka
- zbiranje resolucij za priključitev Primorja Jugoslaviji so bili različni mobilizacijski momenti enega in istega projekta.⁴

Ljudska oblast v Slovenskem primorju se je tako kot povsod po Sloveniji razvijala v narodnoosvobodilnem boju. Njen razvoj je bil vezan na razvoj OF, saj so bili odbori OF v Slovenskem primorju na vseh nivojih organi ljudske oblasti, dokler jih jeseni 1943 in nato od sredine leta 1944 dalje v Slovenskem primorju ne zamenjajo NO odbori oziroma Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo 1943/44.⁵

Živahnejši utrip na tem področju se je naznanjal od poletja 1944 naprej. Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja se je odločilo, da v Slovenskem primorju izvolijo Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje (dalje PNOO). Ta izvoljeni oblastni in upravni organ naj bi bil vmesni člen med bazo primorskih NO odborov in predsedstvom Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (dalje SNOS). Postavitev PNOO v Slovenskem primorju je narekovalo kar nekaj dejavnikov. Najpomembnejši je bil gotovo ta, da bi bilo izredno gosto mrežo NO odborov, ki je bila razpredena po celotnem ozemlju, težko obvladovati iz Kočevskega Roga, kjer je imel sedež SNOS. Nadalje je bilo pomembno tako iz notranje- kot iz zunanjepolitičnih razlogov, da so bili NO odbori izvoljeni. Zato je Predsedstvo SNOS, ki je med 27. in 29. 8. 1944 sprejemalo sklepe v zvezi z nadaljnjo izgradnjo ljudske oblasti, izdalo Odlok o ustanovitvi PNOO, ki sta ga podpisala tajnik Boris Kidrič in predsednik Josip Vidmar.⁶

Po sklepu POOF se je 15. 9. 1944 v Velikih Laznah pri Čepovanu zbralo 155 delegatov z vse Primorske, in sicer iz Trsta, iz Zahodnoprimorskega okrožja, Severnoprimorskega okrožja, Srednjeprimorskega okrožja, Južnoprimorskega okrožja in iz enot narodnoosvobodilne vojske. Delegati so izvolili PNOO za Slovensko primorje, njegov predsednik je postal France Bevk.⁷

Od izvolitve dalje je PNOO vodil upravo Slovenskega primorja. Organizirali so široko administrativno dejavnost z odseki, oddelki, komisijami in referenti, ki so jih razširili po okrožnih, okrajnih in krajevnih NO odborih. Podlago za delovanje so imeli v *Odloku o krajih, okrajih in okrožjih ter njihovih narodnoosvobodilnih odborih*, ki ga je Predsedstvo PNOO izdalo 22. 9. 1944. Odlok je razlagal značaj, območja in naloge narodnoosvobodilnih odborov. Isti datum ima tudi *Odlok o volitvah v narodnoosvobodilne odbore ter okrajne in*

⁴ Gombač Metka, Pomen in vloga Študijskega odseka pri PNOO, 1945-1946, *Prispevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik*, l. XXXVII, št. 2, Ljubljana, 1997, str. 351–358. Nečak Dušan, Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo, *Zgodovinski časopis*, l. 51, št. 4 (109), 1997, str. 555–573.

⁵ Ferenc T., Razvoj ljudske oblasti, str. 9–22.

⁶ AS 1643, Predsedstvo SNOS 1944-1946, šk.448/1/j, Seja Predsedstva SNOS (IOOF) dne 27. in 29. 8. 1944. Ferenc T. Razvoj ljudske oblasti, str. 34.

⁷ Ferenc T., Ljudska oblast na Slovenskem 3, str. 323. Mikuž M. Pregled zgodovine NOB, IV. knjiga, str. 337.

okrožne odbore ter *Navodila okrožnim, okrajnim in krajevnim volilnim komisijam za pripravo in izvedbo volitev v krajevne narodnoosvobodilne odbore in okrajne narodnoosvobodilne skupščine*, izdana od Odseka za izgradnjo narodne oblasti pri PNOO.⁸

Zadnji dnevi aprila in prvi dnevi maja 1945 so prinesli zlom nacifašizma tudi v Slovenskem primorju in Trstu. Po prehodu iz vojaške v civilno upravo je slednja prevzela vajeti nad celotnim Slovenskim primorjem. V veljavo je postopoma stopalo vse načrtovanje, ki se je pripravljalo v letih izgradnje sistema ljudske oblasti. Odseki, oddelki in komisije PNOO so po osvoboditvi velikih primorskih mest izvedli številne upravne, teritorialne in politične spremembe.

Po osvoboditvi

Ozemlje, ki ga je upravljal okrajni NO odbor Nabrežina, je bilo strateško pomembno predvsem zaradi dveh velikih železniških postaj in viadukta, ki je povezoval Avstrijo in balkansko-podonavski prostor z Italijo.⁹ Neposredna kontrola okupatorja je v teh krajih prišla še posebej do izraza v zadnjih mesecih vojne, ko so bile za nemško vojskovanje v Italiji te komunikacije življenjskega pomena. Gosto posejane nemške postojanke in železniški operativni štabi so onemogočali volitve v mrežo NO odborov.

Do tega je lahko prišlo šele po osvoboditvi Slovenskega primorja, ko je jugoslovanska vojska omogočila izvolitev predstavnikov ljudske oblasti tudi v večjih in pomembnih mestih in trgih ob morju in v njihovem najbližjem zaledju. Tržaško okrožje, ki je po odloku PNOO 6. 5. 1945 (odlok je stopil v veljavo 12. 5. 1945) štelo devet okrajnih NO odborov, je z okrajnim NO odborom Nabrežina pokrilo ozemlje zahodnega tržaškega Krasa do Grmade. Ti kraji (za njih so uporabljali tudi daljše ime Devin – Nabrežina) – so med vojno pripadali Srednjeprimorskemu okrožju.¹⁰

Okrajna NO skupščina Nabrežina je na prvem zasedanju 26. 5. 1945 izvolila izvršni odbor in določila bodoče delo. Zasedanje je potekalo v prostorih osnovne šole v Nabrežini. Po uvodnem političnem referatu tajnika Tržaškega okrožja Alfonza Grmeka je skupščina obravnavala vprašanja vzpostavitve ljudske oblasti. V izvršni odbor so bili izvoljeni:

- predsednik: Ferdinand Rukin, mizar iz Nabrežine,
- podpredsednik: Ivan Milič, posestnik iz Nabrežine,
- tajnica: Milena Simoneta, zasebnica iz Zgonika,
- odsek za prosveto: Anica Pertot, zasebnica iz Nabrežine,
- odsek za kmetijstvo: Celestin Pertot, posestnik iz Nabrežine,
- odsek za promet: Leopold Adam, šofer iz Nabrežine,
- odsek za zdravstvo: Josip Logar, lekarnar iz Nabrežine,
- odsek za gradnjo in obnovo: Stanko Kojanec, šofer iz Nabrežine,
- odsek za izgradnjo narodne oblasti in personalni odsek: Alojz Budin, posestnik iz Zgonika,
- odsek za socialno skrbstvo: Slavica Perič, zasebnica iz Praprotna,
- odsek za finance: Josip Pahor, delavec iz Devina,
- odsek za sodstvo: Malvina Kocman, zasebnica od Sv. Ivana pri Devinu,

⁸ AS 1816, Goriško okrožje, šk. 393/IV/5, Odloki. Šnuderl Makso, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, Ljubljana 1949, str. 167-176.

⁹ *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji, Tržaška pokrajina*, 1990, Občina Devin-Nabrežina, str. 207-208.

¹⁰ AS 1635, Okrožni NOO za zapadno Primorsko 1944-1945, šk. 585/III/1, Poročilo o stanju v Slovenskem primorju, 18. 11. 1944. AS 1818, PNOO, šk. 29/III/6, Uradni list PNOO, l.1, št. 1, Trst, 9. 6. 1945.

- odsek za trgovino in preskrbo: Josip Škerk, posestnik iz Trnovce,
- odsek za gozdarstvo: Celestina Škerk, zasebnica iz Saleža.¹¹

Po izvolitvi izvršnega odbora so diskutanti obravnavali predvsem vprašanja, povezana s preskrbo prebivalstva v okraju Nabrežina. Čeprav so se dobro zavedali, da je bila glavna politična naloga vseh okoliških okrajev Tržaškega okrožja preskrba in vzdrževanje mesta Trsta, so mnogi opozorili, da tudi v njihovem okraju živijo brezposelni delavci, ki so prav tako potrebni pomoči.¹²

Na prvi skupščini so veliko govorili tudi o povojni obnovi porušenih in požganih vasi. Vojna vihra je namreč hudo prizadela veliko krajev pod Grmado. Zaradi strateškega pomena okraja Nabrežina so se tu v zadnjih mesecih vojne izvajale mnoge sabotažne akcije, ki so jim sledili požigi in uničevanje. Skupščina se je zaradi pomanjkanja sredstev odločila, da probleme obnove rešuje predvsem s prostovoljnim delom in solidarnostjo prebivalstva. Ta sredstva so uporabili tudi za najnujnejša popravila cest in mostov.¹³

Že na prvem zasedanju skupščine so bile izrečene posamezne kritike na račun delovanja okrajnega odbora. Tako je poslanec iz Velikega Dola kot primer slabega dela in da se je »burokratizem zanesel v naše urade«, navedel razdeljevanje sladkorja na Gorjanskem. Čeprav so, po njegovem mnenju, v skladiščih čakale velike zaloge sladkorja, jih okrajni odbor ni razdelil. Odbornik Josip Škerk iz Trnovce je delegatu pojasnil, da bo sladkor razdeljen, ko bodo dobili iz vseh krajevnih NO odborov sezname prebivalcev, iz katerih bodo razvidne potrebe ljudi. Skupščina je sprejela tudi nekaj sklepov v zvezi s preskrbo kmetov s semeni za jesensko setev in o pomoči živinorejcem. Na zasedanju so poleg izvršnega odbora izvolili še poslance za okrožno skupščino in ljudske sodnike.¹⁴

Po izvolitvi je izvršni odbor takoj začel z delom. Vsak odsek je izpolnjeval naloge, ki mu jih je določila skupščina in katere je vestno beležil v poročilih. Ker je v okraju Nabrežina živelo tudi nekaj predstavnikov italijanske narodnostne skupnosti (železničarji), je izvršni odbor 11. 6. 1945 po sklepu skupščine svoje vrste dopolnil z dvema Italijanoma, in sicer s Ferrucciem Grattonom, ki je postal drugi podpredsednik okraja, in Mariem Blasonijem, ki je prevzel odsek za notranje zadeve.¹⁵

Na pogostih sejah izvršnega odbora so poskrbeli za planirano delovanje odsekov in samega izvršnega odbora. Njegovi člani so tudi redno obiskovali krajevne odbore, kjer so z navodili in nasveti pomagali pri mnogih odprtih vprašanjih, ki jih sami zaradi razvejane materije niso bili sposobni rešiti. Tako je Jože Pahor, okrajni referent za finance, sklical na skupni sestanek prav vse krajevne finančne referente. Na seji je svojim podrejenim razložil delovanje finančne uprave in jim razdelil navodila. Prav tako je Slavica Perič sklicala krajevne referente za socialno skrbstvo in jim razložila sistem delovanja socialnega skrbstva in možnosti, ki so bili dane za uspešno delo. Za izpopolnitev Narodne zaščite so imenovali nove člane. Izvršni odbor je preko odseka za gradnjo in obnovo določil postopke dela, medtem ko je odsek za preskrbo poskrbel za sistem razdeljevanja hrane in raznega materiala. V prvem mesecu delovanja so vsi odseki poskrbeli za to, da so se zbrali najrazličnejši podatki in so lahko z navodili usmerjali delo na okraju in po krajevnih NO odborih.¹⁶

¹¹ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik prve skupščine Okrajnega Narodno Osvobodilnega odbora za Devin-Nabrežino, 26. 5. 1945, Zapisnik druge redne seje Okrajnega Izvršnega N.O.O. za Nabrežino, 11. 6. 1945.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik druge redne seje Okrajnega Izvršnega N.O.O. za Nabrežino, 11. 6. 1945.

¹⁶ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik III. redne seje Okrajnega I.N.O.O. za Nabrežino.

Beograjski sporazum 9. 6. 1945¹⁷

Podpis beograjskega sporazuma (9. 6. 1945) okraju Nabrežina ni prinesel velikih sprememb. Čeprav je okraj prišel pod zavezniško upravo v coni A Julijske krajine, je vodenje lokalne administracije ostalo nedotaknjeno. Kljub spremenjenim razmeram in zavezniški upravi je okraj Nabrežina nadaljeval s svojim delom kot sestavni del Tržaškega okrožja in pod upravo PNOO. Ker so jim zavezniki preprečili uporabo občinskih prostorov, so sedež okrajnega odbora preselili v prostore bivše bolniške blagajne v Nabrežini in delali naprej. Ukinitve Narodne zaščite in ljudskega sodišča jih ni zaustavila. Od prve polovice junija 1945 pa tja do sredine avgusta istega leta so zavezniki predstavnikom ljudske oblasti puščali njihove pristojnosti in so ljudje na sedež okraja prihajali po nasvete in navodila in jih tudi upoštevali. Zaradi tako močne navezanosti prebivalcev okraja na ljudsko oblast so jim zavezniki prepustili celo vodenje matičnih knjig. Matičarji so zaradi vrnitve poitalijančenih priimkov v originalno obliko najprej vpisali slovensko obliko priimka, v oklepaju pa poitalijančeno. To naj bi veljalo, dokler ne bi zavezniki z dekretom vse priimke uradno vmili v prvotno, slovensko obliko.¹⁸

Prebivalstvo v veliki večini ni upoštevalo odloka vojaškega guvernerja iz Tržiča, da morajo plačevati davke zaveznikom, ampak so jih še vedno nakazovali finančnemu odseku. Odsek za preskrbo in prehrano je zbrano hrano razdeljeval po vsem okraju, kljub temu da jim zavezniki še niso izročili nobene pomoči in so si v okraju Nabrežina organizirali pomoč tako, da so preko demarkacijske črte iz cone B dobili najnujnejše stvari.¹⁹

V okraju Nabrežina je živel 4.850 prebivalcev slovenske narodnosti in 890 Italijanov. Večina italijanskega prebivalstva je živela v Nabrežini in Devinu, manjše število pa v Sesljanu in pri Sv. Ivanu (Štivanu). To so bili v glavnem preseljeni železničarji in koloni prisilno prodanih posestev. Politični položaj okraja Nabrežina je bil po ocenah funkcionarjev »zelo dober«. Velika večina prebivalcev je bila vpisana v Slovansko-italijansko antifašistično unijo (SIAU) in je podpirala ljudsko oblast.²⁰

V okraju je delovalo 20 krajevnih NO odborov:

- 1) krajevni NO odbor Briščki,
- 2) krajevni NO odbor Cerovlje,
- 3) krajevni NO odbor Devin,
- 4) krajevni NO odbor Gabrovec,
- 5) krajevni NO odbor Jamlje,
- 6) krajevni NO odbor Mali Repen,
- 7) krajevni NO odbor Mavhinje,
- 8) krajevni NO odbor Medja vas,
- 9) krajevni NO odbor Nabrežina,
- 10) krajevni NO odbor Praprot,
- 11) krajevni NO odbor Prečnik,
- 12) krajevni NO odbor Salež,
- 13) krajevni NO odbor Samatorca,
- 14) krajevni NO odbor Sesljan,
- 15) krajevni NO odbor Slivno,

¹⁷ Sporazum, podpisan 9. 6. 1945, med vladami ZDA, Velike Britanije in Jugoslavije o začasni upravi v Julijski krajini, po katerem se deli v dve coni, *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868-1980*, Ljubljana, 1981, str. 344.

¹⁸ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 253/II, Službeno poročilo, 3. 7. 1945.

¹⁹ Ibid.

²⁰ AS 1818, PNOO, šk. 33/1, Poročilo o politični situaciji okrožja, 13. 2. 1946.

- 16) krajevni NO odbor Sv. Ivan,
- 17) krajevni NO odbor Šempolaj,
- 18) krajevni NO odbor Trnovca,
- 19) krajevni NO odbor Vižovlje,
- 20) krajevni NO odbor Zgonik-Koludrovca.²¹

Odpor proti sistemu ljudske oblasti se je, tako kot v sosednjih okrajih, pojavljal v večjih središčih in v krajih, kjer je bilo več italijanskega prebivalstva: v Nabrežini, Devinu, Sosljanu in delno v Mavhinjah. Tam sta se združili slovenska in italijanska reakcija. V političnem smislu je bil najbolj problematičen Devin. Narodnostna sestava z 268 Slovenci in 163 Italijani je bila zelo uravnovežena. Čeprav je bil Devin še pred 1. svetovno vojno popolnoma slovenska vas, se je od italijanske zasedbe dalje predvsem zaradi kolonov devinskega grofa in zaradi priseljenih ribičev ta sestava bistveno spremenila.²² Politični položaj je bil najslabši. Reakcija je bila močna v italijanskih vrstah med priseljenci, ki so bili v veliki večini ribiči, med koloni prisilno prodanih posestev in nekaj trgovci. Med Slovenci so nasprotniki prihajali iz vrst srednjega sloja, del pa iz kroga ljudi, ki so bili zaposleni pri ZVU. Med slovenskimi nasprotniki je imel v vaseh Mavhinje in Sv. Ivan pomemben vpliv duhovnik. Ljudsko oblast je podpirala približno polovica prebivalcev krajevnega NO odbora Devin.²³

V Nabrežni (1.420 Slovencev, 613 Italijanov) so reakcijo predstavljali priseljeni italijanski železničarji. Del slovenskega prebivalstva se je držal ob strani, šlo je bolj za mlačnost in neaktivnost kot za nasprotovanje NO odboru. V Sosljanu pa so nasprotniki prihajali iz vrst trgovcev in posameznih špekulantov. Druge vasi so v celoti podpirale delovanje NO odborov.²⁴

Splošni ukaz št. 11

Ukinitvi narodne zaščite (13. 6. 1945) in ljudskih sodišč (12. 7. 1945) je 11. 11. 1945 sledil splošni ukaz št. 11, s katerim so zavezniki v coni A Julijske krajine uvajali upravo, ki je bila v veljavi pred 8. 9. 1943. Zavezniki niso imeli namena sprejeti ponujeno upravo, ki jo je vpeljeval PNOO. Vzrokov zato je bilo več, gotovo pa niso imeli namena pristati na to, da bi imela Jugoslavija tu kakšen vpliv. Stališča in dogovori so se sprejemali že veliko prej, realno stanje v coni A pa je pokazalo, da je bila podpora prebivalcev prevelika, da bi lahko hitro uvedli spremembe. Vsak zavezniški poskus, da bi tudi v okraju Nabrežina uvedli prejšnje institucije (občine), je bil odločno zavrnjen.

Zavezniki so splošni ukaz št. 11 izvajali diferencirano. Kjer so lahko imenovali svoje predstavnike, so to storili, kjer pa jim to zaradi kompaktnosti ljudske oblasti ni uspelo, so sklepali kompromise. Tak primer uvajanja splošnega ukaza št. 11 lahko sledimo tudi v okraju Nabrežina, kjer je bila ljudska oblast zelo zasidrana med ljudmi. Zaupanje do predstavnikov NO odborov je bilo med prebivalstvom tako močno, da ZVU ni dobila osnov za imenovanje lastnih (občinskih) funkcionarjev. Ko je ZVU to ugotovila, je v pričakovanju boljših časov nekaterim dejavnostim odvzela kompetence, drugim pa dovolila, da še naprej skrbijo za svoje resorje.

Oblast (upravno funkcijo) so takoj odvzeli odseku za notranje zadeve (prepovedali so narodno zaščito in izdajanje osebnih izkaznic), ljudskim sodiščem in prometnemu odseku

²¹ AS 1818, PNOO, š.k. 30/IV/1, Poročilo javnega tožilca, oktober 1945.

²² AS 1818, PNOO, š.k. 33/I, Poročilo o politični situaciji okrožja, okraj Nabrežina, 13. 2. 1946.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

(strateški motivi), medtem ko so na povsem upravnem področju zaradi izgradnje ljudske oblasti odboru dovolili sestavljanje volilnih imenikov in zbiranje statističnih podatkov.²⁵

ZVU se je dvolično obnašala predvsem z odseki izvršnega odbora okraja Nabežina, kjer jim ni uspelo zlomiti fronte ljudskega konsenza. To lahko ponazorimo s poizkusom ZVU, da bi imenovala svojega otroškega zdravnika. Predsednika okraja Ferdinanda Rukino in dva nabežinska funkcionarja, Jožeta Terčona in Franca Grudna sta namreč obiskala pediater dr. Lindermann in zavezniški oficir. Predlagala sta, da bi spet oživili organizacijo *Maternita ed infanzia*. Predstavniki ljudske oblasti so ponudbo odločno zavrnili in dr. Lindermannu zagotovili, »da naše ljudstvo noče nič več slišati o kaki ustanovi po fašističnem vzorcu.«²⁶ Dr. Lindermann je odgovoril, da je on sam vodil med vojno tako zdravstveno ustanovo in da lahko zagotovi, da niso izvajali nikakršnih pritiskov. Predsednik okraja Rukin je najprej seznanil zavezniškega oficirja s sklepom okrajnega odseka za zdravstvo, da se nabežinski otroci zdravijo pri dr. Zanniniju, nato pa dr. Lindermannu soočil z resnico o instituciji *Maternita ed infanzia*: »ko sem sedel v ječi, zato ker sem bil antifašist, je bil moj otrok brez vsake pomoči te ustanove in takih slučajev je bilo mnogo«. Na spravljivo vprašanje oficirja, če bi sodelovali z zavezniki, so Nabežinci odgovorili, »da radi, vendar brez posrednikov po fašističnem vzorcu.«²⁷

Da je med obema stranema prihajalo do dogovarjanja, se je pokazalo tudi ob bojkotu dovoza hrane potrebnim nabežinskim družinam, ki si jo je privoščila karitativna družba SEPRAL. ZVU v tem primeru ni ovirala prizadevanj odseka za kmetijstvo in odseka za prehrano pri nadomestnem razdeljevanju pomoči. Do sodelovanja je prišlo tudi pri zaposlovanju brezposelnih, saj je odsek za industrijo in obrt v imenu ZVU prevzel vlogo zavoda za zaposlovanje. Zavezniki niso ovirali kulturno-prosvetnega udejstvovanja (vaški patroni, obletnice itd.), kjer se je zbiralo veliko ljudi, ki so se lahko izražali v svojem jeziku. Pri obnovitvenih delih so zavezniki tesno sodelovali z odsekom za obnovo, ki je svoje delo nujno vezal tudi na sredstva ZVU.²⁸

V tržaškem okrožnem NO odboru so po uvedbi zavezniškega splošnega ukaza št. 11 ugotavljali, da delo okrajnih odborov zaostaja in da so odborniki negotovi kako dalje. Tako kot drugim okrajem je tudi v Nabežino prišel na pomoč tajnik okrožnega NO odbora Alfonz Grmek.²⁹

Popustljiva politika ZVU do okrajnega NO odbora Nabežina je trajala do decembra 1945, ko je sestanek okrajnega izvršnega odbora Nabežina in pristojnih zavezniških služb, ki ga je sklical zavezniški major za 5. 12. 1945, dal slutiti, da so se zavezniki odločili prevzeti tudi uprave. Do decembra je namreč zavezniški guverner zelo prizanesljivo gledal na okrajni NO odbor Nabežina in na široko zastavljeno delovanje njegovih odsekov in komisij. Majorjev nastop je bil sicer dokaj spravljiv, saj se je na začetku opravičil zaradi odsotnosti slovenskega in prisotnosti italijanskega prevajalca, ker ga ni dobil. Izjavil je, da so zavezniki v okraju Nabežina dolgo tolerirali ljudsko oblast, kljub temu da je tudi za ta okraj veljal splošni ukaz št. 11. V imenu poenotenja uprave v coni A je napovedal spremembe, ki bodo sledile. Okraj Nabežina naj bi po njegovem v novo občinsko upravo, ki jo bodo zavezniki imenovali takoj, predlagal predsednika in štiri člane.

²⁵ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik VII. redne seje Okrajnega N.O.O. za Nabežino, avgust 1945.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisniki V., VI., VII. redne seje Okrajnega N.O.O. za Nabežino, avgust-september 1945.

²⁹ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik IX. Redne seje Okrajnega izvršnega N.O.O. Nabežina, 31. 10. 1945.

Zavezniškemu majorju je predsednik okrajnega izvršnega odbora Rukin odgovoril po točkah. Najprej je odklonil zamenjavo izvoljenih z imenovanimi delegati, saj je bil izvršni odbor izvoljen in zato odgovarja le svojim volivcem. Prav zato Rukin ni na noben način mogel sprejeti uprave in zakonodaje, ki je bila »postavljena med vojno in je bila fašistična«. Rukin je izjavil, da »sami ne moremo določiti pet članov iz vrst izvršnega odbora, ki je štel 13 članov in ki je uspešno deloval«. Zavezniški major je te argumente sprejel in izvršnemu odboru celo priznal, da deluje odbor zelo dobro in da je od njih vedno hitro dobil najrazličnejše podatke, ki jih je potreboval. V utemeljevanju stališč ene in druge strani se je razgovor nadaljeval do izjave majorja, da »bo o vsem rečenem poročal nadrejenim v Trst in sporočil tudi njihov odgovor«.³⁰

Tri dni kasneje (8. 12. 1945) so na sedež okrajnega NO odbora Nabrežina sklicali predsednike in tajnike krajevnih NO odborov, kjer so se soočili z zavezniško zahtevo po imenovanju delegatov v občino. Kot že tolikokrat doslej so tudi tokrat za obrambo ljudske demokracije spet predpisali redno sestajanje krajevnih NO odborov iz zborov volivcev. Tam naj bi se prebivalstvo seznanilo s politično situacijo in z delom krajevnih odborov.

Potem ko se je ljudska oblast na nek način že sprijaznila z izgubljenim bojem za ljudsko oblast, se je težišče dela preneslo na boj za pravične meje in za priključitev Jugoslaviji. Okrajni izvršni odbor je v ta namen krajevnim NO odborom naročil, naj za anketno komisijo PNOO natančno zberejo vse zahtevane podatke o lokalnem prebivalstvu.

Še pred koncem leta, namreč 29. 12. 1945, je na sedežu okraja Nabrežina zavezniški oficir osebno izročil pričakovani odgovor ZVU. Uradno predajo je pospremil z izjavo: »Imam neprijetno nalogo, da vam sporočim, da sem dobil od višjih oblasti ukaz, s katerim se vaš odbor razpušča, upravo občin Devin, Nabrežina, Zgonik prevzemam v svoje roke. Odbor je razpuščen oz. razrešen naloge, da upravlja ta okraj, lahko pa nemoteno deluje naprej v druge svrhe. Odbora ne bom imenoval nobenega in to vse do takrat, dokler od vas samih ne prejmem tozadevne predloge. Upravljal bom sam osebno, v interesu ljudstva pa vas prosim, da mi pri tej nalogi pomagate. Za vse informacije se bom obračal samo na vas in hvaležen vam bom, če mi boste v tem poslu pomagali.«³¹

Odgovor je člane izvršnega odbora vseeno presenetil. Kljub vsem pomislekom do ZVU so morali majorju priznati, da je bil do njih korekten, saj je dopustil sodelovanje, čeprav se je moralo izvajati neformalno. Formalnega priznanja ljudske oblasti si zavezniki že dolgo niso več dovolili.³²

To je na drugi strani sprožilo mobilizacijo prebivalstva, kar se je kazalo v povečanju kontaktiranja NO odborov s prebivalci. Do konca leta 1945 so v vseh krajevnih NO odborih izvedli volitve, le v dveh manjših kraških vasicah Samatorci in Tmovci so krajevna odbora le dopolnili. Krajevni NO odbori so istočasno izvolili tudi poslance v okrajno narodnoosvobodilno skupščino Nabrežina, ki so jo sklicali za 31. 1. 1946. Na zasedanju okrajne narodnoosvobodilne skupščine so v nov izvršni odbor izvolili 12 članov. Ker so izvolili nekaj novih članov, je predstavljen celotni izvršni odbor:

- predsednik: Ferdinand Rukin,
- tajnica: Milena Simoneta,
- podpredsednik: Ferruccio Gratton,
- član: Ludvik Budin,
- član: Josip Logar,

³⁰ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik razgovora, 5. 12. 1945. AS 1818, PNOO, šk. 31/II/3, Nadzorni referat za Tržaško okrožje, poročilo, december 1945.

³¹ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 255/II/5, Zapisnik seje Izvršnega N.O.O. v Nabrežini, 29. 12. 1945.

³² Ibid.

- član: Josip Škerk,
- član: Marjan Milič,
- član: Josip Pahor,
- članica: Anica Pertot,
- član: Franc Trobec,
- član: Stanko Sukljan,
- članica: Slava Perič-Mislej.³³

V poročilih o delu, ki so jih člani izvršnega odbora podali za posamezne odseke, se je ugotavljalo realno stanje, in sicer, da so zavezniki sčasoma vse bolj omejevali delo posameznih odsekov. Ovire so postavljali predvsem z administrativnimi prepovedmi in s finančnim pogojevanjem. Vse to je zmanjševalo tudi količino upravnega dela samega okrajnega izvršnega odbora Nabrežina. Kot že večkrat prej so po reorganizaciji določili prioriteto ukrepov. Novi izvršni odbor naj bi najprej poskrbel za sodelovanje med okrajnim in krajevnimi NO odbori, nato naj bi vzpodbudil združništvo in poživil prosvetno delo.³⁴

Mednarodna razmejitvena komisija

Okrajni izvršni odbor Nabrežina se je načrtovanih nalog lotil tudi v imenu dveh pomembnih dogodkov, ki sta se obetala v prvih mesecih leta 1946. Najprej je bilo treba po navodilih nadrejenega Tržaškega okrožja zbrati podatke o političnem stanju okraja, v drugi fazi pa je bilo potrebno pripraviti prebivalstvo na obisk mednarodne razmejitvene komisije.³⁵

Po navodilih študijskega odseka PNOO se je okrajni izvršni odbor še lotil priprav za sprejem članov mednarodne razmejitvene komisije, ki je obiskala Julijsko krajino marca in aprila 1946. Okrožnice so iz okrajnega pošiljali v krajevne NO odbore in pri tem skrbeli predvsem za popolno podporo prebivalstva.³⁶

Aprila 1946 se je po odhodu predstavnikov mednarodne razmejitvene komisije življenje v okraju Nabrežina vrnilo v stare kolesnice. Še vedno je delovalo kar 11 odsekov in po objavljenem dokumentu vidimo, da je delo potekalo resno. Ljudje so sprejemali in podpirali tak način upravljanja, kar nam potrjuje objavljeno poročilo izvršnega odbora:

»Okraj Nabrežina.

Izgradnja narodne oblasti: Referenti naj bodo bolj disciplinirani in naj si med seboj na terenu pomagajo. Vedno naj bodo na razpolago ljudstvu.

Finance: Na prihodnjem zboru volivcev bomo dali v zakup pašnik in gozd, last bivše občine.

Socialno skrbstvo: Poslali bomo deset otrok sirot v Ljubljano k premožnim družinam. Ker so sredstva za pomoč potrebnim družinam zopet manjša, bomo napravili nov seznam najpotrebnejših. Živila, ki so nam preostala, bomo darovali tov. tajniku. Pomagali bomo potrebnim družinam obdelati polje s prostovoljnim delom.

Združništvo: Poslali bomo na združni tečaj v Ljubljano dva tovariša.

Gozdarstvo: Posadili bomo 8000 borovih sadik.

Kmetijstvo: Referent za kmetijstvo naj se pobriga za pravočasno nabavo modre galice. Vsi, ki imajo prašiče za cepljenje, naj se javijo referentu. Izposlovali bomo za potrebno

³³ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 254/II, Zapisnik o sestanku okrajne O.I.N.O.O. za Nabrežino, 31. I. 1946.

³⁴ Ibid.

³⁵ AS 1818, PNOO, šk. 35/I/1, Poročilo o političnem stanju, 4. 3. 1946.

³⁶ AS 1818, PNOO, šk. 31/I/3, Nadzorni referat za Tržaško okrožje, poročilo za februar 1946.

tovarišico v vasi pri partizanski edinici par voz gnoja. Očistili bomo kal, kjer se napaja živina, da radi umazanje, ki je v njem, ne zboli.

Trgovina in preskrba: Ker so vodnjaki brez vode, bomo poslali delegacijo h guvernerju v Nabrežino, da bi ZVU oskrbela dovoz vode. Plačali bomo električni tok po številu žarnic. Kogar pa bomo dobili, da uporablja električni likalnik, ki ga ni prijavil KNOO, bo plačal globo. Prodajali bomo pridelke v Trstu samo zavednim družinam.

Prosveta: Tovarišice, ki so opravile fizkulturen tečaj v Kopru, bomo poslali po Okraju, da bodo kontrolirale vežbanje po vaseh. Ker je bil učitelj aretiran pri manifestaciji v Trstu, bomo morali dobiti drugo učno moč.

Zdravstvo: Vsak vaščan naj pazi na snago v svoji hiši in okoli nje.

Obnova: Obnovili bomo pogodbo za apnenico. Zbor volivcev naj določi način poprave zidu v vasi. Poti bomo popravljali ob prvem deževju, ko bo več časa. Mladina se obveže, da bo s prostovoljnim delom popravila vaške poti in dvignila zidove. Prostovoljno se javijo štirje tovariši, da bodo očistili vodnjak. Popravili bomo tečaje pokopaliških vrat.

Notranje zadeve: Priporoča se vaščanom, naj ne teptajo po oranih njivah in delajo novih stez čez polja in travnike. Priporoča se vaščanom, da bolj pazijo na koze, ker delajo veliko škodo. Najbolje bi bilo, da bi bile koze privezane. Našli smo vaščana, ki je kradel električni tok na škodo cele vasi. Za kazen bo plačal potrošnjo cele vasi za en mesec nazaj; poleg tega se mu odvzame tok za en mesec.³⁷

Tudi v okraju Nabrežina so močno občutili dvojnost stanja, ki ni mogla trajati v nedogled. Mednarodna bitka za meje je težko pogojevala vsakdanje življenje lokalnega prebivalstva. Analiza političnega položaja potem, ko je ZVU prevzela oblast, je v bistvu potrdila že znana dejstva, da so zavezniki bolj trdo nastopali tam, kjer so imeli podporo, v Devinu in Nabrežini. Zaradi blokade imenovanja občinskih funkcionarjev je upravo prevzel zavezniški major, ki mu je pomagal tajnik, ki ga je s sabo pripeljal iz Tržiča (Monfalcone).³⁸

Poročilo odseka za izgradnjo ljudske oblasti, ki ga v celoti navajam tako zaradi jezika (omejeno obvladovanje je bilo posledica 20-letnega zatiranja) kot zaradi vsebine (politični odnosi v prvem polletju leta 1946), govori o 20. aktivnih krajevnih NO odborih okraja Nabrežina:

»Po Krajevnih N.O.O. stanje N.O. je sledeče:

1. Šempolaj: NOO je pravi zastopnik ljudstva in ima polno zaupanje in vpliv pred ljudstvom, ter smatran res kot Narodna oblast, tudi vsled tega da Z.V.U. ima administrativno in upravno delo, ki pa med ljudstvom je malo ali nič primljeno v pošte. Odbor je v svoji notranjosti pravilno organiziran in discipliniran. Vršni redne 15. dnevne seje in mesečne zборе volilcev, na katerih se razpravljajo osnovne probleme in zadeve vaških interesov.
2. Jamlje: V tej vasi N.O.O. odigrava vodilno vlogo med tamkajšnjim ljudstvom. Smatran je kot ljudska oblast in kot takšen upoštevan. Sestavljen je po pravilnih smereh in tudi čvrsto organiziran in razmeščeno delo na posamezne referente, kateri tudi prikažejo aktivnost in zavednost pri svojih nalogah in odgovornostih. Ta odbor je čisto v skladu z direktivami Okrajnega odbora, kar je razvidno v njegovi elastičnosti v deli, direktivah in aktivnosti. Vršni svoje redne seje vsakih 15. dni in zbor volilcev vsaki mesec, kar je na samem terenu ugotovljeno da narodna oblast postaja vsaki dan več avtoritetna, trdna in upoštevana od ljudstva.

³⁷ AS 1818, PNOO, š.k. 31/1/3, Nadzorni referat za Tržaško okrožje, poročilo april 1946.

³⁸ AS 1818, PNOO, š.k. 35/1/1, Poročilo o političnem stanju, 4. 3. 1946.

3. **Samatorca:** V tej vasi je isto narodna oblast v polni meri aktivna in upoštevana od ljudstva kot ljudska oblast. Ljudstvo se v celoti strinja ker isti je že starega obstoja in pravilno razvija svoje delovanje, ter v polni meri zaupanj od ljudstva. V svoji notranjosti je pravilno organiziran, pravilno so razmeščeni referenti kar je razvidno po dejanskem stanju na vasi in po poročilih, rednih sestankov in zborov volilcev na katerih se res rešavajo in postavljajo vprašanja o čisto vaških zadevah.
4. **Briščki:** Majhna vasica ali čvrsto povezana v svojih notranjih vprašanjih kar nam dejansko prikazuje, da je bila tudi v stanju si upostaviti eno res od ljudstva izvoljeno oblast. Tamkajšnji odbor ima vpliv, ter zaupanje ljudstva če tudi se pojavljajo poteškoče v ugoditvah zahtev. Odbor je čvrsto organiziran, dobro povezan, in pravilno razpodeljeni referati in naloge. V celoti deluje pravilno, održava svoje redne sestanke in zbere volilcev, ter dnevno se prakticira in krepča.
5. **Salež:** Tamkajšnji odbor ga lahko upoštevamo ednega iz najboljših v našem okraju. Ker je res predstavnik ljudske oblasti in kos izvrševanja svojih nalog. Ima velik vpliv in popolno avtoriteto nad celokupnim ljudstvom kar je razvidno iz stanja in načina sposobnosti reševanja notranjih problemov in same aktivnosti ter inicijative v vaških poslih (popravila poti in ostalih kmečkih problemov, za kar isti daje pobudo in razmah pri takšnih delih). Održava svoje redne 15. dnevne sestanke in mesečna zborovanja, kar je razvidno v dejanjih in poročilih.
6. **Gabrovec:** Odbor v Gabrovcu je bil prav v dobrem razvoju, ali v zadnjem času po zavzetju oblasti od strani Z.V.U. je nekako izgubil avtoritet ne po aktivnosti v določenih delih, ta odbor nima popolne kontrole in ne smatra kot naredbodajno in izvršeno oblast vsled njene nepolnomoči samega odbora. Pripomniti pa moramo, da obdržava svoje redne sestanke ali se opaža popustljivost aktivnosti nekaterih referentov istega.
7. **Zgonik:** Vsled raznih neprilik v zadnjem času ni imel rednih sestankov, ali vseeno tudi v tej vasi je od ljudstva smatran kot edina oblast tudi če v današnjem času nema polnomočne oblasti, kar pa vpliva na gotove elemente, ki radi si vzamejo proste roke.
8. **Prečnik:** Vsled neaktivnosti prejšnjega predsednika NOO se je na zboru volilcev izvolilo novega predsednika tov. KNEZ Valterja kar izgleda po dejanjih da se je odbor mnogo izboljšal na vasi. Obstoja pa na vasi gotovih medsebojnih nasprotstev. Odbor je upoštevan kot ljudska oblast in tudi prevzeti sklepi na zborovanju volilcev, kakor tudi odborovih so sprovedeni v življenje, održava svoje redne sestanke in zbere volilcev in tudi v svoji notranjosti zavzema zmeraj večje in trdnejše stališče na vasi. Člani odbora so precej aktivni v svojih nalogah ali referatih in tudi smatrani od ljudstva kot predstavniki oblasti.
9. **Praprot:** Tudi tukaj stanje narodne oblasti je precej na dobri višini. Ni pa to zasluga celokupnega odbora, temveč posameznih zavednih članov, ki so vztrajni v svojem delu. V vasi imamo pa pomanjkanje kadrov in elementov ki bi odgovarjali vestno pri današnji izgradnji in učvrščevanju oblasti, ki bi bila res ljudska. Tudi tukaj održavajo se redni sestanki, več poredkoma pa zbori volilcev. Vsekako odbor se razvija in gradi vsakodnevno.
10. **Sv. Ivan:** Stanje odbora se je izboljšalo odkar se je izvršila sprememba članov v samem odboru. Tudi tukaj odbor vrši redno seje, popušča na zboru volilcev. Od ljudstva je upoštevan ali ne v celoti, ker je od posameznih elementov tudi podcenjevan in neupoštevan. Tudi tukaj se je pojavilo popuščanje vsled neveljavnosti naših oblasti od strani ZVU.
11. **Slivno:** V tej mali vasici je stalno vladal nered tudi v sami oblasti ker v vasi obstojajo

- dva tabora, ali v zadnjem času smo ukrenili dosti pažnje na to vas in ljudstvo, ter izvedli nove volitve in reorganizirali K.N.O.O. v katerega je prišel nov predsednik nepristranski in nekoliko novih referentov in vsled tega se je stanje v vasi zelo poboljšalo, kot se je izboljšalo stanje v samem odboru. Vidi se na svojih rednih sestankih in nasplošnem v delu.
12. Trnovca: Zelo majhna vasica ali stanje je precej dobro. Odbor vrši redne seje in zborovanja, ali pa niso vsi referenti zadosti aktivni kar sledi iz nikakšnega dela na vasi. Odbor je primljen v poštev in kot tak smatran od ljudstva.
  13. Cerovlje: Popolnoma požgana vas in zavedna v kateri ljudstvo upošteva od njega izvoljeno oblast, katera pa ni v mogočnosti da kolikor pomaga ljudstvu. To pomeni, da formalno obstoja. Ima vpliv do ljudstva in tudi oblast v svoji polnomoči. Vršiti redne seje odbora in zbere volilcev ali so nekoliko netočni v pošiljanju zapisnikov.
  14. Vižovlje: Tudi tukaj v zadnjem času smo izpremenili nekatere člane samega odbora, kar je izboljšalo stanje na vasi. Ljudstvo ima zaupanje do odbora, kateri se prikaže agilni in samoiniciativni v vaških problemih. Nemarni so pa v rednih sestankih, čeprav aktivni v delu.
  15. Sesljan: Tukajšnji odbor je precej šibek in to kar se smatra za nikakvo oblast in brez smisla obstoja. Težko je v tej vasi vpostaviti en resni odbor kar smo večkrat skušali, ker v sami vasi obstoja precej medsebojnega sovraštva in nobene zaupnosti v odbor kajti, da nič ne predstavlja. Z druge strani sami člani tega so neaktivni in tudi ne pošiljajo nobenih zapisnikov.
  16. Mali Repen: V tej vasi je več osebnega sovraštva kot drugega. Odbor sam je razgrajal nakar smo sklenili, da bomo čisto gledali za ga reorganizirati in odstraniti take škodljive elemente.
  17. Mavhinje: Poznana vam vas. Odbor je bil postavljen ali ostal je sam tajnik, ker med tistimi ljudmi nikdor se neče žrtvovati, da bi vztrajal na tem, da izgradi in učvrsti narodno oblast. Odbor sploh ne deluje, vsled samega egoizma med vaščani, ker eden drugemu se nečejo pokoravati, ter toliko manj imajo zaupanja.
  18. Devin: V tej vasi je problem narodne oblasti zelo kočljiv. Težko je vprašanje za ga rešiti. Nasprotna mišljenja in simpatije ne dovolijo da bi eni te isti zastopali. Odbor obstoja ima svoje seje in to redne ali ljudstvo je proti nekaterih članov odbora in vsled tega izgublja zaupanje v ljudsko oblast. Tudi tukaj smo sklenili, da v kratkem bomo poskušali izvesti volitve ter nadomestiti v odbor z novimi člani.
  19. Medjavas: V Medjavasi je odbor komaj zadnje čase začel s svojim delom, vsled tega ker prebivalci iz iste vasi so stanovali v Sv. Ivanu. Sedaj po povrnjenjem v svojo vas je odbor počel z svojimi sejami in izgleda, da se bode tudi tukaj stanje izboljšalo. Obstoja pa neaktivnost in nepopolna sloga v odboru.
  20. Nabrežina: V Nabrežini po prevzetju oblasti od strani ZVU, je K.NO.O skoraj popolnoma nehal z delovanjem. To vsled bojznosti več kot drugega, ampak urad tega posluje dnevno. Delo se nanaša na samo enega člana. Ostali so pa neaktivni, ne samo v delu, ampak tudi na svojih rednih sestankih.«³⁹

³⁹ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 239/II/5, Poročilo o sestavu in stanju K.N.O.O., Nabrežina, 15. 6. 1946, Poročilo tajništva 15. 6. 1946.

Poletje in jesen 1946

Pregled delovanja krajevnih NO odborov kaže izredno aktivnost v večini vasi okrajnega NO odbora Nabrežina. Z vztrajnim in rednim delom je poslovanje teklo mimo zavezniške uprave. Ljudsko oblast je podpirala večina prebivalcev okraja, izvršni odbor pa je z rednimi stiki, sestanki, masovnimi sestanki vzpodbujal in nadziral delo NO odborov. Kljub vsej dobri volji in zagnanosti so morali avgusta zopet skrčiti število plačanih članov izvršnega odbora.⁴⁰

Redno so obiskovali sedeže krajevnih NO odborov, kar se je poznalo pri delu, saj so vaše skupnosti sprejemale in upoštevale vse pobude, vsak predlog in nasvet, ki so jih dobivali od okraja. Na okraju so z vso odgovornostjo opravili zadolžitve, ki jih je narekovalo okrožje. Jeseni so sistematično izvedli popis vojne škode po vaseh in sezname poslali zavezniški upravi v Trst. Skušali so organizirati sestanek z zavezniškim oficirjem glede reševanja gospodarskega položaja, pripravili so razne predloge, saj so bili na tem področju precej odvisni od ZVU. Glavno delo izvršnega odbora je ostajalo spremljanje in usmerjanje delovanja krajevnih NO odborov. Na rednih sejah izvršnega odbora so sprejemali začasne rešitve, saj so vsi čakali na podpis pariške mirovne pogodbe (podpisana 10. 2. 1947), ki je okraju Nabrežina določala, da ostane pod zavezniško upravo v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja.⁴¹

---

⁴⁰ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 256/V, Zapisniki sej Okrajnega N.O.O. Nabrežina, 21. 8., 31. 8. 1946.

⁴¹ AS 1817, Tržaško okrožje, šk. 256/V, Zapisniki sej Okrajnega N.O.O. Nabrežina, 7. 9., 3. 10., 14. 11., 24. 11. 1946.

ZUSAMMENFASSUNG

**DER BEZIRKSAUSSCHUSS FÜR DIE NATIONALE BEFREIUNG IN
NABREŽINA/AURISINA 1945-1947**

Nach der Befreiung des slowenischen Küstenlandes organisierte der Regionalausschuss für die nationale Befreiung im Küstenland und Triest (Narodnoosvobodilni odbor/NO) eine neue Territorialverwaltung, die auch die größeren Städte und ihre Umgebung einbezog. Das gesamte Gebiet wurde mit Bescheid vom 6.5.1945 (mit Rechtswirksamkeit ab dem 12.5.1945) in den Görzer Kreis, in den Triestiner Kreis und in den Stadtbefreiungsrat Triest aufgeteilt. Der NO-Bezirksausschuss in Nabrežina/Aurisina war ein integrierter Bestandteil des Triestiner Kreises, auch nach dem 9.6.1945, als das Belgrader Abkommen unterzeichnet und das slowenische Küstenland in die Zonen A und B von Julisch-Venetien geteilt wurde.

Der NO-Bezirksausschuss Nabrežina war für das Gebiet des westlichen Triestiner Karstes bis Grmada/Germada zuständig. Während des Krieges gehörte diese Gegend zum Bereich des mittleren Küstenlandes. In der ersten Sitzung des Bezirksparlaments für die nationale Befreiung am 26.5.1945 in Nabrežina/Aurisina wählte man einen Exekutivsausschuss und bestimmte das Arbeitsprogramm, das über Sektionen, Abteilungen und Kommissionen umgesetzt wurde. Den NO-Ausschuss von Nabrežina bildeten 20 NO-Ortsausschüsse. Im Bezirk Nabrežina war die Mehrheitsbevölkerung slowenischer Nationalität. Von 4.850 Bewohnern gab es nur 890 Italiener. Die slowenische Bevölkerung unterstützte im Betrachtungszeitraum in ihrer überwiegenden Mehrheit das System der direkten Volksherrschaft, die bis zu ihrem Ende im Februar 1947 über die NO-Ausschüsse erfolgte.

Die Auflösung des Volksschutzes (13.6.1945) und der Volksgerichte (12.7.1945) folgte ein allgemeiner Erlass Nr. 11, 11.8.1945, womit die Alliierten in der Zone A Julisch-Venetiens jene Verwaltung einführten, die vor dem 8.9.1943 in Geltung war. Die Verbündeten waren nicht geneigt, jene Verwaltung zu übernehmen, die der NO-Regionalausschuss vorgeschlagen hatte. Dafür gab es viele Gründe, sicherlich wollte man jedoch den jugoslawischen Einfluss auf dieses Gebiet nicht akzeptieren. Jeder Versuch der Verbündeten, auch im Bezirk Nabrežina die frühere Gemeindestruktur zu errichten, wurde aber abgelehnt. Die Verbündeten praktizierten den Erlass Nr. 11 sehr unterschiedlich. Wo sie ihre Vertreter in die Verwaltung nominieren konnten, taten sie dies, wo ihnen dies aber auf Grund der Macht der NO-Ausschüsse nicht gelang, schloss man Kompromisse. Dies galt auch für den Bezirk Nabrežina. Die konziliante Politik der Alliierten gegenüber dem NO-Bezirksausschuss in Nabrežina hielt bis zum Dezember 1945 an, als der Repräsentant der alliierten Verwaltung administrative Veränderungen ankündigte. Ein Offizier der Alliierten übernahm die Verwaltung der Gemeinden Devin/Duino, Nabrežina/Aurisina und Zgonik/Sgonico.

Die Übersicht betreffend die Tätigkeit des NO-Bezirksausschusses von Nabrežina/Aurisina und der Ortsausschüsse gibt uns auch für das Jahr 1946 eine bewegtes Bild. Infolge der beharrlichen und ordentlichen Arbeit hielt sich die Verwaltung der NO-Ausschüsse neben der alliierten Verwaltung bis zur Unterzeichnung des Pariser Friedensvertrags am 10.2.1947, der für den Bezirk Nabrežina/Aurisina den Verbleib in der Zone A des Freien Triester Territoriums vorsah.

NEVENKA TROHA

VOLITVE V CONI A SVOBODNEGA TRŽAŠKEGA
OZEMLJA

V coni A Julijske krajine, na območju med rapalsko mejo in razmejitveno črto, ki je tekla od Debelega rtica do Gorice in po Soči (t. i. Morganova črta), je v skladu s sporazumom, podpisanim 9. junija 1945 v Beogradu, 12. junija istega leta upravo prevzela anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU). Sprva je hotela vzpostaviti posredno upravo prek domačih organov (indirect rule). Ker pa zlasti na slovenskih območjih stare (italijanske) uprave ni bilo več, uprave, ki jo je vzpostavilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje, pa ni hotela prevzeti, je po krajšem vmesnem obdobju uvedla neposredno upravo (direct rule) in s splošnim ukazom št. 11, izdanim 11. avgusta 1945, postavila imenovane okrožne in občinske svete.¹

Pred vzpostavitvijo ZVU je v Julijski krajini delovala jugoslovanska ljudska oblast, ki jo je ZVU postopoma ukinjala. Ker pa so člani in simpatizerji projugoslovanske ljudsko-frontne Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU) po navodilih jugoslovanskih oblasti imenovanja odklanjali, so mesta v upravi prevzeli ali Italiji naklonjeni ali pa politični emigranti iz osrednje Slovenije. V Trstu je tako uprava povsem prešla v italijanske roke. V 25 občinah s 74.000 prebivalci pa ZVU uprave ni uspelo vzpostaviti, zato so tam še naprej delovali narodnoosvobodilni odbori. Ko se je sredi leta 1946 jugoslovanska stran zavedla, da ji politika nesodelovanja z ZVU škodi, je neuspešno skušala doseči delno spremembo ukaza št. 11 oz. dogovor glede volitev v občinske svete.²

Ker je bila Julijska krajina izvzeta iz pristojnosti italijanskih oblasti, v njej niso razpisali volitev v ustavodajno skupščino, ki so bile drugje v Italiji 2. junija 1946, niti institucionalnega referenduma, na katerem so se volivci odločali, ali bo nova demokratična Italija republika ali monarhija; referendum je bil isti dan kot volitve. Volili pa so v Beneški Sloveniji in v Kanalski dolini, ki sta sodili v Videmsko pokrajino.³

Mirovna pogodba, sklenjena med zavezniškimi silami in Italijo 10. februarja 1947 in uveljavljena 15. septembra istega leta, je med drugim določila ustanovitev samostojne državne enote – Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). V prilogah VI in VII sta bila s stalnim in začasnim statutom določena njegov mednarodnopravni položaj in notranja ureditev. Vodil bi ga guverner, katerega bi imenoval Varnostni svet OZN, ta pa bi imenoval vlado in pripravil volitve v ustavodajno skupščino.

STO je bil že v času uveljavitve mirovne pogodbe zlasti za zahodni sili nesprejemljiv. Iz Trsta, ki so ga vse bolj razumeli kot branik pred prodorom komunizma in sovjetskega vpliva na Zahod, bi morali umakniti svoje vojaške enote, Jugoslaviji naklonjena levica pa bi v povezavi s t. i. neodvisnimi (independentisti), ki so se zavzemali za ustanovitev STO, lahko dosegla volilno zmago.⁴ Do imenovanja guvernerja tako kljub več predlogom ni

¹ O delovanju ZVU v coni A Julijske krajine glej Cvetko Vidmar, »Oris Zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju« v *Goriški letnik*, 1981/8, str. 173-222 (dalje Vidmar, *Oris*); Nevenka Troha, »Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954« (Pregled). *Arhivi*, 1997/1-2, str. 95-100.

² Arhiv Republike Slovenije (AS) I, fond (f.) 1589, CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, Depeša Borisa Kidriča Edvardu Kardelju, nedatirana.

³ Nevenka Troha, »Slovenci na volitvah v Italiji med letoma 1945-1954«. *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001, str. 1061-1076.

⁴ Projugoslovanska SIAU je imela spomladi 1948 v coni A 70.000, v coni B pa 25.000 članov, Enotni

prišlo. Na območju STO se je ohranjala začasna ureditev z razdelitvijo na dve coni, s katerima sta upravljali ZVU in Vojsna uprava Jugoslovanske armade. Tržaško vprašanje je tako ostajalo nerazrešeno. Vrhunec napetosti je pomenila objava tristranske note marca 1948, s katero so ZDA, Velika Britanija in Francija celotni STO prisodile Italiji. Ker so za njeno uresnitev potrebovali soglasje Sovjetske zveze, je bila nota dejansko le propagandna poteza pred italijanskimi parlamentarnimi volitvami.⁵

V coni A STO, ki je obsegala občine Trst, Devin – Nabrežina, Dolina, Milje, Repentabor in Zgonik, je ZVU ohranila enako upravno ureditev, kot jo je uvedla v coni A Julijske krajine. Položaj pa se je povsem spremenil po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948, s katero je bila ostro obsojena politika KPJ. Po sporu z Informbirojem se je Jugoslavija iz nasprotnika postopoma spreminjala v partnerja zahodnih sil. Obenem je v coni A STO velika večina italijanskega tržaškega delavstva in tudi Slovencev na levici ostala zvesta Sovjetski zvezi in je resolucijo podprla. KPSTO se je razdelila na dve struji, »informbirojevsko« in »titovsko«, ki sta nato delovali kot ločeni stranki, najbolj prepoznavni po svojih voditeljih – Vittoriju Vidaliju in Branku Babiču. Pred resolucijo je imela okrog 4.000 članov, oktobra 1950 pa je bilo v »Babičevih« KPSTO le 359 članov in 68 kandidatov, med njimi kar 91 % Slovencev. OF za Tržaško ozemlje, ki je na projugoslovanski strani dejansko nadomestila SIAU, je takrat imela le 5.056, »Babičevih« Enotni sindikati pa 900 članov. Jugoslavija je tako v coni A skoraj povsem izgubila svoj dotlej velik vpliv.⁶

Italiji naklonjena politika, ki sta jo vse od uveljavitve mirovne pogodbe vodili ZDA in Velika Britanija, se je odražala tudi v ravnanju komandanta cone A generala Terenca Sydneya Aireya. V ta okvir sodi tudi ukaz št. 345, Predpisi o sestavi volilnih imenikov, izdan 24. septembra 1948, ki je vsebinsko temeljil na italijanskem zakonu z dne 7. oktobra 1945.⁷ Z njimi je Airey dejansko najavil izvedbo občinskih volitev v coni A STO, ki bi morale biti razpisane šele po imenovanju guvernerja. Ukaz je bil izdan v trenutku, ko volilna zmaga Jugoslaviji naklonjenih sil ni bila več mogoča in ko se ni vedelo, ali bo Tito uspel obdržati oblast. Diego de Castro meni, da sta se zahodni sili za razpis volitev odločili, ker sta še vedno zagovarjali vrnitev celotnega STO Italiji, kjer pa bi ostale njune vojaške sile. Prepričljiva zmaga italijanskih strank bi Sovjetski zvezi dokazala plebiscitarno podporo tamkajšnjega prebivalstva Italiji, obenem pa bi italijanski vladi prek njenega predstavništva v Trstu omogočila odločujoč vpliv. Če italijanske stranke takšne zmage ne bi dosegle, bi se politika obeh zahodnih sil do tržaškega vprašanja spremenila, saj so zlasti ZDA že pričele z akcijo, da bi Jugoslavijo pripeljale v zahodni tabor.⁸

Med najpomembnejšimi določili ukaza 345 je 2. člen, ki določa pogoje za pridobitev volilne pravice. To so dobili moški in ženske, »ki so bili na dan 15. septembra 1947 italijanski državljani in ki so dosegli ali ki bodo dosegli enaindvajseto leto starosti do všteti 31. decembra 1948 in ki so pravilno vpisani v seznam stalnega prebivalstva ene izmed občin

sindikati pa samo v coni A 55.000. Zapisnik seje politbiroja CK KPS 26. 3. 1948 v Darinka Drnovšček, *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954. Viri 15*, Ljubljana 2000, str. 105–106. Posamezniki so bili lahko člani več organizacij.

⁵ Diego de Castro, *La questione di Trieste, I*. Trst 1981, str. 721–756 (dalje de Castro, *La questione*). Te volitve so zahodne sile razumele kot spopad med demokracijo in komunizmom, ki ga je posebej obljubila močna italijanska levica, združena v Demokratični ljudski fronti.

⁶ AS I, f. 1574, MOSIAU, m. 1f, šk. 7, Poročilo MK KPSTO, nedatirano, po oktobru 1950.

⁷ *Uradni list ZVU Britansko-ameriške cone STO (UL ZVU)*, 1/38, 1. 10. 1948; de Castro, *La questione*, str. 758.

⁸ Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva (Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri, ASDMAE), Politične zadeve (Affari politici, AP) 1946–1950, Italija, ovoj (o.), 177. Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948; de Castro, *La questione, I*, str. 760.

v coni.«⁹ S tem ko so referenčni datum z 10. junija 1940, kot ga je določala mirovna pogodba, premaknili na dan njene uveljavitve, so dodelili volilno pravico vsem, ki so se med vojno in po njej priselili v cono A. Jugoslovanska vlada, ki je ocenila, da bodo tako v volilne imenike vpisali 20.000 istrskih Italijanov, ki so bili v veliki večini volivci italijanskih strank, je 24. oktobra 1948 v memorandumu VS OZN zaman protestirala proti temu določilu. Protestirala je tudi proti določilu, da so bili za sestavo imenikov zadolženi občinski odbori in da so župani odločali o rešitvi prošenj za vpis, saj je to v občini Trstu dajalo izrazito prednost italijanski strani. Med 54 člani volilnih odborov v Trstu so bili le trije Slovenci.¹⁰ Da je ukaz o volilnih imenikih dajal prednost italijanskim strankam, priznava tudi Diego de Castro, ki pa doda, da je bila Jugoslavija sama kriva za množično preselitev Istranov.¹¹

V skladu s 3. členom ukaza o volilnih imenikih je bila aktivna volilna pravica odvzeta osebam, ki so bile obsojene zaradi fašističnih zločinov in kolaboracije s salojskim režimom ali okupatorjem. Vendar se določilo ni uporabilo, če je bila sodba razveljavljena, če so bile osebe rehabilitirane ali če je kaznivo dejanje ugasnilo zaradi amnestije. V skladu z 32. členom pa je bila za dobo petih let volilna pravica odvzeta osebam, ki so v fašističnem ali salojskem režimu zavzemale najvidnejša mesta.¹² Glede na odnos ZVU do t. i. epuracije in sojenja za fašistične in vojne zločine, ki je bil v coni A zelo mil, so bili tako izvzeti le redki.

Že teden dni po objavi ukaza o vpisu v volilne imenike je Predstavništvo Italije v Trstu v poročilu zunanjemu ministrstvu poudarjalo velik mednarodni pomen lokalnih volitev, ki so imele izrazito političen značaj. Ocenjevali so, da morajo za to, da bodo razumljene kot plebiscit za Italijo, italijanske stranke v Trstu dobiti vsaj 85 % glasov. Da bi dosegli tak volilni uspeh, so se morali z ZVU uskladiti tudi glede datuma volitev in doseči, da bi se izvedle najprej v Trstu in kasneje v drugih občinah, saj bi lahko uspeh »Slovanov« v okolici slabo vplival na volivce v Trstu. Obširno analizo, ki v bistvu ponavlja stališča Predstavništva, je izdelal tudi Urad za obmejne pokrajine, ki je ocenili, da je v tržaški občini treba doseči »briljantno« 85% zmago, saj naj bi v ostalih občinah zmagali Slovenci, v Miljah pa komunisti. Zanj naj bi Italija uporabila vsa sredstva.¹³ Za razliko od predstavnikov italijanske vlade je tržaška Zveza sporazuma¹⁴ negativno ocenjevala razpis

⁹ UL ZVU, I/38, I. 10. 1948.

¹⁰ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949; Bogdan Novak, *Trieste 1945-1954: Lotta politica, etnica e ideologica*, 4. izdaja, Milano 1996, str. 285 (dalje Novak, *Trieste*); *Primorski dnevnik*, 1. 3. 1949.

¹¹ De Castro, *La questione*, I, str. 758-759.

¹² UL ZVU, I/38, I. 10. 1948, str. 552 in 564.

¹³ ASDMAE, AP 1946-1950, Italia, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948; Dokument Urada za obmejne pokrajine, 7. 10. 1948, objavljen v Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani, »Roma e Trieste di fronte alle elezioni amministrative del 1949«. *Qualestoria*, 1978/3, str. 21-24 (dalje Roma e Trieste). Povzema ga tudi Nadja Maganja, *Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*, Trst 1994, str. 148-150 (Dalje Maganja, *Nascita del movimento*).

¹⁴ Potem ko so januarja 1947 razpustili Narodnoosvobodilni odbor Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG), v katerega so bili vključeni krščanski demokrati, liberalci, socialisti, republikanci in Stranka akcije, so se tržaške italijanske stranke razdelile v tri skupine: desno Nacionalno zvezo svobode (Unione nazionale della libertà), v kateri so bili liberalci, qualunquisti in monarhisti, center s krščanskimi demokrati in levo Demokratično socialistično fronto (Fronte democratico socialista) s Stranko akcije, republikanci (obe sta se združili v Republikansko stranko akcije) in socialisti. Stranke CLNG so sicer ustanovile Zvezo sporazuma (Giunta d'Intesa), ki pa je bila zelo ohlapna povezava. ASDMAE, AP 1946-1950, Italija, o. 130, Poročilo italijanskega zunanjega ministrstva o pogovoru z italijanskimi političnimi voditelji v Trstu, 3. 3. 1947; Poročilo italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu sekretarju in komisiji za meje, 21. 4. 1947; o. 133, Opomnik, napisan po obisku v Trstu, 8. 2. 1947; o. 135, Položaj v STO, 30. 4. 1947.

volitev, saj naj bi te sankcionirale delitev na dve coni, različno upravno ureditev in obojim komunistom (»Vidalijevim« in »Babičevim«, op. N.T.) omogočile vstop v mestno upravo.¹⁵

Zveza sporazuma je dala pripombe na predlog volilnega sistema, ki jih je ZVU upoštevala v ukazu št. 33, s katerim je določila sestavo občinskih svetov in način volitev. Ukaz je uveljavljal splošno, neposredno, svobodno in tajno volilno pravico, popolno svobodo volilne propagande in proporcionalni način volitev. Volilo se je celotno listo. Mandat je bil dvoleten, saj je ZVU predvidevala, da bo medtem prišlo do rešitve vprašanja STO. Občinski svet v Trstu je imel šestdeset članov, v Miljah trideset, Devinu – Nabrežini in Dolini dvajset, Zgoniku in Repentabru pa petnajst. Izmed svojih članov je svet izvolil župana in občinski odbor. Vsaka politična stranka ali skupina je morala predstaviti listo kandidatov, število katerih ni smelo biti višje kot celotno število svetnikov in ne nižje od ene petine. V Trstu jo je moralo podpisati najmanj tristo volivcev, v Miljah sto, v Devinu – Nabrežini in Dolini trideset, v Zgoniku in Repentabru pa deset.¹⁶

Na zahtevo italijanske strani je bil proporcionalni način volitev sprejet tudi za občine z manj kot 30.000 prebivalcev, za katere je italijanski volilni zakon uveljavil večinski sistem. Italijanska vlada je bila namreč prepričana, da bi po večinskem sistemu v slovenskih občinah zmagali »titovci,« saj naj bi med tamkajšnjimi volivci prevladovala narodnostna usmeritev, drugo mesto pa bi zasedle slovenske »bele« stranke, tako da bi bili tamkajšnji občinski sveti povsem slovenski. V Nabrežini je bila sicer ena tretjina prebivalstva Italijanov, ki pa naj bi volili »Vidalijeve« komuniste. V Miljah so bili Italijani v večini, a večinoma pristaši Vidalija, drugi pa bi bili »titovci.« Italiji naklonjene stranke bi tako imele občinske svetovalce le v občini Trst.¹⁷

ZVU je z italijansko stranjo uskladila tudi datum volitev in sprejela njeno zahtevo, da bi bile volitve najprej v občini Trst in nato v okolici. Ni pa ugodila zahtevi, da bi ponovno odprli možnost za pridobitev stalnega bivališča, ki je bila prekinjena 1. januarja 1948, in tako omogočili volilno pravico še sedem do osem tisoč priseljencem iz Istre. Tak ukrep bi namreč preveč jasno pokazal, da je ZVU favorizirala italijansko stran. Italijanska vlada pa je nasprotovala vpisu v volilne imenike tisoč optantom, ki jim jugoslovanske oblasti še niso potrdile opcije. To so bili Slovenci in Hrvati, ki so pribežali iz cone B Julijske krajine in v veliki večini volivci slovenskih »belih« strank. Predstavništvo Italije v Trstu je vlado opozarjalo tudi na možnost, da bi v Trst poslali tiste, ki so živeli v Italiji, a so imeli pogoje, da se vpišejo v volilne imenike. Ocene o njihovem številu so bile zelo različne in so se gibale od nekaj tisoč do nekaj deset tisoč.¹⁸

Volilna kampanja se je začela 21. aprila 1949, volitve pa so bila v občini Trst 12., v ostalih pa 19. junija. Če postavimo le ločnico: ohranitev STO ali priključitev k Italiji, lahko stranke, ki so sodelovale na volitvah, razdelimo na dve skupini. Vendar ne tisti, ki so zagovarjali vrnitev Italije, še manj pa tisti, ki so bili za ohranitev STO, niso predstavljali enotnega bloka. Nobena od strank ni zahtevala priključitve k Jugoslaviji, saj sta se tej zahtevi po uveljavitvi mirovne pogodbe odrekli tudi KPSTO in SIAU. So pa proitalijanske

¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Opomnik Zveza sporazuma, Trst, 4. 10. 1948.

¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu Guidottiju, 3. 11. 1948; Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 26. 11. 1948; *UL ZVU*, II/5, 21. 2. 1949; Novak, *Trieste*, str. 286.

¹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948, Opomnik za Predsednika cone: Volitve v Trstu.

¹⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948; de Castro, *La questione*, I, str. 758, 762. O vprašanju beguncev iz cone B glej Nevenka Troha, *Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana 1999, str. 133–138 (dalje Troha, *Komu Trst*).

stranke v volilni propagandi poudarjale, da bi zmaga komunistov lahko pomenila jugoslovansko zasedbo cono A.

V skupini, katere glavna volilna zahteva je bila priključitev (vrnitev) celotnega STO Italiji, so bile stranke, ki so se povezale v Zvezo sporazuma, in sicer sredinski Krščanski demokrati (*Democrazia cristiana*), levosredinski Socialistična stranka za Julijsko krajino (*Partito socialista della Venezia Giulia*)¹⁹ in Republikanska stranka akcije (*Partito repubblicano d'azione – RSA*) ter desna Liberalna stranka Italije (*Partito liberale Italiano*). Izven Zveze so bile desne stranke – neofašistično Italijansko socialno gibanje (*Movimento sociale italiano – MSI*), *Qualunquisti* (*Fronte dell'uomo qualunque*) in Monarhistična stranka Italije (*Partito monarchico italiano*). Zadnji dve sta nastopili kot koalicija z imenom Italijanski blok (*Blocco italiano*). Vse te stranke so bile dejansko veje vseitalijanskih strank.

Tudi Predstavništvo Italije v Trstu in Urad za obmejne pokrajine sta jih ločila v tri bloke, ki so se odražali tudi znotraj Zveze sporazuma. Zlasti v članicah Zveze so se pred volitvami krepila notranja trenja v boju za obrambo dotedanjih pozicij v lokalni upravi, za kasnejšo razdelitev položajev in okrog vprašanja razdelitve finančnih sredstev, ki so prihajala iz Italije in ki so jih dobivale tudi stranke, ki so delovale izven Zveze. Ta vprašanja naj bi jih bolj zaposlovala kot pa prava tema volitev – vrnitev Trsta Italiji, zato sta oba urada že oktobra 1948 poudarjala, da mora italijanska vlada ukrepati, da bo vodstvo volilne kampanje italijanskih strank prevzela nadstrankarska organizacija, kot je bila Narodna zveza (*Lega nazionale*).²⁰ Finančna sredstva za volilno kampanjo bi deloma (sto milijonov lir) zagotovili v Trstu, deloma (tristo milijonov lir) pa v Italiji.²¹

Urad za obmejne pokrajine je ocenjeval, da bi italijanske stranke večji uspeh dosegle z enotno listo s parolo »Italija.« Postavitev enotne liste je podprla desnica, drugi pa so ji po krajšem omahovanju nasprotovali. Po mnenju kasnejšega tržaškega župana krščanskega demokrata Giannija Bartolija bi skupni nastop pomenil izgubo okrog 10 % glasov, zlasti tistih, ki so bili zaposleni pri ZVU. Postavljal si je vprašanje: Kako naj se socialisti pojavijo skupaj s skrajno desnico? Kako naj zanjo volijo krščanske množice?²²

Da je v »reakcionarnih« italijanskih strankah prišlo do razkola okrog vprašanja nastopiti v bloku ali ne, je zaznalo tudi Gospodarsko predstavništvo FLRJ v Trstu, ki je poročalo o poskusih krščanskih demokratov, da bi v Zvezi sporazuma, oblastnih organih, gospodarstvu in Delavski zbornici prevzeli prvenstvo, ki so ga že imeli v Narodni zvezi in študentski organizaciji. Jugoslovanska stran je zelo negativno ocenjevala tudi Republikansko stranko akcije, ki je bila zanje »skupina šovinističnih in iredentističnih elementov,« pobudnik boja proti slovenskim šolam in podpornik Vidalija.²³

Pomen, ki ga je italijanska vlada dajala volitvam v cono A, nam kaže tudi to, da je na

¹⁹ Pod tem imenom je v cono A STO z imenom Socialistična stranka za Julijsko krajino delovala Socialistična stranka delavcev Giuseppeja Saragata. Ta se je od Socialistične stranke Italije (SSI) zaradi njene prevelike povezanosti s komunisti odcepila januarja 1947. Da ne bi delila socialistov in da se ji ne bi bilo treba koordinirati s komunisti, ki so zagovarjali ustanovitev STO, SSI v Trstu sprva ni ustanovila lastne veje. De Castro, *La questione*, str. 759–763.

²⁰ Leta 1890 ustanovljena Narodna zveza (*Lega nazionale*) je imela nalogo širiti italijanstvo v t. i. neodrešenih ozemljih. Obnovljena je bila februarja 1946 in je nato vodila propagandno, kulturno in drugo dejavnost z osnovnim ciljem – obrambo italijanstva Julijske krajine.

²¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 4. 10. 1948; Maganja, *Nascita del movimento*, str. 148–149; de Castro, *La questione*, I, str. 759–763.

²² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948; de Castro, *La questione*, I, str. 759–763.

²³ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški cono STO, 31. 3. 1949.

predvečer volitev, 11. junija 1949, v Trstu govoril njen predsednik Alcide De Gasperi. Med govorom so mu dvakrat zvižgali: ko je omenil Edvarda Kardelja in ko je govoril o nujnosti dogovora s »Slovani,« medtem ko je druge dele govora spremljal glasen aplavz, zlasti takrat, ko je poudaril, da italijanska vlada upa na vrnitev celotnega STO.²⁴

Še bolj nepovezane in pogosto med seboj sovražne so bile stranke, katerih glavni volilni poudarek je bila ohranitev STO. Razdeljene so bile v štiri skupine. V prvi je bila »Vidalijeva« KPSTO s »svojo« SIAU, v drugi »titovci,« ki so nastopili kot Slovensko-italijanska ljudska fronta (SILF), v tretji slovenske »bele« stranke, v četrti pa skupina neodvisnih, ki so se že med letoma 1945 in 1947 zavzemali za ustanovitev samostojne države in ki so pred volitvami ustanovili koordinacijski odbor. V njem so bili kot najmočnejša Fronta za neodvisnost (Fronte dell'indipendenza), Tržaški blok (Blocco di Trieste) in Italijansko republikansko gibanje (Movimento repubblicano italiano).²⁵

SILF, delno pa tudi neodvisne, je finančno podpirala Jugoslavija. Urad za obmejne pokrajine je v začetku oktobra 1948 še ocenjeval, da ni povsem nemogoče, da bi vse štiri skupine osnovale enoten blok, ki bi ga združil skupni interes ohranitve STO in ki bi zbral okrog 30.000 glasov. Že novembra isto leto pa je ugotavljal, da do povezave med obema komunističnima strankama ne bo prišlo, da so precej zadržani tudi slovenski demokrati in da se je tako »independentistena formula pokazala kot neustrezna, da bi preseгла razredne in nacionalistične tendence, ki pogojujejo stranke na nasprotni strani.«²⁶

Oslabljene projugoslovanske organizacije so že 28. oktobra 1948 predlagale Vidaliju skupni nastop v okviru SILF, osnovne točke volilnega programa pa bi bile: boj za spoštovanje mirovne pogodbe, za politično in gospodarsko neodvisnost STO, boj proti Marshallovemu planu, proti gospodarski zvezi z Italijo, zavzemanje za gospodarsko sodelovanje z zaledjem, zlasti z Jugoslavijo. »Vidalijeva« KPSTO je predlog takoj odklonila. V občinah Trst in Milje je nato nastopila kot KPSTO, v ostalih pa kot SIAU. Oboji pa so protestirali proti temu, da so pri sestavi volilnih imenikov imeli odločilno besedo lokalni upravni organi, ki so bili v rokah italijanskih strank, da so vanje vključili tudi osebe, ki so dobile stalno bivališče po 10. juniju 1940, ter zahtevali, da se prizna volilna pravica vsem, ki so morali ozemlje zapustiti zaradi fašizma, da liste nadzira posebna komisija, sestavljena iz predstavnikov vseh strank, da se iz volilnih imenikov črta fašiste (izraz je bil mišljen v najširšem smislu) in da vsi zainteresirani sodelujejo pri pripravi načrta volilnega zakona.²⁷

Po sprejetju sklepov o novih mejah so 17. januarja 1947 v Gorici ustanovili Slovensko demokratsko zvezo za Goriško (SDZ), ki je združevala liberalno in katoliško smer in bila nasprotna novim jugoslovanskim oblastem. Osnovne točke njenega programa so bile boj za avtonomne pravice slovenske manjšine v Italiji, odločen protikomunizem in opredelitev za zahodni demokratični pluralizem. Junija 1947 je bilo v Trstu ustanovljeno Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev, ki je 16. septembra isto leto kot avtonomna skupina vstopilo v SDZ, a se nato iz nje izločilo in 1. avgusta 1948 ustanovilo Slovensko

²⁴ De Castro, *La questione*, I, str. 766.

²⁵ To gibanje, po vodji imenovano tudi Paulinovi avtonomisti, je nastopilo pod geslom Svobodni Trst. Zavzemalo se je za avtonomijo Trsta v Italiji pa tudi za STO. Troha, *Komu Trst*, str. 261–264; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949.

²⁶ *Roma e Trieste*; Maganja, *Nascita del movimento*, str. 148–149; ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948.

²⁷ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949; ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, o. 177, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Volitve v Trstu, 3. 11. 1948.

krščansko-socialno zvezo (SKSZ). SDZ pa je bila v coni A STO ustanovljena 21. decembra 1947.²⁸

SDZ in SKSZ sta 22. aprila 1949 sklenili sporazum o skupni kandidaturi pod imenom Slovenska narodna lista (SNL). S tem imenom sta nastopili v občinah Trst, Devin – Nabrežina (tam je nastopila tudi lokalna lista Zveza delavcev in poljedelcev) in Zgonik, v občini Dolina sta nastopili kot Neodvisna gospodarska lista, v občini Repentabor pa kot Gospodarska lista Grozd. V Miljah, kjer svoje liste nista imeli, sta volivce pozvali, naj se volitev ne udeležijo. SNL je bila predstavljena kot »edina slovenska lista ali kot edina narodna slovanska lista v STO in kot edini predstavnik demokratičnega in protikomunističnega gibanja med Slovenci, Hrvati in Srbi ne samo na območju STO, ampak tudi zunaj njegovih meja.« Med volilno kampanjo je med obema strankama prihajalo tudi do polemike, volilni uspeh SNL pa so skušale zmanjšati tudi jugoslovanske oblasti. Tako so v Postojni organizirale proces proti Hrvoju Magazinoviću, ki je »priznal,« da SDZ vodi tajni odbor vohunov in izdajalcev, ki so delovali proti Jugoslaviji.²⁹

V coni A je bilo v volilne imenike vpisanih 212.658 oseb, v občini Trst pa 197.266 ali 72,4 % vseh prebivalcev. Odstotek je izjemen, saj se običajno giblje okrog 62 %. Po izračunu Ive Mihovilovića (virov za izračun avtor ne navaja) je bilo na območju občine Trst rojenih le 48,16 % tam vpisanih volivcev, v ostalih občinah cone A 1,77 %, v Italiji 21,40 %, v drugih državah 4,53 %, v coni B 7,14 %, na drugih območjih Julijske krajine, ki so bila priključena Jugoslaviji, pa 17 %.³⁰ 16.132 vpisanih ni dobilo volilnega potrdila in niso mogli voliti. Volitev se je udeležilo 185.127 volivcev (87,05 % od vseh ali 94,2 % tistih, ki so prejeli potrdila), veljavnih glasov pa je bilo 181.820.³¹

V občini Trst je največ glasov (65.944 ali 39,1 %) dobila Krščanska demokracija. Vse italijanske stranke so tam dobile 107.416 (63,7 %)³² glasov, v vsej coni A pa 110.837 (60 %). Več kot so pričakovali, je dobila skrajna desnica – 18.495 (11 %) glasov. Italijanske stranke so tako v Trstu sicer prepričljivo zmagale, a vendar dosegle rezultat, ki je bil daleč pod mejo 85 %, ki jo je Urad za obmejne pokrajine postavil kot tisto, ki naj bi izpričala plebiscitarno odločitev Tržačanov za Italijo. Bila je tudi pod pričakovanji ZVU, ki je ocenjevala, da bodo italijanske stranke dobile 75 % glasov. V Trstu so nato občinsko upravo prevzele štiri stranke Zveze sporazuma, ki so skupaj imele 33 svetovalcev. Socialisti in liberalci so pozneje iz koalicije izstopili.

Stranke, ki so se zavemale za STO, so v občini Trst dobile 61.194 (36,32 %) glasov. ZVU je pričakovala, da bo »Vidalijeva« KP STO dobila okrog 20.000 glasov, pa jih je samo v občini Trst dobila 35.568 (21,1 %) in je bila druga najmočnejša stranka. Fronta za neodvisnost je z 11.514 (6,83 %) postala po moči tretja tržaška stranka.³³

²⁸ Maganja, *Nascita del movimento*, str. 38, 73–74; AS III, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5, Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949.

²⁹ Maganja, *Nascita del movimento*, str. 154.

³⁰ Ive Mihovilović, *Trst problem dana*. Zagreb 1951, str. 93–94.

³¹ Novak, *Trieste*, str. 290.

³² Po izračunu, v katerem so presežek nad povprečnim odstotkom vpisanih pripisali prišlekom iz Italije, naj bi v Trstu glasovalo 139.750 Tržačanov in 28.358 prišlekov. Po takem izračunu naj bi italijanske stranke dobile 56,23 %, tiste, ki so bile za STO, pa 43,77 %. AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1091, Občinske volitve v coni A STO, nedatirano, konec 1953, začetek 1954.

³³ AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1091, Izidi občinskih volitev dne 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952; J. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/ 8, Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952. Bogdan Novak je v proitalijanski blok vstrel tudi Paulinove avtonomiste. Po njegovih podatkih, ki jih je povzegal iz poročila generala Aireya, so italijanske stranke v Trstu dobile 109.263 glasov (65 %), na vsem STO pa 112.684 (62

V občini Trst je SILF dobila le 3.957 glasov (2,35 %), Slovenska narodna lista pa 3.004 glasov (1,79 %). Tak rezultat jasno kaže, da je večina Slovencev volila »Vidalijevo« KPSTO, in to ne le v Trstu, ampak tudi v okoliških (večinoma slovenskih) občinah. Ta je poleg Milj zmagala tudi v občinah Devin – Nabrežina,³⁴ Dolina in Zgonik. V občini Repentabor so zmagali slovenski demokrati. V občini Trst je bilo izvoljenih 8 Slovencev (1 SDZ, 1 SILF, 6 KPSTO), v občini Milje 5 (1 SILF, 4 KPSTO), v občini Devin – Nabrežina 14 (6 Slovenska narodna lista, 5 SIAU, 3 SILF), medtem ko so bili v ostalih treh občinah vsi izvoljeni svetovalci Slovenci.

Po ocenah ZVU je bilo v coni A okrog 63.000 Slovencev. Po izračunih Carla Schiffrerja naj bi med 6.563 in 10.380 Slovencev glasovalo za Vidalija, med 3.030 in 4.700 za neodvisne. Nekaj, zlasti verne ženske, jih je glasovalo tudi za Krščansko demokracijo. V Trstu naj bi po njegovih izračunih skupaj glasovalo 21.000 Slovencev, v vsej coni A pa 28.500. Glasilo SDZ Demokracija je ocenjevala, da je okrog 15.000 Slovencev volilo za Vidalija, 6.000 za neodvisne, med 6.000 in 7.000 za Krščansko demokracijo. 17. junija 1949 je zapisala, da so »Slovenci na osnovi rezultatov teh tržaških volitev vsaj na videz izginili kot nacionalni element«. Katoliški glas je pisal, da je v tržaški občini volilo okrog 30.000 Slovencev, večina med njimi za neslovenske liste. Glasilo OF za TO Primorski dnevnik je 30. junija 1949 krivdo za slab volilni rezultat SILF (in tudi Slovenske narodne liste) pripisal žaljivi kampanji vidalijevcev in temu, da volitve niso bile demokratične. Rezultat naj ne bi odražal resnične volje tržaškega prebivalstva.³⁵

Zlasti boleč je bil poraz za jugoslovanske sile, ki so pred resolucijo Informbiroja lahko upale, da bodo skupaj z neodvisnimi na volitvah v celotnem STO zmagale, sedaj pa je v vsej coni A SILF dobila le 5.344 glasov, Vidali pa osemkrat več. Kljub temu so ostali prepričani, da slab volilni uspeh ni bil rezultat napačne politike, ampak dejstva, da so jim nasprotovale vse politične sile v Trstu. Še vedno naj bi predstavljali »najčistejšo in najbolj dosledno obrambo tradicionalne revolucionarne linije, na kateri je temeljilo demokratično in delavsko gibanje v Trstu v zadnjih letih.« Zanje naj bi glasovali aktivni udeleženci narodnoosvobodilnega boja, torej tisti, »ki so šli skozi revolucijo in ki so bili dejansko njeni nosilci.«³⁶

Zaradi postopne otoplitve odnosov z Jugoslavijo ZDA in Velika Britanija v Trstu več nista potrebovali svojih vojaških enot. Ker sta bili obenem zainteresirani za normalizacijo odnosov med Italijo in Jugoslavijo, ki brez rešitve tržaškega vprašanja ni bila mogoča, sta vse od konca leta 1949 pritiskali na obe državi, naj sprejmeta dogovor. Po njunem je bilo sporazum najlažje doseči tako, da bi cona A pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji. Spremenjen odnos do Jugoslavije se je odražal tudi v ravnanju ZVU. Med drugim je marca 1951 Italiji naklonjenega komandanta cone generala Aireya zamenjal general Thomasom J. Wintonem. Čeprav je uradno zagovarjala ohranitev STO, je na njegovo delitev vse bolj pristajala tudi jugoslovanska vlada, ki je po volilnem porazu v coni A hotela ohraniti vsaj cono B, v kateri je bila nesporen gospodar. Sprejem kompromisa je oteževalo dejstvo, da je bilo STO tako v Italiji kot v Jugoslaviji močno propagandno izrabljeno in je zato

%) Za stranke, ki so se zavzemale za STO, je po teh podatkih v Trstu glasovalo 58.845 volivcev, v coni A pa 69.136. Novak, *Trieste*, str. 288–290; de Castro, *La questione*, I, str. 766–767.

³⁴ Tam je nastopila tudi koalicija italijanskih krščanskih demokratov in socialistov in dobila 20,9 % glasov.

³⁵ Novak, *Trieste*, str. 290–291; Maganja, *Nascita del movimento*, str. 158–159.

³⁶ AS I, f. 1569, CK KPSTO, ae 172, Zapisnik zasedanja partijskega aktiva, 14. 6. 1949; ac 65, Branko Babič, Politično poročilo o dvehletnem delu in borbi KPSTO, podano na 2. kongresu KPSTO, 8. 10. 1949.

tamkajšnja javnost vsak kompromis razumela kot odrekanje nacionalnim interesom. Nujno je bilo zato sprejeti začasno rešitev, ki bi z leti prešla v dokončno.³⁷

Ker je mandat občinskih svetov potekel junija 1951, je komandant cone Airey 9. februarja 1951 oznanil, da bodo volitve v skladu z ukazom št. 33 iz leta 1949, njegov naslednik Winterton pa je 28. maja 1951 izdal ukaz št. 86, s katerim je določil, da bodo volitve v občini Trst 7., v ostalih občinah pa 14. oktobra, in to po dotedanjem volilnem sistemu. ZDA in Velika Britanija sta menili, da bi dober volilni izid strank, ki so zahtevale ohranitev STO, olajšal njune pogajalske pozicije in povečal pritisk na Italijo, naj sprejme kompromis.³⁸

Objava datuma in načina volitev je bila šok za italijanske stranke, ki so računale na uvedbo večinskega sistema, katerega je predvideval novi italijanski volilni zakon in ki bi relativnemu zmagovalcu zagotovil »udobno« vladanje.³⁹ Italijanska vlada je izvedla široko diplomatsko akcijo, s katero ji je avgusta 1951 uspelo preložiti volitve in spremeniti volilni sistem v zameno za njen pristanek na neposredna pogajanja z Jugoslavijo. Z ukazom št. 145, izdanim 7. septembra 1951, je ZVU preklicala ukaz št. 86. Ta njen korak sta v coni A pozdravili zlasti italijanska desnica, ki je ponovno upala na enotne liste, pa tudi republikanska stranka.⁴⁰

Pogajanja med Jugoslavijo in Italijo so bila prekinjena sredi februarja 1952. Italijanski diplomaciji je uspelo prepričati zahodni sili, da Jugoslavija ne bo pristala na kompromis, ki bi bil sprejemljiv tudi za Italijo. Zatem so ob obletnici sprejema tristranske note 20. marca 1952 v Trstu izbruhnili nemiri, ki so trajali do 25. marca in so bili usmerjeni proti neodvisnim, Jugoslaviji pa tudi proti ZVU. Zlasti Britance so demonstranti obtoževali, da so se odpovedali tristranski noti. Civilna policija je energično posredovala, bilo je več ranjenih. Italijanske stranke in občinska uprava so prekinili vsako sodelovanje z ZVU.⁴¹

26. marca 1952, ko se je položaj umiril, je tržaški občinski svet obsodil ravnanje Civilne policije in zahteval odstop odgovornih. Zahteve general Winterton sicer ni sprejel, je pa isti dan izdal ukaz št. 51, s katerim je uvedel italijanski volilni zakon. Z ukazom št. 54, izdanim 2. aprila 1952, je bil nato za dan volitev določen 25. maj, torej dan, ko so bile volitve tudi v nekaterih občinah v Italiji.⁴² S temi ukrepi je ZVU Trst dejansko poistovetila z Italijo. Po nemirih marca 1952 je bila Velika Britanija namreč odločena, da čim prej umakne svoje enote iz cone A, ki naj pripade Italiji. Kot je ocenila tudi jugoslovanska vlada, je novi volilni sistem dajal veliko prednost »iredentistom.« Naslednji korak je bil sklic konference med Italijo in zahodnima silama, ki je bila v Londonu od 3. aprila do 9. maja 1952. Njeni sklepi so dajali Italiji velika pooblastila v coni A, se pa obenem niso več sklicevali na tristransko noto in niso posegali v cono B.⁴³

Po sprejetju večinskega volilnega sistema so italijanske stranke v Trstu lahko mirno

³⁷ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 31/7, Pismo Edvarda Kardelja Vladi Popoviču, 11. 1. 1951.

³⁸ UL ZVU, IV/6, 1. 3. 1951. IV/15, 1. 6. 1951; ASDMAE, AP 1951–1956, Italija, o. 509, Dopis Predstavništva Italije v Trstu Določila za volitve občinskih svetov v coni A, 14. 2. 1951.

³⁹ Po tem volilnem zakonu je v občinah z več kot 10.000 volivci pripadalo stranki ali skupini povezanih kandidatnih list, ki je dobila relativno večino, 2/3 mest v občinskem svetu, ostalim listam pa proporcionalno število mest glede na število dobljenih glasov. V občinah z manj kot 10.000 volivci je stranki ali koaliciji relativne večine pripadlo 4/5 mest. To pa bi v coni A dejansko pomenilo en volilni sistem za občine z italijansko in drugega za tiste s slovensko večino.

⁴⁰ ASDMAE, AP 1951–1956, Italija, o. 509, Dopis Predstavništva Italije v Trstu Določila za volitve občinskih svetov v coni A, 14. 2. 1951; de Castro, *La questione*, II, str. 247–259; UL ZVU, IV/25, 11. 9. 1951.

⁴¹ Novak, *Trieste*, str. 365–368.

⁴² UL ZVU, V/9, 1. 4. 1952; V/10, 11. 4. 1952; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Iredentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952.

⁴³ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, *Bilten MIP FNRJ*, 7/52, 16. 5. 1952, Elaborat Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja, 1. 9. 1952; Novak, *Trieste*, str. 365–372, 374.

pričakale volitve, saj ni bilo nevarnosti, da ne bodo dobile relativne večine, zlasti zato, ker jim nasproti ni stal enotni blok strank, ki so se zavzemale za STO. Štiri stranke, ki so po volitvah junija 1949 prevzele občinsko upravo v Trstu, so dotedanjo Zvezo sporazuma nadomestile s Koordinacijskim odborom italijanskih političnih strank (Comitato di coordinamento dei partiti politici italiani), iz katerega pa sta izstopili levo usmerjeni republikanska in socialistična stranka. Na množičnih predvolilnih mitingih je rasla je moč desnice, zlasti neofašistov. Predstavništvo Italije v Trstu je menilo, da je zato nujno okrepiti zlasti Krščansko demokracijo in na njeno listo vključiti tudi nestranskarke ljudi z ugledom.⁴⁴

Stranke, ki so se zavzemale za uresničitev mirovne pogodbe, so ostajala razdeljene na štiri skupine, med katerimi pa je, za razliko od volitev leta 1949, prihajalo do resnejših poskusov povezave. Stiki so bili med neodvisnimi in SILF pa tudi med SILF in slovenskimi demokratičnimi strankami. Italijansko predstavništvo v Trstu je tako že aprila 1951 poročalo, da bodo Slovenci verjetno nastopili z enotno listo in da obenem potekajo pogajanja med njimi in neodvisnimi. Tudi vodja Tržaškega bloka Mario Stocca je ocenjeval, da bi bil mogoč sporazum z jugoslovansko vlado, med drugim tudi o volitvah v con B, ki bi bile izvedene po manj totalitarnem sistemu. Neodvisne, ki so bili prepričani, da imajo podporo ZVU, so zlasti prizadeli sklepi londonske konference pa tudi dejstvo, da jih je italijanska propaganda razglašala za jugoslovansko ekspoziuro.⁴⁵

Na slovenski strani so se SDZ, SKSZ in Skupina neodvisnih Slovencev⁴⁶ že spomladi 1951 sporazumeli, da bodo na prihodnjih upravnih volitvah nastopili skupaj kot Narodna lista (oz. Slovenska narodna lista, SNL). Sprejeli so programska izhodišča, ki so poudarjala, da so za brezkompromisno obrambo STO, proti narodni nestrpnosti pa tudi proti »miselnostim, ki zagovarjajo totalitarna načela.«⁴⁷ V okviru SNL si sprva niso bili enotni, ali naj sodelujejo z OF za Tržaško ozemlje oz. s SILF. Po dogodkih marca 1952, sprejemu novega volilnega sistema in sklepih londonske konference pa je SNL z OF za TO podpisala izjavo o načelnem sporazumu za skupni nastop na volitvah in organizacijo prvega slovenskega tabora.⁴⁸ Bil je 14. aprila 1952 na Bazovici, udeležilo pa se ga je 12.000 ljudi. Prinesel je spoznanje, da je mogoč skupen nastop vsaj dela politično sicer razdeljenih Slovencev v con A, a obenem, da še vedno ni mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili »Vidalijeve« komuniste. Ti so še vedno odklanjali sodelovanje z vsemi, ki so bili kakorkoli povezani z Jugoslavijo.⁴⁹

Postavitev skupne liste slovenskih strank je neuspešno skušal preprečiti tržaški škof Antonio Santin, trden zagovornik vrnitve Trsta Italiji, ki je skušal po slovenskih duhovnikih pritisniti na katoličane, naj v skladu z usmeritvami Vatikana ne sodelujejo s komunisti, »to je z ljudmi, ki preganjajo na nečloveške načine Cerkev v Jugoslaviji in zatirajo vernike v con B.«⁵⁰

OF za TO in SNL sta se sporazumeli za skupno listo v občinah Zgonik, Devin –

⁴⁴ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, *Bilten MIP FNRJ*, 7/52, 16. 5. 1952; ASDMAE, AP 1950–1956, Italija, o. 509, Opomnik: 1951; isto, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Upravne volitve, 24. 4. 1951; isto, 10. 6. 1951.

⁴⁵ ASDMAE, AP 1950–1956, Italija, o. 509, Dopis Predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu Upravne volitve, 24. 4. 1951; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Elaborat Independentisti; *Bilten MIP FNRJ*, 7/52, 16. 5. 1952.

⁴⁶ Skupino neodvisnih Slovencev sta ustanovila Franjo Tončič in Josip Ferfolja, potem ko sta se razšla s SIAU.

⁴⁷ AS I, J. 1529, Boris Kraigher, šk. 6, Osnutek za volilni proglas Narodne liste, 17. 5. 1951.

⁴⁸ AS III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 5. 6. 1952; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Elaborat Slovenske politične skupine.

⁴⁹ AS III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 7. 5. 1952.

⁵⁰ AS III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 7. 5. 1952; isto, Nekaj podatkov o Santinovi predvolilni dejavnosti, 5. 6. 1952.

Nabrežina, Dolina in Repentabor. Problemi so bili pri predvideni razdelitvi mandatov, saj je SDZ kot izhodišče predlagala rezultate prejšnjih volitev. Dosežen je bil sporazum, da v načelu velja številčna enakost med skupinama, od katere bi odstopili le, če bi krajevne razmere in volja volivcev to zahtevale. Ni pa prišlo do postavitve skupne liste v občini Trst, ker so stranke SNL nasprotovale temu, da so bili kot kandidati SILF postavljeni tudi Italijani.⁵¹ V predvolilno kampanjo se je vključil tudi predsednik Tito, ki je, tudi kot odgovor na sklepe londonske konference, v govoru, ki ga je imel 10. maja 1952 v Beogradu, med drugim dejal: »Če bi jim na teh volitvah dali Trst, bodo na prihodnjih zahtevali Istro; in če bodo na drugih zmagali, bodo na tretjih zahtevali Dalmacijo itd. Dovolj je bilo licitiranja s tem. Mi tega ne damo. To je naše.«⁵²

Vidalijeva KPSTO, ki je na kandidatno listo za občino Trst postavila 1/3 Slovencev, je londonsko konferenco razglasila za volilno prevaro, obenem pa je vse bolj napadala Jugoslavijo in izpostavljala teror v coni B. Verjetno je bilo, da bo zaradi skupnega nastopa slovenskih strank v občinah Zgonik in Repentabor, verjetno pa tudi v občinah Devin – Nabrežina in Dolina volitve izgubila. Res je nato dobila skoraj tisoč glasov manj kot leta 1949. Jugoslovani so ocenjevali, da je bila to posledica njene napačne politike, dvojnega stališča do STO pa tudi »socialistične stvarnosti« v bližnji Jugoslaviji. Večji del odpadlih je glasoval za Neodvisno fronto.⁵³

Trst je imel 31. decembra 1951 271.744 prebivalcev s stalnim bivališčem, med njimi 20.664 tujcev. Volilno pravico je imelo 200.486 (73,78 % vsega prebivalstva). Volitev 25. maja 1952 se je udeležilo 178.982 ljudi ali 89,26 %.

Diego de Castro ocenjuje, da so na volitvah leta 1952 italijanske stranke sicer dobile 0,7 % več glasov kot na volitvah leta 1949, ki pa naj bi bili »manj kvalitetni«, saj so demokratične stranke dobile manj glasov, več pa skrajna desnica. Sploh je bila značilnost teh volitev premik volilnega telesa v desno. Stranke in gibanja neodvisnih so po pričakovanju svoje glasove skoraj podvojile.⁵⁴ Tudi Gospodarska delegacija FLRJ v Trstu je ocenjevala, da volitve leta 1952 niso prinesle bistvene spremembe glede razmerja sil, da pa so kljub temu volilni rezultati uspeh za zagovornike STO, saj so se le-te odvijale v zanje neugodnih zunanje in notranjepolitičnih razmerah. Ob tem so poleg londonske konference in volilnega sistema navajali tudi to, da je »Vidalijeva« KPSTO odkrito zapustila koncept STO, da so bile tržaške gospodarske organizacije in uprava povsem v rokah italijanskih strank, da so pred volitvami dobili volilno pravico tisoči beguncev iz Istre in cone B, da je v zadnjih letih iz Italije prišlo v Trst veliko Italijanov, ki so tam dobili volilno pravico. Vse to je v Trstu ustvarjalo atmosfero strahu in je glas za STO pomenil negotovo prihodnost. Po oceni Gospodarske delegacije so slovenske skupine dosegle dokaj slab rezultat, saj niso zmagale niti v vseh slovenskih občinah (Dolini), v Trstu pa večina Slovencev ni glasovala za slovenske stranke. Okrog 15.000 slovenskih glasov naj bi dobil Vidali, neodvisni 10.000, krščanska demokracija 3000 in socialisti 2000. Engelbert Besednjak je menil, da bi v primeru, če bi vsi tržaški Slovenci glasovali za slovenske stranke, v Trstu imeli nekaj manj kot 40.000 glasov in bi bili »politična velesila«.⁵⁵

⁵¹ AS III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 7. 5. 1952; AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, *Bilten MIP FNRJ*, 7/52, 16. 5. 1952.

⁵² *Primorski dnevnik*, 11. 5. 1952.

⁵³ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, *Bilten MIP FNRJ*, 7/52, 16. 5. 1952; isto, Elaborat Independentisti, Elaborat Independentistične stranke in administrativne volitve, 21. 4. 1952; isto, Dopis Gospodarske delegacije FLRJ v Trstu zunanjemu ministrstvu, 30. 6. 1952.

⁵⁴ De Castro, *La questione*, II, str. 263.

⁵⁵ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Dopis Gospodarske delegacije FLRJ v Trstu zunanjemu ministrstvu, 30. 6. 1952; isto, Elaborat Slovenske politične skupine; III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 29. 5. 1952.

Lista slovenske skupnosti je zmagala v občinah Devin – Nabrežina, Zgonik in Repentabor, »Vidalijeva« KPSTO pa v Dolini. V Trstu je SDZ, ki je dobila manj glasov kot SILF, ocenjevala, da ji je sodelovanje z OF škodilo. Po volitvah naj bi skušala v organe »vriniti« čim več svojih ljudi ne le na račun OF, ampak tudi SKSZ in NS, zahtevala je župana v Devinu – Nabrežini in Zgoniku. Obenem je SKSZ večkrat etiketirala kot »plačance Beograda, kamuflirane komuniste« itd.⁵⁶ Pri izvolitvi nabrežinskega župana je tako izbruhnil spor in SDZ se je tam povezala z »Vidalijevimi« komunisti.⁵⁷

Oktober 1954 je cona A STO skoraj v celoti pripadla Italiji. Na naslednjih volitvah leta 1956 je SILF nastopila kot Neodvisna socialistična zveza, poleg nje pa Lista demokratičnih Slovencev. Skupaj sta v Trstu dobili 877 glasov več, italijanska levica pa kar 19.203 glasove več kot na volitvah leta 1952, večinoma volivce Neodvisne fronte.

Izidi občinskih volitev dne 12. junija 1949 in 25. maja 1952⁵⁸

Občina Trst

Stranke ali gibanje	12.6.49 št.glasov	%	sedežev	25.5.52 št.glasov	%	sedežev	Več ali manj gl.	% skupno	% stranka
A) Italijanske vladne stranke									
Krščanska demokracija	65.944	39,1	25	59.133	33	28	- 6.811	- 6,1	- 10,3
Socialistična stranka JK ⁵⁹	10.761	6,4	4	10.445	5,8	5	- 316	- 0,6	- 2,9
Republikanska stranka	9.107	5,4	3	8.407	4,7	4	-700	- 0,7	- 726
Liberalna stranka	3.109	1,8	1	5.768	3,2	3	+ 2.659	+ 1,4	+ 85,7
Skupaj	88.921	52,7	33	83.753	46,7	40	- 5.168	- 6	
B) Italijanska desnica									
Ital. socialno gibanje	10.222	6,1	4	20.570	11,5	4	+ 10.348	+ 5,4	+101,2
Italijanski blok	8.273	4,9	3	—	—		- 8.273	100	100
Monarhistična stranka	-			2.915	1,6	1	+ 2.915	+ 1,6	100
Qualunquisti	-			1.518	0,8	-	+ 1.518	+ 0,8	+ 100
Skupaj	18.495	11	7	25.003	13,9	5	+ 6.508	+ 2,9	—
C) Italijanska levica									
Socialistična stranka ⁶⁰	-			2.609	1,5	1	+ 2.609	+ 1,5	+ 100
Skupno ital. stranke	107.416	63,7%	40	111.365	62,1	46	+ 3.949	- 1,6	+ 3,6
D) Informburojevci									
KPSTO (Vidali)	35.568	21,1	13	30.978	17,3	6	- 4.590	- 3,8	- 12,9

⁵⁶ AS, f. 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8, Dopis Gospodarske delegacije FLRJ v Trstu zunanjemu ministrstvu, 30. 6. 1952; isto, Elaborat Slovenske politične skupine.

⁵⁷ AS III, f. Engelbert Besednjak, Pismo Ježa, 17. 7. 1952; AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1091, Izidi občinskih volitev dne 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952, 28. 10. 1955.

⁵⁸ AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1091, Izidi občinskih volitev dne 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952, 28. 10. 1955.

⁵⁹ Veja Socialistična stranka delavcev Giuseppeja Saragata.

⁶⁰ Veja Socialistične stranke Italije Pietra Nennija.

Stranke ali gibanje	12.6.49 št.glasov	%	sedežev	25.5.52 št.glasov	%	sedežev	Več ali manj gl.	% skupno	% stranka
E) Stranke STO									
Fronta za neodvisnost	11.514	6,8	4	22.415	12,5	5+	+ 10.901	+ 5,7	+ 94,6
Tržaški blok	4.826	2,9	1	4.492	2,6	1	- 334	- 0,3	- 7,3
SILF ⁶¹	3.971	2,4	1	4.924	2,8	1	+ 953	+ 0,4	+ 23,9
SNL ⁶²	3.017	1,7	1	3.559	2	1	+ 542	+ 0,3	+ 17,9
avtonomisti ⁶³	2.298	1,4	-	1.209	0,7	-	- 1.089	- 0,7	- 47,4
Skupaj	25.626	15,2	7	36.599	20,6	8+	+ 10.973	+ 5,4	—
Skupaj KPSTO in stranke STO	61.194	36,32	20	67.577	37,9	14	+ 6.373	+ 6,373	+ 10,4
Skupno Trst	168.610	100	60	178.942	100	60			

Občina Milje, izidi volitev 19. junija 1949 in 25. maja 1952⁶⁴

A) Italijanska stranke									
Krščanska demokracija	2.046	27,6	9	1.701	21,2	5	- 345	- 6,4	- 16,8
Socialistična stranka JK	564	7,6	2	768	9,5	2	+ 204	+ 1,9	+ 36,1
Republikanska stranka	242	3,3	1	387	4,8	1	+ 145	+ 1,5	+ 59,9
Skupaj	2.852	38,5	12	2.856	35,5	8	+ 4	- 3	—
B) Informburojevci KPSTO (Vidali)	4.233 ⁶⁵	57,1	17	4.695	58,3	20	+ 462	+ 1,2	+ 10,9
C) Stranke STO									
SILF ⁶⁶	324	4,4	1	502	6,2	2	+ 178	+ 1,8	+ 54,9
KPSTO in stranke STO	4.557	61,5	18	5.197	64,5	22	+ 640	+ 3	—
Skupaj Milje	7.409	100	30	8.053	100	30			

Občina Devin – Nabrežina

SIAU (Vidali)	949	34,9	7	850	29,7	2	- 99	- 5,2	- 10,4
SNL	752	27,6	6	—	—		- 752	- 27,6	- 100
SILF	395	14,5	3	—	—		- 395	- 14,5	- 100
Lista slov. skupnosti ⁶⁷	—	—	—	1.233	43	16	+ 1233	+ 43	+ 100
Zveza ital. demokratov ⁶⁸	569	21,1	4	620	21,6	2	+ 51	+ 0,5	+ 8,9

⁶¹ Slovensko-italijanska ljudska fronta.

⁶² Slovenska narodna lista.

⁶³ Na volitvah leta 1949 so nastopili pod geslom Svobodni Trst, na tistih leta 1952 kot Julijsko avtonomno gibanje (voditelj Paulin).

⁶⁴ AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1091, Izidi občinskih volitev 12. 6. 1949 in 25. 5. 1952, 28. 10. 1955. Popravljen s podatki iz šk. 1294. Izidi občinsko upravnih volitev v letih 1949–1952–1956 in političnih volitev 1958. Podatki se malenkostno razlikujejo za leto 1949, za leto 1952 pa se nekoliko razlikujejo od podatkov, ki jih navaja Novak, *Trieste*, str. 373–376.

⁶⁵ Po podatkih v AS, f. 537, RK SZDL, šk. 1294, 4.182.

⁶⁶ Na volitvah 1952 je nastopila kot Ljudska zveza za neodvisnost.

⁶⁷ Koalicija SILF in SNL.

⁶⁸ Unione democratici italiani, UDI

Stranke ali gibanje	12.6.49 št.glasov	%	sedežev	25.5.52 št.glasov	%	sedežev	Več ali manj gl.	% skupno	% stranka
Neodvisni ⁶⁹	51	1,9	-	162	5,7		+ 111	+ 3,8	+ 217
Skupaj Devin – Nabrežina	2.716	100	20	2.865	100	20	+ 149		

Občina Dolina

SIAU – KPSTO (Vidali)	1.466	55,6	11	1.348	49,5	16	- 118	- 6,1	- 8
Neodvisna lista	772	29,3	6	—	—	-	- 772	- 29,3	- 100
Lista slov. skupnosti	—	—	-	1.226	45	4	+ 1226	+ 45	+ 100
SILF ⁷⁰	401	15,1	3	—	—	-	- 401	- 15,1	- 100
Neodv. gospodarska lista	—	—	-	150	5,5	-	+ 150	+ 5,5	+ 100
Skupaj Dolina	2.639	100	20	2.724	100	20	+ 85		

Občina Zgonik

SIAU (Vidali)	345	50,9	8	369	49	3	+ 24	- 1,9	+ 6,9
SNL	185	27,3	4	—	—	-	- 185	- 27,3	- 100
SILF (OF) ⁷¹	148	21,8	3	—	—	-	- 148	- 21,8	- 100
Lista slov. skupnosti	—	—	-	383	51	12	+ 383	+ 51	+ 100
Skupaj Zgonik	678	100	15	752	100	15	+ 74		

Občina Repentabor

Gospodar. lista Grozd ⁷²	142	43,6	7	54	18,9	1	- 88	- 24,7	- 61,9
SIAU (Vidali)	97	29,9	4	77	26,9	2	- 20	- 3	- 20,6
SILF	86	26,5	4	—	—	-	- 86	- 26,5	- 100
Lista slovenske skupnosti	—	—	-	155	54,2	12	+ 155	+ 54,2	+ 100
Skupaj Repentabor	325	100	15	286	100	15	- 39		

⁶⁹ Na volitvah 1949 so nastopili kot Delavsko-kmečka zveza, na volitvah 1952 pa kot Tržaški blok (Blocco triestino).

⁷⁰ Na volitvah 1952 nastopila skupaj z Neodvisno gospodarsko listo kot Lista slovenske skupnosti.

⁷¹ Na volitvah 1952 nastopila s SDZ kot Lista slovenske skupnosti.

⁷² Na volitvah 1952 nastopila Neodvisna gospodarska lista. Glavno jedro so tvorili pristaši SNL, ki so se po ustanovitvi Liste slovenske skupnosti ločili od nje.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE WAHLEN IN DER ZONE A DES FREIEN TERRITORIUMS TRIEST

Da das Freie Territorium Triest/Svobodno tržaško ozemlje (STO) schon in der Zeit der Umsetzung des Friedensvertrags im Jahre 1947 vor allem für die beiden Westmächte unannehmbar war, die Triest immer mehr als Bollwerk gegen das Vordringen des Kommunismus und des sowjetischen Einflusses nach dem Westen verstanden und gleichzeitig befürchteten, dass dort die Jugoslawien gewogene Linke in Verbindung mit unabhängigen Bewegungen bei den Wahlen gewinnen könnte, blieb man bei der vorläufigen Zweizonenlösung für STO. In der Zone A mit den Gemeinden Trst/Trieste, Devin-Nabrežina/Duino-Aurisina, Dolina/S. Dorligo della Valle, Milje/Muggia, Repentabor/Rupingrande und Zgonik/Sgonico behielt die Britisch-amerikanische alliierte Heeresverwaltung/Zavezniška vojaška uprava (ZVU) die Macht, welche man über die genannten Lokalbehörden ausübte. Erst dann, als nach der Veröffentlichung der Resolution des Informbüros im Juni 1948 Jugoslawien darin nahezu den gesamten Einfluss verloren hatte, kündigte die ZVU mit der Veröffentlichung der Vorschriften für die Erstellung der Wählerevidenzblätter am 24. September 1948 administrative Wahlen an, die vor allem politischen Charakter hatten. Die italienische Regierung und die proitalienischen Kräfte in der Zone A verstanden diese Wahlen als Volksabstimmung über die italienische Sache, die mit einem Wahlsieg von mehr als 85% besiegelt werden sollte. Die italienische Seite genoss die volle Unterstützung der ZVU auch damit, dass sich im Einklang mit der Wahlvorschrift etwa 20.000 istrische Italiener, die nach 1945 in die Zone A zugewandert sind, in die Wählerverzeichnisse eintragen konnten.

In der Gemeinde Triest fanden die Wahlen am 12., in den anderen Gemeinden am 19. Juni 1949 statt. Wenn man nur von der Fragestellung, Weiterbestehen von STO oder seinen Anschluss an Italien ausgeht, kann man an den Wahlen beteiligten Parteien in zwei Gruppen gliedern. Doch weder jene, die für die Rückkehr Italiens eingetreten sind, noch weniger jene, die für den Weiterbestand von STO waren, repräsentierten einen einheitlichen Block. Keine der Parteien verlangte den Anschluss an Jugoslawien, denn von dieser Forderung nahmen nach dem Inkrafttreten des Friedensvertrags auch die KP STO und die Slawisch-italienische antifaschistische Union (SIAU) Abstand. Die proitalienischen Parteien betonten aber in ihrer Wahlpropaganda, dass einem Sieg der Kommunisten die jugoslawische Besetzung der Zone A folgen könnte. Die für die Beibehaltung von STO eintretenden Parteien gliederten sich in vier Gruppen: Zur ersten zählte die „informbürotreue« kommunistische Partei von STO, die in den slowenischen Gemeinden des Triester Hinterlandes als SIAU auftrat, in der zweiten Gruppe befand sich die projugoslawische Slowenisch-italienische Volksfront (SILF), in der dritten die Slowenische nationale Liste (eine Koalition slowenischer demokratischer Parteien), die vierte Gruppe bildeten aber die Unabhängigen, die sich schon in den Jahren von 1945 bis 1947 für die Gründung eines eigenen Staates eingesetzt hatten.

In der Zone A waren in den Wählerverzeichnissen 212.658 Personen eingetragen, in der Gemeinde Triest dagegen 197.266 oder ganze 72,4% aller Bewohner. An der Wahl beteiligten sich 185.127 Personen (87,05% aller Eingetragenen oder 94,2% jener, die eine Bestätigung erhalten hatten), gültig aber waren 181.820 Stimmen. Die italienischen Parteien errangen zwar in der Triester Gemeinde einen überzeugenden Wahlsieg (sie erhielten 63,7% der Stimmen, in der gesamten Zone A jedoch 60%), doch sie blieben mit ihrem Ergebnis weit unter den 85%, die eine plebiszitäre Entscheidung der Triestiner für Italien zum

Ausdruck bringen sollten. Viele Stimmen erhielt auch die KP STO, die im gesamten Zonengebiet auf 23% gekommen ist, womit sie hinter den Christdemokraten die zweitstärkste Partei war. Eine schwere Niederlage erlebte SILF, die insgesamt nur 2,9% der Stimmen erreichte, denn die Mehrheit der Slowenen wählte die KP STO und dies nicht nur in Triest, sondern auch in den umliegenden (mehrheitlich slowenischen) Gemeinden. Die KP STO siegte außer in Milje/Muggia auch in den Gemeinden Devin-Nabrežina/Duino-Aurisina, Dolina/S. Dorligo della Valle und Zgonik/Sgonico.

Nach dem Jahre 1950 übten die USA und Großbritannien auf Grund der veränderten Beziehungen zu Jugoslawien immer größeren Druck auf beide Nachbarstaaten aus, in der Frage von STO doch einen Kompromiss zu schließen. Dies erschwerte unter anderem die Tatsache, dass STO sowohl in Italien wie auch in Jugoslawien für Propagandazwecke ausgenutzt worden ist und daher die jeweilige Öffentlichkeit in jedem Kompromiss einen Verzicht auf nationale Interessen sah. Nach dem Abbruch der unmittelbaren Verhandlungen zwischen beiden Staaten kam es am 20. März 1952 anlässlich des vierten Jahrestages der Erklärung der Westmächte zu Unruhen in Triest, die auch gegen die ZVU und Großbritannien gerichtet waren, das sich daraufhin entschloss, seine Soldaten so rasch wie möglich aus der Zone A zurückzuziehen, die Italien zufallen sollte. In London fand vom 3. April bis 9. Mai 1952 eine Konferenz der Westmächte und Italiens statt. Ihre Beschlüsse gaben Italien weitreichende Vollmachten in der Zone A, gleichzeitig unterblieb jede Einmischung in die Zone B.

Ende März 1952 veröffentlichte General John Winterton als Kommandant der Zone A einen Erlass, womit das italienische Wahlgesetz Geltung erlangte. Daraufhin folgten am 25. Mai 1952 Gemeindewahlen, am selben Tag wie in einigen Gemeinden in Italien, sie brachten aber keine nennenswerte Veränderung der Verhältnisse. Die slowenischen Parteien kandidierten in den Landgemeinden gemeinsam auf der Liste der slowenischen Gemeinschaft, ein Zusammengehen mit den Slowenen um die KP STO blieb immer noch außerhalb des Möglichen. Die slowenische Gemeinschaftsliste siegte in den Gemeinden Devin-Nabrežina/Duino-Aurisina, Zgonik/Sgonico und Repentabor/Rupingrande, die KP aber in Dolina/S. Dorligo della Valle.

Im Oktober 1954 fiel die Zone A des Freien Territoriums Triest (STO) nahezu zur Gänze an Italien. Bei den nächsten Wahlen im Jahre 1956 kandidierte SILF als Unabhängiger sozialistischer Verband, daneben aber die Liste demokratischer Slowenen. Sie erreichten zusammen einen Zuwachs von 877 Stimmen, während die italienische Linke sogar volle 19.203 Stimmen mehr als 1952 erhielt.

AVGUŠTIN MALLE

PRAZNOVANJE 30-LETNICE KOROŠKEGA PLEBISCITA (1920–1950)

Koroški plebiscit 10. oktobra 1920 in njemu posvečene proslave, posebno ob okroglih obletnicah, so vselej vzbujale zanimanje zgodovinarjev. Tudi 30-letnico glasovanja so proslavile dežela, občine, interesna zastopstva, razne organizacije in stranke. Višek so prireditve dosegle z deželno proslavo v Celovcu. Medtem ko so plebiscitni propagandi zgodovinarji posvetili precejšnjo pozornost, so zapisi o zgodovini in funkciji plebiscitnih proslav redkejši. Najprej so se vprašanju posvetili novinarji, potem slovenski zgodovinarji in šele v okviru večje senzibilizacije avstrijskega prebivalstva za manjšinska vprašanja so o tem pisali avstrijski družboslovci, pri čemer velja opozoriti na tematsko število dunajskega *Foruma*.¹ Hanns Haas in Karl Stuhlpfarrer sta ideologiji antislovenizma posvetila posebno poglavje,² Haas pa je ugotovitve v dokumentirani obliki poglobil še v drugi publikaciji.³ Zatem se je povrnil k tematiki tudi Stuhlpfarrer.⁴ V svojem prispevku je analiziral, kakšno mesto ima glasovanje v zgodovinski zavesti Korošcev, in zapisal, da so plebiscitne proslave in spremljajoče publikacije kristalizacijska in aktualizacijska točka te zavesti. Stuhlpfarrer sprašuje »po politični in družbeni funkciji plebiscitnih proslav in po zgodovini, ki je z njimi posredovana«, analizira najvažnejše proslave in navaja dva aspekta: organizatorji proslav so – ob deželnem nasprotovanju socialdemokratov – v ospredje potiskali obrambne boje in ne akt glasovanja; aspekt bojev je v nacističnem obdobju popolnoma prevladoval, saj je »uspela« vzročna povezava, da brez bojev ne bi bilo glasovanja. V Gospodarski zbornici v Celovcu je tezo formuliral Wilhelm Neumann še leta 1995 kot fundamentalistično veroizpoved dela koroških zgodovinarjev: »Brez obrambnega boja nobenega plebiscita in ne nedeljene Koroške ...«⁵ Drugi aspekt, ki ga recipiramo, je Stuhlpfarrerjeva ugotovitev o trajni obrobni tistih Slovencev, ki niso pripravljene odpovedati se svoji slovenski identiteti.⁶ O nacionalnih spominskih dnevih razpravlja prav na primeru 10. oktobra tudi Arnold Suppan.⁷ V ospredju njegovega zanimanja niso toliko proslave na Koroškem, temveč prireditve in zborovanja ob tem dnevu v Sloveniji in deloma reakcija beograjske diplomacije na koroška praznovanja. Meni, da so se v govorih v Sloveniji pojavljale sledeče stalnice: nesrečno glasovanje, vmešavanje Italije v prid Avstrije, spominjanje na Gosposvetsko polje kot zgodovinsko središče stare Slovenije (s knežjim kamnom, vojvodskim prestolom in Gospo Sveto). Slovenci so z mešanimi občutki spremljali priprave, ki so se začele že spomladi. Svoje občutke so izrazili v *Slovenskem vestniku* in *Našem tedniku – Kroniki* in ob napovedanih slavnostnih govorih zveznega predsednika Karla Rennerja, zveznega

¹ Dossier Kärnten. V: *Neues Forum* XIX/1972, št. 226/227, 27–49.

² Hanns Haas; Karl Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*. Wien 1977, 39–52.

³ Hanns Haas, Genesis und Funktion minderheitenfeindlicher Politik in Kärnten. V: *Raumplanungsgespräch Südkärnten*. Wien 1977, 17–46.

⁴ Karl Stuhlpfarrer, Volksabstimmungsfeiern und Geschichtsbild. V: *Kärntner Volksabstimmung 1920*. Wien-München-Kleinzersdorf 1981, 13–27.

⁵ Wilhelm Neumann, Durch den Abwehrkampf zur Volksabstimmung. V: *Carinthia* 1186/1996, 705–724, 720.

⁶ Karl Stuhlpfarrer, Volksabstimmungsfeiern, 24.

⁷ Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918-1920*. Bilaterale Außenpolitik im Europäischen Umfeld = Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts zv. XIV. Wien-München 1996, 948–958.

kanclerja Leopolda Figla, deželnega glavarja Ferdinanda Wedeniga in namestnika deželnega glavarja Hansa Ferlitscha zahtevali, da se izpolnijo zagotovila iz leta 1920. Niz prireditev, vključno z osrednjo v Celovcu, je potekal v določenem duhu in po določenem ceremonialu: v središču spominjanja ni bila odločitev prebivalstva dne 10. oktobra 1920, v ospredju so bili brambovci, je bil obrambni boj, ki da ga je vzbudila in vodila ljubezen do domovine. Brambovci niso bili vsi enako ovrednoteni, »rdečih« volkswehrovcev raje niso niti omenjali. Kot pri prvi veliki proslavi po drugi svetovni vojni leta 1948⁸ so imele tudi pri proslavi leta 1950 prvo besedo konservativne sile. Socialistična stranka s predsednikom Ferdinandom Wedenigom se je podredila, čeprav je Wedenig skušal postaviti v ospredje glasovanje in pozival k sožitju obeh narodov glasovalnega ozemlja. Za razliko od proslave 1948 je leta 1950 že nastopala Zveza neodvisnih, v kateri so se 1949. leta zbrali številni nemški nacionalisti in somišljeniki propadlega nacističnega režima. V vrstah Avstrijske ljudske stranke se je tega leta zasidral Hans Steinacher, v socialističnem dnevniku *Die Neue Zeit* pa so se občasno pojavljali ostri članki proti manjšini. List je imel med stalnimi sodelavci tudi Richarda Wannerja. Koroški Slovenci so ga poznali kot uradnika, ki je sodeloval pri pregonu slovenskih družin 14. in 15. aprila 1942. Wanner je rad pisal o etnologiji in v tej zvezi razvijal svoje rasistično-biologistične poglede. V znamenju 30-letnice glasovanja niso potekala le pevska, folklorna in športna srečanja, gospodarske prireditve in razni zahvalni dnevi, temveč tudi razstave in znanstvena srečanja.⁹ Na slavnostni dan so predajali svojemu namenu razne objekte in cerkveni dostojanstveniki so komaj dohajali z mašami, svečanim pozvanjem in blagoslavljanjem. Boroveljčani niso pozabili slavnostnega streljanja,¹⁰ čeprav so morali to pot shajati brez škofa Jožefa Köstnerja.¹¹

Vendar prebivalstva ni zaposloval izključno 10. oktober. Bil je dobrodošel, ker je vladajočim nudil priložnost, da se razkažejo ljudstvu in ga obdarijo s plebiscitnim darom. V državnem merilu je delavstvo v slavnostih dneh zanimal četrti dogovor o cenah in plačah, ki ga je skušala z napovedjo generalne stavke spodnesti Komunistična stranka Avstrije. Na Koroškem sta se zaradi dogovora in napovedi ostro spopadla komunistični list *Volkswille* in socialistični *Die Neue Zeit*, ki je zmagoslavno ugotovil, da je štrajk popolnoma spodletel.¹² V mednarodnem pogledu so bili časopisi na Koroškem in v ostali Avstriji polni novic o vojni na Koreji, manj so poročali o vojni v Vietnamu, glede novic iz sosednjih držav pa so časopisi bralcem postregli z novicami o volitvah v Nemški demokratični republiki in njenem oboroževanju, poročali so o nevarnosti komunistične zarote v Italiji. Koroški dnevnik *Volkszeitung*, *Kleine Zeitung*, *Die Neue Zeit* so z določeno distanco pisali o novi politični orientaciji Jugoslavije »na zahod«, kreditiranju njenega gospodarstva od Združenih držav in Zahodne Nemčije ter o Titovem kljubovanju mogočni Sovjetski zvezi. *Volkswille* seveda ni bil na tej liniji, pisal je o Titu – fašistu, o titofašistih, o agenturi titofašistov med koroškimi Slovenci in o osi Atene – Beograd – Dunaj. Ob obisku bivšega angleškega ministra Anthonyja Edena in drugih vplivnih angleških predstavnikov na Koroškem je svaril pred večjimi političnimi kupčijami. Menil je, da se Velika Britanija trudi spraviti elektrarni v Žvabeku in Labotu v Titove roke, kar naj bi bilo nagrada za prehod Tita na pozicije Zahoda. Med Avstrijo in Jugoslavijo je prihajalo v mesecih pred obletnico do vidnega izboljšanja medsebojnih odnosov, kar so sooblikovali prav koroški Slovenci. V Jugoslaviji so gostovali dunajski simfoniki, v Gradcu in Celovcu pa ljubljanska opera, pripravljal se je obisk

⁸ *Slovenski vestnik [SV]* III/1948, št. 73, 13. 10. 1948, 1; št. 74, 16. 10. 1948; št. 76, 23. 10. 1948, 1 sl.

⁹ Npr. avstrijski narodnopisni dnevi, spominska razstava v Domu umetnikov.

¹⁰ *Die Neue Zeit [NZ]* V/1950, št. 230, 5. 10. 1950, 5.

¹¹ *SV* III/1948, št. 62, 4. 9. 1948, 1; št. 67, 22. 9. 1948, 2; št. 68, 25. 9. 1948, 2; št. 72, 9. 10. 1948, 2.

¹² *NZ* V/1950, št. 228, 3. 10. 1950, 1; št. 230, 5. 10. 1950, 1.

Akademskega pevskega zbora Tone Tomšič in slovenski novinarji so imeli v gosteh svoje koroške in štajerske kolege. Dnevnik *Kleine Zeitung* je v šestih nadaljevanjih poročal o življenju v Mariboru, o ljubljanskem Litostroju, Postojni, kmečki zadrugi Gabrovica na Krasu, Opatiji in novi jugoslovanski manjšinski politiki. Ob zadnji se je ogreval za manjšinski šolski sistem na jezikovno mešanem področju ob slovenski obali. Navduševal se je nad ločenimi šolami, še bolj pa nad tem, da je oblast tovrstne šole odpirala za 25 otrok, in to potem, ko so jih starši prijaviili.¹³ Konservativni *Volkszeitung* je poročal o vtisih iz sosednje komunistične države, pri čemer se je novinar čudil, kako svobodno so ljudje izražali svoje mnenje.¹⁴ Udeleženec potovanja iz uredništva *Die Neue Zeit* H. Schneider je pisal o gospodarskem in kulturnem življenju in za zaključek menil, da lahko le demokratični socializem zadovoljivo reši odnose med ljudmi in državo.¹⁵ Koroški listi so obširno poročali o odprtju ljubeljskega prelaza v avgustu 1950,¹⁶ le *Volkswille* se je zadovoljil s kratko informacijo,¹⁷ nekaj več je zaničljivo zapisal o kratkem Titovem obisku na Jezerskem sedlu.¹⁸

Po plebiscitu je *Koroški Slovenec* vse do leta 1939 pisal o glasovanju in o pomenu vsakoletnih plebiscitnih proslav. Pri tem je opozarjal na neizpolnjene obljube z dne 28. septembra 1920 in na manjšinskovarstvena določila Saintgermainske mirovne pogodbe. Kritiziral je, da avstrijsko prebivalstvo ne praznuje slovesneje dneva ustanovitve republike.¹⁹ Pred 30. obletnico glasovanja je *Svoboda*, glasilo Slovenske prosvetne zveze, objavila razmišljanja o predvojnih, vojnih in povojnih praznovanjih 10. oktobra. V razširjeni obliki so razmišljanja izšla kot separat v nemščini.²⁰ Organizacija praznovanj je bila z izjemo leta 1930 v rokah Velikonemcev, nemškonarodnega delovnega odbora, landbunda in nacistične stranke. Šele od leta 1934 se je manj govorilo o nemštvu, nacistični oblastniki pa so zatem toliko bolj poudarjali, da so bili obrambni boji prvi za veliko Nemčijo.²¹ Brošura ne omenja spominske prireditve v letu 1945, ki se je kot član provizorične deželne vlade udeležil Joško Tischler, kar je povzročilo kritiko Osvobodilne fronte. V začetku leta 1947 je bil deželni glavar Hans Piesch proti praznovanjem, češ da pri Slovencih vedno znova odpirajo rane, že jeseni pa je njegov naslednik Ferdinand Wedenig po radiu ostro nastopil proti Slovencem in zapovedal, da naj bodo na uradnih in državnih poslopijih izobešene zastave. Proslavo leta 1948 je načrtovala Ljudska stranka, Socialistična pa se ji je kmalu pridružila. Naslednje leto so državno- in deželnozborske volitve onemogočile večjo prireditev, manjše pa so bile pod vodstvom Ljudske stranke in Zveze neodvisnih popolnoma v znamenju boja proti obvezni dvojezični šoli. Zlasti Demokratična fronta delovnega ljudstva je z veliko distanco spremljala priprave za proslavo 10. oktobra 1950. *Naš tednik – Kronika* se je čudil Ljudski stranki, ki je Hansu Steinacherju odprla novo pot

¹³ *Kleine Zeitung* [KZtg] III/1950, št. 221, 23. 9. 1950, 3; št. 222, 24. 9. 1950, 19; št. 223, 26. 9. 1950, 4; št. 224, 27. 9. 1950, 3; št. 225, 28. 9. 1950, 3; št. 227, 30. 9. 1950, 3.

¹⁴ *Volkszeitung* [VZ] V/1950, št. 221, 24. 9. 1950, 6n; št. 229, 4. 10. 1950, 3.

¹⁵ *NZ* V/1950, št. 221, 24. 9. 1950, 3; št. 227, 1. 10. 1950, 3.

¹⁶ *VZ* V/1950, št. 183, 10. 8. 1950, 1n; št. 204, 5. 9. 1950, 2; *KZtg* III/1950, št. 222, 24. 9. 1950, 10; *NZ* V/1950, št. 183, 10. 8. 1950, 1; št. 186, 13. 8. 1950, 3; *Naš tednik – Kronika* [NTK] II/1950, št. 39, 27. 9. 1950, 3; *SV* V/1950, št. 60, 16. 8. 1950, 2.

¹⁷ *Volkswille* [VW] VI/1950, št. 183, 10. 8. 1950, 3.

¹⁸ *VW* VI/1950, št. 199, 30. 8. 1950, 3.

¹⁹ Avguštín Malle, Koroški Slovenci in avstrijska država. V: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 8. do 11. novembra 1994)*. Razprave/Dissertationes 17. Ljubljana 1995, 153–163.

²⁰ *Zur 30. Wiederkehr der Kärntner Volksabstimmung*, Klagenfurt 1950.

²¹ Tako npr. še v *Kärntner Jahrbuch mit Kalender 1945*, s. p.

na politično prizorišče.²² *Slovenski vestnik* je poročal o drugih akterjih plebiscitnega in poblebiscitnega časa, ki so našli novo politično domovino v Ljudski stranki, zlasti je list ponovno pisal o Vinzenzu Schumyju.²³ Deželni zbor je za pripravo proslav odobril iz proračuna 100.000 šilingov. V pripravah so se odlikovali zastopniki Ljudske stranke. V okviru »obmejnih konferenc« so nastopali proti odredbi o obvezni dvojezični šoli, govorili so, da je potrebno domovini zvesto učiteljstvo, omenjali pa so tudi posebno plebiscitno darilo za gospodarsko zaostalo glasovalno ozemlje. Demokratična fronta pa tudi Narodni svet koroških Slovencev sta v svojih glasilih menila, da so za to gospodarsko zaostalost krive stranke. Z distanco je *Slovenski vestnik* spremljal razne gospodarske načrte, ki so se pojavljali ob jubileju. Leta 1950 je bila to pobuda za vzpenjačo na Obir, ki jo je dal Steinacher,²⁴ drugi spet so sanjali o izgradnji Žingarice za potrebe zimskega športa.²⁵ Ostalo je pri zamislih. Ob odprtju ljubeljskega prelaza je list izrazil upanje, »da se stanje na avstrijsko-jugoslovanski meji čim bolj normalizira in razvije v smer dobrega sosodstva«, obenem pa zavračal »umetno razpihovanje narodne mržnje in nestrpnosti ob tako imenovanih plebiscitnih proslavah.«²⁶ Ob pripravah za proslavo je *Slovenski vestnik* spregovoril o denacifikaciji in menil: »Nič nimamo proti temu, če malim nacistom, ki so pod pritiskom razmer, v skrbi za svoj vsakdanji kruh, za svoje službe, in pod vplivom svojih nacističnih šefov in delodajalcev hiteli s tokom časa; njihove zablode, ki so jih nekateri prej drugi nekaj pozneje spoznali, z razumevanjem sodimo ter jim omogočimo pot nazaj k sodelovanju k demokratičnemu razvoju javnega življenja.«²⁷ Jasno pa je bil proti amnestiji za »obremenjene borce – Abwehrkämpferje – nacistične«, ki sta jo podpirali Ljudska stranka in Zveza neodvisnih. List je zaključil: »Amnestija teh nacističnih kolovodij ne more biti doprinos k izločenju narodnega sovraštva na Koroškem, temveč samo nov pogon za razpihovanje šovinizma, sovraštva in nemira v deželi in novo razdobje zatiranja koroških Slovencev po priznanih strokovnjakih.«²⁸ V načrt »velikodušne amnestije« se je vključil tudi deželni glavar Ferdinand Wedenig in prizadetim brambovcem zagotovil svojo podporo. Od zveznega predsednika so pričakovali, da bo pomilostitve velikodušno izvajal.²⁹ Zvezni predsednik Renner, glavni govornik na celovški spominski proslavi, tega ni storil in brambovci in njihovi simpatizerji so bili razočarani, saj so pričakovali, da jim bo amnestija odprla pot v »normalno« življenje. »Karkoli je že utegnilo zavleči amnestijo, koroški brambovci so kljub vsem počastitvam v globini srca razočarani. Ali ne bi bilo le mogoče nuditi tudi tem izobčencem 10. oktober?« je pisal *Kleine Zeitung* in pričakoval pojasnilo predsednika.³⁰ Tik pred celovško osrednjo proslavo je *Slovenski vestnik* zapisal, da je tridesetletnica 10. oktobra za slovensko ljudstvo opomin na tridesetletno trdo šolo, in spraševal: »Kje je ostala izpolnitev obljub o popolni narodni, kulturni in gospodarski enakopravnosti, ki so jo nezahtevano zaprisegali avstrijski predstavniki pred tridesetletjem?«³¹ Govoril je o splošni gospodarski zaostalosti glasovalnega ozemlja: »[...] In to ni čudno: Kje je ostala šolska enakopravnost od vaške učilnice do gimnazije in učiteljsišča? Kje je ostala šolska enakopravnost od vaške učilnice do gimnazije in učiteljsišča? Kje je ostala šolska enakopravnost od vaške učilnice do gimnazije in učiteljsišča? Kje so gospodarske šole za naše fante in dekleta? Kje so ceste, kje mostovi

²² NTK II/1950, št. 34, 23. 8. 1950, 1.

²³ SV V/1950, št. 45, 24. 6. 1950, 1sl.

²⁴ SV V/1950, št. 52, 19. 7. 1950, 2.

²⁵ SV V/1950, št. 80, 25. 10. 1950, 3.

²⁶ SV V/1950, št. 60, 16. 8. 1950, 2.

²⁷ SV VI/1950, št. 68, 13. 9. 1950, 1sl.

²⁸ SV VI/1950, št. 68, 13. 9. 1950, 1sl.

²⁹ KZtg III/1950, št. 206, 6. 9. 1950, 5.

³⁰ KZtg III/1950, št. 240, 15. 10. 1950, 10.

³¹ SV V/1950, št. 74, 4. 10. 1950, 1.

preko Drave? Kdaj je že zamrlo pobijanje v bistriški tovarni v Rožu! Drava je poplavlila vrsto slovenskih domov, da bi gnala stroje ene izmed največjih elektram Avstrije pri Žvabeku – najbližje podjunske vasi pa še danes tavajo v temi [...] In naše kmetije, naši obrtniki, naše zadrage in ustanove?»³² Ponovno je opozoril, da so nosilci »desetooktobrske miselnosti« predvsem ljudje, ki so pripravljali nesrečo ne samo slovenskemu, temveč tudi avstrijskemu ljudstvu, in povedal, da so koroški Slovenci imeli plebiscitne proslave »za surovo žalitev« svojih nacionalnih čustev, ker so bile naravnane vedno na okrnjevanje osnovnih demokratičnih pravic slovenskega ljudstva.³³ Kot *Slovenski vestnik* je tudi list Narodnega sveta *Naš tednik – Kronika* pisal o zgodovinskih ozadjih, ki so pripeljala do odločitve prebivalstva za Avstrijo, spregovoril je o namenu in funkcionalizaciji plebiscitnih proslav po vsakovrstnih oblastnikih ter spomnil na neizpolnjene slovesne obljube z dne 28. septembra 1920, ki jih je deželni zbor leta 1930 soglasno ponovil. Krščanska Avstrija glede značaja proslav ni spremenila nič. Prepustila jih je Heimatbundu – in s tem Maier-Kaibitschu – ki je v tem času po besedah samega Kaibitscha legalno deloval kot nacistična organizacija. List je spomnil na priprave in čas pregnanstva ter vrnitev, ko »nas tudi novi gospodarji v deželi, ki so se šteli za sovražnike nacistov, niso z veseljem sprejeli, [...]«.³⁴ Ob boju proti obvezni dvojezični šoli je menil, da je obstala »zaradi naše bodočnosti in splošnega svetovnega položaja«.³⁵ Kot plebiscitno darilo je list zahteval »postavitve enakopravnosti« ter to videl v rešitvi gimnazijskega vprašanja, slovenske kmetijske šole, gospodinjstkih šol, v gospodarskem pospeševanju glasovalnega ozemlja in jezikovni enakopravnosti na vseh ravneh. Zapisal je: »Na žalost v marsičem pogrešamo pravilno razumevanje našega človeka tudi pri cerkvenih oblasteh. Želimo le, da bi se tudi ti krogi z našimi vprašanji bavili malo globlje. [...] Tudi slavnostna maša na dan 10. X. nam obuja misli, da se bo pela le v zahvalo zmage enega nad drugim in da blagoslavlja vse to, kar se po 10. oktobru leta 1920 zlaganih obljub ni držalo in kar se je v znamenju tega 10. oktobra pod pretvezo iredente kratilo slovenskih pravic.«³⁶ Pri slovesni maši v stolnici, ki se je socialisti niso udeležili, je škof Jožef Köstner v pridigi med drugim povedal naslednje: »Naj nas Bog v naši dvojezični deželi posebno obvaruje izrodov in izbruhov poganskega nacionalizma, pač pa naj nam Gospod podari prav tisto, čemur se moramo čutiti zavezane prav 10. oktobra: spoštovanje vsakemu človeku, katerega koli položaja in jezika že je, pristno odkrito naklonjenost do vsakega prebivalca naše dežele, brez krivičnega stremljenja po oblasti za to ali drugo nacijo, razumevajoče vživetje v svojstvo drugega [...]«³⁷ Škof se je dejansko navezal na izsledke pastoralne konference iz leta 1948 in na lastna izvajanja na sestanku sinodalov decembra 1948, ki so močno odtujila slovenske duhovnike od njihovega ordinarija.³⁸

Zamisel in izvedba praznovanja 30-letnice sta bili za osrednjo proslavo v rokah deželne vlade odnosno njenega posebnega opolnomočenca šolskega inšpektorja Trauniga. Vlada je o pripravah sproti obveščala javnost.³⁹ V Velikovcu so za to priložnost pripravili posebno

³² *SV V/1950*, št. 74, 4. 10. 1950, 1.

³³ *SV V/1950*, št. 75, 7. 10. 1950, 1.

³⁴ *NTK II/1950*, št. 40, 4. 10. 1950, 1sl.

³⁵ *NTK II/1950*, št. 40, 4. 10. 1950, 1sl.

³⁶ *NTK II/1950*, št. 40, 4. 10. 1950, 1sl.

³⁷ *VZ V/1950*, št. 235, 12. 10. 1950, 2.

³⁸ Avgustin Malle, *Katholische Kirche und Kärntner Slowenen*. V: Helmut Rumpler (izd.), Kärnten. *Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945*. Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für politisch-historische Studien der Dr. Wilfried-Haslauer-Bibliothek, zv. 6/2. Wien-Köln-Weimar 1998, 748–773, 752.

³⁹ *Npr. KZtg III/1950*, št. 213, 14. 9. 1950, 5; št. 217, 19. 9. 1950, 10; št. 221, 23. 9. 1950, 5; št. 232, 6. 10.

razstavo in izdali drobno slavnostno brošuro.⁴⁰ Avtorji prispevkov, najvidnejši politični delavci dežele, okraja in občine, so iz slavnostnih razmišljanj domala popolnoma izključili vsak spomin na obdobje od 12. marca 1938 do 8. maja 1945. Zgodovina se je zanje začela šele po porazu nemškega rajha z odvedenci.⁴¹ Odvedencev v teh dneh ni omenjal le Josef Glantschnig,⁴² vedno znova sta se njih in drugih »žrtev partizanov« spominjala *Kleine Zeitung* in *Volkszeitung*. Proti koncu septembra je *Kleine Zeitung* objavil prve uradne podatke na osnovi poizvedb Zvezne varnostne direkcije za Koroško, kjer je bilo govora o 108 odvedenih Koroščih in 205 osebah, umorjenih po premirju.⁴³ List je polemično vprašal, ali ne bi bilo primernejše, če bi pred okrepitevijo kulturne izmenjave zahtevali vrnitev odvedenih.⁴⁴ Pri osrednji proslavi v Celovcu se jih je spomnil namestnik deželnega glavarja Hans Ferlitsch, ko je rekel: »Če so pretresi preteklih let ponovno prinesli številnim domovini zvestim družinam južne Koroške najtežje trpljenje, nas to navdaja z najglobljim sočutjem. Zapoved človečnosti je, da odvedence vmemo njihovim družinam in domovini.«⁴⁵

Deželni glavar Ferdinand Wedenig je pred samim praznovanjem namenil nekaj prijaznih besed Slovincem. Povedal je, da se 10. oktober praznuje kot dan osvoboditve, h kateri so tudi koroški Slovenci prispevali svoj delež: »10. oktobra so v veliki večini glasovali za Koroško in s tem za Avstrijo.«⁴⁶ Tik pred praznovanjem je dejal, da Koroške ni rešil noben posameznik, zavmil je »vročekrvneže« na obeh straneh in menil: »Leta 1920 ni zmagal en narod nad drugim, zavest o domovini je bila močnejša kot tisto, kar ločuje. Mi na Koroškem hočemo živeti v miru s svojimi sodeželani, povemo pa tudi jasno in odkrito, da hočemo mir in prijateljstvo s svojimi sosedi [...].«⁴⁷ Osrednja slovesnost se je začela na predvečer s slavnostno sejo koroškega deželnega zbora. Spregovoril je zvezni predsednik Karl Renner. Po pregledu mednarodnega položaja in zahtevi po miru je prešel na plebiscitno odločitev in glede manjšine menil, da se je prva republika Avstrija svobodno odločila za prevzem in udejanjenje manjšinske listine Društva narodov in da se je vajena držati sprejetih pogodb, nato pa nadaljeval: »Manjšinska listina in z njo zagotovljene pravice manjšin so in nam ostajajo svete. Toda prav tako so vsi Avstrijci odločeni, da se z vsemi nitmi svojega srca in vsemi vlakni svojega telesa držijo tega: meja, ki je bila začrtana v svobodi in redu na osnovi plebiscita, je za nas zdaj in v bodočnosti res judicata, neodtujljiva in neodpovedljiva pravica! Pravica pa je najboljši porok miru!«⁴⁸ Na koncu je izjavil, da želijo Avstrijci v miru in prijateljstvu živeti s sosedi na jugovzhodu. Svoje misli je ponovil v govoru naslednji dan in jih glede koroških Slovencev še preciziral: »Imamo sveto dolžnost, da je treba pravice naše slovenske manjšine vedno zvesto spoštovati in da se ne sme človečanska, narodna in državna enakopravnost naših sodržavljanov nikdar zanikati.«⁴⁹ Za Rennerjem je govoril zvezni kancler Figl, ki je menil, da se ne bo, dokler bo obstajala

1950, 5; št. 233, 7. 10. 1950, 4; VZ V/1950, št. 212, 14. 9. 1950, 3; št. 219, 22. 9. 1950, 5; št. 230, 5. 10. 1950, 3; št. 233, 8. 10. 1950, 5 (Posebno seveda tudi socialistična *Die Neue Zeit*).

⁴⁰ *Festschrift der Landwirtschaftlichen und gewerblichen Leistungsschau im 30. Abstimmungsjahr 1920-1950*. Völkermarkt, vom 16. bis 18. September 1950.

⁴¹ *KZtg* III/1950, št. 204, 9. 9. 1950, 4.

⁴² *VZ* V/1950, št. 216, 19. 9. 1950, 2.

⁴³ *KZtg* III/1950, št. 220, 22. 9. 1950, 4.

⁴⁴ *KZtg* III/1950, št. 218, 20. 9. 1950, 5.

⁴⁵ *VZ* V/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 1.

⁴⁶ *KZtg* III/1950, št. 213, 14. 9. 1950, 5.

⁴⁷ *KZtg* III/1950, št. 234, 8. 10. 1950, 5; *NZ* 233, 8. 10. 1950, 1.

⁴⁸ *NZ* 5/1950, št. 234, 10. 10. 1950, 1sl.; *KZtg* III/1950, št. 235, 10. 10. 1950, 1; *VZ* V/1950, št. 235, 10. 10. 1950, 1.

⁴⁹ *NZ* 5/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 1sl.; *KZtg* III/1950, št. 236, 11. 11. 1950, 1; *VZ* V/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 1.

svobodna Avstrija, nobenemu njenemu prebivalcu, naj bo katere koli nacije, rase ali veroizpovedi, kratila pravica do enakosti pred zakonom. Manjšini je dodelil funkcijo: »Drugače govoreča manjšina v naši deželi naj ne bo vzrok prepira, temveč naj bo most razumevanja med sosednjimi državami, tej nalogi pa naj se sama zavestno posveti.«⁵⁰ Zavzel se je za mirno koeksistenco različnih političnih sistemov, govor pa je zaključil z geslom: »Avstrija svobodna in nedeljena.« Besedo je prevzel namestnik deželnega glavarja Hans Ferlitsch, ki je pozival mladino, naj se zgleduje po prednikih. Njegovih izvajanj glede odvedencev socialistična *Die Neue Zeit* ni povzela. Kot zadnji je spregovoril deželni glavar Ferdinand Wedenig, sam brambovec, in vzneseno proslavljal brambovce in glasovanje. Poudaril je, da želijo Korošci živeti v miru in složno kot dobri sosedje z narodi Jugoslavije, in se pohvalil: »Kot najjužnejša mejna dežela Avstrije smo v teh zadnjih 30 letih dvakrat opravili svojo dolžnost v interesu in v dobrobit naše skupne domovine Avstrije in naše ljubljene, svobodne in nedeljene koroške domovine.«⁵¹

Kako pa so se na proslave in govore avstrijskih politikov v Celovcu odzvali koroški Slovenci, »matični« Slovenci in Jugoslavija? Reakcije so prihajale do izraza predvsem v poročilih *Slovenskega vestnika*, *Našega tednika – Kronike*, v govorih nekaterih slovenskih političnih funkcionarjev in v diplomatskih reakcijah. *Slovenski vestnik*, ki je poročal o vseh pripravah in manjših spominskih prireditvah na podeželju ter menil, da vse številne kulturne, pevske, športne in druge prireditve potekajo v znamenju obletnice, je spraševal, kaj je proslavljanje dalo delavstvu.⁵² Citiral je Prežihovo Požganico in menil, da so celovške igre servirale pripovedko o višjih ciljih, delavce pa ob četrti pogodbi o mezdah in cenah zanima predvsem vprašanje zaposlitve, eksistence in cen. Opozoril je, da je Avstrija še vedno zasedena in da prebivalstvo plačuje zasedbeni davek. *Slovenski vestnik* je namignil na prireditelje in menil, da jih je vodila tradicija Heimatdiensta in Heimatbunda ter ideologov Kärntner Landsmannschaft. Ko govorijo o spravi, o mirnem in prijateljskem sožitju, mislijo na mir in spravo na način, da naj se Slovenci ponemčijo in asimilirajo, je zapisal list in dodal: »Mnogo fraz so že izgubljali o tisočletnem mirnem sožitju obeh narodov na Koroškem, a nobenega pozitivnega ukrepa niso storili, da bi dali slovenskemu ljudstvu na Koroškem dejansko enakopravnost, svobodno in neovirano gospodarsko in kulturno življenje, ki je pogoj za obstoj naroda.«⁵³ Govornike Rennerja, Figla, Wedeniga in Ferlitscha pa je list pozval, »da morajo besedam slediti tudi dejanja.«⁵⁴ Glede napovedanega plebiscitnega darila, ki je bilo namenjeno za obnovo in izgradnjo cest, poti, za elektrifikacijo, vodovode, šole, starostne domove, za fond za brambovce in kulturne naloge, je list zapisal, da naj Slovencev ne pitajo z darili oni, »ki so izmозgavali in zanemarjali naše ozemlje deset, dvajset, trideset let, [...]«⁵⁵ Kratko je omenil gospodarsko stanje glasovalnega ozemlja in ugotovil: »Gluhi so za naš klic po slovenski srednji šoli in učiteljišču in kje je slov. kmetijska šola? Kje poprave škode našim izseljencem, kje podpora našim partizanom, kje v ustavi zaščiteni naš delež iz državnih fondov za naše kulturne ustanove?«⁵⁶ Kulturno-politično glasilo Narodnega sveta koroških Slovencev *Naš tednik – Kronika* ni pripravam in samim prireditvam ob 30-letnici glasovanja posvečalo take pozornosti kot *Slovenski*

⁵⁰ NZ V/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 2; KZtg III/1950, št. 236, 11. 11. 1950, 1; VZ V/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 1.

⁵¹ NZ V/1950, št. 235, 12. 10. 1950, 2.

⁵² SV V/1950, št. 77, 14. 10. 1950, 3sl.

⁵³ SV V/1950, št. 78, 18. 10. 1950, 1.

⁵⁴ SV V/1950, št. 78, 18. 10. 1950, 1sl.

⁵⁵ SV V/1950, št. 78, 18. 10. 1950, 3.

⁵⁶ SV V/1950, št. 78, 18. 10. 1950, 3.

vestnik, čeprav je izšlo ob tej priložnosti v razširjenem obsegu, kar je *Slovenski vestnik* polemično razglasil kot »svečano izdajo«. ⁵⁷ V oceni 10. oktobra in glavnih akterjev desetooktobrskih proslav list ni dosti odstopal od linije *Slovenskega vestnika*. Medtem ko so nemški dnevniki in govorniki izločali iz svojih poročil in govorov celo poglavje polpretekle zgodovine (čas stanovske države in nacizma) ali pa ga omenjali obrobno, je *Naš tednik – Kronika* tematiziral tudi obdobje preganjanja narodne skupnosti, *Slovenski vestnik* pa je izpostavil še partizanski odpor. *Naš tednik – Kronika* je omenil 10. april (1938) in zapisal: »Če že uganjamo zgodovino, tedaj tako, kakor je bila! Preblizu smo dejstvom, preblizu smo 10. aprilu, da bi ga mogli prekričati z vpitjem in klanjanjem prvemu datumu. Grobovi so še sveži, rane, gospodarske in nacionalne še nezaceljene. Ne zapirajmo oči pred dejstvi!«⁵⁸ List je ostro napadel Hansa Steinacherja in menil: »Vsaka poštena stranka bi se sramovala imeti v svojih vrstah moža, ki danes po vsem tem znova pripravlja nesrečo, ki jo je že enkrat priklicala nad Nemce nestrpnost in sovraštvo do tujih narodov.«⁵⁹ List je spomnil na Steinacherjevo vlogo pri oblikovanju Hitlerjeve pete kolone v tujih deželah in na posledice: »Nedolžne žrtve Vaših polit[ičnih] sleparij so otroci in starčki, ki se danes kot begunci – Volksdeutsche – potepajo po svetu in bi Vam morali prikorakati pred Vaš razkošni grad, kjer udobno živite. Prikorakale bi dolge, nepregledne kolone zmoganih in pobitih, že mrtvih in še živih. Ob njihovem trpljenju in ob njih obtožbi bi splahnela Vaša puhla slava in trpini bi pljuvali na ‚strokovnjaka‘ za manjšinska vprašanja.«⁶⁰ Glede ocene slavnostnih govorov je list Narodnega sveta menil, da naj besedam sledijo dejanja, ki jih je konkretiziral v osmih točkah.⁶¹ Oba lista sta ocenila, da se je celovške osrednje proslave udeležilo razmeroma malo ljudi z glasovalnega ozemlja.⁶² Tednik je zaznal še razpoke v »nemškem taboru«. ⁶³ Lista sta močno kritizirala oblikovanje izložb na temo 10. oktobra, kar je sprožil neki zasebnik, podprla pa Landsmannschaft in vse nemško časopisje. ⁶⁴ *Naš tednik – Kronika* je poročal o neslanih slikah in oguljenih dovtipih na račun srbskih vojakov ter v tej zvezi močno kritiziral založbo Carinthia: »Pa so se tedaj ti Balkanci na Koroškem gotovo bolj človečansko obnašali, kot pa 20 let pozneje na Balkanu ‚Führerjevi sinovi‘. O tem priča ves kulturni svet. Zato človeka preseneča, da si je prav katoliška založba, ki ji je Hitler tudi odrezal življenjsko žilo, dovolila postaviti v okno neslano šalo: smrt s srbsko čepico na glavi in z bajonetom nasejeno puško, ki grozi z novo vojsko, ako bodo ljudje glasovali za Jugoslavijo. Kako kruto je druga svetovna vojna to laž razgalila.«⁶⁵ List je pikro pripomnil, da je videl Celovec ob prihodu nekega »rešitelja« že impozantnejše sprevide, in misleč na Rennerja in Figla pripomnil: »Koga pa naj bi sedaj slavili! Enega so baje postavili Rusi, drugega pa ‚Rešitelj‘ toliko da ni upepelil v plinski celici. Torej za viharno navdušenje nobenega razloga!«⁶⁶

V zvezi s plebiscitom in praznovanjem se je od vodilnih slovenskih politikov oglasil podpredsednik vlade LRS dr. Marjan Breclj. Priložnost se mu je ponudila s V. koroškim

⁵⁷ *SV V/1950*, št. 78, 18. 10. 1950, 3.

⁵⁸ *NTK II/1950*, št. 20, 17. 5. 1950, 1.

⁵⁹ *NTK II/1950*, št. 34, 23. 8. 1950, 1.

⁶⁰ *NTK II/1950*, št. 34, 23. 8. 1950, 1.

⁶¹ *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 1.

⁶² *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 3; *SV V/1950*, št. 78, 18. 10. 1950, 2.

⁶³ *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 3.

⁶⁴ *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 3; *SV V/1950*, št. 78, 18. 10. 1950, 2; *KZtg III/1950*, št. 210, 10. 10. 1950, 10; št. 247, 24. 10. 1950, 6; *VZ V/1950*, št. 209, 10. 9. 1950, 4; št. 245, 24. 10. 1950, 3; *NZ V/1950*, št. 207, 8. 9. 1950, 5; št. 219, 22. 9. 1950, 5; št. 245, 24. 10. 1950, 4.

⁶⁵ *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 3.

⁶⁶ *NTK II/1950*, št. 42, 18. 10. 1950, 3sl.

festivalom v Guštanju, ki se ga je 24. septembra 1950 udeležilo tudi večje število Slovencev z avstrijske Koroške. Igrali so Miklovo Zalo. Breclj je izjavil, da bo Slovenija skrbela za koroške Slovence onstran meja in budno spremljala avstrijsko politiko do njih. Pazila bo, da se bodo tudi v praksi spoštovale pravice, ki manjšini pripadajo po mednarodnem pravu. Nastopil je proti obnovi praznovanj, ki pomenijo izrabo plebiscita za borbo proti koroškimi Slovincem, kritiziral je napovedano navzočnost najvišjih predstavnikov Avstrije na celovški proslavi in označil vse to kot žalitev koroških Slovencev in kot nedopustno in sovražno dejanje proti Jugoslaviji. Plebiscit je bil po njegovih besedah krivičen, zato ga »nismo in ga ne bomo nikdar priznali [...]«. ⁶⁷ *Slovenski vestnik* je poročal o številnih protestnih zborovanjih v Sloveniji proti proslavljanju plebiscita in objavil pismo glavnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, v katerem je bila Koroška označena kot zibelka slovenstva, podčrtan je bil pomen Celovca kot kulturnega središča Slovencev, glede samega plebiscita pa je bilo zapisano: »Plebiscita, ki je velikonemškimi krogom Avstrije omogočil izrabljati ekonomsko, socialno in politično premoč, pridobljeno pod avstro-ogrsko monarhijo, ki je odrekala koroškimi Slovincem vse nacionalne pravice, plebiscita, ki je omogočil formalno uzakonitev tega velikonemškega nasilja, slovenski narod, drugi jugoslovanski narodi in ves pravično in demokratično čuteči svet ne more nikdar priznati kot pravilno reševanje nacionalnega vprašanja na Koroškem.« ⁶⁸ Spomnil se je partizanskega boja. Z izvajanji predsednika Izvršnega obora OF Slovenije Josipa Vidmarja na protestnem zborovanju v ljubljanski Unionski dvorani je polemizirala *Die Neue Zeit*. ⁶⁹ Vidmar je namreč govoril o tem, da se Jugoslavija slovenski Koroški ne odpoveduje, in omenil pariški diktat iz leta 1949 ter razmišljal o pravici do samoodločbe. Odnose med Avstrijo in Jugoslavijo so bučne koroške proslave le motile in sprožile tudi nekaj diplomatskih potez. Vendar avstrijsko-jugoslovanskih odnosov ne moremo presojati na osnovi plebiscitnih proslav, ki so bile le obrobje. Jugoslovansko diplomacijo je zaposloval predvsem konflikt z Moskvo, težaven pa je bil tudi njen ekonomski položaj; tako so koroški dnevniki sredi leta 1950 poročali, da jugoslovanskemu prebivalstvu grozi lakota. Mejniki v medsebojnih odnosih so bili v teh mesecih naslednji: govor Edvarda Kardelja na skupni seji Zveznega sveta in Sveta narodov Ljudske skupščine FLRJ dne 27. decembra 1949, izjava predsednika Tita o permanentnem izboljševanju odnosov ter izjava o prenehanju vojnega stanja z Avstrijo 16. januarja 1951, temu pa je sledila vzpostavitev rednih diplomatskih odnosov med državama. V svojem zunanjepolitičnem ekspezeju se je Kardelj dotaknil tudi pariške odločitve glede avstrijsko-jugoslovanske meje. Govoril je o pariškem diktatu štirih velesil, o jugoslovanskih notah, poslanih velesilam, v katerih je FLRJ jasno izjavila, »da v nobenem primeru ne more priznati take odločitve, ne glede na to, da je prisiljena vzeti na znanje diktat velesil«. ⁷⁰ Omenil je še povečan politični in gospodarski pritisk na koroške Slovence in zahteval od odgovornih v Avstriji, naj prenehajo s politiko nasilja in raznarodovanja in naj koroškimi Slovincem zagotovijo manjšinske pravice. Politični zastopnik republike Avstrije v Beogradu Braunias je o Kardeljevem govoru kar trikrat poročal avstrijskemu zunanjemu ministru Karlu Gruberju in se pri tem skliceval na mnenja diplomatov, s katerimi je razpravljal o njegovi vsebini. Nizozemski poslanik je menil, da so bila izvajanja zmerna in v miroljubnem tonu. ⁷¹ Braunias je analiziral govor tudi s francoskim in angleškim

⁶⁷ *SV V/1950*, št. 73, 30. 9. 1950, 1sl.

⁶⁸ *SV V/1950*, št. 78, 18. 10. 1950, 1.

⁶⁹ *NZ V/1950*, št. 236, 12. 10. 1950, 1.

⁷⁰ *SV V/1950*, št. 3, 14. 1. 1950, 3sl.

⁷¹ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik [ÖStA/AdR]; BMfaA II-pol 1950, Ö2, GZ 120.228; (politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 1. 1. 1950).

poslanikom. Francoski poslanik je ocenil, da bi bilo »gotovo lepše«, če Kardelj o Koroški ne bi bil govoril, da pa so bile namenjene njegove besede »predvsem galeriji«. Vendar po njegovih besedah Kardelj ni govoril o Koroški kot odprtem vprašanju, pač pa je kot odprto označil položaj koroških Slovencev. Menil je: »Če Kardelj trdi, da jugoslovanska vlada pariškega sklepa ne priznava, je to le platonska floskula, v resnici se namreč jugoslovanska vlada podreja sklepu, kot tudi Kardelj sam priznava.«⁷² Angleški poslanik je ocenil: če je Kardelj povedal Avstrijcem neprijetne stvari, »so te namenjene le jugoslovanski javnosti. [...] če Avstrija koroškim Slovincem prizna in zagotovi manjšinske pravice, je vse v redu. Na splošno je to mesto v govoru spravljivo napisano.«⁷³ Braunias je ocenil, da Kardeljeva izvajanja ne napovedujejo zaostrovanja. Ko je Edvard Kardelj februarja 1950 govoril v Mariboru, je Braunias sporočil na Dunaj, da se je Kardelj odločno zavzel za interese Slovencev v Italiji, »v svojem govoru pa ni namenil niti besede Koroški, in to v neposredni bližini avstrijske meje.«⁷⁴ Vlogo Slovencev v vladi je skušal Brauniasu razjasniti Engelbert Besednjak, pri čemer je nakazal možnost nadaljnje cepitve koroških organizacij, poudaril pomen primernega števila dvojezično usposobljenih učiteljev in ustreznih slovenskih radijskih oddaj ter neuspešnost avstrijske manjšinske politike v preteklosti pripisal lokalni sabotaži. Braunias je strnil Besednjakova izvajanja: »Današnji režim v Jugoslaviji je bolj kot kateri koli dozdej zainteresiran za položaj Slovencev izven meja Jugoslavije. Jugoslaviji so pred vojno vladali predvsem Srbi, ki so bili do položaja Slovencev v inozemstvu indolentni, kar je pogosto tudi on sam občutil. Danes stoji na čelu zunanje politike Slovenec, Slovenec je zastopnik Jugoslavije pri Združenih narodih in v Varnostnem svetu in med šestimi Kardeljevimi namestniki sta dva Slovenca. Ti so zelo tankočutni, kar zadeva položaj slovenskega naroda izven Jugoslavije.«⁷⁵ Tako se je za položaj koroških Slovencev takoj po vrnitvi iz Amerike pozanimal Josip Vilfan.⁷⁶ S pripravami na 30-letnico plebiscita je bil Braunias prvič soočen, ko je poročal o avstrijskih temah v jugoslovanskem tisku v mesecu marcu, ko je povzegal članek ljubljanske *Ljudske pravice*.⁷⁷ List je, podobno kot *Slovenski vestnik*,⁷⁸ poročal o prizadevanjih, da bi bil 10. oktober plačan deželni praznik. Tej zahtevi je najprej ugodila obrtna zbornica,⁷⁹ nato pa še industrialci.⁸⁰ V začetku avgusta 1950 je politični zastopnik republike Avstrije Braunias po posebni poti javil na Dunaj, da ga je namestnik zunanjega ministra Jugoslavije Leo Mates »privatno in neuradno« opozoril na bojazen, da utegnejo proslave motiti odnose med državama, ki se dobro razvijajo, in zavreti proces normalizacije. Braunias je sogovornika pomiril, češ da bo poskrbljeno za to, da ne bo upravičena jugoslovanska bojazen. Avstrijsko zunanje ministrstvo je prosilo deželnega glavarja Ferdinand Wedeniga in njegovega namestnika Hansa Ferlitscha, naj iz »zunanjepolitičnih pomislekov« uveljavita svoj vpliv, »da bi se pri proslavah na Koroškem,

⁷² ÖStA/AdR; BMfaA II-pol 1950, Ö2, GZ 120.228; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 4. 1. 1950.

⁷³ ÖStA/AdR; BMfaA II-pol 1950, Ö2, GZ 120.228; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 5. 1. 1950.

⁷⁴ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, GZ 121.702; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 28. 2. 1950.

⁷⁵ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, GZ 121.724; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 28. 2. 1950.

⁷⁶ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, GZ 122.141; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 10. 2. 1950.

⁷⁷ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, GZ 122.841; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 1. 4. 1950.

⁷⁸ *SV* V/1950, št. 22, 22. 3. 1950, 1sl.

⁷⁹ *NZ* V/1950, št. 229, 4. 10. 1950, 5.

⁸⁰ *VZ* V/1950, št. 234, 10. 10. 1950, 51.

ki so pred vrati, upoštevale jugoslovanske sentimentalnosti.«⁸¹ Urad zveznega kanclerja in zunanje ministrstvo sta bila s pismom deželnega glavarja Wedeniga 23. 1. 1950 seznanjena z željo Koroške, da svečano proslavi 30-letnico plebiscita. V pismu ni le napovedal povabila predsedniku Karlu Rennerju in članom vlade, da bi se udeležili proslave, temveč izrazil tudi pričakovanje posebnega plebiscitnega darila. Referent z ministrstva je menil, da bo udeležba zveznega predsednika in članov vlade še posebej pod drobnogledom, pri čemer bo treba upoštevati tako mednarodni položaj kot tudi zunanje- in notranjepolitične vidike.⁸² Iz Beograda se je 19. septembra 1950 spet oglasil Braunias. Ponovno ga je «osebno» opozoril Leo Mates in citiral načrtovani program, ki ga je objavila celovška *Volkszeitung*.⁸³ Braunias je Matesa opozoril, da obletnice ni možno obiti, in rekel: »Prizadevamo si, da proslave ne obhajamo v duhu obujanja starih predsodkov, temveč v duhu sprave med obema narodoma na Koroškem.«⁸⁴ Dodal je še, da uradni govorniki jamčijo, da bo proslava potekala v dostojni obliki, motnje pa bi utegnili povzročati Zveza neodvisnih in komunisti ter lokalni dejavniki. Mates je odvrnil, da je pomemben le odnos uradnih inštitucij, ne pa opozicije. Zunanje ministrstvo je z vsebino poročila političnega zastopnika obvestilo pisarno zveznega predsednika Rennerja, zveznega kanclerja Figla, podkanclerja Schärfa, deželnega glavarja Wedeniga in njegovega namestnika Ferlitscha. Braunias pa je 19. septembra 1950 izkoristil obisk pri namestniku jugoslovanskega zunanjega ministra in ga »osebno» opozoril na peti Koroški festival v Guštanju. Pri tem je izrazil bojazen, da bi tam prišlo do protiavstrijskih govorov, ki bi utegnili motiti dobre odnose med državama. Leo Mates je odvrnil, da je prireditve po njegovem vedenju lokalna zadeva folklorističnega značaja. Braunias pa je odgovoril, »da je tudi naša proslava 10. oktobra folkloristična zadeva in (da bo) v bistvu praznik z narodnimi nošami.«⁸⁵ O prireditvi v Guštanju je na Dunaj poročal 26. septembra 1950, tako da je poslal prevod članka iz *Ljudske pravice* z dne 25. septembra.⁸⁶ O guštanjski prireditvi se je pogovoril še s poslanikom Združenih držav Amerike Allenom in tudi o tem pisal na Dunaj.⁸⁷ Poslaniku kot tudi političnemu direktorju jugoslovanskega zunanjega ministrstva je povedal »osebno« stališče, da utegne Brecljev guštanjski govor koristiti predvsem tistim v Avstriji, ki hočejo zlorabiti proslave 10. oktobra za izpade proti slovenski manjšini na Koroškem in proti Avstriji, in da postavlja dobre namene avstrijske zvezne in koroške deželne vlade na trdo preizkušnjo.⁸⁸ Poročilo o guštanjski prireditvi oziroma poročilo o Brecljevem govoru v *Herald Tribune* je vznemirilo Karla Rennerja.⁸⁹ Zunanji minister Karl Gruber ga je pomiril in mu sporočil, da so že pred časom opozorili koroško deželno vlado, »naj poskrbi, da se bo pri tej proslavi oziralo na jugoslovanske

⁸¹ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; zunanji minister Gruber Wedenigu in Ferlitschu 4. 8. 1950.

⁸² ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; Einsichtsbemerkung 6. 2. 1950.

⁸³ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 19. 9. 1950.

⁸⁴ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 20. 9. 1950.

⁸⁵ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 20. 9. 1950.

⁸⁶ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 26. 9. 1950.

⁸⁷ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077 (GeZ 127.992); politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 28. 9. 1950.

⁸⁸ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077 (GeZ 127.993); politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 27. 9. 1950.

⁸⁹ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; zvezni predsednik Renner zunanjemu ministru Gruberju 29. 9. 1950.

občutljivosti in da bo preprečeno vse, kar bi utegnilo dati povod za njihovo upravičeno kritiko.«⁹⁰ Seveda je politični zastopnik republike Avstrije v Beogradu Braunias v tej ali drugi obliki poročal tudi o ljubljanskem protestnem zborovanju in govorih Josipa Vidmarja in Franca Primožiča, ki ga je apostrofiral za enega najbolj fanatičnih voditeljev iredentistov.⁹¹ Sredi oktobra je rezimiral vso problematiko proslavljanja in spominjanja 30-letnice glasovanja. Uvodoma je poročal o »zahodnih kolegih«, ki so z določenim strahom gledali na vse in spraševali po potrebi proslave, ki bi utegnila motiti meddržavne odnose. Poročevalec je proslave utemeljeval s tem, da jih je označil kot notranjepolitično potrebne, nakar je razčlenil poročanje v beograjskem (*Borbi*) in ljubljanskem (*Ljudski pravici*) tisku. Konkretno je navedel štiri poročila *Borbe* z vsega 141 vrsticami in enajst poročil *Ljudske pravice* s 1272 vrsticami.⁹² Poročilo svojega zastopnika sta prebrala tudi kancler Figl in zvezni predsednik Renner. V nadaljnjem poročilu, v katerem je navajal konkretne zahteve predsednika Demokratične fronte Franca Petka po šolski in jezikovni enakopravnosti ter zahteve *Našega tednika – Kronike*, da naj obljubam sledijo dejanja, je zadovoljen zapisal: »Proslava torej ni privedla do cezure v normalizaciji odnosov med obema državama.«⁹³ Na Koroškem pa je socialistični dnevnik pozorno registriral Titovo izjavo o odnosih z Avstrijo. Jugoslovanski predsednik je menil: »Vsak dan smo pripravljeni, da normaliziramo odnose. Z Avstrijo danes nimamo slabih odnosov in še ti se dnevno izboljšujejo.«⁹⁴

⁹⁰ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; zunanji minister Gruber zveznemu predsedniku Rennerju 30. 9. 1950.

⁹¹ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 13. 10. 1950 in 18. 10. 1950.

⁹² ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 15. 10. 1950.

⁹³ ÖStA/AdR, BMfaA II-pol 1950, Ö10, GZ 120.077; politični zastopnik Braunias zunanjemu ministru Gruberju 10. 11. 1950.

⁹⁴ NZ V/1950, št. 259, 10. 11. 1950, I; SV V/1950, št. 86, 15. 11. 1950, I.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE 30-JAHRFEIER DER VOLKSABSTIMMUNG

Die Kärntner Volksabstimmung vom 10. Oktober 1920 nimmt in der Kärntner Geschichtsschreibung einen wesentlichen Platz ein, aber auch die jährlichen Gedenkfeiern, insbesondere aber jene anlässlich runder Jubiläen, erweckten bald das Interesse der Historiker. So untersuchte Karl Stuhlpfarrer welchen Stellenwert die Volksabstimmung von 1920 im historischen Bewußtsein der Kärntner einnimmt und meint, daß die Volksabstimmungsfeiern und die sie begleitenden Publikationen Aktualisierungs- und Kristallisierungspunkte dieses Bewußtseins sind. Die zentrale Abstimmungsfeier 1950 wurde mit einer Reihe von Veranstaltungen eingeleitet; viele kulturelle, sportliche, wissenschaftliche Veranstaltungen und Wirtschaftsschauen standen ganz in ihrem Zeichen. Die slowenische Volksgruppe stand diesen Feierlichkeiten skeptisch gegenüber und äußerte ihren Unmut in den Wochenzeitungen Slovenski vestnik und Naš tednik-Kronika. Die Demokratische Front des werktätigen Volkes und der Rat der Kärntner Slowenen kritisierten, ihrer ideologischen Ausrichtung gemäß, die Repräsentanten der Sozialischen Partei Österreichs und jene der Österreichischen Volkspartei und crinnerten Parteien, den Bund und das Land an die nicht realisierten Bestimmungen des Staatsvertrages von Saint Germain und die feierlichen Versprechungen des provisorischen Kärntner Landtages vom 28. September 1920. Zugleich warfen sie den Parteien vor, Südkärnten wirtschaftlich stiefmütterlich behandelt zu haben. Zu den Reden des Bundespräsidenten Karl Renner, des Bundeskanzlers Leopold Figl und des Landeshauptmanns Ferdinand Wedenig meinten sie, daß den schönen und hochtragenden Ausführungen endlich Taten folgen müßten. Die Feiern selbst, wie auch die vorangehenden Vorbereitungen, wurden von der jugoslawischen, und hier vor allem von der slowenischen Presse aufmerksam verfolgt und fanden ihren Niederschlag auch in diplomatischen Höflichkeiten zwischen den beiden Staaten. Die Wiener Zentralstellen baten die Organisatoren der Feiern, auf die jugoslawischen Sentimentalitäten Rücksicht zu nehmen. Der politische Vertreter der Republik Österreich in Beograd berichtete dem Außenministerium in Wien über die Reden jugoslawischer, und vor allem slowenischer Politiker zum 10. Oktober und zu Kärnten und bezeichnete erstere, im Einklang mit anderen westlichen Diplomaten, als für die Galerie bestimmt. Nach den Feiern stellte er zufrieden fest, daß diese zu keiner Zäsur in den österreichisch-jugoslawischen Beziehungen geführt haben und berief sich auch auf die Ausführungen von Staatspräsident Tito, der Anfang November 1950 davon sprach, daß die Beziehungen zwischen den beiden Staaten von Tag zu Tag besser werden.

ZDENKO ČEPIČ

ČAS PRENOVITELJSTVA

Oris politike ZKS od aprila 1988 do aprila 1990

Zveza komunistov (v vsakdanjem jeziku imenovana partija tudi po letu 1952, ko naj bi s spremembo naziva spremenila tudi svojo politično vlogo ni le ustvarjala dogajanj v jugoslovanski družbi oziroma državi, temveč se je nanja tudi odzivala. Tako tudi na krizne pojave, ki so zaradi hudih gospodarskih težav, ki so pestile Jugoslavijo, vse bolj dobivali svoj politični izraz. Iz republiških nacionalnih partij sestavljena enotna partija je v različnih predelih države različno reagirala na gospodarsko in politično krizo, ki jo je v resnici povzročala sama. Kriza je spodbudila Zvezo komunistov Slovenije, da se je lotila iskanja načinov in sredstev za obvladovanje razmer. Našla jih je v prenovi partije, ko naj bi ta spremenila svoj položaj, vlogo in način delovanja, kar naj bi imelo pozitiven vpliv tudi na reformo družbe. Celotna dejavnost slovenskih komunistov ob koncu 80-ih let 20. stoletja je dobila oznako prenoviteljstvo.

Na prenoviteljstvo ZKS so vplivali drugačni pogledi na krizo in njeno reševanje v partijskem vodstvu, kot so bili dotedanji. Slovenska partija se je začela prilagajati novim zahtevam in jim slediti z lastno prenovo. S prenoviteljstvom je ZKS odprla tri fronte, na katerih je želela izvesti prenovo. Prva je bila vsebinska, organizacijska in kadrovska prenova ZK kot pogoj za uspešno reformo v družbi. Šlo je predvsem za spremembo njenega političnega monopolnega položaja, kar je opredelila kot sestopanje z oblasti oziroma razdržavljenje. Državna partija naj bi postala resnična Zveza komunistov kot je bila zamišljena leta 1952. V povezavi s tem je tekla demokratizacija političnega prostora skupaj s pluralizacijo. To vprašanje je budilo boj v sami ZK glede načina, obsega in tempa sestopa z oblasti oziroma, na drugi strani, z nastajajočo politično opozicijo, ki je jasno zahtevala svoj delež pri oblasti. Pri reformah v ustavnem ustroju jugoslovanske federativne države je šlo za problematiko ustavnih sprememb: ali bodo prevladale centralistično-unitaristične ali bolj federalistične zasnove. Na eni strani se je morala ZKS spopadati s tistimi, ki so želeli bolj centralistično urejeno in vodeno Jugoslavijo, na drugi pa s slovensko opozicijo, ki je hotela čim bolj razrahljane odnose Slovenije z jugoslovansko državo. Prenoviteljstvo ZKS je tako obeležila vsedržavna kriza, vezana na spremembo ustave in srbsko-kosovsko problematiko, ki je bila sredstvo srbskega nacionalističnega pogleda na reševanje jugoslovanske politične problematike s t. i. protibirokratskimi mitingi, v Sloveniji pa so na prenoviteljstvo vplivale zahteve po demokratizaciji političnega življenja s poudarkom na pluralizaciji oziroma strankarstvu.

Demokratizacija se je zaradi vse bolj zaostrene jugoslovanske krize prepletala z vprašanjem položaja in vloge Slovenije v jugoslovanski državi, pri čemer so poglede in predloge v zvezi z reševanjem tega vprašanja predstavili oponenti in ostri kritiki partije, zbrani v Novi reviji in v Društvu slovenskih pisateljev. Predstavili so zasnove nacionalnega emancipacijskega programa, ki se je razlikoval od partijskih pogledov. Za razliko od slovenskih komunistov, ki so reševanje slovenske nacionalne problematike videli v jugoslovanskem okviru in v ozki povezavi s političnim sistemom samoupravnega socializma, so novorevijaši vezali razvoj naroda na lastno državo. Nacionalno vprašanje tako v jugoslovanskem kot slovenskem okviru je bilo slovenski partiji na nek način vsiljeno, saj so bistvo reforme videli bolj v urejanju delovanja samoupravljanja, vključno z

gospodarstvom. Partija je morala sprejeti izziv glede nacionalnega vprašanja slovenskega naroda, kar pa je bilo povezano tudi z vprašanjem politične oblasti in z demokratizacijo, to je z delitvijo le-te z drugimi, drugače mislečimi političnimi skupinami. To je vplivalo na prenavljanje vloge ZKS v državi in družbi in na njeno notranje predrugačenje.

Leto 1986 je bilo poleg permanentne gospodarske krize, vse bolj naglašene politične krize federacije, kosovske krize ter jasno predstavljenih srbskih nacionalno-nacionalističnih pogledov v t. i. *Memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti o položaju Srbije in srbskega naroda v jugoslovanski državi* tudi leto kongresov Zveze komunistov, politične organizacije, ki je bila ustavno »glavni pobudnik in nosilec politične dejavnosti za varstvo in nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih odnosov.«¹ Na partijskih kongresih so potrjevali dotedanjo politiko in začrtali osnovne usmeritve za bodoči razvoj države in družbe na vseh področjih. Kongresom republiških partij, ki so sicer predstavljale svoje republike in bile odgovorne za politiko v njih, a so bile zaradi v partiji uveljavljenega načela demokratičnega centralizma omejene, je sledil zvezni kongres. V Sloveniji je bil leta 1986 na vrsti 10. kongres ZKS, v Jugoslaviji pa 13. kongres ZKJ. Za nadaljnji razvoj jugoslovanske države in za njen konec pet let kasneje pa sta bili bolj kot zvezni kongres odločilni izvolitvi novih partijskih voditeljev v Srbiji in Sloveniji. V Srbiji, kjer so mnogi komunisti že od sprejema 1974 ustavo napadali, češ da razbija jugoslovansko državo, in ji očitali preveliko konfederativnost, predvsem pa zato, ker je dajala avtonomnima pokrajinama v okviru Srbije domala takšen položaj, kot so ga imele republike – je kot predsednik predsedstva CK ZK Srbije nastopil Slobodan Milošević. Postal je simbol in glasnik srbskega nacionalizma, kasnejši dogodki in procesi pa so pokazali, da je bil eden od protagonistov in pobudnikov jugoslovanske krize in konca jugoslovanske države. V Sloveniji je medtem predsednik predsedstva CK ZK Slovenije postal Milan Kučan. Oba partijska voditelja sta v teku dogodkov prevzela vlogo nacionalnega voditelja in simbolizirala dva različna, v mnogih potezah nasprotujoča politična koncepta razreševanja jugoslovanskega gordijskega vozla tako na ravni države kot na ravni partije. Polarizacija v jugoslovanski organizaciji komunistov, ki se je v vsej luči pokazala v naslednjih letih in katere simbola sta bila Milošević na eni in Kučan na drugi strani, je bila namreč utemeljena na različnih pogledih o vlogi in položaju Zveze komunistov v političnem in državnem sistemu. Miloševićev tabor, vključno z JLA, je bil za socializem po meri partijske države, kar bi pogojevala monolitna in monopolna ZK, ki striktno upošteva načela demokratičnega centralizma, slovenski komunisti – s katerimi je začel koketirati tudi del hrvaških – pa so želeli vzpostaviti socializem po meri človeka, državljana s poudarkom na pravni državi, političnem pluralizmu, individualnosti in svobodi posameznika, tržnem gospodarstvu, pluralizmu lastnin. Razlikovalo se je tudi razumevanje državnega ustroja in njegovega delovanja: na eni strani je bila želja po močni in učinkoviti federaciji, pogojena s centralizacijo, zaradi uveljavljanja načela 'en človek, en glas' pa tudi z možnostjo preglasovanja – na drugi pa opcija jugoslovanske federacije kot skupnosti suverenih in enakopravnih narodov. Različni so bili tudi načini razreševanja jugoslovanskega vozla: na eni strani z mitingaško 'demokracijo', na drugi strani s prenoviteljstvom.

Prenoviteljstvo slovenskih komunistov se je formalno začelo že z 10. kongresom ZKS 1986, v resnici pa s konferenco ZKS aprila 1988. 10. kongres 17. in 18. aprila 1986 v Ljubljani, je bil zadnji klasični kongres slovenskih komunistov. Partija je bila tedaj še trdno v sedlu in edina 'odgovorna' za razvoj slovenske države in slovenskega naroda. To je bil hkrati kongres kontinuitete in diskontinuitete, kar se je kazalo tudi v novem partijskem

¹ *Ustava SFRJ, Temeljna načela - VIII.*

vodstvu. Na čelo ZKS so prišli politiki iz srednje in mlajše generacije, bolj ali manj neobremenjeni s hipoteko svinčenih časov, pač pa celo z oznako partijskih 'liberalcev' s konca 60-ih in začetka 70-ih let, kar je veljalo predvsem za novega predsednika predsedstva CK ZKS Milana Kučana. Spremembo klime so pokazale tudi volitve v novi CK, v katerega je bilo sicer izvoljenih še nekaj trdorokcev iz 70-ih let, tudi France Popit, ki pa je na volitvah dobil najmanj glasov, okoli 100 manj kot drugi kandidati.²

Ena temeljnih usmeritev kongresa je bila, izražena v govoru kandidata za predsednika predsedstva CK ZKS Milana Kučana, prenova ZK, kajti kriza, »ena najglobljih doslej«, je postavljala pred ZKS nova vprašanja, ki »zahtevajo nove odgovore« ob ugotovitvi, da »ni nobenega opravičila, da branimo obstoječe stanje.« Kot bistvo prenove je označil, da se ZK odlepi od aparata oblasti in »preneha biti državna, da bi tako tudi država prenehala biti partijska.« Konferenca je opredelila tudi, kaj je za slovensko partijo kontinuiteta; to je bila po Kučanovih besedah ideja socialističnega samoupravljanja, a ponovno ovrednotena. »Gre nam za kontinuiteto ideje revolucije in za stalno iskanje novih oblik, načinov in vsebin njenega uresničevanja«, medtem ko je za diskontinuiteto označil način njenega uresničevanja, namreč konec »dogmatskim, birokratskim, oportunističnim, reformatorskim in kapitulantskim odnosom do te ideje.« Omenil je kadrovske očiščenje partije karieristov, ki »v obstoječih birokratskih in tehnokratskih odnosih pričakujejo in si prisvajajo določene prednosti.« Omenil je tudi politično demokracijo kot pogoj uspešnega sistema.³

Kongres je utemeljil t. i. idejnopolitično akcijo slovenskih komunistov, ki je bila sprva usmerjena k uresničevanju usmeritev 13. kongresa ZKJ (bil je konec junija 1986), spremembam ustave SFRJ in SRS, zakona o združenem delu, volilne zakonodaje, torej zvezne problematike, in pa v spremljanje in usmerjanje gospodarskih vprašanj, k delovanju samoupravljanja, vključno z vprašanji »protestnih prekinitvev dela«, tj. štrajkov, pa tudi vprašanj v zvezi z vzgojo in izobraževanjem ipd. v Sloveniji.⁴

Med temami, ki jih je v prvem pokongresnem obdobju obravnavalo partijsko vodstvo, nacionalnega vprašanja ni bilo. To vprašanje v konferenčnem letu 1986 kljub začetkom kosovskega vprašanja, ko je konec februarja 1986 prišlo v Beograd okoli 100 Srbov in Čmogorcev s Kosova in zahtevalo zaščito srbskih in zveznih organov pred pritiski Albancev, ni bilo še povsem razumljeno kot prvenstveno v jugoslovanski državi. V slovenski partiji niso imeli svojega posebnega pogleda na slovensko nacionalno problematiko. Partijsko razumevanje nacionalne problematike je bil vezano na razumevanje avnojske Jugoslavije, opredeljene v ustavni ureditvi iz leta 1974, in je vključevalo tudi vprašanje političnega sistema, temelječega na samoupravljanju.⁵ S slovenskim nacionalnim vprašanjem in

² 10. kongres ZKS, Ljubljana 1987, str. 1144, poročilo volilne komisije.

³ 10. kongres ZKS, str. 1158–1164.

⁴ Gradivo sej Predsedstva CK ZKS in CK ZKS je ohranjeno v Arhivu Republike Slovenije (dalje AS), št. fonda 1589, tehnična enota 1047. Dnevni redi sej P CK ZKS, v obdobju od aprila 1986 do decembra 1989 jih je bilo 106, kažejo, s kakšno problematiko se je vodstvo ZKS oz. ZKS ukvarjala. Največkrat so govorili o gospodarskih temah, ustavnih spremembah, vzgoji in izobraževanju, kosovski problematiki itd.

⁵ France Klopčič, starosta slovenskih komunistov, je v začetku leta 1984 napisal svoje poglede in predloge glede slovenskega položaja v jugoslovanski državi in predlagal, da se je treba znova sporazumeti o vsebini in obliki medsebojnih odnosov v Jugoslaviji. Menil je, da je potrebna večja avtonomnost republik nasproti federaciji in da »ne gre izključiti drugih rešitev v duhu svobodne samoodločbe narodov« (mišljena možnost odcepitve). Tega v takratnem vodstvu ZKS niso sprejeli z odobravanjem; predsednik predsedstva CK ZKS A. Marinc je Klopčičev tekst spravlil v predal. Po razpravi na zgodovinski komisiji CK ZKS (sic!) se je izkristaliziralo mnenje, da ZKS takega dokumenta pravzaprav ne potrebuje. Klopčiču je bilo rečeno, da lahko program objavi kot svoj osebni pogled na nacionalno problematiko. Božo Repe, »Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let«. V: *Borec*, 1992, 3,4,5, str. 295–296.

položajem ter vlogo slovenskega naroda se je ZKS oziroma njeno vodstvo soočilo ob izidu 57. številke *Nove revije* sredi februarja 1987, v kateri so bili objavljeni »prispevki za slovenski nacionalni program.« Osnovna misel publikacije je govorila o potrebi preoblikovanja slovenskega naroda v nacijo, pogoj za to pa da je samostojna in suverena država. Zaradi ostrih reakcij v drugih delih Jugoslavije pa tudi v Sloveniji, vključno z zahtevami po sodnem preganjanju nekaterih avtorjev, je o tej številki *Nove revije* razpravljalo tudi predsedstvo CK ZKS. Razprava ni bila posvečena vsebini prispevkov v reviji, ampak sporočilu predsedstva CK o 57. številki, ki sta ga pripravila Milan Kučan in sekretar predsedstva CK ZKS Miloš Prosenc. V razpravi so bili podani nekateri redakcijski poudarki na sporočilu, predvsem pa je izražala poglede članov partijskega predsedstva na NOB, Avnoj, avnojsko Jugoslavijo. V »sporočilu« je bilo zapisano, da predsedstvo CK ZKS zavrača politična izhodišča nekaterih prispevkov, in se nanje zaradi zgodovinskih in političnih neresnic in diskvalifikacij odziva tudi s »političnim jezikom«. Prav tako je zaznati določeno stopnjo užaljenosti, češ da so avtorji prispevkov v *Novi reviji* vso krivdo za vse krizne pojave v slovenski družbi naložili Zvezi komunistov: »Avtorji v *Novi reviji* niso v ničemer upoštevali, da so slovenski komunisti na zadnjem kongresu aktualizirali svoj program in predložili demokratične poti za njegovo dograjevanje in uresničevanje s tesnim sodelovanjem vseh ustvarjalnih nosilcev znanja in napredka. Tak program naj bi zagotavljal slovensko samouresničevanje na civilizacijski in tehnološki ravni začetka tretjega tisočletja in nam zagotavljal kulturno, ekonomsko učinkovito, v svet odprto, socialistično samoupravno domovino.«⁶

Nova revija je s prispevki za slovenski nacionalni program predstavljala za ZKS izraz idejne konkurenčnosti. Nacionalno vprašanje je bila tema, na katero v ZKS dejansko niso bili pripravljene, kajti 'rešitev' zanj je bila po mnenju komunistov dana z ustavno ureditvijo iz leta 1974. To je bil 'okvir' preko katerega se ni razmišljalo. V letu 1987 se je glede nacionalnega vprašanja oziroma vloge in položaja Slovenije v jugoslovanski državi proti Zvezi komunistov oblikovala opozicija. Šlo je za pojav resničnega »pluralizma interesov«, za pravo politično konkurenčnost z različnimi, večkrat izključujočimi mnenji, ki pa so se reševala bolj po načelu moči argumentov kot pa argumentu moči.

Nacionalna problematika je bila slovenskim komunistom vsiljena tako zaradi drugačnih pogledov in drugačnih rešitev, predstavljenih npr. v 57. številki *Nove revije*, kot zaradi spreminjanja ustave SFRJ in dogajanj v Srbiji, ki so bili povezani z ustavnim položajem Srbije in njeno ureditvijo ter problematiko Kosova. Nacionalno vprašanje je zaradi teh vzrokov, ki so se kazali na zelo buren način z mitingi po Srbiji in s protesti Albancev, postalo v Jugoslaviji prvenstveno politično vprašanje. Inicijativo spreminjanja ustave SFRJ pomeni predlog predsedstva SFRJ iz začetka leta 1987, konec leta pa je Zvezni zbor jugoslovanske skupščine predložil načrt ustavnih amandmajev, ki so vsebovali centralistične težnje. Na te je v Sloveniji opozarjala protikomunistično usmerjena opozicija, t. i. koalicija ustavnega bloka, zavedala pa se jih je tudi slovenska oblast, ki je z opozicijo javno polemizirala. Tisti, ki so z opozicijo polemizirali, so dobili oznako 'ustavobranitelji.' Predlaganim ustavnim spremembam je nasprotoval tudi takratni predsednik predsedstva SR Slovenije France Popit, ki ni bil zadovoljen s politiko v ZKS in v Sloveniji pod Kučanovim predsednikovanjem.⁷

Slovenska partija se je v skladu s svojimi kongresnimi opredelitvami pa najbrž tudi pod vplivom intenzivnih dogajanj na političnem prizorišču v Jugoslaviji in Sloveniji, ki so bila

⁶ AS, 1589, 1026, 23. seja P CK ZKS, 26. 2. 1987.

⁷ Božo Repe, *Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije*, Ljubljana 2002, (dalje Repe, *Jutri*) str. 164–167.

v znaku ustavnih sprememb, odločila, da bo bolj intenzivno začela izvajati spremembe svoje organiziranosti in družbenega položaja oziroma položaja v državni oblasti. Julija 1987 so v zvezi z gibanjem in strukturo članstva v ZKS govorili tudi »o novi vsebini njenega delovanja.«⁸ Kot cilj so opredelili, da mora ZKS postati »ustvarjalna, revolucionarna, politično moderna, idejno-politično akcijska in zato učinkovita.« Glede članstva pa so ugotovili, da se sestava ZKS slabša, da je sprejem v članstvo manjši kot osip. Ugotovili so, da so izstopali predvsem tisti, ki so bili sprejeti v kampanjah leta 1968 in 1971,⁹ torej člani, ki so vstopali v ZKS v času partijskega 'liberalizma,' ko je bil 'liberalizem' tudi nacionalno gibanje. Očitno je bila tem članom partijska politika zlasti glede nacionalnega vprašanja v zvezi z ustavnimi spremembami premalo slovenska. Sicer pa je bilo upadanje števila članov ZKS opazno že od začetka 80-ih. Članstvo ZKS se je v letih 1984 do 1987 gibalo tako: ob koncu leta 1984 je imela 126.089 članov, 1985. leta 124.167, 1986. leta 121.995 članov, 1987. pa 116.373. Število izstopov se je v letu 1987 glede na leto 1986 zelo povečalo: izstopilo je 5622 članov, kar je bilo 4,6 % članstva ZKS. Glede na leto 1986 je bilo v letu 1987 za 36,6 % manj novosprejetih članov.¹⁰

V začetku leta 1988 so začeli v partijskem vodstvu pripravljati konferenco ZKS, na kateri so opredelili partijsko prenovu.¹¹ Spodbudile so jo intenzivne razprave o ustavnih spremembah. Vanjo se je s svojimi predlogi in rešitvami aktivno vključila tudi nastajajoča alternativa, ki je postajala prava opozicija.¹² V razpravi o osnutkih gradiva za konferenco je bilo rečeno: »Prenova Zveze komunistov ni sama sebi cilj ... Zveza komunistov si je namreč že od kongresa naprej vztrajno prizadevala razvijati razvojni koncept prenove slovenske družbe, problematizacijo socializma in socialističnega samoupravljanja na sedanji stopnji materialnega razvoja in razvoja družbenih odnosov, iskala je sintezo naših lastnih in širših družbenih spoznanj, razjasnjevala idejna izhodišča za urejanja nekaterih bistvenih razvojnih točk.«¹³ Na 17. seji CK ZKS 18. marca 1988 so bile predstavljene teze za konferenco z naslovom *Za socializem po meri ljudi*. V njih so bili navedeni tudi razlogi za sklic konference kot način odločanja partije med kongresoma. V partijskem vodstvu, ki je teze pripravilo, so menili, da se politika ZKS oddaljuje od kongresnih ciljev in da mobilizacijski učinki kongresa slabijo, hkrati pa postajajo ekonomske in politične razmere vse težje, kar zahteva reakcijo partije. Kot zunanjepolitični razlog je bilo navedeno protikomunistično razpoloženje v Sloveniji, kot notranjepolitiški razlog pa medsebojno nezaupanje, kritičnost do vodstva, apatija članstva, izstopi, oportunistem dela članstva na eni strani, na drugi pa radikalizacija zahtev po drugačni politiki in dejavnosti. Vodilna misel je bila, da je prenova zgodovinska nujnost, da je prenova ZK »najpomembnejši sprožilec demokratizacije cele družbe« in da je usoda socializma v Sloveniji in Jugoslaviji odvisna od sposobnosti komunistov, da začnejo s posodabljanjem. »Minil je čas samo globokoumnega in samó pogumne (samo)kritike, čas negotovanja in samopravičarskega ogorčenja, prišel je čas dejanj, skupnih dejanj vseh zares naprednih, demokratičnih ljudi,«

⁸ AS 1589, Zapisnik 36. seje P CK ZKS, 13. 7. 1987.

⁹ AS 1589, Zapisnik 40. seje P CK ZKS, 9. 10. 1987.

¹⁰ *Komunist*, 4. 3. 1988, »Višja izobrazbena raven članstva«.

¹¹ Pobuda za sklic konference je bila dana na 13. seji CK ZKS 28. 10. 1987, sklep o sklicu pa na naslednji seji 11. 12. 1987.

¹² Društvo slovenskih pisateljev je ustanovilo ustavno komisijo, prav tako pa tudi Slovensko sociološko društvo; septembra 1987 je predsednik DSP Rudi Šeligo napovedal, da bo DSP pripravilo svoj predlog ustave; delovno gradivo je bilo končano februarja 1988, t. i. pisateljska ustava pa je bila predstavljena v *Časopisu za kritiko znanosti* aprila 1988. Repe, *Jutri*, str. 169–174.

¹³ AS 1589, Zapisnik 48. seje P CK ZKS, 1. 2. 1988.

je bila pojasnjena odločitev za konferenco.¹⁴ Konferenca je bila iskanje odgovora ZKS na krizo, v kateri se je tedaj nahajala jugoslovanska država, ko je nemajhne gospodarske probleme začela nadgrajevati politična kriza, povezana z reformami državnega ustroja.

Konferenca ZKS je potekala 22. in 23. aprila 1988 v Ljubljani (Cankarjev dom). V uvodnem referatu je Milan Kučan povedal, da so se politične razmere od kongresnega leta 1986 spremenile; takrat je bilo osnovno vprašanje, kakšen socializem želimo, dve leti kasneje pa se »postavlja marsikje že tudi vprašanje, ali sploh socializem.« Opozoril je, da gre pri političnih zaostritvah v državi za poskuse zamenjave legitimnega nosilca oblasti, kar povzročajo tisti državni organi, ki »z legitimnimi sredstvi, s pragmatizmom zožujejo meje samoupravljanja«, kot tudi tisti, ki »nastopajo z vse prej kot nedvoumno tezo, da je režim nelegitimen, da se je zoper njega potrebno brezkompromisno boriti, pri čemer so moralna vsa sredstva.« Opredelil je dva politična nasprotnika ZKS, vsakega na drugem polu: etatizem in partijsko državo na eni in »neokonzervativno reakcijo«, nasprotnike socializma in komunistične ideje na drugi strani. Kučan je povedal, da se »svojega monopola, to je vodilne vloge interesov delavskega razreda oziroma dela in znanja v družbi, ZK ni pripravljena odreči v korist nikakršnega drugega monopola, ne interesov birokratsko etatističnih sil in ne sil restavracije meščanske družbe,« in menil da partijske države ne sme zamenjati strankarski monopol. Opredelitev je bila nestrankska socialistična demokracija, »zasnovana na samoupravnem interesnem pluralizmu«. Za pogoj demokratizacije družbe je postavil demokratizacijo odnosov znotraj ZK in njeno drugačno vlogo. Kot bistveno točko demokratizacije v partiji je postavil odnos med večino in manjšino oziroma razumevanje razlik in enotnosti. Sprememba odnosa do manjšine v partiji, ki bi od večinskega imela različno mnenje, je bil po Kučanovih besedah za partijo prvovrsten izziv. Šlo je namreč za vprašanje doseganja istega cilja po različni poti. Manjšina, ki lahko pove in tudi uveljavi svoje poglede, naj bi zmanjšala ali celo odpravila vzroke za »grupašenje« in »frakcionaštvo« v partiji, kajti prenova zahteva enotnost, ki pa ne sme biti rezultat monopola vodstev nad resnico. Zavzel se je za možnost konkurence in pretoka idej »znotraj temeljnih programskih opredelitev,« kajti »v vznikanju alternativnih stališč v ZK in v družbi ... ne more prenovljena ZK videti nič nevarnega in subverzivnega«. Glede usmeritve iz celovite družbene krize je bil Kučan jasen: državnemu socializmu, ki je vzrok krize, je treba postaviti alternativo. To je videl v večji vlogi samoupravljanja, vendar v bolj jasnem in manj hiperorganiziranem, za kar pa je bila potrebna nova ustava. Ta naj bi bila »po meri ljudi«, vendar naj to ne bi pomenilo »iskanje poti v razvoju Slovenije in Jugoslavije ... zunaj samoupravnega socializma ali izven jugoslovanske federativne skupnosti.«¹⁵

Konferenca ZKS je kot bistvene naloge partije postavila spreminjanje ustave, gospodarske reforme in nujno prenovu samoupravnega socializma, za kar pa je bil postavljen pogoj – demokratizacija, ki »nujno vsebuje moment racionalizacije ekonomije, države in politike«. Bistvena odločitev je bila, »da komunisti dojamemo in pomagamo ustvariti sodoben politični sistem,« ki ne bo enopartijski centralistični in etatistični, ne bo pa tudi kapitalistični. Politični sistem socialističnega samoupravljanja naj bi bil osvobojen neposredne partijske oblasti; partija naj bi se razdržavila in sestopila z oblasti, svoje politično delovanje pa bi v veliki meri prenesla v okvir delovanja Socialistične zveze, kjer naj bi se ZK srečevala z drugimi političnimi subjekti. »Sestop Zveze komunistov z oblastnega položaja med ljudi, iz države v SZDL prepoznavamo in priznavamo kot najaktualnejšo zgodovinsko nujnost.« SZDL so v ZK razumeli kot »nestranksko pluralno političnost«

¹⁴ *Komunist*, 25. 3. 1988, priloga, »17. seja CK ZKJ, Za socializem po meri ljudi: Teze za konferenco ZKS«.

¹⁵ *Komunist*, 22. 4. 1988, priloga, Referat Milana Kučana na konferenci ZKS, »Dokončno moramo zavreči logiko državnega socializma«, AS 1589, ac IV/101.

in kot sredstvo delovanja ZK in umik le-te iz neposrednega državnega odločanja, kar je bilo bistvo t. i. sestopa z oblasti. Državni okvir, v katerem naj bi se politični sistem demokratiziral s sestopom partije z oblasti, pa je bil jasno opredeljen: Jugoslavija je »naša država in naša perspektiva«, pri čemer pa so bili predstavljeni pogoji. Eden je bil priznavanje razlik med narodi in priznavanje individualnosti posameznika in naroda. Temeljno načelo delovanja jugoslovanske države naj bi bilo urejanje vseh zadev v republiki, torej je bil dan poudarek na pomenu posameznih republik, federacija pa mora temeljiti na enakopravnosti.¹⁶

S konferenco se je spremenilo dopolnjevanje ustaljenega v političnem sistemu, kar se je izražalo z geslom o socializmu po meri ljudi, ko naj ne bi socializem bil le stvar partije, ampak naj bi postal stvar vseh. Prenovo v Zvezi komunistov in potrebno družbeno prenavo, kot je bila opredeljena s konferenco, je izvršna sekretarka predsedstva CK ZKS Sonja Lokar komentirala s hojo po noževi ostrini, pri čemer je videla za nadaljnji razvoj dve nevarnosti, realni socializem »enakih v siromaštvu« in rekaptalizacijo. Menila je, da bi se ljudje zaradi neučinkovitosti realnega socializma raje odločili za kapitalizem.¹⁷

Prenovo ZKS so razumeli tudi kot spremembe v kadrovski politiki in kot pričakovane oziroma zahtevane spremembe vodenja partijske politike. Večji poudarek naj bi bil na delovanju organizacij ZK, kar je v vrsti predlogov, naslovljenih na predsedstvo CK ZKS in objavljenih v *Delu* in *Komunistu*, zahteval Slavko Podmenik z Ekonomske fakultete. Njegovi pogledi so imeli prvine »protifoteljaštva«, kot so v Srbiji, Črni gori in Vojvodini poimenovali naskok na partijska vodstva, ki naj bi bila članstvu in tudi širše odtujena. Bil je proti liderstvu v stranki, poudarek delovanja in ustvarjanja politike ZKS naj bi bil na članstvu itd. O njegovih predlogih je razpravljalo tudi predsedstvo CK ZKS in CK ZKS.¹⁸ V kadrovsko politiko v funkciji prenove ZK pa je dregnil Borut Pahor, sekretar komisije za organiziranost, razvoj, kadrovsko politiko in idejnopolitično usposobljenost pri CK ZKS. Njegovi pogledi so bili glede vloge člana ZK podobni kot Podmenikovi, namreč da član postane sooblikovalec in kontrolor politike ZK, subjekt in ne objekt politike. To je povezal z vprašanjem, kdo je oziroma bo nosilec prenove ZK. Ali funkcionarji, ki so zaradi svojih funkcij v državnem vrhu v bistvu tisti, ki partijo poddržavljajo? V bistvu je zahteval generacijsko zamenjavo v partijskem vodstvu od članov predsedstva republike, predsednika izvršnega sveta in skupščine, predsednika SZDL, sindikatov in vrhovnega sodišča SRS, v katerih naj ne bi bilo več državnih funkcionarjev. Glede meril za članstvo v ZKS pa je bil proti socialno-razrednemu merilu, kot je to opredeljeval takrat še veljavni program ZKJ iz leta 1958.¹⁹ Z njim so se načeloma strinjali mlajši člani iz ožjega partijskega vodstva.²⁰

Prenova, kot so jo opredelili na konferenci ZKS, je po konferenci nekoliko zastala. Predsedstvo CK ZKS je imenovalo posebno delovno skupino za nadaljnji potek prenove (vodil jo je Slavko Soršak), v njej pa je bila vrsta mlajših (dr. Lev Kreft, Milan Balažic, Borut Pahor, Igor Savič),²¹ vendar je bilo poletje 1988 v znaku aretacije in nato sodnega procesa pred vojaškim sodiščem proti Janezu Janši, Davidu Tasiću, Ivanu Borštnerju in Franciju Zavrlu. Slovenska partija se je znašla med Scilo in Karibdo: na eni strani slovenska javnost oziroma Odbor za zaščito človekovih pravic kot način pritiska na oblast, katere bistven del je bila partija, na drugi strani pa zvezna oblast in JLA, ki sta v Sloveniji videla

¹⁶ *Komunist*, 6. 5. 1988, »Predlogi in pobude konference ZKS«.

¹⁷ *Komunist*, 22. 4. 1988, »Kritični trenutek prenove«.

¹⁸ AS 1589, 79. seja P CK ZKS, 13. 2. 1989.

¹⁹ *Komunist*, 24. 6. 1988, »Kadrovska politika v funkciji prenove ZK«, *Komunist*, 30. 9. 1988, »Predlog«.

²⁰ *Komunist*, 21. 10. 1988, »ZK kot 'gibanje', ne pa »monopol oblasti«.

²¹ AS 1589, Zapisnik 58. seje P CK ZKS, 6. 6. 1988.

protirevolucijo tudi zaradi stališč partije do prenove in zahtevala od partije izvajanje represije. V vodstvu ZKS so takšno oceno kot tudi možnost represije zavrnili.²²

Z vprašanjem četverice je bil povezan tudi izstop vrste članov t. i. partijske intelektualne elite. To je bil precejšen udarec partijski prenovi, saj so izstopili »levi intelektualci«, družboslovci in humanisti, dejavni v Marksističnem centru, ki so bili hkrati vez med oblastjo in alternativo oziroma nastajajočo politično opozicijo, ki je nastajala v civilni družbi. Konec oktobra so sporočili, da iz ZK izstopajo, ko bodo četverici vročeni pozivi za prestajanje zaporne kazni.²³ To je bil bolj izgovor za izstop kot vzrok; ta je bil v njihovem mnenju, da je ZK bolj filter za ideje o prenovi kot avantgarda teh idej in da je ZKS v prenovi nedosledna in prepočasna. Pavel Gantar, eden tistih, ki so izstopili iz ZK, je svoj motiv pojasnil: »Jaz ne potrebujem partije, da bi lahko izražal in uveljavljal svoja stališča in poglede, in partija ne potrebuje mene, da bi delala tako, kot dela.«²⁴ Šlo je za skupino, ki je že maja 1988 od zvezne partijske konference zahtevala jasen odgovor glede govoric o vojaškem udaru in ki je junija 1988 nastopala kot Aktiv komunistov za demokracijo.²⁵ Izstop velike skupine 33 oseb, med katerimi so se mnogi politično izoblikovali v študentskem gibanju v letih 1969–1972,²⁶ je vodstvo partije obžalovalo in Kučan se je vprašal, ali je to skupen poraz partije in njih, hkrati pa je izrazil upanje, da bodo, čeprav na drugem bregu, hodili v isto smer kot ZKS in da bo mogoče z njimi vzpostaviti mostove.²⁷ Izstope so v partijskem vodstvu označili za zaskrbljujoče, »saj se tako znižuje intelektualni potencial Zveze komunistov in manjša njena moč kritične samorefleksije«, razumeli so jih kot opozorilo, da je prenavljanje ZKS treba pospešiti.²⁸

Neposredno pred koncem leta 1988 je predsedstvo CK ZKS razpravljalo o pobudah za ustanavljanje političnih zvez v Sloveniji. Do takrat v partiji niso razpravljali o možnosti političnega pluralizma, ostajali so pri t. i. pluralizmu samoupravnih interesov, torej nepolitičnem in neideološkem pluralizmu. V razpravi o ustanavljanju političnih zvez je bilo rečeno, da je bistveno vprašanje, ali bo Zvezi komunistov uspelo ohraniti iniciativo in biti tista organizacija, ki je gonilo družbenega razvoja, ali bo pokazala svojo nesposobnost in obstala na robu razvojnih procesov. Za ZKS je bil takrat sprejemljiv le nestranski politični pluralizem, pa tudi tak bi zahteval preoblikovanje in prenovo, drugačno in širšo vsebino SZDL. Večina razpravljavcev je menila, da »mejo dopustnosti oblikovanja nekega novega političnega subjekta, ki naj bi se vključil v politični sistem, predstavlja odnos tega subjekta do socialističnega projekta, ki smo ga v ZKS opredelili kot proces socializma po meri ljudi. Zunaj tega okvira naj torej ustanavljanje novih političnih subjektov ne bi bilo možno.«²⁹

Začetek leta 1989 je bil v vodstvu ZKS v znamenju razprav o političnem pluralizmu oziroma strankarstvu, še zlasti, ker je bila 11. januarja ustanovljena Slovenska demokratična zveza³⁰ kot prva politična zveza – stranka. Zaradi tega in zaradi dogodkov v Črni gori,

²² AS 1589, Zapisnik 61. (razširjenc) seje P CK ZKS, 21. 6. 1988. Seja je bila sklicana na iniciativo CK ZKJ in so se je v imenu P CK ZKJ udeležili predsednik P CK ZKJ Boško Krunic in člani Marko Orlandić, Stipe Šušvar, Kolj Široka; tema razprave so bile idejnopolitične razmere v Sloveniji in aktivnosti ZKS.

²³ *Komunist*, 11. 11. 1988, »Izjava komunistov«, podpisana 28. 10. 1988.

²⁴ *Komunist*, 18. 11. 1988, »Cena zmage«.

²⁵ AS 1589, 1054, Pogovor v P CK ZKS, 13. 6. 1988.

²⁶ Med temi so bili tudi tisti, ki so bili 'idejni' voditelji (in 'pamet') ZSMS oz. iz nje nastale Liberalno demokratične stranke ali so to postali: dr. Slavoj Žižek, dr. Darko Štrajn, mag. Pavle Gantar, Slavko Gaber, dr. Bogomir Kovač.

²⁷ AS 1589, 1054, Pogovor članov P in izvršnih sekretarjev P CK ZKS, 7. 11. 1988.

²⁸ AS 1589, Zapisnik 69. seje P CK ZKS, 8. 11. 1988.

²⁹ AS 1589, Zapisnik 75. seje P CK ZKS, 26. 12. 1988.

³⁰ O ustanovitvi več Stane Okoliš, »SDZ – gibanje za pluralizem in vzpostavitev parlamentarne demokracije«. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2001, št. 3–4 (Demosov zbornik), str. 369–372.

kjer so miloševićevski mitingaši dosegli, da je republiški državni in partijski vrh odstopil, je bila telefonično sklicana seja predsedstva CK ZKS in na njej je Kučan uvodoma rekel: »Včeraj sta se zgodili dve stvari, ki sta pomembni za to, da ju ocenimo in da se dogovorimo, kako ravnati naprej... Jaz bi rekel le tole: včeraj, od 10. ure naprej, ko se je to zgodilo (v Črni gori – op. Z.Č.), to ni več ista Jugoslavija, s katero smo imeli opravka do takrat. In ob 17. uri popoldne, prav tako včeraj je dr. Rupel začel zbor slovenske demokracije ... in mi tudi od včeraj od 17. ure naprej nimamo več iste Slovenije, kot smo jo imeli do 17. ure.« Ocenil je: »Sedaj je desnica tu.«³¹ Iz tega naj bi partija potegnila nauk, namreč, da se je potrebno »javno in jasno opredeliti« do političnega pluralizma, novi politični subjekti pa naj se vključujejo v SZDL, »predvsem pa, da mora tudi Zveza komunistov narediti svoj program oziroma politično platformo, ki bo privlačna za ljudi.« Elemente takšnega programa so videli v redefiniranem socializmu, ki bo vključeval skrb za zdravo okolje, bogatejše življenje, Jugoslavijo kot demokratično skupnost enakopravnih narodov, »skratka, nujno je posodobiti in modernizirati vsebino, oblike in metode dela... ZKS mora jasno povedati, za kaj se zavzema.«³²

Začetek strankarstva v Sloveniji po skoraj petdesetih letih je pospešil prenoviteljstvo. V sporočilu za javnost o stališčih 78. razširjene seje predsedstva CK ZKS (prisotni so bili tudi člani CK ZKJ iz Slovenije) je bilo zapisano, da so procesi demokratizacije v Jugoslaviji in Sloveniji nujni, zato ZKS »postavlja v ospredje svojega političnega prizadevanja odpiranje političnega prostora.«³³ Pripravili so stališča o političnem pluralizmu, ki so bili kot predlog dani v razpravo centralnemu komiteju ZKS in članstvu. V novih političnih subjektih so videli nekakšnega partnerja oziroma pomočnika ZKS pri iskanju izhoda iz krize, čeprav so še vedno ostajali na stališču nestranskarskega pluralizma kot »vizije politične demokracije«. Tradicionalno večstrankarstvo je bilo zavrnjeno, ker »povzroča in zahteva globalne, totalne politično programske delitve in omogoča strankam, da v imenu dela volivcev pridobe monopol izvršne oblasti in s tem prerazdelitev družbene moči in na tej podlagi tudi družbenega kapitala – mimo delovnih rezultatov in ekonomskih kriterijev.« Politično strankarstvo se torej ni skladalo s samoupravljanjem. Nastanek novih oblik politične organiziranosti v zveze oziroma stranke je ZKS razumela predvsem kot »kritiko dosedanje zaprtosti političnih struktur« in način iskanja novih rešitev »pluralizma političnih in samoupravnih interesov«. V vodstvu ZKS si še niso priznali, da je strankarstvo pred vrati, čeprav je Kučan na 24. seji CK ZKS nekaj dni kasneje menil, da resnične demokracije brez pluralizma ni.³⁴ Vztrajali so pri dotedanem nestranskarskem, nepolitičnem pluralizmu in menili, da ga je mogoče razvijati v okviru z ustavo določenega političnega sistema, pri ustanavljanju novih političnih subjektov pa da je važen njihov programski odnos do socializma, samoupravljanja in Jugoslavije. Glede na od ZKS različnih programskih usmeritev novih zvez (formalno je bila ustanovljena le SDZ) so izrazili pričakovanje po soočanju na strpen in argumentiran način, ker »politični pluralizem zahteva razvito politično kulturo in na njej zgrajen pravni red.«³⁵

V vodstvu ZKS so se v začetku leta 1989 zavedali dejstva, da je politični strankarski pluralizem pred vrati, in se s tem nekako sprijaznili. »ZK ne more več odločati, kakšen bo politični prostor, ampak se lahko odloča le o tem, ali bo v tem prostoru ona stranka ali ne,«

³¹ AS 1589, 1039, Magnetogram 77. seja P CK ZKS, 12. 1. 1989.

³² AS 1589, Zapisnik 77. seja CK ZKS, 12. 1. 1989.

³³ AS 1589, Sporočilo za javnost, 78. seja P CK ZKS, 16., 17. 1. 1989.

³⁴ AS 1589, Magnetogram 24. seja CK ZKS; »24. seja CK ZKS«, *Komunist*, 27. 1. 1989, priloga.

³⁵ *Komunist*, 20. 1. 1989, priloga, »Predlog stališč P CK ZKS o političnem pluralizmu : Demokratična oblika integriranja različnih interesov«. Stališča so pripravili dr. Ciril Ribičič, Peter Bekeš in dr. Lojze Ude.

je bilo mnenje dr. Leva Krefta, direktorja Marksističnega centra CK ZKS glede nove vloge in položaja ZKS v slovenski družbi,³⁶ čeprav je na seji CK ZKS nekaj dni pred tem dr. Ciril Ribičič rekel, da strankarstvo ni vizija ZKS.³⁷

V ZKS se je začel spreminjati tudi pogled na Jugoslavijo, na kar so najbrž vplivali dogodki v Črni gori, ko je pod pritiskom ulice odstopilo republiško državno in partijsko vodstvo (na oblast sta se povzpela promiloševičevska Momir Bulatović in Milo Đukanović). Mitingarji so nastopali izrazito protislovensko. Na seji predsedstva CK ZKS je zato Kučan vprašal, za kakšno Jugoslavijo se zavzema ZKS, in odgovoril: »Jasno je treba povedati, da za vsako Jugoslavijo nismo, ne za tako, kot se sedaj v nekaterih delih Jugoslavije ponuja, ne za centralistično in unitaristično.«³⁸

Na seji predsedstva CK ZKS, ko je bil govor o političnem pluralizmu, je Kučan rekel, da je treba intenzivirati priprave na kongres ZKS s tem, da se kot »akcijska platforma« pripravi politični program, ki mora biti kratek in jasen in v katerem bodo na razumljiv način definirani cilji, za katere se zavzemajo slovenski komunisti.³⁹ Dokument o prenovi, ki je imel naslov *Za bogato življenje, za socializem po meri človeka*, pripravljen je bil že decembra 1988, vodstvo ZKS pa je o njem razpravljalo na posvetu 24. in 27. februarja 1989, je v resnici že imel značaj takšnega programa. Pripravljala ga je že junija 1988 imenovana delovna skupina. V javno razpravo je bil dan sredi marca, ko je bil objavljen v *Komunistu*⁴⁰ in predstavljen na novinarski konferenci.

Pred tem se je zgodil »Cankárov dom« (27. februar 1989), zborovanje v podporo kosovskim rudarjem, ki so v rudniku Stari trg pri Trepči z gladovno stavko protestirali proti ukinitvi avtonomije Kosova. Zborovanje pod naslovom »Proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu« je postalo simbolična točka jugoslovanskega razhajanja, hkrati pa je pomenilo odkrit nastop politične opozicije v Sloveniji. Na zborovanju je sodelovalo 25 organizacij in skupaj so nastopile politične organizacije, ki so bile na oblasti (ZKS, SZDL), in organizacije, ki so le-tem predstavljale opozicijo. Kot govorniki so nastopili predstavniki oblasti in opozicije, pri čemer so največ kritik v jugoslovanskem prostoru in v Srbiji doživeli govorniki iz vrst oblasti, predsednik komunistov Milan Kučan in predsednik Zveze socialistične mladine Slovenije Jožef Školč.

Posledica zborovanja v Cankarjevem domu je bila pluralizacija političnega življenja v Sloveniji. Oblast in opozicija sta bili formalno izenačeni oziroma oblast je dejansko priznala dejstvo političnega pluralizma. Duh strankarstva je takrat ušel iz steklenice. Po zborovanju v Cankarjevem domu se je začelo organizirano sodelovanje med oblastmi in opozicijo oziroma alternativo, kot so se sami imenovali, v t. i. Smoletovi koordinaciji. Sestanke, ki so se zaradi odmevov in reakcij na zborovanje v Cankarjevem domu začeli v začetku marca in so se spremenili v dialog med oblastjo in alternativo, je skliceval in vodil predsednik Republiške konference SZDL Slovenije Jože Smole. Od začetka marca do konca junija so se sestali osemkrat. Najprej so razpravljali o skupni izjavi glede Kosova, nato pa o skupni izjavi – deklaraciji o položaju Slovenije v jugoslovanski državi. ZKS in SZDL sta bili postavljeni v obrambni položaj pred zahtevami alternative. Ta je bila v koordinaciji ne le številnejša, ampak tudi bolj napadalna in nepopustljiva, zato je že na prvi. seji 3. marca 1989 predstavnik ZKS Peter Bekeš povedal: »Kar zadeva integriteto slovenskega političnega

³⁶ *Komunist*, 27. 1. 1989, »Okrogla miza politizacija slovenske javnosti : Premik k parcipativni demokraciji«.

³⁷ *Komunist*, 27. 1. 1989, priloga, »24. seja CK ZKS«.

³⁸ AS 1589, 1039, Magnetogram 78. seja P CK ZKS, 16. 1. 1989.

³⁹ AS 1589, 1039, Magnetogram 78. seja P CK ZKS, 16. 1. 1989.

⁴⁰ *Komunist*, 14. 3. 1989, »Osnutek za razpravo : Prenova Zveze komunistov«; AS 1589, 1040, Magnetogram seja P CK ZKS, 6. 3. 1989.

prostora, Zveza komunistov Slovenije od tega ne odstopa. Platforma prenove ZK, ki se pripravlja, pa integrira tudi zamisel o takšni SZDL, kakršno tvori tudi današnji sestanek vseh političnih faktorjev na Slovenskem.«⁴¹ Rezultat sodelovanja oblasti in alternative – opozicije spomladi 1989 sta bila dva pogleda na bodočo državnost Slovencev: opozicijska Majniška deklaracija 1989 in Temeljna listina, ki jo je predlagala oblast. O Majniški deklaraciji je bilo v predsedstvu CK ZKS izoblikovano mnenje, da vsebina v glavnem ni sporna, »dopolniti pa bi jo morali s stališčem, da se zavzemamo za socializem in samoupravljanje. Takšno izjavo bi tudi ZK lahko sprejela.«⁴² Srečevanje oblasti in alternative je jeseni preraslo v t. i. okroglo mizo, za katero so v alternativni menili, da je »partijska konzulta«⁴³ in na kateri so se pogovarjali o zakonitvi strankarstva in pripravi večstrankarskih volitev.

Dan po zborovanju v Cankarjevem domu – ki je v Srbiji zbudil hude reakcije, v Beogradu pred zvezno skupščino se je zbrala velika množica (govorili so kar o milijonu), ki je zahtevala dokončen obračun s kosovskim političnim vodstvom, kar jim je Milošević obljubil, čeprav teh zahtev najprej ni dobro slišal (sic!) – je imel predsednik predsedstva CK ZKS Kučan sestanek s starejšimi komunisti, med katerimi so bili nekdanji partijski funkcionarji in generali. Ta skupina je dobila naziv »zdrave sile«, kot so jo najprej označili v tedniku *Mladina*. Razgovor je bil sklican na pobudo Franceta Popita še pred zborovanjem v Cankarjevem domu, zato »da slišimo, kako mislite vi v predsedstvu CK ZK Slovenije voditi politiko.« Namen razgovora, ki je izzvenel kot razgovor »mi – vi,« partijsko vodstvo na eni in starejši funkcionarji na drugi strani, je bil tudi v ponudbi pomoči starejših – Vinko Hafner jih je označil »z velikim izkustvom, čeprav 'odpisani'« – mlajšim tovarišem z nasveti in svojimi pogledi. V razgovoru so vodstvu ZKS, predvsem Kučanu, izrekli tovariško kritiko. Popit je menil, »da partija sedaj ne ve kaj,« pri čemer se je skliceval na nižje funkcionarje, češ da ne razumejo vodstva in njihovega prenoviteljstva. Predstavniki »zdravih sil« so izrazili nestrinjanje s politiko vodstva ZKS zlasti glede stališč do strankarstva in »sestopa z oblasti« in izrazili strah pred klerikalizmom in protikomunističnimi stališči, ki so jih izražale nove politične zveze in govorniki v Cankarjevem domu. Nasploh je bilo iz njihovih besed razbrati strah pred naraščajočim protikomunizmom, kateremu naj bi vodstvo ZKS dalo možnost z nastopi v Cankarjevem domu in dopuščanjem nastajanja političnih strank. Izjavljali so, da so za napredek, vendar brez strank, za pluralizem v okviru SZDL. Popit je bil proti temu, da se ZKS odreče monopolnemu položaju v družbi in državi in s tem ustvari prazen politični prostor. Kritičen je bil tudi glede odnosa vodstva ZKS do socializma in samoupravljanja, ki naj bi ga v prenoviteljskih načrtih zapostavljalo in zanemarjalo.⁴⁴

Februarja 1989 so se v ZKS začele tudi priprave za partijska kongresa, kajti v CK ZKJ so zaradi političnih razmer 'izsilili' sklep o sklicu izrednega kongresa ZKJ. Ta naj bi bil še pred koncem leta 1989, pred njim pa vsi republiški, čeprav so bili tudi predlogi, da naj bi bili republiški kongresi po zveznem. Nekaterim v zveznem partijskem vodstvu je šla

⁴¹ AS 537-RK SZDL. TE 1012, AE 2451, Kabinet predsednika, Koordinacija organizatorjev zbora v Cankarjevem domu (zapisi sej in priloženo gradivo ter dopisi).

⁴² AS 1589, Zapisnik 86. seje P CK ZKS, 25. 4. 1989; o tej temi so »izmenjali mnenje« na koncu seje, ki je bila 'zaprta,' brez novinarjev. Na naslednji seji P CK ZKS (15. 5. 1989) pa je tekla »razprava o tem, ali bi ZKS morala javno reagirati na t. i. 'majsko deklaracijo.' Sklenjeno je bilo, naj naši predstavniki v koordinaciji zvez v SZDL še naprej skušajo doseči izdelavo skupne slovenske deklaracije, pri čemer moramo jasno povedati, da se s tezami, ki Slovenijo izločajo iz Jugoslavije, ne strinjamo.«

⁴³ *Demokracija*, 26. 9. 1989, št. 5 (8), »Okrogla miza ali partijska Consulta?«

⁴⁴ AS 1589, 1055, Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZKS in starejših članov ZKS, 28. 2. 1989.

federalizacija ZKJ, uvedena že leta 1968, zelo na živce. V začetku marca je predsedstvo CK ZKS razpravljalo o dokumentu za prenovo ZKS, ki ga je dalo v javno razpravo pod naslovom *Za bogato življenje, za socializem po meri človeka*. Pripravila ga je skupina v glavnem mlajših komunistov, med njimi Borut Pahor, Milan Balažič in Sonja Lokar. Za razliko od podobnih predhodnih dokumentov je bil kratek in napisan jedrnato, v razumljivem jeziku, z malo samoupravljaljske frazeologije. Imel je tri poglavja – tri vprašanja: Kje smo?, Kaj hočemo?, Kako to doseči? – in je pomenil odgovor ZKS »na nove izzive, na krizo socialistične ideje, na okamenelost akcije«. Glede vprašanja, kje smo, je bilo ugotovljeno, da »pri koncu ene in vsakršne večne resnice. Konec je socialističnih in drugih fundamentalizmov.« Glede vprašanja, kaj hočemo, je bil odgovor: svobodo (intelektualno, ekonomsko, politično), demokracijo »ki temelji na načelu ljudske suverenosti«. O političnem pluralizmu je bilo zapisano, da »smo za svobodo političnega združevanja v začasnih ali trajnejših, institucionaliziranih in neinstitucionaliziranih oblikah. Smo za svobodne, neposredne in tajne volitve z več kandidati in programi,« kar je pomenilo »spremembo systemskega položaja Zveze komunistov,« odpravo preostankov monopolnega položaja ZK in odpravo neposrednih systemskih vezi med ZK in državo. Na vprašanje, kako to doseči, se je odgovor glasil: s spremembami v organiziranosti ZK, z novimi metodami političnega dela, z drugačno kadrovske politiko, z drugačno Socialistično zvezo.⁴⁵ To sicer še ni bil program ZKS, vseboval pa je že jasne zasnove nove programske usmeritve ZKS.

Del javne razprave o prenovi ZKS je bil tudi prispevek filozofa dr. Vojana Rusa *Prenova Zveze komunistov – moderna levica za humani socializem 21. stoletja*, objavljen v *Komunistu* v treh nadaljevanjih,⁴⁶ v katerem se je avtor zavzel sicer za temeljito vsebinsko in vsestransko prenovo na »razrednoslojevni«, »moralnovrednostni,« »idejnoteoretski,« kadrovski, organizacijski in »taktično-politični« ravni, vendar je ostajal v svojih pogledih pri dotedanjih partijskih pogledih. Glede političnega pluralizma je bil za nestranski samoupravni pluralizem in menil, da se »ZK ne bo spremenila v stranko med strankami, ker je organizacija aktivistov«. Nasploh je bil Vojan Rus tisti, ki je želel s svojimi glede na prenoviteljske precej konservativnimi pogledi vplivati na prenoviteljstvo. Svoje poglede je lahko predstavil tudi na seji predsedstva in na seji CK ZKS julija 1989.⁴⁷ Na Rusove predloge oziroma na to, da niso bili upoštevani, se je skliceval France Popit, ko je v začetku septembra 1989 izstopil iz CK ZKS, ni pa jih podprl na seji CK ZKS, ker se je ni udeležil.

Spomladi 1989 so bili v ZKS oblikovani pogledi o osnovnih postavkah družbenega sistema, ki so bili različni od zveznih partijskih pogledov. Glede demokracije so bili v ZKS za enakopravnost ljudi pri oblikovanju politične volje, za politično svobodo, za enakost ekonomske in politične demokracije, za avtonomijo civilne družbe in za pravno državo; glede političnega pluralizma so bili za pravico političnega združevanja, tj. strankarstvo, za svobodne, neposredne in tajne volitve, medtem ko so na zvezni ravni še vedno poudarjali usmerjevalno vlogo ZK znotraj SZDL in pluralizem samoupravnih interesov. Glede vloge in položaja Zveze komunistov so organizacijo videli kot enakopraven politični subjekt, medtem ko so jo na zveznem nivoju razumeli kot privilegirano organizacijo z razredno-revolucionarno vlogo. Iz tega so izhajali tudi različni pogledi na politični pluralizem, glede

⁴⁵ AS 1589, 1040, Magnetogram 82. seje P CK ZKS, 6. 3. 1989. Dokument »Prenova Zveze komunistov« je bil objavljen v *Komunistu*, 14. 3. 1989.

⁴⁶ *Komunist*, 31. 3., 7. 4., 14. 4. 1989; ob objavi je bilo zapisano: »Objava sodi v okvir demokratične razprave o smereh prenove ZKS.«

⁴⁷ Dr. Vojan Rus je bil tudi delegat na kongresu ZKS decembra 1989 in je kandidiral za člana CK ZKJ ter za delegata ZKS na 14. kongresu, vendar ni bil izvoljen; dobil je najmanjše število glasov. Da bi lahko svoje poglede, ki so bili v ZKS že zavrnjeni, predstavil v jugoslovanskem merilu, je pisno zahteval, da kot gost prisostvuje 14. kongresu ZKJ.

katerega je bila ZKS za svojo demonopolizacijo, za pravico do političnega organiziranja in za svobodne, neposredne in tajne volitve, medtem ko je bil zvezni pogled klasičen (samoupravni politični pluralizem, vodilna, usmerjevalna vloga ZK). Razlike so bile tudi glede pogleda na Jugoslavijo in vlogo republik. ZKS je bila za suverenost, enakopravnost, federalizem, medtem ko je zvezni pogled izhajal iz bratstva in enotnosti. ZKS je želela prenoviti tudi znotraj svojega organizacijskega ustroja, zato se je zavzemala za večjo uveljavitev posameznika – člana, za kulturo dialoga, za odprto kadrovske politiko, za nove metode političnega dela, za drugačen odnos oziroma vlogo ZKS v SZDL. Zvezni pogledi so bili glede notranje prenove okosteneli; poudarjali so večjo idejno in akcijsko enotnost in uveljavljanje načela demokratičnega centralizma.

Prenova je tako odprla tudi vprašanje organiziranosti ZKS in načina njenega delovanja. Šlo je za vprašanje organiziranja in delovanja članov – teh je bilo kljub velikemu številu izstopov še vedno čez sto tisoč⁴⁸ – v osnovnih organizacijah oziroma ali naj še vedno velja načelo organiziranosti na delovnem mestu in po kraju bivanja. Bili so predlogi za odpravo organiziranosti članstva po osnovnih organizacijah in za uveljavljanje t. i. projektnega in interesnega organiziranja članov, v katerem naj bi se člani združevali okoli posameznih projektov. Namen takšne organiziranosti naj bi bil prenos dela Zveze komunistov s 'sestankovanja,' kar je bila značilnost dela v osnovnih organizacijah, na 'delovanje' članov, je pojasnil sekretar predsedstva CK ZKS Miloš Prosenč.⁴⁹ S problematiko osnovnih organizacij se je precej ukvarjal Borut Pahor, ki je o tem napisal brošuro s podnaslovom »priročnik za tiste, ki mislijo drugače«.

Resna preizkušnja v prenoviteljskem procesu je bil nastop Franceta Popita konec avgusta oziroma v začetku septembra 1989, ko je s svojim izstopom iz CK ZKS skušal zadati prenoviteljstvu ZKS 'levi' udarec. Sredi avgusta 1989 je Popit poslal Kučanu pismo, za katerega je v spremnem dopisu napisal, naj ga takoj razdeli članom CK ZKS. V njem je sporočil, da je sklenil odstopiti kot član CK ZKS. Svoj odstop je utemeljil, da ni »pripravljen nositi odgovornosti za posledice prenove Zveze komunistov Slovenije, kakršno v nasprotju z razpoloženjem in usmeritvami v njej izvaja in oblikuje sedanje Predsedstvo CK ZKS«. Šlo je dejansko za napad na predsedstvo in njegovega predsednika ter za izraz nestrinjanja s celotnim prenoviteljskim delovanjem ZKS. Popit se ni niti želel udeležiti seje predsedstva, na katero ga je povabil Kučan, češ »da se s predsedstvom nima kaj pogovarjati«. Kučan je Popitove utemeljitve v odstopnem pismu ocenil kot resen, »v našem mandatu vsekakor najresnejši spor znotraj naše organizacije«. Menil je, da v primeru, če CK ZKS, na katerega je Popit svoje poglede in kritiko prenoviteljstva naslovil, sprejme njegove argumente, pomeni to nujno odstop predsedstva.⁵⁰

V Popitovem odstopnem pismu je bilo v resnici zajeto vse, kar je počela ZKS glede svoje prenove, oziroma Popitovi pogledi na to, ki so bili prav nasprotni od prenoviteljskih hotenj. Bistveni del pisma je bilo vprašanje reform, pri čemer sicer ni bilo razlik med Popitovimi in pogledi predsedstva CK ZKS. Razlike so bile glede izvedbe, glede vprašanja kontinuitete in diskontinuitete, ali gre pri prenovi tudi za obračun s preteklostjo. Popit je očital vodstvu ZKS, da se je prenove lotilo in jo izvaja mimo volje članstva. Menil je, da so rezultati prenove »zaskrbljujoči« in da se naj »resno in temeljito premisli, kam pelje

⁴⁸ Maja 1989 je bilo v ZKS 104.198 članov; od 10. kongresa ZKS do srede leta 1989 je ZKS zapustilo 13.500 članov, novovčlanjenih pa je bilo 2300, kar je imelo za posledico tudi finančne težave, ki so začele pestiti ZKS zlasti v letu 1989. V finančne težave je zašel tudi tednik *Komunist*, ki je izhajal neredno oz. le v dvojnih, tanjših številkah, dokler ni pred kongresom povsem usahnil.

⁴⁹ *Komunist*, 28. 4. 1989, »Nov tip organizacije«.

⁵⁰ AS 1589, Magnetogram 94. seje P CK ZKS, 28. 8. 1989.

prenova ZK. « Ni se strinjal, da se »posamezni najodgovornejši člani predsedstva CK ZKS« dogovarjajo s posamezniki in skupinami iz vodstev novoosnovanih političnih zvez (strank), in jim očital, da niso pripravljeni sprejeti »preobrazbe Zveze komunistov s pozicij samoupravljanja in socializma«. To je predlagal dr. Vojan Rus na seji centralnega komiteja, ki se je Popit ni udeležil. Popitovi pogledi so bili namreč naslonjeni na Rusove. Kritičen je bil tudi do pogledov slovenskega partijskega vodstva do reforme jugoslovanske federativne države in nasprotoval je t.i. izvornim funkcijam federacije, češ da so iz »zavržene ropotarnice Stalinovega etatističnega socializma«. Predsedstvu CK ZKS je očital manipuliranje z ljudmi, ki da jih spreminja preko političnega marketinga v objekt politike, namesto da bi bili »ustvarjalni del političnih organizacij«. Predvsem ga je motilo, po njegovem mnenju, opuščanje ideje socialističnega samoupravljanja, »v katerem bo človek kot svobodna, enakopravna osebnost tudi subjekt politike, ne pa njen objekt«. Pred nevarnostjo restavracije meščanske družbene ureditve na eni in nevarnostjo restavracije realsocializma na drugi strani je videl rešitev v posodobitvi socialističnega samoupravljanja, za kar pa se je zavzemalo v svojih prenoviteljskih pogledih tudi vodstvo ZKS.⁵¹

Popitove navedbe v pismu, za katere je bilo izrečeno mnenje, da niso le njegove, so zavrnili tako v predsedstvu CK ZKS kot tudi na seji CK ZKS, ki je bila zaradi tega sklicana. Popitu je poslal pismo Franc Šetinc, sekretar Popitovega partijskega predsedstva iz časov t.i. svinčenih 70-ih let, ki ga je zmotila Popitova »pretirana mera samozadovoljstva« glede preteklosti.⁵² Mlajši člani ožjega partijskega vodstva, ki so se junija celo organizirali, so Popitove obtožbe zavrnili; Lev Kreft je predlagal, da CK sprejme Popitov odstop, ne pa njegovih argumentov, in menil, da njegov odstop za ZKS in prenoviteljstvo ni prelomen, kajti »smo reformisti, ne revolucionarji ... potem za svojo identiteto ne potrebujemo dogodka, po katerem bi se na novo meril čas.«⁵³ Še pred sejo CK ZKS so mlajši člani iz ožjega vodstva objavili v časopisih odprto pismo, naslovljeno na CK ZKS, in zavrnili Popita. Menili so, da je njegova poteza za ZKS priložnost, »da se odpove fetišu enotnosti, nauči živeti z razlikami« in tudi zavrnili Popitov samozadovoljni pogled na obdobje svinčenih 70-ih let. Menili so, da mora ZKS napraviti politično oceno in obsodbo tistih časov in svojega ravnanja.⁵⁴

Sedemindvajsetega septembra 1989 je skupščina SR Slovenije kljub političnim pritiskom predvsem zveznega partijskega vodstva⁵⁵ sprejela ustavne amandmaje k slovenski ustavi. Poleg tega da so z njimi zagotavljali večjo suverenost Slovenije v jugoslovanski državi in drugačen odnos Slovenije do nje,⁵⁶ kar je motilo Beograd, je bil z ustavnim amandmajem ZKS odzvet njen ustavno določeni monopolni položaj. ZKS je svojo vlogo varuha in »glavnega pobudnika in nosilca politične dejavnosti za varstvo in za nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov«, kot je bilo to opredeljeno v temeljnih načelih ustave SR Slovenije iz leta 1974, omilila z dodatkom, da »v družbenopolitičnem življenju enakopravno sodelujejo vse organizacije delovnih ljudi in občanov, ki delujejo v skladu z ustavo.«⁵⁷ Rek, ki je označeval prenoviteljstvo, namreč

⁵¹ AS 1589, 1015, 29. seja CK ZKS, 8. 9. 1989.

⁵² AS 1589, 1044, 94. seja P CK ZKS, 28. 8. 1989.

⁵³ AS 1589, 1015, 29. seja CK ZKS, 8. 9. 1989.

⁵⁴ *Dnevnik*, 2. 9. 1989, »Kaj je in kaj je lahko naše bogastvo?« Podpisani: Milan Balažič, Miloš Čirić, Borut Pahor, Bojan Požar, Senko Pličanič, Jože Urh, Stanislav Vidović.

⁵⁵ Dan pred zasedanjem skupščine SR Slovenije je bila v Beogradu sklicana izredna seja CK ZKJ (27. seja), ki je potekala do zgodnjih jutranjih ur. Od slovenskih članov so zahtevali, da se ZKS opredeli proti amandmajem, kar je bil tudi sklep seje.

⁵⁶ UL SRS, 32-1704, 2. 10. 1989, amandma LXII, LXIII.

⁵⁷ UL SRS, 32-1704, 2. 10. 1989, amandma IX, točka 26. Formalno je bila odprta možnost ustanavljanja in

»sestopanje z oblasti«, je bil s tem delno uresničen. Konec leta sta bila sprejeta še zakona o volitvah in o političnem združevanju,⁵⁸ 8. januarja 1990 pa je predsednik skupščine SR Slovenije Miran Potrč razpisal volitve. Zveza komunistov Slovenije je dejansko postala ena izmed političnih strank, ki so se na osnovi svojih programov začele boriti za naklonjenost volivcev.

Svoj program – dejansko je bil to prvi program slovenskih komunistov oziroma prvi program njihove organizacije, kajti do tedaj so upoštevali zvezni program iz leta 1958 – je ZKS sprejela na 11. kongresu 22. in 23. decembra 1989 (Ljubljana, Cankarjev dom). Zaradi prenoviteljskega načina se je ta kongres – potekal je pod geslom »Evropa zdaj!« – tudi navzven razlikoval od dotedanjih partijskih kongresov: na začetku niso zaigrali Internacionale, udeleženci niso razpravljali po problemskih skupinah, ampak v štirih delovnih skupinah, razdeljenih po abecednem redu, predvsem pa je člane in nečlane šokirala t.i. celostna podoba kongresa. Uvedena je bila nova strankina simbolika, ki naj bi bila sicer le za trženje kongresa in ni pomenila spremembe oziroma opuščanja dotedanjih simbolov: izpuščena je bila rdeča barva, rdečo zvezdo je zamenjala evropska rumena na evropsko modrem polju. To je že med pripravljavci kongresa povzročilo zaprepadenost. Ciril Ribičič je ob prvi predstavitvi celostne podobe zapisal, da ni videl tako bledeh obrazov strankarskih kolegov vse od avgusta leta 1968, od napada sil Varšavskega pakta na ČSSR.⁵⁹

Priprave na kongres, zlasti glede njegove vsebinske usmeritve v prenovo so potekale že od spomladi 1989. Poleti je bil pripravljen osnutek poročila o delovanju ZKS med kongresoma, za katerega je bilo rečeno, da je drugačen od dotedanjih kongresnih poročil, glede pisanja pa, da še ni bilo tako težavno, »ker ne bo samo dokument članov ZK, ampak bo dokument, po katerem nas bo sodila javnost«.⁶⁰ Programski dokument, ki je imel naslov *Za evropsko kakovost življenja*, je pripravljala komisija, na čelu katere je bil dr. Ciril Ribičič, v njej pa je bila vrsta mlajših članov, Jože Smole jih je poimenoval »mladoturki«, ki so postajali iz vrst strokovnih sodelavcev pravi politiki. Nekateri so bili nato na kongresu izvoljeni v predsedstvo CK ZKS. O osnutku (5. verzija) so obširno razpravljali v predsedstvu sredi oktobra,⁶¹ pri čemer je bilo osnovno vprašanje kontinuitete in diskontinuitete, kar je bilo ozko povezano z vprašanjem imena organizacije in njeno naravo. Bili so argumenti za spremembo in proti spremembi imena ZKS; slednje je prevladalo. Argument za spremembo je bil, da se mora s spremembo vsebine delovanja spremeniti tudi ime, da se s tem doseže diskontinuiteta z državno, boljševisko partijo. Eden od imenskih predlogov je bila sprememba Zveze komunistov v Zvezo socialistov, pri čemer je bil na eni strani izražen strah, da se bo partija spremenila v socialistično zvezo, na drugi strani pa je Jože Smole, član predsedstva CK ZKS in hkrati predsednik SZDL, temu nasprotoval.⁶² V SZDL so namreč že snovali svojo strankarsko organiziranost. Šlo je za eno bistvenih vprašanj prenoviteljstva, namreč za odnos ZKS do SZDL in za vlogo SZDL v političnem pluralizmu. Vprašanje je bilo, kdo na levici bo igral ob volitvah večjo vlogo in kdo bo koga pridobil.

---

delovanja političnih strank tudi izven SZDL. Ni šlo več za »pluralizem samoupravnih interesov«, ampak za pravi politični pluralizem, za strankarstvo; amandma XLV; 2. odstavek: »Zajamčena je pravica do svobodnega združevanja z drugimi, vključno s pravico ustanavljanja društva, sindikata in politične organizacije ali se jim pridruževati.«

⁵⁸ UL SRS, 42-2188, 29. 12. 1989. Zakon o volitvah v skupščine.

⁵⁹ Ciril Ribičič, *Rad sem jih imel: devetdeset dni volilnega dnevnika 1992*, Ljubljana 1993 (dalje Ribičič, *Rad sem jih imel*), str. 72.

⁶⁰ AS 1589, Zapisnik 91. seje P CK ZKS, 14. 7. 1989.

⁶¹ *Komunist*, 8. 9. 1989, Osnutek poročila o delu ZKS med 10. in 11. kongresom, izhodišča za oblikovanje programskega dokumenta in spremembe statuta so bile objavljene že v začetku septembra.

⁶² AS 1589, 1045, Magnetogram 97. seje P CK ZKS, 16. 10. 1989.

Postavljalo se je namreč vprašanje fuzije obeh politično vodilnih družbenopolitičnih organizacij in ali bo iz obeh nastala nova stranka.

Različna mnenja so bila tudi glede odnosa ZKS do samoupravljanja. Smoleta je motilo, da v programskem dokumentu ni bilo omenjeno socialistično samoupravljanje, Balažic pa mu je pojasnil, da je samoupravljanje metoda odločanja, mehanizem, ki je neodvisen od političnega sistema, v katerem funkcionira. V predsedstvu so tako menili, da socialistično samoupravljanje kot »integralno samoupravljanje ne more biti nadomestilo za politično demokracijo«. Zagovarjanja pluralizma samoupravnih interesov je bilo konec.

Še pred kongresom so dali v javnost in članstvu v razpravo osnutek novega programa pod naslovom *Evropa zdaj!* in s podnaslovom *Z Jugoslavijo k Evropi*, v katerem so ponudili »podobo prihodnosti Slovenije in Jugoslavije, kot jo vidimo komunisti. V njem je vse tisto, kar je sad naših spoznanj, našega skupnega dela, pa tudi sad zorenja naše skupne politične zavesti.«⁶³ Program je med članstvom v javni razpravi, v kateri je bilo mnogo besed namenjenih formatu izdaje (časopisni format tednika *Komunist*), dobil podporo, čeprav je bilo vloženih kar 112 amandmajev. Program je v 17 vsebinskih razdelkih v kratkih tezah opredelil poglede slovenskih komunistov na temeljne cilje in vrednote (avtor Mitja Žagar), na demokracijo (Mirjana Križman), na demokratični socializem (Sonja Lokar), na politični pluralizem (Milan Balažic), na politični sistem (Peter Bekeš), na Jugoslavijo (Lojze Ude), na gospodarstvo (Vlado Klemenčič, Franček Hudej), na ekologijo (Vili Rezman), na socialno politiko (Marija Cigale), na kulturo (Milan Bratec), na izobraževanje (Franci Pivec), na znanost (Ciril Baškovič), na šport (Bojan Požar), na pravico do različnosti (Lev Kreft), na svobodo obveščanja (Lenart Šetinc), na obrambo (Stane Bačar), na prevrednotenje zunanje politike (Borut Pahor).⁶⁴ V predgovoru je Kučan zapisal, da je program odgovor slovenskih komunistov na izziv krize in da »izhaja iz neprijazne resničnosti našega življenja in ponuja podobo prihodnosti Slovenije in Jugoslavije, kot jo vidimo komunisti«. Da so lahko sprejeli izziv časa, so se morali spremeniti, pri čemer pa ostaja njihova zaveza čebinski manifest iz leta 1937, v katerem so slovenski komunisti dali svojemu ljudstvu na razpolago vse svoje sile in izrazili neomajno zvestobo slovenskemu narodu. Ciril Ribičič, ki je vodil komisijo za pripravo programskega dokumenta, v kateri je sodelovalo 45 članov pa tudi nekaj nečlanov kot npr. mariborski naslovni škof dr. Vekoslav Grmič in dr. Katja Boh (kasneje se je od programa javno distancirala), dr. Slavoj Žižek, pa je pojasnil, zakaj geslo *Evropa zdaj!*: »Namesto boja proti meščanski desnici, proti kontrarevoluciji in separatizmu ponujamo partijski in širši javnosti program družbenih reform. Za evropsko kakovost življenja.« Pojasnil je, da pomeni *Evropa zdaj!* za ZKS korak dalje od socializma po meri človeka, kar je bila usmeritev konference aprila 1988 in osnovno vodilo prenoviteljstva. Geslo o Evropi namreč ni pomenilo izražanje želje po vključevanju v Evropo, ampak »da začnemo po evropskih merilih živeti in delati doma«. Šlo je za beg oziroma emancipacijo od jugoslovansko-balkanskega načina življenja tako v gospodarstvu kot v politiki. Novo ZKS, vsebinsko, kadrovsko in organizacijsko prenovljeno, je predstavil kot stranko družbene prenove, ki pa »ostaja leva politična organizacija, alternativa za demokratični socializem«, in pozval k razpravi o programu tudi nečlane ZKS.⁶⁵ Program je namreč opuščal tudi

⁶³ Milan Kučan, »Za evropsko kakovost življenja«. V: *Evropa zdaj!*, Ljubljana 1989, str. 3.

⁶⁴ Poleg navedenih so pri pripravi programa sodelovali še: Ljubo Bavcon, Robert Černe, Miloš Čirič, Bogomil Ferfila, Milan Gaspari, Miroslav Glas, Branko Greganovič, Martin Ivanič, Božo Janhuba, Srečo Kim, Matjaž Kmecl, Silvo Komar, Jože Lokar, Miloš Mikeln, Jože Osterman, Ernest Petrič, Janko Pleterski, Senko Pličanič, Vika Potočnik, Branka Preželj, Miloš Prosenc, Rudi Rizman, Dušan Semolič, Jože Šter, Tina Tomlje, Milenko Vakanjac, Vojko Venišnik, Viktor Žakelj.

⁶⁵ Ciril Ribičič, »Zaupamo, da bi nam zaupali«. V: *Evropa zdaj!*, Ljubljana 1989, str. 4.

komunistično zakoreninjen nazorski odpor proti verujočim in je tudi tem omogočal vstop v prenovljeno ZKS. Ljubljanski nadškof dr. Alojzij Šuštar je menil, da s strani Cerkve »ni nobenih težav, da bi kristjani vstopili v partijo.«⁶⁶

Milan Kučan, predsednik predsedstva CK ZKS, ki se je odloči, da ne bo več kandidiral za to funkcijo, je svoj kongresni govor začel z ugotovitvijo: »Zveza komunistov Slovenije prihaja na svoj 11. kongres kot edina komunistična stranka na oblasti, ki se je brez pritiska demonstracij in množičnega gneva svojih sodržavljanov⁶⁷ odločila za strankarski pluralizem in napovedala demokratične volitve. To je logičen rezultat poglobljenih razmislekov, ki so zoreli od 10. kongresa sem, posebej od lanske konference.« Strankarski pluralizem in večstrankarske svobodne volitve je označil kot dejstvo in kot zmago ZK v prenoviteljskem procesu, kajti prav volitve so nujno sredstvo uveljavitve prenoviteljstva. ZKS naj bi z volitvami dobila podporo za uresničevanje programa družbenih sprememb, pri čemer pa je opozoril, da lahko ZKS na volitvah tudi izgubi. To spoznanje pa je označil za zmago ZKS in njene prenove, namreč da je premagala strah pred izgubo avtoritarne oblasti. Volitve je videl kot »korak iz običajne liberalizacije socializma k nastajanju demokratičnega reda«. Glede socializma je napravil 'obračun': izhajal je iz misli, da so socializmi različnih vrst zadeli ob svoje razvojne meje in da se je znani, preizkušeni vzorec socializma izživel. Kot pogoj za preseganje tega je postavil odpoved ustavno zavarovanega avantgardizma ZK ter priznanje in razvijanje političnega pluralizma. O Jugoslaviji je menil, da je na robu državljanske vojne in da po objavi srbske gospodarske blokade Slovenije kot odgovor zaradi nedovoljenja slovenskih oblasti za organizacijo t.i. mitinga resnice v Ljubljani »Jugoslavija očitno ni več in ne more biti to, kar je bila.« Govoril je tudi o partijski preteklosti, kar je označil za najhujše breme ZKS pri njeni prenovi. »S tem bremenom je pot reforme in v demokratični socializem nemogoča,« zato je bil za priznanje napak in za samokritično soočanje z lastno preteklostjo, tudi kadar je obremenjujoča, in da se vrne politično in človeško dostojanstvo tistim, ki so v različnih političnih obračunih ostali po krivici zaznamovani in izobčeni.

Glede črnih madežev v partijski preteklosti, predvsem zaradi t.i. dachavskih procesov iz let 1948 in 1949 je sprejel izjavo že 10. kongres ZKS in politično rehabilitiral obsojene na teh montiranih političnih procesih, enako tudi konferenca. Šlo je dejansko za očiščenje preteklosti in prenovo tudi glede zgodovinske hipoteke, ki je težila slovensko Zvezo komunistov, in za simbolično prekinitev s svojo preteklostjo. Tudi na 11. kongresu je bila podana izjava o preteklosti, v kateri piše, da je ZKS zavrnila in obsodila »nelegitimno represijo« tako tisto neposredno po vojni (poboji) kot »veliko subtilnejšo, ki se je ohranjala še dolgo v naš čas«, ter pozvala vse, ki so menili, da se je njim ali njihovim bližnjim zgodila tovrstna krivica, da to posredujejo, da bo lahko ZKS sprožila ustrezne postopke. V zaključku izjave o preteklosti je bilo zapisano: »Z našo programsko usmeritvijo smo zavrgli vse tisto, kar je omogočalo netenje sovraštva, nestrpnosti, maščevalnosti in nasilja nad ljudmi.«⁶⁸

V razpravi⁶⁹ na kongresu je prenoviteljstvo dobilo veliko podporo ob manjših opozorilih nekaterih nekdanjih in še tedanjih funkcionarjev npr. Sergeja Kraigherja in Vinka Hafnerja, da ne bi smeli opuščati samoupravljanja in »delavske baze,« pa tudi glede spremembe imena organizacije oziroma stranke.⁷⁰ Spremembo imena v Socialistično stranko Slovenije

⁶⁶ *Komunist*, 7. 11. 1989, »Verniki in ZK. Opuščanje nazorske nezdržljivosti. Ni težav za vstop kristjanov v ZK«.

⁶⁷ Oktobra 1989 so bile demonstracije z zahtevami po demokraciji in odstopu partijskega vodstva v Nemški demokratični republiki, konec novembra na Češkem (t. i. žametna revolucija), v dnevih slovenskega kongresa pa so potekale demonstracije oz. ljudska vstaja v Romuniji proti komunističnemu režimu N. Ceaușescuja.

⁶⁸ AS 1589, 11. kongres ZKS.

je predlagal dr. Gojko Stanič, Vojan Rus pa v Zveza demokratične levice. Kljub temu ZKS na kongresu ni spremenila imena, doživela pa je razhajanje z dotedanjo politiko in usmeritvijo na programski in simbolni ravni. Slovenski komunisti so se odpovedali revolucionarni usmerjenosti, ki jo je zamenjala reformska. Po kongresu, na prvi seji novoizvoljenega predsedstva CK ZKS pa je spremembo imena predlagal tudi Kučan, ki je bil v kongresnih pripravah proti spremembi imena. Želel je, da bi bila vsebinsko prenovljena organizacija slovenskih komunistov tudi po imenu razmejena od vzhodnoevropskih komunističnih partij in da ne bi imela v imenu nič v zvezi s komunizmom. Bil je pod vtisom dogajanj v Romuniji, ko je v pravem ljudskem uporu padla dolgoletna komunistična diktatura kondukatorja Ceaușescuja.⁷¹

Za predsednika predsedstva CK ZKS so bili predlagani trije kandidati: dr. Ciril Ribičič, Boris Muževič in Franci Pivec, ki pa je na željo svoje mariborske 'baze' od kandidature odstopil. Izvoljen je bil Ciril Ribičič, sekretarka predsedstva pa je kot edini kandidat postala Sonja Lokar. Izvoljen je bil še 65-članski centralni komite in drugi organi. Prenovljeno je bilo tudi ožje partijsko vodstvo; v 15-člansko predsedstvo CK ZKS je bila izvoljena vrsta mladih, ki so bili dejanski nosilci prenoviteljstva in so bili med najaktivnejšimi ustvarjalci programa.

Kongres je v zvezi s programskim dokumentom in 14. izrednim kongresom ZKJ sprejel sklep, da bo program podlaga za volilni program ZKS, ter zavezal delegate ZKS (izvoljenih je bilo 60), da se bodo na zveznem partijskem kongresu zavzemali za preoblikovanje ZKJ v zvezo samostojnih republiških organizacij, ki se svobodno povezujejo v ZKJ, ter da sklepi 14. kongresa ZKJ, ki bodo v nasprotju s tem, ZKS ne zavezujejo.

Po kongresu ZKS, bil je zadnji kongres republiških partij pred zveznim, je novo vodstvo ZKS pripravilo svoje predloge za 14. kongres ZKJ glede demokratičnih reform, ki naj bi zajele celotno Jugoslavijo.⁷² Predsedstvu CK ZKJ so predložili »program neodložljivih ukrepov – demokratična reforma zdaj«, ki ga je sprejel CK ZKS kot dodatek k predlogu deklaracije 14. kongresa ZKJ. Kot neodložljive ukrepe za demokratično reformo je CK ZKS predlagal zagotovitev vseh človekovih pravic in svoboščin »na najvišji ravni mednarodnih standardov«, uzakonitev političnih strank in neposrednih, splošnih in tajnih volitev, kar naj bi veljalo že za predvidene zvezne volitve aprila 1990, ustanovitev Jugoslovanskega demokratičnega foruma kot okrogle mize, na kateri sodelujejo vse zainteresirane politične stranke, ter da ta forum oblikuje predloge reform političnega sistema jugoslovanske federacije, ukinitve verbalnega delikta in prekinitev vseh sodnih procesov, ki so potekali na osnovi spornih členov kazenskega zakonika, ureditev stanja na Kosovu z upoštevanjem jugoslovanske ustavne ureditve in mednarodnih dokumentov o spoštovanju človekovih pravic ter preoblikovanje ZKJ v »zvezo političnih subjektov vključno s samostojnimi organizacijami v federalnih enotah«.⁷³

⁶⁹ Delegati, teh je bilo 387, so razpravljali precej 'živo', mnoge razprave niso bile prej pripravljene in prihajalo je tudi do nesporazumov, kot je bilo vprašanje teksta o pristojnosti vojaških sodišč nad civilnimi osebami. Javni tožilec SRS Pavle Car je narobe razumel, da govorijo o *civilih*, in je predlagal, da se »tisti amandma, ki se nanaša ne *debile*«, črta.

⁷⁰ Vinko Hafner, član CK ZKJ iz Slovenije in tako tudi član ožjega vodstva ZKS, je sicer sam trdil, da prenoviteljstvu ne nasprotuje, čeprav je bil kritičen oziroma je bil proti poglobitnim prenoviteljskim usmeritvam, vključno s kongresnimi emblemi in geslu »Evropa zdaj«. Bil je za enotno ZKJ in ne za prenoviteljski predlog o zvezi samostojnih republiških partij, za ohranitev bistva komunističnega gibanja, za razredno opredelitev 'baze' ZKS. Omenil je možnost porajanja novega komunističnega gibanja, če se bo ZKS še naprej odmikala od svoje poglobitne delavske baze in se spreminjala v »nekakšno kvazi-komunistično intelektualno elito.« *Komunist*, 24. 11. 1989, »Nisem proti prenovi ZK« (iz intervjuja za *Gorenjski glas*).

⁷¹ Ribičič, *Rad sem jih imel*, str. 73.

⁷² AS 1589, 1018, 2. seja CK ZKS, 16. 1. 1990.

⁷³ AS 1589, 14. kongres ZKJ.

Zaradi stališč, ki jih je sprejel glede prenoviteljstva 11. kongres ZKS in glede programa demokratizacije CK ZKS, je oster napad na seji predsedstva CK ZKJ doživel Ciril Ribičič. Tedanji vodja srbske partije Bogdan Trifunović – Milošević je bil v začetku decembra izvoljen za predsednika SR Srbije – mu je zaradi kratkega in jasnega zagovarjanja slovenskih prenoviteljskih stališč rekel: »Pa ti si još gori od Milana Kučana.« V takem vzdušju so pričakali tudi slovenska stališča oziroma predloge glede nujnih reform, ki naj bi na 14. kongresu prispevale k urejanju politične situacije v jugoslovanski državi. Zapleti so nastali že z izbiro delovnega predsedstva kongresa, kajti miloševićevci so nasprotovali, da bi bil v predsedstvu Kučan,⁷⁴ še bolj pa so se nasprotovanja pokazala zaradi vsebinskih predlogov slovenskih komunistov. Odklonitev teh je privedla do odhoda slovenske delegacije s kongresa, ki potem, ko so v znak podpore Slovincem zapustili kongres še hrvaški delegati, ni več zasedal.⁷⁵

Odhod slovenskih delegatov s kongresa je bil sicer pričakovan, vendar je bil trenutek odhoda skrbno izbran in plod kolektivnega razmisleka in odločitve. Mlajši delegati so želeli kongres zapustiti čim prej, ne glede na kasnejše reakcije, medtem ko so starejši, politično izkušeni partijski kadri pričakovali, da bo mogoče razlike vseeno premostiti, in so se zavzemali za kompromisni, asimetrični položaj ZKS v ZKJ, s čimer bi bilo onemogočeno preglasovanje slovenskih stališč oziroma uveljavljanje demokratičnega centralizma. Glede teh dveh pogledov so bile razlike v slovenski delegaciji tudi med Ribičičem, ki je moral odhod izvesti, in Kučanom, ki je želel zaradi javnega mnenja počakati do preglasovanja slovenske delegacije glede sklepov 11. kongresa ZKS. Odhod s kongresa ZKJ in s tem konec delovanja slovenskih komunistov v skupni organizaciji jugoslovanskih komunistov je bil še pred koncem kongresa, ko so bili preglasovani v vseh bistvenih vprašanjih: glede bistva federacije, človekovih pravic itd.⁷⁶ Bistveno, česar niso želeli sprejeti iz slovenskega 'paketa' predlogov, je bila sprememba ZKJ v zvezo samostojnih političnih organizacij, ki naj bi se glede na programske podobnosti svobodno povezoval v zvezno organizacijo. »Nobenega dvoma ni, da sprejete odločitve kongresa (sprejeta Deklaracija 14. kongresa – op. Z.Č.) ne zadovoljujejo niti minimuma tistega, kar je zahteval 11. kongres ZKS na področju ekonomskih, političnih reform in preobrazbe ZKJ,« je na drugi plenarni seji ugotovil Ciril Ribičič in zato pozval slovenske delegate k zapustitvi kongresa.⁷⁷

Slovenski komunisti so z odhodom s kongresa povzročili 'zrušitev' še enega od stebrov, ki so držali jugoslovansko federativno državo skupaj. ZKJ, kjer so prevladovali centralistično-unitaristično usmerjeni komunisti, zaradi svoje z ustavo opredeljene vloge »varuha«, predvsem pa zaradi svoje organiziranosti na načelih t. i. demokratičnega centralizma ni mogla preseči samo sebe in biti za reforme – prenovo, kot so jo predlagali oziroma so jo v Sloveniji izvajali slovenski komunisti. Ti pa so po odhodu s kongresa postali samostojna, samoslovenska stranka, ki se je začela pripravljati na volitve, razpisane za začetek aprila 1990.

Kot politična stranka se je ZKS uradno formirala na konferenci 4. februarja 1990. Sklep konference je bil, da ZKS postane »samostojna politična organizacija z lastnim članstvom, programom in statutom« kot »avtonomen subjekt evropske demokratične levice«. Konferenca je sprejela sklep, da se k imenu stranke ZKS doda še Stranka demokratične prenove (ZKS-

⁷⁴ Ribičič, *Rad sem jih imel*, str. 234.

⁷⁵ Milošević je sicer napovedal nadaljevanje kongresa; bilo je konec maja 1990, brez udeležbe Slovincov, Hrvatov in Makedoncev, tako da je bilo z odhodom slovenske in hrvaške delegacije s 14. kongresa ZKJ dejansko konec ZKJ.

⁷⁶ Ribičič, *Rad sem jih imel*, str. 265–266.

⁷⁷ AS 1589, 14. kongres ZKJ.

SDP) in tako označi njen značaj in usmeritev. Ciril Ribičič je na koncu konference poudaril, da ZKS »dokončno izgublja svoj poseben položaj in vnaprejšnjo zaslombo države. Postaja stranka demokratične prenovе, ki je kot vsaka normalna politična stranka odvisna samo od podpore, volje, lojalnosti in občutka pripadnosti njenih članov in simpatizerjev ... Postajamo enakovredni svoji politični konkurenci, ko tudi formalno nimamo več nadrejenega centra odločanja izven svoje republike ... Slovenski prenovitelji bomo kot takšni še dosledneje uveljavljali interese slovenskega naroda in vseh državljanov Slovenije ... Z dopolnitvijo imena smo poudarili svojo demokratično naravo in reformsko usmeritev.«⁷⁸ Formalno se je ZKS-SDP s tem izenačila z drugimi strankami, ki so se pripravljale na volitve.

V volilno tekmo je ZKS-SDP vstopila z volilnim programom, ki je temeljil na prenoviteljskem kongresnem programu *Evropa zdaj: za evropsko kakovost življenja*. Na začetku volilnega programa, ki je imel naslov *Evropa zdaj!: blaginja in varnost v miru in svobodi*, so zapisali: »Stranka demokratične prenovе je izšla iz Zveze komunistov Slovenije. Ni mogoče spregledati, da je ZKS s svojim delovanjem soustvarjala in spodbujala slovensko pomlad. Spremenili smo se v stranko s programom: Za evropsko kakovost življenja«. Volivcem so obljubljali novo slovensko ustavo, konfederalni status Slovenije v Jugoslaviji, spoštovanje večstrankarske demokracije, poštenost do preteklosti, zeleno, človeku prijazno Slovenijo, prenovo gospodarstva, socialno varnost delavcem in upokojencem, podporo razvoju kmetij in podeželja, vojsko po meri človeka in naroda, bogatejšo kulturno življenje, lokalno samoupravo, odprte meje in uveljavitev Slovenije kot uspešne in demokratične države v mednarodnem prostoru, to je z vključevanjem v Evropo.⁷⁹

Kako je bila s svojimi prenoviteljskimi pogledi uspešna in prepričljiva, so pokazale volitve 8. aprila 1990, ko je ZKS-SDP med vsemi strankami, ki so nastopile, dobila v družbenopolitičnem zboru skupščine Republike Slovenije največ glasov: za prenoviteljske komuniste je po proporcionalnem sistemu, kjer se je volilo stranko, glasovalo 186.928 volivcev (17,3 %), kar je pomenilo 14 poslancev⁸⁰ v 80-članskem zboru, medtem ko je bila v drugih dveh skupščinskih zborih (zbor občin, zbor združenega dela), kjer se je volilo po večinskem sistemu, manj uspešna. Poslancev prenoviteljev, kot so stranko oziroma njene člane včasih nekoliko posmehljivo začeli nazivati, je bilo 35 in ZKS-SDP je bila po številu poslancev med strankami na tretjem mestu.

Z volitvami, ki so ZKS-SDP postavile v vlogo ene od opozicijskih strank, se je začelo za slovenske komuniste novo obdobje, v katerem so se morali soočiti s svojim novim položajem in tudi novimi političnimi izzivi, na katere so morali odgovarjati s svojimi prenoviteljskimi pogledi. Prenoviteljstvo, začeto kot iskanje poti in načina iz družbene krize v zadnjem obdobju jugoslovanske federativne države, je postalo politična praksa. ZKS-SDP je postala reformska stranka socialnodemokratske usmeritve in nastopa. Prenoviteljstvo, začeto v ZKS kot interna, notranja demokratizacija, ki se je končalo z demokratizacijo celotnega političnega življenja in z izgubo monopolnega oblastnega položaja ZKS, kar je bil dejanski rezultat tega procesa v ZKS – so opredelili: »Poslovala (ZKS – op. Z.Č.) se je od stanja, ko se je zdelo, da ima najboljše in edino prave odgovore na vse, prebija se še skozi stanje, ko išče nove odgovore na vse.«⁸¹

⁷⁸ AS 1589, š.k. 1048.

⁷⁹ Programi strank, ki so nastopile na volitvah v skupščino Republike Slovenije leta 1990, so bili objavljeni v knjigi *»Koga voliti?!: programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji«*; volilni program ZKS-SDP, str. 98–102.

⁸⁰ *Statistični letopis Republike Slovenije 1995*, Ljubljana 1995, str. 105, tabela 5.1.

⁸¹ *Komunist*, 8. 9. 1989, »Osnutek poročila o delu ZK Slovenije med 10. in 11. kongresom ZKS«.

ZUSAMMENSSUNG

DIE ZEIT DER ERNEUERUNG**Ein Abriss der Politik des Bundes der Kommunisten Sloweniens
von April 1988 bis April 1990**

Der Bund der Kommunisten Sloweniens/Zveza komunistov Slovenije (ZKS) begann als nach der Verfassung für den gesamten politischen und wirtschaftlichen Zustand in Staat und Gesellschaft verantwortliches Gremium Ende der achtziger Jahre des 20. Jahrhunderts auf die Krise in Jugoslawien zu reagieren, indem er Wege und Mittel zur Überwindung der entstandenen Verhältnisse suchte. Der erste Schritt war die Erneuerung der eigenen Organisation, denn als Folge der Veränderungen seiner Position, Rolle und Arbeitsweise erwartete man einen positiven Einfluss auch auf die Reform der Gesellschaft. Die gesamte Tätigkeit der slowenischen Kommunisten erhielt das Etikett der Erneuerung. Es ging vor allem um die Änderung ihrer politischen Monopolstellung, was sie als Rücktritt von der Macht beziehungsweise als Entstaatlichung interpretierten. Damit war die Demokratisierung des politischen Lebens mit dem Schwerpunkt auf dem Pluralismus verbunden: Gemäß der jugoslawischen Verfassung vertrat der ZKS gegenüber dem zentralistischen und militaristischen Konzept die föderalistische Lösung.

Die Erneuerung der slowenischen Kommunisten begann formal schon mit dem 10. ZKS-Kongress (April 1986), der durch ein Zusammentreffen von Kontinuität und Diskontinuität geprägt war, was auch in der neuen Parteileitung seinen Niederschlag fand. An die ZKS-Spitze kamen Politiker der mittleren und der jüngeren Generation. Milan Kučan wurde der Vorsitzende des ZK-Präsidiums. In Wirklichkeit erfolgte die intensive ZKS-Erneuerung mit der ZKS-Konferenz am 22. und 23.4.1988. Die Konferenz umriss als Hauptaufgabe der Partei die Verfassungsänderung, die Wirtschaftsreform und die dringende Erneuerung des Selbstverwaltungssozialismus, wofür Demokratisierung und Rationalisierung der Wirtschaft, des Staates und der Politik als unbedingte Voraussetzungen gesehen wurden. Unter der ZKS-Erneuerung verstand man auch Veränderungen in den politischen Kadern sowie in der Führung der Parteipolitik. So widersetzten sich die Kommunisten Sloweniens anlässlich der sogenannten Viereraffäre (es ging um Arretierungen im Zusammenhang mit Militärdokumenten) der Repression, die von der Bundespartei ausgeübt und von JLA-Organen exekutiert wurde (Gerichtsprozess).

Ende des Jahres 1988 erörterte man in der ZKS-Führung die Initiativen hinsichtlich der Errichtung politischer Bünde bzw. Parteien. Zu Jahresbeginn 1989 erfolgte die erste Parteigründung, was eine ganze Lawine von Neugründungen politischer Organisationen nach sich zog, die dem Bund der Kommunisten ideologisch ablehnend gegenüberstanden. Zuerst wurde seitens des ZKS nur der parteifreie politische Pluralismus akzeptiert, doch es gab auch damals bereits realistischere Auffassungen, dass nämlich das Zentralkomitee nicht mehr darüber zu entscheiden haben wird, wie sich die politische Struktur weiterentwickelt, es kann aber darüber beschließen, ob die Kommunisten in dieser Entwicklung als Partei auftreten oder nicht. Es begann sich im ZKS auch die Sicht auf Jugoslawien zu verändern. Im Frühjahr 1989 lag bei den ZKS-Mitgliedern ein Diskussionspapier für die Erneuerung auf dem Tisch, das den Titel trug: „Für ein erfülltes Leben, für einen Sozialismus nach menschlichem Maß.« Im ZKS wurden Vorstellungen von Grundsätzen des Gesellschaftssystems formuliert, die sich von den Richtlinien der Bundespartei unterschieden. Hinsichtlich der Demokratie war der ZKS für die politische Freiheit, für die Einheit von ökonomischen und politischen Strategien, für die Autonomie

der Zivilgesellschaft und für den Rechtsstaat. Hinsichtlich des politischen Pluralismus vertrat man das Recht auf Bildung politischer Vereinigungen, d.s. Parteien, sowie das Recht auf freie, direkte und geheime Wahlen.

Die Versammlung zur Unterstützung der Bergleute im Kosovo (Ende Februar 1989 im Cankarjev dom in Ljubljana), die gegen die Abschaffung der Autonomie des Kosovo protestierten, wurde zum Symbol für die jugoslawische Spaltung zwischen Zentralisten und Föderalisten, gleichzeitig markierte sie aber den ersten öffentlichen Auftritt der politischen Opposition. Am Treffen nahmen 25 Organisationen teil und es traten politische Organisationen, die an der Macht waren (ZKS, SZDL), mit anderen Vereinigungen, die zu ihnen in Opposition standen, gemeinsam auf. Die Folge der Veranstaltung im Cankarjev dom war die Pluralisierung des politischen Lebens in Slowenien. Regierung und Opposition waren formal gleichgestellt beziehungsweise der ZKS anerkannte den politischen Pluralismus als Realität.

Wegen der Einberufung des Kongresses der Bundespartei, der wegen der Krise im jugoslawischen Staat vorgezogen wurde, gab es Ende Dezember 1989 den 11. ZKS-Kongress (unter dem Motto „Europa jetzt«), an dem die slowenischen Kommunisten ihr Programm („Für eine europäische Lebensqualität«) beschlossen, das alle Richtlinien für die Erneuerung sowie die Konzepte für den zukünftigen slowenischen Staat, die Nation und den ZKS zusammenfasste. Es wurden auch die ZKS-Symbole geändert: Man verzichtete auf die rote Farbe und den roten Stern, sie wurden durch die ‚europäische‘ blaue Farbe und den ‚europäischen‘ gelben Stern ersetzt. Die ZKS-Führung erarbeitete ihre Vorlagen für den 14. ZKJ-Kongress in Belgrad hinsichtlich der Demokratiereform, die ganz Jugoslawien einbeziehen sollte (es war „das Programm unaufschiebbarer Maßnahmen – Demokratiereform jetzt«). Als unaufschiebbare Maßnahmen die Demokratiereform betreffend verstand man die Garantie für alle Menschenrechte und Grundfreiheiten, die gesetzliche Verankerung politischer Parteien sowie der direkten, allgemeinen und geheimen Wahlen in Jugoslawien, die Gründung eines Jugoslawischen demokratischen Forums als einen runden Tisch, an dem sich alle interessierten politischen Parteien beteiligen sollten, die Regelung der Lage im Kosovo unter Einhaltung des jugoslawischen Verfassungssystems (nicht des serbischen) und internationaler Dokumente über die Wahrung der Menschenrechte sowie die Umstrukturierung des ZKJ in einen Bund von „Parteien« der einzelnen Republiken. Die Ablehnung dieser Vorlagen am 14. (außerordentlichen) ZKJ-Kongress (Jänner 1990) führte zur Abreise der slowenischen Delegation. Damit haben sich die slowenischen Kommunisten in ihrem Erneuerungsprozess endgültig von der gemeinsamen jugoslawischen Partei gelöst und wurden eine rein slowenische Partei, die Anfang Februar 1990 ihrer Bezeichnung ZKS noch das SDP hinzufügte – Stranka demokratične prenove/ Partei der demokratischen Erneuerung (ZKS-SDP).

ERNST HANISCH

DER POLITISCHE KATHOLIZISMUS. Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart.

1.

Überraschenderweise war es ein Mikrohistoriker, der ein makrohistorisches Modell der Modernisierungen vorschlug.¹ Giovanni Levi verwirft den einen, westlichen Weg der Modernisierung und ersetzt ihn durch vier unterschiedliche Wege. Der Ansatzpunkt ist die Unterscheidung von Staat und Zivilgesellschaft. Der Staat zentralisierte die Macht (Bürokratie, Armee, Steuer etc.), die Zivilgesellschaft hingegen war die Sphäre der Beziehungen von Individuen, Gruppen, sozialen Klassen außerhalb dieser Staatsinstitutionen. Hier war der Ort, wo die zentralen ökonomischen, ideologischen, sozialen und religiösen Konflikte ausgetragen wurden, die der Staat durch Verhandlungen oder Unterdrückung schlichten musste. Dabei übernahmen die Kirchen, die einen göttlichen Ursprung behaupteten und die moralische Kontrolle über den Staat beanspruchten, eine wichtige Funktion.

Die vier Wege der Modernisierung:

- a. Länder, in denen der Staat schwach und die Zivilgesellschaft stark war, wo verschiedene religiöse Gruppen die Ausbildung einer einzigen Orthodoxie verhinderten. Beispiel England.
- b. Länder, wo sowohl der Staat als auch die Zivilgesellschaft stark waren, wo aber die religiösen Gruppen durch den absoluten Staat unterworfen wurden. Beispiel Frankreich.
- c. Länder, mit einem starken Staat, aber einer schwachen Zivilgesellschaft. Beispiel Deutsches Reich.
- d. Länder, in denen der Staat und die Zivilgesellschaft schwach waren. Beispiel Italien. Hier – so Levi – wurde die Legitimität des Staates stets durch den Katholizismus geschwächt und in Frage gestellt.
Ich möchte diese vier Wege der Modernisierung durch einen fünften, den österreichisch-habsburgischen Weg ergänzen.
- e. Ein Land mit einem starken Staat, der sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zu einem eindeutigen Rechtsstaat ausgebildet hatte,² mit einer starken katholischen Kirche, aber einer schwachen Zivilgesellschaft. In der westlichen Reichshälfte besetzten den Raum der Zivilgesellschaft zunehmend die Nationalitäten, die sich zu Nationalgesellschaften ausbildeten und der Autorität des Gesamtstaates konkurrierten. Der Katholizismus konnte sich mit der Nationalgesellschaft verbinden, wie im slowenischen Teil der Monarchie, oder, wie in Wien, versuchen, eine übernationale, auf den Kaiser konzentrierte Position zu halten.

¹ Giovanni Levi, »The Origin of the Modern State and the Microhistorical Perspective« in *Mikrogeschichte, Makrogeschichte komplementär oder inkommensurabel?*, hg. von Jürgen Schlumbohm, Göttingen 1998, 75-78.

² James Shedel, »Sonderweg, Myth or Heritage?: The Rechtsstaat and Modernity in Habsburg Austria«, in *Ambivalenzen des kulturellen Erbes*, hg. von Moritz Csáky, Innsbruck 2000, 51-68.

Levi sieht den katholischen Weg der Modernisierung dadurch gekennzeichnet, dass sein Ziel nicht die Stärkung der Zivilgesellschaft, der potenziellen Gleichen war, sondern die Auskristallisierung einer hierarchisch ständischen Gesellschaft nach dem Motto: Jedem das Seine.

2.

Zwischen Mitte des 19. und Mitte des 20. Jahrhunderts herrschte der autoritäre, gegen-aufklärerisch antimoderne Geist in der katholischen Kirche. Ein fundamentalistischer Dualismus trennte das Reich Gottes, das seinen Ort in der Kirche hatte, vom Reich des Bösen, welches die moderne Industriegesellschaft verkörperte. Gleichzeitig erhob ein katholischer Triumphalismus ultramontaner Prägung Anspruch auf die ganze Gesellschaft. Die heilige Trias – Gottvater, Landesvater, Hausvater – begründete ein hierarchisches Modell des Glaubens und der Gesellschaft. Die Kirche etablierte sich als Bollwerk gegen die moderne Kultur; in ihr galt die Tugend der Gehorsamkeit, das Menschenrecht der demokratischen Selbstbestimmung lag ihr fern.³

Gleichzeitig jedoch bediente sich der Katholizismus schon im 19. Jahrhundert der Mittel der Moderne, um die katholischen Massen zu mobilisieren. Über Vereine, Presse, politische Parteien, Gewerkschaften, Katholikentage griffen demokratische Strukturen in den Raum des Katholizismus ein, unterwarfen ihn einer oft ungewollten Modernisierung und schleichenden Säkularisierung, stärkten das Laienelement, werteten auch die Frauen gegenüber dem Mann – Priester auf. Neben den stark autoritären Elementen konnten die liberalen Elemente einer katholischen Aufklärung nie ganz stillgelegt werden. Die Distanz zur Moderne ermöglichte einer Kritik der Modernisierung, die auf ihre immanente Destruktivität hinwies. Vehemente Kapitalismuskritik, Barrieren gegen einen forcierten Nationalismus, frühe Begründung der Sozialpolitik, Offenlegung der Sinnkrise waren einige Beispiele.⁴ Das katholische Milieu wirkte noch geschlossen, vor allem auf dem Land, integrierte aber verschiedene Lebenswelten. Die Riten des Lebenszyklus, des Kirchenjahres, der Feste ermöglichten eine sinnvolle, ästhetisch angereicherte Lebensführung. Das Fronleichnamfest beispielsweise wurde als Gesamtkunstwerk erlebt: Fahnen, weißgekleidete Mädchen, Kerzenschein und Blütenduft deuteten auf die Herrlichkeit des Paradieses. Doch der Fronleichnamsumzug war immer auch ein politisches Fest, demonstrierte die katholische Präsenz auf den Straßen, bot den katholischen Politikern Raum zur Selbstdarstellung.

Der liberale Kulturkampf der 1860er und 1870er Jahre legte die Grenzen zwischen Staat und Kirche fest, die bis zum Konkordat von 1933/34 Geltung hatten. Nach dem Abklingen des Kulturkampfes (und trotz den staatlichen Religionsgesetzen) konnte die katholische Kirche um 1900 wieder ins Zentrum der politischen Macht und der gesell-

³ *Die Geschichte des Christentums. Erster und Zweiter Weltkrieg. Demokratien und totalitäre Systeme*, 12. Bd., hg. von Jean Marie Mayeur, Freiburg 1992; *Deutscher Katholizismus im Umbruch zur Moderne*, hg. von Wilfried Loth, Stuttgart 1991; Olaf Blaschke, »Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites konfessionelles Zeitalter?«, in *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), 38-75; Urs Allematt, *Katholizismus und Moderne*, Zürich 1989.

⁴ Ernst Hanisch, *Konservatives und Revolutionäres Denken. Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert*, Wien 1975; »Zum Forschungsstand Benjamin Ziemann: Der deutsche Katholizismus im späten 19. und 20. Jahrhundert« in *Archiv für Sozialgeschichte* 40 (2000), 402-422; Karl-Egon Lönne, »Katholizismus-Forschung«, in *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), 128-170.

schaftlichen Kontrolle rücken. Der demokratisch legitimierte politische Katholizismus durch die Christlichsoziale Partei bot ihm ein neues Standbein.⁵

3.

Die Kernelemente des politischen Katholizismus finden sich in der Kirchenhierarchie und der Christlichsozialen Partei. So eng beide neben- und miteinander wirkten, es existierten auch genügend Spannungen. Die Kirche klagt, dass den Christlichsozialen Agrarfragen näher stünden als religiöse Kulturfragen. In diesen Problemzonen zwang die Kirche daher der Christlichsozialen Partei eine Politik auf, die diese gelegentlich so gar nicht wollte (Beispiel Ehefrage). Das intellektuelle Reservoir für die katholische Politik stellte der Volksbund mit etwa 50.000 Mitgliedern und der Cartellverband (CV) mit etwa 5.000 Mitgliedern. Um diese beiden Pole herum gruppierte sich eine vielfältige Vereinswelt mit über 200 Organisationen. Einer der stärksten Vereine war die Katholische Frauenbewegung mit circa 250.000 Mitgliedern. Von dem 1918 eingeführten Frauenwahlrecht profitierte in erster Linie die Christlichsoziale Partei.⁶

Das Trauma des politischen Katholizismus hing an der österreichischen Revolution des Übergangs von der Monarchie zur Republik. Die enge Koalition zwischen Kirche und Dynastie, die sich seit der Gegenreformation herausgebildet hatte, zerbrach. Das öffnete eine Lebenswunde, die während der ganzen Zeit der Ersten Republik nachblutete. Noch Ende Oktober 1918 rief der Wiener Kardinal Piffl bei einer Predigt aus: »Gut und Blut für unseren Kaiser, Gut und Blut für unser Vaterland.«⁷ Als aber die Christlichsozialen dem Druck der Bevölkerung nachgaben und für die Republik stimmten, schwenkte die Kirche anstandslos, von Ignaz Seipel mit nüchternen Argumenten versehen, auf die neue Staatsform ein. Es war ein Vernunftsrepublikanismus gewachsener Monarchisten. Worum es 1918 ging, war aus der Sicht des politischen Katholizismus, die Freiheit der Kirche zu sichern. Diese Freiheit wurde als Privilegierung der Kirche verstanden. Die Trennung von Kirche und Staat nach dem französischen oder amerikanischen Modell, von den nun führenden Sozialdemokraten gefordert, komme für Österreich nicht in Frage. Die Werte der Religion seien dem weltanschaulich neutralen Staat übergeordnet. Politik habe als ancilla Theologiae, als Magd der Theologie zu dienen. Die konkreten Formen allerdings richteten sich nach den historischen Gegebenheiten und die legten im republikanischen Österreich die Aufgabe nahe: Alle Bastionen halten!

Was die Kirche in der liberalen Ära des 19. Jahrhunderts vehement bekämpft hatte, die staatlichen Religionsgesetze – mit einer weitgehenden staatlichen Schule und einer vorwiegend klerikalen Ehe – galten der Kirche nach 1918 als Basis, die sie nun ebenso vehement verteidigte. Während der ganzen Zeit der Ersten Republik wurde die staatsrechtliche Stellung der Kirche nicht verändert. Im Gegenteil: Der Kirche fiel ein Stück Freiheit zu, als der republikanische Staat auf das Nominationsrecht des Kaisers – auf das Recht Bischöfe zu ernennen – verzichtete und als, wegen der finanziellen Austrocknung des Reli-

⁵ John W. Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power, 1897-1918*, Chicago 1995.

⁶ Ernst Hanisch, »Das System und die Lebenswelt des Katholizismus« in *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918-1933*, hg. von Emmerich Tálos, Wien 1995, 447.

⁷ Maximilian Liebmann, *Kirche in Gesellschaft und Politik. Beiträge zur Geschichte der Kirche in Österreich von der Reformation bis zur Gegenwart*, Graz 1999, 170.

gionsfonds durch Krieg und Inflation, der Staat den Großteil der Personalkosten der Priester bezahlte.⁸

Aber das geistige Klima war für die Kirche rauer geworden. Der Antiklerikalismus der Sozialdemokraten im »roten Wien«, der stärksten Sozialdemokratie Europas, mit ihrer massiven Kirchengaustrittspropaganda, nagte eine Position der Kirche nach der anderen an; die Formen der Auseinandersetzungen wurden weitaus härter; die Kirche sehnte sich nach der Schutzmacht des Kaisers. An seiner Stelle wurde die Christlichsoziale Partei, von dem Priester Ignaz Seipel geführt, eingespannt. Die mentalen Vorbehalte gegenüber Republik und Demokratie blieben bestehen. Als sich die Diskursebenen in ganz Europa Ende der 1920er Jahre verschoben, der autoritäre, der faschistische Diskurs den demokratischen Diskurs der Jahre nach 1918 verdrängte, schwenkte der politische Katholizismus, wiederum von Ignaz Seipel geführt, auf diesen neuen Diskurs um.⁹ Nicht nur die Demokratiekritik nahm zu. Innerhalb des Katholizismus selbst gewann das autoritäre Element an Gewicht. Auf dem ideologischen Feld drang die Christ-Königs-Idee nach vorne, die ein durchaus militärischer Diskurs leitete: Christus als autoritärer Führer und die Gläubigen als sein Heerbann. Auf dem organisatorischen Feld löste die Katholische Aktion die demokratische Vereinsstruktur ab, übernahm das Führerprinzip und unterstellte die Laienwelt stärker der Autorität der kirchlichen Hierarchie. Dieser Prozess entzog der teilweise noch demokratischen Christlichsozialen Partei ihre katholische Vereinsbasis.¹⁰ Der Entschluss der Bischöfe im Jahre 1933, den Priestern jede politische Tätigkeit zu verbieten, trug so ein gerütteltes Maß an Ambiguität an sich.¹¹

Das Programm der Rekatholisierung Österreichs wurde auf den Katholikentagen verkündet, und so nützte Bundeskanzler Engelbert Dollfuß das Forum des Katholikentages von 1933 für seine autoritäre Programmatik: »Ja, wir wollen einen christlich deutschen Staat in unserer Heimat errichten [...] Wir werden ständische Formen und ständische Grundlagen, wie sie die Enzyklika ‚Quadragesimo anno‘ uns so schön verkündet, zur Grundlage des Verfassungslebens nehmen. Wir haben den Ehrgeiz, das erste Land zu sein, das dem Ruf dieser herrlichen Enzyklika im Staatsleben Folge leistet.«¹²

4.

Das Konkordat von 1933/34 war nach außen ein Signal der Unterstützung der Kirche für den autoritären Kurs der Regierung. Zwar wurden die Verhandlungen bereits in der demokratischen Periode begonnen, der herrschende Ehwirrwarr durch die Dispensehen forderte eine Lösung, aber die Ratifizierung fiel mit der Verkündung der autoritären Verfassung zusammen. Symbolisch forderte der Vatikan den Primat und rügte dessen Verletzung bei der Ratifikationsurkunde, in der der deutsche Text zuerst stand. Tatsächlich war das, was in diesem Text stand, ebenso wichtig wie das, was verschwiegen wurde. Der Staat überließ zwar die katholische Ehe den kirchlichen Ehegerichten, plante jedoch stillschweigend ein staatliches Ehegesetz, das auch den Katholiken die Wahl zwischen einer

⁸ *Der Katholizismus in Österreich*, hg. von Alois Hudal, Innsbruck 1931, 39.

⁹ Klemens von Klemperer, Ignaz Seipel. *Staatsmann in der Krise*, Graz 1976.

¹⁰ Robert Prantner, *Kreuz und weiße Nelke. Christlichsoziale und Kirche in der Ersten Republik im Spiegel der Presse*, Wien 1984.

¹¹ Ernst Hanisch, *Die Ideologie des politischen Katholizismus in Österreich 1918-1938*, Wien 1977, 14 f.

¹² Maximilian Liebmann, *Kirche in Gesellschaft und Politik*, 239 f.

kirchlichen oder staatlichen Ehe ließ: eine Reaktion auf reale Säkularisierungen in der österreichischen Gesellschaft, jenseits der Fiktion des katholischen Staates.¹³

Die plakative Selbstwerbung als »christlicher Staat« wurde verbalisierter auch in der Verfassung von 1934 verankert, die mit den Worten begann: »Im Namen Gottes, des Allmächtigen, von dem alles Recht ausgeht, erhält das österreichische Volk für seinen christlichen, deutschen Bundesstaat auf ständischer Grundlage diese Verfassung«.¹⁴ Die Rekatholisierungsversuche zielten darauf, über den Staat und seine Bürokratie auch den Alltag der Menschen zu erreichen. Ironisch merkte Sigmund Freud an: »Denn wir leben hier in einer Atmosphäre katholischer Strenggläubigkeit«.¹⁵ Ein katholischer Kulturmief, gespreizt und gravitatisch, moralisierend und pathetisch, machte sich überall breit. Der religiöse Kult wurde vehement in die Staatsaktionen integriert, ein symbolisches Fronleichnamsfest in Permanenz abgehalten. Besonders intensiv wurde die Schuljugend bearbeitet. Das Bekenntnis zu Österreich und zum Christentum waren eins. Der Beichtzettel wurde wieder eingeführt. Die Ansätze zur Rekatholisierung von oben und unten zeigten nur geringe Erfolge. Die Schere zwischen säkularisierter Alltagserfahrung und zwanghafter Pastorisierung wurde immer weiter. Die durch den Bürgerkrieg von Februar 1934 geschlagenen antiklerikalen Sozialdemokraten konnten aus dem politischen Spiel gedrängt werden; fasziniert vom Aufstieg und dem Erfolg Hitlers wurden die antiklerikalen illegalen Nationalsozialisten jedoch immer stärker. Der »Staatswiderstand« der österreichischen Regierungsdiktatur gegen den Nationalsozialismus in der Innen- und Außenpolitik muss als historischer Faktor beachtet werden, dennoch trug die polizeistaatlich, bürokratisch-kleinliche Bekämpfung, die klerikale Bevormundung viel zur Stärkung des Nationalsozialismus bei, gab ihm den Geruch des Märtyrertums, festigte sein Ansehen als einer »mutigen« und »ehrlichen« politischen Bewegung in einem Meer des Opportunismus und einer der Kultur der Zweispurigkeit. Für die Kirche bedeutete die Stärkung ihrer sozio-politischen Stellung gleichzeitig die Schwächung ihres moralisch-intellektuellen Ansehens.¹⁶

5.

1938 verlor die Kirche diese hegemoniale Stellung. Der Staat, seit Jahrhunderten Schutzherr, Partner, Geldgeber, änderte radikal seine Position. Aus dem Genossen der Herrschaft wurde der politische und weltanschauliche Gegner. Zunächst versuchte die Kirche in einer beispelslosen Demutsgeste der Akkommodation an die NS-Herrschaft zu retten, was es noch zu retten gab, obwohl gleichzeitig die Laienelite des politischen Katholizismus bereits verhaftet wurde. Doch der Konflikt zwischen Kirche und Nationalsozialismus war in beiden ideologischen Systemen einprogrammiert. Beide Systeme stellten einen Totalanspruch an die Menschen. Die Nationalsozialisten planten dann auch für die Zeit nach dem Krieg die völlige Zerstörung des Katholizismus. Reziprok zur besonders starken Stellung der Kirche in Österreich entwickelte sich auch der Kirchenkampf intensiver als im »Altreich«; fehlte doch in der »Ostmark« die formelle Barriere eines Konkordates, da Hitler das »heimgekehrte« Gebiet zur konkordatsfreien Zone erklärte.¹⁷ Nun siegte der rabiate

¹³ *60 Jahre Österreichisches Konkordat*, hg. von Hans Paarhammer, München 1964.

¹⁴ *Texte zur österreichischen – Verfassungs – Geschichte. Von der Pragmatischen Sanktion zur Bundesverfassung (1713-1966)*, hg. von Heinz Fischer, Wien 1970, 24 ff.

¹⁵ Sigmund Freud, *Briefe 1873-1939*, Frankfurt/Main 1960, 414.

¹⁶ Ernst Hanisch, »Der Politische Katholizismus als ideologische Träger des ‚Austrofaschismus‘«, in *„Austrofaschismus“. Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934-1938*, Wien 1988¹, 53-73.

¹⁷ Maximilian Liebmann, *Theodor Innitzer und der Anschluss. Österreichs Kirche 1938*, Graz 1988; Erika

deutschnationale Antiklerikalismus. Der NS-Staat versuchte mit allen Mitteln, die Kirche in die private Sphäre abzurängen; in eine Sphäre, die auch keinen Raum mehr für die zerschlagene Zivilgesellschaft bot. Dennoch konnte die Resistenz des katholischen Milieus während der ganzen Dauer der NS-Herrschaft nicht zerstört werden. Der im Herbst voll einsetzende Kirchenkampf schnitt die Kirche von der Öffentlichkeit immer mehr ab. Die katholischen Zeitungen wurden gleichgeschaltet oder verboten, die katholischen Schulen und die meisten theologischen Lehranstalten aufgelöst, der Religionsunterricht in den Kirchenraum zurückgedrängt. Beutegierig griff der NS-Staat nach den kirchlichen Gebäuden. Hunderte von Häusern, Klöstern, selbst Kirchen wurden von den NS-Stellen beschlagnahmt und besetzt. Über 800 Priester wurden inhaftiert, 1500 erhielten Predigt- und Schulverbot.

Trotz dieser laufenden Schikanen blieb die Kirche funktionell ein partieller Bündnispartner des NS-Regimes. Dieses Bündnis war durch die Überzeugung der Kirche motiviert, dass der Nationalsozialismus Obrigkeit sei und dass der Obrigkeit, auch der ungerichten Obrigkeit, zu gehorchen sei. Dahinter stand freilich auch ein lebenspraktisches Kalkül, die Seelsorge und die Sakramentenspendung unter allen Umständen zu sichern. Vor allem der Krieg gegen die Sowjetunion – als heiliger Krieg gegen den Bolschewismus – vermochte zwischen Kirche und Nationalsozialismus ein gemeinsames Ziel zu rekonstruieren. Die Stellungnahme der österreichischen Bischöfe gegen den Bolschewismus vom 27. November 1941 zeigte diese Interessenkonkordanz recht deutlich. Die Meinung eines Pfarrers stand für viele: »Mit allem können wir uns, wenn es sein muss, abfinden, nur mit dem Bolschewismus nicht.«¹⁸

Das NS-Regime konnte das von der Kirche in Anspruch genommene moralisch-sittliche Wächteramt teilweise neutralisieren und verdecken; zumindest wenn es um die »Anderen«, die Nichtchristen, speziell um Juden, »Zigeuner«, Bibelforscher ging. Arisierung, Novemberpogrom 1938, Ausschließung der Juden aus öffentlichen Bereichen, schließlich die Deportation – all das hat die offizielle Kirche schweigend hingenommen.

Das Jahr 1945 überlebten drei NS-Maßnahmen, die das Verhältnis von Staat und Kirche neu gestalteten:

- die Auflösung des katholischen Vereinsnetzes, das auch nach 1945 nicht mehr so dicht geknüpft werden konnte;
- die Einführung des deutschen Eherechtes mit der Zwangszivilehe;
- das Kirchenbeitragsgesetz vom 1. Mai 1939, das prinzipiell die Kirche finanziell auf die eigenen Gläubigen verwies.

6.

Die katholische Kirche war die einzige nichtnationalsozialistische Großorganisation, die den Krieg relativ unbeschädigt überlebt hatte. Sie sonnte sich im Glanze des Widerstandes und besetzte sofort eine starke gesellschaftspolitische Position. Die Restauration des Naturrechtes erhob die Kirche zur Wächterin der ewigen Würde des Menschen – im Gegensatz zum nationalsozialistischen Unrechtsstaat und den sich etablierenden »Volks-

Weinzierl, *Österreichs Katholiken und der Nationalsozialismus*, Mödling 1938; Walter Sauer, »Loyalität, Konkurrenz oder Widerstand? Nationalsozialistische Kultuspolitik und kirchliche Reaktionen in Österreich 1938-1945«, in *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*, hg. von Emmerich Tálos, Wien 2001, 159-186.

¹⁸ Walter Sauer, *Loyalität*, 176.

demokratien«. Eine breitgefächerte Caritas für Hunderttausende von Flüchtlingen, bald auch für die in Not geratenen ehemaligen Nationalsozialisten, machte die Kirche im Notalltag der Nachkriegszeit glaubhafter. Rasch restaurierte sich auch die österreichspezifische barocke Festkultur, die demonstrativ große Massen zu binden verstand.¹⁹

Restaurierte sich auch der politische Katholizismus? Papst Pius XII gab der österreichischen Kirche den Auftrag: »Keine Parteipolitik, wenn aber die Politik an den Altären rühre, müsste die Kirche Politik betreiben.«²⁰ Das parteipolitische Betätigungsverbot für Priester galt weiter. Organisatorisch wurden die Laien in der Katholischen Aktion (KA) erfasst, die nach »Naturständen« gegliedert war, mit dem spirituellen Zentrum der Pfarre. Massenaufmärsche mit Fahnen und Liedern, mit einer quasi uniformierten Jugend, erinnerten noch an militärische Formen. Die offizielle Distanz zur Parteipolitik war in der Praxis vielfach nur rhetorisch. Es war klar, dass ein aktiver Katholik nur die ÖVP wählen konnte. Die Katholische Aktion platzierte ihre Kandidaten auf die Wählerliste der ÖVP, wobei sich deutlich ein Konkurrenzkampf zwischen dem Cartellverband (CV), der die Elite der ÖVP dominierte, und der KA entwickelte. Die Realität der 1950er Jahre kann als »subtiler politischer Katholizismus« (Maximilian Liebmann) wohl sachgerechter beschrieben werden.

Dennoch: Die Aufbruchstimmung im Katholizismus drängte bald auf einen anderen Weg. Das später als »Mariazeller Manifest« bezeichnete Dokument von 1952 verkündete die Botschaft: »Eine freie Kirche in einer freien Gesellschaft«. Das war noch vielfach Zukunftsmusik. Aber neue Grundlagen wurden gelegt. Die Kirche wandte sich vom Staat ab und – zumindest ideell – der Zivilgesellschaft zu: »Heute aber hat die Kirche keinen Kaiser und keine Regierung, keine Partei und keine Klasse, keine Kanonen, aber auch kein Kapital hinter sich [...] eine freie auf sich selbst gestellte Kirche heißt eine Kirche der weltoffenen Türen und ausgebreiteten Arme, bereit zur Zusammenarbeit mit allen [...]«²¹

Der schnöde Alltag freilich verwies Staat und Kirche auf das leidige Dollfußkonkordat von 1933/34. Die Regierung lehnte die Anerkennung des Konkordates ab. Der Vatikan hielt starr an der Rechtmäßigkeit fest. Für die Sozialisten, Koalitionspartner der von der ÖVP geführten Regierung, war es emotional unmöglich, ein Konkordat zu akzeptieren, das der »Arbeitermörder« Dollfuß abgeschlossen hatte. Die Bischöfe wussten, dass sie mit der Konkordatsfrage die große Koalition gefährden konnten, hielten sich daher zurück. Diese zögerliche Haltung trug ihnen eine harte Rüge des Vatikans ein. Die Bischöfe antworteten mit der Drohung des kollektiven Rücktrittes. Erst 1957 – nach dem Staatsvertrag und nach der Stärkung der ÖVP innerhalb der Koalition – anerkannte die Regierung die formelle Gültigkeit des Konkordats. Rasch folgten weitere Verhandlungen, die das Verhältnis von Staat und Kirche regelten.²² Die Schulgesetze von 1962 fixierten den staatlich bezahlten Religionsunterricht und schrieben den Parteienproporz in den Schulen fest; eine schwere Belastung für die Entwicklung der Zivilgesellschaft jenseits des Monstrums Proporz.

¹⁹ Ernst Hanisch, »Kirche im Widerstand? Die Auseinandersetzung der Katholischen Kirche in Österreich mit dem Nationalsozialismus nach 1945«, in *Kirchliche Zeitgeschichte* 2 (1989), 158-164.

²⁰ Maximilian Liebmann, »Österreich« in *Kirche und Katholizismus seit 1945*, hg. von Erwin Gatz, 1. Bd., Paderborn 1998, 284.

²¹ Matthias Opis, »Das christliche Gewissen als Instanz. Aspekte des politischen Katholizismus im Österreich der 1950er Jahre«, in *Die Freiheit beim Wort nehmen. Fritz Csoklich zum 70. Geburtstag*, hg. von Wladyslaw Bartoszewski, Graz 1999, 294; Maximilian Liebmann, »Das ‚Mariazeller Manifest‘ als Teil einer Doppelstrategie« in *Brennpunkt Mitteleuropas. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*, hg. von Ulfried Burz, Klagenfurt 2000, 565-578.

²² Maximilian Liebmann, *Österreich*, 287-290.

In den 1960er Jahren lockerten sich allgemein die ideologischen Fronten auf. Die SPÖ schwächte ihren traditionellen Antiklerikalismus ab. Wie die Liberalen in den 1870er Jahren sprach sie nun nicht mehr von der Trennung von Kirche und Staat, sondern von der Zusammenarbeit als einem österreichischen Modell. Kardinal Franz König, ein politischer, aber kein politisierender Bischof, versöhnte die Kirche mit der sozialistischen Gewerkschaft; das brachte ihm bald den Ruf des »roten Kardinals« ein, aber seine internationale Position, sichtbar am Zweiten Vatikanischen Konzil, konnte die Kritik innerhalb der ÖVP ablocken.

Das Zweite Vatikanische Konzil war sicherlich nicht die Ursache der Auflösung des katholischen Milieus. Umgekehrt: Der Druck der sozialen Veränderungen, der weltweit in Richtung Konsumgesellschaft wirkte, machte eine Neupositionierung der Katholischen Kirche notwendig. Papst Pius XXIII, jener »zärtliche Elefant« (Luise Rinser), beendete die bürokratisch pianische Epoche, gab dem Katholizismus für kurze Zeit die Leuchtkraft einer aufregenden Botschaft. Alles geriet in Bewegung. Der Dialog ersetzte das harte Gesetz, die offene Kirche löste die als militärische Ordnung gedachte Kirche ab. Ein Teil der ÖVP wurde mitgerissen, die Jungen im CV rebellierten, es gab so etwas wie eine katholische 68er Bewegung, politisch waren zunächst die ÖVP-Reformer unter Josef Klaus am Zug. Die weitgehenden Reformen der Strafprozessordnung (Frage der Homosexualität etwa) wurden noch von der Kirche blockiert. Bald jedoch musste die ÖVP das harte Brot der Opposition essen. Die SPÖ-Alleinregierung (1970-1983) führte eine Reihe von Reformen durch, die von der ÖVP-Alleinregierung (1966-1970) liegengelassen wurden. Es gab Anklagen gegen die Kirche, die ÖVP im Stich gelassen zu haben. Vor allem die Kapläne galten teilweise als »links«. Denn schließlich war der ÖVP-Wähler der treueste Besucher des sonntäglichen Gottesdienstes.²³

Langfristig stärkte das Zweite Vatikanische Konzil die Selbstreflexivität der Kirche, stärkte das Laienelement gegenüber den Klerikern, reagierte auf den beschleunigten sozialen Wandel. Konkret wechselte der Katholizismus nun tatsächlich von der Staatskirche hin zur Kirche in der Zivilgesellschaft, die ihr eigenes kritisches Potential entfaltete. Die Caritas als Akteur der sozialen Nothilfe wurde immer mehr zu einer Mahnerin und Kritikerin der sozialen Defizite. Nachdem die Impulse des Zweiten Vatikanischen Konzils abflauten, sah sich die katholische Kirche in Europa verstärkt dem Prozess der Säkularisierung, Dechristianisierung und einer neuen Kultur des Massenkonsums ausgesetzt. Säkularisierung meint dabei die Herauslösung der verschiedenen gesellschaftlichen Bereiche aus dem direkten oder indirekten Einfluss der Kirche. Aber dieser Prozess ist keineswegs linear und eindeutig. Es existieren Gegenbewegungen, Brüche, Neuansätze. Grundtatsache freilich ist die Pluralisierung der Weltanschauungen. Das Christentum musste mit anderen Religionen, religiösen Praktiken, Weltanschauungen und Ideologien in einem relativ offenen Markt konkurrieren.²⁴

Die messbaren Veränderungen seit den sechziger Jahren in Österreich lassen sich zusammenfassend so darstellen:

- In der Namensgebung der Bevölkerung wurden die Heiligen- und Herrschernamen, die Franz, Josef, Johann, Karl, stark zurückgedrängt und durch rasch wechselnde Modenamen abgelöst.²⁵

²³ Ernst Hanisch, »Zwischen Klerikalismus und Wirtschaftsliberalismus: die ÖVP«, in *Parteien und Katholische Kirche im Gespräch*, hg. von Michael Wilhelm, Graz 1999, 129-133.

²⁴ Bryan Wilson, »Religious Toleration, Pluralism and Privatization«, in *Kirchliche Zeitgeschichte* 8 (1995), 99-116; »Themenschwerpunkt: Säkularisierung, Dechristianisierung und Rechristianisierung«, in *Kirchliche Zeitgeschichte* 19 (1998) Heft 1.

²⁵ Michael Mitterauer, *Ahnen und Heilige. Namensgebung in der europäischen Geschichte*, München 1993, 416.

- Das Tischgebet und die Fastengebote versickerten und verloren ihre Zeichenhaftigkeit.
- Die nominellen Kirchenmitglieder sanken von einem hohen Pegel – 89 Prozent (1951) – auf 75 Prozent (1995). Inzwischen sind die nominellen Bekenntnislosen die zweitstärkste Gruppe in Österreich. Mitte der sechziger Jahre begann der regelmäßige Kirchgang rasch zu sinken, von 40 Prozent in den fünfziger Jahren auf 25 Prozent in den neunziger Jahren. Ebenso sanken die Erfüllung der Osterpflicht, der Eintritt in die religiösen Orden und die Priesterweihen. 1994 waren die stark kirchlich gebundenen Gruppen ebenso groß (20 Prozent) wie die Gruppen der Unreligiösen (23 Prozent). Doch machen die unspezifisch Religiösen noch immer 77 Prozent der Österreicher aus. Das wird auch durch das Bedürfnis unterstrichen, bei den großen Lebenswenden – Geburt, Heirat, Tod – religiöse Rituale zu gebrauchen (ca. 80 Prozent).²⁶ Was sich in der westlichen Welt abzeichnet, ist ziemlich eindeutig eine Privatisierung der Religion; das entspricht genau dem sozialen Habitus, der sich in der Konsumgesellschaft ausgebildet hat. Der »Privatisierung der Religion« entsprechend wird das religiöse Angebot breiter und es wird selektiver wahrgenommen.
- Die Auflösung des katholischen Traditionsmilieus signalisierte auch das Schwinden der katholischen Lagerkultur. Die Stammwähler der ÖVP sanken von 82 Prozent (1954) auf 40 Prozent (1994);²⁷ die neuen urbanen Mittelschichten emanzipierten sich von den politischen Lagern und wurden zu Wechselwählern.

7.

Das österreichische Verhältnis von Staat und Kirche wird nicht vom Modell der Trennung, sondern vom Modell der Kooperation bestimmt. Der religiös neutrale Staat räumt den anerkannten Kirchen eine öffentlich rechtliche Stellung ein.²⁸ Tatsächlich gab es in den letzten vierzig Jahren nur einen zentralen Konflikt: Die von den Feministinnen in der SPÖ, gegen den Willen der Parteivorsitzenden Bruno Kreisky, durchgesetzte Fristenlösung im Jahre 1972 führte an den Rand eines Kulturkampfes, der nur durch die Bremsfunktion von Bundeskanzler Kreisky und Kardinal König vermieden werden konnte.

Durch die Demokratisierung des Katholizismus verlagerten sich die Konflikte in die Kirche selbst. Die Liberalisierung im Raume der Kirche löste bei den konservativen Katholiken Panik aus, die zu Denunziationen in Rom führten. Der Vatikan versuchte Mitte der 80er Jahre durch explizit konservative Bischofsernennungen den liberalen Trend zu stoppen. Das wiederum verschärfte die Polarisierung. Priester und Laien beriefen sich auf das »mündige Christentum« und hörten auf, Rom einfach zu gehorchen. Die autoritäre politische Kultur in der Kirche hatte sich aufgelöst. Die latente Krise wuchs 1995 zur offenen Krise an, als bekannt wurde, dass der Wiener Kardinal Hans Hermann Groër Jugendliche sexuell missbraucht haben sollte, und der Kardinal zu den Vorwürfen beharrlich schwieg. Die Kirche erlebte ihre schwerste Krise seit 1938. Die Katholiken reagierten mit dem Kirchenvolks-Begehren, das 500.000 Unterschriften erhielt.²⁹ Das autoritäre hierar-

²⁶ Paul M. Zulehner, *Wie kommen wir aus der Krise? Kirchliche Statistik Österreichs 1945-1975 und ihre pastorale Konsequenzen*, Wien 1978; ders.: »Die Kirchen und die Politik«, in *Österreich 1945-1995. Gesellschaft, Politik, Kultur*, hg. von Reinhard Sieder, Wien 1995, 525-536.

²⁷ Ernst Hanisch, *Zwischen Klerikalismus und Wirtschaftsliberalismus*, 133.

²⁸ Herbert Kalb und Richard Potz, »Zur Konzeption des Verhältnisses von Staat und Kirche im weltanschaulich neutralen Verfassungsstaat«, in *Kirche in der Gesellschaft*, 69-97.

²⁹ Karl Heinz Frankl, »Die katholische Kirche in Österreich von 1945 bis 1995 – die Geschichte einer

chische Gefüge der Kirche geriet nachhaltig ins Wanken. Die Instrumente der Zivilgesellschaft richteten sich gegen die römische Kirchenleitung, ziviler Ungehorsam machte sich breit. Nicht nur die Laien mobilisierten, die Bischöfe selbst trugen öffentlich ihre Konflikte aus, der amtierende Innsbrucker Bischof Reinhold Stecher kritisierte in einem offenen Brief die Amtsführung des Papstes: »Die Tendenz menschliche Ordnungen und Traditionen höher zu werten als den göttlichen Auftrag, ist das eigentlich Erschütternde an manchen Entscheidungen unserer Kirche«, schrieb er, und klagte Rom der »harten Herrschaft« an.³⁰

Auf das Modell von Giovanni Levi zurückgreifend, lässt sich der historische Wandel im österreichischen Katholizismus genauer lokalisieren. Seit den 1960er Jahren hatte die Kirche die Position des »Bollwerkes« gegen die moderne Kultur, gegen die Zivilgesellschaft sukzessiv aufgegeben. Der Katholizismus wuchs einerseits in die österreichische Zivilgesellschaft hinein, die Zivilgesellschaft entfaltete sich andererseits in der Kirche selbst. Es entstand eine konfliktbezogene innerkirchliche Öffentlichkeit. Der Katholizismus, der über Jahrhunderte hin ein zentraler Träger der autoritären politischen Kultur war, entwickelte sich – trotz aller Widersprüche und Hemmnisse – zu einem Faktor der demokratischen politischen Kultur.

Erschöpfung?«, in *Revisionen. Katholische Kirche in der Zweiten Republik*, hg. von Fritz Csoklich, Graz 1996, 31-35.

³⁰ Reinhold Stecher, »Rom hat das Image der Barmherzigkeit verloren«, in *Süddeutsche Zeitung*, 13. 14. Dezember 1997, 10; vgl. Helmut Krätzl, *Im Sprung gehemmt. Was mir nach dem Konzil noch alles fehlt*, Mödling 1998.

POVZETEK

POLITIČNO KATOLIŠTVO.
Država in cerkev v Avstriji od 1919 do danes.

Avstrijskega odnosa med državo in cerkvijo ne zaznamuje model ločevanja temveč model sodelovanja. Versko nevtralna država zagotavlja priznanim cerkvam javnopravni položaj. Dejansko je prišlo v zadnjih štiridesetih letih samo do enega osrednjega konflikta: dopustnost splava do določenega roka, ki so jo 1972 proti volji predsednika stranke Bruna Kreiskega uveljavile feministke SPÖ-ja, je pripeljala na rob kulturnega spopada, ki sta ga lahko zaustavila samo zvezni kancler Kreisky in kardinal König.

Z demokratizacijo katolištva so se konflikti preselili v cerkev samo. Liberalizacija cerkve je pri konservativnih katolikih sprožila paniko, ki je vodila do denunciacij v Rimu. Vatikan je sredi osemdesetih let z eksplicitno konservativnimi imenovanji škofov skušal zaustaviti liberalni trend. To je še povečalo polarizacijo. Duhovniki in laiki so se sklicevali na »polnoletno krščanstvo« in so prenehali preprosto ubogati Rim. Avtoritarna politična kultura v cerkvi je izginila. Latentna kriza je 1995 postala vidna, ko se je razvedelo, da naj bi dunajski kardinal Hans Hermann Groër spolno zlorabljal mladoletnike, in je ta kljub očitkom vztrajno molčal. Cerkev je doživela svojo največjo krizo po letu 1938. Katoliki so reagirali z željo pripadnikov cerkve, ki je zbrala 500.000 podpisov. Avtoritarna hierarhična struktura cerkve se je začela vztrajno majati. Instrumenti civilne družbe so se postavili proti rimskemu cerkvenemu vodstvu, civilna neposlušnost se je razširila. Niso se oglašali samo laiki, tudi škofje so javno razgrinjali svoje konflikte. Službujoči innsbruški škof Reinhold Stecher je v odprtem pismu kritiziral papeževo delovanje: »Težnja po višjem vrednotenju človeškega reda in tradicije v primerjavi z božjo nalogo je tisto, kar nas v resnici pretrese pri nekaterih odločitvah naše cerkve,« je zapisal in obtožil Rim »strogega vladanja«.

Če spet uporabimo model Giovannija Levija, lahko natančneje opredelimo zgodovinski razvoj avstrijskega katolištva. Od šestdesetih let dvajsetega stoletja dalje je cerkev postopoma opuščala vlogo »trdnjave« v odnosu do moderne kulture in civilne družbe. Na eni strani se je katolištvo zrastle s civilno družbo, na drugi strani se je civilna družba razvijala znotraj cerkve same. Ob konfliktih se je oblikovala znotrajcerkvena javnost. Katolištvo, ki je bilo skozi stoletja osrednji nosilec avtoritarne politične kulture, se je kljub vsem nasprotjem in oviram razvilo v dejavnik demokratične politične kulture.

IGOR GRDINA

KAJ PRAVZAPRAV POMENI PISATI ZGODOVINO?

»Kaj je torej resnica? Mobilna vojska metafor, metonimij, antropomorfizmov.«
F. Nietzsche, *O resnici in laži v zunajmoralnem smislu* (1872-1873)

Sleherno pisanje izhaja iz težnje po bolj ali manj trajnem fiksiranju, ohranitvi in posredovanju spoznanj, ki so formulirana v jeziku (oziroma z njim). Slednji ni samo konservator in razširjevalec vsakršne zavestne vednosti, temveč tudi orodje, s katerim jo vzpostavljamo. Jezika potentakem ni mogoče šteti samo za komunikacijsko sredstvo, saj je v svojem temelju dejavnik, ki omogoča najrazličnejše vrste označevanja (tj. opisovanje, komentiranje, interpretiranje in ekspresivizacijo) tako zamišljene kot stvarne dejanskosti. Nedvomno gre za eno temeljnih pridobitev in hkrati tudi značilnosti civilizacije. Brez jezikovnega označevanja bi bili pri spoznavanju navezani na najpreprostejše empirične postopke, pri komunikaciji pa na kazanje predmetov in podob. Vsakdo bi moral v košu, kovčku ali vreči tovoriti »stvari«, na katere bi hotel opozoriti druge ljudi. Komajda si je mogoče predstavljati, kaj bi bilo potem s kakršno koli obliko abstraktnega in kompleksnega mišljenja. Spoznanje, ki je pravzaprav reflektirana *izkušnja* – ta je pridobljena z registriranjem stvarnosti ali njene simulacije –, bi bilo usodno omejeno. Sklopa oziroma »polja«, ki ga je Wilhelm Dilthey v 19. stoletju poimenoval z izrazom duhovne – tj. »razumevajoče« – znanosti, bi preprosto ne bilo, prirodne – »razlagajoče« – discipline *scientie* pa bi se po vsej verjetnosti omejile na najpreprostejšo (»predkategorialno«) klasifikacijo pojavov.

Če bi se »stvari« in »zadeve« lahko označevale same, bi jezik mogel biti neinterpretativen.¹ Toda ta lokalno-temporalno celoto dejanskosti v govoru »poda« v čisto časovni razsežnosti, v zapisu pa le v dimenzijah, ki definirajo prostor.² Jezikovni izraz je prav zaradi tega zelo zapleteno znamenje in ne funkcijski odvod/odraz stvarnosti. Ni zgolj nekakšna preslikava. Spričo ugotovitve, da se »pojavi« ne morejo označevati sami – navsezadnje bi bilo brez smisla, če bi se lahko, saj bi šlo v tem primeru za najčistejšo tautologijo (vednost bi se sprevrgla v golo reprodukcijo dejanskosti) –, je sleherno opisovanje, interpretiranje, komentiranje in ekspresiviziranje navezano na *drugega*. Slednji o »predmetu« seveda lahko govori samo kot o *nečem od sebe ločenem*.³ Jezikovni izraz je

¹ Če bi se »stvari« mogle označevati same, bi verjetno sploh ne moglo biti metafizike. O temeljnem problemu »opisovanja« pa prim. H. Putnam, *Pragmatism. An Open Question*, Malden-Oxford 1999, 28-31.

² Pravzaprav: zapis »podaja« dejanskost v dimenzijah, ki definirajo površino, niti ne prostora v celoti.

³ Do takšnega sklepa se niso prikopali samo pozitivisti vsch vrst in baž, temveč na neki način tudi marksisti. J. V. Stalin je leta 1950 v razvpiti debati o lingvistiki poudaril, da jezik, ki je brez dvoma družbeni fenomen, ne pripada niti »infrastrukturi« niti »superstrukturi«. Sovjetski diktator se je uspel celo prebiti do spoznanja, da ni razredno pogojen (le majhen del besed je v tem smislu »klasificiran«). Stalin je tedaj poudaril, da nobena znanost ne more napredovati, če ni mogoče kritizirati tistih, ki trdijo, da so avtoritete na določenem področju. Dejansko je največji od vseh ruskih carjev, ki pa paradoksalno ni bil ne car in ne Rus, na ta način relativiziral doktrino samega Karla Marxa. Slednja seveda ni priznavala »nevturalnih con« oziroma od »infrastrukture« neodvisnih družbenih pojavov. Prim. F. Copleston, *Filozofija u Rusiji*. Beograd 1992, 360.

zato zmerom posredovalec, vendar nikoli »brez preostanka«. Kot mediator je kontingenten. Takšno stanje je najbrž posledica dejstva, da je *lingua* orodje produkcije (spoznanja na eni ter pomena in smisla sporočila na drugi strani) in ne reprodukcije. Morebiti je to najgloblje filozofsko sporočilo monumentalnih »uvodnih akordov« *Janezovega evangelija* (V začetku je bila beseda itd. – Jn 1,1).

Ker pa ima jezik tudi neizbrisno komunikacijsko vlogo, je vse, kar je v njem in z njim zaobseženo, vselej namenjeno *drugemu* (oziroma usmerjeno k njemu). Franz Rosenzweig (edini pomembni filozof z zgodovinarsko izobrazbo – bil je učenec slovitega Friedricha Meineckeja) in Martin Buber, ki sta v 1. polovici 20. stoletja razvila »princip dialoga«,⁴ se nista prikopala do nič manj bistvenega odkritja kot možje, ki so se bodisi po analitičnih poteh bodisi po fenomenoloških stezicah prebili do spoznanja, da je sleherno *mišljenje* in posledično tudi *jezikovno formuliranje njegovih spoznanj* mišljenje o nečem oziroma formuliranje nečesa (četudi v smislu izmišljanja in razodevanja fikcije). Oba procesa sta lahko povsem racionalna – se pravi *označevalca ter njegovega početja in odgovornosti zavedajoča se* –, ali pa skrajno nereflektirana in nekontrolirana. Tako v prvem kot v drugem primeru gre za razkrivanje resnice (ki je nekaj dejanskega samo v svetu jezika). Kriterij za njeno vrednost in veljavnost pa je ujemanje med predvidenimi ter realnimi posledicami mišljenja in/ali njegovega formuliranja. Resnica potem ni več metafizična kategorija ali dogmatična postavka, kakršna se največkrat kaže v vsakdanjem življenju, ampak adekvaten opis in razumevanje dejanskosti.⁵ Šele kot takšna ima neprecenljivo vrednost bodisi za *znanstveno teorijo o vsem* bodisi za *filozofsko teorijo vsega*.⁶

* * *

Zgodovina, ki se jo dá označiti kot opis in razumevanje *človekovega sveta v času*,⁷ je zelo neposredno povezana s temeljnimi vprašanji oblikovanja in ohranjanja zavestne vednosti. Na njej in z njo je utemeljena civilizacija Zahoda. Čas botruje vzpostavitvi spoznanj, saj omogoča reflektiranje odnosov in razmerij med posameznimi elementi dejanskosti. Brez slednjega se pravzaprav sploh ni mogoče dokopati do zavestne vednosti. Hkrati pa je čas tudi zaslužen – in na drugi strani kriv – za izničenje spoznanj, saj se njegova moč kaže v nenehnem (s)preminjanju vsega, kar se znajde v njem.

Herodot iz Halikarnasa je videl osrednje poslanstvo historiografije v spopadu s pozabo, ki je posledica glavne značilnosti oziroma lastnosti časa, tj. njegovega teka.⁸ (V slovenščini ta beseda vzbuja asociacijo z gibanjem in nenasitnostjo. Obe sta povsem na mestu.) Njegovo razumevanje zgodovinopisja je dejansko ena ključnih aplikativnih variacij na temo Heraklitove misli o boju kot očetu vsega. Pri tem pa ne smemo spregledati, da je spominjanje eminentno zavesten proces. Treba ga je gojiti. Teku časa skuša vtisniti pečat trajanja. Ni naključje, da so vse civilizacije ob svojih začetkih močno poudarjale ciklične koncepcije

⁴ Prim. Franz Rosenzweig. *His Life and His Thought. Presented By Nahum N. Glatzer*, Indianapolis-Cambridge 1998, zlasti 97, kjer se govori o spoznanju kot o službi človeškim bitjem. Buber je v mnogočem izhajal iz Rosenzweigovih pojmovanj.

⁵ Dejanskost kajpada ni omejena samo na stvarnost.

⁶ Vsaj v mišljenju začetka in konca je *filozofska teorija vsega* še vedno nenadomestljiva kot najcelovitejša in največja vednost – čeprav je na prenekaterem »sektorju« življenja že povsem neobgljena v primerjavi z *znanstveno teorijo o vsem*.

⁷ Čas, ki zadeva historio, zagotovo ni samo preteklost. Na to opozarja pojav »virtualnih« (potencialnih), tj. mogočih, a nedogodnih zgodovin. Poleg tega historiografija nosi pečat trenutka opisovanja minulosti – ne samo znamenj hipov tematizirane nekdanjosti.

⁸ Prim. Herodot iz Halikarnasa, *Zgodbe. Prvi del*, Ljubljana 1953, 49.

temporalnosti (pojav koledarja brez njih pravzaprav ne bi bil mogoč), ki za razliko od linearnih – bistvena lastnost vsake od njih je singularnost slehernega pojava – slonijo na predstavi o nenehnem vračanju istega ali rojevanju in propadu enakega. Pozaba je popolno nasprotje vsemu temu: izhaja iz prepustitve in podreditve vsake oblike eksistence prostemu teku časa,⁹ se pravi minevanju.

Glavni namen pomnjenja je gotovo zagotavljanje gradiva (tj. »nečesa«) za mišljenje. Vsakršni znaki, ki predstavljajo mentalni »material«, se ne ohranjajo sami: treba jih je vedno znova zavestno evocirati. Misli o nečem v času potemtakem preprosto ne more biti brez spomina. To je bilo opaženo že zgodaj, ob samem rojstvu evropskega duha. V starogrškem mýthosu Mnemosine (Spomin) ni po naključju mati vseh muz, ki so zaščitnice vednosti v obliki različnih vej umetnosti, historiografije in univerzalne znanosti.¹⁰ Kar nam je znano, je »naše« zaradi uspešnosti procesa memoriranja. (Premnogokrat ponovljena latinska maksima o zgodovini kot učiteljici življenja vsekakor predstavlja grobo funkcionalizacijo oziroma utilitarizacijo poslanstva vednosti o človeškem svetu v preteklosti.)

Seveda pa je moral Herodot kot prvi historiograf sveta rešiti tudi bistveno spoznavno vprašanje, ki zadeva spomin: v njem skorajda ni mogoče ohraniti vsestransko disperziranega tematskega »preostanka« preteklosti »in extenso« – *snovi*, temveč le konsistentno in koherentno urejeno strukturo – *zgodbo*. Komajkdo si lahko zapomni celoten prostorsko-časovni kontinuum, ki mu je priča. Toda še veliko večji je potem problem pri posredovanju zaznanega drugim. Nihče namreč ne more brez »slabe vesti« gojiti iluzije o tem, da bi bila njegova pripoved o katerem koli dogodku/dogajanju *podvojitvev* oziroma povsem verna »replika« minule stvarnosti in ne le njena re-konstrukcija v jeziku. Tudi s posameznimi popolnoma izoliranimi fragmenti iz zakladnice pretekle dejanskosti (npr. z obsežnimi nizi števil, tabelami ipd.) ni nič bolje. Za redkokoga so tako vznemirljivi (fascinantni, intrigantski), da bi si jih mogel zapomniti zunaj vpetosti v zgodbeno strukturo. Zdi se, da je vsak podatek, ki ga »nosimo v glavi«, le element nekega asociacijsko-opomnilniškega sistema. Prav zaradi tega do njega ne moremo biti ravnodušni – in zato zanj povsem zavestno *vemo*.

* * *

Zgodbo je mogoče definirati kot »organizirano« *sno*v. Njena struktura je takšna, da jo lahko brez prehudih težav pomni večina ljudi. Vzpostavlja svojo – praviloma vzročno-posledično – logiko (z občasnimi ne vedno motiviranimi holističnimi spoznavnimi »kvantnimi skoki«), ki vodi pripovedovalca. Ne posamezni dodatki ne izpusti je bistveno ne prizadenejo, če le ni »na delu« intenca po njenem deformiranju (apokrifiziranju s podaljševanjem in zamolčevanjem). Pa še v tem primeru je marsikdaj mogoče rekonstruirati prvotno »podobo« in potek zgodbe, saj je hotenje praviloma skrajno konsistentno, njegovo poseganje v re-organizacijo *sno*vi pa transparentno.¹¹

⁹ Prosti tek časa je nekak ekvivalent prostemu padu v prostorskih dimenzijah.

¹⁰ Zelo značilno se zdi, da so muze »pokrivale« izrazito »temporalne« umetnosti (glasbo in ples) ter področja, navezana na jezikovni izraz (historiografijo, komedijo, tragedijo, ljubezensko in epsko pesništvo ter zvezdoslovje oziroma preučevanje kozmosa). Slednji ima vsaj v govoru vedno nespregljivo časovno dimenzijo.

¹¹ Razlog za takšno stanje gre morebiti iskati v dejstvu, da zgodovina načeloma preučuje stoddstotno »realne« pojave (čeprav jih opisuje imaginativno in včasih celo fantazijsko). Prav to jo močno razlikuje od t. i. eksaktnih znanosti, ki se največkrat ukvarjajo z nekakšnimi abstraktnimi približki obstoječih stvari – s paradoksalnimi *sno*vni/stvarni *ideali*. Samo pomislimo: katera kuhinjska sol je dejansko samo tisto

Tukididova *Zgodovina peloponeške vojne* lepo demonstrira pravkar povedano: avtorjeva imaginativna »oživitev« govorov posameznih osebnosti izhaja iz logike tekstnega sveta. Zapolnjuje vrzeli tako v piščevem poznavanju *snovi* kot v *zgodbi*. Na ta način – se pravi skozi pripoved – se v vsej celovitosti in razvidnosti konstituira tudi koherenten *logos historie*. Avtor temeljnega teksta o spopadu, v katerem je prišlo do tragične samodestrukcije klasične Helade, se je v polni meri zavedal lastnega početja, saj je bralca eksplicitno opozoril na svoje besedilne re-konstrukcije in ga seznanil s kriteriji, po katerih so bile izoblikovane.¹² Zdi se, da znanstvena kritika – njen oče pri preučevanju preteklosti je brez dvoma Tukidid – omogoča tako odstranitev legendarnih dodatkov v dokumentih/poročilih očitvidcev oziroma virih kot tudi tematiziranje nedokazljivega/neizpričljivega. Mobilizacija piščeve imaginacije se v tem »kontekstu« ne šteje za instrument falsificiranja, ampak za sredstvo retuširanja. Duh *scientie* je pač neznansko samozavesten. Tudi pollaščevalen. Pripelje do zedinjenja »predmeta« in misli o njem. Celo do njunega poistenja.

Šele evropski novi vek je postopoma – »na črti« Vico-Hegel-Spengler – zmožal konstituirati povsem nasprotno koncepcijo: zgodovina, ki ne premore samo razpoznavne logike in zakonitosti, temveč se lahko pohvali tudi s človeku ugotovljivimi zakoni, determinira historiografijo. Slednja potemtakem ni drugega kot nekakšno kronikalno knjigovodstvo, medtem ko je miselno zahtevnejše ugotavljanje smeri in smisla sprememb/razvoja pridržano »novi znanosti« o družbi (Vico)¹³ oziroma filozofiji (Hegel, Spengler).¹⁴ Zgodovinarji, ki niso pristajali na degradacijo svoje stroke v opisni »prevod« stvarnosti, so bili večinoma zgolj genealogi: minulosť so razlagali kot vzročno-posledično pot k sedanjosti oziroma k njenim predstavam o posameznem »zvezdnem trenutku« planeta, religije, države ali naroda. Bodisi namen bodisi cilj nekdanjega dogajanja je bil vzpostavitev monumentalnega hipa, ob katerem bi bilo mogoče vzklikniti z besedami Goethejevega *Fausta*: »Postoj, tako lep...« Čisto zgodovinska zamisel historiografije, ki hoče razume(va)ti celoten prostorsko-časovni kontinuum človekovega sveta (z vsemi njegovimi imaginariji, arealiji ter ideariji vred) in se v tem smislu ne boji biti ne »filozofska« ne »kataloška«, ni zanimala praktično nikogar. Zdela se je premalo opredeljiva, saj si že po definiciji ne bi mogla privoščiti nezanimanja za česar koli. Historiografija je zato postala prostor reprezentacije dognanj (temeljnih) zgodovinskih znanosti, ki se kot izrazito sektorske (specialistične) discipline niso kaj dosti spraševale o generalnih oziroma konceptualnih vprašanjih.¹⁵ Utemeljene so bile s svojo (kritično-analitično) »tehniko« (metodologijo) in problematiko (raziskovalno tematiko).¹⁶

(tj. NaCl), kar opisuje kemija? In kateri pripadnik te ali one živalske vrste se vede natanko tako, kot zatrjuje zoologija? Pa še nekaj: za matematiko je 9×1 enako 1×9 . Toda v vsakdanjem življenju (se pravi: v zgodovinskem kontekstu) so bistvene razlike med obema »računoma«: devet žensk ne bo nikdar v enem mesecu donosilo otroka, ena pa ga v devetih praviloma bo. Matematika je v praksi včasih čudno neprecizna!

¹² Prim. 20., 21. in 22. poglavje prve knjige *Zgodovine peloponeške vojne*. V srbski izdaji tega Tukididovega dela, ki mi je trenutno pri roki (izšla je v Beogradu leta 1991), glej str. 23, 24.

¹³ Prim. G. Vico, *New Science*, London 2001.

¹⁴ Novoveška zasnova zgodovine je mnogo dolgovala srednjeveški: v epohi prevladujoče krščanske *ortodoksije* je bilo opisovanje dogajanj v času pravzaprav pričevanje o poseganju »vsemogočne roke« v zemeljsko stvarnost. Historiograf v takšnem »miselnem podnebj« ni bil drugega kot nekak »božji knjigovodja« na Zemlji. V stoletju »luči (in) razuma« začno intelektualci govoriti o »nevidni roki«, ki odločilno oblikuje časovno-prostorski kontinuum. Toda ta metafora – v spomin človeštva jo je najtrdneje vgraviral Adam Smith – ne označuje več Stvarnikove volje oziroma akcije, temveč je poetično ime za rezultanto silnic, ki izvirajo iz človeške dejavnosti.

¹⁵ Zanje je bilo dovolj, da so bile zbrane okoli kronologije, ki jih je navezovala na polje zgodovinskega.

¹⁶ Kako problematična je takšna čisto pozunanjena koncepcija (temeljnih) zgodovinskih znanosti, naj pokaže zgolj tale relativizacija njihovega »železnega pravila« o *primatu* tekstnih »preostankov življenja« nad

Najbrž je bil Aleksander Ivanovič Hercen edini, ki si je v času razcveta novoveške filozofije zgodovine in znanosti o družbi drznil razmišljati *proti* prevladujočemu kataloškem in genealoškemu toku historiografije. V memoarsko-izpovednih *Doživetjih in razmišljanjih*, ki jih je Isaiah Berlin slikovito označil za pravcato Noetovo barko (19. stoletja), se je pri opisu socialističnega reformatorja Roberta Owna prikopal do ugotovitve, da niti narava niti zgodovina sami po sebi ne težita nikamor. Ne poznata neogibnih razrešitev in vselej brez sramu sledita najboljšemu ponudniku.¹⁷ Nihče ne more biti brez skrbi: izkrcani smo lahko le na tisto obalo, na katero poskušamo priti (ali nas nanjo potisne kdo drugi). Gola eksistenca je tavanje od nikoder nikamor. Tisto, čemur se reče družba oziroma socialna stvarnost, se torej konstituira vsak hip na novo; nobenega determinizma – razen onega, ki ga definirajo strukture mogočega oziroma nemogočega – ni. Če se kdo sklicuje na kakšno nujnost, ravna tako zaradi svoje preračunljivosti ali neumnosti.

Vsa socialna znanost novega veka in dobršen del filozofije zgodovine sta zgrajena na povsem nasprotnih predpostavkah: družba je struktura, ki se spreminja po določenih paradigmah.¹⁸ A kaj, če je obstajala le toliko časa, dokler je bila živa vera v njen obstoj in njeno moč? Odkar je Gustav Bergmann leta 1953 »spravil v obtok«¹⁹ pojem »lingvistični obrat«, ki ga je pozneje do stopnje »občega mesta«²⁰ populariziral Richard Rorty (z znamenitim zbornikom *The Linguistic Turn*), to nikakor ni neutemeljeno ali celo idiotsko vprašanje. Dosledna logična analiza pač more veljavno pretresati samo jezikovna dejstva – ki so interpretacije, ne interpretirano! Navsezadnje so sleherno *družbeno konstrukcijo realnosti* ustvarili posamezniki – in sicer tisti, ki so jo opredelili. Kdor je ni mislil (v jeziku), o njej ničesar ne ve.

V 2. polovici 20. stoletja je nedvomno prišlo do razkroja vere v obstoj družbe in njenih struktur, ki je viden s prostim očesom. Navedimo en sam primer: ljudje dandanes (s ponosom) oznanjajo, da nimajo s sosedi skupnega nič drugega kot potni list, davčni urad in vreme²¹ – se pravi stvari, ki zadevajo bodisi državo bodisi naravo.²² Vezi z drugimi v človeškem svetu so bolj privatistične kot kdaj koli prej. Njihova javnost se doživlja bodisi

pripovednimi viri. (Samo skrajno bedasti in samoljubni ljudje puščajo za seboj dokumente brez zavesti o tem, da bi lahko kdaj postali gradivo za pisanje zgodovine. Pametni in premeteni zmerom uporabljajo »slovar pravšnjosti«²³ za sedanjost in prihodnost.) V spominih Svetozarja Vukmanovića Tempa (*Revolucija koja teče. Memoari*, Beograd 1971, 131) npr. beremo, kako so jugoslovanski komunistični veljaki po letu 1948 ponarejali »materialne bilance«²⁴ (tj. t. i. primarne vire) in nato celo kot uradne podatke objavljali fiktivne številke, da bi na ta način dobili več pomoči od Zahoda! Hvalisavi revolucionar nazadnje pripominja: »U tome smo prilično uspijevali.«²⁵ Skratka: nihče naj ne verjame dokumentu, ki ga ne ponaredi sam!

¹⁷ A. I. Hercen, *Prošlost i razmišljanja III*, Zagreb 1948, 205.

¹⁸ V tem so se ujemali tako krščanski kot razsvetljenski misleci: za ene in za druge je bilo nepredstavljivo, da bi obstajala samo posameznik in »masa«, zato so si zamislili tudi družbo kot sistemsko strukturo, ki inkorporira edninski in množinski »subjekt«²⁶ ter obema podarja smiselno eksistiranje.

¹⁹ Ch. Delacampagne, *A History of Philosophy in the Twentieth Century*, Baltimore-London 1999, 96.

²⁰ Zbornik je izšel leta 1967 v Chicagu.

²¹ Pomenljiv izraz problematizacije koncepcije družbe predstavlja empirična stvarnost. Pri nas se ta trenutek na sodiščih valja okoli milijon »zadev«. Statistično je potemtakem vsak Slovenec v pravnem postopku (bodisi kot tožitelj bodisi kot toženec). Ne pozabimo pa, da pravosodje (ki je veja državne oblasti) obravnava teptanje tistih razmerij in odnosov, ki naj bi konstituirali družbo (ali vsaj njeno jedro, tj. standarde normalnosti in običajnosti). Razmislek pokaže, da je stvar precej drugačna. Dejansko odnosi in razmerja, ki jih zakonska regulativa ne šteje za škodljiva/kazniva, vzpostavljajo samo s strani države verificirano predstavo o družbi.

²² Tako narava kot država sta ne samo so-čutenja nezmožni, temveč tudi brezobzimi sili. Prva je takšna zaradi elementarnosti, druga pa spričo hierarhičnosti. Na tem mestu gotovo ni neprimerno evocirati misli Maximiliana Ernsta Gumpłowicza, da je država pravno organizirana roparska tolpa. Prim. W. M. Johnston, *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848-1938*, Zagreb 1993, 336.

kot eksces bodisi kot ekshibicionizem. Hkrati so tudi čedalje bolj individualno intencionalistične ter vse manj predvidljive oziroma »standardizirane«. Vedenjske podobnosti tako ali tako lahko izhajajo zgolj iz želje/volje po posnemanju – torej iz psihološkega procesa »shematizacije« (»treba je stopiti zraven«) – in jih ni nujno potrebno razlagati kot rezultat funkcioniranja družbe (oziroma njene re-presije²³).

Kljub temu se je v zadnjih petdesetih letih preteklega milenija izjemno mnogo intelektualnega »kapitala« (za)investiralo v rešitev podedovanih predstav o obstoju družbe in njenih struktur. Je bila na delu Heglova »zvijačnost uma« – ali pa je šlo za povsem pragmatična vprašanja preživetja posameznih institucij in njihovih uslužbencev? Kakor koli že, še posebej so bili pri dovajanju kisika v pljuča zgolj »klinično živih« modelov sveta podjetni marksisti, ki so hoteli na vsak način preprečiti propad svoje interpretacije človeškega kozmosa. Ko so se medsebojno nepomirljivo antagonistični razredi izkazali za fiktivno »gibalo zgodovine« (ki naj bi težila proti komunizmu kot »stacionarnemu stanju« prihodnosti),²⁴ so se zatekli k t. i. kritični teoriji družbe. Vse so postavili pod vprašaj – razen predpostavke, da so socialne strukture nekaj več kot zgolj metafora iz mentalnega in besednega slovarja določenih ideologij. Ob zori tretjega tisočletja so njihove teorije samo še vaje v slogu ter kovanju čim bolj drznih paradoksov in prisposodob. Niti slučajno ne gre za socialno fiziko, temveč za metafiziko.²⁵ Edino interpretativno nasilje, ki fascinira s svojo nepričakovanostjo, še lahko ohranja pri življenju »družbeni fundamentalizem«. Opus Slavoj Žižka, ki zna razložiti vse – vendar nič drugega –, je brez dvoma »nagelj v gumbnici« takšnega mišljenja. Kolo zgodovine je končno dobilo »radkapo«...

Zgodovinarji so v 20. stoletju dokaj nekritično sledili veri v obstoj družbe in njenih struktur. Brez problemov so sprejeli mentalni in besedni slovar ter gramatiko tistih, ki so konstruirali, konstituirali in konceptualizirali predstave o njej. Začeli so npr. govoriti o kapitalizmu kot socialni formaciji in ne kot o skupku dejavnih individuov (ti se včasih znajdejo v vlogi »mi-subjekta«, tj. »mase«) v določenem prostoru in času, vendar pri tem niso do zadnje konsekvence premislili ideološkosti svojega referenčnega okvira, ki je bil sfabriciran v retortah nemških »katedrskih socialistov«. (Slednji so čutili potrebo po poimenovanju in definiranju tistega, čemur nasprotuje vsak pristaš Marxove razlage sveta.²⁶) Svojo stroko so močno sociologizirali²⁷ – in pri tem govorili o njenem napredku. Celo *revolucioniranju* (zlasti v zvezi s francosko revijo *Annales*).²⁸ »Historiografije brez imen« sicer še niso izumili, so si jo pa vsekakor že zamislili.²⁹ Na ta način naj bi se »zgodovinski

²³ Re-presija je v osnovi tako ali tako zadeva države – ali pa interesnih združb, ki se konstituirajo na temelju vedenjskega discipliniranja in standardiziranja. Gre skratka za prostor eksistiranja, ki mu meje določa prisila. V prejšnji opombi navedena Gumpłowiczewa »formula« med državo in interesnimi združbami v bistvu postavlja enačaj (kot takšna predstavlja najodločnejše zanikanje historično nevzdržne teorije o etatizmu kot rezultatu vsobsežne družbene pogodbe).

²⁴ Razredi so se ob koncu milenija čudežno razplinili v sloje, ki lahko kljub opazno različnim interesom mimo sobivajo. Modela družbe tedaj pač ni več determinirala dvopolna izključujočnost, temveč mavrična harmonija. »Otroci cvetja«, ki so se okoli leta 1968 igrali z revolucijo (po načelu: videla je žaba, kako se konj podkuje, pa je še sama dvignila nogo), so odrasli v »okolju prijazne« – vsekakor docela benigne – postmodernistične socialne teoretike.

²⁵ Družba kot tisto, česar del smo vsi ljudje (bodisi v določenem prostoru bodisi nasploh), je zgolj fikcija. Ni strukture, ki bi se ji posameznik *ne mogel* izmakniti – kot ni strukture, v katero bi se *moral* uvrstiti. Celo svoboda ni nujnost!

²⁶ »Kapitalizem« v svojem referenčnem okviru ne potrebuje lastnega imena, ker je nasledek delovanja »nevidne roke«, zato pa socializem, ki temelji na Marxovi »preureditvi« Heglovega filozofskega sistema, odpira »prazno mesto« za svojo dialektično (anti)tezo.

²⁷ Pri tem so bili najstrožji pristaši nemške socialne zgodovine.

²⁸ Prim. P. Burke, *Revolucioniranje francoskega zgodovinopisja*, Ljubljana 1993.

²⁹ Kar je v novem veku zgolj zamišljeno, ni – kot v antiki – ideal (nekaj, kar je že po definiciji neuresničljivo

kompleks« izvil iz območja *duhovnih znanosti* in postal bolj ali manj stroga *scientia*. Sledil bi strukturalni lingvistiki in družboslovju, ki sta se doživljala kot nekakšna matematika človekovega sveta. Seveda je vse skupaj spremljala tudi radikalna menjava slovarja: zgodovino naj bi nadomestila posthumanistična *historična antropologija*. Skoraj na vseh zemljepisnih dolžinah in širinah so hlastno začeli posnemati to francosko zamisel. Žal je bila marsikje doživljana kot neke vrste moda (ta pa nima drugega namena, kot da ji nekritično sledimo ter ozmerjamo vse, ki se ne navdušujejo nad njenimi čari, z notornimi starokopitneži in brezupno zaostalimi provincialci).

Toda nova strategija »produkcije vednosti« kljub vsemu ni izbrisala »klasične« težnje po spoznanju. Tradicionalna humanistika, ki mero vrednosti »izpeljuje« iz nenehnih primerjav³⁰ – prav zato so osebnostna, regionalna, slojna (razredna), religiozna, nacionalna, kontinentalna in planetarna zgodovina med seboj povezane kot prst in noht – ter se zaveda relativne veljavnosti svojih sklepov, se je kljub glasnim očitkom o svoji preživelosti obdržala. Še več: »podružbljena« oziroma strukturalna *historična antropologija* je postala del zgodovinskega kanona/klasike in je na ta način vstopila v produktiven dialog z drugimi mogočimi perspektivami stroke. Sama je bila po konceptu preveč izključujoča in absolutistična,³¹ po večini svojih promotorjev v številnih deželah sveta – redko so bili kaj več kot neinventivni trabanti francoske šole³² – pa preveč naduta, da bi lahko predstavljala primeren referenčni okvir za celotno polje raziskovanja in razumevanja preteklosti. Ni izpodrinila ne genealogov, ne katalogizatorjev, ne redkih pravih historikov. Morala se je zadovoljiti s položajem sintagmatsko-paradigmatske strukture znotraj zgodovinske vede v času vseodpuščajočega in vsedopuščajočega *postmodernizma*. Toda tudi ta se bo prej ali slej izkazal zgolj za eno od možnih perspektiv v razglabljanju o dogajanjih v človeškem svetu – saj ni ekvivalent teoriji relativnosti v kozmosu t. i. eksaktnih znanosti, temveč le parcialno ino za teorijo kaosa. Zlasti dokler je temelj njegovega referenčnega okvira dekonstrukcionizem.

Človek bo ostal merilo vseh stvari, dokler bo kaj zgodovine, njeno spoznavanje pa bo navezano na jezik. Logično je, da se bodo pojavljala vedno nova razumevanja preteklosti, ki bodo še zmerom izziv za mišljenje. Brez dvoma je nekaj čudnega v razmišljanjih liberalno-demokratskega heglovski-marksističnega revizionista Francisa Fukuyame o neizogibnem postzgodovinskem in (potemtakem tudi) postčloveškem obdobju:³³ do njih prihaja v historični perspektivi in v humanističnem okviru, se pravi v obzorjih jezika. Ameriškega misleca (oziroma točneje: preroku) bo mogoče zaupati šele, ko bo izumil nov postrelativistični izraz. Zaenkrat mu lahko samo verjamemo – ali pa tudi ne. Za humanistično stališče je namreč zmerom značilna dobršna mera skeptičnosti...

v stvarnosti), temveč utopija. Utopije pa imajo, kakor je poudaril Ivan Cankar, to čudno lastnost, da se »po navadi uresničijo«. Prim. I. Cankar, *Izbrano delo I*, Ljubljana 1970, 317. Naš pisatelj je zagotovo vedel o zgodovini veliko več, kot si običajno predstavljamo (dobro je poznal vsaj nekatera dela lorda Macaulaya, Maxa Stimerja in Maximiliana Hardna).

³⁰ »Očetje zgodovinc« so se tega dobro zavedali: Herodot je izhajal iz »dialoga« svetov Helenov in Barbarov, Tukidid iz »kontrastov« med Atenci in Špartanci, Plutarh pa je pisal vzporedne življenjepise.

³¹ Elementi strukture so že zaradi svoje funkcijske raznolikosti med seboj neprimerljivi. Torej preprosto *so* – dá se jih samo razložiti (če govorimo v Diltheyevem slovarju).

³² Na Slovenskem so opazni tudi posamezni nekritični zagledanci v nemško socialnozgodovinsko šolo, ki nastopajo enako izključujoče kot samozvani »varuhi tradicije« oziroma »posvečenci« historične antropologije.

³³ Prim. odmevne Fukuyamove knjige kot npr. *The End of History and the Last Man*, *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity in Our Posthuman Future. Consequences of the Biotechnology Revolution*. Vsekakor se ob teh tekstih čedalje močneje zastavlja vprašanje, ali nakazuje se posthumanistično obdobje zgodovine odpira vrata v posthominidno prihodnost.

ZUSAMMENFASSUNG

WAS BEDEUTET EIGENTLICH, GESCHICHTE SCHREIBEN?

Der Beitrag versucht, grundlegende Motivationen für das Schreiben historischer Texte aufzuzeigen. Die Interpretation der Geschichte als »Lehrmeisterin des Lebens« ist eindeutig zu eng: Das Bewahren des Wissens von der Welt über alle Zeiten hinweg ermöglicht in der Tat erst das Denken. Darauf wird bereits in der altgriechischen Mythologie verwiesen, wonach alle Musen – wie die Schutzherrinnen der Wissenschaft, Kunst und Geschichtsschreibung – Töchter der Erinnerung sind.

Ebenso werden »selbstverständliche« Prämissen der gegenwärtigen Geschichtsschreibung erörtert, insbesondere ihre gesellschaftlichen Vorgaben. Die Forschungsmodelle der französischen analytischen Schule, der strukturell orientierten historischen Anthropologie und der deutschen Sozialgeschichte, die in Slowenien einige vehemente, doch gänzlich unkritische Verfechter gefunden haben, beruhen im Wesentlichen auf der Definition der menschlichen Gesellschaft als einer besonderen Struktur. Sie rechnen in ihr und in ihren Segmenten mit paradigmatischen – im Endeffekt mit einer Art deterministischen Vorgängen (d.i. im Rahmen des Möglichen). Die Historiographie ist daher keine geschichtliche, sondern eine genealogische, d.h. auf die Gegenwart beziehungsweise auf das gegenwärtige Verstehen der Vergangenheit ausgerichtete Wissenschaft. Gleichzeitig wird auf die vergleichende Grundlage des Vergangenheitsverständnisses hingewiesen: Seine Differenzierung ist nur auf dem Fundament der räumlich und zeitlich nicht isolierten Beobachtung möglich.

JANKO PRUNK

SLOVENIJA KOT IDEJA IN POLITIČNI PROGRAM EVROPSKEGA RAZSVETLJENSTVA 1768-1918*

Slovenija je med današnjimi evropskimi deželami, tistimi z državnim statusom ali brez njega, med najmlajšimi. Kot ideja in program je nastala šele na prelomu iz 18. v 19. stoletje. »Pojem Slovenija je bil na začetku 19. stoletja zasnovan kot označitev območja slovensko govorečega prebivalstva v južnih deželah Avstrije in v dveh manjših sosednjih področjih Ogrske in Benečije. Do leta 1918 se sicer še ni izoblikovalo nobeno politično ozemlje s tem imenom, toda pojem Slovenija je medtem že dobil družbeno realno in potencialno tudi državopolitično vsebino.«¹

Dežele današnje Slovenije je v srednjem veku naseljevalo slovansko ljudstvo, ki je v prvi polovici 7. stoletja ustanovilo samostojni kneževini Karantanijo in Karniolo severno in južno od Karavank. Ti dve kneževini v sosedstvu bavarske in langobardske države sta sredi 8. stoletja prišli v vazalno odvisnost od bavarske države in leta 788 z njo vred pod frankovsko nadoblast. V začetku 9. stoletja so Franki odpravili v obeh slovenskih kneževinah njuno notranjo samostojnost in vpeljali oblast svojih mejnih grofov ter začeli uvajati frankovski fevdalni sistem s priseljenimi frankovskimi fevdalci. Domači vladajoči sloj se je stopil v bavarsko-frankovskem in pozabljena je bila vsakršna tradicija samostojne slovanske Karantanije.² Slovenske dežele so se spremenile v srednjeveške kronovine: Koroško, Štajersko, Kranjsko, Goriško, Istro in Trst, vključene v Sveto rimsko cesarstvo. Prebivalstvo teh dežel je ohranilo svoj slovanski jezik in samo po tem se je razlikovalo od drugih prebivalcev Svetega rimskega imperija.³

Kolikor toliko jasna predstava oz. navedba dežel, v katerih živi isto slovensko ljudstvo, izhaja iz časa reformacije. Slovenski protestanti so v svojih religioznih in jezikovnih prizadevanjih dali slovenskemu ljudstvu nujne knjige v njegovem jeziku, hoteli vedeti, kje vse se govori jezik tega ljudstva. Voditelj slovenskih protestantov Primož Trubar je prvi dal temu ljudstvu njegovo današnje ime Slovenci in naštel dežele, v katerih žive. V predgovoru k svojemu prevodu evangelijev sv. Mateja leta 1555 je tako zapisal, da se slovenski jezik majčkeno različno govori na Kranjskem, Štajerskem, Dolenjskem, na Krasu in v Istri, in zatrdil, da »morejo jezik iz moje rodne Kranjske, ki se ga jaz poslužujem v knjigah, lahko razumeti tudi ljudje iz navedenih dežel.«⁴

Podobno je Trubar na celotno slovensko prebivalstvo vseh dežel mislil tudi v svoji *Slovenski cerkovni ordningi za Kranjsko*.⁵ Ugledni slovenski zgodovinar Fran Zwitter je

* Članek je redigirano svečano predavanje na Institut für europäische Geschichte v Mainzu ob njegovih petdesetletnici 28. aprila 2000.

¹ Janko Pleterški, *Slovenija med Nemčijo in Italijo 1848–1968. Prispevki za novejšo zgodovino XL – 1/2000*, str. 41.

² Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana, 1962, str. 428; Peter Štih in Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do srede 18. stoletja*. Celovec, 1995, str. 33–43; Janko Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana, 1998, str. 15–21.

³ Štih, Simoniti, *Slovenska zgodovina ...*, str. 27–42; Janko Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. 22–35.

⁴ France Kidrič, *Die Protestantische Kirchenordnung der Slowenen im XVI. Jahrhundert*. Heidelberg, 1919, str. 37; Janez Rotar, *Die Nationalwerdung der Slowenen und die Reformation*. München, 1991, str. 41–58, posebno str. 55.

⁵ Prav tam.

že pred 2. svetovno vojno označil Trubarjeve predstave kot zavest oz. spoznanje slovenske celotnosti.⁶

V 70-ih letih 20. stoletja pa je bila *Slovenska cerkovna ordninga* ocenjena kot »tekst narodnega formiranja s političnim predznakom.«⁷

Slovensko celotnost je Trubar zelo jasno formuliral v svoji *Formula Concordiae*, tekstu iz leta 1581, ki ga je ponudil v podpis kranjskim, štajerskim in koroškim pridigarjem in učiteljem.⁸ Leto pozneje pa je v posvetilu k *Celemu novemu testamentu v slovenskem jeziku*, ki ga je posvetil svojemu mecenu württemberškemu vojvodi Ludviku zapisal sledeče: »Mi, Kranjci, Spodnji Štajerci, Korošci in Slovenci, ki uporabljamo v občevarju s preprostimi ljudstvom slovenski (vindiš) jezik.«⁹

Pri vsej tej jasnosti o razširjenosti slovenskega ljudstva po več deželah Trubar ni prišel do tega, da bi celo naseljitveno področje Slovencev imenoval s primernim novim skupnim imenom. On in vsi protestanti so se posluževali vedno le starih deželnih imen ali v redkih primerih pogojnega, nepreciznega imena Slovenska dežela (Windisches Land) ali latinskega Sclavonia. Tej deželi, v kateri živijo Slovenci, protestanti niso začrtali nobenih določenih meja.¹⁰

Morala je priti nova zgodovinska doba z novimi antropološkimi, socialnimi in političnimi predstavami – razsvetljenstvo, ki se je lotila tega problema. Med obema zgodovinskima epohama je doba knežjega (habsburškega) absolutizma in protireformacije oz. katoliške obnove. V tej dobi je cvetel le deželni patriotizem. V znanstvenem in kulturnem delovanju in občevarju je vladal nemški jezik. Protestantski religiozna in kulturna akcija sta bili namerno potisnjeni v stran in zamolčani. Kljub temu so se v Katoliški cerkvi za Slovence v vseh slovenskih deželah za bogoslužne namene posluževali, kolikor je bilo nujno (nekaj branja evangelijev in pisem), slovenskega jezika protestantov, kar je bila nekaka dispozicija za slovenski narodni preporod v drugi polovici 18. stoletja.

Narodni preporod je bil posledica notranjega socialnega, političnega in kulturno-antropološkega razvoja v habsburški monarhiji. Od sredine 18. stoletja se je v monarhiji začel temeljit proces socialne, politične, gospodarske in kulturne modernizacije, ki je prinesel razvojne možnosti tudi malim narodom brez lastnih višjih socialnih slojev. To je bila uvedba osnovne šole in nevoljniški patent z odpravo kmečke osebne odvisnosti. Toda modernizacija je zaradi centralizacije države prinašala s seboj tudi nevarnost germanizacije. Zavedajoč se te nevarnosti so se dvignili tako konzervativni kot napredni Slovenci v obrambo svojega jezika in za njegovo poživitev in razvoj.¹¹

Na začetku teh prizadevanj stoji slovenski duhovnik, avguštinski redovnik oče Marko Pohlin iz Ljubljane, ki je leta 1768 izdal *Kraynsko grammatiko* v nemškem jeziku (*Die crainerische Grammatik ...*). V narodobudnem predgovoru se je zavzel za poživitev »krajnskega« jezika in za njegovo vpeljavo v šole in v javno uradno uporabo. Hvalil je »krajnski« jezik kot vejo velike slovanske jezikovne družine.¹² V pogledu na obseg slovenskega ljudstva, torej na slovensko narodno vprašanje in s tem povezano vprašanje slovenske dežele, Pohlin sicer ni pomenil nobenega napredka. Ostal je ujet v ozko kranjsko deželno zavest in ni mu bil jasen obseg in celotnost slovenskega naroda. V tem pogledu je

⁶ Fran Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 20 (1939), str. 355–372.

⁷ Rudolf Trofenik, *Cerkovna ordninga (Slowenische Kirchenordnung)*. München, 1973, str. 1–11.

⁸ Janez Rotar, str. 57.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Günther Stöckl, *Die deutsch-slawische Südgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert*. Breslau, 1940.

¹¹ Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...*, str. 47–54.

¹² Marko Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 3–4.

bil mrtvi Trubar močnejši od živega Pohlina in njegov koncept je zmagal.¹³ Pohlina zasluga je le njegov narodnobuditeljski uvod (za kranjski narod) h *Gramatiki*.¹⁴

Velik napredek v konceptiji slovenskega naroda pomeni dve desetletji pozneje Anton Tomaž Linhart, ki je v svojem delu *Poizkus zgodovine Kranjske in ostalih južnoslovanskih dežel Avstrije* (v izvorniku *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs*) znova afirmiral vseslovensko konceptijo Primoža Trubarja. Bilo mu je jasno, da isti slovenski narod živi na Koroškem, Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, v Gorici, Trstu in Istri, čeprav zanj še ni rabil skupnega slovenskega imena, ampak je govoril o Kranjcih, Korotancih in Vindih oz. Vendih.¹⁵

Kot naselitveno področje tega ljudstva še brez skupnega imena je v najavi svoje knjige v *Laibacher Zeitung* leta 1786 navedel južni del avstrijskega okrožja med Dravo in Jadranskim morjem, češ da »predstavlja eno samo vejo na deblu Slovanov, dele pa ga zgodovinsko ne čisto točno na Kranjce in Vende.«¹⁶

V uvodu k drugemu delu svoje zgodovine je leta 1791 Linhart naselitveno področje označil kot jug Germanije, kar je jasno, da je s tem mislil le na Slovence, ki so živeli v mejah Svetega rimskega cesarstva, ne pa na vse južne Slovane habsburške monarhije, torej ne tudi na Hrvate in krajiške Srbe.

Metodološko se je opiral na zgodovinsko narodno-politične ideje A. L. Schlözerja, ki ga je imenoval »občudovanja vrednega Nemca«. Pod njegovim vplivom je napisal uvod v svojo drugo knjigo, v katerem je izjavil: »Slovani so v Avstriji po številu najmočnejši in Avstrija bi se, če bi v državotvorju veljala navada, da se država označuje po številčnosti združenih sil, na katerih temelji njena moč, morala imenovati slovanska država kot Rusija.¹⁷ To Linhartovo izjavo je Fran Zwitter razglasil za prvi slovenski politični program.¹⁸

Seveda moramo vzeti to Zwitterovo oceno samo metaforično, kajti še vedno je prebivalcem in deželi, za pravice katere se je Linhart zavzemal, manjkalo ime. To so po njegovi smrti uveljavili njegovi prijatelji in sodelavci: veleposestnik, znanstvenik in narodni buditelj baron Žiga Zois, po očetu Italijan, po materi Slovenec, ki se je priklonil slovenstvu in postal njegov mecen in voditelj. Izobrazil se je na plemiški akademiji v Modeni. S svojimi spodbudami in z bogato knjižnico je vplival na slovenske preporeditelje, zlasti na Linharta in Vodnika, ki je postal po zgodnji Linhartovi smrti vodilna osebnost narodnega preporeda. Omeniti je potrebno veliko razsvetljenko osebnost, ljubljanskega škofa Karla Herbersteina, ki je bil znan vsem evropskim razsvetlencem zaradi svojih dveh pisem o toleranci, ki jih je pisal Vatikanu, in tam doživel ostro zavrnitev. Zahvaliti se je imel samo cesarju Jožefu II., da Vatikan ni postopal zoper njega. Bil je po rodu Nemec, toda naučil se je jezika svojih vernikov Slovencev in vzpodbudil 1773 svojega tajnika Jurija Japlja k novemu prevodu *Sv. pisma* v slovenščino, kar je skupaj s sodelavci in nasledniki opravil v dvajsetih letih (1784–1804) ter prispeval k razvoju slovenskega jezika.¹⁹

Zosiovemu krogu je pripadal tudi mladi znanstvenik jezikoslovec Jernej Kopitar. Leta 1808 je izdal slovnico *Grammatik der slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. V knjigi je bila zopet jasno začrtana ideja slovenske celotnosti, edino novega

¹³ Igor Grdina, *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor, 1999, str. 225–243.

¹⁴ France Kidrič, Razvojna linija slovenskega preporeda v prvih razdobjih. *Razprave društva za humanistične vede*, V–VI. Ljubljana, 1930, str. 42–119.

¹⁵ Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...*, str. 54–59.

¹⁶ Anton Linhart, *Poizkus zgodovine Kranjske in ostalih južnoslovanskih dežel Avstrije* (prevod). Ljubljana, 1981, str. 7–11, 171–172.

¹⁷ Prav tam, str. 171–175.

¹⁸ Anton Linhart, *Poizkus zgodovine Kranjske ...*, str. 303–355.

¹⁹ Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...*, (2. izdaja), Ljubljana, 2002, str. 56.

imena za prebivalstvo in deželo še ni tvegala. To sta uveljavila pesnik Valentin Vodnik in slavistični profesor v Gradcu Janez Nepomuk Primic. Poslužila sta se enostavno Trubarjeve oznake Slovenci.

Francoska okupacija 1809–1813 velikega dela slovenskih dežel, kateri je bil Vodnik kot slovenski patriot zelo naklonjen, je prinesla slovenščini nekaj več veljave v šolah (normalkah), toda predstavljala je zelo nevarno razkosanje slovenskega ozemlja med dve sovražni državi.²⁰

Po vrnitvi avstrijske oblasti na vse slovensko ozemlje je Valentin Vodnik leta 1816 kot prvi v neobjavljeni pesmi vso deželo Slovencev imenoval Slovenija.²¹

Potrebna so bila nato še tri desetletja, da se je to ime dokončno uveljavilo. Velike zasluge za to imata dva konservativca, jurist Jovan Vesel Koseski in veterinar dr. Janez Bleiweis. Koseski je slovenske dežele imenoval Slovenija v hvalnici cesarju Ferdinandu leta 1844, objavljeni v Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novicah*.²²

Novo, izredno pomembno etapo pri osmišljanju ideje in programa zedinjenja slovenskih dežel je pomenilo revolucionarno leto pomladi narodov v Srednji Evropi 1848. V idejah in programih tega leta so Slovenci podali že jasno narodnopolitično vsebino: zedinjenje vseh dežel, v katerih živi slovenski narod, v eno deželo: Zedinjeno Slovenijo, politično avtonomijo za to deželo z lastnim deželnim zborom na osnovi naravnega narodnega prava in v deželi veljavnost slovenskega jezika v uradni rabi.²³

Izredni pomen leta 1848 za slovenski narodni razvoj je poudaril že leta 1888 zgodovinar Josip Apih v delu *Slovenci in leto 1848*, kjer je zapisal, da je bilo medenih tednov med avstrijskimi narodi po marčni revoluciji hitro konec, kajti »najprej se je z vso silo zbudil narodni čut pri močnejših narodih, ko pa so se ti lotili nove osnove države po svojem kopitu, ne da bi jemali ozir na inojezične svoje sodeželane v smislu narodne ravnopravnosti, temveč v smislu najstrožjega zgodovinskega, narodno supremacijo menda potrjujočega prava, prisilili so takoj druge narode, da so se postavili na ravno tako stališče in zahtevali, da se osnuje država tako na liberalnem načelu kakor tudi na podlagi ravnopravnosti; dokler narodna skupina ni svobodna, v narodnih zadevah samostojna, dotlej ni uresničena svoboda tudi pojedinca.«²⁴

Pomen leta 1848 so poudarjali vsi slovenski zgodovinarji 20. stoletja, ki so se ukvarjali z novejšo zgodovino: Dragotin Lončar, Ivan Prijatelj, Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Vasilij Melik, Janko Pleterški in Janko Prunk.

Slovenski narodno-politični program oz. programi leta 1848 (poznamo jih kar 18) so bili delo številnih skupin in posameznikov. Prva dva so objavili kaplan Matija Majar Ziljski v Celovcu in skupina slovenskih izobražencev na Dunaju že konec marca 1848. Programa sta z malo drugačnimi besedami zahtevala isto: zedinjenje vseh slovenskih dežel v enotno deželo Zedinjeno Slovenijo, v kateri bi slovenski jezik uporabljali v šoli in uradih. Ta slovenska dežela pa naj bi v okviru avstrijskega cesarstva uživala tudi narodno avtonomijo s svojim deželnim zborom. Ta program, ki so ga v aprilu in maju s svojimi besedami objavile še druge slovenske skupine in društva v Gradcu, Ljubljani in Trstu, imenujemo program Zedinjene Slovenije, ki je postal slovenski politični program za prihodnjih sto let.²⁵

²⁰ Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768-1992)*. Ljubljana, 1992, str. 34–39.

²¹ Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Ljubljana, 1999, str. 16.

²² Prav tam, str. 17–23.

²³ Janko Pleterški, Slowenenen, v *Die Habsburger Monarchie, 1848-1918. III/2 Die Völker des Reiches*, Wien, 1980, str. 801–804, in Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon ...*, str. 51–68.

²⁴ Josip Apih, *Slovenci in leto 1848*. Celovec, 1888, str. 64.

²⁵ Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...*, str. 65.

Program je bil postavljen na demokratični temelj človeške in narodne enakopravnosti, na temelj naravnega, ne pa zgodovinskega prava. V tem pogledu smo Slovenci v Evropi prednjačili in bili ena redkih izjem. Toda takšna načela v tedanji Avstriji niso zmagovala. Avstrijsko-nemška buržuazija in tudi konservativne aristokratske elite, ki so bile pripravljene na kompromis z Ogrsko, z italijanskimi pokrajinami in s poljsko Galicijo, so zavračale vsako avtonomijo Čehov in Slovencev. Imeli so jih za normalni sestavni del nemške Avstrije, ki naj se po mnenju liberalne buržuazije vključi v veliko nemško državo, za kakršno je plediral odbor v Frankfurtu.²⁶ Slovenci so vključitev v frankfurtsko Nemčijo odklonili v več svojih programih, tako kot Čehi s pismom po vsej Evropi znanega Františka Palackega, in se sklicevali na pravico vsakega naroda, »da sam pove in odloči, kaj je zanj najbolje« (J. Kranjc).²⁷

Slovenci v revolucionarnem letu 1848 za uresničenje svojega političnega programa niso imeli učinkovitih instrumentov moči, niso imeli svojih vojaških polkov, zaradi katerih bi bila Avstrija pripravljena na koncesije, kot je bil to primer s Hrvaško; niso imeli tudi nobenega narodnega političnega predstavništva. Razvili so le veliko politično propagando zoper majske volitve v frankfurtski parlament, ki so imele za posledico, da v nekaterih volilnih okrajih niso izvedli volitev, v nekaterih pa so bili poslanci v Frankfurt izvoljeni le s peščico glasov.²⁸

Matija Majar Ziljski je v eni točki svojega znamenitega programa Kaj Slovenci terjamo? zapisal tudi: »Pri Nemški zvezi (Deutschem Bund) nočemo biti, naj je, kar hoče. Mi smo in bomo verni našemu cesarju in naši ustavnoj vladi, mi hočemo biti in ostati v prijateljskem zvezu z vsemi narodi našega cesarstva, tudi z Nemci, z ostalo Germanijo in s tujimi nemškimi vladarji pa zato nimamo nič opraviti. Vsak zvez s tistimi Nemci bi nam samo škodoval.«²⁹

Podobno je proti Frankfurtu pisal tudi dr. Josip Kranjc, docent prava na graški univerzi in najbistrejša politična glava med Slovenci leta 1848. V polemiki z Nemci, ki so dvomili v možnost slovenskega narodnega razvoja, je izrazil nekaj misli, ki najbolj odražajo vso eksistencialno dilemo Slovencev. Zapisal je, da se Slovenci ne bodo ubili iz golega strahu pred smrtjo. Zatrdil je, da »nobenemu narodu ni mogoče odrekati, da sme varovati temeljne pravice, pa naj so komu še tako nevšečne«. Veliko Nemčijo je radikalno zavrnil: »Če pa nemški brat v Avstriji zahteva, da gre tja, kjer je doma, a Slovan tujec, mi ga ne zadržujemo. Naj se oddeli od nas z mejo, odrejeno na etnični osnovi.« Geograf Peter Kozler je iz tega motiva začel pripravljati natančno statistično-geografsko študijo o slovenski etnični meji. Njegovo izredno natančno delo, narejeno na terenu, je skupaj s karto izšlo šele leta 1853.³⁰

Maja so na pobudo dunajskih Slovencev slovenska politična društva v domovini začela zbirati podpise za Zedinjeno Slovenijo, ki so jih nameravala predati cesarju. Akcija je zelo dobro uspela, zlasti na Štajerskem, in je bila jeseni 1848 odposlana državnemu zboru v Kromeriž. Jeseni so se tudi nacionalna nasprotja med Nemci in Slovenci najbolj zaostriala. Nemško stališče je najbolj jasno formuliral nemški liberalec s Koroške Vincenz Rizzi takole: »Razumemo, da izobražen Slovan ne bo v Nemški zvezi, kljub vsej politični enakopravnosti, kljub bratovskemu občevarju z Nemci nikoli zares polno svobodno zadihal.

²⁶ Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana, 1962, str. 22–3 in Janko Pleterški, *Slovenen ...*, str. 802–805.

²⁷ Stane Granda, *Prva odločitev ...*, str. 26–27, 562–563; Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...* (2. izdaja), str. 69.

²⁸ Janko Prunk, *Kratka zgodovina ...*, str. 70.

²⁹ Prav tam, str. 70.

³⁰ Prav tam, str. 70.

Razumemo, ker smo sami na sebi izkusili, kaj je plemenska ljubezen, ker nas naše srce uči spoznavati in spoštovati slovensko srce. Toda mi imamo za vsa poželenja po ločitvi eno samo besedo odgovora, žalostno, neizprosno: politična nujnost. Posest Trsta in poti do njega je življenjsko vprašanje Nemčije – to je njeno edino južno pristanišče.« Takšno je bilo stališče nemškega prebivalstva habsburške monarhije glede položaja Slovencev in slovenskih dežel vse do razpada monarhije ob koncu 1. svetovne vojne in je v veliki meri pogojevalo politiko slovenskega naroda in njegovih političnih dejavnikov.³¹

V kromeriškem parlamentu je sicer poslanec nemške levice Ludwig Löhner predlagal preureditev Avstrije v federacijo nacionalnih enot, razmejenih po etničnih mejah, katerih ena bi bila tudi Slovenska Avstrija, toda ta predlog je ostal le epizoda revolucionarnega leta 1848.

Slovinci leta 1848 svojega dobro domišljenega in perspektivnega programa niso mogli uresničiti, ostal je za prihodnost, za nove socialne in politične okoliščine.

Slovincem je bila leta 1848 priznana le etnična individualnost, ime in celotnost. Ravno tako pa je bila v zvezi z razpletom z zemljiško odvezo in ukinitvijo monopola plemstva v političnem življenju rojena možnost za vstop slovenskega naroda v politično življenje. Zaradi tega predstavlja leto 1848 enega najvažnejših prelomov v slovenski zgodovini.³²

Desetletje, ki je sledilo marčni revoluciji, je znano kot desetletje Bachovega absolutizma. V tem času brez ustavnih in demokratičnih pravic tudi Slovenci politično niso mogli delovati.³³

Nova etapa v slovenskih prizadevanjih za ustanovitev avtonomne slovenske dežele se začena z vpeljavo demokratičnega političnega življenja v Avstriji leta 1860. Ustanovila so se narodna, kulturna in politična združenja, ki so nastopala na volitvah v deželne zборе. Slovensko narodno združenje, pogojno označeno kot stranka, se je na deželnozborskih volitvah leta 1867 dobro odrezalo. Osvojilo je vse podeželske okraje in si pridobilo večino v kranjskem deželnem zboru. Ta uspeh je opogumil voditelje slovenskega narodnega gibanja za veliko politično kampanjo med ljudstvom za podporo zahtevi po ustanovitvi avtonomne Zedinjene Slovenije. Tri leta (od 1868 do 1871) so se vrstila velika ljudska zborovanja (pretežno kmečkega ljudstva) na prostem, imenovana mitingi in nato po češkem vzoru tabori, z glavno zahtevo: naj država odobri združitev vseh s Slovenci poseljenih dežel v avtonomno upravno enoto Zedinjeno Slovenijo. To je naletelo kot že leta 1848 (ali še bolj odločno) na odpor dunajskih vladajočih elit in tudi na strah Nemcev v slovenskih deželah. Nemcev je bilo v slovenskih deželah samo 9%, toda kot vladajoči narod so imeli privilegirano položaj v Avstriji, ki ga niso hoteli izgubiti s federalizacijo države na nacionalni osnovi.

Slovenske narodne elite so bile po drugi strani tudi v strahu pred germanizacijo, ki je v drugi polovici 19. stoletja že močno načenjala robove slovenskega etničnega prostora. Bile so prepričane, da se je germanizaciji in italijanizaciji moč upreti samo z vzpostavitvijo avtonomne Zedinjene Slovenije, v kateri bo uradni jezik slovenski. Slovenci so nekako čutili, da imajo premajhno moč, da bi izsilili politični sporazum z Nemci. V občutku politične nemoči so se (Janez Evangelist Krek) 1898 odločili za zvezo s Hrvati (s pravaško stranko). Računali so s pomočjo Hrvatov in njihovega boljšega narodno-političnega statusa na osnovi hrvaškega državnega prava in narodnostnega načela rešiti svoje narodnostno vprašanje, tj. ustvariti Zedinjeno Slovenijo v okviru tripartitne hrvaško-slovenske državne enote.³⁴

³¹ Prav tam, str. 71.

³² Prav tam, str. 72.

³³ Prav tam, str. 72.

³⁴ Janko Pleterški, *Študije o slovenski zgodovini in narodnemu vprašanju*. Maribor, 1981, str. 101–166, 215–227; Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon...*, str. 140–150.

Tako imamo pri Slovencih, predvsem pri Slovenski ljudski stranki, v desetletju pred prvo svetovno vojno številne manifestacije, zborovanja in resolucije za hrvaško-slovensko trialistično državno enoto, v kateri pa niso posebej omenjali Zedinjene Slovenije, ki se jim je zdela sama po sebi umevna in edini smisel in cilj.

V času prve svetovne vojne – ob najhujših pretnjah Italijanov (Londonski pakt) in Nemcev (Deutsche Belange, 1916) Slovincem in njihovi celovitosti – so Slovenci svojo politično zvezo s hrvaškimi pravaši še stopnjevali in maja 1917 v dunajskem parlamentu skupaj z njimi oznanili Majniško deklaracijo, ki je zahtevala takoj združitev vseh ozemelj habsburške monarhije, na katerih so živeli južnoslovanski narodi, v samostojno državno telo v okviru habsburške monarhije. Temu sledeče deklaracijsko gibanje jeseni in pozimi 1917–1918 je med Slovenci močno stopnjevalo idejo usodne odrešilne povezanosti z jugoslovanskimi narodi in možnosti njihove države v habsburški monarhiji.

Dokončna odločitev zanjo je bila sprejeta 6. oktobra 1918, ko je hrvaško-srbska koalicija v Zagrebu pristala na ustanovitev Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov. Slovence je predvsem preveval strah, da bi se Hrvati in Srbi ne sporazumeli sami z Dunajem, njih pa prepustili lastni usodi v Avstriji.³⁵

Zato tudi niso hoteli sprejeti in razmišljati o pobudi cesarja Karla I. 16. oktobra, ki je v manifestu svojim zvestim narodom predlagal in ponujal preureditev Avstrije v zvezno državo, »v kateri bi vsak narod na svojem naselitvenem področju tvoril samostojno državno telo.« Ta pobuda tudi v slovenskem zgodovinsko-pisju ni bila ne kritično niti ne točno obravnavana,³⁶ z izjemo v novejšem času Vasilija Melika.³⁷

Seveda obstaja problem dejanske možnosti realizacije Karlovega manifesta, toda o tem zgodovinsko-pisje lahko razpravlja pogojno z indirektnim logičnim dokazovanjem. Konkretni zgodovinski razvoj pa je pokazal, da je bila ob odhodu iz Avstrije za trenutek vsaj v pojmu in politični zavesti ustvarjena zedinjena Slovenija,³⁸ ki pa so ji imperialistični apetiti Avstrije in Italije odtrgali velike kose ozemlja. Toda Slovenija, sicer okrnjena, je z zavestjo o celotnosti preživela v jugoslovanski državi.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Vsi avtorji, vključno z zgornjima navedenima, so v svojih prikazih emancipacije Slovencev od Avstrije spregledovali formalno besedilo manifesta in naglašali le nepripravljenost vladajočih elit, da bi dopustile Slovincem Zedinjeno Slovenijo.

³⁷ Vasilij, Melik, Slovenski državno-pravni programi 1848–1918, v *Slovenci in država*. Ljubljana, 1995, str. 71.

³⁸ Jurij Perovščak, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana, 1998, str. 105–106.

SUMMARY

**SLOVENIA AS AN IDEA AND A POLITICAL PROGRAM OF
THE EUROPEAN ENLIGHTENMENT 1768-1918**

Slovenia as an idea and a program arose in accordance with the new European era – the Enlightenment – and with it came the basic Slovene national rebirth in the second half of the 18th century. The poet Valentin Vodnik first used the name ‘Slovenia’ in an unpublished poem of 1816 when he named the entire land of the Slovenes ‘Slovenia’. The name finally came into usage three decades later when the lawyer and poet Jovan Vesel Koseski again called the Slovene lands ‘Slovenia’ in a poem to the Emperor Ferdinand on his Name Day, published in the *Peasant and Tradesman News* in 1844.

Starting with the Spring of Nations in the revolutionary year of 1848, the formulation of the idea and the program of unification of the Slovene lands began to take on real importance. Within the ideas and programs of that year the Slovenes had already put forth clear national-political contents: the unification of all the lands in which lived the Slovene people into one land, ‘United Slovenia’, political autonomy for that land with its own provincial assembly on the basis of natural national law, and the official use of the Slovene language.

The next stage in Slovene endeavours for the establishment of an autonomous Slovene land began upon the establishment of democratic political life in Austria in 1860. For three years (from 1868 to 1878) there were numerous large outdoor ‘meetings’ (mitings) of the people (predominantly peasant folk), later called ‘tabori’ according to the Czech model: They demanded that the state allow the unification of all of the lands inhabited by Slovene into an autonomous governing unit, United Slovenia. This met with the resistance of the Viennese governing elite already in 1848. In 1898 the Slovene Catholic political faction, which had a leading role among Slovenes, opted for a political alliance with the Croats (the Party of Justice – *Pravaška stranka*). They planned to resolve their national question with the aid of the Croats and their better national-political status, which was based on Croatian state law and the national principle; thus to create the United Slovenia within the framework of a *trialist* Croat-Slovene state unit. The whole Slovene political establishment supported the realization of the *trialist* concept (including legal unification with the Habsburg Serbs) in May 1917, when the Southern Slav delegates in the Vienna Parliament recognized the ‘May Declaration’. The May Declaration demanded the unification of all of the territories of the Habsburg Monarchy inhabited by Southern Slavic nations into an independent state body within the framework of the Habsburg Monarchy. Among the Slovenes the subsequent declaration movement in the fall and winter 1917-1918 drastically increased the idea of a fateful saving link with the Southern Slavic nations and the possibility of their own state within the Habsburg Monarchy.

The concrete historical development after the exit of the Slovenes from Austria showed that for a moment a United Slovenia had been created, at least in ideas and political conscience, from which however the imperialist appetites of Austria and Italy tore away large slices of territory. Slovenia did however survive inside the Yugoslav state with an awareness of its totality, despite its territorial reduction.

BRANKO MARUŠIČ

PRISPEVEK K POZNAVANJU STIKOV MED SLOVENSKIMI IN ITALIJANSKIMI ZGODOVINARJI (ZGODOVINOPISJEM)

Sestavino dolgoletnega in razvejanega znanstvenega dela akademika prof. dr. Janka Pleterskega predstavlja v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja tudi sodelovanje na sestankih italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev. Ta segment ustvarjalnosti ni posebej naglašen v njegovih biografijah, v katerih je sicer poudarjena profesorjeva raziskovalna pozornost, namenjena predvsem slovenski severni narodnosti meji in razmerjem slovenskega prostora z Avstrijo v preteklosti in sedanjosti. Toda Janko Pleterski je raziskoval tudi probleme zahodnih slovenskih meja in zahodnega obmejnega prostora ter italijansko-jugoslovanske (slovenske) odnose.¹

Oboji, jugoslovanski in italijanski zgodovinarji, ki so se začeli sestajati na začetku šestdesetih let, so želeli postaviti temelje za kritično raziskovanje povezav med Italijo in južnoslovanskimi narodi od preporodnega časa dalje, vendar tudi s konkretno nalogo, da bi sestavili teze, »u kojima bi istorija italijansko-jugoslovenskih odnosa bila sintetički i objektivno izložena u cilju stvaranja jednog vodiča i jedne orijentacione tačke za nastavu istorije u školama i za kompilaciju školskih udžbenika.«² V ta namen so se prvič srečali v Beogradu (21.–24. 9. 1960), nato pa še trikrat (Milano 21.–24. 5. 1962, Dubrovnik september 1963³ in Taormina 27. 9.–2. 10. 1964). Rezultat štirih sestankov je bilo poročilo, ki ga je po dogovoru (sklepu) prva objavila italijanska stran (*Cultura e scuola* 10/1971, šte. 37, str. 98–129), nato pa še jugoslovanska v srbohrvaškem jeziku.⁴ Poleg profesorja Pleterskega sta na omenjenih sestankih slovenski del jugoslovanskih zgodovinarjev zastopala še univerzitetna profesorja Milko Kos in Fran Zwitter. V nadaljevanju srečanj, ki so se obnovila po dvanajstih letih, je sodeloval le še profesor Pleterski (peto zasedanje v Sarajevu 22.–24. 5. 1976; za sedmo srečanje v Ljubljani je pripravil referat, ki ga pa zaradi odsotnosti ni prebral), pridružili pa so se mu novi sodelavci, med njimi predvsem profesor Ferdo Gestrin, ki je postal tudi član italijansko-jugoslovanske komisije za zgodovino.⁵ Po šestem sestanku v Firencah (10.–12. 6. 1977) je prvič gostila delovanje komisije tudi Ljubljana (26.–28. 5. 1978).⁶ Sledili so še sestanki v Reggio Calabrii, Hercegrovem (22.–25. 4. 1981)⁷ in Rimu (24.–26. 6. 1982).⁸ Potem je delo prenehalo,

¹ Npr.: Jugoslavija med Mussolinijem in čaršijo. Dokumenti iz diplomatske zgodovine med obema vojnama. V: *Tedenska tribuna* 18. 3. – 2. 7. 1959, šte. 11–26; Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. V: *Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*. Ljubljana 1996, 189–202; Med Mussolinijem in čaršijo. V: *Delo* 19.3.–5. 4. 1996, šte. 65–80 (14 nadaljevanj).

² Italijansko-jugoslovanske teze za istorijske tekstove. V: *Jugoslovanski istorijski časopis* 1977, šte. 3–4, str. 85.

³ Janko Pleterski, Srečanja v Dubrovniku. Pogovori italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev. V: *Naši razgledi* 21. 9. 1963, šte. 18, str. 351.

⁴ Italijansko-jugoslovanske teze ... 85–124.

⁵ Branko Marušič, Peti in šesti sestanek italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev. V: *Zgodovinski časopis* 31/1977, 539–541.

⁶ Darja Mihelič, Poročilo o sedmem sestanku jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. V: *Zgodovinski časopis* 32/1978, 160–161.

⁷ Ferdo Gestrin, 9. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. V: *Zgodovinski časopis* 35/1981, 311–312.

nadaljevalo pa se je srečevanje zgodovinarjev, vendar ne na državni ravni, pač pa predvsem v okviru mednarodnih znanstvenih sestankov, imenovanih tudi Due sponde (Dve obali), o odnosih med jadranskima obalama skozi zgodovino (»sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche«). Začela so se leta 1971 s kongresom v Brindisiju. Na tem in na sledečih kongresih so sodelovali tudi slovenski zgodovinarji (Ferdo Gestrin, Janez Peršič, Ignacij Voje),⁹ ki so bili sicer udeleženci tudi drugih in drugačnih srečevanj z mednarodno udeležbo v raznih italijanskih krajih, zlasti pa v obmejnem prostoru (Gorica, Trst, Videm).

V samostojni slovenski državi je delovala leta 1993 na državnem nivoju ustanovljena slovensko-italijanska kulturno-zgodovinska komisija. Svoje delo, po naročilu vlad italijanske in slovenske države, »da celovito in natančno prouči vse pomembne vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med dvema narodoma«, je končala leta 2000, pravzaprav leta 2001, ko je bilo objavljeno poročilo o slovensko-italijanskih odnosih v razdobju 1880–1956.¹⁰ Gradivo k zgodovini stikov med italijanskimi in slovenskimi zgodovinarji, ki na tem mestu sledi uvodni razlagi, bi bilo lahko potrebno dopolnilo pravkar omenjenemu poročilu italijanskih in slovenskih zgodovinarjev. Stiki med zgodovinarji so tudi del kulturnih odnosov med Slovenci in Italijani, v sklop katerih sodijo književnost, gledališče, likovna umetnost in film.¹¹ Take oblike kulturnih stikov je obravnavalo že več objav.¹²

* * *

Koprsko Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije je pripravilo 23. septembra 2002 sestanek Slovensko-italijanski odnosi v zadnjih sto letih. V utemeljitvi posveta je zapisana tudi ugotovitev o sodelovanju zgodovinarjev in strokovnjakov na obeh straneh slovensko-italijanske meje, »ki intenzivno teče že vrsto let.«¹³ Vrsto let pa pomeni vendar krajši čas, kot ti stiki v resnici trajajo. Stiki med slovenskimi in italijanskimi oziroma furlanskimi zgodovinarji niso od včeraj, saj se začenjajo v drugi polovici devetnajstega stoletja.¹⁴ Takrat, ko je v resnici zgodovina postala prava samostojna veda, kar se najbolje zrcali – vsaj za slovensko zgodovinopisje zelo pomembni premiki – v samostojnih in posebnih univerzitetnih katedrah za pouk zgodovine na avstrijskih (avstro-ogrskih) univerzah, v posebnih periodičnih publikacijah (tudi v slovenskem jeziku) in v zgodovinskih raziskovalnih ustanovah.¹⁵

Stiki med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji se najprej pojavljajo na ozemljih,

⁸ Ferdo Gestrin, 10. zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino. V: *Zgodovinski časopis* 36/1982, 153–154.

⁹ Rade Petrović, Odnosi između dvije jadranske obale (Šesti kongres istoričara). V: *Istorijski časopis* 22/1987, 187–193.

¹⁰ *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije/ I rapporti italo-sloveni 1880–1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena/ Slovene-italian relations 1880–1956. Report of the slovene-italian historical commission.* Ljubljana 2001.

¹¹ *Enciklopedija Slovenije* 4, Ljubljana 1990, 203–210. O kulturnih stikih pišejo Miran Košuta, Dušan Moravec, Jože Sivec in Silvan Furlan.

¹² Janko Jež, Italijansko-slovenski stiki skozi stoletja. V: *Primorski dnevnik* 14. 1.–20. 10. 1968 (33 nadaljevanj); Mara Poldini Debeljuh, *Rapporti tra la cultura italiana e quella slovena nel Litorale 1900–1940.* Trieste 1973. Delež Slovencev pri oblikovanju kulturnih stikov je zajet tudi v Artura Cronie monografiji *La conoscenza del mondo slavo in Italia* (Padova 1958).

¹³ Gorazd Bajc, Znanstvenemu srečanju na pot. V: *Glasnik ZRS Koper*, števil. 14, 2002, str. 11.

¹⁴ Branko Marušič, Slovensko-furlanski kulturni stiki. V: *Jadranski koledar* 1986, 33–36; Isti, Kratek pregled stikov med furlanskimi in slovenskimi zgodovinarji. V: *Z zahodnega roba.* Nova Gorica 1995, 129–133.

¹⁵ Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede.* Ljubljana 1960, 216–249; Peter Vodopivec, Zgodovinopisje. *Enciklopedija Slovenije* 15, Ljubljana 2001, 165–172.

kjer sta se oba naroda neposredno stikala in se še stikata. Gre za ozemlja zgodovinske Goriške, za Trst, Istro in Furlanijo. Poudariti pa je treba, da je bila zgodovina slovenskega ozemlja ali vsaj njenega dela, predmet obravnave domala vseh zgodovinskih pregledov italijanskih avtorjev, posvečenih ozemlju (mestom in njih zaledju) na stičišču romanskega in slovanskega sveta (Istra, Trst, Goriška, Furlanija) že takrat, ko se prvič pojavijo (v vrsti takih piscev je prvi furlanski zgodovinar Marco Antonio Sabellico ob koncu 15. stoletja). Ne bomo zahajali v starejša obdobja. Omenimo le 17. stoletje, ko je napisal svojo rokopisno zgodovino Norika in Furlanije prvi zgodovinar slovenskega rodu pater Martin Bavčer (1595–1668), pisal in objavil pa je le v latinščini. Tržaški kronist iz 17. stoletja Vincenzo Scussa (1620–1702) je bil med drugim tudi duhovni pomočnik in župnik v brkinski Hrušici in Brezovici. Koprski škof Pavel Naldini pa je v svojem opisu Kopra in koprške škofije izrecno omenjal Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681), ki je »okronal silovite napore vseh, ki so pisali o Istri in njeni prestolnici.«¹⁶

Prav na začetku devetnajstega stoletja,¹⁷ s katerim se začenja ta pregled, so slovenski prevodi italijanskih besedil z zgodovinsko vsebino. Tako govori drobna knjižica o čudežih v cerkvi sv. Jožefa v Ricmanjih,¹⁸ sledita »*historia zamaknene divice Marie od Mörl v Kaltern na Tirolskim*« (Gorica 1837) in pa *Kratka povést od boshie poti na Sveti Gori nad Solkanam blisu Gorize* (Videm 1843). Ta knjižica, ki je med vsem tremi najbolj zgodovinska, je bila prevedena iz italijanščine (*Compendio storico della erezione distruzione e riedificazione del Santuario di Maria SS. di Monte Santo sopra Salcano, vicino Gorizia*, Videm 1841).¹⁹ Po letu 1850 je število takih in podobnih prevodov, objavljal jih je tudi periodični tisk, kar naraslo.²⁰

Prvo delo slovenskega zgodovinarja, prevedeno v italijanščino, je razprava Simona Rutarja (1851–1903) o slovenskih naselbinah v Furlaniji; izšla je leta 1883 v *Ljubljanskem zvonu* (1883). Leta 1887 jo je v Vidmu v italijanščini objavil Ivan Trinko (1863–1954), beneškoslovenski rojak, ki je pretežni del svojega življenja deloval v videmskem nadškofijskem bogoslovju. Opravil je veliko nalog pri raziskovanju krajevnega beneškoslovenskega domoznanstva in zgodovine, prizadeval si je za povezovanje med slovenskimi, italijanskimi in furlanskimi zgodovinarji ter tudi za poznavanje slovenske zgodovine, še posebej Beneške Slovenije,²¹ pri Italijanih.²² Podobno, a vendar z manj

¹⁶ Pavel Naldini, *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper*. Koper 2001, [22].

¹⁷ Leta 1798 je v Ljubljani izšla v slovenskem prevodu biografija misijonarja Leonarda iz Porto Maurizioja, njen avtor je Giuseppe Maria da Masserno. Pred tem je od leta 1555 izšlo 13 samostojnih del, prevedenih iz italijanščine. Več o teh in o drugih kasneje navedenih prevodih iz italijanščine v Marijana Breclja bibliografskem pregledu *Štiri stoletja in pol prevajanja italijanskih del v slovenščino 1555–2000* (Nova Gorica 2000).

¹⁸ Knjižica *Kratki sapopadik lepih zhudesov velikiga patriarha in rednika Kristusoviga svetiga Joshefa k' so jih popisali gospod fajmashter s' Dolline de so se godile v' zirkvi s. Jurja v' Rizmanih per altaru s. Joshefa v' leto 1749* (Trst 1827). Prvi opis ricmanjskih čudežev je iz leta 1750 (*Compendioso racconto ...*), leta 1827 je izšel drugi opis z naslovom *Breve racconto ...* in njegov slovenski prevod *Kratek zapopadik ...*, ki je izšel v reprintu s spremnimi besedili v knjižici *Čudeži sv. Jožefa v Ricmanjih pri Trstu v starem opisu iz leta 1827* (Trst 1992).

¹⁹ Italijanska in slovenska izdaja sta prirejeni po delu Gaspareja Pasconija *Historia ecclesiae, et conventus Montis Sancti* (Benetka 1746). Slovenska izdaja je izšla tudi v faksimilu z naslovom *Kratka zgodovina božje poti na Sveti Gori nad Solkanom blizu Gorice v starem zapisu iz leta 1843* (Sveta Gora 1993); spremljajo ga dodatna besedila.

²⁰ Npr.: članka Francesca Gattija, ravnatelja goriške realke o Furlaniji (*Domovina* 1867, šte. 42 in 54) in o križarskem pohodu na Kobaridce l. 1331 (*Domovina* 1867, šte. 12), nepodpisani članek iz koledarja *Lunari di Gurizza* (1858) o tolminskem puntu l. 1713 (*Domovina* 1867, šte. 17, 19–22) ter tudi knjižica o sv. Justu, zavetniku Trsta (Trst 1878).

slovenske zavednosti ali pa celo brez nje,²³ se je delu Ivana Trinka pridružil zgodovinar in zemljepisec Francesco Musoni (1864–1926), srednješolski, kasneje univerzitetni profesor. Zaradi svojih raziskav, poznavanja in objav je postal eden izmed pomembnih italijanskih slavistov. Zanimala so ga vprašanja krajev, z njimi je bil povezan tudi neposredno, saj je bil župan v Špetru Slovenov in pokrajinski svetovalec v Vidmu. Zanimala so ga tudi aktualna politična vprašanja Slovencev,²⁴ o Slovencih pa je napisal knjižico.²⁵ Tretji njun sodobnik in rojak iz Špetra Slovenov Bruno Guyon (1868–1943) pa se je posvečal predvsem jezikoslovju.

Sredi 19. stoletja pripada posebno mesto goriškemu semeniškemu profesorju, jezikoslovcu in domoznancu Štefanu Kociančiču (1818–1883), ki je poleg zgodovine goriških Slovencev raziskoval tudi zgodovino nekaterih župnij v Furlaniji in spodnjem Posočju (Versa, Fratta, Tapogliano, Fiumicello, Gradišče ob Soči, Villesse, Farra). Opozarjal je na arhivsko gradivo, zlasti v kapiteljskem arhivu v Čedadu. Morda je zaradi takih opozoril obiskal furlanske arhive slovenski zgodovinar Janez Parapat (1838–1879) in o tem napisal časopisno informacijo.²⁶ Kasneje so bili taki obiski slovenskih zgodovinarjev pogostejši.²⁷

Štefan Kociančič je vzdrževal zveze s krajevnimi domoznanci in se ni spuščal v polemike z italijanskimi zgodovinskimi deli in njih pisci, ki so sicer vzbujali zelo pogosto nejevoljo v slovenski javnosti zaradi Slovincem nenaklonjenega pisanja. Bil je namreč čas, ko sta prav raziskovanje zgodovine in njena interpretacija postali del narodnostnih soočanj ob slovenski zahodni narodnostni meji.²⁸ Zgodovinarji (in domoznanci) so se vključili v posebej naglašena dokazovanja, razlage in polemike. Pri tem je imela italijanska stran mnogo več izkušenj in profesionalnosti ter več sredstev za posredovanje svojih spoznanj (dnevni, revijalni in znanstveni tisk). Na tem mestu bi poleg predvsem istrskih (Carlo Combi, Carlo De Franceschi, Tommaso Luciani, Paolo Tedeschi) in tržaških objav (Domenico Rossetti, Pietro Kandler, Jacobo Cavalli) omenili Pacifica Valussija (1813–1893), zlasti pa Prospera Antoninija (1809–1884) z njegovim obsežnim delom *Il Friuli orientale* (Milano 1865).²⁹ Nebogljenost Slovencev kaže tudi naivna polemika, ki jo je v dokazovanje starodavne slovanskosti Trsta gojil Josip Godina Verdeljski (1808–1884): »Saj je pač mogoče, in se daje pa tudi lahko dokazati, da so tu bivali najprej ljudje našega velicega plemena, naj pa le blebečejo zastran tega znani hudi naši protivniki ali tudi še drugi, karkoli se jim ljubi ... zlasti po dr. Kandlerju, ki v svojih čudnih spisih, zadevajoč naše prednike (stare Slavjane) razglaša tiste, ravno kakor še marsikak drug zgodovinopisalec, le za pogubnike in roparje.«³⁰ Deset let zatem je bil Matija Sila (1840–1925) s knjigo *Trst in*

²¹ Sodelovanje pri Olinta Marinellija vodnikih *Guida delle Prealpi Giulie* (Udine 1912) in *Guida della Carnia e del Canal del Ferro* (Tolmezzo 1924–1925).

²² *Storia politica, letteraria ed artistica della Jugoslavia*. Udine 1940.

²³ Simon Rutar (*Beneška Slovenija. Prirodnoznanstvi in zgodovinski opis*. Ljubljana 1899, 172) je pisal o Musonijevi sodbi, da naj se Slovenci »iz ljubezni do Italije« odrečejo materinemu jeziku.

²⁴ La lotta della nazionalità in Austria. V: *Atti della Accademia di Udine*, s. III, 6/1898–1899.

²⁵ *Gli Sloveni (Jugoslavi occidentali)*. Novara 1919.

²⁶ Janez Parapat, Furlanski arhivi in naša zgodovina. *Slovenec* 4. 4. 1874, štev. 40.

²⁷ Anton Koblar, Drobline iz furlanskih arhivov. V: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (IMK) 1/1891 – 4/1894*; Vladimir Levec, Iz furlanskih arhivov. V: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 13/1903, 1–39*; Milko Kos, Gradivo za starejšo zgodovino Slovencev v arhivih izven naših meja. Furlanski arhivi. V: *Jugoslovenski istorijski časopis 2/1963, štev. 1, str. 37–42*.

²⁸ Branko Marušič, Strokovno in znanstvenoraziskovalno sodelovanje med Gorico in Novo Gorico. V: *Nova Gorica – Gorica. Izzivi in možnosti sobivanja*. Nova Gorica 1997, 94.

²⁹ Anonimno poročilo o knjigi v *Novicah* (4. 10. 1865, str. 323) sodi, da je knjiga pisana z glavo in z znanjem, toda že na prvi pogled je očitno, da »predrzna laž prav bogato nadomestuje resnico.«

³⁰ *Opis in zgodovina Tersta in njegove okolice*. Trst 1872, 4–5.

okolica kvalitetnejši,³¹ toda tudi polemičen do pisanja italijanskih avtorjev, predvsem Jacoba Cavallija (1839–1919). Ta je leta 1877 izdal šolski učbenik *La storia di Trieste raccontata ai giovanetti* in dobil zanj posebno nagrado tržaške mestne uprave.

Objave italijanskih piscev je spremljal tudi slovenski dnevni in revijalni tisk, in sicer tiste iz kraljevine Italije kot one, ki so izhajale na avstrijskih tleh.³² Pri tem je imel posebno vlogo Simon Rutar, ki je ob svojem temeljnem raziskovalnem delu opozarjal na domoznanske novosti pri sosedih, vendar je v svojih razpravah in ocenah kritično motril objave italijanskih piscev kot Pietra Kandlerja (1805–1872)³³ in Carla De Franceschija (1809–1893).³⁴ Leta 1899 se je Rutar, ker je bil povabljen, udeležil v Čedadu kongresa ob 100-letnici smrti Pavla Diakona, prav v letu, ko je izdal knjigo *Beneška Slovenija*, katere posebnost je tudi ta, da je kot edicija Slovenske matice (knjižna zbirka Slovenska zemlja) govorila o slovenskem ozemlju, vendar pod suverenostjo tuje, italijanske države.

Ohranjeno korespondenčno gradivo priča o stikih literarnega zgodovinarja Frana Levca (1846–1916) z zgodovinarjem in zemljepisecem Francescom Musonijem in domoznancem Carlom Podrecco (1839–1916).³⁵ Ta je s svojimi knjigami *Slavia italiana* (1884, 1885, 1887) pokazal na probleme slovenske manjšine v takratni Italiji. V ohranjeni zapuščini Franca Kosa (1853–1924), ki je v Gorici živel od leta 1881 do začetkov bojev na soški fronti v prvi svetovni vojni (1915) kot srednješolski profesor in tu ustvaril za lastne potrebe nekakšen prvi slovenski inštitut za srednjeveško zgodovino, ni zaslediti kakih posebnih stikov s sosednjimi domoznanci.³⁶ Kos za razliko od Simona Rutarja ni objavljajal svojih del v italijanščini ali nemščini, za življenja se njegova dela tudi niso prevajala.³⁷ Zelo neposredno pa je bilo sodelovanje med mladima Pierom Silverijem Leichtom (1874–1956) in Vladimirjem Levcem (1877–1904), sinom prej omenjenega Frana Levca. Bilo je kratkotrajno in se je razvilo na začetku 20. stoletja ob raziskovanju zgodovine furlanskega parlamenta; obetajoč začetek je prekinila Levčeva smrt leta 1904. Leicht je napisal Levcu iskren nekrolog. V njem je med drugim zapisal: »Delala sva drug ob drugem v arhivih in knjižnicah, da bi našla isto gradivo in pri tem ni nastalo nič takega, kar bi zatemnilo vezi prijateljstva, ki je nastalo med nama.«³⁸ V letih pred prvo svetovno vojno bomo srečali goriškega srednješolskega profesorja Karla Capudra (1879–1960) kot urednika prvega zvezka *Documenta historiam Archidioeceseos Goritiensis illustrantia edita ab Ordinato Archiepiscopali Goritiensi* (I, Gorica 1907); delo je izšlo sub auspiciis goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja.

³¹ Branko Marušič, Ob stodesetletnici Godinove in [stoletnici] Silove zgodovine Trsta in okolice. V: *Jadranski koledar* 1982, 113.

³² Ko se je tržaški zgodovinar Pietro Kandler vključil v razprave o Zedinjeni Sloveniji, so *Novice* (9. 10. 1867, str. 335) njegov članek v časniku *La Provincia* komentirale, da »smo prav hvaležni g. dr. Kandlerju za njegove spise ... Samo to želimo, da o Slovencih resnično in pravično piše.«

³³ »Že zloglasni Kandler, kateremu se je studilo vsako slovensko krajevno ime...« (Simon Rutar, *Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriško-gradiške*. Gorica 1896, 149).

³⁴ Glej Rutarjevo oceno knjige Carla De Franceschija *L'Istria, note storiche* (Poreč 1879) v *Ljubljanskem zvonu* (1/1881, 160–164).

³⁵ Branko Marušič, Contributo ai contatti culturali fra i Friulani e gli Sloveni nel passato. V: *Studi Goriziani* 41/1975, 101–106.

³⁶ V njegovi zapuščini (Zgodovinski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana) so ohranjeni dopisnica Bruna Guyona (1902) in dve pismi Giorgia Nicodemija iz Brescie (1920, 1921).

³⁷ V italijanski jezik je prevedena njegova razprava o Gorici v srednjem veku, objavljena v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo* 1920–1921 (*La storia di Gorizia nel Medioevo*. V: *Ce fastu?* 71/1995, števil. 1, str. 93–144).

³⁸ *Memorie storiche cividalesi* 1/1905, 126–127.

Jezikovne ovire so očitno italijanskim avtorjem preprečevale, da bi se seznanjali z dosežki slovenskih zgodovinarjev, ki so se ob koncu druge polovice 19. stoletja povsem otresli diletantizma in ustvarjali v koraku z razvojem in na ravni znanstvenega zgodovinopisja. Zato je mogel Michele Leicht (1827–1897) polemizirati z Rutarjevo razpravo o slovanskih kolonijah v Furlaniji le na podlagi italijanskega prevoda te razprave (1887).³⁹ Častna izjema pa je bil gotovo Pietro Savini, ki je v svoji jezikoslovni in zgodovinski razpravi *Le origini e le evoluzioni storiche della civiltà latina e della nomenclatura locale della Venezia Giulia* (Benetke 1918) pokazal, da pozna in uporablja tudi slovensko strokovno literaturo.

Pred in med prvo svetovno vojno so se pojavila dela italijanskih zgodovinarjev in publicistov (Scipio Slataper, Ruggero Timeus Fauro), namenjena sodobnim problemom, zlasti sožitju Slovencev (Slovanov) ob obalah Jadranskega morja. Trajnejšo veljavo je imela in še ima knjiga *Irredentismo adriatico. Contributi alla discussione sui rapporti austro-italiani* (Firenze 1912) Angela Vivanteja (1869–1915); gradivo za sestavo knjige je avtorju posredoval tudi Henrik Tuma (1858–1935). Iz kar precejšnjega števila samostojnih del, razprav in člankov pa je vredno omeniti širše zasnovano delo Carla Maranellija in Gaetana Salveminija *La questione dell'Adriatico* (Roma 1918, 1919). V njem skušata avtorja razumeti problem Slovanov ob Jadranu na drugačen način kot nacionalistični pisec Attilio Tamaro (1884–1956), ki se je v reševanje tako imenovanega »jadranskega vprašanja« vključil tako med prvo kot med drugo svetovno vojno. V širši južnoslovanski zemljepisni prostor posega knjiga Antonia Anzilottija (1885–1924) *Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento* (Roma 1920). Slovenci so k polemikam o »jadranskem vprašanju« prispevali tudi s publikacijami kot Henrik Tuma *Jugoslovanska ideja in Slovenci* (Gorica 1907) ali pa Karel Slanc *Avstrijski Jugoslovani in morje* (Gorica 1912) in z razpravami ter članki v dnevnem in revijalnem tisku.

Med prvo svetovno vojno in zlasti po njej so se pojavljale objave, ki so s pomočjo zgodovine opravljale informativne in propagandne naloge ali pa z zgodovinskimi argumenti postavljale tako ali drugačno rešitev bodoče državne meje med Italijo in jugoslovansko kraljevino.⁴⁰ Med slovenskimi (pa tudi hrvaškimi) in italijanskimi zgodovinarji je potekal dialog posebne vrste. V mnogo večji meri se je razvnel po drugi svetovni vojni, ko je vprašanje ponovne razmejitve med Italijo in Jugoslavijo priklicalo na delo ponovno tudi zgodovinarje. Slovenski zgodovinar prof. Fran Zwitter, ki je aktivno posegel v razprave, je objavil natančno in komentirano bibliografijo objav raznih in prav tako različnih piscev, ki so obravnavali problem tako imenovane Julijske krajine.⁴¹

Po prvi svetovni vojni dobiva tako sodelovanje drugačne oblike, zlasti zaradi nacionalističnega pritiska, ki je zajel Italijo potem, ko je na oblast prišel fašizem. Sprva je kazalo drugače, saj je dalo npr. vrhovno poveljstvo italijanske vojske objaviti poročila o dejavnosti italijanske vojske v slovenskem jeziku.⁴² Kasneje se je odnos do rabe slovenščine in seveda do Slovencev povsem menjal. Prvo znamenje novih razmer na področju zgodovine je bil leta 1920 izid šolskega učbenika *Zgodovina Italije s posebnim ozirom na italijansko prebujenje (od 1815. dalje)* učitelja Vinka Bandlja (1881–1937), ki se je nato pridružil fašistični stranki. Goriški pravnik Miroslav Premrou (1871–1944) je bil s svojimi objavami

³⁹ *Il confine orientale verso l'Austria slovena*. Padova – Verona 1992. Simon Rutar je odgovoril v *Ljubljanskem zvonu* (12/1892, 375–379).

⁴⁰ Seznam nekaterih takih objav prinaša tudi *Bibliografija zgodovinske razstave London 1915–Osimo 1975* (Trst 1978).

⁴¹ Fran Zwitter, Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942–1947. V: *Zgodovinski časopis* 2–3/1948–1949, 259–326.

⁴² Boj pri Vittoriju Venetu v poročilu Vrhovnega Poveljništva. Trst 1919; Poročila naše zmage. Trst 1919.

gradiva predvsem iz časa protireformacije kar reden gost zgodovinskih periodičnih publikacij (predvsem *Archeografo Triestino* in *Studi Goriziani*). V svojih objavah je opozarjal na gradivo, ki ga hranijo vatikanski tajni arhivi. Leta 1921 je Alojzij Res (1893–1936) uredil zbornik *Dante 1321–1921*, v katerem sta poleg drugih italijanskih dantologov sodelovala tudi zgodovinarja Gaetano Salvemini (1873–1957)⁴³ in Benedetto Croce (1866–1952);⁴⁴ zbornik je leta 1923 izšel v Gorici tudi v italijanski verziji.⁴⁵ Crocejvo delo *Storia d'Europa del secolo decimono* je izšlo leta 1934 v Ljubljani v slovenskem prevodu (Stanko Leben); je prvo daljše besedilo kakega italijanskega zgodovinarja, v celoti prevedeno v slovenski jezik.⁴⁶ Italijanski kot slovenski zgodovinarji lahko le obžalujejo, da Goričan Umberto Bonnes (1890–1945), umrl v nemškem koncentracijskem taborišču, v dvajsetih letih prejšnjega stoletja ni nadaljeval s pisanjem svojih študij o politični zgodovini Slovencev.⁴⁷

Druga svetovna vojna je z italijansko okupacijo predelov Slovenije in Ljubljane prinesla več posebnosti. Na eni strani je želela okupacijska oblast čim bolj približati italijansko stvarnost Slovincem, na drugi pa državljanje Italije seznaniti z razmerami v okupiranih krajih. V ta namen so izhajala dela italijanskih avtorjev, povelečevala so Mussolinija, obravnavala zgodovino fašizma⁴⁸ in v brošurah prikazovala italijanskim bralcem Ljubljansko pokrajino. Izšla je tudi zgodovina Italije⁴⁹ in nekaj šolskih učbenikov.⁵⁰ Na ljubljanski univerzi je predaval italijansko zgodovino Eugenio Theseider Duprà (1858–1975).⁵¹ Med drugo svetovno vojno je izšlo v italijanščini doktorsko delo o jožefinskih reformah na Goriškem Slovenca Rudolfa Klinca (1912–1977) *L'Attuazione della legislazione ecclesiastica di Giuseppe II nell'archidiocesi di Gorizia* (Gorica 1942).

Po drugi svetovni vojni se je začelo povsem novo poglavje. Slovenski zgodovinarji pa tudi publicisti so se vključevali, kot že povedano, v dejavnost dokazovanja za Slovence pravičnejših državnih meja med Italijo in Jugoslavijo. Nekatera njihova dela so bila objavljena v italijanskem jeziku,⁵² česar italijanska stran ni storila. Poleg tega so na slovenski strani izšla tudi dela italijanskih avtorjev.⁵³ Posegi poznavalcev so bili namenjeni predvsem

⁴³ Dante in politične borbe njegove dobe (1–8).

⁴⁴ Značaj in enotnost Dantejeve poezije (47–54).

⁴⁵ Alojz Rebula, Evropski moment v Gorici. V: *La Mitteleuropa negli anni venti: Cultura e società*. Gorizia 1992, 245–246.

⁴⁶ Ovitek te slovenske izdaje je služil kot ilustracija v delu *Storia d'Italia* (Fratelli Fabri Editori, zvezek 11, Milano 1965, str. 2775), glej tudi *Goriški letnik* 27/2000, 168.

⁴⁷ L'Attività sociale del partito popolare sloveno. V: *L'Europa orientale*, 4/1924, 19–31. Ponatis kot Studi politici e sociali sloveni. V: *Squille Isontine* 3/1927, 38–40, 54–56.

⁴⁸ Missiroli Mario, *Kaj dolguje Italija Mussoliniju*. Roma 1941; Isti, *Mussolinijeva verska politika*. 1941; Maria Castellani, *Italijanska žena*. Roma 1941; Giorgio Pini, *Mussolini*. Bologna 1942 (prevod Stanislav Kraševc); Gioacchino Volpe, *Zgodovina fašistovskega gibanja*. Ljubljana 1942; Giuseppe Steiner, *Fašistična kultura. Kratak pregled o fašističnem delu in doktrini*. Torino 1942. Alessandro Nicotera, *Zgodovina in ustanove fašizma. Prva knjiga za Slovence*. Ljubljana 1942 (prevod Ivan Koder).

⁴⁹ Gioacchino Volpe, *Zgodovina Italije in Italijanov*. Ljubljana 1943 (prevod – prevajalec ni naveden – je odobril visoki komisar za Ljubljansko pokrajino 7. 12. 1942).

⁵⁰ *Zgodovinski atlas za srednje in njim sorodne šole*. Novara 1941 (izdajo priredili M. Avsenak, J. Kosmatin in M. Miklavčič); Pietro Silva, *Zgodovina najnovejše dobe za srednje in sorodne šole*. Ljubljana 1942; *Kratka zgodovina in zemljepis kraljevine Italije*. Ljubljana 1942.

⁵¹ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji. Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995, 86.

⁵² France Škerl, *La battaglia delle popolazioni del Litorale per il potere popolare*. Ljubljana 1945; *Trieste nella lotta per la democrazia*. Trieste 1945; Dragotin Gustinčič, *Trieste o il problema della delimitazione dei confini fra la Jugoslavia e l'Italia*. Ljubljana 1946; Ivan Regent, *Jože Srebrnič. eroico combattente per la fratellanza dei popoli e per i diritti del popolo lavoratore*. Gorizia 1946.

dogodkom 20. stoletja. Čeravno so objave nosile bremena časa, so nekatera italijanska dela naletela na odmev v krogih slovenskih zgodovinarjev,⁵⁴ med njimi tudi Carla Schiffrerja (1902–1970) kratek pregled *Sguardo storico sui rapporti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia* (Trst 1946). O poglobitnem delu takratne italijanske historiografije, namenjenemu zgodovini italijansko-slovenske sosesčine, o Ernesta Sestana (1898–1986) knjigi *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (Rim 1947) je Fran Zwitter sodil, da »niti od daleč ne dosega Vivanteja.«⁵⁵

Ostrejša konfrontacija zgodovinskih dejstev izpod peresa predvsem publicistov na obeh straneh je trajala vse do zaključka reševanja »tržaškega vprašanja« (1954). Večji del takih objav je zajet v nekaterih bibliografijah.⁵⁶ Diskusije zlasti o problemih zgodovine prve polovice 20. stoletja so potekale predvsem med udeleženci dogodkov in publicisti. Omenili bomo le nekaj razprav kot npr. Antona Vratuše, ki je s člankom o sodelovanju med slovenskimi partizani in italijanskim odporniškim gibanjem v reviji *Il Ponte* (La fratellanza partigiana base di duratura collaborazione, 1955, štev. 8–9) vzbudil polemične odgovore.⁵⁷ Podobno je avtor knjige *Abbiamo lotato insieme* (Videm 1965) Giovanni Padoan Vanni reagiral⁵⁸ na kritične misli Iva Juvančiča.⁵⁹ Juvančič se je pogosto pojavljal kot poročevalec in kritik objav italijanskih zgodovinarjev in publicistov, podobno tudi Lavo Čermelj, Albert Rejec in Srečko Vilhar. V polemični knjigi *Odmevi* (Trst 1985) je Branko Babič zbral svoje predvsem v dnevnem tisku že objavljene »pripombe na italijansko zgodovinopisje o dogajanju v Juljski krajini med NOB in v povojnem obdobju.« Pripombe so letele predvsem na objave, ki so prihajale iz vrst zgodovinarjev tako imenovanega »levega« tabora.⁶⁰ Poskus povezovanja slovenskih in italijanskih zgodovinarjev je zagotovo objava slovensko-italijansko-hrvaškega *Istrskega zgodovinskega zbornika*, ki ga je izdalo leta 1953 kot prvo številko (letnik) Zgodovinsko društvo jugoslovanske cone Svobodnega tržaškega ozemlja v Kopru; izšel je le enkrat.

⁵³ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico. Contributo alle discussioni sui rapporti austro-italiani*. [Ljubljana] 1945; Giuseppe Piemontese, *Ventidue mesi di occupazione italiana nella Provincia di Lubiana*. Lubiana 1946.

⁵⁴ Milko Kos, Naša zapadna meja v novejši italijanski zgodovinski literaturi. V: *Zgodovinski časopis* 1/1947, 187–192.

⁵⁵ Fran Zwitter, Bibliografija o problemu ... 312. Sestanova knjiga je nato doživela še dve izdaji (1965, 1997).

⁵⁶ Albert Rejec (Lavo Čermelj), Bibliografija o primorskem problemu. V: *Zgodovinski časopis* 5/1951, 506–512; Isti, Bibliografija o problemih obmejnih pokrajin ob jugoslovansko-italijanski meji 1951–58. Ljubljana 1959; Branko Marušič, Bibliografija o problemih pokrajin ob zahodni meji SFRJ (1951–1962). V: *Razprave in gradivo*, Inštitut za narodnostna vprašanja, 4-5/1966, 315–368. Glej tudi bibliografiji Milice Kacin Wohinz v *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* (1974, štev. 2, str. 5-9) in v *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (26/1986, štev. 1-2, str. 45-64) ter *Gorazda Bajca pregled v Prispevki za novejšo zgodovino* (40/2000, štev. 1, str. 331-366).

⁵⁷ Carlo Schiffrer v reviji *Trieste* (3/1955, štev. 11, str. 19-20) in istrska organizacija CLN v reviji *Il Ponte* (1955, štev. 11, str. 1940-1944).

⁵⁸ *Primorska srečanja* 2/1967, štev. 5, str. 37-38.

⁵⁹ *Goriška srečanja* 1/1966, štev. 2, str. 48-50; *Borec* 18/1966, štev. 6-7, str. 591-596.

⁶⁰ Babič je obravnaval: Paolo Sema, *La lotta in Istria 1890-1945. Il movimento socialista e il Partito comunista Italiano. La sezione di Pirano* (1971); članek v časniku *Il meridiano di Trieste* (štev. 16, 20. 4. 1973); Paolo Sema – Aldo Sola – Marietta Bibalo, Battaglione Alma Vivoda (1975); Marco Ceselli, *Porzus – due voli della resistenza* (1975); *Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975* (1977); Cristina Colummi – Liliana Ferrari – Gianna Nassisi – Germano Trani, *Storia di un esodo. Istria 1945-1956* (1980); Pierluigi Pallante, *IL P.C.I. e la questione nazionale: Friuli-Venezia Giulia 1941-1945* (1980); Giorgio Jaksetich, *La Brigata »Fratelli Fontanot«: Partigiani italiani in Slovenia* (1982); *Ritorno alla città senza pace: il 1948 a Trieste* (1982); *Comunisti a Trieste: Un'identità difficile* (1983); *Dalla liberazione agli anni '80. Trieste come problema nazionale* (1984); *Storia e attualità di Trieste nelle riflessioni dei comunisti* (1985).

Pomiritev na političnem polju je privedla tudi do povezav med zgodovinarji, zlasti pri raziskovanju novejših zgodovine. Sodelovanje so razvijali posamezniki in ustanove. Leta 1956 je slovenski zgodovinar prvič – če odmislimo sodelovanje Ivana Trinka – objavil v eni od furlanskih revij; gre za članek Milka Kosa.⁶¹ Po drugi svetovni vojni je bil prvi članek slovenskega avtorja v reviji *Studi Goriziani* objavljen leta 1957.⁶² Kasneje se je na straneh te revije vse do danes zvrstilo kar več slovenskih zgodovinarjev (Rajko Bratož, Milica Kacin Wohinz, Branko Marušič, Darja Mihelič, Jože Pirjevec, Tomaž Simčič, Janez Šumrada). Slovenci so začeli sodelovati tudi v revijah *Archeografo Triestino* (Samo Pahor), *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (Rajko Bratož), kasneje v *Quaderni giuliani di storia* (Branko Marušič), *Il Territorio* (Ivan Vogrič, Branko Marušič), *Memorie storiche forogiuliesi* (Ignacij Voje). Slovenski zgodovinarji pa so svoja dela objavljali tudi v osrednjih italijanskih zgodovinskih revijah (*Archivio storico italiano*, *Rivista storica del Risorgimento*).

Prav posebno je bilo in je sodelovanje slovenskih in italijanskih zgodovinarjev v zvezi z raziskovanjem zgodovine druge svetovne vojne, predvsem odpornišva oziroma narodnoosvobodilnega boja pa tudi fašističnega obdobja in zgodovine delavskega socialističnega gibanja. Pri tem so široko dejavnost in sodelovanje razvili Inštitut za novejšo zgodovino (njegov predhodnik Inštitut za zgodovino delavskega gibanja) v Ljubljani, deželni inštitut za zgodovino odpornišva v Trstu (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nazionale) in furlanski inštitut za zgodovino odpornišva v Vidmu (Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione nazionale). Sodelovanje se je pokazalo zlasti v objavah, ki so jih prinesla glasila vseh treh inštitucij, in sicer ljubljanski *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (danes *Prispevki za novejšo zgodovino*), tržaška *Qualestoria* (pred tem *Bolettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*) in videmska *Storia contemporanea in Friuli* (začela kot *Il movimento di liberazione in Friuli*, nato *Rassegna di storia contemporanea*). Vse te ustanove (pridružile so se jim tudi druge kot npr. Univerza v Trstu, Gramscijev inštitut iz Rima, rovinjski Center za zgodovinske raziskave in drugi) so prirejale tudi strokovna srečanja – samostojno ali pa v sodelovanju z drugimi ustanovami – gradivo pa je bilo objavljeno v enojezičnih⁶³ ali dvojezičnih izdajah.⁶⁴ Poleg tega so izhajale samostojne monografije⁶⁵ ali monografske izdaje posameznih revij, vsebinsko povezane s problemi slovensko-italijanskega sožitja skozi zgodovino, predvsem novejšega časa.⁶⁶ Na tem mestu

⁶¹ Una lettera in volgare spedita verso il 1320 da Lubiana a Cividale. V: *Ce fastu?* 32/1956, 28–32.

⁶² Valentin Jelinčič, Esiste il 'Catechismus slavonicus' del Cusani? V: *Studi Goriziani* 21/1957–1, 47–51.

⁶³ Gradivo simpozija Politična in družbena vprašanja v Julijski krajini v letih 1920–1930 (Trst in Koper, 20.–21. 10. 1980), objavljeno v *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (21/1981, štev. 1–2, 47–212). Gradivo s simpozija Trst 1941–1947 (Trst, 13.–15. 11. 1986) pa v posebni izdaji *Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*. Trst – Koper 1988. Gradivo z videmskega simpozija Resistenza e questione nazionale je bilo objavljeno v dveh zvezkih *Problemi di storia della resistenza in Friuli* (Videm 1984).

⁶⁴ *Slovenski in italijanski socialisti na Primorskem. 1900–1918. Socialisti sloveni e italiani nel Litorale. Prispevki na tržaškem srečanju o socializmu v času Henrika Tume. Atti del convegno a Trieste sul socialismo nel tempo di Henrik Tuma*. Ljubljana – Trst 1979. Narodna in študijska knjižnica v Trstu je aprila 1985 priredila ciklus predavanj o Trstu leta 1945, izšla so v zborniku, ki nosi dvojezični naslov *Trst 1945 – zbornik predavanj. Trieste 1945. Atti delle conferenze* (Trst 1975), vsebuje pa tudi angleško besedilo.

⁶⁵ Slovenski (Ace Mermolja, Aleksij Kalc, Pavle Merkù, Marta Verginella, Aleksander Volk) in italijanski avtorji so sodelovali npr. v izdajah: *Friuli e Venezia Giulia – Storia del '900*. [Gorizia 1997]; *Storia economica e sociale di Trieste. 1. La città dei gruppi 1719–1918*. Trieste 2001.

⁶⁶ Slovenski zgodovinarji so sodelovali tudi pri izdajah, posvečenih prvi svetovni vojni. Tako v posebnih številkah revije *Qualestoria* (14/1986, štev. 1–2) s podnaslovom *1914–18 Uomini in guerra. Soldati e*

je potreba poudariti predvsem posebno številko revije *Qualestoria*⁶⁷, posvečeno slovenski historiografiji devetdesetih let 20. stoletja. S članki so sodelovali predvsem mlajši slovenski zgodovinarji (Peter Vodopivec, Ervin Dolenc, Jure Perovšek, Bojan Godeša, Aleš Gabrič, Božo Repe, Janez Cvim). Milica Kacin pa je za to posebno številko prispevala članek o zgodovinoopisju in slovensko-italijanskih odnosih,⁶⁸ eno izmed svojih mnogih razprav, ki so posvečene tem odnosom predvsem v času med prvo in drugo svetovno vojno.

V sodelovanje pa so se vključevale tudi druge ustanove v Italiji izven neposrednega obmejnega prostora. Omembe vredno je sodelovanje slovenskih zgodovinarjev z inštituti za zgodovino osvobodilnega gibanja v Aosti, Novari in Milanu, z milanskim Feltrinellijevim inštitutom in inštitutom Antonio Gramsci v Rimu (uporaba arhivskega gradiva, vabljeni predavanja itd.). Povezovalno vlogo so na slovenski strani poleg ljubljanskega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes za novejšo zgodovino) opravljali in še opravljajo na slovenski strani ljubljanska in mariborska univerza, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter njen Znanstvenoraziskovalni center (predvsem Zgodovinski inštitut Milka Kosa), Zveza zgodovinskih društev Slovenije (prej Zgodovinsko društvo za Slovenijo), Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije v Kopru, tamkajšnji Pokrajinski muzej, Goriški muzej v Novi Gorici ter v Trstu Narodna in študijska knjižnica in Slovenski raziskovalni inštitut SLORI s podružnicami v Gorici, Čedadu in Kanalski dolini. Zelo važno nalogo so opravile tudi arhivske ustanove kot Arhiv Republike Slovenije (prej Državni arhiv Slovenije) z objavami inventarjev gradiva iz italijanskih arhivskih hranilišč⁶⁹ in pokrajinska arhiva v Kopru in Novi Gorici. Objave gradiva iz italijanskih arhivov pa opravljajo tudi druge ustanove.⁷⁰ Posebno mesto ima pri tem tudi Slovenska teološka akademija v Rimu s prirejanjem vsakoletnih simpozijev – od leta 1982 dalje – posvečenih osebnostim iz verskega in cerkvenega življenja na Slovenskem; na simpozijih sodelujejo tudi italijanski predavatelji.

V zadnjem desetletju je pritegnila slovenske in italijanske zgodovinarje ter poznavalce tudi problematika prve svetovne vojne. Ob že omenjenih objavah v reviji *Qualestoria* tudi v drugih izdajah, ki izhajajo v italijanskem in slovenskem jeziku.⁷¹ Na strokovnem srečanju v Kobaridu leta 1997 ob osemdesetletnici 12. soške ofenzive so sodelovali slovenski in italijanski poznavalci pa tudi po en predavatelj s Hrvaške in z Madžarske. Gradivo, predstavljeno na tem srečanju, je bilo objavljeno.⁷² Knjiga zdravnika dr. Vasje Klavore, ki je izšla v slovenskem izvirniku z naslovom *Plavi križ. Soška fronta. Bovec 1915-1917* (Koper 1991, 2000) in ki govori predvsem o dvanajsti soški bitki v prvi svetovni vojni, je doživela tudi italijanski prevod.⁷³

popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste e oltre (Branko Marušič) in *Qualestoria* (26/1998, štev. 1–2) s podnaslovom *La Grande Guerra nell'Isontino e sul Carso. Contributi e documenti* (Petra Svoljšak).

⁶⁷ *Qualestoria* 27/1999, štev. 1 s podnaslovom *Fra invenzione della tradizione e ri-scrittura del passato. La storiografia slovena degli anni Novanta*

⁶⁸ *Storiografia e rapporti italo-sloveni. V: Qualestoria* 27/1999, štev. 1, str. 270–277. Članek je pred tem izšel v *Razgledih* (3. 3. 1999, štev. 5).

⁶⁹ *Vodnik po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije v Centralnem državnem arhivu v Rimu*. Ljubljana 1992.

⁷⁰ Božo Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana 1995.

⁷¹ Dorica Makuc, Drago Sedmak in Marta Verginella so sodelovali v zborniku *La gente e la guerra* (1–2, Videm 1990). Željko Cimprich, Drago Sedmak in Petra Svoljšak pa pri zborniku (urednik Camillo Pavan) *Caporetto. Storia, testimonianze, Itinerari* (Treviso 1997).

⁷² Kobarid-Caporello-Karfreit 1917–1997. *Zbornik mednarodnega znanstvenega simpozija ob osemdesetletnici bitke pri Kobaridu 25. oktobra 1997 v Kobaridu*. Kobarid 1998.

⁷³ *La croce blu: ottobre 1917. l'attacco con i gas a Plezzo: Alto Isonzo 1915-1917*. Chiari (Bs) 2002.

Poudariti je potrebno zlasti delež posameznih zgodovinarjev iz matične domovine kot tudi iz vrst slovenske manjšinske skupnosti v Italiji. Dr. Tone Ferenc je kot raziskovalec novejšje slovenske zgodovine predstavljal to obdobje na znanstvenih sestankih in v italijanskih zborniških in periodičnih publikacijah; sodeloval je tudi kot izvedenec na procesu v Trstu (1975) o zločincih in zločinih v tržaški Rižarni. Njegova prva razprava v italijanskem jeziku z naslovom *Osvobojeno ozemlje IX. korpusa* – je izšla v videmski *Rassegna di storia contemporanea* (1962).⁷⁴ V italijanskem jeziku je samostojno objavil knjigo *La provincia «italiana» di Lubiana. Studi e documenti* (Videm 1994). Poleg tega sta v italijanskem prevodu (poleg slovenskega izvirnika in prevoda v angleščino) izšli še dve Ferencovi knjigi »*Si ammazza troppo poco.*« *Condannati a morte-ostaggi-passati per le armi nella Provincia di Lubiana 1941-1943. Documenti* (Ljubljana 1999) in *Rab – Arbe-Arbissima. Confinamenti – Rastrellamenti – internamenti nella Provincia di Lubiana 1941-1943. Documenti* (Ljubljana 2000); dvojezična izdaja pa je knjiga »*Gospod visoki komisar pravi...*« *Sosvet za Ljubljansko pokrajino. Consulta per la Provincia di Lubiana. Dokumenti. Documenti* (Ljubljana 2001).

Podobno velja za dr. Milico Kacin Wohinz, ki je z raziskovanjem obdobja zgodovine Slovenskega primorja v času med obema svetovnima vojnama samodejno posegla v slovensko-italijanska razmerja in zato so rezultati njenega dela postali pomembni tudi za italijansko zgodovinopisje. Toda v svet italijanskega zgodovinopisja je prišla tako, da je na kongresu v Torinu (1965), posvečenem italijanskemu odporništvo, omenila partizansko osvoboditev Julijske krajine in sprožila polemične odmeve. Ena izmed posledic tega nastopa je bila tudi objava njenega članka o italijanski okupaciji Slovenije v torinski reviji *Resistenza-Giustizia e libertà* (1965, štev. 12; 1966, štev. 1, 3, 5). To je bila prva izmed številnih objav Kacinove v italijanskem znanstvenem in revijalnem tisku.⁷⁵ Samostojno je skupaj z dr. Jožetom Pirjevcem objavila knjigo *Storia degli Sloveni in Italia* (Benetke 1998).⁷⁶ Dr. Jože Pirjavec pa je prvi Slovenec, ki se je z obsežnim delom trdno zasedel tudi v italijanskem zgodovinopisju (profesor na univerzah v Italiji) in je gotovo najučinkovitejši povezovalni člen med zgodovinarji obeh narodov in držav tako zaradi vsebine svojega raziskovalnega delovanja kot po organizatorski plati. Poleg razprav in člankov – začel je z raziskovanjem povezav med predstavniki italijanskega Risorgimenta in predstavniki narodnostnih gibanj pri južnih Slovanih od leta 1848 dalje – se problemov slovenske zgodovine in slovensko-italijanskih razmerij dotikajo tudi obsežna samostojna dela kot *Tito, Stalin e l'Occidente* (Trst 1985), *Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente* (Trst 1990), *Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1922. Storia di un tragedia* (Torino 1993), *Serbi, Croati, Sloveni. Storia di tre nazioni* (Bologna 1995), *Le guerre jugoslave 1991-1999* (Torino 2001) pa tudi pregled *Introduzione alla storia culturale e politica slovena a Trieste nel '900* (Trst 1982). Izvirno delo je tudi interdisciplinarna študija Pavla Strajna o slovenski manjšini v Italiji *La comunità sommersa. Gli Sloveni in Italia dalla A alla Ž* (Trst 1989, 1992).⁷⁷

Na italijanski strani ob državni meji se je inštitutom za zgodovino odporništva v Trstu in Vidmu pridružil leta 1982 ustanovljeni goriški Inštitut za cerkveno in družbeno zgodovino

⁷⁴ Za objave v italijanskem jeziku so podatki v bibliografijah Toneta Ferenca (*Prispevki za novejšo zgodovino* 29/1989, štev. 1, 49-77; 29/1999, štev. 1, 80-103).

⁷⁵ Glej podatke v bibliografijah (*Prispevki za novejšo zgodovino* 29/1989, štev. 1, str. 86-99; 39/1999, štev. 1, str. 140-150, 40/2000, štev. 1, str. 10).

⁷⁶ Vsebinsko je knjiga zelo blizu pomožnemu šolskemu učbeniku *Slovenski v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918-1945* (Ljubljana 1974) avtorjev Toneta Ferenca, Milice Kacin Wohinz in Toneta Zorna.

⁷⁷ To delo je v predelani obliki izšlo posmrtno in v slovenskem jeziku kot *Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi* (Trst 1999).

(Istituto di storia sociale e religiosa), ki se posveča starejšim obdobjem pa tudi slovenskim problemom in osebnostim (simpoziji leta 1984 o Štefanu Kociančiču, leta 1986 o slovenski kulturi na Primorskem, leta 1996 o goriški cerkvi med obema svetovnjima vojnama in leta 2001 ob dvestopetdeseti obletnici ustanovitve goriške nadškofije). Inštitut je k sodelovanju povabil posameznike in nekatere slovenske raziskovalne ustanove (Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut ZRC SAZU in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani) zlasti pri objavi vizitacijskih poročil goriškega nadškofa Carla Mihaela Attemsa. V mnogo večji meri je razvil tisto, kar je občasno poskušalo ustvariti leta 1919 ustanovljeno Furlansko filološko društvo (Società filologica Friulana), pri delovanju katerega (vsakoletni kongresi in publikacije, zlasti reviji *Sot la nape* in *Ce fastu?*) so sodelovali tudi Slovenci. V Gorici deluje od leta 1965 Inštitut za srednjeevropska kulturna srečanja (Istituto di incontri culturali mitteleuropei), prireja vsakoletna srečanja, večkrat posvečena zgodovinskim temam. Slovenski zgodovinarji so zelo pogosto med predavatelji in sodelavci zbornikov posameznih srečanj. Sodelovali so tudi na 36. srednjeevropskem srečanju (2002), posvečenem problemom historiografije v srednjeevropskih državah v zadnjem desetletju 20. stoletja. Pomembno vlogo ima tudi rovinjski Center za zgodovinske raziskave, ki svojo raziskovalno nalogo in namen kaže tudi s trojezičnim naslovom (italijanščina, hrvaščina in slovenščina) in seveda v svojih izdajah (*Quaderni, Atti*). Leta 1986 sta se italijanska zgodovinarja Luigi Tavano⁷⁸ in Fulvio Salimbeni z referatom prvič udeležila zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Tolminu, v kraju, ki je 18. septembra 1932 gostil redni letni kongres Kraljevega furlanskega društva za krajevno zgodovino (Regia Deputazione per la storia patria del Friuli). Vsebina kongresa je bila povezana z domnevnim bivanjem pesnika Danteja v Tolminu.⁷⁹

Čeravno je bila izdelana bibliografija objav slovenskih zgodovinarjev v tujih jezikih in revijah, ki so izhajale v neslovenskih jezikih v letih 1918–1993,⁸⁰ pa je vredno omeniti delež posameznikov, ki jim zaradi vrednosti dela pa tudi zaradi obravnavanega časa stoji na čelu Rajko Bratož z obsežno knjigo *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* (Videm – Gorica 1999). Bratož ima še več drugih objav v italijanskem jeziku, vse pa so vsebinsko povezane s poznoantičnim obdobjem. Časovno mu sledi Peter Štih s knjigo »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza. Studio analitico dei due diplomi emessi nel 1001 dall'imperatore Ottone III per il patriarca di Aquileia Giovanni e per il conte del Friuli Werihen* (Nova Gorica 1999), knjiga je izšla istočasno v slovenskem in nemškem jeziku. Oba avtorja imata še nekaj objav v italijanskem jeziku, npr. v zborniku *I Goriziani nel medioevo* (Gorica 2001).⁸¹ Med samostojnimi objavami slovenskih piscev, ki so bila prevedena v italijanski jezik, je potrebno omeniti tudi prevod knjige Lava Čermelja o slovanski manjšini v Italiji med obema vojnama, ki je izšel leta 1974 v Trstu z naslovom *Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre*.⁸² O drugi svetovni vojni govori knjiga Franca Potočnika *Il campo di sterminio fascista. L'isola di Rab* (Torino 1979).⁸³ Dalje knjiga Jožka Ošnjaka (Giuseppe Osgnach) *Il Matajur e la sua gente. Una vita, una lotta da*

⁷⁸ Referat objavljen v slovenskem prevodu kot Prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711–1774) in Slovenci v *Zgodovinskem časopisu* (44/1990, 387–392).

⁷⁹ Branko Marušič, Tolminska v zgodovinopisju. V: *Zgodovinski časopis* 41/1987, 27–34

⁸⁰ Olga Janša Zorn – Eva Holz – Nataša Kandus, *Slovenian historiography in foreign languages. Published from 1918–1993*. Ljubljana 1995.

⁸¹ Rajko Bratož, L'Isonzo tra l'Antichità e il Medioevo (15–42); Peter Štih, I conti di Gorizia: signori di Gorizia, della Carniola e dell'Istria (123–136).

⁸² Knjiga je izšla najprej v angleščini (1936, 1945), francoščini (1938, 1945) in slovenščini (1965).

⁸³ Izvirnik: *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper 1975.

ricordare (Trst 1982)⁸⁴ in knjiga Stanka Petelina o zaključnih bojih na Primorskem v drugi svetovni vojni.⁸⁵ Prevod v italijanščino, čeravno v skrajšani obliki, je doživela tudi knjiga Alojza Ravbarja *Zakaj je propadla španska republika* (Ljubljana 1971).⁸⁶ Tudi knjiga Alojza Zidarja *Il popolo sloveno ricorda e accusa* (Koper 2001) je pred tem izšla v slovenščini. Prevedeni so bili spomini dr. Henrika Tume,⁸⁷ partizanski dnevnik *Tovarišija* književnika in politika Edvarda Kocbeka,⁸⁸ zaporniški dnevnik duhovnika Jožka Kraglja.⁸⁹ Veliko krajevno-zgodovinskih publikacij pri slovenski skupnosti v Italiji je izšlo v dvojezičnih objavah⁹⁰ ali pa ločeno.⁹¹ Prav tako tudi publikacije o ustanovah⁹² ali o zgodovinskih dogodkih ali problemih iz zgodovine⁹³ in o osebnostih.⁹⁴ Izmed teh izdaj velja posebej omeniti dvojezični zbornik *Goriza 1001–2001. Slovenci v Gorici. Gli Sloveni di Gorizia* (Gorica 2002), ki je izšel v počastitev tisočletnice prve omembe Gorice v pisanih zgodovinskih virih. Temu dogodku je bil tudi posvečen zbornik *Gorizia e la sua contea* (Gorica 2001), izšel je tudi v slovenskem jeziku (*Gorica in njena grofija*, Gorica 2002). Za izdajo obeh zbornikov je poskrbela goriška pokrajina. Knjiga o Trstu v letih 1941–1954, ki jo je Bogdan C. Novak izdal leta 1970 v Chigacu v angleščini, je izšla v italijanskem prevodu prvič leta 1973 kot *Trieste 1941–1954. La lotta politica, etnica e ideologica*.

Slovenski zgodovinarji v Italiji so svoja dela objavljali tudi v italijanščini, tako Benjamin Salvi (Slavec),⁹⁵ Marko Waltritsch,⁹⁶ Jože Pirjevec,⁹⁷ Milan Pahor.⁹⁸ Krožek za družbena

⁸⁴ Izvirnik: *Pod Matajurjem*. Ljubljana 1969, 1970.

⁸⁵ *La liberazione del Litorale sloveno*. Gorizia 1999. Izvirnik: *Osvoboditev Slovenskega Primorja*. Nova Gorica 1965.

⁸⁶ *Spagna 1936–1939. Le battaglie più note contro il fascismo*. Uscgana (TV) 1981.

⁸⁷ *Dalla mia vita. Ricordi, pensieri e confessioni*. Trieste 1994.

⁸⁸ *Compagnia*. Milano 1975.

⁸⁹ *Io prete nelle prigioni dell'ex Jugoslavia*. Milano – Torino 1994. Izvirnik: *Moje celice* (Ljubljana 1990).

⁹⁰ Npr.: *Občina Devin-Nabrežina v boju proti nacifasizmu. Il Comune di Duino-Aurisina nella lotta contro il nazifascismo*. 1970; *Križani v boju za svobodo. S. Croce nella lotta per la libertà*. Križ pri Trstu 1975; Milan Pahor, *Dol skozi boj do svobode. Dol nella lotta per la libertà*. Dol pri Doberdodu 1977; Marko Waltritsch, *Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem*. Gorica 1982; *Pričevanja ob petdesetletnici. Testimonianze nel cinquantenario*. Nabrežina 1993; Drago Sedmak, *La cronaca dei paesi ai piedi dell'Ermada negli anni 1915–1918. Kronika vasi pod Grmado v letih 1915–1918*. Nabrežina 1995; Mario Gariup, *Topolove. Pripoved o koreninah beneške vasi*. Topolò. Racconto sulle origini di un paese delle Valli del Natisono. Špetar-San Pietro al Natisono 1994; Marko Waltritsch, *Sovodnje skozi čas. Sovodnje ob Soči* 1999; Isti, *Doberdob 1850–2000 Doberdò*. Doberdob 2000;

⁹¹ Npr.: Mario Gariup, *Valbruna – Ovčja vas. Persone e vicende in un paese della Val Canale*. Trieste 1986; Id., *Ovčja vas – Valbruna. O ljudeh in dogodkih alpske vasicc v Kanalski dolini*. Trst 1988; Mario Gariup, *Le opzioni per il 3. Reich – Valcanale 1939*. Cividale del Friuli 1994; *Opcija za tretji rajh v Kanalski dolini*. Trst 2000; *Občina Zgonik: Narava in ljudje*. Zgonik 1999; *Il Comune di Sgonico. La natura, l'uomo*. Sgonico 1999. Tudi *Marezige – storia della lotta antifascista in Istria 1921–1981* (Koper 1981).

⁹² Marko Waltritsch, *Slovenske zadružne banke*. 1998.

⁹³ Marko Waltritsch, *Oglaševanje slovenskih tržuških trgovcev – Le inserzioni dei commercianti sloveni Triestini*. Opčinc 2000. Isti, *Oglasi-Inserzioni@Goriška matica*. Gorica 2000.

⁹⁴ Rastko Bradaškja, Anton Ukmar – Miro. *Storia di un rivoluzionario*. Trieste 1981 (knjižica je izšla samostojno tudi v slovenskem jeziku); *Giuseppe Srebrnič – parlamentare, antifascista, partigiano (Gorizia 1884–1944)*. Udine 1987; Lojze Bratuž. *50 anni dopo – Po 50. letih*. Gorizia 1989. Deloma dvojezična izdaja: *Srečanja na poti. Spomin na Vinka Kobala* (Ljubljana 2002). Tudi Vida Vremca knjiga *Andrej Manfreda e gli altri antifascisti* (Koper 1996) je sledila slovenski objavi.

⁹⁵ *Il movimento nazionale e politico degli Sloveni e dei Croati*. Trieste 1971.

⁹⁶ *Le casse rurali friulane dalla loro costituzione al fascismo*. Trieste 1987.

⁹⁷ Poleg že omenjenih knjig še *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia* (Benetke 1977) in *Storia della Russia del XIX secolo (1800–1917)* (Milano 1984).

⁹⁸ *Istituti di credito sloveno di Trieste: cooperative di credito, casse di risparmio, casse mutui e prestiti, banche dal 1880 al 1918*. Trieste 1990. Pred tem je knjiga izšla v slovenščini kot *Slovensko denarništvo v Trstu: denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880–1918*. Trst 1989.

vprišanja v Trstu, ki nosi ime po Virgilu Ščeku, izdaja knjižno zbirko, v kateri objavlja poleg priročnikov in knjig z aktualno politično vsebino tudi zgodovinska dela kot Adrijana Pahorja pregled političnega življenja Slovencev na Svobodnem tržaškem ozemlju (1952–1954).⁹⁹ Bruna Ciani nadaljuje tak pregled za čas v letih 1954–1956.¹⁰⁰ Nadja Maganja je avtorica knjige o nastajanju slovenskega političnega gibanja v Trstu po drugi svetovni vojni.¹⁰¹ O slovenskih strankah v Trstu v letih 1949–1952 govori knjiga Aleša Breclja,¹⁰² o Trstu v letih 1954–1963 pa knjiga Piera Purinija.¹⁰³ Robi Sturman je avtor knjige o tržaških slovenskih časniki in društvih v razdobju 1848–1890.¹⁰⁴

V italijanskem jeziku so izšli tudi domoznanski zapisi o nekaterih beneškoslovenskih krajih¹⁰⁵ in krajih v Kanalski dolini.¹⁰⁶ Za turistične in reprezentativne namene je izšlo tudi nekaj monografij v italijanščini o slovenskih krajih in območjih.¹⁰⁷

Posebno mesto v tem pregledu imajo prevodi italijanskih zgodovinskih del, ki govore o skupni slovensko-italijanski preteklosti, in dela, namenjena bolj splošnim problemom. Število vseh teh prevodov se je povečalo zlasti od šestdesetih let dalje; poleg člankov in razprav sodijo sem tudi knjižne izdaje. Čeravno je bilo v slovenskem znanstvenem tisku objavljeno lepo število razprav in člankov italijanskih zgodovinarjev in domoznancev (Gaetano Perusini, Elio Apih, Galliano Fogar, Giorgio Negrelli, Mario Isnenghi, Giorgio Rochat, Gustavo Corni, Giovanna Procacci), naj bo pozornost namenjena objavam knjižnih prevodov, ki jih je mogoče razdeliti na tri tematska poglavja, in sicer na objave splošne vsebine, na objave, posvečene predvsem odporništvu in antifašizmu v Italiji, ter na objave o zgodovini obmejnega področja.

Izbor del z bolj splošno vsebino se začneja z Ambrogia Doninija knjigo *Oris zgodovine verstev (Lineamenti di storia delle religioni)*; Ljubljana 1965), nadaljuje pa z Attilia Momiglianija *Zgodovino italijanske književnosti od začetkov do današnjih dni (Storia della letteratura italiana)*; Ljubljana 1967), Arnalda Momigliana knjigo *Razprave iz historiografije (1–2)*; Ljubljana 1988–1989), Ranuccia Bianchi Bandinellija *Od helenizma do srednjega veka* (Ljubljana 1990), Eugenia Garina *Spisi o humanizmu in renesansi* (Ljubljana 1993); interdisciplinarno delo je knjiga Claudia Magrisa o habsburškem mitu v avstrijski književnosti.¹⁰⁸ V izdaji koprške založbe Ognjišče je izšlo več drobnih monografij italijanskih avtorjev v knjižnih zbirkah Cerkev in njena zgodovina ter Sveto pismo in njegova zgodovina.¹⁰⁹ Založba časnika Komunist je leta 1971 v sodelovanju z založbo Editori Riuniti (Rim) izdala prevod dela v štirih knjigah *Zgodovina revolucij XX. stoletja (Storia delle rivoluzioni del XX secolo)*, 1966).

⁹⁹ *Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952–1954)*. Trieste 1993.

¹⁰⁰ *Trieste 1954–1956: il Memorandum d'intesa e i gruppi politici autonomi sloveni*. Trieste 1993.

¹⁰¹ *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trieste 1994. Knjiga je pred tem (1980) izšla v omejenem številu izvodov.

¹⁰² *I gruppi politici autonomi sloveni 1949–1952*. Trieste 1954.

¹⁰³ *Trieste 1954–1963. Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia*. Trieste 1995.

¹⁰⁴ *Le associazioni e giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890*. Trieste 1996.

¹⁰⁵ Npr.: Bardo: *Lusevera nell'Alta Val Torre*. Lusevera 1991; Podbonesec: *Pulfero. Ambiente – storia – cultura*. Pulfero 1994; Kozica: *Cosizza e dintorni. Storia-tradizioni – leggende di una comunità*. Cosizza 1995.

¹⁰⁶ Npr.: Mario Gariup, *Il santuario di Monte Lussari in Val Canale*. Cividale del Friuli 1991; Isti, *San Leopoldo (Vila Ecclesiae, Lepoldskirchen, Dipalja ves)*. Cividale del Friuli-Ugovizza 1992;

¹⁰⁷ Npr.: Stane Stanič, *Slovenia*. Gorizia – Trieste 1999. Trije slovenski avtorji (Jožko Šavli, Matej Bor in Ivan Tomažič) pa v knjigi *I Veneti. Progenitori dell'uomo europeo* (Dunaj 1991) razlagajo italijanskemu bralcu teorijo o venetskem izvoru Slovencev.

¹⁰⁸ *Habsburški mit v moderni avstrijski književnosti*. Trst 2001.

¹⁰⁹ V zgodovino Cerkev sodi tudi: Pietro da Valdiporto, *Božji služabnik pater Leopold, kapucin iz Hercegnovega pri Kotoru v Dalmaciji (Il servo di Dio. Padre Leopoldo)*; Gorica 1953, Ljubljana, 1959, Ljubljana 1960); Giovanni Bosco, *Spomini na oratorij svetega Frančiška Saleškega od 1815 do 1835 (Memorie dell'Oratorio*

Prevedena dela iz zgodovine druge svetovne vojne, antifašizma in odpornišva so *Zaupni dnevnik grofa Ciana* (1–2, Maribor 1960), Roberta Battaglie knjiga *Odporniško gibanje v Italiji. 8. september 1943–25. 1945* (Ljubljana 1971), *Partizanski dnevnik (Diario partigiano)* (Ljubljana 1976) Ade Gobetti, spomini *Šestnajst mesecev med slovenskimi partizani* (Ljubljana 1979) Giovannija Cuccuja spomini, *Ječe in pobegi* (Ljubljana – Trst 1981) Sandra Pertinija in Pietra Brignolija pričevanje *Maša za moje ustreljene. Iz dnevnika vojaškega kaplana (Santa messa per i miei fucilati)* (Ljubljana 1995). V ta sklop sodi tudi biografsko delo Salvatoreja Francesca Romana *Gramsci (Antonio Gramsci)* (Ljubljana 1983).¹¹⁰

Pregled prevodov knjižnih objav z bolj lokalno vsebino začenja že omenjena študija Angela Vivanteja *Jadranski iredentizem (Irredentismo adriatico, Firenze 1912)*,¹¹¹ sledi Galliana Fogarja monografija *Od ilegalnega antifašizma do proletarske brigade (Dalla cospirazione antifascista alla Brigata Proletaria)* (Nova Gorica 1974). Na vprašanja preteklosti iz obmejnih krajev se nanaša tudi knjiga Ferruccia Fölkla *Rižarna – vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu* (Trst 1900).¹¹² Prevedena je bila tudi knjiga psevdonimnega pisca (NAZ) *Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale* (Čedad 1996) kot *Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji* (Ljubljana 1998). Knjiga Paola Petriciga *All'ombra del Tricolore* pa je izšla v Špetru Slovenov istočasno (1997) tudi v slovenskem prevodu kot *Pod senco Trikolore*. Tržačan Paolo G. Parovel je avtor knjige *Velika prevara na slovenski zahodni meji. Dosje Italija* (Kamnik 1996). Zgodovinar Angelo Ara in germanist Claudio Magris sta izdala knjigo o identiteti Trsta, ki je leta 2001 izšla v slovenskem prevodu kot *Trsz, obrnjena identiteta*. Skrajšani prevod knjige *Aula IV: tutti i processi del Tribunale speciale fascista* (Rim 1961) je izšel kot *Aula IV. Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. Krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1943* (Trst 1970).

Za potrebe pouka zgodovine na slovenskih šolah v Italiji so bili prevedeni učbeniki Raffaella Morghena.¹¹³ Pri tem je potrebno dodati, da so slovenski učitelji zgodovine v Italiji izdajali tudi izvorne šolske učbenike zgodovine.

Leta 1985 je uredništvo zbornika Goriškega muzeja *Goriški letnik* pripravilo z ne posebno velikim uspehom anketo o raziskovanju slovensko-italijanske zgodovine. V anketi so sodelovali Elio Apih, Fulvio Salimbeni, Luigi Tavano, Milica Kacin Wohinz in Salvator Žitko.¹¹⁴ Objavljena sta bila bibliografija del o zgodovini Primorske v drugi polovici 19. stoletja¹¹⁵ in pregled zgodovinopisja ob slovensko-italijanskem stičišču.¹¹⁶ Za italijanske

di S. Francesco di Sales dal 1815 al 1855. Ljubljana 1996). *Biografija papeža Janeza Pavla II.* avtorjev Giannija Giansantija in Marca Tosattija (Ljubljana 1996).

¹¹⁰ Izšla so tudi Gramscijeva *Pisma iz ječe (Lettere dal carcere)* (Ljubljana 1955), *Izbor političnih spisov 1914–1926* (Ljubljana 1962) in *Gramsci, civilna družba in država. Izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem* (Ljubljana 1987). V to vrst sodijo tudi prevodi Palmira Togliattija *Marksistično pojmovanje politične partije delavskega razreda* (Ljubljana 1975) in objava njegovega izbranega dela (Ljubljana 1976). Izšlo je več teoretskih del o marksizmu pa tudi politološka knjiga Norbera Bobbia *Desnica in levica. Razlogi in pomeni političnega razlikovanja* (Ljubljana 1995).

¹¹¹ Prevod je izhajal kot podlistek v *Primorskem dnevniku* (1949, štev. 113–214).

¹¹² Naslov izvornika *La Risiera di San Sabba*. Milano 1979.

¹¹³ Učbenike tega avtorja in druge učbenike zgodovine ter mesto zgodovine Slovincem in južnih Slovanov v njih je ocenjeval Bogo Grafenauer (Italijanski srednješolski učbeniki in problemi zgodovine jugoslovanskih narodov. V: *Jugoslovanski istorijski časopis* 1965, štev. 2, str. 61–72).

¹¹⁴ O raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov. V: *Goriški letnik* 12–14/1985–1987, 299–313.

¹¹⁵ Branko Marušič, Zgodovinopisje o političnem življenju primorskih Slovincem v drugi polovici 19. stoletja. V: *Goriški letnik* 9/1982, 37–52.

¹¹⁶ Branko Marušič. Poskus pregleda zgodovinopisja ob slovenski zahodni meji. V: *Zgodovinski časopis* 41/1987, 139–146.

bralce so bili objavljeni pregledi slovenskega zgodovinopisja o Goriški,¹¹⁷ pregledi o mestu Julijske krajine v slovenski historiografiji.¹¹⁸ Boris M. Gombač pa je daljšo razpravo namenil tržaškemu italijanskemu zgodovinopisju v knjigi *Trst – Trieste. Dve imeni, ena identiteta* (Trst 1993).¹¹⁹ Na italijanski strani je tudi nastalo nekaj bibliografskih pregledov, ki obravnavajo jugoslovansko, slovensko in italijansko zgodovinsko literaturo v zvezi s posebnimi in splošnimi temami iz slovenskega (jugoslovanskega) sožitja v preteklosti.¹²⁰

Tudi o spremembah, ki so nastale v slovenskem zgodovinopisju v zadnjem desetletju 20. stoletja, je izšlo nekaj objav.¹²¹ Prav te spremembe so prinesle več novosti v raziskovalne teme, zlasti zato, ker se je po letu 1990 v Sloveniji sprostila raba dotlej nepristopnega arhivskega gradiva. To je zlasti na italijanski strani vzbudilo željo, da bo mogoče problematiko konca druge svetovne vojne (predvsem deportacije in fojbe) na Primorskem (v Julijski krajini) bolje spoznati. Že leta 1985 je na problem opozoril Galliano Fogar z razpravo v slovenskem prevodu.¹²² Na slovenski strani se je raziskave problema lotila Nevenka Troha in je o rezultatih svojega dela pisala tudi v italijanskem strokovnem tisku.¹²³ Raziskovanje problema še ni končana, kar kažejo tudi objave, ki dogodke obravnavajo z različnih plati.

V zadnjih petnajstih letih je izšlo nekaj gradiva slovenskih avtorjev o slovensko-italijanskih stikih skozi zgodovino. Poleg razprave Boga Grafenauerja o povezovalni in ločevalni vlogi slovensko-romanske meje¹²⁴ obravnava ta problem tudi zgodovini namenjeni del gesla *Italijansko-slovenski odnosi* v četrtem zvezku (1990) *Enciklopedije Slovenije* (avtorji besedila so Bogo Grafenauer, Branko Marušič, Milica Kacin Wohinz, Tone Ferenc, Tone Poljšak, Veronika Gognjavec). Leta 1996 je izšel v Ljubljani zbornik *Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne* (avtorji prispevkov so Jaromir Beran, Boris M. Gombač, Bogo Grafenauer, Stane

¹¹⁷ Branko Marušič, Saggio di bibliografia slovena sul Goriziano. V: *Studi Goriziani* 35/1964, 61–76, Isti, La storiografia slovena del Goriziano. V: *Studi Goriziani* 80/1994, 87–100.

¹¹⁸ Milica Kacin Wohinz, Storiografia jugoslava sulla Venezia Giulia 1918–1945. V: *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione del Friuli-Venezia Giulia* 2/1974, šte. 2, str. 5–9; Ista, [Diskusija]. V: *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nordorientale*. Udine 1990, 159–163, 225–229; Branko Marušič, La storiografia jugoslava (1945–1988) sulla Venezia Giulia tra le due guerre. Prav tam, 79–87.

¹¹⁹ Knjiga je izšla tudi v nemščini z naslovom *Trieste - Trst. Zwei Nahmen, eine Identität. Spaziergang durch die Historiographie der Stadt Triest 1790–1980* (Dunaj 2002).

¹²⁰ Loredana Panariti, Le »Province illiriche« nella letteratura storiografica jugoslava del '900. V: *Annali di storia isontina* 3/1990, 55–64. V *Jugoslovenskem istorijskem časopisu* (1977, šte. 1–2) je izšel pregled italijanske historiografije o južnih Slovanih v letih 1848–1849 avtorja Alfreda Breccie. Breccia je napisal tudi poročilo o italijanski historiografiji o južnih Slovanih v letih 1914–1918 (*Italjug* 9/1981, šte. 4, str. 15–20).

¹²¹ V: Tone Ferenc, La storiografia sulla seconda guerra mondiale in Slovenia dopo il rovesciamento politico. V: *Storia contemporanea in Friuli* 22/1992, šte. 23, str. 13–144; Milica Kacin Wohinz, Appunti sull'attuale storiografia slovena. Prav tam, str. 145–157; Branko Marušič, Le piu recenti interpretazioni della storiografia slovena sul movimento di liberazione. V: *Il settembre 1943 nell'Isontino e nella regione. Armistizio – occupazione tedesca – resistenza* [Gorizia 1996], 125–129; Isti, La storiografia slovena oggi. V: *Quaderni giuliani di storia* 18/1997, šte. 2, 141–158; Nevenka Troha, La questione delle foibe nella storiografia slovena. V: *Quaderni giuliani di storia* 20/1999, šte. 2, 32–336; Marta Verginella, *Uso della storia nello Sonderweg sloveno*. V: *Storica* (Roma) 7/2001, šte. 19, str. 97–116.

¹²² Foibe in deportacije v Julijski krajini. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25/1985, šte. 1–2, str. 95–109.

¹²³ Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia. V: *Foibe. Il peso del passato*. Venezia Giulia 1943–1945. Venezia 1997, 59–95.

¹²⁴ Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava. V: *Zgodovinski časopis* 41/1987, 5–18.

¹²⁵ Npr: *I giorni della Slovenia: 25 giugno – 10 luglio*. Trieste 1991.

¹²⁶ *Slovenia. I retroscena storica della nascita della repubblica indipendente di Slovenia*. Ljubljana 1994.

Granda, Ivo Juvančič, Milica Kacin Wohinz, Dušan Kermavner, Branko Marušič, Vasilij Melik, Miroslav Pahor, Jože Pirjevec, Janko Pleterski, Tomaž Simčič, Karel Šiškovič, Peter Vodopivec in Fran Zwitter). O problemu govore tudi samostojna dela kot knjiga treh tržaških avtorjev Ane Kalc Hafner, Sama Pahorja in Lucijana Volka *Slovinci in Italija. Pro memoria o odnosih z zahodno sosedo* (Ljubljana 1995) ter Borisa M. Gombača *Slovenija, Italija od preziranja do priznanja* (Ljubljana 1996). Objavljeni sta bili tudi knjigi *Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih* (Ljubljana 1996) in *Pariška mirovna konferenca* (Ljubljana 1997) z integralnim prevedenim besedilom mirovne pogodbe (10. 2. 1947). Izšle so tudi knjige o vojni v Sloveniji leta 1991,¹²⁵ Janko Prunk pa je napisal za italijanske bralce kratko zgodovino Slovenije.¹²⁶ Nekaj knjižnih izdaj je bilo posvečenih tudi italijanskemu aktualnemu družbenopolitičnemu položaju, povezanem z odnosom do Slovenije in Slovencev,¹²⁷ prav tako pa tudi problemom slovenske manjšine v Italiji.¹²⁸

V zadnjem desetletju 20. stoletja je izjemno dejavnost razvilo koprsko Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije (ustanovljeno l. 1996) v povezavi z Zgodovinskim društvom za južno Primorsko, ki s svojimi publikacijami (periodična izdaja *Annales* s svojimi posebnimi družboslovnimi in prirodoslovnimi številkami: *Knjižnica Annales*, *Knjižnica Annales Majora*, *Acta Histriae*¹²⁹) in prirejanjem mednarodnih znanstvenih srečanj, posvečenih Istri in mediteranskim problemom, krepi tudi medsebojne stike zgodovinarjev, ki delujejo na obeh obalah Jadranskega morja. Poleg tega izhajajo v publikacijah Središča razprave v izvornih jezikih avtorjev s slovenskim povzetkom, izšlo pa je tudi že nekaj prevodov slovenskih piscev v italijanščino¹³⁰ in dvojezičnih izdaj.¹³¹

Nekakšen zaključek k vsemu naštetemu in ugotovljenemu, kar pa vsaj glede bibliografskih podatkov ni celovit pregled, zagotovo predstavlja na začetku omenjeno poročilo slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, objavljeno najprej v delovni obliki in brez dovoljenja naročnika in avtorjev,¹³² nato pa v dokončni obliki v slovenskem in italijanskem jeziku.¹³³ Zasedanja (devet sestankov v sedmih letih) mešane komisije¹³⁴ niso bila pomembna le zato, ker so se v diskusijah skupno reševala (in ne povsem rešila) tudi metodološka in s temi povezana druga vprašanja (toponomastika, narodnostne meje,

¹²⁵Npr.: Marko Kosin, *Začetki slovenske diplomacije z Italijo 1991-1996*. Ljubljana 2000; Milan Gregorič, *Politični ciklon nad Istro ali izjalovljen poskus njene destabilizacije*. Koper 1997; *Istri, Slovenija v tesnem objemu zahodne sosedo*. Koper 2002.

¹²⁶Npr.: Rafko Dolhar, *Leva sredina in tržaški Slovenci*. 1–2, Trst 1995–1997; Vida Valenčič, *Politica e minoranze: amore o indifferenza?* 1–2. Trieste 1999–2000; Erik Dolhar, *Prelomnost Osimskih sporazumov*. Trst 2000.

¹²⁷Ta knjižna zbirka prinaša gradivo s strokovnih in znanstvenih srečanj, ki sta jih Središče oziroma njegov predhodnik Zgodovinsko društvo za južno Primorsko pripravila od l. 1991 dalje.

¹²⁸Npr.: Darko Darovec, *Rassegna di storia istriana*. Koper-Capodistria 1993.

¹²⁹Npr. Remo Bittelli, *Claustra Alpium Iuliarum. Il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità. Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*. Koper-Capodistria 1999, Darja Mihelič – France Mihelič – Jasna Pocajt, *Piran. Mesto in ljudje pred sto leti. Pirano, la città e i suoi abitanti cent'anni fa*. Koper-Capodistria 1996.

¹³⁰*Primorske novice* 23. 3. 2001, šte. 24; *Sobota* 24. 3. 2001, šte. 12; *Primorske novice* 27. 3. 2001, šte. 25 in 30. 3. 2001, šte. 26; *Sobota* 31. 3. 2001, šte. 13.

¹³¹Slovensko besedilo: *Primorski dnevnik* 4. 4. 2001, šte. 80. Italijansko besedilo: *Il Piccolo* 4. 4. 2001, šte. 80. Sledili so ponatisi italijanskega besedila v *Qualestoria* (28/2000, šte. 2, str. 145–167) in v *Storia contemporanea in Friuli* (30/2000, 9–35) ter slovenskega in italijanskega v *Slovinci v Italiji. Zaščita* (Trst 2001, 52–105). Besedilo v italijanščini je tudi izšlo kot posebna priloga revije *Isonzo-Soča* (2003, šte. 51).

¹³⁴Slovenski del komisije, ki ga je vodila Milica Kacin Wohinz, so ob zaključku dela predstavljali France Martin Dolinar, Branko Marušič, Boris Mlakar (nasledil Borisa M. Gombača), Nevenka Troha, Andrej Vovko in Saša Vuga (nadomestil Borisa Mlakarja), italijanski del pa poleg predsednika Giorgia Conettija (nasledil je Sergia Bartole) še Angelo Ara, Marina Cattaruzza (nasledila Elia Apiha), Paola Pagnini, Raoul Pupo (nasledil Fulvia Tomizzo), Fulvio Salimbeni in Lucio Toth.

vpliv asimilacijskih procesov na narodnostno strukturo itd.), pač pa so ustvarila vzdušje, ki samodejno vabi k nadaljevanju. Diskusije, ki so sledile javnim predstavitev poročila (Gradišče ob Soči –12. 4. 2002 in Koper – 23. 9. 2002), so nadaljevanje srečanj med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji postavile skoraj kot obveznost.

RIASSUNTO

CONTRIBUTO ALLA CONOSCENZA DEI CONTATTI TRA GLI STORICI SLOVENI E ITALIANI, TRA LA STORIOGRAFIA SLOVENA E QUELLA ITALIANA

La discussione sui rapporti italo-sloveni lungo la storia suscita e comporta di per sé anche una discussione sulla qualità scientifico-professionale dei rapporti tra gli storici sloveni e italiani, sulla reciproca conoscenza e sulla comprensione delle rispettive storiografie.

Stando alle pubblicazioni, i primi passi di una volontà di collaborazione vengono a manifestarsi nel secolo XIX, soprattutto lungo il confine etnico sloveno-italiano (Gorizia, Trieste). Suscitatori di questi contatti erano gli storici locali. Così gli storici italiani nell'intento di giungere alla conoscenza di una panorama storico scaturito dalla stessa ricerca a livello regionale (l'Istria, Trieste, il Goriziano, il Friuli), prendono a interessarsi dell passato degli Sloveni (Slavi) e viceversa. Ad esempio, Stefano Kociančič scrive le cronache delle parrocchie friulane. La conoscenza storica del passato era allora sollecitata da molteplici intenzioni soggettive, tra le quali indubbiamente spiccava la volontà di aiuto da offrire ai rispettivi risorgimenti nazionali, alla formazione del pensiero politico e, in modo particolare, alla definizione del confine etnico in uno spazio, nel quale si trovavano a convivere da tempi immemorabili diverse etnie. Ciò costituiva indubbiamente una fondamentale sollecitazione per la ricerca di una forma di convivenza sul confine latino-slavo lungo le coste nord-orientali dell'Adriatico.

L'attività degli storici dunque era connotata da aspetti politici presenti da lungo tempo. Tuttavia contestualmente si manifestavano anche tentativi di una collaborazione più scientifico-professionale basata su studi seri e sulla conoscenza delle fonti storiche (ad es. gli storici sloveni imparavano conoscere l'importanza e il significato del materiale archivistico friulano) e si faceva avanti perfino l'idea di una più stretta collaborazione comune nell'attività di ricerca (P. S. Leicht e V. Levec). Contatti più stretti però venivano per lunghi decenni ostacolati dai rapporti politici menomati da due conflitti mondiali e dalle circostanze da quei conflitti scaturite. Un nuovo rapporto prende ad affermarsi dagli anni cinquanta del secolo XX, quando i contrasti politici calano di tono e gli storici trovano non pochi stimoli di collaborazione nella comune ricostruzione storica del periodo fascista e del movimento di liberazione. Nella seconda metà del secolo scorso si sviluppa una collaborazione di ricerca a tutto campo, che coinvolge tutti i periodi storici.

L'ultima intromissione politica, se così vogliamo chiamarla, era stato il compito affidato dai governi d'Italia e di Slovenia (1993) a un gruppo prescelto di storici sloveni e italiani di redigere una relazione storica comune sui rapporti italo-sloveni dalla seconda metà del secolo XIX in qua. La relazione (pubblicata nel 2001) costituisce un significativo traguardo per la storiografia e nel contempo traccia una valida direzione di marcia alla collaborazione futura.

Prevedel msgr. Oskar Simčič

DARJA MIHELIČ

OD SOBIVANJA DO RAZHODA**Utrinki iz zadnjih dveh desetletij sodelovanja zgodovinarjev
druge Jugoslavije****O čem bo tekla beseda?**

Pred šestimi leti je **Božo Repe** v reviji *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* objavil zanimiv prispevek z naslovom. »Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala, Institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti.«¹ Pri trditvah, sklepanju in opisu razmerij in sodelovanja med jugoslovanskimi zgodovinarji ter delovanja Zveze zgodovinarjev Jugoslavije in njenih strokovno–organizacijskih in historiografskih projektov je korektno uporabljal klasično zgodovinarsko metodo: opiral in skliceval se je na članke o delovanju jugoslovanskih zgodovinarjev, na historiografska dela in na – včasih precej kasneje – objavljene zapise o sobivanju jugoslovanskih zgodovinarjev v polpreteklem obdobju. Vendar imam vtis, da je ciljno povzemal in se opiral predvsem na poročila, ki so slikala zvezo in njeno dejavnost v kar najbolj negativni luči, ni pa jih preverjal. To ne bi bilo posebej težko, saj (je) poročila o strokovnih prireditvah in dejavnostih na jugoslovanski in širši ravni v rubrikah »Zborovanja in društveno življenje« oz. »Društveno življenje, kongresi in simpoziji« ipd. redno prinaša(la) osrednja slovenska zgodovinarska revija *Zgodovinski časopis* (podobne rubrike imajo oz. so jih imela tudi druga slovenska zgodovinarska glasila, tovrstne revije drugih republik in pokrajin kakor tudi osrednja jugoslovanska revija *Jugoslovenski istorijski časopis*). T(ovrstn)je objave je Repe v veliki meri zanemaril, ker se mu (verjetno) niso zdele pomembne. Pri pisanju se ni dotaknil v Ljubljani dosegljivega arhivskega gradiva. – Če mu je bil v času pisanja razprave nedostopen arhiv Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije, ki je (bil) v Beogradu, bi glavne podatke o aktivnostih na jugoslovanski ravni mogel najti v arhivu Zgodovinskega društva za Slovenijo (v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani oz. na sedežu društva). Repe (domnevam) ni imel aktivnih izkušenj organizacijskega sodelovanja z jugoslovanskimi zgodovinarji. Verjetno se prav zaradi – z moje strani – aktivno doživetih dogodkov, uporabe arhiva Zgodovinskega društva za Slovenijo in preverjanja društvene dejavnosti po rubrikah predvsem *Zgodovinskega časopisa* in *Jugoslovenskega istorijskega časopisa* (tu in tam tudi drugih zgodovinarskih glasil) moje vedenje o nekaterih dogajanjih in dojetanju nekaterih značilnosti sobivanja zgodovinarjev na tleh druge Jugoslavije razlikuje od trditvev, ki jih Repe niza (zlasti) v **uvodu** svojega izvajanja.²

Od spomina do formalnega in strokovnega sodelovanja

Kje so viri mojega vedenja? – Naj začnem z (nezanesljivimi) **spomini** iz otroštva. Sodelovanje zgodovinarjev na jugoslovanski ravni sem od rojstva doživljala »v živo«. Za

¹ *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* (Ljubljana), 3/1996, 1, 69–78.

² B. Repe, Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala. Institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* (Ljubljana), 3/1996, 1, 69–71.

petdeseta in šestdeseta leta prejšnjega stoletja se iz zgodnjih let spominjam pogostih poti svojega očeta Boga Grafenauerja na seje in delovne sestanke jugoslovanskih zgodovinarjev pa tudi na jugoslovanske in svetovne kongrese zgodovinarjev. Doma v Ljubljani so nas pogosto obiskovali »strici« in »tete« – zgodovinarji iz ostale Jugoslavije pa tudi iz Rusije in Bolgarije, morda še od kod. Očetovi pogovori z njimi so bili po mojem megljenem občutku ustvarjalni; ne spominjam se, da bi kdaj prišlo do glasnejšega govorjenja, ki bi najbrž pomenilo izrazito strokovno nestrinjanje. Sicer pa so se na očeta mnogi (slovenski in ostali jugoslovanski) zgodovinarji tedaj in kasneje pogosto obračali po nasvet. Pred objavo so mu pošiljali svoje izdelke v pregled in upoštevali njegova mnenja.

Ko sem se v študijskem letu 1968/69 vpisala na študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, sem kot **novopečena zgodovinarica** razmere v (jugoslovanski) zgodovinarski srenji spoznavala bolj razumsko in od blizu. Na Oddelku za zgodovino so nam že kot študentom omogočali udeležbo na posvetovanjih, zborovanjih, jugoslovanskih in celo svetovnih kongresih zgodovinarjev.

Po končanem študiju sem kot stažistka–asistentka na Inštitutu za občo in narodno zgodovino SAZU postala še **formalna sodelavka** »institucionalne« dejavnosti zgodovinarjev na različnih ravneh: na občnem zboru kranjskogorsko–jeseniškega zborovanja slovenskih zgodovinarjev 29. septembra 1976 sem od kolega Petra Vodopivca za dva mandata po dve leti (prek občnega zbora na mariborskem zborovanju 28. septembra 1978 do občnega zbora na ljubljanskem zborovanju 1. oktobra 1980) prevzela **tajniška opravila pri Zgodovinskem društvu za Slovenijo**, ki mu je tedaj predsedoval prof. Ignacij Voje.

Konec sedemdesetih let so se po uradnem dekretu republiška (pokrajinska) društva morala preoblikovati. Nekdanje lokalne podružnice osrednjih društev so se osamosvojile, osrednje društvo pa se je preuredilo v zvezo društev posamezne republike ali pokrajine, Zgodovinsko društvo za Slovenijo na občnem zboru zborovanja v Ljubljani 1980 konkretno v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije. – Na jugoslovanski ravni je po istem zgledu 1981 prišlo do preoblikovanja Zveze zgodovinarjev Jugoslavije v Zvezo društev zgodovinarjev Jugoslavije.

Ob preobrazbi drugih podružnic v Sloveniji je 3. decembra 1979 prišlo tudi do ustanovnega občnega zbora Zgodovinskega društva Ljubljana, po članstvu tedaj in kasneje daleč najmočnejšega zgodovinskega društva v Sloveniji. Njegov prvi predsednik je bil Branko Reisp, tajnica pa Metka Gombač. Po dobrih dveh letih njegovega delovanja sem **predsedstvo ljubljanskega društva** (od občnega zbora 11. marca 1982 do občnega zbora 12. junija 1986) prevzela sama, tudi tajnica me ni zapustila, mandat sva uspešno izpeljali.

Nisem bila prva izbira, ko je – po Francetu Kresalu, ki je Zvezo društev zgodovinarjev Slovenije vodil od ljubljanskega občnega zbora 1. oktobra 1980 do občnega zbora na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju 30. septembra 1982, in Vasiliju Meliku, ki mu je sledil do občnega zbora na zborovanju v Brežicah in Krškem 27. septembra 1984 – ekipa Marije Oblak Čarni, ki je vodila slovenske zgodovinarje od 27. septembra 1984 do občnega zbora zborovanja slovenskih zgodovinarjev na Ptuju 28. septembra 1988, iskala novega predsednika. Sem pa izziv sprejela in **Zvezi društev zgodovinarjev Slovenije predsedovala** od 28. septembra prek občnega zbora na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti 1. oktobra 1990 do občnega zbora zborovanja v Slovenj Gradcu 28. septembra 1992. Moja desna roka je bil (psihično in fizično) stabilno ozemljeni, pomirjujoči Janez Marolt, ki mu je vselej uspelo obrzdati moj rušilni temperament.

V omenjenih funkcijah sem spoznavala delo jugoslovanskih zgodovinarjev na **formalni ravni**: republiška in pokrajinska društva zgodovinarjev (od osemdesetih let zveze zgodovinskih društev republik in pokrajin), med njimi tudi slovensko, so namreč navzgor

sodelovala v t. i. Zvezi zgodovinarjev Jugoslavije, po 1981 v Zvezi društev zgodovinarjev Jugoslavije.

Mnoge jugoslovanske zgodovinarje sem osebno spoznala na strokovnih srečanjih. Prisostvovala sem številnim tovrstnim snidenjem na jugoslovanski ravni: od 5. do 7. septembra 1969 sem skupaj s kolegi – študenti bila na petem kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev na Ohridu,³ od 7. do 10. oktobra 1973 v Budvi,⁴ od 4. do 7. oktobra 1977 v Novem Sadu⁵ in od 20. do 22. oktobra 1983 (kot referentka) na kongresu v Arandelovcu⁶, ki je »pokril« izpad za leto 1981 načrtovanega kongresa v Prištini. Zadnjemu, devetemu kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev od 29. septembra do 1. oktobra 1987 v Prištini⁷ na temo »Procesi zgodovinskega približevanja jugoslovanskih narodov in narodnosti« in »Položaj pouka zgodovine v šolskem sistemu SFRJ v primerjavi s položajem tega predmeta v šolskih sistemih evropskih držav in ZDA« nisem prisostvovala.

Ob kongresih sem se udeležila tudi drugih posvetovanj na jugoslovanski ravni. Od 1. do 3. septembra 1978 in od 28. do 30. avgusta 1979 sem bila na simpozijih o pouku zgodovine v šoli v Banja Luki in Arandelovcu, 14. junija 1979 sem pisala zapisnik prvega sestanka predstavnikov zgodovinskih oddelkov oz. kateder na filozofskih fakultetah v Jugoslaviji, ki ga je v skladu s sklepom interkatedrske konference, ki je bila 8. in 9. decembra 1978 v Sarajevu, na Filozofski fakulteti v Ljubljani sklical predstojnik pedagoško-znanstvene enote (PZE) za zgodovino prof. Vasilij Melik.

Več strokovnih srečanj zgodovinarjev na jugoslovanski ravni, ki jih tu ne naštevam, (a sem bila na njih prisotna), smo soorganizirali v slovenskem ali ljubljanskem zgodovinskem društvu, o čemer bo še govora.

In medias res

In zdaj k delom Repetovega pisanja, ki jih želim bolje osvetliti. Po Miomirju Dašiču Repe povzema: »Med leti 1977 in 1981 zveza (zgodovinarjev Jugoslavije, op. a.) praktično

³ Prvi kongres jugoslovanskih zgodovinarjev je bil v Beogradu, prim.: B. Grafenauer, I. kongres zgodovinarjev FLR Jugoslavije (od 5. do 8. V. 1954 v Beogradu). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 8/1954, 198–205; drugi je bil od 23. do 25. novembra 1958 v Zagrebu, prim.: F. Zwitter, Drugi kongres zgodovinarjev Jugoslavije. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 14/1960, 222–226; tretji je bil v Ljubljani, prim.: I. Voje, Tretji kongres zgodovinarjev Jugoslavije (od 5. do 8. decembra 1961 v Ljubljani). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 15/1961, 200–203; četrti je bil od 16. do 18. novembra 1965 v Sarajevu, prim.: E. Pašalić, Četrti kongres istoričara Jugoslavije. *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 5/1966, 1–2, 213–218; peti kongres je bil na Ohridu. Obravnaval je etnične in nacionalne procese v jugoslovanskih deželah od antike do novejšega časa, prim.: B. Grafenauer, Peti kongres zgodovinarjev Jugoslavije (Ohrid, 5.–7. septembra 1969). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 25/1971, 115–117; O. K., 1000 zgodovinarjev na Ohridu. *Večer* (Maribor), 24. št. 219 (6657), 19. 9. 1969, 16.

⁴ Tema kongresa je bila »Odnos vasi in mesta v zgodovini«, prim.: T. Zorn, Šesti kongres jugoslovanskih zgodovinarjev v Budvi (Bečići, 7.–10. oktober 1973). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 28/1974, 165–168.

⁵ Tema kongresa je bila »Društvene strukture i društveni pokreti«, prim.: T. Zorn, Sedmi kongres jugoslovanskih zgodovinarjev (Novi Sad 4.–7. oktober 1977). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 31/1977, 546–549.

⁶ Tema kongresa je bila »Oslobodilački pokreti i društvena kretanja u povijesti naroda i narodnosti Jugoslavije s posebnim osvrtom na Drugo zasjedanje AVNOJ-a (1943–1983)«, prim.: D. Pavličević, Osmi kongres jugoslovenskih istoričara s posebnim osvrtom na sudjelovanje hrvatskih povjesničara. *Historijski zbornik* (Zagreb), 37/1984, 255–257.

⁷ M. Dašić, Deveti kongres istoričara Jugoslavije. *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 23, 1–2. 1988, 205–221.

ni delovala, povezave med republiški in pokrajinski organizacijami so bile prekinjene, prenehal pa je izhajati tudi zgodovinski časopis društva: *Jugoslovenski istorijski časopis*.⁸ – Trditev je zavajajoča, saj je vrzel v izhajanju *Jugoslovenskega istorijskega časopisa* med leti **1981 in 1986**, ne pa med **1977 in 1981**! Se je mar Dašić zmotil? – Malo verjetno. Nekaj vrst nad citatom, ki ga povzema Repe, najdemo (posredno) pojasnilo, zakaj je Dašić za kritiko izbral prav omembo časovnega razdobja konec sedemdesetih in začetek osemdesetih let. Tam piše: »Osmi kongres istoričara trebao je da se održi u Prištini još 1981. godine, ali zbog kontrarevolucionarnih događaja koji su se, u martu iste godine svom silinom javili, a koje su organizovali albanski nacionalisti i separatisti – moralo se od toga odustati.« V tem stavku odzvanja moto tedanjih razmer, v katerih je **protialbanstvo postalo uradna politika**. V zapisu pa se čuti tudi žolč unitarističnega Srba – Črnogorca (kar je Dašić po mojih osebnih izkušnjah, ki jih bom še omenila, nedvomno bil), ki je v času izida tega prispevka (1988) ciljno iskal grešne kozle za politična nesoglasja v državi predvsem med kosovskimi Albanci. V letih med 1977 in 1981, ko naj bi dejavnost zveze (po Dašićevo) dosegla najnižjo točko, je bil predsednik zveze jugoslovanskih zgodovinarjev **kosovski Albanec** Ali Hadri. Mar ni bilo za nedelo zveze (tudi za čas po 1981, ko ji ni več predsedoval) najlaže – če ne celó politično hvalevredno in perspektivno – okriviti njega?

Organizacija jugoslovanskih zgodovinarjev

Celovit pogled na dejavnost zveze jugoslovanskih zgodovinarjev konec sedemdesetih let kaže, da ne drži, da bi bila združba konec sedemdesetih let posebej pasivna. – Da bi mogli predstaviti njeno dejavnost, je najprej potrebno razumeti **organizacijo jugoslovanskih zgodovinarjev** in pojasniti, kaj sploh pojmuje pod vzdevkom Zveza zgodovinarjev Jugoslavije.

Jugoslovanski zgodovinarji na republiški oz. pokrajinski ravni so bili povezani v zgodovinsko društvo republike ali pokrajine. V osemdesetih letih so bili po reorganizaciji društev združeni v lokalna društva zgodovinarjev; dotedanje zgodovinsko društvo republike oz. pokrajine je tedaj postalo zveza lokalnih zgodovinskih društev republike oz. pokrajine.

V jugoslovanskem okviru so republiška in pokrajinska društva (kasneje zveze društev republik in pokrajin) bila kot kolektivni član (po predstavnikih) vključena v Zvezo zgodovinarjev (po 1981 v Zvezo društev zgodovinarjev republik in pokrajin) Jugoslavije. Delovanje zveze je na najvišji ravni povezovalo, vodilo in usklajalo **predsedstvo**; sestavljala sta ga po dva delegata republiških in pokrajinskih (zvez) društev ter dva delegata Vojnozgodovinskega inštituta JLA iz Beograda. Sejam, ki so bile praviloma dvakrat letno v Beogradu, so prisostvovali tudi predstavniki nekaterih drugih zgodovinarskih organov, ki so delovali v okviru Jugoslavije. Glasilo zveze je bil *Jugoslovenski istorijski časopis*, katerega urednik je tudi občasno prisostvoval sejam predsedstva. Predsedstvo je sprva vodil predsednik tistega republiškega oz. pokrajinskega zgodovinskega društva, ki je bilo na vrsti, da pripravi naslednji (naštiriletni) kongres jugoslovanskih zgodovinarjev: kasneje (od 1982) se je uveljavilo abecedno načelo: predsedniki naj bi si sledili iz vrst zgodovinarjev **Bosne in Hercegovine, nato Črne gore, Hrvaške ...**

Pod okriljem zveze so delovali številni **komiteji** oz. **komisije**. Glede na njihovo vsebinsko zasnovo so nekateri od njih pripravljali tematska strokovna srečanja zgodovinarjev, ki so mogla preseči jugoslovanski okvir.

⁸ B. Repe, o. c. kot v op. 2, 69; M. Dašić, kot v op. 7, 205.

Jugoslovanski nacionalni komite za zgodovinske vede je sodeloval pri pripravah svetovnih kongresov zgodovinarjev, ki si sledijo vsakih pet let. Predsednik komiteja se je udeleževal sej predsedstva zveze.

Nacionalni komite je vključeval številne meddržavne, **bilateralne komisije**, ki so bolj ali manj aktivno usklajevale strokovno delovanje jugoslovanskih zgodovinarjev z zgodovinarji posameznih drugih držav. Eksplozija pobud za oblikovanja takih komisij je bila zlasti v drugi polovici sedemdesetih in v začetku osemdesetih let. Osnovale so se jugoslovanske bilateralne povezave z **Italijo, Avstrijo, Francijo, Madžarsko, Češkoslovaško, Vzhodno Nemčijo, Sovjetsko zvezo**; komisije s **Španijo in Grčijo** ter **Poljsko, Bolgarijo** in kasneje z **Zvezno republiko Nemčijo** v praksi niso zaživele.

Nacionalni komite je sodeloval tudi v nekaterih mednarodnih komisijah (za gospodarsko zgodovino, zgodovino mest ipd.), ki so obravnavale osrednje zgodovinske teme.

Repe od delovanja bilateralnih komisij izpostavlja avstrijsko–jugoslovansko in italijansko–jugoslovansko. Druga – njeni slovenski člani so bili prof. Ferdo Gestrin, prof. Fran Zwitter, od 15. septembra 1980 tudi prof. Janko Pleterški – je aktivno prirejala srečanja na visoki kakovostni in razkošni ravni. Avstrijsko–jugoslovanska komisija pa je bila, nasprotno, leta dolgo izredno **pasivna** in se ni mogla kaj prida pohvaliti s svojo dejavnostjo. Ko se je predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije France Kresal 1982 obrnil na prof. Frana Zwittra za predlog sodelovanja z avstrijskimi zgodovinarji, mu je ta v pismu 16. avgusta 1982 omenil bilateralno komisijo z Avstrijo, katere prvi predsednik da je bil on sam, iz Slovenije pa je bil njen član tudi Janko Pleterški. Komisija naj bi bila neaktivna »zaradi pasivnosti Saveza in republiških društev«. Komisija je v dotedanem obdobju svojega delovanja pripravila (le – op. a.) sestanek v Gössingu od 12. do 15. oktobra 1976. 14. maja 1982 je prof. Zwitter na mestu predsednika komisije zamenjal Beograjčan Andrej Mitrović. Prva naslednja akcija komisije je bila povezana s slovensko pobudo prof. Vasilija Melika in prof. Petra Vodopivca: od 26. do 28. novembra 1984 se je komisija sestala v Novem mestu in obravnavala tematiko »Jugoslovensko–avstrijski odnosi 1921–1938«. – Delo komisije je kasneje (od septembra 1987), ko jo je vodil France Rozman, oviral formalizem z avstrijske strani: v njej je kot avstrijski partner nastopala avstrijska akademija znanosti, ki je svoje sodelovanje pogojevala z istovrstnim sogovornikom s slovenske strani, kar je zavlačevalo pripravo (resda kakovostnih, a redkih) srečanj. Tretje srečanje komisije je bilo na Dunaju od 12. do 14. aprila 1988 na temo »Prometne povezave in interesi kapitala v odnosih med avstrijskimi in južnoslovanskimi deželami od srede 19. stoletja do 1918«.⁹

Po mojem prepričanju bi bilo pri zgodovinskih bilateralnih komisijah prav izpostaviti (pred jugoslovansko–avstrijsko) zlasti jugoslovansko–češkoslovaško zgodovinsko komisijo; sprva se je sestajala vsako leto, kasneje vsaki dve. Tudi v njej so (ob tujih) sodelovali eminentni slovenski zgodovinarji (prof. Vasilij Melik, France Kresal, ki ji je nekaj časa tudi predsedoval, idr.). – Dovolj živahno je bilo tudi delovanje bilateralne komisije s Sovjetsko zvezo, ki pa je bolj od slovenskih (v njej je sodeloval prof. Marjan Britovšek) pritegovalo zgodovinarje vzhodnega dela druge Jugoslavije, kar pa dejavnosti komisije za tisti čas ne izničuje.

V jugoslovanskem okviru je delovala tudi **komisija za gospodarsko zgodovino**. Na jugoslovanskem nivoju je pripravljala okrogle mize gospodarskih zgodovinarjev z različnimi temami. Prva je bila v Zagrebu 18. in 19. decembra 1972 na temo »Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama«. Vsaka štiri leta je sodelovala pri pripravi svetovnih kongresov

⁹ F. Rozman, Tretje zasedanje avstrijsko–jugoslovanske komisije zgodovinarjev (Dunaj, 12.–14. aprila 1988) *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 42/1988, 466–467.

gospodarskih zgodovinarjev. Komisija je izdajala revijo *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, ki je izhajala v Zagrebu. Leta 1978 je pripravila malo poznano, a zelo uporabno bibliografijo jugoslovanske gospodarske zgodovine.¹⁰ V delo komisije in v uredništvo revije je bil pritegnjen tudi predsednik sekcije za gospodarsko in družbeno zgodovino slovenskega zgodovinskega društva (več let je bil to Jože Šorn, sledil mu je France Kresal).

Na jugoslovanski ravni je bila ena najaktivnejših stalna komisija za pouk zgodovine v šoli, katere predsednik je tudi prisostvoval sejam predsedstva zveze. S slovenske strani sta v komisiji sodelovala predsednik šolske sekcije v slovenskem zgodovinskem društvu in inšpektor(ka) za zgodovino na Zavodu Republike Slovenije za šolstvo. Kot predsednik komisije se je (1978–1982) zelo izkazal prof. Ignacij Voje. Komisija je imela redna letna (!) srečanja – simpozije o pouku zgodovine. Izdajala je revijo *Nastava istorije oz. Pouk zgodovine*. Prav v obdobju, ki ga Repe po Dašiču ocenjuje za nedelavno, je ta komisija vplivala na številne koristne korekcije v škodljivem, nepremišljeno politično zasnovanem sistemu usmerjenega izobraževanja. Poleg te je pri Zvezi zgodovinarjev Jugoslavije delovala še komisija za pouk zgodovine na fakultetah, ki je pripravljala občasne interkatedrske konference.

Fakultete so konec sedemdesetih let v sklopu interkatedrskih konferenc začele pripravljati srečanja mladih zgodovinarjev. Novosadska fakulteta je 23. in 24. februarja 1979 organizirala Prvo jugoslovansko srečanje mladih zgodovinarjev na temo »Vzhodno vprašanje in Jugoslavlani«.¹¹ Do 1982 so sledila srečanja mladih zgodovinarjev na konferencah v Zagrebu, Zadru, Skopju in Beogradu, 1986 v Nikšiču.¹² Čeprav na jugoslovanski ravni, je ta srečanja pripravila po ena od desetih jugoslovanskih kateder za zgodovino, in sicer mimo zveze (v zapisnikih predsedstva o njih ni zaznamkov).

Jugoslovanski komite za bizantologijo je bil med starejšimi jugoslovanskimi, osnovan 1948. Po smrti vodilnega jugoslovanskega bizantologa Georgija Ostrogorskega 1976 je delo komiteja zamrlo. Do obnove je (po leto prej sproženi pobudi) prišlo 10. februarja 1979 pod predsedstvom Franja Barišiča (med slovenskimi sodelavci je bil Bogo Grafenauer, kasneje Ignacij Voje). Svetovni bizantološki kongresi si sledijo vsakih pet let.

Na ravni Jugoslavije je deloval tudi balkanološki komite (od Slovencev so v njej sodelovali prof. Bogo Grafenauer, prof. Ignacij Voje, kasneje prof. Rajko Bratož).

Tudi komite za zgodovino druge svetovne vojne je bil zasnovan v okviru Jugoslavije, njegova dejavnost pa se je v Sloveniji prenesla na Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani.

V sklop dejavnosti zveze ne moremo šteti rednih sodelovanj zgodovinarjev na vsakoletnih simpozijih Modinci, saj so ta od jugoslovanskih (ob avstrijskih štajerskih in madžarskih gradiščanskih) pritegovala le slovenske in hrvaške historike, priprava simpozijev tudi ni bila naloga zgodovinskih društev.¹³

¹⁰ I. Erceg (ur.), *Bibliographia historico-oeconomica Jugoslaviae*. Zagreb 1978.

¹¹ D. Guštin, I. jugoslovansko srečanje mladih zgodovinarjev v Novem Sadu, 23. in 24. februarja 1979. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 35/1981, 159.

¹² P. Štih, III., IV. in V. jugoslovansko srečanje mladih zgodovinarjev. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 37/1983, 129–130; I. Lokošek, I. Voje. Interkatedrska konferenca v Sarajevu 8., 9. 11. 1985. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 39/1985, 405–407; B. Balkovec, Interkatedrska konferenca v Nikšiču. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 40/1986, 510–511.

¹³ O. Janša – Zorn, Jubilejni 30. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci – Mogersdorf, 4.–7. julij 2000. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 54/2000, 121–124.

Dejavnost Zveze zgodovinarjev Jugoslavije od 1977 do 1981

Kako moremo glede na povedano pestrost dejavnosti jugoslovanskih zgodovinarjev vrednotiti »delavnost« ali »nedelavnost« Zveze zgodovinarjev Jugoslavije v nekem razdobju? Menim, da taka ocena zahteva, da smo pozorni na dejavnost **vseh** sestavnih delov tega heterogenega združenja.

Najprej o pripravi **kongresa 1981**, ki je zatajila. Na mestu predsednika zveze je 1977 kosovski Albanec Ali Hadri nasledil Vojvodinca Branislava Vranješevića. Hadrijeva kosovska ekipa je bila zadolžena, da 1981 (leto po Titovi smrti, ki je zamajala »bratsko enotnost« znotraj države) pripravi kongres jugoslovanskih zgodovinarjev v Prištini. Obravnaval naj bi temi »Prostor v zgodovini« in »Oslobodilački pokreti i društvena kretanja u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije«. Priprave na kongres so – kljub rednim sestankom in dogovorom na sejah predsedstva Zveze jugoslovanskih zgodovinarjev v Beogradu – tekle po polževo. Hadriju so očitali pasivnost in zaviranje dela. 13. julija 1981 je odstopil z mesta predsednika (začasno je to funkcijo 20. marca 1982 prevzel dotedanji podpredsednik prof. Ignacij Voje).

Do načrtovanega kongresa v Prištini 1981 ni prišlo. Krivda za to ni bila toliko Hadrijeva, kot so ji botrovale politične razmere, ki so eskalirale v nacionalnih nemirih marca 1981 na Kosovu. Zaradi njih so se potencialni referenti iz vse Jugoslavije obotavljali s prijavi na kongres. Na seji predsedstva zveze v Beogradu 27. junija 1981 je Josip Adamček kot programski vodja kongresa poročal, da so republiška in pokrajinska društva zgodovinarjev po sklepu seje 15. oktobra 1980 dobila poziv, naj imenujejo člane v odbor za pripravo osmega kongresa zgodovinarjev Jugoslavije, pa nekatera (v dobrih osmih mesecih, op. a) tega še niso storila. Tudi interesa za aktivno udeležbo pri kateri od sedmih predvidenih sekcij ni bilo; to – tako Adamček – naj ne bi bilo čudno glede na dogajanja na Kosovu marca 1981 in kasneje. Prijavljenih referentov je bilo tedaj le 35 (do 8. marca 1982 je to število naraslo na /samo/ 45).

V sklopu kongresov so bile tudi volilne konference, ki so imenovale nove člane predsedstva. Ker kongresa ni bilo, je bila volilna konferenca sklicana posebej 14. maja 1982. Prisotna delegatska zastopstva republik in pokrajin na njej niso bila popolna. Na urgenco je Društvo zgodovinarjev Bosne in Hercegovine 8. junija 1982 poslalo jugoslovanski zvezi dopis, v katerem je delegiralo za člana predsedstva zveze Banjalučana Galiba Šljiva, ki je bil tudi predlagan (za nazaj) za predsednika zveze; funkcijo je prevzel.

Šljivo ni bil prav nič bolj dejaven kot pred njim Hadri, vendar ni bil deležen posebnih kritik. Ob izpadu prištinskega je nadomestni kongres zgodovinarjev, ki ni minil brez škandala, oktobra 1983 v Arandelovcu pripravilo srbsko zgodovinsko društvo. 2. aprila 1985 je Šljivu kot predsednik zveze sledil Miomir Dašić iz Črne gore. V času njegovega mandata je prišlo do zadnjega kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev v Prištini, izšlo pa je tudi nekaj števil *Jugoslovenskega istorijskega časopisa*. Po poslednji (šesti) volilni konferenci zveze 26. maja 1989 v Beogradu je na čelo jugoslovanskih zgodovinarjev stopil Hrvat Ivan Kampuš.

Zdaj pa k drugim prizadevanjem zgodovinarjev v drugi polovici sedemdesetih let. Zadevala so zlasti **položaj zgodovine v šoli**. Po političnih direktivah so v šolski pouk prodirale škodljive novitete. Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva je npr. 15. aprila 1975 osnovala Koordinacijski odbor za uvajanje celodnevne osnovne šole. Po sredi sedemdesetih let so se začele priprave za uvajanje (zdaj že znano ponesrečenega političnega projekta) usmerjenega izobraževanja.

Kako so reorganizacijo šol sprejemali jugoslovanski zgodovinarji? – Njihova složnost

je bila (vzlic Dašičevim trditvam) na izjemni ravni. Kot en človek so si prizadevali zagotoviti učinkovit in kakovosten pouk zgodovine v jugoslovanskih »usmerjenih« šolah. Odločitve o uvedbi usmerjenega izobraževanja so bile politične, politika je nadzirala mnenje stroke. Za ilustracijo naj navedem, da so bili sestanki o zgodovini v usmerjenem izobraževanju v Ljubljani na Marksističnem centru Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije.¹⁴ Na sestanku 21. novembra 1977 so bili prisotni predstavniki Pedagoško-znanstvene enote za zgodovino na Filozofski fakulteti, Zavoda Socialistične republike Slovenije za šolstvo, Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (!), učitelji srednjih šol in predstavnik studentov.¹⁵

Na kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Novem Sadu 1977 so kar trije plenarni referentje: Rade Petrović, Milutin Perović in Hrvoje Matković obravnavali položaj zgodovine v usmerjenem izobraževanju. Prisotni zgodovinarji so soglasno sprejeli izjavo, ki je bila dokončno formulirana v Beogradu:

SAVEZ DRUŠTAVA ISTORIČARA
JUGOSLAVIJE
BEOGRAD
Karnedžijeva br. 2

ZAKLJUČCI
SEDMOG KONGRESA ISTORIČARA JUGOSLAVIJE O POLOŽAJU
NASTAVE ISTORIJE

Na sedmome Kongresu istoričara Jugoslavije, koji je održan u Novom Sadu od 3. do 7. oktobra 1977. godine, osnovna tema kongresne rasprave bila je – Položaj nastave historije u našem sistemu obrazovanja. U osnovnom referatu, posebnim saopštenjima i diskusiji o ovoj temi istaknuto je nekoliko bitnih pitanja u pogledu poboljšanja nastave historije i značaja historijskog obrazovanja za opću kulturu i naš društveni razvoj uopće.

S tim u vezi Kongres je usvojio sljedeća gledišta:

Mjesto i položaj nastave historije praktičnim rješenjima u sistemu vaspitanja i obrazovanja sve se više pogoršava, te se time dovodi u pitanje realizacija bitnih ciljeva historijskog i, u širem smislu, društvenog obrazovanja učenika. Učesnici Kongresa izražavaju nezadovoljstvo takvim razvojem stvari i ukazuju na pravce mogućeg poboljšanja historijskog i društvenog obrazovanja naših učenika, dakako, u već datim okvirima reforme i društvenih smjernica za preobražaj sistema vaspitanja i obrazovanja na samoupravnim osnovama.

Možemo naglasiti da smo zadovoljni samo rješenjem položaja i uloge nastave historije u osnovnoj školi: u njoj je dat cjelovit historijski programski koncept s težištem na upoznavanju osnova historijskog razvitka naših naroda i narodnosti. U programskoj strukturi medju republikama i pokrajinama ne postoje bitne razlike; pa ipak bi valjalo i dalje tragati za modernijim pristupima historijskom razvitku, uvažavajući, prije svega, savremene samoupravne društvene ciljeve u vaspitanju i obrazovanju učenika. U već datim okvirima, neosporno, medjurepubličkom i pokrajinskom saradnjom, može se uraditi funkcionalnija i sa marksističkog i naučnog stanovišta vrijednija programska osnova, koja će efikasnije poslužiti i ostalim društvenim disciplinama kao polazište u cjelovitom društvenom obrazovanju.

Sadašnjim rješenjima za nastavu istorije u srednjem usmjerenom obrazovanju

¹⁴ Med uslužbenci Marksističnoga centra, ki so prisostvovali sejam, srečamo Ivana Križnarja, Martina Ivaniča in Boža Repeta.

¹⁵ Zapisnik je pisal Martin Ivanič.

nismo zadovoljni u prvom redu zato što se neosnovano sužava prostor historijskog obrazovanja i svodi sve više na poziciju s koje se ne mogu ostvariti ni osnovni ciljevi na ovom nivou vaspitanja i obrazovanja. Tako i nastavni planovi nisu samoupravnim dogovorom dovoljno uskladjeni. Programi su uglavnom opšteg informativnog karaktera, nisu dovoljno naglašene historijske prelomne situacije koje bi učenicima pružile solidnije historijsko obrazovanje.

Površno poznavanje historijskog razvoja naših naroda i narodnosti (podrazumijevajući pri tome i savremenu historiju) ugrožava kulturno jedinstvo naših naroda i narodnosti koji žive u državnoj, društvenoj i kulturnoj zajednici. Historijsko poznavanje razvoja naših naroda i narodnosti je takodje bitan faktor socijalističke samoupravne svijesti naših građana i osnovica marksističkog obrazovanja i socijalističkog djelovanja uopće. Te i takve ciljeve ne može ostvarivati uspješno nastava historije kojoj je u nekim republikama i pokrajinama dato po dva časa nastave u prvom i drugom razredu, a negdje samo dva časa u prvom razredu.¹⁶ Treba naglasiti da se, prema ovim rješenjima, historija nigdje dalje sistematski ne izučava, osim na studijama, gdje ovo obrazovanje ima u osnovu profesionalnu namjenu.

Na nivou srednjeg usmjerenog obrazovanja tek se može ostvariti širi naučni pristup historijskom obrazovanju. Na ovom nivou mora se dati više mjesta općoj historiji i programski se mora izaći iz evropskog historijskog kruga.

Usporedna analiza nastavnih planova i programa za predmete društvenog obrazovanja (istorije, osnova marksizma, teorije i prakse samoupravnog socijalizma, geografije, općenarodne odbrane i književnosti) ukazuje da su programi ovih predmeta obuhvatili – i to slabo usaglašeno i nesinhronizirano, neracionalno i pedagoški neopravdano – razne dijelove historijske gradje; tako dolazi do neopravdanih i nesvrshishodnih ponavljanja iste gradje. Usljed takvog rasporeda historijske materije, bitne sadržaje koji objektivno pripadaju historiji predaju nestručnjaci, tj. oni nastavnici kojima historija nije struka. S druge strane, ovo nepotrebno ponavljanje iste gradje u više predmeta i njena različita interpretacija stvara kod učenika odbojnost prema ovom području obrazovanja u cjelini, a posebno prema historiji.

U vezi s ovim pitanjima – a naročito zbog velikog značenja koje je historijska nauka imala kod samog radjanja marksizma i koje ima u njegovom razvoju sve do današnjeg vremena, kao i zbog potrebe jačanja društvene samoupravljačke svijesti građana i potrebe da se i ovim putem doprinese očuvanju i daljem razvoju društvenog i kulturnog jedinstva i povezanosti čitavog prostora Jugoslavije – Kongres predlaže:

a) potrebno je povezivanje i uskladjivanje programskih sadržaja iz svih predmeta društvenog obrazovanja (istorije, osnova marksizma, teorije i prakse samoupravnog socijalizma, geografije, književnosti, općenarodne odbrane), s tim da se prizna historiji – već u skladu s gradjom, koja je sada rasparcelisana na toliko predmeta – položaj fundamentalne discipline u okviru te grupe predmeta za prve dvije godine usmjerenog obrazovanja; dosada rasparcelirani i nepovezani rad na programima potrebno je ujediniti i suprotstaviti se neracionalnom trošenju vremena u obliku nekvalificiranog nastavnčkog rada;

b) pomoću samoupravnog sporazumijevanja i dogovora između prosvjetnih organa republika i pokrajina (ili sekretarijata za prosvjetu ili zavoda za školstvo) bilo bi potrebno postići okvirno jedinstvo nastavnih planova (tj. jednakog fonda časova za historiju u prve dvije godine u svim republikama i pokrajinama) kao i principijelni dogovor svijui o podjeli gradje po godinama;

c) uvođenje historije u posebni dio (izučavanje struke) obaveznih predmeta u 3. i 4. godini u svim smjerovima (prema pozivima) za koje je potrebno veće znanje iz historije nego što ga daje historija kao zajednički opći predmet u prvoj i drugoj godini usmjerenog obrazovanja.

¹⁶ Tak je bil načrt za Slovenijo.

Kongres utvrđuje da mora u vezi s promjenom položaja istorije u srednjem stepenu usmjerenog obrazovanja doći i do novih pristupa i novih metoda u visokom obrazovanju (na pedagoškim akademijama i fakultetima) i predlaže da se u obliku interkatedarske i druge saradnje pretresu i organizaciona pitanja (problem jednopredmetnih ili dvopredmetnih grupa studija) i sadržajna pitanja studija (formiranje posebnih pedagoških istorijskih grupa i na fakultetima s većim akcentom na novijoj istoriji i metodici nastave istorije u poredjenju s današnjim stanjem, potreba specijalizacije i organiziranja stalnog stručnog usavršavanja nakon završetka studija i sl.). Putem medjusobnog dogovaranja trebalo bi i na ovom stepenu prevladati one štetne izolacije koje su nastale na području visokog školstva prije gotovo dvije decenije kako između filozofskih fakulteta u raznim republikama, tako i između fakulteta i pedagoških akademija čak u istoj republici.

Novi Sad – Futog, oktobra 1977. godine

Sedmi kongres istoričara Jugoslavije
Skupština Saveza društava istoričara
Jugoslavije

Uvajanje usmerjenega izobraževanja je izrazito aktiviralo **stalno komisijo za pouk zgodovine v šoli** pri Zvezi zgodovinarjev Jugoslavije. Milutina Perovića iz Beograda je 23. februarja 1978 na mestu predsednika zamenjal Ignacij Voje. 24. aprila 1978 je na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani sklical sestanek z dnevnim redom: mesto zgodovinc na prvi stopnji usmerjenega izobraževanja; priprave na šesti jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine; uvajanje novih metod dela v visokem izobraževanju; priprava interkatedrske konference; razno. – Slovenija je bila tedaj edina enota v Jugoslaviji, kjer naj bi se v določenih smereh usmerjenega izobraževanja zgodovina poučevala le v prvem razredu prve stopnje. Na Hrvaškem so pričakovali poslabšanje stanja zgodovine z uvedbo načrtovane desetletke. Ostre reakcije slovenskih zgodovinarjev ob podpori jugoslovanskih so povzročile, da so reformatorji uvrstili zgodovino tudi v predmetnike drugega razreda prve stopnje usmerjenih šol v Sloveniji.

Kakovost pouka zgodovine naj bi omogočil tudi spremenjen program zgodovine v srednji šoli. Na jugoslovanskem simpoziju o pouku zgodovine v Banjaluki od 1. do 3. septembra 1978 je imel Bogo Grafenauer odmeven referat, ki ga je jugoslovanska strokovna publika sprejela s popolnim konsenzom. Objavili so ga sarajevski *Odjek*, *Naši razgledi* in *Vzgoja in izobraževanje*.¹⁷ Osnovnošolskemu ciklu zgodovine, ki bi nudil osnovni pregled zgodovinskega dogajanja, naj bi na stopnji srednje šole ne sledilo ponavljanje in poglobljanje že znanega, ampak obdelava nekaterih ključnih vprašanj (gospodarske, družbene, kulturne ipd.) zgodovine skozi celoten zgodovinski časovni trak. Misel ni prodrla zaradi nasprotovanja Mitje Ribičiča, predsednika Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL).

Komisija za pouk zgodovine v šoli je torej v letih 1977 do 1981 redno delovala, med 28. in 30. avgustom 1980 pa je bilo (ko je zvezi predsedoval Kosovčan Ali Hadri) posvetovanje komisije prav v Prištini na Kosovu (!).

¹⁷ B. Grafenauer, *Koncept nastave istorije (Problematika izrade programa)*. *Odjek* (Sarajevo), 3, št. 18. 15.–30. september 1978, 28; idem, *Zgodovina v usmerjenem izobraževanju*. *Naši razgledi* (Ljubljana), 27, št. 19. 13. oktober 1978, 545–545; idem, *Zgodovina v skupni programski osnovi usmerjenega izobraževanja*. *Vzgoja in izobraževanje* (Ljubljana), 9/1978, 5/6, 9–12.

Politični nadzor družbenih in humanističnih ved

Ob presoji obravnavanega časa nikakor ne gre zanemariti dejstva, da so bile družbene in humanistične vede tedaj pod stalnim političnim drobnogledom, kar je zlasti med strokovnjaki brez rdeče knjižice zbudilo turobno počutje. Seje o usmerjenem izobraževanju, nad katerimi je v Sloveniji »bedel« Marksistični center, sem že omenila. Iz kopice drugega tovrstnega gradiva izdvojimo kot primer dopis predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije 4. junija 1980, da naj bi spomladi 1981 prišlo do posveta »o nekimi aktualnim zadacima Saveza komunista u razvoju društvenih nauka«. Organizatorji posveta naj bi bili: »Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, Sektor za idejna pitanja u nauci, kulturi i obrazovanju Predsedništva i Marksistički centar CKSK Srbije u saradnji sa marksističkim centrima centralnih i pokrajinskih komiteta SK u svim republikama i pokrajinama ...«. Pripravljalni odbor je v dopisu pozval naslovnike (med njimi tudi društva zgodovinarjev) »da u ovim prethodnim aktivnostima i sami uzmete odgovarajuće učesće i da raspravom, koju ćete u ovim pitanjima organizovati u svojoj sredini, doprinesete razvijanju i unapređenju koncepta i uspehu savetovanja. ...«. Za katere vede je šlo? – »... Reč je o sledećim društvenim naukama: ekonomske nauke, sociologija, politikologija, filozofija, pravne nauke, istorija, psihologija, kulturologija, teorija i istorija književnosti, lingvistika i pedagogija.«

Republiške in pokrajinske priprave jugoslovanskih in širših posvetov

Organizacije srečanj na jugoslovanski (in celo širši) ravni so prevzemala **republiška in pokrajinska** (občasno tudi **lokalna**) **društva zgodovinarjev** v skladu s trenutnimi finančnimi in organizacijskimi možnostimi. Za primer si pogledajmo samo slovenski segment dejavnosti.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je od 26. do 28. oktobra 1977 v Ljubljani pripravilo organizacijo druge (po omenjeni prvi v Zagrebu 1972) okrogle mize ekonomskih zgodovinarjev »Zgodovina prometa v jugoslovanskih pokrajinah«. ¹⁸ V organizacijo jugoslovanskih srečanj ekonomskih zgodovinarjev se je v osemdesetih letih vključilo tudi Zgodovinsko društvo Ljubljana, ki je 16. in 17. novembra 1983 pripravilo okroglo mizo »Vloga gozdov v gospodarskem življenju naših narodov v preteklosti« v Glažuti na Kočevskem. ¹⁹

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je sodelovalo pri organizaciji srečanj bilateralnih meddržavnih komisij za zgodovino: 26. do 28. maja 1978 je pripravilo impozantno posvetovanje Italijansko–jugoslovanske komisije za zgodovino na temo »Migracije prebivalstva med obema obalama Jadrana od 15. do 18. stoletja«, ²⁰ ki je bilo v prostorih Univerze v Ljubljani, čeprav je bila njegova prvotna načrtovana lokacija Portorož.

Udejstvovanje jugoslovanskih zgodovinarjev je bilo ves ta čas **natrpano** s strokovnimi srečanji na jugoslovanski ravni, a tudi s prireditvami ob priložnostnih jubilejih, o čemer priča množica poročil v glasilih jugoslovanskih zgodovinarjev. Tudi nekatere republiške

¹⁸ D. Mihelič, Druga okrogla miza jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 31/1977, 551–553.

¹⁹ E. Holz, Vloga gozdov v gospodarskem življenju naših narodov v preteklosti; poročilo s simpozija v Glažuti na Kočevskem 7.–9. 11. 1983. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 37/1983, 133–134.

²⁰ D. Mihelič, Poročilo o sedmem zasedanju jugoslovansko–italijanske zgodovinske komisije. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 32/1978, 160–161.

priredive so posegle na širšo raven in vsaj kot goste pritegnile tudi zastopnike iz ostale Jugoslavije (stiki med jugoslovanskimi zgodovinarji torej niso ugasnili). Zgodovinsko društvo za Slovenijo je npr. 2. marca 1979 svoj izredni občni zbor posvetilo pomenu Edvarda Kardelja v slovenskem zgodovinopisju ob štiridesetletnici izida knjige *Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ob tej priložnosti je društvo posmrtno proglasilo Edvarda Kardelja za častnega člana z utemeljitvijo, ki danes zaradi sloga izražanja povzroča majčkeno zardevanja, a vendar kar najbolj avtentično odseva tedanje razmere:²¹

Slovenski zgodovinarji, zbrani na izrednem občnem zboru Zgodovinskega društva za Slovenijo v Ljubljani – kraju, kjer je bila pred štiridesetimi leti napisana in objavljena knjiga »Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, smo posvetili ta zbor preučevanju nastanka te knjige, njenega mesta v idejnem združevanju slovenskega ljudstva v borbeno skupnost Osvobodilne fronte slovenskega naroda in njenega pomena za uveljavljanje marksistične metode v slovenskem zgodovinopisju. Ob obletnici nastanka dela, ki je izjemnega pomena v slovenski najnovejši zgodovini nasploh in v slovenskem zgodovinopisju, pred katero so bila z njim postavljena bistvena nova raziskovalna vprašanja in poti njihovega razreševanja še posebej, smo izvolili avtorja te knjige Edvarda Kardelja za častnega člana Zgodovinskega društva za Slovenijo. S tem izjemnim, najvišjim naslovom našega društva izražamo Edvardu Kardelju svoje priznanje in hvaležnost za obe strani njegovega zgodovinskega dela: na področju zgodovine in na področju zgodovinopisja. Dano v Ljubljani, dne drugega marca 1979. leta.

Prireditvev, ki bi jo danes marsikdo označil za prilizovanje, je bila dovolj iskrena, čeprav je bilo pri njej še kakó prisotno pragmatično ozadje: denar. Osrednji reviji slovenskih zgodovinarjev *Zgodovinski časopis* in *Kronika*, zborovanja, druge prireditve in dejavnost društva so se stalno srečavali s problemi financiranja. Za zborovanja si je društvo vselej prizadevalo pridobiti visoke politične sponzorje. Na sejah odbora je bilo na ta račun pogosto slišati cinične pripombe, ki pa niso imele resnejšega cilja spodnesti obstoječo prakso. Ob omenjeni Kardeljevi proslavi, do katere je prišlo že po njegovi smrti, se je društvo dobro omastilo, saj je prireditvev dobila popolno finančno pokritje. Nanjo smo zato mogli na stroške društva povabiti predstavnike republiških in pokrajinskih društev zgodovinarjev Jugoslavije. Priložnost smo izkoristili za sestanek, ki je vnovič poudaril potrebo po nadaljevanju dela na Zgodovini narodov Jugoslavije »v povezavah z republiškimi oz. pokrajinskimi konferencami Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL)«.

Patetični Dašičev opis o nedejavnosti zveze in pomanjkanju stikov med jugoslovanskimi zgodovinarji za čas druge polovice sedemdesetih let je zvit iz trte.

Historiografsko sodelovanje

Kaj morem povedati o konkretnem **historiografskem sodelovanju jugoslovanskih zgodovinarjev**? Dela na njihovem najimpozantnejšem skupnem projektu **Zgodovini**

²¹ Nabuhlo realsocialistično izražanje in klečeplazne proskineze so do konca osemdesetih let označevale številna poročila o dejavnosti in programe dela. V ilustracijo naj citiram začetek programa dela Zveze zgodovinarjev Jugoslavije za leto 1989: »Polazeći od toga da je Savez istoričara Jugoslavije nerazdvojni dio sistema socijalističkog samoupravljanja i da je konstitutivni dio Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, kao fronta radnih ljudi i gradjana i svih organizovanih socijalističkih snaga jugoslovenskog društva, to će Savez i svi njegovi djelovi i organi u 1989. godini najneposrednije djelovati na ostvarivanju idejno-političkog i akcionog jedinstva svih organizovanih socijalističkih snaga društva, doprinostiti objedinjenju svih demokratskih i samoupravno izraženih interesa svoga članstva i radnih ljudi i gradjana okupljenih kroz društveno-političke i društvene organizacije i druge oblike organizovanog djelovanja.«

narodov Jugoslavije (ZNJ) se spominjam iz ranih let. Oče je bil član redakcije, ki se je sestajala po raznih krajih širom Jugoslavije, največkrat v Beogradu. Tudi po kasnejših, nekoliko zrelejših stikih z raznimi očetovimi sodelavci pri ZNJ tako iz Srbije (Jorjo Tadić, Ivan Božić) kot iz Hrvaške (Nada Klaić, Jaroslav Šidak) in Bosne (Branislav Đurđev) vem, da so se sodelavci ZNJ med seboj spoštovali, morda nekoliko pozmerjali, nikakor pa ne sovražili. Če je prihajalo do diskusij, so te ostajale na ravni strokovnosti.²² Nikakor ni šlo za nepremostljiva konceptualna nasprotja med jugoslovanskimi zgodovinarji, ampak so različne poglede, dokler je bila prisotna dobra volja, dokaj uspešno reševali.²³ Oba prva dela ZNJ sta bila za jugoslovanske zgodovinarje velik zalogaj, ne glede na to, da so si avtorji prizadevali doseči tedaj uradno zapovedani in propagirani ideal »marksističnega zgodovinopisja«. Če odmislimo danes anahronistično besedišče, nudita oba dela ZNJ bogastvo dejanskih in ključnih, za zgodovinarje uporabnih podatkov.

Ne drži Repetova trditev, da je bilo delo na projektu po izidu drugega dela ZNJ »prekinjeno zaradi globokih nesoglasij med zgodovinarji, ki so delali na tretji knjigi, še posebej zaradi nesoglasij med hrvaškimi in srbskimi zgodovinarji.«²⁴ Tu Repe povzema mnogo kasnejše pisanje tedaj osemdesetletnega Branislava Đurđeva iz 1988 in Informacija o problemih pouka zgodovine, zgodovinske znanosti in delovanja Zveze zgodovinarjev Jugoslavije iz 1987.²⁵ Omenjena prispevka sta izšla **skoraj tri desetletja** po izidu drugega dela ZNJ, v času zaostrenih »bratskih« odnosov v Jugoslaviji. Menim, da zlasti prvi odseva prej zagrenjenost časa kot pa objektivno sliko razmerij med jugoslovanskimi zgodovinarji desetletja prej, v šestdesetih in sedemdesetih letih.

Kolikor je meni (in marsikomu od kolegov) znano, je ob in po izidu drugega dela ZNJ teklo delo tudi na tretjem delu ZNJ. Razen dveh besedil (eno od njiju je bil prispevek za **slovensko zgodovino**) so bili menda osnovni teksti že napisani in pripravljani za delo redakcije (v zapisnikih predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije so celó podatki, da naj bi bila večina besedil že redigirana, vendar je te trditve oče v svojih izvodih zapisnikov sej prečrtal in opremil z rdečimi klicaji). Manjkajoči besedili po očetovih (večkratnih) trditvah na sestankih odbora Zgodovinskega društva za Slovenijo nista bili pripravljani ne tedaj ne kasneje. Pravočasno napisana in oddana besedila pa so – kot se v takih primerih pogosto dogaja – sčasoma zastarela.

²² Ne nazadnje so dokaj žolčne diskusije zabeležene tudi v našem strokovnem zgodovinskem časopisju, npr. med B. Grafenauerjem in Lj. Hauptmannom ali pa med F. Zwitterom in D. Kermavnerjem, kar seveda nikakor ni ogrozilo obstoja slovenskega zgodovinopisja.

²³ Vprašanjem v zvezi z drugo knjigo ZNJ so jugoslovanski zgodovinarji posvetili posebno posvetovanje 2. in 3. julija 1960 na Cetinju, kjer so referirali Jorjo Tadić, Bogo Grafenauer in Branislav Đurđev. Pojasnili so, da so neuskklajena stališča v knjigi reševali tako, da so objavili po dve različni rešitvi iste zgodovinske problematike (nekajkrat je šlo pri tem za stališča Vasa Čubrilovića, ki so se razlikovala od stališč ožje in širše redakcije ZNJ). Največ pripomb glede obsega, ki jim je bil v knjigi dodeljen, pa tudi glede nekaterih trditev o izoblikovanju njihove etnije so imeli črnogorski in makedonski zgodovinarji; »diskusija ... je včasih celo prestopila primerno okvire znanstvenega razpravljanja. Kljub temu je bilo takšno posvetovanje koristno, ker je dalo mnogo smerc in pobud za način dela pri nadaljnjih zvezkih Zgodovine narodov Jugoslavije.« Prim.: I. Voje, Posvetovanje jugoslovanskih zgodovinarjev na Cetinju (2. in 3. julija 1960. leta). *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 14/1960, 229–233. Za pojasnila in odgovore na zastavljena vprašanja prim. B. Grafenauer, Povodom drugog sveska »Historije naroda Jugoslavije«, Beleške o nastajanju knjige. *Historijski pregled* (Zagreb), 6/1960, 157–180, in B. Đurđev, Osnovna istorisko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija. Povodom objavljivanja druge knjige istorije naroda Jugoslavije. *Pregled, Časopis za društvena pitanja* (Sarajevo), knj. 2, št. 7/8, 12/1960, 1–13.

²⁴ B. Repe, o. c., kot v opombi 2, 70.

²⁵ B. Đurđev, Na zastarelim stranputicama (1. del). *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 23/1988, 1–2, 163–164; Informacija o aktuelnim problemima nastave istorije, istorijske nauke i djelovanja Saveza istoričara Jugoslavije. *Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 22/1987, 1–2, 246–247.

Volja za nadaljevanjem začetega dela pri ZNJ je ostajala še kako živa. V zapisnikih predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije je glede tega zaslediti izrazito mnenjsko složnost in nikakršnih medetničnih sovražnosti. Na kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev na Ohridu (od 5. do 7. septembra 1969) je bil problem zastoja pri pisanju tretjega dela ZNJ izpostavljen kot zelo pereč. Izražena je bila celo (pobožna?) misel, da bi bilo potrebno za pomoč pri oživitvi dela zaprositi maršala Tita ...²⁶ Želje po nadaljevanju projekta ZNJ so bile izražene tudi na kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Budvi (od 7. do 10. oktobra 1973). Res pa se je kongres v Novem Sadu (od 4. do 7. oktobra 1977) bolj kot z vprašanjem ZNJ ukvarjal s tedaj bolj perečo in akutno problematiko slabih izgledov predmeta zgodovina v usmerjenem izobraževanju.

Delo na nadaljevanju ZNJ je bilo redno omenjano na sejah predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije. Zapisnik seje 27. februarja 1976 v zvezi z ZNJ omenja, da je umrl Dušan Popović, ki je bil zadolžen za besedilo o prvi srbski vstaji. Sklenjeno je bilo, da naj bi sodelujoči avtorji predali svoje rokopise za nadaljevanje ZNJ do sedmega kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev v Novem Sadu 1977, kar je bil seveda utopičen račun brez krčmarja. Na mestu tajnika redakcije je 1976 Dragoslava Jankovića zamenjal Vasilije Krestić. Posebna delovna skupina Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije in Skupnosti ustanov za preučevanje novejših zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije je tedaj pripravila nov delovni načrt za nadaljevanje projekta ZNJ za razdobje 1976–1980. V kronološko zasukanem zaporedju naj bi zajemal:

- 1 – Fundamentalne raziskave zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije od 1918 do danes,
- 2 – Pisanje sinteze zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije od konca 18. stoletja do danes,
- 3 – Fundamentalne raziskave zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije do 1918. leta,
- 4 – Bibliografije.

Za nadaljevanje dela na ZNJ se je 14. aprila 1979 oblikoval poseben Svet za zgodovino narodov in narodnosti Jugoslavije. Izvršnemu sekretarju Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije je bilo dostavljeno besedilo »Predlog za iniciranje medjurespubličkog–pokrajinskog projekta za rad na pisanju Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije III, IV, V, VI knjige«. Pripravljeno je bilo besedilo pobude za oblikovanje jugoslovanskega sveta za pisanje Zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije ter samoupravni sporazum o tem. Zvezo jugoslovanskih zgodovinarjev naj bi v Svetu zastopala Vasilije Krestić in Bogo Grafenauer. Prvi sestanek Sveta je bil 21. novembra 1979 v Beogradu v organizaciji Sekcije Zvezne konference Socialistične zveze delavnega ljudstva Jugoslavije (SSRNJ) za izobrazbo, znanost, kulturo in telesno kulturo.

Zapisnik seje predsedstva Zveze zgodovinarjev Jugoslavije 12. januarja 1980 je vseboval prilogo »Informacija o sastanku Društvenog saveta za organizovanje rada na pisanju istorije naroda i narodnosti Jugoslavije«. V njej beremo: »Pre konstituiranja Saveta ukazano je na bitne momente koji su doveli do osnivanja jednog ovakvog društvenog organa koji ima zadatak da organizuje, koordinira i usmerava rad i rešava bitna pitanja koja se budu javljala u toku pisanja istorije. Tu se navodi: da je rad na pisanju istorije naroda i narodnosti Jugoslavije započeo 1948. i da se, po objavljivanju druge knjige 1960., stalo jer su se javile kadrovske, finansijske i organizacione teškoće.« – V Svetu ni bilo članov iz Črne gore, Hrvaške in Vojvodine. Nosilci dela naj bi bili: Skupnost inštitutov za preučevanje novejših zgodovine

²⁶ Na to me je spomnila Eva Holz, ki se je tudi udeležila kongresa.

narodov in narodnosti Jugoslavije, Zveza zgodovinarjev Jugoslavije in Svet akademij znanosti in umetnosti. Institut za savremenu istoriju v Beogradu naj bi bil administrativno–tehnični in organizacijski vodja projekta. Idejno skico predprojekta naj bi pripravili Pera Damjanović, Živko Avramovski in Vasilije Krestić. K imenovanju svojih predstavnikov, ki naj bi na jugoslovanski ravni sodelovali pri usklajevanju načrtov za ZNJ, so bila povabljeni tudi republiška in pokrajinska društva zgodovinarjev. Zgodovinsko društvo za Slovenijo je 10. januarja 1980 za svojega člana v Svetu imenovalo prof. Vasilija Melika.

Leta 1982 je bil sprejet Društveni dogovor o izdelavi in financiranju Zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije. Predvideni so bili stroški, glavna redakcija in pisci za vseh načrtovanih šest zvezkov. Skratka: vsa ta prizadevanja **ne kažejo na zaostritev** odnosov med jugoslovanskimi zgodovinarji, res pa je vseskozi občutiti **nezainteresiranost** konkretnih izvajalcev za to kolektivno delo. Vsekakor so bili formalni pogoji za delo (sredstva, oprema, če karikiramo: tudi tajnice in fikusi) zagotovljeni.

Stalna vprašanja, ki so se vselej pojavljala v zvezi z nadaljevanjem prekinjenega projekta ZNJ, so bila: kaj storiti z besedili, ki so desetletja ležala v predalih in zastarela: ali povabiti k sodelovanju avtorje, ki so bili predvideni za pisanje pred četrto stoletja in so bili že močno v letih, oz. kako jih odsloviti ...?

Pri dogovorih o nadaljevanju Zgodovine narodov Jugoslavije je bilo pri nas dokaj opazno konceptualno razhajanje med Tomislavom Raukarjem in Bogom Grafenauerjem. Diskusija o obeh konceptih je bila objavljena tudi na straneh *Zgodovinskega časopisa*. Grafenauer je Raukarju očital, da pri načrtu obravnave hrvaškega prostora v preteklosti izhaja iz sedanjosti in skuša vanjo nasilno projicirati sedanjo podobo celovite Hrvaške, medtem ko se je taka izoblikovala šele v toku zgodovine iz treh historičnih enot, ki niso imele enake usode. Raukar je svoje stališče objavil in argumentiral v obsežnem prispevku v istem časopisu.²⁷ Kljub prizadetosti obeh pisanj sem prepričana, da razlike obeh mnenj niso bile nepremostljive.

Poleg treh **Bibliografij** za svetovne kongrese zgodovinarjev²⁸, osrednje revije *Jugoslovanski istorijski časopis*, revije *Nastava istorije* oz. *Pouk zgodovine* in *Acta historico–oeconomica Iugoslaviae*, katere redakcija je 1978 objavila tudi delo *Bibliographia historico–oeconomica Iugoslaviae*,²⁹ je zveza zasnovala tudi revijo *Acta Historica Iugoslaviae*,³⁰ ki pa ni zaživela; odstop tedanjega urednika Igor Karaman z uredniškega položaja je bil sprejet na seji predsedstva 6. junija 1977.

Kaj je potrebno povedati v zvezi z osrednjim glasilom Zveze zgodovinarjev Jugoslavije *Jugoslovanskim istorijskim časopisom*? Premor v njegovem izhajanju, kot rečeno, ni nastopil – kot bi bilo razumeti iz Repetovega citata Dašića – med 1977 in 1981, ampak po 1981 do 1986 (v času »medvladja« po odstopu Alija Hadrija ter predsedovanj Galiba Šljiva in Miomirja Dašića, za časa katerega pa je revija začasno oživela). Tudi zadnja številka glasila ni bila zvezek 3/4 letnika 1988, kot piše Repe, ampak tematski zvezek 24. letnika revije (št. 1–4) iz 1989.³¹ Glasilo se je (podobno kot slovenska zgodovinarska, a tudi druga strokovna glasila v onem času /za razliko od političnih/) stalno otepalo s

²⁷ B. Grafenauer, *Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)*. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 41/1987, 339–342; T. Raukar, »Kontinuiteta u konceptu« ili napredak u koncepciji?. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 41/1987, 717–725.

²⁸ *Ten Years of Yugoslav Historiography 1945–1955*. Beograd 1955; *Historiographie Yougoslave 1955–1965*. Beograd 1965; *The Historiography of Yugoslavia 1965–1975*. Beograd 1975.

²⁹ Prim. op. 10.

³⁰ Prvo številko, ki je izšla v francoščini, je uredil Ivan Božić: *Acta Jugoslaviae historica* (Beograd), 1/1970.

³¹ Podnaslov zvezka, ki objavlja gradivo istoimene okrogle mize, ki je bila 22. decembra 1988 v Beogradu, je *Sedamdeset godina Jugoslavije*.

pomanjkanjem sredstev, kar je bilo redno poudarjano na sestankih predsedstva zveze v Beogradu. Ključna slabost revije pa je bila po mojem predvsem v dejstvu, da ni imela sistematične konceptualne usmeritve svojih objav, ampak je v glavnem priobčevala najopaznejše prispevke z jugoslovanskih kongresov zgodovinarjev ter občasne tematske prispevke z drugih strokovnih srečanj. Izpad kongresa (1981) je mogel biti ob takem »napajanju« vsebine za krajši čas usoden.

Jabolko spora

Do občutne ohladitve odnosov med jugoslovanskimi zgodovinarji je poleg razmer na Kosovu najbolj vplival načrt politično zapovedane in zasnovane šolske reforme, t. i. »skupnih programskih jeder« za ves prostor Jugoslavije. V slovenskih šolah bi se po njem učilo mnogo več srbske in hrvaške književnosti kot lastne slovenske. Pripravljena reforma je zbudila v Sloveniji glasne proteste. Niso je kritizirali le v krogih slovenskih pisateljev in literatov, ampak (četudi manj odmevno) tudi slovenskih zgodovinarjev.

Na kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Arandelovcu oktobra 1983 je počilo prav po tem šivu: uvodni plenumski referat je imel beograjski Srb Dušan Živković na temo »KPJ i pitanje vlasti u Revoluciji – poseban osvrt na odluke AVNOJ-a«. V referatu je – zunaj konteksta osnovne teme – na zadrž politični način napadel odklanjanje skupnih jeder v šoli s strani intelektualcev in kulturnikov, ki jih je označil za nacionaliste. Stane Stanič je v sobotni prilogi Dela 29. oktobra 1983 obsežno poročal o tem referatu in reakcijah nanj.³² Dele Živkovičevega predavanja je povzel v prevodu. Naj navedem značilni odlomek:

»Nacionalisti, med katerimi je, žal, precejšnje število visokih intelektualcev pa tudi nekaterih znanstvenih delavcev kulturnikov – se imajo za branilce čistosti narodne biti. Zelo ostro reagirajo na vsako pobudo, ki teži k sožitju. Celo prizadevanja predstavnikov svojih republik, da bi se ustvarila programska jedra za vse učbenike v Jugoslaviji, razglašajo za napad na narodno identiteto, razglašajo to za unitaristični diktat iz Beograda in opominjajo, kako se na ta način kršijo njihove nacionalne pravice in sklepi Avnoja.«

Prisotni Slovenci smo se počutili grobo okrcane. Na izziv sta ostro reagirala France Klopčič in prof. Ferdo Gestrin. Da bi se razmere umirile, je po plenarnem delu prišlo do sestanka nekaterih prisotnih članov Stranke. Spor so zagladili, dogovorjeno pa je bilo, da bo moral poslej vsak plenumski referat jugoslovanskih kongresov skozi cenzuro ...

Strokovna soočanja

Po mojih izkušnjah so bila strokovna in konceptualna nasprotja med jugoslovanskimi zgodovinarji mnogo manj opazna kot (uradno dirigirana) politična. Do diskusij, včasih tudi ostrih, a nikakor usodnih, je redno prihajalo na kongresih jugoslovanskih zgodovinarjev. Na kongresu v Novem Sadu 1977 je npr. Kosovčan Zef Mirdita v predavanju »Etno-socijalna struktura stanovništva Dardanije na osnovi epigrafskog materijala« skušal reinterpretirati uveljavljeno zgodovinsko mnenje in zanikal drugo selitev Srbov s Kosova pred Turki, kar je zbudilo precej žolčnih odzivov. Tudi na kongresu v Arandelovcu 1983 je prišlo do ostrih besed razpravljalcev v zvezi z interpretacijo balkanskih vojn.

³² S. Stanič, Ko se zbero zgodovinarji. Znanost in dnevna politika. *Delo* (Ljubljana), 25, št. 252. 29. 10. 1983, 19.

Burno polemiko med srbskimi in črnogorskimi zgodovinarji je 1977 povzročil izid zgodovine Črne gore,³³ dela več avtorjev, od katerih je kritik Dragoje Živković³⁴ posebej izpostavil pisanje Gligora Stanojevića, Sima M. Ćirkovića, Jovana Kovačevića in Ivana Božića. Za kritika v delu niso bili dovolj poudarjeni samostojna državnost Črne gore, njena kontinuiteta skozi vsa razdobja (do konca 17. stol., do koder je segalo delo) in njena junaška drža; avtorjem je očital posrbljanje Črne gore, spuščal pa se je tudi v vrsto drobnih kritičnih opazk. Njegova kritika je imela za posledico oster odmev kritiziranih piscev v *Jugoslovenskem istorijskem časopisu*.³⁵

O konceptualnih sporih v zvezi z nadaljevanjem Zgodovine narodov Jugoslavije med Tomislavom Raukarjem in Bogom Grafenauerjem (1987) je bilo že govora.

Spori pod vplivom politike

Ključno za razhod jugoslovanskih zgodovinarjev je bilo predvsem vtikanje politike v stroko in spuščanje zgodovinarjev v politični diskurz. Naj to nakažem z osebno izkušnjo. Prva seja, ki sem ji 7. novembra 1988 kot predsednica Zveze zgodovinarjev Slovenije prisostvovala v Beogradu, me je osupnila in dodobra razkurila. Predsednik jugoslovanske zveze Miomir Dašič me je ob prihodu v sejno sobo prijateljsko objel čez rame in mi namesto pozdrava rekel: »Darja, saj si za Jugoslavijo, kajne?« – Seja je imela na tapeti v prvi vrsti skrhane odnose med Srbijo in obema pokrajinama, ki sta bili označeni kot dežurni krivki za kratek stik oz. prekinitev odnosov med srbskimi in pokrajinskimi zgodovinarji. Kosovsko zgodovinsko društvo si je privoščilo samovoljnost, da je iz pečata izbrisalo napis »SR Srbija«; predsedstvo je sprejelo sklep, da je treba pečat kosovskega zgodovinskega društva v omenjenem smislu popraviti. Sklenilo je tudi, da so pokrajinske zveze in društva integralni del Zveze društev zgodovinarjev Srbije. Tej je tedaj predsedoval Radoš Ljušić. Doseženo soglasje mu očitno ni bilo dovolj: z značilno srbsko zgovornostjo je brž ožigosal še dodatno črno ovco; v tistem času smo bili za to vlogo zelo prikladni Slovenci: Ko je poročal o delovanju meddržavnih komisij, si je privoščil na račun Slovencev več (ne)kritičnih trditvev: da se **izogibamo** sodelovanju v jugoslovansko-sovjetski komisiji oz. da si **lastimo** sodelovanje v jugoslovansko-avstrijski komisiji. V njegovi razlagi smo izpadli grdi Slovenci; stanje bi bilo mogoče pojasniti tudi obrnjeno: da si Srbi lastijo sovjetsko komisijo in da odklanjajo sodelovanje v avstrijski. Kot nepoučena novinka v tej družbi sem se počutila osramočeno in nebogljen. Po vrnitvi v Ljubljano sem Ljušičeve trditve preverila in ugotovila, da ne držijo. Ljušiću sem poslala oster pisni ugovor, ki sem ga posredovala tudi na naslov jugoslovanske zveze in ostalih republiških in pokrajinskih društev. Ljušić je v svojem odgovoru zanikal z moje strani očitane izjave in se norčeval iz mene, češ da nisem razumela njegovih izvajanj. Sledilo je še tretje moje pismo. »Korespondenco« v celoti podajam z vsemi drobnimi pomanjkljivostmi vred (da bi jih neslovenski jugoslovanski

³³ *Istorija Crne gore, I. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. Titograd 1967; *II. Od kraja XII do kraja XV vijeka, 1. Crna gora u doba Nemanjića; II. 2. Crna gora u doba oblastnih gospodara*. Titograd 1970; *III. Od početka XVI do kraja XVII vijeka*. Titograd 1975.

³⁴ D. Živković, *Najnovija istorija crnogorskog naroda (Istorija Crne Gore, Titograd, knj. 1, /u jednom tomu/ 1967; knj. 2, tom 1. i 2., 1970; knj. 3. tom 1. 1975)*. *Stvaranje. Časopis za književnost i kulturu* (Titograd), 32. jun (št. 6), 1977, 929–973.

³⁵ S. Ćirković, J. Kovačević, I. Božić, *O jednom shvatanju i jednoj »kritici« istorije Crne gore. Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 16, 1977, št. 1–2, 1977, 107–129; G. Stanojević, *Kritika radi kritike. Jugoslovenski istorijski časopis* (Beograd), 16, št. 1–2, 1977, 129–167.

naslovnici razumeli, so bila moja v spakedrani jugoslovanščini: slovenščina je bila tedanjim neslovenskim članom predsedstva zveze španska vas; Ljušičev odgovor je bil srbski in v cirilici).

Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Filozofska fakulteta
61 000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Datum: 11. 11. 1988
Štev.: 55/88

Savez istoričara Jugoslavije
Filozofski fakultet
11 000 Beograd, Čika Ljubina 18/20

Predmet: Odgovor na neosnovanu kritiku slovenačkih istoričara u vezi njihovog učešća na skupovima međudržavnih komisija istoričara

Na 14. sjednici predsjedništva Saveza istoričara Jugoslavije (07. 11. 1988) uz tačku 8 raspravljalo se o (ne)učešću republika i pokrajina u radu nekih međudržavnih komisija istoričara (jugoslovensko–sovjetske i austrijsko–jugoslovenske). Kolega Ljušić obavijestio je tom prilikom prisutne o nezadovoljstvu sovjetskih istoričara zbog odsustva istoričara iz nekih delova Jugoslavije na sastancima jugoslovensko–sovjetske komisije istoričara. Citiran je bio poimenice Mirko Stiplovšek kao zastupnik Slovenije, koji se nije odazvao pozivima komisije na saradnju. Drug Ljušić je tom prilikom kritikovao i austrijsko–jugoslovensku komisiju istoričara. Izjavio je, da u njoj sa jugoslovenske strane saraduju samo Slovenci i da on takvu komisiju ne priznaje za jugoslovensku.

Kad bi to bila privatna izjava srbskog kolege, mi se uopće ne bismo obazirali na nju. Ali – zabrinuli smo se, jer je izjava podnesena u tjelu, gdje drug Ljušić zastupa mišljenje svih srpskih istoričara. Smatrali smo dakle za svoju dužnost, da odmah proverimo gore pomenute izjave. Ustanovili smo:

– za jugoslovensko–sovjetsku komisiju:
predstavnik Slovenije u jugoslovensko–sovjetskoj komisiji istoričara nije Mirko Stiplovšek, nego Marjan Britovšek! Dalje: Slovenački istoričari već su 19. maja 1988 prijavili dva referenta za sastanak komisije (vidi prilog)! Tvrdnje druga Ljušića, da slovenački istoričari izbjegavaju rad te komisije očigledno su netačne.

– za austrijsko–jugoslovensku komisiju:
prvi predsjednik austrijsko–jugoslovenske komisije storičara (do 1980/81) bio je Fran Zwitter (Slovenija); za njegova predsjedništva došlo je do prvog naučnog sastanka komisije u Gössingu (12.–15. 10. 1976). Tu su sa naše strane sudjelovali:
Branislav Đurđev (Bosna i Hercegovina)
Mirjana Gros (Hrvatska)
Janko Pleterski, Fran Zwitter (Slovenija)
Andrija Mitrović, Đorđe Stanković (Srbija)
Branislav Vranješević (Vojvodina)

drugi predsjednik komisije (od 1980/81 do septembra 1987) bio je Andrija Mitrović (nota bene: Srbija!); za njegova predsjedništva došlo je do drugog naučnog sastanka komisije na Otočcu pri Novem mestu (26.–28. 11. 1984). Tu su sudjelovali:
Livija Kardun (Hrvatska)
Dušan Nećak, Janko Pleterski, Janez Stergar (Slovenija)

Vuk Vinaver, Đorđe Knežević (Srbija)

Branislav Vranješević (Vojvodina)

U tehničkoj organizaciji skupa učestvovali su i neki drugi pojedinci iz Slovenije.

treći predsjednik komisije (od septembra 1987) je France Rozman (Slovenija); za njegova predsjedništva došlo je do trećeg naučnog sastanka komisije u Beču (12.–14. april 1988). Sudjelovali su:

Dževad Juzbašić (Bosna i Hercegovina)

Miomir Dašić (Crna gora)

Dančo Zografski (Makedonija)

Mirjana Gros, Dragutin Pavličević (Hrvatska)

France Rozman, Peter Vodopivec (Slovenija)

Na dnevnom redu bili su najavljeni još referati Mirka Valentića (Hrvatska) te Andrije Mitrovića i Danice Milić (Srbija); učešće su otkazali u posljednji čas: prvi zbog bolesti, drugi zbog infarkta, treća zbog bolesti supruga a i zbog toga, jer u čitavoj Srbiji nije bilo organizacije, da joj obezbijedi troškove učešća na skupu!

Tvrđnja kolega Ljušića, da u austrijsko–jugoslovenskoj komisiji istoričara sa jugoslovenske strane saraduju samo Slovenci očigledno je neistinita odnosno netačna. Radi li se tu o namjernoj dezinformaciji, koja želi da u predsjedništvu Saveza istoričara diskreditira rad slovenačkih istoričara? Spremni smo da vjerujemo, da je netačna tvrdnja srpskog kolege rezultat njegove neinformiranosti. Bilo tako ili drukčije – drug Ljušić je svojom izjavom naneo moralnu štetu slovenačkim istoričarima. Netačnih izjava ima i suviše u svakodnevnim novinama, svi smo nanje osjetljivi; smatramo, da predsjedništvo Saveza istoričara Jugoslavije nije mjesto za plasiranje ovakvih neprovjerenih, netačnih kritika. Želimo, da je to bio prvi i posljednji put, da je drug Ljušić ili bilo ko drugi u svojstvu predstavnika šire zajednice istoričara u ovom tjelu netačnim i neprovjerenim informacijama (namjerno ili nenamjerno) klevetao ugled istoričara iz druge republike ili pokrajine. Ako se to ikada ponovi, zahtjevamo, da se odmah pokrene pitanje podobnosti tog čovjeka, da u ovom tjelu zastupa svoju zajednicu!

Pozdrav

predsjednik
austrijsko–jugoslovenske
komisije istoričara
(dr. France Rozman)

predsjednik
Zveze zgodovinskih društva
Slovenije
(dr. Darja Mihelič)

U Ljubljani, 11. novembra 1988

prilog: kopija prijave slovenačkih referenata (dr. Franc Jakopin, dr. Vasilij Melik) za sastanak jugoslovensko–sovjetske komisije istoričara

Kritike na rad slovenačkih istoričara bile su izrečene pred predstavnicima svih društava istoričara, pa zbog toga i mi dostavljamo ovo pismo kako Savezu istoričara Jugoslavije, tako i svim republičkim i pokrajinskim društvima.

55/88
 07. 12. 1988
 SAVEZ DRUŠTAVA ISTORIČARA SRBIJE
 FILOZOFSKI FAKULTET
 ČIKA LJUBINA 18 –20
 B E O G R A D

SAVEZU ISTORIČARA JUGOSLAVIJE I SVIM REPUBLIČKIM I
 POKRAJINSKIM SAVEZIMA I DRUŠTVIMA

Poštovana kolegice Mihelič,

Dobio sam Vaše preteče pismo upućeno svim Društvima istoričara Jugoslavije i Savezu istoričara Jugoslavije, koje je potpisao i kolega Franc Rozman.

Začuden sam Vašom netačnom interpretacijom mogeg izlaganja na poslednjoj sednici Predsedništva SIJ (07. 11. 1988). Tačno je da sam rekao da sovjetski istoričari nisu zadovoljni neučešćem naših kolega iz Slovenije, Hrvatske i Kosova, jer nijedan iz obih republika i pokrajine nije prisustvovao radu konferencije održane u Moskvi 1987. godine. Nije tačno da sam kritikovao rad jugoslovensko–austrijske komisije, zato što u njenom radu učestvuju samo Slovenci, pa da je zbog toga ne priznajem za jugoslovensku! Ja sam rekao da ne bismo smeli da dopustimo da istočni deo jugoslovenske države saraduje sa istočnoevropskim, a zapadni sa zapadnoevropskim državama i da tako ovu delatnost svodimo na republičke zainteresovanosti prema inostranstvu. Pri tome ni jedno ime nisam spomenuo, ni Stiplovšeka, ni Britovšeka, pa ni Vas, kuju sam tada prvi put video.

Pošto smo oboje prisustvovali tom sastanku, bilo bi u redu da ste na moju izjavu odmah reagovali, pa da tu, na licu mesta, razjasnimo nejasno i ispravimo netačno. Vi to tada niste učinili. Zašto? Postoji zapisnik sa te sednice, pa bi dobro bilo da ga konsultujete.

Meni je poznato koje su sve kolege iz Srbije učestvovali u radu jugoslovensko–austrijske komisije, pa niste morali sastavljati takav izveštaj. To od Vas niko nije ni tražio. »Srpskom kolegi«, kako me rado oslovljavate, nije nepoznat rad ove komisije.

Zaista me čudi kako sam mogao da nanesem slovenačkim kolegama »moralnu štetu« rečima koje uopšte nisam izgovorio! Možda me niste dobro razumeli, pa Vam ovo nekako mogu oprostiti. Ali pretnje, kojima ste završili Vaše necivilizovano pismo, ne da nemogu, već neću da Vam otrpim. Vi pokušavate da glumite Hafnera među istoričarima i to sa predumišljajem. Neznam da li ste dizali prst ili celu ruku, ili neki drugi deo tela, kada ste pisali poslednji pasus ovog pisma, ali znajte da me niste zaplašili. Vi pretnjom upozoravate mene, srpske istoričare i SIJ, da bo ovo moralo da bude »prvi i poslednji put«, i to podvlačite, da neko kleveće, namerno ili nenamerno, istoričare drugih republika i pokrajine. »Ako se to ikada ponovi, zahtevamo, da se odmah pokrene pitanje podobnosti tog čoveka, da u ovom telu zastupa svoju zajednicu!«, završavate ovo najčudnije pismo koje je jedan istoričar uputio svom kolegi. Ne želim da Vam ukazujem na nelogičnost ove rečenice, izražene u rečima ikada i odmah, već da Vas pitam, ko Vam je dao pravo da tražite ispitivanje moje »podobnosti« za dužnost koju obavljam? Time prekoračujete granice svoje države i mešate se u srpsku autonomiju. Trebalo bi da znate da mene na ovu dužnost nije postavio SIJ, već srpski Savez, koin sam ja jedino odgovoran, pa stoga SIJ nemože pokrenuti pitanje moje odgovornosti, a još manje podobnosti. Ja sam bio uveren da je pitanje podobnosti stvar prošlosti za civilizovane Slovence.

Draga moja kolegice, krajnje je nepošteno optužiti kolegu, pa makar on bio i iz srpske republike, za reči koje nije izgovorio, za klevetu koju nije izrekao, za reči koje je kazao a Vi ih niste razumeli. Nesporazum između Vas i mene je moguć, ali je neverovatno da ste me zbog toga tako teško optužili pred SIJ i republičkim i

pokrajinskim Društvima. Vi ste čak hrabriji od Hafnera, pa ne samo da mi pretite, već tražite i moj pad na vrhovnom forumu jugoslovenskih istoričara. Siguran u ono što sam rekao, ja se ne plašim ni Vaših pretnji ni svoje odgovornosti pred SDIS, čiji sam predsednik, ni SIJ, čiji sam član Predsedništva, za svoj rad na spomenutoj sednici.

Najlepše Vas molim, da mi ubuduće, pa ni preko SIJ, ne upućujete svađačka pisma, koja bi mogla da remete i onako poljuljane srpsko-slovenačke odnose. Umesto njih, više bih voleo, da se naša korespondencija usmeri prema onome što će Vaše Društvo i naš Savez istoričara zbližavati i podsticati na zajedničko istraživanje prošlosti dva bratska naroda. Radi uspostavljanja i negovanja lepših odnosa, moj odgovor Vama datira se danom kada su naši preci bili u bliskijim odnosima nego današnja generacija. U njihovo i naše ime, ja Vas, ipak, srdačno pozdravljam.

u Beogradu,
Na Dan Ujedinjenja
1. decembra 1988

Dr. Radoš Ljušić
Predsednik SDISRS

Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
61 000 Ljubljana, Aškerčeva 15
Štev.: 1/89
Datum: 6. 1. 1989⁷⁶

Savezu istoričara Jugoslavije, republičkim i pokrajinskim društvima istoričara

Poštovani kolega Ljušić,

26. 12. 1988 dostavljeno mi je Vaše pismo, u kojem iz stručne prelazite na političku platformu (1), iskazujete neke manjkavosti Vašeg pamćenja sa diskusije sednice predsedništva SIJ 7. 11. 1988 (2), nedosljedni ste oko uvažavanja kriterija za provjeravanje Vašeg i mog pamćenja (3), neprecizni ste u čitanju i naravno – u interpretaciji mog pisma (4).

- (1) Kod mog »odgovora na neosnovanu kritiku slovenačkih istoričara ...« radilo se isključivo o strogo stručnom pitanju naučne saradnje istoričara u međudržavnim komisijama – naročito da se time otklone dezinformacije. Vaše okretanje pitanja na političku platformu nekorektna je insinucija.
- (2) O tačnosti mog razumjevanja i pamćenja diskusije na sjednici dozvolite samo (irelevantnu) napomenu: više od 8 godina intenzivno i besprekorno radim u istorijskom društvu te savršeno pratim, razumijem bilježim i pamtim sjednice istoričara kako u globalu, tako i u detaljima.
– Vi negirate Vašu kritiku rada austrijsko-jugoslovenske komisije istoričara. Očitavate mi, da nisam odmah reagovala na Vašu izjavu. Očigledno ste zaboravili, podsjećavam Vas, da sam – nepotpuno i daleko preblago – pokušavala da odmah i na licu mjesta odgovorim na Vašu kritiku rada te komisije. Rekla sam, kako mi nije poznat sastav učesnika na ostalim sastancima komisije, ali da pouzdano znam, da su na sastanak komisije na Otočcu kod Novog mesta bili pozvani istoričari iz čitave Jugoslavije, a da Slovenci ne mogu ništa zato, što se neki nisu odazvali.
– Vama je dakle bio poznat rad Vaših kolega u austrijsko-jugoslovenskoj komisiji. To znači da Vaša kritika koju sam doslovno prabilježila na sjednici

⁷⁶ Pismo ni bilo poslano tega dne; ker pa je Ljušić svoje pismo, kjer se slika kot nedolžna žrtev, simbolično datiral s 1. decembrom, se nisem obotavljala upoštevati v šali navrženega predloga Franceta Rozmana in sem odgovor (brez komentarja) datirala s 6. januarjem z namigom na šestojanuarsko diktaturo 1929.

nije samo naivno izrečena da efektno podvučete svoja izlaganja, več ste bili svjesni njenog značenja!

- (3) Savjetujete mi da za zbivanja na sjednici konsultiram zapisnik: trebao bi me uvjeriti, da je moje pamćenje netačno. Valjda niste zaboravili, da je drug Dimić (zapisničar) na duže vrijeme napustio sjednicu, pa je stoga zapisnik donekle manjkav?! Ne mogu, a da Vam ne savjetujem, da sami provjerite tačnost i potpunost zapisnika: sudeći po njemu Vi na sastanku niste, – kao što navodite u pismu, – govorili o saradivanju u komisijama! U zapisniku nećete naći ništa o diskusiji oko učešća na bilo kojoj komisiji!
- (4) Suvišna je Vaša izjava, da »Vi na sjednici niste spomenuli Stiplovškovo ime«: ja to ne tvrdim (provjerite!). (Ako ste slučajno zaboravili: na moje izričito pitanje o slovenačkom zastupniku u sovjetsko–jugoslovenskoj komisiji Stiplovška je – uz rezervu! – imenovao drug Dašić.) Pitanje ko je spomenuo Stiplovška sporedno je. Bitna je činjenica, da je nemarnost organizatora (koji je o radu komisije obavještavao pogrešnog čovjeka /Stiplovška umjesto Britovška/) ometala slovenačku saradnju u spomenutoj komisiji!
- U pismu ne tražim ispitivanje Vaše podobnosti nego spominjem kritiku i pitanje primernosti Vas ili bilo kojeg drugog člana predsjedništva koji bi (od sad) u svojstvu predstavnika šire zajednice istoričara klevetao ugled istoričara iz druge republike ili pokrajine. Vi označujete kritiku i pokretanje primernosti (svakog nekorektnog) člana predsjedništva kao »mješanje u srpsku autonomiju«. Šta Vam smeta kod zahteva po korektnosti diskusije na sjednicama predsjedništva? Zašto u vezi s time spominjete baš srpsku autonomiju (a ne autonomiju svih republika i pokrajina)? – Dozvolite da Vam došapnem, da kod nas kritika, pitanje podobnosti pa čak izglasano nepoverenje (primer: sednica sa Hafnerovim prstom – kad se već sami pozivate na nju /uz plastičnu demonstraciju Vašeg »civilizovanog« ukusa/) ne znače, da bi kritikovana osoba morala napustiti predstavništvo u kome sedi: sve ove mjere imaju više moralni nego selektivni karakter. Ni produžetak Vašeg pisma »ne samo da mi pretite, već tražite i moj pad na vrhovnom forumu jugoslovenskih istoričara« nema osnove u mom pismu – iako doista zvuči vehementno i dramatski patetično.

– Zapisnik sjednice predsjedništva očigledno je manjkav (u njemu nisu navedeni djelovi diskusije, koju pamti drug Ljušić odnosno djelovi koje pamtim ja). Koristim priliku da osporavam tačnost zapisnika: ne prihvaćam dio koji govori o radu sovjetsko–jugoslovenske komisije istoričara (tačka 8. strana 9). Predlažem da se sljedeće sjednice predsjedništva snimaju na magnetofon.

Drugarski pozdrav!

Zveza zgodovinskih društev
Slovenije
(Darja Mihelič)

P. s.

Sva tri pisma na zahtev izvršnog odbora Zveze zgodovinskih društev Slovenije preporučeno su dostavljena u objavu srpskom Istorijskom glasniku za rubriku »Društva i ustanove« ili za »Polemike«.

Opisano doživetje je bilo dokaj značilen primer mačističnega ravnanja in diskutiranja nekaterih članov predsedstva zveze jugoslovenskih zgodovinarjev s predstavniki tistih republik in pokrajin, ki so bile tedaj v politični nemilosti. Ostra reakcija okrcanega je običajno povzročila užaljeno sprenevedanje. Na naslednji seji predsedstva 27. februarja

1989 je Ljušič po uvodu, da je šlo za nesporazum, omenil, »da se je morda zmotil«. Seja je potekala v mučnem obdobju, v času stavk v številnih rudnikih in podjetjih na Kosovu, osrednja pa je bila gladovna stavka rudarjev v rudniku svinca in cinka Trepča v Starem trgu. Ta je prav ta dan – kar sem poslušala po radiu na vlaku – izzvala solidarnostni zbor s stavkajočimi v veliki dvorani Cankarjevega doma v Ljubljani na temo »Proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu«.

Poslednja volilna konferenca zveze jugoslovanskih zgodovinarjev

Zadnja uradna pot predstavnikov slovenskih zgodovinarjev v Beograd je bila na volilno konferenco jugoslovanske zveze 26. maja 1989. Udeležili smo se je prof. Ferdo Gestrin, Zdenko Čepič in jaz. Spominjam se vožnje v Beograd, ko smo slovenski predstavniki v prijetnem pogovoru prebedeli večji del noči. Na konferenci smo brez sporov izvolili novo vodstvo zveze, ki je prešlo v roke Hrvata Ivana Kampuša. Doživetje na poti domov pa je pokazalo, kako Slovence vidijo v drugih delih Jugoslavije. Kupá smo si delili z babico in vnučko iz Novega Sada, ki sta imeli sorodnike v Sloveniji. Živahni deklič nam je pripovedoval vse mogoče. Med drugim tudi zgodbico, ki jim jo je povedala vzgojiteljica v vrtcu (!). Revna srbska družina ni imela denarja, da bi si pozimi kupila kurjavo. Njihov mali sinek ji je želel pomagati. S svojim psom je brez denarja odšel (kam drugam kot) v Slovenijo. Tam je kmetu, ki je imel drva, ponudil v zameno svojega psa. Kmet je ponudbo sprejel. Fantek se je z drvni vrnil domov. Tudi zvesti psiček ni bil od muh – kmetu je pobegnil in se s fantkom »srečno« vrnil k njegovi družini v Srbijo. – Zgodbica nas je vse štiri odrasle spravila v nelagodje; punčko smo vprašali, če se ji zdi prav, da je kmet ostal brez drv in brez psa. Otrok seveda ni znal pojasniti neskladja. Nam je pa ljubeznivo ponudil svoje žvečilne gumije. Prof. Gestrin je žvak odklonil, češ da ima že »tretje zobek«. Punčka je razlago sprejela kot nekaj vsakdanjega. Babica jo je vprašala, če ne ve, kolikokrat ljudem zrastejo zobje, mala pa ji je odvrnila: »Dvakrat, a kaj veš, če ne zrastejo v Sloveniji še tretjič...«

Na sejo v Beograd sem sama v vlogi predsednice slovenskega društva zadnjič pripotovala 30. oktobra 1989. Razmere v državi so bile tudi tedaj turobne in so zbujele strah: to je bil prav čas, ko je potekal proces proti albanskemu politiku Azemu Vllasiju ...

Razhod

Ko je 8. oktobra 1991 potekel trimesečni moratorij iz Brionske deklaracije, je Zveza zgodovinarjev Slovenije naslovila na nekdanjo jugoslovansko zvezo dopis, da Zveza zgodovinarjev Jugoslavije v nekdanji obliki ne obstaja več in da se bo zato Zveza zgodovinarjev Slovenije za ozemlje države Slovenije poslej organizirala po svoje. Da bi se brez posrednika vključili v mednarodne zgodovinske kroge, smo junija 1992 osnovali lastni Nacionalni komite Republike Slovenije pod predsedstvom akad. Sergija Vilfana.³⁷

³⁷ Darja Mihelič, Vasilij Melik, Maja Žvanut, 26. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Slovenjem Gradcu 28.–30. septembra 1992 z občnim zborom Zveze zgodovinskih društev Slovenije. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana), 47/1993, 581–585.

ZUSAMMENFASSUNG

VOM ZUSAMMENLEBEN BIS ZUM AUSEINANDERGEHEN
Eindrücke aus den letzten zwei Jahrzehnten der Zusammenarbeit der Historiker
des zweiten Jugoslawien

Der Beitrag ist eine etwas verspätete Reaktion auf die Abhandlung von Božo Repe in der Zeitschrift »*Zgodovina za vse, vse za zgodovino*« (Ljubljana 3/1996, 1, 69-78): Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala. Institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti [Das Ende einer Historiographie, die niemals bestand. Institutionelle Kontakte jugoslawischer Historiker und gemeinsame Projekte].

Die Autorin plante ihre Antwort auf den erwähnten Artikel schon für die darauffolgende Nummer derselben Zeitschrift, die aber mit Beiträgen bereits eingedeckt war. Ihre Abhandlung mußte daher auf eine andere Gelegenheit warten. Sie befaßt sich mit der Beurteilung einiger Behauptungen, die Repe vor allem in der Einleitung seines Beitrags äußert. Die Autorin stützt sich in ihrem Text auf Erinnerungen, auf die formale, persönliche und fachliche Zusammenarbeit mit Historikern im zweiten Jugoslawien, ihr Beitrag beruht aber größtenteils auf Originaldokumenten des Archivs des Historischen Vereins für Slowenien im Archiv der Republik Slowenien.

Neben der Hinweise auf einige nicht zutreffende Behauptungen in der Abhandlung Repes steht die verdienstvolle Tätigkeit des Historikerverbands Jugoslawiens in den letzten zwei Jahrzehnten seines Bestehens im Mittelpunkt des Beitrags. Wenn sich Repe (vermutlich wegen des Zeitdrucks beim Schreiben seines Beitrags) bemühte, (im nachhinein) die gemeinsame Arbeit und die Zielsetzungen der jugoslawischen Historiker zu annullieren, bietet dieser Beitrag Fakten und Argumente dafür, dass die fachliche Zusammenarbeit – sowohl hinsichtlich der Expertenberatungen wie auch der gemeinsamen historiographischen Projekte – überhaupt nie gänzlich aufgehört hatte. Den Bruch zwischen den jugoslawischen Historikern bewirkte in erster Linie die Einbindung der Politik in die historische Erörterung und der Historiker in den politischen Diskurs. Den Zankapfel bildete für die Slowenen vor allem die autoritär verordneten »gemeinsamen Amandements« im Schulsystem. Eine akute Abkühlung der Beziehungen bewirkten nach 1980 die politischen Verhältnisse im Staate, z. B. die Kosovo-Unruhen im März 1981, die (Hunger-)Streiks in den dortigen Betrieben und der politische Prozeß 1989 gegen Politiker im Kosovo und selbstverständlich der Zerfall des Staates (um nur einige Beispiele anzuführen). Angesichts der politisch aufgezwungenen Reformen des Schulsystems und der verschärften politischen Verhältnisse bemühte man sich auf diesem Fachgebiet die ganze Zeit hindurch um eine gesamtjugoslawische und breitere Zusammenarbeit. Zwischendurch gelang auch eine erfolgreiche Vertiefung; es stimmt aber, dass der Zerfall des zweiten Jugoslawien das Ende gemeinsamer historiographischer Bemühungen darstellt.

CHRISTIAN PROMITZER

BODY, RACE AND THE BORDER. NOTES ON A PARADIGM OF GERMAN NATIONAL THINKING ABOUT THE SLOVENES¹

I.

Language as ethnic marker

After the breakdown of the Habsburg Monarchy in the fall of 1918, an American Study Mission under Lieutenant Colonel Sherman Miles visited the contested zones between two newly founded states, the Republic of Austria and the State of Serbs, Croats and Slovenes. Miles was supposed to provide suggestions on how to draw the future border between Germans and Slovenes for the American Commission to Negotiate Peace in Paris. He was faced with specific difficulties especially in the southern part of the former crown land Styria, where many communities were ethnically mixed: »A curious phenomenon of this borderland between the Slavs and the Germans is that names mean nothing. In one town I visited the man representing the Slav side had a distinctly German name, and the German representative had an equally good Slav name. The two peoples so fade into each other that it is difficult to say what constitutes nationality. Language is no test, for they are mostly polyglots.«²

One of the consequences was that no borderline could be drawn without leaving considerable minorities on the territories of both states.

But why didn't language prove to be a sufficient ethnic identifier between the Germans and the Slovenes? In the southern part of the crown land it had seemed to be a successful category for distinguishing between both nationalities in Styria until the end of World War I. Language, however, had also been a tool of nationalists on both sides for differentiating between the »self« and the »other«, yet national recruitment in communities often went against linguistic identification. During this struggle one side could make great gains or suffer great losses in a short time, depending upon the actual distribution of political power, because political and national affiliations were still not fixed among the population. So the censuses from 1818 until 1910, which contained also the item »colloquial language«, did not show the linguistic reality but the distribution of how strong the two nations actually were. And even these representations could change from one census to another. Moreover, in some cases the linguistic relations of the last census did not even fit with the actual political relations of power between Slovene and German parties. But, in general, the relations developed in favor of the German side. It could neutralize, or at best, »gain« the supposed members of the other nation, which then stayed behind in the process of nation building.³

¹ This contribution is an outcome of the research project no. P15080 on »Hidden Minorities between Central Europe and the Balkans«, financed by the Austrian Science Fund.

² Beer Siegfried, Staudinger Eduard G., »Grenzziehung per Analogie. Die Miles-Mission in der Steiermark im Jänner 1911. Eine Dokumentation« in Stefan Karner, Gerald Schöpfer (eds.), *Als Mitteleuropa zerbrach*, Graz 1990, pp. 133-152, p. 139.

³ Klemenčič Matjaž, »Im Lichte sprachlicher Statistik: Slowenisch- und Deutschsprachige in der Süd- und Untersteiermark 1830-1991« in Christian Stenner (ed.), *Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten*, Graz 1997, pp. 69-106. In general, see Brix Emil, *Die Umgangssprachen in*

So language at length was the instrument of the politically and economically more powerful nation against the smaller and politically weaker nations – be it the Czechs, the Slovenes or partly even the Italians. For smaller ethnic groups, therefore, only two options were left. Because they had no ruling class and were dominated by another nation, the easier way for them was to submit and fuse into the bigger nation. The other way was the more painful possibility of forming this own nation.⁴ So the assimilation of the less powerful group went silently, while the formation of the smaller group into a nation of their own was accompanied by massive public protest of adherents to the bigger nation.⁵ Had there not been the breakdown of the Habsburg Monarchy, the German national policy of linguistic assimilation would have succeeded in the southern, mostly Slovene inhabited parts of Styria, which after World War I came under Yugoslav rule and which now form an essential part of the Republic of Slovenia. Before that incident Slovene national activists, in fact, had spoken of the »agony« of their nation.⁶

But in 1918/19, when under new circumstances territorial and national demarcation became the decisive factor for the separation into new states, the weakness of language as ethnic marker – as noticed by the American mission – became apparent: »*The two peoples fade into each other... Language is no test*«. So, finally, national protagonists had to find a new, additional identifier, in order to close their own ranks, to uncover national traitors and to damage the positions of the adversary.⁷ It is important to realize that this new marker was sought by the German national elites, when they were in a weak position. As for the Slovenes, there was no need any more – or sense – to »gain« them, but to fight them.

II.

From linguistic differentiation to differentiation according to physical attributes: The shifting of the national discourse

This is not the right place to discuss the arguments on the general development of thinking and acting in national terms as brought forward by the cultural anthropologists Ernest Gellner⁸ and Benedict Anderson,⁹ neither to consider the artificial nature of the nation again, a phenomenon which, nonetheless, had an enormous impact on the masses. I only want to point out, how the antagonistic separation of the »self« and the »other« was shifted from the field of nation to the field of race – and from linguistic differences to differences in physical attributes. This change was fostered by the fact that the German

---

Allösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Vienna 1982.

⁴ Hroch Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* London etc. 1985, p. 10.

⁵ For examples see Cvim Janez, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914)*, Maribor 1997.

⁶ Pleterski Janko, »Die Slowenen« in Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (eds.), *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, 3rd Volume, 2nd section, Vienna 1980, pp. 801- 838, p. 817.

⁷ It is of interest to remark that already Colonel Miles as an impartial witness in his above quoted report was one of the first to use the diffuse marker »race« addressing the problems in the contested zones between Austria and Yugoslavia rather as a »racial« than »national« question, and speaking of »racial« instead of »national lines« of separation, a point of view which was not shared by the population in 1919, yet. But that's another – an American – story. See Beer, Staudinger, op. cit., p. 139.

⁸ Gellner Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY 1982.

⁹ Anderson Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991.

national discourse defined nation also as a group of common descent. This definition – that of a nation which had achieved its national state later than the western European nations – was also shared by the Germans in the Habsburg Monarchy, after the Austro-Prussian War of 1866 excluded from the German main lands, and was in contrast with the older western European idea of nation, especially the French one, where nation was defined as a common group of citizens.¹⁰ The rise of the genetic idea of nation, however, coincided with the rise of racism. One can notice the stages of the fusion of nationalism and racism in the changing attitude of the German national movement towards anti-Semitism. The earlier German national movement, although aggressively fighting against the Jews, nonetheless wanted to »gain« them by assimilation and baptism, while the newer one in its anti-Semitism was much more centered upon racial categories, which a priori excluded assimilation.¹¹ One can notice the same shifting of positions towards the adjacent Slavs in the German national movement of the Habsburg Monarchy.

This merging of nationalism and racism in Austria was additionally fostered after World War I by the establishment of new borders, which were in contradiction to the aspirations of the German national elites. They perceived the Republic of Austria as a small country which was not able to survive on its own, a country, threatened by the Slavs, the Czechs and the Slovaks to the north and the Slovenes (Yugoslavs) to the south, who all had torn out big chunks of partly German inhabited territories for their newly established states, and this while the German speaking Austrians were not allowed to unite with Germany to form a Greater German national state. So, in the two decades after the World War I, in an atmosphere of revenge and in a period of constant economic crisis, the terms »race« and »blood« were gradually joining the hitherto dominant term »language« in the national discourse of the politically disappointed elites and finally became the decisive new ethnic identifiers: »German blood« was a mythically inspired, politically useful word which was especially used to remember or to yearn for armed national conflicts. Blood itself remained only an abstract term in argumentation; hair color, eye color, and the shape of the cranium, however, became decisive for the categorization of »German« and »Slovene« body and racial types. This categorization made use of physical anthropology, which was already established, in German science.¹² And it was not without the help of the physical anthropologists that the result of their research was provided with valuations on what was supposed to be the »self« or the »other«. With the physical body in the center of the discussion of ethnic differences, the relations between Germans and Slovenes were not interpreted any longer in terms of nation but in terms of race. In contrast to national affiliation and also – in cases of bilingualism – to one's native language, a person could not hide his body which had immediate presence. The body was an invariant and lifelong attribute of its bearer, no matter which changes of his national identities or of his »colloquial language« he underwent during his life.

It is true that already in 1878 the »Anthropologische Gesellschaft zu Graz« (»Anthropological Society in Graz«) examined more than 10.000 Styrian pupils to ascertain the colors of their eyes, hair and skin. An attempt was made to establish a connection between mother tongue and certain somatic characteristics. But the results showed only slight differences: 64.2 percent of the Slovene pupils had light colored (blue and gray)

¹⁰ Plamenatz John, »Two Types of Nationalism« in Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism, the Nature and Evolution of an Idea*, London 1973, pp. 22-36.

¹¹ Zerger Johannes, *Was ist Rassismus? Eine Einführung*, Göttingen 1997, p. 46.

¹² For an overview see Zimmermann Andrew, *Anthropology and Anti-humanism in Imperial Germany*, Chicago 2001.

eyes, and 61.5 percent of the German ones. These big similarities induced the researchers to state that a considerable part of the German population was of Slavic descent.¹³ The results showed also how doubtful it was to use somatic characteristics as ethnic markers. But why did differentiation according to physical attributes still enter the German national discourse? One explanation may be that politics did not follow science, but vice versa.

The essence of the new discourse implied serious consequences for the remaining non-German minorities under Austrian rule, especially for the Slovenes, not only because of the drawing of borders between the Kingdom of Yugoslavia and the Republic of Austria, but because this act was preceded by heavy fighting between regular and irregular troops of the two newly founded states at the end of 1918 and also in 1919. But before discussing the consequences, two questions must be asked: How was the general shift of the national discourse towards terms of the body realized in ethnically mixed contact zones, located at the new borderlines since the end of World War I? And how did the border itself – as a new phenomenon of perception – affect the discourse?

As to the first question, one can assume that it happened in the same manner as the diffusion of national thinking in the 19th century in general, that is to say, from the urban elites to the rural population in the peripheries. In this paper I shall focus on the southern borderland of the present Austrian federal province of Styria, at that time partly populated by the Slovenes. To be more accurate: *they spoke Slovene in private*, even if most of them *did not identify themselves as ethnic Slovenes*, because only a few of them had participated in the process of Slovene nation building which had taken place in Slovenia proper. As a consequence of the cultural colonization by the German national movement, the majority had joined the German nation. Since the middle of the 19th century German nationalists had successfully tried to assimilate Slovene speaking local population. In elementary schools Slovene children who were not able to speak German had to learn German – and only German. In the parishes Slovene church services were reduced in number and replaced by German ones. Finally the Slovene population voted openly for the German side in censuses and in local elections. And also after World War I, when the issue of the establishment of borders was on the agenda, the majority of the Slovene population in these regions declared itself in favor of the Republic of Austria. The Slovene language was still used in private in the following decades so that the population, feeling itself part of the German nation, nonetheless became subject to the somatic reinterpretation within the German national discourse.¹⁴

It is true that a minority of the Slovene speaking population in this region tried to join the Slovene nation building. One Slovene priest who came to this region in the 1890s tried to foster national feelings by founding a cooperative society for the peasants and by forbidding exogamy with neighboring Germans. But this was only an exception in the general stream towards the economically more powerful German national movement to the adjacent north.¹⁵ And this process was accelerated after 1918.

To understand the forthcoming events, one has to bear in mind that after World War I

¹³ Gochlert Vincenz, »Untersuchungen über die Augen- und Haarfarben der Schulkinder in der Steiermark« in *Statistische Monatschrift* VI (1880), pp. 407-416. In the same manner, see also Zuckerkandl Emil, »Physische Beschaffenheit der Bevölkerung« in *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Steiermark*, Vienna 1890, pp. 238-244.

¹⁴ Promitzer Christian, »Verlorene Brüder«. *Geschichte der zweisprachigen Region Leutschach in der südlichen Steiermark (19. und 20. Jahrhundert)*, Ph. D. dissertation, University of Graz, 1997, pp. 123-183.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 86, 170-171.

the Habsburg crownland Styria – in its southern part overwhelmingly populated by the Slovenes – was divided between the Republic of Austria and Yugoslavia. As a result, a German minority, which was much bigger than the Slovene population in Austrian Styria, came under South Slavic rule. This »tearing apart of Styria« became a collective trauma for the German national elites.¹⁶ The Slovenes of Slovenia proper, a part of Yugoslavia, were seen as rebellious »brothers« who had raised their hands against their own »blood«, against their elder German »brothers«.¹⁷ The drawing of the border was semi-officially denounced as a »bleeding wound on the body of the German nation«.¹⁸ This is the first time that the term »body« was mentioned, although in a symbolic manner. But when the provincial government of Styria ordered the police to spy on the Slovene and other foreign populations on its territory in 1922, in order to enlist the national suspects into an »ethnic register«, the factors for defining »foreign« nationality were still language and national conviction.¹⁹ However, within several years the general shift of the national discourse from terms of language to those of the physical body for purposes of definition of a nationality was also realized in the Styrian borderlands. One factor, which accelerated this process, was the physical – and not only political – perception of the new border.

The physical perception of the border is best seen in the introductory phrases of a National Socialist study elaborated some twenty years later. This study will be discussed at length below. One quote concerning the perception of the borderline, however, is relevant here: »In this landscape [...] our present state border reaches along the southeastern corner of the Greater German Empire. Not intellect and reason established this border, but a blind hatred against everything German. Our present state border, created by the brutal treaty of St. Germain, passes through this hilly countryside and divides it into two parts. On both sides are the same rolling landscape, the same cultivated land and also the same people. One can not speak of a border in the true sense of the word, because here none of the many factors of border drawing come into question«.²⁰

But this impression of homogeneousness was deceptive. Even the regions on this side of the border contained heterogeneous facets and a general menace. There was an uncontrollable factor, a small Slovene population with German (until 1938 Austrian) citizenship, which was not active politically, but still visited churches and fairs in the other state as in the old times when there was no border. And the power holders saw the settling of immigrants from the Kingdom of Yugoslavia in the borderlands as »Slavic infiltration«.²¹ The state order was threatened in one of the most sensitive regions of the state territory. This, on a small scale, is reminiscent of the present situation at the U.S-Mexican border, and so it seems relevant to transfer one idea, developed in that area, to our region. I am referring to the attempt to consider the borderlands also as a *heterotopia* according to Michel Foucault. In a *heterotopia* there is »disorder in which fragments of a large number of possible orders glitter separately in the dimension, without law or geometry, of the

¹⁶ A prominent Styrian historian wrote a then very popular pamphlet on that topic which had the same title – The Tearing apart of Styria. Luschin-Ebengreuth, Arnold, *Die Zerreiung der Steiermark. Zwei Denkschriften*, Graz 1921.

¹⁷ So one could read in 1919, in a patriotically inspired poem. Fischer Wilhelm, »Die steirische Mark« in *Mitteilungen des Vereines Sdmark* 14 (1919), no. 4.

¹⁸ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Länder-Zentralbro, box A5b-101-/1920: no. A5b-115/1920, Graz, March 3, 1920.

¹⁹ *Ibid.*, Nationalpolitische Abteilung, box A5b/1920-1922: no. A5b-209/1922.

²⁰ *Lebensfragen der Grenzbevölkerung untersucht an der steirischen Südgrenze* 1, p. 6 (for the whole quote see footnote 35).

²¹ Promitzer, *op. cit.*, pp. 229-234, 270-271.

heteroclitite... in such a state, things are laid, placed, arranged in sites so very different from one another that it is impossible to find a place of residence for them«.²²

So the former quote taken from the National Socialist study unveils the fact that a »border region... can erode the hegemony of the privileged center by denationalizing and de-territorializing the nation/state and culture theory«. ²³ In this case one is faced with »the ineradicable trappings of power that patrol the boundaries of any area of culture«. ²⁴ And these trappings of power supply the motives to recognize new ethnic markers to identify a potential national adversary within the state. This has nothing to do with the fact that the potential adversary himself, the Slovene population in the Styrian borderlands, didn't feel themselves as national Slovenes in their collective self-images. It was enough that they perceived themselves as Styrians living in Austria (or, after 1938, in Germany) – but spoke Slovene in private. »They inevitably sense a disparity between their obligatory status as citizens of one state and the allegiance they feel to groups which are not incorporated therein«, the social anthropologist Robert G. Minnich stated on a similar example in the northern Italian Val Canale.²⁵ This disparity made the Slovene speaking population of Austrian Styria a possible danger to the power holders. And so they had to be categorized by new terms and kept under strong control.

III.

The first consequences

In the second half of the 1920s the physical body in its concrete understanding entered the national discourse for the first time. In 1927 Viktor Geramb, a well-known Austrian ethnographer, walked through the Styrian mountains at the border and visited a village school in the so-called Soboth-region, where both German and Slovene children were instructed in German – and exclusively in German. In 1919 heavy fighting had taken place between Austrian and Slovene (Yugoslav) troops in the Soboth-region. After it had become certain that the region would remain Austrian, a school was built with the resources of a German national society (»Deutscher Schulverein Südmark«).²⁶ Asked by the ethnographer about the differences between the German and Slovene children the schoolmistress answered: »...in school the Slovene children turn out to be duller, but also more devoted, more amazed – one is almost tempted to say – more magical than the German ones. In their outward appearance the Slovenes show a darker pigmentation and a slightly Mongoloid facial type«. ²⁷

Therefore not only has the body shifted into the focus of national perception, but the presumptive connection of somatic and a mental attribute has been suggested. This change in attitude has to be seen in the context of the altered political and economic situation in

²² Foucault Michel, *The Order of Things*, quoted after Lugo Alejandro, »Reflections on Border Theory, Culture, and Nation« in Scott Michaelsen, David E. Johnson (eds.), *Border Theory: The Limits of Cultural Politics*, Minneapolis & London 1997, pp. 43-67, p.43.

²³ *Ibid.*, p. 45.

²⁴ Castronovo Russ, »Compromised Narratives along the Border. The Mason-Dixon Line, Resistance and Hegemony« in Michaelsen, Johnson op. cit., pp. 195-220, p. 203.

²⁵ Minnich Robert G., »Speaking Slovene – Being Slovene: A Comparison of the Role of Slovene Verbal Codes as Vehicles for Collective Identity in Val Canale (Italy) and Gailtal (Austria)« in *Slovene Studies* 10 (1988), pp. 125-148, p. 125.

²⁶ Promitzer, op. cit., p. 263.

²⁷ Geramb Viktor, »An der Grenze« in *Alpenländische Monatshefte* 4 (1927-28), no. 1, pp. 45-46.

the period after World War I. And also the influence of the German national society as founder of the school ensured that the teachers conveyed the corresponding national attitudes, now enriched by racist ideas, to the pupils and the villagers.

In 1929 Rudolf Polland submitted a first »scientific« study of these attitudes, which concentrated upon Styria, and published an essay on the »Racial Composition of the Styrian Population«. His theory was that »the culture of our German people is endangered in its survival« and »that the cultural values of the German people in general and the Styrian homeland in particular have to be protected against decay and degeneration«. ²⁸ – »Each study of cultural science will remain without a sound foundation, if it has not first understood the somatic and mental nature of the creators and bearers of the culture pattern in question. Therefore the study of the Styrian people's culture calls for a study of the anthropological structure of the Styrian population«. ²⁹ »Anthropology« in this case stands for »Physical Anthropology« of course, which means that physical attributes already have priority over cultural qualities. The »Nordic shaped longheads (dolichocephals)« were counted as a positive somatic type. But in Styria, due to a »mixture of races«, a dominance of »shortheaded (brachycephals)« had developed. »At the border to the Slovene territory we can find the Eastern (eastern Baltic) type, which in everyday usage also is named the 'Slavic' type«. ³⁰ Polland subsequently formulates the thesis that the somatic appearance coincides with certain cultural forms, and he warns that »due to continued random incorporation of less agreeable racial material the anthropologic composition of our population will be changed in so far that it will not be able to save and to develop further the cultural values created by its ancestors«. ³¹ It is significant that the above mentioned and here again observed presumptive connection of somatic and mental attributes, a constant symptom of racism, could not be detected in the investigation of the »Anthropologische Gesellschaft« of 1878.

Polland's study was only one of a few which dealt with racial questions concerning Germans and Slovenes. In the Austrian federal province of Carinthia to the west of Styria a much bigger Slovene minority was living. Here a more detailed study on »Peoples and Races on the Territory of Carinthia« which followed the same ideas was published in 1936. ³² Almost at the same time a doctoral thesis on »Language and National Characteristics in Southern Styria« (the part of the former crownland of Styria which had become part of Yugoslavia) was published in already National Socialist Germany. ³³ The author himself was a staunch National Socialist and used a pseudonym. Although the study is restricted only to language issues and does not apply the term race, it is significant that, after the National Socialists had seized power in Austria in March 1938, the author of this thesis assumed the directorship of the governmental »Südostdeutsches Institut« (»South Eastern German Institute«) in Graz which was founded to plan the political and ideological conquest of the Yugoslavian part of the former crown land Styria to the south. The institute spent about 30.000 German marks to finance pilot studies in the Styrian borderlands with ethnically mixed populations. ³⁴

²⁸ Polland Rudolf, »Die rassische Zusammensetzung der Bevölkerung der Steiermark« in *Volk und Rasse* I (1929), no. 1, p. 16.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid., p. 17.

³¹ Ibid., p. 24.

³² Routil Robert, *Völker und Rassen auf dem Boden Kärntens*, Klagenfurt 1936.

³³ Werner Gerhard [i.e. Carstanjen Helmut], *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Leipzig 1935.

³⁴ Ferenc Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968, p. 100.

IV.

Body, Race and Border: The discourse at its culmination

The National Socialists therefore made the last step from cultural and linguistic to somatic differentiation of Germans and Slovenes. In the summer of 1938, eighteen students from different disciplines at the University of Graz conducted a field study in the southern part of Styria among the mixed Slovene-German population of the region of Leutschach (*Lučane* in Slovene). Some fifty collaborators supported their work. The outcome was a study of more than 300 pages. Under the title »Vital Questions of the Border Population investigated at the Southern Styrian Border«³⁵ it was distributed to all relevant offices of the Nazi party. Because the labor of the eighteen students was financed by the »Südostdeutsches Institut«, it can be seen as the central pilot study for further-reaching projects of National Socialist racial policy. The purpose of the study was twofold:

1. They wanted to achieve a »scholarly« based separation of ethnic entities, conceived of communities of common descent. For them, the physical body and physical attributes comprised the decisive identifying factor, for, on the one hand, it unveiled the »stronger« German blood in cases of »blood mixture«, even if the original language was lost, and, on the other hand, it enabled the discovery of the »falseness« of German attitudes in cases of clear Slavic descent. Otherwise there would be the danger of recognizing people as Germans »who are not such in biological terms«.³⁶ The »almost thorough lack of tradition« of the people reminded those performing the study of »the behavior of the Negroes in Liberia to accept matters which are foreign to their being«. This would be a consequence of the quick change in ownership of the farms in the borderlands, which in itself was a »sign and effect of intrinsic dispositions... of an intrinsic attitude of feeling themselves unattached, of inconstancy, which for its part doubtless was determined by blood«.³⁷

The students determined hair color, eye color, and the shape of the cranium for several hundred pupils of four elementary schools near the border, in order to define their »racial composition«. The results were listed in forms, which recorded also social descent, language and performance in school.³⁸ Even arithmetic formulas were used to ascribe mental attitudes to certain »racial« body types. The racial »Slovene« type is described as follows. »Such characteristics are conspicuous dark hair, dark eyes, thus dark appearance in general, slightly prominent cheekbones, sometimes small stature. Characteristics, which need not appear together (...) Among the observations made among that group, which are strange to the German people in racial respect, are: Undemandingness, an impression of dirtiness, flat and farmstead being untidy and neglected, lacking hygiene, double-dealing, slyness (inclination to commit perjury)«.³⁹

It is not surprising that the statistical analysis showed the desired results. Mother tongue and somatic appearance coincided in most cases and the German children, of course, showed better performance in school, where German was the language of instruction. Criminality among the Slovenes was also higher. But we have to keep in mind that these »results«

³⁵ The German name of the study, which consists of four volumes, is *Lebensfragen der Grenzbevölkerung untersucht an der steirischen Südgrenze*. It was never printed, not only because of its explosive political implications, but maybe also because it was written in poor German. Volumes I, III and IV can be found in the Universitätsbibliothek Graz (University Library of Graz), call #: II199142, whereas volumes II to IV are to be found in the Steiermärkisches Landesarchiv as manuscript #1858.

³⁶ *Lebensfragen der Grenzbevölkerung* op. cit III, p. 324.

³⁷ Ibid. I, pp. 47, 54a, 54d, 54-55.

³⁸ Ibid. II, pp. 151-159, 165.

³⁹ Ibid. II, pp. 150-151.

were already anticipated during data gathering as the categories of German and Slovene »race« were constructed out of the a priori presumption of a connection of somatic and mental attributes.

2. Definitely breaking with the old German national ideology of assimilation of individuals with different mother tongues, the Nazi-Students wanted to separate »life-unworthy« individuals from the German »race«, which should be »ethnically cleansed« in the long run. In the light of the planned conquest of the Yugoslavian part of the former crownland of Styria, they also needed individuals with a trustworthy »appearance« at the border.⁴⁰ The methods of physical anthropology and ethnography, fed with National Socialist ideology, were supposed to guarantee the outcome. That »ethnic cleansing« of the German side of the border was imminent, was shown by an approvingly discussed letter by Karl Frai, a German-national activist who had organized the settlement of Germans in the area north of Maribor before World War I, in order to guarantee the connection of this city with the compact German area of Styria. Now, in the late 1938, he asked the *Landesstatthalter* of Styria, *SS-Standartenfhrer* Armin Dadiou, to cleanse the border-zone between Spielfeld (*pilje* in Slovene) and the Carinthian border with Styria of »Slovene elements« and to replace them with German peasants within a couple of years.⁴¹

Only the outbreak of World War II prevented the realization of such plans. But realization took place much more terribly and at a much larger scale after the German attack against Yugoslavia in 1941 in the re-conquered Slovene southern part of the old crownland of Styria.⁴² The consumption of the bigger prey had led to oblivion of the far smaller one at the border.

After the breakdown of the Third Reich, the new communist Yugoslavia, like the old Yugoslav regime a quarter of a century before, demanded possession of the Slovene inhabited regions of the rebuilt Republic of Austria. For one last time, the argument of physical attributes had to play its part in order to reject those pretensions, as one could read – under the title »Mountainous Homeland Soboth« – in a local newspaper in 1948: »Foreign arbitrary action and foreign territorial pretensions were overthrown by the unshakeable loyalty of the poor, rarely noticed peasants of the mountains [after World War I – C.P.]. And if this is now called the Slovene territory of Styria, then have a look at the boys and girls with their blue eyes and blond mops of hair, the open glance and their unburdened cheerfulness, and say if you can discover anything Slavic among them.«⁴³

V.

Conclusion

Somatic arguments were, however, to be heard less and less. Physical anthropology was disavowed after the end of National Socialism. And the Austrian population also

⁴⁰ Ibid. IV, pp. 336-343.

⁴¹ Muzej Narodne Osvoboditve Maribor, SODI, map SOinstitut v Gradcu, Korespondenca Gaugrenzlandamt I-III, St. Johann ob Hohenburg, 28.11.1938. On the role of Karl Frai and the settlements of Germans north of Maribor before World War I see Staudinger Eduard G., »Die Sdmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914« in Helmut Rumpler, Arnold Suppan (ed.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 18148-1941/Zgodovina Nemcev na obmoju dananje Slovenije 1848-1941*, Vienna & Munich 1988, pp. 130-154; Pieter Judson, »Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen« in Moritz Csky, Peter Stachel (eds.), *Die Verortung von Gedächtnis*, Vienna 2001, pp. 163-174.

⁴² Ferenc, op.cit.

⁴³ Enzi Julia, »Bergheimat Soboth« in *Weststeirische Rundschau*, No. 4, 25.1.1947, p. 2.

underwent a second nation building, which shaped them as Austrians and not as Germans any longer, which was also an effect of the experience the Austrians had had in the Greater German Empire. So, from that point of view, the borderlands did not lay at the fringes of the German nation any longer but at the fringes of the free Western World. The ideological fight against communism replaced the racial struggle. To speak Slovene in the neighborhood of communist Yugoslavia meant to be an adherent of communism. Nowadays, after decades of assimilation and ethnic homogenization, only a remaining stock of the Slovene minority of Styria can be traced.⁴⁴

***

The example of the Austro-Slovenian border was used to unveil two closely associated developments:

a) A general shift of the national discourse from terms of linguistic differentiation towards those of the differentiation according to physical characteristics in order to fix ethnic differences. One can also observe a growing impact of, firstly, German national, and later, National Socialist, racial theory on ethnography and physical anthropology: In Austria, and in Styria especially, this process was additionally fostered by the disappointment of the German elites who had lost their dominant position after the breakdown of the Habsburg Empire and found themselves in a small state which did not correspond to their national aspirations. And it was the Slavs (Czechs and Slovenes) who had done that to them. Therefore, anyone who had Austrian citizenship, but whose native language was not German, was a possible threat. This was especially valid for the new southern borderlands, where considerable Slovene minorities were living close to their supposed Yugoslav motherland. But as mother tongue or even colloquial language could be hidden in public – as could be seen in the censuses after World War I which did not show any remarkable Slovene minority in Austrian Styria⁴⁵ – new ethnic identifiers had to be found. The physical body was a representation, which could not be concealed and seemed useful for this purpose. But the use of physical attributes also had a second implication: Language had been used as a tool, not only to fix ethnic differences but also to show national gains and losses. And the outcome of the censuses after World War I demonstrated this success, displaying that the political and national center finally had »gotten« the Slovene speaking population in Austrian Styria. Nobody would stand up and ask for minority rights. But this gain was nonetheless not of value any more as it had been in the preceding period of the monarchy. The Slovene speaking population, on the contrary, became subject to the shift of the national discourse towards the terms of the body, whereby the main purpose was not to »gain« people, but to control or even fight them:

b) The drawing of new borderlines also shaped new borderlands at the fringes of a state with a single nation, borderlands, which before had been ethnic contact zones within the common, multiethnic state. The new borderlands were in a hybrid position. Firstly, they were reminiscent of the earlier times, when there had not been a cleardefined line on one side of the region towards the new foreign country and when order of common life in its relation to the former state power had seemed to be almost the same as in those territories which did not belong to the new Austrian state any more. And secondly, the borderline

⁴⁴ On the by the Austrian side neglected juridical aspects of this process of assimilation see Pleterski Janko, »Slovenci na avstrijskem Štajerskem in člen 7 pogodbe o Avstriji« in Pleterski Janko, *Avstrija in njeni Slovenci 1945-1976*, Ljubljana 2000, pp. 227-236.

⁴⁵ Promitzer, op. cit., p. 18.

itself meant a sharp segregation of two now completely different systems of state order and national affiliation: The border was the end of the (kn)own world and behind it was the menace of the unknown. The »other« only seemed to be banned, because the drawing of borders did not completely territorialize national problems, since a considerable part of the population living in the borderlands did not belong to the majority people of the state. This population was also in a hybrid position: On the one hand it lived in an economically neglected and peripheral region, and, on the other, it was important to the center in a political sense. Residents of the borderlands had to prove that they were loyal citizens. In addition, their loyalty needed to be proven constantly. The new ideological tools which were supposed to show the somatic otherness of the people beyond the border were applied to the Slovene speaking border dwellers as well, because after the establishment of the borders there was no more need to »gain« them. The legitimacy of treating them this way derived from the perception of the borderlands as a »heterotopia«, that is to say, a place of potential disorder and fragmentation of the desired national and cultural homogeneousness. So »body«, »race« and »border« formed an ideological ensemble, which, finally, after the National Socialist seizure of power, aimed at the intended physical eradication of the Slovene population at the outskirts of the Greater German Empire.

ZUSAMMENFASSUNG

**KÖRPER, RASSE UND GRENZE. BEMERKUNGEN ZU EINEM PARADIGMA
DEUTSCHNATIONALEN DENKENS ÜBER DIE SLOWENEN**

In diesem Beitrag wird der Wandel deutschnationalen Denkens gegenüber den Slowenen beschrieben. Dabei werden Beispiele aus dem ehemaligen Kronland Steiermark bzw. von der nach dem Ersten Weltkrieg gezogenen österreichisch-jugoslawischen (heute österreichisch-slowenischen) Grenze verwendet.

In der Habsburger Monarchie war es die Sprache, mit der von deutschnationaler Seite versucht wurde, dem Prozess der slowenischen Nationsbildung Einhalt zu gebieten – dies vor allem im Schulwesen. Die in den Volkszählungen erhobene Umgangssprache sollte die Gewinne und Verluste im Rahmen dieser Einflussnahme nachzeichnen. Bis zum Ende der Monarchie ging es darum, die Slowenen für das Deutschtum zu gewinnen und zu assimilieren.

In einer zweiten Phase, die durch den Zerfall der Monarchie eingeleitet wurde und durch das Selbstverständnis der Republik Österreich als eines durch die Grenzziehung verwundeten zweiten deutschen Staates geprägt war, war der deutschnationale Blick auf die Bevölkerung verbliebener slowenisch- bzw. zweisprachiger Gebiete innerhalb der Staatsgrenzen gerichtet. Durch die slowenischsprachigen Bewohner wurde die Grenze aus dieser Sicht zu einer gefährdenden Zone, da jene die nationale Abschottung gegenüber dem neugegründeten jugoslawischen Staat gefährdeten, selbst wenn sie sich in nationaler Hinsicht neutral verhielten und sich (äußerlich) zum Deutschtum bekannten. Aus diesen Gründen wurde im deutschnationalen Diskurs zunehmend ein neues Element verwendet, um den »slowenischen Typus« aufzudecken – das Denken in »Rassen«-Kategorien. Dieses wurde wissenschaftlich verbrämt, um die dahinter liegende neue Strategie der Separierung zu stützen. Seinen Höhepunkt fand dieses Denken in der nationalsozialistischen Herrschaft, als das Ensemble von »Körper«, »Rasse« und »Grenze« seinem Höhepunkt erreichte und – statt die eingeübte Tradition der Assimilation fortzuführen – in die Forderung nach »ethnischer Säuberung« der slowenischsprachigen Bevölkerung an der Grenze mündete.

VERA KRŽIŠNIK-BUKIĆ

PROTISLOVJA MED ETNIČNIM IN NACIONALNIM ali zgodovinska izkušnja Bosne in Hercegovine

Pričujoči zapis ima svoje zelo natančno določljivo motivacijsko ozadje. Najprej, gre za izbor profilirane vsebine, s katero se avtorica že dolgoletno raziskovalno ukvarja. Zatem, izbrana tematika spada tako po svoji etnični/narodnostni naravnosti kot po svoji zgodovinski geopolitični usmerjenosti v južnoslovanski oziroma jugoslovanski prostor med osrednja tematsko-vsebinska vprašanja, ki se jim je vseskozi znanstveno-raziskovalno intenzivno posvečal tudi akademik Janko Pleterski. Predvsem pa namenjam ob njegovem 80-letnem jubileju prav njemu ta tekst, in to kot le droben znak pozornosti svojemu profesorju, ki mi je tudi mentorsko stal ob strani in vzpodbujajoče spremlja moje delo že tri desetletja.

Uvod

Kontekst družbene zavesti vsakega naroda o okoliščinah eksistence, vlogi, mestu, moči drugih narodov ter več ali manj od tega odvisno njegovo samospoštovanje, odnos do drugih in drugih do njega je ena najpomembnejših vsebinskih dimenzij zgodovine človeštva. Skoraj neizvedljivo, za tukajšnji namen pa tudi ne ravno nujno bi bilo medsebojno primerjanje tozadevnih zgodovinskih dejstev, ki se nanašajo na posamezne narode oziroma njihove družbeno-entitetske okvire, gotovo pa je mogoče historiografsko raziskati in dokazati, da so etnične/narodnostne razsežnosti v nekaterih konkretnih okoljih odigrale pomembnejšo vlogo kot v nekaterih drugih. Nedvomno so bili obravnavani vidiki usodnejši in so zakonito usodnejši v zgodovinsko dolgo trajajočih etnično pluralnih okoljih. Ob potrebnem upoštevanju še kakih drugih, denimo zlasti religioznih razlik pa gre v takih upravno-teritorialno zaokroženih družbenih celotah za situacije, ko lahko igrajo, zaigrajo etnične razlike odločilno družbeno vlogo.

Prav tak zgodovinski primer, ko etnična podlaga prebivalstva objektivno postane pglavitna determinanta ne le neke zgodovinske epohe, temveč družbenega vsakdana v zgodovinskem kontinuumu, je mogoče spremljati na tistem geopolitičnem koščku Balkana, ki ga je šele v srednjem veku dokončno oprijelo ime Bosna.

Proces narodnostnega zorenja je po svojih časovnih začetkih, trajanju, vsebini, načinih in pojavnih oblikah zgodovinsko specifičen za sleherni narod, v Bosni pa je nastajalo večnarodnostno okolje, s tem pa se je družbena situacija tako navznoter kot navzven tkala še dodatno specifično. Kar velja v primeru Bosne in Hercegovine še dodatno poudariti, so več stoletij trajajoči procesi sočasnega, vzporednega, komplementarnega, tihega nastajanja in zorenja treh pglavitnih narodnostnih entitet. Za razliko pač od večine drugih zgodovinskih večnarodnostnih dežel, kjer je takšen položaj posledica v glavnem časovno različne poselitve: en narod se je v deželi naselil prej, drugi, druga dva ali več drugih oziroma njihovi deli pa so se priselili v deželo naknadno, v časovnih razmikih, kolektivnih valovih ali kako drugače. Zato se je tudi na splošno udomačila delitev prebivalcev takih dežel na prvotne in na prišleke, ki so praviloma druge oziroma različne narodnostni in so

razmeroma manj številni. V družboslovju sta za operacionalne potrebe tega razlikovanja v rabi zlasti oznaka avtohtoni za prve in alohtoni za drugonavedene.

Prepletanje etničnega in verskega

V Bosni in Hercegovini, če jo pogojno, vendar ne slučajno rečeno, začnemo nekoliko bliže opazovati od zadnje četrtine 19. stoletja naprej, je šlo za družbeno situacijo že povsem ustaljene temeljne večetnične sestave prebivalstva. Bistvena značilnost te večetnične prebivalstvene sestave je izhajala iz tedaj že večstoletne delitve prebivalstva po medsebojni verski različnosti, ki je bila in ostala v Bosni skozi celotno njeno zgodovino prvotna in osnovna determinanta družbenih skupin in posameznikov znotraj družbe kot celote. Pri tem pa je bila velika večina prebivalstva etnično istega, južnoslovanskega izvora vse od zgodnjega srednjega veka oziroma priseljevanja Slovanov na Balkan. Tamkajšnje prejšnje prebivalstvo, deloma romanizirana, deloma neromanizirana ilirska plemena, so slovanski prišleki sčasoma etnično povsem asimilirali, o čemer priča ohranjena srednjeveška slovanska jezikovna dediščina. So se pa tudi v teh krajih Balkana poganski slovanski prišleki navzeli krščanstva, ki jih je versko asimiliralo.

Toda velika krščanska shizma v 11. stoletju je tudi v prostoru kasnejše Bosne odločilno prispevala k nadaljnjemu etničnemu ločevanju južnoslovanskih plemen. Razkol krščanstva na katolištvo in pravoslavje, ki je tudi geografsko potekal po ozemlju Bosne in njene sosesčine, je gotovo prispeval k lažjemu širjenju, ustaljevanju ter institucionaliziranju posebne krščanske sekte, v Bosni sčasoma poimenovane *crkva bosanska*. Le-ta je kaj hitro prevzela na verskem polju in v politični sferi dežele primat, ki je dejansko trajal vse do sredine 15. stoletja, ko sta začela družbena moč in pomen *crkve bosanske* ne le pešati, temveč odmirati, v naslednjih stoletjih pa nehati obstajati.

Medtem sta se pojavili v Bosni dve novi pomembni verski učenji, islam in židovstvo. Islam je preživel svojega prinašalca, osmanskoturškega zavojevalca in odločilno zaznamoval vso nadaljnjo zgodovino Bosne ter bistveno nanovo opredelil etnično sestavo njenega prebivalstva, čeprav kake količinsko znatnejše drugačne etnične komponente v že obstoječo južnoslovansko etnično podlago ni vnesel. Židovsko religijo so konec 15. stoletja prinesli iz Španije izgnani Židje, ki so se kljub svoji relativni maloštevilnosti zaradi nesorazmerno večjega družbenogospodarskega vpliva po eni strani ter zaradi verske in jezikovne kompaktnosti po drugi strani uspeli etnično vseskozi obdržati v prevladujočem južnoslovanskem okolju in se s tem legitimirati kot nedvomno avtohtona etnična skupnost dežele. Kot take so jih večinski krščanski in islamizirani južnoslovanski domačini v glavnem, tj. zlasti v mirnih obdobjih zgodovine tudi priznavali.

Ob židovstvu, ki je dolga stoletja predstavljalo le neke vrste začimbo osnovnim trem prevladujočim verskim skupinam prebivalstva in se ujemalo, *eo ipso*, dejansko in nominalno z ustrežno etnično skupino, se je v Bosni od 16. stoletja naprej, dokončno izoblikovala tista zgodovinsko usodna trietnična sestava domačega prebivalstva, ki je do 21. stoletja počivala na ukoreninjeni verski podlagi. Konkretno, to je pomenilo, da so pravoslavni postali (bosanski, bosansko-hercegovski) Srbi, katoliki (bosanski, bosansko-hercegovski) Hrvati, islamizirani (bosanski, bosansko-hercegovski) Muslimani/Bošnjaki.

S t. i. okupacijo Bosne in Hercegovine in potem v obdobju zadnjih dveh desetletij 19. stoletja ter vse do prve svetovne vojne je prihajalo sicer do znatnih dejanskih etničnih sprememb, ki so jih zaznamovale imigracije narodnostnih skupin s področja celotne habsburške monarhije in emigracije islamiziranega južnoslovanskega bosansko-

hercegovskega prebivalstva v Turčijo, toda vse to ni več moglo ali uspelo bistveno vplivati na že ustaljeno dominantno triversko prebivalstveno matrico, ki se je prav v obdobju avstro-ogrške vladavine v BiH zgodovinsko etnično dokončno ustalila. Priseljenci s katoliških področij, med njimi ob Poljaki, Čehih, Slovaki, Nemci, Hrvatih tudi nekaj tisoč Slovencev, so se asimilirali ali so jih poskušali asimilirati po katoliški liniji v Hrvate, tisti sicer izrazito maloštevilni iz pravoslavnih predelov: Ukrajinci, Rusini so postali ali naj bi postali po pravoslavni liniji Srbi, medtem ko so še v prejšnjih stoletjih priseljevani Romi pretežno islamizirani in so po liniji islama postali muslimani/ Muslimani/Bošnjaki.

Če bi ilustracijo bistva družbene substance, ki je nastajala skozi stoletja, sklenili na tem mestu s poenostavljeno ugotovitvijo, da so obrisi družbene podobe Bosne in Hercegovine na prelomu 19. in 20. stoletja zrcalili predvsem njeno večversko prebivalstveno sestavo, bi bilo taki splošni tezi težko oporekati. Pri tem velja dodati še splošno socialno značilnost, ki se je nekako organsko navezovala na temeljni katoliško-pravoslavno-islamski trializem. Namreč, v deželi kot celoti je vladalo zanimivo ravnotežje med (razmeroma najelitnejšo) katoliško komponento, (razmeroma najbolj uporniško razpoloženo) pravoslavno komponento in (razmeroma še zelo aristokratsko čutečo se) muslimansko komponento.

Začetno narodnostno dozorevanje

Po letu 1878 je kot uradno ime dežele obveljalo (in se ni več spreminjalo) ime Bosna in Hercegovina. S širšo evropsko privolitvijo so jo namreč tedaj, češ da naj bi se po več stoletjih ponovno evropeizirala, dejansko izključili iz osmanskega imperija in vključili v habsburško monarhijo. Postala in obveljala je, sicer kot *corpus separatum* znotraj Monarhije, a pravzaprav skupno »dobro« Avstro-Ogrske, dejansko njena pokrajina. Čeprav je šlo za klasično teritorialno pridobitev kolonialnega tipa s seveda še drugimi, zlasti hegemonističnimi širitvenimi ambicijami Monarhije, pa je le potrebno poudariti tudi mnoge in različne razvojne koristi, ki jih je bila Bosna in Hercegovina s t. i. okupacijo oziroma pozneje aneksijo deležna.

S tem obdobjem se dokončno javno izrazno predstavi ter postopno, a naglo in intenzivno razvija tista družbenovsebinska tematika, ki ji družboslovje pripisuje oznake narodna, narodnostna, nacionalna. In predvsem to obdobje je lahko predmet obravnave naslovno izbranega zornega kota, čeprav bo seveda potrebno posegati v še znatno starejše čase.

Izhajam iz podmene, da je bila v Bosni in Hercegovini narodnostna in/ali nacionalna tematika osrednje politično vprašanje že od konca 19. stoletja, skozi celotno 20. ter ostaja nerazrešena in nedorečena tudi na začetku 21. stoletja. V tem smislu bom poskušala pokazati, opredeliti in deloma razčleniti tiste točke v razvoju Bosne in Hercegovine, ki jih je mogoče strniti v povedni oris bosanskega družbenozgodovinskega paradoksa.

Poleg že opisanega versko-etničnega prepletanja je za obdobje konca 19. in začetka 20. stoletja v zvezi z naslovno problematiko potrebno izpostaviti še dva zgodovinska kazalca. Prvi se je ujemal z (novo) tujo avstro-ogrsko vladavino v BiH, ki je po svoje vzpodbudila in sploh omogočila narodnostni razcvet in narodnostno institucionaliziranje, a ga je hkrati stalno poskušala brzdati. Drugi kazalec, nedvomno še pomembnejši, čeprav v neločljivi povezavi s prvim, pa je zajemal geopolitično okolje BiH, usodni kontekst njenega sosodstva. Splet vseh teh opisanih ali omenjenih okoliščin je predstavljal tisto okvirno družbeno matrico, znotraj katere se je začel specifični in za Bosno in Hercegovino karakteristični narodnostni razvoj.

S povezovanjem temeljnih dosežkov zgodovinopisja, etnologije, sociologije in izhajajoč iz lastnega študija tematike sta se mi kot bistveni izluščili dve spoznanji. Prvič: proces preraščanja etnične (etničnih) substance (substanc) v narodnostne je bil v odločilni meri povezan z aktom nominiranja. In drugič: imenoslovni moment kot izrazno pojasnjevalno sredstvo je uporabno primeren v predstavitvi in interpretaciji narodnostnega družbenega fenomena ne le v začetni fazi njegovega dejanskega nastajanja, temveč tudi v kasnejšem razvoju. Tako bom v nadaljnjem izvajanju narodnostni razvoj v BiH od njegovih začetkov posebej s konca 19. stoletja naprej in potem skozi celotno 20. stoletje poskušala spremljati z vidika lastnoimenskega označevanja oblikujočih se narodnostnih skupin.

Splošne razvojne značilnosti etnonominiranja v BiH

Etnonominiranje, ki tudi v zgodovini Bosne opravljala funkcijo določitvenega akta ločevanja medsebojno različnih prebivalstvenih skupin oziroma določitvenega akta pripadanja tem skupinam, je mogoče kronološko razdeliti v tri etape. V prvi in najdaljši, ki traja skoraj do konca 19. stoletja, je jasno prevladovala religijska determinanta etnične skupine. Za naslednjo fazo, nekje do druge svetovne vojne je značilno ravnotežje med nominiranjem po religijskem in ožjem etničnem kriteriju. V tretji etapi, v obdobju socialistične Jugoslavije, ki je, kar je bistvenega pomena za obravnavano tematiko, ateistična, prevlada etno-nominalno načelo internega skupinskega razlikovanja oziroma prepoznavanja znotraj bosansko-hercegovega prebivalstva kot celote.

Tri osnovne bosansko-hercegove etnične/narodnostne skupine so doživljale, če jih spremljamo zlasti v nekaj več kot zadnjem stoletju, tako časovno kot vsebinsko različno usodo glede objektivnega in subjektivnega etnonominiranja. Natančneje: pravoslavni – Srbi in katoliki – Hrvati, če jih za sedaj pogojno tako imenujemo, so doživljali podobno usodo, medtem ko so različno obravnavani in samoobravnavani muslimani – Muslimani – Bošnjaki.

Muslimani – Bošnjaki

Procesa njihovega etnonominiranja ne nameravam opisovati podrobneje, najprej ne zato, ker podrobnejše opisovanje zaradi še ne ustrezne raziskanosti sploh ni mogoče oziroma bi bilo za zgodovinsko krajše časovne razdalje potrebno šele poiskati znanstveno utemeljene odgovore. Po drugi strani pa je tisto, kar je raziskano, tako splošno znano, da ne kaže le ponovno povzemati, kako npr. so v kaki zaokroženi zgodovinski etapi obravnavano etnično skupino imenovali oziroma se je sama imenovala. Na določen način pa se seveda slednjemu ne morem izogniti. Toda kronološki prikaz se naj ne bi ujema z opisom zunanje ravni nominiranja, temveč s poskusom zelo strnjene analize, vzročno-posledične analize tistih zgodovinskih družbenih okoliščin, ki so povzročile oziroma narekovale uporabo zdaj enega, zdaj drugega etničnega prilastka, torej kolektivnega lastnega imena Musliman ali Bošnjak.

Izbrano metodološko izhodišče vodi k spoznanju, da je bilo vprašanje etničnega/narodnostnega (samo)nominiranja Muslimanov/Bošnjakov v zadnjih dveh stoletjih odvisno od njihovega družbenega statusa v določenem zgodovinskem preseku. Bilo je odvisno od tega, glede česa so se kdaj počutili kot etnična skupnost najbolj ogrožene. Včasih so bili to pretežno lastninski, socialnoslojni ali preprosto kolektivnoeksistencialni interesi, ki so zajemali skupen bosanski teritorialni okvir, včasih so bili to versko-kulturni vidiki.

V času avtonomističnega gibanja pod vodstvom Husein kapetana bega Gradaševića, usmerjenega proti osrednji oblasti istoverske osmanskoturške monarhije v začetku 30-ih let 19. stoletja je bila v ospredju Bosna v svoji geografsko-teritorialni vsebini, katere nominalni etnikum so bili ali naj bi bili torej Bošnjaki.

Naslednja prelomna zgodovinska faza je bila katoliškokrščanska štiridesetletna avstro-ogrška vladavina, ko so okoliščine zaradi ogroženosti versko-kulturne identitete ustvarile Muslimane kot kolektivni individuuum Bosne.

Razmere med dvema svetovnjima vojnoma so generirale za Muslimane praktično enake okoliščine: vladajoče družbeno okolje, »prva« Jugoslavija je bila večinsko muslimansko-krščanska dežela – država, zato so se v civilizacijskem smislu potencirano čutili kot muslimani.

Dogajanja v drugi svetovni vojni so bosanske muslimane kot etnično skupino, torej kot Muslimane dokončno potrdila. Drugače povedano, goli etnonim v svojem družbenem razvoju prerašča v višjo, bolj artikulirano družbenovsebinsko stopnjo, v narodnostno entiteto, naziv je postal ime.

Ob vseh dilemah in kljub nadaljevanju starih tendenc zlasti s poskusi prištevanja muslimanov k Srbom ali Hrvatom pa se je dominantni trend predhodnega obdobja dovolj močno spoštoval in upošteval tudi v »Titovi« Jugoslaviji, ko so konec 60-ih let postali Muslimani kot narod v SFRJ tudi uradno priznani.

Zlom in razkroj SFRJ je smrtno ogrozil bosansko-hercegovski Muslimane, ki so v težnji ohraniti narodnostno celo fizično ogroženo eksistenco svojo kolektivno identiteto spet povezali z usodnim imenom svoje dežele in se leta 1993. razglasili ponovno za Bošnjake.

V analizi sem se osredotočila le na najpomembnejše vidike, preskakujoč nekatere obrobne, a vendarle zelo poučne. Naj zato navedem še dva zanimiva vidika iz druge polovice 20. stoletja: etnonominiranje ob popisih prebivalstva. Enkrat je šlo za popisno kategorijo »Neopredeljeni« (z veliko začetnico), drugič za popisno kategorijo »Jugoslovani«. Slednja je bila sicer namenjena narodnostnemu opredeljevanju pripadnikov tudi drugih jugoslovanskih narodov, ki bi se želeli tako samoopredeliti, a se je nekako pričakovalo, da bodo to možnost kot tudi svojo dejansko narodnostno orientacijo najpogosteje izbirali bosansko-hercegovski muslimani/Muslimani; in sicer zaradi že omenjenih tradicionalnih pritiskov sprejeti srbsko ali hrvaško narodnostno ime. »Ime« Neopredeljeni kot možnost »demokratične« izbire za tiste, ki se niso čutili ne Srbi ne Hrvati, je bilo po eni strani nesmiselno, če/ko gre za neko etnično vsebino, po drugi pa žaljivo in se kot rešitev zaradi svoje zgodovinske in aktualne neadekvatnosti seveda nikakor ni prijelo.

Toliko za sedaj o Muslimanih/Bošnjakih, katerih problematika (po)imenovanja je v družbenem ozračju dežele in okoliških dežel močno prisotna že več kot stoletje in pol.

(Bosanski) Hrvati, (bosanski) Srbi

Problem narodnostnega nominiranja bosanskih muslimanov je zaradi svoje kompliciranosti povsem zasenčil drugo stran medalje narodnostne problematike BiH. Ne tu ne v širšem jugoslovanskem okolju – iz katerega je potrebno zaradi dokazljive in dokazane pristranskosti izključiti srbsko-hrvaško soseščino – se ni problematizirala zavest o vprašljivi urejenosti vprašanja narodnostne nominacije preostalega avtohtonega prebivalstva BiH: Srbov/pravoslavni, Hrvatov/katoliki.

Levji delež odgovornosti imajo seveda domači, bosanski dejavniki, ki niso imeli potrebne

razgledanosti in politične senzibilnosti za razumevanje bosanske situacije. S širokim jugoslovanskim okvirom pa mislim na nekatere druge jugoslovanske intelektualce in znanstvenike pa tudi politike zunaj BiH. Spet med njimi pa prav gotovo ne na slovenske, saj so že do druge svetovne vojne zelo zavzeto raziskovali narodno vprašanje tudi nasploh in imeli tudi močne lastne izkušnje; v tej zvezi je treba omeniti zlasti Edvarda Kardelja, človeka, čigar specifična teža političnega in strokovnega mnenja bi bila lahko še kako relevantna.

Toda ne tedaj, ko je bila zadeva (leta 1945) pravzaprav najbolj aktualna, ne v poznejših letih in desetletjih o vprašanih nominacije v BiH (z izjemo vprašanja nominacije muslimanov) ni bilo ne javnih razprav ne poglobljenih analitičnih tekstov. Ugotovitev oziroma ocena, da je šlo za površnost, ki je imela usodne posledice, o čemer v nadaljevanju tega izvajanja, je podana mnogo pozneje.

Morda je na tem mestu primerno izpostaviti še eno pomembno dejstvo, ki je sicer posredno povezano z vsebino medetničnih odnosov in z aktom etnonominiranja v BiH. Namreč, tu je poleg dejanskega obstoja več etničnih/narodnostnih entitet ter ustreznega nominalnega razlikovanja pripadnikov Enih od pripadnikov Drugih, Tretjih in Četrtih oziroma prepoznavanja pripadnikov Istih vendarle objektivno nastajala tudi skupna identifikacija blage, a vsebinsko ne zanemarljive etnobosanskosti. Tej trditvi bi bilo težko ugovarjati, z izkustvenim gradivom pa jo razmeroma lahko dokazati.

Vmimo se k pravoslavnim/(bosanskim) Srbom in katolikom/(bosanskim) Hrvatom. Poprej omenjena druga stran medalje narodnostne bosansko-hercegovske problematike se namreč nanaša na narodnostno nominacijo nemuslimanske, nebošnjaške populacije v BiH, na vprašanje narodnostne identifikacije ostalih dveh glavnih etničnih skupin. Čeprav so obstajali za njihovo istovetenje, organsko povezano s substanco Bosne, stvarni pogoji in argumenti, se istovetenje ni uresničilo, ni zdržalo preizkušnje zgodovinskega časa. Proces je sicer bil organski in je potekal družbeno latentno, ni pa bil stvar zavestne odločitve, kaj šele načrtno vzgojne dejavnosti, zaradi česar je pričakovano in lahko podlegel močnejšima, sicer svojima stalnima spremljevalcema in nasprotnikoma, družbenima tokovoma razraščajočega se velikosrbskega in velikohrvaškega nacionalizma.

Tokova sta dosegla vrh v zgodovinskem trenutku razkroja skupne jugoslovanske države, vonjajoč plen v teritorialni razdelitvi BiH. Dogodki, ki so sledili, so pokazali vso moč manipulacije naboja etnične pripadnosti. Skupno bosansko (bosansko-hercegovsko) deželno teritorialno obeležje, ki je bilo kolikor toliko v zavesti bosanskih Srbov in Hrvatov ponotranjeno, je nenadoma in usodno razkrojilo agresivno širjenje verske in narodnostne homogenizacije iz nastajajočih sosednjih samostojnih držav: Srbije in Črne gore/reducirane dotedanje Jugoslavije ter Hrvaške. Bosanskim Srbom in bosanskim Hrvatom je vsiljen imperativ etnično identitetne lojalnosti z nominalno Svojimi, Vse-Srbi in Vse-Hrvati, kar je hkrati pomenilo in bilo načrtno usmerjeno k čim večjemu ločevanju med etničnimi kolektivitetami znotraj BiH.

Gotovo drži ugotovitev in ocena, da je na medetnično in mednarodnostno oddaljevanje do neke mere vplival tudi sicer legitimni akt samorazglasitve (oziroma samo-preimenovanja, samovračanja k svojemu nekdanjemu imenu) Muslimanov za Bošnjake leta 1993.

Pojavni paradoks Bosne

Nadaljevali bomo raziskovalno pot (samo)etno-nominiranja, ki po avtoričinem prepričanju vodi do nekaterih pomembnih odgovorov ne le v zvezi z območno narodnostno

tematiko, temveč tudi v zvezi z geografsko širšim družbenopolitičnim kontekstom v 20. stoletju.

Paradoks, ki ga bomo skušali predstaviti in razložiti, je namreč bistveno povezan z aktom nominiranja, če sploh že ne izhaja iz odnosa bosanskih Srbov in bosanskih Hrvatov do lastnega bosanskega imenskega obeležja.

Etnopripadnostno samoimenovanje naj bi bilo kljub dilemam in pastem suverena, neodtujljiva, »naravna« pravica vsake etnične skupine ne glede na morebitno nestrinjanje ali nezadovoljstvo kake druge etnične skupine določene družbe. Toda taka kolektivna pravica je vsebinsko družbena kategorija, zato je še kako lahko relativna: pravica za Enega lahko pomeni krivico za Drugega.

Zgodovinska dejstva kažejo in dokazujejo, če imamo pred očmi primer ene etnične skupine iz Bosne (muslimani, Bošnjaki, Muslimani, Neopredeljeni, Jugoslovani, Muslimani, Bošnjaki ob občasni in/ali delni samoimenovanjih pripadnikov te etnične populacije za Srbe ali za Hrvate), da vprašanje samoetnonominiranja ni ravno preprosta zadeva, zadeva, ki bi jo smeli podcenjevati.

Pri večini narodov sveta se v zvezi s tem ni generirala posebna problematika, vprašanje samoetnonominiranja je v glavnem nesporna stvar. Etnične skupine so za razlikovanje od Drugih navadno svobodno sprejemale zase poimensko oznako, ki je bila od samega začetka tudi njihova najosnovnejša samoidentitetna karakteristika.

V bosanskem primeru ni bilo tako. Konkretno zgodovinske okoliščine namreč nikoli niso promovirale – tudi leta 1993 ob samopreimenovanju Muslimanov v Bošnjake in v naslednjih letih ne – niti poskusa komplementarnega samonominiranja Srbov in Hrvatov v BiH v, recimo, Bosanske Srbe oziroma Bosanske Hrvate. Zato lahko govorimo o svojevrstnem paradoksu, paradoksu, ki je prisoten v BiH ne le celo 20., temveč tudi na začetku 21. stoletja. Z interpretacijo spleta notranjih in zunanjih okoliščin bom skušala v nadaljnjem zadevo predstaviti in tezo o paradoksu utemeljiti.

Vpliv okoliščin znotraj BiH

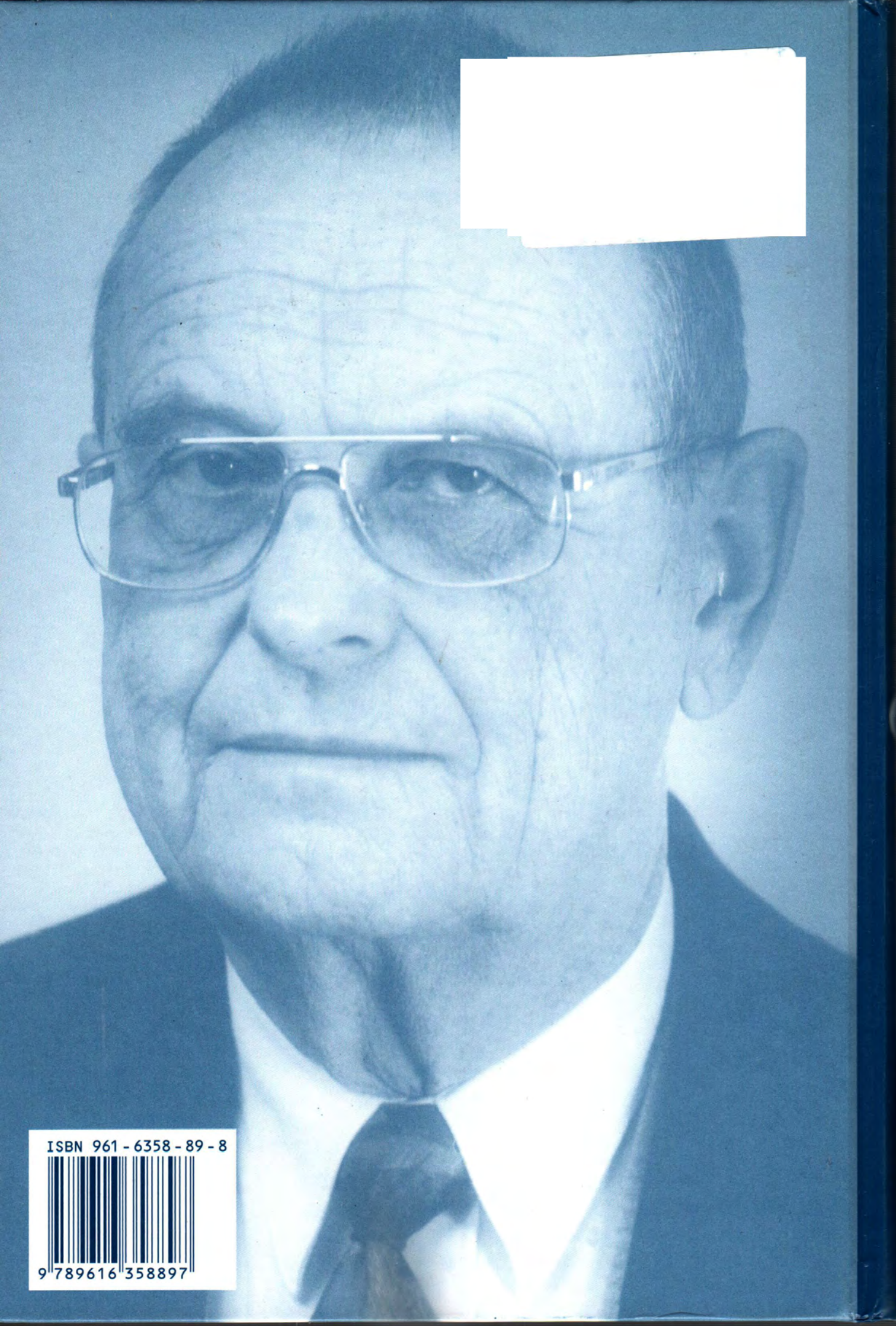
Omenjena, recimo za sedaj, nezainteresiranost bosanskih Srbov in bosanskih Hrvatov za tudi dejanski uradnoimenski bosanski prilastek pri lastnem narodnostnem imenu ima seveda svojo zgodovino. Lahko jo povežemo z več dejavniki, tu pa se bomo omejili na dva morda najpomembnejša sklopa razmer, položajev in možnosti znotraj BiH.

Prvi sklop je bil izrazito politične narave in se je nanašal na kontekst narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije, ko so v BiH položili in razglasili temelje narodnostne enakopravnosti Srbov, Muslimanov in Hrvatov.

Namreč leta 1943 je najvišji organ nastajajoče nove revolucionarne oblasti Deželni protifašistični svet narodne osvoboditve Bosne in Hercegovine (ZAVNOBiH) na prvem zasedanju soglasno izrazil svojo politično voljo glede narodnostnega/nacionalnega vprašanja, a pri tem, po avtoričinem mnenju, zagrešil potencialno usodno napako. V znameniti Resoluciji so zapisali, da BiH »ni ne srbska ne muslimanska ne hrvaška, ampak srbska in muslimanska in hrvaška«, hkrati pa niti omenili ne, kaj šele pribili, da Bosna in Hercegovina je (naj bo) tudi svoja, bosanska (bosansko-hercegovska).

Zgodovinar Enver Redžić, tudi sam udeleženec vseh treh zasedanj ZAVNOBiH, je veliko pozneje ocenil citirano stališče iz Resolucije kot »zgodovinsko filozofijo«, ki je imanentna Bosni. »Negacija ne dovoljuje, da se Bosna deli med Srbe, Muslimane in Hrvate; z afirmacijo se potrjuje, da Bosna pripada enako Srbom kot Muslimanom in Hrvatom.

ISBN 961 - 6358 - 89 - 8

9 789616 358897